IEC

1907-2007

DISCURSOS

DE LES FESTES ANUALS I DE LES INAUGURACIONS DE CURS (1914-2006)

DISCURSOS

DE LES FESTES ANUALS
I DE LES INAUGURACIONS DE CURS
(1914-2006)

PUBLICACIONS DEL CENTENARI

Estoig 1

Institut d'Estudis Catalans, *Discursos i crònica del Centenari*

Institut d'Estudis Catalans, *Directori dels membres (1907-2007)*

Institut d'Estudis Catalans, *Directori de les societats filials (1907-2007)*

Institut d'Estudis Catalans, *Discursos de les festes anuals i de les inauguracions de curs (1914-2006)*

Institut d'Estudis Catalans, *Catàleg de publicacions (1907-2007)*

Institut d'Estudis Catalans, *Materials audiovisuals del Centenari*

Estoig 2

Francesc Vallverdú (cur.), *Commemoració del centenari del Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana (1906)*

Albert Balcells (coord.), *Els Països Catalans i Europa durant els darrers cent anys*

Josep Enric Llebot, Joan Girbau, Xavier Roselló, Joan Antoni Solans, Manuel Ribas Piera, Lluís Jofre i Francesc Serra (cur.), *Cicle de Conferències sobre les Ciències Experimentals i la Tecnologia a les Terres de Parla Catalana al Segle XX*, vol. I, *Ciències i tecnologia*

Lluís Garcia i Sevilla, Josep Carreras, Jacint Corbella, Antoni Roca Rosell i Oriol Casassas (cur.), *Cicle de Conferències sobre les Ciències Experimentals i la Tecnologia a les Terres de Parla Catalana al Segle XX*, vol. II, *Ciències biològiques*

Ricard Torrents (cur.), *Deu testimonis del segle XX, deu lliçons per al segle XXI. Curs d'alts estudis sobre cultura, política i societat*

Francesc Vallverdú (cur.), *Simposi Internacional sobre el Català al Segle XX: Balanç de la situació i perspectives de futur*

DISCURSOS

DE LES FESTES ANUALS
I DE LES INAUGURACIONS DE CURS
(1914-2006)

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS
BARCELONA, 2009

Biblioteca de Catalunya. Dades CIP

Discursos de les festes anuals i de les inauguracions de curs (1914-2006)
Referències bibliogràfiques
ISBN 9788492583355
I. Balcells, Albert, ed. II. Institut d'Estudis Catalans
1. Institut d'Estudis Catalans 2. Discursos Catalans
061.22(467.1)

La recopilació dels discursos i la introducció han estat a cura d'Albert Balcells, membre de l'Institut d'Estudis Catalans.

© dels autors dels discursos
© Albert Balcells, per a la introducció
© 2008, Institut d'Estudis Catalans, per aquesta edició
Carrer del Carme, 47, 08001 Barcelona

Primera edició, novembre de 2009

Disseny gràfic: Maria Casassas

Compost per Binorama, SCP

Imprès a Limpergraf, SL

ISBN: 978-84-92583-35-5
Dipòsit legal: B. 42111-2009

Aquesta obra és d'ús lliure, però està sotmesa a les condicions de la llicència pública de Creative Commons. Es pot redistribuir, copiar i reutilitzar, sempre que no hi hagi afany de lucre i que s'hi facin constar els autors. Aquesta autorització és sens perjudici dels drets derivats d'usos legítims o altres limitacions reconegudes per la llei. Es pot trobar una còpia completa dels termes d'aquesta llicència a l'adreça *http://creativecommons.org/licenses/by-nc/3.0/es/legalcode.ca*.
Les condicions damunt dites es refereixen, sobretot, als aspectes següents:
- RECONEIXEMENT EXPLÍCIT. Cal fer constar els crèdits de l'obra de la manera especificada pels autors o per l'Institut d'Estudis Catalans.
- NO COMERCIALITZACIÓ DE L'OBRA. Aquesta obra no es pot utilitzar, en cap cas, amb finalitats comercials.
- TERMES DE LA LLICÈNCIA. En reutilitzar o redistribuir l'obra, cal especificar ben clarament els termes de la llicència d'ús concedida.
- ALTRES PERMISOS. Els titulars dels drets d'explotació poden concedir permisos que depassin els termes d'aquesta llicència.

TAULA

Introducció, *per Albert Balcells* 11

Antoni Rubió i Lluch, *L'Institut d'Estudis Catalans, discurs llegit el 28 de maig de 1914 en la I Festa Anual de l'Institut* 17

Eugeni d'Ors, *Discurs llegit el 30 d'abril de 1916 en la II Festa Anual de l'Institut* 29

Eugeni d'Ors, *Discurs llegit el 29 d'abril de 1917 en la III Festa Anual de l'Institut* 33

Josep M. Bofill i Pichot, *Contribució a la crònica de la història natural a Catalunya, discurs llegit el 28 d'abril de 1918 en la IV Festa Anual de l'Institut* 37

Lluís Nicolau d'Olwer, *L'esperit català de la* Crònica *d'en Ramon Muntaner, discurs llegit el 28 d'abril de 1918 en la IV Festa Anual de l'Institut* 57

Eugeni d'Ors, *Discurs llegit el 28 d'abril de 1918 en la IV Festa Anual de l'Institut* 69

Joaquim Ruyra, *L'educació de la inventiva, discurs llegit el 4 de maig de 1921 en la V Festa Anual de l'Institut* 73

Jaume Bofill i Mates, *El nostre verb social, discurs llegit el 4 de maig de 1922 en la VI Festa Anual de l'Institut* 119

Francesc Martorell, *Alguns aspectes de la vida íntima d'Alfons el Magnànim, discurs llegit el 3 de maig de 1923 en la VII Festa Anual de l'Institut* 125

Jaume Serra i Húnter, *Naturalesa i voluntat, discurs llegit el 31 de maig de 1931 en la VIII Festa Anual de l'Institut* 135

Carles Riba, *Els poetes i la llengua comuna, discurs llegit el 15 de maig de 1932 en la IX Festa Anual de l'Institut* 141

Eduard Fontserè, *D'on venim i on anem en l'estudi de l'atmosfera, discurs llegit el 30 d'abril de 1933 en la X Festa Anual de l'Institut* 147

Josep M. López-Picó, *Filòlegs i poetes, discurs llegit el 24 d'abril de 1934 en la XI Festa Anual de l'Institut* 161

Josep Carner, *Universalitat i cultura, discurs llegit el 29 d'abril de 1935 en la XII Festa Anual de l'Institut* 165

Ferran Valls i Taberner, *Jaume Marquilles considerat com a historiador, discurs llegit el 20 de maig de 1936 en la XIII Festa Anual de l'Institut* 169

Carles Riba, *Centenari de Jacint Verdaguer, discurs llegit el 23 d'abril de 1944 en la XIV Festa Anual de l'Institut* 175

Joaquim Carreras i Artau, *Una intervenció d'Arnau de Vilanova en les controvèrsies teològiques amb els jueus*, *discurs llegit el 23 d'abril de 1945 en la XV Festa Anual de l'Institut* 185

Josep Maria de Sagarra, *L'actualitat de Dant, discurs pronunciat el 27 d'abril de 1946 en la XVI Festa Anual de l'Institut* 203

Higini Anglès, *El cant popular i la dansa religiosa a Montserrat al segle XIV, discurs llegit el 1947 en la XVII Festa Anual de l'Institut* 215

Josep R. Bataller, *Els corrents subterranis a Catalunya, discurs llegit el 1948 en la XVIII Festa Anual de l'Institut* 239

Agustí Duran i Sanpere, *Els torneigs de la Confraria de Sant Jordi, discurs llegit el 1949 en la XIX Festa Anual de l'Institut* 251

Ramon d'Abadal i de Vinyals, *Dos retaules de la vida carolíngia a Catalunya, discurs llegit el 1950 en la XX Festa Anual de l'Institut*. 269

Pere Bohigas, *Entorn del plagi i del suggeriment, discurs llegit el 10 de maig de 1951 en la XXI Festa Anual de l'Institut* 285

Leandre Cervera i Astor, *Letamendisme i unitat psicosomàtica, discurs llegit el 1952 en la XXII Festa Anual de l'Institut* 297

Pius Font i Quer, *Història de dos botànics catalans, discurs llegit el 1953 en la XXIII Festa Anual de l'Institut* 311

Lluís Faraudo i de Saint-Germain, *La guerra i els elements essencials del combat a la Catalunya medieval, discurs llegit el 1954 en la XXIV Festa Anual de l'Institut* 333

Antoni Esteve, *Els medicaments d'abans i de després del 1900, discurs llegit el 1955 en la XXV Festa Anual de l'Institut* 351

Josep de Calasanç Serra i Ràfols, *Comerç i camins a la Catalunya primitiva*, *discurs llegit el 15 de maig de 1956 en la XXVI Festa Anual de l'Institut* 367

Carles Riba, *Discurs llegit el 30 de desembre de 1957 en la commemoració del cinquantenari de l'Institut en la Festa Anual de l'Institut celebrada a casa dels senyors Bonet-Garí* 381

Pere Bosch i Gimpera, *De la Catalunya primitiva a la Catalunya medieval, discurs que havia d'ésser llegit el 1959 en la Festa Anual de l'Institut* 387

Lluís Nicolau d'Olwer, *Joan Maragall, discurs llegit el 27 d'abril de 1961 en la sessió plenària de l'Institut i datat a Mèxic el 21 de març del mateix any* 409

Ferran Soldevila, *Josep de Villarroya i la* Crònica *de Jaume I, discurs llegit el 15 de maig de 1964 en la sessió plenària de l'Institut* 425

Pere Domingo i Sanjuán, *El neocolonialisme derivat de l'avenç científic, discurs llegit en la sessió inaugural del curs 1967-1968* 435

Miquel Coll i Alentorn, *Dos humanistes italians en la nostra historiografia, discurs llegit el 7 de maig de 1971 en la Festa Anual de l'Institut* 447

Anscari Manuel Mundó i Marcet, *Estat actual dels estudis sobre paleografia*, *discurs llegit el 29 d'abril de 1975 en la Festa Anual de l'Institut* 459

Enric Ras i Oliva, *Catalunya i la tecnologia com a fet cultural: adequació de l'ensenyament tecnològic universitari, discurs llegit el 4 de novembre de 1982 en la sessió inaugural del curs 1982-1983* 475

Jordi Carbonell, *El català com a llengua de cultura moderna, discurs llegit el 21 de novembre de 1983 en la sessió inaugural del curs 1983-1984* 493

Josep Laporte i Salas, *Població i salut a Catalunya, discurs llegit el 17 d'octubre de 1985 en la sessió inaugural del curs 1985-1986* 503

Antoni M. Badia i Margarit, *Coherència i arbitrarietat de la substitució lingüística dins la* Crònica *de Jaume I, discurs llegit el 14 d'octubre de 1987 en la sessió inaugural del curs 1987-1988* 549

Carles A. Gasòliba i Böhm, *Catalunya en la perspectiva de la integració a la CEE el 1992, discurs llegit el 10 d'octubre de 1988 en la sessió inaugural del curs 1988-1989* 571

Josep M. Puig i Salellas, *La situació jurídica de la llengua catalana, avui, discurs llegit el 5 d'octubre de 1989 en la sessió inaugural del curs 1989-1990* 581

Lluís Casassas i Simó, *La ciutat metropolitana i la unitat de Catalunya, discurs llegit el 16 d'octubre de 1990 en la sessió inaugural del curs 1990-1991* 601

Eulàlia Duran i Grau, *Sobre la mitificació dels orígens històrics nacionals catalans, discurs llegit el 15 d'octubre de 1991 en la sessió inaugural del curs 1991-1992* 623

Salvador Alegret i Sanromà, *Sobre senyals, sensors i altres aspectes de l'anàlisi química, discurs llegit el 14 d'octubre de 1992 en la sessió inaugural del curs 1992-1993* 635

Joan Martí i Castell, *El Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana. Significació sociolingüística, discurs llegit el 14 d'octubre de 1993 en la sessió inaugural del curs 1993-1994* 649

Xavier Bellés, *Sobre paradisos perduts i espècies extingides. La crisi de la biodiversitat, discurs llegit el 13 d'octubre de 1994 en la sessió inaugural del curs 1994-1995* 667

Jaume Pagès i Fita, *La formació universitària dels tècnics a Catalunya, discurs llegit el 19 d'octubre de 1995 en la sessió inaugural del curs 1995-1996* 685

Josep Moran i Ocerinjauregui, *Consideracions sobre l'onomàstica, discurs llegit el 16 de setembre de 1996 en la sessió inaugural del curs 1996-1997* 701

Joan Estruch, *La sociologia com a perspectiva, discurs llegit el 22 de setembre de 1997 en la sessió inaugural del curs 1997-1998* 711

Marc Mayer, *L'art de la falsificació.* Falsae inscriptiones *a l'epigrafia romana de Catalunya, discurs llegit el 21 de setembre de 1998 en la sessió inaugural del curs 1998-1999* 727

Lluís Garcia i Sevilla, *Conformitat social i identitat lingüística, discurs llegit el 20 de setembre de 1999 en la sessió inaugural del curs 1999-2000* 747

Damià Barceló i Culleres, *Contaminació orgànica i efectes estrogènics en les aigües residuals, discurs llegit el 20 de setembre de 2000 en la sessió inaugural del curs 2000-2001* 777

Jaume Cabré i Fabré, *Llegia però no movia els llavis (notes sobre la lectura literària), discurs llegit el 19 de setembre de 2001 en la sessió inaugural del curs 2001-2002* 791

Enric Guinot i Rodríguez, *Sobre prenoms i cognoms. L'antroponímia medieval, eina d'anàlisi històrica, discurs llegit el 26 de setembre de 2002 en la sessió inaugural del curs 2002-2003* 811

Juli Peretó i Magraner, *Què és la vida i com podem fabricar-la, discurs llegit el 22 de setembre de 2003 en la sessió inaugural del curs 2003-2004* 831

Joan F. Mira, *Nosaltres i els italians, discurs llegit el 27 de setembre de 2004 en la sessió inaugural del curs 2004-2005* 859

Pere Roca i Fabregat, *Antoni Gaudí i el disseny estructural. La síntesi de la geometria i de la resistència, discurs llegit el 26 de setembre de 2005 en la sessió inaugural del curs 2005-2006* 869

Joan Massagué i Solé, *Oncologia a principis del segle XXI, conferència inaugural del Centenari de l'Institut d'Estudis Catalans al Palau de la Música Catalana, Barcelona, 16 d'octubre de 2006* 891
Versió anglesa: *Oncology at the turn of the 21st century* 901

INTRODUCCIÓ

La I Festa Anual de l'Institut d'Estudis Catalans va tenir lloc el 28 de maig de 1914 a la sala de lectura de la Biblioteca de Catalunya, dins l'antic Palau de la Generalitat de Catalunya, aleshores seu de la Diputació Provincial de Barcelona i també de la Mancomunitat de Catalunya des del 6 d'abril anterior. Feia set anys de la fundació de l'Institut, que, des del primer moment, havia format una biblioteca que aquell dia s'obria al públic i es convertia en la Biblioteca de Catalunya, concebuda com a biblioteca nacional. L'encarregat de pronunciar el discurs d'aquella primera festa va ser Antoni Rubió i Lluch, que havia estat el primer president de l'Institut i va ser president rotatiu de l'Institut fins a 1915 com a president de la Secció Històrico-Arqueològica.

Els discursos de les dues festes següents van ser llegits pel secretari general, Eugeni d'Ors. El de la III Festa Anual es publicà a *La Revista* l'any 1917 amb el títol eloqüent d'«Elogi dels acadèmics nous» i el subtítol «Oració de l'Institut».

A partir de 1918 la Festa Anual de l'Institut, pels volts de Sant Jordi, prengué la forma que tindria durant molt de temps, amb la memòria del secretari general de les activitats del curs anterior i l'entrega dels premis que concedia l'Institut des de 1914. A la IV Festa Anual es pronunciaren dos discursos: un a càrrec de Josep M. Bofill i Pichot, de la Secció de Ciències, i l'altre de Lluís Nicolau d'Olwer, membre de la Secció Filològica, acompanyats d'un brevíssim parlament d'Eugeni d'Ors. No es va repetir aquest fet. Va ser a la V Festa Anual, amb el discurs de Joaquim Ruyra, quan es consolidaren les normes de la cerimònia. Aquell discurs de Ruyra resulta

excepcional per les seves dimensions i pel seu caràcter d'assaig, ampliat i esmenat posteriorment.

El darrer membre ingressat com a numerari era l'encarregat de pronunciar un discurs sobre un tema escollit per ell en funció de la seva especialitat. La Festa Anual, oberta al públic, era l'ocasió principal de contacte amb la societat, a la manera de les entitats acadèmiques tradicionals, encara que l'abundància de publicacions, sovint ressenyades a la premsa diària, n'era una altra de tant o més important. De vegades, també podia ser un membre antic l'autor de la dissertació de la Festa Anual. Va ser el cas, per exemple, de Josep Carner, que era membre numerari des de l'any 1911 i pronuncià el discurs de la Festa de 1935, possiblement per fer-lo present dins la institució, atesa la seva habitual absència de Catalunya a causa de la seva carrera diplomàtica.

Les quatre primeres festes anuals es van celebrar a la sala de lectura de la Biblioteca de Catalunya, ubicada en aquella època dins el Palau de l'antiga Generalitat. Entre 1921 i 1923 la Festa va tenir lloc a la sala del Consell Permanent de la Mancomunitat de Catalunya, al mateix Palau. Després de la interrupció del període dictatorial, la recuperació de la Festa Anual tingué com a escenari, l'any 1931 i el següent, l'antiga Casa de Convalescència de l'Hospital de la Santa Creu, la nova seu de l'IEC, on aquest no es va acabar de traslladar fins a 1936, abans de la Guerra Civil; aquesta comportà una nova interrupció de les festes anuals, tot i que l'Institut continuà funcionant sense perdre la protecció de la Generalitat de Catalunya fins a la desfeta republicana de gener de 1939. La Festa de l'any 1933 va tenir lloc a l'amfiteatre de l'Acadèmia de Medicina, davant per davant de la Casa de Convalescència, on no era possible la celebració ateses les obres de rehabilitació de què era objecte. Les festes de 1934 i 1935 van tenir com a escenari la sala de sessions de la Generalitat, i la darrera de les celebrades durant aquesta primera època tingué lloc novament a l'Acadèmia de Medicina el 20 de maig de 1936. Poc després acabaven les obres a la Casa de Convalescència i l'Institut en pes deixava el Palau de la Generalitat per la nova seu quan faltava molt poc per a l'esclat de la Guerra Civil.

En aquella època els discursos de la Festa Anual de l'Institut no eren publicats per la mateixa entitat però sí pels periòdics en llengua catalana fins a 1936. Quan es preparava l'aniversari dels primers vint-i-cinc anys d'existència de l'Institut el 1932, ja es va parlar de publicar en un llibre aquests discursos, però s'arraconà la idea perquè es considerà que el volum

no hauria tingut prou gruix material. Ramon Aramon, com a secretari general a partir de la refundació de 1942, va encarregar-se de publicar el 1946, en fulletons individuals, les memòries dels secretaris generals i els discursos anuals des dels inicis, que eren quinze fins a 1936. Es publicaren amb data falsa de 1938 per a eludir la censura. Una factura de Gráficas Marina, datada el 12 d'agost de 1946, certifica que tots els discursos i memòries van ser publicats al mateix temps. Avui, després del Centenari de l'Institut, la suma dels discursos, que aleshores encara no ocupava un nombre de planes impressionant, forma ja un llibre prou voluminós alhora que molt interessant, i això és degut en primer lloc a l'esforç de continuïtat dels temps més difícils sota el règim franquista, i en segon lloc a l'empenta de la recuperació de la institució en els darrers vint-i-cinc anys.

A la primera sèrie, la de 1914-1936, els buits existents, tal com ja hem dit, són deguts a la dictadura de Primo de Rivera (1924-1930) i a la Guerra Civil de 1936-1939 juntament amb la immediata postguerra, dues èpoques sense festes anuals ni els corresponents discursos dels darrers membres ingressats com a numeraris.

En una situació de clandestinitat la Festa Anual es va tornar a celebrar en domicilis particulars a partir de 1944, sovint a casa del president Josep Puig i Cadafalch però també a la de Lluís Bonet i Garí i a la de Joan Botey, sobretot després de la mort de l'esposa de Puig i Cadafalch. Solien assistir-hi convidats els protectors de l'Institut i les seves esposes, els directors de l'Institut Francès i de l'Institut Britànic de Barcelona, els cònsols de França i de la Gran Bretanya a la ciutat i altres personalitats. Gairebé tothom anava d'etiqueta.

El secretari general, Ramon Aramon, va anar col·leccionant els discursos anuals així com les memòries de cara a publicar-los en els anuaris de l'Institut que es tenia el propòsit d'editar. Però només sortiren dos d'aquests anuaris, el de 1952 i el de 1953. De la primera sèrie de discursos de les festes anuals, molts es troben exhaurits de fa temps, mentre que els de la segona època han restat inèdits fins avui, amb les dues excepcions abans esmentades. A les carpetes on van ser guardats, s'han conservat els textos de tretze discursos inèdits llegits entre 1944 i 1967. La sèrie resulta gairebé ininterrompuda fins al curs 1958-1959, amb les mancances de 1954 i 1958.

La Festa Anual del curs 1958-1959 no es va poder celebrar perquè ho va impedir la policia. L'arqueòleg Pere Bosch i Gimpera, que acabava de passar de membre adjunt a numerari, havia enviat des de Mèxic el text del

seu discurs, que havia de ser llegit per Jordi Carbonell. La policia interceptà una invitació i es presentà per a detenir Bosch i Gimpera, que havia estat conseller de Justícia de la Generalitat entre 1937 i 1939, per si havia entrat clandestinament. Era una excusa, atès que, comprovat que no era allí, la policia impedí als convidats l'accés a casa de Lluís Bonet i Garí i prengué nota dels que hi anaven arribant. Bonet i Aramon hagueren de declarar a la prefectura de policia. A continuació, el governador Acedo Colunga notificà que l'Institut havia de demanar permís per a tots els seus actes. L'amenaça que això representava per a la supervivència de l'entitat va poder ser eludida, però s'interrompé la celebració de les festes anuals i també la sèrie dels discursos dels darrers membres numeraris. La Festa Anual de l'Institut no recuperaria l'aire de festa d'alta societat que abans havia tingut, ni tampoc tornaria a aplegar un públic nombrós fins als anys setanta, quan es va poder celebrar al Palau Dalmases del carrer Montcada de Barcelona.

Dels anys seixanta únicament s'han conservat tres discursos. Hi ha el de Nicolau d'Olwer, enviat des de Mèxic, escrit mesos abans de la mort del seu autor i publicat el 1994 al número 49 de la revista *Els Marges*. I els altres dos, fins ara inèdits, són el de Ferran Soldevila, corresponent a 1964, i el de Pere Domingo, llegit en la inauguració del curs el 1967 ja al Palau Dalmases. La memòria corresponent del secretari general referida al curs 1964-1965 deia: «Com els dos anys passats, el dia de Sant Jordi s'ha fet el lliurament de premis de l'IEC privadament a l'editorial Spes». Es tractava d'una editorial propietat de Fèlix Millet, president d'Òmnium Cultural. Estava situada en un pis a la cantonada de Passeig de Gràcia amb Consell de Cent. Consta que Oriol de Bolòs hi pronuncià un discurs el 23 d'abril de 1966 en la cerimònia de lliurament dels premis, però no n'ha quedat rastre.

A partir de 1962 l'Institut estigué emparat per Òmnium Cultural, però la clausura governativa d'aquest a partir del desembre de 1963 va impedir celebrar la Festa Anual al Palau Dalmases, seu de l'entitat, i calgué esperar la reobertura de l'estatge d'Òmnium, completament legalitzat l'any 1967. Els apunts del secretari general, Ramon Aramon, diuen de 1970: «Festa de Sant Jordi enguany represa amb discurs a la sala gran». Es refereix al Palau Dalmases, però no en dóna cap més dada.

D'aquesta tercera època, amb festes anuals normals i públiques, de les quals resten nombrosos testimonis fotogràfics a l'Arxiu de l'Institut, se n'han conservat, per desgràcia, ben pocs discursos, malgrat tenir-ne refe-

rències a les actes i als esquemes de les memòries inèdites del secretari general, que donen un balanç de cada any. Sigui perquè s'han extraviat, sigui perquè els autors, perduda ja l'esperança que fossin publicats els seus textos, es limitaren a seguir un esquema i mai no entregaren el text redactat, que tampoc no se'ls reclamava, el fet és que els discursos d'aquesta època no s'han trobat a l'Arxiu de l'Institut ni entre els papers de Ramon Aramon que s'han anat recollint. Sabem per les actes dels plenaris, redactades pel secretari general, que el discurs de la Festa del curs 1970-1971 va ser encarregat al pare Eusebi Colomer, però no se n'ha trobat el text. Tampoc no tenim rastre dels discursos de Miquel Tarradell per a la Festa de 1973, del de Ramon Faus per a la de 1974 ni del de Raimon Noguera per a la del maig de 1976, i això que a l'Arxiu de l'Institut han restat testimonis fotogràfics dels tres actes.

Per sort, Miquel Coll i Alentorn conservà per a les seves obres completes, publicades el 1991, el discurs que pronuncià a la Festa de 1971, i també s'ha recuperat el manuscrit del que llegí Anscari Manuel Mundó el 29 d'abril de 1975 i que guardava a casa seva. En canvi, no s'han trobat ni el discurs que Enric Casassas digué a la Festa de 1978 ni el que Emili Giralt pronuncià a la de 1977, celebrada ja a la sala gran de la Casa de Convalescència, encara auditori de la Biblioteca de Catalunya, ni el de Joan Bastardas a la Festa de 1979 en presència del president Tarradellas i a la seu recuperada de l'Institut. Dels anys següents no n'ha quedat cap notícia fins al curs 1982-1983.

Cal tenir present que, al marge de demanar els documents corresponents als membres que encara són sortosament entre nosaltres, s'han consultat les actes dels plens per a recollir notícies, s'han consultat a l'Arxiu de l'Institut els dossiers personals dels membres que se sabia que havien fet discursos a les festes anuals, i fins i tot s'han cercat els textos en publicacions periòdiques on podrien haver aparegut aquests textos, a manca, en aquella època, d'una memòria anual de l'Institut. També s'han cercat en institucions externes on poguessin ser, per exemple a l'Arxiu Nacional de Catalunya, on s'han trobat, per exemple, els papers de Raimon Noguera.

De manera que cal esperar el curs 1982-1983 per a comptar amb el primer discurs, ara ja editat i llegit en la sessió d'inauguració de curs, no a la Festa Anual, la qual ha continuat celebrant-se pels volts de Sant Jordi amb la memòria del secretari general i el repartiment dels premis de l'Institut, però sense el discurs del darrer membre numerari, un cop traslladada aquesta dissertació a l'inici de curs. A partir del curs 1982-1983, la sèrie és

gairebé contínua, a excepció de les dissertacions dels cursos 1984-1985 i 1986-1987. Estaven exhaurits els discursos inaugurals de 1983 (Jordi Carbonell), 1985 (Josep Laporte), 1988 (Carles A. Gasòliba) i 1990 (Lluís Casassas), i aquesta ha estat l'ocasió per a reeditar-los.

Els buits existents no invaliden l'interès de publicar conjuntament els cinquanta-vuit discursos llegits entre 1914 i 2006 a la Festa Anual de l'Institut o a començament de curs, amb l'interès suplementari que catorze havien restat inèdits i els més antics dels publicats (1914-1936) eren molt poc coneguts. Els autors d'aquestes dissertacions són alguns dels més famosos investigadors, humanistes i literats de les terres de parla catalana i tracten dels temes més diversos, des dels històrics i lingüístics fins als biològics i tecnològics passant pels jurídics i sociològics.

En el *Directori dels membres* de l'IEC es pot trobar una breu informació sobre la trajectòria dels autors dels discursos aquí recollits. Més extenses són les semblances biogràfiques que ha anat publicant l'Institut. Pel que fa als personatges que apareixen en aquest llibre, han sortit les semblances d'Antoni Rubió i Lluch, Lluís Nicolau d'Olwer, Francesc Martorell, Jaume Serra i Húnter, Josep Carner, Eduard Fontserè, Ferran Valls i Taberner, Joaquim Carreras i Artau, Josep R. Bataller, Agustí Duran i Sanpere, Leandre Cervera, Pius Font i Quer, Antoni Esteve i Pere Domingo i Sanjuán.

El Centenari de l'Institut d'Estudis Catalans ha motivat l'edició d'aquesta compilació de discursos, que ofereix una panoràmica interessant dels temes que han anat preocupant els investigadors de les diverses branques del coneixement al llarg d'un segle.

ALBERT BALCELLS
Director de l'Arxiu de l'IEC

L'Institut d'Estudis Catalans*

Discurs llegit el 28 de maig de 1914
en la I Festa Anual de l'Institut

Antoni Rubió i Lluch
President de la Secció Històrico-Arqueològica

Ha estat un acte d'exquisida delicadesa per part del president general de torn de l'Institut, el senyor Miquel A. Fargas, el d'invitar-me a què jo porti la seva honrosa representació i alci ma modesta veu en aquest acte solemnial. Han recordat, ell i els altres distingits companys nostres, que la Secció Històrico-Arqueològica que tinc l'honor de presidir va ésser el primer nucli d'aquesta Institució de cultura, avui en plena normalitat orgànica del seu funcionament. Han recordat que fórem nosaltres els qui primers ens instal·làrem ací, entre les runes del departament de la Fiscalia de l'antiga Audiència i la pols que alçaven les noves construccions del restaurat Palau de la Generalitat, que amb ses columnes de pòrfir sicilià, recorda els sumptuosos palaus de les repúbliques italianes. Jo us remercio, honorable senyor President, la suprema distinció que m'haveu concedida, i sols em condolc vivament que en aquesta noble festa de l'esperit, en què ens trobem per fortuna reunits tots els fundadors de l'Institut, hi falti avui un amic i consoci estimat que va dur en aquesta obra la forta activitat de la seva ànima vibrant i ardida, alhora tota senzillesa, tota austeritat i abnegació. No he de

* Text publicat a *La Veu de Catalunya* del 29 de maig de 1914.

dir-vos que em referesc a en Josep Pijoan, que va posar al nostre servei les seves lluminoses intuïcions i aquella frenètica i fecunda activitat seva que vencia tots els obstacles i en tot posava el foc de l'ideal.

Un altre absent també enyorem avui, mes, per desgràcia, sense l'esperança de reveure'l en aquest món! El gloriós Maragall, tan sols amb sa presència hauria donat apoteòsicament a la festa que ara celebrem tota sa forta significació espiritual, perquè ell era el verb nacional, la paraula flamejant de Catalunya. Tard el vaig conèixer, i no obstant se'm va ficar més endins del cor que altres dolços i estrets lligams de l'afecte i de la sang. El dia que em vaig poder anomenar amic seu es va omplir un gran buit de la meva ànima, i em va semblar que jo valia més que abans. Déu l'ha cridat, com ja pressentia en son inspirat *Cant espiritual*, per a contemplar amb ulls més grans la seva faç immensa, i la seva mort ha estat també per a ell ací en la terra l'hora de la naixença a la gloriosa immortalitat!

És una honra assenyalada per a aquest Institut d'Estudis Catalans, i una fortuna providencial, que son primer acte de vida pública es realitzi davant de la representació unitària de Catalunya que porta en el seu esperit la recentment nada Mancomunitat Catalana.

Té quelcom de solemnial i d'entendridor a la vegada l'aparició viva en aquest moment, davant de nosaltres, d'aquella Catalunya gloriosa del passat —que veieren esquarterar en el segle anterior els nostres avis amb dolorosa inconsciència—, per a saludar en els temps presents el major esforç de la ciència alimentada i vigoritzada per un esperit netament català.

I serà per a mi, en particular, un dels records més assenyalats de ma obscura existència intel·lectual haver aixecat ma veu, per benvolença vostra immerescuda, portant la representació entera de l'Institut, davant, no sols dels successors del Consell de Cent i dels individus que constitueixen l'actual Diputació Provincial barcelonina —que ens ha hostatjat munificament en aquest Palau, ple d'històriques grandeses—, sinó d'aquesta nova Institució nacional que, com ha dit el seu primer president, representa Catalunya sencera donant forma corporal a la seva unitat espiritual i organisme jurídic a la seva marcada personalitat.

No neix avui, senyors, a Barcelona una nova institució de cultura; el que avui neix en ella, realment, a la vida pública, és una nova llar per a la ciència.

Del que ha estat fins ara l'Institut no us haig de parlar, ni em cal tampoc explicar-vos de quina manera s'ha format i què és el que representa la nova Biblioteca Nacional de Catalunya. D'aquestes i d'altres coses us assabentaran, amb més eloqüència i fortuna que jo, els meus digníssims companys Jaume Massó i Torrents[1] i Eugeni d'Ors, inspector de la Biblioteca i secretari general, respectivament, d'aquest Institut. Jo sols us diré que tan sentida era la necessitat de la nova Biblioteca i tal ha estat la predilecció envers ella de l'Institut que l'ha creada; tan transcendental hem considerat sempre sa constitució per a la futura vida

1. Vegeu «Lectura feta en la sessió inaugural de la Biblioteca de Catalunya», *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya*, I (1914), 41-48.

de l'esperit de la terra catalana, que hem tingut un orgull especial en què el primer acte de presentació de l'Institut davant de Barcelona i de les Corporacions populars que tant s'han interessat per la seva existència i tan generosament l'han protegida, hagi estat acompanyat de l'obertura pública oficial d'aquesta arreplega de tresors de la ciència.

Aquí la teniu, nascuda com per miracle, com la Minerva del front del Jovis omnipotent, la futura Biblioteca Nacional de les terres catalanes, que ha d'ésser com un museu de tota la nostra cultura històrica i actual, i un temple d'amples finestrals que rebi tota la claror del pensament dels pobles moderns.

A ella podríem aplicar la sentència recordada pel rei Martí en un document memorable: «Sola scientia dicitur summa nobilitas in hac vita.» Ella és, en efecte, el nostre orgull i la nostra noblesa. Ella és la corona més brillant dels nostres esforços, i ella esperem que ha d'ésser en l'avenir el recer espiritual més ric i poderós de la gent catalana.

L'amor d'aquesta gent nostra i el seu entusiasme, palesats amb principescs donatius particulars, i la protecció de les corporacions populars i científiques l'aniran enriquint, com ho han fet fins avui, dia per dia; de la mateixa manera que, dia per dia també, vénen a omplir els seus prestatges publicacions i revistes de tota mena, com a respectuós tribut d'afecte i companyonia, vinguts de les més famoses societats sàvies nacionals i estrangeres.

A ella cridem tots els estudiosos de dintre i de fora de la nostra terra, i molt particularment el selecte esbart jovenívol que ha compartit de prop o de lluny les nostres tasques, i que amb els savis estrangers que l'han honrada més d'una volta han estat els primers, abans que ningú, a consagrar-la, amb llur amor, com a llur mare espiritual.

Les brillants tradicions culturals de Catalunya, en un temps en què era mestressa de si mateixa i en què podia donar a la seva vida espiritual una amplitud que avui ens meravella, ens obligaven a tornar a reprendre de bell nou aquell gloriós camí en tenir altre cop plena consciència de la nostra personalitat, i en sentir bategar en el cor les aspiracions més elevades.

El que ara fem i volem fer, no és cosa nova; és fill d'un impuls atàvic honrosíssim que venturosament ens hi ha portat. Volem viure a la moderna, en el sentit més bell d'aquesta paraula, perquè fórem un dels primers països del món que vàrem condicionar la nostra existència política i social en el més ample criteri del progrés humanal.

Sentírem abans que cap altre poble la vida municipal, que tingué la seva primera florida en aquesta Barcelona; donàrem al mar les primeres lleis; establírem el primer assaig de monarquia federativa que ha conegut Europa; tinguérem dominis fora de la nostra terra; exercírem protectorats polítics, i implantàrem en la nostra existència nacional el règim parlamentari de les més lliures democràcies, i portàrem, per últim, a la vida colonial, en les illes italianes o en les terres gregues, el *self government* tal com avui es practica en els territoris del més gran imperi colonial modern. I aquests mateixos antecedents troba la vida espiritual catalana quan es tracta d'aquesta bella flor de la humanal civilització que anomenem la cultura dels pobles.

Un temps hi hagué gloriós en la història d'aquesta cultura, en aquell període que jo he batejat fa alguns anys amb el dictat de *nacional*, en què gran part de l'espiritualitat antiga i moderna del món s'incorporava a la nostra llengua. Poble, el nostre, profundament equilibrat, es distingí aleshores, sobretot en el segle XIV, més que per una gran potència d'originalitat creadora, per una assimilació activa de tot quant de gran, de bell o d'útil es produïa més enllà de les fronteres de la monarquia catalana.

És sorprenent la riquesa d'aquesta incorporació dels tresors espirituals de la humanitat realitzada pels nostres reis i els nostres escriptors. Tal vegada fou la llengua catalana, després de la francesa, una de les que més activitat mostrà a fer-se seva la ciència europea. Obres escrites feia poc a França, a Itàlia i a altres nacions, eren al moment traduïdes al català. De l'aràbic i de l'hebreu, del llatí, del francès, de l'italià, del castellà, són innombrables les obres pels nostres escriptors aleshores arromançades. El nostre esperit nacional es posà tot d'una en contacte amb els primers esforços del Renaixement italià. A Nàpols i a Verona, tal volta sos primers focus, cercaren amb daler els nostres reis els textos dels escriptors clàssics.

I per a major glòria nostra, cap civilització medieval no pot ésser tan històricament coneguda com la catalana. Ha dit molt recentment el savi historiador alemany Heinrich Finke, que cap altre poble del món no podria presentar una col·lecció històrica de documents culturals medievals semblant a la publicada per aquest Institut. Un altre historiador estranger, l'anglès William Miller, deia en certa ocasió en una conferència pública a Roma —i ho va consignar després en una obra de gran vàlua— que els estudiants de dret del seu país tindrien molt a aprendre de l'organització política autonòmica de l'estat català fundat a començaments de la catorzena centúria al bell cor de la Grècia clàssica.

Als nostres reis no se'ls escapà cap vibració mental, artística, científica o literària de llur època. Llur volada d'àguila planava per tots els horitzons del món civilitzat, per a recollir tota alenada de vida o d'elevació espiritual. El camp de llur activitat prenia una enorme extensió geogràfica: des de l'Orient fins al més reculat extrem aleshores conegut de l'Occident tenebrós. Dedicaven al Partenon paraules apoteòsiques immortals, i es preocupaven per la conquesta i evangelització de les illes Canàries.

Tant de bo ens fos ara concedit d'atènyer un ideal tan imperialista de grandesa! Els catalans moderns, però, volem relligar les anelles, trencades per tres segles de decadència i d'oblit, de la història esplendorosa de la nostra civilització.

La constitució de la Mancomunitat de Catalunya contribuirà a realitzar aquest somni d'elevació espiritual del nostre poble, al qual durant tan de temps ha estat negada la més petita iniciativa fins en allò que més lliure i respectat sembla que hauria d'ésser: la vida de l'ànima.

Aquest ideal el sintetitzava l'actual president de la nostra Mancomunitat en un notable parlament, amb aquella precisió que sols ateny l'estil quan és la reverberació clara i neta d'allò que és real en un esperit serè i equilibrat. «Volem», deia, «que el nostre pensament no sigui

exclòs, com ho ha estat fins ara el de totes les regions ibèriques, de la col·laboració universal; que la investigació científica nostra s'avesi a treballar on es lliuren les batalles de la ciència, com treballen els homes que inventen, els que enriqueixen amb noves adquisicions el patrimoni intel·lectual, moral i artístic de la terra».

Veus ací, traçat a grans trets per son fundador, l'ideal del nostre Institut, on tots els batecs de l'opinió científica tenen llur representació, on ens reunim homes procedents de tots els camps del pensament, portats sols de l'amor a la cultura i per ella estretament lligats. Tots covem el desig de posar-nos en contacte freqüent, intens, amb quantes veus impacients i generoses s'alcin en aquesta terra i àdhuc fora d'ella; tots ambicionem realitzar un programa de cultura, que tant de bo els nostres mitjans ens permetessin dur a son grau màxim; tots cerquem orientacions segures vers l'ideal, que com diu José Enrique Rodó, no manquen mai a les agrupacions i als pobles que volen ésser alguna cosa més que multituds, i que són la florida suprema d'aquelles ciutats que han aconseguit cert grau de benestar material, sense el qual és impossible el regne de l'esperit en les societats modernes. Aconseguida la glorificació de l'ànima catalana en tantes manifestacions, en els dominis de la indústria, del comerç, de l'art, de les lletres, de la llengua, sols li mancava la conquesta de la ciència sentida, viscuda i vestida a la catalana.

Tenim una gloriosa tradició des que el desvetllament del Romanticisme retornà l'ús de la llengua a la consciència de la nostra personalitat mai perduda, però que l'escola dels historiadors catalans del segle XVIII ensenyà a estudiar amb severitat crítica i base documental.

I, en aquesta ocasió, bones són de recordar les institucions que ens han precedit en el conreu de la vida cultural catalana. L'Acadèmia de Bones Lletres especialitzà els seus estudis amb un sentit de tradició i de visió patriòtica; ella tractà de dibuixar per primer cop la fesomia de Catalunya. Els Jocs Florals li retornaren la llengua en el domini literari. Els centres excursionistes reprengueren la tradició arqueològica interrompuda des d'en Piferrer i obriren per primera volta les portes a la ciència catalana. No he de citar ací els grans noms dels desvetlladors de Catalunya: tots els portem escrits al cor. Però en el nostre temps l'esperit d'aquests homes ha pres forma col·lectiva, i a cada impuls ha respost un organisme adequat. La música popular catalana trobà el seu. La llengua rebé la consagració internacional en un congrés apoteòsic. Les nostres ensenyances, desvalgudes i foragitades, foren emparades pels escollits de la jovenesa intel·lectual, i nasqueren els Estudis Universitaris Catalans, amb la seva revista. Un home providencial que desvetllà la joventut universitària del seu temps amb el somni del catalanisme, condensà totes aquestes llavors escampades i pensà de crear un organisme adequat que fos el laboratori fecund de totes les energies de Catalunya i el compliment de sa personalitat.

Veus ací la raó d'ésser del nostre Institut, creat precisament per obtenir-la en sa major intensitat, amb mitjans i una independència d'acció que no s'havien trobat fins ara en els antics organismes oficials. Així nasqué aquesta Institució: com a llaç d'unió i focus d'im-

pulsió de la nostra vida intel·lectual i com a centre de condensació i ordenació de tot quant s'ha fet o pugui fer-se en aquest sentit a Catalunya, com a auster laboratori del saber on es treballi serenament i amb veritable seriositat i com a ben proveït arsenal d'estudi amb tot l'utillatge necessari que la moderna ciència demana.

Recollir la força de la tradició i donar un ample areny a tots els corrents nous seriosament progressius; fer de la nostra Institució un veritable negociat de cultura on se senti el moviment i la remor del tràfec del treball que sols compreníem fins ara aplicats a la satisfacció de les necessitats materials; publicar les nostres coses, i donar fe de vida davant de les societats sàvies del món, i dir-los que també volem formar en els rengles dels qui combatin pels avenços de la ciència nova; canviar amb els llurs els nostres productes intel·lectuals; enviar la nostra joventut als grans centres mundials per a vigoritzar son esperit amb els sacrificis que imposa l'adquisició abnegada del saber, i cridar-la al nostre costat, per interessar-la en la vida d'aquesta casa… Quins somnis més bells, senyors, i quin ample camp d'activitat s'ofereix a les nostres esperances il·lusionades!

Us he parlat de la joventut! Ella hauria d'ésser la primera de les nostres preocupacions; en sa formació hauríem d'interessar-nos amb totes les forces.

Jo somnio aquest Institut no sols com a fecund laboratori de magnífiques i serioses publicacions, ans, encara, com un seminari on s'eduqui la nostra joventut noucentista, per a fer-la el company i hereu de les nostres tasques, i fortificar-la treballant ací entre nosaltres. Les acadèmies oficials són relativament estèrils, perquè sols per excepció s'obren a la joventut. Són moltes voltes uns asils de gloriosos invàlids de la ciència o de les lletres, més que un estadi on entrin els joves lluitadors —com els antics *efebus* en els de la divina Grècia— per a passar-se d'unes mans a les altres les sagrades torxes del saber.

La ciència necessita de l'experiència de la vellesa i del vigor de la joventut. Gràcies a ella sorgí quasi espontàniament aquesta mena de negociat de cultura de què us parlava suara, que ha fet arribar les nostres publicacions a les societats científiques de tot el món amb una fe i un entusiasme en el treball que era la nostra joia.

La nostra força, senyors, és la nostra joventut! En sa fesomia es transparenta sempre la claror de l'ideal. La ciència és en ella vida, lluita i victòria. Els qui no han conegut la sort de tenir fills o deixebles haurien de cercar de totes passades llur contacte. Els qui d'ella viuen isolats no saben comprendre-la i cauen sovint en el descoratjament o en l'ombrívola malaltia de la intolerància. De l'amorosa abraçada entre el passat i l'avenir depèn la fecunditat del moviment present.

Jo que, tal vegada més que cap dels meus companys, fa temps que visc frec a frec d'una part escollida d'aquest jovent, i que he tingut ocasió de conèixer sa empenta ardida, sa tasca abnegada i silenciosa, sa constància mai defallida, jo que tants beneficis n'he rebut, puc assegurar-vos, ple d'esperança, que no és lluny el dia en què tots els sepulcres tindran veu i en què el geni de la nostra nissaga realitzarà tots els seus somnis d'avenç i de perfecció.

Aquesta jovenesa noucentista és la que, com deia no fa gaires anys en un treball meu, ens ha de fer la tria i balanç de nostra riquesa espiritual, escampada en part pels centres més importants d'Europa on han anat a parar moltes preciositats que en hores de vergonyosa inconsciència no sabérem degudament apreciar, o que foren espargides per les salvatges ratxades del vandalisme artístic.

Mes cal que aquesta joventut, que tant de bo poguéssim veure sempre alliberada dels esculls de la supèrbia i de la petulància —que malmeten les més belles disposicions—, giri els ulls, plena de respecte i cordialitat, envers aquells qui l'han precedida, i fins molts cops alliçonada, en el camí del saber o de la inspiració, i que, no tan afortunats com ella, nascuts en èpoques de menor vibració i de menys estimulants impulsions, hagueren de lluitar amb forts obstacles i es veieren privats de tota mena de mitjans i facilitats per a l'adquisició del cabal científic. Recordin, també, aquests macips ardits, que del pes dels anys, que aclapara i anorrea el cos, molt sovint se n'alliberen les ànimes excelses; que no poques obres mestres de la inspiració, com el *Quixot*, el *Faust* i el *Parsifal*, foren terminades en el capvespre de la vida, i que moltes voltes els homes sols trobem a la vellesa el secret de la nostra joventut espiritual. És en l'hora melangiosa en què el sol se'n va a la posta quan les coses adquireixen més delicat relleu i més magnífics colors.

En la bella tasca que vells i joves hem emprès ací, tots a la una, no estem per fortuna isolats, perquè mai com en el moment present no s'ha desvetllat a Catalunya tantes i tan fecundes iniciatives.

L'Institut proclama avui, pel meu humil conducte, i no per primera vegada, el respecte i l'admiració que li mereixen els treballs acumulats fins ara per aquestes iniciatives individuals i col·lectives en tots els ordres de l'activitat humana. En 1907, en manifestar en el primer *Anuari* els nostres propòsits, ja fèiem notar que una munió de societats competentíssimes i un estol incansable d'homes de ciència, lliurats unes i altres a llurs pròpies forces i únicament sostinguts per la vocació i el patriotisme, han reunit aquest preciós nucli de materials d'on hem vist sorgir i precisar-se poc a poc la imatge d'una civilització catalana per llarg temps engolida i negada en les pregoneses de l'oblit.

No hem vingut, doncs, a esterilitzar res que sia respectable, ni a posar càtedra enfront d'altra càtedra, sinó a vigoritzar —en quant humanament ens sigui possible— allò ja existent, a donar cohesió i força de conjunt al que ja està fet, a omplir diferències i deficiències de densitat, procurant posar en tot la llei de la disciplina, de la unitat i de l'harmonia, signes a la vegada de vida normal i de desenrotllament nacional plenament equilibrat. Aspirem, en un mot —com hem dit també alguna altra vegada—, a aquesta *normalitat* de l'avenç intel·lectual que és la característica més marcada dels pobles grans.

Se'ns ha acusat, senyors, més d'un cop, d'exclusivisme, tant per l'objecte dels nostres estudis, en algunes de les branques de nostra actuació, com per l'ús de la llengua catalana en les publicacions de l'Institut, suposant que d'aquesta manera ens isolem amb doble pany i forrellat del camp dels corrents moderns.

No practiquem altre exclusivisme que el de l'especialització dels estudis, i aquesta va essent, cada dia més, norma de vida i d'avenç de la ciència.

Ningú no té dret a amollonar ni a fixar el nostre objectiu, i molt menys quan el culte a la veritat i el patriotisme amb força amorosa i segur instint ens l'assenyalen. S'ha clos definitivament el període pretensiós, obert a les darreries del segle XVIII, de les grans enciclopèdies, de les falses sinopsis científiques, d'aquelles obres colossals de part de fora, sovint buides de part de dins, substituïdes ara —mentre arriba l'hora de les grans síntesis— per manuals i monografies d'una densitat intensa i de la major precisió de línies que sia assequible, com mapes dels coneixements humans. Les grans biblioteques mundials, amb llurs proveïdes seccions auxiliars o de consulta, mostren a quin grau s'ha arribat en l'atomització i divisió de l'humanal saber. Elles constitueixen els formidables tallers de l'estudi i de la recerca, i llur sola contemplació educa l'esperit, perquè són una muda protesta contra els treballs apriorístics de generalització dels aficionats, que estigueren tant temps en voga en la nostra terra.

Tot empeny en el present a la divisió i el conreu intensíssim del treball; tot s'encamina a la revisió, com ara en diem, dels valors científics, dels fonaments sobre els quals s'han construït fins ara les humanes disciplines.

Altra raó ens recomana encara aquesta especialització. En la història de la cultura europea no s'ha comptat, fins al present, tant com de justícia fóra degut, amb el passat espiritual de Catalunya —que tantes sorpreses encara ha de donar—, perquè no se'l coneix a fons, ni en la seva plenitud. Tant de bo que els esforços de l'Institut contribuïssin a redimir les nostres coses d'aquest oblit que per tant de temps ha pesat damunt d'elles, o de l'aïllament en què hem viscut, causa primera del nostre endarreriment, de la inutilitat de moltes heroiques temptatives i del fracàs de tantes vigoroses vocacions que s'han asfixiat mancades d'ambient, condemnades a lluitar sempre a cops d'intuïció; i tant de bo, també, que així s'arribés a relligar altra volta amb les altres nacions aquesta anella trencada de la bella cadena de la solidaritat humana, o encara no ben lligada a la col·laboració social!

Els forts i plens corrents de la nostra civilització han estat així mateix quasi exclosos de l'organització dels estudis a Espanya, per una mena de mal entesa cristal·lització burocràtica de la ciència, que ha fos artificialment en un sol contingut les distintes àrees espirituals del pensament espanyol. Fem, doncs, en aquest sentit, obra patriòtica, creant un nou laboratori intel·lectual, fent conèixer l'esperit del nostre terrer i incorporant-lo així al cabal de tots els pobles ibèrics, nascuts per a conèixer-se, estimar-se i ajudar-se mútuament, i per a seguir plegats llur vida cultural, que no serà plena, harmònica, ni perfecta fins a tant que desapareguin tota mena d'exclusivismes, d'imposicions, de pretensions mortificants.

L'ús de la llengua catalana en les nostres publicacions científiques és un dret que ningú no pot regatejar-nos, i al qual dignament no podem pas renunciar sense inferir un ultratge, sense imposar una degradant *capitis diminutio* al més noble de la nostra personalitat.

La força vital d'un idioma està en l'excelsitud d'allò que se li confia. La llengua grega, parlada per un dels pobles més petits de la terra, s'és imposada a tota la Humanitat. El gloriós Mistral profetitzà el respectuós tribut que a la desvalguda parla de *Mireio* vindrien un jorn a oferir les llengües imperials dels pobles més poderosos del món.

Amb l'ús de la nostra, que va atènyer també les honors de l'imperialisme en els segles de la grandesa catalana, no hem experimentat en res aquest tancament i isolament amb què alguns amenaçaven els nostres treballs tot just fossin publicats. Lluny de considerar la bella parla d'en Muntaner com exòtica i indigna dels favors de Minerva, més d'un centenar de societats científiques d'ençà i d'enllà de la mar, tant de la raça llatina com de l'anglosaxona, i fins les orientals, l'han respectada i benèvolament acollida, tant per ses nobles tradicions, com perquè han vist que en el seu front portava encara, igual que les altres llengües llatines, el séc de la diadema cesària de sa augusta mare.

Tot idioma de per si mateix és un organisme científic i una creació estètica. Negar-li l'existència tant se valdria com destruir un patrimoni espiritual al qual té dret la humanitat sencera. Mes si per desgràcia no fos així, si la llengua de Ramon Llull i d'Ausiàs March que fou la primera entre les vulgars a rebre la consagració de científica, i que ha conservat tot el vigor i la simplicitat de les races robustes es veiés foragitada dels altres continents espirituals de la terra, els poetes i escriptors de Catalunya podrien aconhortar-se, sabent que arribaven al cor de llurs conterranis i eren escoltats en els més amagats racons de la pàtria, de les entranyes de la qual són tros vivent, repetint aquells entendridors versos de Camões:

> Que não é premio vil ser conhecido
> Por hum pregão do ninho meu paterno.

Excel·lentíssims senyors: Jo no tinc autoritat per a dir-vos si la nostra obra és estada fins aquest moment fecunda en resultats, perquè l'elogi escau sempre malament en els propis llavis, i ara jo us parlo en nom de l'Institut d'Estudis Catalans. Jo no em sento, a més, amb autoritat per a fer-ho, perquè sols he pogut presentar-vos aquesta obra d'una manera parcial i relativa, no amb la visió integral i completa que ella exigiria. Per atènyer aquesta ideal aspiració fóra necessari que ho hagués incorporat al meu esperit la vastíssima i policroma àrea de ses tres seccions, on tantes aptituds i vocacions tenen representació digníssima.

Jo escolto ara aclaparat, en el fons del meu cor, veus més autoritzades que resten abnegadament mudes perquè sols s'alci la meva veu; jo veig molt confusament lluminosos panorames convertits en ma pensa en escotomes intel·lectuals, i quedo avergonyit que tan imperfectament hàgiu de conèixer per mi la nostra actuació científica. Hi ha en ella una part concreta, històrica, purament nacional, d'esplendorós passat; una altra actual i vivent i més nostra encara, a la vegada verb i inspiració, profundament humana i austerament científica;

una altra universal i moderna, que en rigor no té fites ni pàtria, senyora avui del món i domadora de ses forces misterioses, que, com humils servicials, es posen als peus de l'home, que mai com avui pot anomenar-se rei de la creació. D'una banda les ciències històriques i arqueològiques, amb totes llurs branques; de l'altra, la filologia, amb sos camps científics plens d'espines i amb sos fetillers jardins de la inspiració; de l'altra, la filosofia i per fi les ciències matemàtiques, físiques i biològiques, amb llur actual esplèndida florida, les filles menors i ensems les pubilles del món modern. Totes tenen diversos mitjans d'expressió, distints esperits i direccions, diferents necessitats i ideals.

Però no he sabut parlar-vos amb altra veu que la de la història i la de la tradició, que em són més conegudes, ni amb cap altre esperit que el dels meus estudis; ni m'ha estat concedit, repeteixo, fondre tantes aspiracions en la meva ànima en una síntesi suprema i harmoniosa. Sols m'ha guiat, com d'esma, en aquesta difícil peregrinació, el geni de la pàtria i el comú ideal que tots ens uneix: ideal de solidaritat i de col·laboració humanal, llei superior de la nostra existència científica. Un altre llaç ens lliga també molt fortament, com ja us he deixat entreveure poc abans: la llengua nostra, que en produir ciència d'expressió catalana s'ennobleix a si mateixa i ateny el ritme harmònic i integral de sa existència. Perquè un idioma no es converteixi en un dialecte acadèmic o de pur *dilettantisme* literari cal que es fortifiqui amb totes les manifestacions de l'esperit i s'enriqueixi amb tots els llenguatges tècnics; que visqui, en un mot, la vida entera de la realitat i de la intel·ligència.

Si no ens escau, senyors, que vinguem ací a envanir-nos de la pròpia obra, bé ens pot ésser permès que diguem que la confiança i l'amor que en ella havem posades ens han donat forces per a continuar-la i per a triomfar de tots els obstacles i recels que ens han sortit al pas i de les limitacions de la nostra naturalesa. Per a assolir l'ideal és necessari posar les esperances més enllà dels horitzons visibles. *Maiores pennas nido*. Així seguirem treballant sense neguits ni descoratjaments, pensant que l'obra millor és molt sovint la que es realitza sense impaciències de cap mena i amb la total abnegació de si mateix, això és, fins negant-nos, si fos precís, el goig de la visió de la terra promesa. «No és la possessió dels béns», ha dit amb molta raó Taine, «sinó el treball de llur adquisició, el que dóna als homes el plaer i el sentiment de llur força.»

Des d'aquest casal dels nostres estudis, que estimem com una segona llar, seguirem treballant i combatent per l'honor de la nostra ciència, per la que ens llegaren els avis, per la que nosaltres hem assolit, per la que nacions més avançades i sortoses que nosaltres han coneguda. La seva adquisició mai no ha estat més transcendental i útil que avui, perquè el nostre poble té avui més necessitat que mai de vigoritzar-se i renovellar-se amb la recerca científica; mes l'única manera de fer-nos senyors d'ella, l'únic mitjà d'alliberar la nostra gent del neguit esterilitzador i del defalliment en què podria caure desesperançada, en veure el camí ja de temps recorregut triomfalment per altres pobles més avançats, és el de dignificar-la i encoratjar-la, retornant-li la confiança en si mateixa i la consciència nacional plena i

fecunda, mostrant-li la perennitat de son esperit a través dels segles, el que ha aportat a la civilització europea ensems que el molt que d'ella ha de rebre.

No hem de deixar mai el fil d'or de la tradició per a no sacrificar nostra substància nacional de la qual rebem la vida, però alçant alhora els ulls a l'estel lluminós de la mundial civilització, per a no perdre, com avui es diu, el nostre lloc al sol en el planeta. Fem com el pi de les nostres marines, que enfonsa ses arrels ben endins de la terra i repeteix el cant de les ones que li porten els alens vivificadors d'altres encontrades!

Discurs*

Llegit el 30 d'abril de 1916
en la II Festa Anual de l'Institut

EUGENI D'ORS
Secretari general de l'Institut i membre de la Secció de Ciències

Els filòsofs antics han anomenat sovint *gran anyada* o *any perfecte* l'espai de temps després del qual els astres que ells coneixien tornaven a trobar-se en els mateixos punts del cel.

Nosaltres, emperò, refusem totes les nostres forces d'assentir a aquest llinatge d'idees. La nostra consciència i les nostres passions hi oposen una resistència igual. Nosaltres, cristians, havem après que la vida de l'home té un objecte. Nosaltres, homes moderns, havem après que la vida de la humanitat té un sentit. Sabem que ella no és un cercle, sinó una paràbola; que no és el serpent que es mossega la cua, sinó l'alosa disparada a l'alta llum; no repetició fatal, sinó continuada creació irreversible; no eternal recomençament, sinó infinita ascensió. Així, quan a la vida repeteix al nostre entorn un espectacle, quan refà un joc de circumstàncies que hem jugat una volta, el nostre cor inquiet salta de seguida a cercar entre les dues ocasions un contingut de diferències; i el nostre esperit no reposa, cercant-hi l'obra realitzada, el camí recorregut, el progrés acomplert. No ens resignem nosaltres, homes cristians, homes moderns, malalts i santificats alhora per

* Text publicat a *La Veu de Catalunya* del primer de maig de 1916.

les ànsies d'infinit, que la copa buida del temps hagi posat vora la set del nostre desig sense vessar-nos la licor embriagadora del canvi.

La festa d'avui, senyors, sembla reproduir aquella memorable de fa dos anys, quan l'Institut es reuní en sessió extraordinària per primera volta i obria les portes de la Biblioteca de Catalunya. Mes un canvi profund en la significació ideal ve a caracteritzar el nou moment. Llavors ens presentàvem nosaltres mateixos, nosaltres tots sols, al peu de la tasca feta, recollidament i callada, en els anys de preparació. Ara, darrera una més oberta etapa del camí, podem presentar ja amb nosaltres l'esperançador principi d'una florida filial i d'un escampament ample. Joves grups de treball, centrats en els cursos monogràfics; noves vocacions, descobertes o encoratjades en els nostres concursos de premis; escampament del nostre interès d'aplec i d'estudi més enllà dels límits del patrimoni nacional, com el que significa la fundació, aquí, d'una Biblioteca Cervàntica; escampament de la fraternitat que és la nostra Companyia més enllà de la ciutat i enllà del món, amb la designació d'aquests membres corresponents que han volgut acceptar de portar-nos la col·laboració de ses llums. Hora d'extensió, doncs, darrera l'hora d'intensitat. Ahir fou el temps de la concentració aspra; avui, el de l'amable expansió.

Concentració i expansió són el doble secret de l'ànima catalana: tota la nostra tradició intel·lectual està entreteixida d'impulsos de concentració i expansió. Nosaltres fórem el primer poble medieval que acomplí l'obra de localització profunda que representa l'escriure en llengua vernacla obres de pensament. A finals del segle XIII la filosofia deixava de parlar llatí i prenia l'italià; la llengua catalana havia matinejat encara més, i abans que el *Convit* dantesc ve la *Contemplació* lul·liana. Però el mateix home que portava a terme una tan decisiva revolució, aquest gran representatiu nostre, Ramon Llull, era el que somniava i pledejava la unitat moral de la Cristiandat entera, representada en quatre nuclis internacionals d'homes d'estudi, en quatre convents vora la mar, formant ja alguna cosa com aquell *Universale Collegium* que més tard havia de proposar Leibniz.

Així en Llull, tot edificant genialment una base definitiva l'autonomia espiritual d'un poble, tot creant una nació com espiritualitat de cultura, propugnava per la intel·ligència entre els pobles, per l'obra de la cultura universal. Així, braços i ales també. Braços, per a enfondir en allò que és propi; ales, per a superar qualsevulla estreta localització. L'Institut d'Estudis Catalans voldria continuar dignament aquesta rica tradició amb la seva conciliada dualitat d'interès. Treballa damunt la història pròpia com damunt la ciència del món. No li interessa menys la troballa d'un vell manuscrit a Lleida que la troballa d'una idea nova a Leiden. I a Lleida i a Leiden, i a Mallorca i a Nàpols, i entre catalans emèrits i entre estrangers que ja l'acompanyaven en el comerç de les idees o en la direcció de l'esforç, ha cercat aquests nous companys als quals donem solemne i cordial benvinguda en la joiosa vetlla d'avui.

Benvinguts, senyors, benvinguts tots, els presents i els absents. Un dol punyent ens torba més en l'hora solemne de la vostra arribada. Un dels nostres col·legues que va voler que vin-

guéssiu, el nostre eminent president de la Secció de Ciències, l'inoblidable doctor Fargas, manca al nostre costat, al vostre costat.[1] Però el destí vol sens dubte, tot trossejant el nostre cor, acréixer la nostra dignitat. El nostre pecat és, potser, ésser massa joves. Les visites de la mort, com la companyia dels allunyats, vénen, però, a concedir-nos noblesa, perquè tota noblesa és filla de la llunyania. És bo, senyors, que l'Institut d'Estudis Catalans tingui ja, amb cars augusts absents com Joan Maragall, com el doctor Fargas, membres corresponents situats més lluny que Lleida i més lluny que Copenhaguen: membres corresponents en la tranquil·la demora de les ombres immortals.

1. Cf. les necrologies del doctor M. A. Fargas i Roca, redactades per A. Pi i Sunyer, *Arxius de l'Institut de Ciències*, vol. iv, fasc. i (1916), pàg. 5-6, i per M. S., *L'Institut d'Estudis Catalans: Els seus primers* xxv *anys*, pàg. 54-55, i la seva bibliografia en aquesta darrera obra, pàg. 249-250; vegeu també la nota necrològica apareguda en els *Treballs de la Societat de Biologia*, iv (1916), pàg. 13-14.

Discurs*

Llegit el 29 d'abril de 1917
en la III Festa Anual de l'Institut

EUGENI D'ORS
Secretari general de l'Institut i membre de la Secció de Ciències

Com les famílies per la sang, així la nostra acadèmica Companyia. Si mort les colpeix, aliança i naixença vénen tot seguit a restaurar-les. Absències i trobances composen, part per part, el viure dels homes. La meitat de cada u de nosaltres és amb l'amic que ahir ens abandonà; l'altra meitat, amb l'amic que havem guanyat avui.

Bé escau parlar de família, senyors; bé escau, en referir-se al pas de les gèneres, evocar la imatge del filial afecte, per preparació de la bona nova que, segons deure i honor d'ofici, haig de comunicar-vos. Fill que, en dia de sant, invita el pare a la casa nova i es troba una mica avergonyit si aquest refusa de prendre-li el cap de taula, nosaltres havem estat. Nosaltres, perquè ocupi la butaca deixada buida del malaguanyat Miquel Àngel Fargas, havem elegit membre de l'Institut, el fundador il·lustre de l'Institut n'Enric Prat de la Riba.

La primera nominació electiva de l'Institut calia que fos, en dret i justícia, aquesta. Qui en discutiria l'escaiença i la dignitat? Acte gentil, d'exem-

* Publicat a *La Revista*, III (1917), pàg. 299-301 amb el títol «Elogi dels acadèmics nous».

plar reverència a la sobirania de les valors intel·lectuals; acte que pren sentit en la més pura de les tradicions acadèmiques i en la més perfecta de les inspiracions d'aristocràcia: el primer Magistrat de la nostra jove República ve a asseure's entre nosaltres, per tal d'ajustar son esforç al nostre, dins les tasques fraternals de la ciència.

Mes prou abans que les Repúbliques, festejaven el nostre col·lega nou les Acadèmies. Quan, en 1896, l'Acadèmia de Jurisprudència i Legislació de Barcelona premiava son magistral estudi sobre *La llei jurídica de la indústria*, on la posició fonamental té tant d'interès filosòfic com valor tècnica l'intent de codificació que termina el llibre; quan, en 1901, l'Acadèmia de Ciències Morals i Polítiques de Madrid honorava igualment el treball sobre *Els Jurats mixtos per a dirimir les qüestions entre patrons i obrers i per a prevenir i remeiar les vagues*, eren ja publicats escrits encesos de voluntat catalanista i lúcids de consciència de catalanitat; el mateix llibre de *La nacionalitat catalana* era condensat en una primera plasmació. Però encara el senyal de l'horòscop s'hauria inclinat més en la direcció de la tranquil·la ciència que de l'activa política. El senyal marcava bé, però la vida és més rica que els auguris. Pronosticaven les gents un coneixedor profund de la vida de l'Estat, i es tractava del constructor d'un Estat. ¡Pensaven en el comentador de la injustícia en les relacions entre dos pobles, sense veure que potser eren al davant del restablidor definitiu de la justícia en aquelles relacions entre dos pobles!

La sort fou llançada quan el petit i fort llibre de *La nacionalitat catalana* va veure la llum. Per llibre de capçalera —que també en tenen les fidels nacions com els lectors fidels—, va prendre Catalunya aquest llibre: Catalunya, que ens complavem a simbòlicament imaginar com reposant la testa en el coixí del Pirineu, alt el genoll rodó a nivell de València, el cor a Mallorca i estès el tendre braç de reina jacent més enllà de la testa, més enllà de la cabellera escampada. El llibre de capçalera és la primera cosa que es veu quan, hora de matí, s'obren els ulls a la llum. No va distància d'això a la misteriosa evidència que aquell que precisament desvetllava era ell.

És pel llibre de *La nacionalitat*, és, sobretot, per la tasca constructiva portada després des de la Presidència de les nostres Corporacions catalanes cabdals, que tot fill de Catalunya respecta i ama avui el nom del nostre col·lega nou; és per això que, en les millors hores, l'enuncia tot curt sense títols ni tractaments, com escau a la plenitud cordial. A nosaltres, en aquest moment solemne, ens sembla un nom més entre els grans noms, perpetuats en les inscripcions d'aquesta sala. Noms també sense tractaments ni títols: l'àcid de la glòria ja s'hi ha menjat tot el superflu per perpetuació d'això que resta.

El doble prestigi de l'home de ciència, d'home polític, fa també complexa la figura d'un altre nou associat nostre, l'esclarit acadèmic francès M. Paul Painlevé, proposat l'any darrer com a membre corresponent per la Secció de Ciències i rebut engunay per l'Institut en ple. Servidor ahir de l'abstracta veritat, M. Paul Painlevé serveix avui, amb la mateixa energia, amb la mateixa genialitat, la concretíssima pàtria. Oh, com s'enganya la psicologia vulgar

sobre el cor dels savis! Aquest mateix que avui veiem organitzar les fàbriques de municions, ahir, *Weltbürger* i cavaller servent de l'impassible matemàtica, anava a Estocolm cridat pel rei de Suècia i per l'Acadèmia Sueca de Ciències, a professar-hi unes lliçons, esdevingudes clàssiques, sobre la teoria analítica de les equacions diferencials.

Amb la penetració d'una ment matemàtica de primer ordre, M. Painlevé reconeix que el nus de la teoria de les equacions diferencials ordinàries es troba en l'examen dels punts o línies singulars de les integrals, i examina l'existència d'aquestes singularitats amb la mateixa equació diferencial proposada. Aquest punt de vista havia d'ésser, en son ulterior desenrotllament, singularment fecund per a la mecànica celeste. M. Painlevé ha obert la via que han seguit després Levi-Civita i Suntman. En ciència, aquest home il·lustre ha obert camins als homes del nostre temps; en la guerra ha ajudat els homes de son país a fèrriament tancar-los. Això fa dos llinatges de tasca; mes potser això fa un llinatge únic de glòria.

El nom d'un altre membre corresponent electe, M. Lucien Poincaré, director de l'Ensenyament Superior al Ministeri d'Instrucció Pública de França, va unit per nosaltres al record gratíssim de la seva presència aquí, en ocasió de l'exposició que va fer-se, la primavera passada, del donatiu del Govern francès a la Biblioteca de Catalunya. Físic eminent, organitzador emèrit, M. Lucien Poincaré ha assenyalat, en llibres que tothom ha llegit, els caràcters i evolució de la Física moderna, ha revisat alguns dels seus problemes més interessants, ha dirigit per anys la publicació de la primera de les revistes franceses de Física, i, aquests anys darrers, per les exposicions de Ciència Francesa a San Francisco de Califòrnia i a Barcelona, ha realitzat l'esforç magnífic de síntesi revelat en els dos volums d'aquell instructiu catàleg, que té a la vegada la doctrina d'una enciclopèdia i l'eloqüència d'un al·legat.

Permeteu que us inviti, senyors, en el moment que consignem els mèrits d'aquest nou associat nostre, a que adreceu un esguard a la làpida que, en el fons d'aquesta sala, segella la perennitat de la nostra obligació devés aquells patricis i entitats que han afavorit amb la llur munificència l'increment de la Biblioteca de Catalunya. D'ençà que l'any darrer aquí mateix ens congregàvem, la llista s'ha augmentat i un altre nom l'enriqueix d'un esplendor múltiple. Després dels noms tàcits de la Mancomunitat de Catalunya, de la Diputació de Barcelona, de l'Ajuntament de Barcelona, el nom del Ministeri d'Instrucció Pública de França…[1] Nosaltres no tenim la culpa, senyors, si aquesta làpida no ha pogut ostentar el nom de cap autoritat més, el nom de cap nació més. Nosaltres no tenim la culpa si devés cap autoritat més, devés cap nació més, no és lligada la nostra Biblioteca pel vincle suavíssim de la gratitud.

De M. Lucien Poincaré estrenyíem la mà l'any passat; del professor Louis Gauchat, també corresponent electe, l'estrenyíem ahir mateix. Tots els qui han tingut la fortuna d'as-

1. Vegeu «El donatiu de França a la Biblioteca de Catalunya», *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya*, III (1916), 5-27.

sistir a les seves lliçons recentíssimes, dins la sèrie dels Cursos d'Alts Estudis d'Intercanvi sobre *La novel·la francesa al segle XVII*, coneixen l'alta valor científica i l'humanisme docte del mestre de Zuric; però ningú, sinó els filòlegs de mester, no pot calcular, ni aproximadament tan sols, l'esforç, el saber, l'erudició heroica que representa una obra com el *Glossari dels patois de la Suïssa romànica*, en la qual han calgut vint anys de preparació i aplec abans de poder-se publicar la bibliografia i redactar els primers articles.

Més encara: títols de caràcter més científicament teòric fan honor a l'obra del professor Gauchat. Ell ha estat en efecte un dels iniciadors del moviment realista en la Filologia que tendeix a l'estudi de les llengües en l'aspecte historicocultural; moviment consagrat amb el nom de discòrdia *Wörter und Sachen* (les paraules i les coses). Des d'aquest punt, la filologia ja no pot limitar-se estrictament a l'estudi de les paraules; ha d'encarar-se amb la complexitat dels objectes materials a què les paraules es refereixen, ha de copsar directament i càlidament la vida. I el sentiment apassionat de la vida mai no falta en l'obra, en la prèdica, en l'actuació de M. Gauchat. Només ell podia inspirar-li —i ell no podia menys d'inspirar-li— aquella lliçó d'acolliment, en virtut de la qual es deixà sentir, fa alguns anys, la llengua catalana a Zuric, en una defensa de tesi; la llengua catalana, que per primera vegada ressonava en una universitat estrangera, d'ençà dels dies que a en Ramon Llull, hoste de la Sorbona, se li escapaven paraules en vernacle nadiu.

L'Institut d'Estudis Catalans signarà amb pedra blanca la jornada de primavera en què es presenta per primer cop comptant dins la seva família acadèmica aquests membres nous: el corresponent de la Secció Filològica Louis Gauchat, de Zuric, els corresponents de la Secció de Ciències Paul Painlevé i Lucien Poincaré, de París, el membre numerari de la Secció de Ciències, subsecció de Ciències Morals i Polítiques, Enric Prat de la Riba, de Catalunya entera.

Contribució a la crònica de la història natural a Catalunya*

Discurs llegit el 28 d'abril de 1918
en la IV Festa Anual de l'Institut

JOSEP M. BOFILL I PICHOT
President de la Secció de Ciències

Per arribar al coneixement precís de l'altura en què un país es troba en la nivellació científica dintre del concert de les nacions, és essencialment indispensable la formació d'un inventari raonat, minuciós i complet de tota la producció haguda en les diferents esferes del saber humà, durant els temps passats i presents. A Catalunya, malgrat d'ésser la característica ètnica del nostre poble el temperament analitzador, no s'ha encara arribat, en allò que a la història natural fa referència, a la plenitud dels coneixements biogràfics i bibliogràfics necessaris per a determinar la formació d'un concepte general que precisi el lloc que li correspon, i degut a això, tal vegada s'ha format, entre els no iniciats, un concepte massa petit de la nostra intervenció en l'avenç general de les ciències.

Quan una idea nova sobre la interpretació de fenòmens passats o presents, tant d'observació com experimentals, ha travessat un període més o menys llarg de dubtes i vacil·lacions, ofereix dificultats apreciar qui és l'in-

* Publicat als *Arxius de l'Institut de Ciències*, V (1918) [1919], pàg. 169-188.

ventor, car amb freqüència es confonen els apòstols amb els precursors, i per a esbrinar-ho es fa necessària una anàlisi íntima dels autors en totes llurs manifestacions, i per aquest camí pot arribar-se a depurar els drets de cadascú, pel coneixement exacte i verídic dels fets; amb aquests mitjans s'han aconseguit reivindicacions com la d'en Martí Franquès en la prioritat de la interpretació geognòstica dels anomenats sis dies de la creació, la de la invenció de la telegrafia elèctrica per l'immortal Salvà, i el descobriment de la circulació sanguínia per en Servet.

Bastant s'ha actuat en aquest sentit, però queda encara en les disciplines de la història natural molt camí per a córrer. Mossèn Font i Sagué, de perdurable memòria, amb aquella fe i entusiasme que posava en tot allò que podia resultar en prestigi de la ciència pàtria, publicà *La història de les ciències naturals a Catalunya*, en 1908, que comprèn des del segle IX al XVIII, treball important de conjunt, que ve a ésser una espècie de programa que pot servir de fonament a investigacions ulteriors; però encara que representi un esforç notable i útil, per ésser el primer, descobreix una certa precipitació, inconvenient obligat en aquesta classe d'empreses que requereixen molt de temps i la convergència de gran nombre de voluntats idònies.

Jo m'havia proposat orientar les meves iniciatives en aquest sentit, però la magnitud de l'empresa en la totalitat i la manca de temps per una banda, i per altra el temor de no durla a terme com es mereix, m'han fet desistir de moment, però aprofitaré l'ocasió actual, en què les circumstàncies m'imposen per la suau però ineludible pressió d'un torn oficial, tractar en aquesta sessió un tema científic, per a ocupar-me d'aquest assumpte que crec d'interès general, encara que sigui en la modesta forma de CONTRIBUCIÓ A LA CRÒNICA DE LA HISTÒRIA NATURAL A CATALUNYA, amb el qual tema us distrauré per breus moments l'atenció, refiant-me més de la vostra condescendència que de les pròpies aptituds.

De molt antic, des del segle X i àdhuc abans, segons es desprèn de les notícies que fins a nosaltres han arribat d'aquelles èpoques tan llunyanes, existien a Catalunya centres (posseïm dades referents als de Vic, Barcelona, Urgell i Tarragona) on s'ensenyaven les ciències naturals, de les quals es tenia un concepte més extens que en l'actualitat. Aquells centres gaudien de certa fama universal, ja que de França, Itàlia i Alemanya venien a aprendre les lliçons que s'hi donaven per a difondre-les per llurs respectius països.

Més endavant, i ja amb un caràcter més oficial, s'establiren les titulades *Escoles catedralícies*, el nom de les quals indica el seu seient, en les quals, ultra les ensenyances ordinàries, existia una certa reglamentació en els estudis que un cop acabats conferien atribucions d'aptitud.

En els segles XIII i XIV s'implantaren els estudis (on, entre altres coses, s'explicava tot el referent a Medicina, compresos sota aquest concepte general els coneixements de Zoologia i Botànica), els quals van ésser substituïts més endavant pels estudis generals o universitats, que assenyalen un progrés notable en les pràctiques docents. Destaca per la seva antiguitat

en la terra catalana la de Montpeller (1220), a la qual seguiren les de Lleida (1300), de Perpinyà (1343), de Barcelona (concedida pel rei Martí en 1398, que no tingué un edifici exprés fins l'any 1559 en què va inaugurar-se; el 1536 el Consell de Cent cedí el solar a l'extrem de la Rambla dels Estudis i s'hi posà la primera pedra el 18 d'octubre del mateix any), de Girona (1446), Tarragona (1572), Vic (1599), Tortosa (1645) i Solsona.

Així anava pròsper el conreu de les ciències en la nostra pàtria, la qual portava moltes vegades la davantera entre les nacionalitats privilegiades, quan en començar el segle XVIII, i acabada la primera part de la Guerra de Successió amb la vergonyosa pau d'Utrecht, Felip V, de repulsiva memòria, es llançà, amb l'ajut de França, contra Catalunya, darrer baluard de la casa d'Àustria, i entrà a Barcelona després de la desesperada resistència d'aquesta. Impulsat per la debilitat del seu caràcter, ell que es vinclà davant dels qui considerava poderosos, va venjar-se en l'infeliç que, vençut per la immensa superioritat del nombre, caigué retut a les seves mans, i en comptes de tractar-lo amb magnanimitat, obrà com a dominador despòtic, procurant subjectar-lo per la força, gravíssim error de conseqüències desastroses en totes les esferes, però per a nosaltres d'una manera especial en el conreu de les ciències que és el que més necessitat té de calma i tranquil·litat d'esperit per a la seva evolució progressiva. Temerós de la ciència, que és emblema de llibertat, manà destruir les universitats de Catalunya, decretant la suspensió de les de Barcelona, Lleida, Girona, Tarragona i Vic el 12 de novembre de 1717; després d'haver fundat la de Cervera el maig del mateix any, hi traslladà totes les rendes i pensions de les altres, i també ordenà suprimir totes les ensenyances privades.[1] La preferència per Cervera obeïa, segons s'indica en els Reials decrets, a premiar la lleialtat de la dita població. L'edifici, que costà 10 milions de pessetes, no entrà en funcions fins l'any 1740, en què s'inaugurà amb grans festeigs oficials; durant el temps de la construcció, les ensenyances s'establiren en el convent de Sant Francesc de la mateixa població. La Universitat cerverina fou tancada per decret l'any 1842, als sis anys del restabliment de la de Barcelona; i després de moltes vicissituds acabà essent destinada, des de 1870, una bona temporada a presidi.

No content amb tots els mitjans de repressió emprats, va coronar la seva obra tractant d'imprimir al poble dominat el segell d'esclavitud amb l'abolició de la pròpia llengua. Aquest conjunt de providències, desplaçant el centre d'activitat, produïren llur efecte, i Felip V planà la seva funesta ombra pels dominis de les ciències, les quals se'n ressentiren fins al punt

1. D. Manuel Rubio Borràs, meritíssim arxiver de la Biblioteca Universitària de Barcelona, ha publicat en l'*Anuario de la Universidad de Barcelona* de 1913-1914 un notable treball molt documentat sobre la Universitat de Cervera, en el qual pretén deixar en bon lloc Felip V i els qui l'ajudaren però a mi em sembla desprendre's ben clarament del text que l'actuació fou ben declarada com a càstig per als catalans i demostra els desigs d'afavorir els qui s'havien posat al seu costat; si no, vegeu entre altres coses la descripció de les festes amb què va inaugurar-se l'edifici, en les quals ocupaven lloc preferent les banderes dels tres regiments de cerverins que en lluita fratricida s'aixecaren contra els altres catalans.

de quedar gairebé completament paralitzat el moviment intel·lectual. No obstant, malgrat els reiterats Decrets contra tota manifestació d'Ensenyança privada, continuaren subreptíciament llurs funcions algunes escoles, entre les quals ens cal mencionar en primer lloc l'anomenat i cèlebre Col·legi de Cordelles, dirigit i administrat pels jesuïtes, i el Seminari episcopal o Tridentí, que sembla que gaudien de certa impunitat.

Com devia succeir fatalment, aquestes traves cohibien les vocacions científiques; així és que els qui es decidien per l'estudi de la Història Natural, que no s'ensenyava a Cervera, eren pocs, i havien de fer el sacrifici d'allunyar-se de llur pàtria per anar a Montpeller o altres llocs de França o Itàlia, puix aquella Universitat no gaudí mai de gran predicament. Això és el que resulta de la biografia dels escassos naturalistes que sobreeixiren en el dit lapse de temps.

Establerta una tranquil·litat relativa dintre els regnats de Ferran VI i de Carles III, començà el renaixement, rebrotant per tot arreu tendències filomàtiques. Entre els naturalistes sobresortiren Josep Salvador Riera i Joan Minuart, de Barcelona, i Josep Quer, català de Perpinyà, els dos últims dels quals foren cridats per Ferran VI a Madrid com a professors primers en 1755 en fundar allí el primer Jardí Botànic. Es constituïren a Barcelona el Col·legi de Cirurgia l'any 1760, la Conferència Físico-Matemàtica Experimental el 1764 i l'Acadèmia Mèdico-Pràctica el 1765; en totes elles constaren entre llurs fundadors, demés dels qui cultivaven les disciplines pròpies, els naturalistes, l'admissió dels quals com a socis constava en els diferents Estatuts.

En el Reial Col·legi de Cirurgia, creat per Cèdula de 1760, s'ensenyava Física, Botànica i Química. No obstant, el veritable centre universitari, eix sobre el qual girava tot el que de més important es produïa i ensenyava sobre Ciències Naturals i Matemàtiques, fou la Conferència Experimental, que sostingué la seva preponderància des de la seva constitució en el mes de gener de 1764, fins ben endavant del segle XIX. En tal data, va ésser fundada per setze individus, catalans tots ells, o en llur grandíssima majoria, sense altra finalitat, com ho indica el seu títol, que el perfeccionament dels estudis relacionats amb els coneixements de tot el que es refereix als éssers naturals i de les ciències matemàtiques, puix que la paraula *física*, de tradició aristotèlica, no significava més que l'estudi de la realitat de la Naturalesa, i mai des dels seus temps primitius ha perdut aquesta finalitat, com s'endevina en els diferents canvis de noms que ha sofert, en els quals sempre, fins fa poc temps, ha anat indicada una preferència pel conreu de la història natural. Examinant el conjunt de les personalitats dels fundadors, s'observa que n'hi havia de totes procedències de l'escala social; així s'hi comptaven advocats, un canonge, un ciutadà honrat, un militar, algun noble i farmacèutic, predominant els metges, les mútues relacions dels quals tenien un segell eminentment democràtic. Aquesta heterogeneïtat dels elements components, units lliurement i espontàniament per l'amor a la ciència, és la característica de les Associacions que han perdurat i prosperat en el terreny de les ciències naturals a Catalunya, i n'és bona prova la de què ens ocupem, que celebrà fa quatre anys el seu 150 aniversari.

Les sessions, que eren setmanals, tenien caràcter tecnicoexperimental i es celebraren durant uns quants mesos a casa d'un dels conferents, el farmacèutic Francesc Sala, i més endavant en el segon pis de la casa de l'escrivà Josep M. Avellà, a la Boqueria, cantonada a la Rambla, fins que el 5 de juliol de 1779, s'instal·là en el lloc que avui ocupa, procedent del Col·legi de Cordelles, i cedit d'una manera definitiva per Carles III en 1786. El local s'inaugurà el 8 de febrer del mateix any.

Té, a la meva manera de veure, certa importància històrica precisar algun punt d'aquesta transmissió per a escatir la relació exacta dels fets i el mèrit relatiu dels qui hi intervingueren.

El Col·legi de Cordelles fou instituït per Jaume Cordelles, canonge de Barcelona, en testament de 1574, destinant-hi els terrenys i edifici que ocupaven la Rambla en la banda de fora de les muralles, que existien en el dit lloc, entre allò que va del carrer del Bon Succés, i part de l'edifici que pertany avui a la Reial Acadèmia de Ciències i Arts. En 1659, el Patró que era del llegat tractà amb la Companyia de Sant Ignasi, que quedà dirigint i administrant el Col·legi, i salvà el dret del Patronat, fins a l'expulsió dels jesuïtes en 1767. En 1769 el comte de Ricla, capità general, president de la Reial Conferència per dret propi, a conseqüència de Reial Cèdula del dit any féu la delimitació d'allò que pertanyia a la casa Cordelles, de la qual de moment s'havia apoderat l'Estat, i es convingué la separació d'allò que pertanyia al Col·legi, del propi del Col·legi episcopal o Tridentí, adjunt a l'església de Betlem; l'Estat es quedà amb una porció entre els dos. Ferran VI havia fundat, segons es desprèn de documents de 13 d'agost de 1757, una càtedra de Matemàtiques al Col·legi de Cordelles, i en ésser expulsats els jesuïtes quedaren aquesta i les altres classes abandonades; poc després el comte de Ricla va rebre una indicació de la superioritat sobre la conveniència que la Reial Conferència prengués al seu càrrec les càtedres del citat Col·legi, que la direcció d'aquest Col·legi quedés a mans de l'acadèmic Francesc Subiràs i Borràs, i que s'ajuntés la càtedra de Matemàtiques de la Reial Conferència a la del Col·legi, càtedra que exerciria el conferent Dr. Francesc Bell i Llopart (tot això consta en la sessió de 7 de gener de 1768), el qual va continuar percebent per aquest motiu els *250 pesos* sobre drets de portes de la ciutat, consignats amb anterioritat per Ferran VI, uns 300 ducats, també sobre els mateixos drets, afegits per Carles IV per Reial Cèdula de 22 d'agost de 1799 en premi dels grans serveis prestats en el professorat pel Dr. Bell, el qual conservà la càtedra fins a la seva mort, en 1804.

Tenim, doncs, que des del 1768 la Reial Conferència s'encarregà de les càtedres del Col·legi de Cordelles; així és que, creient-se amb drets adquirits, en tenir la nova de la delimitació que hem esmentat abans, i que una part de l'edifici quedava a favor de l'Estat, gestionà la seva cessió provisional per poder-hi continuar l'ensenyança i dipositar-hi tots els llibres i instruments, de la qual cosa es donà compte en la sessió del 17 de juliol de 1779; i després de moltes gestions, va firmar-se una escriptura d'establiment de cens, que va ésser redimit definitivament en 1867. Resulta, doncs, que Carles III, en cedir a la Conferència, que

s'obligava voluntàriament i d'una manera gratuïta, els locals usurpats als jesuïtes, locals que tenien en aquells temps un valor insignificant, no va complir més que un deure de justícia.

Regirant les Actes de les sessions de la Conferència, s'observa, ultra un treball constant i intensiu de producció científica, la continuada preocupació dels conferents pel gran malestar econòmic de la Corporació, que es manifesta clarament pels acords presos, en els quals s'estatueix que per a proveir-se del més necessari, cada un dels individus, que eren en nombre de setze, pagaria dos rals setmanals i es repartirien entre tots una quantitat per a eixugar el dèficit que resultava anualment. Tot sovint es troben proposicions encaminades a publicar llurs dissertacions, a adquirir llibres, a premiar autors que més es distingeixen en llur col·laboració, però tota voluntat s'estrellava contra la falta de mitjans. Acudiren al rei Carles III, i quan la Conferència necessitava i demanava cabals, se li atorgà la concessió de canviar el seu nom, per Cèdula de desembre de 1765, pel de Reial Conferència Física, imposant-li l'obligació d'ésser presidits per qui fos capità general de Catalunya, amb la qual cosa se li van prodigar concessions molt honorífiques, però de poc coeficient nutritiu. Totes les vegades que va acudir la Reial Conferència a Madrid en demanda d'auxilis pecuniaris per continuar i ampliar la seva actuació científica i de divulgació, no obtingué altre resultat que promeses vanes.

Cansada d'implorar inútilment el favor reial, la Conferència va girar els ulls vers una altra corporació nacional: la Reial Junta de Comerç, la brillant història de la qual no donava lloc a dubtes del seu pensament que la indústria i el comerç no podien prosperar sense una gran base d'instrucció, i que comptava entre els coneixements més indispensables el de les ciències fisiconaturals, la divulgació de les quals sempre havia fomentat. Aquesta institució fou fundada de molt abans per un magistrat o cos de mercaders, a l'efecte de protegir el comerç; a les darreries del segle XIV, Joan I d'Aragó li concedí el dret d'un tant per cent sobre els gèneres o mercaderies que entressin pel Portal de Mar; amb els seus productes, que eren d'importància, s'aixecà la primitiva Llotja i es trobaren mitjans de protegir les indústries, que arribaren a un grau extraordinari de prosperitat. Els Àustria havien respectat aquest estat de coses, però la vinguda dels Borbó, en el segle XVIII, estroncà, com les altres, aquesta deu de benestar. Els comerciants, en 1755, acordaren designar una comissió de sis persones per a proveir a la restauració del perdut, i després de moltes gestions ho aconseguiren de Ferran VI per Reial decret de 1758, que no s'aplicà fins dos anys després, regnant Carles III. Disposant novament de cabals, instituí l'Escola de Nàutica i la de Dibuix, amb gran acceptació del públic. En aquesta situació, i sempre amb la idea d'anar estenent el seu radi d'acció, pensà a posar-se d'acord amb la Reial Acadèmia de Ciències Naturals i Arts, nom pel qual havia estat substituït el de Reial Conferència Física; puix com que la Junta de Comerç tenia rendes i l'Acadèmia professors, es completaven mútuament, i així s'uniren, establint classes de Botànica i Agricultura en el Jardí Botànic, i de Zoologia, Mineralogia i Geologia en l'Acadèmia. Demés, la Junta premiava amb pensions, els qui n'eren mereixedors, per anar

a l'estranger i a la resta d'Espanya a millorar llurs coneixements. Aquesta cooperació durà fins l'any 35, en què la Junta adquirí el convent de clergues regulars de Sant Sebastià per instal·lar-hi les classes. L'any 1959, l'esquarterament de Catalunya en províncies provocà la divisió de la Junta de Comerç en Juntes provincials, privades dels recursos suficients, amb la qual cosa quedà suprimida d'una manera irreflexiva la institució que durant cinc segles havia sostingut el penó de la cultura a la nostra pàtria.

No puc entretenir-me a ponderar el prestigi i copiosa activitat científica de la Reial Acadèmia des de la seva fundació fins a l'època actual, puix m'ocuparia massa temps, i ja ha estat en part estudiada en la història d'aquesta entitat d'en Balari i Jovany, de 1893, i en la ressenya del doctor Murua, llegida en les festes del 150 aniversari de la seva fundació. També es troba dibuixada la seva actuació a les nòmines biogràfiques i bibliogràfiques que publica anualment l'Acadèmia. No obstant, haig de fer constar que tot el que de més notable en el camp de les ciències va produir-se a Catalunya des de la seva fundació fins a l'últim quart del segle XIX, tenia íntima relació amb ella, i pel que toca a la història natural, n'hi ha prou de citar els noms honorables dels acadèmics Martí Franquès, Carles Gimbernat, Carbonell i Bravo, Joan Francesc Bahí, Yàñez, Bolós, Llobet i Valldosera, Graells, Costa i Trèmols, de la producció científica dels quals donen fe els originals guardats curosament en els seus arxius i en part publicats, quan els mitjans econòmics ho permetien, en els butlletins i memòries de 1840-1842, 1878-1885, i des del 1892 fins al present. També en la col·lecció del *Diario de Barcelona* s'han donat a conèixer, des de 1816, els extractes de les sessions; en la del 8 d'octubre del 1872, a proposta d'en Teixidor i Cos, acadèmic i director del *Restaurador Farmacéutico*, fundat a Madrid en el 1845, i que es publicava llavors a Barcelona, va acordar-se que des de la dita data fos aquesta revista l'òrgan oficial de l'Acadèmia, i així continuà fins a terminar l'any 1877, ostentant aquesta designació a la portada; consigno aquesta data remarcable que no esmenten els historiadors d'aquella entitat.

Cooperaren a la divulgació de les ciències naturals, encara que amb menor intensitat, el Col·legi d'Apotecaris de Barcelona, la Reial Acadèmia Mèdico-Pràctica i el Col·legi de Cirurgians.

Les primeres noves d'agremiació d'apotecaris es refereixen al Cos de Candelers i Tenders Especiaires, en el 1302 (Arxiu Municipal, Registre de deliberacions, anys 1301-1303). La seva història, summament curiosa, que no hem de seguir pas a pas, és tan llarga com accidentada; en el 1445 esdevingué, per Ordenació dels Consellers, Col·legi d'Apotecaris de Barcelona; dissolta i refeta en diferents ocasions, segons les circumstàncies polítiques, quedà definitivament establerta en 1815 amb el nom de Reial Col·legi de Farmàcia de Sant Victorià, i donava cursos d'Història Natural, per no tenir local propi, en una casa del carrer de la Riereta, en la qual hi havia adjunt un petit jardí botànic.

De la lectura de les Memòries de la Reial Acadèmia Mèdico-Pràctica de la ciutat de Barcelona, tirades a la Impremta Reial de Madrid en el 1798, es dedueix que els qui la fun-

daren en 1765 ho varen fer només a l'efecte de reunir-se en Conferència per a canviar impressions sobre assumptes de la seva carrera relacionats amb la salut pública, de manera que tenia més caràcter informatiu que docent, i encara que integrada essencialment per metges, s'hi admeteren, amb el nom de socis lliures, en nombre de dotze, aquells literats que, sense ésser metges, s'haguessin distingit en alguna de les ciències que tinguessin connexió amb la Medicina, com eren la Cirurgia, la Química, la Història Natural i altres. En la ressenya d'una altra sessió explica l'objecte de la fundació, i tenint present el que havia succeït en 1753 al Col·legi de Metges poc després d'haver-se constituït, afegeix en paraules textuals: «para precaver (porque todo era temible) el que la envidia o la malicia intentase delatar aquellas Juntas, atribuyéndole siniestros fines, quisieron que antes la Superioridad las autorizase con su permiso, que solicitaron y obtuvieron del Real Acuerdo con Decreto de 4 de mayo de 1770.» Això dóna explicació d'un fet que en aquella època es repetia sovint, ço és, el que les Societats de Col·legiacions científiques sol·licitaven amb gran interès, i posant-hi valuoses influències, la protecció del tron, protecció que se'ls dispensava concedint-los el títol de Reials, sense que de cap manera es pugui interpretar aquest cas com d'afecte a la monarquia, sinó que, com es desprèn del text citat, era únicament per a evitar o disminuir les grans dificultats que posaven les autoritats a tota mena de reunions, que els inspiraven sempre sospites, pel fet de no veure en els concurrents més que conspiradors.

Aquesta situació, que traduïa ostensiblement la mútua desconfiança entre l'Estat i el país, i que ha anat sempre continuant, al cap i a la fi no era més que una lògica conseqüència del sistema despòtic establert a Espanya des de la seva unificació.

Els cirurgians havien estat col·legiats de molt antic; però, subjectes a les alternatives polítiques, no tingué l'Associació gran consistència fins l'any 1760, en què va sol·licitar i aconseguir per Cèdula d'aquesta data la seva constitució amb el nom de Reial Col·legi de Cirurgia Mèdica (se'n troben referències l'any 1762, en què estava a l'Hospital General, on posseïa una important biblioteca). El Col·legi hagué de dedicar-se, entre altres disciplines, a l'ensenyança de la Botànica, els coneixements de la qual estaven llavors molt estretament lligats amb la confecció dels medicaments en voga. L'any 1772 fou modificada la seva constitució, a instància del celebrat Pere Virgili, i per Reglament del 1827 va prendre el títol de Reial Col·legi de Medicina i Cirurgia, i continuà en el mateix local de la Facultat de Medicina, davant de la Convalescència. Havia de considerar molt important l'ensenyament de la Botànica, puix en la sessió del 23 de juny del 1768 de la Reial Conferència Física, el Dr. Pau Balmes va donar compte que el Reial Col·legi de Cirurgians estava en la pretensió d'establir un Jardí Botànic a costa del Reial Erari, per a la pública ensenyança, i que a aquest efecte ja havia inspeccionat uns terrenys pròxims a Sant Antoni, i que ell, creient dret preferent el de la Reial Conferència per tenir un director de Botànica i un professor designat, proposava que es fessin les gestions necessàries per a assolir-lo ells. Tot resultà inútil, puix amb l'informe favorable del comte de Ricla fou concedit al Col·legi de Cirurgians. No he

trobat indicis que en el dit jardí es fes cap plantació, i en tot cas havia de durar poc temps, perquè en el 16 de febrer del 1784, Antoni de Meca i Cardona, marquès de Ciutadilla, amb despreniment digne d'elogi, cedí al propi Reial Col·legi de Cirurgia, a condició d'ensenyar-hi la Botànica gratuïtament, una extensió de conreu de quatre mojades, prop de la muralla de terra, aproximadament entre el que és avui presó del carrer de la Lleialtat i carrer de la Cera i ronda de Sant Antoni, que aleshores no existien; era pròpiament una horta enclavada enmig de moltes més que formaven les hortes de Sant Pau. D'aquest jardí, o més ben dit, hort botànic, se'n troba un plànol en *Acuerdos* de l'Ajuntament de Barcelona, en la sessió de 3 de juliol de 1807.

Mentre estigué a contribució del Col·legi de Cirurgia no prestà grans serveis, puix sembla que sols serví per al cultiu d'algunes plantes medicinals. En tenir lloc la invasió francesa, per vicissituds del Col·legi de Cirurgia Mèdica, el jardí va quedar completament abandonat, fins que en el mes de maig de 1815 va passar a la Reial Junta de Comerç, que l'organitzà amb un pla científic sota la direcció d'en Joan Francesc Bahí, de la Reial Acadèmia de Ciències i Arts, excatedràtic de Botànica del Reial Col·legi de Cirurgia de Burgos, que sabé donar gran impuls a les ensenyances d'una interessantíssima publicació, a despeses de la mateixa Junta de Comerç, que durà des de l'any 1815 al 1821, titulada *Memorias de Agricultura y Artes*, en la qual també col·laboraven el Dr. Francesc Carbonell i Bravo, director de la càtedra de Química, i el Dr. Francesc Sanponts, d'Estètica, tots ells de la Reial Acadèmia de Ciències i Arts. En la dita revista es pot estudiar el procés de la importància que saberen donar tan eximis professors en llurs respectives disciplines, a les quals imprimiren caràcter de gran progrés i originalitat. En el juny del 1819 donà compte en Bahí, en el discurs inaugural, que, gràcies a la munificència, zel i protecció de la Junta de Comerç i per insinuació pròpia, va ésser agregat al Jardí Botànic un formós edifici en el qual estava tot ben disposat per a arreglar les notes i observacions fetes en la secció del Jardí que tingués cadascú al seu càrrec, de manera que d'això es desprèn que les conferències tenien caràcter teoricopràctic. En les diverses memòries s'estudien assumptes de patologia vegetal i de parasitisme, en el desenrotllament dels quals es veuen assenyades observacions de biologia; així en donar compte de la invasió d'un insecte que a la comarca de Sitges atacava la vinya, encara que no designa exactament l'espècie, de les seves descripcions exactes es desprèn ésser el *Rhynchites betullae* i indica la manera racional d'atacar-lo, que és, poc més o menys, pels procediments que se segueixen avui; altre tant pot dir-se de l'estudi i instruccions que dóna en una cartilla de propaganda, escrita en català i castellà, per a l'extinció de la plaga de quermes de l'olivera i del rovell del blat, que descriu perfectament, tenint en compte els coneixements científics que en la dita època es tenien sobre el parasitisme.

Donà compte d'una invasió de papallones ocorreguda a Catalunya pel maig del 1816, que entraren per la banda de Blanes en quantitat tan espantosa que va arribar a tapar com-

pletament el sol, la irrupció durà tot un matí, i s'estengué fins més enllà de Vic i Olost; amb aquest motiu encomiava la necessitat dels estudis entomològics per a investigar així les evolucions i els hàbits biològics que ens posarien en situació de combatre aquestes i altres plagues del camp, que tant de perjudici causen a l'agricultura.

S'ocupà també amb gran encert de construccions agrícoles, de l'aclimatació i millorament de les plantes forratgeres i industrials, especialment sobre el *Panicum altissimum* o herba de Guinea. Féu un estudi amb assenyades observacions sobre el sistema hereditari seguit a Catalunya i Castella sota el punt de vista agrícola, i aconseguí amb el seu constant esforç donar tal atractiu a les seves conferències que es veieren freqüentades per selecta i nombrosa concurrència.

En Miquel Colmeiro, a qui Catalunya deu no obstant agraïment per les seves notables publicacions i entre altres el *Catálogo metódico de las plantas observadas en Cataluña con sus nombres botánicos y en catalán* (Madrid, 1848), fonamentat sobre l'herbari recollit i classificat pels Salvadors, del segle XVII, en ocupar-se d'en Bahí en *La botánica y los botánicos de la península Hispano-Lusitana* (Madrid, 1858), en diu sols que no era un botànic notable, sense altre comentari, i és que probablement desconeixia una bona part del seu actiu científic, que no cita, i el judicava sense dubte sota l'exclusiu aspecte de la sistemàtica, essent així que l'objectiu pràctic de la botànica, que en Bahí perseguia, era l'aplicació dels seus coneixements a la utilitat general.

Esdeveniments polítics i l'abandó en què quedà la Junta de Comerç, a la qual foren minvats els ingressos, repercutiren sobre aquest ensenyament, i el Jardí Botànic, que tan esplèndids resultats donava per a la cultura general, va desaparèixer. En el 1854 fou autoritzada una permuta per una altra finca del marquès de Ciutadilla, anomenada Torre del Pla, que és on va ésser instituïda la Granja Experimental que durant un cert temps va prestar importants serveis sota la direcció de la nostra Diputació Provincial, si bé quedà en segon lloc, quan per iniciatives del benemèrit patrici, l'inoblidable Prat de la Riba, es creà en el 1910 l'Escola Superior d'Agricultura, que s'instal·là en el clos de l'Escola Industrial i en edifici adequat, en el qual ha pres l'ensenyament agrícola un aspecte del tot modern.

No va ésser aquest el primer jardí botànic de Catalunya de què es té notícia, sinó el que fundà a Sant Joan Despí en Jaume Salvador i Pedrol, de Barcelona, en el 1649, que estava en el seu esplendor en el 1680; en ell es cultivaven plantes del país i exòtiques, recollides i adquirides amb gran constància i assiduïtat de totes les parts del món, separades en tres grups destinats a les purament medicinals, a les que oferien interès agrícola, i les altres d'exclusiu objecte botànic i d'ornament; sembla que després de les addicions fetes pel seu fill Joan va ésser un dels més ben proveïts d'Europa, puix encara quan l'abat Pourret va donar a llum una *Noticia histórica de la familia Salvador*, família cèlebre en els annals de la botànica, deia, en el 1796, tot i que ja estava en decadència, que era sorprenent pel nombre i qualitat de plantes que encara s'hi conservaven, algunes de les quals no havia vist en cap dels

jardins recorreguts per ell a l'estranger. Aquesta institució botànica fou guardada tradicionalment per la família Salvador i oferí el seu darrer esplet en vida d'en Josep Salvador i Soler, de la Reial Acadèmia (1804-1855), últim de la família conegut com a botànic; aquest, que demostrà preferències per l'agricultura i horticultura, establí grans explotacions models, no solament a Sant Joan Despí, sinó a Barcelona i Argentona, que serviren de patró i guia als seus contemporanis. Fundà també un notable Museu d'Història Natural a casa seva, carrer Ample, cantonada a la Fusteria, número 1, que era motiu d'atracció per als naturalistes i aficionats, i d'ell es troba una detallada descripció en l'edició del 1849 del *Manual Histórico-Topográfico, Estadístico y Administrativo o sea Guía General de Barcelona*, per Manuel Saurí i Josep Matas, en la qual, entre altres coses, anota una preciosa biblioteca d'obres d'història natural, una col·lecció mineralògica, una col·lecció geognòstica de petrefactes terrestres i marítims, una altra col·lecció d'insectes, peixos i cinc escurçons regalats pel cèlebre Boerhaave i finalment, l'herbari contenint un gran nombre d'exemplars autèntics collits pels Salvadors en companyia de Tournefort, Antoni i Bernat Jussieu, i altres cèlebres botànics. Morí aquest Salvador d'un accident, ofegat en el Garona, en embarcar-se cap a Bordeus, de retorn d'una excursió per França, Anglaterra i Bèlgica, l'objecte de la qual era estudiar els progressos de la botànica i horticultura.

D'altres jardins botànics he de fer referència, i són, encara que de poca importància, manifestacions d'una necessitat sentida: el de la Reial Acadèmia en el solar de la pròpia Acadèmia, dirigit per n'Antoni Sala i Domènech, en el 1804, i el de n'Estanislau Vayreda i Vila, a Lledó, província de Girona, el qual segons detallada relació publicada en la *Crónica Científica* dels anys 1889 i 1891, contenia més de 280 espècies de plantes indígenes i exòtiques, i finalment el de la Universitat, que va ésser plantejat l'any 1849. De tots ells queda ben poca cosa, de manera que, donada la seva utilitat, s'imposa, quan els mitjans ho consentin, dur a terme el projecte que té en estudi la Junta de Ciències Naturals d'establir-ne un.

Les manifestacions externes que testimonien el fruit dels esforços, tant col·lectius com individuals, en l'especialitat de la història natural són les revistes pròpies, les col·leccions i els museus, de què m'ocuparé breument.

Fins el darrer quart del segle XIX es pot dir que no tingueren premsa periòdica destinada a aquest servei; no hi havia encara públic suficient per a donar-li vida, pel qual motiu els especialistes havien de limitar-se a cooperar en publicacions d'un caràcter més general; així hem vist que la mateixa Reial Acadèmia de Ciències donava a conèixer la seva producció en el *Diario de Barcelona* i en el *Restaurador Farmacéutico*, que en fou òrgan oficial durant cinc anys, si bé no exclusivament.

En 1838 aparegué el *Museo de las Familias*, que durà pocs anys i era un periòdic que donava compte de viatges, història natural, arqueologia, història i novel·les, i d'un conjunt que despertava un cert interès i il·lustrava agradablement; és un tipus de periòdic, que es

conserva en altres països, molt convenient per a divulgar coneixements científics de ciències naturals, i és una llàstima que no s'hagi continuat ací a desgrat dels esforços posteriors que s'han fet en el mateix sentit; en el volum de l'any 1840 va prendre ja un aire més científic publicant extractes d'acadèmies i algun article de tons didàctics més accentuats. *La Abeja* (1862-1870), revista científica i literària, no tenia altre objecte que donar a conèixer la ciència alemanya, segons diu en la introducció, puix els seus col·laboradors, entre els quals es comptaven Bergues de las Casas, Sánchez Comendador, Antoni Rave, Miquel Guitart i Buch i Joan Front i Guitart, abominaven que l'esperit francès sempre s'hagués interposat entre nosaltres i els alemanys, i creien necessària una aproximació per al nostre progrés, aproximació que intentaven aconseguir amb traduccions directes. Aviat perdé aquesta orientació i continuà tenint un caràcter enciclopèdic. Alguns naturalistes hi donaven a conèixer llurs treballs, entre altres n'Àngel Saura.

L'Institut Agrícola de Sant Isidre, fundat el 22 de maig de 1851, per Ramon de Casanovas i Isidor Angulo, de la Reial Acadèmia de Ciències i Arts, i el comte de Fonollar, tenia per objecte principal la propagació de coneixements agrícoles, al qual objecte publicà, poc després de la seva constitució, la *Revista de Agricultura Práctica*, que es transformà aviat en *Revista de l'Institut*, el primer director de la qual fou n'Angulo; també donava a llum el *Calendari del Pagès*, i aqueixes dues publicacions subsisteixen encara. Aquesta societat fou la continuació, en el terreny agrícola, de la venerada Junta de Comerç que aleshores desapareixia, i ha complert perfectament els seus propòsits fomentant totes les iniciatives; així ha donat naixement a la Federació Catalano-Balear, a la Societat Espanyola d'Apicultura; ha prestat els seus locals per a conferències i tota classe d'expansions científiques de caràcter apropiat, contribuint així en gran manera al progrés d'aquest ram de ciències naturals aplicades.

Va existir també una íntima relació entre els nostres naturalistes i el Centre Excursionista de Catalunya, el Butlletí del qual, que té origen l'any 1876, ha estat sempre disposat a publicar treballs d'història natural, i així es troben entre els seus volums treballs d'en Cuni i Martorell, en Lluís M. Vidal, en Bofill i Poch, mossèn Faura i mossèn Font i Sagué, que prengueren el dit Centre com a focus de propaganda científica, i allí començaren, amb la cooperació dels altres associats, la magna empresa de les investigacions de les coves i avencs de Catalunya que tan magnífiques conseqüències reportà per a la ciència espeleològica de la nostra terra. El Centre ha enaltit en diverses ocasions notables naturalistes catalans celebrant sessions necrològiques a llur honor; mereix una menció molt especial la vetllada que dedicà el 26 de novembre de 1880 al primer geòleg català de fama mundial, en Carles Gimbernat, donant a conèixer bona part de les seves investigacions geognòsiques i geogràfiques, que eren completament ignorades. Faig constar també en l'actiu d'aquesta societat com a timbre de glòria, que, rompent amb el servilisme atàvic que encara perdura desgraciadament en algunes corporacions, fou la primera d'adoptar com a llengua oficial, en totes les seves manifestacions, la llengua catalana.

En Francesc d'A. Darder i Llimona, mort el 8 d'abril passat, començà la seva fecunda vida periodística amb l'edició del *Zookeryx*, la *Revista Universal Ilustrada* (1876-1880), i més endavant *El Naturalista* (1886-1891), periòdics fonamentalment de veterinària i zootècnia agrícola, agricultura amb expansions a les altres ramificacions de la història natural, i amb la col·laboració d'en Cuni i Martorell i en Mercader i Bell-lloch; posteriorment ha publicat una sèrie de treballs i conferències de piscicultura, i ha contribuït amb la seva infatigable propaganda, ajudat de la Junta Municipal de Ciències Naturals, a la repoblació d'alguns rius i estanys de Catalunya.

En Rafael Roig i Torres fundà i dirigí la *Crónica Científica* (1878-1892), de factura moderna i de veritable tremp científic, i encara que la seva finalitat era la propagació de totes les ciències fisicomatemàtiques, hi tenien un bon lloc les naturals; donava a conèixer interessants articles originals, relacionats amb totes llurs branques, i així s'ocuparen de geologia i paleontologia de Catalunya, en Canaldo, en Corsini, n'Almera, en Bofill i Poch, en R. M. Bolós, i en Vidal i Careta; de prehistòria, n'Alsius; de malacologia, en Fagot i Salvanyà; de botànica, en Vayreda, en Ramon Masferrer, en Barrera i Arenas, en Colmeiro i en Cadevall; i d'entomologia, en Cardona i Orfila de Menorca, i altres. Dedicà el volum de 1888 a l'eminent botànic Francisco Loscos, tan cèlebre com desgraciat, puix visqué i morí a Castelseràs en la més gran misèria gràcies a l'oblit inexplicable en què el tingué l'Estat, que mai no ha sabut donar protecció a la saviesa que va acompanyada de la modèstia; des de les columnes de la *Crónica* proposà a la Societat Econòmica Aragonesa l'erecció d'un monument a l'aragonès insigne, glòria d'Espanya, i encapçalà una subscripció al dit objecte.

Un altre periòdic aparegué sota la direcció de n'Enric de Mercader i Bell-lloch, dedicat exclusivament a l'estudi i propagació dels coneixements d'Apicultura: *El Colmenero Español* (1891-1905). L'explotació industrial de les abelles s'implantà a Catalunya, com la de la seda, amb la invasió dels alarbs, arrelada en l'antic territori de Tortosa, que era el més apropiat, i d'aquelles èpoques queda el famós *Lligallo o Mesta de les abelles*, que era la Junta o Unió de tots els interessats en la criança de les abelles i venda de llurs productes, que es regia pel Còdex primitiu de 1272 dels Costums de Tortosa, títol XXII del llibre II, les fonamentals prescripcions del qual regeixen encara. Però els procediments que s'havien reformat essencialment a l'estranger seguien aquí sense modificar, i en Mercader, fent-se càrrec de la transcendència d'aquesta indústria, començà, valent-se del periòdic i de conferències, una propaganda intensiva per tot Espanya que donà lloc a la constitució de la Sociedad Española de Apicultura, que tingué acolliment a l'Institut Agrícola Català de Sant Isidre l'any 1893; no parà aquí el seu apostolat, sinó que, d'acord amb la Diputació, instituí en la Granja Experimental uns cursets d'Apicultura teoricopràctics, i quan quedava provada la competència dels alumnes se'ls donava el títol d'apicultor. Aconseguí amb constància i tenacitat introduir el sistema mobilista a Espanya, on hi havia en aquella època uns 800.000 ruscos, la producció dels quals es podia almenys quintuplicar; això dóna raó de la

importància de l'empresa, que veié en part realitzada abans de morir, pel desembre de 1903; la seva personalitat fou tractada encomiàsticament per tota la premsa apícola d'Espanya i l'estranger.

Tots aquests nuclis que hem vist que s'anaven formant en les diferents disciplines que integren les ciències naturals, reforçats pels novells adeptes que creixien a llur calor, formaven un conglomerat que donà origen a una societat de naturalistes, la Institució Catalana d'Història Natural, que es desenrotllà amb certa lentitud al principi, però que adquirí gran empenta amb la publicació d'un Butlletí l'any 1901, el primer destinat únicament i exclusivament a l'estudi i coneixement dels elements constitutius dels tres regnes de la naturalesa, a Catalunya, en les pàgines del qual es pot anar seguint la crònica de tots els descobriments que ací s'han fet durant aquests disset anys.

Una branca de la història natural, poc estudiada encara entre nosaltres i de gran interès científic, és l'espeleologia amb la seva fauna i flora. És ciència moderna, data del 1888, i fins gairebé els nostres dies poques coves i avencs havien estat explorats, i ho eren més com a objecte de curiositat que pròpiament d'estudi. Així tenim notícies, entre alguns altres, de les investigacions d'en Graells l'any 1825 a l'avenc de Castellet de Dalt, de les d'en Llobet i Vallllobera a la cova del comte de Sentmenat en 1857 i les del Dr. Almera a la caverna de can Saus en 1883; però treballs sintètics no els havia emprès ningú abans d'en Puig i Larraz, dels quals donà compte en 1894 en el *Boletín de la Comisión del Mapa Geológico*, i els més complets de mossèn Font i Sagué que, poc després de les excursions d'E. Martel, del Club Alpí Francès, a les coves del Drac a Mallorca i a la de Collbató, en la qual l'acompanyà, donà a conèixer en 1897 en el *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya* un catàleg espeleològic que comprenia un nombre considerable de coves i avencs de les quatre províncies catalanes.

En 1909 la societat Club Muntanyenc, instituïda el 21 de setembre de 1906, un dels objectes de la qual era l'excursionisme científic, donà a llum un notable opuscle de mossèn Faura titulat *Sota terra*, encapçalat amb un recull de més de 450 cavernes, grutes, abrics, coves i avencs de major o menor importància, i seguit de la descripció detinguda d'algunes altres. Llàstima que no hagi continuat el camí emprès que tan bé havia començat comptant amb valuosos cooperadors, puix, com ja he dit abans, queda molt a investigar en aquest ram, especialment en el referent a la biospeleologia; per a fer-se'n càrrec, basta citar les Memòries publicades pel Dr. R. Jeannel, en 1911 i següents, en els *Archives de Zoologie Expérimentale et Générale*, París, 4ª sèrie, toms VI, VII, VIII i IX, i 5ª sèrie, toms I, II, IV, V, VII, VIII i IX, que fan referència a excursions per Espanya, i d'elles es desprèn que es coneix poc de fauna cavernícola, fins al punt que tan sols durant l'estiu de 1910 en l'exploració d'algunes coves feta en companyia de Racovitza i mossèn Faura recolliren quinze espècies i tres gèneres nous. Altre tant podríem dir de la flora, sobre la qual donà a conèixer M. Maheu en *Êtude géologique et biologique (flore) de quelques cavernes de Catalogne* (1908) un avenç del que es pot esperar d'investigacions més detingudes.

Encara que no és de Catalunya, dec fer una especial menció de la Real Sociedad Española de Historia Natural, glòria de la ciència espanyola i que ha tingut alguna influència en el desvetllament del ram de naturals en la nostra terra. Va ésser fundada el 15 de març de 1871, entre altres, per I. Bolívar, M. Colmeiro (primer president), J. G. Hidalgo, Pérez Arcas, Uhagon i Joan Vilanova, els noms dels quals s'han fet dignes de perpetuïtat. Té constituïdes seccions en diferents capitals de províncies; la de Barcelona va reunir-se per primera vegada a la càtedra de Mineralogia i Zoologia de la Facultat de Farmàcia el dia 11 d'abril de 1901, però aquestes seccions no són més que tentacles absorbents per a nodrir la central, ja que queda gairebé del tot anul·lada llur actuació autonòmica pels articles 34 i 36 dels Estatuts.

Tot el que he anat referint fins ara dóna una idea general de l'actuació privada en l'expandiment dels coneixements d'història natural entre nosaltres. Vaig a acabar aquesta relació glossant sintèticament la manera com l'han intervinguda l'Estat i les nostres corporacions populars: el Municipi i la Diputació Provincial.

La unió de la Corona d'Aragó amb Castella no va ésser favorable ací a l'evolució progressiva de les ciències, perquè la lenta però continuada absorció centralista de tots els afers de l'Estat, molt accentuada des de Felip II, conduí a concentrar més l'atenció i el favoritisme en les persones i les coses pròximes als monarques que no en les remotes, i com a natural conseqüència, els avantatges que això reportà a la capital varen ésser en detriment de les regions perifèriques. No obstant, transcorregué un llarg període de temps en què si bé la nostra activitat científica deixà d'ésser intensa, si no haguessin canviat les coses i haguessin persistit certes toleràncies, hauria vingut indubtablement la natural reacció, sense profundes modificacions definitives; però amb els successos de 1715 es va promoure a Catalunya una desorganització tan radical de tot l'existent, que paralitzà durant més de mig segle tota iniciativa; temps desgraciadament perdut que no s'ha tornat a recuperar mai més. La situació millorà en algunes èpoques, però sempre els vicis del centralisme han desbaratat fins les millors intencions; sempre hem vist que tot el que s'ha pogut aconseguir a força de reiterades peticions o perquè les circumstàncies ho han imposat, ha estat d'una manera incompleta. Així s'ha arribat a obtenir en la Universitat la Facultat de Ciències Naturals, amb excel·lents professors, les aspiracions pedagògiques dels quals no es poden complir per deficiència d'instruments i materials; i és que l'Estat ha considerat més l'Ensenyança com a font d'ingressos que com a impulsora del Progrés. Les iniciatives són acollides, més aviat que per la naturalesa de les coses, per la de les persones que les representen; si són simpàtiques a les oligarquies centrals, es destinen de vegades sumes d'alguna importància a objectius didàctics, però s'inverteixen en llur major part a la capital, i sovint afavoreixen persones sense altres mèrits que estar lligades als qui manen per la satisfacció de les mútues concupiscències.

Si d'aquest espectacle poc edificant girem la mirada envers l'actuació de les nostres Corporacions populars, l'aspecte canvia sota molts punts de vista, ja que, constituïdes per la

vera representació dels pobles els interessos dels quals salvaguarden, senten les vibracions de llurs necessitats, sia materials o de l'esperit, a les quals, per tant, han subvingut sempre en allò que els ha permès l'estret cercle d'acció en què els tanca la vigent Constitució de l'Estat.

L'Ajuntament de Barcelona ha manifestat la seva voluntat de protegir les ciències naturals inclinant-se a la formació de museus i col·lecció zoològica que són el sistema més adequat per a propagar l'afecció i els coneixements dels éssers naturals a les classes populars.

Va contribuir ja en 1824 a la formació del primer museu, fundat en la Reial Acadèmia de Ciències Naturals de Barcelona, accedint a la petició feta per n'Agustí Gimbernat en nom del seu germà Carles, l'eminentíssim geòleg català, del qual ja ens hem ocupat, i que, donant una nova prova del seu assenyat patriotisme, que no es desmentí mai a desgrat de residir a l'estranger durant la major part de la seva vida, envià al Municipi una col·lecció notable de minerals amb l'objecte, com li diu en carta del 4 de maig de 1822, de contribuir a la il·lustració dels seus compatricis difonent entre ells els coneixements mineralògics que tan útils han d'ésser al foment de la indústria i riquesa nacionals; l'Ajuntament, no tenint aleshores local a propòsit, remeté els exemplars a l'Acadèmia després d'haver satisfet de l'erari públic totes les despeses ocasionades.

Un altre naturalista, en Francesc Martorell i Peña, en morir, el 9 de novembre de 1878, llegà a la ciutat de Barcelona una quantitat d'alguna importància destinada a l'erecció d'un museu i biblioteca públics, disposició que executà el Municipi: l'edifici s'inaugurà essent alcalde en Rius i Taulet, el 21 de setembre de 1882. El Museu, amb els objectes cedits de diferents procedències, prosperà ràpidament, tant, que el Municipi (que el regia per comissions internes, encara que sota la direcció d'un facultatiu, el qual lloc ocupà primerament en Manuel Martorell, germà del fundador, que va morir en 1891, i el succeí poc després amb caràcter accidental en Montserrat i Archs, i definitiu en Bofill i Poch), sentí aviat la necessitat d'ajudar-se de persones tècniques sumades a les delegacions pròpies, i com que en aquell mateix temps havia adquirit l'Ajuntament la col·lecció zoològica que posseïa en Martí i Codolar en el seu parc particular, tant pels esments que requeria aquesta notable secció com per la cura dels museus, creà en 1893 una Junta del Museu de Ciències Naturals i Jardí Zoològic i Botànic; en 1906 la Junta va ésser autònoma, i en 1917 d'acord amb la Diputació provincial es convingué a formar una Junta mixta aportant-hi mitjans i representants les dues corporacions amb una certa preeminència de la Municipal. La transformació que han sofert els museus durant aquest cicle evolutiu és extraordinària; en un curt lapse de temps han passat del tipus primitiu, que consistia a tenir senzillament un caràcter d'exposició, al veritable concepte modern que en tenim format avui. Se n'ha destinat una part a la presentació dels éssers més o menys coneguts, en les seves condicions naturals, i s'ha ensenyat la utilitat o perjudicis que puguin ocasionar-nos, per a fomentar aquests coneixements en el públic; i altres seccions constituïdes pels laboratoris d'investigació amb l'utillatge necessari per a l'estudi de llur estructura, constitució i funcions, i en els quals es treballa per desco-

brir els enigmes biològics. El Municipi barcelonès els ha dotat esplèndidament donant una prova més que, enmig de les lluites necessàries que són signe de vida exuberant, no descuida tan essencials elements de cultura, i mereix agraïment etern dels naturalistes. Aquests en notar el canvi radical que els oferia suficients garanties, hi han aportat valuoses col·leccions, que aniran augmentant tan aviat com l'espai disponible ho permeti i les circumstàncies hi donin lloc.

No s'ha limitat aquí la protecció del Consell Municipal a les Ciències Naturals, sinó que ha fomentat l'apicultura i sericicultura, procurant instal·lacions apropiades en el Parc perquè serveixin de model i estudi, concedint subvencions a societats i corporacions científiques al mateix objecte, algunes d'elles de gran importància, com la que aportà l'any 1902 a l'Observatori Fabra de l'Acadèmia, que s'elevà a 30.000 pessetes, i cooperant amb la Diputació en empreses similars.

L'objectiu que ha perseguit la nostra Diputació des de molts anys enrere ha estat el progrés de l'agricultura, imprimint tota la impulsió que li han permès els relativament escassos mitjans de què ha pogut disposar, a afavorir els estudis i l'ensenyament d'aquelles ciències més o menys directament auxiliars, començant per la botànica, l'astronomia, meteorologia i geologia aplicades, persistint en aquest camí fins a l'època actual en què ha aconseguit col·locar-la a una altura convenient. En 1854, en ésser permutat el Jardí Botànic per la Granja Experimental, en la qual anaven compreses unes cinc o sis mojades de terra destinades a camps d'experimentació, veient que l'Estat, apàtic com sempre, no se'n servia, procurà substituir-lo, instal·lant-hi una escola d'agricultura que funcionà durant molts anys, en la qual la instrucció no es limitava a l'agricultura pròpiament, sinó que s'estenia a les seves derivacions donant-hi cursets d'indústries agrícoles.

La Diputació ajudà en diferents ocasions la Reial Acadèmia de Ciències Naturals, com en 1845, segons consta en les actes d'aquella Corporació, que percebé la quantitat de 6.000 rals per a les seves instal·lacions i museus, i des de 1893, època en què la ve subvencionant per ajudar-la en les despeses per les seves observacions meteorològiques i astronòmiques.

La circumstància de formar part de la Corporació Provincial el savi naturalista Cebrià Costa, en 1869, féu que s'iniciés la idea dels estudis geològics de la província per a formar el mapa que donés a conèixer la composició de les terres, treball que s'encomanà a Jacint Moulin, geòleg francès refugiat aquí, que morí pocs anys després sense haver tingut temps de fer més que una porció de notes més o menys aprofitables, però que donaren peu que en Francesc de P. Benessat, diputat i naturalista, presentés una proposició, que fou aprovada el 17 d'abril de 1884, en la qual es demanava continuar els estudis i treballs iniciats per a la formació d'un mapa geològic de la província, com a preliminar indispensable per a la formació del mapa agronòmic; a conseqüència d'aquest acord s'han donat a llum cinc fulls parcials i gran nombre de memòries sobre petrografia i paleontologia d'un valor científic inestimable, que ha estat avalada en congressos nacionals i estrangers. És cert que aquesta feina

s'ha anat fent amb certa lentitud perquè no s'han pogut aconseguir en pressupostos grans quantitats per a imprimir-hi més activitat, però les notícies aportades pel coneixement de la composició de les terres han estat consultades amb freqüència i aprofitades per a l'adaptació de plantacions, sobretot de les diferents varietats vitícoles. Aquesta iniciativa dóna gran relleu a la nostra Diputació, per ésser l'única a Espanya que l'ha empresa, puix és funció de l'Estat que, si bé té començat un projecte similar, encara l'efectua amb més calma, essent així que disposa de mitjans immensament superiors.

La Diputació Provincial va prendre també per iniciativa pròpia les mesures més convenients als vinicultors contra les dues plagues, la *Peronospora vitis* i la fil·loxera, que envaïren amb gran intensitat les vinyes, tot amenaçant la completa destrucció dels valuosos interessos que aquells representaven; al dit efecte va constituir una comissió, en 1884, per a l'estudi del míldiu, i en 1903, una altra per a la inspecció dels ceps americans, refonent en una les dues pel maig del mateix any, sota el nom de Comisión de Fomento de los Intereses Agrícolas de la Província. A aquesta cooperació activa per la qual la Diputació s'avançava a l'actuació privada per orientar-la i afavorir-la, es va deure sens dubte l'atenuació dels efectes nocius d'aquelles terribles malalties parasitàries.

No podia passar desapercebut a la nostra Diputació l'intens moviment cientificonatural de les darreries del segle darrer i començament del present, al qual es va involucrar, subvencionant les societats que l'integraven i facilitant per tots els mitjans que ha tingut a mà llur progressiva evolució, i capacitada dels seus deures, fundà un centre d'activitat en el qual té lloc adequat tot home que es desvetlli per la ciència pàtria dintre de les tres branques de Filologia, Història i Ciències, que és l'Institut d'Estudis Catalans, i creant paral·lelament un magnífic instrument de treball de perfecta modernitat, la Biblioteca de Catalunya, degudes principalment, com moltes altres de caràcter cultural, a la previsió i empresa de l'immortal patrici Prat de la Riba (al qual em complac a dedicar un afectuós record), la resolta actuació del qual anava fermament orientada per la idea que el benestar nacional no podia assolir la seva plenitud si no es fonamentava sobre una base sòlida de coneixements científics i tècnics en totes les seves manifestacions vitals.

Com a corol·lari de la breu anàlisi dels fets, que no vull prolongar per no molestar més la vostra atenció, crec deixar ben assentat, per una banda, la ineptitud de l'Estat, la intervenció del qual en el règim de la instrucció ha estat moltes vegades pertorbadora, sempre endarrerida, i fins quan ha demanat alguna bona orientació, l'ha malmesa amb detestables procediments i deficiències de tota mena, de manera que no n'hem d'esperar més que la continuació de l'actual i profunda crisi universitària deguda a les indicades causes i que si no es modifiquen els procediments, aniria convertint de mica en mica la majoria d'aquests centres docents d'Espanya en poca cosa més que en unes expenedories de títols professionals.

Davant d'això, veiem les nostres corporacions populars que, apoderant-se de les funcions que l'Estat té al seu càrrec, encara que cohibides per les lleis que les subjecten i sense mit-

jans econòmics suficients, procuren amb un esforç titànic posar-nos al nivell de les nacionals preponderants seguint llurs exemples, i ens proporcionen la manera de formar museus, biblioteques, escoles d'agricultura, laboratoris químics, intercanvis internacionals i facilitats per a les publicacions; coses totes que són un avenç que fa entreveure on arribarem el dia tan desitjat per tots, que es va acostant, en què es converteixi en realitat el somni de la nostra autonomia nacional dintre de l'Estat espanyol.

Cites bibliogràfiques complementàries del text

«Memorias de la Real Academia Médico-práctica de la Ciudad de Barcelona». Tomo I. Madrid. 1798. Imprenta Real, por Pedro Julián Pereyra, impresor de Cámara de S. M. (Biblioteca de la Reial Acadèmia de Medicina.)

«Memorias de Agricultura y Artes», 1815-1821. (Biblioteca de la Reial Acadèmia de Ciències i Arts.)

Publicacions i Actes de la Junta de Comerç. (Biblioteca de l'Institut d'Estudis Catalans.)

«Archivos de la Real Academia de Ciencias y Artes».

Publicacions de la mateixa Acadèmia. (Biblioteques de la Reial Acadèmia de Ciències i Arts i de l'Institut d'Estudis Catalans.)

Íd. de la Real Sociedad Española de Historia Natural. (Biblioteques de la Reial Acadèmia de Ciències Naturals i de l'Institut d'Estudis Catalans.)

Íd. de la Junta de Ciències Naturals. (Biblioteca del Museu Martorell.)

Memorias para ayudar a formar un diccionario de escritores catalanes, per Fèlix TORRES I AMAT, 1836, i *Suplemento*, per Joan CORMINAS, 1849. (Biblioteca de l'Institut d'Estudis Catalans.)

Diccionario biográfico y bibliográfico, per Elías DE MOLINS, 1889, (Biblioteca de l'Institut d'Estudis Catalans.)

«El Museo de las Familias», 1838-1840. (Biblioteca de la Reial Acadèmia de Ciències i Arts.)

«Butlletí de la Institució Catalana d'Història Natural». (Biblioteca de l'Institut d'Estudis Catalans.)

Geografia general de Catalunya, per Francesc CARRERAS I CANDI.

Guies de Barcelona. Col·lecció de la llibreria «L'Arxiu», de Joan Bta. Batlle.

Arxius de la Diputació Provincial.

Acords de l'Ajuntament de Barcelona. (Arxiu Municipal.)

«Crónica científica», 1878-1892. (Biblioteca de l'Ateneu Barcelonès.)

Sota terra. Club Muntanyenc. (Biblioteques del Club i de l'Ateneu Barcelonès.)

«Colmenero Español», 1892-1905. (Biblioteca del Foment Nacional.)

«Restaurador Farmacéutico», 1845. (Col·lecció completa de Francesc Puigpiqué ; Biblioteca de la Reial Acadèmia de Ciències i Arts, des de 1873.)

Col·lecció del «Diario de Barcelona». (Arxiu Municipal ; Biblioteca de l'Ateneu Barcelonès.)

Col·lecció del «Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya». (Biblioteques del mateix Centre i de l'Ateneu Barcelonès.)

Sessió necrològica d'en Carles Gimbernat, el 26 de novembre de 1880. Publicada en «La Renaixensa» del 31 de gener de 1881. (Biblioteca del Centre Excursionista.)

Historia de la Real y Pontificia Universidad de Cervera, per Manuel RUBIO BORRÁS. «Anuario de la Universidad de Barcelona», 1913-1914, publicat el 1915. (Biblioteca de la Reial Acadèmia de Ciències i Arts.)

«Anales de la Real Academia de Medicina y Cirugía de Barcelona», 1918. Quadern X: W. COROLEU.

Historia de la Real Academia de Ciencias y Artes, per Josep BALARI I JOVANY, 1895. (Biblioteca de la Reial Acadèmia de Ciències i Arts.)

Íd. íd. íd., publicada en el volum de les festes del 150 aniversari de la seva fundació, 1914, per Agustí MURUA VALERDI.

Antics gremis dels Arts i Oficis de Barcelona, per M. GONZÁLEZ I SUGRAÑES. 1915.

«Revista de Agricultura práctica», des de 1852; després «Revista del Instituto Agrícola Catalán de San Isidro». (Biblioteca del mateix Institut.)

Col·lecció d'originals d'En Carles Gimbernat. (Biblioteca del Seminari.)

L'esperit català de la *Crònica* d'en Ramon Muntaner*

Discurs llegit el 28 d'abril de 1918
en la IV Festa Anual de l'Institut

Lluís Nicolau d'Olwer
Membre de la Secció Filològica

L'emoció que em causaria sempre d'haver estat elegit membre de l'Institut d'Estudis Catalans és multiplicada per la vacant que hi vinc a ocupar —no a omplir. Més de sis anys ha restat buida la cadira on seia Maragall; però l'escalf hi és, com afrontant la meva gosadia.

D'un creador a un erudit; del cantor de la paraula viva a un que recerca en estudis lingüístics la paraula morta; del qui duia en les ocasions solemnes la veu de tot el poble a un que dubta d'expressar el seu propi pensament —el contrast és absolut. Si l'heu cercat per tal que destaqui amb més de relleu encara la figura del claríssim poeta —aquell que amb ulls d'infant meravellat passà damunt la terra vessant arreu la llum i la simpatia— cert que ho aconseguíreu.

I l'emoció se'm torna perplexitat en haver d'elegir tema per a aquesta vetlla.

* Publicat a *La Veu de Catalunya* del 3 de maig de 1918 i següents. Inclòs al llibre del mateix autor *Paisatges de la nostra història* (1929).

Amb una igual i constant amor servesc en els meus estudis la clàssica Hèlena i la catalanesca Elisenda, i elles amb atractius igualment grans tothora em sol·liciten. A quina de les dues, en aquest acte, donaria jo la preferència?

Les parets venerables que ens acullen, les corporacions que seuen en aquesta estrada, i pensar que si avui us parlo és per l'absència irreparable —eterna— del primer magistrat de Catalunya, partit d'entre nosaltres abans que pogués seure en la cadira que l'Institut ara fa un any li assenyalava—, tot això m'obliga de parlar-vos d'un tema ben català; i és, si la vostra benvolença m'acompanya, L'ESPERIT CATALÀ DE LA *CRÒNICA* D'EN RAMON MUNTANER.

Catalunya comparteix amb la França del Nord el domini literari de les *Cròniques*. Ningú, si no fossin, ja en època més moderna, els cronistes portuguesos d'Índies, ningú no admet comparació amb Froissard i Joinville, d'una banda; amb el rei Jaume, Desclot i Muntaner, de l'altra.

La *Crònica* de Jaume I és el llibre dels fets gloriosos d'un monarca gloriós, compenetrat amb el seu poble, que veu en la seva vida un destí providencial i que vol deixar per als successors una memòria i un exemple. Bernat Desclot reconta fidelment les lluites amb què Pere el Gran consolida la independència de Catalunya i obre les vies del seu imperialisme. El mèrit més gran d'en Desclot —just de mots i sobri de judici— és l'absoluta veracitat històrica.

D'una obra impersonal a una altra gairebé autobiogràfica; d'una imparcialíssima història a una càlida apologia: és el pas de la *Crònica* d'en Desclot a la *Crònica* d'en Muntaner.[1]

A les primeres ratlles del pròleg l'autor ja ens parla d'ell:

> Jo, Ramon Muntaner, nadiu de la vila de Peralada e ciutadan de València, és raon que faça moltes gràcies a nostre senyor ver Déu e a la Verge, madona santa Maria, e a tota la cort celestial, de la gràcia e de la mercè que m'ha feita: de molts perills que m'ha gitats he escapat, així de trenta-dues batalles entre de mar e de terra en què són estat, com de moltes presons e turments qui en ma persona són estat donats en les guerres on jo són estat, e per moltes persecucions que he haüdes, així en riquees com en altres maneres, segons que avant porets entendre en los feits qui en mon temps són estats… Perquè vull que sapiats que com jo isquí del dit lloc de Peralada, que no havia encara onze anys complits, e con fiu aquest llibre e el comencé era en temps, la Déus mercè, de seixanta anys. Lo qual llibre jo comencé el quinzèn di de maig de l'any de l'encarnació de nostre senyor Déu Jesucrist MCCCXXV.

I retrobem l'autor en el primer capítol i el retrobem en quasi tota l'obra, per ço car ell no és un historiador que es documenti, com en Desclot, sinó un pur cronista que reconta les coses que els seus ulls han vist. La *Crònica*, doncs, fatalment ha de resultar autobiogràfi-

1. L'edició avui més accessible de la *Crònica* és la de la «Col·lecció Popular Barcino», i, per a l'*Expedició dels catalans a Orient*, la d'«Els Nostres Clàssics». En aquesta i en el primer volum d'aquella —únic fins avui publicat— hi ha una bibliografia, a la qual adreço el lector [*nota de l'autor*].

ca, i no sabríem pas fer-ne retret a en Muntaner, per bé que ell ens digui i repeteixi: «…no vull contar res de molts afers que a mi esdevengren… per ço com negun no deu parlar de si mateix, si doncs no són feits qui toquen a senyors; perquè jo no us parlara res d'afers que a mi esdevenguessen, si no fossen feits qui es faessen per senyor.»

La *Crònica* d'en Muntaner és tota ella un himne: «A honor e laus del Casal d'Aragon», que li dictaven d'una part el seu lleialisme i d'altra el seu esperit tan íntimament català. Ningú com ell, que visqué en totes les terres catalanes, des de l'Empordà a València i a Eivissa; que serví en afers domèstics, militars i polítics les tres cases reials catalanes, la de Catalunya, la de Mallorca i la de Sicília; que defensà bravament la bandera de les barres a Gerba, enfront de les costes africanes, i a Gal·lípoli —ningú com ell no podia sentir, i de fet va sentir-lo i expressar-lo, el sentiment nacional de Catalunya.

En Muntaner és un acèrrim defenedor del nacionalisme lingüístic. Llengua i nació són per a ell una mateixa cosa,[2] i per això li semblen més nombrosos els catalans «que els grecs, qui són de l'emperador de Constantinoble», car entre ells «ha aital departiment de los llenguatges com ha de catalans e aragoneses», que, «si ben són d'un senyor, la llengua no és una, ans és molt departida». I raó que tenia, puix de les diverses fonts d'on es pot originar el sentiment nacional —raça, cultura, religió, convivència, etc.—, la del nacionalisme català és la llengua: a Catalunya nació i llengua neixen i progressen juntes, com juntes havien de caure i juntes de ressorgir. La reconquesta, que fongué en un tipus homogeni els elements constitutius del nostre poble, s'acomplí coetàniament amb la fixació de la llengua que havia d'ésser-ne l'expressió genuïna. Per això en Muntaner, que veu com la llengua és l'únic nexe que relliga en un sol poble els catalans del Principat, de València, de Mallorca, de Menorca, de Múrcia, de Sicília, de Sardenya, i encara des de la Companyia que allà a Orient ha esqueixat un bocí de la porpra constantiniana, estima aquesta llengua més que res, i no sap anomenar-la que no li uneixi un qualificatiu d'amor: la seva frase «bell catalanesc» val per la «douce France» de l'epopeia.

Cap obra com la *Crònica* d'en Muntaner no dóna una abundor tan esplèndida de manifestacions de l'esperit nacional de Catalunya.

Per a en Muntaner, Catalunya és la terra més rica del món: «Ver és —diu— que en Catalunya no ha aquelles grans riquees de moneda de certs hòmens senyalats que ha en altres terres, mas la comunitat del poble és lo pus benanant que poble del món, e aquí viuen mills e pus ordenadament en llurs albergs ab llurs mullers e ab llurs fills que poble qui e'l món sia.»

Els catalans, «que tenen fe e veritat a amics e a enemics», són per a en Muntaner «los pus sobirans ballesters del món», «que de l'aire abatrien un auselet volant,» gent «tan alta de cor» «que cascun és aital entre els hòmens del món com són los lleons entre les altres bèsties».

2. «…galees armar n'ets quatre, totes de bones gents de catalans que sol un latí no hi haja ne null hom d'altra llengua.» (Cap. LXXVI.)

Ells «ab alegre e ab goig van a la batalla, així com totes les altres gents hi van per força e ab gran temor», i als cavallers de Catalunya «res no els pot estar davant ne per terra ne per mar». Natural és que un soldat enaltís les qualitats militars sobre totes les altres.

El principi federatiu, que la unió de dos pobles tan diversos com el comtat de Barcelona i el reialme d'Aragó imposava, hom el dugué als territoris de bell nou conquerits per Jaume I, i així la nació catalana no tingué altre nexe polític que la monarquia. D'aquí el lleialisme d'en Muntaner, el seu entusiasme pel Casal d'Aragó, la vella dinastia de Barcelona, «casa d'aitals cavallers» i «de tan dolça sang» que «casa de Déu és, e ab fe es ab veritat». Inacabable seria de retreure tots els seus elogis d'aquell «rei de natura e rei de vertut e de gràcia… que aitant com lo món dur se dirà lo bon rei En Jacme d'Aragon», del seu fill el prudent, cortès i estrenu Pere el Gran, «home ab compliment de totes les gràcies», de Jaume II, «que jamés no fo rei qui tan graciós ne tan astruc fos a ses gents»; de Frederic III, de l'infant Pere i de tots els altres prínceps i princeses de la comtal nissaga. La seva fidelitat per «aquesta beneita casa que la mercè de Déu, tostemps va de bé en mellor», i la fidelitat de tots els catalans, la traduí i la raonà en Muntaner amb les conegudes paraules on es mostren millor que enlloc els costums senzills de la Cort i el règim democràtic del nostre poble.[3]

3. «…certs siats que els bons senyors ajuden molt a fer llurs vassalls bons, e sobre tots senyors ho han aquells del Casal d'Aragon, que no us diré que sien senyors a llurs vassalls, que ans són llurs companyons. Que qui bé pensa los altres senyors del món com estan cars e cruus a llurs vassalls, e es pensa hom los senyors del Casal d'Aragon quantes gràcies fan a llurs sotmesos, la terra deurien besar que ells calcigueren. E si negun me demana: —En Muntaner, ¿quines gràcies coneixets vós que fan més los senyors del Casal d'Aragon a llurs sotmeses que altres?—, jo us ho diré: La primera gràcia és que tenen llurs rics hòmens, prelats, cavallers, ciutadans e hòmens de les viles e de mases mills en veritat e en dretura que nenguns altres senyors del món. D'altra part, que tots temps los donen e els fan moltes gràcies. Encara, que cascun se pot fer major ric hom que no és, que no ha paor que contra raó e justícia li sia a negun res demanat ne llevat, ço que no és així dels altres senyors del món; per què les gents de Catalunya e d'Aragon ne viuen pus alts de cor, com se veen així poblats a llur guisa: e null hom no pot ésser bon d'armes si no és alt de cor. E així mateix, encara han ab ells aquest avantatge, que cascun pot parlar ab ells aitant com se meta en cor que parlar hi vulla, e aitantes hores ells escoltaran graciosament e pus graciosa li respondran. E d'altra part, que si un ric hom o cavaller o ciutadan o hom de vila, qui honrat sia, vol maridar sa filla e requer a ells que li facen honor, que hi iran e li faran honor a l'esgleia e lla on los plàcia. E aital mateix se fan si alcun mor o d'alcun volen fer aniversari, que així hi van com farien llurs contirals; e d'açò no façats compte d'altres senyors del món. Ítem, part açò, a les grans festes faran convit a tota bona gent, e menjaran, ço que los altres senyors del món no fan. E d'altra part, que si ric hom, cavaller, prelat, ciutadan, hom de vila, pagès ne altre natural llur los trames fruita o vin o altres coses, que sens dubte tot ho menjaran; e encara prendran en llurs castells, viles, locs o alqueries llurs convits, e menjaran de tot ço que els facen aparellar, e dormiran en les cambres que els hauran endreçades. E d'altra part, que cavalquen tots dies per les ciutats, viles e llocs, e es mostren a llurs pobles; e si un hom o fembra pobre los crida: —Senyor, mercè!—, que tiraran la regna e oir-los han e donaran tantost consell a llur necessitat. Què us diré? Que tant són bons e graciosos a llurs sotmesos, que llonga cosa

Per això en Muntaner se sentia orgullós del nom de català, aquell nom que no podien oir els bizantins «que tantost no pensassen de fugir»; per això parla orgullosament de l'«ergull de Catalunya», per això té una mena d'idolatria per la gloriosa senyera de les barres.

> Ai con veiran en Càller l'estendard que parrà
> Sus alt en la muntanya qui tant flamejarà

exclama en el *Sermó*; i després, en donar compte de la presa de la ciutat, com volent associar també els elements de la natura al triomf dels catalans, diu:

> […] lo noble En Berenguer Carroç e companya del dit senyor rei… llevaren en la torre de Sant Brancàs un gran estendard reial del dit senyor rei, e puis en cascuna de les altres torres altre estendard e molts penons menors. E per gràcia de Déu, com les dites senyeres e penons se llevaren per les dites torres, no faïa gens de vent; e tantost com foren arborades, venc un vent de garbí, lo pus bell del món, qui estès les senyeres totes e los penons: e fo una vista la pus bella que anc fos per aquells qui bé volen a la Casa d'Aragon, e per los contraris dolor e rancura assats. E aquí lo *laus* se llevà, e havia tantes de gents de catalans, dins e defora, e gents moltes de sards, e aquells de Bonaire, qui responien al *laus* tots ensems, que paria que cel en terra vengués.

La vella soca del comte Guifré, eixint de la Marca Hispànica, havia estès branques per tot el Migjorn europeu. Quan en Muntaner escrivia la seva *Crònica*, regnava a Catalunya, València, Aragó i Sardenya Jaume II, a les illes de Mallorca i als comtats del Rosselló i Cerdanya el rei Sanç, a Sicília Frederic III, era duc d'Atenes i Neopàtria el seu fill Guillem, i tenia drets hereditaris al principat de Morea l'infant, després rei, Jaume III de Mallorca. D'aquesta reial escampadissa, però, el gran patriota no sabia pas gaubar-se'n. El seny polític i l'experiència guerrera li feien desitjar que regnés damunt dels catalans un sol príncep català. Néts i besnéts del Conqueridor es repartiren el patrimoni nacional que una sola mà hauria hagut de regir. Per això en Muntaner els apostrofa: «Senyors d'Aragó e de Mallorques e de Sicília, qui eixits e sóts deixendents d'aquest senyor rei en Jacme, que Déus per la sua obra e vertut féu nàixer, estats ab bon cor, e siats tots d'un voler e d'una voluntat, e així serets sobirans a tots los prínceps del món.»

Per això, quan, mort Jaume II (1327), puja al soli Anfós III, adreça al novell monarca uns consells on el sentiment d'unitat catalana es formula en termes d'una política imperialista:

---

seria d'escriure: e per ço los llurs sotmesos son enflamats de llur amor, que no temen mort per exalçar llur honor e senyoria, ans en res no guarden pont ne palanca, ne temen a soferir fret ne calor ne null perill; per què Déus creix e millora en tots feits ells e llurs pobles, e los dóna victòria e honor, e farà d'aquí avant, si a Déu plau, sobre tots llurs enemics.» (Capítol XX.)

> […] sia a mercè que li vaja al cor que sostenga lo senyor rei Frederic, son avoncle, e sos fills qui són sos cosins germans de dues parts, e que el senyal reial seu qui reig Sicília no jaquesca deperir per nenguna res; que, mentre a Déu e a ell plàcia, aquella casa estarà ferma e segura a honor de Déu e d'ell e de tot son llinatge, e a gran profit de tots sos sotmesos. E pot fer compte que ell és rei d'Aragon, e de València, e de Sardenya, e de Còrsega, e de Mallorca e de Sicília, qui porten lo seu senyal e ab aquell han a viure o a morir, reja e mantenga contra tots los hòmens del món.

I, dient això, en Muntaner traduïa fidelment el sentir de tots els catalans, que, fins els més allunyats, els de Grècia, manifestaren repetides vegades llur desig d'agregació a la pàtria.[4] Ell mateix ens reconta com en la primera campanya dels catalans, a nom de l'Imperi bizantí, contra els turcs, el megaduc Roger de Flor, «portava la sua senyera e de l'emperador ab la cavalleria, e los almogàvers portaven un penó del senyal del senyor rei d'Aragon, en la davantera de la fila, e en la rerassaga un penó del senyal del senyor rei Frederic, rei de Sicília.» I més tard, quan, traïts pels grecs, els catalans juren venjança i esfondren els vaixells «per tal que negun no en pogués fer compte que per mar pogués escapar, e així que cascun pensàs de fer com a bon», en Muntaner, canceller de la Companyia catalana, que emprenia la guerra contra l'Imperi a nom del rei de Sicília, diu: «E fiu fer jo una gran senyera de Sant Pere de Roma, qui estegués a la torre maestre, e fiu fer *una senyera reial del senyor rei d'Aragon*, e altra del senyor rei de Sicília, e altra de Sant Jordi, e aquestes tres que portàssem a la batalla, e aquella de Sant Pere que estegués a la torre maestre.» És a dir, la senyera de sant Jordi, que era la pròpia de la Companyia; la del rei Frederic, que n'era el sobirà; la del rei Jaume, per l'hegemonia que els catalans de tots els regnes devien reconèixer-li; la de la Santa Seu, per ço com anaven a guerrejar contra els cismàtics.

No es cansava en Muntaner de recomanar la unió entre els tres reis catalans, i bé sabia ell per què. A despit dels pobles, dues vegades aquella unió s'era rompuda: quan el rei de Mallorca, traint el seu germà Pere el Gran, es posà de part de la Croada, i quan Jaume II, per la pau d'Anagni, accedí a la guerra iniqua, sortosament fracassada, que la Santa Seu li imposava contra el seu germà Frederic. Del primer fet era passada ja mitja centúria, i en Muntaner, pel bon nom de la dinastia, sap falsejar-lo adretament. El segon era massa fresc en la memòria de tots els catalans, i prefereix de callar-lo. «E alcuns diran: Com se'n passa, en Muntaner, així sumàriament d'aquests fets? E, si a mi m'ho deïen, jo diria que paraules hi ha que no han respost.»

El patriotisme d'en Muntaner, com tota passió ardent, comporta un aspecte negatiu: l'antipatia als pobles estrangers, i esborrar algunes planes de la història. La pobresa de Castella, que en quatre anys no podria pagar tot el que Jaume I va desprendre en un quants

4. A. Rubió i Lluch, «La Grècia catalana des de la mort de Roger de Llúria fins a la de Frederic III de Sicília (1370 a 1377)», en l'*Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, vol. v (1913-1914), pàg. 409.

dies per obsequiar Alfons el Savi, i la supèrbia de França i de la Seu Romana, que preferien veure els infidels essent un perill per a la Cristiandat, millor que no fossin vençuts per mà de la nostra gent, són retrets per en Muntaner, però sense insistir-hi: el seu menyspreu, el reserva tot per als grecs, «qui res no valen e cuiden més valer que les altres gents del món», sobre els quals «ha Déus tramesa tanta de pestilència que tothom los confondria»; i la seva rancúnia i el seu odi van contra els comuns d'Itàlia, especialment Gènova i Pisa, «C'ab cuberta de ladre fan tot o res, ço sai».

«És foll tot senyor e altre hom qui es fia en nengun hom de Comuna»; car si hom «mentre volia per escrit les llurs malvestats, no hi bastaria a escriure tot quant paper se fa en la vila de Xàtiva».

Aquest avorriment a les aristarquies italianes, a part el fet d'ésser elles qui més entrebancaven l'acció dels catalans a Orient, l'explica el monarquisme d'en Muntaner. No pas que ell, doctrinalment, preferís una forma o altra de govern —suposar aquest problema en un guerrer del tres-cents seria un greu anacronisme—, sinó que llavors, no menys que ara, totes les cases regnants eren estretament lligades per vincles de sang: Jaume I era l'avi comú, no sols de tots els reis catalans, sinó també dels de França, Nàpols, Castella i Portugal; i Jaume II partia el soli i el tàlem amb «la fontana de gràcia e de totes bonees», la reina Blanca, filla de Carles d'Anjou. Per ço és que en Muntaner no diu mal dels prínceps enemics, ben al contrari, que els omple de lloances, recordant «que tots los senyors del món són de tan alta sang»; per ço l'ombra de simpatia que damunt ells projecta el parentiu amb els nostres reis arriba, en certa mesura, fins a llurs pobles; per això es concentra tot el despagament d'en Muntaner contra els qui estan orfes d'aquella protecció dinàstica, els bizantins i les repúbliques d'Itàlia.

En Muntaner esborra algunes planes de la història —així seria inútil de cercar en la *Crònica* ni tan sols una al·lusió al fracàs de la croada de Jaume I o a la revolta dels nobles catalans contra Pere II—, i en falseja d'altres. Falsejades són les vistes de Jaume I i Alfons X quan tractaren de l'afer de Múrcia; falsejat el mal èxit del rei en el concili de Lió; falsejada la passivitat dels aragonesos i la traïció dels homes de Castelló d'Empúries llavors de la guerra amb França…

D'aquestes i d'altres inexactituds, li hem de fer retret? En Muntaner és parcial, és tendenciós, com gairebé tots els qui d'història escriuen; només que ell té la rara sinceritat de confessar-ho. En obrir el seu llibre ja no ens podem donar per enganyats, per ço com diu que «de la honor e de la gràcia que Déus ha feta ne fa al Casal d'Aragon» serà la seva matèria; i, en cloure'l, hem de retre-li homenatge per haver escrit l'obra de més bullent saba catalanesca.

Per un atzar de la història, Catalunya es troba durant un segle representant la política gibel·lina; i això, en la consciència pregonament catòlica dels catalans, havia de produir un amarg conflicte. Els fets els convencien que la culpa era de la Seu Romana, i llur innata fidelitat al vicari de Déu damunt la terra els cloïa els llavis per a confessar-ho.

«Dia fo de plor e de dolor»[5] aquell en què el sant pare donà la investidura de Sicília a Carles d'Anjou; però calia, per a reivindicar l'herència sangonosa de Mamfrè, tota la fermetat i cautela d'aquell rei que «d'ogni valor portò cinta la corda»,[6] per ço car «null hom no li consentiria… que començàs guerra contra la Esgleia, qui és tot lo poder de crestians, e puis contra la Casa de França, qui és la pus antiga casa de reis que sia en crestiandat.»

Hom veu la lluita de sentiments en l'ànima d'en Muntaner. Així comenta amb semblants paraules la croada del papa Martí IV contra el rei Pere, i la donació dels seus estats a Carles de Valois: «diu-se que jamés no eixí de cort de Roma sentència que no fos justa, e així ho devem tuit creure»; però afegeix: «diu-se per los clergues, qui són amministradors de la santa Esgleia, que *sententia pastoris justa vel injusta tenenda est*», i d'aquesta injusta sentència del papa apel·la «a nostre senyor Déus, qui és senyor de tuit, e al benaventurat sant Pere».

En Muntaner retreu a «la santa Esgleia de Roma e aquells qui la regen» que per obra dels catalans són cantades més de vint mil misses que abans no es cantaven, i que els regnes de Mallorca, València i Múrcia, conquerits per Jaume I sense croada ni ajuda de l'Església, ella en treu més delmes i primícies que no d'altres cinc regnes; «emperò conhort-me'n en ço», diu, «que si el pare sant ne els cardenals no han coneixença, lo Rei dels reis, nostre senyor ver Déus, n'ha memòria». Al ferm catolicisme dels catalans i d'en Muntaner aquesta tivantor de relacions amb la Seu Romana desplaïa fortament. Ells desitjaven que la pau tornés i que seguís avant la lluita contra el sarraïns. Malauradament, això fou impossible: el sant pare també era rei, i a la política dels seus estats li convenia l'aliança amb els Anjou: la qüestió de Sicília havia de seguir dreçada entre els catalans i la Seu de Roma.

En Muntaner, no sols se'ns demostra catòlic, sinó també crèdul com un infant. Deixat de banda el «miracle que esdevenc a Portupí» a un almogàver, natural de Segorb, per raó de voler menjar carn la vigília de Nadal, en són prou testimoni tant les tres relíquies que Joan Muntaner i el prohom genovès ser Ticino Zaccaria prengueren en el castell de Fòcia —un tros de la Veracreu, arrencat per sant Joan Evangelista «d'aquell lloc on Jesucrist havia ten-

5. Prenent la qüestió d'on per cert arrenca, del temps de l'emperador Frederic II, ja diu el nostre Cronista:

> […] per obra del diable moc-se entre ell e el papa discòrdia: *e de qual part venc lo tort no tany a mi que us ho diga, per què no us en diria res*; mas lo treball e la guerra cresqué e multiplicà entre la santa Esgleia e l'emperador, e açò durà molt temps. E puis per avant pau se féu… E sobre aquesta pau ell passà en Ultramar ab gran poder, e féu molt de bé, e guanyà ciutats e llocs que tolc a sarraïns. E com lla hac estat llonc temps, hac-se'n a tornar deçà mar*: per colpa de qui ne per qual raó, així poc vos en dic res*; mas bé trobarets qui us ho dirà, si bé ho cercats. Sí que con fo tornat deçà mar, la guerra tornà de la santa Esgleia e d'ell, ço és a saber, guerra amb los regidors de la santa Esgleia. *E així mateix vos dic que no sabrets per mi la colpa d'aquesta guerra per què venc ne per qui, com no és dat a mi que en deja parlar*. (Cap. L.)

6. DANT, *Purgatorio*, VII, pàg. 114.

gut lo cap»; una túnica inconsútil, teixida per Maria Santíssima, amb la qual «deïa tots temps missa lo benauirat sent Joan»; i un exemplar autògraf de l'*Apocalipsi*— com les «tres quarteres» de mannà que una vegada l'any ixen per «nou forats fort pocs» del sepulcre de sant Joan a la ciutat d'Efès. Demés, en Muntaner retreu les *profecies* que prometien a un «terç Frederic» la senyoria «de l'emperi e de la major part del món», i es mostra crèdul en averanys atmosfèrics. De vegades, però, per gran que sigui la credulitat d'en Muntaner, més gran la suposa ell en el seu públic: així reconta la repetida aparició del prohom que li mana d'escriure la *Crònica*, així dóna sovint una fantàstica desproporció de baixes —un cavaller i dos peons catalans contra sis mil cavallers i vint-i-set peons contra «deu mília hòmens a cavall e de peu sens fin», en la batalla d'Apros—, i així parla del miracle «del golf de Màrmora, on fou degollada gran res dels Innocents per Herodes», dient:

> […] en aquest golf és aital miracle que tot temps hi trobarets unes tals planures de sang, qui són tamanyes com un cobertor, e ha-n'hi de majors e de menors. E aquell golf va tots temps ple d'aitals plates de sang viva, e pus que iscats d'aquell golf, no en trobarets gens; e d'aquella sang cullen los mariners, qui se'n porten de l'un cap del món entrò en l'altre per relíquies. E aço esdevén per la sang dels Innocents qui en aquell lloc fo escampada; e així d'aquell temps a ençà hi és e hi serà tots temps. *E açò és vera veritat, que jo de la mia man n'he collita*.

Si les taques vermelles hi romanen sempre, per ço com vénen de la color del plàncton, la llegenda evoluciona. Hom no parla ja de la sang vessada per Herodes: avui és la de les víctimes del Soldà Roig; temps a venir serà la dels armenis.

En Muntaner demostra en la seva *Crònica* la cultura literària pròpia d'un llec. Ell coneixia les faules d'Isop i l'Escriptura, potser més d'orella que de vista; la poesia provençal, esmentant el *Romanç de Jaufré* i adduint versos d'en Montanhagol; els esplets d'Alexandre, amb qui sempre compara Pere el Gran; els contes bretons d'Artús amb els cavallers de la Taula Rodona i de Tristany; però, més que altra cosa, les *Cròniques* catalanes i l'epopeia carolíngia.

Per en Muntaner tenim idea de la gran florida de la nostra literatura històrica. Ell ens parla del *Llibre de les conquestes*, de Jaume I; del *Llibre de la presa de Mallorques*, del *Llibre de la conquesta de València*, i, en general, que «ja se'n són fets molts llibre de la sua vida e de les sues conquestes e de la sua bonea e cavalleries e assaigs e proeses». Quina relació tinguessin tots aquests llibres entre ells i amb la *Crònica reial* que ens és pervinguda, ara ho ignorem. Parla també d'un *Llibre del rei En Pere*, que, pel detall que en dóna, no sembla pas el d'en Desclot. Recontant l'expedició de l'infant Jaume, després Jaume II, a Calàbria i a les costes de l'Adriàtic, diu que ho fa sumàriament «con ja se'n són fets llibres qui particularment parlen de cascun d'aquests afers e llocs com se prenien». I, per fi, ens anomena un llibre igualment desconegut, la *Gesta* d'en Galceran de Vilanova, tractant de la pau de Tarascó.

En Muntaner coneixia aquestes i altres cròniques, però el to de la seva obra no és el d'una crònica: és el de l'epopeia carolíngia, a la qual dóna tanta fe com a la història. D'aquí l'enllaçar-la amb la seva vila natal de Peralada; d'aquí la reiterada menció dels dotze Pars, d'aquí el comparar els cavallers catalans amb Rotlà i amb Oliver; d'aquí la forma externa del *Sermó*, derivada directament d'una gesta francesa:

> En nom d'aicell ver Déus qui fe lo cel e el tro,
> En son de Gui Nantuell farai un bell sermó;

d'aquí l'adreçar-se sempre, no, com Jaume I i en Desclot, «als qui llegiran», sinó «als qui oiran» el seu llibre.

De les gestes i de la literatura popular pren estil la prosa d'en Muntaner amb el seu desordre, amb les seves repeticions, amb les seves frases ponderatives, amb els seus proverbis i dites, amb la seva força creadora de llegendes (compareu l'infantament de Jaume I en la *Crònica reial* i en aquesta), amb els seus canvis de persona, i amb la manera d'acabar els capítols. En comptes de la fórmula sempre fredament impersonal d'en Desclot —«ara lleixa a parlar lo llibre» de tal cosa «e torna a parlar» de tal altra—, en Muntaner, com una vella prop de la llar, diu per exemple: «E així lleixar-vos he estar lo senyor infant, qui és ab lo senyor rei son pare sa e alegre, e tornar-vos he a parlar de la Companyia, entrò que vos haja amenats al ducat d'Atenes, on vui són.»

O bé: «E d'aquí avant lleixar-vos he a parlar del castell de Càller, qui està assetjat e aquells qui són dintre se són perduts, e lleixar-vos he a parlar d'Estampaig, qui és tot cremat e afogat e mès abaix, e tornar-vos he a parlar del senyor rei d'Aragon e del senyor infant n'Anfós e del senyor rei de Mallorques.»

Els capítols més interessants d'en Muntaner, i els de més forta ressonància heroica, són aquells on parla de la Companyia catalana d'Orient: la fortuna de Roger de Flor, l'antic frare del Temple, que en pocs mesos arriba a megaduc de l'Imperi bizantí, i en qui es restaura, després d'extingida feia quatre segles, la dignitat cesària; l'escomesa dels almogàvers, que llancen més enllà del Taurus, en una ràpida ofensiva, els turcs acampats a la ribera del Bòsfor; la pèrfida traïció dels grecs, que a Andrinòpolis assassinaren els salvadors de l'Imperi; la implacable venjança catalana exterminant a sang i a foc tota la Tràcia; les hores de perill per a aquella «host dels francs que regnen lo regne de Macedònia», en lluita amb l'Imperi i amb Gènova; l'obrir-se pas per força de les armes cercant terres no devastades encara; … i ensems el malastre que pesava damunt la Companyia, la mort de tots els seus cabdills, i l'haver-ne de fer cap i senyor Thibaut de Cepoy en nom de Carles de França, l'enemic de sempre; les rivalitats i les lluites interiors, les morts de catalans per mà de catalans disputant-se les dones i les riqueses, i, més que res, la figura fortament tràgica d'en Bernat de Rocafort, últim rebrot d'un vell arbre feudal caigut feia més d'un segle, Serrallonga que no ha trobat

encara el seu Maragall, home desfrenat, tirà de la Companyia, «que null hom no moria, en la host que ell no es prengués tot quant havia, e, d'altra part, si negun hagués bella muller o bella filla o bella amiga, era mester que ell l'hagués»; home enèrgic a qui els lleons que havien devorat un imperi i que entre ells es mataven cada dia no gosaven plantar cara, home ambiciós que es féu «segell ab cavaller ab corona d'aur, que es cuidava coronar rei de Salònic», i morí de fam, repetint potser la tragèdia d'Ugolino, tancat amb el seu germà n'Esbert sota una volta del castell d'Aversa. Escenes de valentia i d'odi, escenes de temeritat i de venjança, grecs deslleials, tàrtars cruels, genovesos cobejosos i catalans anàrquics, passen pels nostres ulls en aquelles planes d'en Muntaner, les de més emoció literària, les més viscudes i les de més valor històrica; l'únic testimoni català de l'èpica d'aventura.

Precisament «les grans meravelles… e grans victòries que catalans e aragoneses han haüdes en Romania» són en partida la cosa per què en Muntaner es mogué d'escriure el seu llibre. Ell era un dels actors de l'epopeia, i tot sovint ens remarca la seva acció personal, com en l'heroica defensa de Gal·lípoli, on, no tenint almogàvers, amb l'esforç de llurs mullers i amigues vencé els genovesos de ser Antoni Spínola, «que en veritat», diu, «fembra s'hi trobà que havia cinc cairellades en la cara, que encara se defensava així com si no hagués mal». Res, però, més lluny de l'esperit d'en Muntaner com d'exercir de *miles gloriosus*. Que parlin de sang els qui mai no n'han vista! Ell, a les escenes de guerra i de carnatge prefereix les tendres i amoroses: aquestes li arriben al fons del cor; sobre aquelles es permet qualque ironia. Abans d'escometre els Cavallers de la Mort, els almogàvers, segons llur costum, *desperten el ferre*: «e tots a colp van ferir dels ferres de les llances e dels dards en les péres, si que el foc ne faïa cascun eixir, així que paria que tot lo món fos llumenària… *e majorment*», afegeix, «*com era alba*.»

Quina fonda simpatia per en Muntaner que ens pren llegint la seva *Crònica*! I quina vida més plena d'esdeveniments i més digna sempre! Sortit de la vila de Peralada —de l'alberg pairal «al cap de la plaça» on s'era allotjat (1274) el rei Jaume— llavors de la invasió dels Croats en 1285, ha d'anar «per lo món cercant consell ab molt mal e molt treball e molts perills». Pren part en la conquesta de Menorca per Anfós II i en les guerres de Sicília del temps de Frederic III, trobant-se «del primer dia entrò al darrer» dins el setge (1301) de Messina; s'allista dels primers en la Companyia de Roger de Flor (1302), on es remarca la seva gestió guerrera i administrativa com a capità (1305) de Gal·lípoli i canceller i mestre racional d'host, i ell és l'únic que tots els altres cabdills estimen, i tots els almogàvers, i encara els turcs i els turcoples. Despagat, però, d'aquella anarquia militar, i pensant en la fadrina que fa deu anys l'espera a València, torna (1307) cap a Occident. Servidor de la pàtria per damunt de tot, encara accepta, abans de la seva boda, la comanda del rei Frederic de pacificar les illes de Gerba i dels Querquens, ell que parla sarraïnesc i és polític tan destre com guerrer esforçat; ho assoleix plenament, i en recompensa el rei li dóna per tres anys (1311-1313), a lliure voluntat, el govern de les illes; marxa a casar-se a València, no passa

sinó vint-i-tres dies, i retorna a Gerba amb la seva muller. Primer descans en la vida d'aquell incansable aventurer, convertit ara en reietó africà.

En Ferran de Mallorca, però, es marida amb na Isabel, hereva del principat d'Acaia i de la baronia de Matagrifó, i a en Muntaner (1315) se li obre el cor de desig d'una nova campanya d'Orient. Morta na Isabel, l'única fermança d'aquesta altra dinastia catalana es concentra en el fruit d'aquella breu unió, l'infant en Jaume; i el seu pare no troba unes mans més curoses per qui trametre el sagrat dipòsit a l'àvia, la reina vídua de Mallorca, n'Esclarmonda de Foix, que les mans endurides en l'exercici de les armes del fidelíssim Muntaner.

I l'antic capità d'almogàvers s'encarrega del tendre nadó de quaranta dies, i encerta en tots els detalls. El posa sots cura de madona n'Agnès d'Adri, que «devia saber molt d'infants», per ço com n'havia tinguts vint-i-dos, i de la qui havia estat nodrissa de l'infant en Ferran; li cerca una «bona dida e ben compleccionada», i, a més d'aquesta, altres dues que met en la nau «per ço que, si la una fallia, les altres fossen aparellades»; fa provisions; embarca per a defensa més de cent vint homes d'armes; sap que quatre galeres napolitanes li volen robar l'infant, i ell procura de navegar en conserva amb vint-i-quatre naus de catalans i de genovesos que venien de ponent. Se'n perden set per la greu fortuna de la mar, però aconsegueix salvar el príncep tenint-lo amorosament als seus braços de nit i de dia mentre dura la tempesta, fins quan s'alletava, «per ço com la dida no podia seure, tan gran mal li faïa la mar, e a les altres dones altretal, que no podien durar ne anar»; aconsegueix terra a Salou, travessa tot Catalunya, i a Perpinyà lliurà l'infant a la seva àvia. I ell, un dels autors de la fèrria venjança catalana, escriu tendrament: «quinze jorns esteguí a Perpinyà, que tots dies anava veure dues vegades lo senyor infant; que tan gran enyorament n'haguí com me fui partit d'ell, que no sabia què me'n faés…»

S'atansava, però, Nadal, i torna a València, al costat de la seva muller i dels seus fills, i quan vol separar-se'n novament per anar a la Morea en ajuda d'en Ferran de Mallorca, sap la mort (1316) d'aquell príncep, aventurer i esforçat. Això el fixa per llarg temps a València: clou la seva vida militar i comença la ciutadana, i, com a prohom de València, assisteix (1328) a la coronació fastuosa d'Anfós III. És en aquest repòs domèstic que en Muntaner, desgranant records, escriu la seva *Crònica* com a acció de gràcies a Déu i com a exemple dels prínceps: així és que hi posa tota la seva devoció i tota la seva experiència.

Per ço com oficis tan divergents i compromesos ell els regí amb encert que ultrapassà les esperances i fou tothora *the right man at the right place*, merita admiració i respecte en Muntaner, i, a més, simpatia i amor de nosaltres, catalans, per ço com el nord de la seva vida fou sempre, i per damunt de tot, la seva amor a la Nació Catalana.

Discurs*

Llegit el 28 d'abril de 1918
en la IV Festa Anual de l'Institut

EUGENI D'ORS
Secretari general de l'Institut i membre de la Secció de Ciències

El temps enter de trenta-vuit llunes ha passat la nostra dolor guardada en nosaltres. Millor! Així, ara que la lliurem a la llum, pot aparèixer ben conformada i normalment vividora. Llança un plor l'infant quan ve a ferir-lo l'esplendor primera; però ja té els llavis disposats al somriure de les serenes superacions definitives.

Ell, el Fundador i el Mestre que ens deixava, l'hauria amada així, certament, la nostra dolor. No voldria per a ella el nom de la desesperació, sinó el nom de la responsabilitat. I també li plauria l'homenatge suprem que li estem retent ara: l'homenatge púdic de no pronunciar les síl·labes d'un nom tan imperiós en el pensament de tots nosaltres, en el pensament de tots els aquí reunits.

Aquell altar que l'apòstol sant Pau va trobar a Atenes, i que va donar-li tòpic per a son famós exordi insinuant, no portava cap ídol. Portava una senzilla inscripció: «Al déu incògnit». Cert, era aquest el lloc més veritablement religiós de la ciutat… Talment imaginem nosaltres el millor monument al nostre millor patrici: sense forma d'escultura determinada;

* Publicat a *La Veu de Catalunya* del 15 de juny de 1918.

sense cap rastre de figuració incitadora a la personal idolatria; estès ben ample per tota la nostra terra; per lletres d'una inscripció que la història clarament llegirà, cada un dels nostres llibres, cada una de les nostres pàgines; i nosaltres mateixos, i tots els qui ens segueixen per les vies aspríssimes de la investigació i de la meditació, a través de les gèneres futures de la Catalunya rediviva, reunits com en un fris, per tal d'ornar el gran monument amb la processó d'unes vivents Panatenees.[1]

Processó nacional, per especificitat de consagració; no per cap rastre d'exclusivisme estret, respecte l'origen dels qui, enllaçats, hi avancen. Mai, en les nostres instauracions de cultura no ha jugat paper cap resistència, cap suspicàcia, cap obscur interès de territorialitat o d'etnicitat mesquines. Ara mateix venia amb nosaltres, compartint les nostres tasques, honorant-nos amb la companyia, adoctrinant-nos amb l'ensenyament, un estranger il·lustre, M. Victor Bérard, primer professor dels Cursos Monogràfics en l'estació nova. I com per compensar-ho, si aquests, per la seva professió de fe mediterranista, es feia sospitós de massa proximitat amb nosaltres, veus aquí un atlàntic, veus aquí el senyor Teixeira de Pascoaes, el poeta en qui l'ànima saudosa de Portugal vibra amb tanta i amb tan noble música. En l'estació anterior havien ja precedit a aquests el professor Gauchat, el professor Westermann. I una companyia més important encara, perquè més duradora, és vinguda de poc a nodrir les files de la nostra simbòlica processó. La professora Maria Montessori, a la qual ha pregat el nostre Institut de plantejar el Seminari de Pedagogia, centre i arca avui de les nostres millors esperances i de les nostres millors refiances.

Perquè la dolor no es diu entre nosaltres desesperació, sinó responsabilitat, l'Institut ha volgut encara estendre la missió amb què naixia, i ajuntar a les altes tasques de l'acadèmica selecció les tasques fecundes de l'expansió docent. L'any de 1918 serà, en aquest sentit, memorable dins la història de la nostra casa, dins la restauració de la nostra cultura. La raó torna avui a parlar català, a produir-se en la llengua que havia desaprès d'ençà dels dies d'en Ramon Llull; torna a parlar, darrera el miserable silenci secular set voltes… Deixeu, senyors, que el servent de Catalunya que ara té l'honor d'adreçar-vos la paraula us confessi que l'esforç portat en aquesta obra serà per a ell, a la fi dels seus dies, la més alta, l'única ocasió a les temptacions d'orgull.

Parla la raó en català i l'ensenyament comença de parlar-hi també. Dues empreses d'alliberació sol·liciten avui la nostra pedagogia: una, vindicar per a l'infant el dret al respecte al propi llenguatge; altra, vindicar per a l'infant el dret al respecte a la pròpia originalitat d'esperit. Potser totes dues empreses no en fan més que una; i la professora Maria Montessori, il·lustrada universalment en la segona, és ja per a nosaltres un preciós col·laborador en la

1. Cf. la necrologia de n'Enric Prat de la Riba redactada per Pere COROMINES, *L'Institut d'Estudis Catalans: Els seus primers XXV anys,* pàg. 45-50, i la seva bibliografia en la mateixa obra, pàg. 290-293. [*Nota de l'edició de 1946.*]

primera. Ella porta així a les nostres Panatenees un seguici d'infants redimits i elevats per primera volta a les dignitats de la personal creació.

Llengua natural, per a l'exercici de la raó i per a la pràctica de l'ensenyança; però que sigui llengua civil i polida, també. Cova de primer l'entranya; després ve que la sina alimenta. La mare s'anomena terra; però la nodrissa s'anomena poesia… Així, la nostra Secció Filològica ha volgut assegurar-se el concurs dels poetes. D'un poeta, doblat d'orador emèrit, escau en aquesta festa proclamar el nomenament com a adjunt d'aquella docta Secció. Senyor Bofill i Mates: quan un dia tinguí l'honor d'introduir amb unes fulles de prosa pàl·lida la pompa ametista del primer llibre de versos de Guerau de Liost, no sospitava quin so havia de fer un dia la veu de l'hermètic cavaller, avesada al mig to castigat dels sonets estrictes, en llançar-se a l'àmbit tempestuós de la plaça pública. Ara tots el coneixem aquest so, i sabem com són en vós les gràcies bessones de la minuciosa anàlisi poètica i de l'ampla síntesi eloqüent. Vós sou a l'ensems, en la catedral del nostre idioma, el maçó lleuger que construeix l'enlairada ogiva i el fuster satíric que ha tallat els seients del cor; la vostra mà sap alhora llançar vibrant la lliçó de l'himne damunt el pergamí i decorar-ne pacient la inicial amb una maliciosa i policroma miniatura.

Tres poetes encara ha elegit la Secció Filològica per membres corresponents: mossèn Costa i Llobera, en Joaquim Ruyra, en Gabriel Alomar.

Veus aquí la forta figura del primer; per aliniar-se en un fris a la manera antiga, aquesta figura és tota prompta i ben drapada; la seva túnica, tal volta un poc grisa de la pols de Jerusalem, ha disposat, però, els seus plecs amb una elegància com metropolitana i tusculana; diríem que arriba de Roma ara mateix, si no fos que porta a la mà la branca d'un pi que encara ahir cantava sonorament al vent de les illes…

Veus aquí en Ruyra: aquest porta un gran rem a l'espatlla, folrat encara el seu extrem per la verdor llefiscosa del plàncton i degotant brills i salabrors. No ve de Roma, sinó d'un racó saborosament dialectal de la nostra ànima. No es parlava fa pocs dies, a la nostra mateixa casa, de les glòries pretèrites, de les glòries futures del Mediterrani? El Mediterrani, amb el pes dels segles, s'ha enxiquit un poc. Abans era el món, ara sembla una cosa així com un llac domèstic; les sirenes d'un dia han esdevingut *senyoretes de mar*; l'astuciós Odisseus és avui un minyó entremaliat, brunet i àgil; si Homer era cec, en Ruyra no té més que una mica d'angines. Què importa? La llum és encara aquella llum; la sal és encara aquella sal; i el rou enganxívol que rosà la barba de l'aede antic, rosa encara el mostatxo del modern prosista…

Veus aquí, també, en Gabriel Alomar. Aquest no ve de Roma, no ve de Blanes, ve de Cosmòpolis; porta la vesta blanca del candidat a les magistratures civils; i més que el parnassià de *La columna de foc*, la Secció Filològica ha estimat en ell, sens dubte, el periodista que ens mostra el lèxic europeu, acomodat als torns més exquisits del pensament contemporani i que ha vessat al català les vibracions d'una ànima verament moderna, presta a comprendre totes les inquietuds de la vida cosmopolita, tan alada i canviant.

Veus aquí, finalment, el nostre col·lega nou, del qual acabem d'oir la docta paraula.[2] Senyor Nicolau d'Olwer: vós arribeu a l'Acadèmia als trenta anys. Hi porteu ja una obra digna, per la qualitat i per l'extensió d'una existència dilatada i profitosa. Per què temeu que la paraula que en aquella haveu dit no tingui la força de la que havem convingut, segons designació il·lustre, a anomenar *la paraula viva*? Vida pot haver-hi, convé que se us recordi, no solament en l'emoció, però en el saber. Viu és, en veritat, l'escabellament vermell de les roses franques; però també és viva, senyor, segons ens explica la ciència d'última hora, la geomètrica regularitat dels cristalls perfectes.

Com rara mostra d'un políedre cristal·lí, em plau de veure aquest llibre vostre, breu i important, que rotulàveu *Perspectiva de la literatura catalana*. Altres treballs vostres l'acompanyaven lluïdament: el *Manual de lingüística*, la tesi sobre Menandre, els estudis sobre en Bernat Metge i sobre l'italianisme i el classicisme en la literatura nacional. Vós ens haveu parlat, en escaiguda personificació, de la temptació doble que són per a vós Elisenda i Hèlena. Cavaller discret, haveu volgut oblidar les favors d'Hèlena i d'Elisenda rebudes, i els fills tan formosos que havíeu de l'una com de l'altra amor.

Vós i Hèlena i Elisenda sigueu benvinguts a la nostra escultural teoria. Sigueu benvinguts al costat dels savis i al costat dels poetes, al costat dels esclarits estrangers i dels joves llorejats en el concurs i dels infants redimits per la pedagogia nova… Mes, ja sabem que aquestes Panatenees són les Panatenees de l'orfandat. Calli, en respecte a la nostra dolor, en austera rememoració de l'alta paternitat, de què ara tan cruelment sentim el buit, tot crit de triomf, tota cançó exultadora. No ens acompanyi el clar sonar de la cítara, sinó la planyívola flauta. Avancin, avancin, els nous com els antics, els infants com els joves, els savis com els poetes, els compatricis com els estrangers, coronats de murtra, coronats de funerari jacint.

2. Vegeu *L'esperit català de la* Crònica *d'en Ramon Muntaner*, publicat en aquest mateix volum, pàg. 21-40. [Nota de l'edició de 1946.]

L'educació de la inventiva*

Discurs llegit el 4 de maig de 1921
en la V Festa Anual de l'Institut

JOAQUIM RUYRA
Membre de la Secció Filològica

I. Els inventors i els tècnics

Tots els homes tenen essencialment les mateixes facultats, però no en el mateix grau ni en la mateixa ponderació relativa. Des d'un cretí de les altes muntanyes fins a un Newton o un Homer hi ha una ascensió intel·lectual que permet entreveure una escala amb molts de graons intermedis. Així també entre un comerciant i un poeta d'igual potència psíquica les facultats i aptituds seran tan diverses que, en comparar-les, comprendrem les diferents proporcions que poden oferir en cada persona. Aquestes veritats són clarissimes i conegudes de tothom; però convé recordar-les perquè són fàcilment oblidades i, quan un home estableix una classificació intel·lectual o moral, mai no manca qui l'entén en un sentit massa absolut.

Ara volem marcar una línia de diferenciació entre artistes i homes de ciència o filòsofs. Mes no hem d'entendre que aquesta línia els destriï de tal manera que no participin uns i altres, en major o menor grau, de les ma-

* Publicat a *La Veu de Catalunya* del 30 i del 31 de maig de 1921. També a la *Miscel·lània Prat de la Riba* el 1923, que és la versió aquí reproduïda.

teixes aptituds. La qüestió és purament de preponderància. Així, sense vacil·lació, classifiquem, per exemple, Aristòtil i Galileu entre els filòsofs, amb tot i no dubtar que tenien facultats artístiques superiors a les de molts poetes, i posem, en canvi, Dant i Milton entre els artistes, amb tot i comprendre que estaven més capacitats per a la ciència que molts catedràtics d'universitat.

No per això la línia de divisió entre artistes i filòsofs és menys albiradora.

Els artistes amen el fet concret, el fenomen amb tots els seus accidents, amb totes les seves formes, tal com és en la realitat percebuda, o tal com el dóna la imaginació, que és una altra realitat també amable. Més que analitzar-lo, l'observen atentament, el recullen i el reprodueixen amb la color i el relleu de la paraula, de la pintura o d'alguna matèria plàstica; i tradueixen tal volta les palpitacions de la vida i del sentiment en ritme, en tonalitats sonores, en música. Sempre van al cas concret i determinat. Ulisses, Falstaff, Don Quixot… no són símbols purs per més que puguin representar virtuts o vicis generals: són personatges complets, de fisonomia, caràcter, actituds, maneres de viure, afeccions i sentiments propis, i en això consisteix llur bellesa. Com a procediment intel·lectual, els artistes s'acontenten amb el judici sensible i àdhuc el prefereixen a qualsevol altre. Veuen una lluerna en el prat i un estel en el firmament; n'hauen la impressió d'una mateixa llum, d'unes mateixes dimensions de faror, i això basta perquè els judiquin iguals fins al punt de poder prendre indiferentment l'un per l'altre. «L'estel és una lluerna del firmament». «La lluerna és un estel del prat». I parlen de muntanyes blaves i d'aigües daurades segons la impressió que els causen en un moment determinat.

Les afeccions i els procediments dels filòsofs són ben diferents. Els filòsofs amen les lleis de la naturalesa. El fet concret, el fenomen en si mateix no els interessa sinó en tant que fa relació a la llei que estudien. De manera que, com a tal fet, tendeixen a eliminar-lo després d'haver-ne extret únicament una idea que pot expressar-se amb un signe igualment convenient a tots els fenòmens de la mateixa categoria. L'àlgebra és la ciència que més s'ajusta a aquest desideràtum; però no crec que m'apartés gaire de la veritat si digués que tota teoria que arriba a vera plenitud científica troba la seva més perfecta expressió en el llenguatge algebraic. La metàfora, científicament, és un disbarat. Els filòsofs no admeten el judici sensible sinó voltant-lo de tota mena de precaucions i procuren defugir-lo tant com poden. La unitat matemàtica, el ver patró de comparació científica, no és una cosa, sinó una idea. Una vegada acceptada una definició d'*arbre*, per exemple, serà *unitat arbre* allò que s'ajusti a la definició, i un petit alzinoi podrà valer una *unitat* igualment que un roure gegantí, així com quatre pins insignificants podran ésser una quantitat quàdruple de la que representi un pi colossal. És que la unitat matemàtica, el ver patró de comparació filosòfica, no és cap objecte sensible, sinó una identitat ideal que necessàriament atribueix la mateixa mesura a cada cosa que s'hi convé.

Basten aquestes observacions per a fer comprendre com difereixen els artistes i els filòsofs i com són diferents el camp de l'art i el de la ciència. Però ara, per damunt d'aquests

camps, podem establir una divisió transversal, si ens és permesa aquesta paraula geomètrica, i classificar en dues categories la gent que els ocupa: la categoria dels inventors i la dels tècnics o pràctics. I certament tan inventor és l'artista que troba una bellesa nova com l'home de ciència que descobreix una veritat inconeguda i tan tècnic és l'artista que coneix i posa en joc a benefici de la seva obra els recursos de la gramàtica, de la retòrica i de la lògica, com el filòsof que tresoreja i aplica les riqueses de la seva ciència.

És clar que aquesta classificació es fonamenta també en raons de preponderància; de manera que aquell que posem entre els inventors podrà ésser ensems un gran o un petit tècnic i que aquell que posem entre els tècnics podrà treure poques o moltes espurnes d'inventor; és clar que, en l'un estament i en l'altre, hi haurà moltes gradacions, des de l'home verament feble a l'admirablement formidable; i és clar, finalment, que els de l'una i l'altra banda són estimables i útils; però no hi ha dubte que l'inventor té una preeminència sobre el pràctic. La raó salta a la vista. Solament és nostre allò que és original i en la part que sigui original. Així doncs, podem dir que l'originalitat i el mèrit es mesuren l'un per l'altra. D'aquí la gran valor de l'originalitat. La llàstima és que no la podem assolir d'una manera absoluta! Lord Byron es declarava content d'obtenir-la en un sol de cada cent versos que componia. Però el que aquesta virtut sigui difícil no vol dir que no hàgim d'aspirar-hi en tota la proporció de les nostres forces. I jo trobo una absurditat la tendència que tenen molts preceptistes a prescriure la imitació. —Quins autors t'has proposat per models? —preguntava Moratín per boca del personatge exemplar de la seva *Comedia nueva*: com si no fos possible escriure gentilment sense imitar un altre escriptor! A cada moment sentim veus que ens diuen que hem d'ésser clàssics o que hem d'ésser romàntics o que hem d'ésser realistes… i ens indiquen aquests o aquells models. Està bé: jo crec que tot ho hem d'estudiar i crec que la gran massa dels escriptors, com les febles heures, necessitaran sempre un arbre o altre on estintolar-se; però entenc que l'aspiració dels artistes forts no ha de consistir a ésser heures, sinó a ésser arbres. Bé massa propensos que hi som, a la imitació! Sempre m'he topat amb tractadistes d'Art que en preconitzaven una o altra, i jo, feble com sóc, sempre he maldat per resistir-m'hi. No a cercar la imitació, sinó a defugir-la, he gastat les millors forces de la meva vida sense haver-ho aconseguit tant com havia pretès; i estic tan convençut de la valor de l'originalitat que, si tingués suficient prestigi per a formar escola, mai no consideraria deixebles meus els qui es proposessin imitar el meu estil i els meus gustos, sinó aquells qui procuressin no imitar els de ningú.

La inventiva és, doncs, la gran virtut dels intel·lectuals, la primera de totes. No sóc jo sol a considerar-ho així. Ho veuen tots els pensadors, per més que no se'n recordin quan alguna passió d'escola els ofusca. I aquesta gran virtut, alguns, tal vegada amb una mica de fonament, l'han regatejada al nostre poble. Diuen que som bons treballadors, bons imitadors, gent pràctica que ens apropiem fàcilment els coneixements d'altri, però que no sabem inventar. Doncs bé; jo crec molt necessari que es fomenti dintre el nostre país la inventiva en tots

els seus ordres. És possible fer-ho? És una virtut susceptible d'educació? En quines facultats radica?

Heus aquí uns problemes que fins ara, modernament, no s'han començat d'aclarir d'una manera científica.

Els artistes antics i moderns, principalment els poetes i els músics (darrerament Wagner), han proclamat repetidament que devien en bona part llurs invencions a la inspiració; mes ens la descrivien d'una manera misteriosa i no sabien pas dir-nos d'on procedia i com funcionava. Jo mateix vaig parlar-ne en una època en la qual a Catalunya hi havia pocs literats que hi creguessin; però, si no podia dubtar d'aquest excel·lent do, no sabia pas explicar-lo més bé que els altres artistes que el declaraven, i vaig considerar-lo des d'un punt de mira místic que, si bé és sempre ver i útil en la contemplació de tots els fenòmens, mai no pot descobrir-nos llur funcionament natural. El qui primerament ha vingut a donar-nos clarícies sobre aquest punt és estat un savi matemàtic francès, M. Henri Poincaré, en la seva preciosíssima obra *Science et Méthode*. Ja vaig exposar la seva hipòtesi en una conferència que no tenia res a veure amb les tasques de l'Institut d'Estudis Catalans; però vaig haver-ho de fer incidentalment, i avui em proposo comentar-la amb esperit crític, aportant-hi observacions personals que poden orientar els nostres literats i homes de ciència cap al camí de l'educació de la inventiva, que jo crec tan convenient.

II. El jo subliminal

Estudiem, doncs, la hipòtesi de M. Poincaré. Heus-ne aquí els principals punts preliminars.

Primer punt. El savi pensador francès examina exclusivament la invenció matemàtica i comença per explicar com ha obtingut algunes de les seves admirables troballes. Diu que va passar quinze dies maldant per demostrar que no existien funcions anàlogues a les que més tard ell mateix va anomenar F (*fuchsianes*). S'asseia a la seva taula d'estudi i feia combinacions durant una o dues hores sense cap resultat. Per fi vingué una nit en què, per haver pres una tassa de cafè, no podia dormir. L'assaltava una multitud d'idees que pugnaven contràriament fins que dues d'elles podien encavalcar-se i formar una combinació estable. El resultat fou que, a entrada de dia, havia ja establert una classe de funcions F, i no li calgué sinó formular-les: una tasca de poques hores.

Després explica com, per un treball conscient, guiant-se per analogia, va pervenir a representar aquestes funcions pel quocient de dues sèries. En aquell moment hagué de sortir de Caen, on habitava. Amb la conversa i amb les peripècies del viatge oblidà completament les seves preocupacions matemàtiques, i així, distret del tot, arribà a Countances, on hagué de prendre la diligència. Aleshores, al moment de posar el peu a l'estrep per pujar al carruatge, se li acudí sobtadament que les transformacions de què s'havia valgut per a defi-

nir les funcions F eren idèntiques a les de la geometria no euclidiana. No pogué comprovar-ho tot seguit per manca de temps i perquè havia de prendre part en la conversa amb els companys, però tenia la més plena certesa de no haver-se errat. Tornat a Caen, va fer, per a descans de la seva consciència, la comprovació diferida que, efectivament, va confirmar l'exactitud de la troballa.

Cita encara dos o tres altres casos en què una investigació científica treballada conscientment sense resultat se li havia solucionat de cop i volta per una mena d'il·luminació inesperada després de dies de no pensar en la qüestió.

Doncs bé, aquestes il·luminacions de què parla M. Poincaré no són exclusivament pròpies de la invenció matemàtica. Si els artistes fan una mica d'examen de consciència, segurament recordaran haver-se'ls donat d'una manera semblant moltes troballes de bellesa. Quin no haurà passat alguna nit d'insomni fructífer com la que ens descriu M. Poincaré? Jo en vaig pintar una per l'estil en el pròleg del meu poemet *El país del pler*, encara que més aviat deliciosa que no pas pesada. No tracto de comparar-me amb l'egregi matemàtic francès; ja he dit que el mèrit de la invenció admet molts de graus; no comparo valors, sinó procediments.

Quasi mai no he agafat amb confiança la ploma si no me l'ha posada als dits alguna il·luminació sobtada com les que ell explica; però poques vegades em seria possible constatar que un treball conscient seguit d'un llarg lapse de temps l'hagués promoguda. Se m'han donat, no obstant, alguns casos perfectament anàlegs. En citaré només un que em sembla força instructiu.

Vora la mar, assegut en una roca, una plàcida tarda de principis d'estiu, vaig presenciar la posta de sol i la vinguda de la nit. Quina calma! Quin encant! Quina seductora bellesa s'exhalava de pertot arreu i, ensems, quin sentiment de basarda i de misteri naixia de la immensa mar, mig en ombra mig en llum i somrís! Vaig pensar que fóra un tema excel·lent de descripció; però la meva ambició anà més enllà. Una taula de naturalesa interessa poc per si sola. Si serveix de fons a una escena dramàtica, on vibrin ànimes que hi concordin, l'obra guanya un cent per u. El cas era trobar ànimes per a aquell escenari de placidesa i de basarda. Vaig pensar en un idil·li amorós. Era una vulgaritat… i no, tampoc no m'oferia la concordança desitjada. Menys encara m'hi anaven bé algunes escenes tràgiques que vaig idear. Aquestes coses les vaig pensar a estones durant uns quants dies en què m'ocupava en altres assumptes literaris, els quals a la fi m'absorbiren i me les feren oblidar. Més tard vaig anar a Montnegre en temps de la pela del suro, i un vespre, tornant de bosc amb els peladors, en passar per una vall fosca, se'm donà sobtadament la il·luminació del tema oblidat: la costa solitària, la nit de lluna, la mar plàcida… i, flotant-hi, dues nedadores: una beudat de temptació seguida d'una figura sinistra. Tot seguit els vaig donar nom: la Xucladora i la Mort d'Aigua. Era allò: la seducció i la basarda fetes cos i ànima i vida. Després vaig anar imaginant el drama i en aquesta activitat mental ja no puc ara distingir què hi havia de treball

conscient i què d'il·luminació. Aquella nit quasi no vaig dormir. Vaig escriure fins a altes hores i l'endemà vaig acabar l'obreta.

Aquest cas és semblant als que cita M. Poincaré. Aquí la consciència ha començat per establir un problema indeterminat dintre certs límits i, amb els seus esforços per a determinar-lo, ha impressionat profundament l'esperit. La solució ha vingut d'una manera inesperada, després de llarg temps. En molts altres casos de la invenció artística sembla que el problema és tan aviat plantejat com resolt perquè la consciència i la inspiració treballen alhora. Sol passar que un hom escriu amb molta atenció, però no pas amb força gust ni amb ver convenciment de fer quelcom que valgui la pena; tot d'una, com un esclat de llum, salta a la ment una imatge brillant, inesperada, i ja tot canvia d'aspecte; la intel·ligència s'omple de vigor i cobra nou delit i el tema ens inspira una gran amor; i aquesta activitat mental i aquesta amor sembla que evoquin noves il·luminacions, les quals sovintegen més i més fent que la tasca sigui deliciosa i fàcil. Creiem que no hi ha cap escriptor-artista que no hagi fruït d'aquest estat i que no pugui atestar-lo. És cert també que moltes voltes un hom el desitja endebades.

Per ara no tractem d'explicar aquests fets. Simplement els exposem.

Segon punt. M. Poincaré no dubta que el treball conscient d'invenció matemàtica en els casos que ha enumerat ha servit per a posar en marxa la màquina inconscient i que la resposta de la inspiració és el resultat d'un llarg treball d'aquesta màquina. De manera —diu— que el jo inconscient o, com se sol dir, el jo subliminal representa un paper important en la invenció matemàtica.

Nosaltres estem conformes a creure que la inspiració ve d'un món inconscient que forma part de l'home mateix. D'altra manera, hauríem d'atribuir-la a un miracle. Per altra part, no és ella l'únic fenomen psíquic que reclama tal procedència. Els autors en citen d'altres de ben convincents. Jo aquí recordaré només la següent observació antiga, popular entre la gent d'escola: que si un estudiant s'esforça una mica a aprendre la lliçó poc abans d'anar-se'n al llit, baldament no assoleixi un resultat gaire satisfactori, l'endemà, després de dormir, es trobarà que la sap força més. Qui el pot haver fet progressar en aquesta tasca mentre dormia, sinó un treball inconscient que ha ordenat i fixat dins la màquina auxiliar de la memòria els elements que hi havia penetrat d'una manera vagarosa?

Que el treball de la inspiració, encara que inconscient, és treball d'un home mateix, també em sembla indubtable. Ara que sóc vell, l'escriure un parell d'hores amb relativa inspiració exhaureix les meves forces, mentre que puc passar bonament sense fatic tota una tarda fent càlculs aritmètics o algebraics. Doncs, és ben clar que deuen treballar més potències de la meva persona en el primer cas que en el segon.

M. Poincaré no indica clarament quina entén que sigui la naturalesa del jo subliminal. Quan alguna vegada parla d'esperit en repòs i d'esperit en activitat (paraules amb les quals diu ben clar que admet l'existència d'una unitat substancial, espiritual, capaç de conscièn-

cia, subsistent quan actua i quan no actua) sembla que inclou dins aquest concepte les funcions subliminals i tot; però quan, més endavant, explica aquestes funcions per un ordre de combinacions atòmiques, baldament adverteixi que ho fa per via de comparació, ens dóna una idea de quelcom material i fatal que repugna al concepte d'esperit. Un hom no pot menys de preguntar-se: «Això que ell compara amb àtoms, són elements espirituals? Com provar-ho? Com provar que sigui espiritual una activitat inconscient? Serà perquè es comunica a voltes a la consciència? I no s'hi comuniquen també, rebent-hi interpretació adequada, les reaccions fisiològiques dels sentits?»

Cristià catòlic, sóc zelós dels furs de l'esperit i, creient que a l'esperit pertanyien les funcions subliminals, vaig defensar-ho en publicar, més aviat que no hauria volgut, part d'aquest treball a *La Veu de Catalunya*; però més madures reflexions m'han portat a considerar-ho d'altra manera i vull que consti, perquè entenc que tan perniciós és atribuir a l'esperit funcions que no li pertanyen com rebaixar-li'n de pròpies. El pecat està en la confusió.

Un altre autor que he consultat entre els que s'ocupen de la matèria, M. Grasset, savi professor de la Universitat de Montpeller, no aclareix pas la qüestió. En la seva obra *Le spéritisme devant la Science* estableix un gràfic on, al costat del centre O (que és el centre psíquic de la personalitat conscient, de la voluntat i del jo responsable), figura un POLÍGON que, posant en relació el centre auditiu, el visual, el tàctil, el cinètic o dels moviments generals, el de la paraula i el de l'escriptura, representa una activitat que, segons l'autor, no és conscient sinó per addició de la del centre O a la seva. Aquest POLÍGON designa gràficament el jo subliminal dels anglesos i de M. Poincaré.

El materialisme de la paraula centre (centre auditiu, visual, etc.) ens recorda les localitzacions cerebrals que alguns fisiòlegs han indicat i alguns històlegs han pretès determinar en correspondència als dits centres. Els efectes d'algunes ferides cerebrals interdient, unes, les imatges visuals, altres les auditives, altres la memòria de l'escriptura, etc., indiquen que en el cervell hi ha zones on es realitzen funcions relatives a les esmentades imatges; zones, però, la determinació de les quals és avui en dia encara molt fantàstica i molt dubtosa. Hi ha motius per a creure que existeixen; però les funcions d'aquestes zones que poden anomenar-se visuals, auditives, etc., no són visió, ni audició, ni cap idea, ni cap imatge conscient, sinó especials reaccions químiques i fisiològiques; és l'esperit el qui, en interpretar llur grafia especial, els dóna el sentit d'audició, de visió, de paraula, d'imatge, d'idea. Així com uns llibres o unes solfes en si mateixos no són més que paper i ratlles i les idees literàries i musicals que s'hi xifren no són d'ells, sinó de l'esperit que els ha dictats, ni ells les tenen mai per més que l'esperit del lector les formi en llegir-los, així són també exclusivament materials els fenòmens fisiològics relatius a les idees: un esperit ha d'haver-los dictats (ja Déu, ja l'ànima humana mateixa) i ells no són idees per més que l'ànima humana formi idees en interpretar-los. Cal que aquest concepte tan clar no sigui mai posat en oblit. I, si el tenim present, lluny d'escandalitzar-nos dels admirables instruments fisiològics posats al servei de la nostra ànima en

aquesta vida, els cristians (i, amb nosaltres, tota persona de recte sentit) no podrem menys de mirar-los com una prova evidentíssima de l'existència, la bondat i la saviesa de Déu. Nosaltres entenem que l'esperit és una substància subsistent quan actua i quan no actua, però que sempre que actua és conscient. D'altra manera, no veiem com seria possible evitar la lamentable confusió que fa la ciència moderna entre funcions fisiològiques i psicològiques. No hi ha més que un jo: les activitats inconscients pertanyen a una màquina, certament meravellosa, però purament fisiològica.

Que la memòria és una facultat essencialment espiritual, no ho posem en dubte, perquè, consigni on consigni bona part dels seus records (que ja no són memòria, sinó grafies que l'enteniment podrà llegir per a ajudar-la), en rememora la consignació referint-la a la immanència del jo; i, si el jo no tingués memòria conscient de si mateix, no tindria consciència de la pròpia duració i unitat. Però les activitats purament subliminals són inconscients del tot i no són rememorables. La major part de les combinacions que és de suposar que precedeixen la inspiració resten absolutament ignorades de la consciència.

M. Grasset ens diu que estudia des d'un punt d'albir psicològic aquests fenòmens inconscients. Els considera, doncs, psicològics? Què vol dir amb aquesta paraula? Alguns savis moderns, prescindint de la noció d'esperit i parlant sols de centres i de fenòmens, donen a voltes a l'adjectiu *psicològic* una valor que nosaltres no entenem i que dubtem que ells mateixos entenguin d'una manera clara. D'ençà de Spencer els conceptes d'esperit i de matèria causen horror a molts dels homes de la ciència experimental, així com els en causà el d'energia que, per haver-lo hagut de menester els químics, torna a circular després de la brillant (i, per cert, antiespiritualista) reivindicació d'Ostwald. Jo entenc que un concepte clar de la realitat *esperit* evitaria moltes confusions. Quan M. Grasset diu que el POLÍGON representa una activitat que no és conscient sinó per addició de la del centre O a la seva, estableix que el dit POLÍGON és conscient amb aquesta addició. Aquí està, però, el dubte. Si el polígon és en alguna circumstància conscient, és clar que és capaç de consciència i, per tant, quelcom que pertany a l'esperit; però, si no és l'activitat poligonal la que es fa conscient, sinó que el Jo conscient interpreta els resultats que aquella activitat poligonal li ofereix, no hi hauria cap inconvenient a creure que fos purament fisiològica. Ara bé; nosaltres no podem admetre que una activitat inconscient es faci mai conscient. De dues classes són les activitats que podem conèixer: objectives i subjectives; les objectives se'ns manifesten per un transport de matèries; les subjectives, per fenòmens conscients; parlar d'una activitat que no pertanyi a cap d'aquestes categories és emetre una paraula sense sentit. Així, doncs, quan, per raons de necessitat o de probabilitat, admetem l'existència d'unes activitats evidentment inconscients i que ens són inconegudes, no podem atribuir-les a l'esperit. Per això entenem que les activitats subliminals són fisiològiques, tot observant, però: *a*) que les impressions que rep el POLÍGON no li vénen totes directament dels sentits, sinó que, moltes vegades, són resultat de combinacions fetes conscientment; *b*) que la consciència presencia

a vegades, interpretant-les amb més o menys claredat ideològica, algunes d'aquestes combinacions ordinàriament obscures; recordi's la nit d'insomni de M. Poincaré; i *c*) que aquestes combinacions es realitzen d'una manera fatal, independent de la nostra voluntat.

III. Hipòtesi poincareana de la inspiració

M. Poincaré tracta d'esbrinar de quina manera procedeix el jo subliminal per a cercar la solució d'un problema qualsevol que endebades la consciència s'ha esforçat a resoldre. «La invenció matemàtica —diu— no consisteix pas a fer combinacions noves amb elements matemàtics ja coneguts. Les combinacions així possibles serien en nombre infinit i, en llur immensa majoria, no oferirien cap interès. Inventar és discernir, és escollir. I, essent així, haurem de creure que el jo subliminal és superior al conscient, ja que escull i endevina, triomfant en qüestions on el jo conscient havia fracassat? Podem atribuir-li aquest alt discerniment?»

M. Poincaré declara que no ho podria pas acceptar sense una gran repugnància. Creu que s'ha de donar una altra explicació als fets, i proposa la següent:

No és de creure que el jo subliminal, per una intuïció delicada, hagi format exclusivament les combinacions útils que sol donar-nos en els casos d'il·luminació; és de pensar que automàticament n'ha formades moltes altres d'inútils i que solament les interessants s'han manifestat a la consciència. El fet d'haver-ne formades poques o moltes, essent com són en nombre infinit les possibles, no explica, però, que hagi tingut probabilitats suficients per a trobar la bona. Així, doncs, el problema presenta dues qüestions. – *Primera*: Com el jo subliminal, entre infinites combinacions, ha pogut trobar la bona? – *Segona*: Com el jo subliminal, entre les moltes combinacions que ha fet, no ha manifestat a la consciència més que la bona?

Primera qüestió. Podríem figurar-nos els elements futurs de les nostres combinacions a faisó de quelcom semblant als àtoms ganxuts d'Epicur. Durant el repòs complet de l'esperit, aquests àtoms estan immòbils, com enganxats al mur; i així podrien romandre indefinidament sense formar cap combinació. Però si, durant el nostre aparent repòs, es posa en acció un treball inconscient, alguns d'aquests àtoms es destaquen del mur, es mouen, topen ells amb ells i es combinen de diverses maneres de les quals no tenim esment. Doncs bé; el treball conscient que un hom fa a la recerca d'un problema serveix per a destacar i posar en moviment alguns d'aquests àtoms, no un grup qualsevol d'ells, sinó un grup d'ells escollit lliurement per la nostra voluntat que, perseguint una finalitat perfectament determinada, l'ha afectat. Aquest grup d'àtoms prossegueix les seves combinacions sense esment nostre, àdhuc quan les nostres idees s'han ja apartat d'aquelles que l'han posat en activitat, i solament podrà fer les combinacions en què un, almenys, dels seus àtoms prengui part.

Aquestes, doncs, ja no seran en nombre infinit, sinó limitat, i, entre elles, podrà haver-hi la bona.

Segona qüestió. Com s'explica que, entre les diverses combinacions que ha fet el jo subliminal, no arribin a la consciència sinó les útils? És una tesi general que els fenòmens inconscients privilegiats, és a dir, els que són susceptibles de fer-se conscients, són els que afecten més profundament la nostra sensibilitat. Cal tenir en compte que els éssers matemàtics més bells i, per consegüent, més capaços de despertar en nosaltres emoció estètica, són els harmoniosament disposats, de manera que, sense esforç, l'esperit els pot abraçar en conjunt tot penetrant llurs detalls. Aquesta harmonia satisfà una necessitat estètica i ajuda l'esperit servint-li de guia, fent-li pressentir una llei matemàtica en qualsevol tot ben ordenat. Ara bé, els únics fets matemàtics dignes d'atenció i susceptibles d'utilitat són els que poden fer-nos conèixer una llei matemàtica. De manera que venim a parar a la conclusió següent: que les combinacions útils són precisament les més belles. I això ens dóna l'explicació que cerquem. El gran nombre de combinacions que el jo subliminal ha format cegament està constituït en sa quasi totalitat per combinacions inútils que, per consegüent, no seran tampoc belles, no excitaran la sensibilitat estètica i no arribaran a la consciència. Les poques que són harmonioses i, per consegüent, útils i belles, seran les úniques capaces de commoure la sensibilitat i d'atreure l'atenció que les fa conscients.

Tal és, en extracte, la hipòtesi de M. Poincaré sobre la inspiració.

El genial matemàtic demana repetides vegades perdó per comparar grollerament amb àtoms els admirables elements de les combinacions subliminals.

Declara que les inspiracions sempre se li han presentat amb una gran llum d'evidència i que quasi sempre la comprovació li n'ha confirmada la veracitat. L'han enganyat, però, diu, algunes vegades, poques, i ha tingut el desencant de trobar-les falses en comprovar-les; mes sempre, en tals casos, ha reparat que aquesta classe de combinacions eren d'una gran bellesa matemàtica; i això li sembla una confirmació de la seva hipòtesi, segons la qual és precisament la bellesa el que, estimulant l'atenció, porta a la consciència els resultats subliminals.

IV. Objeccions a la hipòtesi poincareana

Que la màquina subliminal fa més combinacions que no ens dóna, ens sembla cosa provada; M. Poincaré, durant la nit d'insomni que ens descriu, assistí d'una manera semiconscient a l'elaboració febrosa d'aquestes combinacions, i jo mateix he pogut comprovar també estats consemblants; però que aquestes combinacions no siguin totes belles, ja és cosa que no podem admetre.

El jo inconscient obra d'una manera fatal, segons lleis d'ordre i analogia més o menys complicades, però tan ineludibles com els efectes de la gravetat. Essent així, doncs, una de

dues: o no farà cap combinació, o, si en fa alguna, haurà d'ésser regida per lleis d'ordre i analogia i resultarà necessàriament bella. Quan M. Poincaré ens diu que les combinacions inútils no són belles, hauria d'explicar-nos què entén per inutilitat i què per bellesa. Entén que tota veritat és útil i bella? Està bé; però tota combinació feta segons ordre i analogia, no enclou, per aquest sol fet, una veritat i una bellesa? No; quan M. Poincaré comprova una troballa de la inspiració, no mira si és vera en si mateixa, sinó si és vera en relació amb el problema que el preocupa i del qual l'ha creguda la solució. Les combinacions inútils són, doncs, per a ell les incongruents, les que no responen al seu problema, no les falses en si mateixes. Haurem de pensar, doncs, que el savi matemàtic francès s'enganya i ens enganya quan dóna a la paraula *inutilitat* un sentit més absolut?

Sigui com vulgui, àdhuc donant per cert que totes les combinacions subliminals són necessàriament belles, no hi ha dubte que podrà haver-n'hi de més i menys poderoses a ferir la nostra sensibilitat estètica i que, en aquest sentit, podrem qualificar de més o menys belles. Doncs bé; aquestes més poderoses a ferir la nostra sensibilitat seran les que, excitant-la intensament, atrauran sobre elles l'atenció que les interpretarà conscientment, rebent-les com a inspiracions. Aquesta idea poincareana és brillant i seductora. Tot seguit un hom recorda que no hi ha cap inspiració, ni en l'ordre artístic ni en el científic, que no vingui acompanyada d'una remarcable emoció estètica. Que versemblant és, doncs, que aquesta emoció sigui el truc que obre les portes de l'atenció a les combinacions poderosament belles i veres! Per seductora que fos, topava, però, aquesta idea amb un antic prejudici meu. Si el plaer estètic era anterior al coneixement de l'objecte bell, havia d'ésser un plaer orgànic; i això em repugnava profundament, perquè jo sempre havia entès que el plaer estètic naixia de l'esperit, del coneixement de l'harmonia de l'objecte bell, de tal manera que els reflexos orgànics, plaents o dolorosos, el minvaven i àdhuc l'interdeien segons llur preponderància. Seria fals aquest prejudici meu?

Vaig pensar en aquelles paraules que M. Claude Bernard solia adreçar als qui concorrien a la seva sala d'experiments: «Ans d'entrar ací, deixeu els vostres prejudicis al penja-robes on heu deixat els vostres abrics.» I, descobrint-me davant l'augusta figura de M. Poincaré, vaig deixar el meu prejudici, decidit a prescindir-ne en estudiar la nova hipòtesi. I, com més l'anava estudiant, més la trobava apta a explicar tots els fenòmens de la inspiració. Va enlluernar-me completament i, en el meu discurs d'inauguració del curs d'enguany a l'Institut d'Estudis Catalans, no vaig fer més que explanar-la, glossar-la i treure'n conseqüències. Però, més tard, en prosseguir la tasca iniciada en aquell discurs, vaig entrar en un ordre de consideracions que em feren veure el caire fals de la hipòtesi poincareana i em refermaren en el meu antic pensament.

Va suggerir-me-les l'estudi de l'al·lucinació.

Aquest fenomen pràcticament és conegut quasi de tothom. Qui, durant una febrada àlgida, no ha patit alguna al·lucinació? Qui, en tal estat, no ha vist tal volta aparèixer en la seva cambra alguna figura purament fantàstica, però que es destaca i brilla i es mou com una

realitat externa? Els boigs i els propensos a la demència solen tenir al·lucinacions àdhuc sense estar enfebrats. En la gent sana són molt rares. És un fenomen alarmant. Sigui com vulgui, jo n'he tingudes algunes (molt poques, gràcies a Déu) en estat de perfecta serenitat d'esperit i d'indolència fisiològica, ja que no de salut completa.

Convalescent d'una malaltia, ja retornat a la normalitat funcional, almenys aparentment, però molt afeblit de forces, solia romandre despert al llit fins a hores altes del matí. Em duien l'esmorzar a son temps i, després, em deixaven tot sol, amb la cambra a menys de mitja claror. Estant així, incorporat, amb l'esquena recalcada sobre un munt de coixins, un dia vaig reparar que, posant els ulls de certa manera, veia uns homenets brillants i graciosos. Havien pres el meu llit com a paratge de llurs entremaliadures, harmonitzant amb les formes d'aquell moble llurs moviments. S'ocultaven en els plecs de les draperies, pujaven arrapant-se al meu penjant cobrellit, venien a fer tombarelles sobre el munt de roba alzinat tal volta pel meu genoll, s'escorrien d'anques pels vessants com qui juga a muntanyes russes, reien, saltaven, feien ganyotes picardioses… Els veia tan clarament i amb tant de relleu com si fossin reals i vivents: els seus ullets, les seves fisonomies, les seves carns, els seus vestits, fins i tot els clauets brillants de les soles de llur calçat, quan les mostraven alçant el peuet amb algun gest de dansa o algun giravolt de capbussó. Llurs moviments eren ben lliures. La meva voluntat no els governava, ni la meva intel·ligència els preveia. Vaig pensar: «Vet aquí els cupidonets, els elfs, les sílfides, els gnoms… de les creences populars. Una visió com la meva els ha engendrats segurament. No és estrany que encara a la nostra terra hi hagi camperol que jura i perjura haver vist els follets traficar per la cuina de casa seva o ballar al clar de lluna a la placeta de l'església. És ben cert que els havia vistos. Com un home ignorant ha de poder-se sostraure a l'engany d'una il·lusió com la meva?»

Jo sabia que era una il·lusió, i l'examinava serenament. Quan badava bé les parpelles i girava una mica els ulls, la visió s'esvaïa; quan tornava a posar els ulls i les parpelles en certa posició que vaig saber deixar i retrobar unes quantes vegades, la visió es reproduïa amb tota la seva vivesa i el seu encant. Va semblar-me que era un efecte similar al tan conegut de la cambra obscura. Dins una habitació fosca un raig de llum, passant pel forat d'un porticó, pinta a la paret, invertides, les figures de la gent que transita pel carrer. Doncs bé, el meu cas hi era força parió. La gent i la llum de projecció procedien sens dubte del meu cervell. La cambra fosca i la mampara on eren projectades les figures semblava que fossin respectivament la meva cambra i el meu llit; però tot seguit vaig comprendre que, per més que jo hi referia la visió, el meu llit no feia l'ofici de tal mampara; ningú no hi hauria vist les coses que jo hi veia i, per altra part, no feia un paper passiu, sinó que estava en combinació amb la fantasmagoria, ja que les figures hi concordaven llur moviment. M'inclino a creure que la cambra obscura i la mampara de projecció radicaven en el meu ull mateix.

Ara començo a sospitar la gran complexitat d'aquell fenomen interessant i misteriós. Heus aquí com me l'explico. Les excitacions lumíniques del meu llit, transmeses fisiològicament pel sentit de la vista, arriben a la meva ànima; ella les interpreta conscientment i forma una imatge psíquica, una percepció; els elements fisiològics corresponents a aquesta percepció s'enfonsen dins la màquina subliminal gravant-hi un signe que es combina amb els d'altres elements que anteriors percepcions havien impressionat en diverses èpoques; tots aquests elements impressionats funcionen dintre la màquina subliminal sense que la meva ànima n'hagui esment; però, en un moment donat, per virtut de circumstàncies especials, es projecta alguna de llurs combinacions al sentit de la vista, aquest sentit les transmet a l'ànima i l'ànima n'hau una percepció igual que la que li proporcionen les realitats externes. Quines complexes relacions entre l'ànima i el cos viu!

No ens proposàvem explicar aquest mecanisme; però, de pas, hem volgut donar-ne una lleu indicació perquè pot fer una mica entenedors els misteris d'aquest món subliminal que té tanta importància en la inspiració. El nostre exemple d'al·lucinació l'adduírem, ja fa molts anys, en un discurs que, sobre qüestions estètiques, llegírem en uns Jocs Florals de la vila de Moià, per fer veure com aquestes fantasies, en certa manera morboses, podien proporcionar goig de bellesa quan se'ns donaven en estat d'indolència. Ara el tornem a adduir per declarar també que aquella al·lucinació ens proporcionà un plaer estètic com tal volta no l'hàgim obtingut mai de cap obra de l'Art ni de la naturalesa i preguntar-nos: per què, doncs, no la considerem com una inspiració? I no, no la considero tal; tinc la seguretat que no ho era. Però per què tinc aquesta seguretat? En què la meva intuïció o la meva sensibilitat la funden?

No se m'oculta que, així com l'al·lucinació es projecta del cervell a l'exterior i no arriba a la consciència sinó per la via dels sentits, la inspiració, per viva i brillant que sigui, sol ésser un fenomen intern que va directament del món subliminal al jo conscient sense cap intervenció dels òrgans forans. Això estableix, certament, entre elles una distinció força característica. Però és constant? No ho sé. És essencial? M'atrevesc a respondre rodonament que no. Estic profundament convençut que si una inspiració se'm donés amb caràcter al·lucinatori, no per això deixaria de classificar-la entre les inspiracions. És que la característica de la inspiració és un plaer especial, diferent del plaer estètic. La meva al·lucinació era molt bella, però no va néixer amb el plaer, el surt i la flama característics de les inspiracions, i per això no la veig prendre com a tal.

Vaig a provar si em faré entendre de tothom. M. Poincaré ens ha dit que sempre se li han donat les inspiracions després del plantejament d'un problema i d'una sèrie d'esforços conscients encaminats a resoldre'l. Jo també crec que no se'ns en dóna cap sense aquesta condició prèvia. Ara bé; quan un hom fa esforços conscients per trobar la desitjada solució, va impressionant determinats registres de la màquina subliminal. Cada possibilitat establerta, cada desengany obtingut, cada punt de mira abandonat per inútil anirà constrenyent el

problema dintre certs límits. Així un nombre més o menys gran de dades positives i negatives va establint les condicions necessàries de la qüestió; i les idees d'aquestes dades van enfonsant llur petja (permeti-se'ns la metàfora) dins el jo subliminal tant més profundament com amb més intensitat hagin sigut capides.

Tots sabem com obra una màquina calculadora. Ens dóna les sumes, les restes, els productes i els quocients que corresponen als registres de dades que hi hàgim preparat. Les seves peces posades en moviment per una força qualsevol no podran trobar l'ajust i l'equilibri sinó dintre les condicions que els registres amb llur posició determinen; i, en trobar l'equilibri, la màquina s'aturarà de sobte i farà sonar tal volta una campaneta advertidora. D'una manera similar ha de procedir el meravellós món subliminal, bé que amb una incomparable complexitat, i el sotrac del moviment que s'atura i el toc de campaneta que hi correspon en la màquina de calcular ens semblen força anàlegs al surt i la flama de la inspiració. És clar que aquesta comparació és molt baixa i grollera, però pot ajudar-nos a imaginar el problema que estudiem. El problema de l'inventor consisteix a trobar un o més termes que no posseeix però que han de convenir a totes les dades positives de la qüestió sense convenir a cap de les negatives. En el jo conscient hi ha un desig de trobar aquests termes analògics inconeguts. En el món subliminal no hi ha desigs; però hi ha una tensió, un desequilibri, un buit que tendeix a omplir-se segons lleis d'analogia fatals. Tots els elements del món subliminal van acudint cap a aquell buit xuclador i van combinant-se per a ajustar-s'hi. Els que no tenen analogia amb els registres positius i els que la tenen amb els negatius són mecànicament repel·lits; els de condició inversa van, en canvi, combinant-se i quan, en un moment donat, omplen el buit ajustadament, cessa la tensió subliminal, cessa el desequilibri, ve un sotrac, ve una descàrrega… i heus aquí el surt i la flama de la inspiració; i sobrevé també un gran plaer d'origen orgànic, el plaer d'una necessitat satisfeta, d'una tensió que ha desaparegut, d'un equilibri que s'ha restablert. Després, quan la consciència llegeixi la solució, vindrà el plaer estètic; però aquest plaer no va del cos a l'ànima, sinó al revés, perquè neix del coneixement, de la percepció de l'harmonia.

Si els indicis positius i negatius del nostre problema eren prou determinants, en el resultat subliminal, que necessàriament ha d'ésser-hi congruent, la nostra ànima llegirà la desitjada solució. Si aquells indicis no eren suficientment determinants de la qüestió, el resultat hi serà incongruent, és a dir, no la satisfarà. M. Poincaré diu que de vegades se li han donat il·luminacions que eren molt belles, però que no han resistit la comprovació. Aquestes il·luminacions, al nostre entendre, pressuposen un problema mal plantejat o que no ha influït suficientment els elements subliminals, i creiem que l'inventor no perdrà el temps que esmerci a examinar quina dada positiva o negativa contradiuen. Refermades aquestes dades, la màquina subliminal, que sempre dóna solucions ajustades a la posició dels seus registres, podrà subministrar tal vegada més endavant la inspiració bona. Bona o dolenta, la que ens subministri sempre serà bella perquè no en pot fer d'altra mena, però, al nostre entendre, no

és la bellesa, sinó el retorn de la màquina a l'equilibri el que produeix el surt, la flama i el plaer premonitoris de la inspiració.

L'al·lucinació que he descrit més amunt no va ésser precedida d'aquest surt, flama i plaer característics i, per això, un hom no podia classificar-la com a tal, baldament fos vivíssim el goig estètic de què anava acompanyada. Era una combinació espontània? Era deguda a un problema prèviament plantejat per la consciència? No ho sabem; però, en tot cas, no havia arribat a aquell estat definitiu que torna l'equilibri a la màquina subliminal i produeix aquella difusió, aquell sotrac i aquella descàrrega que es tradueixen per plaer, per surt i per flamarada en la nostra consciència.

Heus aquí ara, en resum, les coincidències i les discrepàncies entre la hipòtesi de M. Poincaré i la nostra.

Coincidències

1. Tota inspiració pressuposa un problema plantejat i treballat per la consciència sense haver-ne obtingut solució.

2. La facultat que fa les combinacions que subministren la inspiració és inconscient. M. Poincaré l'anomena *jo subliminal* i nosaltres, amb preferència, *màquina* o *món subliminal*.

3. Entre les combinacions subliminals, algunes determinen un plaer que atrau l'atenció a interpretar-les. Aquest plaer és premonitori de les inspiracions o il·luminacions.

Discrepàncies

1. M. Poincaré suposa que el jo subliminal fa combinacions belles i no belles. Nosaltres entenem que totes les fa belles, ja que ha de subjectar-les a lleis d'ordre i analogia fatals.

2. M. Poincaré suposa que aquestes combinacions poden ésser veres o falses; nosaltres entenem que totes són intrínsecament veres, però que poden ésser incongruents al problema que ha concebut la consciència, encara que sempre siguin congruents al plantejament subliminal d'aquest problema.

3. M. Poincaré suposa que el plaer premonitori de la inspiració és estètic; nosaltres creiem que és un plaer d'origen fisiològic, molt diferent del plaer estètic que neix sempre de coneixement, de percepció d'harmonia; i entenem que, tant com el plaer, són signes premonitoris de la inspiració el surt i la il·luminació o flama característics.

V. Reflexions sobre la nostra hipòtesi

Abans d'entrar en noves consideracions sobre la nostra hipòtesi, que és una simple modificació de la de M. Poincaré, volem examinar la raó que solen esgrimir els qui no admeten l'una ni l'altra perquè neguen el fet de la inspiració. Sostenen que aquest fet és una falòrnia i que per rigorós ordre lògic és possible trobar totes les veritats artístiques assolibles a la intel·ligència; i creuen que, demostrada la segona part d'aquesta tesi, està demostrada la primera.

Un de tals era el fantasiós escriptor nord-americà Edgar A. Poe, que s'esforçà a explanar una pila de demostracions casuístiques. En una de ses contalles, per exemple, ens fa veure com, per deduccions basades en l'observació, és possible arribar a descobrir l'enigma d'una obscuríssima escriptura xifrada, de la qual ens és completament inconeguda la clau. Està bé; però no necessitàvem aquesta prova; totes les ciències, i principalment les Matemàtiques, ens ensenyen que no s'ha descobert cap veritat que no pugui subjectar-se a un ordre lògic, seguint el qual podia haver sigut trobada. Mes el cas és que, segons testimoni dels més genials inventors, moltes, i tal vegada les més sublims, no han sigut trobades d'aquesta manera. Ni M. Poincaré, ni ningú que nosaltres sapiguem, pretén que la inspiració sigui única font d'inventiva, sinó un auxiliar poderoríssim que moltes vegades triomfa de qüestions en les quals havien fracassat els esforços de l'enteniment. I el savi francès mateix ens diu com, després que la veritat sublim i recòndita li era estada suggerida per inspiració, en dues hores de treball la comprovava, això és, l'enllaçava lògicament amb altres veritats conegudes i indubtables.

És que no és igual enllaçar lògicament dues veritats conegudes que passar de les conegudes a les inconegudes. Quan des del cim d'una muntanya atalaiem el punt on volem anar a parar, ens serà fàcil prendre la direcció dreturera que pot guiar-nos-hi, però quan, per assolellat que sigui el lloc on ens trobem, sigui obscur aquell on vulguem anar i ens hàgim d'orientar només per indicis, que fàcil serà esgarriar-nos! A Edgar A. Poe, essent ell mateix qui havia tramat l'enigma de la seva escriptura xifrada, li era molt avinent d'admirar-nos, a nosaltres que l'ignoràvem, indicant-nos les exclusions i deduccions a fer per a descobrir-lo. No li fóra estat tan planer, si l'escriptura hagués sigut enginyosament tramada per una altra persona. Aleshores tal volta s'hauria hagut de donar com tants altres endevinadors d'enigmes.

Ara que ens han vingut al pensament aquests endevinadors, se'ns acut fer una advertència que tal volta no serà del tot inútil. Quan hem parlat del surt i del plaer de la inspiració, el lector modest tal vegada s'haurà cregut en la impossibilitat de mai poder constatar-los personalment, figurant-se que són efectes exclusivament reservats a poderoses intel·ligències que investiguen àrdues qüestions. No és així. D'inspiracions en pot tenir tothom que es preocupi d'algun problema, àdhuc els qui es dediquen a endevinar jeroglífics, xarades i altres enigmes de pur entreteniment. Si, per endevinar-ne algun, han maldat força, pensant-hi

hores i hores, quin surt i quin plaer especial experimenten si tot d'una els salta a la ment la solució! És una troballa que sorprèn i enamora. Quants i quants hauran pogut constatar-ho! Àdhuc persones ben humils. Així, doncs, no és pas cosa exclusivament reservada al geni, bé que sols el geni sigui capaç de plantejar els grans problemes de l'art i de la ciència. El fet el pot comprendre tothom i, parant-hi esment, molts i molts podran assaborir la diferència que hi ha entre el pler d'aquest fenomen i l'estètic.

Si haguéssim, però, de judicar d'aquestes coses per simples motius de sensibilitat, seria molt fàcil enganyar-nos. Els partidaris de la hipòtesi de M. Poincaré podrien fer-me veure com jo mateix he confós a vegades lamentablement la intuïció i la inspiració, retraient cites meves. Tindrien raó de sobres. No, encara que un motiu de sensibilitat m'hagi dut a sospitar una diferència capital entre la inspiració i certes al·lucinacions, aquest motiu no constitueix un argument sòlid. Hem de donar una raó més convincent que no ens ha pas passat desapercebuda.

En primer lloc convé establir que una activitat inconscient que combina elements materials, biològics, per meravellosament delicats que siguin, no és capaç de plaer ni de dolor. No hi ha sentir sense consciència de sentir. Concebre un sentir sense consciència (ànima) és concebre un sentir que no és sentit: un absurd. Així, doncs, encara que un hom parli, per exemple, de nervis i ganglis de la sensibilitat, hem d'entendre que aquests nervis i ganglis no senten res. Experimenten reaccions fisiològiques, objectives, no res més. És l'ànima qui les interpreta en sentit dolorós o plaent. La dolor i el plaer no existirien sense l'agent conscient com, de fet, no existeixen fora del regne animal. Els sentits corporals no senten res. El sentir és de l'ànima.

Entès això, que per a nosaltres és clarís̈sim, però que no sembla pas ésser-ho per a molts pensadors pretèrits i presents, serà també clar que, si considerem la màquina subliminal com a fisiològica, no la podrem creure capaç de plaer ni de dolor, però sí capaç de produir reaccions que l'ànima senti doloroses o plaents. Mes, així i tot, podran dir-nos els partidaris de la hipòtesi poincareana: Per què la combinació analògica i ordenada (és a dir, bella) no podrà causar una especial reacció fisiològica que l'ànima interpreti en sentit de plaer abans de conèixer la combinació mateixa? I, efectivament, no hi ha cap inconvenient racional; però hi ha observacions que ens indiquen que no és així. Ja hem dit que no és possible que la màquina subliminal faci combinacions que no siguin analògiques i ordenades (les agregacions que no ho fossin no constituirien combinació) i, per tant, ens hauria de subministrar plaer estètic, no sols quan assolís la resolució del nostre problema, sinó a cada agregació harmònica dels seus elements. En tal cas, que sovint ens enganyaria amb falses inspiracions! I no és així. Per altra part, tenim motius per a creure que fa cegament combinacions bellíssimes (com per exemple les corresponents a l'al·lucinació que hem descrit, les quals presenciàrem una estona per circumstàncies especials) sense que l'estat fisiològic que determinen provoqui en l'ànima cap plaer premonitori de llur coneixement. Ans al contrari, el treball de com-

binar hem de creure que, com tots els treballs, es tradueixi per dolor. I, de fet, entenem que s'hi tradueix. D'on aquesta dolor sorda i persistent que acompanya tota intensa curiositat? Per alleujar-se'n, l'endevinador d'enigmes espera amb afany la solució que no ha sabut trobar i les persones sedasseres, després de fer-se mil cabdells, no reposen fins a descobrir el secret del misteri familiar pressentit. Els boigs, que solen proposar-se problemes impossibles (el moviment continu, la quadratura del cercle), pateixen terriblement d'esperit. Serà sols el treball conscient l'origen d'aquestes tortures? No hi contribuirà més encara el persistent treball subliminal, el qual no és possible aturar amb cap distracció, ni amb cap efecte de la voluntat?

—Està bé —ens respondran potser els poincareans—. Volem suposar per un moment que no és el plaer estètic el que obre les portes de la consciència a la bella combinació i no a les no belles o menys belles. Aleshores no podrem invocar cap poder electiu. El grup d'elements subliminals afectat pel nostre problema farà totes les combinacions possibles, i fins que les haurà exhaurides i trobarà, per això, necessàriament el repòs, no comunicarà a la consciència l'esclat de plaer que ha de menar-la a llegir el resultat obtingut. En aquest cas, el resultat no podrà ésser bo sinó quan la consciència hagi impressionat el món subliminal amb dades suficients i precises del seu problema, tal com un hom procedeix amb una màquina de calcular. I, si la consciència tenia les dades suficients i precises, estava en condicions de resoldre el seu problema sense necessitat de l'auxili d'una màquina cega. El poder que discerneix, no és superior al que no discerneix?

—Superioríssim —contestarem nosaltres—. Així també la intel·ligència del matemàtic té una superioritat innegable sobre la seva màquina calculadora, que no és més que fusta i metall; però la màquina treballa més de pressa i no s'erra mai, mentre que el matemàtic està exposat a errar-se moltes vegades en les llargues i embrollades operacions. Aquest avantatge maquinal és el que té sobre la intel·ligència de l'inventor, el món subliminal que subministra les inspiracions; però de res no servirà si aquesta màquina no és ben manejada; mai no donarà una solució bona si el problema no li ha sigut ben plantejat. No, la inspiració no resol cap problema que no hagi arribat a tal maturitat que la intel·ligència sola no pogués resoldre'l; però l'agent inspirador va més de pressa que el conscient, el qual, sense aquell auxiliar, tal vegada hauria arribat a la mort abans d'atènyer el resultat perseguit.

A si les dades han d'ésser suficients i precises, ens atrevirem a respondre que han d'ésser suficients, però no necessàriament precises; els inventors solen recollir-ne en gran abundor, i moltes, ja que no indiferents a llur problema, ho seran a l'aspecte que la inspiració pot resoldre'n. Els problemes de la investigació consisteixen a trobar un o més termes inconeguts en qualitat i quantitat, uns termes que són de distint caràcter que les incògnites d'una equació. La incògnita d'una equació és una quantitat de la mateixa naturalesa que les altres amb les quals es relaciona i de la valor de les quals depèn la seva. La incògnita capital d'un problema d'investigació científica sol ésser un terme de forma inconeguda que s'ha de cer-

car per les senyes que resulten de les dades, és a dir, analògicament, tal com un poeta cerca una imatge de comparació. Així, per exemple, Arquímedes no va descobrir la llei del pes específic fins al moment que va tenir la visió de l'analogia que hi ha entre el volum del cos que se submergeix i el del líquid d'immersió que desallotja: analogia tan exacta, que la forma d'un terme serveix de motlle i mesura de l'altre. Bé devia haver conjugat i més conjugat els factors possibles de la qüestió: pes, massa, volum i densitat! Bé en devia haver fets, d'experiments! Bé en devia haver provades, de proporcions! La tortura a què havia subjectat el seu enteniment pot graduar-se per la satisfacció desbordant del seu triomf. Però, fins que va tenir la visió que hem esmentat, no va tocar el nu del problema; i tocar-lo fou desfer-lo, i desfer-lo fou desembullar tota la troca de cop i volta.

Ara que coneixem aquest nu, no ens seria pas difícil, tot fent veure que l'ignorem, d'anar a descobrir-lo per una sèrie d'observacions, proporcions i exclusions ben encaminades (sistema Edgar A. Poe); però el cert és que el geòmetra de Siracusa, que era un pensador de formidable lògica, no va pas trobar aquest camí fins que el salt analògic li'n va indicar el terme i la direcció.

Un altre invent cèlebre i circumstancialment conegut és el de la gravitació universal. Tothom sap que fou degut a una visió analògica. Newton, en veure caure una poma des del cim d'un arbre a terra, va formar sobtadament el següent judici sensible: «La poma i la terra són astres. Tots els astres del cel són relativament pomes que cauen o terres que copsen.»

Si el judici era exacte, estava descobert el problema de la gravitació universal, car no calia sinó aplicar a les grans masses dels astres i als immensos espais que recorren les mateixes lleis que regulen la caiguda dels cossos a la terra; i aquestes lleis, a Newton, podien haver-les-hi indicades els experiments que havia fet.

La visió analògica en els artistes és definitiva; en els savis és transcendent. Entre el cos submergit i l'encaix que li fa el líquid d'immersió un poeta no hi hauria vist més que dues formes exactament ajustades; Arquímedes hi va descobrir dos ordres de volums relatius que, en funcions de dos altres ordres de densitat, li explicaven la llei del pes específic. Un poeta hauria pogut comparar un moviment d'astres amb una caiguda de pomes, i s'hauria dat per content; Newton, en la caiguda de la poma a terra, hi va veure una relació de masses, de moviments i de distàncies successives. La ment de l'artista no passa del fet concret; la del savi el generalitza en condicions científiques. La invenció analògica és, doncs, d'una importància gran en la invenció científica, però no diu res a la ment que no està suficientment preparada per a generalitzar-la.

Nosaltres, sobre aquest punt hem adquirit alguna experiència per haver-nos dedicat a certes investigacions matemàtiques (un incident poc important dins la nostra vida d'artistes). Solíem fer temptatives servint-nos de la llei de proporcionalitat que, ben aplicada, és infal·lible; mes, com que l'ens matemàtic que necessitàvem i perseguíem ens era inconegut i el judicàvem a partir d'altres problemes similars al nostre, però no ben iguals, els resultats

que obteníem eren sempre incongruents a la nostra idea. Aquests esforços, però, no eren pas inútils, perquè ens obligaven a cercar similars més perfets i, a voltes, obteníem per inspiració el salt analògic que la consciència, massa encadenada al procediment lògic, no havia sabut donar. El nu de la qüestió consistia en certa analogia imatjada tal com les que troben els poetes, si bé de caràcter abstracte i en la qual un hom llegia tot un ordre.

Entenem que, fonamentalment, la inspiració no fa més que donar aquesta classe d'analogies, que són font d'inventiva per al savi que sap interpretar-les i per a l'artista que sap exigir-los originalitat.

Suposeu-vos que un poeta es proposa el següent problema: trobar un terme d'analogia amb la lluna en quart (dada positiva), però (dades negatives) que no sigui cap dels trivials, ni dels usats per escriptors coneguts: no la popular tallada de meló, no la llesca de formatge dels fabulistes, no la llàntia impertorbable del Mahabarata, no la faç d'or o d'argent tan treta al cas, no la gòndola de Víctor Hugo, etc. El problema és senzill i força més clar que com es presenta en una qüestió científica, on sol estar confós i àdhuc ofuscat per factors importants que li són indiferents. Segurament admet una pluralitat de solucions cada una de les quals pot satisfer-lo: cosa que contribueix a facilitar-lo. Doncs bé, el qui provi de resoldre'l veurà com no és pas tasca gaire faedora. Ho és tan poc, que alguns literats espantadissos declaren (sense raó, però) irresolubles en veres condicions d'originalitat aquesta classe de problemes. Pretexten que la ment humana ha ja exhaurit totes les combinacions analògiques possibles. Això és sortir-se del cas. Què saben ells? I, per altra part, què se'ns en dóna de les que hagin fet els escriptors caiguts en oblit, essent-nos ignorades i no exercint cap influència sobre el nostre públic? Per a nosaltres són noves totes les inconegudes nostres i de la generalitat dels vivents. Ai de l'escriptor que renunciï a trobar-ne! El problema és difícil, però no impossible; pot ésser resolt per escorcoll conscient i podem prendre'l com a patró d'una inspiració esperadora.

Si imaginem vivament la dada positiva (lluna en quart) i resolem fermament refusar les solucions coincidents amb les dades negatives, aquestes imaginacions i volicions influiran sobre el món subliminal. Suposem-ho. En tal cas, els elements biològics representatius d'aquestes dades no s'hauran pas de conjugar ells amb ells; hauran de posar en desequilibri la màquina i romandre en tensió, relativament estàtics. Els dinàmics, és a dir, els que s'hauran de posar en moviment i acudir a combinar-s'hi, seran els altres, els externs als de les dades. Aquesta distinció ens sembla bon xic important i no veiem que M. Poincaré l'hagués apuntada.

No, per això, hem de creure que s'hagin de moure en cada cas tots els innombrables elements subliminals. Cal suposar que estan acoblats per llei analògica, car aquesta és la llur, i els cobles més pròxims a les nostres dades seran els que en rebran la primera influència, la qual cessarà així que aparegui la solució. D'aquesta manera l'acció restarà reduïda a un nombre limitat d'elements i serà més o menys profunda segons els casos. Fonamentalment,

doncs, la qüestió és explicable en condicions purament mecàniques, cosa, però, que no exclou una gran complexitat fisiològica.

VI. Aspecte metafísic i místic

Com s'explica que els fenòmens anímics impressionin elements biològics i que els fenòmens biològics es facin entenedors de la consciència? Implica això una transformació d'activitats? De cap manera. Els fets ens diuen que hem de reconèixer que, en certes circumstàncies, l'activitat anímica exerceix sobre el cos una influència que no és moviment, però que en motiva, i que l'activitat biològica exerceix sobre l'ànima una influència que no és sentir ni pensar, però que dóna motiu a pensar i sentir; no res més. I aquesta lliçó no és pas nova; altres fets, més vistents i més indubtables que els que ens revela el mecanisme subliminal de la inspiració, l'havien ja ensenyada als psicòlegs clàssics. Com explicar, si no per aquesta influència de l'activitat conscient sobre la substància biològica, la iniciativa i el govern que la intel·ligència i la voluntat exerceixen sobre els moviments del cos? Serà de més bon entendre que l'ànima pugui impressionar un nervi transmissor de moviment que no un delicadíssim element subliminal? I a què són degudes, si no a la influència que en determinades circumstàncies exerceix sobre l'ànima l'activitat fisiològica, les transmissions que se'ns donen pels sentits? És més entenedora una visió provocada pels elements del nervi òptic que una altra de provocada per elements purament cerebrals? No prediquen totes la mateixa lliçó?

El que és fals, de tota falsedat, és que aquestes dues activitats es transformin una en altra. Si jo digués, en llenguatge no metafòric, que un fenomen subliminal es fa conscient, mentiria, perquè la més simple observació introspectiva em diu, d'una manera evidentíssima, que les coses no es fan conscients sinó cognoscibles i que dintre meu no hi ha més agent de consciència que el jo, el jo únic. El jo subliminal, novament inventat, és una denominació (acceptable sols com a tal) que designa una màquina viva. L'admissió d'una continuïtat entre l'energia espiritual i la fisiològica ens portaria a dues conclusions falses i contradictòries: ja a la dels positivistes que, partint de la matèria, no saben trobar en l'esperit més que vibracions, ja a la dels idealistes que, partint de l'esperit, no saben veure en la realitat externa més que ideacions i somnis; dues aberracions igualment condemnades pel bon sentit universal, que és el fonament de tota ciència, i renyides amb la noció ineludible del *jo* i *no jo* que imposa dues distintes fonts d'energia. Certament, la nostra ànima actua dins un ambient material i vibratori, del qual rep auxilis i al qual imprimeix direccions, però amb el qual el bon sentit prefilosòfic no permet mai confondre-la. Cada dia els investigadors descobriran més i més relacions entre l'ànima i les funcions cerebrals; però entre aquestes funcions orbes i el jo conscient que sent, entén, vol i rememora, sempre hi haurà una essencial diferència que cap consideració no podrà esvair.

Cal també tenir present que entre l'organisme material i l'ànima hi ha la vida, quelcom que encara no sabem si és font d'una energia especial, productora de fenòmens que no siguin de consciència ni de moviment. Quins? Si els poguéssim designar, no parlaríem en sentit dubitatiu. La vida! Certament és quelcom que es desdobla de cara al cos i de cara a l'ànima; quelcom que tots, ignorants i savis, designem amb una paraula que és pràcticament entesa de tothom. Però, qui l'ha mai definida? Qui ens ha explicat mai en què consisteix? El segle tendeix a creure que la vida és el conjunt de fenòmens de moviment que es realitzen dins un cos viu; mes, en aquesta definició, hi entra el concepte definit, restant, així, inexplicat allò que és l'essència de la qüestió. I no sabem que se n'hagi fet cap de més bona, ni ho creiem, avui per avui, possible. Per què, doncs, no confessar la ignorància? Per què no assenyalar el misteri?

Alguns cristians s'alarmen del descobriment de màquines fisiològiques, auxiliars de les facultats conscients, i àdhuc hi tanquen els ulls com a una heretgia. L'alarma ha sigut motivada per les interpretacions inacceptables que els positivistes han pretès donar als fets. Fora d'això, no li veiem motiu.

L'ànima, creada a imatge i semblança de Déu, governa un univers de mons infinitament petits, sense confondre-s'hi. Les màquines d'aquests mons són les que, encara d'una manera molt imperfecta, comença d'assenyalar la ciència moderna. L'eterna veritat de la Revelació indica aquesta idea. Oimés, segons ella, la importància que el cos té per a l'ànima transcendeix fins a l'altra vida. L'ànima i el cos foren creats per a conviure eternament. El pecat ha interromput per un moment de múltiples segles aquesta convivència; però la llei subsisteix: la carn ha de ressuscitar per a l'eternitat, i els estats ultraterrenals de l'home seran aleshores més perfets. Jo entenc que aquestes doctrines ens diuen que grans i molt grans i molt importants al seu perfet funcionament han d'ésser per a l'ànima els auxilis de la màquina fisiològica amb què conviu. Cap altra religió ni filosofia no ho havia sospitat.

Quant a la nostra hipòtesi de la inspiració, ens sembla en aquests moments tan probable, que àdhuc pren en la nostra ment fermeses de teoria; però, hem de declarar que un rerejudici ens en fa encara desconfiar una mica. Ans d'arribar a trobar-la hem hagut de modificar quatre o cinc vegades les nostres idees i ens hem vist obligats a refer altres tantes aquest treball; i totes quatre o cinc vegades hem cregut sincerament estar en el camí de la veritat. Qui ens assegura, doncs, que noves clarícies no ens advertiran demà algun altre esgarriament i ens obligaran a rectificacions ara insospitades?

Entenem, sí, que, errada o no, la nostra doctrina no topa per cap caire contra la de l'Església romana, a la qual estem afiliats de tot cor i amb ferm convenciment; d'altra manera, per clares que ens haguessin semblat les nostres idees, les hauríem abandonades. Massa sabem com és enlluernable i esgarriadissa la nostra intel·ligència (i la dels més grans savis també) per atrevir-nos a oposar les seves llums vacil·lants a les que creiem vingudes de Déu i que veiem romandre immutables a través dels segles! És clar… els incrèduls es riuran

d'aquesta declaració i diran que entrem en el camp de la ciència amb una tara, amb un prejudici. No, en nosaltres no és un prejudici, sinó un judici molt viu. I quin savi no serva el saludable judici de les veritats certes i conegudes davant de les obscures que es proposa investigar? Replicaran tal vegada que el judici religiós no és d'ordre científic. I, certament, difereixen força l'un i l'altre ordre. Mes, per ventura la ciència no és fonamentalment una fe?

No ens proposem escatir aquesta qüestió, encara que no ens hàgim sabut estar de donar-hi, d'escallimpantes, un entretoc. Ens portaria molt enllà, massa lluny del tema al qual volem cenyir-nos. Hem volgut dir, només, que l'entendre, com entenem, que són fisiològiques les funcions subliminals que preparen la inspiració, l'al·lucinació i alguns altres fenòmens psicològics, no pugna amb el concepte cristià de l'ànima. Per aquesta part sempre hem estat tranquils. Però no volem ocultar que experimentàrem un glaçament de cor i un estrany sentiment de desolació quan, d'una anàlisi a una altra, arribàrem a tocar que la inspiració ens venia d'una màquina. Quin desencant i quina fredor per al pobre prologuista d'*El país del pler* que, enmig de la seva ignorància i els seus dubtes, era feliç perquè, darrera les inspiracions, sentia els batecs i l'escalf i l'enlluernament de la Divinitat! En lloc de l'augustesa de Déu, la fredor d'una màquina!

Aquest efecte desolador és propi de tot procés analític. L'anàlisi descompon i esmenussa les coses, va de la grandària a la petitesa i, seguint, un ordre descendent, ens porta sempre a uns límits migrats, depressius per a l'esperit. La síntesi, en canvi, reconstruint i enlairant, segueix el procés invers i ens encarrila a un ordre que projecta la visió intel·lectual fins a l'infinit. Així ens ha passat en el nostre cas. L'anàlisi ens havia apartat de la grandesa i de la poesia que, entre ombres i confusions, llambregava en altre temps la nostra ment. La síntesi ens ha retornat a la visió d'aquella mateixa poesia Augusta, però amb més claredat i serenor que abans, sense confusions ni falòrnies.

Anem a explicar-ho.

En primer lloc hem comprès que la nostra ànima disposa d'un instrument, ensems obedientíssim i automàtic, d'un poder i una finesa meravellosos. A cada una de les nostres imatges i de les nostres combinacions conscients correspon en aquest instrument una tecla quasi infinitament delicada i perfecta. No les veiem, no les sentim, però no podem imaginar res sense imprimir-los activitat. Si formem, per exemple, les idees *arbre, lluna, espiga*… les tecles *arbre, lluna, espiga* vibren a influx de la nostra pensa. I el meravellós instrument tecleja amb més vivor i produeix més profundes vibracions com més intensament i més repetidament la nostra pensa l'impressiona. Màquina d'una perfecció inimaginable, treballa aleshores automàticament dins la fosca biològica i ens dóna, amb llum d'inspiració, les combinacions congruents als problemes que li hàgim plantejat. I, aquesta màquina, cadascú la maneja segons les seves afeccions. Els músics mouen amb preferència les tecles corresponents a les imatges sonores, els pintors les adscrites a les de forma i color, els poetes les unes i les altres, i els homes de ciència les obedients a les idees abstractes i d'ordre pur. Així, cadascú obté les ins-

piracions en consonància amb els seus gustos i, sense adonar-se'n, multiplica les peces del teclat que prefereix; i el teclat dels músics torna formidable per la banda dels sons, el dels literats per la de la paraula, i el dels matemàtics per la de les jerarquies i els sublims ordres numèrics. És possible concebre una màquina més admirable?

Però aquesta visió, si ens hi aturéssim, seria encara depriment. La màquina viva que hem descrit no és en si mateixa més que un conjunt de matèries que vibren i reaccionen fatalment, quelcom incapaç de sensació, de sentiment i d'idea, una cosa, en fi, que no ens pot entendre ni estimar. Això sí, està adaptada a les necessitats de la nostra intel·ligència, ens il·lustra com un llibre i dóna solució als nostres problemes com una màquina de calcular. Ara bé; quan llegim un llibre, tots sabem que no és més que tinta i paper inanimats, però comprenem que, si les seves grafies ens subministren idees, és perquè una altra intel·ligència, semblant i tal vegada superior a la nostra, les hi ha xifrades; quan ens servim d'una màquina de calcular, tots veiem que no és més que fusta i metall, però comprenem també que una intel·ligència, semblant i potser superior a la nostra, preveient l'ordre de tots els nostres càlculs, l'ha d'haver conjuminada. No faria riure que atribuíssim tals combinacions a l'atzar? Com, doncs, darrera la il·lustrada màquina subliminal no hem de veure la intel·ligència i la bondat d'un admirable i adorable inventor que ha previst les nostres idees?

En el pròleg a *El país del pler* vaig declarar com sentia a voltes venir a mi, dels mons del *no jo*, certes idees inspiradores i com no podia menys d'atribuir-les a un altre esperit capaç de pensar. A través d'ombres llambregava Déu. Doncs aquesta visió no se m'és pas esvaïda, ans se m'és feta més clara. La màquina material que el separa de mi me l'assenyala amb tots els seus efectes i em dóna a llegir pensaments d'ell xifrats. No puc caure en la falòrnia de creure que les inspiracions artístiques i científiques siguin comunicacions sobrenaturals; sé que no impliquen un diàleg directe entre l'home i Déu; però sé, amb tota certesa, que són respostes que han d'haver sigut previstes per Déu en tots els ordres llurs. Com no agrair-les-hi?

I àdhuc, com no implorar-li'n d'especials? Si el meravellós clavicordi subliminal ressona a l'influx del nostre esperit, caldrà cap miracle perquè ressoni a l'influx de l'esperit del Creador? De vegades demanem gràcies que no ens poden ésser atorgades sense un trastorn de l'ordre natural; però la inspiració no ens sembla pas d'aquestes.

Heus aquí, doncs, com s'és esbargida aquella fredor que ens havia corglaçat a mig camí de la nostra investigació. La síntesi ens ha tornat a les alteses. No s'han pas desfet els llaços de divina comunicació que el nostre instint pressentia en les inspiracions, ans els hem atalaiats més clarament. No era pas enganyós l'instint dels poetes de tots els segles: tenien raó d'invocar el Numen Sagrat; i nosaltres continuarem invocant-lo com feia el nostre antic i venerable mestre Homer, bé que amb una fe més raonada per la nostra part.

VII. Aspecte pràctic de la qüestió (seguint la hipòtesi poincareana)

Quan iniciàrem aquest treball ens proposàvem investigar, dada la hipòtesi de M. Poincaré sobre la inspiració, quins procediments serien més adequats per a obtenir un major rendiment útil d'aquesta font d'inventiva. L'assumpte del capítol que ara ens ocupa era, doncs, l'objecte, no sols principal, sinó àdhuc exclusiu d'aquella investigació, car els capítols preliminars amb què pensàvem acompanyar-lo no havien de consistir més que a exposar i corroborar amb la nostra crítica la doctrina del genial pensador francès. Noves clarícies ens han apartat d'aquella hipòtesi clàssica obligant-nos a una investigació més radical, de la qual ara considerem com un simple aspecte les matèries que abans eren el mòbil únic del nostre estudi.

Creient interessant comparar les consideracions pràctiques que ens havia suggerit la hipòtesi de M. Poincaré (la qual adoptàrem en el nostre discurs inaugural del curs 1921-1922 de l'Institut d'Estudis Catalans) i les que ens suggereix la que ara creiem més probable, reproduirem aquí, primerament, la part d'aquell discurs que fa relació a les dites consideracions i després la comentarem segons el nostre actual criteri.

Del discurs inaugural del curs 1921-1922. …D'aquestes combinacions (les del món subliminal), totes belles (en aquesta consideració discrepàvem ja una mica de la doctrina poincareana), només seran manifestades les que fereixen més vivament la nostra sensibilitat estètica, i això explica que la meravellosa màquina sigui font d'originalitat. Si ens donés automàticament, no les combinacions que més ferissin la nostra sensibilitat, sinó, en absolut, les més belles, el món artístic hauria format un nombre limitat d'analogies i sempre repetiria les mateixes. Ara és diferent.

Cal observar que les combinacions analògiques perden la virtut d'impressionar-nos a proporció que són repetides i vulgaritzades. Quina analogia intrínsecament més bella, per exemple, que la que formem entre una llàgrima i una perla? El primer poeta que va dir perles a les llàgrimes segurament va produir un efecte enlluernador, deliciocíssim; però, aquesta analogia, l'han adoptada tots els poetes mediocres, milers de boques l'han anada repetint i, avui, ja quasi no ens causa cap impressió. La bellesa d'aquestes combinacions sensibles o, més ben dit, llur poder es gasta amb l'ús. Heus aquí per què les que no són noves, havent perdut el poder de ferir vivament la nostra sensibilitat, no surten de la màquina que les forneix, i solament les noves, les originals, tenen la virtut de manifestar-se. Aquesta raó de novetat, i no la d'utilitat i bellesa que invoca M. Poincaré, és la que explica que la inspiració li hagués donat la llei de les funcions F i no qualsevol altra llei, tant o més útil i tant o més bella, de les ja conegudes de la ciència; i aquesta raó explica també per què de vegades s'obren pas fins al món conscient certes combinacions enganyadores per al savi, però que són belles i noves.

Ara bé; l'home paradisíac no estaria avui en bones condicions per a escriure coses noves. Cauria en moltes coincidències que semblarien plagis o trivialitats. Sols l'artista que coneix

totes les vivents produccions del seu art té el palp de sorda sensibilitat corresponent a les gastades i està en bones disposicions per a ésser original. Així doncs, convé que els escriptors hagin llegit molt; però la lectura dels grans mestres, que és la que cal preferir, porta un gran perill per a la inventiva, perquè ens influeix a voltes massa i ens fa reminiscents en comptes d'inventors.

La reminiscència és un encís funest. L'home subliminal, igualment que l'home conscient, és propens a la peresa i li ve més de gust que ens servim de combinacions fetes que no pas cercar-ne de noves pel seu compte. Així sol passar que, més que la vera inspiració, ens mouen al treball les reminiscències, sobretot al principi de la nostra carrera artística. L'autor que llegim amb delectança ens comunica el seu to, la seva gamma, les seves maneres i àdhuc les seves idees, interposant-se entre nosaltres i la naturalesa i substituint la nostra personalitat.

Jo he patit d'aquest vici lamentable i em va costat molt de desfer-me'n. Genis tan diferents com els d'Ossian, Shakespeare i Homer m'han posseït en altres temps. Sí; àdhuc l'esperit de la poesia ossiànica, tan obscur, tan boirós, tan fatídic, tan diferent del meu, em va mantenir sota el seu domini una llarga temporada, i no me'n vaig pas estòrcer per virtut pròpia, sinó per la d'un altre dominador que em tragué d'aquell esclavatge per a sotmetre'm al seu. Ja feia molt temps que em dedicava a escriure quan vaig reaccionar contra aquelles tiranies; i, per a rompre-les, vaig decidir no tractar per algun temps cap assumpte d'imaginació, sinó dedicar-me exclusivament a treure còpies de la realitat. Però, ni tampoc aquest recurs em reeixia! L'autor que em dominava m'imposava el seu to i, amb el seu to, una pila de reminiscències que hi estaven lligades. Per fi vaig servir-me d'un expedient que vull recomanar a tots els literats que es trobin en el mateix cas: quan el to m'imposava un adjectiu o una comparació, els ometia si em semblaven banals, àdhuc a costa del bon ritme de l'estil, i així mateix m'abstenia de repeticions i d'altres figures retòriques de pura forma. D'aquesta manera vaig rompre el to funest i vaig anar-ne adquirint un altre que naixia de mi mateix: un to pobrissó, però meu. És clar que molts d'aquells assaigs no valien res; però a voltes el meu *jo subliminal* m'assistia delitosament i, llavors, el treball resultava aprofitable. D'aquell temps són les meves composicions *Mar de llamp, Mànegues marines* i algunes altres. Les cito perquè qualsevol que les llegeixi podrà comprovar-hi les traces de la disciplina que he esmentat. És llàstima haver de parlar d'un hom mateix! Però, si callés uns fets que ningú no pot conèixer sinó jo, a qui serviria la meva modesta experiència?

El procediment que acabem d'iniciar no sols destrueix un obstacle que s'oposa a la inventiva, sinó que també directament la mou i estimula. Cada adjectiu i cada metàfora que un hom refusa representen uns problemes plantejats que el *jo subliminal* tractarà de resoldre. Mes no es cregui pas que hagi de resoldre'ls a l'acte, mentre estem escrivint. Les combinacions que ell fa són múltiples i complicades. De la sembra a la collita ha de

transcórrer un lapse molt més llarg que el de les pauses que un escriptor pot entretenir durant el treball. La collita ens vindrà un altre dia, quan, explanant un altre tema, tocarem tal vegada les mateixes tecles que la primera vegada no ens tornaren resposta. Cal entendre una cosa: que, quan treballem assistits de la inspiració, les il·luminacions que ens subministra no són degudes a combinacions que hagi fet en aquell instant. Són riqueses adquirides lentament que resten dins l'ombra de la màquina subliminal fins que un treball conscient, movent els registres que corresponen als oculs tresors i sobreexcitant la sensibilitat artística, les posa en condicions de manifestar-se. Si, en emprendre l'obra, el nostre *jo subliminal* és ric, no ens caldran pauses ni recercaments perquè ens assisteixi amb el seu auxili; ans la vivor, que desperta la sensibilitat, li anirà millor que els entreteniments que tendeixen a condormir-la. Si, al contrari, està aleshores en estat de pobresa, tant callarà a la crida com a la recrida i és probable que un enginy afanyós ens suggerirà conceptes retorts i extravagants en lloc de les idees senzilles i originals que ens són desitjadores.

El que convé, doncs, és enriquir l'home subliminal, i, certament, la nostra voluntat pot ajudar-hi. L'artista no ha d'ésser-ho solament en el moment de l'obra, sinó en tots els instants de la seva vida. Quan observi un efecte interessant, pensi: —Quines paraules podrien pintar-lo? Quin adjectiu diria el seu matís? Quin verb revelaria el seu moviment? Amb què es podria comparar?— i cerqui mentalment i procuri absoldre aquestes preguntes. Quan vegi alguna fisonomia que li causi impressió, pensi: —Per què me la fa? En què consisteix el caràcter d'aquesta cara? Què la distingeix principalment de les altres i com dir-ho?— I així, davant de cada objecte de la naturalesa i sobretot dels que fereixin d'una manera especial la sensibilitat, examini, interpreti, formuli problemes d'art. I no mantingui menys actiu l'esperit durant les lectures. La passivitat és mare de reminiscències i l'activitat és mare de la inspiració. Davant de cada bellesa que li ofereixi el llibre, formi un propòsit, no d'imitació, sinó d'independència. Si troba per exemple aquest judici sensible: *la lluna resplendia com una falç d'or*, pensi tot seguit: —Amb quin altre objecte podríem comparar bellament l'astre de les nits?— Si troba una paraula lluminosa, consideri quina altra també dotada d'esplendor podria convenir al mateix objecte per un altre caire i a quins altres objectes podria aplicar-se la del llibre. Quants problemes a plantejar! Quantes investigacions a fer!

Aquest és el treball més útil per a l'artista escriptor. No sols ens enriquirà ja directament amb una sèrie d'observacions precioses, sinó que posarà en joc l'activitat del nostre *jo subliminal*, el qual formarà d'amagat nostre les combinacions, àdhuc, que nosaltres no sabríem trobar. Les més esplèndides les comunicarà a la consciència en el moment més impensat, però encara restarà ple de moltes i moltes d'altres que a l'hora de treballar l'obra es manifestaran oportunament, secundant-nos i enjoiant-la.

VIII. Aspecte pràctic de la qüestió (segons les nostres actuals idees)

Tots els consells que donàvem en el discurs transcrit dins el capítol anterior, fills més aviat de l'experiència que no pas de cap prejudici, els tenim per bons; però, com suposarà qui hagi llegit aquest treball, no tenim pas per bona la teoria que aleshores els aplicàvem.

Ens havia seduït en gran manera a favor de la hipòtesi poincareana el veure que dins ella podíem explicar-nos brillantment que la inspiració fos font d'originalitat. Ara comprenem que l'explicació s'ha de fer a la inversa de com la fèiem. És ben cert que les combinacions analògiques perden amb l'ús llur poder d'impressionar la nostra sensibilitat estètica; i, com que els bons escriptors ho saben, procuren defugir-les i lluiten conscientment contra la pròpia màquina subliminal, refusant-les-hi. És a dir, que l'originalitat no la dóna automàticament la màquina, sinó que la dóna per virtut de propòsits i d'imposicions de la consciència. Què representava, si no, aquesta lluita de la consciència contra la màquina, la disciplina que, com dic allà mateix, vaig imposar-me per estòrcer-me de l'esclavatge a què em sotmetien les lectures dels meus poetes preferits?

Els poincareans podrien replicar que l'efecte d'aquelles lectures era degut a llur bellesa, la qual, per ésser tan impressionadora de la nostra sensibilitat tendia a ressorgir del món subliminal a obrir-se les portes de la consciència. I això també té esguards de veritat que contribuïren a enganyar-nos. Mes, sigui com sigui, les reminiscències ens proven que la màquina subliminal no és pas sempre font d'originalitat; que, si de cas, ho serà només en determinades condicions, com, per exemple, les de la inspiració. L'argument tendeix, sí, a provar que la bellesa és la sol·licitadora de l'atenció sobre els fenòmens subliminals. Ja hem exposat les raons que tenim per a no admetre aquesta hipòtesi.

Així, doncs, ha d'ésser molt altra de la d'aleshores l'explicació que ara hem de donar als fets. Anem a intentar-la.

La memòria, facultat exclusivament conscient que constata la permanència del jo a través de la successió fenomenal, en apoderar-se de les percepcions no en conserva llarg temps la imatge completa, sinó una idea que, per manca de detalls, es confon amb altres de la mateixa categoria. Els fluidíssims i subtilíssims elements que vénen dels sentits de la vista, olfacte, oïda, etc., arriben a l'ànima i en són il·luminats (permeti-se'ns la metàfora) com les volves que, procedents de l'ombra, entren dins un raig de sol. La memòria en reté les imatges, però se li van afeblint, esblaimant i desdibuixant per moments i li'n resta només una idea, una categoria. Exemple: el pintor que acaba de mirar atentament el seu model recorda exactament la línia objecte de la seva especial observació; si entre l'observació i la còpia hagués de deixar passar cinc minuts, ja no recordaria exactament aquella línia. La perduració de les imatges dins la consciència és un fet experimental. Però tota imatge atesa (i tant més com més vigorosament s'és atesa) es grava en aquell tocom que els psicòlegs clàssics anomenaven memòria sensible, el qual, però, no és memòria ni és sensible, sinó que és simple-

ment un món d'obscures accions i reaccions fisiològiques, que no rememora res ni sent res, bé que guardi les impressions rebudes, tal com un llibre de memòries guarda les apuntacions que hi hem escrit. La perfecció d'aquests gravats subliminals ens la revelen les al·lucinacions, que es projecten en imatges tan vives i detallades que poden competir amb les directament vingudes de la realitat.

Evocant les imatges d'aquests gravats fisiològics, la memòria conscient perfecciona i refresca els seus records; i, quan aquests gravats són destruïts per traumatisme o malaltia, es troba impossibilitada de complir degudament les seves funcions. Però ella, i només ella, és la veritable memòria. Guardar inconscientment no és fer oficis de memòria: això ho fan àdhuc una caixa i una calaixera. Rememorar és tenir consciència de l'acció retentiva i comparar les retencions aplicades a cada terme. Sense memòria conscient no seria possible formar cap judici; les percepcions serien instantànies i no podríem arribar a la compleció de cap idea, perquè se n'esborraria l'inici abans que assolíssim la conclusió. Cap fenomen objectiu, cap duració objectiva… no podran explicar mai una remembrança conscient. Amb completa separació del món subliminal la memòria guarda els seus records esblaimats i abstractes, però que porten un sentiment de temps que sols pot donar-los una consciència que ha coexistit amb ells i que ho rememora. A voltes ells evoquen la imatge subliminal que pot il·lustrar-nos, a voltes és aquesta imatge la que els desperta a ells; però la imatge, sense la memòria immanent del jo, seria una visió que apareixeria i desapareixeria sense deixar record. Cal, doncs, no confondre la imatgeria subliminal amb la memòria i els seus records. Sense aquesta memòria no existiria la llibertat humana. Seria possible refusar una imatge sense tenir consciència d'un record preexistent que la condemna? Aquests records independents i preexistents expliquen aquelles lluites contra certes suggestions subliminals, que tantes voltes han descrit els nostres místics. En aquest punt, l'ideal humà, tant en mística com en art, consisteix a establir el domini de l'esperit sobre la màquina. A altra cosa no conspira triomfalment el treball que té per resultat la inspiració. La lliçó pràctica ens ho farà veure, si la teòrica no ens ho ha ensenyat encara prou.

Segons la nostra hipòtesi, és clar que, quan una lectura ens impressioni fortament, les seves imatges i les concatenacions harmòniques de les seves imatges tendiran a gravar-se en els elements subliminals; l'element representatiu d'un to es concatenarà amb els representatius de determinades ciències, els d'aquestes cadències amb els de determinades paraules, el d'un substantiu amb el d'un brillant adjectiu acompanyatori o tal vegada amb el d'un verb esplendorós, el d'un terme de comparació amb el del seu analògic corresponent, etc. No s'integraran totes les concatenacions de la lectura perquè no totes hauran sigut d'una harmonia prou feridora i perquè el lector haurà rebut moltes altres impressions i haurà format moltes altres imatges; però tantes més se'n seran formades com més la lectura ens hagi causat bell efecte. Així doncs, quan el lector es convertirà en escriptor, el seu treball conscient

es trobarà influït per aquestes nombroses i fortes concatenacions subliminals. Evocarà un substantiu i li compareixerà a la consciència acompanyat d'un determinat adjectiu, o d'un verb, o d'una metàfora, o d'una cadència retòrica… Quasi no podrà emprar cap paraula que no arrossegui alguna cadena d'esclavatge. Heus aquí un treball en què el món subliminal no desplega altra activitat que la de la seva inèrcia al servei de la consciència. El qui el faci es creurà sens dubte conscient i no serà més que un reminiscent i àdhuc un inconscient en acceptar amb passivitat, sense esmenar-los i governar-los, els resultats de la seva màquina. És el vici de tots els imitadors en el grau major o menor en què ho siguin. No creiem que cap artista se'n pugui alliberar del tot; però el seu mèrit no és allà on sucumbeix, sinó allà on triomfa; i ens fan una certa pena els crítics que, quan volen lloar alguna obra literària, la qualifiquen pomposament d'horaciana, d'homèrica, etc. Si l'obra té realment reminiscències d'aquests autors, no haurien d'ésser citades com un mèrit, sinó com una tara, més noble, si voleu, que la del que sucumbeix a reminiscències poc prestigioses, però tara al cap i a la fi. Ja sé que hi ha qui es dedica voluntàriament, i àdhuc amb esforç, a imitar l'estil d'algun gran mestre. Per a mi això és amar una *capitis diminutio maxima*. L'estil dantesc, virgilià, homèric, etc., diuen molt en pro de les personalitats respectives de Dant, Virgili i Homer, però en pro d'un altre fill de mare que se'n vesteixi, què han de dir? No l'acusaran més aviat de misèria i descastament?

Allà on hi ha reminiscència no hi pot haver inspiració, car en aquest cas la màquina subliminal ens dóna combinacions inertes en les quals no ha posat més treball que recollir-les i tornar-les tal com se li han donat. Cal rompre les concatenacions inertes. Si acudim a una altra lectura diferent de la que les ha produïdes i també impressionadora, certament podrà destruir-les però serà substituint-les amb unes altres que tindran els mateixos inconvenients. No farem sinó mudar de jou: allò que em passava a mi anant d'Ossian a Shakespeare i de Shakespeare a Homer. Crec que no s'hi pot aplicar altre remei eficaç que el d'aquella disciplina que vaig adoptar en els meus temps de *Mar de llamp* i *Mànegues marines*, tal com l'exposo en el transcrit discurs de l'Institut. Proposar-se una gran austeritat d'estil; refusar tot terme que vingui concatenat reminiscentment (aquí la memòria, l'única, la conscient ens ha de guiar); posar forta atenció en el contingut de cada substantiu que un hom empri (la imatge subliminal surt més com amb més energia conscient és atesa); cercar en les qualitats d'aquesta imatge els motius de l'adjectivació que pugui convenir-li; imaginar vivament l'acció ans d'escollir el verb; fer que la paraula no evoqui la imatge, sinó que la imatge evoqui la paraula; i, finalment, estar decidits a escriure la frase sense cap enfarfec d'adjectius ni de metàfores quan no n'hàgim trobat cap que, per la seva novetat i expressió, valgui la pena d'ésser escrit.

Aquesta darrera recomanació és la més difícil d'observar perquè obliga a rompre la mesura que un hom sent necessitat de donar a les frases per a acordar-les al ritme de l'estil; però és la pràctica més important del sistema i cal sostenir-la baldament en pateixi l'harmonia.

D'altra manera no ens alliberarem mai del to que ens hagi imposat l'autor que ens domini. Els primers assaigs seran inharmònics i dificultosos; probablement no tindran gaire valor literària; però, de mica en mica, tots plegats ens donaran el sentiment d'un to que, d'aquella hora en avant, vetllarà per l'harmonia i serà el més apropiat a les nostres facultats. Obtinguda aquesta victòria de l'home conscient sobre el reminiscent, cada dia ens sentirem més senyors i més segurs i arribarem a dominar àdhuc el to mateix i a variar-lo, ara constrenyent el nostre estil a l'austeritat primitiva, ara desplegant-lo a totes les gràcies a un ritme joguiner i espontani.

En rompre les concatenacions del món subliminal trenquem allà un equilibri que la màquina, posant en moviment els seus elements, tendirà a restablir. Les nostres troballes conscients el restabliran tal volta i el nostre fracàs, en canvi, plantejarà un problema de dades positives i negatives que la màquina treballarà fatalment a resoldre. Si el resol, heus aquí el sotrac i la flama: allò que en diem inspiració. Així doncs, si és cert que les inspiracions vénen d'un món inconscient, no és menys cert que l'home que en té és més fortament conscient que el que no en té, perquè no s'obtenen sense un domini de l'esperit sobre la màquina. I tan clar ens sembla això, que ens atrevim a dir que a major domini de l'activitat conscient sobre la subliminal correspondrà, en igualtat de facultats, major activitat d'inspiració. Ara, després d'haver remarcat aquest necessari mestratge de l'esperit sobre la màquina, cal també remarcar l'ensenyament providencial que la màquina dóna a la intel·ligència. En les combinacions que l'escriptor faci conscientment podrà caure en error, en falsedat; però les que li doni el món subliminal sempre seran justes, sempre plenament harmòniques, i, així, seran lliçons de bon gust. No és pas possible que cap crític pugui assegurar que una bella imatge sigui deguda a inspiració; només ho sap, i encara no sempre, el propi autor; però tots podem estar segurs que no provenen de tal font les analogies falses, ni les laberíntiques, obscures o massa subtils. Precisament, per l'esplendor i la justesa de les seves solucions, aquesta font d'inventiva ha sigut cantada i àdhuc divinitzada pels poetes de tots els temps.

En la part del nostre discurs de l'Institut transcrita en el capítol anterior, aconsellàvem als artistes que no sols durant el treball, sinó tot sovint i a qualsevol hora, plantegessin problemes d'art, ja en presència de la naturalesa, ja tot glossant llurs lectures. El consell és bo i el recomanem novament amb les mateixes paraules i els mateixos exemples amb què alesho-res il·lustràrem; però hem d'advertir que una de les principals raons amb què el motivàvem, ara no ens sembla pas totalment vàlida. M. Poincaré ens havia dut a creure que la inspiració no podia donar-se'ns sinó com a resultat de múltiples i complicades combinacions. Per això suposàvem nosaltres que l'estat d'inspiració d'un artista no podia ésser degut a solucions de problemes plantejats i resolts durant el treball, sinó que aquests plantejaments havien de procedir de temps enrere. Ara pensem diferentment. Creiem que els tals problemes, àdhuc els més complicats, són molt més simples que no els suposa el nostre genial mestre francès, i que molts i molts es plantegen i es resolen ràpidament durant el treball artístic.

Anem a explicar la nostra manera de veure ara aquestes coses. No hem pas de pensar que tots els problemes que imposem al món subliminal hi produeixin el mateix grau de desequilibri, ni de revolució d'elements. N'hi haurà que no es podran resoldre més que amb múltiples elements o amb elements situats en concatenacions molt profundes, i n'hi haurà d'altres que es resoldran amb elements simples i no gaire distants d'aquell o d'aquells amb què s'hagin de combinar; i és clar que els primers reclamaran una revolució i un treball molt més grans que no pas els segons, i que aquests podran arribar a solució en un temps breu, mentre que els altres, en igualtat d'agilitats subliminals, el necessitaran força més llarg. Així ha de procedir tota màquina; i no és menys natural pensar que a major desequilibri haurà de correspondre major desplegament d'energia i major efecte mecànic en la solució, és a dir, que una inspiració vinguda de treball extens o profund produirà un gran surt i una gran flama, mentre que una inspiració obtinguda a poca costa, per concatenació d'elements poc separats (tal volta d'un adjectiu a una imatge substantiva, d'un verb a la imatge d'una acció…) produirà un sotrac i una flameta tan lleus, que àdhuc poden passar desapercebuts a la consciència. Si, ultra això, ens fem compte que tots aquests treballs, soms o profunds, es realitzaran en més o menys temps segons l'agilitat de la nostra màquina subliminal, estarem en condicions d'explicar-nos tots els estats d'un artista.

Comprendrem que els problemes d'art que un hom plantegi a qualsevol hora podran ésser-li solucionats quan menys s'ho figuri, però més probablement en moments d'agilitat subliminal, durant la vibració determinada pel treball artístic, sobretot si afecta elements d'aquell problema. És de creure, doncs, com dèiem en el transcrit discurs de l'Institut, que aquests plantejaments remots són ingressos tal vegada cobrables en el moment de l'execució, però no és cert com allà suposàvem que siguin els únics que aleshores puguem cobrar. Ans al contrari, estem convençuts que en moments d'extraordinària agilitat subliminal l'artista obté ràpida solució a problemes difícils que mai abans no havien passat pel seu enteniment.

La consideració dels diferents estats d'inspiració que pot experimentar un artista ens il·lustraran sobre el punt que ens ocupa; però és matèria una mica extensa i, essent aquest capítol ja prou llarg, la reservarem per al següent.

IX. Continuació de l'anterior

Hem llegit que, en països tropicals, esclaten a voltes tempestes d'un llampegueig tan seguit i no interromput, que tot el cel es converteix en un estany d'ondulosa llum duradora. Una cosa per l'estil passa a l'artista en certs moments: la flama d'una inspiració s'aconsegueix amb la d'una altra en la seva fantasia; cerca ell una metàfora i li'n salten dues o tres a l'enteniment; quasi no té temps d'escriure les seves idees; ha d'apuntar-les tot sovint taquigràficament, és a dir, amb una o dues paraules rememoradores; el seu pensament fa salts atrevits;

les analogies més llunyanes se li fan avinents, i disposa d'una varietat de formes riquíssima a la qual no li és possible donar abast. Doncs bé; com dubtar que en tal estat el món subliminal resol en breus instants problemes que normalment li haurien exigit llarg temps?

He observat, però, que tals estats no advenen sinó amb referència a temes incubats més o menys llargament i que són estats més propicis a la concepció que a l'execució de l'obra artística. Són els que produeixen aquells desvetllaments deliciosament febrosos de què hem parlat ja més endavant. Les pàgines que un hom escriu aleshores són, certament, d'una gran valor, dintre els límits que cada escriptor pot atènyer, però s'han de corregir, després, molt i, àdhuc, força vegades s'han de refer completament; mes, en refer-les, s'ha d'anar amb molt de compte, perquè si molts passatges tot just apuntats s'han d'explanar (tal com un hom, a tenir lleure, hauria fet en el moment de la inspiració) i si certs desordres s'han d'arreglar, és precís, en canvi, no amplificar res innecessàriament ni modificar desordres que ho semblin només a l'examen lògic, car en els laconismes i en els salts dels pensaments llampeguejants radica força sovint el secret de llur efecte estètic. Aquestes correccions s'han de fer en ocasió de bona lucidesa intel·lectual i no pas deixant-se portar de cap preocupació d'escola ni proposant-se cap model, sinó, al revés, despreocupant-se'n i no regint-se més que pel sentiment especial d'harmonia que presidí la primera confecció. Cal recordar-lo i respectar-lo, car aquest sentiment és fill d'una poderosa intuïció d'ordre, dintre el qual un hom veu marxar bé moltes coses que, considerades a petits grups, semblen desacordades. En el dubte serà probablement més bona la correcció que s'acosti més a la versió primitiva. És convenient guardar aquesta versió, car si, seguint el savi precepte d'Horaci, reexaminem els nostres escrits després de temps de deixar-los dormir, encara ens podrà servir de guia per a esmenar els defectes que probablement repararem en la correcció que n'havíem feta. Sobretot no parafrasejar, no amplificar innecessàriament.

Sens dubte els grans artistes experimenten amb alguna freqüència aquestes tempestuoses revolucions subliminals; però no crec que els siguin habituals i, ja ho he dit, són estats que estimo més propicis a la concepció que a l'execució de l'obra artística. El bon estat més corrent en l'execució és el que sol designar-se amb el nom de *vena*, el qual consisteix en una bella agilitat subliminal, però no en una activitat tempestuosa. S'hi donen algunes inspiracions d'esclat distanciades entre un gran nombre d'altres petites inspiracions que, per venir de concatenacions poc profundes, isoladament no arribarien a causar, d'una manera perceptible, el surt i la flameta característics de tal fenomen, però que, amb la seguidesa de llur feble espurneig, omplen l'enteniment d'una mena de celístia que li comunica una gran luciditat. Els pintors en diuen *tenir delit*; i és certament un delit que resol quasi immediatament els problemes que la intel·ligència va plantejant. Aleshores els escriptors troben tot seguit la paraula més pròpia, viva i lluminosa, el gir sintàctic més escaient i la forma retòrica més airosament adequada a llurs pensaments. És un estat que dóna frescor, elegància, gràcia i brillantesa. La sublimitat és més pròpia de l'altre estat que hem descrit.

L'un i l'altre són fecunds i no són possibles sense una gran agilitat subliminal; però, amb tot i la seva gran importància, l'activitat de la màquina no hi fa pas el paper principal; el paper principal no correspon a l'instrument, sinó al virtuós que el fa sonar i el dirigeix, és a dir, a les facultats conscients, a l'esperit. Sempre aquests estats coincideixen amb una gran vigoria intel·lectual i sentimental. Però, d'això, ja en parlarem més endavant. Ara ens volem cenyir a estudiar l'agilitat de la màquina fisiològica.

Heus aquí quelcom que l'home no pot governar sinó d'una manera molt indirecta. Sens dubte podrem estimular aquesta agilitat pensant, una estona abans de posar-nos al treball, en el tema que ha d'ocupar-lo, insistint fins a tant que ens abelleixi; però ai de qui ha d'insistir gaire! Si, per motius constitucionals o accidentals, la nostra màquina va pesada, pesadament ens respondrà. El delit no podem governar-lo i ens marca un compàs al qual ens hem de subjectar. Voler violentar aquest compàs dóna sempre resultats dolents en l'execució de l'obra artística. Ens posem de vegades a treballar i recordant l'agilitat que ens assistí en escriure les pàgines que anem a continuar, pretenem seguir aquell compàs mateix, per més que la nostra màquina ja no hi respongui. Aleshores el nostre afany es tradueix en figures retòriques sense contingut i àdhuc desairades, en una xerrameca buida i en quelcom, en fi, que trairà el nostre desfici. És un pecat en què he caigut alguna vegada; em causa horror i, dins qualsevol escrit que en pateixi, el sento a la primera flairada. Desenganyem-nos: en el moment de l'execució no hi ha més remei que conformar-nos amb la gràcia que bonament se'ns atorga. La fluïdesa no es pot fingir. Cenyim-nos, doncs, en tals casos, al lent compàs i escriguem, almenys, coses madurament pensades i procurant expressar-les amb senzillesa i claredat.

Un altre vici per afany és aquell en què solem caure quan, mancats d'inspiració, volem de totes passades ésser originals i brillants com quan ens assistia. Aleshores és quan formem metàfores subtils o conjuminem aquelles comparacions arbitràries que a força d'explicacions volem fer entendre als lectors. El nostre gentil humorista Emili Vilanova sentia una aversió especial contra aquestes comparacions, i recordo que me'n féu reparar algunes un dia que examinàvem les composicions d'un certamen en el qual ell i jo formàvem part del jurat. Són certament odioses.

L'afany és, doncs, cosa dolenta en art i té dos aspectes als quals corresponen respectivament els dos vicis que acabem d'assenyalar: l'un consisteix a voler precipitar el treball més que no ho permet el ritme natural de les nostres forces; l'altre, a exigir-li més o millor fruit que el que per la seva naturalesa pot llevar. L'afany és dolent, el treball no. El vici, doncs, no està a treballar i recercar la inspiració, si d'aquesta manera la trobem, sinó a no conformar-nos a ésser senzills quan no la trobem. Sens dubte, les facultats conscients, fent combinacions amb els elements de les concatenacions subliminals inertes que la memòria evoca, poden conjuminar belles construccions; però aquest treball que, en moments d'agilitat subliminal, és fàcil i representa un bell paper en concurrència amb la inspiració, es fa també pesat quan la màqui-

na va pesada. Aleshores és quan hi ha perill de caure en algun dels dos vicis que hem assenyalat. Un sentiment de cristiana humilitat pot preservar-nos-en i dur-nos a la senzillesa, la qual és tan bella de si mateixa, que mai no ens farà quedar malament.

El treball literari sempre és un escorcoll, sempre és un recercament que reclama les seves pauses i el seu compàs. Voler preceptuar sobre la rapidesa o l'alentiment d'aquest procés, com férem en el nostre discurs de l'Institut, és fora de raó. Hi ha qui pot treballar molt de pressa i bé, hi ha qui ha de procedir amb molta calma si vol fer obra bona; i àdhuc cadascú té els seu dies de major o menor agilitat. Quan aquesta agilitat és inferior al grau mínim entre els de l'escala habitual de cadascú, no sol pas donar resultat cap esforç que un hom intenti per a evocar la inspiració. És aleshores que ella «no respon a la crida ni a la recrida». Endemés, cal deixar-se portar del delit, cavalcant-lo i dirigint-lo espiritualment, però sense apressar-lo, ni refrenar-lo.

Les maneres indirectes de fomentar el delit són, en gran part, de caràcter higiènic: alimentació suficient i no excessiva, hores de descans, exercici moderat, etc. Per altra part: tranquil·litat d'esperit; benestar material en el lloc del treball; prèvia meditació de l'assumpte; dedicar-se al treball a unes mateixes hores cada dia (aquesta habitud la recomanava ja en Milà i Fontanals), fent-lo, però, a qualsevol hora que sigui quan la inspiració el sol·liciti… Medicines?… Segons els temperaments i els costums. A molts, els va bé el cafè, a molts altres els preparats de fòsfor. A mi, em perjudiquen: el cafè em posa excessivament nerviós i els preparats de fòsfor em causen surts i flames sense contingut d'inspiració, una cosa alarmant i desagradable. En canvi, m'és indispensable el tabac, com més fort millor.

El programa de la lliçó pràctica que, per als literats, ens suggereix l'estudi de la inspiració pot reduir-se a termes brevíssims. Copiosa lectura dels grans mestres de la literatura universal, a fi d'enriquir-nos d'imatges, i dels grans mestres del nostre idioma, a fi d'enriquir-nos de signes verbals. En aquestes lectures i davant de la naturalesa procurar ésser actius, plantejant problemes d'art amb mires a l'originalitat i a la independència. Estudi directe del llenguatge popular. Rompre a tota costa les concatenacions reminiscents, preferint l'austeritat a la galania emmanllevada. Imaginar amb tanta d'atenció com puguem les coses que anem escrivint, exigint que les paraules neixin de les imatges i no al revés. Agrair i demanar a Déu els dons de la inspiració. En no obtenir-los, no despacientar-nos, sinó malfiar-nos dels afanys de l'orgull i abraçar amb amor la senzillesa.

No seria difícil adaptar aquest programa a les matèries i propòsits d'un altre art qualsevol. Pel que toca a la invenció científica és diferent; i, encara que sigui entrar en un camp que m'és poc conegut, no vull deixar de dir-hi quelcom que, a mi, em sembla ver i encaminador.

Així com els artistes han de rompre les reminiscències, els investigadors científics han de rompre els prejudicis que la ciència imposa a manera de reminiscències seculars de la humanitat. Això no vol pas dir que no hagin d'admetre les veritats demostrades; ben al revés, com

més en coneguin, més ben armats estaran per a conquistar la veritat inconeguda; però no les han d'admetre sense entendre'n clarament la demostració i sense escatir la valor de cada paraula que s'hi empri. Moltes vegades aquestes paraules amaguen un problema d'investigació. Si Torricelli hagués concedit a la paraula *horror* la valor que li concedia la ciència del seu temps, que per ella explicava l'ascensió de l'aigua dins un cos de bomba, no hauria descobert el teorema del seu nom. Tota paraula de sentit moral aplicada a fenòmens físics o fisiològics enclou una incògnita, car aquests fenòmens no poden ésser explicats sinó per formes de matèria o de moviment. Adhesió, simpatia, atracció, repulsió, força, pes… són paraules definides per llurs efectes i necessàries a l'explicació de moltes veritats, però elles mateixes són inexplicades científicament. Una de les glòries del P. Secchi és haver intentat explicar l'atracció per combinacions de moviments eteris. Podrà no ésser exacta la seva hipòtesi, però ens diu com el savi jesuïta no es deixava enganyar sobre la valor d'aquesta paraula tant corrent: *atracció*. No hi ha ciència que no contingui més o menys judicis falsos. No ens n'adonem ni tan sols; i no s'adonarà de cap qui no parteixi del principi de considerar com a prejudicis possiblement falsos tots els teoremes de la ciència i de no admetre'ls sinó després d'haver-los ell mateix penetrats conscientment i demostrat punt per punt. Això és subjectar al domini de l'esperit el món subliminal.

Destruir un prejudici fals és posar-se en condicions d'imaginar novament i frescament la qüestió. I aquesta és la situació necessària a la inventiva. Fa molts anys vaig llegir una obra de Tyndall, que no puc citar perquè no en recordo el títol, en què el seu savi autor indicava que inventar era imaginar bé les coses i, procurant imaginar bé els moviments dels àtoms lluminosos, explicava la polarització de la llum. Crec que tenia molta de raó. Inicialment, inventar no és més que imaginar un fenomen concret i àdhuc moltes vegades establir una analogia, tal com fan els poetes; i es comprèn que en aquest punt la inspiració pugui auxiliar els inventors científics igualment que els artistes, ja que el treball és idèntic; però l'artista no passa més enllà, mentre que l'home de ciència examina i discuteix l'exactitud de l'analogia trobada compulsant-la amb els fets i la generalitza.

Sense pretendre resoldre un problema per al qual no estem preparats i exclusivament com a exemple del procediment que estem preconitzant, proposem-nos, per exemple, investigar la llei de la rotació dels astres, que és encara ignorada de la ciència. Imagino vivament el fenomen i se m'acut la següent analogia: cada molècula d'un astre gira al voltant d'una molècula central com un planeta gira al voltant del sol. Generalitzant: la rotació és el moviment resultant de totes les molècules d'un astre sotmesa cada una a la llei de Kepler. Rectificació de judici: aquesta conclusió seria rigorosament vera, si les molècules no estiguessin en contacte; però, arribades a contacte, les resistències de llur densitat intervindran en el problema, alterant-lo profundament. Cal imaginar el fenomen d'altra manera. I em dic: —Si el moviment inicial d'un astre no hagués sofert cap influència posterior, hauria sigut indefinidament rectilini i d'ell haurien participat totes les molècules del cos errant,

recorrent cada una els mateixos espais que les altres en uns mateixos temps. En combinar-se aquest moviment amb l'imposat per l'acció centrípeta es transforma en circular (o el·líptic). En aquest nou moviment ja no podran recórrer les molècules de l'astre els mateixos espais en els mateixos temps, sinó que les situades més a prop del centre de revolució recorreran òrbites més curtes que les situades a més distància dins els radis del mateix astre. Ara bé; estant animades d'un mateix moviment inicial, les obligades a recórrer òrbites més curtes que la mitjana transformaran l'excés de llur moviment en sentit de rotació. La rotació dels astres haurà, doncs, de realitzar-se en sentit invers a llur translació. Si en general fos així dins el sistema solar (en aquest moment no ho sé ni vull assabentar-me'n) la nostra hipòtesi trobaria una confirmació que li donaria certa probabilitat. Aleshores les excepcions reclamarien el nostre examen i hauríem de cercar la manera d'explicar-les de conformitat amb la mateixa idea. En canvi, si els fets en general fossin a la inversa, la hipòtesi hauria d'ésser abandonada i hauríem assolit una indicació de caràcter negatiu que ens seria també útil. Però… és legítima la nostra manera d'imaginar? És legítim suposar que el moviment inicial de translació d'un astre no vagi ja acompanyat d'un moviment de rotació?

No ens proposem esbrinar-ho. Ja hem dit que no estàvem preparats per al problema; i el seu plantejament fóra estat aquí ridícul i fora de lloc si no l'haguéssim fet exclusivament per indicar d'una manera pràctica com, així, imaginant tal volta disbarats, rectificant el judici sensible inexacte i formant-ne un altre i un altre, és com procedeix l'aventurer de la ciència, l'investigador. Així es fan els descobriments. Així, imaginant els àtoms ganxuts d'Epicur i llurs possibles combinacions, M. Poincaré donà estat científic a la qüestió que ha sigut objecte principal d'aquest treball; i així, criticant, imaginant i comprovant, l'hem tractada també nosaltres.

Doncs si imaginar és l'inici necessari de l'inventar, és clar que en aquest punt els savis i els artistes fan una tasca idèntica, en la qual pot assistir-los igualment la inspiració; però les matèries són molt diferents i els propòsits també.

L'home de ciència no ha de posar-se a imaginar qüestions sobre les quals no estigui sòlidament preparat. Ha de recollir primer abundosament totes les dades que puguin fer relació al problema que es proposa escatir. Així, per a abordar el problema de la llei de rotació que hem insinuat, serà precís que conegui els volums, les densitats, les òrbites i els temps i el sentit de la translació d'un gran nombre d'astres, així com les dades empíriques de llurs rotacions i del sentit en què es realitzen. En aquesta elecció no el podrà guiar més que la intuïció nada del sentit d'ordre que dóna l'estudi profund i general de cada ciència. És possible que, entre les dades que escollirà, n'hi hagi moltes que resultaran inútils. És possible també que n'hagi oblidada alguna d'útil. El treball imaginatiu i la crítica subsegüent l'ensenyaran a eliminar les unes i a cercar les altres. Finalment, és possible que el problema abordat no pugui solucionar-se sense abans resoldre'n un altre també incògnit dins el camp de la ciència. Per exemple, tornant al cas de la llei de rotació, suposeu-vos que un dels seus fac-

tors depengués, no ja de la densitat mitjana de cada astre, que és coneguda de la ciència, sinó de la llei de progressió d'aquesta densitat des de la superfície al centre en cada un d'ells. Aleshores totes les imaginacions que un hom fes prescindint d'aquella dada necessària serien inútils i l'enteniment es fatigaria endebades.

La intuïció de la possibilitat de resoldre un problema ha d'ésser el primer motiu de la investigació.

X. Altres aspectes de la inventiva

La inspiració, considerada isoladament, és un fet força simple, una analogia que sol obtenir-se amb la combinació de no gaires elements; però l'esperit que la recull l'acompanya tot seguit d'una pila d'activitats pròpies (records de la veritable memòria, reflexions, intuïcions…) i aquestes activitats evoquen tal volta noves inspiracions, establint-se així un intercanvi llarg i fecund entre l'esperit i la màquina. No sols l'esperit pot prendre o refusar lliurement les imatges que li ofereix el món subliminal, sinó que en governa l'evolució i en dirigeix la marxa; d'altra manera l'home viuria en constant desvari. És cert que la màquina subliminal funciona automàticament, però la seva labor no és bona sinó quan, de prop o de lluny, ha sigut motivada per una comanda espiritual. I un artista és tant més excel·lent com més abundància d'imatges té i més vigorosament les governa.

He observat que una cosa sol anar acompanyada de l'altra, és a dir, que tant com més àgil i abundós un hom se sent subliminalment, tant més ben temprades i plenes de braó d'imperi sent també les seves facultats conscients. Sembla que l'ànima creixi a proporció que creixen els mons que ha de governar. De mi puc dir que, si tingués normalment la luciditat d'esperit a què arribo en certs moments d'inspiració, estic segur que seria un home extraordinari. Tinc motius per a creure que, desgraciadament, això no m'advé tan sovint com a molts d'altres artistes. Mes, sigui com vulgui, puc atestar el fet. Doncs bé; aleshores, en aquests estats de sublimació, un hom veu les coses amb una claror sense ombres, amb una evidència que exclou tots els dubtes i el posa en estat de governar-les amb una seguretat infal·lible.

Vull explicar un cas personal i recent que m'ha menat a moltes reflexions. Preferiria prendre peu d'algun altre que, per la seva importància artística, oferís més interès; però, dins un mateix ordre, els ens petits poden donar idea dels grans, i jo no puc examinar introspectivament altres fenòmens psicològics que els meus.

Quan vaig concebre la meva rondalla titulada *El malcontent* vaig procedir, contra el meu costum, proposant-me una tesi, la de «l'home que veu el pensament dels altres i no pot ocultar el seu». Va suggerir-me-la la mania d'un pobre orat que es figurava que l'ànima se li veia contraclaror. Dintre la tesi vaig imaginar el cas concret: el pagès dels ulls bovins, el sant del

miracle i una pila d'escenes entre les quals, a l'hora de l'execució, escolliria les convenients o, a faisó de les quals, n'inventaria de noves. Tot anava bé. L'assumpte m'inspirava amor i les peripècies del malastruc pagès m'interessaven. Però… com havia d'acabar aquell tripijoc? No se m'acudí sinó que l'home arribés a casa seva; veiés l'ànima deplorable dels seus, s'exasperés i fes… un estrall.

Aquest final, però, no em satisfeia; jo no sabia per què, però no em satisfeia. Vaig mirar de cercar-ne un de millor. No el trobava pas… i, tornant a caure a la meva primera idea, m'hi vaig afeccionar fantasiejant-ne ja algunes escenes de les quals em semblava poder treure bell partit. Així, doncs, vaig adoptar-la decididament i em vaig posar a la feina. Amorosament, hala, hala, vaig anar teixint l'obreta amb el meu delit habitual i vaig portar-la fins al punt on el protagonista es llança ja a pujar la serra encaminant-se follament a casa seva. Però, des d'aquell moment, en breus hores, tots els meus pensaments foren trasmudats. M'havia sobrevingut un d'aquells tempestuosos estats subliminals de què he parlat en el capítol anterior. La pàgina de la desvariosa ascensió, vaig escriure-la ràpidament, apuntant, moltes vegades, les idees sense acabar-les d'explanar i, mentrestant, un rerepensament tot assolellat em presentava la visió de conjunt de l'obreta fent-me adonar clarament de tots els detalls inharmònics que em calia corregir i projectant enllà l'únic final harmònic que hi aniria bé. L'únic! Com ho vaig veure? D'on la meva seguretat en aquest punt? Heus aquí una cosa ben interessant a esbrinar.

En un moment, amb la seguretat de l'evidència, vaig sentir com era una nota estrident i anàrquica la idea de portar el meu protagonista a la desesperació i l'estrall, i vaig comprendre com era artísticament necessari que es penedís, que el sant comparegués de nou i que un cant evangèlic coronés l'acabament de l'obra. Ara comprenc les raons de tot això. Efectivament: si el desenllaç hagués consistit en la desesperació del protagonista, totes les justes reflexions que ell havia fet durant el curs de l'acció eren llavors inútilment sembrades en un camp que, després, es lliurava a la desolació, el miracle del sant perdia el caràcter de finalitat salvadora que era inherent a la seva font i apareixia com una intervenció més aviat demoníaca i, finalment, l'obra restava buida de sentit moral positiu. Però aquestes reflexions no me les vaig fer en aquell moment. Vaig veure la cosa com una necessitat d'ordre artístic, donats els antecedents, tal com, seguint d'un sol cop d'ull les dues línies d'un angle truncat, descobrim el punt on han de concórrer i trobar llur vèrtex. I aquesta visió d'ordre, clarís-sima en aquells moments, era una llei suprema de govern que la meva voluntat sancionava amb rigor i amb una decisió incontrastable. Dins ella les imatges podien variar, però no era admissible cap que, per la seva qualitat o tendència, pogués desentonar-hi, és a dir, no ajustar-s'hi.

El cas era, doncs, força semblant al d'un músic que no pot tolerar la unió o la proximitat de dues notes que sent discordants. Ara bé; els físics han descobert la llei de les notes concordants i discordants segons llur nombre de vibracions i poden predir, per exemple, que

una nota de A vibracions serà discordant relativament a una altra que en tingui B. Això sens dubte és una gran veritat; però és l'aspecte extern i objectiu de la qüestió, no el fonamental, de tal manera que si l'ànima, en comptes de sentir dolorosa, sentís plaent la unió de les indicades notes, els físics haurien de dir, inversament d'ara, que dues notes respectivament de A i B vibracions són aptes a formar un bell acord. El cert és que l'ànima, sense conèixer el nombre de vibracions de cada nota, i àdhuc ignorant que de vibracions es componguin, reacciona d'una manera constant en sentit de plaer o de dolor segons la llei coneguda d'aquestes vibracions. Aquesta reacció espiritual podrà ésser més o menys intensa o àdhuc nul·la segons els subjectes i les condicions; fins i tot podrà haver-hi anormalitats que l'alterin; però normalment és constant. El sentiment de la bellesa en aquest punt neix, doncs, de l'ànima, però no pas de l'albir, no pas de la voluntat lliure. La bellesa és, doncs, una llei objectiva.

I si tenim aquesta percepció d'ordre tractant-se de dues notes, també la tenim respecte a un conjunt més nombrós. D'una suma de notes els músics se'n formen una imatge conjunta que, intuïda vivament, no sols posa de manifest qualsevol estridència que contingui, sinó que imposa una repugnància per qualsevol nota estrident que un hom hi vulgui afegir. Cada conjunt de notes té una vibració conjunta que determina un ordre, al qual no totes les notes, ni tots els conjunts de notes poden anar bé. Això és general en art. Els artistes formen imatges conjuntes no solament amb notes i ritmes musicals, sinó amb colors, amb imatges literàries, etc., i aquestes imatges conjuntes creiem nosaltres que són les guies sobre les quals, dats els antecedents, podem induir la llei més o menys estreta a què cal subjectar els termes subsegüents d'una obra. Vaig a provar si faré entendre la meva idea amb una exposició d'observacions que necessitaran, per a adquirir validesa, la confirmació dels reflexius lectors que es dignin consultar-les a la pròpia consciència llur. La gamma visual d'Homer, per exemple, ens dóna una imatge conjunta de blavor, de serenitat, de dauradures de sol, de limpidesa de perfils i d'augment de magnituds sense alteració de cap proporció natural; la d'Ossian, en canvi, ens dóna una imatge conjunta de grisor, de nebulositat, de confusió de perfils, d'exageració de formes, d'alteració de proporcions naturals i de vagarós llampegueig. Dins un poema d'Homer poseu-hi una pàgina de gamma visual ossiànica, àdhuc suposant-la congruent a l'assumpte i al ritme de l'estil, i no crec que, en trobar-la, cap lector deixés de sentir un profund malestar. El to (imatges acústiques) d'Homer, per exemple, ens dóna una imatge conjunta de ritmes calms i majestuosos, d'abundor fluïda que es desplega en ones grandioses i serenes; el d'Ossian ens dóna una imatge conjunta de lamentació, de desordre passional, d'admiracions, de dubtes… Poseu algunes estrofes de to homèric dins un cant ossiànic i, llevat que no discrepi en res més que en el to, qualsevol artista sentirà la dolor d'un rompiment d'ordre en passar d'un estil a l'altre. I pot observar-se això mateix, àdhuc tractant-se d'estils menys dissemblants. Mai no oblidaré l'efecte desastrós que em causà un dia un excel·lent lector en saltar d'una traducció en prosa d'Homer a una altra d'Heròdot; i

això que totes dues traduccions eren bones i que tots dos escriptors estan impregnats de llum i gràcia hel·lèniques.

Rompre l'ordre que imposen les imatges conjuntes a què ens referim és rompre la unitat de l'obra artística. Certes ciutats antigues (egípcies, gregues, romanes, gòtiques…) tenien força caràcter d'unitat, perquè llurs constructors, des del més humil al de més pretensions, acceptaven certs ordres essencials que feien que el conjunt produís un efecte harmònic. No així les ciutats modernes. Cap no ens dóna altra cosa que una imatge conjunta de pobretat i desafinament: un desafinament que sol provenir precisament de llurs parts més belles. I, com no, si els bons arquitectes rompen l'odiós i vulgar patró dominant i, sense avenir-se ells amb ells, cadascun segueix uns ordres completament independents? Per això avui en dia es construeixen, certament, artístics edificis, però no ja artístiques ciutats ni àdhuc carrers.

Cal no confondre les imatges conjuntes amb les abstractes. El mecanisme de llur producció és molt diferent i si alguna volta llurs efectes s'assemblen, mai, però, no es confonen pas del tot. Per abstraure quelcom d'una imatge és precís sostraure'n quelcom obscurint-ho per desatenció. Si examinem visualment un lliri fent completa desatenció de la seva forma, ens endurem una imatge reduïda a pura blancor. La imatge abstracta s'obté per sostracció; la conjunta, per addicció: una addicció en la qual les imatges dels sumands s'ajunten i es confonen tendint a formar una sola nota, tal com les de diversos objectes projectats en coincidència dins el focus d'un mateix reflector. Si imaginem, per exemple, conjuntament un lliri, una tofa de neu, un terròs de sal, un floc de cotó… la forma d'aquests objectes quasi desapareixerà per confusió dins la nostra ment i la nota dominant serà la blancor; però aquesta blancor no serà pas la blancor pura obtinguda per l'abstracció, sinó una blancor matisada i amb confusos indicis de forma. Quan el nostre gentil poeta Lleonart ens diu, referint-se a la d'una pica: «l'aigua té color d'estels», ens dóna una imatge conjunta molt diferent de la purament abstracta que hauria resultat si hagués dit: «l'aigua té color d'estel». La color d'estels és una blancor que pipelleja en múltiples punts; la color d'estel és una blancor argentada i quieta. La imatge del gentil poeta té dos caràcters, posat que una color és sempre una abstracció, i una pluralitat és sempre una conjunció.

Nosaltres creiem que aquestes imatges conjuntes tenen una gran importància en la inventiva artística. La nostra atenció pot estendre-les de manera que abracin tota una obra artística o reduir-les al simple abast de dos termes: una metàfora, l'acord de dues notes… Sempre ens donen una lliçó d'ordre, sempre són quelcom que repugna certes addicions i n'admet d'altres. Per què? Alguna llei objectiva hi haurà, com hem vist que hi és en l'acord de les notes musicals; però la nostra sensibilitat estètica i la nostra intuïció descobreixen els efectes d'aquesta llei encara que no la coneguin i la conformitat amb aquests efectes serà l'única prova que haurà de satisfer la llei objectiva per a acreditar la seva validesa el dia que sigui descoberta.

Jo entenc que aquestes imatges conjuntes constitueixen les etapes o graons de l'ordre inductiu, que és tan propi de la inventiva. I així entenc que, partint d'elles, és com, en l'observació del natural, intuïm el caràcter de les persones. Les impressions d'una primera entrevista i conversa ens subministren una pila de detalls característics del nostre interlocutor; aquests detalls, no sols es graven dintre nostre en imatges particulars, sinó que, tots plegats, en formen una de conjunta d'unes determinades qualitat i disposició, de les quals induïm uns ordres o lleis de concordança i discordança que, si admeten una pila de lliures determinacions, n'exclouen una pila d'altres com a discordants o contradictòries; successives entrevistes i converses amb el mateix subjecte aniran modificant la nostra primera imatge conjunta del seu caràcter, ja corregint-hi disposicions i qualitats, ja enriquint-la amb noves dades, de les quals induirem ordres més segurs i limitadors i, així, passant d'unes imatges conjuntes a unes altres cada vegada més completes, arribarem potser a formar-nos una idea tan clara d'aquell caràcter, que ens serà possible endevinar les determinacions que prendrà en moltes circumstàncies. Àdhuc els infants assoleixen fàcilment aquestes intuïcions i endevinen molt bé quins atreviments es poden permetre amb tal o tal persona i com han d'amoixar l'una o imposar-se a l'altra per a obtenir la gràcia que desitgen.

Molts de psicòlegs ho han observat; i alguns han cregut que aquesta intuïció es formava instantàniament com si fos una visió directa que una ànima tingués d'una altra ànima. No sóc de llur parer. El nostre esperit insuflat dins el fang no pot veure res sinó a través del fang, ni aixecar el vol sinó a partir de marxapeus formats d'aquest fang mateix. Ara, això sí, de la disposició d'uns quants elements materials, n'indueix ordres il·limitats.

És clar que els caràcters i les passions estudiats del natural hauran d'ésser els principals patrons de l'artista en la ideació dels seus personatges i els seus drames. No participem, però, de la preocupació dels realistes que pretenien que l'escriptor es limités en aquest punt a una còpia exacta de la realitat. Això fóra interdir els més bells esplets de la inspiració. L'artista imagina els seus drames combinant elements reals segons ordres induïts de la realitat i no pot limitar-se a recontar punt per punt els fets vistos que quasi sempre se li donen incompletament i imperfecta. Doncs bé; els caràcters dels seus personatges s'han d'adaptar al drama i la major part de les vegades han d'ésser també noves combinacions de notes característiques reals. Així entenem que han sigut ideats els més rics i perfets personatges literaris: Ulisses, Aquil·les, Silok, Ricard III, Panza, Mefistòfeles… Els realistes han restat molt endarrere i, en llur camí, tal volta els ha superats el biògraf de Samuel Johnson amb tot i no ésser, segons dictamen de lord Macaulay, més que un literat molt mediocre. I és que el mètode realista és més adequat a l'estudi que a l'art definitiu, cosa que no vol dir que no pugui produir bells models. El camí més propi del literat és de més invenció. Però, quin procediment representa aquest camí?

Hi ha literats que es formen una imatge conjunta de certes abstraccions arbitràriament escollides per cada cas i la prenen com a patró. Per exemple: el personatge A serà un con-

junt d'avarícia, rusticitat, hipocresia i astúcia; el personatge B, un conjunt de noblesa, susceptibilitat, elegància natural, etc. Jo crec que aquest mètode és dolent. Els personatges formats a partir de tals patrons abstractes solen resultar artificials, pobres, encarcarats i desagradables.

Al meu entendre, el millor mètode és el mateix que ens ensenya l'instint en l'observació real: el mètode de la vida, però transportant-lo a l'art. Consisteix a procedir per etapes. En primer lloc, com que el personatge ha d'ésser per al drama, que és el món en què ha de viure, els fets culminants que dins aquest drama haurà de realitzar, presos en conjunt, ja el situen dins un ordre que exclou certes possibilitats, però que encara és prou ample per a admetre'n una infinitat d'imprevistes. Dins aquest ordre cal tenir en compte la imatge conjunta de tots els tipus reals que hi càpiguen, la qual ens subministrarà un altre ordre més delimitador, encara que també amplíssim. Tot això constitueix la primera etapa. I ja podem tirar avant. Posat a l'execució no ens caldrà sinó fer obrar el nostre personatge amb tota llibertat i segons convingui a l'escena concreta en què prengui part, procurant només que no transgredeixi cap de les grans línies establertes. A manera que anirà obrant i parlant, noves imatges s'aniran sumant a la imatge conjunta que ens havíem format d'ell; i de cada suma induirem nous ordres de delimitació. Així, d'etapa en etapa, ell mateix s'anirà determinant d'una manera viva, variada i adequada a les circumstàncies i, al cap de poc temps de posar-lo en joc, ens semblarà ja un veritable conegut nostre i endevinarem quins gestos ha de fer segons els casos, a quins pensaments pot o no pot arribar, de quins afectes és capaç i quina qualitat de paraules cauen bé a la seva boca.

Cal tenir en compte que l'error que cometem en qualsevol etapa transcendirà a les següents. Per això s'ha de parar molt d'esment en els ordres establerts en cada una. En la meva obreta *L'idil·li d'En Temme* vaig cometre, en aquest punt, una falta que vull esmentar perquè serveixi d'escarment. En el seu primer soliloqui mental, el meu protagonista, un pescadoret, forma alguns bells pensaments que jo no podia atribuir-li sense transgredir l'ordre establert per la imatge conjunta que tots els pescadorets coneguts meus m'havien suggerit. El cert és que vaig deixar-me seguir per la bellesa d'aquells pensaments i, després de vacil·lar, vaig mantenir-los, saltant per sobre la repugnància que no deixava d'acusar la meva sensibilitat estètica. Des d'aquell punt, i ja per sempre més, el meu personatge va moure's dins unes línies apartades de la realitat. No és una aprensió meva. El nostre eximi poeta Lluís Vila va adonar-se també d'aquesta tara i va tenir la franquesa d'advertir-me-la, cosa que li agraesc més que tots els elogis, perquè confirma el meu mateix criteri, no sols en aquell punt concret, sinó en el teòric que vaig exposant. Això ensenya com cal estar alerta contra la sirena d'un bell pensament inoportú. L'ordre d'inducció és el govern de l'obra i per res del món no s'ha de trencar.

És precís, al contrari, mantenir ben vives les imatges conjuntes d'on ell neix. A mi se m'esmorteixen algunes vegades i, aleshores, solc fer mala feina. En una novel·leta que estic

entretenint molt temps ha (ara per tasques que s'hi interposen, ara per mancament de delit) vaig escriure un capítol on la meva protagonista sostenia un llarg diàleg amb un capellà. Acabar-lo i sentir-ne un profund descontentament va ésser tot u. Vaig llegir-lo cop i recop. No hi sabia destriar res de mal; ans com més el llegia més belleses hi trobava i més arguments en deduïa contra el meu escrúpol. Afortunadament l'escrúpol instintiu fou prou intens per a persistir i triomfar, de tal manera que, descoratjat, vaig deixar l'obra de mà. Al cap de molt temps, un dia en què, treballant un tema diferent, vaig pervenir a una agilitat subliminal i a una luciditat d'esperit en mi extraordinàries, vaig recordar un moment aquell capítol entrebancador i vaig veure, amb una evidència claríssima, quines eren les seves tares. La meva protagonista parlava massa bé. Aquest era el cas. I totes les frases i paraules que calia esmenar em saltaven a l'enteniment com notes desafinades, intolerables. I, abans, no haver-me'n adonat!

Aquesta observació i altres consemblants m'han ensenyat que val més plegar el treball que prosseguir-lo contra una repugnància instintiva, i m'han fet comprendre que les imatges conjuntes s'aclareixen tant més com més vigorós sigui l'estat subliminal. Per això quan aquesta vigoria és extraordinària, les nostres facultats conscients, més ben servides, actuen amb més lucidesa i seguretat. En tals ocasions serà bo, doncs, que els escriptors dediquin un moment a fer record de les obres que tinguin en cartera. Aleshores s'adonaran dels ordres que hi hagin trencat i de les notes inharmòniques que un altre dia els convindrà corregir-hi. És una revisió mental d'imatges conjuntes, que un hom pot fer en un temps quasi inapreciable per la seva brevetat.

Sens dubte un escriptor podrà adoptar un tema directament suggerit per la realitat, però quasi mai no podrà acceptar-lo integralment i poques vegades sabrà estar-se d'addicionar-hi altres realitats disperses. La imatge conjunta del primitiu tema real ens donarà els ordres que han de constituir la unitat de l'obra artística; tots els detalls inharmònics o inútils als ordres establerts hauran de suprimir-se, si no volem produir una obra discordant o pesada, i, en canvi, moltes de realitats disperses podran sumar-s'hi, sempre que contribueixin a l'enfortiment d'aquells ordres. Ésser artista no és, doncs, copiar, sinó combinar; però les combinacions artístiques no són mai arbitràries, car sempre han de subjectar-se a lleis imperioses.

Els pintors formen les imatges conjuntes per contemplació directa de la mateixa taula que pinten, apartant-se'n una mica o aclucant una mica els ulls a fi de descobrir en la taca pictòrica les qualitats i els ordres dominants, pels quals s'ha de regir la part d'obra que els manca encara fer. Així també procedeixen amb el patró real. És això mateix que l'escriptor artista fa dintre la seva imaginació. En Joaquim Vayreda, defensant-se dels crítics que el titllaven d'impressionista, va dir les següents paraules, molt justes: «Les grans masses dintre les grans harmonies són les que ens comuniquen tristesa, alegria, tranquil·litat, terror, melangia, solitud, etc. Quant als detalls, solament deuen admetre's els que cooperin al conjunt.»

Aquesta entenem que és la bona doctrina. De les imatges conjuntes (les grans masses d'en Vayreda) hem d'induir els ordres de la composició; els detalls harmònics a tals ordres enriquiran l'obra, però els inharmònics i els indiferents (inútils) no faran sinó perjudicar-la. Copiar la realitat, sense subjectar-la a la visió viva d'aquests ordres, no és ésser artista, sinó màquina fotogràfica.

Els músics segueixen un patró que podríem anomenar real i un altre de musical molt diferents, però que, elevats a un ordre abstracte, cal que resultin analògics. Formen paral·lelament imatges conjuntes de l'un i de l'altre, les quals, dues a dues, han d'harmonitzar successivament. El patró sonor no admet cap discordança. El patró real manifesta a voltes una nota de dolor esquinçadora que molts músics creuen que no es pot interpretar més que amb una nota sonora estrident. Nosaltres entenem que sí, que és un recurs; del qual, però, s'ha d'usar amb una gran parsimònia. No hi ha res més odiós que una música discordant. Únicament en casos excepcionals i molt preparats i motivats (de manera que resulti molt clara l'analogia de la nota musical estrident amb l'estridència del patró real i aquesta harmonia analògica triomfi en sentit de plaer en l'ànim dels oients) tindrà eficàcia de bellesa. Aleshores aquest plaer triomfant sobre la dolor de la nota sonora estrident determinarà, tal volta, l'esgarrifança de la sublimitat. Tota repetició serà, sens dubte, perillosa. Establir en sistema la sublimitat és convertir-la en una impertinència intolerable.

L'home de ciència, en abordar un descobriment, està en la mateixa situació que un artista que va a prosseguir una obra. La imatge conjunta de la seva ciència ha d'ésser la primera etapa de la seva inducció, aquella que li ha de suggerir els ordres generals, infrangibles, dins els quals ha d'iniciar la seva enquesta. Sense aquesta visió conjunta, clara i harmònica probablement perdria el temps en inútils divagacions; més encara, serà precís advertir que per a adquirir aquesta visió d'una manera perfecta li caldrà, no sols haver estudiat la ciència en qüestió, sinó haver-la viscuda, si se'ns permet aquest gal·licisme, és a dir, haver-ne profunditzat i discutit les demostracions dels teoremes de tal manera que, encara que pugui oblidar-ne l'enunciat, no pugui oblidar els principis en virtut dels quals li sigui fàcil trobar-lo. Cal que se'n faci seus l'esperit i els procediments. Sols així s'equipararà a l'artista que forma les seves imatges conjuntes sobre la mateixa obra que ha anat elaborant i vivificant.

A partir d'aquesta primera etapa, les successives imaginacions que vagi fent, criticant i refusant, tal com en altre lloc hem ja explicat, amb llurs punts d'acord i de discordança respecte a la finalitat perseguida, li aniran suggerint nous ordres indicadors i contraindicadors que podran servir-li de guia; i aquestes imaginacions constituiran les etapes successives de la seva inducció, per la qual anirà constrenyent el problema, cada cop dintre límits més precisos.

Tals són, al nostre entendre, els procediments de la inventiva, que, si ha de remoure profundament els mons obscurs que subministren la inspiració, ha d'ésser a força d'estimular-los i governar-los espiritualment posant en joc la memòria, l'enteniment i la voluntat, així

com totes les màquines auxiliars de la inducció i de la deducció. Poca cosa farà qui no estigui molt ben dotat de totes aquestes potències i no tingui el caràcter aventurer que sol acompanyar llur plenitud. Aquest caràcter ja en els adolescents, si no en els infants i tot, es revela per una curiositat ardent, un desig de novetat i una tendència a produir nous tipus en qualsevol treball que se'ls encomani. Lloar aquestes afeccions, estimular-les i fer comprendre als qui les manifestin que sols amb estudi ferm i profund podran satisfer-les, serà la millor manera de fomentar la inventiva.

Finalment, volem fer reparar que en aquest capítol hem emprat algunes paraules que tothom entén, però en un sentit poc precís, que ens ha semblat, no obstant, suficient per a la comprensió de l'exposició superficial que del mètode inductiu acabem de fer. No se'ns oculta que aquestes paraules enclouen conceptes dins les profundes entranyes dels quals hi ha molt i molt a escorcollar. Quina és la vera i precisa definició d'ordre? Hi ha ordre de nombre i de forma? Només? Com són els ordres? N'hi ha que són ensems discernits per l'enteniment i distingits per la sensibilitat i n'hi ha, com creiem, que, si la sensibilitat els distingeix, la intel·ligència no pot pas discernir-los directament? La qualitat és altra cosa que un ordre d'aquells que acusa la sensibilitat i que la intel·ligència no discerneix directament? No ho indica el fet d'ésser les notes de color i les sonores uns tipus de vibracions de determinats nombre i forma?

Heus aquí una pila de problemes relacionats amb la nostra qüestió i que podrien aclarir-la. Ben estudiats, tal vegada ens obligarien a esmenar algunes expressions massa gratuïtes de què ens hem servit. Quines rels més profundes i complicades un hom va descobrint en les qüestions aparentment més simples, a manera que les estudia! Per ara no vull pas seguir més enllà. Temo que aquest treball és ja massa llarg per al lloc a què va destinat, i per altra part, no em crec prou preparat per a absoldre el programa que acabo de formular, per més que hi llambrego temptadores clarícies. L'explanaré un altre dia? Qui sap! La petita experiència que tinc de les investigacions em diu que, darrere d'aquest programa, a manera que l'anés desentranyant, se n'alçaria un altre tot ple també d'interrogacions no menys interessants i esperonadores; i si, en un moment donat, no em decidesc a desoir-les, què serà de la meva vida d'artista que és la que m'omple verament el cor i de la qual estic ja enyorant els goigs?

El nostre verb social*

Discurs llegit el 4 de maig de 1922
en la VI Festa Anual de l'Institut

JAUME BOFILL I MATES
Membre de la Secció Filològica

Cridat i admès a la Secció Filològica de l'Institut, no per altres mereixements que el versificar i l'haver mirat de contribuir a l'enaltiment de la nostra llengua parlada, no m'escauria, en aquesta mena de presentació solemne, ocupar-me d'un tema estrictament científic. Si els fantasmes —segons el divulgat parer mefistofèlic— no se'n poden tornar d'un lloc sinó per on hi entraren, bé poden els acadèmics, en romandre en llur categoria, servar fidelitat vitalícia a la vocació que els en féu. Guiat d'aquesta llei, potser d'un instint només de congruència, us parlaré una estona d'EL NOSTRE VERB SOCIAL.

No basta, per a conservar i perfeccionar la llengua d'un poble, el llenguatge escrit, l'estricta literatura llibresca. Si només aquesta fos conreada, un divorci s'establiria entre ella, cada dia més erudita, i la parla de la gent, cada dia més vulgar. El dialecte literari acabaria per esdevenir artificial, petrificat, morint de saviesa, mentre el dialecte popular, reduït a una vida vegetativa, s'atrofiaria, es degradaria i, encara que costant-li més, moriria també.

* Publicat a *La Veu de Catalunya* del 6 de maig de 1922.

La depuració i la renovació del corrent parlar, la seva coordinació amb la literatura, és amb l'entonació del bell parlar com principalment se sostenen. Popular i docta, arriba, l'art oratòria, en la multiplicitat dels seus estils, a tot indret, i amoroseix i dignifica el parlar de la gent. Les paraules alades són d'una major eficàcia immediata que no els escrits perdurables.

L'oratòria brolla espontàniament del diàleg. Com un riu que tot s'ho emmena, sovint es limita a formular en veu alta el comunal sentir. La conversa apar una deu puríssima; tan lluminosa i fràgil és, que només aptíssimes destres saben empunyar-la. El vol de l'oratòria és pla i una mica feixuc. El ritme d'una conversa bella és trencat i graciós i confident com un volar de libèl·lula. La conversa es diria més aviat hel·lènica; l'oratòria, més aviat romana. Manifestació de plenitud fou a Roma; a Grècia havia estat senyal de decadència.

Home de conversa fou mossèn Frederic Clascar, que em precedí en el seient que m'assignàreu. Clergue de psicologia titànica, jugava amb la roentor de les paraules i en treia, més que joiells d'orfebre, peces invulnerables d'una personal metal·lúrgia. Innocent, arriscat a estones, com un infant, gosà escometre la versió i completar l'exegesi de la Bíblia. Que el seu record ens acompanyi, exemplar tothora, així en la persistència del treball com en la distensió del diàleg!

Escau fervor, en la confidència; cal, per al discurs, entusiasme. L'orador és com una gran foguera passional. Tothom hi aporta encenalls i tothom hi troba escalf. Només ell es consum. El guspireig perifèric de les imatges esmalta sovint la flama invisible de la combustió del seu esperit. Una oratòria massa perfecta no ho fóra. Esdevindria literatura. No s'hi trobaria el rastre de l'esforç: les ditades, els fregats, les vacil·lacions i les petites asimetries de l'esforç. L'auditori no la podria seguir.

L'oratòria és dinàmica. Com totes les arts, ve condicionada per la naturalesa dels materials. L'orador juga, més ben dit, lluita amb les paraules. Tot parlant, diria's que les copsa i les amoixa i les sospesa; de vegades les rebrega i les llença, de vegades les omet amb recança; amb les que aprofita, basteix, creador, el monument d'un paràgraf. La inspiració és, a les seves mans, com una petita eina de picapedrer: amb ella treu espurnes de cada mot. Sovint es ratifica ell mateix, precisa cada vegada més, fins a trobar la frase justa, la paraula definitiva, és a dir, la paraula colpidora, i dóna en espectacle la seva obra i l'exercici de fer-la. No la hi féssiu escriure! Perdria la meitat del meu encís. El joc i la lluita, en fred, us causarien somnolència. L'oratòria se sosté pels moments de gràcia fugitius, que deixen, en els interregnes, enlluernat l'auditori, i per la lluita de les estones febles, que dura mentre l'orador, no avenint-se a restar-hi, se'n desix i triomfa. Cada frase és com una fibra de l'ànima. Ell, amb mà traçuda, les entrelliga fins que esdevenen llises, resistents i tenses com una corda de ballester.

Cada orador té la seva pedrera; cada un propendeix a una terminologia familiar, reserva de materials a mig desbastar. Aquesta propensió a la facilitat és un perill, més remot que en altres llengües, en la nostra. De la qual deia, fa temps:

Contra el parer vulgar, és una llengua d'excepcionals qualitats oratòries. Com és una llengua vella, té la majestat i el prestigi de la llengua materna; com és una llengua nova, té l'encís de les coses inèdites, té la frescor, té el rou de les eclosions prometedores. La llengua catalana té el gran avantatge de no haver produït encara un repertori de tòpics. I això dignifica l'oratòria perquè la fa difícil, quasi impossible, als oradors mediocres, i als que resten d'aquesta selecció els dóna una energia personalíssima. La nostra llengua, encara indòmita, s'encabrita sota la voluntat de l'orador i, a l'espectacle de l'oratòria, ajunta l'espectacle d'aquesta lluita amorosa, fent lluir encara més la clàssica elegància del genet.

Sabeu tots vosaltres la influència del lèxic en la poesia. Sovint la troballa d'un nou consonant renova les rimes i la imatgeria i els temes d'inspiració d'un moment literari. Sovint un ritme nou o rehabilitat matisa la prosòdia, desentumeix la sintaxi i enriqueix el lèxic. Semblantment que en poesia, es produeixen aquestes influències en el bell parlar. De vegades una paraula esdevé símbol i l'orador l'arbora com un estendard.

Espai i temps sol posar entre ell i el públic, ço és, ampul·losita de gest i de paraula. L'estrada, la tribuna, són per a ell, tant o més que una arriscada preeminència, un estratègic recer. Fins per a la improvisació li calen un hàbit, una preparació genèrica i una arrencada momentània. La sobrietat, però, ha d'ésser una de les seves virtuts. La força i l'eficàcia del que es diu s'acreixen amb el sacrifici del que es calla. L'*ex abrupto* que colpeix, desfermat, implica una prèvia contenció. L'exordi insinuant que solleva els esperits com un alçaprem tenuíssim, exigeix una premeditació. El discurs que no es diu, és a voltes el millor i més fecund discurs.

Hi ha oradors que es llancen. Quan deixen de tocar de peus a terra, l'oratòria ja no és un diàleg. N'hi ha que avien els parlaments, i els parlaments se'ls emmenen, com un floc, l'estel! Ai d'ells, si aleshores es deixessin caure de les altures estant! Ai d'ells, també, si no es deixessin caure! No caurien ni moririen com Ícar, de la càlida proximitat de la llum, sinó, destravats i voladissos, al buf d'un numen catalanesc: la ironia.

Cal, per tant, a l'orador, un relatiu domini de la paraula i un absolut domini de si mateix. Ha de conduir les paraules, aprofitant-ne l'impuls. No ha de formular conceptes que no vegi clars. Li cal agilitat per a passar oportunament des de les inflexions patètiques fins a les invectives gairebé detonants. Plau-li revestir de suavitat les majors escomeses. Les punyides subtils i precises són les que més atueixen l'adversari. El qual, si és buit i cridaner, sol revoltar-se contra la licitud de les *precaucions oratòries* que els oradors ineptes proscriuen. Veritat i polidesa no són incompatibles. Els compliments —lícits quan són basats en mereixements de l'antagonista— fressen el camí de la sinceritat i les censures, tan dolçament, que quan se n'experimenten els efectes ja no és avinent de protestar-ne.

La vehemència no exclou la serenitat. Un orador tèrbol desplau; un orador massa vistent fa nosa. El més perfecte gairebé personalment s'esfuma. És el verb col·lectiu el que, per sobre

d'ell i dels oients, impera. I el verb sobirà, avesat al gran espai infinit, no prova d'exhaurir cap tema. Massa que l'ofici d'orador propendeix a la vanitat, petitesa nefanda. Com si l'èxit fos en ell un mèrit i no, com deia un cultíssim parlamentari català, mort fa temps, un encert, cada vegada miraculós!

Com diuen els tractadistes, l'oratòria és un terme mig entre el que és abstracte i el que és concret, entre la ciència i la poesia. La seva finalitat és pràctica: convèncer, persuadir. La seva valor és instrumental. Per això és una art subalterna. És clar que ha de convèncer delectant. És clar que val més que aquest instrument sigui estilitzat. Però no és una joguina.

Perquè és mesurada i pràctica, podem negar, per endavant, que l'oratòria repugni substancialment, com suposaven alguns, a la nostra gent. Quan la Nació catalana es governava ella mateixa, no pretenia ni malmenava el bell parlar: cal només recordar, com epíleg gloriós de la nostra oratòria política d'altre temps, el nom del cardenal Margarit, i com a exemplar internacional de la nostra oratòria sagrada, el nom de sant Vicenç Ferrer. El nostre verb social s'estroncà quan s'estroncaven la nostra literatura i la nostra política i tota la nostra genuïna tradició cultural. I encara l'oratòria verament evangèlica, no depurada, és clar, però amb correnties d'excepcional eficàcia, no arribà a emmudir mai, perpetuant-se fins a nosaltres. Després, la nostra Renaixença es propagà, políticament i socialment, per mitjà, en gran part, de la propaganda oral, mètode clàssic dels grans proselitismes. Els seus apòstols importaren i aclimataren els *mítings* i modernitzaren els *aplecs*. I ara farem constar només que Catalunya té oradors tan perfets com En Joan Alcover, poeta de Mallorca.

Anys enrere l'oratòria era mirada amb menyspreu per molta gent catalana, com una ficció tarada d'exotisme. I hom es gloriejava dient que la nostra llengua és cantelluda i aspra. Amb la qual cosa incidíem en els defectes que volíem defugir, perquè les frases ultranceres i els conceptes exagerats no s'adiuen amb la normal psicologia del nostre poble.

No basta que com a homes i com a ciutadans reivindiquem les prerrogatives del nostre verb individual i familiar; cal que, com a poble, aspirem a la sobirania i a la perfecció del nostre verb social. Sense verb genuí no assoliríem pensament original ni voluntat ferma. Sense verb col·lectiu no assoliríem plenitud de nació. Esdevindríem un poble sord-mut, propens al braceig, a l'onomatopeia, al xiuxiueig vergonyant i a l'enuig inútil. Massa que el renec delatava la nostra individual dificultat d'expressió.

Segons un dels nostres cabdals pensadors, l'oratòria, com l'arquitectura, és una art social. Perdérem, i no hem recuperat encara prou, el gust de les cerimònies i de la vida de relació. Preferim la llibertat dels esplais a la disciplina de les solemnitats. Cal que ens esmenem, i el bell parlar pot contribuir-hi. Sobretot si defugim els perills contraris —el verbalisme n'és un—, tenint ben present aquella màxima d'En Joan Fiveller: «E plàcia, senyor, al Rei dels reis, qui us ha donat ben parlar, que us faça ben obrar e metre en bona execució les coses per vostra excel·lència proposades.»

I ara perdoneu, senyors, que us hagi parlat suplint la documentació de la crítica amb les fervors de l'entusiasme. Altrament, l'Institut d'Estudis Catalans procura que s'escaigui cada any aquesta acadèmica solemnitat pels volts de la diada de sant Jordi. Ciència i poesia són, tanmateix, amor, car és l'amor qui fa entenedores les coses.

Vegeu si en fa d'anys que les nostres dames i el nostre jovent i el poble tot de Barcelona acudiren, per la festa de sant Jordi, al Palau de la Generalitat, i en visitaven la capella i bescanviaven compliments i roses. Fins que amb l'amor de Catalunya ens en revingué la coneixença, no destriàrem el simbolisme d'aquella secular festivitat, d'aquell devessall de roses i d'encens, profusió de la sang terral, alliberament dels nostres dalers. Que ben aviat el sant Cavaller pugui, acomplerta la seva missió, esdevenir quiescent, i no presidir altre bel·licorós estrèpit que la nouvinguda xiscladissa dels falciots que, com puntes d'invisibles llances, creuen l'espai i reboten pels murs pacífics de l'Acròpolis barcelonina.

Alguns aspectes de la vida íntima d'Alfons el Magnànim*

Discurs llegit el 3 de maig de 1923
en la VII Festa Anual de l'Institut

FRANCESC MARTORELL
Membre de la Secció Històrico-Arqueològica

M'escau enguany de parlar en aquesta festa nostra acostumada, no per propi voler, mes per encàrrec de l'Institut que no m'era possible refusar, bé que, fet a altra mena de treballs, més obscurs i pacients, em sabés inhàbil i poc traçut per dur a terme aquest com voldria i caldria. M'ha mogut encara a acceptar-lo el saber que podia confiar en la vostra segura benvolença.

Jo tractaré aquí breument d'Alfons IV de Catalunya, V d'Aragó, dit generalment Alfons el Magnànim. No vull parlar del guerrer, ardit i sortat, que posà el peu en terra africana, del conquistador del regne de Nàpols, verger d'Itàlia; ni del polític subtil i profund que regia els destins d'una gran part d'Europa, del qui sabé posar sobre el cap d'un seu conseller, el jurista Alfons de Borja, la tiara encara tèbia dels polsos enfebrats del papa Nicolau, l'amador de les arts i dels llibres.

Jo voldria bonament exposar algun dels aspectes de la seva vida íntima, fer viure davant vostre, per un moment, la figura interessant, complexa i contradictòria d'aquest home, un dels més representatius del Renaixement.

* Publicat a *La Publicitat* del 5 de maig de 1923.

Insistia contínuament el professor Finke, en un curset donat de poc a l'Institut, en la necessitat d'aplicar als fets històrics un criteri històric: els pesos i les mides que avui ens serveixen per a judicar els fets i la gent d'ara, ens farien equivocar si volguéssim emprar-los per al coneixement del passat. Cal que adaptem el nostre esperit al dels temps que volem conèixer, els nostres sentits al seu gust, el nostre pensament a les seves idees. Aquest criteri, sempre necessari, ho és més encara quan es tracta d'estudiar la gent del quatre-cents, la gent del Renaixement.

El Renaixement! Aquest mot, tan ple de coses que s'escorren i s'escapen i vessen si volem encloure-les dins els límits precisos d'una definició concreta, com s'esmuny l'aigua dels dits de l'infant que vol agafar-la amb les mans: barreja d'infantilisme i senectut; idees velles que es desplomen i fan trontollar amb la seva caiguda totes les altres; el món antic que s'aboca de sobte, i els homes que el volen fer reviure sense adonar-se que els grecs i els romans són ja morts i enterrats; ulls que s'obren meravellats davant les belles coses abans insospitades i miren sense veure-les les que han aixecat les mans dels avis; Venus amb cara de Madona; candorós impudor… Això i tantes altres coses encara és el Renaixement, romanticisme de l'antiguitat, com va dir tan feliçment l'enyorat Pijoan!

És enmig d'aquest món que es mou el rei Alfons; és en el ple d'aquesta febre que passa la seva vida, que per a nosaltres fóra, si no ho tinguéssim sempre present, incomprensible i obscura. Davant d'aquest tapís virolat de tots els colors cal que el vegem, si volem conèixerlo amb justesa.

Tots coneixeu el seu aspecte: el bust de Siena, la miniatura del Vaticà, el relleu de Madrid, les medalles d'aquell gran psicòleg que era el Pisanello, potser la taula de sant Cugat, del nostre Museu, ens han conservat la seva figura que presideix encara a Nàpols, bé que malmesa pel temps, l'arc del seu triomf. Alt i ben plantat; proporcionat de membres; mans nervioses i fortes, de dits afinats; cara afaitada; cabells llargs que tapen el front i s'aixequen als polsos i baixen novament cobrint part de l'orella, com era aleshores usança; barba arrodonida; llavis grossos i sensuals; nas corbat com bec d'au de presa; pàl·lid, ulls profunds d'esguard penetrant, agut com una espasa.

Era en el vestir d'una gran sobrietat i de rara elegància. Amava els velluts foscos («lo mellor e pus fins vellut negre»), el domàs florentí, les sedes d'Orient que li venien de Xipre o li portaven de Damasc i Venècia. Duia generalment una cota o jupó negre i unes calces ajustades, seguint la moda del temps, de cordellat també negre o de grana; l'or i les perles animaven la fosquedat de la roba i l'ennoblien més encara. Quinze experts brodadors passaven dues setmanes «per lavorar e brodar de perles una cota de vellut negre». Mestres catalans, italians i francesos tallaven i cosien els seus vestits.

Veus aquí un encàrrec que feia al seu cambrer:

> Manam-vos que encontinent comprets vellut negre per un jupó e aquell nos fets tallar a mestre Rubí, o, en defalliment seu, a Colí, e, si cas és que negú d'aquests no sien aquí, fets-los tallar

al millor sastre o juponer d'aquesta ciutat… cordat davant, amb anelletes d'or al collar e als punys e ab mànegues estretes… e prestament trametets-nos lo sastre qui l'haurà tallat ab lo millor brodador de Barcelona… per ço que prenga mida e mesura de les robes que ens volem fer.

Altres vegades el jupó és substituït pel gonell, de coll i mànegues ajustades, i que cau en amples plecs fins als peus. A l'hivern, encara, un ample mantell l'abriga, amb gires de marts o d'erminis, folrat de drap de Reims o de Londres. Rarament deixa els colors foscos pel setí blau o el carmesí avellutat, brocat d'or.

Per les festes de nostra Dona sol portar vestits blancs, brodats d'or o argent. En les grans solemnitats el seu luxe supera l'imaginable. De vellut carmesí folrada de marts és la roba llarga, arrossegant, que porta Alfons, assegut damunt coixins de seda i or, cobricelat d'un pal·li doble brocat, el dia de la seva gloriosa entrada a la ciutat de Nàpols, passant dalt del seu carro, com els antics triomfadors, per l'esvoranc obert a la muralla, precedit dels trompeters i timbalers, tenint davant el *siti perillós*, la seva divisa, seguit de la flor de la cort napolitana, i així corrent els carrers de la ciutat, voltat de símbols i al·legories, aturant-se a veure els balls i els entremesos, mentre dels balcons i terrats la gent exaltada llança crits d'exclamació i de victòria; i al damunt d'això el cel de Nàpols, i al costat d'això la mar blava del golf, obert com una lira.

Durant tota l'edat mitjana viu la moda de les robes moresques, moda que subsisteix encara en el quatre-cents, ja molt decadent i atenuada. El Magnànim vestia així, alguna vegada, a l'estil turc, una ampla túnica llarga fins a terra, o l'aljuba i l'alfilem moresc, obrats amb fils d'or i de seda, brodats de colors, ornats amb lletres aràbigues.

Anava sovint amb el cap descobert. Altres vegades duia un caputxó fosc que duu el nom absurd de *papafigo* i que tenia una forma més fantàstica que el nom: capell alt, punxegut, corbat com un monumental bec d'ocell. Al costat trobem els capells de sol fets de llana, els de palla, guarnits amb sedes, amb cordons d'or.

Als peus, sabates de pell o de roba, sense cuiro a la sola, la qual cosa obligava a sortir a cavall o a emprar una mena d'esclops per a anar pels carrers mai massa polits.

A les mans, guants, amples als punys, brodats amb flors o temes geomètrics, ornats amb les barres reials o amb alguna de les divises d'Alfons: el mill, el llibre, la gara, la gerra. Un guanter francès, anomenat Floret, establert a Barcelona, és el servidor del rei, que li permet, mercè poc freqüent, posar les armes reials a fora la botiga.

Per a la caça, la indumentària, naturalment, canviava: un jupó ajustat, un mantell curt i uns estivals, llargues polaines amb sola; a les mans, uns guants forts de cuiro, o bé, si era caça d'ocell, un sol guant a la dreta, la mà en què es portava el falcó. Però a la guerra o el torneig, les millors milaneses o les cotes de malla catalanes o franceses, sovint amb incrustacions d'or i pedres, i cobertes amb mantells de colors esclatants; al braç, l'escut, llis o treballat, amb les armes del rei o les seves divises; al cap, l'elm ornat d'or i plomes precioses.

El Magnànim era singularment afectat a aquests dos esports: caçar i bornar. L'apassionaven ja en la seva joventut, i en envellir no els abandonava.

Vegeu com justifica la primera d'aquestes seves afeccions:

> Jatsia los nobles cavallers e gentils hòmens, ciutadans e burgeses de nostres regnes e terres, per llur natura e condició sien e degen ésser dedicats al virtuós exercici d'armes, per lo qual los dits nostres regnes e terres e la cosa pública d'aquelles, sots nostra victoriosa e triomfal bandera, són molt benaventurosament defeses e posats en dolçor de pau i tranquil·litat, emperò, cessant o no estant necessari lo dit exercici d'armes, no és cosa decent o comendable que estiguen en viciós repòs, de què vénen quaix innumerables mals; per què fonch cosa convinent e còngrua als dessús dits, en lo dit cas, entendre amb aucells e cans al fet o exercici de caça, com en aquell sia prefigurada plasent pugna e batalla a què los sobredits deuen, segons llur natura, estat e condició, en lo dit cas, molt ésser inclinats.

Sembla que estiguem llegint no una lletra reial, sinó el pròleg d'un llibre de caça, com aquell de caça de mont que tenia a la seva biblioteca.

Giménez Soler va publicar l'itinerari del Magnànim. Fullejant-lo es veu bé com el rei estava poc en un mateix lloc i com contínuament els seus afers el portaven d'una banda a l'altra. La cacera escurçava el camí, i caçant anava sovint Alfons, tot fent el seu viatge.

De tota caça s'agradava: de perdius, llebres, francolins, com del cèrvol, del senglar o de l'ós. Mantenia una quantitat infinita de gossos de tota mena —llebrers, podencs, alans—; astors de tota procedència; falcons pelegrins, sacres, grifalts, bastards, provençals. Un exèrcit de munters i sotsmunters, falconers i ajudants, els atenia, tots vestits amb la lliurea del rei, muntant cavalls magnífics, portant una despesa formidable.

Gossos i falcons eren presents que rebia sovint, i que feia sovint així mateix. És prou coneguda aquella poesia de n'Ausiàs March per demanar-li un falcó:

> Mon bon senyor: puis que parlar en prosa
> no'm val ab vós per haver un falcó,
> en rims ho dic, sens por que'm digau no;
> oc serà'l test, mas dubte'm de la glosa.

La cacera entrava sovint en els programes de les festes àuliques: en la recepció magnífica que féu Alfons a Frederic III que acabava de coronar-se a Roma, on el papa havia beneït el seu matrimoni amb la neboda del rei, hi trobarem les danses, els concerts, els torneigs i els convits amb el tinell parat amb tota la vaixella d'or i argent, amb taules llarguíssimes sempre plenes de viandes, amb fonts que ragen vi inexhauriblement i en les piques de les quals neden les copes d'argent que s'enduu l'assedegat després de beure, talment com si les planes del

Tirant tornessin realitat i vida. Hi trobarem també la cacera dels reis en una fresca vall, davant un petit turó on s'aixequen les tendes magnífiques de l'emperadriu, de la nora d'Alfons i de Lucrècia, la seva enamorada, belles dames bellament arreades que esguarden des de llurs miradors l'ardiment dels cavallers que llancen a les feres les segures sagetes.

Plaïen encara al Magnànim els jocs, les danses. Tot sovint demana que li enviïn moratelles balladores; té a la seva cort Alí Amar, Fàtima i Sahat, moros joglars, Moratxo, Abdal·là i altres diversos moros balladors; passa per Barcelona un voltejador i el fa anar al palau per «fer alguns tempraments», i el paga amb deu florins d'or.

Més especialment es delitava amb la música. Són innombrables els ministeris, els sonadors que desfilen per les planes dels registres de la cancelleria, catalans, francesos, espanyols, italians: Perririet i Bonsenyor, Nicola i Abraham i Stela i tants d'altres; Roderic, dit de la Guitarra; Eduard de Vallseca, sonador d'arpa, de rabel i de bandúrria; Joan Montpalau, sonador de psalteri; els tocadors de viola i de llaüt. I, al costat de tots ells, els cantors: Salvilla, Aliot, Anaquí, amb grossos sous i freqüents estrenes.

On el rei posà un esment especial fou en l'organització de la seva capella, que va arribar a ésser famosa al món. Quan l'emperador la sent a Nàpols, tot i venir de Roma, en resta admirat i sorprès. El Magnànim no va plànyer esforç ni sacrifici per a fer-se amb els millors xantres, amb els millors tenoristes. Va enviar a Roma expressament una missió, que porta lletres de creença i uns capítols de coses a fer, com els de qualsevol ambaixada solemne, únicament per a cercar cantors i contractar-los. Jaume Torres, un dels mestres de la capella, segueix tot el regne buscant infants de bona veu per dur-los a Nàpols. Altres enviats anaven amb finalitats semblants a França i Alemanya. Quan vol que l'acompanyi un cert Filipot, tenorista, encarrega al batlle general de Catalunya que ell mateix el visiti i li parli amb «les pus persuasives paraules e maneres». Al rei de Castella, que li ha demanat un cantor, li contesta:

> De los dos milores tenoristes que nós havemos, de present, en la nuestra capiella vos enviamos en uno, el que no ha parecido seyer más idóneo e suficient a vuestro servicio; el otro es de nación d'Alamanya e ha ciertos accedientes en su persona, entre los otros, es lunático, car cierto tiempo es estado que no havía seso, e es tal, que buenamente no puede partir de ciertos companyones de su nación que son de la dita nuestra capella, antes en la hora que cuentra su voluntat fuese constrenyido, sería perigloso de tornar en frenesía… nós havemos enviado por fazernos venir tenoristas de França e d'Alemanya, e el primero que hayamos que conescamos seyer bueno, vos lo enviaremos.

La major part d'aquests músics i cantors i tots els de la capella seguien el rei en els seus viatges i mudances. Els prínceps se'ls deixen mútuament. Alfons tot sovint en demana a l'emperador o al delfí de França pel «gran plaer que pren oint els sons e les novelles obres».

Un príncep del Renaixement havia de tenir una cort d'artistes, no solament de músics i cantors; havia de tenir el palau parat de bells tapissos, de belles pintures i escultures; li calien belles joies per al seu propi ornament i per a fer-ne present generós als servidors, als ambaixadors, als cavallers que visitaven la cort per exercitar-se en el noble art de cavalleria.

Alfons no sembla pas haver estat un gran amador de la pintura ni de l'escultura. Certament el trobem relacionat amb en Borrassà, n'Huguet, en Reixach i alguns altres. Jacomart és el pintor àulic. Potser sigui el rei qui esguarda indiferent al costat de l'artista el dolorós martiri de sant Cugat en la taula meravellosa de mestre Alfons… És tan poca cosa, això, si ho comparem amb el que passava a les altres corts de la mateixa Itàlia! Víctor Pisà treballa pocs anys a Nàpols, el Laurana aixeca l'arc de triomf, segurament el monument artístic més interessant de la ciutat quatrecentista. Això és poc, encara. En el palau del Magnànim podia veure's el primer quadre flamenc entrat a Itàlia, però era en Mercader, el batlle de València, esperit despert i agut, qui l'havia comprat, en passar Van Eyck amb l'ambaixada del duc de Borgonya. Així, quan Alfons contesta al cardenal d'Aquileia per agrair-li les pintures i l'estàtua que li ha enviat i li explica com arribava al palau cansat d'una cacera que havia durat tot el dia, sense haver ni menjat, mort de fam i de fatigs, i en saber que el cardenal li havia tramès tan belles obres, «deliberé satisfacer antes al deseo que al cuerpo», i sense prendre repòs havia volgut contemplar-les, hom pensa en aquella dita del mateix rei —«el mundo se rige en la mayor parte por opinión»— i creu la resposta més gentil que sincera.

Altra cosa és pel que esguarda els tapissos o les joies, dels quals el rei era sobremanera apassionat. Ell havia trobat a Nàpols la famosa tapisseria dita *la Pastorel·la*, feta a l'agulla amb or, seda i argent, sobre vellut; Jummonte parla de la sèrie de la Passió del Crist, comprada a Flandes per cinc mil ducats, obra de mestre Roger. Alfons enviava contínuament gent amb l'encàrrec de comprar tapissos, recomanada als mercaders catalans establerts a les ciutats flamenques, a Bruges principalment, on hi havia cònsol català i on els nostres connacionals eren tan nombrosos que arribaven per la quaresma a fer-se enviar el predicador de Barcelona.

Mestre Guillem del Vaixell treballa pel rei, a Barcelona primer, a Flandes després; i Alfons li escriu respecte d'uns tapissos que volia fer per al palau de València:

> Som cert que entervenint-hi vós serien tan notables com los desijam… los obrets en manera que facen delir nós e a tots los altres qui els veuran, e sien de bones llanes e colors, e es mostren obra reyal, car nostre desig és que sien dels bells que es puixen divisar e obrar, així de caces com de batiments e altres noves invencions.

Intentar donar una idea, ni tan sols aproximada, de la riquesa del Magnànim en joies de tota mena, és cosa impossible en aquesta ocasió. A cada pas surten en els registres, i llur enu-

meració omple planes i planes dels inventaris publicats i inèdits. Els noms dels argenters que han treballat per a ell, des d'en Berenguer Palau, que fa la vaixella, a mestre Lleopard, que fa les figures dels apòstols, formarien una llista interminable.

I no cal esmentar els collars d'or amb les empreses del rei, els braçalets i fermalls, les creus i cinyells, els ceptres i corones! I els esmalts innombrables, amb armes i divises, amb figures de sants i figures paganes, amb escenes de combat i escenes de caça! I l'oratori d'or de la capella, guarnit de diamants i perles i safirs, amb la Passió de nostre Senyor al mig, el Pare Etern dalt, i sants i santes a banda i banda, i a l'exterior l'Anunciació, la Santa Cena i la Coronació de nostra Dona! Al costat poseu, encara, els cristalls preats ornats d'or, incrustats de pedres. I les pedres mateixes soltes que el rei cerca amb delit quan són de singular bellesa. Al prebost de París envia un missatger especial sols per poder veure un mirall que té de diamant i una perla de grandària poc corrent. Un altre va a Venècia per gestionar la compra d'un robí. Generalment són els argenters o els marxants mateixos qui li ofereixen les pedres més rares, les joies millors.

L'argenteria, junt amb el guarda-robes del rei, es custodiava en una torre del Castell Nou, dita Torre de l'Or; els ambaixadors no marxaven pas sense veure-la, i tots restaven admirats de tanta riquesa. Del tresor formava part encara la col·lecció de monedes antigues que havia anat aplegant el rei, única dèria d'antiquari que d'ell ens sigui coneguda.

Havem seguit fins aquí, molt ràpidament, les principals afeccions del Magnànim: la caça i el torneig, els jocs i la música, els tapissos i les joies i les velles monedes. Cap d'elles, però, no li hauria donat el nom que té en la Història, ni per elles hauria guanyat la justa fama de mecenas del Renaixement. I és que la passió del rei Alfons, la que el dominava i se l'enduia, no era cap d'aquestes: era la de l'estudi, era el seu afany de saber sempre desvetllat, era l'amor als llibres i als qui els fan, era el delit d'atraure l'erudit, l'humanista, el poeta; era aquella curiositat viva que el feia recercar el viatger que arribava de les terres misterioses del preste Joan, que li feia encarregar a en Vilamarí, quan sortia a cors amb les seves naus, que li portés «les bestioles o aucells de stranya manera» que trobés, sens dubte per acréixer la seva col·lecció d'«estruços, ocells, bísties e alimanyes», com abans havia comanat a en Lluís Despuig (el qual estava a l'ambaixada de Florència) que li fes veure de totes maneres l'unicorn que hi havia venal a la ciutat.

És un cas singular, el del rei Alfons. Ell era nat a Medina del Campo, en plena Castella. Criat al costat del seu pare illetrat i ignorant, era més destre a bornar que fet a l'estudi. Quan ve a Catalunya, el seu esperit es desvetlla, i aviat aquí fa amistats, fermes i duradores. Però és en arribar a Itàlia que es desclou; és un món nou el que s'obre als seus ulls, i la febre de l'Humanisme el pren i l'arbora. «Vete, vete a estudiar!», cridava amb ira als xicots desvagats que trobava pels carrers de Nàpols.

I ell mateix s'hi posa, a estudiar, sense dar-se'n vergonya. Com un infant, es posa a aprendre les moltes coses que no sabia, començant pel llatí, traient el temps d'on podia, dormint

amb el llibre sota el coixí per aprofitar les hores d'insomni. Busca els llibres amb daler, en compra, n'encarrega: sap que a Pisa hi ha uns manuscrits de clàssics i envia un hom a buscar-los; recull llibres grecs que li cal després fer traduir per a entendre'ls; abandonant sovint els altres béns, es reserva els llibres de l'herència dels parents que se li moren, dels estudiosos que no deixen hereus; fa una llei prohibint-ne l'exportació; llegeix tots els que li vénen a les mans, començant per la Bíblia; organitza una biblioteca amb un *custos librorum*, biblioteca que cada dia creix i que acaba essent una de les més importants d'Itàlia; els qui tenen alguna cosa a demanar-li saben que la millor manera de fer-se'l propici és regalar-li llibres; quan refà el Castell Nou va sempre amb el Vitruvi a la mà; quan se'n va a la guerra se n'enduu els *Comentaris* de Cèsar. Així es forma el seu esperit, desordenadament, amb grans llacunes que el tracte amb la gent havia d'ajudar-lo a omplir.

Ben aviat es forma a Nàpols, al seu voltant, una cort literària i erudita potser no superada per cap altra d'italiana; cort integrada per la gent més diversa i contradictòria: al costat del marquès de Santillana i d'Enric de Villena, en Jordi de Sant Jordi, n'Andreu Febrer i n'Ausiàs March; amb en Joan Soler l'humanista, mossèn Borra el joglar; i els italians encara: el Valla, el Panormita, el Fazio, el Manetti, Eneas Silvio, i tants d'altres; i els filòsofs, i els teòlegs, i els metges, i els juristes… tots parlant, discutint, escrivint, barallant-se. A tots el rei dóna càrrecs i diners sense comptar: Jordi de Sant Jordi és cambrer reial; Ausiàs March té un ofici al palau; per una part de la seva història rep Bartomeu Fazio mil cinc-cents florins; el Panormita té una renda, un palau i una vil·la, presents del rei… i així amb tots els altres. És en aquesta vil·la del Panormita on neix el Porticus Antonianus, que serà després l'Acadèmia Pontaniana. El rei hi va quan pot. Es llegeix i comenta un tros de Virgili, de Ciceró o de Sèneca, després es discuteixen temes de filosofia, i la conversa s'allarga fins entrada la nit, interrompuda només pels patges que porten la col·lació de vins i confitures.

Jo voldria parlar últimament de l'esperit religiós del Magnànim.

Deia ell alguna vegada que li hauria plagut ésser ermità i com Julià de Palerm viure en una verda vall, prop d'un temple antic, en una pobra cabana, conreant l'hort ben regat, donat alegrement a Déu. És possible que fos sincer dient això; és més probable que no fossin sinó paraules dites sense pensar-les molt, al corrent d'una conversa.

Un esperit religiós és excepcional en el seu temps i més encara a Nàpols, i el rei Alfons en aquest punt no era pas l'excepció.

Certament ell, quan era a ciutat, i fins sovint fora d'ella, oïa missa cada dia; el Panormita assegura, potser aventurant-se massa, que resava les hores, dejunava els divendres i passava amb pa i aigua les vigílies de les festes de nostra Dona. El dijous sant rentava els peus a seixanta pobres, els servia a taula després, i els dava, en anar-se'n, vestits nous i diners. Acompanyava el combregar si el trobava pel carrer, i tenia devoció a les relíquies: els monjos de sant Atanasi li envien una mà del fundador i un os de sant Antoni; es resisteix a tornar el cos de sant Lluís que s'havia endut de Marsella llavors del barreig de la ciutat; s'ocu-

pa de fer donar a Cosme de Mèdicis, potser en agraïment d'un Titus Livi que aquest li havia tramès, unes relíquies de sant Cosme i sant Damià; en visitar una malalta li fa portar la relíquia de santa Serena, invocada especialment pel seu mal. I poca cosa més sabem de les seves devocions.

En canvi, escriu al majordom, en dia de peix i de dejuni: «com siam acostumats menjar carn, pregam-vos que us en façats aparellar secretament per nós tot sol». Porta al dit un anell que cura de tot mal i té relíquies a l'espasa per a deslliurar-se de malefici. Creu en profecies i averanys i en moros fetillers i jueus nigromàntics. Que no sols va encomanar-li l'humanisme, Nàpols, al rei Alfons, que hi féu tan llarga estada.

I acabo aquí aquestes notes, desordenades i mal compostes. Alguns aspectes de la vida del Magnànim he pogut solament presentar; altres n'he deixats, o perquè m'haurien pres més temps del que disposo, o perquè haurien donat un aire de perillosa murmuració a aquest pobre assaig.

Naturalesa i voluntat*

Discurs llegit el 31 de maig de 1931
en la VIII Festa Anual de l'Institut

JAUME SERRA I HÚNTER
Membre de la Secció de Ciències

Hom troba en la vida els senyals d'una ruta interminable que es perd en les llunyanies del passat i s'endinsa en la foscúria de l'esdevenidor. Els pobles, com els homes, es mouen també entre dues fites insuperables: cap enrere, la tradició i l'herència; cap endavant, l'ideal i la utopia. Els fets que prenen el caràcter d'esdeveniments són aquells instants en què esclaten forces desconegudes; com llampecs que il·luminen momentàniament el camí, permeten a les comunitats humanes d'orientar-se en la marxa de la seva història. Per a nosaltres passa ara un d'aquests moments. Deixeu, doncs, que el filòsof mediti una estona sobre el sentit universal i humà d'aquesta reviviscència de l'esperit nacional de Catalunya.

Tota ideologia cultural recolza sobre dos conceptes: voluntat i naturalesa. La llengua, la ciència, l'art d'un poble és tant el que ell vol com el que el seu caràcter li imposa. Ni la voluntat per si sola no pot crear una pàtria, ni la naturalesa abandonada a les seves lleis no serà mai capaç de resistir l'acció d'una cultura diferencial o antagonista. Quan la veu de la naturalesa és ofegada i el poble no sap ja confegir les seves tradicions, els homes

* Publicat a *La Publicitat* del 3 de juny de 1931.

selectes se serveixen de la voluntat per tal de desvetllar la reminiscència de la vida nacional. Aquest nou viure, però, és un viure artificiós. Cal que torni a la consciència col·lectiva la representació del seu passat, que senti la identitat dels dos moments: l'actual i el rememorat, i que el poble, que s'havia oblidat d'ell mateix, es torni a trobar i es reconegui com una totalitat orgànica i vivent.

La naturalesa actua sempre com a factor de permanència. El que té arrels naturals podrà ésser modificat o transformat, però mai anorreat. És la mateixa naturalesa, en tot cas, la que s'esgota o s'autodestrueix. Bones o dolentes, les propensions naturals difícilment s'esborren. Pel mateix fet d'ésser tendències preformen els individus i les col·lectivitats, i pel mateix motiu dirigeixen el valor i l'acció. També nosaltres, per bé que som ésser conscients i lliures, servem sempre amor i respecte per tot allò que ens pertany per naturalesa. És diferent, sens dubte, l'afecte que professem a les coses fetes i creades per nosaltres, de l'afecte envers aquelles que tenim per transmissió ancestral. Però totes elles ens atrauen igualment. Tot allò que hem rebut en els primers anys de la vida i que està totalment supeditat al que som naturalment, torna a viure i a ésser estimat per nosaltres quan comencem a desfer el camí de la nostra existència.

La primera diferenciació nacional és obra de la naturalesa, però és, en definitiva, l'esperit el que estructura els pobles: la història és un perpetu ritme de necessitat i de contingència. Els esdeveniments del món i de la vida responen a dues sèries de causes: les causes necessàries i les causes lliures. Les dues sèries no són pas incomunicables. Sovint en l'home es fa difícil de separar el que és obra necessària del que és producte d'acte lliure. Una activitat que ha estat originàriament conscient i sospesada acaba per mecanitzar-se; en canvi, accions i moviments produïts per raons de caràcter vital poden també, amb el temps, ésser intuïts i deliberadament determinats. No estaríem, però, encertats si creguéssim que la solidaritat dels dos conceptes *naturalesa* i *voluntat* anul·la la llibertat humana. L'home és lliure per naturalesa, i no pas per un acord social o per un desig de l'individu. Res no significaria voler ésser lliures si no poguéssim ésser lliures. Tan lluny estan de renyir aquells dos conceptes, que si la voluntat s'afebleix o desconfia, la naturalesa recorda a l'home, mitjançant reaccions espontànies, que ell és un ésser que determina o forma la seva conducta.

Aquest paral·lelisme no és un joc de termes filosòfics o de conceptes tècnics. Tots els homes estem convençuts que portem un doble capital en començar la vida. És com si la nostra ànima estigués feta de dos trossos: un tros és la part humana que ens fa membres d'una mateixa Humanitat, i un altre tros és el que ens dóna la particularitat nacional i ètnica. Pensem i sentim, estimem i volem amb una sola ànima; i això explica que tot el que fem per mantenir la nostra personalitat, en comptes d'allunyar-nos, ens atansa als altres pobles, i sobretot als pobles que són els nostres germans.

Però tant l'equilibri social com el de l'individu suposa una constant interferència d'aquella doble sèrie de causes. Cada dia és més reduït el camp de la casualitat i de la con-

tingència; cada dia també la ciència i la tècnica acumulen nous descobriments que permeten d'augmentar el nostre domini sobre la natura. L'equació, però, dels dos termes, naturalesa i voluntat, no serà mai. Si per un costat les nostres previsions són més nombroses i exactes, per l'altra banda la naturalesa recula indefinidament. Copsem per acció coses que escapen al pensament i al sentit, però el contacte de l'ànima amb el món dura un instant, i la descoberta científica és sovint com un miracle, com una cosa extraordinària, que surt de la regla i de la llei. El cercle del voler és més extens que el del poder, que no arriba mai a coincidir amb el cercle de les coses existents o possibles.

La naturalesa és aquest voler constant i subconscient que no es pregunta mai, perquè no dubta; que obeeix sempre el principi del més petit esforç; que no supedita la seva eficàcia a un contrast o a una alternativa. Tot al contrari d'una acció lliure, que és l'acció voluntària per excel·lència, perquè és doblement conscient: ho és pels motius que la determinen i ho és per la intenció que posa en comparar-los. La voluntat és la rectora de la consciència humana; és com el corrent que nodreix sense intermitències la nostra vida interior. Quan el filòsof ha dit que l'home «pensa sempre», ha volgut expressar l'essència dinàmica del voler, d'una energia que tan aviat és potencial com actual. Per això hi ha una voluntat d'ésser, que és un *appetitus* natural; una voluntat de viure, una voluntat de conèixer, una voluntat de creure, una voluntat de domini; una voluntat individual social. Nosaltres som el que volem dintre del que podem; és més freqüent la voluntat orientadora que la voluntat creadora. Les grans iniciatives són aquelles que recolzen sobre fets o inclinacions naturals. La voluntat, i qui diu la voluntat diu l'esperit, està supeditada a l'organisme i indirectament al món. La voluntat humana és una força que, a més d'aquelles dues resistències, en troba una altra, potser encara més potent, que és el medi interior; les idees i els sentiments, sobretot aquells sentiments i aquelles idees que es nodreixen de la saba de llur particular naturalesa.

Cal, doncs, no parlar d'antinòmies irreductibles en l'ordre de la vida humana. La naturalesa i la voluntat que hom tracta de contraposar són dues entitats hieràtiques que ha creat l'idealisme abstracte, provant de justificar un dualisme que la raó orgullosa proposa per tal de tornar després a la unitat originària.

Totes les coses que la voluntat crea per si sola, per propi impuls de fer i d'actuar, per plètora de vida o d'energia, poden ésser coses generoses o amables; a voltes, potser, esplendoroses i magnífiques, però llur existència no va més enllà del que dura l'esforç o la tensió d'una o de diverses generacions. I és que aquelles coses han estat bastides per motius purament sentimentals, per un afany de creació o de superació, per una vanitat nacional o ètnica, però els manca aquella altra base natural que les fa universals i necessàries. La voluntat pura és quelcom de buit o indeterminat; la voluntat projecta, mira endavant, prepara el demà, prova d'assegurar l'esdevenidor. Voler, desitjar, esperar, preveure, són verbs germans, però el seu sentit és quelcom d'abstracte, d'imprecís, fluctuant. Amb el voler perseguim una cosa, és a dir, tenim consciència d'una finalitat. Aquesta finalitat preexisteix a l'acte mateix

de valor; preexisteix en forma de motiu o d'excitant. És, doncs, quelcom d'intel·lectual o representatiu. Si així no fos, el lliure albir seria un sinònim d'arbitrarietat o un desig morbós d'actuar *perquè sí*, sense justificació racionalment suficient.

Remembrem una distinció clàssica en les escoles de filosofia. La voluntat és tan aviat funció com naturalesa. El franc voler, que és per a tota personalitat el valor màxim, és un moment de la voluntat-funció, és a dir, de l'esperit, que pensa i delibera per després decidir-se i actuar. En canvi, el temperament, el natural, el caràcter, són tres noms d'una mateixa cosa, íntima, inconfusible, la voluntat que no és lliure, la voluntat que no renuncia, sinó que exigeix i domina. Naturalesa i voluntat són essències incommutables, valors permanents, com diem avui. Tot allò que deixa la naturalesa ho recull i transforma la voluntat. Allà on l'obra de la naturalesa acaba, difluent ja i dispersa, comença l'acció creadora de l'esperit, que és essencialment voler, desig, determinació i conducta.

No té una visió clara de la realitat aquell qui esguarda les coses en un sol aspecte; sovint es fa precís de canviar la perspectiva; l'adaptació és tan necessària com la sanitat de l'òrgan per a percebre acuradament les qualitats sensibles. Adaptació vol dir acte de voluntat, intenció de moviment, tendència ben orientada. Però l'adaptació és com l'activitat que busca la naturalesa; voler percebre és posar-se en condicions adequades perquè les dues naturaleses, la de les coses exteriors i la del *jo* que les coneix, actuïn cada una segons les lleis que li són pròpies.

Res no hi ha tan eloqüent en la Història com la manera amb què la Providència ha distribuït l'acció d'aquelles dues forces. L'estructura nacional té quelcom de necessari i de contingent, i la vida col·lectiva és precisament el producte de l'esforç conjuminat d'aquella duplicitat de determinacions. La sentimentalitat, que és pròpiament *natura*, provoca els problemes, desperta les inquietuds i potser també suggereix les recerques. La intel·ligència es fa càrrec de les qüestions i prova de guiar-les pel camí de la menor resistència, i és com si conduís les idees pels corriols més fressats i planers, però sovint topa amb obstacles que ella no ha creat i que tampoc no ha pogut preveure. Aleshores concorren dos factors que fins ara havien restat ocults; sense ells la intel·ligència es trobaria desemparada, i amb grans penes podria caminar i reeixir. Aquells dos factors són la intuïció i la voluntat. Si la primera és com un cop d'ull o una mena d'instint intel·lectual, la segona és una potència d'assimilació que es complau en la resistència i en la lluita. Les facultats intuïtives de l'home són una nova manifestació de la naturalesa que mai no ens abandona. La voluntat té per llei seguir els dictàmens de la intel·ligència; però, quan aquesta es perd en un confusionisme de motius i la necessitat de l'acció s'imposa, ella segueix el camí que la intuïció li assenyala sense esperar que un nou procés dictamini sobre qüestions espontàniament resoltes.

L'activitat humana és perfecta quan coincideixen la voluntat i la naturalesa. També la vida nacional és normal i progressiva quan al caràcter que la naturalesa dóna hi afegeix la voluntat de conservar-lo i enaltir-lo. El mateix succeeix amb les seves corporacions de cul-

tura. L'Institut d'Estudis Catalans, que m'ha honorat cridant-me a col·laborar en les seves tasques, és una aspiració que té també regulat el seu dinamisme per aquelles dues forces: la natural, que li dóna la seva catalanitat i la seva història, i la voluntat dels seus membres d'engrandir-la i perfeccionar-la per tal d'ajuntar el seu treball a l'obra universal d'espiritualització de tots els pobles cultes. L'Institut és fill de la nostra voluntat de saber, i vol ésser també la representació o l'exponent màxim de la cultura de Catalunya; ell torna a nova vida en el moment que una alenada de llibertat oreja l'ambient espiritual de les terres d'Ibèria.

Els poetes i la llengua comuna*

Discurs llegit el 15 de maig de 1932
en la IX Festa Anual de l'Institut

Carles Riba
Membre de la Secció Filològica

En els vint-i-cinc anys —tants pocs per a tanta glòria!— d'aquest Institut d'Estudis Catalans que ara ha volgut assenyalar-me dins seu un lloc de serveis, s'ha tendit a fixar ritualment certs usos, potser sense el propòsit, però certament amb l'efecte, de compensar una mica la part que pugui correspondre a l'atzar en la renovació dels seus membres. Així, ja és establert que el darrerament ingressat porti la veu en aquesta festa anyal, com si en ell es mostrés més viu i en terme de perfer-se el moviment que la col·laboració de tants obrers de la nostra cultura, externs a l'Institut, fa cap a dins l'Institut, talment cap a la seva representació o exponent cabdal. Per altra banda, amb l'elogi del qui l'ha precedit en el seu seti, el nou membre professa una voluntat de continuar, fa un reconeixement d'herència, una acceptació de tasques. Es tracta, en aquest segon punt, d'una tradició encara nova; però justament per això l'acte de cenyir-s'hi difícilment podria recórrer a una modèstia que atenués els seus altres valors simbòlics fins a

* Publicat a *La Publicitat* del 17 de maig de 1932. Inclòs en el llibre del mateix autor *Per comprendre* (1937). Vegeu també les *Obres completes* de l'autor, Barcelona, Edicions 62 (1986), III, 2.

dissimular-los. Ans la mateixa llibertat de l'acte els subratlla; i si acatar una tradició que a penes ens força ja és justificar-la, suggerint aquells valors segons del nostre acatament podem fer-la una mica més plena d'història, per tant de sentits i d'exigència.

En el meu cas, les circumstàncies s'han combinat massa refinadament per ésser jo l'últim de veure com, en ocupar el meu seti de l'Institut, marco representativament, amb la sola intenció de l'obra que m'ha valgut la benvolença dels meus col·legues, tota una trajectòria. És a dir, acuso gairebé als ulls la direcció seguida i una distància recorreguda pels catalans en llur presa de consciència davant el fet d'un gran tresor idiomàtic que se'ls lliurava, talment, per a viure o per a morir. Per a viure, per a créixer enllaçat amb les formes d'un esperit nacional en renaixença, o per glaçar-se en els registres dels més despietats dels gormands, que són els degustadors de purs dialectes.

Desfocaria injustament la il·lustre personalitat del meu predecessor, si ni per un moment feia d'ell un d'aquests. Començava per haver-hi en ell, envers la nostra comuna llengua, molt més que un gust: cal parlar d'un amor, un gran amor, desordenat per la mateixa fúria del seu impuls fins a esdevenir una joiosa, matussera, genial avarícia. Hauria volgut estrènyer tot el material dispers del vernacle, reunir tota la seva infinita i lliure varietat, duent fins a un extrem grandiós la desviació de certs col·leccionistes, que ofegarien l'exemplar pur sota una acumulació d'exemplars errats, paradoxalment més preciosos. Tota passió autèntica fa respecte; però en aquell prodigiós lexicògraf la passió era d'una tal vitalitat, que esborrona. Desbordava d'ell, en efecte, una força elemental, tota popular, que ens faria dir d'ell, com a avar en l'idioma, el que de la multitud proclama un famós director de teatre: que «vivia i feia viure». Imposant-se als seus mots, no els deixava en l'obscur repòs dels cedularis. Bastava talment un toc seu, perquè els envaís un terrible humor de multiplicar-se. Per una màgia dels afixos, entorn d'un mot es constituïa mecànicament una família, en la qual els fills no sempre eren més bells i més polits que el pare. Operava, altrament, per metàfora: en tenia el do, com un poeta, sobiranament; però dins una imaginació tota rústega. Ara, el que xocava en el joc de la seva metàfora, és que, en comptes d'associar les realitats per damunt dels mots i en direcció cap a ells, semblava prendre-les en llur representació més material, o sia en els mots mateixos en llur immediata suggestió física, i així el fenomen ens apareix com esdevenint-se a la inversa, vull dir a la inversa de com s'esdevé en poesia, puix que llavors és el mot el que talment es desdobla en objectes diversos. Fatalitat de lexicògraf? Si no s'hagués sortit de l'objectiu enregistrament dels materials de la llengua, el mètode al capdavall és el natural. Però aplicat al llenguatge mateix en les seves funcions pràctiques, com en el cas d'aquell benemèrit mallorquí eren el report d'un viatge o una disquisició científica o una invectiva polèmica, els efectes esdevenien singulars. En naixien aquells inconfusibles híbrids de poesia i de document —d'una certa mena de poesia, és clar, i d'una certa mena de document— l'únic paral·lel dels quals el trobaríem en la reproducció que ell mateix ens ha deixat de les petites mitologies del seu poble. Costaria d'explicar; però tothom sent com, a tra-

vés d'un tal estil, la visió del món acaba per ésser terriblement còmica, puix que tot el món sembla dependre, en suma, dels mots, i pesar de llur pes i limitar-se i mecanitzar-se en llur fisiologia.

Jo no crec que cap filòleg positivista hagi conegut mai una tal ventura i una tal servitud, que en les delícies llargament tretes, llargament renovades, de la seva innúmera replega de fets, hagi sospitat tan poc el que li fugia d'esperit; no crec que a ningú la profusió d'un codi hagi privat talment de veure la llei, que mai un fervorós d'una llengua hagi tan inconscientment renunciat a captar-ne la unitat ideal per la il·lusió de les seves bigarrades aparences.

Més encara que per la seva, anava a dir virginal, magnitud en si, el cas del meu elogiat interessa com a simbolitzant fins a un vigor de caricatura un moment en l'evolució de la llengua: tant de la llengua convencional que es retroba per a elevar-se en la col·laboració col·lectiva, com de la llengua de l'artista que ha de cercar els mitjans i el to de la seva expressió individual. Un moment teòric, d'acord; però amb tot el perill que es delati només quan ja s'ha aturat en temperament. Avarícia és el terme que li he aplicat: el moment de l'avarícia; i la fórmula em sembla justa, esmussa i evident, mirant-ho des de la generació a què jo mateix pertanyo i des del punt dolç de generositat en què potser ja es troben els artífexs d'un català comú. Perquè aquí ha estat el gran afer, la gloriosa i no per tothom compresa ambició: crear-nos una llengua comuna clara i apta, indefinidament disponible; llengües literàries, cada autor, cada grup en rigor se n'ha creat i se'n crearà una, o més d'una, en la mesura i segons les necessitats del seu geni. Però diria que la generositat en qüestió surt precisament d'aquella desordenada voluntat de riquesa: des del moment, també teòric si es vol, en què la col·lectivitat o l'escriptor, fent la primera renúncia, més que a estendre's en la superfície i en la quantitat, s'apliquen a operar en la qualitat i en les dimensions profundes de la llengua. Només des d'aleshores és possible el col·lectiu cabal d'una gramàtica regulada i d'un lèxic matisat i precís, conjuntament amb el meravellós superflu de la creació dels poetes. Potser perquè llur ofici és el meu, m'exagero que a ells es degui la millor part de l'alleugeriment en puresa per on es va cap a la fixació ideal de tota llengua comuna. En llur treball, almenys, el procés s'acompleix i s'evidencia tan agudament, talment en escorç, que suggerir-lo sobre aquesta base és sens dubte més simple.

Puix que prenen els mitjans expressius del llenguatge com a matèria a elaborar en si, en vista d'una certa idea que per la seva índole més aviat té de musical, i que per ésser íntimament personal és sempre en ella mateixa nova, els poetes són més sensibles que ningú al que se n'ha dit la coacció de l'idioma; tant més intolerable, que les seves fórmules s'imposen sense dissimular que són incertes, errívoles, mancades de propietats i de relacions constants. No hi ha artista de la paraula que no s'hagi planyut d'aquella violència i d'aquesta insuficiència. Alguns s'han manifestat a aquest propòsit amb una resignació desolada o desdenyosa, que contrasta amb la general satisfacció dels qui s'expressen per altres modes d'art.

Qui no coneix la xènia de Schiller?: «Per què l'esperit vivent no pot aparèixer a l'esperit? Si parla l'ànima, ai! ja l'ànima no parla». I és que del contingut a la forma la distància és màxima en l'expressió pel llenguatge; ara, si en els usos pràctics, quotidians, d'aquest, l'intercanvi intel·lectual es fa per mitjà dels mots, sí, però en rigor per damunt d'ells, fins al punt que seria impossible sense una més o menys vasta convenció de referències, sense una certa comprensió prèvia, en suma, el poeta posa el seu honor a reduir aquella distància al mínimum. A tal objecte, l'omple de les convencions intel·lectuals i sentimentals que ell mateix, i aquí opera el seu do singular, sembla que creï al moment, o de les pures ressonàncies que els seus mots fan entre ells i cap endins. En altres termes, la poesia, per obviar la insuficiència del seu instrument, s'ha assegurat una marxa discursiva al llarg d'una línia mitjana d'humanitat, fent-se el seu orgull d'ésser una eloqüència més eficaç, sobretot més noble per les dificultats que s'imposava de vèncer —així la poesia clàssica en general—, o ha recorregut a mimar la música, des dels encerts instintius dels grans lírics de tots els temps, fins a una aplicació deliberada que ha semblat una desesperada renúncia en certes escoles, com la dels simbolistes; autors, altrament, d'una de les revolucions més fecundes en la història de les formes poètiques. Però si pel cantó de l'eloqüència hi ha els paranys de l'eixutesa prosaica o del desenvolupament oratori, pel de la música fàcilment es degenera en un impressionisme flonjo i esvaït. La veritable llibertat, estic per dir que la poesia l'ha trobada sempre per l'acceptació plena, sense reserves, del llenguatge en ell mateix, en la seva essència i amb la seva insuficiència; és a dir, com un sistema de signes no necessaris, de natura abstracta i per tant d'efectes indirectes; vivents, en suma, només per llur contingut espiritual. Prenguem dos extrems. A l'un, comptant màximament amb la insuficiència dels signes en si, se'n farà la mera canal d'una gràcia sobtada tant com humilment esperada; fins, si es vol, se'ls reduirà a un explosiu balbuceig infantil. A l'altre, exigint el màximum de llur natura intel·lectual, s'organitzen rigorosament en les fórmules difícils i clares del que se n'ha dit una «àlgebra de la qualitat». Dues direccions oposades, sobre una mateixa línia: dadà, Valéry. Dos extrems d'acceptació, repetim-ho; però per l'una banda i per l'altra un intent, dut al seu límit, d'una paradoxal expressió immediata del signe relatiu; l'un tipus i l'altre de poesia fent, cadascun pel seu cantó, l'efecte de la més espiritual que humanament es pugui, precisament perquè ens acosta a aquella expressió simple i immediata, que deu ésser la dels esperits purs —talment ens hi acosta, que albirem la zona on la poesia ja és innecessària, potser fins i tot impossible. Si la transacció s'ha fet, s'ha degut justament al caràcter metafòric del llenguatge. Diccionari de metàfores esgrogueïdes l'anomenà Jean Paul, pensant en les fixades i desnaturalitzades per la convenció; les que foren pur acte poètic i restaren només com a substitutius de signes propis arraconats o inexistents: glòria i mesquinesa del llenguatge, tot en una peça. Aquella poesia de l'acceptació —permeti-se'm la fórmula— ha pres la metàfora en la seva essencial natura i en la seva funció metafísica: des del ple sentit de la totalitat i de la fluència del món. En principi, l'oratòria i la poesia clàs-

sica cercaven en la metàfora una ajuda a la comprensió, procedint per ella del conegut a l'inconegut; però en la lírica a què em refereixo, una metàfora, si serveix de crida és en el primer moment pràctic d'una comunicació que al capdavall desdenya; més aviat fa sobiranament de mot, és a dir, de reflex d'una realitat espiritual, sempre única, baldament s'hi operi la convergència de dues realitats en elles mateixes distants. Així, aplicada a ella, no tindria sentit la famosa frase de Goethe: «Si tot es compara a tot, resultarà el caos»; simplement perquè no compara: crea; i no del no-res, sinó a la mesura de l'home, del tot a ell relatiu. D'aquí també l'efecte d'ésser, aquesta poesia, una llengua sempre nova, en acte present de creació: l'inici pur del llenguatge a l'extrem dadà, la suprema realització d'un idioma a l'extrem Valéry.

No he intentat més que una al·lusió a això: a quatre punts cardinals en la rosa de les poesies, a fi de constatar com en totes les direccions s'ha sentit necessària la generositat per a preservar la llibertat. Si en l'ús pràctic el llenguatge és mera convenció, és a dir, tria instintivament del que pot ésser comú i rebuig implacable de tot el que és massa particular, en l'ús estètic la convenció fa com una línia estable de la qual partir i a la qual referir-se. Un esglaó més amunt de la prosa, la poesia clàssica, o si es vol neoclàssica, llença segons gust, cercant en l'ús més net i més estès una norma ideal, perquè és una poesia fonamentalment comunicativa, més, persuasiva, i per tant no pot accedir a ésser coaccionada per fórmules feixugues d'associacions o no evidents a la col·lectivitat; diria que més aviat vol dominar ella per una insinuació immediata en la raó i en el sentiment col·lectius, tothom tenint així la impressió de retrobar-se en les paraules del poeta, sense esforç, com un auditori es retroba en les del bon orador, fins a fer-se l'efecte que hi va precorrent. Sobre aquesta llengua clàssica comuna, abstracta, arranada, tan restringida de mitjans que sembla pobra als fatxendosos i als avars i als qui prendrien que la llengua fes la meitat dels versos per ells, s'ha operat, pensem en França, per a revolucions poètiques que havien de dur ben lluny d'un classicisme pròpiament dit. Un malarmeà, per exemple, en el seu horror del clixé necessita uns elements expressius perfectament aïllats, exactament pesats, per a recompondre'ls segons les fórmules de la seva química personal; o, a l'altra banda, el superrealista, em refereixo al solvent, sent que la llengua clàssica no li abasta, sí, però no en renega, no la carrega d'elements estranys: solament la potencia, afectant cada mot d'un exponent pres a la màgica llengua dels seus somnis.

Sóc on volia arribar, si he fet aparèixer clarament contraposats dos conceptes de llengua restaurada: el que representava el meu apassionat predecessor, i el que diverses generacions de literats catalans s'ha transmès, fins a la meva, cada vegada més fixat i més pur. Seria, en efecte, llarg i fàcil, i per tant no d'aquesta hora, fer veure com del mateix Aribau parteix una línia, que no s'interromp, de voluntat alleugeridora del català; és a dir, una tradició classicitzant; però tampoc no costaria de mostrar com li es paral·lela una recança del que cal negligir —una recança proteica, que pren les formes més diverses, monstruosament tosques de

vegades, de vegades també molt poèticament seductores. M'he proposat només suggerir. Ara, si se'm digués que he combatut, invitaria a reflexionar que en tot cas no he combatut fantasmes; sobretot, que no he combatut per un fantasma, sinó per una realitat que ja gairebé podem dir nostra, gràcies a un esforç de disciplina lingüística col·lectiva, que és potser el més admirable de tota la renaixença catalana. Però tot està en aquest «gairebé».

D'on venim i on anem en l'estudi de l'atmosfera

Discurs llegit el 30 d'abril de 1933
en la X Festa Anual de l'Institut

EDUARD FONTSERÈ
Membre de la Secció de Ciències

Obeint les regles d'un torn rigorós, que fa temps fou establert per l'Institut, m'ha correspost parlar-vos en la seva festa anual, en la qual altres vegades us digueren coses ben belles els més preclars dels nostres homes de lletres, i darrerament, l'any passat, el qui amb la seva galania d'estil i de concepte deixà ben difícil la tasca per als successors.

L'automatisme en l'elecció espero que servirà de disculpa als qui m'han designat per a dirigir-vos la paraula en la diada d'avui, i més encara a mi mateix, que no he sabut resistir-me als imperatius de la disciplina.

Potser un altre faria sorgir del món de treball on visc —món reduït i no sempre prou allunyat de la terra—, imatges i frases gentils que us fessin més agradosa aquesta festa; però en lloc d'elles jo no us en puc oferir sinó els neguits i les esperances, records d'ahir i afanys per a demà: els afanys que arreu empenyen cap endavant la ciència humana.

Si alguna branca dels nostres coneixements es pot dir que ha estat totalment trasbalsada és, sens dubte, la que estudia l'atmosfera on vivim. Qui hagués après la Meteorologia fa pocs anys, i, sense haver-ne seguit l'evolució, tot d'una tractés de reconèixer-la com és avui, amb seguretat que no

aconseguiria entendre'n, no solament els principis directius, sinó el llenguatge. Tot en ella ha estat canviat, des dels fonaments fins als conceptes sintètics, des de la tècnica fins a la diària aplicació.

Val a dir que poques ciències han tingut per objecte un element en el qual es reunissin en major grau les qualitats de *complex* i d'*inaccessible*. L'astronomia de precisió, per exemple, enmig de la dificultat que li representava haver de treballar damunt de meres perspectives de moviments llunyans, ha tingut a favor seu la simplicitat dels fenòmens i de les lleis fonamentals, i per això la intuïció d'uns quants genis ha estat suficient per a descobrir-les i per a establir normes de càlcul que perduraran a través dels segles. Si prenem com un altre exemple la biologia, que opera en objectes més complicats encara que l'aire atmosfèric, veiem que, en compensació, té gairebé sempre al seu abast la totalitat de l'ésser que estudia, i, a més, la possibilitat de sotmetre'l als poderosos mitjans d'investigació que les ciències físiques i naturals li proporcionen. En canvi, de l'atmosfera, massa fluïda on s'acumulen els fenòmens més diversos de la hidrodinàmica i de la física, fins fa pocs anys no se n'ha conegut sinó aquell estrat, de gruix insignificant, que està en contacte immediat amb la terra o amb els oceans, és a dir, aquell on no es poden reconèixer les qualitats de l'aire lliure, sinó les d'un aire pertorbat pel seu confinament contra la superfície fixa, la qual, a més, en modifica localment les propietats, sia variant-ne la temperatura per refredament o per caldeig directe, sia subministrant-li vapor d'aigua, ja alterant la direcció del seu moviment, ja, finalment, obligant-lo a pujar i baixar pels pendents de les muntanyes, produint-hi pluges d'origen orogràfic, que transformen un aire de condicions normals en un corrent ardorós i ressec, com el *föhn* dels Alps o l'autan de les terres tolosanes.

Si portéssim la crítica fins al límit, potser trobaríem encara que una altra de les causes que han endarrerit els progressos de la meteorologia ha estat la necessitat en la qual s'ha vist, per a subsistir, de fer la previsió del temps. Això ve de lluny: àdhuc entre els antiquíssims documents cuneïformes que conserva el British Museum, ja hi ha prediccions com aquesta, adreçada al rei per un astròleg de l'època: «Si trona el dia de la lluna nova, les collites prosperaran i el mercat es mantindrà ferm.» No cal dir que quan ha estat possible sortir del pas amb unes quantes previsions com aquesta, és natural que el predictor acabi per trobar-s'hi còmode i renunciï a trencar-se el cap amb més recerques.

No és estrany que per aquest camí, ja que no n'hi havia cap més, les explicacions sobrenaturals es fessin abundoses, i que la rica imaginació popular les elevés a la categoria de dogmes, més o menys coexistents amb alguns fets d'experiència, transmesos de generació en generació. Es tracta, potser, d'un vici etern. La mitologia, que en una o altra forma personifica, i deïfica, les forces naturals, ha existit i existirà sempre; i avui mateix, en plena florida de les ciències i en plena sublimació de les creences d'ordre més elevat, no cal davallar massa en els estaments socials per a trobar-hi arrelat encara el politeisme atàvic on cada feno-

men de la Natura obeeix les ordres d'un patró o d'un senyor directe, capaç de fer i de desfer segons l'humor del moment.

Sembla haver estat l'esperit crític dels grecs el que més aviat, o més obertament, reaccionà contra la mitologia dels canvis del temps, i el que amb més freqüència posà en entredit les forces ocultes. Heròdot ja en dubta: en una de les seves narracions cita un temporal que durà tres dies. «Els màgics —diu—, a força d'oferir sacrificis als Vents i d'amansir-los amb conjurs, i d'oferir també sacrificis a Tetis i a les Nereides, aconseguiren que al quart dia minvés la tempesta; o potser —afegeix Heròdot—, la tempesta va minvar tota sola.»

Aristòfanes encara és més explícit en la seva comèdia *Els núvols*, quan un dels personatges sosté que Zeus és qui fa ploure, i Sòcrates li respon ras i pla: «No és Zeus qui produeix la pluja, sinó que són els remolins de l'aire».

En aquelles discussions dels filòsofs grecs la meteorologia va adquirir probablement el seu aspecte de ciència d'observació d'un conjunt de fenòmens, lligats entre ells per un sistema lògic. Aristòtil, el gran compilador de la ciència del seu temps, en fa, amb el mateix nom de meteorologia que avui li donem, una branca especial del saber humà. En el seu llibre tracta dels vents, de la formació i alçària dels núvols, de les pluges, la neu i les pedregades, dels fenòmens òptics i elèctrics de l'atmosfera, i, a més, de molts fenòmens que avui constitueixen el camp de la física terrestre. L'obra d'Aristòtil mostra per primera vegada, en forma metòdica, el tresor d'experiència acumulada pels pobles de l'orient mediterrani; l'observació personal i el criteri de l'autor hi són com un aglutinant d'aquell munt de coneixements dispersos, i enmig de les foscors de la ciència naixent algunes idees resplendeixen com esclats de llum, com quan hi afirma aquest principi, que en forma vaga enclou una de les grans premisses de la termodinàmica de l'aire: «Quan una cosa s'escalfa tendeix naturalment a anar-se'n cap amunt», o quan explica la composició de l'aigua de mar, i insinua que per mitjà d'un procés de filtració osmòtica a través d'una membrana —a través d'una planxa de cera, creu ell— , ha d'ésser possible separar l'aigua de la sal.

La meteorologia d'Aristòtil marca un moment decisiu en la història del progrés, i en representa el punt culminant dins de la ciència antiga. Després d'ella, la visió científica decau, i s'entra en un període de tradició folklòrica i de consideracions genèriques tretes de l'experiència agrícola i de les relacions dels viatgers. Les obres dels clàssics llatins en són sembrades: Virgili entre els poetes, Columela entre els tècnics, n'han perpetuat belles mostres. Per fi, ve l'edat mitjana, i al folklore hi afegeix l'astrologia. Els fets naturals més evidents tornen a dependre de forces ocultes, de combinacions numèriques, de configuracions dels astres, entre els quals la Lluna té una importància excepcional. Això dura gairebé fins als nostres dies, i, a la fi, els calendaris esdevenen ensems llunaris i pronòstics, amb gran acceptació per part del públic. Davallant encara més, el munt de les supersticions creix amb les suposades virtuts endevinatòries dels éssers vius; es cerca en l'instint dels animals una comprensió dels fets futurs que ja es renuncia a demanar a la intel·ligència dels homes, i s'hi

fonamenten una munió de regles per a predir el temps que farà. Recordo, entre altres exemples de l'època de la nostra màxima decadència, haver vist un full, bellament executat, que cap a finals dels segle XVIII i començaments del passat fou article de fe a moltes cases de gent culta de la nostra terra; un dibuix hi representava una sangonera en diferents positures dins d'una ampolla d'aigua, i cada una significava un temps diferent. A cada situació atmosfèrica, és a dir, a cada posició de la bestiola, s'hi dedicava una estrofa al·lusiva, i totes eren resumides en aquesta quarteta final:

Cual barómetro animado
de experimental doctrina,
la sanguijuela adivina
de la atmósfera el estado.

M'inclino a creure, potser amb un excés d'optimisme, que aquella prognosi en vers haurà estat la darrera supervivència de l'ocultisme meteorològic medieval entre nosaltres.

Com una excepció a aquelles aberracions, alguns homes havien començat a entreveure l'arma més formidable de la meteorologia: l'estadística. El procediment no era nou. Ja en temps de Metó, el segle V aC, s'havien fet observacions regulars, que eren afixades en els parapegmes de les columnes públiques perquè el poble conegués la marxa general del temps. Les observacions del vent hi eren especialment ateses, per la importància que tenien per a la navegació.

La manca d'instruments no era cap obstacle per a aquestes estadístiques; una serena apreciació personal dels fets i una anotació verídica donaren a molts observadors manera de recollir sèries de dades útils, que han esdevingut famoses. La de William Merle, a Driby (Anglaterra), del 1337 al 1343; la de Martí Blem, a Cracòvia, el 1502; la de Diego Palomino, a Jódar, prop de Jaén, que comprèn quaranta anys, del 1556 al 1595; les de Tycho Brahé, a Uraniborg, entre altres, són documents que permetran treure'n gran profit per a la meteorologia històrica i per a les futures investigacions sobre la variabilitat dels climes.

Ningú que sàpiga com avui són fetes a ull moltes observacions útils, com són ara les del vent segons l'escala de Beaufort, les de visibilitat a distància, les de transparència de l'aire, les de nuvolositat, i moltes d'altres per a les quals no són necessaris aparells, no menysprearà aquelles antigues estadístiques, on la meteorologia moderna podria ben bé cercar l'origen dels seus mètodes de treball. Un esperit observador pot treure'n conseqüències interessantíssimes. Així és com sense més elements de prova que els fets consignats a les cròniques, Francesc Bacon, a les darreries del segle XVI, pogué escriure aquests mots en un dels seus assaigs: «Diuen que ha estat observat —no recordo on— que cada trenta-cinc anys les coses del temps tornen a succeir de la mateixa manera: això esdevé amb les grans glaçades, les grans humitats, els grans eixuts, els hiverns calents i els estius temperats; és una cosa que esmento —diu—, perquè, recordant fets passats, he trobat que surt bastant exacte.»

Doncs bé: aquest període de trenta-cinc anys constitueix precisament el cicle de Brückner, redescobert amb no poc esforç i treball el segle passat com a període de fluctuació general de tota la climatologia del món.

Al començament del segle XVII les mesures instrumentals intervenen en meteorologia. Per una banda, Van Helmont inventa el termòmetre: un aparell ple d'aigua, el nivell de la qual puja i baixa «juxta temperamentum ambientis»; aquest aparell no trigarà a prendre forma definitiva i a ésser l'auxiliar més eficaç de totes les ciències. Per una altra banda, Torricelli inventa el baròmetre, les fluctuacions del qual seran, durant més de tres-cents anys, l'única guia que permetrà de predir les mudances del temps. Aquests dos esdeveniments són aplicats aviat a la meteorologia i li treuen el seu caràcter contemplatiu; el fet de definició difusa és substituït per la quantitat mesurada, i la crònica pel nombre. L'estadística matemàtica ha començat. Arreu sorgeixen observadors que comencen a formar taules numèriques de la temperatura i de la pressió de l'aire: a Itàlia, a Suècia, a Anglaterra, a França, a Alemanya, la darrera meitat del segle XVII proporciona taules sistemàtiques d'observacions, i la climatologia científica planta les seves primeres fites. A Catalunya no ens arriba aquesta disciplina fins cap a l'any 1780, que fou quan el metge Francesc Salvà començà les observacions de la temperatura de Barcelona, que durant més de quaranta-sis anys féu ell personalment, i que continuades després en un lloc o altre de la ciutat, ja no han estat interrompudes mai més. De la discussió dels nombres recollits, en va sortint lentament una definició cada vegada més perfecta del clima de cada lloc; a les observacions del termòmetre i del baròmetre, es van afegint les d'altres aparells que la física inventa, i un corpus documental es va formant a base d'aquelles milionades de valors numèriques. La multitud de les dades que un dia darrera l'altre cal anar consignant, en lloc d'esporuguir els observadors, els esperona i els dóna la intuïció que estan construint els fonaments d'un vast edifici que ells, però, no veuran acabat. Aquest estat d'esperit domina la Climatologia de finals del segle XVIII i primeries del XIX, difícilment el podríem resumir millor que recordant aquells mots amb els quals Agustí Yáñez, cap a l'any 1835, començava el seu darrer resum estadístic de les taules termomètriques d'en Salvà: «Cal que recollim dades i més dades, sense defallir —deia—, que multipliquem les nostres observacions… els nostres successors, més avançats que nosaltres, podran coordinar els fets, enlairar-se fins al coneixement de llurs causes, i deduir conseqüències que nosaltres no estem en condicions de preveure.»

Molt sovint ha estat blasmat aquest criteri, que ha omplert de nombres milers de volums, i fins no manca qui troba malaguanyada la feina que els observadors s'han pres. Cal, però, ésser orb per a no veure que el període documental és preliminar indispensable de tota ciència inductiva. D'orbs d'aquesta mena n'hi haurà sempre, i com a mostra curiosa no em cal sinó esmentar que, fa una vintena d'anys, quan vaig tractar de posar sota l'ègida d'una respectable institució barcelonina la xarxa pluvimètrica de l'antiga Societat Astronòmica, que després ha estat incorporada al Servei Meteorològic de Catalunya, un membre d'aquella

institució s'hi va oposar argumentant que allò era reunir xifres en va i que el que interessava era saber quan havia de ploure i no quan havia plogut. La graciositat d'aquell *home de ciència* fou d'una eficàcia decisiva, i el projecte no passà endavant.

La quantitat enorme d'observacions recollides fins avui no ha donat, és cert, un fruit proporcionat a llur volum ni a la bondat intrínseca de moltes d'elles; més encara: cada dia la incúria i la ignorància fan que es vagin perdent o destruint sèries d'observacions inèdites reunides arreu amb esforç i paciència. Però aquests fets sols demostren una cosa, i és que és més fàcil trobar qui observi que no pas qui indueixi, i que l'art d'extreure l'essència dels coneixements adquirits és quelcom de més difícil i més complicat que la feina d'adquirir-los.

Els estudis i els resums de climatologia local, que avui prenen una gran volada, valoraran en pocs anys aquesta feina feta. Ara els mètodes de càlcul i de representació evolucionen en el sentit de presentar la part viva del clima de cada país, i al primitiu procediment de les mitjanes aritmètiques, això és, a la determinació de valors mitjanes de la temperatura, la humitat o la pressió atmosfèrica, que eren l'única finalitat dels primers resums climatològics, es va sobreposant l'estudi del coeficient de durada de cada fenomen i de les lleis que regeixen la seva freqüència i la de cada una de les seves valors possibles, així com de la interdependència que els lliga; és a dir, s'hi fan intervenir els conceptes de *probabilitat* i de *correlació*, damunt els quals es basteix un nou criteri de l'ocurrència dels fets climàtics i de llur significació biològica i econòmica.

Des que el termòmetre i el baròmetre foren aplicats a l'estudi de l'aire lliure, la meteorologia quedà vinculada a la física, i com a branca de la Física la trobem a tots els tractats d'aleshores. De la mateixa manera que el clos de cada laboratori físic es treuen les darreres conseqüències de les coses vistes, en el clos de cada observatori meteorològic va néixer una mena de ciència local del temps. Fou així com començà el regnat del baròmetre, que ha durat fins els nostres dies, perquè, de tots els aparells, és ell el que amb més anticipació és influït per les pertorbacions visibles de l'atmosfera. Les inscripcions que encara avui ostenten els baròmetres aneroides i que un fracàs permanent no arribarà potser mai a desacreditar, no són sinó reminiscències d'aquella època d'isolament en la qual cada observador s'havia de fer pel seu propi compte una meteorologia integral, des de la lectura dels aparells fins a la previsió del temps.

Però en arribar la segona meitat del segle XIX, la meteorologia ja es trobà encongida dins l'estretor de l'observatori isolat, i començà a tendir, més que cap altra ciència, a aquella universalització dels fets que avui anomenem sinoptisme. Els èxits científics obtinguts per Maury amb les seves cartes dels oceans, on va resumir més de mig milió d'observacions de vents a la mar, les idees de Dove sobre les causes dels temporals, i les provatures de nombrosos savis per a construir mapes climatològics de tot el món, com a recopilació dels resums obtinguts a les diferents localitats, seguiren de ben a prop les grans descobertes sobre la mecànica dels gasos i la meteorologia va entrar en la segona fase de les seves activitats: la que se sol anomenar «fase

de la xarxa mundial». Els primers assaigs de cooperació internacional tingueren bon èxit. Una conferència de meteoròlegs i d'homes de mar, reunida a Brussel·les l'any 1853, va establir les normes d'aquesta cooperació per a les observacions marítimes. Les referents a les estacions terrestres foren iniciades en una reunió que tingué lloc a Leipzig l'any 1872, a la qual seguiren dues conferències internacionals de caràcter oficial: una a Viena l'any 1873 i una altra a Roma l'any 1879. Durant el temps que transcorregué entre les dues conferències quedà encarregada de la coordinació dels treballs una comissió permanent, i, després de la de Roma, quedà constituït el Comitè Meteorològic Internacional. L'organització prengué la seva forma —que substitueix— de Conferència Internacional de Directors de Serveis Meteorològics, a la reunió de Munic del 1891. La guerra gran deixà en suspens aquesta organització, fins que, firmada la pau, el setembre de l'any 1919 es tornà a reunir la Conferència de Directors a París; després, el 1923, a Utrecht, i el 1929, a Copenhaguen.

L'organització comprèn avui tres ordres d'elements actius: la Conferència Internacional de Directors de Serveis Meteorològics d'Estat, que es reuneix cada cinc anys; el Comitè Meteorològic, que és renovat a cada reunió de la Conferència i resol els assumptes durant els cinc anys de vacança, i les comissions internacionals, constituïdes per especialistes en determinades matèries. Aquestes comissions tenen cura dels estudis exclusivament científics i es reuneixen més o menys periòdicament per pròpia iniciativa i generalment també quan es reuneix la Conferència de Directors.

Aquesta organització, de la qual el Servei Meteorològic de Catalunya és oficialment membre des de la seva fundació, comprèn un centenar de centres directius, dóna normes de treball a milers d'observadors, i, transcendint als afers quotidians de milions d'homes, és la que avui orienta i empeny el progrés de l'obra de conjunt: de la meteorologia pràctica per mitjà dels Serveis d'Estat, i de la ciència pura per mitjà de les comissions permanents.

La col·laboració així estructurada dels meteoròlegs de tot el món ha conduït a resultats inesperats, fins al punt que avui, poques hores després de les observacions de les set del matí, és conegut l'estat del temps a tota la Terra, i és publicada per les oficines francesa i anglesa la carta meteorològica de tot l'hemisferi nord.

Els primers assaigs sinòptics ja havien estat fets, però, uns quants anys abans de la primera conferència. Entre el 1842 i el 1860, nombroses temptatives isolades havien tingut per objecte traçar cartes parcials del temps, amb dades retrospectives les unes, i amb avisos telegràfics les altres. La pèrdua d'un navili francès a la mar Negra, durant una tempesta, el mes de novembre del 1854, i l'enquesta que el Govern francès va ordenar per aclarir-ne les causes, decidiren el director de l'Observatori de París, Le Verrier, a cercar dades meteorològiques d'aquells dies, representant-les damunt d'un mapa i estudiant-ne la distribució i els canvis. Fou aquell el punt de partença d'un pla del mateix Le Verrier per a la transmissió d'avisos telegràfics, que des del 1863 foren publicats en forma de mapa. L'exemple es propagà ben aviat, i moltes nacions tingueren també llur carta sinòptica.

Parlem-ne un moment, d'aquestes cartes sinòptiques. La descoberta de Buys-Ballot, a Holanda, sobre la direcció i la força del vent en relació amb el pendent baromètric, els treballs de Galton a Anglaterra sobre l'estat del temps a cada país, segons la seva situació respecte als centres de baixa pressió, i sobretot la facilitat amb què es podien dibuixar en un mapa les línies d'igual pressió, a l'inrevés del que s'esdevé amb les de qualsevol altre element meteorològic, que són generalment irregulars i discontínues, feren que des d'un principi s'entengués per cartes del temps les cartes isobàriques, i que tot d'una prenguessin personalitat, en la terminologia científica, les zones de pressions altes i les de pressions baixes, voltades les unes i les altres de línies isobàriques tancades. Les zones d'alta pressió, o anticiclons, foren considerades com a regions on l'aire davallava de les capes altes, i en arribar prop de terra era irradiat cap enfora, tot girant entorn del centre en el sentit de les busques del rellotge; les zones de baixa pressió, o ciclons, eren regions d'aire, aspirat cap amunt, hi afluïa de la perifèria, tot girant a l'inrevés del rellotge. Aquesta individualització dels ciclons i dels anticiclons, enfortida per l'espectacle de llur persistència d'uns dies als altres i de llurs moviments de conjunt, com si fossin veritables éssers físics, ha dominat fins avui la meteorologia pràctica, i encara en els nostres dies la terminologia que en deriva és l'única usual en la tècnica diària dels observatoris.

Aquest concepte primari dels ciclons i dels anticiclons, i el costum de seguir-ne el camí damunt la carta, costum repetit anys i anys, ha acabat per produir una conseqüència funesta: la rutina. I no podia ésser de cap altra manera. El fet que, dins els Serveis, els encarregats de la previsió tenen difícilment lleure de fer altra cosa que traçar a corre-cuita la carta del temps a base dels telegrames xifrats procedents de 150 o 200 observatoris, els quals transmeten cada vegada prop de 2.000 dades diferents, i la pressa amb què cal fer-ne l'anàlisi per a donar a hora fixa la informació i la previsió que el públic espera, influeixen d'una manera lamentable en el treball, i el final ineludible és acudir al *cop d'ull*, és a dir, a l'empirisme, fruit de la pràctica i resident ja en el subconscient del predictor. Sir Napier Shaw, l'antic president del Comitè Meteorològic Internacional i director, durant molts anys, del Meteorological Office de Londres, comenta així aquest fet:

> Deixeu-me dir que l'ús de les cartes del temps per a fer la previsió ha fet generalment impossible comprendre la Meteorologia que hi ha dins de les cartes del temps, llevat del que fa referència a la pròpia localitat. Les idees que una carta del temps d'Europa suggereix a un meteoròleg de Londres, per exemple, podran ésser enteses a Islàndia, als Països Baixos o a Noruega; però trobarien ben poca aplicació a Suïssa, a Espanya, als Balcans o al nord d'Itàlia, i no gaire tampoc a França. Cada país ha de desenrotllar, naturalment, una tècnica de previsió que li és peculiar, i acaba per ésser dominat per les idees sobre les quals es basa aquesta tècnica.

Un altre inconvenient de l'ús de les cartes del temps formades a base de línies isobàriques és que aquestes línies, en molts llocs, no són sinó una ficció. Per a fer comparables les

pressions atmosfèriques, cal sotmetre-les a una operació de càlcul que s'anomena *reducció del baròmetre al nivell de la mar*. Així, per exemple, a la pressió que marca el baròmetre del Servei Meteorològic (situat a 45 metres d'altura), per a reduir-la al nivell de la mar cal afegir-hi 4 mil·límetres i mig; a la de l'Observatori Fabra, a la serra de Collserola, se n'hi han d'afegir 38, i a la del nostre observatori del Turó de l'Home cal afegir-hi, en terme mitjà, 140 mil·límetres. La ficció consisteix a suposar que la mar s'estén per sota dels continents, i que coneixem la llei segons la qual el baròmetre aniria pujant a mesura que l'anéssim aproximant a aqueixa mar subterrània inexistent. Com que cap d'aquestes condicions no es realitza, la reducció al nivell de la mar, sobretot per als observatoris de muntanya i per als dels planells continentals, és feta amb grans errades de teoria i de concepte, que ara com ara no estem en condicions de resoldre i que introdueixen en les cartes del temps fenòmens ficticis, degut a unes operacions numèriques mancades d'un veritable sentit de realitat, però de les quals no podem prescindir.

La reducció del baròmetre al nivell de la mar és, en el fons, un procediment de projecció damunt d'un pla horitzontal, que si és acceptable quan es tracta de figures geomètriques, és molt discutible en tractar-se de magnituds físiques.

D'aquesta dificultat no se'n podia sortir sinó d'una manera, i era deixar de banda la meteorologia plana, i acceptar de ple el fet de la diversitat d'alçàries, és a dir, crear una nova ciència de tres dimensions.

Una gran esperança, certament ben fundada, va fer néixer l'exploració de l'alta atmosfera. Els mètodes usats en aquesta exploració són cada vegada més perfectes, i els resultats més interessants. Avui es fan sistemàticament a tot el món llançaments de globus pilots i de globus sondes, s'aixequen estels i globus captius, i s'enlairen avions proveïts d'aparells de precisió. Fins molt endins de l'estratosfera, diàriament van centenars de globus que ens porten noves certes dels vents superiors, i sovint també de la temperatura i de la humitat. Els sondatges per mitjà d'avions, en els quals ha sobresortit el Servei holandès, mercès als vols que l'aviació militar d'aquell país fa per encàrrec de les institucions civils, són cada vegada més freqüents, i la tècnica dels vols i la perfecció dels aparells permeten obtenir en menys d'una hora dades completes de l'estat de l'aire, fins als 4.000 o 5.000 metres d'alçària. Els nous mètodes d'exploració són tot just a llurs començaments; però en llur part més elemental, o sia en l'observació dels vents alts amb globus pilots, se n'ha intensificat l'aplicació en tanta de manera, sobretot als observatoris dels aeroports, que es pot dir que dels moviments de l'atmosfera lliure en tenim una informació gairebé permanent.

Seria difícil dir quins han estat, aquests darrers anys, els qui més han influït en l'evolució de la ciència de l'atmosfera: si els qui n'han emprès l'estudi teòric, considerant-la senzillament com una massa fluïda en moviment, o els qui han cercat nous procediments d'observació de les regions superiors, fins a obtenir una definició gairebé contínua de l'estat de l'aire en tota la seva extensió accessible, o bé els qui han portat fins al darrer grau les grans

síntesis del sinoptisme posant a contribució quantitats fabuloses d'observacions, de sondatges i de cartes del temps.

Són, sobretot, els centres matemàtics i meteorològics de Bergen i d'Oslo, a Noruega, i l'Observatori de Lindenberg, a Alemanya, els qui han portat avant aquesta magna empresa i han iniciat la ciència nova. Dins les recerques d'aquestes dues escoles, la noruega i l'alemanya, la noció de l'isobarisme, de la distribució de les pressions arran de terra, va perdent importància. En canvi, en va adquirint cada vegada més la identificació de les masses d'aire, considerades amb la totalitat de llurs qualitats intrínseques de temperatura, contingut de vapor i energia de moviment o cinètica. Els fenòmens de l'atmosfera, així, deixen d'ésser la mera propagació d'unes situacions d'alta o baixa pressió per damunt dels continents i de les mars, per a esdevenir el mecanisme on juguen masses d'aire de procedència i de qualitats diverses, que es mouen, i es substitueixen les unes a les altres, segons les lleis inexorables de la dinàmica, i de passada van modificant-se i adquirint propietats noves, tant com van canviant de situació geogràfica o d'altitud.

La primera conquesta que en aquest sentit feren els meteoròlegs de l'escola noruega, fou la distinció entre dues grans categories de masses d'aire: l'aire tropical i l'aire polar, separades per una superfície de discontinuïtat: el front polar. En el fons, l'antiga teoria de les tempestes de Dove ja portava en germen aquesta distinció, i no hi ha dubte que si Dove hagués disposat de les cartes sinòptiques modernes, la seva teoria l'hauria conduït indefectiblement al descobriment del front polar.

Com ja havia previst teòricament el matemàtic Bjerknes, el front polar és una superfície ondulant, en la qual l'aire procedent del pol, més fred i per consegüent més dens, té tendència a ocupar la part més baixa de l'atmosfera, mentre l'aire procedent dels tròpics és empès per ell cap a les regions superiors, i aleshores s'hi produeixen, per refredament, fenòmens de condensació del vapor d'aigua, és a dir, de nuvolositat i de pluja. Dins del *model* que els noruecs han creat del front polar, cada una de les seves ondulacions és un cicló; les variacions que en passar un cicló experimenten la temperatura, la direcció i la força del vent, la classe i quantitat dels núvols i de les pluges, no són sinó fenòmens derivats del conflicte mecànic de les dues masses antagonistes en moviment. La distribució de la pressió atmosfèrica, no és tampoc aleshores sinó una qualitat secundària, produïda per la velocitat del vent i per la força centrífuga composta deguda a la rotació de la Terra, que fa que, a l'hemisferi nord, un cos en moviment hagi d'empènyer tot el qui hi ha a mà dreta de la seva trajectòria. Així, el vent actua com vent geostròfic, o, en altres termes: produeix sempre altes pressions a mà dreta, i deixa a mà esquerra pressions baixes, és a dir, el centre del cicló, d'acord amb la regla empírica de Buys-Ballot.

Com a resultat d'aquesta manera d'entendre els fenòmens atmosfèrics, va entrant en la pràctica de la previsió una nova forma d'anàlisi de la situació general, que consisteix a passar a un sol mapa la totalitat dels elements meteorològics observats. El front polar s'hi sol

descobrir amb facilitat, perquè a banda i banda d'ell són diferents la temperatura, la quantitat de vapor, el grau de transparència, i en general totes les propietats físiques de l'aire susceptibles de variació. Hi són també diferents les direccions dels vents inferiors, i les dels vents alts hi mostren inflexions característiques. No cal, doncs, sinó cercar on és la discontinuïtat, que unes vegades és brusca i evident, i unes altres és difusa, a causa de l'acció continuada de la turbulència, que va barrejant lentament les masses d'aire veïnes.

La sistematització d'aquesta forma d'anàlisi constitueix l'anomenada *frontologia*. Pel mateix procediment ha estat després descoberta l'existència d'altres fronts de discontinuïtat, com els que a la mar Mediterrània separen sovint, a més de masses calentes d'aire tropical vingudes de l'Atlàntic i masses fredes de procedència nòrdica o continental, unes altres que han adquirit llurs propietats sojornant en llocs més propers, com són els sorrals del Sàhara i les geleres alpines, d'on procedeixen molts dels corrents que governen el temps mediterrani.

Veus ací on ens trobem en el moment actual. Encara que durant molts anys el mapa isobàric —la carta del temps que tots estem acostumats a veure— continuarà essent una de les eines de treball del predictor, cada dia més caldrà parar esment, no pas a la distribució de les pressions, que és un accident, sinó a les causes primeres d'aquesta distribució.

La tendència, avui, és a anar considerant l'atmosfera com una gran màquina tèrmica. Dins d'ella, des de la brisa més suau fins a la mestralada més violenta, no són altra cosa que moviments que executa el mecanisme per a assolir la seva posició d'equilibri; estat que mai arribarà, perquè la màquina de la nostra atmosfera, com les màquines industrials, rep i cedeix calor, és a dir, té fogaina i refrigerant, que funcionen d'una manera perpètua. La fogaina són les terres refredades per irradiació nocturna i els glaços polars. Les mars, tèrmicament menys variables, contribueixen, però, també al desequilibri atmosfèric, i hi afegeixen encara grans quantitats de vapor d'aigua, aquest element proteic de la Natura, que adés es condensa en núvols i intercepta els raigs, adés es desfà en precipitacions, i aleshores cedeix a l'atmosfera, en forma de calor sensible, la calor latent que va absorbir al moment d'evaporar-se, qui sap si a milers de quilòmetres de distància.

No s'ha trigat a veure que de l'aire atmosfèric, del vehicle que així transporta la calor d'uns llocs als altres de l'enorme màquina, ni la pressió, ni la temperatura actual, no en defineixen prou bé l'estat absolut, perquè, àdhuc sense cap influència externa, la pressió i la temperatura varien en una mateixa massa, només que se la faci canviar de nivell. Si puja atmosfera amunt, automàticament perd pressió i es refreda; si se la torna a les capes inferiors, augmenta de pressió i de temperatura. Ha calgut, doncs, definir l'estat absolut de l'aire per un nou element: l'*entropia*, que és la que en darrer terme presideix l'equilibri de l'atmosfera, i quan l'equilibri ja s'ha trencat o s'ha fet inestable, és ella qui regula el lliscament d'unes masses d'aire damunt les altres, la producció dels corrents atmosfèrics i la de tots els fenòmens que en constitueixen el seguici.

Per a estudiar aquest fet, l'observatori aeronàutic de Lindenberg fa uns quants anys que publica resums i gràfiques mensuals de la distribució isentròpica de l'aire que va passant pels seus encontorns. Serà imitat aquest exemple i s'anirà definitivament a la solució termodinàmica de la ciència del temps? Qui hagi vist com s'acompleix la tasca diària dels serveis meteorològics, gairebé sense poder respirar, podrà dubtar que pel camí de la Termodinàmica tingui solució el problema de la meteorologia pràctica. També ho semblava al començament de les cartes isobàriques, i malgrat això, n'han sortit, durant més de mig segle, un cos de doctrina i d'experiència i unes regles relativament senzilles. Això permet esperar que l'estudi termodinàmic de l'atmosfera serà també simplificat i reduït a preceptes senzills, com ho fou l'estudi de les pressions; i que aleshores, en el subconscient dels qui tinguin a càrrec llur la previsió quotidiana, es formarà un nou empirisme, més racional i més segur que l'actual.

Però la meteorologia serà sempre quelcom més —àdhuc diré quelcom més elevat— que l'art de predir el temps. Tant com ella progressa, les altres ciències li demanen noves contribucions, i seria difícil avui trobar entre les activitats humanes alguna cosa que en una forma o altra no li reclamés una dada, una estadística o un consell. I no em refereixo precisament a la navegació, ni a l'agricultura, ni tan sols a l'aviació, que a cada moment reclama per ràdio o per telèfon quin temps trobarà en les seves rutes, i que els dies de pertorbació atmosfèrica arriba a demanar-ho amb veritable neguit. És com a ambient universal de la vida, que l'atmosfera ostenta tota la transcendència del seu paper.

Qualsevol variació de les propietats de l'aire exerceix una influència, favorable o nociva, damunt els éssers vius, i en particular damunt el nostre organisme. No ha de meravellar-nos, doncs, que, paral·lelament als problemes dinàmics dels quals he parlat, es plantegin uns altres problemes, físics o fisiològics, relacionats amb aquells. El pas de cada front de discontinuïtat representa un canvi sobtat de les qualitats de l'ambient, i exigeix de nosaltres i dels éssers que viuen prop nostre un nou esforç d'aclimatació. Com és exercida aquesta influència i com en surt victoriós o vençut l'organisme sols podrà ésser explicat quan coneguem en llur aspecte biològic tots els factors que caracteritzen les masses d'aire successives. Amb aquesta finalitat s'estudia avui la microestructura de l'aire, en relació amb les regions d'on procedeix o en les quals ha sojornat un temps més o menys llarg, i es cataloga el seu contingut de milions de partícules orgàniques, polsim dels volcans i dels deserts, cristalls de sal arrabassats a les onades, i, finalment, ions o partícules electritzades, de totes mides i de tota composició química. L'aire, així, deixa d'ésser aquell gas ideal, mescla d'oxigen i de nitrogen, que conegueren els nostres avis, i esdevé una substància col·loidal, una veritable emulsió de composició complexa, que s'infiltra dins les més petites cavitats del nostre cos i hi produeix efectes que tot just ara es comencen a sospitar.

Perquè l'estudi d'aquesta massa col·loide en la qual estem submergits sigui més útil, i sobretot perquè vagi rectament orientat, caldrà que els biòlegs i els higienistes hi sacrifiquin

una bona part de treball, i que amb llurs observacions facin veure la significació biològica, gran o petita, que puguin tenir les variacions de l'ambient.

Si la col·laboració dels meteoròlegs entre ells ha conduït als grans avenços dels setanta anys darrers, la col·laboració amb tots els altres homes de ciència ens ofereix, en perspectiva, descobertes de la més gran importància per a la nostra salut i per a la nostra economia.

Filòlegs i poetes*

Discurs llegit el 24 d'abril de 1934
en la XI Festa Anual de l'Institut

JOSEP M. LÓPEZ-PICÓ
Membre de la Secció Filològica

Si la vostra benvolença i la gentil tradició d'aquestes solemnitats de l'Institut han fet que sigui jo, el darrer arribat a la vostra companyia, qui, en nom de tots, proclami en acte públic la dignitat civil i l'emoció íntima de la festa, potser caldria, primer, que el poeta justifiqués la seva presència entre els doctes i que l'home propici als lleures imaginatius s'expliqués ell mateix i fes comprendre a tots la justícia d'una convivència en la qual polidesa i jerarquia acompanyen la quotidianitat eficaç.

Em faig meu el plany de Chateaubriand (en una nota del seu *Itinéraire de Paris à Jérusalem*) i vull dir-vos que sé bé prou el mal que fan a les lletres els escolars amb birret de doctor. Sense títols doctorals sóc vingut, i més em plau d'escoltar i d'aprendre entre vosaltres que no d'igualar-me, de puntetes i amb vestit manllevat, al vostre seny i a la vostra experiència.

Però tampoc no em seria escaient un posat d'estudiada modèstia i de fingida timidesa. Poeta sóc, i l'aventura que legisla el món per veu dels poetes fa que els dots de gratuïtat, de sorpresa i d'instint descobridor amb els quals el poeta és assistit puguin proposar al vostre seny la forma i el sentit

* Publicat a *La Veu de Catalunya* i *La Publicitat* del 25 d'abril de 1934.

de la vida, que mesuren, i a la vostra experiència, la llum que desentranya l'inconscient i la suprema intuïció que concreta la realitat i defineix la complexitat de la vida.

Entre els antics, ésser poeta era essencialment ésser al mig de la vida de tots. No eren d'un públic, sinó del seu poble. I aquest dret, sota l'advocació dels antics, és el que ens iguala i el que m'assegura de no desmerèixer entre professionals de l'estudi, encara que de vegades sembli absent i que, com en Joan Conill de La Fontaine, me'n vagi a festejar l'aurora entre la farigola i la rosada.

Orgull de l'Institut serà sempre la benaurança feliç d'aquest equilibri de les virtuts pairals i el paisatge; de la voluntat d'Escola i la fidelitat de Llar; d'Acadèmia i Miracle amb concreteses pacients i ficció de Mitologia.

Ha estat repetit que els poetes han desvetllat el nostre Renaixement. Cal no oblidar que els poetes mateixos, arribats ja a la consciència d'unitat del poble que tornen a posar en marxa, fan de l'atenció i de l'estudi els instruments necessaris al perfeccionament de la llengua i s'honren amb el mestratge dels gramàtics.

«Cal gramàtica als escriptors», deia en Pompeu Fabra des de *La Revista*, que dirigíem dos poetes l'any 1915 (en Joaquim Folguera, l'enyorat absent, era l'altre). I en constatar l'any 1918, des de la presidència dels Jocs Florals de Mataró, que el criteri d'en Milà i Fontanals, limitat a una descastellanització parcial de la nostra llengua amb interdicció de tota expressió universal, havia estat a bastament superat, reconeixia que precisament l'obra dels poetes havia retornat al català el sentit de totalitat i havia fet possible la normalització de la gramàtica paral·lela a la difusió de la literatura.

M'escaigué, el mateix any 1918, des de la presidència de la Festa de la Poesia celebrada a Sitges el mes de setembre, de correspondre a les paraules plenes d'una elegant tolerància i d'un seny exquisit (així les qualificà en Carles Soldevila) d'en Pompeu Fabra amb el reconeixement, avui tan just com aleshores, que l'obra dels filòlegs ens ajuda a conèixer la totalitat de l'idioma i a disciplinar la voluntat i deslocalitzar la vida; que el filòleg creador coopera a la vitalització desamortitzadora dels poetes i que més enllà del mecanisme dels mots i per damunt de les formes definitives i en graciós lligam amb la tradició justifiquen que a uns i altres pugui ésser aplicada, amb la clara substitució el cas, la dita del rei de França al poeta:

> Nosaltres dos, iguals, portem dues corones.
> Mes, rei, jo l'he rebuda. Poeta, tu la dónes.

Rei d'antany i gramàtic d'avui en joventut perenne associen govern i plèiades de l'humanisme.

El rei de França encoratjava el poeta Joachim du Bellay propulsor de la vida contra el didactisme i de l'estudi per tal d'acompanyar la naturalitat amb virtuts de seducció i de con-

venciment. I tota la plèiade del gran renaixement francès era fidel al programa de defensa i il·lustració de la llengua.

L'obra d'en Pompeu Fabra ens ha assenyalat el camí fet de l'instint de la llengua a la capacitat abstracta de la nostra expressió; del sentiment de pàtria a la idea de cultura; de la varietat dialectal i del caprici individual a la unitat responsable. I els poetes d'avui, plèiade de Catalunya a l'hora del retrobament nacional, oposen a la fatiga dels escriptors per feblesa o per abreujament la solemnitat emotiva dels cavallers que donen fe d'una pàtria.

Fe d'una pàtria i ales al seu verb. Defensa i il·lustració de la llengua catalana superior a la utilitat de l'intercanvi de necessitats de les llengües desvalorades i sota el control de la divisa de Baudelaire:

> Ce qu'il nous faut à nous les suprêmes poêtes
> c'est le front dans les mains du vieux Faust des estampes.

La qual divisa en subratllar una actitud d'estudi assenyala les possibilitats de les llengües perfectibles.

Cavaller entre els poetes de la plèiade del Renaixement català fou Guerau de Liost, el nostre Jaume Bofill i Mates, la vacant del qual a l'Institut m'ha estat conferida. Deixeu-me invocar, amb el seu nom, la senyoria de l'amistat i la sobirania de l'exemple. La revisió del noucentisme català al punt dolç de l'entesa dels filòlegs i dels poetes ens ofereix la màgica figura d'en Jaume Bofill i Mates, l'home que mereix els guanys del treball i del joc i al qual els mateixos instruments de treball se li tornen obra ben feta. En ell, guanyar iguala merèixer. I això és la plenitud i és també la immortalitat. Només el mestrejador de la llum i el concertador de la convicció podien fer de la sàtira una gramàtica i de la glòria un bon govern.

Diuen els experts que un dels misteris de la natura és la vitalitat de les males herbes nades als camps de més bona llavor. Algú pregunta si no seria practicable l'experiència de sembrar grana dolenta per tal d'assegurar un prat de bella herba. L'esperit no és aliè a aquesta facècia. I segurament el destí dels pobles tampoc, per tal com veiem de vegades que en els pobles més propicis a les anàrquiques improvisacions de les sembres culturals desordenades s'obtenen collites de selecció d'homes excepcionals realitzadors de perfectes obres de jardineria humanística.

Rubió i Lluch - Prat de la Riba - Puig i Cadafalch
Pijoan - Ors - Josep Carner
Fabra - Bofill i Mates - Carles Riba

A l'atzar esquematitzo tres etapes del moment cultural que tots nosaltres hem viscut. I el virtuosisme ardent i documentat i l'oportunisme subtil i enginyós que ha calgut esmerçar a

fi que la viabilitat de la nostra ambició orgànica no sigui malaurada culminen en la deixa del Cavaller Guerau de Liost, al qual són aplicables les paraules del gran diletant de l'humanisme, Anatole France, a propòsit del més feliç jardiner de la gramàtica, La Fontaine:

> Estimava els mots i sabia triar-los. No s'és escriptor sinó a aquest preu. Els mots són idees. No raonem justament sinó amb una sintaxi rigorosa i un vocabulari exacte. Jo crec que el primer poble del món és aquell que té la seva sintaxi millor. S'esdevé sovint que els homes es barallen per mots que no entenen. I s'abraçarien si es podien comprendre. Res no importa al progrés de l'esperit humà com un bon diccionari.

Si un dels nostres ens ha fet hereus d'aquesta delicada grandesa, cal que nosaltres mantinguem la certitud (essència de l'humanisme n'ha dit Walter Pater) que el que ha interessat una vegada homes vivents no pot deixar de viure; cap llenguatge que hagi estat parlat, cap somni gronxat per esperits humans, res del que hagi pogut suscitar passions o esplaiar curiositat o amor.

El meu desig d'obeir és, senyors, la raó de la meva presència amb la vostra al servei d'aquesta continuïtat. Tots els qui vivim un instant en companyia cal que li fem abastar totes les coses possibles. No altre conhort té la maduresa ni altra resposta el seny a les inquietuds de l'experiència.

Un poeta entre els doctes. Senyors, no us escandalitzeu massa. El mateix daler de saber, la pruïja d'explicar-nos, oscil·la entre la Poesia i la Veritat.

Universalitat i cultura*

Discurs llegit el 29 d'abril de 1935
en la XII Festa Anual de l'Institut

JOSEP CARNER
Membre de la Secció Filològica

Veiem, en molts indrets poderosos, una crisi de l'Universal. Sense cap pena que Catalunya hagi d'ésser, de bell nou, contra corrent dels neoabsolutismes, reclamo per al nostre verb, com per a tots els dispersos en la catàstrofe sortosa de Babel, el dret a la unitat essencial de la Pentecosta. La llengua ha d'ésser particular, i l'esperit incontenible. Oh nobilíssim misteri!

La temptació irresistible que s'empara de la insuficiència intel·lectual o cordial és de reduir els horitzons i de cavil·lar en termes de veïnat.

D'això tenen comuníssim sentiment els homes, per bé que no sempre en llevin aplicacions escaients. A estones són un tema de conversa per als qui mesuren pobles no pel desig que es fa altura, sinó per una amplada circumstancial. «Pertanyeu —han hagut de sentir-se els nostres— a una minoria ètnica; escriviu en una llengua descoronada; sou locals; consumiu massa part del dia en una il·lusió petita o en un rebec superficial. A ningú no recarà d'ignorar-vos si tanmateix voleu fer jurament de poquesa; però és debades parlar d'esperit en aquesta mitja veu, encaixonada en una afrau.»

* Publicat a *La Publicitat* i *El Matí* del 30 d'abril de 1935 i a *La Humanitat* del primer de maig del mateix any.

Tanmateix, pareu-hi compte: qui així sermona no és pas una lliure Acadèmia de ciutadans del món, ni un filòsof transcendental, ni un utopista inefable. Es tracta de gent més coneguda i de la propaganda de quelcom de clos, en un clos diferent; aquells mentors viuen neguitejats pel deler d'imposar-se, i voldrien allistar-vos. D'altres poden dir-vos (i ho admetríeu amb propòsit d'emulació): «Feu millor que no féreu». Però parla una *avara povertà* no pas nostra, i tota emmetzinada, quan se us diu: «Sigueu altrament que no sou.» No us en deixeu convèncer. No us vagaria en acabat d'entrar en l'Universal, que és un noble ball de veritats profundes i no pas de disfresses.

La manera d'entendre's cada vegada més els diferents llinatges no té res a veure amb mesures pseudomilitars d'unificació, ni una convenció utilitària, com seria un esperanto més o menys genial, sinó en parlar més vivament, cadascú en la seva varietat, i nosaltres en la nostra, de l'ideal comú. Això és el que pot definir-se amb la fórmula lul·liana: «Si no ens entenem per llenguatge, entenguem-nos per amor». Un sol llenguatge per a tot el món menaria a la buidor, escurçaria, a benefici de pobres conveniències, aquella personalitat sense la qual tota acció esdevindria estereotipada, previsible i immemorial com la dels insectes.

Tots coneixeu la doble lligada col·lectiva que representa el llenguatge. En ell es reflecteix, de primer, el repertori complet de la sensibilitat i la intel·ligència d'un poble: ací és el poble qui fa, com un poeta doblat d'un savi. En acabat, al seu torn, el llenguatge crea el poble. D'obra d'art es torna musa. De tresor, inspiració. Hi ha, doncs, com anota Redslob, una acció recíproca de causalitat que s'anusa entre la mentalitat i els seus lligams d'expressió.

Però una nació no és pas nada per a ésser closa —com volia l'ideal xinès o espanyol— per unes o altres muralles, sinó conversadora; servirà, com definia Mazzini, un ideal específic, però en final benefici de tots, i amb un relleu d'encuny religiós. Convindrà afegir que la millor revenja d'un poble que es trobarà, en el tomb dels dies alterosos, cohibit o bé captiu, serà l'arborament de la seva devoció universalista. S'ha parlat en els dies moderns del sagrat egoisme de les nacions. Sentiment d'*amateurs* si ho compareu amb la força ferrissa i el protagonisme implacable del poble hebreu. El qual, no gens menys, va convertir el seu Déu exclusiu en Déu de tots en el captiveri, tot planyent-se sota les arbredes fluvials de Babilònia. El monoteisme, origen del principat de la consciència, alliberador de l'esperit científic, causa eficient de la fraternitat humana, és la gran vencedora resposta d'Israel a la persecució.

Hi ha un estil, en cultura, de neomalthusianisme, de vaga de fecunditat, i és l'endogàmia dels esperits, la instauració del típic en una escaparata reverenciada. Ça com lla el particular no existeix si no és com a aturada supervivència d'una antiga característica més extensa, i comunament duta per immigrants. Gairebé res no és autòcton, sinó regolfat. Hom no viu sinó de manlleus, d'una tàcita selecció d'encavallaments. És de mal suportar l'asservivivent de la cultura a un prejudici polític de to sectari o a una educació bel·licosa, amb contaminació de llurs essències i llurs procediments. En cultura són desitjables les invasions de l'excel·lent i com més millor; el perill fóra, si de cas, en una de sola; qui sap si provincialis-

me, encara. Defalleix l'esperit entre fronteres eriçades; i no li lleven, per si sols, gaire profit els més grans atributs del poder material, la vastedat, la força i el parpelleig ple d'amenaça.

Molt pot ésser reservat, en canvi, a una petita contrada en aquestes riberes, si ens fem aixopluc de l'humà, refugi de l'universal. Convindria tirar al foc tota la vèrbola, tota la fatuïtat inconscient, tota la satisfacció gratuïta: però, després de tot això, depèn només d'una superior tensió espiritual que cap redreçament mai somniat no sigui pas impossible. I per atènyer aquesta tensió ens cal força més que la tutela coadjuvant que se'ns proposa d'una bibliografia científica, sobretot traduïda, i d'una art literària que voldria passar per senyorejadora i que rarament ha superat la pròpia antologia folklòrica.

Orestes parla avui en català, i la traducció de la gran trilogia d'Èsquil esmussa gairebé el dentat de qui llegeix per la seva acuïtat genuïna, la sinceritat gairebé dolorosa de la seva nova naturalització. Ens hi colpeix, sense minva, el llampegueig dels cims i el poderós davallant de macs per les magnífiques rossoles. Veus ací la traducció on l'obra genial a reivindicar és presa de viu en viu, i un dels assoliments més perfectes de les lletres catalanes d'ençà que en Bernat Metge ens lliurà amb tota elegància la faula del Petrarca, meravella de transposició en la seva mena, no pas més sobirana. Aquest universal ens emancipa; era ací negoci de pagar un bell tribut, i en aquest camp només pagant-lo s'arriba a senyoria, car dins ell, i en una inversió generosa de les normes utilitàries —igual que en el domeny de la mística—, cal perdre's per trobar-se i donar-se per tenir-se.

No hi ha pas opció veritable entre ço que s'anomena cultura nacionalista i una d'universal. Cultura nacionalista és una contradicció en termes. Cultura no és quelcom de massa conjuminable, que es raoni com instrument i servei de defenses estratègiques, de primacies providencialistes o bé del nimbe nou i artificiós d'un tòtem exhumat. Cultura és obriment sense reserves, contrast de totes les embranzides vivents, unitat humana desinteressada, que hom recerca per mètodes confluents i complementaris. És funció suprema de tot llinatge, superació del castís, del pintoresc i de les més belles raconeries. La varietat humana hi és servidora perquè hi convergeix; i, graonada en la història, assegura millor la continuïtat. Però no podem arribar a tots els caires de cada cosa sinó de pertot. I cada diversitat nova no ha d'ésser sinó un nou mode d'aproximació a la unitat.

Per uns quants segles coneguérem l'eixut, gairebé el desert. Dissuadides de llur naturalitat, les nostres fonts no revenien pas. En la represa, no deguérem el desvetllament a la complaença en el preservat, sinó al finestreig que en tot Catalunya i sobretot en la seva capital és el primer instint d'una gent vivificada per les comparances. Barcelona, si no la despobleu, té una vella tirada salvadora a esdevenir una borsa d'influències, una cruïlla de repercussions.

Ara ens cal refer-nos, més que mai, amb l'universal, ascendir d'un to, disciplinar l'esperit en la major dignitat, exigir darrera els noms i les façanes aquesta quarta dimensió que és la importància. Ja la facilitat, la improvisació, la fatuïtat i aquesta curiosa institució nostra, la crítica complaent i ensems mal convençuda, han de cedir el pas a una més saludable rigor.

Hem començat per comparar, i aquesta curiositat seria vana si no acabéssim adquirint prou pes específic, un segle o altre, per poder ésser comparats.

No es viu pas (vull dir altament) de combar-se sota les modes, sinó d'acarar-se als models. Hi ha qui es plany d'anèmia en més d'un indret de la nostra literatura recobrada. Deixem el dret de mil experiments epidèrmics a races amarades de valors tradicionals, on hom arriba a socialitzar el llevat humanista fins i tot des de la tribuna estantissa del míting; el desordre no és encara massa greu quan ateny la pruïja de l'insòlit un d'aquests revolucionaris (a França prou avinents) tots saturats de gramàtica i fent-vos sentir implícites en cada gosadia qui sap les veneracions de mònites antigues i noblement patinades. El misoneisme és gran roïnesa, però altrament, és gran badoqueria de prendre per noves les aparences buides, aquestes bijuteries que demà mateix semblaran suburbanes.

No em sé desconhortar de la nostra petitesa. Alguns dels pobles que han estat agents més subtils de la civilització conegueren igual o pitjor penúria pel que fa a la demarcació territorial i al nombre de llurs vivents. Però cal excel·lir, cal expandir-se endalt, i això no es guanya sinó per àrdua qualitat. En el pitjor del cas, preferiria la meva pròpia indigència a la d'un veí. La diferència és que la meva no es resignaria pas definitivament a un motlle burocràtic sense substància o a un esperit felibresc en perpètua evaporació. Però la manera que té l'arbre de riure's de la tàpia que tanmateix el defensa és de branquejar per damunt del camí, com si diguéssim a tot cel.

Jaume Marquilles considerat com a historiador*

Discurs llegit el 20 de maig de 1936
en la XIII Festa Anual de l'Institut

FERRAN VALLS I TABERNER
Membre de la Secció Històrico-Arqueològica

El meu nomenament de membre numerari de l'Institut d'Estudis Catalans, a les tasques del qual, en condicions diverses, he vingut col·laborant gairebé des de la seva fundació, és el motiu que avui tingui l'honor de dirigir-vos la paraula en aquesta festa acadèmica anual. Participant en els treballs de la Secció Històrico-Arqueològica com a membre adjunt d'ençà de l'any 1918, la meva incorporació definitiva com a membre permanent de la dita Secció s'ha escaigut en una circumstància per a mi singularíssimament trista: la vacant que jo he vingut a emplenar, gràcies a la consideració i a la deferència dels meus companys, és la que havia produït la mort inopinada i sentidíssima del meu amic de l'ànima en Francesc Martorell i Trabal.

Pèrdua dolorosa i considerable per a Catalunya, per a l'Institut i per als seus familiars i amics, la d'en Francesc Martorell; pèrdua inestimable per tants i tants conceptes, i de la qual sols els qui tinguérem la sort i el goig

* Publicat a *La Veu de Catalunya* del 21 de maig de 1936.

de tractar-lo amb continuada freqüència i de conèixer-lo en la intimitat i en l'esfera dels seu treball durant un bon nombre d'anys podem donar-nos compte cabdal. La seva modèstia, el seu desinterès, la seva abnegació fervorosa i exemplar eren tals, que fora del cercle estret de les seves relacions i amistats no era fàcil que tingués la gent ocasió d'adonar-se de les seves qualitats excepcionals, dels seus mèrits preclaríssims, dels seus esforços i treballs copiosos i fecunds. La seva actuació no fou mai espectacular, no buscà en cap moment aquella brillantor externa que confereix, no sempre en la mida justa i adequada, la reputació difusa i ressonant que forma l'aura de la popularitat.

Per això en Martorell, si no podem arribar a dir que fos inconegut, bé podem declarar que fou un gran valor massa negligit i sovint preterit, amb ofensa de la justícia i del reconeixement obligat.

Noble i extraordinari exemple de patriotisme i d'amor a la ciència, el d'en Francesc Martorell! Impulsat per aquests dos sentiments, fosos en ell amb un mateix i indestriable ideal, renunciava al seu propi lluïment i al seu legítim benefici, per a vessar-se, sense poderne esperar recompensa proporcionada, en les tasques múltiples i no sempre exemptes d'obstacles i de dificultats que en profit de l'interès col·lectiu realitzava. L'entusiasme catalanista i la decidida vocació científica l'animaven incessantment, eren el seu estímul constant i li donaven aquella perseverança, aquell fervor i aquella fe que no s'apagaren mai mentre visqué. Així pogué superar les contrarietats que li tocà de sofrir no poques vegades en l'esfera mateixa del seu treball, que, en les condicions que l'efectuava, podem bé qualificar d'heroic.

En Martorell no solament fou un home de gran vàlua en l'orde dels seus estudis i en el terreny de la pública activitat, sinó que fou també un home exemplar en tots els aspectes de la seva vida. Era la seva personalitat tota d'una peça, i la seva conducta responia íntegrament a una completa unitat de criteri. Cristià ferventíssim i conseqüent, amarat d'un sentit franciscà de la vida; home de família model; amic sincer i d'afecte veritable… no presentava contradicció de cap classe entre el seu viure íntim i la seva actuació social.

Allò que, des dels seus inicis, el nostre Institut deu a en Martorell, és considerable. Podríem dir que hi va deixar enterrada gran part de la seva activitat i de la seva vida. El nostre egregi fundador, en Prat de la Riba, que amb el seu do de saber conèixer i apreciar la gent havia descobert la vàlua enorme d'en Martorell, el va situar de bon antuvi a l'Institut; i aquí va quedar vinculat per sempre més. Quanta labor callada i anònima, però utilíssima, hi va realitzar, primer com a secretari-redactor i després com a membre de la Secció Històrico-Arqueològica! Amb quina tenacitat i amb quin amor sostingut, indefallent, va treballar-hi en multiplicitat de tasques! Ell va ésser certament benemèrit. I com és molt el que li devem, just és que honorem la seva memòria.

En la solemnitat d'avui, per a seguir el costum anual del nostre Institut, em toca presentar a la vostra il·lustrada consideració un tema relacionat amb els meus estudis habituals. He cregut que no fóra totalment mancat d'interès en aquesta ocasió dir-vos quelcom del

gran jurisconsult català quatrecentista Jaume Marquilles considerat com a historiador. Breus van a ésser les meves paraules, poc abundoses les dades i observacions que aquí us aporti; però augmentar amb un element més la sèrie dels nostres historiògrafs medievals bé valdrà la pena, tanmateix.

En Marquilles és un tractadista de gran prestigi en el camp dels estudis jurídics. Les notícies que de la seva vida aplega el bisbe Torras i Amat en el seu *Diccionari d'escriptors catalans*, són, encara que sumàries, suficients per a comprendre que en la seva llarga vida en Marquilles adquirí no solament un cúmul notable de coneixements mercès als seus estudis, sinó també una bona experiència a través de la seva activitat. Antic alumne de la Universitat de Lleida, llicenciat en Dret Canònic, el seu gran coneixement del dret de la terra era no solament fruit de la seva erudició jurídica, sinó que derivava també, en no poca part, de la pràctica adquirida amb la seva intervenció en afers diversos. El seu càrrec de vicecanceller del rei Martí l'Humà li havia facilitat una competència efectiva en els problemes de Dret públic, demostrada amplament en els seus famosos *Comentaris sobre els Usatges de Barcelona*, tractat notabilíssim que li ha valgut per sempre més la seva principal reputació.

És dintre d'aquest llibre notable, que acabà de compondre en 1448, essent ja octogenari, i que dedicà als consellers municipals de la seva ciutat de Barcelona, on en Marquilles inclou una croniqueta que comença des del principi del món i arriba fins al moment que ell escrivia en ple regnat d'Alfons el Magnànim. Aquesta crònica, redactada en llatí, a l'igual que tot el tractat sobre els *Usatges*, en el qual està inserida, ocupa, en l'edició impresa en lletra gòtica l'any 1505, més de catorze folis.

En aquest interessant resum d'història antiga d'Espanya i medieval de Catalunya i Aragó, en Marquilles mostra la seva erudició i àdhuc les seves condicions d'investigador documental, de les quals dóna prova també en altres indrets del seu mateix tractat, on aprofita i a vegades esmenta concretament documents de l'Arxiu reial i de l'Arxiu capitular de Barcelona, que, segons es veu, tenia bastants coneguts.

Una anàlisi detinguda per a la identificació de les fonts de la crònica d'en Marquilles seria interessant de fer; potser, en algun cas, les errades que aquesta conté, les equivocacions de noms i altres confusions que s'hi noten, podrien servir per a orientar en la dita recerca. No totes aquestes errades, però, serien en semblant sentit aprofitables; en algunes d'elles són de tal naturalesa, com per exemple el trabucament de noms, que haurien d'ésser considerades més aviat com a males transcripcions del copista que escriví l'exemplar manuscrit conservat avui a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, del qual és, per altra part, una bastant fidel reproducció l'edició impresa en el 1505. Que l'emperador Teodosi es converteix en Teodori, Ataulf en Astulf, i Don Opas en Coffa, posem per cas, no pot tenir probablement altra explicació que les errades del transcriptor. Cert és que, segons notícies documentals donades a conèixer per en Duran Sanpere, el mateix Marquilles va rebre una subvenció municipal per la feina de dictar i comprovar el manuscrit que en podríem dir oficial

dedicat als consellers de Barcelona i que fou artísticament il·luminat per Bernat Martorell; però en la seva edat avançada en Marquilles no devia potser complir amb suficient minuciositat la tasca de revisió a què s'havia compromès.

Per a la història espanyola anterior a la Reconquesta, tenim per cert que la font principal de què es serví en Marquilles fou el *De Rebus Hispaniae* de Roderic de Toledo. Consigna en Marquilles en la seva crònica uns elogis entusiastes d'Espanya, dels quals trobem el model innegable en els que el gran arquebisbe toledà inserí en l'esmenat llibre seu i que deriven evidentment de les famoses *laudes Hispaniae* de sant Isidor. Una altra prova que per a la història antiga i dels inicis de l'alta edat mitjana espanyola s'inspirà en Marquilles en el *De Rebus Hispaniae* de Roderic Jiménez de Rada, la constitueixen la descripció de les característiques dels gots i les consideracions planyívoles sobre la desolació d'Espanya a conseqüència de l'enfonsada de la monarquia visigoda. I s'ha de tenir en compte, encara, per a acabar de verificar la influència de la indicada obra de Roderic de Toledo damunt la part primera de la crònica d'en Marquilles, que aquest més d'un cop addueix explícitament, en corroboració d'alguna de les dades històriques que consigna, el testimoni de l'arquebisbe.

Més que no pas les dades d'història universal antiga i de les èpoques romana i visigòtica d'Espanya, ens interessen ací concretament les notícies de la crònica d'en Marquilles relatives a la història de Catalunya; i en particular desvetlla la nostra curiositat el problema de les fonts narratives de què s'hagués servit en aquesta part de l'obra. Una cosa crida, de moment, l'atenció; i és que en la crònica d'en Marquilles la llegenda d'Otger Cataló i els nou barons de la Fama apareix ja consignada amb molt detall. Aquesta llegenda erudita, la propagació i desdoblament de la qual tingué lloc en el segon quart del segle XV, havia estat explanada detalladament per mossèn Pere Tomich en el seu llibre *Històries e conquestes del reyalme d'Aragó e Principat de Catalunya* escrit en 1438, o sigui deu anys abans de la conclusió dels *Comentaria super Usaticis* d'en Marquilles. La tragué aquest del dit llibre? O bé la recollí del compendi i adaptació catalana del *De Rebus Hispaniae* de Roderic de Toledo, que cap a la fi del primer quart del segle XV féu un escriptor anòmim, el qual hi encabí la llegenda d'Otger ja en ple estat de formació? O tal vegada en Marquilles trobà la dita llegenda en el *Sumari d'Espanya*, obra suposada d'en Berenguer de Puigpardines, escrita també probablement cap a la fi del primer quart del quinzè segle i en la qual, com digué en Massó i Torrents, hi ha ja madures totes les llegendes que s'havien anat formant en èpoques precedents, i encara se n'hi afegiren les noves? Difícil seria arribar a precisar-ho categòricament.

Passem per alt la història carolíngia i anem a la genealogia dels comtes de Barcelona i a la successió dels reis d'Aragó fins al temps d'Alfons el Magnànim en què en Marquilles escriví la seva crònica. Per a una part important d'aquest període, que comprèn una bona sèrie de segles, creiem haver trobat una de les fonts principals de què en Marquilles se serví per a la seva relació històrica, en la redacció llatina de la *Crònica de Sant Joan de la Penya*; tantes i tan freqüents ens semblen les semblances i connexions entre l'un i l'altre textos. Però no es

limita pas en Marquilles a seguir estrictament la *Crònica pinnatense*, sinó que, traient-ho de fonts distintes, hi afegeix altres indicacions genealògiques i històriques; al mateix temps hi intercala de vegades alguna notícia o comentari de caràcter jurídic, i aquest és un aspecte que dóna un interès especial a la crònica d'en Marquilles, digne d'ésser ressaltat. Així, per exemple, en parlar de la dominació dels gots a Espanya, en Marquilles parla de la legislació visigoda, de la seva subsistència a Catalunya fins a la promulgació dels *Usatges*, i de la seva absoluta i total derogació pel rei Jaume I en les Corts de Barcelona de 1251. Així, també, remarca, segons ho podia concebre en la seva època, la transformació del càrrec comtal, en temps de Guifré el Pilós, que de comte beneficiari passà a propietari del comtat de Barcelona i d'altres comtats catalans. En Marquilles caracteritza aquest trànsit suposant, amb un lleuger anacronisme, que en Guifré tenia el comtat a títol de feudatari fins que per donació del rei de França el posseí en alou.

En Marquilles, en la crònica de referència, llueix no tan sols la seva cultura jurídica; també la seva erudició bíblica hi apareix de tant en tant, com esqueia al seu caràcter clerical. Mereix així mateix ésser subratllat el barcelonisme d'en Marquilles. La història autèntica o fabulosa de Barcelona troba sovint en la seva crònica lloc, si no preferent, almenys prou important. La llegenda d'Hèrcules i de la fundació de la nostra ciutat per aquell semidéu, les notícies relatives a la conquista de Barcelona per Lluís el Piadós en l'any 801, a la seva capció i saqueig per Almansur en 986 i al seu recobrament immediat pel comte Borrell II, ajudat de nobles i cavallers diversos, així com altres detalls escampats, revelen prou clarament el sentiment barcelonista d'en Marquilles.

La crònica de què tractem pren una major animació a partir del segle XIII i particularment des del regnat de Pere el Gran; la relació històrica es fa des d'aquell moment més viva a estones, i adquireix en general un desdoblament major que el que tenia fins llavors. A mida que s'acosta el temps en què el cronista redacta la seva obra, les notícies històriques van prenent un caire més manifest d'actualitat; encara que tot sovint la preocupació genealògica d'en Marquilles, minuciosa i detallista, trenca l'interès de la narració, intercalant-hi a cada regnat indicacions especials sobre la règia parentela.

Però, malgrat referir-se la darrera part de la crònica d'en Marquilles a una època més pròxima, no hi falten tampoc errades i confusions. Quan parla, per exemple, de la conquesta del regne de Mallorca pel rei Pere el Cerimoniós, aquest monarca és presentat com a home que era ja llavors arribat a una senectut quasi valetudinària. Així mateix, en parlar del Compromís de Casp, suposa que l'elecció del rei Ferran fou feta pel vot unànime dels compromissaris.

El període historiat per en Marquilles amb major deteniment i extensió és el del regnat d'Alfons el Magnànim, en temps del qual fou redactada la crònica, que té, per tant, pel que es refereix al dit regnat, el valor d'una relació contemporània. En Marquilles, tot i mostrar-se un admirador del Magnànim, no deixa pas de posar de relleu errades que cometé en algu-

nes de les seves campanyes. El que en Marquilles relata amb més detall i animació és la conquesta del regne de Nàpols, la qual ve a constituir, gairebé, el tema final de la crònica. Acaba aquesta amb una llaor ditiràmbica en honor del Magnànim.

En Marquilles ens apareix, en la crònica, igual que en tota la resta del seu tractat sobre els *Usatges*, com un escriptor essencialment medieval. Com a home de Dret, era principalment un feudista; com a historiador, era un cronista més aviat eixarreït i poc elegant.

Dels historiadors catalans en llatí, en Marquilles és potser el que clou definitivament el període anterior al del triomf del Renaixement clàssic. Després d'ell, en Margarit, en Jeroni Pau i en Tarafa representaran ja el nou esperit i aportaran a la nostra historiografia llatina una nova significació i unes qualitats literàries que donaran un to més brillant a la cultura nostra d'aquell temps.

Centenari de Jacint Verdaguer*

Discurs llegit el 23 d'abril de 1944
en la XIV Festa Anual de l'Institut

Carles Riba
Membre de la Secció Filològica

El 1933, el centenari de les *Trobes* d'Aribau s'escaigué enmig d'un sentiment de victòria. Com a primer impuls haurien estat poc en elles mateixes; poc o no res com a realització isolada un segle enrere: els fou donat valor pel que després d'elles s'havia vingut realitzant i sentit segons el que s'havien anat precisant les aspiracions implícites en els il·lustres versos. Per això la celebració no interrompé les enquestes i les polèmiques, millor diríem l'examen de consciència col·lectiu, que la crisi del mateix procés de renaixença havia determinat; ans n'acreixé el rigor, fins a fer cap tots plegats a una insatisfacció profunda, no pas menys útil, certament, que l'alegria a la qual, per fora, tot semblava invitar.

Molta de cosa era canviada, i un intolerable dolor dissociava els cors en els dies de 1939 que portaren l'evocació del Gaiter del Llobregat llançant, feia cent anys, el primer dels poemes de la seva tan dolça, recta i hàbil propaganda per la llengua. Baldament en la dispersió i en la mort civil, els escriptors catalans sentiren i reconegueren Rubió i Ors fundador i patriarca; i en un nou començament, tant més melangiós, es dis-

* Publicat a les *Obres completes* de Carles Riba, Barcelona, Edicions 62 (1986) III, 2.

posaren a partir de l'experiència i de la cendra com ell ho havia fet de la isolada, pura i no pas orba fe:

> …incert dels vents, no dubtes,
> Fènix, mai de la flama.

1945. Durant encara el dany, redreçant-nos ja de la vergonya, però incerts del futur i dubtosos del propi passat, un altre centenari comanda, molt més imperiosament, la nostra atenció: el de la naixença de Jacint Verdaguer. Entorn d'un nom i d'una obra, no podria haver-hi més d'ingenu orgull col·lectiu fent de cobertura i defensa contra el temps; estic per dir contra l'examen. Envejable posició la del poeta coronat nacional! En celebrar-se'n el centenari, no haurà de sofrir la paorosa prova d'ésser estirat cent anys ençà, d'ésser sotmès a una truculenta operació de rejoveniment, en la qual pot quedar-se, d'ésser requerit a dir de nou el seu missatge a unes orelles distretes pel so d'altres modes, a uns cors potser aviciats, potser millorats, per d'altres companyies. Al contrari, serà el seu poble que se li acostarà per tot d'actes de culte, fent-se ell mateix un segle més vell i fent-lo a ell un segle més mític; espessint encara més al seu entorn el núvol de dolcíssims malentesos i de daurades complaences. Ningú no gosaria dir que el que en aquest solemne i tendre joc la veritat perdrà, sigui al capdavall perdut… En el cas de Verdaguer la cosa serà més desconcertant. Curiós és tanmateix el destí d'aquest poeta, que, supremament imprecís sobre ell mateix, no semblà, o no volgué, o no pogué, tenir del seu intricat programa de poesia i d'existència, altra idea que la que l'ocell de la boscúria podria fer-se del seu cant i del seu vol o de la seva presó. És curiós, repeteixo: ell que justificà la seva vida simplement, titànicament, tornant armada de possibilitats contra els segles la llengua que havia rebut desvalguda del seu poble, haver d'ésser, vivent i difunt, signe de contradicció i centre de disputes l'abast de les quals l'ultrapassa; i en la primera celebració jubilar que li correspon, ésser sol·licitat per partits i per grups que no hauria pogut imaginar, no ja adherint-lo a llurs intencions, sinó merament existint, sense que la seva nativa, malfiada fidelitat de rústic hagués pujat a pura ira; artífex que correspongué a la certesa del que li era donat amb un treball tenaç, humil, com si res no tingués per gràcia, ésser de sobte revalorat d'ocasió, després de tal precipitada, potser primera, segurament incompleta i no massa directa ni amorosa lectura; i sobretot, greuge més subtil, en comptes de veure, des de l'eternitat, un al·luvió extraordinari de glòria acreixent l'extensió del seu íntim domini, sofrir un canvi en el sentit essencial de seu mite i, a força d'ésser fet nacional, ésser pomposament fet estrany al seu mateix poble. I quan les coses van així a l'una banda, la reacció enfront tampoc no és del tot pura: dins les catacumbes la llum sempre ha de cedir perillosament qualitat a l'ombra. Perquè, basta el fervor? Per a un judici més fonamentat, evidentment no. Erra l'amor? No, ans som nosaltres que errem sovint sobre l'amor; el que importa és que hi sigui, intel·lectual, despert i fecund.

Estudiós que parla a estudiosos, català que, com vosaltres mateixos, treballo per una altra Catalunya indefinidament possible, crec haver indicat on, al meu entendre, hauríem de situar-nos en la celebració del centenari de Verdaguer. Tots els ritus de la nostra tristesa i de la nostra esperança no han d'ésser obstacle per a les nostres empreses de recerca d'una veritat embullada entre tants d'espinosos interessos, per a un nostre propòsit de canviar en ordre, serenitat i claredat, tanta confusió com hi ha, des del mateix principi, dins i entorn del cas de Verdaguer. No em refereixo exclusivament a certs episodis lamentables de la seva vida: vull dir la seva vida sencera, la seva vocació i la seva obra poètica, el valor d'aquesta i l'estimació o estimacions que s'han fet d'aquest valor. No és feina per a un sol dia ni potser per a un sol home; però ja que el toc d'una data solemne ens adverteix, hem de resoldre'ns entre tots a sortir-ne, a posar-nos coratjosament la qüestió en la seva justesa, a descobrir d'un cop l'agulla que fa plorar inexplicablement la criatura, vull dir a precisar la raó per la qual, en acostar-nos a l'obra conjunta de Verdaguer des d'alguna de les cristal·lines meravelles que estan en la memòria i en el cor de tothom, o a la seva biografia des de la idea del seu zel i de la seva dignitat sacerdotal, ens sorprenem, decebuts, de no poder reposar en aquella tranquil·litat i satisfacció que ens semblaven assegurades.

És aspiració ja sobreentesa de tot artista fixar-se i durar, lliure de contingències, en la perenne joventut de la seva obra; el drama és que, per a la perfecció d'aquesta, ell mateix i els seus actes volguts són contingències, i que en darrer terme l'obra sola és necessària. És rar que així sigui, és rara l'obra d'art que hagi realitzat una tan venturosa natura. Homer és un nom, Shakespeare poca cosa més, i tenim la certitud que res d'ells no ens manca per a endinsar-nos inacabablement en l'essència de llurs creacions. Dant mateix, a l'extrem de la paradoxa, ¡quin miracle d'impersonalització, quina habilitat suprema per a purificar-se l'autor en ell mateix com a protagonista de la seva tragèdia, fent-nos sentir que aquell *io* tan repetit, tan inexistent, tan present, no és més que cadascun de nosaltres mateixos, nostre el seu amor i la seva ira, el seu èxtasi i la seva contemplació i la seva salut! Indagar quines foren les anècdotes del pas d'aquests creadors per la terra, quin el tirat de llur caràcter, quines les fonts secretes de llur matèria, quins els mètodes pels quals laboraren, ve d'una curiositat marginal, d'ordre estrictament científic; si es vol també, d'un profund impuls de realitzar nosaltres entre tots, per la reconstrucció de llur figura viva, una obra que correspongui a la grandesa de la d'ells. Més correntment aquesta figura se'ns compon del que sabem històricament de l'autor, del fantasma d'ell mateix que circula, vague i inaferrable, per l'àmbit misteriós de l'obra, i més encara, i sobretot, del que sense adornar-nos-en ens ha pres a nosaltres mateixos per nodrir la seva màgica supervivència immaterial. Així passa amb Verdaguer. Poques són les poesies seves que ens apareixen redimides en aquell diví anonimat que dèiem, i que tan per sobre està del primari anonimat popular. Ara és l'estil, ara és el tema; en general és un desequilibri entre el designi i la realització, sobretot una certa indiscreció gairebé violenta amb què se'ns vol aclaparar o entendrir, que ens fa

deixar, amb un cert neguit, la pàgina, per cercar davant dels nostres ulls l'autor amb el rostre d'home que va tenir i el paper que va fer entre els homes del seu lloc i del seu temps. De vegades és fins i tot la inèpcia rotunda que ens sobta enmig d'una justificada expectació, que ens trenca barroerament la delícia, que corona la preciosa estructura d'un poema: pensi's, per exemple, en l'oferiment que el rei Jaume fa a Catalunya del cim de Sant Jeroni, o en el pinyol de *chor* de processoneta en què acaba tot un *Somni de Sant Joan*. No es tracta de simples minves en la tensió, de momentànies distraccions en la guàrdia, de mecàniques imitacions de la pròpia gran manera, com des de sempre han estat excusades al bon Homer: sentim que és alguna cosa que falla des del centre mateix, i per la qual el perill de ruïna és continu, si no és que la mateixa ruïna és actual. En desagradable simetria, qui recorre en conjunt la vida de Verdaguer hi observa la mateixa tosca inseguretat, la mateixa candidesa davant la pedra d'escàndol, fins que ve la rodolada catastròfica pel vessant de la maturitat. Només que el biògraf, que es mou, amatent a fer caça de tot, en el pla de la feblesa humana, perdona més fàcilment, i així és just, que no pas el crític d'art sincer, que tot ho voldria autènticament de la força i de la vigilància.

No dic res de nou; fins i tot l'una i l'altra cosa ha estat dita més cruament. El que és singular, el que, només de registrar-ho, ja ens situa en el camí cap a la part de responsabilitats que en el cas de Verdaguer cal atribuir al medi on va viure i crear —no pas tan essencialment diferent com això del que avui l'estima i el jutja i no vol sentir parlar de certes coses—, és que les constatacions fetes en l'un ordre no són referides a les fetes en l'altre; manca el coratge o la curiositat, què sé jo, de contraprovar les unes per les altres, de cercar on és l'arrel comuna, de procedir cap a la síntesi. Quan el P. Miquel d'Esplugues, l'únic, sembla llançar-se a l'excitant i poc plaent aventura, en adonar-nos-en ja el veiem perdre's en les sinuositats i les penombres dels seus característics sobreentesos. Ha esbossat, i això és molt; però els documents coneguts posteriorment al seu assaig resten vigència a algunes de les conclusions que insinua, i no permeten de seguir exactament el rumb que fa l'efecte de marcar; com tampoc no ho consent un concepte mitjanament rigorós de la poesia; més, no ho tolera la mateixa poesia de Verdaguer, ja segons els mètodes amb què, per a reeixir o no, ell operava; i no diguem el fet imponent de tota la seva tan neta, orgànica i sòlida prosa. Generalment els qui han produït documents i testimonis per a una última revisió del que ja és acceptat de dir-ne la tragèdia verdagueriana, semblen donar per universalment reconegut i indiscutible el valor genial de l'obra poètica del tempestejat sacerdot; isolant uns dots poètics poderosos enmig d'una irremeiable feblesa de la ment i de la voluntat, atorguen a una mena d'Ariel clerical de virtuts menors, però tranquil·litzadores, el mínimum de necessària independència respecte del cada vegada més estrany personatge que ens despullen dins un al·lucinant clarobscur d'aiguafort goyesc. I viceversa, els dòmines més severs a denunciar febleses de la poesia verdagueriana, tiren, piadosos fills de Noè, un vel de caritat i d'enigma sobre aquell pobre nu sortit de seny, i miren àdhuc de fer-nos oblidar que aquest existeix,

excloent de llurs aplecs de les flors verdaguerianes més pures aquelles que ornaren, inesperades i mal col·locades flors de cactus, les seves hores de dolor i de dejecció.

No, no és senzill, des de cap punt de vista, el cas Verdaguer. Voler-se'l aclarir pel recurs de dictàmens banals, com que l'home no era intel·ligent, o que era un pertorbat, o que era un infant, o que era un ensuperbit, o què sé jo, posa immediatament més problemes al crític i al biògraf que no pas li'n resol. I encara no l'ha pres pel seu compte cap psicoanalista. Potser el que merament cal és desembarassar els accessos a la viva qüestió de molts prejudicis i recels i susceptibilitats de tot ordre. Pensi's només com Verdaguer guanya en proximitat humana, si el baixem raonadament uns quants núvols de les etèries i vagues altures en què des del principi fou entronitzat com a poeta; i quina grandesa, ni que fos alguna cosa de la *titanesca* grandesa del pecat, ens recupera com a home, si li atribuïm uns graus més de responsabilitat en el desordre del darrer període de la seva vida.

Fa més de vint anys, vaig intentar, per mètodes en què llavors m'exercitava prop de mestres il·lustres, portar una mica més de precisió a la crítica de la poesia verdaguerina, assajant d'explicar com en funcionava, des de dins, el mecanisme, i d'avaluar la qualitat de les realitzacions. Com a tesi, era un mer esbós; però assenyalava, a mi mateix i a d'altres, una tasca més minuciosa de confirmació o contradicció. Em fou tirat en cara, i no pas per un indocte, d'haver estat conceptuós i abstrús com si s'hagués tractat d'un místic teòleg de Tubinga. Avui, coneixent millor que aleshores la intimitat de Verdaguer, i amb més experiència de la literatura i d'algunes altres coses, estic convençut que un grau suficient d'autèntic misticisme, i millor una certa dosi de teologia, no ja de Tubinga, sinó simplement de Vic, afegida als seus extraordinaris dots poètics i al seu eminent fervor de caritat, haurien mantingut l'ordre i la calma a casa seva i fet notablement més fàcil de comprendre la seva persona, i amb ella el gloriós residu de la seva lluita amb la vida terrena, que és la seva obra poètica. Però Verdaguer era tot el contrari d'una testa filosòfica; els enamorats de la seva poesia ho celebren temeràriament com una ventura; l'estudiós no ha de fer sinó acceptar-ho, com un factor en el múltiple problema que se li posa. No vull dir que per a ésser gran poeta calgui ésser filòsof; però la inquietant constatació és que tots els poetes *indiscutits* com a màxims han penetrat profundament i subtilment, amb idees exactes i ben lligades, en llurs emocions i en llurs supremes contemplacions de la vida humana. Sempre en llur cas és possible d'imaginar un moment teòric en què ha estat llevada l'estructura de prosa sobre la qual els dos braços de l'arc havien ascendit lentament fins al punt de la clau: posada aquesta, s'oblida aquella i comença el miracle que ens dura. Aquest do de penetració intel·lectual en el nostre Verdaguer és molt feble; tant com és poderosa en ell la percepció, la visual en primer lloc, i com és fina i rica la sensibilitat. Veié, veié i sentí amb genial justesa com està i com viu la flor al cap de la seva tija, i l'ocell dins la seva fronda, i la mare amb el seu infant, i l'obrer amb la seva eina, i el cim damunt la seva serra, i el torrent daltabaix del seu roquissar: què sé jo, no acabaria; i encara més: veié i sentí, i estic per dir que ara més que mai uso aquests

mots en llur valor directe, veié i sentí *com està i com viu el nom sobre la seva cosa*. Per aquí fou poeta; i perquè tingué copiosament el do, escollint, associant i teixint percepcions, d'ésser present a allò que mai no havia vist ni sentit, fou gran dins la seva mena. Les síntesis amb què de vegades ens esgarrifa, no són de pensament i de visió, com per exemple les d'un Dant o d'un Aubigné, sinó de visió i de misteri; és a dir, els misteris ni prèviament a l'elaboració poètica no han estat posats davant la seva ment, com davant la del teòleg, abruptes en llurs temes abstractes i en llur ben dibuixat contorn irreductible: n'ha sentit la presència per una llum i una tremolor inefable de les coses i els éssers que atenyen, i més, dels mots que se li transcendeixen en la descripció de l'escena. No se li acudeix ni de pensar que no sap el que s'esdevé: diu simplement el que s'esdevé, i se'ns comunica un sentiment de misteri dins el que se'ns diu que s'esdevé. És tal vers aquí i allà, tal estrofa, de vegades ni tota ella sencera:

> Somnia veure a Adam, no el de la terra
> sinó l'Adam misteriós del cel,
> fer lo son de l'amor dalt d'una serra…

i el quart vers és engolit bruscament per una banalitat de recepta:

> dormint en braços de la mort cruel.

Rarament és tot un poema; però llavors no hi ha més enllà en poesia: *La rosa de Jericó*, *La mort del Lleó*. I no solament es consuma així en l'obra de Verdaguer l'expressió poètica dels misteris de Déu, sinó també la del misteri de la relativa eternitat humana, vull dir el misteri de l'acord perfecte entre el sentit de l'ésser humà i el de la terra i entre l'impuls de l'individu i el de la tradició: és *La Maleïda* o *Els dos campanars*. Però llavors hi ha en poesia molta cosa més enllà. I en la de Verdaguer, massa cosa més avall: massa trivialitat, no tan sols en les seves consideracions sobre els sentiments i la vida del paisatge i la història, sinó àdhuc en les imatges que els donen un punt líric de suport; i massa mecànica, monòtona imitació, no ja de la seva gran, sinó de la seva petita pròpia matèria.

Com no distingí ell mateix les desconcertants diferències de qualitat? Com ell, que era proclamat, i no per crítics sense autoritat, un místic; com ell, que certament creia ésser-ho, no tingué paciència i coratge per a acceptar, també com a poeta, la sequedat interior, i per a sofrir els silencis de la seva ànima profunda? Fou per humilitat mal entesa o per vanitat inconscient, que posà tan pròdigament els recursos externs de la poesia, sagrats per a tot lleial poeta, al servei de tanta obreta d'apostolat piadós o patriòtic? Problema desagradable, però inesquivable, per al qui s'emprengui a fons de reconstruir la psicologia de Verdaguer. No crec que pugui prescindir de referir-ho al procés de majoració del geni de Verdaguer, que ja els primers poemes d'ell engegaren, i a l'esperit del públic al qual eren adreçats. Les con-

clusions a treure de l'enquesta segurament farien més que satisfer una desinteressada curiositat científica: ens instruirien a tots sobre algun mal que pertorba l'entranya viva de la nostra renaixença, vull dir sobre tot el que aquesta inevitablement havia de comportar de sentiment d'inferioritat i de massa prompta reacció d'orgull a bon preu. El 1871 Edmondo d'Amicis vingué a Espanya. En les memòries del seu viatge recorda converses prolongades fins a l'alba amb joves intel·lectuals catalans, en la delícia de dir-se i comentar bells versos de l'actualitat poètica europea; no n'hi mancaren d'escrits en aquella ingrata i enèrgica llengua a penes renascuda de la seva antiga esplendor: «Una poesia che mi recitarono», diu, «di cui le prime atrofe imitano il rumore cadenzato d'un treno de strada ferrata, mi strappò un grido de meraviglia». Sis anys més tard li haurien pogut recitar estrofes de l'*Atlàntida*: quin crit no hi hauria fet? Tots els estrèpits d'un continent que s'enfonsa són allí, amb les greus melodies del preludi a la naixença d'una pàtria; la llengua mateixa, per lleis que operen des de més enllà dels seus mecanismes calculables, hi sembla també cercar de cop la seva forma a través d'una catàstrofe geològica.

Desproporció, si no desmesura, és el mot; i potser no podia haver-hi sinó falla del sentiment dels valors relatius dins el poema i entorn d'ell. Una revolució estava en marxa, i no ho semblava perquè era incruenta i feia l'efecte que havia d'ésser-ho sempre. Estudis, que manquen encara, estudis metòdics i no improvisacions i intuïcions de polèmica, sobre la sociologia del catalanisme, ens aclariran les raons i els fenòmens d'aquest desorientament del sentit de la mesura, que ha estat causa alhora de beneficis i de mals. El cas Verdaguer n'ha de constituir un capítol, si no tot un volum, pel que és i representa en ell mateix i per la seva implicació en la dramàtica recerca col·lectiva d'unes formes de societat i de cultura catalanes, entengui's bé, no en tant que societat i cultura, sinó en tant que pròpiament i volgudament catalanes. Com Verdaguer, l'exaltat fantasiós i fantàstic, que fou receptor i creador amb una energia no superada en ningú més del seu temps; com, doncs, i per què i en què Verdaguer contribuí a la incertesa i confusió de l'ambient, i sobretot en patí, amb perill tan greu per a la salut de la seva obra, i, que Déu em perdoni, fins de la seva ànima? Com i per què ell, que des del seu mester poètic aspirà tan tenaçment, no s'oblidi, a formes closes, clares i acabades, en el seu estat sacerdotal s'esgarrià cap al més informe dels pseudomisticismes i cap a la més gratuïta de les indisciplines, i de cara a les supremes operacions i designis de Déu confongué les emocions més tèrboles amb la visió, i va fer rústicament trampetes a la teologia, com es conta que en la seva adolescència les feia en els seus jocs de càlcul o d'atzar? Quant a ell mateix, un biòleg potser comptat i debatut no veuria en la incoherència d'aquests anys de Verdaguer —entorn dels quaranta-cinc de la seva vida, és significatiu— altra cosa que un complex de fenòmens de l'edat crítica per la qual, per a renovar-se o per a perdre's, passen tots els creadors, en llur natura alhora vigorosament viril i femenina.

Però hi ha més que biologia pura: els elements de la torbadora crisi d'incoherència eren els d'ell: manllevant una frase justa, formaven part de la mateixa «suma dels aparells amb

què havia de viure» i vivia; i eren també els vinguts a ell de la societat on vivia. Aquest poeta-sacerdot —així ell mateix es definia càndidament en el punt crucial de la seva crisi— es proposà o no d'ésser un sant (dic *un* sant, no simplement sant) i fallí: aquesta és una qüestió reservada als teòlegs, els quals a llur torn no faran sinó reservar-ne la part més concreta a Déu. En el que és deixat a les nostres disputes, i amb això cloc el cercle d'aquestes suggestions de tasca per a diversos estudiosos, ens trobem davant d'una tragèdia; si el protagonista no fos un pur heroi de la poesia, potser bastaria de dir una tragicomèdia: la d'un poeta-sacerdot que no troba, o que perd, la unitat del seu esperit; que com a sacerdot esdevé la caricatura del poeta, i viceversa, davallant dels *carmina* solellosos i elaborats del seu gai mester als *carmina* semiclandestins d'una pobra màgia i d'unes vivències d'ínfim preu, i d'una poesia esponjada en angèlica tendresa a uns crits de dolor i d'indignació, amargs i esqueixats, però sempre elaborats amb la mateixa lúcida cura. Sí, paradoxal, però per això mateix cal explicar-lo, aquesta mena d'Arquíloc cristià que de sobte sorgeix, enderiat en vers i en prosa a fer el bon Jesús i la dolça Maria tan parcials amb la seva manca de raó, tan còmplices dels seus sarcasmes i improperis, com en el seu lloc l'aferrissat poeta de Paros hauria pogut exigir que fossin els seus olímpics. Sorgeix, o ressorgeix, sens dubte perquè, sense ell adonar-se'n, han cedit les rescloses i defenses d'ascètica virtut i de convicció sacerdotal que Verdaguer, això sí, fou constant i exemplar a oposar al violent, al pròdig i a l'aventurer que dintre seu devia conèixer. Negligí el moment en què encara hauria pogut ésser senyor d'ell mateix, fos de la mena que fos la seva feblesa, i la culpa que era *en* ell esdevingué culpa *d'*ell. Dins la seva creació poètica i entre els fets de la seva vida: les reeixides i les indecisions i les caigudes se'ns mostren, per aquí hem començat, conjuntament en els dos camps; els fenòmens de repressió i de compensació abunden dins l'obra poètica, tendent a fer-se autònoma de la seva vida real, on sovint és feta com una aplicació somnambúlica de fórmules més pròpies de l'activitat poètica. Per això l'estudiós o estudiosos que procedeixin a la gran síntesi del cas Verdaguer que Catalunya es deu a ella mateixa, començaran per unes crues preguntes, la resposta a les quals durà cap a la síntesi cercada. Aquest poeta-sacerdot, quina idea, clara o imprecisa, tingué de cadascun dels dos papers, l'exercici conjunt dels quals volgué que fes la unitat de la seva persona i de la seva vida? Quina en tenia la societat concreta del seu país i del seu temps, que tan fàcilment l'habituà a la seguretat del triomf en l'un paper i en l'altre? Quines determinacions exteriors intervingueren, i sobretot, amb quina força vencible o invencible, perquè ell mateix es tracés una figura i un programa de la seva vocació, i entre els seus propis possibles a esdevenir n'elegís *un*?

Segurament és cert, almenys fins on arriben els nostres ulls moridors, el que s'ha dit de la nostra vida real: que la sentim «com una deformació més o menys essencial, de la nostra vida possible». Des d'un postulat anàleg procedeix, en suma, l'escola de crítica literària de la qual m'he vanat sempre d'ésser adepte, per a apreuar l'autenticitat d'una obra; el mètode és descobrir la idea, la «certa idea» d'ella, i comprovar el grau de fidelitat realitzada. Partir-ne

en el cas de Verdaguer, per a l'estudi decisiu del drama de la vida i de l'obra de Verdaguer, tan entranyablement nostre en bé i en mal, no seria, per un eminent camí, contribuir a la precisió d'una possible Catalunya que enyorem?

Que *enyorem*: el mot més peculiar dins el lèxic de mossèn Cinto; el més expressiu d'una seva abismal inquietud, sobre la qual potser ben dramàticament no fou ell mateix gaire perspicaç. No sense motius essencials és el mot de la seva poesia que ens ha fet sentir com a més nostre col·lectivament. Però tractem, nosaltres, d'ésser més perspicaços…

Una intervenció d'Arnau de Vilanova en les controvèrsies teològiques amb els jueus*

Discurs llegit el 23 d'abril de 1945
en la XV Festa Anual de l'Institut

JOAQUIM CARRERAS I ARTAU
Membre de la Secció de Ciències

Altra volta, en seguiment d'un ritu civil suara restaurat, l'Institut d'Estudis Catalans celebra la seva festa anual sota el patronatge del cavaller Sant Jordi i convida a prendre-hi part a nombre d'amics, que en la present hivernada —ai las!, massa llarga— comparteixen la fidelitat a la llengua pairal i la voluntat de cultura del nostre poble. I, semblantment a com en les festes de família el més petit sol ésser l'encarregat d'adreçar les felicitacions als qui hi són presents, així enguany m'ha correspost a mi, que *só* el darrer nouvingut —darrer en el temps i en els mereixements— dins d'aquesta Corporació, testimoniar davant de vosaltres la fe i l'amor amb què perseverem en el camí emprès. Avui, a més, ens esperonen el pressentiment d'un pròxim retorn a la nostra llibertat d'acció i el convenciment que des de l'albada dels temps nous que s'acosten, l'Institut es veurà abocat a tasques feixugues i urgents de recobrament cultural.

* Inèdit.

En l'entretant, bo serà de reprendre, cadascú en la mesura de les pròpies possibilitats i a to amb les circumstàncies, tradicions de treball suspeses en mants ordres. Així, l'ocasió de la present solemnitat em decidí a ressuscitar una línia d'estudis abans esponerosa, en la qual jo fiu les primeres armes dins l'àrea de la investigació catalana. Us parlaré de n'Arnau de Vilanova, figura pròcer del nostre segle XIII, si menys genial que en Ramon Llull, semblantment empès per un anhel d'universalitat, que el dugué així mateix a intervenir en els greus problemes espirituals del seu temps. Però jo sento ara al cor la punyida de saber-me gairebé sol en aquesta represa dels estudis arnaldians, car en l'interval han desaparegut d'entre els vivents els mestres il·lustres de qui jo rebí guiatge. El record se me'n va vers el gran catalanòfil que fou el professor Heinrich Finke, l'eminent investigador de la cultura medieval, mort a Friburg a les darreries del 1938, el qual en els seus *Aus den Tagen Bonifaz VIII*, ens donà un tast saborós dels textos llatins de n'Arnau. I penso amb recança en l'excel·lent amic —meu i de molts de vosaltres— P. Martí de Barcelona, el caputxí abrandat d'amor a Déu i a Catalunya, caigut el 1936 víctima de la vesània revolucionària, a qui devem un bon aplec de documents arnaldians. I evoco, sobretot, amb enyor, el meu iniciador en l'arnaldisme, el professor Ramon d'Alòs-Moner, diligent secretari general que fou d'aquesta Corporació, abatut de falconada traïdora el 1939, conscienciós recercador de la producció literària de n'Arnau en la llengua vernacla, que reeixí a divulgar, fressant el camí a la seva compilació en un sol volum, avui en gestació.

Sigui'm lícit d'afegir, als noms dels tres arnaldistes traspassats en els anys de la nostra guerra civil, el d'un gran castellà quelcom anterior, que fou amantíssim de les lletres catalanes i, si visqués, no desdiria de compartir el goig d'aquesta festa, malgrat que una propaganda malintencionada en deformi ara la fesomia. He al·ludit don Marcelino Menéndez y Pelayo, el qual en la seva extrema jovenesa, fa just seixanta-sis anys, ens revelà en una magnífica monografia un aspecte, caigut llavors en total oblit, de n'Arnau de Vilanova, ço és, el de la seva actuació teològica, que transcorregué paral·lela, però gairebé sense punt de contacte, amb el seu altre aspecte més conegut de metge i científic. Cert que Menéndez y Pelayo desenfocà a gratcient la figura per afilerar-la en la sèrie dels seus *Heterodoxos*, que publicà l'any següent. Lluny de mi el propòsit de vindicar n'Arnau de la màcula d'heterodòxia; doctors ha tingut i té l'Església bastants a pronunciar-ne el fall oportú. Però, a sis segles i mig de distància, les heretgies de n'Arnau ens són innòcues i al pur historiador no han de torbar-li la visió d'altres caires interessants en la seva activitat teològica, com són, per exemple, els de reformador polític, profeta visionari, capdavanter dels anomenats *espirituals* i promotor del beguinatge. Algun d'aquests caires ha estat exposat de mà mestra pel professor Paul Diepgen, altre gran arnaldista contemporani a qui tampoc no sabria estar de referir-me.

No creguéssiu esgotat, pel que acabo de dir-vos, el coneixement de n'Arnau. En resten, ben al contrari, diverses facetes en la penombra; i en especial, l'estudi de la seva ideologia està, com qui diu, per encetar. Cabalment, jo em proposo d'examinar, aquesta vetlla, una

actuació de n'Arnau fins ara no tractada —que jo sàpiga— pels investigadors, és a saber, la intervenció que prengué en les polèmiques religioses amb els jueus hagudes a Barcelona en la segona meitat del segle XIII, de la qual ens ha romàs un clar testimoni en el seu escrit inèdit, en llatí, titulat *Al·locució sobre la significació del nom Tetragràmmaton tant en la llengua hebrea com en la llatina i per a declaració del misteri de la Trinitat amb raons i senyals evidents*. En aquest escrit n'Arnau precisa la seva actitud enfront d'una de les dues cultures orientals llavors influents a la nostra terra. Fins ara coneixíem a bastament el seu franc arabisme, que el menà a aprendre l'àrab, a traduir-ne al llatí un cert nombre d'obres i a assimilar-ne doctrinalment moltes més; per mitjà de n'Arnau, com és sabut, la medicina aràbiga envaí Europa. Restava, però, enigmàtica la seva posició respecte a la cultura jueva, el contingut de la qual era, no mèdic i científic, sinó predominantment teològic. El tractat susdit permet, com veurem, desxifrar l'enigma.

L'*Al·locució sobre el Tetragràmmaton* fou dedicada al dominic fra Pere Puget i enllestida al castell de Meüillon el 20 de juliol de 1292. Qui fos el destinatari, no he reeixit a saber-ho; en canvi, el lloc i data de composició de l'opuscle ens orienten tot seguit sobre la seva gènesi. El castell de Meüillon era la llar pairal dels barons de Meüillon i estava situat a la diòcesi de Gap, en el Delfinat. En 1292 pertanyia a Ramon de Meüillon,[1] membre il·lustre de l'orde de Predicadors, un temps bisbe de Gap i llavors arquebisbe d'Embrun, a qui pel seu valer intel·lectual i pels seus dots polítics havien estat confiades delicades missions. En compliment d'una d'elles, que el papa li encomanà prop del rei d'Aragó, estigué a Barcelona pels volts del 1288, on n'Arnau pogué conèixer-lo. Els frares de Santa Caterina, amb els quals Ramon de Meüillon entaulà de segur bona amistat —qui sap si el convent li donà estatge!—, devien ésser els mitjancers, llavors o més tard, de la relació personal entre ambdós. L'*Al·locució sobre el Tetragràmmaton* és, doncs, una obra teològica primicera de n'Arnau, escrita en els temps de màxim fervor pels seus mestres dominics, que li havien ensenyat les llengües orientals i la teologia, amb el designi de contribuir a llur croada per la fe del Crist prop dels pobles incrèduls: «empunyada fortament l'espasa de la paraula de Déu pels valents predicadors en varietat de llengües i de pobles», segons frase del mateix Arnau.

Ramon de Penyafort fou el principal organitzador d'aquesta croada cultural, planejada inicialment de cara als pobles mahometans, per tal de coronar amb unes altres armes —les armes espirituals— i uns altres lluitadors —els frares missioners— les conquestes guerreres del rei Jaume I. Per la seva iniciativa fou fundat a Tunis un *studium arabicum*, que es nodrí amb dominics catalans;[2] el 1250 hi fou enviat Ramon Martí, natural de Subirats, prop de

1. Sobre aquest personatge, vegeu la *Historie littéraire de la France*, XX, pàg. 252-266.

2. Sobre la fundació dels estudis aràbics i del *studium hebraicum* de Barcelona, vegeu l'estudi d'A. BERTHIER, «Un Maître orientaliste du XIIIe siècle: Ramon Martí, O. P.», *Archivum Fratrum Praedicatorum*, Roma, 1936, pàg. 267-311.

Vilafranca, qui es féu remarcar ben aviat pel seu profund coneixement de les llengües i de les cultures aràbiga i hebrea. Un centre semblant fou obert pel mateix temps, o poc després, a Múrcia. El capítol general de l'Orde, celebrat a Valenciennes el 1259, recomanà la fundació d'un altre estudi aràbic a Barcelona; i en aquesta recomanació cal veure l'origen del col·legi de llengües orientals que existí certament a la nostra ciutat en el darrer quart de segle XIII. És probable —Berthier ho dóna com un fet segur— que en ell aprengués l'àrab n'Arnau de Vilanova. El col·legi barceloní oferí, però, una novetat, urgida —com veurem— per les exigències culturals del moment: a més de l'estudi aràbic hi funcionà un estudi hebraic. El capítol provincial d'Estella del 1281 el menciona taxativament en ocasió de destinar-hi alguns frares en qualitat d'estudiants i d'assignar-hi per lector a fra Ramon Martí, el qual, tres anys abans, havia acabat a Barcelona el seu famós *Pugio fidei adversus judaeos*, l'obra mestra de l'apologètica antijudaica medieval. Fra Ramon Martí regentà la càtedra d'hebreu almenys fins el 1285, i el seu mestratge sembla coincidir amb el període de màxim esplendor del col·legi oriental de Barcelona. En aquest col·legi i en aquest període degué ésser realitzada la versió hebrea d'un opuscle d'en Ramon Llull sobre la Trinitat, que els marmessors de n'Arnau de Vilanova trobaren a la seva llibreria en dreçar-ne l'inventari.[3] Però els estudis orientals de Barcelona, com el col·legi lul·lià de Miramar a Mallorca, no es limitaren a un mer conreu dels idiomes; ans bé aquest ensenyament fou emprat amb caràcter instrumental al servei de la finalitat apologeticoreligiosa que n'havia inspirat la fundació. Als joves estudiants, per a capacitar-los llur futura missió, els eren oferts abundosos coneixements sobre la cultura oriental respectiva, especialment sobre els seus llibres tinguts per sagrats i la literatura teològica. A la càtedra hebraica de fra Ramon Martí, pel que podem avui col·legir-ne, hi eren manejats la Tora, la Mishna, els llibres històrics i profètics de l'Antic Testament, el Talmud i la Càbala, i a més un crescut nombre d'obres rabíniques en llur idioma original.

A l'estudi oriental de Barcelona, i per obra de fra Ramon Martí, n'Arnau de Vilanova aprengué la llengua hebrea i fou també ensinistrat —hem de creure— en el coneixement dels llibres bíblics, així com de la literatura talmúdica i rabínica. N'Arnau fa menció d'aquell aprenentatge al començ de la seva *Al·locució sobre el Tetragràmmaton*: «Sovint», diu, «he desitjat, estimadíssim Pare, que la llavor de la llengua hebrea, sembrada en el jardí del meu cor per l'ensenyament zelós de fra Ramon Martí, aprofités per a la salvació eterna, no a mi solament, sinó àdhuc a la resta dels fidels…».[4] A l'altra iniciació, literària i apologètica, al·ludeix n'Arnau en l'elogi del *Pugio fidei*, amb què continua el paràgraf transcrit:

3. J. CARRERAS I ARTAU, «La llibreria d'Arnau de Vilanova», *Miscel·lània Finke*, Barcelona, 1935, pàg. 69.

4. «Pluries affectavi, karissime pater, ut semen illud hebraice lingue, quod zelus religionis fratris R. Martini seminavit in ortulo cordis mei, prodesset non michi solum, sed ceteris etiam fidelibus ad salutem eternam…»

> …i, en rumiar moltes vegades com el coneixement d'aqueixa llengua pogués aportar fruits d'edificació catòlica a la comunitat dels fidels, il·luminant i enfortint la pensa dels creients en la fe de les veritats que el text evangèlic proposa, comprenguí com ens ho ensenya i manifesta a bastament aquell llibre gloriós que crec fermament escrit segons inspiració divina per ministeri i esforç del susdit baró, perquè conté molts i clars testimonis de la veritat dels articles de la nostra fe, que romangueren fins ara latents en els llibres hebraics…[5]

N'Arnau de Vilanova vol ara seguir les petjades del qui fou el seu mestre, no a igual nivell o —com diu ell mateix en bella imatge— en qualitat de segador que dalla les messes i les lliga en manípuls, sinó modestament a tall de marrec espigoler que repassa el camp i cull qualque espiga solta per afegir-la a les garbes. Això és, en efecte, l'*Al·locució sobre el Tetragràmmaton*: una petita mostra d'un conreu extensíssim en el camp de l'apologètica contra els jueus.

L'assumpte d'aquesta obra es contrau a escorcollar la significació d'un sol mot, el *tetragràmmaton*, que amb tanta freqüència apareix en el text original de l'Antic Testament. El *tetragràmmaton*[6] és el nom especial de Déu entre els hebreus, i n'és reputat el més propi, perquè, a diferència dels altres noms que li són aplicats, expressa la seva mateixa essència. La denominació de *tetragràmmaton* prové de la circumstància de constar de quatre lletres: יהדה, que es llegeix *Javé*; aquesta lectura, avui corrent, és, però, imperfecta, perquè exigeix que hi siguin afegits sons vocals; caldria, en rigor, transcriure el mot per *Jhvh*. A punt de llançar-se al seu treball d'hermenèutica escripturística, n'Arnau estableix un principi, que és bàsic en l'*Al·locució sobre el Tetragràmmaton*, com ho és també, pel que diu, en el *De semine scripturarum*, altre escrit arnaldià lleugerament anterior a l'*Al·locució* i que hi és emparentat, sembla, quant al tema i als procediments. Segons aqueix principi, qualsevol mot de l'Escriptura, i àdhuc qualsevol dels seus elements, com són ara les lletres i els altres signes complementaris, enclou una significació espiritual. En les obres divines res no és ociós; i el text sagrat, així l'Antic com el Nou Testament, és una obra autèntica i especial de Déu, que l'ha dictada per a instrucció dels fidels. Els seus signes visibles són oferts al sentit humà, per tal que la ment en copsi les veritats invisibles que hi són contingudes. Cada paraula i cada lletra de l'Escriptura participa de la intenció final amb què el seu Autor sapientíssim l'ha comunicada.

Per esprémer el sentit ocult del *tetragràmmaton*, n'Arnau empra un procediment insospitat, el qual fa derivar del susdit principi i consisteix en una anàlisi gràfica i gramatical de

5. «Cogitans vero sepius qualiter noticia lingue huius posset fidelium cetui fructum edificationis catholice parere illuminando et roborando mentes credentium erg afidem eorum que predicat evangelica lectio, comperi quam sufficienter id doceat et ostendat illud gloriosum opus quod credo firmiter editum divino spiramine per ministerium et laborem predicti viri, quia continet multa et clara testimonia pro articulis nostre fidei que latuerunt hactenus in hebraica veritate…»

6. *Encyclopaedia Judaica*, a propòsit de la paraula *Gott*; tom 7, col. 554-555.

les lletres que integren el mot. El més sorprenent és que aquesta anàlisi no resta limitada a les grafies hebraiques, sinó que s'estén així mateix als caràcters llatins equivalents. Podríem trobar-ne la raó en la doctrina insinuada per n'Arnau abans, a l'exordi, que la paraula de Déu ha estat comunicada als seus elegits en les tres llengües: hebrea, grega i llatina, que són —diu— les més generals de totes. N'Arnau té ben present que pels seus contemporanis la Bíblia existeix en tot o en part en el text original hebraic, i a més en la versió grega anomenada *dels setanta* i en la versió llatina de Sant Jeroni, a les quals l'Església reconeix caràcter canònic. Però com que les lletres de l'alfabet grec manquen de vigència a Occident, tant entre els jueus com entre els cristians, n'Arnau omet de considerar-les.

L'assumpte cabdal de l'*Al·locució* consisteix, doncs, com ho anuncia el seu títol, a recercar el significat diví tancat en les quatre lletres del *tetragràmmaton*, bé se l'expressi en els seus signes hebraics: yod (י), he (ה), vau (ד), he (ה); bé se'l transcrigui en els caràcters llatins equivalents: *i*, *h*, *v*, *h*. El mot hebraic fou revelat a l'Antic Testament i els jueus el consideren tan excel·lent que, en llur opinió, cap criatura és digna de pronunciar-lo; i així, quan, en llegir el text sagrat, topen amb ell, per respecte diuen un altre mot, per exemple *adonai*, que significa 'senyor'. Malgrat tot, el poble jueu no conegué sinó l'escorça sensible del nom, però ignorà la seva profunda significació, com ho dóna a entendre amb bastant de transparència un text de la Llei mosaica. N'Arnau de Vilanova es deleix ara justament per saber aquesta significació.

Mes, de qui aprendre-la? De primer antuvi, n'Arnau de Vilanova sembla indecís en el camí a escollir: no sap si interrogar els rabins o els savis cristians. Però tot seguit reflexiona que als rabins és debades preguntar-los, ignorants com estan de les Escriptures, talment que, si en veuen i n'ouen la lletra, no en comprenen el sentit, per enduriment de cor i obcecació de la ment. Ja Isaïas anuncià que les profecies serien per al poble jueu com un llibre clos, i Daniel aclarí que, a causa de la seva impietat, aquest poble mai no les entendria. A més de la raó susdita, n'Arnau n'al·lega una segona, basada en la mena d'escriptura que Déu donà al poble jueu. L'hebreu manca gairebé de vocals, sense les quals cap mot no pot atènyer plenitud de significació; i aquesta imperfecció de la llengua implica una intel·ligència deficient dels textos divins. Per tal de remeiar aquella manca, els rabins afegeixen avui punts i accents, que presten a les lletres hebrees els sons vocals d'altres llengües; així mateix, si hom vol arribar a un franc desenvolupament de les varietats amagades a la Bíblia, cal que els textos hebraics siguin interpretats amb l'ajut d'altres pobles. La mentalitat jueva es debat ara en les tenebres; per això, als còdexs hebreus de l'Escriptura manquen les rúbriques, i els títols dels salms i dels altres llibres hi apareixen en negre, talment un sol en eclipsi, com ho profetitzaren Jeremies i Amós. Àdhuc els analfabets saben que l'Antic Testament s'ha tornat ininteL·ligible per als jueus, i ells mateixos no refusen de confessar llur pròpia ignorància.

Caldrà, doncs, preguntar als fidels, als qui Crist donà la llum per entendre les Escriptures; per això, en els llibres sagrats dels cristians, els títols resplendeixen en vermell.

En ells són guardades, com en un sepulcre, les veritats de la salvació; i si els àngels no baixen a remoure la llosa que les tanca, ço és, si pels mèrits del Crist l'enteniment no és alliberat de la pesantor que la lletra del text representa, correríem el perill de seguir ignorant-les. El Crist, i només el Crist, obre i clou els secrets del text sagrat. I consta que ell obrí el sentit de les Escriptures als seus fidels, quan els envià l'Esperit que ensenya tota la veritat i aclareix totes les seves paraules, tant de l'Antic com del Nou Testament. Isaïas va predir-lo amb claredat. Decidit a seguir aquest camí, n'Arnau oscil·la encara un instant entre els doctors grecs i els llatins. Repel·leix, però, la consulta als grecs per tres raons, que són: la dificultat de comunicar-hi, llur ignorància de la llengua hebrea i la desviació en què estan respecte de la fe catòlica. La llengua dels grecs els predisposa a la desviació. L'existència, en ella, de diverses vocals significa que el sentit de les Escriptures els és obert; els grecs coneixen, efectivament, el Crist. Però, com que usen diftongs en abundor propendeixen a la cacofonia i, obligats a obrir la boca en excés, la veritat se'ls dissipa en sons superflus.

Resta l'Església llatina, que està en un terme mig, car en els articles de la seva fe no manca ni sobra res. Però n'Arnau diu —i em permeto recalcar-ho a la vostra atenció amb fins ulteriors— que no pogué trobar, en aquestes terres, cap llatí que li sabés donar raó del significat del *tetragràmmaton*, sobretot per desconeixement de la llengua hebrea. Sota l'impressió de soledat, recorregué al mestre diví amb la confiança d'obtenir la gràcia de la seva llum, recordant que, d'ençà que es dignà visitar-lo, l'assistí sempre en la recerca de les veritats ocultes, mentre abans ni les veritats trobades pels altres ni el propi esforç li satisfeien l'enteniment. En canvi, amb els raigs de la presència divina tot se li féu lluminós. L'oportunitat de l'apel·lació al diví mestratge és reforçada amb l'al·legació d'un text ben conegut de l'Escriptura: «Cerqueu, i trobareu; demaneu, i us serà donat; truqueu, i se us obrirà». N'Arnau es decidí, doncs, a cercar, a demanar i a trucar; i, oberta que li fou la porta, trobà el que cercava, i encara més.

Heus aquí la troballa de n'Arnau. Descobrí, de primer antuvi, que el *tetragràmmaton*, ja se l'escrigui amb lletres hebrees o en caràcters llatins, significa en rigor el misteri de la Trinitat, ço és, que en Déu hi ha un principi sens principi, que és aspirador, i un principi principiat, que semblantment aspira. Aquesta tesi cabdal de l'opuscle és justificada a continuació pel procediment, abans anunciat, de sotmetre a examen les lletres integrants del mot. En atenció a la major antiguitat de la llengua, n'Arnau comença la seva anàlisi per les lletres hebrees, tal com és costum d'escriure-les, ço és, de dreta a esquerra, sense punts i el més acostades possible; i procura endevinar llur significat a base de fixar-ne els tres següents atributs característics: la forma gràfica, el so fònic i l'ordre de dicció. Indicaré ara d'una manera sumària, per a no cansar-vos, el procés d'aquest raonament tan curiós de n'Arnau.

La lletra *yod* (י), inicial del *tetragràmmaton*, ve figurada per un punt amb una cua o prolongació cap baix; els hebreus li donen valor de vocal, jamai de consonant, i en la dicció és la primera. D'on es desprèn el que segueix: per la figura, el punt és principi principiant i no

principiat; la seva prolongació al·ludeix el principiat que se n'origina. Pel so, significa que té valor per ell sol. En fi, l'ordre en la dicció enclou la raó de quelcom expressable en absolut, en tant que l'enteniment pot concebre'l. Però l'intel·ligible primer en absolut per a l'enteniment diví és ell mateix. En resum, la lletra *yod* significa, doncs, que en Déu hi ha un principi sens principi i principiant que sona per ell sol i és concebible en absolut per sí mateix.

D'una faisó anàloga interpreta n'Arnau les lletres restants. La *he* (ה) que segueix la *yod* i és, per tant, segona en la dicció, no és vocal ni consonant, sinó una senzilla aspiració. Presenta la figura d'un angle continu, de costats iguals, amb la particularitat que a l'extrem i per sota del costat superior hi ha una *yod*. Això vol dir, doncs, un acte d'aspiració procedent del principi representat per la *yod*; l'angle que uneix els dos costats iguals, significa que Déu aqueixa aspiració lliga en unitat coses també iguals.

Semblantment, la lletra *vau* (ו) significa, per la seva figura, un principi originat d'un altre principi. Ella és principi, perquè, sola o bé amb la *yod*, origina les altres lletres de l'alfabet hebreu; però aquest segon principi és originat, perquè es prolonga en una ratlla entera eixida del punt, com si la *yod* es doblés o amb dues *yod* tracéssim una sola ratlla en forma de banderí. Els jueus la pronuncien a voltes com a vocal, i a voltes com a consonant. En la dicció segueix el principi anterior, no en ordre de temps, sinó amb perfecta concomitància. De tot això n'Arnau conclou que en Déu, a més d'un principi sens principi, hi ha un principi principiat, que li és coetern i igual. La quarta lletra del *tetragràmmaton*, que és una altra *he*, significa que aqueix segon principi, representat per la *vau*, emet així mateix un acte d'aspiració igual al del primer principi.

A base d'una hermenèutica tan capriciosa, poc li costa a n'Arnau de veure reflectides en l'estructura del *tetragràmmaton* la unitat i la pluralitat divines. Si el primer principi posseeix la natura d'un ésser intel·ligent i savi, al segon li convé ésser eternament concebut pel primer. En Déu no hi ha, doncs, unitat d'essència, perquè el concipient i el concebut són idèntics; però hi ha alhora distinció, perquè la raó de l'un i de l'altre no coincideixen. La manca de coincidència no involucra cap escissió en Déu, del qual àdhuc la composició de substància i accident resta exclosa. En Déu res no és accidental, talment que la distinció del dos principis susdits es resol per via substantiva. D'on es deriva la conseqüència que en Déu hi ha, almenys, dos subjectes dins la unitat i indivisibilitat de la seva essència, que és tota en cadascú. L'enteniment humà, avesat a tractar amb les coses creades, en les quals la natura es comunica només en part i és participada per una pluralitat de subjectes distints i separats, com són ara tres homes o tres grans de mill, topa amb dificultats per capir el misteri diví. Però si, en voler considerar l'ésser infinit espolsem de la nostra ment la pols que hi deixen les coses materials, no repugnarem d'admetre que una essència simplicíssima i indivisible es comuniqui íntegra a cadascun dels subjectes divins, com no repugnem d'admetre que l'ànima sigui tota en el cos i tota en qualsevulla de les seves parts. Sens minva de la unitat de Déu hi ha, doncs, pluralitat de subjectes divins.

L'anàlisi del *tetragràmmaton*, escrit amb caràcters llatins, porta als mateixos resultats. Les lletres són ara: *i*, *h*, *v*, *h*; i s'escriuen d'esquerra a dreta, al revés de l'hebreu, per a significar que, així com el poble jueu començà bé i acabà malament, els pobles grec i llatí es convertiren de la idolatria a la fe veritable. Les diferències entre els signes hebraics i els llatins, que afecten a la figura i al so, corresponen al distant grau de coneixement del misteri trinitari que han tingut els pobles respectius. Per això, les lletres llatines el signifiquen d'una manera més explícita. Vegem-ho.

La *i* és, com la *yod*, la lletra més petita, que no s'origina de cap; però, sola o amb la *o*, les origina totes. La *a*, per exemple, té figura de triangle —així l'escrivien els medievals— format per tres *i*; i semblantment, les altres lletres. El primer caràcter llatí del *tetragràmmaton* significa, doncs, així mateix el principi no principiat. Noteu, però, la diferència que n'Arnau hi troba amb el signe hebreu equivalent. Aquest, en forma de punt i amb so sempre vocal, té un valor de mera insinuació; la nostra *i*, en canvi, és una ratlla sencera amb so alhora vocal i consonant. Això és interpretat en el sentit que els hebreus no conegueren la prolongació del primer principi, que s'estén fins originar-ne un segon, com tampoc no conegueren la unió de la natura divina amb la natura humana corporal, que és significada per la unió del so vocal amb el so mut o consonant. Ambdues veritats, en canvi, han estat revelades als llatins. Hom sap, en efecte, que els jueus rebutgen els dogmes cristians de la Trinitat i l'Encarnació; i aquesta diferència en les conviccions religioses ve significada, segons n'Arnau, per la diferència de les lletres respectives.

Així mateix, la lletra *h* coincideix amb la seva equivalent hebrea en significar una senzilla aspiració. Noteu, però, la diferència en la figura: la *h* sembla una mitja forca, amb una sola punxa, en la qual el pal baixa perpendicular fins a tocar l'arc en la seva extremitat superior. Vegeu ara la interpretació de n'Arnau. L'Esperit Sant convé amb Déu doblement: en quant personifica el seu amor, i perquè en comparteix la natura. Aquesta doble conveniència fou insinuada als hebreus en la lletra *he*, que té la figura d'un angle continu i clos; això vol dir que només conegueren la natura divina comuna. Els llatins, en canvi, han conegut la distinció dels subjectes divins i la unió de la natura divina amb la part superior de la natura humana, que és significada pel contacte del pal amb la corba de la forca. A la natura humana se la representa encorbada i en arc de cercle per vàries raons: primerament, per a significar la infecció del pecat original, contagiat pels primers pares a tot el gènere humà; en segon lloc, per a simbolitzar el cicle de la generació natural, que es compleix així: del semen i la sang es fa el cos, del cos l'excrement, d'aquest la humitat que prepara la vegetació, de la humitat surt la planta, de la planta el fruit, del fruit l'aliment, de l'aliment el suc, la sang, etc., fins a cloure el cercle. Semblantment, la vida humana comença impotent en l'infant i torna a la impotència en el vell; i, quant a l'esperit, comença mancada de discreció i abocada al sensible per caure novament, durant la vellesa, en al·lucinacions i fantasies.

Finalment, la lletra *v*, que s'origina de dues *i* enganxades per baix, significa, com la *vau* hebrea, el principi principiat. En difereix, però, per la figura; així, en la *vau* els dos traços no són divergents, sinó que es continuen en una sola ratlla. Això vol dir, segons n'Arnau, que els jueus no saben discernir els dos principis, i els llatins sí. Pels jueus que visqueren en els temps de la Llei Antiga, el discerniment ni tan sols era possible, car el Fill existia llavors en el si del Pare i romania encara ocult; però, a l'adveniment de la llei nova, es manifestà en carn humana. No és d'estranyar, doncs, que tots aquells, hebreus o llatins que arribaren a heure notícia del Fill de Déu, acabessin per confessar el misteri de l'Encarnació. Deixant de banda, però, aquest segon misteri, interessa a n'Arnau de Vilanova de concloure que també el *tetragràmmaton*, escrit en lletres llatines, amaga una significació espiritual, que és precisament la Trinitat divina.

Amb mostrar als jueus aquest sentit ocult per tal d'atreure'ls a la fe del Crist, no queda esgotat l'assumpte de l'*Al·locució sobre el Tetragràmmaton*, a la qual n'Arnau afegeix una segona part, ja anunciada en el títol, ço és, la declaració de la Trinitat mateixa. L'autor abandona ara, no del tot, els procediments d'interpretació de les lletres i els complementa amb una exposició doctrinal de caire teològic. N'Arnau es produeix aquí dins la tradició de la literatura eclesiàstica llatina, i amb això l'escrit guanya en claredat i en solidesa, però perd originalitat. Per tal motiu, farem d'aquesta part un resum més breu. Primerament, la relació entre els dos principis significats per les lletres principals del *tetragràmmaton*, que designàrem com principi sens principi i principi principiat, és concretada en una relació de pare a fill. Per a demostrar-ho, n'Arnau recorre al sentit equívoc del mot *concepció* —concepció natural, concepció mental. Del segon principi ha dit abans que és concebut pel primer i li és semblant, per posseir idèntica natura. Veus aquí, cabalment, les característiques de la generació animal, en la qual l'engendrant concep i l'engendrat és concebut per ell a semblança seva. Entre els dos principis divins, l'un concipient i l'altre concebut, existeix, doncs, una relació de generació, no animal, sinó espiritual, en la qual cal adjudicar al primer la condició de Pare i al segon la condició de Fill. N'Arnau exclou d'aquell la condició materna perquè, als seus ulls de metge i fisiòleg, la maternitat és una mena de generació imperfecta i passiva, mentre la paternitat és generació activa i perfecta i l'única, per tant, que pot convenir a Déu.

Resta l'acte d'aspiració, significat en el *tetragràmmaton* per la lletra aspirada que, repetint-se, segueix a cadascuna de les altres dues lletres. Aquest element comú i idèntic representa la inclinació recíproca de Pare i Fill, que, per tractar-se d'un procés entre subjectes incorporis, no pot consistir en un moviment material de translació d'un lloc a un altre, sinó en un acte de tendència mútua. I, com que la facultat de tendir espiritualment és la voluntat i l'acte de la voluntat és l'amor, la recíproca aspiració de les dues primeres persones divines revesteix la naturalesa d'un acte d'amor, que en Déu no és mai un accident, sinó una tercera persona, ço és, l'Esperit Sant.

A aquest raonament de la Trinitat, d'ascendència francament augustiniana, el segueixen altres dos del mateix encuny, oi més unes comparances dins del gust de l'època. De primer, n'Arnau proposa l'argument psicològic tan conegut què en l'ésser espiritual de Déu les dues facultats d'entendre i voler, que no estan mai en potència, ans bé actuen sempre, requereixen dos termes correlatius de llur respectiva acció, a saber; un infinitament intel·ligible, que és el Verb, i un infinitament amable, que és el Paraclet. L'altre argument es basa en la unitat de Déu, que no és tampoc una propietat ociosa, sinó acció eternament unificadora. I, per tal que aquesta acció es realitzi, cal que, a més del subjecte que uneix, hi hagi una pluralitat unificable, ço és, almenys altres dues coses per a unir. Les comparances no basten a declarar la Trinitat, però la fan més entenedora amb exemples de coses sensibles en les quals tres són u i u són tres. N'Arnau posa dues comparances. La segona, treta d'un autor a qui anomena *el beat Silvestre*,[7] és la d'un mocador plegat en tres plecs; n'Arnau es limita a insinuar-la, sens insistir-hi per raó de la seva impropietat, ja que el mocador no és tot en cada plec. En canvi, la primera, que és la del triangle, la troba molt pròpia, perquè la superfície triangular és entera en el triangle i entera en cascun dels angles, els quals només es distingeixen entre ells per llur relació recíproca. El símbol fóra perfecte, si el triangle fos indivisible; aleshores, entre els tres costats es produiria la identitat. N'Arnau s'entusiasma amb aquesta comparança, perquè la creu donada pel mateix Déu; així, en la Bíblia hom diu del Crist, o sigui de la segona persona de la Trinitat feta Home, que fou erigit en *cap d'angle*. La frase s'omple de sentit, si considerem la Trinitat com un triangle, en què cada persona és un dels caps. Ho corrobora més explícitament, a juí de n'Arnau, el verset famós de l'Apocalipsi: *Ego sum α et ω*, és a dir, jo *só* la primera i la darrera lletra de l'alfabet. L'expressió manca de sentit propi, perquè Déu no és cap lletra. Però, com que els mots divins són dits amb intenció, cal cercar en els dos signes alfabètics susdits alguna veritat oculta. Aquesta veritat és significada en la forma d'ambdues lletres, que en la α és la d'un triangle, i en la ω la d'un cercle. N'Arnau reincideix aquí en el seu mètode preferit d'estudi gràfic de les lletres. He advertit abans que a l'edat mitjana hom escriu sovint la α en forma de triangle, i ara afegiré que n'Arnau confon el signe de la ω amb el de la *o*, ja sigui per imperfecte coneixement de l'alfabet grec o per atenir-se a alguna pràctica, llavors vigent, en aquest sentit. L'associació del triangle i del cercle en un mateix significat dóna l'expressió més perfecta del misteri diví, que hom pugui desitjar; car, mentre el cercle simbolitza a meravella la unitat d'essència, el triangle representa inequívocament la trinitat de persones.

A punt de cloure l'*Al·locució sobre el Tetragràmmaton*, n'Arnau justifica la propietat de la seva declaració del dogma trinitari, de la qual reivindica la paternitat. «Ignoro», diu, «si

7. Versemblantment sant Silvestre, papa en els anys 314 al 335, el qual escriví de la Trinitat contra els jueus. Migne dóna les seves obres per perdudes, a excepció de petits fragments (vegeu *Patrologia Latina*, tom 8, col. 795-848).

algú ha escrit exposicions dels signes com les que jo acabo de proposar».[8] «Però», afegeix, «sé que m'han estat inspirades per Déu».[9] I apuntala a l'instant una afirmació tan agosarada amb la tesi que tota exposició dels textos sagrats que no contrariï els bons costums ni la fe, és divina. D'aquesta tesi, n'Arnau assaja una demostració en regla. Quant a l'exposició mateixa —diu—, el seu fi pròxim, que és la instrucció dels homes en les veritats que els perfeccionen, en mostra l'origen diví, perquè així es compleix la intenció de Déu en dictar l'Escriptura. Quant a l'exponent, que és la raó humana creada, la troballa d'alguns sentits ocults en els textos sagrats esdevé amb el concurs i l'aprovació de Déu, que en sap molts més. Aquests altres sentits de l'Escriptura aniran descobrint-se en la successió dels temps. N'hi ha que encara jauen en la lletra morta del seu text i no granaran fins a la darrera persecució dels fidels. N'Arnau pressent la proximitat de la fi del món i en profetitza l'advenir per a l'immediat segle catorzè, en què els tres reis dels gentils, ço és, totes les gents de les tres parts del món es convertiran a la fe del Crist per la força dels miracles i la paraula dels Frares Predicadors.

A tall d'epíleg, n'Arnau es pregunta darrerament per què el *tetragràmmaton* no fou donat als llatins, sinó solament als hebreus. I troba l'explicació del fet en les diferències de mentalitat entre els dos pobles. Als jueus els satisfan els signes verbals i les coses sensibles i, per això, Déu els revelà el seu nom en el *tetragràmmaton*; però, pel vel que els cobreix l'enteniment, no saben descobrir les veritats que hi són amagades. En canvi, des que el Crist baixà a esquinçar el vel del Temple, les veritats de salvació restaren patents. Als llatins, doncs, els signes no els fan cap falta; al revés dels jueus, han conegut les veritats revelades abans que llurs signes. Per ells no hi ha dificultat a declarar els misteris de la Trinitat i de l'Encarnació, que són significats pel *tetragràmmaton*. En lloc d'aquest, Déu els ha donat altres dos signes més explícits, com són els noms de Jesús i Crist, usats ambdós en els còdexs bíblics en llatí per a designar el Fill de Déu sota les significacions de Salvador i Ungit, respectivament. N'Arnau, una vegada més, recau en el mètode d'anàlisi de lletres emprat ja amb el *tetragràmmaton*, per a demostrar la identitat de significació dels noms susdits o, més exactament, de llurs sigles —$\overline{\text{IHS}}$ i $\overline{\text{XPS}}$—, molt divulgades a l'edat mitjana. Emparat en un plantejament tant capriciós, n'Arnau comença per establir que els dos grups de signes consten, cadascun, de tres lletres i una ratlla o vírgula que cobreix el mot per damunt, i es llença després a escorcollar les excel·lències que «el gramàtic etern» —és frase del mateix Arnau— hi ha dipositat. No em veig amb cor de reproduir les especulacions sobre els elements d'aquelles dues sigles, dels quals n'Arnau esbrina al detall la significació per raó de llur nombre, així com de la figura, lloc i ordre respectius. Apropiant-me una frase de cap a la fi del text, diré que «renuncio ara a prosseguir per temor a la prolixitat».

8. «Utrum autem predicte signorum expositiones ab aliquo scripte sint, ignoro…»
9. «…sed pro constanti scio quod a Deo sunt…»

Els escripturistes d'avui acolliran de segur amb un somriure, entre irònic i benèvol, els jocs malabars de n'Arnau amb les lletres i els noms de la Bíblia. No em pertoca a mi de discutir la valor teològica i l'eficàcia apologètica de les demostracions que us he exposat. Però assajaré, a tall de colofó, d'insinuar-ne l'abast històric amb l'intent d'aportar alguna clarícia a l'enigma de la teologia arnaldiana. Concretament, quant a l'*Al·locució sobre el Tetragràmmaton*, la necessitat d'aquest assaig s'imposa per la pretesa originalitat de l'autor, que per dues vegades recalca que no s'ha inspirat en cap model: l'una al principi, quan, a punt d'emprendre l'anàlisi gramatical del *tetragràmmaton*, afirma que entre els llatins ha cercat debades qui li'n mostrés la significació;[10] l'altra més endavant, quan, finida ja la declaració de la Trinitat, diu ignorar si algú abans d'ell ha exposat les significacions dels noms de l'Escriptura, de les quals només sap que Déu les hi ha inspirat.[11] Confesso que la lectura d'aquests dos passatges em sobtà de valent, perquè destruïa en mi el prejudici que n'Arnau es limitava en l'*Al·locució* a divulgar, o tot al més a desenvolupar, temes i procediments d'apologètica antijudaica apresos a l'escola i en els escrits de fra Ramon Martí; els petits fragments publicats pel professor Finke, que jo havia llegit anys endarrere, sobretot el tros en què n'Arnau es compara al seu mestre com l'espigolaire al segador, m'havien suggerit aquell prejudici. Àdhuc, amb l'afany de justificar-lo, i quan encara no coneixia el text sencer de l'*Al·locució* en les còpies del manuscrit vaticà[12] que guarda la nostra Biblioteca de Catalunya i he llegit últimament —ajudat, en els llocs difícils, pel meu estimat company senyor Pere Bohigas—, vaig fullejar el *Pugio Fidei*[13] amb l'esperança de trobar-hi l'immediat antecedent de l'*Al·locució sobre el Tetragràmmaton*. I bé: el *coteig* de les dues obres no confirmà la meva esperança. Certament, la declaració del misteri de la Trinitat per raons i signes evidents, que constitueix la segona part de l'*Al·locució*, ofereix moltes semblances amb la *Explanatio Symboli Apostolorum*,[14] l'obra apologètica jovençana de fra Ramon Martí, i així mateix amb la part primera del *Pugio Fidei*, on aquest desenvolupa l'apologètica racional o filosòfica segons el nou estil introduït pel seu germà d'orde Tomàs d'Aquí, del qual copia literalment alguns passatges.[15] Ja he advertit abans que tota aquesta part de l'*Al·locució sobre el Tetragràmmaton* encaixa perfectament dins la tradició de la literatura teològica llatina. No així la recerca de la significació del *tetragràmmaton*, assumpte de la part primera i principal de l'es-

10. «Latinorum tamen in partibus istis neminem invenire potui qui me introduceret ad significationem predicti nominis, maxime cum elementa hebraica non cognoscant…»

11. Vegeu les notes 8 i 9.

12. És el manuscrit llatí 3824; l'*Al·locució sobre el Tetragràmmaton* hi ocupa els folis 13 a 28.

13. Edició de Leipzig, 1687.

14. Edició pel P. JOSEP M. MARCH, S. J., a l'*Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, Barcelona, 1908, pàg. 450-496.

15. Vegeu l'obra de TOMÀS i JOAQUIM CARRERAS I ARTAU, *Historia de la filosofia española: Filosofia cristiana de los siglos XIII al XV*, tom I, Madrid, 1939, pàg. 162-166.

crit arnaldià, a la qual és debades cercar-li un antecedent en les parts segona i tercera del *Pugio Fidei*, ni tan sols en el capítol II de la Part II i la Distinció III, on fra Ramon Martí prova el caràcter messiànic del Crist per l'aplicació del *tetragràmmaton*, que és un nom exclusivament diví. El *coteig* d'aquestes dues parts, les més originals, del *Pugio* amb l'opuscle de n'Arnau, suggereix més aviat una conclusió contrària, perquè acusa en forma detonant les profundes diferències de mentalitat entre els dos pensadors. Fra Ramon Martí és el representat per excel·lència d'una apologètica positiva, basada en un coneixement extensíssim i de primera mà, no sols de la Bíblia, sinó àdhuc dels llibres talmúdics i rabínics; així, cada capítol seu resulta un empedrat de textos, amb els quals vol convèncer als jueus de la seva tesi cabdal, ço és, que la veritat de la fe cristiana es demostra molt més clarament i a la perfecció pels llibres hebraics que pel Nou Testament. El treball d'exegesi hi és a estones nul, i altres es limita a subratllar el sentit natural dels passatges al·legats, rarament el simbòlic, d'acord amb els intèrprets jueus o amb els comentaristes cristians. Presa en conjunt, l'obra de fra Ramon Martí dóna una impressió de gravetat i solidesa que contrasta amb l'especulació fantasiosa i ardida de n'Arnau. Aquest, en canvi, s'evadeix de l'exegesi bíblica usual i de la literatura escripturística i teològica, i a benefici d'una pretesa inspiració, es llença sense fre a la busca de veritats amagades i sentits ocults sota la lletra dels textos sagrats.

Sembla, doncs, que les especulacions gramaticals de l'*Al·locució sobre el Tetragràmmaton* manquen, com el seu autor diu i ho repeteix, d'antecedent conegut, almenys en l'ambient cristià. Poso aquest afegitó per anticipar-vos que els antecedents realment existeixen, malgrat que n'Arnau s'entesti a negar-ho; però cal cercar-los dins de la literatura jueva. Filó l'Alexandrí fou, tal volta, el primer entre els rabins que, en el segle I de la nostra era, introduí en l'exegesi bíblica el gust de l'especulació sobre els noms. Hom assigna al procediment un origen oriental. El *Sefer Yezirah* (*Llibre de la creació*), una obra teològica i cosmològica composta en els medis jueus de Babilònia durant el segle II, atribueix poder miracler a les lletres del nom sagrat de Déu, per les quals explica la creació del món.[16] La idea de la força taumatúrgica de certes lletres, juntament amb la de llur valor criptogràfic a endevinar per procediments numèrics (guematria), fou acollida i amplament desenvolupada en els escrits talmúdics i en la literatura rabínica de l'edat mitjana; Abraham ben Esra, Jehudà Haleví i Maimònides, per no citar sinó alguns caps de brot del judaisme medieval, practicaren especulacions gramaticals dels tipus esmentats.[17] Però per topar amb l'autèntic precedent de l'especulació sobre el sentit ocult dels noms a base de la mera anàlisi de les lletres segons la manera de n'Arnau, cal arribar a un moviment cultural específicament jueu que he tingut bona cura de no anomenar fins ara: em refereixo a la Càbala. La Càbala és el corrent místic

16. *The Jewish Encyclopedia*, tom XII, pàg. 602 i s.

17. *Encyclopaedia Judaica*, a propòsit de la paraula *Guematria*, tom 7, col. 170-179; i de la paraula *Gott*, tom 7, col. 580-581.

del judaisme medieval, el qual es caracteritza per l'admissió d'una doctrina esotèrica, ço és, sols coneguda dels iniciats, si bé per raons d'ortodòxia els seus partidaris la fonamenten en la lletra mateixa de l'Escriptura. D'aquest esoterisme, la significació oculta dels noms i àdhuc de les lletres del text sagrat n'és una peça. En el cos doctrinal de la Càbala ha influït, i no poc, el *Sefer Yezirah*, un dels llibres preferits pels cabalistes, que hi han escrit nombre de comentaris; són famosos els atribuïts al rabí de Girona Mose bar Nahman, que la crítica contemporània discerneix a algun dels seus deixebles.[18]

La Càbala nasqué en els conventícoles jueus de Provença i Llenguadoc al llarg del segle XII, amb tanta d'empenta, que de bell començament s'infiltrà en els medis cristians i contribuí a originar les sectes dels càtars, albigesos i altres. Subratllo el fet, perquè al sud de França i contra aqueixes heretgies el noble castellà Domingo de Guzmán fundà, a les primeries del segle XIII, l'Orde de Predicadors, el qual des de l'origen s'enfrontà de retop amb certs corrents culturals jueus. La Càbala es contagià de Provença a Catalunya i atenyé aquí el seu màxim esplendor, que durà tot el segle XIII. Entre 1200 i 1260, el seu centre més actiu radicà a Girona, on florí una rica literatura cabalística per obra d'una plèiade de brillants escriptors. La personalitat més vigorosa del grup gironí fou Mose bar Nahman, més conegut pel nom vulgar de Bonastruc de Porta, amb qui el moviment triomfà sobre els corrents tradicionals a la Sinagoga i adquirí relleu universal.[19] L'abrivada del cabalisme a Catalunya provocà la reacció immediata dels Frares Predicadors, els quals reptaren a Mose bar Nahman a controvèrsia pública i provocaren la famosa *disputa de Barcelona* entre ell i el convers fra Pau Cristià a presència del Conqueridor. Més que la disputa, la persecució subsegüent acabà amb el cabalisme gironí; Mose bar Nahman hagué d'expatriar-se per por dels dominics malgrat la protecció del rei, de l'enteresa del qual els historiadors jueus fan grans elogis, i se n'anà a Terra Santa. A la segona meitat del segle, el moviment cabalístic reflorí a la nostra ciutat per l'impuls del millor deixeble de Mose bar Nahman, el barceloní Salomó ben Adret, qui en 1280 fou designat rabí oficial de la sinagoga de Barcelona, amb autoritat sobre tota la Península.[20] La seva reputació, però, s'estengué arreu del món jueu, en termes que, com diu Graetz, «…de tots els països, de França i d'Alemanya, de Bohèmia i d'Itàlia, àdhuc de Palestina i del nord d'Àfrica, li eren adreçades consultes religioses…».[21] La rèplica del cabalisme barceloní per part dels dominics del convent de Santa Caterina degué ésser —podem afirmar-ho amb plena versemblança— la fundació del *studium hebraicum* i el mestratge de fra Ramon Martí, els quals m'he referit en començar.

18. Sobre la càbala, vegeu l'article corresponent a *Encyclopaedia Judaica*, tom 9, col. 630 i s.

19. *Ibid.*, col. 651-652.

20. *Encyclopaedia Judaica*, tom 1, col. 907-911. Encara que els seus escrits no siguin cabalístics, Salomó ben Adret transmeté la doctrina de la càbala per via d'ensenyament oral.

21. GRAETZ, *Histoire des Juifs*, trad. franc., tom IV, París, 1893, pàg. 213.

Dins del misticisme judaic, en aquesta mateixa segona meitat del segle aparegué un corrent extremós que prengué el nom de *càbala profètica* i aspirava a un coneixement superior al de la càbala vulgar per mitjà de l'èxtasi i el do de profecia.[22] Per tal de fer-se'n dignes, els seus adherents menaven una vida ascètica de preparació; però la visió extàtica era cercada partint de l'especulació sobre els noms divins o sobre les lletres integrants d'aquests noms. Encara que la càbala profètica tingué els seus orígens —sembla— a Alemanya, trobà el seu màxim representant en un jueu rodamón i estrafolari, nat el 1240 a Saragossa, que fou Abraham ben Samuel Abulafia. Després d'una primera instrucció paterna a Navarra i d'un fantàstic viatge a Palestina a l'edat de vint anys, als trenta tornà a la Península aureolat amb els prestigi de profunds estudis bíblics i talmúdics cursats a l'entretant a Itàlia. En 1271, trobant-se a Barcelona lliurat a la meditació del *Sefer Yezirah*, rebé una il·luminació divina en ocasió de la qual li fou conferit el do de profecia. Des d'aleshores, Abulafia menà una vida de visionari i de profeta. En 1279, a Patras (Grècia), donà a conèixer un llibre profètic, primer d'una sèrie del mateix estil fins a vint-i-dos. A l'any següent, acomplí la més excèntrica de les seves gestes: obedient a una veu interior, marxà a Roma per tal de dialogar personalment amb el papa Nicolau III i, en converses directes, convèncer-lo de la veritat del judaisme amb l'esperança de provocar la seva conversió i, amb ella, la de la cristiandat en massa. Nicolau III no el volgué rebre; assabentat de la follia, manà que fos cremat. Mort el papa sobtadament d'un atac de feridura, Abulafia salvà la pell i, després d'un mes de presó en el convent dels menorets, recobrà la llibertat i se n'anà a Sicília. Allí es presentà als seus, ja no com un profeta, sinó com el Messies mateix, i profetitzà la fi de la Diàspora per a l'any 1290. Durant aquesta etapa siciliana, mentre era a Messina en 1285, compongué el llibre titulat *Or ha-Sechel* (*Llum de la intel·ligència*), per a desxifrar els misteris significats pel *tetragràmmaton* per mitjà d'una especulació sobre les seves lletres; del qual llibre, romàs inèdit, només he pogut recollir escasses notícies a través de bibliògrafs i historiadors.[23] Degué ésser, però, en aquesta obra on Abulafia llençà, a tall de concessió als cristians i com esquer per atreure'ls a les creences jueves, la seva doctrina trinitària —que sovint li ha estat censurada pels seus correligionaris— car parlava de Déu Pare, del Fill de Déu, de l'Esperit Sant, i àdhuc de la Mare de Déu, sens arribar, però, a comprendre ni a exposar la rica trama dels processos vitals que en el si de l'essència divina engendren les tres Persones. Elements assenyats de les sinagogues sicilianes es malfiaren de les arrogàncies d'Abulafia i demanaren al rabí de Barcelona Salomó ben Adret antecedents del personatge. El rabí, en la seva lletra de

22. Sobre la càbala profètica i el seu més caracteritzat representant, Abulafia, vegeu: GRAETZ, obra i tom citats, pàg. 228-232; H. VOGELSTEIN i P. RIEDER, *Geschichte der Juden in Rom*, tom I, Berlín, 1896, pàg. 247-250; *The Jewish Encyclopedia*, I, pàg. 141-142, i *Encyclopaedia Judaica*, tom I, col. 637-641.

23. M. STEINSCHNEIDER, *Die hebräischen Handschriften der K. Hof- und Staatsbibliothek in München*, Munic, 1895, núm. 28 i altres.

resposta a la comunitat jueva de Palerm, posà als sicilians en guàrdia contra Abulafia, a qui titllà de «savi a mitges i home perillós i malèvol». L'al·ludit repel·lí l'atac de Salomó i al·legà, entre altres coses, que mentre els jueus restaven sords a les seves profecies, els cristians hi creien. Perdem el rastre d'Abulafia en 1291, un any abans que n'Arnau de Vilanova escrivís en terres de França l'*Al·locució sobre el Tetragràmmaton*.

No cediré ara a la temptació, massa fàcil, d'incloure n'Arnau de Vilanova entre els cristians influenciats per Abraham ben Samuel Abulafia ni d'aventurar que l'*Al·locució sobre el Tetragràmmaton* és un calc del *Or ha-Sechel*; no coneixent aquest segon text, em manca base per a l'afirmació. Però des d'ara caldrà posar en quarantena la dita de n'Arnau que la seva especulació sobre el *tetragràmmaton*, per tal d'endevinar-hi el misteri de la Trinitat, manca en absolut d'antecedent, i l'altra dita que res no ha après dels doctors jueus. Deixada aquesta qüestió al marge, i a tall de conclusió, m'interessa ara establir un fet de major abast, i és el paral·lelisme notori entre Abraham ben Samuel Abulafia i n'Arnau de Vilanova, no sols en el tema concret que ha motivat aquest estudi, sinó quant a llur personalitat en general. Si em fos lícit emprar una metàfora de cinema, gosaria dir que n'Arnau ve a ésser un *doble* de l'Abulafia; així mateix fantasiós i excèntric, visionari i profeta, hom no sap si al·lucinat o embaucador o, potser, una mica de cada cosa, agitador dels esperits, rebel a la jerarquia, arborat d'afany de proselitisme. Per la resta, la infiltració de la Càbala i del profetisme jueus en la cultura cristiana, que m'ha estat suggerida en el curs de la present recerca, pot ésser acceptada, si no com un fet demostrat, almenys com una eficaç hipòtesi de treball, que obre amples perspectives per a la interpretació del cas de n'Arnau, i àdhuc de moltes tendències extraviades del pensament religiós català de la catorzena centúria. Precisar en quina mesura aquesta suposada influència cabalística es combina en n'Arnau amb l'altra gran influència, ja coneguda, que rebé de la branca extrema dels franciscans —*espirituals*—, i encara més del visionari i profeta calabrès Joaquim de Flore, ja sigui anticipant-la o bé afegint-se-li i reforçant-la, és un problema que pel seu abast depassa el marc d'aquest estudi.

He arribat al terme del meu camí. He assajat, en compliment de l'encàrrec rebut, delitar-vos amb l'estampa d'un moment de plenitud en la vida espiritual de la nostra ciutat, que és alhora un episodi magnífic en la història de la cultura europea. Voldria, només, que la torpesa de la meva expressió no hagués estat prou a afeblir-ne la seva resplendor als vostres ulls.

L'actualitat de Dant*

Discurs pronunciat el 27 d'abril de 1946
en la XVI Festa Anual de l'Institut

Josep Maria de Sagarra
Membre de la Secció Filològica

Si de la nostra cultura occidental i cristiana que ens nodreix des de fa més d'un mil·lenni, volem extreure el llibre realitzat per un home sol, la lectura del qual ens ofereixi més completes perspectives, més decidits primers termes i més il·luminats i imprevistos horitzons, per satisfer la nostra noble set espiritual, la tria a primer cop d'ull serà difícil. Però si considerem que és servint la poesia quan pensament i paraula s'enriqueixen en ascensió o profunditat, si seguint l'exemple de Plató en concedir la última instància al concepte homèric, creiem que és en l'obra dels poetes on amb més glòbuls de sang es defineixen les venes vives que fan perdurable aquest gran cos de la nostra cultura occidental, aleshores la tria difícil s'haurà simplificat molt. Vindran encara, però, les nostres passions, les nostres limitacions i els nostres prejudicis a fer-nos divagar en la nostra dramàtica posició d'homes religiosos i d'homes polítics, que si acceptem un progrés material no tenim més remei que acceptar el fracàs d'un suposat progrés moral, i, davant del previndre no som altra cosa que aquell pobre Adam despullat, el qual, acabada de perdre la innocència, sent com l'espatlla li cou de les

* Inèdit.

fuetades angèliques i es veu abocat a la ruda tenebror; si en el moment de triar, per a consol nostre, i per pura necessitat d'aire respirable, cerquem el llibre on poèticament aquest drama de l'home polític i religiós, —de l'home que viu dins la carn i aspira a la llum— és exposat amb més tendresa i amb més audàcia, amb més profunditat i més ambició, aleshores fatalment per damunt els gustos, per damunt les retòriques, per damunt les modes i per damunt les èpoques, anirem a cercar la paraula d'aquell que, a meitat del camí de nostra vida, va retrobar-se en una selva obscura, i en retrobar-se a si mateix, inicià l'aventura de la pròpia salvació, i de la solució del seu problema en tant que home polític i home religiós.

De tots els llibres essencialment europeus, cap no podia donar més alta satisfacció a la nostra set poètica, —a la millor set que hi ha en nosaltres mateixos—, com el que va escriure l'il·lustre florentí en les hores de l'exili, mentre gustava la salabror del pa d'altri, i experimentava si era dur el pujar i baixar les escales alienes; el llibre en el qual «han posat el cel i la terra» i s'ha perpetuat dins la història literària amb el títol de la *Divina comèdia*.

En citar aquest títol no vinc a fer-vos cap descobriment, però en posar-lo per damunt de tots els produïts en un mil·lenni de cultura, com el més alt exponent de poesia, no faig cap afirmació gratuïta. I no m'atenc solament a una preferència personal, perquè aquesta preferència està justificada per una mena de sufragi entre els escollits, que s'ha anat produint a través de sis segles.

L'autor de la *Divina comèdia* moria a Ravenna la matinada del 14 de setembre de 1321.

Feia dinou anys (el 27 de gener de 1302) que va recaure damunt d'ell i de quatre ciutadans més la sentència de pagar cinquanta mil florins, del confinament durant dos anys i de l'exclusió a perpetuïtat en els càrrecs públics, sota l'acusació de guanys il·lícits. L'oposició al Papa i a Carles de Valois, d'haver torbat la pau a Florència i haver provocat la revolta a Pistoia. No havent-se presentat a pagar ni a justificar-se, el 10 de març del mateix any li queia una segona sentència en la qual se'l condemnava juntament amb quinze ciutadans més a ésser cremats vius, cas de presentar-se davant el comú de Florència. Dant preferí el pa d'altri a una mort tan brutal; es resignà a l'exili, i deixà de ser un ciutadà honrat de Florència per a convertir-se en un trist i patètic ciutadà del món.

Els seus darrers anys a Ravenna, foren obscurs i modestíssims, però immediatament, la seva obra coneguda ja per les vàries còpies que en corrien, produí, com una mena de miracle, la més forta explosió de fama literària que s'hagi conegut mai. La seva època sentí ràpidament el gran poeta. Si la crítica d'aleshores no arribà a les arrels de la grandesa dantesca, una mena d'instint, va fer de la *Divina comèdia*, el llibre viu, universalment recercat. No havien passat trenta anys des de la seva mort, i el poema dantesc es llegí públicament a les universitats i als estudis menors, al costat dels grans autors llatins. Ésser *dantista* era un títol d'honor, i els gramàtics posaven com a mèrit de preferència el saber comentar Dant. La pàtria, que l'havia bandejat i condemnat al foc, encarregava a Boccaccio l'exposició de la *Comèdia* en una de les seves grans esglésies públiques.

Entre els primers exegetes del poema tenim a Iacopo, fill de Dant, Bosone da Gulbio, el carmelità Guido de Pisa, Cecco di Meo de Siena i Miro di Vanni d'Arezzo. Glossaren l'*Infern* en vulgar i en llatí, el propi Iacopo Alighueri, Grasiolo de Bambaglioli, canceller del comú de Bolonya i el citat Guido de Pisa. I tot el poema enter fou de seguida comentat pels trescentistes, Iacopo della Lana (aquest als cinc anys de la mort de Dant) pel notari Andrea Lancia, qui feu el comentari anomenat l'*Òptim*, amb tres redaccions de les seves gloses, i Pietro Alighieri que va refer tres vegades el seu treball. A la segona meitat del segle XIV es multipliquen els comentaris i s'inicien les lectures públiques. Primer fou Boccaccio, després fou l'importantíssim Benvenutto Ranialdi d'Inolas, lector de Dant a Bolonya, de les redaccions del qual tant ens hem servit modernament, i el gramàtic Francesco di Bartolo de Buti llegint i comentant el poema a l'estudi de Pisa.

Però ni els fills de Dant ni els primers comentaristes absorbeixen tota la densitat de la *Commedia*, mal que la llur obra ens sigui preciosa, però, pel coneixement de les persones i els fets immediats, pel testimoni oral recollit, per tota la part anecdòtica que servirà de llum a la crítica posterior.

Des de la fi del tres-cents fins al vuit-cents, la fama de Dant s'eixampla i contrasta amb els gustos i els prejudicis dels anys imposant-se sempre; a desgrat del primfilament dels humanistes que el consideraven barbre i obscur, la flama vivent del poema, no deixarà d'escalfar les consciències, i la ciutat que va condemnar-lo cada vegada serà més fidel al més gran dels seus fills. Un dels millors comentaristes, Cristoforo Sandino, recull en ple quatre-cents la selecció dels antics intèrprets, en el segle XVI perpetuen el culte dantesc homes de la força de Gian Batista Gelli Benedetto Varchi, i la *Divina comèdia* és una de les primeres obres que la impremta es preocuparà de divulgar, i s'estamparan els comentaris de Giovanni de Servaralle de Guiniposte Bargigi, d'Alesandro Vellutello, i de Bernardino Daniello, de Venècia sortiran les magnífiques edicions, i en el segle XVIII, una crítica més solvent i uns més vastos comentaris afegiran els noms de Pompeo Venturí, de Baldomare Lombardi, de Vicenzo Borghini, de Vico de Gozzi i de Bartolomeo Perezzini, que aportà a la correcció del text principis de crítica segura.

Però és en el segle XIX que la gran fama i l'estudi de Dant es consoliden a Itàlia i s'allarguen i s'extenen per tot el món intel·lectual. L'admiració i la devoció que senten pel poeta l'Alpieri, el Paruci, el Monti, el Fòscolo i sobretot Leopardi, tant de l'Alighieri no sols el pare de la pàtria italiana sinó la gran figura de la llatinitat. I en les hores laiques del *Rissorgimento* d'ell podrà escriure el Massini aquestes paraules: «La seva ànima grandiosa ha pressentit la Itàlia, iniciadora perenne de la unitat religiosa i social d'Europa». L'explosió romàntica que glorificà Dant, fructificà en els conscients i responsables estudis dels exegetes que a partir de la segona meitat del segle XIX han donat una direcció més científica i més eficaç a la contemplació del poeta. Tedeschini, Carducci, Adolfo Bartoli, Isidoro del Iurgo, Francesco d'Ovidio, Pio Rapia i Francesco de Sanctis sobretot, han vitalitzat la crítica de Dant, i de la

llur escola es constituí l'any 1888 la Societat Dantesca Italiana, que fruits tan notables ha donat fins al dia.

Quan al final del segle XVIII i al començament del segle XIX es produeix a Alemanya el gran desvetllament intel·lectual, la figura de Dant és objecte dels judicis més afinats i dels més severs estudis. Els promotors d'aquest moviment s'apropien els noms il·lustres de Karl Witte, de Schlosser, de Blanie, de Karl Bartsch, de Teodor Paur i d'Eduard Bühmer, els quals arriben a constituir a Dresden l'any 1865 una Societat Dantesca i la llur obra és continuada fins arribar als magnífics assaigs de Kraus, d'Alfred Bassermann i de Karl Vosler, per a citar només els més eminents.

L'exemple d'Alemanya, fou seguit per Anglaterra. La divulgació i la traducció de Dant, les societats, les càtedres dantesques, provocaren treballs d'enorme valor científic com el de Lord Vernon, que publicà tots els antics comentaris de la *Commedia* i la lletra de les primeres edicions. Barlow hi afegí la crítica del text i la il·lustració històrica del poema, i aquestes utilíssimes labors foren seguides i millorades, fins arribar als benemèrits noms actuals d'Eduard Moor i Paget Toynbee, l'especial mentalitat de l'època que podríem dir-ne ruskiniana, fou a Anglaterra influïda de dalt a baix per l'ombra de Dant, i l'Amèrica del Nord no ha quedat pas enrere; que des de Longfellow i Norton i Lowell la bibliografia dantesca produïda als Estats Units és la que potser pot oferir un servei més útil als estudiosos de tot el món.

No amb l'apassionat entusiasme dels germànics i dels anglosaxons, penetrà la devoció dantesca, a França i a la península Ibèrica. A França li calgué l'onada del romanticisme per a poder digerir i ponderar absolutament la vitalitat del gran poema. En els països ibèrics, sigui per la pobresa intel·lectual que caracteritza el segle dinovè espanyol, o per la causa que es vulgui, la presència de Dant ha estat molt més feble que en altres cultures més sòlides.

Entre nosaltres, però, els que hem rebut la tradició literària d'aquesta magnífica aixella que forma el golf de Lió en els fèrtils paratges productors de la cultura provençal, molt més que en les altres terres ibèriques, s'ha sentit, com accent no gens foraster, la veu del Pelegrí de l'Infern, del Purgatori i del Paradís. Perquè ja des dels inicis de la divulgació de l'obra de Dant, un trescentista català, nat a València, de pares catalans, i de nom Andreu Febrer, es va emprendre l'extraordinària aventura de traduir en tercines vulgars catalanes, les tercines vulgars toscanes de la *Divina comèdia*. Andreu Febrer, agutzil del Rei Alfons d'Aragó dugué a acompliment la seva aventura, d'ella ens resta un únic manuscrit, el de la Biblioteca d'El Escorial, que diu com a colofó aquestes paraules: «Completum fuit prima die mensis augustianno a Navitate Domini. MCCCXXVIII, in civitate nobile Barchinone. Amen». El còdex de Febrer d'El Escorial, fou publicat l'any 1878 amb il·lustracions criticoliteràries pel senyor Gaietà Vidal i Valenciano, catedràtic de la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat de Barcelona, i membre de la Societat Alemanya de Dantòfils.

La traducció de Febrer, de difícil lectura, per a un home del nostre temps, amb totes les seves falles i tota la seva inseguretat filològica, és, però, un imprescindible monument, que

demostra com des d'una època remota l'obra de Dant no és forastera a la nostra ànima. I no cal dir que des dels dies de la renaixença, notables figures han intentat produir parcialment i totalment en la nostra llengua les tercines del poema dantesc.

Si he volgut exposar un imperfecte resum de la repercussió que, a través les èpoques i en diferents països, ha tingut la paraula de Dant, no ho he fet per a divagar pels camins de la fàcil erudició, sinó per demostrar que no és gratuït afirmar que de tot un mil·lenni de cultura cristiana occidental, l'home polític i religiós no s'equivocarà gens si, com a títol de preferència poètica, tria el poema dantesc.

Perquè a mesura que han passat els segles, la *Divina comèdia* ha ofert als ulls dels seus lectors, horitzons cada vegada més amples. El poema no sols no ha perdut en cap moment la seva actualitat incombustible, sinó que com enorme pedrera que mai no s'exhaureix encara pot oferir l'imprevist, encara pot donar lloc a emocions noves.

I no ha estat pastura solament dels estudiosos. Fa trenta-quatre anys, que, en el meu primer viatge a Itàlia, vaig adonar-me com popularment era sentit, i com era viu encara el poema. Perquè si compta Boccaccio en la seva història de Dant, que certes dones de Verona, en descobrir pels carrerons de la ciutat la presència real del poeta extraordinari, es senyaven i deien elles amb elles: «aquest és el que ha anat a l'Infern i n'ha tornat», jo vaig veure en els carrers de Florència, uns espellifats recitadors, de positiu èxit entre el públic humil, declamant d'una manera melodramàtica les tercines dantesques, com si pròpiament haguessin estat a l'Infern.

Si l'efígie més o menys idealitzada de Dant, és coneguda de tothom, com se coneix la representació típica dels sants i dels herois més famosos, moltíssims dels seus versos lapidaris, s'han convertit en aforismes, i en comentar fets patètics, tràgics o extraordinaris, l'adjectiu *dantesc* acut a la boca de les persones mitjanament cultes, com a límit ponderatiu, més enllà del qual la imaginació no troba termes.

És evidentíssim que en tots els països cristians, no hi ha figura literària més familiar que la figura de Dant entre aquells que han passat només per una escola.

I això no és una pura casualitat; Dant es va guanyar la seva fama a pols, i potser no hi ha hagut cap escriptor com ell, que en escriure la pròpia obra tingués plena consciència del que feia; i potser cap com ell amb un orgull gairebé diví, s'ha donat compte d'aquella importància i d'aquella transcendència del seu poema, les quals, l'adoració futura, ha justificat a bastament.

No és la meva intenció presentar una visió crítica de la *Divina comèdia*; milers de vegades això ha estat fet per intel·ligències molt més sòlides i molt més autoritzades que la meva; i seria absurd també que jo volgués descobrir el poema dantesc a esperits com els vostres, als quals ha llagut ennoblir-se amb tal descobriment.

Però encara que no digui res de nou, crec que val la pena d'afirmar en les hores presents la palpitant actualitat de la *Divina comèdia*, i el perquè aquest llibre el poso jo per damunt de

tots els que han produït la cultura cristina occidental. Si jo dic que un home és més ric que tots els altres homes, és perquè em consta que és el que té més diners i més riqueses. Si dic que un poema és el que satisfà més la set del lector d'avui dia, és perquè aquest poema és el que té més elements per a satisfer-la. En la *Divina comèdia* jo descobreixo, i crec que pot descobrir-hi qualsevol esperit desinteressat, la més completa síntesi d'aquelles coses que interessen i afecten a l'home civil, al qual la carn no limita les possibilitats de la seva ànima, que d'una manera humana és capaç de viure la fe, l'esperança i la caritat, i que, una instintiva ambició dels seus ressorts més nobles, li fa entreveure un destí de llum enllà de la trista matèria.

I aquesta síntesi dantesca que es nodreix de tots els elements intel·lectuals que formen els monuments d'una cultura enciclopèdica, fosos però, en el color intensíssim i en les formes insospitades d'una de les imaginacions més desconcertants que mai hagin existit. L'home d'avui, com l'home de fa quatre segles, pot assaborir-la amb el contacte d'unes paraules que si tenen la qualitat del marbre, tenen la qualitat de la sang; que si són recercadament [en blanc] són desesperadament vives i directes.

Jo afirmo l'actualitat del poema dantesc, a desgrat dels errors de la ciència del poeta que, a l'hora present pot semblar infantil i precària, ho seria de debò, si en exposar-la no hagués fet el miracle de convertir conceptes arraconats avui dia en perennes aforismes d'emoció; si el do extraordinari de l'escriptor únic, no hagués convertit errors científics, en varietats poètiques.

Jo sé que l'astrònom d'avui, ennavegat en el descobriment de les nebuloses espirals, somriurà davant el concepte cosmològic de l'autor de la *Divina comèdia*, però també sé que l'astronomia poètica de Dant encara em serveix en les hores presents, per a omplir el buit dramàtic que dins el cor m'hi deixa l'astronomia científica dels savis actuals.

El valor enorme de Dant és haver sabut transformar-ho tot en poesia pura, i això sempre viu al marge de les rectificacions científiques, que l'home limitat, va realitzant dolorosament en la seva limitada ruta.

I potser la gràcia suprema del poeta, o la clau de la seva perennitat, consisteixen en l'equilibri constant entre la seva empenta i la seva disciplina. És la forma lapidària la que mesura en una proporció sorprenent la idea i la passió del poema. L'adjectiu que es mereix sobre tots els adjectius és el de perfecte i aquesta percepció aconseguida total i parcialment en una obra com la *Divina comèdia*, és la sal que la fa incorruptible. Qui sap si la perfecció en la universalitat del tema és un miraculós producte del dolor i la desgràcia! Si Dant no s'hagués mogut de Florència, i hagués fruït una vida política i familiar dins un clima normal, hauria potser escrit obres com la *Vita Nuova*, com les *Rimes*, com el *Convivio* o com *De Monarchia*, obres que li haurien guanyat un lloc respectable dins la història literària, però la que resum i ultrapassa totes les seves especulacions intel·lectuals potser no hauria estat mai escrita.

Aquell home que, segons Boccaccio, fou mediocre d'estatura, amb la cara llarga i el nas aquilí, grans les mandíbules i d'acusat prognatisme, que caminava carregat d'espatlles i sem-

pre melancòlic i pensatiu, necessità les garrotades de la misèria i de l'oprobi per aconseguir el màgic equilibri entre la vehemència i la serenitat, i soldar, celestialment, les anècdotes d'una vida tràgica amb les lluminoses intuïcions dels absoluts contemplatius.

I fins ara en remarcar la fama i fortuna de la *Divina comèdia* i fer constar el seu primer lloc adquirit en el sufragi de la poesia cristiana occidental, m'he detingut només en l'aspecte positiu de la qüestió. La presència de la *Divina comèdia* en el nostre món, té, com totes les coses, la seva cara i la seva creu.

El poema de Dant, acceptat i conegut de portes enfora per tothom, precisament per la seva perfecció, per la seva irreductible aristocràcia en la república de les lletres, no és una obra fàcilment assequible per la voluntat del lector corrent. La consciència de Dant i la intimitat dels seus gloriosos i definitius secrets, es defensen de la curiositat vulgar, amb la diamantina muralla d'una retòrica no gens fàcil, no gens assimilable sense un positiu esforç, sense una obstinada continuïtat, sense una conscient preparació.

Són moltíssimes les persones que parlen de la *Divina comèdia*, i citen de memòria alguns dels seus més famosos versos, però que en realitat només coneixen el fragment d'un capitell o el color de la llum penetrant per un dels infinits vidratges sense tenir un concepte eficaç d'aquesta catedral enorme construïda amb el material [en blanc] de catorze mil hendecasíl·labs.

I és que en la *Divina comèdia* no hi ha paraula que no exigeixi meditació, no hi ha concepte que no necessiti comentari; la substància poètica hi és tan depurada i al mateix temps tan condensada que un lector distret, avesat a l'amable literatura corrent, que s'absorbeix amb el cor posat a qualsevol banda, fatalment s'hi trobarà perdut i decebut.

Jo he conegut persones que pretenen anar vestides d'una cultura literària considerable, les quals m'han confessat que llegint la *Divina comèdia* no havien pogut passar de l'Infern. I recordo un excel·lent home de lletres de la meva generació, que jo tinc per molt sensible, el qual en assabentar-se del meu projecte de traduir la *Divina comèdia* em recomanà que m'aturés al final de l'Infern, perquè el Purgatori i el Paradís al seu entendre eren allò que vulgarment en diem una llauna. I jo confesso que la imperdonable lleugeresa d'aquesta afirmació és en certa manera perdonable, si es té en compte l'atabalat dinamisme, l'estúpid agafar i abandonar les coses, que són característiques de l'època present, i que narcotitzen de vegades fins els esperits més selectes.

I jo dic, perquè ho he pogut comprovar a fons, que no hi ha res més lluny de la veritat que aquesta barroera apreciació de l'interès decreixent del poema.

Els enamorats només de l'Infern de Dant, no podran comprendre mai l'eficàcia complexa del poema, ni la seva primacia entre les creacions poètiques cristianes.

Jo confesso la insondable emoció que desperten els primers cants de la *Comèdia*, però en l'Infern hi ha principalment la veu de l'acusació i la veu de la pietat, l'odi a la culpa i l'entendriment pel culpable, i aquest humaníssim contrast és el que satisfà plenament el pulmó

dels que van per feina; però, en el Purgatori de Dant, els colors simples i brutals es transformen en una gamma rica i ascendent, que dóna lloc al matís més tendre i a la més imprevista irisació. Els xocs han perdut violència, l'horror i la llàgrima s'atenuen, per donar lloc a un agredolç estat de meditació i raonament. Els afectes humans s'insinuen amb la més fina comprensió damunt els desastres. La ciència i la vida de Dant, en aquest meravellós Purgatori, se'ns fan més explícites, i les sentim familiars i actuals. En la segona [en blanc] del Poema respirem la presència de la cortesia, la tebior de l'amistat, la complexa inquietud intel·lectual i la consciència política d'un home que, ciutadà del seu temps, per obra i gràcia del clima del seu Purgatori es converteix en ciutadà de totes les èpoques.

I la poderosa ascensió, triplica encara l'interès de l'obra, quan amb elements de llum i de cristall, quan amb al·lucinants paraules mai no descobertes per cap llengua, l'extenuada però avidíssima figura del poeta emprèn el desconcertant viatge a través de les esferes celestials.

És en el Paradís on Dant es manifesta rector de la nostra llatinitat. És en presència de l'emperador Justinià on Dant defineix com mai no ha definit ningú l'eternitat de Roma.

És precisament en el Paradís, allí on la llum dels grans confessors i dels grans fundadors, li delata el fum amb el qual la concupiscència i el materialisme entenebreixen les ordes religioses del seu segle; és dels llavis del príncep dels apòstols que l'audàcia de Dant arrenca la condemna de la simonia que deshonra les tiares. És dialogant amb Cacciaguida, que Dant amb un impudor sublim declara la seva missió, i té l'aplom de fer dir aquestes paraules al seu besavi:

La consciència llusca,
que pròpia sent, o d'altri, la vergonya
potser que et trobi la paraula brusca.

Mes sens mentida, l'aire desensonya,
i tot el que hagis vist ensenya i crida,
i deixa tu gratar allà on és la ronya.

Que si et tasten la veu eixarreïda
al primer gust, vivíssim aliment
deixarà, tan bon punt sigui païda.

Aquest teu crit serà com un gran vent
que les més altes cimes percudia;
i això no fa d'honor poc argument.

I és per això que has vist en la llum pia,
i en la muntanya, i en la vall de dol
sols aquelles que la fama recollia;

que l'ànim del qui escolta no es resol
a creure, per exemple, que s'amaga
dins l'ignorat o dins l'obscur redol,

ni per altre argument que el tret no paga.

Perquè aquest exsangüe pelegrí de les estrelles, ni en presència de la més fulgidora beatitud, no s'oblida mai de la seva carn i dels seus ossos d'home polític i d'home religiós, que, si una gràcia única li ha deixat veure el paradís, tota la seva transcendent preocupació resta enganxada al neguitós esbarzerar del nostre planeta.

I ara, senyores i senyors, caldrà que doni a aquest parlament un to més de confidència. Jo també, en acostar-me a la quarantena i no sé ben bé si a la meitat del camí de la meva vida, vaig intentar retrobar-me dins una selva obscura. Era la selva obscura de l'existència fàcil i d'un treball literari més aviat irresponsable i més aviat anàrquic. Havia defugit tota mena de disciplina, i la continuïtat no era el meu fort. Aleshores potser per a salvar-me a mi mateix, i amb l'intent d'enriquir amb el meu esforç el camp un si era desgavellat de la nostra poesia, vaig intentar reproduir l'aventura del trescentista Andreu Febrer, i vaig començar la traducció de la *Divina comèdia*. Era la primavera del 1934, i ara fa just una dotzena d'anys.

En l'aventura, dec confessar que la meva preparació era més aviat precària. Jo sabia aleshores —perquè ho havia anat digerint amb els anys i represes de lectura de la *Comèdia*, m'ho havien corroborat— quant útil seria per a les lletres del país, una nova incorporació del poema a la nostra bibliografia literària, en un moment que el català avesat ja als laboratoris de la filologia, enriquit per sòlides experiències i provat en gairebé definitives versions dels antics, es trobava en un punt, que sinó dolç del tot, aconseguia aquell agredolç adient a una transfusió de la sang dantesca dins les catalanes tercines, que jo, amb l'ajuda de Déu, intentaria fer marxar.

Aleshores, però, potser no m'havia fet prou càrrec d'aquell famós precepte d'Horaci que diu:

> Sumite materiam vestris, qui scribitis, aequam viribus, et versate diu, quid ferre recusent, quid valeant umeri…

perquè evidentment, les meves espatlles no eren prou fortes per a la feina que m'imposava.

I també si pressentia l'actualitat de Dant en uns tals moments de la meva vida, no la sentia ni de molt, tan evident, i tan dominadora dels meus horitzons espirituals com ho seria en un futur no gens llunyà.

I conformista amb la selva obscura d'aleshores, vaig publicar a les planes de *La Veu de Catalunya* els vint-i-vuit cants primers de l'Infern, que fatalment després havia de refer i de revisar de dalt a baix.

Al cap de dos anys de començada la meva deficient versió, es produí la catàstrofe al nostre país; vingué la guerra i vingué la revolta, i jo des del meu cant XXVII de l'Infern vaig passar d'aquella esgarrifosa visió de Mahomet ensenyant tots els budells, a la visió real de les crueltats i les ignomínies. Vaig fugir d'uns assassins anònims i vaig començar el meu exili, sense saber quan ni com podria reprendre la meva traducció escapçada; aleshores, precisament, que la paraula de Dant se'm feia actualíssima i que els meus nervis s'havien enriquit per a poder-la sentir i poder-la comprendre molt millor que abans. Amb l'enyorança de l'Infern abandonat, com un Ulisses sense art i sense heroisme, però potser amb tantes ganes com ell de veure terres desconegudes, vaig enfilar-me un bon dia, damunt la fusta d'un transatlàntic i vaig arribar-me fins als antípodes. I en tornar del llarg viatge, una persona il·lustre, l'amistat de la qual m'és inapreciable, i que jo des d'aquí saludo com a un dels més eficients animadors de la nostra política i de la nostra cultura, m'oferí donar-me la seva generosa mà, si és que em venia de gust reprendre la traducció de la *Divina comèdia*.

I no serà vanitat ni immodèstia dir que aleshores les meves espatlles havien guanyat, si més no, en vigoria moral per a suportar el volum de la meva empresa. La selva obscura de l'existència fàcil s'havia fos al meu voltant, i l'estretor de l'exili i el perenne ressò del drama del meu país, enlloc de distreure'm de la feina, m'afinaren la ploma i em concentraren l'atenció.

Lentament avençaven el Purgatori i el Paradís, amb tantes dificultats pel traductor, que no és exagerat afirmar que la solució d'un hendecasíl·lab m'ha costat més d'una nit en blanc. Tres anys m'he passat a França vivint abraçat dolorosament a l'obsessionant poema. I en les hores de la gran guerra, i de la invasió, he fugit miserablement com tothom, i és millor no recordar de quina manera, salvant sempre els originals de la meva traducció de la *Divina comèdia*.

Els que temps a venir llegeixin els passatges més prodigiosos del Paradís, abocats dins les meves tercines, no podran sospitar en quines condicions allò fou rimat i revisat i refet, ni podran sospitar quin concert d'avions fugitius distreia les meves hores, ni quina necessitat tenia jo de les estrelles dantesques! Estrelles! Aquesta paraula que, amb la seva llum misteriosa, clou cada una de les tres parts del gran poema.

I encara, després de les hores tumultuoses i incertes, en retornar al meu país, tot un any vaig treballar afinant la labor realitzada i dolent-me deixar les coses com a definitives, perquè en una traducció així les correccions no s'acaben mai. Fou el primer any del meu retorn,

més dolorós que els de l'exili perquè era un autèntic exili espiritual, dins aquesta ciutat que no pot deixar de ser la meva vida.

Comprendreu, doncs, que és una mica justificada la meva passió en parlar-vos de l'excel·lència i l'actualitat de Dant. En un moment calamitós de la nostra història, podrit per la més miserable de les covardies, i pel més abjecte materialisme, quina paraula se'ns pot acudir amb més garanties d'actualitat, que la d'aquell gran religiós i gran polític, la qual, fa més de sis-cents anys que sona amb el mateix impuls inicial, i manté, dins el propi accent, l'exaltació de totes les servituds de la nostra vida d'homes polítics i d'homes religiosos?

Si us feu càrrec de la meva passió, jo us demano ara que feu una mica d'esforç per compartir-la. Sé que entre els que m'escolten hi ha devots i entusiastes de Dant, tan devots i tan entusiastes com jo mateix i més que jo em sembla que no fóra possible. A aquests devots em dirigeixo ara, abaixant una mica el to de veu de la meva confidència. Avui precisament que és el dia de la Mare de Déu de Montserrat, s'ha començat a tirar el primer plec de la meva traducció de la *Divina comèdia*.

És un treball de sis anyades, tan modest com vulgueu, però que jo el considero com la més viva i la més arriscada de totes les meves empreses literàries. És la que ofereixo a les nostres futures joventuts, les quals potser amb millor vela que nosaltres i amb ventades més avinents, tenen el deure i l'honor de seguir la ruta que el destí ha senyalat a nostra pàtria.

El cant popular i la dansa religiosa a Montserrat al segle XIV*

Discurs llegit el 1947
en la XVII Festa Anual de l'Institut

HIGINI ANGLÈS
Membre de la Secció Històrico-Arqueològica

Catalunya, posada per Déu al costat de França, per una banda, i al costat de Castella, per l'altra, per força havia de tenir un passat musical digne i ric en els temps medievals. Consta que al començament del segle VI (any 517) la litúrgia i el seu cant ja estaven unificats a la Tarraconensis; es tracta, potser, del mateix cant visigot llavors incipient encara. Durant els dies de la florida litúrgica i del cant visigot—creació autèntica dels bisbes de Toledo, Sevilla, Saragossa i dels de la Tarraconensis—, les esglésies del nostre país accepten de bell nou *in totum* aquell cant i aquella litúrgica, des del Concili IV de Toledo del 633. Després de la invasió dels àrabs, la *Lex Romana* entra a poc a poc als nostres temples, ja en els temps carolingis, a mesura que es va fent la reconquesta. Això vol dir que el cant gregorià és practicat a casa nostra dos segles abans que a Aragó, a Castella i a Lleó. Literàriament i musicalment això ens fou un gros avantatge, puix que les formes musicals novelles creades a Europa durant els segles IX-XI, aviat

* Inèdit.

també foren patrimoni del nostre país. Fins ací és l'episcopat qui dóna el to a l'art musical profundament religiós del nostre poble.

Des dels segles X i XI ja no són pròpiament els bisbes els creadors i els ordenadors i els qui donen les directrius a l'art del cant. Seguint la vella tradició del segle IX a França, Suïssa, Alemanya, Irlanda i a d'altres bandes, ara són els *monestirs* i els *monjos* els qui prenen la davantera; són ells els creadors de les noves formes poeticomusicals sagrades, les quals aviat serviran als trobadors per a crear i ennoblir el fons de poesia i de cant cortesà dels segles XII i XIII.

Des dels segles X i XI el monestir de Ripoll es relaciona culturalment amb els centres benedictins de França, que són els fogars de la poesia i de la música a Europa. Són els monjos de Ripoll els qui obren de bona hora el camí a les corrents novelles de l'art musical al nostre país, amb les formes dels tropus, seqüències, conductus, i drames litúrgics que són, com si diguéssim, *les formes populars del cant gregorià*, i les escampen més tard, des de mitjan segle XI, als monestirs peninsulars de San Juan de la Peña (Aragó) i de San Millán de la Cogolla (la Rioja), quan tot just aquests centres havien acceptat l'*Usus Romanus.* És també Ripoll qui cura que els records bells i antics de la litúrgia visigodomossaràbiga —com eren la forma poeticomusical de les preces i de les *laudes litàniques*, amb el refrany cantat pel poble, aquell refrany que ja es practicava al segle VII a Castella, no sols en les preces, sinó també en algun himne, primer cas de l'Església llatina, el cant de la Sibil·la, etc.— entrin als monestirs de França, així com de trametre fora de la Península la cultura dels àrabs peninsulars.

A mesura que avancen els segles XII-XIII, Ripoll es va quedant a la penombra i es limita a introduir formes de cant sagrat apreses de Saint Martial de Limoges: entre elles la del *virolai* llatí que servirà de patró a la música de les cantigues de santa Maria del rei Alfons el Savi. En aquells temps dels segles XII-XIII ja no són els bisbes ni els monjos, sinó els nostres comtes reis, tan lligats amb Castella i amb Occitània, els retransmissors del cant trobadoresc i de la música cortesana a casa nostra.

Al segle XIV, mentre el palau reial de Barcelona, al nostre país, pren la direcció i segueix les novelles corrents de la música sagrada, instrumental i profana, i els monestirs de Poblet i Santes Creus cultiven la polifonia de la capella reial de Catalunya-Aragó, apareix un centre nou en la història de la nostra música: la «cambra de madona sancta Maria de Montserrat» —manllevo el nom al *Llibre vermell* del gloriós cenobi—, que *fomenta i practica* el cant popular religiós i la dansa sagrada al seu temple i a la plaça; i, en fer-ho, els monjos adopten una forma gairebé novella a Europa, per tal com no són els clergues, ni tan sols els infants els qui dansen al temple, sinó que és tot el poble fidel el qui canta i dansa per unir-se a la *laus perennis* dels benedictins de Montserrat.

En estudiar la cançó religiosa medieval amb text vulgar anterior al segle XIII, hom resta esmaperdut i un xic decebut de veure les poques mostres d'aquest gènere que s'han conser-

vat a Europa. La mateixa cançó profana amb text llatí, anterior al segle XII, és ben escassa. En editar el còdex musical de les Huelgas, l'any 1931, vam poder demostrar que el *Disticon Philolemaicum* (cançó del rossinyol), conservat amb notació visigodomossàrab al còdex d'Azagra, és la mostra de cançó profana monòdica més antiga d'Europa: data del segle VII, i és obra de sant Eugeni, bisbe de Toledo. La mateixa música de la cançó profana amb text vulgar anterior a l'època trobadoresca és raríssima i, en canvi, es conserven alguns exemples de la monodia religiosa, tant amb text llatí com en vulgar d'aquella època.

De *cantineles* de caràcter sagrat anteriors al segle XII, se'n coneixen molt poques; i, malgrat tot, d'aquelles *cantineles* primitives resulta que dues, la de santa Eulàlia i la de santa Fe, es relacionen amb Catalunya. Quant a la primera, escrita en llatí i, més tard, traduïda al francès ja al segle IX, pren l'Eulalia Barcinonensis com a protagonista de la composició. Quant a la *cantinela* de santa Fe, les recerques modernes han constatat que aquesta poesia fou escrita al monestir català de Sant Miquel de Cuixà i que en devia ésser autor un monjo d'aquell monestir, potser contemporani de l'abat Oliva. P. Alfaric[1] creu que fou escrita entre 1038 (potser 1054) i 1076 i que el lloc era la Cerdanya, i té per probable que l'autor del poema fou un monjo de Cuixà, prop de Prada. Alfaric sosté que la versió provençal es devia basar en la llatina anterior, i que la *canczon* devia ésser feta per ésser cantada al final de la Passió llatina, la vigília de la Santa, dia 6 d'octubre. Afirma, encara, que la cançó no era solament cantada; també era dansada, o, almenys, dita amb mímica. És ben de doldre que el manuscrit de la Universitat de Leiden que la conté ens hagi arribat sense melodia.

De planys llatins medievals conservats amb música, se'n coneixen pocs a Europa. Els monjos de Ripoll ens llegaren el *Planctus ad carmen populi flebile cuncti*, dedicat a la mort del comte Ramon Borrell († 1018) i un *carmen* dedicat al Cid, que un clergue, potser català, cantava per remembrar les gestes de l'heroi castellà. És de doldre que ambdós ens hagin arribat sense música. En canvi, s'ha conservat la melodia del *Mentem meam ledit dolor*, que els mateixos monjos compongueren arran de la mort del comte Ramon Berenguer IV († 1162). El drama *Sponsus*, compost a Saint Martial de Limoges a la fi del segle XI, és el primer on la llengua vulgar provençal apareix alternant amb el text llatí; les pintures murals romàniques de Sant Quirze de Pedret, del segle XII, són el document pictòric més antic conegut fins ara; preciós detall que ens duu el record de la representació dramàtica de la paràbola de les deu verges folles i prudents a Catalunya.

Els trobadors provençals cultivaren poc la poesia religiosa; amb música, només s'ha conservat la que editàrem en *La música a Catalunya fins al segle XIII* (1935): «Quant ay lo món», amb tonada, estrofa i adreça de procedència catalana, l'emocionant «Jhesucrist verays lums e pietat» de Guiraut Riquier, i algunes paràfrasis provençals d'himnes gregorians. Dels *trouvères*

1. En editar *La chanson de Sainte Foy*, junt amb E. Höpffner, 1926, col·l. «Publications de la Faculté des Lettres de l'Université de Strassbourg».

francesos, n'hem conservat dos-cents vint-i-tres textos, entre cançons de croada, *Miracles de notre Dame* de Gautier de Coinci, lais i cançons, gairebé sempre marianes, estampides, etc.; amb melodia, molt més pocs. Cal dir, encara, que les tonades d'aquestes últimes rarament traspuen emoció i esponjament religiós. El repertori dels *Minnesingers* alemanys del segle XIII és ja ric en cançó monòdica sagrada; les *laudi* italianes, que tant s'adiuen amb la forma dels nostres goigs, ja són de la fi del segle XIII i del començament del XIV.

Entre tots els repertoris europeus s'imposa el repertori marià gallec de les cantigues de santa Maria del rei Alfons el Savi. En trobem un bon rengle que fan referència a Catalunya i *sis* que canten miracles i llegendes de madona santa Maria de Montserrat. Les cantigues montserratines tenen un interès especial per a nosaltres.

Del repertori musical dels trobadors de Provença, s'han conservat només dues-centes cinquanta-quatre melodies; d'aquestes, nou foren compostes per trobadors del nostre país, i altres cinc, anònimes, s'han conservat només en manuscrits catalans; afegim, encara, que són diverses les altres que foren adreçades als reis de Catalunya-Aragó o que es relacionen directament amb casa nostra. De *lais* provençals conservats, només se'n coneixen tres. Solament dos ens arriben amb música: són el lai *Markiol* i el lai *No-m par*. Fins ara ningú no s'havia fixat que aquest darrer hagués estat escrit a Catalunya; fou el malaurat Hans Spanke qui em féu adonar d'aquest cas tan interessant per a la nostra cultura poeticomusical del segle XIII.

Catalunya compta també amb una poesia sagrada anònima del segle XIII i començament del XIV, que és digna d'ésser admirada i coneguda. Les mostres conservades canten de dalt a baix. Aquesta poesia, malgrat haver estat escrita per ésser cantada, generalment arriba sense música. Figuren en aquest repertori la *cantilena*, el *plant*, la *balada*, la *dansa*, el *virolai* i les *cobles*.

Posats aquests antecedents, es fa encara més interessant la col·lecció de cants dels romeus conservada al *Llibre vermell* de Montserrat. Es tracta d'un repertori molt incomplet i del qual només hem conservat deu exemples. D'aquestes peces, una duu el títol: «Cantilena omni dulcedine plena […] ad trepudium rotundum» i una altra es titula «Ballada dels goytz de nostra Dona en vulgar cathalan».

Aquestes peces apareixen construïdes amb les següents formes: tres duen la forma d'una *caça*, ço és, d'un cànon medieval; cinc tenen la construcció del *virolai* (*virelais* francès medieval); un, la forma de *ballada*; la núm. 9, *Inperayritz*, no és ni motet ni virolai, com s'havia dit fins ara. El darrer és un cant de penitència, que no té res a veure amb la Dansa de la mort, com havia cregut el professor O. Ursprung, de Munic. No s'hi troba ni la forma de lai, ni la del rondell, ni, menys encara, la del motet, tan conreat encara al segle XIV.

El *Llibre vermell*, on es conserven, fou copiat dins els darrers anys del segle XIV i duu molts afegiments del segle següent. Pel que es veu de la foliació antiga, el còdex originàriament devia tenir almenys cent setanta-dos folis; actualment només en té cent trenta-set. El fascicle conservat amb els cants forma part d'un ternió, seguit d'un altre que forma un qui-

nió. El temps de la còpia es pot deduir dels mateixos miracles que s'esmenten en el llibre. Pel que es veu, manquen uns deu folis de miracles al començament: el núm. 63, que no comença, està datat del 1325. Per al cas nostre interessen, però, els dos darrers, que precedeixen la col·lecció dels cants que comentem. Aquests miracles són descrits en els folis 20*v* i 21*v*. Són precisament dos miracles obrats per madona santa Maria de Montserrat l'any 1398: fol. 20*v* «De incarceratis liberatis Anno Domini .M.CCC.XCVIIIº.», i va seguit de l'altre que comença «De quodam presbitero a captione liberato. Eodem anno [1398] de mense Novembris». La narració d'aquest miracle acaba a mitja pàgina, i a continuació (potser fou obra del mateix copista) hom escriví dos pautats de quatre línies vermelles per tal de començar-hi el recull de cants adients per a ésser cantats pels romeus. Aquests pautats, no sabem per què, restaren sense música. Al mateix foli 21*v* comença la música dels cants conservats.

La primera peça, que duu la rúbrica «Antiphona *dulcis armonia*, dulcissime virginis Marie de Monteserrato: Caça de obus vel tribus», comprèn el foli 21*v* i part del 22*v*. A continuació, a la mateixa pàgina en què acaba, anota el copista: «Quia interdum peregrini quando vigilant in ecclesia B. Marie de Monteserrato, *volunt cantare et trepudiare, et etiam in platea de die*, et ibi non debeant nisi honestas ac devotas cantinelas cantare, *idcirco superius ac inferius alique sunt scripte*.»

El fet d'anotar *superius* vol dir que a la primera part del volum, abans del foli 21*v* actual, hi havia d'altres cants que s'han perdut. Així ho demostra també el P. Villanueva[2] quan parla del *Llibre vermell*, que havia vist a Montserrat l'any 1806, poc temps abans que el monestir prestés el llibre al marquès de Lió, i el fa del segle XIV. Després de transcriure la rúbrica suara apuntada, diu: «Pónense igualmente *y con canto las canciones latinas y lemosinas* que debían cantarse durante las vigilias. De las últimas pondré la muestra siguiente», i copia el text de les quatre cobles del Birolay de Madona Sancta Maria: «Rosa plasent, soleyl de resplandor», del qual després parlarem. Per dissort, el P. Villanueva no en copià la tonada.

Els monjos de Montserrat prestaren el còdex al marquès de Lió, president de l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, poc temps abans de la guerra de la Independència, després que el P. Villanueva l'havia consultat allí mateix. En entrar els francesos a Montserrat hom destruí per sempre més aquella rica biblioteca, on, ultra la polifonia i la música instrumental i orgànica de temps vells, hi havia d'altres mostres de cants populars medievals, aptes per als romiatges. Gràcies, doncs, al fet d'ésser prestat, i a Barcelona, se salvà el *Llibre vermell*. La família del marquès de Lió el retingué fins al setembre de 1885, en què el recuperà Montserrat. En tornar al Monestir, hi mancaven alguns fulls, entre els quals el text i la música del virolai *Rosa plasent*, ja esmentat. Fins ara no han aparegut enlloc aquests fulls que tan preciosos serien per al cas nostre.

2. *Viaje*, VII, 151.

Significat de la col·lecció montserratina

Per a capir-ne el valor només cal dir que, en el seu gènere, *és única a Europa*, puix que, com dèiem, hom conserva repertoris amb cançons religioses a una veu, del segle XIII i començament del XIV, i hom conserva també música sagrada polifònica de mitjan segle XIV; però a cap país no són conegudes cançons i danses sagrades de la segona meitat del segle XIV i, menys encara, que traspuïn el caràcter tan popular com les que trobem en el susdit *Llibre vermell*. És veritat que Guillaume de Machaut, el *Princeps Musicae* del segle XIV, escriví *lais* i *ballades* francesos, que ens han pervingut; però cal dir que totes són de caràcter profà i llur estil és cortesà i de tècnica rebuscada, allunyats del tot del caire popular. Fins i tot Alemanya, tan rica en cançons religioses monòdiques, no conserva res de l'època del nostre *Llibre vermell*; les cançons alemanyes conegudes, o són anteriors a la col·lecció montserratina, o ja són del segle XV. Els cants del monjo de Salzburg (segona meitat del segle XIV) també tenen un altre caràcter. Això mateix passa amb les cançons poloneses conegudes d'èpoques antigues i amb els cants religiosos de Bohèmia dels temps de Joan Huss, el professor tristament cèlebre de la Universitat de Praga, precursor del protestantisme († 1411), i anteriors als que es cantaven a Bohèmia en llengua vulgar. Els cants dels hussites, molts en llatí i amb notació quadrada com de cant gregorià, són interessantíssims per al moviment religiós anterior als de Luter.

Com estudiarem tot seguit, la dansa religiosa fou ballada dins el temple arreu d'Europa durant l'època medieval, malgrat que els concilis sovint cridessin en contra i en condemnessin els abusos; però enlloc d'Europa no s'ha conservat música de les tals danses sinó a Montserrat. Les melodies de dansa que es troben al repertori de les cantigues d'Alfons el Savi són d'èpoques anteriors, i es fa difícil de distingir quines provenen de danses sagrades i quines de danses populars profanes.

La col·lecció montserratina fa suposar que, quan fou creat aquest repertori, a Catalunya hi havia una forta cultura musical. Cal no perdre de vista que a Europa s'han conservat dos repertoris de música medieval escrits per distreure els romeus en les vetlles i en les diades de romiatge, i es dóna el cas que ambdós són patrimoni hispànic: el primer és la col·lecció de Sant Jaume de Galícia, escrita a mitjan segle XII, seguint l'estil dels *organa* i *conductus*, a dues veus, del monestir benedictí francès de Saint Martial de Limoges. Al còdex calixtí (millor: pseudocalixtí) de Compostel·la és conservat també el *Herru Sanctiagu* que cantaven els pelegrins flamencs i alemanys, com a respòs a l'himne *Dum pater familias*, quan visitaven el sepulcre de l'apòstol sant Jaume. És el cant de romiatge amb refrany vulgar més vell dels que es coneixen a Europa. Però, ben mirat, els cants medievals de Galícia no tenen res a veure amb el cant popular d'aquell país, mentre que els de Montserrat traspuen el folklore de la terra que els veié néixer. Els cants de Compostel·la eren executats per cantors tècnics i no pel poble, com passava a Montserrat; però, així com la col·lecció del pseudocalixtí gallec

permet de creure que a Compostel·la hi havia una bona escola de polifonia ja al segle XII, així també els cants de Montserrat pressuposen que a Catalunya i al monestir de la santa Muntanya hi havia una correntia de música religiosa popular com a pocs santuaris d'Europa.

Per a capir a bastament el significat dels cants montserratins, cal fer una mica d'història sobre l'ambient sagrat de la muntanya i sobre la cultura musical a la Catalunya del segle XIV.

Ens manca la documentació necessària per a poder parlar de la cultura musical montserratina anterior al recull de cants dels romeus. Enguany, en què hom celebra el centenari de l'abat Oliba i les festes montserratines, ve a tomb d'afegir que el monestir de Ripoll, mare del cenobi de Santa Maria de Montserrat, fou un centre musical de primer ordre. Si haguessin estat conservats els manuscrits musicals de Ripoll, el nostre país seria un dels més rics en música dels segles X-XI. És cosa sabuda que aquest monestir es relacionà culturalment amb Fleury (Saint Benoit sur Loire) i amb Saint Germain des Près, centres francesos de forta cultura musical, i que Ripoll irradià després aquesta cultura artística a San Juan de la Peña i a San Millán de la Cogolla. El repertori de *tropus* i de seqüències conservats del monestir català demostra també com Ripoll estava íntimament lligat amb Saint Pierre de Moissac i Saint Martial de Limoges, centres francesos on aquestes formes poeticomusicals foren cultivades especialment.

Consta que l'any 1023 Ripoll havia prestat a Santa Cecília de Montserrat alguns llibres litúrgics, entre els quals n'hi havia un d'*Ymnos, … Missale i Antiphonarium*, que més tard l'abat Oliba recuperà per a Ripoll. Fins ara ens havíem fixat poc en el just significat dels sis hexàmetres ripollesos copiats al final del *Breviarium de Musica*, del monjo Oliba del mateix monestir.[3] Aquests hexàmetres apareixen escrits per mà d'un altre copista, i diuen així: «Oliba, comte, abat i bisbe, *literàriament dedicat també a la música científica*, ha donat ordre de copiar aquest llibre; Arnaldus ha complert el manament, Gualter, vingut de l'Ebre superior (Rioja?) ha tingut cura de la il·lustració i també de la numeració dels quaderns.»

Es tracta d'un volum on són copiats els teòrics cabdals de la música europea des de Boeci, del segle V, fins a Guido d'Arezzo, contemporani de l'abat Oliba. És per aquesta notícia, tramesa pel copista de l'esmentat llibre, que el malaurat Hans Spanke no fa gaire llançava la idea de si, tanmateix, el *Breviarium de Musica*, fins ara atribuït al monjo Oliba, no podria ésser una obra de joventut de l'abat del mateix nom. Sigui com sigui, el testimoni de Ripoll és fefaent quan diu que l'abat Oliba s'havia dedicat fortament a la teoria científica de la música i que fou qui donà l'ordre de fer la còpia del preciós manuscrit. Per no allargar-nos, no diem res del repertori musical sagrat que hem conservat d'aquell monestir, tot contemporani de l'abat Oliba.

Un altre document testimonia que l'any 1082 el clergue Amat feia donació a Santa Maria de Montserrat del seu patrimoni i dels seus llibres. Entre aquests hi havia un

3. Conservat a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, Ripoll 42; veg. fol. 6.

Officiarium i un *Antiphonarium cum responsoriis*. És la primera notícia que tenim sobre els llibres de cant a Montserrat. Fins ara no hem trobat res de llibres montserratins amb música que siguin dels segles XII-XIII; però tenim dades indirectes de com es cantava a la muntanya santa. Per una banda, coneixem notícies i tenim música conservada dels monestirs de Ripoll i de Sant Cugat del Vallès, tan relacionats amb Montserrat, i podem ben creure que els *tropus* i les proses marianes també eren cantats davant Santa Maria de Montserrat. Les mateixes sis cantigues de santa Maria del repertori alfonsí del segle XIII dedicades a nostra Dona de Montserrat són precioses per al cas nostre.

La fama dels miracles montserratins es propagà arreu des dels segles XII i XIII; els romiatges hi sovintejaven més i més aquells dies, i els joglars tenien cura d'escampar arreu de la Península històries i llegendes de madona santa Maria de Montserrat. Les cantigues montserratines conten miracles encara més antics que els que trobem al *Llibre vermell*, i no seria gens estrany que alguns es trobessin escrits en els folis perduts del començament del susdit còdex. Aquestes cantigues, tant pel ritme com per la frescor de llurs melodies, són de les més boniques i gracioses del repertori alfonsí. Aneu a saber si no havien estat inventades per joglars i cantors de la nostra terra! I cal no oblidar que a la cort del rei Savi els miracles i llegendes de Montserrat eren coneguts, potser, també, gràcies a les relacions familiars entre la casa comtal de Barcelona i la cort de Castella i Lleó i als mateixos joglars de Catalunya-Aragó. El cas de Cerverí de Girona, el qual pogué admirar el cant de les cantigues al reial alcàsser de Toledo, en acompanyar Pere II, encara infant, el 1269, quan aquest visitava la seva germana Violant, casada amb el reial cantor de santa Maria, Alfons el Savi, és ben significatiu. Com a record de la bella impressió rebuda a Toledo, Cerverí escriví aquella admirable *Cançó de Santa Maria*, per dissort conservada sense la melodia.

La cantiga núm. 48, que parla de la font del portal de Montserrat, suposa que el «gran miragre fez pone'a en Catalonna a virgen sancta Maria». La núm. 52 parla del miracle de les *cabres-daines* i diu: «A Montserrat, d'on ja us he parlat, hi ha un bell temple, així m'ho han contat, i és a la Mare de l'excels Rei dedicat». La núm. 57 canta el miracle del guariment dels lladres penedits després de robar els romeus que pujaven a Montserrat. Aquestes tres cantigues tenen un interès especial per a la història de la Moreneta, per tal com formen part del primitiu repertori alfonsí escrit després del 1257, per tant, els primers anys de casament del rei trobador amb la infanta Violant. Les dels núm. 113, 302 i 311 foren afegides potser arran de la visita de l'infant Pere.

El bon nom i la fama de Santa Maria de Montserrat havia anat creixent arreu d'Europa per obra dels miracles marians fins al segle XIV. És ara quan papes, bisbes i reis donen gràcies, indulgències i privilegis als romeus que pugen a la santa muntanya. El nombre de pelegrins augmenta de dia a dia «a diversis mundi climatibus confluentes», com diu el rei Pere III l'any 1342. La vella església ja s'ha fet petita, i, per tal de poder encabir la corrua de fidels que hi aflueixen, el prior Ramon de Vilaragut (1334-1348) ha fet aixecar-ne una

altra amb riquesa i entusiasme i el nou altar de santa Maria és consagrat el dia 11 d'octubre de 1341.

L'existència d'escolans cantaires es pot datar, almenys, del mateix segle XIV. Per força havia d'ésser així atenent que a Sant Cugat del Vallès i a d'altres monestirs, sense ésser santuaris, com Montserrat, al segle XIII ja hi havia infants cantaires. A propòsit dels escolans cantors de Montserrat, ens plau de llegir la carta que els consellers de Barcelona escriuen a Montserrat el 9 d'agost de 1479, en vigílies de l'entrada solemnial de Ferran II el Catòlic a la ciutat comtal. La ciutat, seguint la vella tradició dels bons cants per a diades com aquesta, necessita *fadrins músics*, tals com els que, segons la fama, hi havia a Montserrat; i els consellers, amb tota la cortesia, exposen llur necessitat al prior i a la comunitat benedictina:

> Agost 9, 1479. Als molt religiosos vicaris, prior e procuradors del monestir de Montserrat.
>
> Molt religiosos e magnífichs senyors: Per causa de la nova entrada de la magestat del senyor Rey, aquesta ciutat ha mester molts fadrins músichs havent bones veus, per solempnizar e honrar dita entrada. Som avisats que *aquí n'à molts*, tals quals aquesta ciutat per aquella jornada ha mester. Tramatem aquí los portadors de la present que han càrech per nosaltres de los dits fadrins. E si són aquells que nosaltres havem mester conduhir, vinguen assí per aquella jornada. Emperò, açò no's pot fer sens que la humanitat vostra no permeten e dirigesquen les dites coses. Per què quant més affectuosament podem, pregam les magnificències vostres que si les persones que·y tramatem conexeran aquí haver tals fadrins com a aquesta ciutat ha mester per aquella jornada, permeten aquells venir per fer lo servey a què seran disposats per honrar la festa que per dita entrada aquesta ciutat fa. De açò los fadrins no hauran dan, ans volem sien remunerats. E aquesta ciutat vos ho haurà a pler molt singular del qual en son cas e loch no s'oblidan. Lo Sant Sperit nos conserva en son bon servey. De Barchinona a .VIIIIº. de agost, any mil .CCC.CLXXVIIIIº.
>
> Los consellers de Barchinona al honor vostre apparellats.[4]

Aquest document fa molta llum sobre la pràctica del cant religiós a Montserrat. Pel que es veu, la tradició de comptar amb infants escolans de bones veus que cantin a la «cambra devota de madona sancta Maria» data ja de temps vells. La mateixa *Antiphona dulcis armonia* que inaugura la secció de cants, n'és la prova clara. Aquesta antífona, *O virgo splendens*, en forma de cànon a tres veus, era, de segur, la peça de lluïment dels escolans de Montserrat en els dies en què hom la copiava al *Llibre vermell*. Això mateix podem dir de l'altra composició a tres veus *Mariam matrem*. Una altra cosa volem remarcar encara: des de temps antics els pintors representaven la Verge de Montserrat voltada d'escolans, uns que canten, d'altres que sonen o duen instruments; doncs bé: alguns dels cants del *Llibre vermell* duen la música d'un acompanyament *instrumental*, i aquest acompanyament no es podia deixar a

4. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, *Lletres closes*, 1479-1480, fol. 126*v*. Devem la còpia al senyor Camós, de l'Arxiu de la Ciutat.

l'arbitri de la multitud, sinó que devia ésser executat per ministrers o instrumentistes destres com ho eren aquells escolans. Això vol dir que al segle XIV, a la «preciosa cambra» mariana de la santa muntanya, ja s'estilaven els instruments de corda i els de vent com a acompanyants. És el mateix que passava a la capella reial de Catalunya-Aragó i a d'altres temples monacals del nostre país, amb aquells ministrers que acompanyaven els cants sagrats de misses i motets; és el mateix que s'estilava a la capella papal d'Avinyó al segle XIV. Això no contradiu gens la dita de Juan Gil de Zamora, preceptor de Sanç IV de Castella, quan en el seu *Ars Musicae* afirma que en els temples castellans al segle XIII només s'usava l'orgue «*propter abusum histrionum*, eiectis allis communiter instrumentis».

Als darrers anys del segle XIV, a la muntanya de Montserrat ja hi havia les cinc branques d'homes ascetes: monjos, ermitans, donats, preveres i escolans. Això vol dir que, ultra el cant gregorià, la polifonia religiosa i el cant popular eren el pa de cada dia; el *Llibre vermell* ho ben prova.

Als temps medievals la música popular fou sempre conreada pels músics cortesans, encara més que no pas pels mateixos músics del temple. Es tracta de l'època del rei Pere III, de Joan I i de Martí l'Humà, tots tres enamorats de la música i munificents generosos envers llurs artistes. A llur capella canten cantors i sonen músics instrumentalistes vinguts de Flandes, d'Alemanya, de França, de Castella i de la mateixa Catalunya. Els nostres reis prefereixen, però, els cantors que estigueren un cert temps al servei dels papes a Avinyó, i es preocupen d'adquirir els motets i les misses del repertori sagrat, patrimoni autèntic de la música composta per al servei del temple pontifici de la veïna ciutat de França. Principalment és Joan I qui, essent encara príncep, es deleix més que cap altre monarca europeu per l'art diví. Fins que arribà la florida de l'art musical de les corts de França i de Borgonya al segle XV, Europa no havia vist monarques tan entusiastes de la música com ho foren els dos germans Joan i Martí, fills del rei Pere el de les Cerimònies. Hem conservat mostres de la música executada a llur palau i a llur capella, i podem dir que es tracta de peces delicioses d'estudiar i d'oir.

Ens allargaríem massa si volíem parlar de la devoció montserratina dels nostres reis, almenys des de Jaume el Conqueridor. Està provat documentalment que Joan I es relacionava amb Montserrat i que la seva muller, Marta d'Armanyac, escrivís sovint als qui habitaven a la muntanya mariana. Hom té notícies d'un *Scriptorium* montserratí des dels dies de Joan I, que admirava la traça d'Antoni Verjús, l'ermità miniaturista, el 26 d'abril de 1392, en dies en què els cants dels romeus copiats al *Llibre vermell* feien les delícies dels pelegrins. Res no diem de la devoció montserratina del rei Martí I.

Fins ara no sabem gairebé res dels músics del segle XIV encarregats de la música dels temples principals de Catalunya. Més poc encara sabem dels de Castella. Coneixem, en canvi, una infinitat de documents referents als cantors i ministrers que serviren a les capelles de Pere III, de Joan I i de Martí, o sia de l'època en què foren compostos alguns dels cants susdits i hom féu la còpia del llibre dels romeus montserratins. A la capella reial de Catalunya-

Aragó hi havia capellans destinats a l'execució del cant pla, cantors —seglars o sacerdots— destinats a cantar el *cant d'orgue* o de *contrapunt*, i els escolans o infants, que sovint hom confon amb els *cantors*. Ultra aquests, hi havia els ministrers o instrumentistes, que a vegades també prenien part en el cant de la música polifònica de les misses i dels motets amb text llatí.

Des del 1349 els cantors de *cant d'orgue* de la capella del rei Pere són sis o set, i, a més, dos escolans, que sovint hom anomena escolans *cantors*. Com dèiem, els cantors de la capella papal d'Avinyó són cobejats i distingits pel rei Pere i per l'infant Joan. El 1379 el príncep Joan creà la seva cèlebre capella formada amb set *xantres* arribats d'Avinyó i a base del repertori de misses francoflamenques d'aquella capella. En demanar a França un llibre on fossin anotades, fa avinent el desig que també hi hagi «molts motets, e rondells e ballades e virelays»; cosa que vol dir que, a més de l'art sagrat, volia estar ben proveït de música cortesana, sovint mig profana.

Els monestirs cistercencs de Poblet i Santes Creus també són centres de polifonia sagrada, i per això el rei Joan prega als abats que li prestin llur repertori per a la seva capella. Per un *rotul* conservat, del febrer de 1404, sabem que el rei Martí pregà al papa Benet XIII que es dignés conferir beneficis eclesiàstics als servidors de la capella reial de Catalunya-Aragó, en la qual en figuraven deu, entre ella el Gacian Reyneau, originari de Tours, que serví a la susdita capella de Barcelona des del 1390 fins al 1429, i de qui es conserva música en forma de balades profanes.

Antiguitat d'alguns dels cants montserratins

Que el còdex hagués estat copiat els últims anys del segle XIV i primers del XV, no vol pas dir que els cants haguessin estat compostos aquells dies; alguns, potser sí, però d'altres són molt més antics. I d'això, en podem donar proves.

Fa alguns anys —era el 1930—, mossèn Sanç Capdevila, creador de l'arxiu arxidiocesà de Tarragona, ens feia arribar a les mans un calc d'un full en pergamí provinent d'un còdex musical català de la primera meitat del segle XIV. La pàgina conservada duu el *triplum* del motet a tres veus *Colla iugo subdere*; i després del motet, a la mateixa pàgina, copia l'*Inperayritz de la ciutat joyosa*, que també es troba al *Llibre vermell* de Montserrat. En el full tarragoní només duu la primera veu amb algunes variants. No sabem si això vol dir que abans s'havia cantat a una veu sola, o si passa com en el susdit motet, que les altres dues veus anaven copiades a la pàgina següent, segons consuetud de les diverses escoles europees.

En estudiar el cas, després d'un viatge a Tarragona per tal de veure el full esmentat, vaig trobar que el motet era una composició de Felip de Vitry, el poeta-músic de França, nat el 31 d'octubre de 1291, més tard canonge i beneficiat de diferents esglésies franceses, nomenat

bisbe de Meaux el 3 de gener de 1351 i mort deu anys més tard. Els contemporanis l'anomenen *flos et gemma cantorum*, i el tenen com la *flos totius mundi*. La seva obra teòrica i de música pràctica conservada ens el mostra com a creador eminent de l'*Ars nova* a França i a Europa.[5]

El fet que el joiell musical de Montserrat sigui copiat al costat d'un motet de Felip de Vitry té una grossa importància per al cas nostre. Només cal recordar que els motets de Vitry, escrits abans del 1350, passaren de moda molt de pressa. Això vol dir que l'*Inperayritz* corria de mà en mà ja a mitjan segle XIV i que originàriament potser no havia estat escrit per a Montserrat; almenys fins ara no tenim coneixement que els motets llatins del repertori de l'*Ars nova* de França, que exigien una bona escola de cantors i d'instrumentistes per a executar-los, haguessin estat practicats a Montserrat; en canvi, sabem que formaven part del repertori de la capella de Pere III i de Joan I, com ho palesen els documents de cancelleria i un còdex musical fragmentari conservat a la Biblioteca de Catalunya.

Trobem un altre cas especial en la primera peça *O virgo splendens hic in monte celso*, construïda en forma d'una *caça* o d'un cànon medieval, a tres veus, en la qual la veu segona i la tercera no fan sinó repetir la primera. Aquesta composició presenta una construcció força arcaica amb l'ús de quartes, quintes i octaves paral·leles. Qui la va escriure coneixia molt bé la tècnica del contrapunt de l'*Ars antiqua* (anterior al 1320) i coneixia a fons el cant gregorià. Concebuda amb períodes musicals de setze notes —cosa que recorda els motets isorítmics del començament del segle XIV— el compositor, en escriure'l, ideava ja una peça en forma de cànon seriós a dues o a tres veus vocals, i, malgrat tot, la peça canta deliciosament executada a una sola veu. Això demostra que el seu autor estava ben amarat del repertori gregorià, i de segur que devia ésser un monjo del mateix cenobi montserratí. Fins ara no tenim coneixement d'un cas semblant en tota la història de la música medieval: un cànon cantat a ritme lliure, com de cant gregorià, i que soni com una *dulcis armonia*, que és el títol que l'autor anònim donà al seu cànon. Creiem que, en fer-se la col·lecció montserratina destinada als romeus, aquesta composició ja existia de temps. El seu aspecte no té res a veure amb el cant popular, ni és possible que fos destinada a l'ús dels pelegrins; més aviat és un cant solístic a tres veus que els monjos devien fer cantar als *fadrins músichs* de Montserrat a la vetlla, en començar les vigílies dels romeus per tal de crear ambient, i així les cantúries populars que a continuació seguien es feien més amables i més mengívoles per als devots pelegrins. Sembla demostrar-ho, encara, la mateixa oració llatina que clou la peça, precedida dels versets «Ora pro nobis, mater Christi electa», «Ut pia nostra vox sit Christo accepta», versets tropats que recorden els dels segles XII o XIII.

5. Aquest motet és conegut pel manuscrit d'Ivrea 28, fol. 17-18, per un altre de la Biblioteca de Catalunya, i pel manuscrit d'Apt 31, fol. 20*v*-21; encara es trobava al manuscrit, avui perdut, de Trémoille, el qual el 1376 estava en mans d'un capellà de Carles V de França (H. Besseler el publica a l'AfMW VIII (1926-1927); vegeu ib. pàg. 195).

Massó i Torrents pren el text del virolai *Rosa plasent, soleyl de resplandor* com «una bella obra de caire francès», i, fixant-se en les rimes internes, tan cultivades per Cerverí de Girona, recorda que aquest escriví una *estampida* per l'estil d'aquest virolai. Per això creu que la peça montserratina podria ésser contemporània del susdit Cerverí (1250-1280). Si hom n'hagués conservat la música, podríem judicar millor l'antigor d'aquesta obra i si, tanmateix, era o no un *virolai*, puix que tal com el P. Villanueva va trametre el text sense refrany de cap mena, no té cara d'haver estat un virolai, malgrat l'enunciat de la poesia, que en el *Llibre vermell* anava amb música.[6]

La notació musical de Montserrat

Aquesta és una altra qüestió que encara que no es presti gaire per a un discurs acadèmic com el d'avui, és interessantíssima per al cas nostre. La cosa, fins ara, no ha estat estudiada com cal, i situa bé la cultura musical d'aquell cenobi i la del nostre país.

A part l'*O virgo splendens*, que apareix copiada amb notació quadrada, com de cant gregorià, les altres peces duen una notació mensural ben típica, la qual assenyala un compàs determinat, a l'inrevés de l'anterior, que no n'assenyala cap, perquè el cant gregorià sempre és cantat amb ritme lliure. El cànon *O virgo splendens* arriba copiat amb notació gregoriana, però presenta deixalles de notació mensural, com són les lligadures *cum opposita propietate*, les quals ací no tenen cap significat rítmic. Es veu clar que, en copiar-les, el mateix copista no en sabia bé el significat. És possible que ell transcrivís la peça d'una altra col·lecció preexistent, escrita amb notació quadrada i que, algunes vegades, en canviés la grafia, com, per exemple, la d'aquestes lligadures, només per fer bonic.

El copista montserratí escrivia primer el text i les rúbriques i després tirava els pautats i hi escrivia les notes. Ho demostra la segona composició escrita a continuació de l'oració cita-

6. Per tal de situar una mica més el còdex de Montserrat, que és de format infòlio gran, direm encara alguns mots sobre els manuscrits musicals conservats a Europa que daten si fa no fa de l'època del *Llibre vermell*: Bolonya, Universitat, 596, busta HH, que només conté tres *virelais* i un *rondeau* amb text francès; és el còdex que comença a Europa el format gran infòlio. Segueix el manuscrit de Chantilly, Musée Condé 1047, copiat abans del 1400 per mà italiana (?), potser al començament del regnat de Carles VI de França (1380-1422), el qual conté cent vuit composicions. Aquest manuscrit, que duu una notació que no té res a veure amb la de Montserrat, és preciós per a Catalunya, perquè conté diferents peces que es relacionen amb personatges reials del nostres país. Segueix el manuscrit de París, Bibl. Nat., fr. nouv. acq. 6771, 2a part, amb dues-centes vint-i-cinc composicions, algunes de músics que serviren la cort barcelonina (Jacob de Senlenches, Trebor (=Robert), Gacian Reyneau, etc.). És més interessant el còdex de Florència, Panciatichi 26, de la Bibl. Nat. amb cent cinquanta obres, unes d'italianes i altres de franceses, copiat als segles XIV-XV. I deixem d'esmentar d'altres manuscrits conservats a Europa, més o menys complets i de contingut cortesà, però que mai no duen res de música popular com el de Montserrat.

da que anava amb l'*O virgo splendens*: el copista havia escrit l'incipit del text «Stella splendens», i, en adonar-se que no l'hi cabia, començà la música al foli 22*v*.

De les deu peces montserratines, cinc (els cànons *Laudemus virginem*, *Splendens ceptigera*, *Mariam matrem*, *Inperayrits de la ciutat ioyosa* i la segona veu de la *Stella splendens*) van copiades amb notació idèntica a la del motet *Colla iugo subdere* de Felip de Vitry. Cal fixar-se bé com el copista empra la notació francesa per a les peces polifòniques i de caire més científic. Examinant més de prop la notació montserratina d'aquestes peces, ens trobem que el mateix copista adopta *in totum* la notació de l'*Ars nova*, introduïda per Vitry vers el 1330. La unitat del compàs és la *brevis* (𝅜), i, al costat de les formes diferencials de *semibrevis* i *minima* (𝅝 𝅗𝅥), usa la *seminima* (♩). La notació de Montserrat és sempre negra i plena; només en dues peces es presenta l'intercanvi de notes planes, amb negre i amb vermelló (*Mariam matrem*, *Inperayritz*), precisament en les dues peces de més volada. El copista coneix bé la teoria de les quatre *prolacions* i *proporcions* (compassos) introduïda per Vitry, i, malgrat que el senyal de compàs al començament de cada peça ja era pràctica de la primera meitat del segle XIV, i un costum acceptat principalment pels francesos, no es troba mai en la notació de Montserrat.

Dèiem suara que els comtes reis del segle XIV es delien pels cantors i pel repertori musical de la capella pontifícia d'Avinyó. Doncs bé: estudiant i comparant la notació del *Llibre vermell* amb la polifonia conservada de l'escola avinyonenca, hom veu tot seguit una identitat gràfica de notació musical. Àdhuc quan una peça duu una o dues veus acompanyants, aquestes canten i duen *lligadures* seguint el tarannà i l'estil de la capella papal. El *Mariam matrem* a tres veus, per exemple, s'adiu amb les composicions del repertori executat a la capella reial de Barcelona al segle XIV —generalment manllevat al d'Avinyó— no sols per la grafia de la notació, sinó fins i tot pel seu estil musical.

Deixant de banda el cas d'aquesta notació francesa, adoptada per a peces de més envergadura artística, cal dir que per a les melodies populars de dansa, el copista montserratí empra una notació típica que fins fa poc temps només era coneguda per un manuscrit anglès també de la fi del segle XIV. Aquest còdex anglès duu un repertori polifònic de l'*Ordinarium Missae*, contemporani del manuscrit. El meu mestre F. Ludwig, de Göttingen, en adonar-se'n, l'any 1923, va batejar la notació de Montserrat com a *notació anglesa*, la qual usa la *brevis* seguida de la *minima*, en comptes de la *semibrevis* com pertocaria.[7]

7. En l'edició crítica de les cantigues de santa Maria del rei Alfons el Savi del 1943 vam demostrar que aquest tipisme no era pas cosa exclusiva de la notació anglesa del final del segle XIV, sinó que també es presenta sovint en la notació de la cort castellana ja al segle XIII. La forma alfonsina 𝅜 𝅝 𝅝 (*brevis semibrevis semibrevis*), amb el significat del *punctus augmentationis*, ens dóna peu per a creure que la grafia de Montserrat és més aviat una derivació de l'antiga pràctica dels músics d'Alfons el Savi, que no pas una influència anglesa. Corrobora la nostra creença el fet d'un manuscrit del segle XIV provinent del monestir de la cartoixa de Scala Dei (Tarragona), on s'adopta una notació mensural-modal idèntica a la de la cort de Castella i a la del monestir de les Huelgas de Burgos.

Aquest és un altre detall que cal recordar per a entendre bé les afirmacions del teòric anglès anònim del segle XIII, que afirmava que, vers el 1272, Anglaterra i Espanya conservaven tipismes comuns de notació musical, llegats d'altre temps. El *punctum augmentationis*, en el sentit d'allargar la meitat del valor de la nota respectiva fou una troballa del susdit Felip de Vitry (ca. 1290-1361); i, malgrat que el copista de Montserrat coneixia bé l'evolució musical vinguda de França, en aquest cas preferí la grafia tradicional hispànica.

El copista del *Llibre vermell* empra aquesta forma en cinc peces, i precisament en les destinades a dansar dins el temple de Montserrat. Ja és ben curiós, el cas! Així tenim que en la segona peça hom remarca: «Sequitur alia cantilena omni dulcedine plena eiusdem Domine nostre. Ad trepudium rotundum» [música] La *Ballada dels goyts de nostra Dona en vulgar cathalan a ball redon* només la duu en el refrany del poble, però equivocant el cas per un *lapsus calami*: [música] ha de dir: [música] Segueix aquesta notació en les danses: [música] «a ball redon», [música] i en el virolai darrer: [música] que és un cant penitencial, i no pas una *dansa de la mort*, com havia cregut el professor Ursprung de Munic. Perquè no havien entès aquests tipismes hispànics, tant el P. Sunyol, el 1918, com el professor Ursprung, el 1922, en transcriure aquestes peces van equivocar-ne el ritme just.

Davant aquests detalls podem afirmar del copista dels cants dels romeus: *a*) que era del nostre país; *b*) que coneixia de prop la tècnica de la notació francesa de mitjan segle XIV i del tercer quart del mateix segle (en algunes peces la notació s'adiu amb la dels manuscrits d'Yvrea, Apt i amb la d'altres manuscrits catalans que contenen el repertori d'Avinyó, però no té res a veure amb la notació enrevessada dels manuscrits de Chantilly i d'altres que contenen peces profanes relacionades amb la cort d'Aragó); *c*) que el copista montserratí potser havia rebut lliçons dels mateixos cantors de la capella reial de Barcelona, en aquells dies experts com ningú més en tota llei de música sagrada i profana; *d*) que el copista de Montserrat coneixia també a fons la tradició antiga de la cort de Castella, potser sense haver esment de la similar anglesa del seu temps; *e*) que les cançons que ja existien en escriure el llibre, les va arreplegar de diferents indrets (unes són producte autèntic dels músics de la terra; d'altres, no tan populars, són fortament influïdes per la música sagrada dels cantors francoflamencs de la cort pontifícia d'Avinyó).

La dansa religiosa medieval a Montserrat

El *Llibre vermell* diu ben clar que «els pelegrins, quan passaven la nit a la cambra de madona santa Maria de Montserrat, volien cantar i dansar, *et etiam in platea de die*» (i que de dia volien fer-ho a la plaça del monestir). Per això els monjos havien apuntat en el llibre algunes mostres modèliques de cançons i de danses per tal que s'adiessin amb el misticisme i la pietat del temple.

El testimoni del *Llibre vermell* de Montserrat és preciós per a la història del cant popular i de la dansa sagrada a Catalunya. Els mots del monjo montserratí reflecteixen bé l'estat d'esperit del nostre poble, que en temps antics cantava al camp i a l'església i dansava a la plaça i dins el temple.

En el folklore tradicional del nostre poble hem conservat tonades que encara duen reminiscències medievals de trobadors provençals, regust de melodies de cantigues del rei Savi i que encara tenen sabor de les mateixes que trobem al *Llibre vermell*. Conservem danses populars que sembla que encara siguin un record vivent de les danses dels misteris sacres de l'edat mitjana. Una prova de l'arcaisme de moltes tonades de cançons i de danses del nostre poble és la que sovint ens repetia el malaguanyat doctor Kurt Hubert, professor a la Universitat de Munic, especialista de la cançó i de la dansa populars a Europa, el qual ens deia que «el llevat de melodies i de danses de la cultura grega antiga s'ha conservat als dos extrems de la Mediterrània: al vostre poble i a les terres de Grècia i dels països balcànics».

El mateix *Llibre vermell*, en escriure la *Brevis exortatio ad sermocinandum*… (fol. 77), apunta que els predicadors, quan prediquin als romeus, els diguin ben clar que, en venir a Montserrat, durant llur estada a la muntanya i en tornar a llurs pobles, s'abstinguin del cant i de la dansa de «cantilenas vanas atque trepudia inhonesta». Tot això vol dir que en aquell temps el nostre poble es divertia a tota hora amb els cants i les danses populars; cants i danses que, malgrat la bona fe dels pelegrins, no sempre esqueien a la santedat dels romiatges i de la «cambra de madona sancta Maria». Els monjos advertien bé als fidels pelegrins que, a la santa muntanya només li esqueien cançons honestes i devotes («et ibi non debebant nisi honestas ac devotas cantilenas cantare»). I per tal que el brogit dels cants i de les danses no torbés les oracions i la devoció dels fidels dins el temple montserratí, els monjos aconsellaven que els romeus, quan passessin les nits al temple, usessin dels cants i de les danses «honeste et parce».

El gran valor i el mèrit del llibre de Montserrat són precisament aquests: haver-nos conservat algunes de les danses sagrades medievals, dansades «a ball rodó» i «donant-se les mans» sense cap preocupació de comptar els *punts* com a l'*estampida* del segle XIII, o com la sardana dels nostres temps, tan ballada encara avui també als pobles dels Balcans.

Per fer capir la importància de les danses dels nostres romeus medievals, permeteu que us recordi els fets cabdals de la dansa religiosa medieval a Europa.

La dansa popular fou practicada sempre per tots els pobles de la terra en les festes cíviques i en les familiars. Que la dansa religiosa fou practicada pels pobles pagans en llur culte, n'hi ha prou amb remembrar escenes pintades o esculpides de temps antics i amb fer esment de la *corporació de preveres dansaires* dels sàlics romans.

Quant als primers temps del cristianisme, P. Wagner[8] addueix un document pel qual hom veu que en temps de sant Atanasi, a Milet, eren cantats himnes acompanyats de dansa.

8. *Einführung in die gregorianischen Melodien*, I (1911), 16.

És clar que l'Església es redreçà tot seguit contra els costums pagans; però els mateixos concilis, pel sol fet de reprovar-les, constaten que la dansa sagrada dins el temple fou practicada durant segles. Així, per exemple, el Concili III de Toledo, del 587, condemna amb tota l'energia aquella «consuetud irreligiosa que el poble hispànic continuava practicant per millor celebrar les diades dels sants, en què els fidels en comptes d'estar atents als oficis divins, passaven les vigílies [les nits] dansant i cantant cançons mundanes, nocives per a ells i per als qui desitjaven de seguir els sants oficis» («irreligiosa consuetudo quam vulgus per sanctorum sollemnitates agere consuevit, ut populi qui debent officia divina attendere, saltationibus et turpibus invigilent canticis, non solum sibi nocentes, sed et religiosorum officiis perstrepentes»).

És cosa sabuda que al segle VI l'heretgia priscilianista fomentava a Galícia i a Portugal les pràctiques amb reminiscències màgiques i les danses nocturnes. Sant Valeri, del segle VII, natural d'Astorga, descriu com, essent abat d'Astorga, patí moltíssim per causa del clergue Justus, de vida i de costums joglarescos, el qual, en comptes d'enardir els fidels «crebro psallentibus hymnis Dei ducentibus noctes», els escandalitzava amb els seus cants i les seves danses eròtiques. P. Alfaric[9] recorda que Bernat d'Angers parla del costum de l'església de Conques vers el 1010: «Seguint el costum antic», diu, «els pelegrins passen les nits a l'església de Santa Fe amb ciris i llànties. I com que els fidels no entenen els cants llatins de l'ofici, es distreuen cantant cançons populars i altres coses [potser danses?]». El Concili d'Avinyó del 1209 mana «que durant les vigílies [festes de la nit] dels sants no es facin salts joglarescos, ni moviments o balls obscens, ni que es cantin cançons d'amor mundà dins el temple» («Statuimus, ut in sanctorum vigiliis in ecclesiis historicae [=histironae] saltationes, obscoeni motus seu choreae non fiant, nec dicantur amatoria carmina vel cantilenae ibidem»). Hans Spanke, en comentar aquest text, afirma que el mot *choreae* es refereix a les *danses de carole*, que al segle XIII eren acompanyades del cant de *rondeaux* i de *virelais*. Com es veu, però, el Concili no diu mot, no prohibeix els cants i les danses decents i devotes; més aviat blasma i puneix els cants i les danses indecoroses per al lloc sant.

Sense moure'ns del nostre país i de la nostra península, veiem que el Concili de Tarragona del 1317 i les constitucions sinodals d'Urgell del 1364 prohibeixen als clergues que dansin en públic, com si fossin joglars, en les diades assenyalades. Encara és més significatiu el cas de Castella: els bisbes reunits al Concili de Valladolid, l'any 1322, condemnen severament el costum d'alguns fidels de dur a les vigílies nocturnes, celebrades dins el temple, joglars sarraïns o jueus per a cantar i tocar instruments.

Com a fet contemporani al còdex de Montserrat, retraiem que l'alemany «Johannes, decanus», del segle XIV, escriví una petita col·lecció per als seus *Clericuli*, per tal que po-

9. *La Chanson de Saint Foy*, II (1926), 70.

guessin cantar i ballar en certs dies, i això ho feia «ne secularia parlamenta nec non strepitus clamorque et cachitus mundanarum cantionum in nostro choro invalescant».[10]

En una antiga *Passio Leodegarii*[11] hom diu que «…clerici tripudeant cum antiphonis». El liturgista Durand de Mende conta que la vigília de sant Esteve els diaques honoren llur patró «…in tripudio convenientes cantant antiphonam de Sancto Stephano». Un ritual de l'església de Besançon[12] escriu: «fiunt choreae… cantando aliqua carmina, ut in processionariis continentur». Un altre manuscrit de la mateixa església de Besançon, del començament del segle XV, gairebé contemporani del nostre *Llibre vermell*, testimonia que el dia de Pasqua la clerecia dansava una *bergerette*, amb el cant d'una melodia del *conductus* llatí: *Fidelium sonet vox sobria*. De segur que els mots *tripudiare*, *tripudium*, que surten en alguns himnes medievals signifiquen més aviat «joia ardent, alegria grossa» i no pas «dansa» com han volgut interpretar alguns romanistes moderns. Això mateix sembla que cal dir de les rúbriques esmentades, on hom parla del cant d'antífones acompanyades de dansa, puix que les melodies antifòniques, àdhuc cantant-les amb compàs mesurat, mai no es poden prestar per a la dansa, pel fet de canviar a cada moment el ritme ternari amb el binari.

Tot això vol dir que la dansa en general, dins el temple, que mai no fou ben vista pels concilis, fou començada pels seglars, i seguida més tard per la clerecia. Montserrat ens mostra exemples de virolais amb text llatí i d'altres amb text català. A França es troben melodies idèntiques de dansa, adés cantades amb text llatí, adés amb text francès, i també textos francesos que són *contrafacta* o imitacions d'altres cants llatins del segle XIII. Els arxius episcopals de Catalunya conserven una infinitat de volums on són descrits l'estat dels temples i els vells costums que els bisbes aproven o desaproven. El dia que hom els publiqui, seran una mina inesgotable de notícies d'aquest estil i donaran llum nova al cas de la dansa sagrada a casa nostra.

Abans de finir aquest capítol, permeteu, encara, que us recordi el cas dels infants dansaires del 1456 en els pelegrinatges a Sant Jaume a Galícia: «Cantus parvulorum Hyspanie saltancium ante peregrinationes», citades per l'anglès William Wey en les seves notes de viatge per Espanya.[13] Ja no diem res dels *seises* de la catedral de Sevilla, amb la llarga història que en conten, bé que actualment ja no conserven res que recordi els cants i les danses antigues. La fundació de la *Confraría de los seises* (*o niños cantorcicos*) que canten a l'ofici i ballen danses sagrades davant l'altar durant la setmana santa i altres dies de l'any, es remunta fins

10. Sobre la dansa sagrada medieval existeixen avui dos estudis molt documentats: el de Dom L. GOUGAUD, a la *Revue d'Histoire Ecclésiastique*, XV (1914), on detalla els dies en els quals es ballaven danses als temples de França durant els segles XII-XIII, i el de H. SPANKE, «Tanzmusik in der Kirche des Mittelalters», *Neuphilologische Mitteilungen*, XXXI (1930), 143 i s., on retreu el cas de Montserrat.

11. *Scriptores rerum Merov.*, «Monumenta Germaniae Historica», V, 299.

12. Citat per Dom GOUGAUD, 255.

13. Servades en el ms. 596 de la Bodleiana, fol. 101.

al temps de sant Ferran.[14] Alfons el Savi, Sanç IV i Ferran IV enriquiren els privilegis cedits a aquells infants dansaires. Però el cas de Montserrat és, potser, únic a Europa: el ball rodó, donant-se les mans dins el temple, no és cosa encomanada als infants ni als clergues ni als monjos; és cosa permesa als romeus en general, homes i dones, tot avenint-se al desig i a la psicologia del nostre país, enemic de comèdies i d'excentricitats dins el clos sagrat. Els romeus, una vegada al monestir, formaven com una sola família, plens de joia i d'alegria infantívola, en trobar-se davant la Mare piadosa. Molts d'ells passaven la nit al temple. Els monjos de Montserrat, amb tota senzillesa i naturalitat, havien permès i fins fomentat la dansa sagrada a la muntanya per tal d'espiritualitzar més l'esbargiment sant enmig de la pregària mariana de nit, dins la *cambra* benaurada de Santa Maria, i de dia a la plaça del monestir.

Les formes poeticomusicals que hom troba al *Llibre vermell*

Al *Llibre vermell* apareixen sis textos llatins complets i quatre que, segons sembla, només duen la primera estrofa de poesies llatines més llargues i desconegudes fins ara. Cinc dels textos són coneguts per l'edició del P. Guido Dreves, l'il·lustre himnòleg alemany,[15] el qual estigué a Montserrat l'any 1890 i hi estudià el manuscrit. Dreves, els edità tot citant com a font única el còdex de Montserrat; sols el *Scribere proposui*, amb el refrany «Ad mortem festinamus», l'havia trobat en un *Troparium* de Dublín, del segle XIII, amb text que varia molt del de Montserrat. Encara, Dreves publicà amb notació quadrada tres melodies del *Llibre vermell*, i fa estrany que en editar el text de *Polorum regina* i el *Maria, saecli asylum* amb el refrany «Mariam matrem virginem», digui que en el còdex montserratí van «sense melodia», quan en el *Llibre vermell* duen, tanmateix, la música respectiva. El P. Gregori M. Sunyol, el 1918, i el professor Ursprung, de Munic, el 1921, editaren també tots els textos musicats sense mirar si eren inèdits o desconeguts.

Resulta, doncs, que dels deu textos llatins, només un es troba en un còdex irlandès del segle XIII. Ultra aquests, hi ha actualment dues poesies catalanes amb música. La *Ballada dels set goigs* duu el refrany «Ave, Maria, gratia plena, Dominus tecum, Virgo serena», lletra molt coneguda per les proses medievals.

Pel que concerneix la música, adjuntem unes notes brevíssimes, les quals fan veure encara més la importància dels antics cants dels romeus. Ja hem parlat de les tres peces titulades *caça* equivalent al cànon medieval. Hem dit també que la primera, *O virgo splendens*, no té res de popular; en canvi, són totalment populars les altres dues que canten el text *Laudemus*

14. Cf. … De la ROSA Y LÓPEZ, *Los seises de la catedral de Sevilla*…
15. S. dins els *Analecta Hymnica*, XX i XXI.

virginem, mater est (que es podia cantar «vel sic» amb l'altre text *Plangamus scelere acriter*), i la *Splendens ceptigera* (que podia alternar-se amb l'altra: *Tundentes pectora*).

Aquesta forma de la *caça* o cànon enclou sempre una mena de polifonia *imitativa*. Com a peça de *societat*, sia cortesana, estudiantil, monacal o popular, fou practicada a Europa des de temps antics almenys des del segle XII, i al XIV es popularitzà amb l'entrada de formes simplíssimes aptes per ésser cantades per les multituds sense cap esforç d'oïda ni de retentiva. Aquesta forma de cànon simple rebé el nom de *rondeau* a França, de *catches* a Anglaterra, de *rota*, *rädel* o *fuga* a Alemanya. A Montserrat apareix el mot *caça* influït potser per la *caccia* dels italians.

Seria abusar de tots vosaltres de pretendre ara de seguir l'evolució dels cants en forma *imitativa canònica* i de donar la llista dels exemples similars del segle XIV conservats a Europa, que no són gaires. Afegirem només que a part dels del *Llibre vermell*, no es coneixen a Europa altres cànons populars per l'estil, de caràcter religiós. Aquesta *caça* de Montserrat es distingeix també de les conegudes pel final de les veus, perquè, ordinàriament, ens els cànons medievals les veus acaben alhora després que totes han dit el text complet; a Montserrat, però, si volem que cada veu digui tot el text ens trobem que la primera veu acaba més aviat, després en resten dues, i al final només la veu inferior, com en la *Simfonia de comiat* de Haydin. És possible que en arribar al final, les veus repetissin tota la peça fins que la veu primera cantés al final «Vocentur» i després del qual acabessin totes.

El còdex montserratí copia cinc peces en forma de virolai. Sobre aquesta forma poeticomusical cal dir que els segles XII i XIII eren de moda les formes del tipus del rondell, totes amb refrany aptes per al cant solístic alternat amb la resposta del poble o dels qui assistien a la festa cortesana. Les formes de cant de *societat* clàssiques aquells dies, encara més que la mateixa del cànon susdit, eren el *rondeau* (rondell), *virelai* (virolai) i *ballade* (balada): eren les formes musicals que acompanyaven la dansa cortesana i els cants sagrats, per a l'execució dels quals hom necessitava un cantor solista que digués les estrofes i un cor que respongués al refrany.

El rondell, cançó de dansa a ball rodó, fou la forma rica en troballes melòdiques i que tant devia plaure a les reunions de societat aristocràtica. Consta de dos períodes musicals que es barregen l'un amb l'altre, i es distingeix pel refrany que s'introdueix pel mig dels versos de les coples. En el còdex montserratí no hi ha cap rondell. El cas es fa una mica estrany, si pensem en la riquesa de rondells llatins escampats per Europa aquells dies, profans i religiosos; val a dir, però, que en repertori de les cantigues del rei Savi tampoc no abunda gaire.

El *virelai* (vireli, virolai) consta de dos períodes musicals que són més llargs per als dos peus i per la tornada; aquesta duu la melodia igual al refrany. Primitivament el refrany anava també al començament; més tard, aquesta fou una regla fixa. La forma musical més usada fou la de AB|c|c|ab|AB (les lletres majúscules representen el refrany). Han estat conservades moltes poesies amb la forma del virolai; moltes melodies, però, es perderen en

antics temps. Algunes s'han conservat àdhuc com a *tenors* dels motets medievals de l'*Ars antiqua*. A Catalunya hom conegué des de dies antics la forma de virolai amb text llatí abans de conèixer-la amb text vulgar. El còdex de Ripoll[16] és dels segles XII-XIII; als folis 108 i 108*v* duu el text i la melodia del *Salve, virgo regia* i dels *Cedit frigus hiemale*, copiats al començament del segle XIII.[17] Spanke pogué demostrar l'existència del virolai llatí ja al començament del segle XII en el repertori del Saint Martial de Limoges, amb el qual estigué lligat sempre al nostre monestir de Ripoll. La forma del virolai és la que més abunda en el repertori de les cantigues del rei Alfons de Castella. El *villancico*, tant de moda a tota la Península des del segle XV, no és sinó un virolai. Fins ara es deia que el *zéjel* era igual al virolai cosa que no és pas del tot exacta; la música ho assenyala prou. La forma del virolai, que també s'adiu tant amb la nostra forma popular dels *goigs*, fou també molt practicada a Itàlia al final del segle XIII i al començament del XIV amb les *laudi* sempre de caràcter religiós.

Els italians per tal de distingir llur forma virolai de la de França, escriuen melodia diferent al *piede I* i *piede II*, a l'inrevés dels francesos i espanyols, que sovint els escriviren amb la mateixa tonada. És per això que els italians en deien *ballata*.

A Montserrat han estat conservades com dèiem, cinc cançons amb aquesta forma. Són el *Cuncti simu concanentes*, el P*olorum regina*, *Stella splendens*, *Mariam matrem* i el cant penitencial amb el refrany «Ad mortem festinamus». Tres arriben a una veu, un a dues, i un altre a tres veus. Entre els virolais hi ha la *Stella splendens*, amb una melodia de dansa amb una veu instrumental. Aquesta veu no té res a veure amb el *tenor* dels motets de l'*Ars nova* del segle XIV, puix que no és cap melodia preexistent a la qual s'afegís una veu superior: a l'inrevés, aquesta veu d'acompanyament instrumental fou afegida a la veu superior, que existia de dia. La forma d'aquesta peça és el *virelais* francès de Guillaume de Machaut, i avui es pot cantar molt bé prescindint de la veu instrumental que l'acompanya.

La *Inperayritz* no és cap balada ni cap virolai. El fet de dur dos textos, un per cada veu, ho prova. Tampoc no és un motet, per tal com no duu *tenor* instrumental o vocal que canti un tercer text del repertori antic litúrgic o popular: és simplement un *cant a dues veus vocals*. Qui sap si a Montserrat en aquesta peça se seguia la consuetud introduïda pel motet del segle XIII, consistent a cantar en la mateixa obra dos textos simultàniament. Quant al text, són sis cobles de vuit versos decasíl·labs, i dues endreces, tornades de quatre, una a la «Mayre de Dieu», l'altra a «Jhesus veray». Les sis cobles muden de rimes cada dues, etc.[18]

A Montserrat hi ha també la *Ballada dels goyts de nostre dona en vulgar cathalan a ball redon*: «Los set goyts recomptarem» amb el refrany «Ave, Maria, gratia plena». Cal dir que

16. Avui a París, Bibl. Nat., lat. 5132.
17. Cf. *Huelgas*, I, 54 i s.
18. Cf. MASSÓ I TORRENTS, *Repertori*, 262.

la *ballada* consta de tres períodes musicals units: dos més llargs per als dos peus i a la tornada, un de més curt per al refrany que fa al final de l'estrofa. El tipus natural de la *ballada* era ab|cd|cd|ea|AB, o, encara més simple a a b C. De mica en mica s'escurçava el refrany, i, vers el 1300, la balada rebia la seva forma típica de set ratlles amb el refrany a la darrera.

La balada de Montserrat s'adiu amb la balada italiana. Entre les balades amb text provençal, fou cèlebre aquella d'autor anònim, amb ritme de dansa: *A l'entrada del temps clar, Eya*.[19] Pel text, Massó i Torrents creia que la balada de Montserrat podia remuntar fins al segle XIII. Consta de quatre versos d'entrada: a a a b, amb el refrany del poble «Ave, Maria»; tot seguit van les set cobles, una per a cada goig, de sis versos heptasíl·labs, generalment ab|ab|ab, amb excepcions, alternant les rimes planes amb les agudes; cada cobla acaba amb una d'aguda.

El núm. 8, *Mariam matrem*, és la peça de més empenta artística del *Llibre vermell*. Al segle XIV el motet duu sempre dos textos almenys; per tant, aquest *Mariam matrem* no és cap motet: és simplement un virolai. El *tenor* és potser preexistent, no inventat pel compositor, però ja no té la forma d'un tenor, part substancial d'un motet. De la veu superior, en aquests temps del segle XIV ja no en deien *triplum*; llavors fou introduït el mot *cantus* per distingir la veu que no se sonava, sinó que es cantava. La versió transcrita pel professor Ursprung era absurda.

I queda la darrera obra *Scribere proposui*, amb el refrany «Ad mortem festinamus». El professor Ursprung l'havia presa com una *dansa de la mort* i, sense fixar-se que ja existia un text d'aquesta dansa conservat en un còdex francès (o anglès) del segle XIII, deia que la dansa de la mort havia nascut a Espanya. En el vol. I de les *Huelgas* esmentàrem el fragment de la dansa de la mort trobat a Toledo per Millares Carlo en un còdex visigot del segle XI, i conservat sense música. L'origen d'aquesta dansa, cal buscar-lo, tanmateix, a Espanya, però no pas a Montserrat.

L'«Ad mortem festinamus» de Montserrat no és cap dansa de la mort; és simplement, com dèiem, un cant penitencial. F. Ludwig[20] cita les variants d'aquest text. El manuscrit de París[21] que Ludwig descriu, duu una melodia variant de la de Montserrat. Un altre manuscrit de Londres només duu el text. En el llibre titulat *Piae Cantiones ecclesiasticae et scholasticae veterum episcoporum, in Inclyto Regno Sueciae passim usurpatae… opera Theodorici Petri Nyladensis*, de 1580?,[22] hom troba la *Scribere proposui*, amb melodia del segle XVI.[23] Aquesta

19. Cf. *Chansonnier de Saint Germain*, fol. 82*v*.
20. *Repertorium*, 330.
21. Bibl. Nat., lat. 25, 408.
22. Reeditat per la Plainsong and Mediaeval Music Society (Londres, 1910).
23. En el núm. 35, 60.

melodia de Suècia figura al volumet de quinze cançons llatines *Piae cantiones* publicat per H. Klemetti.[24]

Tot això que acabem de dir a grans trets i sense entrar en més detalls situa bé el valor musical del còdex montserratí. Per al nostre país i per a nosaltres és una sort mai no prou ben entesa i agraïda que la nostra muntanya fos des de segles antics santificada pel culte a madona santa Maria de Montserrat.

En bona hora volgué Déu que els benedictins, per obra de l'abat Oliba, fossin els guardadors i els directors de la lloança mariana. Montserrat, a més d'un monestir, és un santuari on tothom que puja troba el repòs espiritual que sovint tant ens manca.

Que la figura monacal de l'abat Oliba i l'esperit dels antics monjos que dictaren els cants del *Llibre vermell* continuïn alenant i dirigint l'esperit dels nostres benedictins de Montserrat.

24. *Lateinische Schullieder für gemischten Chor* eingerichtet von HEITHI KLEMETTI (Helsingfors, 1911). Cf. NORLIND, «Zeitschrift der I.M.G.», II, sobre les cançons de Suècia. DREVES, *Anal. hymn.*, XXI, núm. 150, 151 dóna el text d'ambdues versions, la de Montserrat i l'antiga de Dublín.

Els corrents subterranis a Catalunya*

Discurs llegit el 1948
en la XVIII Festa Anual de l'Institut

JOSEP R. BATALLER
Membre de la Secció de Ciències

Una de les preocupacions més sentides per la humanitat ha estat sempre la recerca d'aigües subterrànies en els llocs on les superficials escassegen. El mateix home prehistòric escollia preferentment els llocs on aquest element vivificant es troba en abundor: només cal recordar la Bora Gran d'En Carreres, a Serinyà; l'Abric Romaní, a Capellades, al peu de l'Anoia; la Cova Fonda de Salomó, a l'aguait del Gaià; el Balç de les Roquetes, a la riera de Carme; les vores de la Noguera, etc.

En el decurs del temps i per les necessitats de les convivències, hom busca per tots els mitjans la troballa d'aigües: el cabdill del poble d'Israel amb la seva vara copeja la roca, i brolla la deu cabalosa per a apaivagar la set del poble en el seu èxode pel desert devers la terra de promissió. Els antics monestirs cercaven l'emplaçament en llocs on aquest element no mancava, per tant per a les necessitats de la comunitat, com també, utilitzat com a element decoratiu, per tal de nodrir les grans piles dels claustres amb llurs regalims gemats, entre la verda molsa, trencant amb llur remor compassada la solitud del lloc.

* Inèdit.

Qui no recorda la magnificència d'aquestes piles monumentals al claustre de Poblet, amb el seu brollador; els grandiosos saltants del monestir de Piedra; el brollador amb el sant Cavaller de la nostra Seu? Quan mancaven les aigües, les immenses cisternes, al centre dels claustres, subvenien a les necessitats més peremptòries.

Les condicions de la vida moderna comporten un consum extraordinari d'aquest element indispensable en tots els aspectes de l'economia. L'agricultura i la higiene la demanen amb molt de delit.

Una de les primeres providències del fundador de l'Institut, el patrici Prat de la Riba, fou de planejar la recerca de les zones catalanes on es poden trobar aigües artesianes, utilitzables tant per al sanejament i el proveïment de les poblacions com per a usos agrícoles. Poc temps abans del seu traspàs quedava llest l'estudi fet per mossèn Faura i Sans. Uns quants anys abans, en la càtedra de Geologia dels Estudis Universitaris Catalans i des del Centre Excursionista de Catalunya, un altre deixeble del canonge Almera, mossèn Norbert Font i Sagué, iniciava una tasca de recerca hidrològica amb vista a la higienització de les poblacions rurals, començant per la plana de Vic. Amb cruel sarcasme, un tifus acabava aviat amb el jove geòleg.

Les aigües subterrànies han resolt nombrosos problemes econòmics i agrícoles, de la mateixa manera que les aigües degudament aconduïdes han transformat radicalment la fesomia de les comarques.

Qui no recorda els aiguamolls dels voltants de Lleida, terrenys incultes, malsans, utilitzats solament per a caceres, que avui, gràcies als regadius, constitueixen la zona de major avenir de tot Catalunya?

El Baix Ebre, amb els canals de Xerta i de Tivenys, avui és una de les zones més riques i poblades de Tarragona, i guanya fins el mateix Camp, on es compten per molts de milers les galeries per a la recerca d'aigües subterrànies a causa de la manca de les superficials.

Qui no queda corprès en veure desaparèixer oliveres i garrofers a les vores de la Cènia, substituïts per frondosos bancals de tarongers tardans, gràcies a les perforacions de grans pous que avui han transformat radicalment la comarca emparada pel Montsià?

La riquesa subterrània de la nostra terra, potser tant o més important que la d'aigües superficials, s'estén des dels cims perennement embolcallats per la neu de la Maladeta fins als plans ermots caldejats i ventolejats de la plana grandiosa de Sant Jordi, la redempció de la qual no ha estat mai intentada a base de *l'allumament* d'aigües subterrànies.

L'estudi de les possibilitats d'aquests immensos tresors subterranis ha estat iniciat pels nostres geòlegs, i cal esperar que amb el temps serà continuat, donat el marcat interès científic i patriòtic.

És de tothom cosa sabuda que les aigües continentals tenen llur origen en la mar; en precipitar-se sobre la terra en forma líquida retornen novament a la mar pels corrents terrestres. En resoldre's els núvols en pluja, aquesta pot no arribar a terra per efecte de l'evaporació durant la caiguda; es dóna el cas, en les zones properes al desert, que la pluja no arriba a mullar la terra.

L'aigua precipitada sobre la terra s'escorre formant les venes líquides superficials, que en major o menor quantitat constitueixen els reguerols, rieres, torrenteres, rius, etc., i clou el cicle al mar.

Una part de les aigües caigudes, si les condicions dels terrenys ho permeten, pot infiltrar-se per a formar a l'interior de la terra els mateixos elements que es troben a la superfície, tot exercint una intensa erosió a l'interior; producte d'aquesta activitat és la formació de coves, que l'aigua mateixa té cura de decorar després amb les més capritxoses escultures, revestides de les més precioses gemmes, de nívies columnes, reflectides en les blaves i tranquil·les aigües dels fons dels llacs subterranis.

Segons la natura dels terrenys travessats per les aigües en curs d'infiltració, els fenòmens a què donaran lloc són molt diversos. Si el terreny és compacte, com en el cas de les roques granítiques, manquen les grans cavitats, car aquests materials barren el pas de les aigües, les quals no poden infiltrar-se i resten superficials en no trobar-se amb les fissures que faciliten llur penetració en les grans muntanyes.

Els terrenys sedimentaris es comporten d'una altra manera: constitueixen també formacions compactes, impermeables i que no permeten el pas de l'aigua; tampoc no s'hi troben deus i, en cas de trobar-se-n'hi, llur rendiment és molt reduït, per tal com en molts casos formen capes que retenen les aigües infiltrades.

Si la compacitat del terreny ha experimentat fractures, com s'esdevé amb els calcaris, les aigües d'infiltració tenen llavors curs lliure: per les esquerdes van davallant terra endins, eixamplen el camí, es reuneixen en grans cavitats, i s'escapen després en forma de cascades interiors fins a esdevenir rius cabalosos, que misteriosament moren a la mar sense haver vist mai la llum, si, doncs, per la disposició del terreny, no brollen al peu dels penya-segats o entre les sorres de les cales.

Les grans moles calcàries són, doncs, les que ofereixen les deus més cabaloses, que, en general, acostumen a brollar a llur peu en interrompre el relleu la seva continuïtat.

No sempre, però, és aquesta llur forma de néixer, ja que també poden ascendir del fons en els grans embassaments naturals.

A Catalunya aquests mantells i corrents d'aigua subterrània són ben variats, i a continuació en donem qualques notes descriptives. Relacionarem llur presència amb les condicions geològiques i tectòniques que ens en poden explicar la gènesi. No totes les deus esmentades són actuals, i algunes podríem dir que són fòssils.

La Falconera

És un riu subterrani del qual sols es coneix la sortida a la mar. Es troba al peu del penya-segat del seu nom, a ponent de Garraf, i surt al mateix nivell de la mar. De temps imme-

morial els mariners de Sitges i d'altres contrades pròximes coneixen l'existència, a les costes de Garraf, d'una voluminosa font al peu de la Falconera, que sorgeix amb impuls a través de les roques calcàries i penetra gairebé immediatament a la mar.

La boca de sortida de l'aigua està al nivell d'una reduïda platja, a l'interior d'una cova, dins la qual forma un embassament situat a poca distància del mar. En construir-se la línia dels trens directes hom travessà la cova i en tancà l'entrada amb una reixa de ferro. Les aigües es barregen finalment amb les de la mar. El cabal no ha estat aforat, però hom calcula que pot arribar fins a 200.000 metres cúbics diaris.

Aquest riu subterrani adquirí fama en proposar el seu propietari, Eusebi Güell i Bacigalupi, d'utilitzar aquestes aigües per al proveïment de Barcelona en ocasió del concurs obert per l'Ajuntament el 1896.

Amb la foguerada de les exploracions espeleològiques empreses per alguns veïns de Begues amb vista a la recerca d'aigües, hom féu noves investigacions per tal de localitzar-ne el curs subterrani, les quals no donaren cap resultat positiu.

Aquest riu s'origina al massís de Garraf, format per calcaris escletxats que actuen en aquest cas com una esponja, i les aigües de pluja, en reunir-se a l'interior del massís, arriben a formar el riu subterrani, de curs desconegut.

Les Barbotes i la Bancó

Formen un altre curs subterrani que estableix comunicació entre dues conques hidrogràfiques distintes: la del Congost i la del Tenes, que fineixen al Besòs prop de Mollet del Vallès. Les deus de les Barbotes i de la Bancó surten al bell mig de la riera de Tenes, a ponent de Bigues.

El fet que les Barbotes augmenten o disminueixen de cabal independentment de les pluges locals ha donat lloc a la suposició que procedeixen de països més o menys llunyans.

A prop de les Barbotes i a la mateixa riera de Tenes neix la Bancó, font molt cabalosa i interessant per l'origen que hom li atribueix al país: hom diu que prové de la riera de la Bancó i conflueix, a Aiguafreda, amb la conca del Congost, prop de les cases conegudes per aquest darrer nom, on temps enrere hom planejà un barratge.

Com a prova es dóna el fet que la font de la Bancó s'enterboleix al cap de vint-i-quatre hores, aproximadament, de les vingudes que sofreix l'esmentada riera, les aigües de la qual desapareixen prop de la confluència amb el Congost a Aiguafreda.

El curs de la Bancó per la part de Riella té uns quatre metres escassos. En una petita gruta oberta en el quaternari, brolla al fons de la roca viva i en una escletxa que té, aparentment, un metre de profunditat. La temperatura de l'aigua és igual que la de les Barbotes.

Mossèn Font estudia aquestes deus i creu que ambdues s'originen a la riera d'Aiguafreda: la Bancó ve directament, les Barbotes són alimentades per grans dipòsits d'aigua regularitzats per sifons.

La relació entre la conca del Congost i la de la riera de Tenes, separades per alterosos serrals de Leucata i Montmany, superficialment incomunicables, encara que no subterràniament, és comprovada pel fet que quan el moliner de la Bancó engega l'aigua del seu molí, aquesta arriba al molí de Bigues 24 hores després.

Si observem en un mapa geològic la posició d'aquestes dues localitats, veurem que es troben sobre un mateix terreny: el triàsic mitjà o muschelkalk. Aquest terreny segueix des de prop de Centelles fins a Matadepera gairebé sense interrupció, formant la base dels serrals terciaris. Aquestes formacions vénen orientades en general de NE a SO, que és precisament l'orientació d'aquestes dues localitats: les cases de la Bancó, a Aiguafreda, sobre el Congost, i les Barbotes, a Bigues, sobre el Tenes.

Els calcaris de la fossa d'Aiguafreda es troben fallats en diverses direccions ortogonals, amb predomini de la direcció N-S. Aquestes roques, que teòricament són impermeables, per les escletxes que presenten i, a més, per les falles de majors dimensions que les esquarteren, han permès el pas de l'aigua, amb tota la sèrie de fenòmens subsegüents, com és ara engrandiment d'escletxes, dissolució de materials que permeten l'existència de grans cavitats interiors amb facilitats per a mantenir aigües en dipòsits subterranis, etc.

Mal podrien arribar les aigües infiltrades a la Bancó fins a la riera de Tenes si no existissin barreres naturals que les desviessin devers la surgència actual. Sortint d'Aiguafreda el curs superficial pren la direcció N-S cap a la Garriga; les aigües subterrànies, però, en arribar a l'indret de Santa Eugènia de Polonell, es troben amb una barrera que n'impedeix l'avanç en direcció a migdia, formada per llicorelles del paleozoic que, com a material impermeable, taponen tots els possibles desguassos: aquesta formació ve reforçada encara pel bloc de granit que emergeix més enrere, des de la Garriga fins a Caldes de Montbui, la qual cosa impossibilita tota escapada d'aigües. Aquestes aigües subterrànies infiltrades a la Bancó, que segueixen forçadament en els calcaris escletxats, no poden tenir altra sortida que a través d'aquests. La infiltració té lloc a l'alçària de 400 metres sobre el mar, i les aigües aflueixen a la riera de Tenes 220 metres, als mateixos calcaris. El curs subterrani és d'uns dotze quilòmetres aproximadament i es mou a una velocitat de mig quilòmetre per hora, si no falla el càlcul dels moliners.

Fóra molt interessant de poder constatar, pels procediments colorimètrics, com es féu als Güells del Jueu, que les aigües desaparegudes al Congost-Aiguafreda reapareixen a la Bancó-Bigues. Aquest curs subterrani fóra el més llarg de què tenim coneixement.

Els Güells del Jueu

Forma una deu que brolla en una cascada immensa a la part alta de l'Artiga de Lin, la vall més interessant de tot l'Aran. Recentment ha estat explorat pels francesos, els quals n'han aclarit l'origen. És el desguàs d'un riu subterrani que travessa d'una conca a l'altra: del vessant mediterrani passa subterràniament al vessant atlàntic. Es tracta potser de l'únic cas conegut a Europa.

Amb ocasió de les constatacions fetes per N. Casteret, mossèn Faura i Sans donà —i publicà després— una documentada conferència a la Societat Catalana de Geografia, filial de l'Institut d'Estudis Catalans, en la sessió inaugural del curs 1932-1933.

Ramond Schrader i d'altres geògrafs suposen que el cabal que surt als Güells del Jueu, a la ribera de l'Artiga de Lin, travessa subterràniament l'alterós massís de Pumero, i procedeix, per filtració, de les aigües recollides de la glacera d'Aneto i de tota l'alta conca de Barrancs, en la imponent falla o forat d'Aigualluts.

Timbal-Lagrave, Saint Ives i Belloc defensen que provenen del cercle de Saburedo. El darrer d'aquests geògrafs féu experiències al forat d'Aigualluts acolorint l'aigua que hi engoleix i observant en el suposat punt d'emergència: el resultat fou contrari a la hipòtesi de la comunicació.

En Juli Soler sembla coincidir en la seva opinió amb els darrers autors, i ens diu:

> Apressin-se els homes de ciència a dir la darrera paraula sobre aquest assumpte abans que una companyia espanyola porti a la pràctica el projecte que té de desviar les aigües de la cascada de Barrancs, part damunt l'esmentat Forat, per portar-les al riu Essera i aprofitar-les com a força motriu, perquè llavors la prova brutal del fet seria la més irrefutable de les raons. Mes, encara que fos provada la damunt dita comunicació i, per consegüent, l'origen del riu Jueu a les glaceres de les Maleïdes, no per això deixarien de satisfer-se les condicions que imposa la hidrografia en fixar l'origen d'un corrent que per tots els conceptes reuneix els estanys de Saburedo.

En 1928-1929 i en 1930, Norbert Casteret efectuà novament les experiències practicades per Belloc en una altra ocasió, les quals donaren un excel·lent resultat el 19 de juliol de 1931. Llançà 60 quilos de fluoresceïna dins el trau d'Aigualluts, que tenyiren 2.400.000 metres cúbics d'aigua, els quals reaparegueren l'endemà als Güells del Jueu després de recórrer quatre quilòmetres amb una caiguda de 600 metres fins a la vall de l'Artiga de Lin: les aigües tenyiren el riu Jueu i fins i tot la Garona.

Aquesta confirmació experimental ha clos definitivament la qüestió i ha convertit aquella suposició tradicional i científica en una realitat indiscutible.

Els Güells del Jueu es troben a 1.425 metres d'alçària. Surten en plena boscúria, enmig d'una vegetació exuberant, entre grans blocs de calcaris, de granit, de pissarres, a través dels

quals les aigües escumejants i remoroses es precipiten en una cascada de més de quaranta metres d'alçària, i acaben al llit tranquil del corrent col·lector de l'Artiga de Lin, sobtadament engruixit per aquesta nova aportació considerable i impetuosa.

Els traus per on brollen les aigües dels Güells són incomptables: la violència del corrent i l'abundància de la blanca escuma esfumen les sortides, i hom pot observar els traus superiors, que només funcionen en els grans reveniments.

La situació és ben singular, al bell mig del pendent d'una gran tartera d'origen glacial, que cega la sortida del conducte subterrani rocós que porta les aigües.

En passar la Garona aigües avall pel davant del poble de les Brodes, per la vora esquerra se li aboca el seu major afluent a la vall, el riu Jueu, que recorre pel sud la ribera de l'Artiga de Lin i té el seu origen als Güells del Jueu; és engruixit pel barranc de l'estanyet del Puis, pel de l'estany de Pumero i pels de la Montjoia, de Comes Salies i de Geles; el primer, per la vora esquerra, i els darrers, per la de la dreta.

El llac de Banyoles

A la part central de la província de Girona i dintre un radi de set quilòmetres hi ha tres localitats: Banyoles, Sant Miquel de Campmajor i Espolla, on es manifesten fenòmens notables d'hidrologia subterrània. El punt més important de tots és el llac de Banyoles, immediat a la població del mateix nom. No és coneguda cap aportació d'aigües superficials, però surt d'aquest llac un important cabal que origina el riu Terri, afluent del Ter prop del Congost. Voluminoses deus subterrànies ascendents alimenten aquest llac. Té una forma allargada de nord a sud. La seva longitud màxima és de 2.208 metres i l'amplària arriba a 568 metres a la part sud, i a 774 metres al nord. El perímetre té forma de 8 i presenta una amplària de 264 metres en el punt més estret. La superfície del llac té, aproximadament, unes 100 hectàrees, i el rendiment per a les sèquies que alimenta és d'uns 54.000 metres cúbics per dia.

A la localitat existeixen, a més, l'estanyol del Vilar, el de la Ribera Castellana, l'estanyol de Porqueres, l'estanyol gran i el petit de Montalt, l'estanyol de la Cendra, la font del Ferro, la font Pudosa i d'altres, que donen un cabal aproximat d'1.772.000 metres cúbics diaris d'aigua.

La major profunditat del llac es troba al sud (62,50 metres), en una cavitat de forma cònica quasi regular. La part nord és de configuració irregular, poc profunda (42 metres com a màxim), en forma de pou. L'estret que separa les dues porcions del llac té com a màxim uns sis metres de profunditat.

En general el fons del llac està format per fang; als lloc més profunds, propers a les boques que donen les aigües, els llots són arenosos, i, les sorres, de gra fi. Les aigües ascendents efectuen un rentat mecànic en els materials fins, procedents de les margues nummulítiques; deixen a les vores de les boques les sorres i els materials més pesats i escampen

els materials fins que es dipositen a les parets del llac. Segons les anàlisis de Ramon Adán de Yarza, existeixen en aquests llots grans de quars, de pedra calcària i fins de limonita, mentre manquen en absolut els elements volcànics; els llot fins són d'argila i calcaris.

Avui el llac de Banyoles no té, ni de molt, l'extensió que tenia en d'altres temps, com ho testimonien els vestigis trobats camí de Girona. Ultra això, avui la natura de les aigües ha canviat, per tal com no sembla formar-se tan abundantment la tova calcària, molt esponjosa, que abans se sedimentava en tota l'extensió del llac i formà bancs dintre i prop de la població; aquests bancs fornien un material de construcció molt útil, car se'n podien tallar lleves de tots els gruixos i dimensions i de molt poc pes. En aquests materials s'han trobat restes de plantes aquàtiques i fulles de roure, una impressió de ploma d'ocell i fragments de restes humanes i fins una moneda de coure romana.

Els Estunes del sud-oest indiquen que aquestes formacions han sofert una profunda commoció, el resultat de la qual són les nombroses escletxes que engoleixen tota l'aigua sobrant del llac en les grans inundacions.

L'anàlisi química practicada a les aigües del llac de Banyoles i a la dels de Sant Miquel de Campmajor i d'Espolla indica una mateixa procedència per la quasi identitat de composició, constatada també per la simultaneïtat de les crescudes.

Hom creu que aquestes aigües procedeixen de ponent, però hi ha la dificultat que les aigües de Banyoles són contínues, i les dels estanyols de Sant Miquel de Campmajor i d'Espolla són discontínues o intermitents.

Respecte al corrent que alimenta el llac de Sant Miquel de Campmajor, hom diu que les pluges abundants a la comarca d'Olot es tradueixen, al cap de 24 o 36 hores, en activitat a les deus del llac.

L'origen de les deus d'Espolla resta encara desconegut.

Amb referència a les de Banyoles, hi ha la creença que procedeixen del Ter. En Vidal creu possible aquest origen, que es fonamenta en el fet, constatat per Cornet i Mas, que el Ter, entre Ripoll i Sant Quirze de Besora, té una pèrdua de 200 litres per segon a les proximitats del Pas dels Carlins, que dista 45 quilòmetres en línia recta del llac de Banyoles.

Orogràficament, aquestes aigües sortirien de la conca del Ter per a retornar-hi a través del Terri, passat Girona. El cabal infiltrat és superior al que emergeix a Banyoles —uns 600 litres per segon—, la qual cosa pressuposa una pèrdua de 200 litres per segon. Donat el desnivell entre el punt de pèrdua (600 metres) i el de ressorgiment (100 metres), és a dir uns 500 metres, les aigües es poden escolar fàcilment durant el llarg recorregut subterrani.

La formació geològica travessada en aquests 45 quilòmetres de curs subterrani és la mateixa, integrada pels estrats marins de l'eocènic inferior. L'orografia comporta, però, que aquests cabals subterranis han de salvar el massís transversal del Puigsacalm, de més de 1.500 metres d'altitud, i travessar subterràniament la conca del Fluvià per tal de ressorgir finalment a Banyoles.

Si bé les condicions geològiques podrien salvar-se en aquesta suposició, per tal com es tracta d'una mateixa formació, orientada de llevant a ponent, en canvi la disposició estructural és molt diferent. Les aigües podrien recórrer el tram des de la pèrdua, al Ter, fins a la vall de Bas, a la conca del Fluvià, en el cas en què les capes fossin completament horitzontals —en realitat tenen un lleuger capbussament devers ponent—; però en arribar en aquesta vall haurien de sortir-ne per motiu de la falla que la creua de nord a sud: no podrien infiltrar-se més avall, on el subsòl és un terreny impermeable format per pissarres. En el cas d'arribar a la falla, aquesta les desviaria al nord o al sud; si salvaven aquesta barrera, la disposició tectònica de les formacions immediates, amb capbussament a ponent, no els permetria d'avançar cap a llevant. El tram que va de la conca del Fluvià fins a Banyoles és pràcticament impossible de salvar: és una zona d'esfondrament, amb nombroses falles en tots sentits, en la qual les aigües subterrànies s'han d'escampar en totes direccions.

La manca de materials volcànics en els arrossegaments del fons del llac de Banyoles sembla demostrar que aquestes aigües no vénen de ponent, car fóra molt difícil que, travessant les mencionades formacions volcàniques, no fessin seguir materials d'aquesta mena.

Un curs subterrani tan llarg, amb tants d'entrebancs pel camí, sembla molt improbable. Resulta més versemblant que les aigües s'escolin per falles més aviat orientades de N-NO a S-SE. Fóra molt interessant de saber si les aigües embassades a Crespià arriben a influir en el regiment hidrològic d'aquests estanys, en el cas en què la tectònica ho permeti.

Fins aquí hem esmentat alguns dels principis cabals subterranis actuals; però també n'hi ha d'altres que podríem denominar fòssils, els quals han mostrat una extraordinària activitat en d'altres temps i avui estan gairebé esmortits. En aquesta denominació classifiquem les grandioses fonts que en temps quaternaris dipositaren masses enormes de tosca que cobrien grans extensions, com hem vist no fa gaire en tractar del llac de Banyoles. Les grans deus de què encara són prova les aigües motrius de Capellades i les petites fonts que nodreixen avui els estanyols de Bastús entren dins la categoria de deus esmorteïdes, les quals en altre temps devien dipositar milers de tones de tosca que formen el Capelló, el Balç de les Roquetes i el Mont de Conques.

Capellades

La vila de Capellades està situada a una altitud de 300 metres sobre el nivell del mar, en un pla de dos quilòmetres quadrats, dominant el riu Anoia des de dalt d'un llarg cingle d'uns 50 metres d'alçada. Aquest cingle segueix riu amunt i entra per la riera de Carme; al terme d'aquest poble presenta el mateix aspecte, bé que no tan grandiós i pintoresc.

La roca d'aquest cingle és calcària, esponjosa, *tobàcia*, vulgarment dita *pedra tosca*, i al país coneguda per *turo*. És un dipòsit deixat per les aigües incrustants que brollen abundoses dins i fora del poble.

El dipòsit de tosca, diu En Vidal, és una formació sobrevinguda quan ja la vall del riu Anoia estava feta. Fonts hidrotermals molt cabaloses davallaven pels vessants de les valls de l'Anoia i de la riera de Carme, on començaven a dipositar la pedra calcària que duien en dissolució. Aquest fenomen degué produir-se amb intermitències, i per aquest motiu s'originaren dos bancals de la mateixa roca a diferents alçàries sobre el riu: el més alt és el turó de Torre Nova, que està situat a ponent, a uns 60 metres sobre el pla de Capellades.

L'aforament de les fonts actuals dóna una mitjana d'uns 18.000 m^3/dia. La quantitat de carbonat càlcic que porta dissolta aquesta aigua és de 0,373 g/l: al cap del dia arrossega 6,5 t de materials calcaris. Com que en temps antics aquestes fonts eren molt més abundoses, es comprèn que, encara que sols es dipositi una part de la calç que porten, sigui tan gruixuda i tan extensa la formació de tosca (uns 5 km^2).

Les nombroses troballes prehistòriques fetes a Capellades i a Carme, al cor d'aquests dipòsits, ens indiquen un origen molt antic i un règim hídric molt més cabalós, capaç de dipositar els milions de tones existents. A ponent de la població actualment no es troben aigües vistes ni subterrànies, car el país està constituït per grans massissos calcaris, adés triàsics, adés eocènics, que les engoleixen totes i tenen un desguàs natural a la Vall de l'Anoia.

En Vidal creu que aquests abundosos cabals tenien un origen hidrotermal; però potser fóra més senzill de creure que tingueren un caràcter vauclusià, com s'observa encara a les nombroses deus de Pontons, Torrelles de Foix, Sant Quintí de Mediona i d'altres del vessant de migdia del massís calcari triàsic que queda tallat a Capellades i que no traspassa l'Anoia per llevant.

Mont de Conques

Està integrat per una potent formació travertínica que descansa sobre el garumnià margós, entre Sant Romà d'Abella, Conques, Bastús i Figuerola d'Orcau, en plena conca de Tremp.

La costa de major alçària és de 701 metres: els dipòsits de tosca tenen superficialment més de sis quilòmetres quadrats i una espessor que passa dels 100 metres. Llur origen es podria atribuir a fonts termals, com ha estat indicat en tractar de la formació similar de Capellades-Carme, quelcom més reduïda en extensió.

Aquestes aigües només poden provenir del nord i de l'est de la conca, donat que en les altres direccions solament es troben dipòsits margosos i argilosos garumnians. Els milions de tones de tosca que representen aquests dipòsits no poden haver-se originat més que per abundoses deus, iniciades per falles de no gaire llarg recorregut, des de les properes serres calcàries que limiten la conca.

Restes d'aquest mecanisme hidrològic són encara avui dos petits estanyols que hi ha prop de la vora nord d'aquesta formació, el major dels quals deu tenir uns 100 metres de

diàmetre. Té forma circular i exteriorment sembla incomunicat amb el petit, que dóna les aigües a la bassa de Bastús; aquesta aigua s'aprofita per a regar els horts de Figuerola d'Orcau. Les aigües encara hi són altament incrustants, però de cabal molt reduït.

A la part baixa de la formació, prop de Figuerola, encara resten les boques per on en d'altres temps sortien impetuoses les aigües dels grans corrents subterranis, que emergien en el Mont de Conques, deixat per l'erosió marginal en un pla superior. Un fet similar hem constatat igualment al miocènic dels voltants de Tarragona, on les aigües potser han emigrat més cap a l'interior de la terra.

Per a acabar, no podem deixar de fer esment de les diverses fonts d'origen vauclusià que originen els principals corrents que solquen la nostra terra, així com d'altres deus molt cabaloses que brollen al peu de grans serralades, gairebé sempre calcàries, i que en molts de casos han donat origen a indústries locals avui gairebé desaparegudes. Són relativament abundants les fonts de la Caramella a Tortosa, les del Toscà a Alfara de Carles, les de Sant Roc a Paüls, la Fontcalda de Gandesa, amb un rendiment molt més reduït comparat amb el de les deus anteriors.

Són més abundoses i també de caràcter vauclusià les:

Fonts del Cardener

Es troben a 1.050 m d'alçària, al peu d'un penya-segat, als contraforts del Port del Comte i a poca distància de la coma.

Brollen en un gran munt de rocam, amb una abundor considerable d'aigua, i en distintes deus que neixen acoblades, al mateix indret. El riu, en davallar, ja forma un fort i ample corrent que es llança tumultuós, escumejant, brunzent, joguinejant entre grosses roques, formant cascades, sovint amagat sota un sostre de verdor. La mà de l'home l'ha esclavitzat portant-lo a un primer salt sobre la Coma, com es féu també, ja fa molts d'anys, amb les:

Fonts del Llobregat

Es troben a una alçària de 1.295 m sobre el mar. De la penya viva, sota d'un cingle calcari gairebé vertical, es llancen deu grans dolls d'aigua escumejant procedents d'altres tants forats i esquerdes, dos d'ells molt cabalosos, que, confonent-se i barrejant-se, formen tot seguit un preciós joc de cascades que cauen damunt el llit encaixonat del petit riu de Riols, el qual queda anul·lat sota un devessall d'aigua tan exuberant.

Quan la força i la quantitat de la mola d'aigua és molt gran la pressió és tal que, emergint horitzontalment, rebota a la part oposada de l'estret entall i cau en pluja atapeïda al llit

del riu, on resta poc espai lliure; després és empresonat dins les grans canonades i turbines que mouen les instal·lacions del Clot del Moro.

Resten lliures fins a morir al Llobregat les aigües de les:

Fonts del Bastareny

Són conegudes al país amb el nom de Fonts de l'Adou. Es troben a 968 metres; surten en gran quantitat d'un gros sot o forat obert en un penyal amagat per l'espessa brosta i boscam, i formen una mena de gorga on hom les veu néixer brollant arran de terra.

Recorren mansament per espai d'una vintena de metres un canal natural amagat entre faigs i matolls i es llancen tot seguit en quatre cascades produint un bell joc de caients entre feixugues roques, vestides d'atapeïda molsa, i alçant un núvol d'escumejant boirina. La soledat i la quietud del lloc contrasta amb el brogit de les aigües saltants.

L'aigua és freda i corre seguidament per un llit de roques i còdols cantelluts que prenen una coloració negrenca en contacte amb l'aigua.

Seria qüestió de no acabar mai la relació d'altres deus. La cloem amb l'esment d'un gran doll que dóna un caient rialler i una frondositat acollidora a la vall del Brugent i que és l'artèria que mou el cor de la industriosa vila de la Riba: ens referim a la

Font Gran

Neix prop del riu Brugent, afluent del Francolí i està a una altura de 120 metres sobre el riu. Aquest sorgiment no té cap relació amb el nivell de base que pogués crear el Francolí, ni amb el Brugent, ja que aquest porta poca aigua: les variacions de cabal d'aquests dos rius són independents de les de la Font Gran.

La Font Gran, amb un cabal de més de 100 litres per segon, és a dir, uns 100.000 m^3 diaris, neix a les dolomies triàsiques; el seu sorgiment ve motivat per l'existència d'una capa d'argiles irisades, amb una potència d'uns quants centenars de metres, que, travessant la vall del Brugent, s'oposa a la marxa horitzontal d'aquestes aigües subterrànies. Les aigües de la Font Gran provenen del massís calcari de les serres de Prades per infiltració.

També són deus vauclusianes la Font d'Armena, a Vallirana, regularitzada per mossèn Font; de caràcter intermitent i alimentada per grans dipòsits subterranis és la Font Santa, de Subirats. I, per a acabar, els 300 pous artesians del baix Llobregat i els potents pous absorbents de Cornellà palesen una vegada més el ric tresor hídric del nostre subsòl.

Els torneigs de la Confraria de Sant Jordi*

Discurs llegit el 1949
en la XIX Festa Anual de l'Institut

AGUSTÍ DURAN I SANPERE
Membre de la Secció Històrico-Arqueològica

Enguany, ni que les circumstàncies ens hagin obligat —ajornant la festa— a separar-nos de la diada pròpia, també és la festa de Sant Jordi, l'antic patró de Catalunya, la que celebrem en aquest acte. Per això ens ha semblat tema adient a reclamar la vostra atenció el de les pràctiques cavalleresques que durant una bona part dels segles XVI i XVII tenien lloc a la plaça del Born a Barcelona, a cura de la Confraria de Sant Jordi.

El tema no és nou, ni potser cal que ho sigui. Hem procurat, però, de donar-li un caient propi, presentar alguns aspectes poc debatuts fins ara i reduir-lo a una síntesi que en doni —fins on aquestes coses els temes històric permeten— la raó de la naixença, la transformació que al llarg de les seves activitats experimenta i la caiguda final d'una institució que volgué tenir una alta virtut en la vida ciutadana de Barcelona. Serà, això sí, una relació planera més adient al to habitual de qui us parla que no pas al lluïment que el mateix tema i la festa que commemorem podrien exigir.

* Inèdit.

El Sr. Joaquim Miret i Sans publicà l'any 1913 a la *Revista de la Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa* un estudi, bo com tots els seus, sobre els Torneigs de la Confraria de Sant Jordi, utilitzant no solament els dos volums del llibre de la Confraria guardats a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, sinó un gran nombre de notes dels registres de deliberacions i llibres de comptes de la Diputació del General que completaven en gran manera els textos continguts en els manuscrits de la Confraria.

Posteriorment ha pogut ésser estudiat un nou manuscrit de la mateixa sèrie —justament el primer— aparegut a l'Arxiu Històric de la Ciutat entre els documents gremials que hi han estat aplegats ençà de la darrera guerra. Aquest manuscrit justifica el retorn a l'estudi d'aquest tema, no pas per esmenar el que en tenia dit el Sr. Miret i Sans sinó per a afegir allò que aquest primer llibre conté d'utilitzable en la tasca de refer la història breu d'aquesta Confraria barcelonina dels torneigs de Sant Jordi.

La Confraria de Sant Jordi a través de la qual haurem de resseguir les variants de la festa en el curs la seva evolució, fou organitzada el 1565 i desaparegué amb la guerra dels Segadors, l'any 1640.

Les justes i els torneigs de la Confraria de Sant Jordi —ja ho veurem en el curs d'aquesta narració— foren una festa de la ciutat celebrada a la plaça pública amb un gran desplegament de cavalcades, músiques, banderes i domassos; tenien però una intenció que en el llibre inicial de la Confraria es descobreix ben clara, de mantenir un estament de la ciutat dispost a la lluita i exercitat en el combat per si de cas calia eixir a la defensa de l'honor de la terra.

És cert que amb el temps la institució nascuda sota aquests auspicis anà transformant-se al grat de les mudances dels dies. La pau continuada l'afeblí, el gust per les coses abarrocades l'afeixugà, i arribà un punt en què l'exterioritat de la festa pogué semblar la seva exclusiva finalitat pròpia.

D'esglaó en esglaó la davallada seguia. Les justes i els torneigs esdevenien episodis indispensables en les grans festes organitzades per tal d'obsequiar hostes d'honor, commemorar diades reials o divertir virreis o virreines.

De primer, l'exercici militar; més tard, la festa pública; finalment, la mascarada cortesana.

Els torneigs de cavallers

Sigui'ns permès, abans de començar a parlar plenament de la Confraria de Sant Jordi, de resseguir alguns fets que en són antecedents obligats, no solament perquè formen l'ambient general en què forçosament la Confraria haurà de viure, sinó perquè preparen, anuncien i expliquen la naixença de la nostra institució.

Sovint són retrets, prenent-los com a origen llunyà dels torneigs medievals, alguns combats tinguts entre cavallers al segle IX prop de Fontenay o al segle X a Göttingen per tal de festivar tals o tals actes; sembla, però, que la reglamentació d'aquests encontres incruents no comença fins al segle XII així a Anglaterra com a Alemanya o França, jocs entre cavallers que a cada país i en cada circumstància prenien el color més adient al lloc i a l'època sense arribar, fins més tard, a una certa unificació que els atorgués categoria d'institució establerta. Damunt aquesta indecisió sobre els orígens s'afegeix el dubte, en molts dels exemples, si es tracta d'un duel judicial o d'un desafiament entre cavallers, acabat moltes vegades en tragèdia, o d'una veritable festa.

Ja ben entrat el segle XV, en els temps del rei René d'Anjou, trobem un tractat complet del torneig, un manuscrit del qual, conservat a la Biblioteca Nacional de París, és tan minuciosament documentat per les belles miniatures que el decoren com pel mateix text. El rei René no solament limita i condiciona la forma i la mesura de les armes combatives i s'assegura que les cuirasses dels cavallers i els paraments dels cavalls seran veritablement una defensa: legisla al mateix temps sobre la manera de guarnir i decorar la lliça, les cerimònies anunciadores del combat i l'ordre de batalla per tal que del compliment estricte en pugui derivar l'atorgament dels premis en justícia.

Pel que concerneix Barcelona, a part indicis escadussers, trobem una taula de junyir l'any 1390, celebrada a la plaça de Santa Anna, en l'exalçament a la cavalleria d'un fill del cavaller Sant Pau. El motiu de celebrar-se a la plaça de Santa Anna pogué respondre al fet de tenir-hi la residència el personatge festejat: fou com una festa improvisada en lloc poc avinent, a judicar pel fet de no ésser la plaça de Santa Anna l'indret convertit després en lliça tradicional de justes i torneigs.

Cal arribar a l'any 1424 per a trobar els Consellers de la Ciutat ocupats a disposar d'una plaça adequada a la celebració de festes cavalleresques. Adquirit amb aquesta finalitat un alberg del cap de la plaça del Born, fou enderrocat, i la plaça ampliada, per tal de donar-li les dimensions que la festa exigia i millorar-la notablement. Tant degué millorar, que les despeses motivades per la reforma pogueren ésser distribuïdes entre els veïns com una tributació de plusvàlua.

Hom no tardà a inaugurar solemnement la nova plaça. Un mes després dels enderrocs hi era organitzat un reng de junyir en el qual prengué part el rei Alfons el Magnànim, i per aquesta raó fou un dels més brillants que hi fos mai celebrat.

En aquest acte inicial es reconeixen les principals característiques que seran norma en els actes posteriors: la plaça fou tota ella envelada de draps blancs i vermells; les parets, empal·liades amb draps de ras. Tot a l'entorn, els cadafals se succeïen així mateix empal·liats, i a cada cap de reng, uns altres cadafals lluïen banderes desplegades.

El dia 6 d'agost, a dues hores passat migdia, la comitiva dels cavallers eixí del Palau Reial i seguí fins a la plaça del Born el mateix itinerari —plaça del Blat, Bòria i carrer de

Montcada— que després, segles enllà, reproduiran puntualment tots els seguicis de justadors que faran ressonar amb la remor de llurs combats els àmbits de la plaça del Born.

Els cavallers —*taulagers*, com els anomenen els documents contemporanis— anaven divisats dels mateixos colors blanc i vermell dels draps de llana que envelaven la plaça; els cavalls duien paraments de colors semblants. Així feren llur entrada a la plaça —anant davant de les llances de junyir— els cavallers Ramon de Mur i Bernat de Centelles, prop dels quals d'altres cavallers els portaven el casc i l'escut. Al darrera venia el rei; el comte de Cardona i el vescomte de Rocabertí li duien les armes.

No solament aquesta festa celebrada a honor d'Alfons el Magnànim ha d'ésser considerada com a inicial de les altres que seguiren, sinó que relaciona el torneig barceloní amb els combats que tan sovint figuren en les novel·les cavalleresques com si volgués ésser l'anella entre la fantasia literària i la realitat de la plaça. El rei, per exemple, duia l'escut cobert de setí blau amb una banda d'or que el migpartia de través, tal com eren les armes de Tristany de Leonís, i Bernat de Centelles lluïa per armes tres espases pintades damunt de setí negre, a semblança de l'escut usat per Palomides.

Els combats foren lluïts, com corresponia a la festa. El rei lluità valerosament amb deu aventurers, i cadascun dels dos taulatgers, amb d'altres tants. Acabada la festa, el rei tornà a palau amb tot el seguici de cavallers, gentilhomes i ciutadans, i allí «se seguí solemne col·lació i moltes danses i altres solaços en la cambra de paraments del dit senyor rei». Fins en aquest acte cortesà de cloenda, el torneig del 1424 inaugurà el cerimonial dels que després li succeiran: el sarau en què les dames distribuïen els *prisos* entre els cavallers vencedors.

La vinguda a Barcelona d'Alfons el Magnànim, aquell any 1424, deixà la norma de dos grans cerimonials ciutadans: la festa cavalleresca del torneig i la processó de Corpus, la qual, així com el torneig, aquesta vegada fou organitzada en la forma solemne i puntual que després cada any serví de norma. Tan exactament era calcada en anys successius, que cal suposar la processó del 1424 circuïda d'un prestigi extraordinari, d'on venia que ningú no s'arrisqués a innovar res ni en els elements que la componien ni en l'ordre que hi duien.

Així mateix succeí amb els torneigs. El reng de junyir que l'any 1455 era dedicat a honorar la presència del comte de Foix; el que el 1477, presidia el duc de Calàbria; el que dos anys més tard deixà lluir el valerós comportament del príncep Ferran, així com la lliçó del 1481 que el mateix príncep, ja rei aleshores, demanà que fos celebrada a honor de la seva esposa, la reina Isabel; i, encara, les festes cavalleresques del temps de Carles I. Tots se celebraren al Born i s'emmotllaren sempre a les normes que havien estat establertes per al reng de junyir d'Alfons el Magnànim.

Fins ací els rengs de junyir i les altres festes cavalleresques que hem pogut retreure com celebrades a Barcelona formaven part dels actes que omplien una festa extraordinària sense

ritme en el temps ni continuïtat de cap mena. Cal haver ultrapassat la primera meitat del segle XVI per a trobar-nos amb una altra mena de torneigs, promoguts pel deler de mantenir despertes les virtuts ciutadanes. L'acte, si bé conserva la joiosa coloració antiga de la festa, intenta d'estructurar-se com un exercici regular en el maneig de les armes i del comportament a llei de cavalleria.

Provem de descobrir en la Barcelona del segle XVI les causes immediates que produïren la creació de la Confraria.

La primera meitat del segle XVI té per a Barcelona la virtut de provocar un neguit col·lectiu que gairebé equival a un examen de consciència ciutadana.

El desplaçament de les idees polítiques devers el cesarisme amb el sacrifici de les ciutats com a organismes de poder, el desplaçament de l'interès geogràfic amb la mort d'aquells antics Consolats d'Ultramar, el desplaçament de la noblesa atreta per la Cort, el desplaçament de la defensa local que ja no pertany plenament a la host ciutadana, eren motius suficients de trasbals en l'esperit pacífic dels catalans, absorts davant les proeses llunyanes dels conquistadors del Nou Món i inquiets per les constants amenaces dels corsaris infidels, que tenien Barcelona i tot el Principat en constant sobresalt. El desgavell era astutament aprofitat per les colles de bandolers de fora vila que sovint s'arriscaven fins al veïnatge de les muralles de la ciutat.

Una de les providències que d'antuvi calgué prendre fou la defensa de la platja davant Barcelona. Fins aleshores el baluard de Llevant i el de les Drassanes, a un extrem i altre de la ciutat pel costat del mar, havien bastat a la defensa. El perill cada dia més greu dels corsaris feia ara necessària la construcció d'una muralla que clogués la ciutat arran de la platja i donés als ciutadans una major sensació de seguretat.

Els bandolers foren perseguits pels virreis; els pobles es veieren forçats a la formació de la Unió que, un xic més tard, trobaria una organització més completa.

Sovint era convocat el Consell General dels nobles, cavallers i ciutadans per tal de procurar la defensa de la Ciutat, i es feien mostres públiques de les armes en les quals les confraries dels oficis prenien una part principal.

Cada dia arribaven noves dels moviments de l'armada turca, envalentonada per fàcils victòries i per obscures aliances. Per una part eren reforçades les guaites de les muralles; per una altra, eres fetes pregàries en els moments de perill i era cantat el Tedèum així que el perill semblava allunyar-se. Si un nou risc es presentava de sobte, els consellers cridaven la gent de la recollida, els habitants dels pobles veïns, obligats en certa manera a refer les muralles de la ciutat, que era castell de tots.

És aleshores, perquè les causes concretes hi porten i perquè l'ambient general així mateix ho determina, que neix la Confraria de Sant Jordi, destinada a mantenir l'exercici militar entre els cavallers de la ciutat i aquells que per atzar s'hi trobaven i es volien acollir a la llei de la Confraria.

La forma de l'exercici era el desafiament. Aquest afany de fer prevaler les armes i fer-les jutges suprems que dirimissin els majors dubtes venia d'antic, i el segle XVI en va servar fidelment l'empremta.

La gran extensió d'aquesta fal·lera en l'ambient social de l'època justifica el singular desafiament declarat a la nostra ciutat l'any 1540 entre el pintor portuguès Antic Ferrandis, autor de diversos relantes, i altres dos pintors barcelonins, per tal de provar davant de testimonis qui entre ells era el millor pintor. Trenta ducats d'or havien estat dipositats en mans d'un cavaller de tota solvència, i el notari havia de registrar al seu manual el resultat de la prova. Afortunadament els contrincants no comparegueren a l'hora senyalada i la competició no pogué tenir lloc tal com era convinguda.

La justa i el torneig

La primera obligació de la Confraria era celebrar cada any, el diumenge immediatament posterior a la diada de Sant Jordi, una justa de guerra a la plaça del Born. La reglamentació de la justa, determinada minuciosament, participava alhora de disciplina militar i del ritu ciutadà.

El dia abans els priors i el clavari havien d'anar a convidar el rei, cas d'ésser a la ciutat, o, en cas contrari, el virrei o qui fos al seu lloc.

La justa no podia ésser suspesa ni ajornada sinó per raons molt importants: pestilències; mort de rei, reina o primogènit; dol de la cort; guerres del Principat; celebració de Corts, o un altre just impediment a coneguda dels priors.

De bon matí es feia sentir la música dels trompeters i dels ministrers al llarg dels corredors de la casa de la Diputació.

Aquell dia, com el dia de Sant Jordi, la capella era tota empal·liada, i l'altar, ornat amb moltes flors. Fora la capella, a la crugia corresponent del claustre, s'havien posat uns bancs coberts amb bancals destinats als aventurers, mentre que a l'interior de la capella seien els diputats, priors, clavari i mantenidors.

Un cop situats, l'andador distribuïa flors a tots els assistents. La descripció del 1582, la primera que parla d'aquesta distribució, diu que eren «molt bells y gentils ramellets de diverses flors».

L'ofici era celebrat tot seguit amb l'esplendor que l'exigüitat de la capella comportava. En donar la pau —diu l'escrivà que anota la cerimònia— el sotsdiaca no la dóna amb patena, sinó besant la cara als diputats més pròxims, i aquests, als altres, tal com es fa al cor de la Seu entre els canonges.

A primera hora de la tarda els diputats i oïdors anaven consistorialment a la plaça del Born a ocupar els llocs que els eren designats. Després el diputat militar retornava a la Casa de la Diputació per tal d'acompanyar el mantenidor amb els priors i el clavari a la plaça del

Born. La comitiva seguia el seu itinerari sense que les primeres ordinacions en donin indicacions gaire precises.

El 21 de maig de 1573 foren acordats nous capítols; alguns, modificadors dels antics; d'altres, nous del tot. Un d'ells està dedicat a puntualitzar aquest itinerari dels mantenidors i llur seguici, des de la Casa de la Diputació fins a la plaça del Born. Aniran primerament els tabals, després les trompetes i els ministrers, vestint tots ells segons la divisa del general, ço és, blanc i vermell, i seguiran els padrins, i després l'andador, amb cota morada, que portarà els *prisos*; vindrà seguidament el clavari amb l'estendard de la creu de Sant Jordi, senyal del General; després, el mantenidor, aïlladament, per tal de fer valer la seva alta categoria a la festa; finalment, el diputat militar i el prior.

Aquesta lluïda promenia desfilava pel carrer de Montcada fins a la plaça del Born, arribats a la qual saludaven primerament la imatge de la Verge posada al portal de Santa Maria de la Mar; després, anaven fins l'indret on era el rei o el seu lloctinent per saludar-lo i esperar el començ de la justa. Mentrestant, les finestres de la plaça s'havien emplenat, així com els porxos i els cadafals. Els cavallers feien la volta a la plaça, el clavari portant l'estendard de Sant Jordi. Els jutges pujaven als cadafals, on es trobaria també l'escrivà de la Confraria amb el llibre dels capítols, si per cas ocorrien dubtes.

Calia que els jutges i llurs acompanyants estiguessin en aquest cadafal fins que la festa fos acabada i ells haguessin fet l'adjudicació dels *prisos*, i els guanyadors els haguessin materialment rebuts.

Hem trobat, com de passada, el repartiment de flors que en aquesta diada es feia als assistents a l'ofici de la capella de Sant Jordi. Foren aquestes flors l'origen de la famosa fira que encara avui enjoia de clavells i roses i de tota mena de flors els patis i els claustres de l'antic Palau de la Generalitat el dia de Sant Jordi? El *Llibre de la Confraria* insisteix sovint a dir que tota la solemnitat religiosa de la capella els dies de torneigs o justes era la mateixa de la diada del sant patró del General. L'escrivà encara és més explícit en referir-se a la festa del dia 3 de febrer de 1613, quan diu:

> Estant ja estos senyors junts y feta la sòlita agraduació en la forma acostumada, se començà celebrar solemnement offici divinal ab la commemoració del gloriós sant Jordi ab suavíssima y delicada música y cantoria de dos cors y orga y ab molta diversitat de ramellets ab suaus olors de flors y violas en gran abundància que per esta occasió en lo mateix punct estigueren prests per als senyors deputats y Oïdors de comptes, prior segon, clavari, mantenedor, aventurers y demés cavallers confrares, spargint tots los restants entre los qui allí es trobaven presents y los demés de la Casa de la Deputació.

Dues coses se'ns ocorre d'assenyalar a propòsit d'aquestes cites documentals: la primera, que l'any 1613 al qual es refereixen, l'ofici solemne de Sant Jordi no era celebrat a la capella antiga, sinó a la gran sala de les pilastres que ara correspon a la plaça de Sant Jaume; la

segona, que el fet d'esmentar només les violes com a flor determinada deu respondre a la celebració de la festa al·ludida dins el mes de febrer.

Ben altrament, quan aquell mateix any 1613 l'escrivà anota en el seu llibre la justa del dia 5 de maig, escriu:

> Ab gran solemnitat y regosijo de suavíssima y regalada música y cantoria de dos cors i orga, y ab gran abundància de ramellets de frescas rosas y flors que ab delicadas y apacibles rosadas a la exida de abril y entrada de maig abunda i espargeix per tot la linda y fèrtil primavera, se celebrà en la sala dels reys de la present Casa de la Deputació lo offici divinal ab la commemoració del gloriós Sant Jordi que quiscun any per aquest dia de la justa se sol y acostuma celebrar.

Bé pot ésser perdonada a l'escrivà de la Confraria la tortuosa escriptura, en gràcia a la precisió de les flors de Sant Jordi que repetidament ens refereix.

Les lleis del combat

La primera vegada que trobem una reglamentació puntual de la justa i del torneig en el *Llibre de la Confraria* és a continuació d'unes Noves Ordinacions aprovades el 1573. Cap indicació no fa creure que aquesta reglamentació tècnica sigui nova d'aquest any; més aviat sembla que deu ésser una compilació de les lleis que ja regien en els primers combats i que ara, en ocasió de renovar les ordinacions de la Confraria i els drets i obligacions de cadascun dels càrrecs, foren consignades en el llibre.

Vénen primerament les lleis de la justa. La redacció és breu i concreta. Recorda el tractat titulat *Lo Cavaller*, que Ponç de Menaguerra havia escrit vers el 1490 a petició de l'estament militar de la Ciutat de València, el qual, com més tard el de Barcelona, volia organitzar els exercicis de la cavalleria. Però el text de Ponç de Menaguerra és acurat en l'expressió i dóna sovint les raons que justifiquen el precepte. El llibre de la nostra Confraria, en canvi, eixut i sense cap pretensió literària, és només el codi dels mèrits i els mancaments per a la deguda puntuació dels cavallers que combaten.

La justa de guerra és combat a cavall amb llança. La finalitat no és pas de ferir el contrincant, sinó d'assenyalar els cops del combat rompent la llança o solament encontrar-la, tot manejant llança i cavall amb la millor destresa. Els cops de major mèrit són els donats al cap o els que llencen de cavall el contrari o el desarmen d'alguna peça. Són tingudes per lletgeses dur la llança baixa, tocar la barrera, ferir el cavall o tocar el cavaller de la cintura en avall, així com perdre els estreps o les regnes en la carrera.

El torneig de peu és combat de pica i d'espasa. Els cops més alts, com en el cas de la llança, són els més estimats, i cal que cadascú doni tres cops de pica o cinc cops d'espasa, si vol

entrar a la categoria dels guanyadors, i sempre li caldrà moure les armes destrament i amb gentilesa.

On més clarament es manifesta la intenció de la Confraria és, potser, en les disposicions acordades per tal d'evitar despeses supèrflues en el vestir dels cavallers, «pus açò no's fa», diu el llibre, «sinó sols per exercici dels cavallers». Ni el mantenidor ni els aventurers no podran usar en el faldar o en les gualdrapes teixits que no sobrepugin el preu de catorze rals la cana, sense que hi puguin posar brodadura, franges, cintes o cordons d'or, argent ni cap altre metall, sinó solament flocs de llana a la vora dels paraments.

Si el torneig era de nit, ningú no hi podrà dur més de quatre atxes.

Molt sovint els actes de la plaça del Born acabaven amb un combat a la folla, en el qual tots els cavallers lluitaven alhora amb major risc que en les altres proves.

Fullejar els tres volums del *Llibre de la Confraria* val tant com establir contacte amb tots els llinatges de cavallers catalans i encara amb molts d'altres terres que els fan companyia. Els Centelles, Gualbes, Cardona, Erill, Anglesola; els Boixadors, Rocabertí, Cruïlles; els Aytona, Calders, Castellà, Vallgornera, comencen un cens que podríem continuar a través de tots els noms de lloc i de casa, fent-hi clarejar els castells i les baronies de tot Catalunya. A judicar per llur presència sovintejada, els cavallers forasters amb càrrec polític o de pas per Barcelona es feien un honor de prendre part a les festes del Born.

Durant els primers anys s'observa alguna desorientació entre els confrares de Sant Jordi. Molts dels inscrits en l'eufòria dels primers dies, no sentint-se després amb delit de combatre, feren ús del dret d'ésser substituïts, i foren tants els qui s'hi acolliren, que hi hagué justes i torneigs en què gairebé només els substituts es presentaren. Un altre tempteig és notat aquells primers anys: el d'usar els aventurers nom de batalla, i així trobem com Berenguer d'Ortagà pren el sobrenom de *Palomides*, i Francesc de Marimon es fa dir *El temido Brancaforte*; Alemany Descatllar, *Camillote*; Plegamans de Marimon tira el nom de *Daliante de la Puente Alsada*, així com el títol d'*El Caballero del Caballo* serveix per a encobrir el nom de Lluís de Centelles. I encara d'altres sobrenoms podríem retreure si l'escrivà, poc lletrat segurament en llibres de cavalleria, hagués entès els noms que els cavallers li dictaven i que ell deixà en blanc en el registre de la Confraria.

Els premis

Segons les primeres ordinacions, les de 1565, els premis o *prisos* guanyadors en les justes i els torneigs eren solament dos: un per al millor justador, un altre per al més galant o de més agradable presentació. El valor d'un i altre premi no podia passar de cent lliures; el de millor justador no podia ésser inferior a vint lliures; el de més galant, en canvi, bastava que passés de deu lliures.

Les ordinacions del 1576 introdueixen alguna varietat quan diuen, per exemple, que en la justa un mateix cavaller, sia mantenidor o aventurer, podia guanyar els dos *prisos*, i que per al torneig a peu calien quatre *prisos*: el de més galant, el de millor bot de pica, el de millor cop d'espasa i el de millor en la folla.

Fins a l'any 1570 no comencen d'ésser descrits en els llibres de la Confraria els premis atorgats, i ho diuen amb aquestes paraules:

> E feta dita justa y acabada, los dit senyors jutges judicaren que lo pris de millor justador tocava al dit Hierònym de Pinós. Mantenedor, per haver millor justat, lo qual pris era una cadena de or de vuit vias ab lo senyal del General penjant, que era de valor de sinquanta lliures de pes y sis lliures de mans.

Segueix el llibre de la Confraria, i diu: «E més, judicaren que lo pris de més galant tocava al dit senyor don Guerau de Alentorn per ser eixit més galant que tots, lo qual pris era un cetrot de plata tot blanch, molt ben obrat, lo qual era de valor de XXI lliures, X sous de pes, i IIII lliures, X sous de mans.»

Aquest any 1570 l'escrivà de la Confraria finia el seu escrit amb aquesta descripció:

> E feta dita judicació, dits senyors jutges lliuraren dits dos prisos a Joan Ferrer, andador de dita Confraria per a que los donàs als predits, y manaren als trompetes que ab veu pública y alta publicassen dita judicatura, la qual fou així publicada entorn de dita plaça per dits trompetes anant ab elles dit andador qui portave dits dos prisos los quals donà als dits dos senyors.

L'enumeració de les joies ofertes com a premis ens podria dur, tan succinta com és, a errades d'interpretació, si no tinguéssim un auxili de gran vàlua en un torsimany que ens dóna molt sovint la justa significació de les indicacions velades dels llibres de la Confraria. Aquest auxili ens ve dels Llibres de Passanties dels Argenters de Barcelona, en els quals tenim no pas avarament citades, sinó representades amb dibuixos de molta minuciositat, la major part de les peces enumerades, amb correspondència justa de dates, la qual cosa fa més clara l'equivalència amb els retrets dels Llibres de la Confraria de Sant Jordi.

Quan aquests llibres ens diuen que la joia concedida era una cadena, i més si diuen una cadena francesa o *jasseran* de tantes vies, és fàcil d'imaginar quina mena de peça és. No així si diu que era un llibre, una nau, un sàtir, una gerra o una mà. És en aquest cas que ens cal fullejar els registre de Passanties, on veurem com es repeteixen diverses vegades dibuixos de joies que interpreten justament aquelles indicacions. Generalment aquelles joies eren penjolls d'or o d'argent decorats amb pedres o perles; les més repetides són les gerretes, decorades amb dibuixos niellats, destinades a contenir perfums i que les dames es complaïen a dur penjades al coll. Les gerretes d'aquesta mena són multiplicades i variadíssimes entre els

dibuixos de les Passanties. També són un penjoll els lleonets, suspesos pel llom i lluint pedres precioses a les potes; els dracs revinclats, mostrant una perla a la boca oberta. Lleonets i dracs, així com gossos, o coloms o àguiles, es troben ben representats en els Llibres de les Passanties; d'altres cops els premi, segons l'escrivà, era una figura de Neptú o d'un home salvatge o d'un sàtir. Ens cal, així mateix, interpretar aquestes peces com altres tants penjolls, segons que ho demostren també les Passanties.

Algunes vegades l'anotació de l'escrivà és prou precisa per a dir-nos que les joies eren no solament d'or martellat o d'argent, sinó també esmaltades, com ho eren també sovint les que reprodueixen, de vegades amb tota llur policromia, les Passanties dels Argenters barcelonins.

L'any 1585 foren concedits dos premis aparentment semblants: «un llibre d'or, esmaltat, escrit a mà, ab XIII diamants» i «un llibret d'or esmaltat, escrit a mà, ab XIII rubins». Es tracta, segurament, com en els casos anteriors, de penjolls en forma de llibre, tal com en trobem de dibuixats entre les Passanties, un de l'any 1605 de l'argenter Miquel Oliveres; un altre del 1613, corresponent a Mateu Torrent.

Uns altres exemples els presenta el *Llibre de Sant Jordi* amb referència als anys 1576 i 1597, quan diu, en indicar els premis: «una maneta de cristall, guarnida d'or» i «una mà d'àmbar ab una figa, guarnida d'or». Per comparació, les Passanties de l'any 1586 ens donen un dibuix degut a l'argenter Perot Estivill, on hi ha finament representada una mà d'una matèria clara, potser transparent, sostenint un clavell amb el polze i l'índex, i sortint entremig de les ruixes d'una màniga molt decorada. Tot plegat de la mida a propòsit per a penjoll.

Majors dubtes podia oferir-nos la indicació d'un premi que consistia en «una celada d'or ab testa» que trobem en la descripció dels premis de l'any 1597, si no trobéssim la contrapartida en les Passanties de dos anys després, en forma d'un penjoll que representa un casc o celada mal closa i que deixa veure la testa del guerrer a l'interior.

També poden ésser penjolls els *agnus-Dei* que apareixen amb una certa freqüència entre els premis. En aquest cas no són pas les Passanties les que ens poden treure de dubtes, per més que ofereixen diversos exemples de medallons a manera de reliquiaris, que podrien ésser destinats a la cera beneita dita *agnus-Dei* que tan pròdigament era repartida. Trobem, però, un millor aclariment als museus i col·leccions particulars de peces d'indumentària, on són sempre abundants les capses d'argent treballat guardant entre vidres els relleus de cera de l'agnus.

Els anells apareixen rarament en la relació dels premis: «una anell d'or esmaltat ab un diamant triàngul», l'any 1585; i «un anell esmaltat de negre ab un diamant», l'any 1598. La mateixa raresa s'observa en els registres de les Passanties. No hi apareixen els anells fins a l'any 1579, amb dos exemplars, després de més de cent cinquanta dibuixos, i no se'n troben sinó tretze entre aquest any i el 1630, essent més de dos-cents els dibuixos d'altres obres de joieria.

No sempre, però, eren peces d'ús personal els premis del torneig. També hi entraven les peces de parament de taula: *cetres*, copes i bevedores de diverses menes i categories: «Un cetrot de plata blanc, molt ben obrat», trobem entre els premis del 1570; «una copa de plata sobredorada molt obrada y esmaltada ab un ramallet de plata al cim», i «una bevedora de nàcar feta a modo de caragol ab son peu de plata sobredora», ambdues peces, per a l'any 1574.

D'altres vegades, cuirasses i d'altres peces d'armadura constituïen el premi; així és indicat en les relacions dels combats en els llibres de la Confraria, i Miret i Sans ho pogué comprovar amb documentació ben precisa.

La decadència de la Confraria

El segle XVII s'anuncia per a la Confraria de Sant Jordi amb senyals de visible decadència, no solament en la disciplina dels actes, sinó en la manera de registrar-los en el llibre de la Confraria. No era ni precisa ni elegant la redacció antiga; tenia, però, la virtut d'ésser sòbria. Ara s'inicia el barroquisme ple de fullaraca vana i amb tendència a la metrificació forçada en les narracions. Això comença l'any 1608. El dia 3 de febrer havia tingut lloc el torneig corresponent segons les ordinacions, i també, segons era habitual, acabava amb un combat a la folla. Fos que el torneig reeixís millor aquesta vegada, fos per altres motius, el fet cert és que en resultà una eufòria en els organitzadors, tot seguit traslluïda en la redacció que en trobem al llibre de la Confraria.

L'escrivà confessa plenament que els cavallers restaren tan orgullosos i ufanosos de la festa que, «desitjosos de provar avant sa ventura d'estendre en totes nacions son nom y fama sols per servey de les dames y noblesa de Barcelona», determinaren de celebrar un nou torneig. Aquesta festa extraordinària, que ho fou també per la seva composició amb carros triomfals presidits per dames enjoiades, és el que temptà l'escrivà a ritmar la seva prosa. Tan poca subtilesa sabé posar en els seus versos, que no ens veiem amb cor de transcriure'n cap mostra. Aquest esforç d'un escrivà innominat no representa pas el nivell que en aquell moment poguessin tenir les lletres catalanes; és, però, significatiu de trobar aquest espai omplint diverses planes del llibre de la Confraria. Hem de creure que aquestes narracions no eren llegides en públic, ni en les reunions tingudes cada any per a l'extracció dels càrrecs. Un o altre dels assistents, copsant la grosseria de l'intent, el devia haver tallat. No hauria estat possible, doncs, que el fet de la metrificació fos repetit en diverses redaccions al llarg d'alguns anys, talment com si l'escrivà s'hi complagués ell sol. Ell mateix degué sentir la baixesa del fet, perquè solament s'atreveix a ritmar algun paràgraf i només com una gran raresa l'escriu en ratlles curtes: més s'estima dissimular la vulgaritat del vers en una ficció de prosa normal i sense transcendència.

Una altra nota característica la trobem encara en les planes del llibre de la Confraria: l'afluència del poble a les festes de la plaça del Born; amb això es veu clara la transformació de l'exercici militar dels primers actes en espectacle, significat principalment amb la introducció del premi a la major novetat. L'any 1611, l'escrivà, per tal d'excusar-se de no consignar el text del cartell que havia presentat, segons diu un «moro negre alarbe molt ben posat en son lindo cavall en pèl». Afegeix «lo que aquell cartell contenia no só pogut llegir ni saber, per no donar lloc la multitut de gent que de poc temps a esta part acut en aquell tablado o cadafalc».

Dos anys més tard, el mateix escrivà, com sorprès per l'abundància de públic, diu: «Estant en aquest després de dinar la famosa plaça del Born molt il·lustrada ab la presència de sa excel·lència y de molta y diversa cavalleria, damas y noblia y gran part del poble de Barcelona que ab molta voluntat a esta ocasió havian acudit a honrar esta festa…»

Ja no bastaven les finestres i els cadafals per a contenir el poble delerós de l'espectacle; també les teulades se n'omplien, segons diu l'escrivà. Apareix encara un altre símptoma curiós: en arrendar les cases de la plaça del Born els propietaris es reserven el dret d'ocuparne les finestres durant la celebració dels torneigs.

El *pris* de millor invenció

Tot sovint, en els successius canvis de les ordinacions de la Confraria hom remarca la pruïja d'impulsar les festes de torneigs i justes devers alguna major novetat que fes créixer l'interès de tots, participants i espectadors, i aturés la decadència que la repetició monòtona dels actes pogués determinar. Aquest és un dels camins de transformació dels exercicis militars, sempre decantats a l'espectacle.

Veiem, per exemple, que les noves ordinacions aprovades l'any 1596 creen un nou *pris* que allarga fins a cinc els oferts per als torneigs: el *pris* a la millor invenció, ço és, la novetat en la forma de presentar-se els aventurers, en l'anunci de l'exercici d'armes, en la indumentària i la significació dels cavallers que havien de figurar en la lluita.

Durant els primers anys l'escrivà de la Confraria no ens precisa quina interpretació concreta tingué aquesta nova modalitat de la festa; només diu qui foren els guanyadors i quines joies s'endugueren. No és fins a l'any 1605 que trobem una descripció completa d'allò que la invenció presentada constituí aquell any.

L'escrivà diu que, mentre durava la festa, arribà impensadament a la plaça del Born amb molta pressa un genet moro, acompanyat de dos trompeters vestits de domàs vermell a la morisca. El genet duia clavat al cim de la llança un cartell de desafiament, en el qual constava que els reis de Valàquia, Pèrsia, Caramània i de les illes de Tarascant i del mar Egeu s'oferien a combatre amb tots aquells qui amb ànim fort, altiu i noble pretenien d'aconse-

guir fama sota el domini sangonós i aspre de l'implacable i iracund Mart, i singularment amb els cavallers de la Ciutat de Barcelona, on amb major esforç, rigor i destresa s'exercitava la milícia.

Aquests reis volien que, per llur condició de magnes i invencibles, els fos degut vassallatge i reconeixença de llur superioritat, de tal manera que, si això no els era atorgat, demanaven camp de lluita per tal que la veritat resplendís, i deixaven a l'arbitri dels cavallers de la Ciutat l'elecció de les armes: a cavall amb adarga i llança, o a peu amb espasa i pica.

Els jutges cregueren —segueix anotant l'escrivà— que calia acceptar el combat, única manera de provar l'avantatge dels cavallers de la Ciutat de Barcelona. Arribaren els quatre reis moros a la plaça del Born amb llarg seguici d'atzembles cobertes cada una amb rebosters, no tan tapades, però, que no deixessin veure els arnesos, cimeres, llances, pífans, tambors i una gran diversitat d'armes i d'enginys de guerra; seguien cavallers, gent de peu i un gran tropell de morisma.

Passejaren els quatre reis a una i altra banda de l'estacada, i, després d'haver fet les degudes cortesies i salutacions, descavalcaren i entraren a la tenda que havien manat de fer a la mateixa plaça. Després, amb majestat i bravesa, seguits de pífans i tambors, eixiren al camp i combateren valerosament amb els cavallers de la Ciutat.

Cal saltar després a l'any 1609 per a trobar una altra invenció descrita amb minuciositat. Aquesta vegada no era pas un combat el que s'oferia, sinó una desfilada triomfal.

Aparegueren de primer, afilerats, quatre minyons vestits a la turquina amb robes vermelles, calces i borseguins de molts colors, seguits d'uns altres quatre turcs, mostrant, per la riquesa dels vestits, llur alta condició, i per l'expressió adolorida dels rostres, l'infortuni de trobar-se vençuts i presoners.

Venia després un carro, pintat a meravella, en la sumitat del qual hi havia una dama, acompanyada de dues donzelles, totes ricament vestides; el mateix carro duia les cobles de ministrers que amb llurs son feien més alegre la festa.

A la fi del seguici, els padrins llança en cuixa; després, l'aventurer vencedor.

A continuació dels moros i dels turcs vingueren els negres. Això fou l'any 1611, i cridà fortament l'atenció. Ara els reis desafiadors eren cinc, i venien d'unes llunyanes terres del sud d'Etiòpia, acompanyats d'una gran multitud de negrets, sonant i ballant, davant dels cinc reis negres. La nuesa d'uns i altres només era atenuada per unes faldetes curtes de diversos i vius colors. La lluita fou —diu l'escrivà— «molt regositjada per la gallardia d'uns y altres».

Per darrera vegada, trobem una invenció extraordinària l'any 1614. Arribà primerament l'acostumat cavaller portador del cartell de desafiament. Després entrà un carro triomfal, a la proa del qual apareixen quatre reis d'armes al peu d'una muntanya tan ben representada, que les herbes i les flors semblaven ésser naturals. Una reina jove i molt gallarda presidia la invenció des del cim de la muntanya. Aquesta vegada l'escrivà no s'esforça a voler aclarir el

sentit de la invenció. La presència dels reis d'armes podia significar que ja no restaven reis de reialmes per vèncer o empresonar després que ho havien estat els moros, els turcs i els negres. Així l'al·legoria cloïa la història. El cartell de desafiament no pogué ésser llegit pels jutges a causa de la «multitut de gent», —diu l'escrivà—, «que la cobdícia dels guants fa montar en lo catafalc, lo que no's feya abans». La cobdícia dels guants vol dir l'afany d'ésser comptat entre aquells qui, pel sol fet d'ésser en cadafal, eren repartits els guants blancs, brodats de flors o de color àmbar, que el mantenidor regalava a cada festa i que cada any eren més a reclamar. L'escrivà, malhumorat, acaba la breu relació dient: «lo que significava esta entrada diran los qui han pres lo cartell y han llegit lo que deia».

D'aquesta manera emboirada s'acaben els jocs d'invenció extraordinària que de tant en tant enjogassaven els torneigs de la Confraria. Després, fora d'algun cop, quan la festa motivada per algun fet no usual s'enriquia amb jocs desacostumats, les justes i els torneigs de la Confraria de Sant Jordi anaren perpetuant-se amb una evident monotonia. Les mateixes invencions que hem retret no foren sinó un ressò llunyà i esmorteït d'altres invencions més antigues, una mostra de les quals, viva i escaient, ens ha conservat, per exemple, la història d'Igualada, que ens diu com eren generalitzades.

A Igualada, ja l'any 1394, el pregoner publicava pels carrers de la vila una crida de part dels batlles, consellers i prohoms que hauria pogut ésser el model dels desafiaments de la nostra Confraria. En aquest cas era un jove pelegrí que, venint del Sant Sepulcre i aturat pel camí a la Vall del Fals Engany per encantàries de la fada Morgana, havia aconseguit d'alliberar-se, amb prometença a sant Andreu de fer-li honor i reverència; i, com fos arribat a la vila d'Igualada, que el tenia per patró, avisava a tots els enamorats que hi romandria i que hi tindria taula de saltar, córrer, llançar barra o llança i de molts d'altres «tempraments, fortaleses i leugiaries», posant molt belles i notables joies per al vencedor, el qual, de més, podrà estar cert d'aconseguir l'amor de la seva dama.

Ací no són pas cavallers els qui combaten, com a la Confraria barcelonina; són pagesos i artesans d'escasses armes, que mesuren llur destresa i llur resistència amb rustiquesa, no obstant la bella idea que presideix el cós.

Sis anys més tard, una altra crida igualadina ens posa en presència d'un concurs de jovent que vol demostrar força i aptesa per tal d'ésser admès al suposat exèrcit reial que vol reconquerir les illes rebel·lades. Els millors guanyaran la joia, que serà un punyal guarnit d'argent, un moltó daurat —«amb el velló d'or»— o un parell d'oques, premis paral·lels, si bé allunyats, dels que podien conquerir a Barcelona els aventurers de la confraria dels nobles.

Una altra vegada era un pros cavaller d'Irlanda el qui arribava a Igualada en cerca de l'amor d'una donzella, encantada al port de Tintovil, i el qui tenia taula de junyir, de saltar i de córrer a tots els joves enamorats. O era, més enllà, un donzell dit el Fortunós Aimant, qui seguia món per veure si podia trobar la donzella tancada al castell de la Perillosa Guarda, o era un jove pelegrí vingut de Castella, camí de Montserrat, per tal d'aconseguir l'amor de

la seva dama, o un altre pelegrí natural de les Índies, que desitjava de guanyar els perdons atorgats als qui visiten els llocs sants, i, després de Jerusalem i Roma, vol anar a Sant Jaume de Galícia. Tots ells contents del camí fet, celebren festes de dansa, de destresa i de valentia, com un alegre auguri de la victòria final.

Aquest paral·lelisme entre les festes —les d'Igualada en el nostre cas— i les cavalleresques de la Confraria de Sant Jordi, són fites en l'evolució incessant dels costums.

Primerament, la fantasia poetitzada d'una empresa amorosa o religiosa, tal com apareix en les composicions cavalleresques novel·lades o metrificades; d'allí estant, de caiguda en caiguda, rodolades i perduts els caires com els palets de la torrentera, són recollides en les festes populars, com ho veiem, pels segles XIV i XV, en les d'Igualada, i com ho veuríem a molts d'altres indrets si els documents en guardessin així mateix la imatge fidedigna. Si algun cop rebroten en festes cortesanes —les de Barcelona dels segles XVI i XVII—, traspuen cansament i artifici, i moren quan l'al·legoria es fa incomprensible i el cartell perdut no ens en dóna la clau.

Les acaballes de la Confraria i dels torneigs

La mort de la Confraria de Sant Jordi ve aparellada amb la guerra dels Segadors. El dia 15 de febrer de 1640 tingué lloc al Born el darrer torneig celebrat segons les lleis de batalla i l'aranzel de l'escrivà. Els cavallers que hi prenen part duen els noms de Tamarit, Vergós, Dusay, Pinós o Marimon, els mateixos que veurem en les relacions de batalles i d'altres actes estretament lligats amb la lluita. La parada i l'exercici s'havien tornat campanyes i combats veritables. Ara calia, no pas continuar la prova espectacular, sinó valorar a camp descobert els fruits obtinguts a l'escola del Born, sota l'envelat de la plaça i davant l'expectació del poble.

Si mai entrava un torneig en la composició de solemnitats oficial —d'alguna manera calia donar, sota els perills de la guerra, la sensació de normalitat—, era només una festa palatina, celebrada a cambra closa, fingint a les parets el guarniment de la plaça i reproduint per joc la justa dels cavallers. Prou assenyala aquest canvi el fet de trobar el torneig acompanyat cada vegada de saraus i disfresses. Així ho veiem l'any 1642 en la festa que donà a la Diputació el Mariscal de la Motte, i en la del 1646, la més semblant, dins les proporcions i la ficció general, als darrers torneigs de la Confraria.

L'any 1647 ja no és solament un torneig estrafet el que es representa; és la paròdia del fet llegendari de major prestigi dins la nostra curta sèrie de cavalleria heroica: la defensa que el comte de Barcelona féu de l'emperadriu d'Alemanya. Aquesta gesta, tan mestrívolament resseguida a través de les narracions pel nostre il·lustre company Jordi Rubió, en la qual sembla traslluir-se l'existència d'antigues i perdudes mostres de poemes èpics, aquesta gesta viril

i captivadora fou duta a la plaça del Born, interpretada per personatges disfressats i descrita amb el llenguatge que la fullaraca barroca feia forçosament embarbussat i obscur.

Tots els personatges dels llibres de cavalleria compareixen a la festa i són aposentats a les millors cases del veïnatge: *Orland*, *Durandart*, *Gazferos*, *Reinald*, *Montesinos*, *Mandicardo*, *Sacripante*, *Rodamonte*, *Medoro*. La ficció cavalleresca ve a retre homenatge al comte de Barcelona, com el més ardit i el més noble cavaller que mai hagués estat. La desfilada vol ésser solemne i grandiosa; la plaça és remorosa de la gentada que cerca d'oblidar la guerra veritable. Un devessall de dècimes, octaves, romanços i d'altres poesies, afeixugades i conceptuoses, descriuen tots els incidents de l'acte i componen la darrera versió literària de l'antiga llegenda.

Deu anys després, el 1658, la naixença del príncep Felip Pròsper, dóna motiu a la celebració d'un nou torneig. Aquesta vegada és el Palau Reial el que l'acollirà —a la sala del Tinell, cal creure— i la narració puntual de l'acte arribarà als nostres dies gràcies a Josep Monràs, en una prosa castellana tan plena de subtileses mitològiques i de torturades imatges literàries, que podria ésser tinguda per model de l'èmfasi de l'època.

D'aquesta manera els torneigs passaven d'un palau a l'altre, i a cada un perdien una deixalla de l'antiga virtut fins a arribar a la total ruïna.

Mentrestant, el *Llibre de la Confraria* de Sant Jordi resta clos. L'any 1662 hom intenta d'obrir-lo altra vegada. Novament clos, fins a l'any 1696 no hi trobem un nou desig de restauració de la Confraria. Els temps, però, no hi són favorables. L'antiga cavalleria ja és l'exèrcit regular, i les festes oficials, com l'intent de celebrar, l'any 1700, el restabliment de la salut del rei, i, l'any 1701, la seva vinguda a Barcelona, no tenen força suficient per a obrar el miracle de ressuscitar la Confraria de Sant Jordi i de tornar a la plaça del Born la galania perduda.

Dos retaules de la vida carolíngia a Catalunya*

Discurs llegit el 1950
en la XX Festa Anual de l'Institut

RAMON D'ABADAL I DE VINYALS
Membre de la Secció Històrico-Arqueològica

És indubtable el progrés que ha fet la història a través dels segles mercès a la tècnica de l'erudició; sobretot des que en el segle XVII començaren a perfilar-se críticament les disciplines auxiliars. Però voler deduir d'aquest progrés tècnic que la història sigui una ciència és, al meu entendre, fals.

La història és un art: art d'interpretació i art d'exposició. Té, per tant, un caràcter en bona part subjectiu. Però, com que la interpretació cal ferla de les restes o els records que ens hagi llegat el passat, d'ací la importància que en el procés d'elaboració històrica pren la tècnica de la investigació i poliment d'aquells records i d'aquelles restes. És en aquesta tècnica on s'han realitzat i es realitzen encara cada dia avenços importants, on se sumen els resultats de l'aplicació de generacions successives.

L'historiador se sent per aquella dependència bàsica tan lligat a la tècnica del seu ofici que es creu obligat sempre a voltar-se de tot l'aparat crític i de fonts sobre el que treballa, talment que el lector pugui en tot

* Inèdit.

moment controlar les seves elucubracions mentals. Això ha influït fortament l'art d'exposició; s'ha anat concretant una certa manera tècnica de presentar els treballs històrics cada vegada més uniforme i regulada, fins a fer témer que pugui degenerar en un encarcarament perniciós, desapareixent l'art per a deixar sols la manera, renunciant l'historiador a infondre vida a les seves produccions per a donar-nos només obres insípides i mortes.

És veritat que paral·lelament també ha anat evolucionant un nou gènere d'història, i sobretot de biografia, novel·lada, però en aquest gènere la fantasia ha desbordat la història, la funció de la qual es limita a interpretar i no a crear.

Auguste Thierry publicà a París, en 1840, els seus *Recits des temps mérovingiens*; Sánchez Albornoz a Madrid, en 1926, les seves *Estampas de la vida en León hace mil años*. Veus ací en gradació distinta les obres de dos historiadors que, trencant els lligams de la tradició de l'ofici, volien cenyir-se no obstant a la més estricta interpretació. Cal cercar en el seu exemple el camí just, que ens salvi de l'encarcarament tècnic? No crec que aquesta sigui la solució encertada, ni tampoc crec que ells es proposessin donar-nos-la. Més aviat fou com una expansió personal, una evasió de l'atmosfera massa pesant de l'ultra-erudició. Si seguim la producció, per exemple, de Sánchez-Albornoz en aquest darrer decenni, comprendreu quina alliberació havia d'ésser per a ell escriure unes *Estampas de León*.

No és la solució del problema de l'exposició històrica, però podria acostar-nos a primfilar un procediment de vulgarització seriosa i competent.

És únicament en aquest sentit que he volgut també fer la meva provatura escrivint aquests *Retaules de la vida carolíngia a Catalunya* que vaig a presentar-vos. De moment només són dos; si ells obtenen la vostra aprovació, el dia de demà s'ampliarien a quatre o cinc. En els dos actuals volen pintar-se un parell d'aspectes molt distints d'aquella vida carolíngia: en el primer, el moment llampant d'una cèlebre expedició militar, aquella que s'acabà amb el conegut desastre de Roncesvalles; en el segon un episodi característic de la vida politicoeconòmica del temps. Responen, doncs, a dos temes que en llenguatge tècnic hauríem distingit com d'història externa i d'història de les institucions.

També jo he procurat cenyir-me a la pura interpretació; els fets reportats tenen tots una base documental. Pel primer retaule m'he servit de les fonts narratives franques i aràbigues: d'Eginhard per a la descripció de la figura de Carlemany, de l'*Astrònom* per a la descripció de la batalla de Roncesvalles. Pel segon, de fonts exclusivament diplomàtiques: capitulars de Carlemany i de Lluís el Piadós, preceptes d'ambdós monarques, d'una acta judicial. Sovint les fonts bàsiques són literalment transportades dintre el text.

Aquest és presentat com unes memòries d'un clergue de l'església barcelonina que hauria nascut cap al 751, quaranta anys després d'iniciar-se la invasió sarraïna. Tindria, doncs, 27 anys en esdevenir-se el primer episodi; 65 en el segon. I anem ja al suposat memorial.

Any del Senyor DCCLXXVIII

Fa seixanta anys que el nostre país viu sotmès al poder musulmà. Els vells són morts, els infants han nascut ja en el nou món; però resten encara molts ancians que recorden amb angúnia aquells temps del pànic, quan cada tardor arribaven notícies del nou avenç incontenible que l'allau infidel feia a través les amples regions del nostre regne visigot. En els darrers moments els cavalls dels sarraïns anaren més de pressa que les mateixes noves. Tota resistència era impossible, inútil sacrifici. Els comtes de les ciutats, els vicaris que en nom d'ells governaven les comarques pagesívoles, desemparats de les tropes que havien tramès a l'ordre del rei Roderic, en pau descansi, i que ja no havien tornat, acudien tremolosos als peus de l'invasor a mendicar la caritat d'un pacte. Salvar primer les vides; dels béns, el que bonament es pogués.

De moment la carga fou feixuga: els diners, les joies, els tresors que guardaven les esglésies i els que ornaven els palaus dels grans, foren requisats; era el preu mínim que esperaven cobrar els nouvinguts per les seves cavalcades. Després calgué allotjar-los i mantenir-los tot l'hivern, en espera del nou salt cap endavant així que apuntés el bon temps de la pròxima primavera. Mentrestant, al llarg de la fredorada, vora el foc acollidor, el valí aràbic, traduït pel jueu que l'interpreta, anà dictant a comtes i vicaris les ordres que cal complir per a regular el que ell entenia per situació pactada. A la ciutat, calia que hi restés una guarnició sarraïna; li serien, doncs, cedides les cases pertinents: per als caps de la tropa, per al valí de la comarca, els edificis més nobles. La millor església seria transformada en mesquita. L'invasor no entenia pas intervenir en els afers i qüestions del poble petit; els comtes i els vicaris continuarien exercint llurs funcions judicials i administratives, aplicarien la seva llei, mantindrien l'ordre. Això sí, sota el comandament directe del valí i els seus oficials, guardant una fidelitat de la qual el seu cap era la més preciosa garantia. I això també: l'impost que pesa sobre béns mobles i immobles seria recaptat i lliurat per ells amb tota escrupolositat i sense remissió.

Quant a la religió, l'invasor no tenia pas un criteri gaire tancat: també, com amb la llei, podien entre ells anar arreglant-s'ho: mentre no ofenguessin el nom de Mahoma, que Al·là guardi!, ni els seus servents, serien respectats; caldria només que paguessin l'impost personal que pesa sobre l'infidel a Mahoma, i de recaptar-lo ja en tindrien cura les seves jerarquies clericals. Aquell qui volgués convertir-se a la nova fe fóra lliure d'aquesta càrrega. El valí amb sorna i confidencialment deixava entendre als seus interlocutors que per la seva banda no tenia cap gran interès a privar el tresor del califa d'aquesta bona entrada ni privar-se ell de la corresponent comissió.

Els comtes i vicaris escoltaren reverents, arriscaren amb cautela petites objeccions; recordaren, com un mèrit, que ells pertanyien al partit witizà, aquell partit que fou l'aliat de Mussa per a l'entrada a Espanya. El record, però, sonava una mica fals; l'emir Abdalaziz en casar-se amb la vídua de Roderic havia invertit les aliances i, si bé havia estat desautoritzat

pel califa, els fills de Witiza ja s'havien cobrat la maniobra, amplament. Es parlava de fins a tres mil viles que els foren adjudicades.

Comtes i vicaris, malgrat tot, restaren satisfets, havien salvat més del que es podien creure; del mal, el menys. Ells continuaven en els seus càrrecs d'autoritat, més vigilats, més constrenyits, certament, però amb l'esperança de millorar, jugant la intriga. El poble menut continuaria regit per la gent que ja coneixia, espremut de la mateixa manera. Que els productes dels seus tributs anessin a parar al rei de Toledo o bé a les arques de l'emir o a les més llunyanes del califa de Damasc, no se'n feia una greu cabòria; s'havia estalviat els perills del saqueig, de l'incendi, i el més paorós encara d'anar a parar lluny, fora de casa, en perpètua servitud. Els serfs i els lliberts que administraven o cultivaven les propietats fiscals no havien fet més que canviar d'amo. Els jueus, passada la primera requisa, es treien de sobre l'obsessió d'unes lleis persecutòries. Només els eclesiàstics veien esfondrar-se una situació privilegiada que s'esfumava en record melangiós i obstinat.

Els ancians recorden encara com els invasors saltaren les muntanyes i anaren cap a les Gàl·lies a topar amb uns poders que els plantaren cara; i com que de tant en tant passaven i traspassaven exèrcits que a l'anada desfilaven sempre amb el cap alt i plens d'orgull i a la tornada unes vegades carregats de botí, alegres i radiants, i altres voltes capcots i miserables com una desferra humana.

Recorden també que aquests seixanta anys han estat per a ells i per als seus uns anys grisos, entre greus commocions, sense altres problemes que la lluita ordinària pel pa de cada dia; que si s'han produït discussions i baralles entre els qui manaven, uns i altres es dirimien lluny, cap a la Bètica o a la Cartaginesa o encara als països borrosos de la Síria, i que eren unes baralles que passaven altes sense que ells en sentissin més que el vent.

Ara, però, i tot de sobte, les coses canviaren. A les Gàl·lies mana un rei gran i poderós que es mostra ple d'ambició; conten els pocs marxants que allí aconsegueixen de venir que és un home «de còrpora ampla i robusta, alt sense excés, d'uns set peus d'altura; el crani rodó, ulls grans i vius, nas quelcom més llarg del comú, bells cabells, la fesomia alegre i oberta. El coll gruixut i massa curt, el ventre sensiblement sortit, es dissimulen per l'harmonia de proporcions del cos. La seva veu és clara, una mica detonant per al seu físic. Marxa segur, amb pas viril. Tant assegut com dret dóna sempre una forta impressió d'autoritat i dignitat». Diuen que «porta el vestit nacional dels francs: al cos, una camisa i uns calçotets de tela de lli, a sobre una túnica brodada amb seda i unes calces; bandoleres al volt de les cames i els peus; un gilet de pell de nútria o de rata li protegeix a l'hivern les espatlles i el pit. S'abriga amb una capa blava i porta sempre, penjat al costat, un glavi, el puny i la beina del qual són d'or o d'argent. Algunes vegades cenyeix espasa ornada de pedreries, però solament en dies de gran festa o en les recepcions d'ambaixades forasteres. Menysprea el vestit d'altres nacions, per bonic que sigui, i es nega a posar-se'l. En dies solemnes, però, porta vestit teixit d'or, sabates adornades amb pedreries, una fíbula d'or per a sostenir la capa, una diade-

ma del mateix metall preciós decorat amb gemmes. Per cada dia el seu vestir no difereix gran cosa del que porten els homes del poble o del comú».

Conten encara com és donat a l'equitació, com es plau en l'exercici de la caça. És un enamorat de les aigües termals i es delecta banyant-s'hi. Sobri en el menjar i encara més en el beure, l'embriaguesa li fa horror; li plauen especialment els rostits i avorreix els bullits que els metges insistentment li recomanem. Durant els menjars es distreu fent tocar música o bé fent-se llegir llibres d'històries i amb predilecció les obres de Sant Agustí especialment *La ciutat de Déu*. Després del dinar, a l'estiu, li agrada el repòs d'uns sesta prolongada.

L'encanta la conversa i parla amb facilitat i molta claredat; el llatí l'enraona tan bé com la seva llengua nacional; el grec, en canvi, sols l'entén. Escriu amb pena, mediocrement. Li plau l'estudi, i al seu volt reuneix els savis de llunyanes terres que donen lliçons al verger d'escolars aplegat amorosament en el seu palau. Amb ells discuteix, i d'ells rep ensenyances com un escolar més. El diaca Pere de Pisa li ensenya la gramàtica; Alcuí, vingut de les terres d'Anglia, la retòrica, la dialèctica i sobretot el càlcul i l'astronomia.

Practica escrupolosament i amb fervor la religió cristiana; matí i vespre, estant bo, assisteix a l'església on vetlla amb interès per la dignitat del culte, la correcció en la lectura, la pompa en el cant sagrat. És molt caritatiu.

Gran viatger i més notable batallador ha subjectat, en els deu anys que regna, el reialme dels llombards i la nació ferotge dels saxons. Això és el que conten els marxants sobre el gran rei. I afegeixen que té ara posades les mirades en aquest desgraciat país de les Hispànies.

El rumor pot, aquesta vegada, ésser ben cert.

Ja quan el rei Pipí, que Déu tingui en glòria!, prengué Narbona, fa quasi una vintena d'anys, el nostre valí Suleiman es posà en relació amb ell per tal de cercar la seva ajuda en les baralles sordes que amb l'emir de Còrdova, Abderrahman l'Omeia tenia. Però la cosa s'esfumà en l'aire. Prou es parla després d'unes ambaixades que el rei de França havia tramès a Bagdad i d'uns ambaixadors que de Bagdad havien arribat a França; es deia que els dos reis, de Bagdad i de França, volien fer un pacte per a expulsar l'Omeiada d'Espanya. Pipí morí, i no se'n parlà més. Estem prou acostumats als jocs polítics de baralla entre els valís i l'emir de Còrdova, d'ençà sobretot de la vinguda d'Abderrahman i la ruptura amb Bagdad, perquè ens commoguem per les noves d'aquest tenor: entre ells s'ho fan, entre ells s'ho cuinen i s'ho mengen.

Ara, però, es diu a cau d'orella que l'any darrer, Suleiman, amb un fill i un gendre del difunt Yúsuf, els enemics de l'emir cordovès, anaren a trobar el rei Carles a la seva cort i que la seva proposta de sotmissió al rei franc fou acceptada per aquest i que prepara una expedició com aquelles d'Itàlia i de Saxònia per a venir a imperar sobre el nostre país. Els marxants així ho afirmen i diuen que no és pas home de vanes parenceries. Si tal és com ens el conten, obrim el pit a l'esperança. Déu ho faci així i que el Seu nom pugui ésser ací públicament santificat i el Seu regne advingui sobre nostre.

Oh dolor inenarrable de l'esperança fallida, pena coent que sols els nostres pecats mereixen! Tot s'ha acabat en la més gran misèria i en el desconhort de la desolació!

La primavera fecunda que alegra les sangs amb la tebior dels seus efluvis prou ens portava la confirmació dels més plaents auguris. Ràpides arribaven les noves de més enllà de les muntanyes; uns exèrcits forts i poderosos, com mai s'havien vist en les nostres terres, s'anaven congregant en les regions ultramuntanes. El gran rei franc es desvivia preparant la gran empresa; de tots els racons dels seus vastos dominis caravanes de gent armada acudien a la crida del gran rei. Ací entre nosaltres les grates noves escalfaven els cors i els més atrevits ja gallejaven enduts per l'entusiasme de la il·lusió.

El mes de maig veié florides les planes empordaneses amb senyeres i gallardets de tota coloraina; serpentejaven per les calçades en llargues corrues, com processons inacabades, homes i més homes, tots armats, vestits amb les més diverses vestidures. A la cua seguien les enfilalles de carros i bèsties de bast, abarrotats d'impediments.

Davant Girona, però, es produí l'inici del refrec. Volien els passants hostatjar-se en la ciutat i reposar-se en ella de les llargues caminades; volien refornir les seves vitualles. Les portes de la ciutat, però, restaren tancades. Prou sortiren els representants del valí a fer l'honor i el compliment als caps dirigents de l'exèrcit aliat; prou oferiren els presents que l'amistat obliga. Però les portes de la ciutat no foren pas obertes als nobles visitants; no tenien cap instrucció del seu valí en el sentit desitjat. A Barcelona segurament seria una altra cosa; a part que Girona era ciutat de poc recurs…

L'exèrcit franc seguí el seu camí; no era cas de malmetre la gran empresa amb petites incidències filles dels trencacames de subaltern. I les viletes i les masies de la Selva i del Vallès pogueren contemplar la llarga desfilada. I nosaltres poguérem veure, amb el cert tremolor de l'emoció continguda, com avançaven les forces del rei franc per la plana barcelonina, banderoles als vents, envers la ciutat.

El valí Suleiman, voltat dels seus nobles i les seves guàrdies, estava aparellat per la seva rebuda; amb tota la comitiva sortí fora muralles a fer el compliment i l'homenatge. Però també aquí foren tancades les portes darrera el valí.

Què parlaren, què discutiren els caps francs i el nostre valí de Barcelona? Ningú no pogué saber-ne res. L'exèrcit acampà de correguda i l'endemà alçava tendes i refeia la tirallonga camí de Lleida. Junt amb els francs marxava Suleiman, però les portes de la ciutat, tancades darrera d'ell, trigaren encara un dia a deixar lliure el pas als anants i vinents de la comarca.

Fou aleshores quan sabérem, pels pagesos dels voltats, com era de nombrós l'exèrcit del gran rei i com hi havia gent i gent de les més diverses terres: de les terres boiroses de l'Austràsia i la Borgonya, de les terres càlides i assolellades de Provença i Septimània, de les llunyanes i bàrberes de Baviera, de la Llombardia ubèrrima. Sabérem que pel camí, del Portús a Barcelona, alguns entusiastes del país s'havien ajuntat a l'exèrcit franc. Que aquest es dirigia

a Saragossa i que allí havia de trobar-se amb un altre exèrcit tan fort com ell, comanat pel gran rei Carles en persona. Que en aquest segon exèrcit hi anaven els homes de França i els de Bretanya i els d'Aquitània, i que havia de passar, en la seva entrada a Hispània, pel país dels gascons.

Dies enllà rumors equívocs anaren expandint-se. Les males noves, ai! Sempre són certes. Corrien com el vent, d'un poble a l'altre. Com a Girona, com a Barcelona, totes les portes ciutadanes eren tancades a l'exèrcit de les nostres esperances; a Lleida, a Osca… Les seves provisions anaven afeblint-se.

Vingué encara la nova confortadora de l'arribada davant la Saragossa prepotent; allí els exèrcits de llevant i de ponent unien llurs mainades sota el regiment directe del rei Carles.

Poc després se sabia però que també allí les portes havien romàs inobertes contra pactes i promeses i paraules i assegurances. La indignació de Carles havia estat terrible; més terribles eren encara les muralles de la ciutat tancada per a uns exèrcits fadigats i exhaustos que portaven setmanes i setmanes de marxes esgotadores sota el cel ras, sense l'acolliment d'una teulada, sense cap altre ajut que el de les bones cares.

Ja no hi havia més camí que la tornada; Carles l'havia emprès amb el conjunt dels exèrcits i per la via més curta; amb ell se'n duia presoner el nostre valí, els fals Suleiman, l'amic fingit i àrab manifest que amb les seves marrulleries l'havia embarcat per mars tan tenebroses. L'exèrcit, despistat, en la seva retirada ja no respectà res. Tot era saquejat, arreu el foc i la devastació marcaven el camí cruent de l'entornada. De l'orgullosa Pamplona no n'ha quedat pedra sobre pedra.

Ja els batallons arribaven al cor de la muntanya i s'endinsaven coll enllà de Roncesvalls. Aleshores —així es conta en lletra reservada que acaba d'arribar a Barcelona per un correu fidel—, «mentre l'exèrcit desfilava estiragassat en llarga fila tal com exigia la natura de l'estret camí, els gascons, que havien preparat una emboscada al cim de les muntanyes —l'encontrada és propícia a preparar-les coberta com està d'espessos boscos— es llançaren a l'assalt de les reraguardes i de la corrua de bagatges endarrerits; caigueren com una allau per les pendents sobre la fonda vall, esclatà la barreja on fou occit fins l'últim franc, saquejat el bagatge; després els gascons protegits per la fosca de la nit s'espargiren de pressa pels més diversos llocs. Afavorí els gascons en aquesta hora la lleugeresa de llurs armes, l'encert del lloc escollit; per als francs tot era desavantatge, llurs armes pesades, la formació estirada a què obligava la mala condició de l'encaixonat camí». Fins ací la carta. El seu portador, de paraula, ens ha afegit encara més detalls. Junt amb els gascons batallaren els fills de Suleiman que tots prou coneixem: Aissó i Matruh. Havien seguit l'exèrcit franc, d'amagat, en la seva retirada espiant el lloc i com era portat presoner el seu estimat pare. En tenir lloc la barreja de la vall, ells amb un escamot de fidels l'alliberaven i a galop se l'enduien cap a la Saragossa, la del mal averany. No fou pas aquesta sola l'única pèrdua de valor per al gran rei Carles; els seus amics, els seus estimats companys: Eggiard, el senescal, Anselm, el comte del palau;

Rotlà, el governador de la Marca de Bretanya, jeuen insepults en les afraus de la tràgica vall. Del comte Rotlà es conten les més lloables gestes: acorralat, tot sol, voltat pels enemics, els mantingué en sardana pel molinet rabent de la brillant espasa; caigut, travessat per traïdores sagetes disparades des de lluny, encara la mà closa giravoltava al vent la tissona argentada, escopint amb la sang aquells qui l'assaltaven. Dia funest, dia gloriós aquell de mig agost de l'any que acaba!

I ara, el trist present. Tota il·lusió esvanida. Tornarà Suleiman, i sobre de nosaltres caurà el pes de les seves ires. Potser vindrà també l'emir de Còrdova, el dur Abderrahman, cada dia més fort i més gelós de la seva autoritat que arreu imposa. Nosaltres serem sempre els desvalguts, ens caldrà suportar obedients i callats la càrrega de totes les desgràcies. Ja els pobres valents que més es comprometeren mesos enrera, durant el pas dels francs, corren amagats, angoixosos, cercant una fugida. El nostre company Martí, el jove sacerdot, que ple d'entusiasme s'uní a la franca comitiva, no ha tornat ni és prudent que torni. Com ell són molts aquells qui marxaren al costat dels francs i no tornarem a veure: Quintila de Tordera, i Fredemir de Girona, i Teodald d'Empúries, i Arderic de Bàscara, i el nostre Joan, la flor de les nostres amistats, tan jove i tan donat a valentes empreses.

Elperic i Ronquerol i Gabí, i altres que no coneixem, que dies enrera sortiren silenciosament de la ciutat, podran escapar a la persecució contra d'ells organitzada pel vicari del valí? Podran traspassar l'aspre barrera pirinenca i trobar repòs i vida tranquil·la en la terra benaurada de la Gàl·lia?

De cor ho desitgem i sobretot, per a l'enyorat Joan, aquells a qui no resta més consol que l'esperança d'una vida perdurable en la glòria de Déu.

Any del Senyor DCCCXVI

De tant en tant, en períodes molt allunyats i espaiats, havia anat rebent notícies del meu car amic Joan, absent de feia trenta-vuit anys, llavors de la vinguda dels exèrcits de Carlemany; alguna lletra d'ell, records transmesos de paraula per viatgers passavolants o bé informacions de gots vinguts d'allí per comissions a fer a Barcelona. Darrerament, una carta d'ell m'invitava a passar una temporada de repòs a la seva estada de Fonts, en el Narbonès.

De moment la proposta se m'afigurà irrealitzable: als meus anys —en tinc seixanta-cinc— arribar-se a Narbona no és una petita empresa; el cavalcar m'és penós, les incidències del viatge, allotjaments, tractes amb desconeguts, maltempsades a suportar, eren per a mi un núvol tenebrós. Volgué la casualitat que en la tertúlia del meu veí Chintila, un seu amic el jueu Isaac, ens digués que preparava una caravana per a anar a cercar una partida de draps a Narbona i ens invités en broma a acompanyar-lo, perquè la meva imaginació comencés a donar voltes sobre la possibilitat de l'empresa.

Als vells, els records de jovenesa ens mouen les sangs. I cada vegada que evocava les hores plaents passades quaranta anys enrera en companyia d'en Joan amb les seves facècies i les

seves bromes, amb les seves alegres converses, els seus projectes fantasiosos i aquells aires de ficar-se per tot i no espantar-se de res, la idea de reveure'l, de recordar amb ell les nostres amistats i cabòries de temps passats, penetrava el meu esperit en forma més punyent.

La invitació d'Isaac fou acceptada, i no me n'he penedit. El viatge es féu i fou ben suportable. Isaac en sap, d'aquestes coses; és home de recursos i per a ell no hi ha dificultats. Amb mi tingué totes les prevencions del pràctic amb l'inexpert i m'estalvià fatigues i maldecaps. Ni sorpreses desagradables ni incidents molestos; semblava que les gents i les coses es plaguessin al seu desig.

Àdhuc el cel i la natura ens feren bona cara. Per als qui, com jo, viuen encauats tot l'any en les cofurnes de la ciutat, la brillantor del camp en primavera, després d'un ruixat passadís, és una meravella. I aquells jocs dels núvols inflats, resplendents d'or sobre el cel blau; i aquelles albades tènues, on l'aire i la claror rivalitzen en puresa abans d'esclatar els raigs radiants del sol naixent; i aquelles postes, totes melangia, on sembla que l'esperit s'hagi de fondre en el no-res de la fi…

De Narbona a Fonts és curta la jornada. Joan estava previngut. Sortia a rebre'm al camí de Peramala. Era ell i no era ell: el blau dels ulls i un cert timbre de veu i aquell gest del mentó avançant-se amb energia i aquella vivor, ara una mica fadigada, traduïen encara el meu antic record; la neu del cap i les arrugues que li llauraven el llarg de la cara emmorenida i aquell posat caigut, em feren adonar dels anys passats sense estrenye'ns les mans.

La casa de Joan és una bella estada. La volten en anell casals i construccions, horts, corts i estables. És gairebé un poble, de tant que és habitada. Les terres la circumden coronant-la, que treballen les gents vingudes de la Hispània amb ell i els seus fills; familiars, companys, i tota una colònia de vassalls i de serfs. Més enllà, encara, cultiva el vilar de Carbonils i les vastes extensions de Fontjoncosa on presideix, talment com ell a Fonts, Wilimir, el fadrestern, el seu germà de mare.

L'humil Joan d'altre temps ha fet molt de camí, és ara un patriarca com aquells dels hebreus. Prenent el tebi sol, asseguts sobre un pedrís al recer de la casa, li plau de contar històries de la vida passada.

Quan fugí de Barcelona enredat com estava en tenir lloc el fracàs de l'expedició reial a Saragossa, era un perdut sense importància. No tenia recer on acollir-se ni volgué encomanar-se a cap dels potents que, fugitius d'Hispània, acudien a Gòtia a extirpar terres desertes sota el poder dels francs. Per a fer de pagès doblegat sota el jou d'un senyor poderós li sobraven ambicions i energia; per emprendre una explotació pel seu compte li mancaven cabals i autoritat. Prengué l'únic camí obert que li quedava: la vida al ras, trescant entre muntanyes i valls i rierols, amb el bosc per posada, vigilant sobre els camins l'ocasió favorable; acollint-se en masies les males temporades. Així es féu companys, com ell desarrelats. Al cap d'uns anys tota una partida n'era formada, i ell al cap. La zona de frontera fou terreny immillorable per a les seves aixeres; accions i represàlies es repetien ràpides contra els dominis moros.

Uns cops les feien sols i per sorpresa; d'altres vegades flanquejaven les forces importants que dirigia Bera, el nostre actual comte; quan venien maldades fugien al Rosselló o fins al Narbonès i s'emparaven un temps en les treballades.

L'expedició d'Abdelmèlic fou per a ells el cop més favorable. Si en quedà de gent desocupada sense llar ni família! Els uns, de més edat o més repòs anaren a engruixir les mongies delmades dels monestirs cremats; d'altres en fundaren de nous o es retiraren a l'erm amb vida solitària. Els més joves, però, se sumaren a les seves partides, de sobte inflades.

Els comtes, abans indiferents a les seves anades, començaren a donar-los llur protecció; al Palau estaven preocupats de l'audàcia sarraïna i temien noves empreses encara més vastes.

«Amb noves gents», deia Joan, «i un cert ajut», la meva partida esdevingué un conjunt d'importància. Podíem pensar en empreses d'un major lluïment i més eficàcia. Així fou preparada la incursió fins al Pont, en el pagus barceloní. L'èxit de la sorpresa no cal que te'l conti, deus ben recordar-lo: els morts sarraïns foren incomptables, els presoners que venguérem i el botí que arraconàrem foren considerables.

Però jo començava a estar fadigat d'aquella vida a salt de ca. M'acostava a la quarantena, i el pes dels anys treu força, a les cames i fa voltar el cervell. Donant-hi voltes, m'abellia la vida pacífica d'altres hispans, coneguts meus, que, voltats de família, explotaven enllà de la Gòtia vastes propietats.

Volguí seguir-ne l'exemple, però desitjava entrar-hi amb bon peu, sobre segur, esquivant les arbitrarietats de comtes i potents. Ara se m'oferia una ocasió excel·lent; tenia, amb el botí guanyat, recursos a bastança per a emprendre una explotació important sense les penes dels primers temps de treball improductiu, tenia, del mateix botí, prou objectes preciosos per a poder captar-me voluntats fent-ne presents. De gent per a ajudar-me no en podia faltar, que eren molts els meus companys de partida que, com jo, estaven fadigats d'aquella vida errant.

Vaig acudir, doncs, al rei Lluís; el ressò de la meva victòria em donava entrada al Palau; els presents me n'obriren les portes. Portava el rei Lluís un cavall magnífic, una cuirassa esplèndida, una espasa índia amb la beina adornada d'argent. Vaig ser molt ben rebut. Havia ullat de temps, en hores vagaroses i entre els deserts innombrables, aquest racó de Fonts; no era pas com ara…Vaig demanar-lo al rei i ell me'l concedí. Em donà dues cartes: una em recomanava al seu pare, el gran rei Carles, explicant-li els meus mèrits i pregant-lo de confirmar-me la donació que ell m'havia fet; la segona era dirigida al comte de Narbona, Sturmió, i li manava de donar-me possessió del lloc de Fonts després de termenar-lo.

Per més seguretat, me n'aní primer cap a Aquisgran. El viatge era llarg, però la companyia bona, perquè el rei em permeté de fer-lo amb la comitiva d'un correu que ell trametia al seu pare.

Quin home, aquest, i quin respecte feia! Escoltà complagut la meva història, em féu moltes preguntes sobre la gent i els afers del nostre país i no es cansava de demanar-me detalls ni d'inquirir sobre persones d'ací que ell coneixia. Manà, per fi, que fos estès el pre-

cepte reial —ja te l'ensenyaré, que el tinc molt ben guardat— pel qual em confirmava la donació de Fonts i encara hi afegia tot el que amb els meus homes ocupés i treballés a Fontjoncosa i el que aprisionés o rompés en qualsevol altre lloc o vila o vilaret. Tot lliure de cens. M'encomaní en ses mans i vaig jurar-li la fidelitat deguda.

El retorn em duia pressa, delitava de prendre possessió, ara que duia plegat a la pitrera el precepte somiat.

A Narbona el comte Sturmió féu una bona acollida a la carta de Lluís i al precepte de Carles; encara millor a unes unces d'or que li portava preparades. I amb ell i els jutges narbonesos vinguérem cap ací i férem la cerimònia de l'atermenament: posàrem uns termes entre Fonts i el vilar de Gorgs, després trobàrem encara els antics i en posàrem de nous al llarg de la ratlla que segueix l'estrada pública que va a Colusià, en els quals el comte féu marcar un senyal; un altre terme marcà el límit amb la vila Custòdia per la via pública que ve de Peramala fins al lloc que en diem el Vedell; un darrer, en el lloc on el camí de Fonts entronca amb el que ve de Peramala, allí on vaig sortir a rebre't. El comte em revestí del predi atermenat pel mandat reial i per la paraula seva.

I ací de feines i trasbals: aixecar cabanyes, construir cases i corts, endegar les aigües per a regar els horts, talar boscos, llaurar erms, obrir camins i rases, plantar fruiters; i de diners a despendre: comprar eines i animals, i carros, i llavors, i la pitança per a tanta gent, que les collites serien encara llargues d'arribar. Sort del botí dels sarraïns del Pont.

Érem plegats a l'empresa una bona colla: hi havia el vell Cristià i els seus fills Atonell i Ele, i Manció i Tamun, Aterrari, Fedanci amb els seus fills i el seu gendre Ildebó, el meu germà Wilimir; hi havia també tres serfs sarraïns que havia guardat de la presa feta al Pont, els millors, un d'ells un bon fuster, un altre que treballava el ferro. A molts d'ells encara podràs coneixe'ls. M'havia assegurat l'assistència del prevere Imbolós, que també cal pensar en l'ànima. Crec que era de Terrassa. Tu ja deuràs saber-ho, que ets del remat.

No et creguis que siguin socis meus. Jo era l'únic ric, i pel seu treball ani beneficiant-los; com els altres que han anat venint. Tots s'han encomanat a mi, i jo sóc ací el patró de tothom.

En els primers anys, les coses marxaren sobre rodes. Hi havia un interès, de part dels manants, a repoblar el país, a donar soldats al rei. Però, és clar, amb el temps vingueren les dificultats. Mentre els terrenys eren erms, ningú no hi donava una gran importància; quan foren arreglats, espletats i cultivats, a tothom feien denteta. Com que no pagaven censos ni feien prestacions, els comtes no en treien cap renda, i això els anguniejava.

Altrament, entre els molts que eren vinguts del nostre país, fugint de les zones perilloses i devastades de frontera els uns, de les suspicàcies i represàlies sarraïnes en l'interior de la Hispània els altres, pocs foren els qui com jo, havien pogut obtenir la protecció reial, encomanant-se directament a Carles; a molts els calgué acontentar-se cercant una protecció menys alta, encomanant-se als comtes o bé encara a d'altres vassalls particulars, dominicals

o comtals. Els més nombrosos i miserables s'havien establert una mica a l'albur, sense més títols de dret sobre les terres que cultivaven que la confiança en la protecció reial.

Els comtes, els oficials i àdhuc els antics residents que havien quedat en el país, començaren a menar una campanya, primer cauta i espargida, després cada vegada més oberta i directa, contra tots nosaltres els sobrevinguts —els hispans, que ens diuen, en oposició als gots del país, i als francs que són gairebé tots els que ens manen.

De la bona cara i les promeses dels primers temps, ningú no volia recordar-se'n; l'emperador era molt lluny. Sempre es trobava una raó o altra perquè els potents fiquessin mà en les nostres propietats, que només amb el nostre esforç i els nostres diners eren esdevingudes bones. Uns cops al·legaven que eren beneficis que ells havien concedit i que, per tant, podien revocar; uns altres, que, com que es tractava de terrenys fiscals, calia que paguessin el cens anual. Els antics residents s'entenien entre ells per a jurar els uns a favor dels altres la propietat de les terres que els nostres havien ocupat i extirpat.

És clar, aquells pocs de nosaltres que havíem pogut recaptar un precepte reial —i ja t'he dit com vaig obtenir-lo— teníem una garantia pel nostre dret que ens deparava un cert respecte. Però les coses arribaren tan enllà, que ni això fou prou barrera. Va arribar el moment que ni el segell del rei valgué per a escapar-se de la rapacitat dels comtes.

A mi mateix el nostre comte Ademar volgué sotmetre'm a la condició de beneficiari. Però amb mi s'equivocava; ja saps que ni sarraïns ni moros em feren por quan corria per valls i muntanyes hostilitzant-los; ja saps també com no m'engavanyà d'acudir a presència del rei Lluís a Tolosa ni d'anar a Aquisgran, a través de tan llargs camins, a presentar-me davant el rei Carles en persona.

No vaig voler ajupir-me. Vaig posar-me en relació amb altres companys meus, els més animosos, de diversos comtats. El vostre comte Bera, amb qui tinc amistat des del temps d'abans de la presa de Barcelona, quan jo l'havia flanquejat moltes vegades en les seves incursions, fou propici a ajudar-nos. Trametérem d'amagat i pel seu conducte les nostres queixes al Palau. I, recomanades per Bera, feren el seu efecte. Vingueren uns delegats, i, primer sordament, després a plena veu, tothom pogué assabentar-se de la indignació de l'emperador. Aquest cridava a Aquisgran els comtes de la Marca, i amb ells tots aquells fidels que volguessin presentar-li llurs queixes. Més de quaranta hi acudírem, i amb nosaltres la corrua de testimonis que havien de justificar els nostres drets.

Feia goig de veure. Encara recordo amb delícia la cara llarga dels nostres comtes davant del difunt emperador. Tot l'urc que passegen per les nostres contrades, allí s'era esvaït.

L'emperador es prenia les coses seriosament. A tots ens rebé bé, a uns i altres; sense afalacs, però. Entenia —ens digué a tots— que la seva paraula havia d'ésser respectada i estava disposat que fos així; no admetia opressions dels seus oficials envers els seus fidels que, com nosaltres, s'havien confiat a la seva benvolença, però tampoc cediria a enganys ni artimanyes nostres. Tot seria investigat i cadascú mantingut en el seu dret.

Tal com ho digué, tal es féu. Es reuní en el magne Palau el tribunal corresponent; el presidien els comtes Gauscelí del Rosselló, el vostre Bera de Barcelona, Gisclafred de Carcassona, Odiló de Girona i Ermengarí d'Empúries; els assessoraven els jutges del Palau, Chíxila, Jonatan, Vicents i Angevald, i donava fe el notari imperial Erchimbald; al voltant d'ells, sobre l'estrada, seien altres nobles. Nosaltres, cadascú al seu torn, exposàrem, una mica cohibits, les nostres queixes i les nostres reivindicacions. En el meu cas fou el comte de Narbona, Ademar, el reclamant: al·legava que els territoris de Fonts formaven part del domini fiscal i que tota concessió sobre d'ells havia hagut d'ésser per benefici comtal. Vaig exhibir el meu precepte reial, les cartes del rei Lluís i, seguint l'ordre dels jutges, es procedí a la prova testifical.

Aquesta se celebrà l'endemà, amb la mateixa solemnitat, no a la sala, sinó a la capella de Sant Martí del Palau mateix. Els testimonis, que havien vingut amb nosaltres, juraren com havien estat presents a l'acte d'investidura i atermenament de Fonts presidit pel difunt comte Sturmió, com jo prenguí el vilar com aprisió meva i no per benefici del comte ni del vescomte i com vaig cultivar-lo i així l'he mantingut. Invitat Ademar a infamar el testifical, confessà no poder fer-ho. De tot es llevà acta, que em fou lliurada.

L'emperador, malgrat els seus setanta anys, conservava el cap molt clar. Endevinà de seguida, a través les converses sostingudes amb uns i altres i les informacions contradictòries que li anaven servint, la complexitat dels problemes suscitats amb les ruptures o aprisions. Caut i formalista com era, no volgué obrar de bursada; ordenà una informació a fons, que encarregà al venerable arquebisbe Joan, el d'Arles, flanquejat pel nostre Nebridí de Narbona. Aquests delegats, bon cop informats, haurien d'instruir de la qüestió al rei Lluís, i aquest, reunits ells i els comtes, deuria reglamentar com i de quina manera havien de viure els hispans aprisionadors. Mentrestant l'emperador es limitava a promulgar una disposició que resolia les queixes més frapants, aquelles que afectaven els hispans vinguts a conseqüència del desastre de la seva expedició a Saragossa, més de trenta anys enrera.

Fou com el missatge del seu comiat. Ens reuní tots, comtes i fidels, en la sala gran del Palau sagrat, i allí ens féu llegir solemnialment el seu precepte on constaven els noms de tots els presents en honor nostre. Ja no el veirem més: abans de dos anys aquell vell venerable que havia fet reviure en terres de ponent la glòria de l'imperi, reté l'ànima a Déu. Els qui el coneguérem no l'oblidarem mai.

La informació dels arquebisbes va ésser una feina treballosa i plena de dificultats. Els comtes, els vescomtes, vicaris, oficials i jutges i intendents, posaren a les rodes tots els bastons possibles per a encallar-la, i, un cop en mans del rei, per a fer-la dormir. En l'assemblea general del regne que Lluís reuní l'any abans de la mort el seu pare, la preocupació per als afers de Gascunya féu encara obstacle a tota decisió.

L'assumpte fou repress ara fa dos anys. D'això no cal que et conti gran cosa, perquè ho deus saber tan bé com jo. També a Barcelona deurien arribar-hi els delegats del nou empe-

rador, el nostre Lluís, que a mi em sembla com si fos de casa. Els qui vingueren ací no deixaren pedra per moure, s'assabentaren de tot. Si n'hi acudí, de gent, a les seves crides, a fer reclamacions i queixes! Els comtes circulaven una mica esverats. Es deia que l'emperador volia implantar el regne de la justícia, per a grans i per a petits; que volia redreçar totes les coses mal fetes dels darrers temps del seu pare, quan, abatut pels anys, afluixava les regnes; que; piadós com és, entenia el govern com un sacerdoci del qual devia respondre davant de Déu. L'afer dels hispans no fou oblidat.

Per les festes del Nadal avantpassat érem cridats a Aquisgran bona colla de fidels d'ací. És la tercera vegada que jo hi anava, i deurà ésser la darrera, que no està el meu cos per aquestes trotades, malgrat que coneguí bé el camí. Els comtes també hi comparegueren. És aleshores que es dóna el capitular que coneixes, regulant finalment la situació dels hispans i la condició de les terres d'aprisió. El que potser no saps és que jo vaig intervenir una pila en la seva confecció. L'emperador Lluís, en presentar-me per tal de fer l'acte d'encomanació en les seves mans, va reconeixe'm d'aquell temps de Tolosa, recordà el cavall i els presents que li havia regalat, posà confiança en mi i vaig ésser sovint consultat. Acceptà benvolent de renovar-me el precepte del seu pare, millorant-lo. Els guardo plegats; ja t'he dit que els veuràs.

El que potser tampoc no saps és que acaba d'arribar una altra constitució imperial que també afecta els hispans. Jo l'he vista i llegida fa quinze dies a Narbona. A Barcelona també hi deu ésser, a hores d'ara, perquè allí es diu que se n'expedeixen exemplars per a set ciutats, a més del que resta a l'arxiu del Palau: aquestes dues i Carcassona, Rosselló, Empúries, Girona i Béziers.

És una història interessant i molt instructiva. Als qui viviu entaforats en poblacions, aquestes coses sovint us passen per alt. El fet que a la visita dels delegats imperials, que tan enrenou va promoure, hagués seguit la promulgació del capitular per als hispans i s'endevinés la intenció de dalt de fer-lo complir a comtes i oficials —per ara ho fan, ja veurem quan durarà— promogué un moviment d'esperança entre tots aquells que es creien vexats. Àdhuc els menuts cregueren que ells també tenien llurs drets i que podien prescindir del nostre ajut i de la nostra emparança. Els discursos de l'emperador, que de tan bo a estones viu als llimbs, els animaven a sentir-se malestants, i en lloc de viure contents i resignats com sempre havien fet, a remenar la cua.

També ells s'entengueren per arribar-se a Aquisgran i fer, com uns homes grans, les queixes a Lluís. L'emperador, que no té pas el cop d'ull del seu pare, al Cel sia, per a conèixer amb qui tracta, els en féu cas. I vet ací que la constitució, com t'he dit, és arribada ja oficialment a les nostres ciutats.

Afigura't que ara resulta que tots aquells miserables que vingueren amb nosaltres i, sense més ni menys, ocuparen llocs deserts i en romperen l'erm, hi tenen el mateix dret que nosaltres mateixos, que teníem les concessions per preceptes particulars dels reis, deguts als nostres mèrits, i no tenen més càrregues que nosaltres, i no podem sotmetre'ls a cap servei. Crec que

això és una mala jugada, patrocinada pels comtes, que han volgut venjar-se. Però el joc els ha sortit desigual, perquè la constitució es fica també amb llurs encomanats i diu: «que aquells qui, venint d'Hispània, s'encomanaren als comtes o a vassalls nostres o a vassalls dels comtes i acceptaren d'ells llocs deserts per habitar i rompre i els conrearen, que els tinguin en endavant ells i els deixin a llurs successors en la forma i amb les condicions en què foren rebuts»; és a dir, que els patrons no els en poden treure mai, ni a ells, ni a hereus d'hereus. I s'ha clos el negoci de reivindicar les finques un cop agençades i vendre-les a un tercer.

Ja m'agradarà veure com s'ha d'acabar aquest empatx del que anomenen justícia.

En Joan s'havia posat un poc frenètic; el sol s'havia amagat darrera les baixes muntanyes en la llunyania del ponent i feia fresca. L'endemà parlaríem de facècies de joventut…

Entorn del plagi i del suggeriment*

Discurs llegit el 10 de maig de 1951
en la XXI Festa Anual de l'Institut

PERE BOHIGAS
Membre de la Secció Filològica

M'ha correspost l'honor de fer el parlament de la Festa de Sant Jordi quan la desaparició del meu il·lustre predecessor, el senyor Pompeu Fabra, és encara relativament recent. Els nostres morts són inoblidables, però en el cas de Pompeu Fabra, el record va associat a la restauració de la llengua literària, de la qual ell fou el principal artífex. No puc estar-me, doncs, en aquest moment, de dedicar un record al Mestre, que per tants de motius és sempre present en les tasques de la secció a la qual pertanyo.

Pompeu Fabra tingué l'alta qualitat de compaginar la ciència amb un equilibri de facultats no gaire freqüent a la nostra època. Potser a aquesta circumstància es degué l'aprovació gairebé unànime que la seva obra meresqué. En Fabra tenia bon gust, i això el preservà de solucions que s'haurien pogut fonamentar igualment amb principis científics, però que haurien pogut allunyar-se d'aquell punt just de les coses on radica llur encert. Pompeu Fabra no es lliurà a la intuïció. I no ho féu perquè tenia una preparació lingüística que li donava solucions per als problemes que havia de resoldre. Però la ciència no li hauria donat l'orientació bona que seguí.

* Inèdit.

Altres assaigs que es feren abans o després d'ell menaven la llengua vers artificis o vulgarismes colpidors, o vers formes massa personals, desplaçades en la llengua comuna, que, fora del clos vernacular, serveix d'instrument ordinari de comunicació. En canvi, l'idioma, polit i rentat per les mans del Mestre conservava la fesomia de sempre, la que ens és familiar. I, d'altra banda, la norma no ens oprimia. Damunt la llengua dignificada podia fer-se treball de creació sense cap impediment, amb més de consciència que abans, car la llengua fixada feia ressortir més la novetat estilística.

Si haguéssim d'explicar la causa d'aquesta justa orientació, la trobaríem segurament en l'esperit mateix de qui la donà, en allò que vulgarment anomenem bon criteri o bon sentit, però que en ciència hem de dir-ne sentit crític; o sia en un instint de veritat que no ens dóna, sola, la intel·ligència, i que no depèn dels coneixements adquirits, sinó que és inherent a la nostra mentalitat. Per l'exercici és susceptible de desenrotllar-se, però mai no l'adquirirà qui n'estarà mancat. Potser aquest sentit no és necessari per a raonament matemàtic, però no pot mancar en els conreadors de les ciències humanes, en les quals la certesa no està sotmesa a recursos de comprovació tan rigorosament objectius com en les ciències exactes o experimentals. Les ciències de l'home tenen per objecte una realitat molt més canviant que la del món irracional, la qual, quan ja és història, ha deixat d'existir. Dels moments escrits o d'altra mena que ens l'han perpetuada, no sempre ens és possible de copsar-ne el sentit íntegre, car ens escapen vivències que llurs creadors hi registraren, i els deformem amb la nostra experiència personal. D'ací que un mateix fet tingui un sentit diferent per a uns i per a d'altres, i això és perquè l'esdeveniment pur, la realitat objectiva, quan és possible d'establir-la amb els recursos crítics de la ciència, no sempre ens revela tot el que hi ha dintre d'ella: intencions, motivacions, apetències i altres determinants dels actes humans, que concorren en l'esdeveniment històric i li donen la seva significació particular, tot lligant-lo amb altres fets que poden haver-ne estat causa o conseqüència.

I si de la història en general passem al fet literari en particular, el camp de l'objectivitat se'ns reduirà molt més, car ens trobem amb el fenomen estètic, que no depèn de circumstàncies històriques de transmissió d'evolució, encara que pugui relacionar-s'hi estretament. L'art, en efecte i, dintre d'ell, la literatura —que des d'ara entrarà en la consideració nostra, d'una manera exclusiva—, està sotmès a l'acció d'escoles, de tècniques, de modes, d'idees i de mil altres fets que li donen caràcter; però en la seva obra el veritable artista posa quelcom de propi i de molt personal que escapa a la comprovació rigorosa i que només captem amb la nostra sensibilitat.

La història literària, amb el seu gran progrés en l'espai d'un segle, ens ha revelat secrets sobre la naixença d'algunes de les més excelses obres literàries de la Humanitat, gràcies als quals hem sabut que llurs creadors s'havien apropiat materials inventats per altri, fins a tal punt, que calia descomptar de llur originalitat coneguts episodis als quals devien part de llur celebritat. El cas de la *Divina Commedia* és ben significatiu. L'il·lustre arabista Miguel Asín,

en un treball exemplar de recerca, ha pogut trobar la majoria d'elements de l'arquitectura dantesca en les llegendes dels viatges d'ultratomba de Mahoma i en una multitud d'obres en àrab que s'hi ha inspirat, especialment en la del místic murcià Ibn-Arabí. No es tracta d'analogies esporàdiques, recollides en un conjunt heterogeni d'obres, amb les quals després s'ha fet una reconstrucció erudita de l'escatologia musulmana, sinó d'analogies generals, bàsiques, que es troben totes o la major part en una sola obra, i, a més a més, d'un conjunt de semblances de detall que per llur nombre no podien ésser resultat de l'atzar. Tant en l'escatologia musulmana com en la *Divina Commedia*, l'Infern està situat sota la ciutat de Jerusalem i té la forma d'un embut gegantí, format per una sèrie de pisos o de cercles que s'estrenyen i baixen cap al fons de la terra. A cada cercle hi ha una categoria de pecadors, i a major culpa, major profunditat i major dolor en la pena. Mahoma, com més endavant l'Allighieri, s'expressà en primera persona de la relació del viatge, i el començà de nit, acompanyat pel vat dels genis i després per l'arcàngel Gabriel. La sortida de l'Infern és semblant a les narracions musulmanes i en la dantesca. En totes cal pujar, abans d'arribar al paradís, una muntanya costeruda, humanament inaccessible, en la qual abunden les visions al·legòriques, de vegades es poden establir coincidències entre aquestes visions, tant en les imatges com en llur significació. En les dues llegendes un riu separa el Purgatori del Paradís, i els viatgers, abans de passar endavant, hi han de beure. La mateixa identitat ha estat trobada en l'arquitectura de les esferes celestials. Els dos viatgers troben distribuïdes les ànimes en nou cels o en nou esferes, segons llurs mèrits respectius, però la major glòria és en el cel empiri. En algunes visions musulmanes, on la pintura del Paradís ofereix caràcters d'espiritualitat, color, llum i música són els únics elements descriptius de què se serveix el viatger per tal de suggerir als lectors la vida sobrenatural. Mahoma i Dant queden enlluernats per la brillantor progressivament major de cada esforç, però Déu els enforteix la vista, i així poden contemplar sense dificultat el resplendor de la vida dels benaurats. Els dos viatgers efectuen aquesta celestial ascensió volant, acompanyats de llurs respectius guies, i la rapidesa del vol és comparada a la del vent o de la sageta.

Si de les analogies generals passem al detall, el nombre de coincidències que podríem assenyalar fóra interminable. Asín parla de semblances que són identitat. En retraurem una per a mostra d'un dels episodis cabdals de la *Divina Commedia*, l'apoteosi final, on ens és descrita la visió beatífica del cel. Tant Mahoma com Dant ens la relaten d'aquesta forma: Déu és un punt de llum vivíssim, voltat de nou cercles concèntrics, formats per munions ingents d'esperits angèlics, irradiats de llum. Un dels rengles més pròxims al Centre diví és el dels Querubins. Cada cercle agombola l'inferior, i tots nou giren incessantment entorn la divinitat. Dues vegades contemplen els viatgers aquesta grandiosa apoteosi: una de lluny, abans d'arribar al final del viatge, i l'altra davant el mateix tron de Déu. L'efecte que la visió beatífica produeix en l'esperit de l'un i de l'altre és el mateix: primerament la resplendor de la divina llum els deixa tan enlluernats, que es pensen que esdevenen cecs; però després la

vista se'ls fa més penetrant i més vigorosa, i acaben per contemplar una llarga estona el gloriós Centre llumínic. Cap dels dos viatgers no és capaç de descriure allò que veu, i només recorda que sentí com un èxtasi i un abaltiment espiritual, precedit d'un goig intens.[1]

Aquestes sorprenents descobertes sobre la gènesi de la *Divina Commedia*, publicades quan, arreu del món, hom es preparava per a la commemoració del sisè centenari de la mort de Dant, causaren la sensació vivíssima que hom pot suposar, i activaren un gran nombre de crítiques de tota mena: favorables i àdhuc entusiastes, unes; desfavorables, d'altres, i reservades, unes terceres. Les primeres no solament procedien dels orientalistes, més predisposats per llurs estudis a admetre els fets presentats per Asín, sinó també d'especialistes de Dant, de molts i conspicus historiadors de la filosofia medieval entre els quals Asín obtingué molts vots favorables, i de romanistes i historiadors de la literatura, entre els quals n'hi havia de tan prestigiosos com Mario Roques, Salverda de Grave, Söderhjelm i Van Thieghem. Però l'arabista madrileny tingué també crítiques adverses i fins, en algun moment, violentes. Es fa difícil de creure que cap crític o comentarista de Dant s'hagués pogut fer la il·lusió que la *Divina Commedia* no degués res als altres, car les seves fonts clàssiques i cristianes eren prou conegudes. El que produí estupefacció fou la descoberta que l'arquitectura del poema procedia de fonts islàmiques, i això semblà a algun crític un greu atemptat a l'originalitat de Dant.

Quan la polèmica s'hagué calmat, Asín en féu la història i respongué als seus contradictoris. Ens interessa d'una manera especial el que contestà als qui l'acusaven de calumniador de Dant. A aquests replicà Asín —després d'haver exposat les seves idees sobre l'originalitat artística, en les quals hi ha força punts de vista acceptables i alguns que potser no ho són tant— que la comparació que establí entre la *Divina Commedia, desarticulada analíticament,* en els seus elements, i els models islàmics, no tenia res d'artificiosa ni factícia. Estic molt lluny de pretendre —diu— que la *Divina Commedia*, com a obra de *síntesi* artística, estigui mancada d'originalitat i d'inspiració. Únicament he volgut afirmar que és *imitació* de l'escatologia islàmica, pel que fa als elements que *l'anàlisi* descobreix en el poema dantesc, o sia a les primeres matèries que serviren a Dant per a realitzar la seva obra genial de síntesi. Lluny, per tant, de falsejar l'essència de la *Divina Commedia* com a obra *vivent* volent fer-la semblant als seus models islàmics, «he intentat solament descobrir amb el microscopi de l'anàlisi, la seva contextura material», però deixant salvat l'esperit que l'anima com a obra personal del geni i de la inspiració de Dant. Totes les obres dels grans poetes, originals i inspirades, han estat sotmeses per la crítica «a aquesta mateixa anàlisi despietada i freda que les desorganitza i desarticula» per a trobar-hi els elements imitats d'altres models. I aquesta anàlisi està tan lluny d'ésser una profanació, que solament després d'haver-la realitzada és quan la crítica creu haver valorat aquestes obres mestres en tot llur mèrit.[2]

1. Miguel Asín, *La escatología musulmana en la* Divina Comedia, 2, Madrid, 1943, 117.
2. *Ibid.*, 533.

L'obra d'Asín, en efecte, deixà incòlumes les excel·lències de la *Divina Commedia* i ben establertes les diferències que separen el plagi servil de la imitació intel·ligent i lliure. Asín veia en la *Divina Commedia* una obra artística i homogènia, un organisme viu, obra del geni, mentre que en les seves fonts islàmiques, només hi trobà esbossos i apunts. Però el seu estudi —tan interessant des del punt de vista històric, i revelador, d'una manera eloqüentíssima, dels contactes espirituals entre el món cristià i el musulmà, que cada vegada es veuen més estrets— deixa més intacte que mai el problema de la veritable creació. Sabem ja que sis segles abans que Dant s'havia inventat un viatge de Mahoma a les regions d'ultratomba fent un itinerari molt semblant al del gran florentí i que, d'aquest viatge, els sufís en feren nombrosos comentaris, amb els quals la *Divina Commedia* ofereix una quantitat sorprenent de concomitàncies. I ara preguntem: si de la descoberta d'aquests manlleus feta per la crítica d'Asín, que ell qualifica de *pacient, freda, seca* i *rigorosa*, en surt triomfant l'originalitat de la *Divina Commedia*, ha tingut, aleshores, aquest estudi de fonts, que el mateix Asín jutja *despietat*, una real transcendència literària?, ha contribuït i contribueixen semblants estudis a una major comprensió dels fets literaris?

Creiem que la resposta ha d'ésser francament afirmativa, bé que no pugui passar-se d'algunes consideracions sobre l'abast general dels estudis de fonts, i el de tots aquells treballs on la literatura és vista sota els seus aspectes històrics. Crec innegable que l'obra d'Asín, formidable des del punt de vista erudit, ens ha acostat al món de Dant i ens ha preparat per a comprendre millor la seva creació màxima, encara que no ens hagi fet avançar en la possibilitat d'explicar per què entre el més excels poema de la Humanitat i d'altres obres que han estat concebudes i elaborades d'una manera semblant, hi ha el fossat, impossible de franquejar, que artísticament separa l'obra del geni de la del compilador o de l'epígon. Al·legar que l'escatologia musulmana fou el xassís on Dant articulà tota la seva ciència, pouada en l'Escolàstica —la seva concepció grandiosa de l'univers i de la vida humana comprenent els tres ordres bàsics de la creació: el món físic, el metafísic i el moral— fóra una explicació massa primària. Estudis d'aquestes coses havien estat impresos abans de l'obra d'Asín, i llur abast estètic mai no fou superior al d'aquest. Sempre tornem al mateix punt. La doctrina de Dant, moltes de les seves idees sobre l'univers i l'home, no li pertanyen. Si amb un semblant esforç de pensament i de ciència hagués estat possible d'assolir l'alta categoria literària de la *Divina Commedia*, no hi ha cap dubte que molts d'altres autors l'haurien atesa. També hi ha molta ciència i tota una construcció enciclopèdica en el *Breviari d'amor*, de Matfré Ermengaud; però es dóna el cas que mentre que la *Divina Commedia* pertany a la humanitat i és obra universal, el *Breviari d'amor*, des de fa segles, viu als llindars de la història, sense possibilitat de superar la relativitat del seu món, ni de tenir major abast que el de tresor lingüístic, o d'haver estat pedrera de la qual extragueren materials abundosos els escriptors d'altre temps.

Tot fent l'estudi històric de l'obra —i entenc per això el que es refereix a la vida de l'autor, a l'ambient en què l'obra fou concebuda, a la procedència dels materials amb què

fou construïda i a la finalitat i al sentit que se li volgué donar—, mentre fem tot això, voregem el monument, l'esguardem i el contemplem, ens adonem de la seva contextura i descobrim secrets de la seva composició. Aquests treballs ens acosten al monument i ens ajuden a conèixer-lo millor. Però fins ací els fets que descobrim no ens fan comprendre, ells tots sols, la seva qualitat estètica, que s'explica difícilment per la circumstància històrica. El treball de recerca ens pot conduir a resultats gairebé semblants tractant-se d'una obra pregonament original i d'una gran vàlua artística com la *Divina Commedia*, o de la d'un epígon o d'un vulgar imitador. En el primer cas el gust de l'erudit s'adonarà de la superioritat de l'obra que estudia, d'aquella qualitat que no es pot descobrir solament amb els mètodes històrics. I potser és ací on ha fallat més, en literatura, l'escola històrica; car l'abundor de resultats que s'han obtingut en la recerca ha apassionat d'una tal manera molts estudiosos, que massa fàcilment s'han sentit inclinats a postergar els fets d'ordre estrictament literari. La collida obtinguda en més d'un segle de recerques metòdiques, fetes amb admirable disciplina i rigor, és magnífica; per això algunes vegades la passió pel document ha encegat i ha convertit en fi allò que és el mitjà. Tots coneixem prou amb quin deler un cert tipus d'investigador s'ha llançat damunt la seva obra, com el caçador damunt la presa, i amb quin goig ha fet la descoberta que disminuïa als seus ulls el valor de l'obra estudiada. I, malgrat tot, en aquest treball hi ha una part positiva que no ha d'ésser menysvalorada; més encara, coneixent l'honradesa intel·lectual i l'exemplar escrúpol que caracteritza l'investigador científic. El que passa és que no sempre aquest treball és prou complet a causa que no sempre s'ha sabut, o no sempre s'ha pogut, fugir d'aquest sistema de crítica freda, sec i despietat que l'anàlisi demana. L'anàlisi només ens facilita la intel·ligència parcial dels diversos elements de l'obra o la coneixença total d'una compilació factícia, però no pas la de la totalitat d'una obra amb categoria literària, premissa indispensable per a comprendre-la. Si una obra ha estat creada per a produir una emoció i ha estat elaborada amb esforç i passió a la vegada, com podrà ésser entesa si nosaltres mateixos volem ésser impenetrables a aquesta emoció?

Ja hem dit que hi ha dos tipus d'imitació: la del plagiari i la de l'imitador original. El primer s'apodera del material d'altri; el segon l'elabora. Però fins en el judici del primer cal ésser caut, car no sempre aquests furts literaris es presenten exempts de circumstàncies que els modifiquen. I recordem, a propòsit d'això, que el mateix Asín, molt abans de revelar-nos les fonts musulmanes de la *Divina Commedia*, ens féu conèixer el plagi comès per Anselm Turmeda en la *Disputa de l'Ase*, la idea de la qual, i moltes de les seves argumentacions, són gairebé traducció literal de la *Disputa dels animals contra l'home*, que es troba en l'*Enciclopèdia dels Germans de la Puresa*. Ací no ens trobem davant un exemple de superació genial, com en el cas de Dant, sinó davant una de tantes apropiacions literàries de l'edat mitjana, no més greus que algunes altres que han estat assenyalades en obres rellevants de la nostra antiga literatura, com les d'en Bernat Metge i el *Tirant*. El valor crític que en semblants casos té la indicació de fonts no podrà ésser negat per ningú, car el grau d'originalitat ha de pesar

molt en la valoració literària. D'altra banda, perdríem un valuosíssim tresor d'ensenyaments històrics renunciant, en literatura, als estudis comparatius, als quals devem moltes clarícies sobre les relacions d'unes literatures amb d'altres. Els camins per on noves idees es difongueren, el flux i el reflux en la naixença i la propagació de noves formes de sensibilitat, aquests i molts d'altres problemes per l'estil s'han posat en clar gràcies a aquestes exactes i pacients comparacions literàries, que de passada han estat utilíssimes aportacions a la història general de la cultura i a la de la literatura en particular. Coneixent les idees que els inspiraren, ens expliquem millor el perquè de certs gèneres i de certes preferències, i obres que semblen mortes als profans, tornen a revelar-se i es desensopeixen de llur somni secular, gràcies a la crítica històrica. Però el document pur no ens ho diu tot, com ho demostraren prou erudits tan eminents com Asín i Farinelli en alguns plagis que denunciaren. La manca d'originalitat d'en Turmeda i la d'en Bernat Metge els ha restat punts en la categoria literària, car ens consta, amb tota certesa, que en part de llurs obres no són creadors, sinó simplement intèrprets; però, tot i això, no els podem desposseir de mèrits d'escriptor, car, a desgrat del furt, l'empremta de llurs personalitats ha quedat visiblement impresa en llurs escrits. Sempre hem d'agrair a Asín i a Farinelli que ens hagin assabentat de la procedència dels materials amb què en Turmeda i en Metge compongueren part de llurs obres, però hem de lamentar que no s'haguessin adonat d'altres valors, si es vol secundaris, però sens dubte apreciables, que hi ha en les obres per ells sancionades. Per a Asín sembla talment que el plagi d'en Turmeda constitueix una nota infamant d'aquest escriptor, fet que, si fos cert, privaria d'honor literari molts escriptors medievals, ja que a l'edat mitjana el plagi era un procediment bastant normal de composició literària. Si Asín hagués estat més atent al fet literari, sens dubte hauria reflexionat davant algunes de les diferències que assenyala entre la *Disputa de l'Ase* i la *Disputa dels animals contra l'home*. Diu Asín que l'escenari de la disputa del text àrab quedà reduïda a proporcions inversemblants i ridícules en l'obra del nostre renegat, indignes de la transcendència de la polèmica; que la simplificació dels interlocutors suprimeix un dels més delicats artificis de text àrab, i que si en Turmeda atorgà la representació dels animals a l'ase, no fou pas per un cop genial d'inspiració satírica, sinó per influència del model, que conferia la representació dels animals irracionals a la mula. Asín blasma durament la interpolació que féu en Turmeda de vuit contes boccaccesos contra els frares («incrustados torpemente», diu ell, «en un inciso de la prueba del apólogo árabe»), i de la *Profecia de l'Ase*, que qualifica de risible. Però no pensà el docte arabista si aquestes diferències, per comptes d'ésser una manipulació barroera d'en Turmeda, eren el resultat d'una adaptació de l'apòleg àrab a unes intencions molt diferents de les dels Germans de la Puresa. Car aquesta grolleria que Asín assenyala a la *Disputa de l'Ase* no és altra cosa que comicitat, i una mostra, palesa, d'aquell talent satíric que ell negà a en Turmeda. Tot seguit hom s'adona, llegint la *Disputa*, que no ha pogut ésser escrita seriosament. L'Ase va desfent un per un tots els arguments de fra Anselm a favor de la superioritat de l'home sobre les bèsties,

excepte el de la vinguda de Jesucrist al món en carn humana. Immediatament es veu l'efecte grotesc que en Turmeda cercà discutint amb l'Ase, i és en la boca d'aquest que en Turmeda posa els vuit contes violentíssims contra els religiosos, contes que, literalment, estan molt bé, i que, si no són originals d'en Turmeda, el fan mereixedor d'un lloc molt distingit entre els nostres contistes. Ens trobem, doncs, en el cas que, en el plagi, hi caben també valors literaris. Que en Turmeda fou poc original, no ho negarem pas, com tampoc no negarem que alterà totalment el sentit de l'obra que s'apropià.

Podríem fer consideracions molt semblants respecte a en Bernat Metge. Aquest sobirà artífex de la llengua realitzarà el miracle de crear en català, abans que ningú, una prosa equilibrada, i de saber construir a la perfecció l'equivalent del període llatí. Però no és solament per aquestes qualitats que se li ha assignat un lloc d'honor entre els nostres prosistes, sinó també per la riquesa de matisos i d'intenció del seu estil, en la qual cosa és veritablement únic. Si en Bernat Metge era poc original i estava mancat d'invenció, posseïa algunes qualitats molt positives de l'escriptor de debò. La seva obra és una demostració palmària d'enginy, d'intel·ligència, de bon gust, d'ironia i d'un innat instint de perfecció, al qual deu el seu meravellós equilibri formal i el segell personal inconfusible que porta.

Fins en el plagi, doncs, hi ha diferències. Però, com ha fet observar molt bé Jordi Rubió, en unes pàgines definitives sobre aquesta qüestió, no tots els manlleus intencionats que els escriptors han fet a l'obra d'altri poden jutjar-se sota aquest aspecte.

> El gresol de la memòria —diu Rubió—, filtra i transforma les suggestions i les deriva cap a vies de nova i diferent eficàcia. Seguir-ne totes les modulacions, si fos factible, ens mostraria un món en constant febre de creació emocional i intel·lectiva semblant a la misteriosa labor de creixença de les cèl·lules. L'erudició canta victòria quan pot anotar a peu de plana allò que anomenem la *font* d'un passatge o d'una idea. Però entre la seca acotació històrica i el procés d'infantament al qual la suggestió rebuda dóna origen hi ha una distància que no sabríem mesurar.[3]

En aquests fets de transferències literàries cal, doncs, prendre també molt en consideració el cas del suggeriment. Aquest és de natura molt més vària que el plagi, car, a vegades, només ha estat un punt de partida, un estímul inicial o una senzilla associació d'idees, mentre que d'altres vegades es tracta de l'aprofitament de l'obra d'altri. Normalment, en el suggeriment, l'obra que serveix de punt de partida està subjecta a una reelaboració molt més profunda que en el plagi.

El suggeriment és un fenomen literari que actua en totes les èpoques i en tota mena d'autors, car no pot haver-n'hi ni un que no degui molt als altres. Les persones capaces de crear idees realment noves són poques, i àdhuc els inventors dels grans sistemes científics estan

3. *De l'edat mitjana al Renaixement*, Barcelona, 1948, p. 74.

estretament lligats amb llurs predecessors. Però correntment parlem de gent que té idees i d'altres que pensen amb el cap dels altres. Quan parlem així no volem pas dir que els primers siguin inventors, i els altres, repetidors o plagiaris, sinó que se'ls *apropien*, en el sentit més estricte de la paraula, mentre que els altres són incapaços d'aquest treball d'assimilació. Els uns poden seleccionar i matisar i, davant un fet nou, trobar una explicació adequada, o arribar a una síntesi justa; els altres, en aquest cas, mancats de tot sentit de discriminació i d'estimació, barrejaran confusament les idees que no han assimilat.

En el terreny de la sensibilitat passa absolutament el mateix. També són molt poques les persones que poden crear maneres noves de sentir. En general, fins en els artistes, influeix d'una manera normal la sensibilitat dels altres. L'educació, l'ambient, les preferències, els gustos condicionen la nostra manera de sentir el món exterior. Reconeixent aquests fets no neguem la personalitat de ningú. Aquesta comunicació dels altres ha enriquit la nostra experiència personal, car sense el guiatge de l'artista ens haurien passat per alt moltes meravelles que el món ens ofereix. D'ací el divorci que sovint hi ha entre l'artista i el vulgus, car aquest, mancat d'instint d'observació, no hi veu ni hi sent sinó a través d'uns tòpics elementalíssims i no pot penetrar el món més recòndit que l'artista veu o intueix.

D'aquests fets que una experiència elemental ens revela, no se'n pot prescindir quan es tracta de literatura. Si no hagués mancat massa sovint a l'historiador literari i al filòleg un mínim d'experiència artística i un altre mínim d'elemental experiència humana, potser no s'hauria incorregut en algunes colpidores incomprensions literàries. Sense un cert coneixement de l'art i de la vida, com es poden jutjar unes obres que han volgut recrear aquesta mateixa vida? Naturalment que ha influït també en aquest estret cientisme una època eminentment positivista i il·lusionada a tancar les forces espirituals, en fórmules molt estretes. I és clar; el que s'esdevingué fou que crítics eminents que participaven de les esmentades idees, les superaren del tot en llurs obres; mentre que d'altres amb menys visió, tot ho interpretaren a través de fórmules massa simples, com el «natura non facit saltus», o de lleis sobre l'evolució, que en art i en literatura són d'aplicació limitada. A més d'un ha mancat una mica d'introspecció, car si s'haguessin adonat, per exemple, que a ells se'ls han acudit, a vegades, idees que també s'han acudit a d'altres amb qui no han tingut contacte de cap mena, no s'haurien estranyat tant que això hagués passat. Tornat al suggeriment, hem de fer avinent que, a vegades, ens apropiem la idea o l'expressió d'un altre perquè hi trobem el motlle adequat per a donar forma a una realitat nostra, i que molt sovint aquestes apropiacions han estat completament inconscients, i assimilades d'una tal manera, que formen part dels nostres mitjans d'expressió ordinaris. Sabem, això sí, que no els hem inventat i que d'altres també se'n serveixen. Però per això no ens estarem d'emprar-los, i és indubtable que quan ho fem s'ajusten a una realitat ben pròpia.

Doncs bé: pensem que seria absurd que la crítica, si un dia registrava aquest fet, publiqués les nostres paraules a doble columna amb les d'algun escriptor que també les hagués

usades. Aquest sistema de confrontació, que podríem qualificar de mecànic, estaria molt bé per a desemmascarar un plagiari, i sempre és oportú per a posar de manifest alguna coincidència que ens sembli curiosa entre escriptors d'altra època; tot i això, creiem que no se n'ha d'abusar, encara que nosaltres mateixos n'hàgim abusat i n'abusem.

Però, àdhuc en casos de plagi, la tasca del crític no ha acabat en la confrontació. No hi ha cap plagi ni cap suggeriment recollit en l'obra d'en Bernat Metge que no sigui digne d'interès. Fixem-nos en una de les seves obres més insignificants, la *Medicina apropiada a tot mal*, i hi trobarem, com ha fet observar Martí de Riquer, el record d'estrafolàries receptes d'aquella època. Però la facècia, la força còmica de paraules en rima, completament gratuïtes, i de combinacions absurdes de noms propis, reals o inventats, que ens transporten a l'arbitrarietat de les cançons dels jocs d'infants, revelen un innat sentit de la comicitat i una traça única a saber jugar amb les paraules.

Hem parlat del suggeriment, i aquest fenomen, artísticament, és d'un abast molt més ample que el del plagi, car, mentre que aquest no és un fet general en la literatura, l'altre ho és i ho serà sempre. Assignar a aquest fenomen la seva justa significació estètica i històrica és més difícil que en el cas del plagi, car no en revesteix la figura tan concreta. En alguns casos, la confrontació documental pot presentar-nos, materialment davant els ulls, aquest fet literari. Però quantes decepcions no hem tingut, i no tenim, en veure que les analogies d'aquests acaraments no ens revelen res de significatiu i que podrien multiplicar-se amb molts i molts d'altres textos! En presència de tants d'escriptors, especialment entre els poetes, que han expressat idees anàlogues, recurrents, a vegades, a formes d'expressió semblants, no avancen gens amb l'acarament amb un sol model possible, que per raó de procedència hagi pogut actuar damunt un poeta determinat, i més si, com és probable, no es tracta, moltes vegades, de manlleus premeditats, sinó d'expressions que, fins tractant-se de reminiscències, s'han acudit a l'artista sota la coerció d'un procés de composició o de creació. Per això considerem d'interès primordial en aquests estudis d'intentar de refer el procés de composició o de creació de l'obra, completat amb l'estudi de l'ambient i dels agents d'ordre històric i artístic que podien actuar en aquest procés, en comptes d'acontentar-se amb comparacions fragmentàries, que massa sovint no porten a cap resultat estimable, i que han demostrat, per part de qui les ha fetes un insuficient coneixement de l'essència de la composició artística. Si en el Petrarca trobem moltes idees de la poesia trobadoresca, i en la poesia renaixentista moltes idees del Petrarca, dels antics i de poetes del primer renaixement italià, no ens haurà d'estranyar de trobar idees paral·leles i expressions semblants en un llarg cicle de poesia que va des de l'antiguitat fins al segle XVI, passant pels trobadors i pel Petrarca. L'estudi històric d'aquesta poesia ens donarà, totalment o parcialment, el quadre d'idees i de tòpics que en un moment dominaven, però no ens revelarà l'accent personal de cada poeta, si nosaltres no posem una mica d'atenció per a sentir-lo.

I ací ve a tomb de retreure, ni que sigui de passada, l'avanç que damunt mètodes històrics han aportat els filològics en la crítica científica. No han invalidat, ni de bon tros, les recerques historicoliteràries, i és de doldre certament, l'omissió o la postergació amb què massa sovint els qui practiquen aquests mètodes han tingut les recerques històriques. La filologia idealista, en atreure l'atenció damunt els fenòmens lingüístics l'ordre expressiu, ha augmentat l'interès per l'estètica del llenguatge i ha tornat a portar l'afecció dels filòlegs envers els monuments literaris. L'estilística, proposant-se l'estudi especial dels elements de caràcter individual o emotiu del llenguatge, ha orientat l'estudi de les grans creacions literàries en un sentit oposat al de l'escola històrica. Aquesta concedeix major interès als fets d'ordre general i al fons comú de l'obra artística. L'estilística situa en primer terme d'estudi allò que individualment caracteritza l'obra. Aplicats aquests sistemes amb exclusivisme, tots dos són incomplets. Aplicats amb oportunitat, es completen, i permeten d'arribar als resultats més satisfactoris a què fins avui s'hagi pogut aspirar en la ciència literària.

L'estilística, però, és ciència de difícil aplicació, car els fets que cauen dintre el seu abast no són de la fàcil objectivació dels d'estricte caràcter documental. Escric aquestes ratlles tenint davant els ulls un remarcable treball d'aquesta mena, recompensat per l'Institut, i no puc estar-me d'admirar la perspicàcia amb què explica alguns fets de caracterologia i de tècnica literària de la màxima creació cervantina. No m'entretindré a descriure en detall per quins procediments els estilistes sotmeten a anàlisi l'obra literària. La dificultat de llur tasca mereix simpatia. El repertori de fórmules, dites o imatges que l'ús ha fet banals, és considerat inútil. La recerca s'encamina devers elements tradicionals, als quals la ploma de l'escriptor ha donat nova vida, i devers mitjans expressius de creació personal.

Aquests estudis, encara verges a casa nostra, tenen avui un gran conreu a d'altres països i han renovat considerablement els estudis romànics. En llur actiu hem de posar l'interès que han concedit als fenòmens estètics. Quan són ben fets, ens situen arran mateix de la creació literària. Seríem insincers, però, si diguéssim que amb llurs esquemes i amb llurs fórmules crítiques, el secret de la creació literària ens ha estat revelat. Hem d'agrair que hom s'esforci metòdicament per destriar les idees fonamentals dels monuments literaris i que hom vulgui aprofundir en el coneixement dels mitjans amb què se'ls ha donat forma. L'intent d'associar el concepte i l'expressió en un mateix estudi, no ens permet de sostreure'ns a problemes que constitueixen la mateixa entranya del fet literari. Però és inevitable que les fórmules dels estilistes pequin de vagues per la dificultat d'expressar fets que avui encara consideren misteriosos. D'ací la necessitat de recórrer a expressions aproximades, com les comparacions geomètriques i musicals, que en mans de l'artista ens diran tot el que volen dir, però que rarament ho diuen en la ploma del cientista.

Cal reconèixer que la ciència aplicada a la literatura i a l'art només té un valor auxiliar. Però a aquesta modesta ciència, de la qual el qui us parla voldria ésser un devot servidor, es deu el mèrit de la conservació i la perpetuació d'una herència espiritual que amorosament ha

recollit, ha inventariat, ha ordenat i, en allò que ha estat possible, ha guarit de la ferida del temps i ha fet i fa els possibles per preservar-la de noves escomeses. Aquesta és la missió que hem d'assignar-nos filòlegs i historiadors de la literatura. Conservem allò que hem aconseguit de salvar; restaurem el que puguem; interpretem i fem més llum sobre els monuments del passat, i si entre nosaltres hi ha l'artista, ell, amb la seva intuïció i el seu art, ens explicarà el secret d'aquesta vida, que nosaltres descobrim i que no sempre sabem expressar. El fet de sentir-nos insuficients no ha d'ésser pas per a nosaltres, cientistes, cap complex humiliant, sinó la manifestació del nostre sentit de responsabilitat i la prova de la nostra lucidesa.

Letamendisme i unitat psicosomàtica*

Discurs llegit el 1952
en la XXII Festa Anual de l'Institut

LEANDRE CERVERA I ASTOR
Membre de la Secció de Ciències

L'afany de renovació i de progrés, que és fonamentalment l'incentiu antiètic del tradicionalisme en tots els ordres de les activitats humanes, esdevé, sovint, la força cega que mena els ingenus i els indocumentats a picar l'ham del desencís.

Aquesta reflexió ens l'hem feta moltes vegades en constatar l'efímera durada de les hipòtesis i de les doctrines que, nascudes en el terreny de la biologia pura, fracassen ben tost en fer llur projecció al camp de llurs aplicacions pràctiques, que és, sense cap mena de dubte, el de la medicina.

En totes les branques de la ciència i de cap a cap de l'edat moderna de la cultura, trobem *homes-antena*, captadors amatents de les darreres novetats, i, al costat d'ells, constatem la presència de veritables constel·lacions satèl·lits de *snobs* propicis sempre a deixar-se entendrir per les primícies no controlades de la darrera innovació captada. El que ja no trobem tan sovint és la ponderació escaient, potestativa de l'expert en cada matèria, el qual, a fi de comptes, és l'únic que està capacitat per a atorgar la categoria de novetat veritable a tot allò que els arrautxats i els *snobs* accepten i difonen com a tal.

* Publicat a l'*Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans: 1952.*

Si l'*home-antena* és jove, és curiós de veure com és inflada pel receptor la transcendència de la novetat captada, i fa bo de constatar com aquesta novetat esdevé factor catalític del sentiment fisiològic d'iconoclàstia que hi ha latent en la mentalitat immatura dels adolescents més ben dotats.

Sempre m'han encisat els espectacles de capgirament i de trencadissa promoguts per les joventuts afavorides, per voler dels déus, amb un fort neguit espiritual, car els abrandaments de la joventut inconformista són indispensables a la bona marxa del progrés dels pobles. Per a assegurar el feliç retorn als millors punts de partida cal, gairebé sempre, enderrocar les baluernes bastides pels academismes decadents. Per a descobrir les rutes menadores a la veritat i a la bellesa calen, sovint, dreceres, trepitjar gatoses i aplanar obstacles, i això és tasca que correspon a les promocions més joves. Un retorn a Homer, a Plató, a Goya o a Bach se m'afigura impossible sense escometre les múltiples teratologies que n'obstrueixen el camí. Però aquesta tasca cal que la deleguem a la joventut perquè d'ella és el privilegi de realitzar-la sense adornar-se que, bo i cercant nous ideals de superació, la realitat la mena, amb un si és no és de sornegueria, a trobar en els models clàssics el consol o la satisfacció que no semblaven possibles ni en el fort de la gesta subvertidora.

Si l'*home-antena* és, però, un ciutadà arribat a la maduresa, carregat d'experiència i guarit d'enlluernaments, sovint podreu observar que la mateixa innovació que provoca reaccions delirants en el jove, esdevé minimitzada o, cosa més freqüent encara, provoca l'abrandament de pretèrites vibracions apagades i suscita un gest de malfiança o un sentiment de rebuig que troba comodíssima expressió en aquella llatinada que fa: *Nihil novum sub sole*.

Aquestes consideracions me les ha suggerides la irrupció d'un nou concepte o, potser ho direm millor, d'un nou apel·latiu en el camp de la biologia i de la medicina. Em refereixo al *Psicosomatisme* o *Medicina psicosomàtica*, que és l'expressió d'un sentit d'unitat que fa impossible de desglossar, en condicions de salut i de malaltia, les proporcions que corresponen a l'esperit i les que són potestatives de la part física de tota mena de funcions orgàniques.

Les observacions recollides pels metges americans entre els soldats de la darrera guerra han construït particularment una deu immensa de material per a articles, conferències i llibres en els quals la paraula *psicosomatisme* és repetida constantment.

A casa nostra, la reacció davant la torrentada bibliogràfica que sobre Psicosomàtica ens arriba, ha estat ben especial. Els joves n'han pres nota sense engrescament. Els vells han sortit al pas amb les pretèrites i arnades glòries del letamendisme.

> Si psicosomatisme vol dir interpolació del cos en l'esperit o condicionament de l'esperit al soma —diuen els nostres metges que ratllen la setantena o que ja l'han sobrepassada—, el concepte no és pas cap cosa nova, perquè Letamendi ja fa molts anys que havia dit el mateix en definir i defensar el fons doctrinal o filosòfic de la seva medicina unitària.

La veritat és, però, que ni Letamendi passà de fer una vaga afirmació teòrica ni els veterans letamendistes que el cop de roc ha fet ara saltar de les aigües mortes, no tenen cap dret a reclamar reivindicacions, car la prioritat que hauria correspost a la doctrina unitària és indefensable, per manca de mètode científic, enfront dels arguments amb què els pares del modern psicosomatisme han imposat i fan prevaler llur doctrina, també essencialment unitària com la del malaguanyat metge barceloní.

Letamendisme i psicosomatisme són dos conceptes no sobreposables a desgrat que ambdós tenen per comú denominador la unitat de les fenomenologies orgànica i psíquica. A la unitat psicosomàtica hom hi arriba per camins científics i Letamendi, enfarfegat de prejudicis filosòfics i matemàtics, no hi arribà mai objectivament. El brillant polígraf barceloní, víctima del mal que matà a casa nostra totes les possibilitats científiques de la seva època, no passà d'ésser un simple divagador, àdhuc quan ja tot Europa i l'Amèrica del Nord eren abrandades per unes noves maneres de sentir i de comprendre la ciència al marge de les elucubracions. Deixeu-me fer una mica d'història d'aquell moment transcendental que féu de pont entre el segle XIX i el que vivim, que és quan la biologia i les seves derivacions pràctiques s'alliberen d'esclavituds filosòfiques per a esdevenir la ciència autònoma que ens ha fornit tots els benifets meravellosos que devem als fisiòlegs, als farmacòlegs, als higienistes i als cirurgians.

Transportem-nos mentalment —per començar— al París de la segona meitat del segle XIX i constatem que són vives en els seus homes de ciència les influències filosòfiques de Maine de Biran, l'il·lustre pensador en el qual caldrà cercar l'origen de la psicologia contemporània, fonamentada en l'observació interior ajudada per la biologia, per la fisiologia del sistema nerviós i per la patologia mental. Remarquem, però, tot passant, que Biran, com molts psicòlegs del segle XIX, reclama encara per a l'estudi reflexiu de la consciència, la raó de les idees metafísiques, que són aplicades al conjunt del saber humà. I, dada interessant, remarquem també que, en fer irrupció la figura de Biran, el pensament francès està dominat pel sensualisme i que sota la influència d'aquesta ideologia i sense adonar-se'n, Biran i el seu contemporani Châteaubriand, creen el romanticisme que haurà d'informar durant molt de temps no solament el gust artístic, sinó totes les manifestacions del capteniment i de l'espiritualitat ciutadana.

Dins aquest ambient, en el qual França aconseguí de recuperar-se del traumatisme politicoeconòmic que li havia inferit el rei de Prússia, excel·leixen i aviat fan escola, en el camp de la recerca biològica, dues figures excepcionals, Pasteur i Claude Bernard, que, sòbriament i obstinadament, laboren a benefici d'una total transformació dels conceptes científics al marge de tota mediatització filosòfica.

Pasteur, d'una banda, s'endinsa en la recerca del món dels infinitament petits anorreant de bell antuvi la monstruosa baluerna apriorística de Spallanzani. Pasteur, en efecte, posa fi a la doctrina de la generació espontània i damunt les desferres de l'esfondrament crea la bac-

teriologia i la immunologia, amb llurs transcendentals aplicacions pràctiques, que són l'asèpsia i l'antisèpsia.

Claude Bernard, al mateix temps, convertint en realitats les genials intuïcions filosòfiques de Bacon de Verulami, s'enfronta amb la metafísica corrent, que és l'obstaculitzadora secular del progrés de la biologia, i, foragitant subjectivismes i adoptant un nou lèxic que s'ajusta millor a l'exposició de les noves idees, inaugura l'era de la medicina experimental. Així *experiència* ja no serà endavant sinònim d'*experiment*. El mot *experiència*, certament, podria seguir agermanat al concepte d'*empirisme*, si així ho volen els vells filòsofs, però, en canvi, desitjós d'un llenguatge escaient per a expressar-se d'acord amb els nous conceptes, qualificarà d'*empíric* tot allò que no és fruit d'experimentació a desgrat dels lligams que etimològicament pugui tenir amb l'*experiència*. Per al biòleg, *experiència* traduirà una posició passiva d'observació o de contemplació reiterada i, per contra, *experiment* i *experimentació* seran en el futur dos mots que faran referència a fenomenologia provocada. En aquest punt el divorci entre experimentalistes i aprioristes és absolut i estableix un abisme separador entre els filòsofs prebernadians i els biòlegs formats amb la preceptiva del gran fisiòleg del Col·legi de França, el qual rotundament i categòricament acabarà per dir que la biologia únicament serà ciència veritable si aconsegueix desprendre's de tot allò que no sigui experimental.

Amb Claude Bernard i la seva escola experimentalista, el romanticisme opera en l'ordre especulatiu un fort descens i obre les portes al materialisme biològic. Amb l'arribada d'aquests nous aires la vella Metafísica inicia una prudent retirada per a deixar pas al positivisme de nou encuny en el qual el fet experimental pren el paper de protagonista.

Pràcticament, a la llum de les noves idees, la filosofia esdevé metodologia com a resultat de les exigències del moment i deixa de mediatitzar la tasca dels investigadors. Són interessants de llegir els comentaris que el gran clínic parisenc Lasègue va fer el 1860 al debat que sobre el vitalisme suscità a l'Acadèmia de Medicina de París la presentació d'uns estudis sobre l'acció terapèutica del perclorur de ferro. Lasègue, home d'una gran preparació filosòfica, però influït ja pels nous corrents, s'havia negat a intervenir en la discussió —que prengué proporcions extraordinàriament desorbitades i que transcendí a la premsa científica i sobretot a la mèdica— però publicà un estudi sobre la impertinència de debatre a les Acadèmies temes de filosofia quan el debat pot anar a caure exclusivament en els arabescos d'un simple castell de focs verbal. Ja havien passat —segons ell— els temps en què era permès de creure que les genialitats científiques podien ésser resumides en unes quantes proposicions aforístiques i que un cop establerts els principis hom en podia derivar les conclusions en forma natural i planera.

> És innegable —en efecte— que tota la geometria deriva d'un petit nombre d'axiomes i que l'ou conté en germen l'animal vivent —diu el gran clínic—, però a ningú no se li acudirà de pen-

sar que per a ésser geòmetra n'hi hagi prou amb saber les proposicions fonamentals, ni que per a ésser anatòmic no calgui altra feina que dissecar l'embrió. I, no obstant —afegeix—, això sembla que és el que s'esdevé quan en un debat acadèmic mediatitzat, l'eloqüència fa de complement o de farcit a qualsevol minsa aportació d'elements i les normes reguladores de la discussió són rígides i asfixiants.

Què succeïa, mentrestant, a casa nostra? Per començar, cal que acceptem que l'ambient cultural de la nostra terra era d'un provincianisme desconhortador. La Universitat de Barcelona iniciava la seva reestructuració després del seu retorn de Cervera, però una gran part dels esforços es perdien en el marasme burocràtic. Les poques figures científiques que havien excel·lit en el camp de la medicina, de la química o de les ciències naturals durant els anys de la deportació a Cervera no passaren d'ésser uns francs tiradors que no aconseguiren de crear escola, car la Universitat com a organisme oficial comptava amb tots els privilegis i aquesta particularitat feia impossible de lluitar contra ella. És possible que sonin estridents a les vostres orelles les reflexions que sobre aquest tema m'he fet cada vegada que l'atzar me l'ha plantejat i que, ara, una bella, densa i transcendent monografia de Ferran Soldevila sobre la història de Barcelona sense universalitat i el retorn de la universitat a Barcelona, m'ha fet reviure en forma obsessiva.

No em sento instintivament decantat al joc de la paradoxa, però tanmateix no puc sostreure'm a la temptació de valer-me d'ell per a sostenir el meu punt de vista en aquest cas. Deixeu-me, doncs, que us digui que jo crec —i en això participo d'un punt de vista molt car també a Alexandre Galí— que en la recuperació espiritual de Catalunya actuà paradoxalment en forma salutífera el confinament de la Universitat de Barcelona a Cervera. Mai no agrairem prou a Felip V el bandejament d'aquell perniciós muntatge burocràtic i científicament eixorc que era la Universitat de Barcelona!

És ben segur que la iracúndia del nét de Lluís XIV no ens dedicà pas la *finesa* amb el propòsit d'afavorir-nos, però cal que a posteriori apreciem justament el fet en termes molt diferents de com puguin fer-ho a primer cop d'ull els historiadors patriotes. Felip V, que, en passar la frontera per venir a regir els destins de les terres ibèriques, hauria pogut deixar la porta oberta per la qual ens arribessin a pleret els aires renovadors de la seva França progressista i científicament turmentada per un noble afany de superació, tancà darrera d'ell l'obertura i se solidaritzà amb els tarats del mal endèmic per excel·lència que era en aquell temps l'analfabetisme pur, en les capes més baixes, i cosa encara pitjor, l'analfabetisme adulterat per la lectura, en els estrats ocupats per les classes dirigents.

Aquest fou el greuge més gran que ens inferí. Encegat per un amor propi ferit i empès per la seva fellonia congènita, mai no pogué imaginar-se que l'esclafament o la deportació de la rònega i adotzenada Universitat de Barcelona, ultra representar la supressió d'un enorme obstacle del camí del progrés cultural, havia de suscitar ben tost una esponerosa florida

de cenacles, pràcticament deslligats de vincles oficials, o estimular amb això el ressorgiment intel·lectual de Catalunya al marge de lemes botiflers. Possiblement caldrà que atorguem categoria de col·laborador eficient en la resurrecció cultural catalana al talent de Carles III, que és l'únic rei amb el qual Catalunya ha pogut dialogar i mercès al qual es produí la brotada esponerosa de centres i fogars de cultura veritable. El retard, però, de la nostra incorporació a les tasques dels qui vibraven al nord de la serralada fronterera, fou innegable i anà mantenint-se de cap a cap del regnat borbònic des de Carles IV fins als nostres dies.

L'actuació de Felip V fou digna precursora de la que, anys després, havia de completar Ferran VII, amb la diferència, però, que la d'aquell revulsionà la catalanitat ofesa dels nostres besavis i la d'aquest, per contra, pogué comptar, en general, amb la trista col·laboració dels pares dels nostres pares, a desgrat de la posició digna però esporàdica d'un grup molt selecte d'intel·lectuals catalans, la brúixola dels quals seguia marcant el nord.

Amb l'esperit endolat cal que fem constar ací que el portell obert per l'ariet napoleònic a la muralla pirinenca no ens portà tampoc aires renovadors a profit de tothom. Per contra, tot fa suposar que, per virtut d'una llei física, l'aire nou esdevingué bufarut que contribuí a accentuar un corrent que s'enduia els nostres lletraferits i la nostra gent de professió liberal a cercar un millor benestar i un ambient més propici a redós dels ministeris i a l'entorn de les taules dels cafès i dels *mentideros* de la *Villa y Corte*.

El retorn de la Universitat de Cervera a Barcelona amb la revalorització d'aquell esplet de cervells privilegiats que havien estat els artífexs de la Reial Junta de Comerç, del Col·legi de Cirurgia, de les Escoles de Nàutica, de Nobles Arts, de Química, de Botànica, de Mecànica i de Taquigrafia, de l'Acadèmia de Bones Lletres, de la de Ciències Naturals i Arts i de la Mèdico-Pràctica, constituí, però, una performança mancada, car una malentesa generositat, feblesa consubstancial dels polítics catalans de tots els temps, impel·lí a fer donació immediata a l'Estat d'allò que tants d'esforços havia costat d'aconseguir. Això explica que morís en el marasme provincià la primera o més estimable possibilitat de ressorgiment universitari català, base incomparablement eficient per a conquerir-nos un lloc digne al costat dels centres d'investigació i d'ensenyament superior que existien aleshores a tot el món civilitzat.

Dissortadament, a Barcelona, Letamendi, que és el reflex fidel de l'esperit del nostre món acadèmic, saturat d'un esperit filosòfic retirat de circulació a tot arreu, des de la seva càtedra, alça el 1857 la bandera de protesta contra totes les innovacions que arribaven de fora i, en nom de tronats prejudicis, esgrimeix la seva dialèctica contra els qui ell, pejorativament, anomena materialistes. La seva idea obsessiva és la unitat psicosomàtica —com en diríem avui— però els seus arguments no passen de jocs de paraules. Aleshores és quan es fa pública la seva famosa fórmula de la vida i comença a crear entorn seu allò que pretengué ésser escola i que ara recordem tristament amb el qualificatiu de *letamendisme*, concepte que tindria un lloc d'honor en l'arxiu de les aportacions profitoses si el seu creador no hagués romàs sord i cec a tot el que deien i feien els treballadors del camp biològic i mèdic en els centres d'investigació

europeus i americans de la seva època. Si hagués comprès, i, per tant, acceptat, el nou criteri que informava el pensament i l'acció de l'escola bernardiana, el nom de Letamendi i el seu concepte unitari de l'organisme en estat de salut i en el de malaltia el veuríem avui unit al d'aquesta doctrina mèdica que ens arriba ara de terres americanes i envaeix la clínica humana amb el nom pompós i una mica pedant de medicina psicosomàtica.

Però encara resulta més trist de constatar que en els moments en què Letamendi —home d'innegable talent— s'engrescava amb les seves elucubracions medicofilosòfiques començaven a fer eclosió, entre les darreres promocions mèdiques barcelonines, esperits inquiets, amb la mirada dirigida cap al nord i plens d'admiració pels fruits de l'escola de Claude Bernard. El cor em diu que si Letamendi hagués romàs a Barcelona, aquella joventut coratjosa i progressista hauria influït sobre ell i l'hauria empès a sumar-se als nous corrents de la medicina experimental. És ben segur també que la seva radicació a Barcelona l'hauria preservat de les influències pernicioses de l'ambient que la dissort li reservà per als seus anys de maduresa que era quan calia esperar d'ell les millors aportacions del seu talent i els millors efluvis del seu mestratge.

Letamendi, que havia excel·lit per la seva inquietud espiritual, que demostrà un interès innegable per tot allò que representava un avenç o una revolució a profit de qualsevol dels seus múltiples «violins d'Ingres» (i una prova ens la dóna el fet d'haver estat ell qui féu conèixer a Barcelona la música de Wagner), estava malalt de provincianisme crònic, i aquesta malaltia, que era endèmica a la Barcelona del seu temps, l'havia reduït a la trista condició d'enamorat dels dos defectes màxims de la cort d'aquell temps: l'eloqüència campanuda i el matar-ho tot amb la coltellada verbal. A Madrid, per un joc de paraules enginyosament amanides, hom sacrificava un prestigi o condemnava al ridícul demolidor qualsevol innovació tècnica o científica, possiblement prometedora d'esdevenir origen de benifets. I així cal remarcar que mentre, a París, Claude Bernard lluitava aferrissadament per a imposar el seu criteri experimentalista a benefici de la nova fisiologia i assenyalava com a enemics el verbalisme ultrancer i els apriorismes de la filosofia racionalista, Letamendi, traslladat a Madrid, se sentia provincianament cofoi de veure's admirat pels seus exenvejats models, bo i demostrant que en jocs verbals era més destre que ells. Fa molta pena haver de reconèixer que Letamendi, seguint el pendís d'un procés de gradual deseuropeïtzació, arribés a parlar de medicina amb una plagasitat que tenia gran èxit a les penyes de cafè, però que avui ens fa enrojolar de vergonya.

«A la fisiología humana le falta hombre y le sobra rana», fou la seva lamentable rèplica als afanys de Claude Bernard i, com si les rialles d'aquesta plasenteria li haguessin fet d'incentiu per a continuar jugant el paper de *graciós*, aprofità l'anunci del transcendental descobriment dels raigs X de Roentgen per a escriure en una revista mèdica, amb un llenguatge manllevat i amb l'estil petulant, que aleshores reflectien el mal gust de l'època i que avui segueixen essent l'estigma de la misèria i del davallament provincià:

> Con todo el estrépito propio de nuestro petulante siglo, tanto más trompetero cuanto más viejo, se nos anuncia en poco meditados términos, la invención de un procedimiento que, entendido a la letra, ha sacado ya de sus casillas a los papanatas y truhanes propagadores del espiritismo, del telepatismo, del ocultismo y demás artes combinadas de picardía y de chifladura, pues creen ellos, según en públicos escritos transpirenaicos ya han dado a entender, que la nueva fotografía a través de los cuerpos opacos (que yo llamo para mi uso arte de ejecutar sombras chinescas sin candil) refuerza, confirma y demuestra la verdad de la moderna magia, realizada hoy en ambos mundos, bajo la invocación de Satán, sin duda para ocupar en algo el sinnúmero de mortales incapaces de sacramentos que petulan por América y Europa. Cuidado con el anuncio, para enderezado a personas que no hayan meditado bastante sobre las posibles travesuras de ese Frégoli universal llamado éter, tan incapaces de sosiego como propenso a toda transmutación. Porque, en efecto, eso de «fotografía a través de los cuerpos opacos» resulta literariamente absurdo, pues, si «fotografía» significa «diseño trazado por la misma luz» y se ha convenido en tratar de «opacos» los cuerpos que impiden a la luz el paso, resulta que anunciar fotografías obtenidas a través de los cuerpos que impiden a la luz el paso, vale lo mismo que prometer fugas a través del muro de la cárcel. La cosa es absurda; su realización, sin embargo, la atestiguan personas fidedignas. Y ¿habrá algo más digno de asombro que la realización del absurdo? Yo sé de un joven enamorado loco de una vecina suya, de las de pared por medio, que se las prometió muy felices al leer la noticia de tan diabólica invención, contando con que, sin preocuparse más que de averiguar la hora de levantarse su adorada, podría él, a través de la pared medianera, sacar un clisé de ella en paños menores o mínimos, y aún sin paños, al natural absoluto.

No és pas gens difícil d'imaginar l'èxit que aquesta plagasitat letamendiana havia de tenir entre els idonis i conspicus concurrents a les *peñas* i *ateneos* de la *Villa y Corte* i entre la clientela ortodoxa de les sucursals provincianes, sorda i cega com el mestre davant l'allau de fets que l'experimentalisme estava reunint gràcies al concurs de les noves generacions, empeses per un afany de recerca al marge de la fullaraca verbal dels prejudicis filosòfics.

Claude Bernard i Pasteur havien obert als estudiosos un món nou en el qual no era possible d'ensopegar amb personatges aptes per a fer les delícies d'un Molière, d'un Goldoni o d'un Lesage. Però aquest món nou no semblava pas interessar els adotzenats doctors Purgeons i Sangredos del planell ibèric.

Afortunadament, l'atzar volgué que l'obra negativa d'aquell català trasplantat fos neutralitzada per l'escomesa valenta i precisa d'un jove, també català, que, si, com Pasteur, no era metge, ni tenia, com Letamendi, un nom en els cenacles galènics, tenia, per contra, l'entusiasme de la joventut i el cor robat per les noves idees que arreu d'Europa i d'Amèrica estaven fent proselitisme i convertien l'art de la medicina en una ciència d'aplicació a benefici de la humanitat malalta.

Ja haureu comprès que m'estic referint a Ramon Turró, el malgratí inquiet, importador de la bacteriologia pasteuriana i del bernardisme a casa nostra.

A Turró devem la principal contribució a l'obra de bandejar del nostre malaurat país el letamendisme carrincló i obstaculitzador que s'havia estès com la mala herba. Els tres articles de Turró contra la fórmula letamendiana de la vida, publicats precisament a Madrid a l'acollidora tribuna d'una revista mèdica, produïren una tan forta sensació que hom els cregué obra d'alguna personalitat que s'amagava sota l'engany d'un pseudònim. Aquesta hipòtesi acabà de donar més força al text de la irrebatible argumentació turroniana. Val la pena de recordar, a propòsit, que Letamendi en aquells moments havia arribat al pinacle de la seva glòria i que, a base de la seva teoria unitària hom havia creat a Madrid un ateneu destinat a fer obra de difusió i proselitisme de les idees letamendianes. La fortuna arribà a ésser-li tan follament propícia que fins a l'hora de la jubilació seguí aviciant-lo.

Una anècdota ens pot donar la mesura de l'adhesió idolàtrica del món mèdic madrileny a aquest home d'atracció excepcional. Feia dies que una malaltia l'havia privat de fer la lliçó i l'obligava a fer llit. Havien circulat rumors alarmants sobre la possibilitat d'un irreparable desenllaç, però la malaltia féu el tomb i Letamendi reprengué les seves activitats docents uns dies abans de la seva jubilació reglamentària. I ací s'esdevingué l'apoteosi: hom organitzà un magne jubileu; tots els professors seien als bancs dels estudiants; Letamendi pujà a l'estrada enmig d'una emoció intensa i féu la lliçó amb més eloqüència que mai. En acabar, esclataren uns aplaudiments delirants. Mestres i estudiants dempeus victorejaren l'orador i, sense deixar mai d'aclamar-lo, l'acompanyaren fins a casa seva. Arribats que hi foren, seguiren els víctors i els picaments de mans amb una tan gran insistència que Letamendi hagué de sortir al balcó a remerciar les efusions desfermades dels seus homenatjadors. «Que parli! Que parli!», demanaven els manifestants. Aleshores Letamendi, commogut —i això pot donar una idea de com aquell home s'havia identificat amb l'esperit d'aquella pàtria adoptiva—, es tragué unes tisores de la butxaca, es tallà la *perilla* i, bo i llençant-la daltabaix, digué, amb veu tremolosa: «Señores, me he cortado la coleta.»

Així acaba el letamendisme, i passà a la Història, coronada d'anècdotes molt agudes però sense transcendència, la figura d'un home que hauria pogut ésser molt profitós al progrés de la ciència. Oh jocunda tristesa del letamendisme! Si almenys s'hagués acabat amb Letamendi! Per sort de tots, l'obra turroniana, que s'inicia temorenca sota un pretès pseudònim, anà prenent cos en el recolliment d'un modest i rudimentari laboratori que —com el de Louis Pasteur— era dalt d'unes golfes, lluny de tota ostentació i apartat del traüt bigarrat de la dinàmica urbana.

Al voltant de Letamendi hi hagué sempre brogit de xerrameca banal i de frivolitat. A l'entorn de Turró hi hagué la crítica experimentalista d'uns deixebles emmotllats per les fèrules rígides del mètode objectiu i avesats, per tant, a treballar disciplinadament. Si m'és permès de manllevar uns mots al lèxic musical, diria que a l'entorn de Letamendi únicament eren possibles els *scherzo* i els *allegro* mentre que a redós de Turró hom percebia la serenitat de l'*andate moderato*. Ni el papalloneig sobre els temes, ni l'apriorisme sentenciós no s'adeien

amb el treball controlat dels qui havien après del mestre que un fet únicament pot ésser minimitzat o reforçat per la concurrència d'un altre fet.

Letamendi va fer letamendisme des de la càtedra universitària. Turró creà, extrauniversitàriament, una escola d'experimentadors i ensenyà a pensar damunt de fets objectius.

Això ens permet avui de constatar que la mateixa idea unitària que Letamendi havia deixat malmetre en les seves mans, per la seva fal·lera de condicionar-ho tot a malabarismes verbals i a prejudicis filosòfics, pren en mans de Turró una gran categoria i troba en els seus deixebles una continuïtat molt estimable que els permet d'aparèixer ara als ulls dels moderns biòlegs i filòsofs com a ciutadans d'un poble civilitzat i amant del progrés.

Letamendi i el letamendisme es nodrien de les deixalles del romanticisme caduc i estantís de finals de segle. Turró, com Claude Bernard i la seva escola, amb un afortunat retorn a Bacon de Verulami, es llençà a una tasca d'investigació fructífera cenyint-se a la metodologia experimental, els fruits de la qual ens permeten d'interpretar, sense confusió de termes, la diferència que cal establir entre la doctrina unitària o medicina unitària de Letamendi i aquest concepte de psicosomàtica que capten ara com a suposada darrera novetat científica les antenes humanes amatents.

A Letamendi, la filosofia li privà de fer ciència biològica. A Turró, per contra, fer ciència biològica el capacità per a fer, en la seva maduresa, una aportació personal i molt estimable al camp de la filosofia.

Letamendi parla d'unitat orgànica. Turró, sense fer jocs verbals, demostra amb fets experimentals la possibilitat d'interrelacions psicosomàtiques. En el seu llibre *Orígens del coneixement* ens demostra, en efecte, que els estímuls poden somatitzar-se en forma de respostes fisiològiques i patològiques, i, gràcies a aquest aclariment, ens resulta possible d'arribar a la coneixença del món exterior. En el cas de Turró, el filòsof neix del fisiòleg. En el cas de Letamendi, el filòsof provoca l'avortament del fisiòleg.

La mecànica interna de la somatització de les influències emotives ha suggerit múltiples hipòtesis de treball, però encara no hem aconseguit d'arribar a conclusions d'efectiva satisfacció entre els homes de ciència.

La coincidència és, però, absoluta, ara com ara, quant a acceptar que un factor emotiu pot transcendir pluriformement damunt del funcionalisme somàtic. A ningú, per poc observador que sigui, no escapa el fet que la inestabilitat cardiovascular de l'adolescent justifica els enrojolaments, les taquicàrdies i fins les lipotímies emocionals que són gairebé fisiològiques en els anys puberals i parapuberals d'amdós sexes. A ningú no escapa tampoc la constància amb què una excitació terrorífica influeix sobre les funcions viscerals afectant llur motilitat o llur aptitud secretora. El dermatòleg coneix avui la relació entre moltes afeccions de la pell i els estats psíquics. La por pot, sovint, relaxar els esfínters per paràlisi de la musculatura llisa que els controla i pot augmentar la tensió de la sang i accelerar el ritme del cor i suscitar, en conseqüència, una poliúria amb incontinència; però en altres organismes la por

repercuteix damunt del soma amb manifestacions diametralment contràries: en algunes tribus primitives aquests fets tenen àdhuc aplicacions pràctiques al servei de la justícia (inhibició salival com a reflex de la por).

Un complex de por, de despit, d'angoixa, de vergonya i de repugnància pot transcendir de moltes maneres sobre el substrat anatòmic i sobre el seu funcionalisme. El goll que fou la causa de la mort de Prat de la Riba, tingué per desencadenant el factor emotiu que colpí el gran patriota quan fou empresonat per haver reproduït a *La Veu de Catalunya* un solt de *L'Independent* de Perpinyà, el mes de març de 1902.

Sovint, la somatització d'un factor emotiu sembla traduir l'existència de zones, de sistemes o aparells afectats d'infantilisme. El vell *locus minoris resistentiae* torna així a presentar-se a l'escenari habillat amb nova indumentària. Així una mateixa sensació d'aversió, d'enuig o d'esparverament pot somatitzar-se o traduir-se objectivament per nàusea i vòmit en els neurovegetativament febles o immaturs digestius, però pot també, en altres organismes, traduir-se per una amnèsia, per una afàsia i per una depressió psíquica menadora al suïcidi o per un trastorn de la regulació del metabolisme intermediari susceptible de prendre la forma de l'aprimament progressiu de fons hipofisari o el tipus franc i inconfusible d'una diabetis. Cal simplement comptar en cada cas amb la major labilitat d'un substrat anatòmic immatur o retornat a un estat d'infantilisme o, millor dit, de labilitat fisiològica infantil.

Les alteracions de l'equilibri químic del medi intern sota les influències afectives més diverses ens forneixen proves objectives espectaculars de la unitat psicosomàtica: podem testificar que quan, el 1917-1918, férem els nostres treballs sobre el mecanisme fisiològic i fisiopatològic dels factors adrenals i nerviosos en la regulació dels glúcids, ens calgué circumscriure les experiències al conill i al gat perquè els gossos se'ns tornaven diabètics pel sol fet de tenir-los engabiats.

No cal un gran esforç d'imaginació per a comprendre que, ni durant la creixença, ni en la decrepitud, no evolucionen paral·leles totes les estructures. Els pediatres, posem per cas, us diran que són, sovint, ben ostensibles les desharmonies de creixença entre el tòrax i el seu contingut cardiorespiratori (la gàbia i l'ocell, com ens ha abellit de subratllar metafòricament). El biòleg i el fisiopatòleg transporten avui aquesta fenomenologia plàstica a les pregoneses de la química i de l'energètica i, sovint, l'endocrinòleg, servint-se de les troballes aconseguides per ells, aconsegueix l'enllaç entre les dues concepcions.

Amb el criteri experimentalista que avui preval i amb el bagatge científic dels nostres homes de laboratori, és possible, sense intromissions filosòfiques, ni temences de caure en heterodòxies, d'interpretar molts fets normals i patològics com a traduccions fidels del nexe que lliga la materialitat orgànica i la dinàmica emocional. Deixant de banda el letamendisme i no barrejant el concepte unitari amb el psicosomatisme, el neuròleg, el psiquiatra i, sobretot, l'endocrinòleg, us diran que la relació entre el soma i l'esperit no és una elucubració filosòfica, sinó que és un fet palesable en la clínica i en el laboratori.

Asseguda a la cadira del dentista, la humanitat amb la boca badada ofereix al bon observador material a bastament per a reflexionar sobre els lligams psicosomàtics que justifiquen el criteri d'unitat que la clínica moderna defensa cada dia amb més fervor. Un percentatge elevadíssim d'alteracions dentals i paradentals que són objecte de consulta odontològica delata l'existència d'un fons emocional innegable. Les grans preocupacions financeres, els neguits de la vida privada amb altres tensions psíquiques, la preocupació, la por, l'angoixa, poden influir damunt l'esmalt dentari i motivar la seva alteració i fins la seva total ensulsiada. Cal, simplement, que la saliva per acció neuropsíquica i a través d'adequades modificacions neuroendocrines, modifiqui la seva composició química i les seves constants fisicoquímiques —especialment el seu *pH*— perquè s'esdevinguin les càries o es malmeti la integritat de la coberta protectora de les dents o emmalalteixin les genives i facin irrupció les lesions distròfiques alveolodentàries que, ultra fer impossible la masticació, són causa de neuràlgies i d'intoxicacions digestives.

Avui tot això és a mans de l'endocrinòleg i del neuroendocrinòleg. Selye ho ha fet entenedor amb el seu ja famós *síndrome d'alarma* i n'ha proclamat regulador central i substrat experimental el bloc hipòfiso-hipotàlamo-diencefàlic. Des dels reflexos condicionats de Pawlow fins a la hipòtesi turroniana de l'origen del coneixement, basada en la fam, tot constitueix material d'experimentació revisable a la llum dels nous conceptes de la química hística condicionada per les descàrregues emotives i regulada per aquest gran rector i supervisor que és el bloc neuroendocrí que radica a la zona cerebral hipotalàmica, indiferent als verbalismes filosofoides dels letamendistes de torn. Aquesta zona cerebral ens apareix avui delicadament susceptible als estímuls emotius i orgànics i constitueix el regulador de les interrelacions somàtiques i psíquiques, que són objecte d'una atenció preferent de part de les promocions noves formades en les actuals escoles mèdiques, sobretot en les americanes, i que Dunbar ha catalogat sota l'etiquetatge emfàtic de *psicosomatisme* o *medicina psicosomàtica*.

Cada època, cada generació, té una manera diferent d'enfocar les qüestions. Això fa que en medicina, com en totes les arts i totes les ciències, no siguin possibles les repeticions pures a vint anys de distància. En tot cas, quan una mateixa idea torna a ésser portada a discussió, el seu to i el seu aire ens apareixen modificats per la nova criteriologia que informa l'ambient de l'hora nova. En circumstàncies com aquestes és molt corrent de recórrer a la lògica per a explicar el procés, però s'ha fet d'ella un tal abús —i la cosa és ja tan vella— que obliga Lasègue a dir una vegada i en forma contundent: «La lògica no observa, ni inventa, ni descobreix res», afirmació que Armangué rectificà, quaranta anys més tard, en un d'aquells meravellosos *Pensaments*, que un dia o altre caldrà que trobin l'editor escaient: «La lògica no ha d'observar: ha de treure profit de la cosa observada. És així, i únicament així, que els grans descobriments han estat fets gràcies a la lògica.»

La lògica, emprada d'acord amb aquest criteri armanguerià, ens permet de sortir a la palestra per a dir a l'*home-antena jove* i a l'*home-antena vell* que el concepte psicosomàtic

no és ni una novetat revolucionària ni és un rescalfat letamendisme. *Psicosomàtica*, en tot cas, és el títol que caldrà posar d'ara endavant a un capítol obligatori en tots els tractats de medicina i, sobretot, de totes les especialitats mèdiques. En aquest capítol es valoraran els materials que l'observació i l'experimentació hauran reunit a propòsit de la interrelació dels elements emotius i els elements orgànics en el decurs dels anys i especialment a mesura que els neuroendocrinòlegs vagin emprant mitjans físics i químics capaços d'objectivar les sospites lògiques que eren la base exclusiva del raonament dels biòlegs i dels metges d'abans de Claude Bernard.

Història de dos botànics catalans*

Discurs llegit el 1953
en la XXIII Festa Anual de l'Institut

Pius Font i Quer
Membre de la Secció de Ciències

En la present festa anual de Sant Jordi de l'Institut ens proposem de parlar de dos botànics catalans poc coneguts, morts no fa gaires anys, i tots dos, no obstant llur humilitat, veritablement extraordinaris, si donem al mot el seu significat autèntic. I ho farem per tal que no se'n perdi el record, perquè ja som pocs els qui els hem coneguts i tractats, i ens anem aclarint cada vegada més.

De primer us parlaré de Conrad Pujol, i em dol que sigui jo el primer que n'escrigui, mal sigui sinó una breu memòria, perquè altres amics d'ell i meus s'hi havien fet molt més que no pas jo, hi havia conviscut molt més llargament, i haurien pogut escriure'n amb més detalls i més encert.

Conrad Pujol i Grau era fill de Sallent, a la comarca de Bages, on va néixer el 19 de gener de 1851; era nét d'un altre botànic, d'aquell Francesc Grau, farmacèutic de Berga, contemporani de Bubani i de Costa, que aquest darrer cita amb freqüència al seu catàleg de plantes del país. El darrer, segons sembla, d'una nissaga d'apotecaris, que en ell quedà interrompuda.

* Publicat a l'*Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans: 1953*.

El seu pare n'era també; de la casa on va néixer, al carrer del Cós, encara en diuen a ca l'Apotecari Xic.

Al pròleg de la *Flora de Catalunya*, Joan Cadevall fa menció d'en Pujol i el qualifica textualment «d'intel·ligent explorador de l'Alta Segarra i de gran part de Bages i del Berguedà». En les seves lletres, Cadevall també me'n parlava quan jo tot just començava els meus estudis sobre la flora de Bages; i me'n parlava com d'un expert amb el qual calia comptar si els indicats estudis havien d'ésser exhaustius i la *Flora* completa.

La comarca de Bages, tal com en aquells temps era definida pels intel·lectuals de Manresa, venia a coincidir amb les conques del Llobregat i del Cardener en llur part mitjana. L'anomenat Pla de Bages, expressió que encara ressona a les orelles de molta gent, segons els esmentats definidors, no és sinó la porció si fa no fa plana i central, en gran part regada per la sèquia de Manresa, de la comarca major, que fèiem arribar fins a les envistes de Berga per la banda nord; fins al Montcau, sobre Mura, per la de llevant; fins a Castelltallat i Castellfollit del Boix, a ponent; tot donant-li per límit meridional els vessants septentrionals de Montserrat. Aquest és el concepte que es féu seu no sols el Centre Excursionista de la Comarca de Bages, sinó també aquell diari local que, enfront d'*El Pla de Bages* duia el nom de *Bages-Ciutat*, dos mots que, pel que toca a la comarca, simbolitzaven, més que no pas expressaven, el pensament de Gabriel Alomar. I com que les idees no neixen fora de lloc, i la multitud, en tant que multitud, les accepta o les rebutja sense engendrar-les, caldrà dir que les indicades venien d'una ment preclara, que jo hauré de recordar mentre visqui: la de Josep Esteve, farmacèutic de la Plaça de l'Om, a l'oficina del qual, a Manresa, s'aplegava la gent més culta de la ciutat. I estic segur que cap d'aquells qui, a començaments de segle, hi venien per tal d'estudiar la nostra llengua, el nostre folklore o el nostre art, des de mossèn Alcover fins a Puig i Cadafalch, no em dirien que falto a la veritat.

Tot això, que podria semblar una digressió innecessària, no és altra cosa que un preàmbul per a situar els fets que tot seguit haig de contar-vos. En primer lloc per a dir-vos que la primera publicació que parla de plantes d'aquell país fou escrita per Àngel Sallent, el col·laborador lingüístic d'en Cadevall; però l'inspirador de la *Flora del Pla de Bages* fou Conrad Pujol. Quan en Josep Esteve li demanava la part que hi tenia cadascun dels dos, en Pujol, com diem vulgarment, fugia d'estudi. I quan estrenyent més el cercle, l'escapatòria se li feia difícil, aleshores elogiava Sallent perquè hi havia posat la literatura. En realitat fou així: el doctor Sallent recollí les dades botàniques d'en Pujol en llur majoria, i les ordenà com cal i hi posà comentaris adients; i, sens dubte, aquest fou una bona obra d'en Sallent, el filòleg, perquè en Pujol se n'hauria endut a la tomba, deixant-ho en pura promesa, sempre ajornada i mai no acomplida, l'escriure ni un mal esborrany florístic del Pla de Bages. Altrament, Sallent mateix admet la participació d'en Pujol en la redacció de la sobredita *Flora* quan diu: «Seríem ingrats si no ens reconeixíem deutors de l'ajut desinteressat que hem trobat en el prodigiós arsenal de coneixements de l'eminent botànic Conrad Pujol, i en la inalterable i bona amistat que anys ha ens uneix.»

És ben segur que si fos possible de conèixer punt per punt com s'anà fent aquest home, ni abreujant tant com pogués no en tindria prou amb tota la vetlla per a referir-vos els fets principals de la seva vida. Ara mateix em trobo que no puc dir-vos quan es revelaren en ell les inclinacions botàniques, ni quins foren els seus mestres. Algú em digué que tenia uns cursos aprovats a la Facultat de Farmàcia, i, si fos així, em decantaria a creure que qui el va iniciar en el coneixement de les plantes i l'engrescà a seguir aquests estudis no podia ésser altre que Trèmols, el catedràtic de Química, però més botànic que químic, de la Universitat de Barcelona. Una lletra de Pujol a Trèmols, sense data, que hi ha als arxius de l'Institut Botànic d'aquesta ciutat, confirmaria la meva tesi.

La carta té cinc pàgines escrites, de ratlles molt dretes —era la dèria constant en ell—, ben escairades en llur conjunt i de traços molt fins. Dins aquesta carta, Pujol tramet a Trèmols diversos fragments de plantes per a determinar o comprovar, procedents de la Baga de Ginebret, al Berguedà (una agrostídia, la *Danthonia decumbens*, un *Trisetum*), i de Manresa (l'*Heteropogon Allionii*), tots ells de gramínies; i parla d'altres plantes, les mostres de les quals li durà a Barcelona més endavant. Demana a Trèmols una rameta i pinyes de pi marítim i diverses eufòrbies. Parla també d'un pis on anirà a estar-se dies després:

> Allí tindrà lloc suficient —diu Pujol— per a les seves preparacions i experiments botànics, i a l'hivern hi estudiarà les molses i els líquens de la comarca, que tinc gairebé tots recollits —diu— i aviat col·lectaré també bolets, que conservaré en una dissolució saturada de pedra alum amb una mica de sulfat de coure per tal d'evitar la propagació en ella de microbis vegetals.

Tot fa creure que aquesta carta fou escrita a les darreries del segle passat, per la data de recol·lecció del *Trisetum Gaudinianum*, el juny de 1895, segons Cadevall (a la *Flora del Vallès*), que en la lletra a Trèmols sembla deduir-se que és collit de poc perquè encara no està determinat.

Sis anys després, a la *Flora del Pla de Bages*, el doctor Sallent diu el que segueix: «El Museu Municipal de Manresa s'acaba d'enriquir amb l'herbari que fou de Joan Texidor, donat a la ciutat pel manresà Francesc Puigpiqué, director d'*El Restaurador Farmacéutico*.»

Parlo d'aquest fet perquè pocs anys després, no sé exactament quin any, l'alcalde de Manresa, que aleshores ho era el senyor Armengou, a petició del doctor Cadevall, va encarregar a Conrad Pujol l'ordenació i conservació de l'Herbari Teixidor a l'Arxiu de la Ciutat. Això ho sé pel mateix Cadevall, a qui dolia que un home com Pujol anés sempre fet un trinxeraire i de cara al vent. Però Serret i Arbós, l'arxiver, em donà detalls del comportament de Pujol. De primer, molt il·lusionat, s'instal·là a l'Arxiu, s'hi dugué els llibres i els seus papers, i començà a treballar. Però ja sabem com és difícil d'engabiar certes menes d'ocells, perquè abans es maten cercant sortida que es conformen a la presó; així, un bon dia, Conrad Pujol, l'ocell de bosc, eixí de la gàbia i no s'hi acostà més. Ignoro si va tenir paciència d'aguantar

fins a cap de mes; però, fos com fos, el senyor Serret va dir-me que percebé una quantitat, part de la qual li era oferta, perquè la resta la refusà per excessiva. Si no ho recordo malament, l'oferta era inferior a les cent pessetes. I Serret afegia que Pujol no s'acomiadà: va deixar la feina i els llibres i no hi tornà més.

Anys després, quan redactant la memòria sobre la flora de la comarca de Bages, que havia de servir-me de tesi doctoral, vaig adreçar-me a Pujol —que havia conegut personalment a la farmàcia de Josep Esteve—, li demanava si, a judici seu, calia afegir alguna espècie a la *Flora del Pla de Bages* del doctor Sallent, per tal d'incloure-la jo a la que preparava. La resposta anà així:

> Molt senyor meu: El dia 11, trobant-me casualment a Puig-reig, va arribar a les meves mans la vostra carta del dia 8, per a contestar la qual vaig remenar bastants papers, llibres, quaderns, fullets, etc., cercant una *Flora del Pla de Bages* de Sallent, en la qual tenia anotades tres o quatre espècies no contingudes en aquella i trobades per mi, després d'haver estat publicada. Un altre dia, sense trigar gaire, tornaré a Puig-reig i la tornaré a buscar; però podria ésser que l'hagués lliurat al senyor Pascual, de Navarcles, o bé al seu pare, Antoni, de Sallent. De totes maneres no trigaré a saber-ho i us trametré tan aviat com pugui la nota que desitgeu, junt amb els veritables límits de la comarca de Bages, encara que no sigui sinó per pura curiositat. No us molesteu enviant-me o reservant-me exemplars, perquè fa uns quatre anys que he abandonat per complet tal estudi, que tant de bo l'hagués deixat almenys dotze anys abans, etc.

La lletra és datada a l'Espunyola el 15 d'agost de 1912; Pujol tenia seixanta-un anys fets.

La llista de plantes de Bages omeses a la *Flora* del doctor Sallent no me la va arribar a trametre; i jo vaig imprimir la meva, sense les addicions, l'any següent, el 1913. Va ésser llegida a Madrid, i feta pública després, el 1914. Abans de publicar-la, però, en vaig donar un exemplar a Conrad Pujol, i el 28 de febrer de 1914 em tornà a escriure. En aquesta segona lletra em parlava de set o vuit espècies trobades per ell a Bages, les quals no són a la meva *Flora*, i insistia que «feia més de tres anys que no s'ocupava per res de la botànica, i tant de bo —torna a dir— que ho hagués fet molt abans. Ara em dedico a la paleografia —afegeix— que, sens dubte, em donarà més bon resultat.»

En una postal del 7 d'octubre de 1915 —Pujol té seixanta-quatre anys llargs— em diu: «Us desitjo moltes felicitats en les vostres excursions: més endavant us escriuré i us enviaré notes extenses sobre el que abans us vaig prometre, i aquest serà el meu darrer treball botànic, gràcies a Déu.»

Amb tot, gràcies a Déu, Pujol continuà fent excursions botàniques per la comarca; seguint-la i resseguint-la, perquè li plaïa de retornar als llocs on havia descobert alguna espècie interessant, per tal de comprovar si encara hi era; i examinant, molt més acuradament que jo no feia, tota mena d'aigües, per la vegetació de les quals sentia singular predilecció. Per tal de fer-se amb les plantes aquàtiques, emprava un cercapous inventat per ell. En la

indicada postal del 17 de setembre de 1915, em comunica que l'ha deixat a Manresa, a casa del farmacèutic senyor Alier; que me'n fa ofrena i que confia que l'utilitzaré.

Si Pujol hagués estat capaç de jugar amb ironia, hauria cregut que em parlava irònicament oferint-me aquell estri: perquè, en efecte, con [en blanc]. Per tant, cal entendre que el 1900 hi estava engrescat. Mai no he pogut esbrinar per què blasmava els seus entusiasmes d'altre temps vers aquesta ciència, ni crec que ho arribés a saber ningú.

La cosa més extraordinària de Pujol és el desnivell entre les seves facultats i les seves realitzacions, o bé, si es vol, entre les seves possibilitats i la seva eficiència. Un home tan ben dotat intel·lectualment, d'una memòria claríssima, coneixedor de llengües clàssiques i modernes —fins i tot l'hebreu i el rus, si hem de creure un seu conciutadà—, que coneix a consciència la botànica i altres ciències, que escriu i redacta correctíssimament… i que no té esma per a governar-se. Començava per no tenir casa. A la fi de la seva vida, o almenys molt enllà, arribà a viure amb certa fixesa poc menys que en un estable, al carrer d'en Cererols, a Manresa, i dormia en un jaç de palla. Com diu un amic, allí havia pactat, però unilateralment, amb les rates, les quals peixia per tal que, ben fartes, li respectessin els llibres. Quan les rates faltaren al pacte tractà d'emmetzinar-les amb guix i farina. La seva biblioteca penjava del sostre com els pernils i les cansalades en un rebost d'antany, però amb obstacles travessers per a evitar que pel cordam hi arribessin les rates. Des de baix despenjava els llibres amb canyes. Tots els tenia amb coberts de paper blau, d'aquell d'embolicar fideus, i cadascun dels llibres o bé cada penjarella, duia un paper indicador, del color de la facultat respectiva. Així s'orientava fàcilment, de terra estant, i podia abastar amb bastant encert el que calia.

També s'havia enginyat per a lligar finestra i finestrons amb un joc de cordills, per tal de poder obrir una i altres des del jaç. De dalt de la porta penjava un cartó gruixut arran de cap; al cartó hi anotava el que calia no oblidar, i quan hi topava, en anar per sortir de casa, llegia aquella mena d'ordre del dia que ell mateix hi havia escrit.

La seva indumentària tenia certes peces suplementàries més o menys visibles. Entre altres, un seguit de ganxos lligats amb cordills, per si li calia dur paquets; penjant-ne un a cada ganxo repartia el pes per tot el cos i podia equilibrar-lo adequadament. No sé si per haver patit alguna neuràlgia per ajupir-se, o per quina causa, en determinada època també duia una mena de molls de gran abast mitjançant els quals collia, sense ajupir-se, tot el que li calia. L'aixadó, havent-se'l descuidat reiteradament, acabà per estacar-se'l a la cintura, i l'anava arrossegant mentre feia camí. També solia portar una llarga perxa amb un ganxo al capdamunt per a abastar les rames florides o fructíferes dels arbres, i, com hem dit, el cercapous per a les plantes aquàtiques.

Els beneficis materials de tan excel·lent preparació botànica sospito que foren nuls, si exceptuem aquella paga de l'Ajuntament de Manresa a la qual renuncià per no vendre's la llibertat, que en ell era mitja vida, com solem dir, sinó la vida entera.

I vegeu fins a quin punt, que tenint un germà, Rossend, moliner a Ejea de los Caballeros, i havent-li aquest demanat sovint que anés a estar-se amb ell, car sembla que es guanyava molt bé la vida, mai no en va poder sortir. L'havia visitat diverses vegades, però mai no hi feia estada llarga. Com podia fer aquest sacrifici en Pujol si la minyona del seu germà tenia la mania d'encerar tant i tant el parquet que no podia donar-s'hi un pas sense relliscar; i encara, per afegidura, s'havia de sentir «senyor Pujol», així, amb aquesta *jota* castellana?

El seu germà, provident, anys ha havia tramès una quantitat al convent de la Mare de Déu de Montserrat, a Manresa, conegut popularment amb el nom de les Cuques, on tenia plat a taula sempre que hi anava. Com que mai no acceptava cap ajut econòmic, va costar molt de convèncer-lo que aprofités la solució de les Cuques. Així anava tirant, i de comissions escadusseres que de tant en tant li oferien els petits ajuntaments de la comarca, menaçats pel governador de Barcelona si no trametien dins un termini breu la documentació reglamentària. Pujol era el seu salvador: en tres dies deixava llest el paperam endarrerit d'una o dues anyades. La paleografia, com la botànica, dubto que li arribés a portar guanys materials apreciables.

A la fi, però, tantes devien ésser les súpliques del seu germà i tan de color de rosa la pintura que li devia fer, que el nostre amic, pensant que anava de debò, hi dugué llibres i papers abundosos si no la majoria o quasi tots els que tenia. No va haver de transcórrer gaire temps, però, per a desenganyar-se; i es va veure clar que no podia continuar allí. Facturà de nou les caixes de llibres cap a Manresa, i partí. Quan a Manresa anà a recollir les caixes de llibres a l'Estació del Nord, no les hi van poder lliurar: els llibres s'havien perdut. Això, no cal dir-ho, li costà un dels més grans disgustos de la seva vida.

Exactament, no sé quan va passar; però més endavant, en ésser-li proposat de venir a Barcelona a la inauguració de la Sala d'Herbaris del Museu de Ciències Naturals, pel gener de 1921, en ocasió d'haver-s'hi instal·lat l'Herbari Cadevall, ell em digué que, probablement, hi vindria, perquè aleshores, inaugurat el tros de Sant Cugat a Terrassa dels Ferrocarrils de Catalunya, ell podria anar a peu des de Manresa a aquella ciutat, i des d'allí, còmodament a Barcelona per la nova via. Pujol, amb motiu de la pèrdua dels llibres, havia declarat el boicot a la Companyia del Nord.

Cercar un advocat i fer una reclamació com cal a l'esmentada companyia no feia per a Pujol. Com tampoc no li eren adients altres afers. Per exemple, tots coneixeu el tipus absurdament dit fotogènic o, si més no, fotòfil, no pas per la seva afecció a la llum, sinó a ésser retratat. Pujol no s'havia deixat retratar mai; i això el retrata. Solament Joan Pascual, un seu compatriota, i probablement apel·lant a una amistat entranyable, gaudí del privilegi excepcional de la seva posa, a l'abast del llapis, quan ja s'acostava a la seixantena.

Per la seva manca de peculi havia de fer una vida de gran austeritat econòmica; li calia aprofitar tot el que els altres llencen per llur vàlua quasi nul·la, com és ara les capses, les ampolles,

els taps, els trossos de corretja…, i, sobretot, aquell tresor d'excel·lent paper endolat de les esqueles mortuòries d'abans, en el qual no solament hi escrivia per a ell sinó les cartes dels amics. No tot eren cartes, però; sovintejaven les targetes postals. El franqueig d'una carta costava quinze cèntims, i el d'una targeta postal, només deu, amb l'avantatge que no calia comprar ni el paper ni el sobre. A la targeta postal ell sabia fer-hi molta lletra menuda, fina, atapeïda, correctament arrenglerada sobre ratlles en llapis, equidistants i a penes perceptibles.

I, no obstant aquestes estretors, més aviat ens decantaríem a interpretar Pujol lliurat a un espiritual sibaritisme que gustava amb delectança. Primària condició d'aquesta fou la seva llibertat personal sense límits. Després, el goig en l'afany d'enriquir-se de saber un dia i altre, una hora darrera l'altra, ell que semblava haver fet vot no sols de pobresa sinó de misèria. La satisfacció havia de provenir-li de saber-se en tot cas, o, almenys en molts casos, suficient, per bé que no pas eficient.

Aquest home gustava de les ciències i es complaïa amb el seu saber. Mai no el negava a ningú, però tampoc no se'n vantava mai. Em penso que la por que algú prengués per fatxenderia el seu parlar el feia emmudir i el recloïa en si mateix. No solament no donava a conèixer el seu saber, sinó que costava d'arrencar-li un lluïment. El fill de Josep Esteve, el nostre col·lega Antoni, em referia, però, una manera infal·lible de fer-lo explicar. S'ha dit que uns amors de la joventut, mal correspostos, li feren trencar relacions amb l'estimada; aquest episodi, segons sembla, motivà el seu celibat i, per afegidura, una misogínia furibunda. A Pujol, àdhuc a les acaballes de la seva vida, només calia demanar-li el parer en funció d'una suposada opinió femenina per tal que cantés tot seguit i a raig fet. Aquell «segons diu la senyora Marieta…» l'excitava de tal manera que, quan altre no, tot d'una sentia el desig, pel que es veu irresistible, de posar els punts sobre les is.

En canvi, l'amor propi era considerablement exagerat. Si la misogínia el feia parlar, tant era posar en dubte una afirmació seva com veure'l desficiejar. El mateix amic m'explicà com va caure en un estat així solament per haver considerat poc probable que certa planta fos a Montserrat, essent així que, segons ell, s'hi fa. Si això s'esqueia avui, demà li mostrava la planta, collida a Sant Joan; havia anat a Montserrat, havia pujat a aquella ermita i havia retornat a Manresa, tot a peu. Pel tremp d'ànima que revela, aquest fet, divinament insòlit, potser bastaria a justificar que aquesta nit hàgim dedicat un amistós record a aquell amic inoblidable; però, com heu oït, altres qualitats extraordinàries també el fan mereixedor d'aquesta reviviscència fugaç, entre nosaltres, en la festa d'avui.

Si en Pujol, segons acabem de veure, fou l'home que, podent-ho fer tot, no féu gairebé res, amb l'home del qual ara anem a parlar tenim el cas contrari: el d'aquell que sense cultura superior, i havent-se donat ell mateix la poca que tenia, deixà una obra considerable com a conseqüència de la seva assiduïtat i del seu ordre en el treball.

Ja fa molts anys, quan el Museu de Ciències Naturals de Barcelona iniciava la seva organització sobre el gèlids fonaments del Museu Martorell, els qui dúiem endavant la secció

botànica vam fer-nos amb un home de condicions excepcionals: Enric Gros. Això s'esqueia a les darreries del 1916. Aquest home venia de Màlaga, on treballava al Laboratori de Biologia Marina. No sé quina mena de remuneració s'hi feia; però no devia ésser gran cosa perquè en venir a Barcelona, i millorant, com cal suposar, la Junta de Ciències Naturals, que regia el Museu, no li oferí sinó estada en una de les quatre torres de l'edifici, obrada de nou per tal d'acollir-lo, i una mesada de cent vint-i-cinc pessetes.

La Junta de Ciències Naturals féu aquesta adquisició perquè Carlos Pau, el cèlebre botànic segorbí, havent conegut en Gros poc temps abans, recomanà públicament, en un dels seus treballs sobre la flora d'Andalusia, que, fos com fos, el traguessin de Màlaga. I la Junta l'en va treure nomenant-lo recol·lector de plantes el dia 24 de novembre de l'any indicat.

Amb aquest nou càrrec Gros trencava definitivament la tirallonga inacabable de canvis d'ofici; i a cinquanta-tres anys s'anava a consagrar a la botànica fins que li duressin la salut i la vida. Però la seva història ja era llarga en aquell temps.

Enric Gros i Miquel era de Franciac de la Selva, un poblet de quatre cases de la rodalia de Riudellots. Els seus pares eren gent molt humil; més d'un cop m'havia referit que el seu primer ofici va ésser el de recaptador de contribucions, eufemisme equivalent a captaire. La seva mare se l'enduia terres enllà, per aquella comarca de la Selva, fins a les Gavarres. Sabien les tresqueres i les pagesies, i els dies que calia anar a cadascuna per haver algun recapte, de la natura que fos, quelcom calent a l'hora de dinar, un tros de pa o de coca, un grapat de nous o de figues seques, o, per ventura, alguns centimets.

També més de quatre vegades, perquè li plaïa de contar-ho i mai no es recordava que ja ho havia referit un altre cop, m'explicava que essent encara molt poca cosa, potser quan tenia vuit o nou anys, es llogà de vailet en una pagesia d'aquells encontorns sense dir-ho als de casa, perquè ja li era feixuc d'haver d'aguantar els retrets de la gent que el reptava al·ludint la seva poca afecció al treball. Encara servava el record d'aquelles primícies laborals; de la taula familiar, amb l'amo de cap de taula, servit primer que ningú, quan el vailet era el darrer de tots a ésser-ho i havia d'enllestir no pas un segon més tard que l'amo.

Exactament, no recordo pas quant de temps va fer de vailet; és molt probable que m'ho hagués contat, però, en tot cas, se m'ha perdut en la memòria. És segur que no s'hi va fer massa gran, perquè poc temps després ja treballava a les fàbriques de la ribera del Ter. I així, de l'un a l'altre ofici, neguitejava constantment com si no en trobés cap de fet a mida. Anà pels boscos a carbonar, i per viles i ciutats a vendre carbó; féu de segador i de dallaire, de jardiner, de carreter, de taper…

Un dels oficis més desplaents, segons ell, és el de carboner ambulant. Fos perquè, realment, l'ofici s'ho porta, fos per les tendències personals del seu amo, el Gardunya, la cosa s'hauria fet difícil de suportar a qualsevulla que s'estimés una mica. A Vilafranca, sense anar més lluny, el Gardunya li féu traginar un gos mort que trobaren als afores, i després li manà d'entaforar-lo en una tenebrosa carbonera bo i posant-li el carbó al damunt fins a cobrir-lo

del tot, confiant, per afegidura, en la magnanimitat de la mestressa, afalagada per la torna que li feia la mercaderia. Aquest no és sinó un dels mil episodis de la seva vida de carboner a domicili, que, canviant detalls i circumstàncies, s'hauria anat repetint indefinidament si Gros no hi hagués posat fi acomiadant-se del Gardunya a Manresa i deixant-lo plantat.

Tots els penjaments amb què Gros anatematitzava aquest ofici es tornaven lloances en parlar de l'ofici de taper. Fent de taper, a Caçà de la Selva i a Sant Feliu de Guíxols, les setmanes se li feien curtes i les setmanades llargues; i de les seves al·lusions a aquells temps en deduíem que foren els més feliços de la seva joventut.

Un punt negre, però —mai no aclarit, sinó solament insinuat—, es refereix a conflictes de tipus social en els quals ell degué intervenir, no sé pas com ni amb quin grau d'activitat, durant el fi de segle, quan a Catalunya prenien volada la propaganda i l'organització obreristes. Gros no podia fer les coses a mitges, ni era home que reculés davant el perill. La cosa es veu que no anà pas massa bé i un bon dia fou empresonat.

Posat que em fos avinent de conèixer-los o d'haver-los retingut, potser tampoc no escauria de parlar amb massa detalls d'aquells temps malastrucs. Més valdria deixar de banda aquell incident i anar tot seguit al desenllaç: Gros va cloure l'episodi embarcant-se amb rumb a l'Havana.

Totes aquestes històries les vaig saber molt després. En fer coneixença de Gros, quan ell era ajudant de classes pràctiques d'Història Natural a la Universitat de Barcelona, regentada la càtedra per Odón de Buen, jo era un estudiant i ell el meu mestre. Un mestre de rara habilitat en la tècnica microscòpica. Però, com aquell qui diu, ja no em recordava d'ell, i molt menys ell de mi, quan ens tornàvem a trobar, passats deu o dotze anys, al Museu de Ciències Naturals d'aquesta ciutat, ell, aleshores, a les meves ordres i jo instructor seu.

Al servei de la Junta de Ciències Naturals, i després d'uns mesos dedicats a l'aprenentatge, instruït en l'art de recol·lectar i preparar plantes terrestres, perquè les marines ja les sabia manipular escaientment des de la seva estada al Laboratori de Biologia Marina de Màlaga, començà les excursions botàniques el 10 de maig de 1917. Va fer la primera excursió al Cap de Creus i el dia indicat herboritzà al Torrent de Sant Pius V, prop de Cadaqués, per tal de comprovar l'existència allí de l'*Euphorbia dendroides*. L'excursió, de resultats botànics satisfactoris, no fou del tot feliç a causa del temps: un xàfec imponent el deixà moll de cap a peus, i, fet una sopa i cuitant camí, hagué de regressar precipitadament a casa i ficar-se al llit per tal d'eixugar la roba vora el foc.

Poc parlaria d'aquest simple detall de la seva història botànica si no fos el primer d'una sèrie inacabable. La companyia d'altres botànics i, sobretot la meva companyia, semblava atenuar o impedir totalment el malastre. Però les sortides de Gros tot sol eren catastròfiques, perquè a qualsevol excursionista molesten els xàfecs, però si és un excursionista botànic, a qui cal conservar no sols l'eixutesa pròpia sinó la del paper d'estrassa de les carpetes d'herboritzar i la de les plantes ja col·lectades, li causen doblades incomoditats. Em guardaria

prou de dir-ho si no es pogués comprovar: tothom qui en dubti podrà consultar els anuaris meteorològics i veurà què va passar a Almeria l'any 1921. Almeria és la província més seca d'Espanya; però l'any 1921 Gros hi era a recol·lectar plantes i hi féu ploure tan copiosament que s'hagué d'improvisar un nou ofici: el de passa-rius. En efecte, en aquelles terres extremadament seques les carreteres no solen tenir ponts. Les rambles i les torrenteres no són sinó sorrals i pedreguers. Però aquell any, cosa insòlita, ensems que els camps verdejaven pertot i les collites foren ubèrrimes, els passa-rius feien negoci passant gent amb l'aigua a genoll de l'una a l'altra banda, uns cops perquè feien via a peu, altres vegades perquè un carruatge els deixava a un costat i un altre carruatge els esperava a l'altra riba.

No esmentaré nombrosíssimes altres sortides amb temporals, però de cap manera pot deixar d'ésser recordat el viatge botànic al Marroc de l'any 1927. Partírem a primers d'abril vers Melilla, i des d'allí, per terra, marxàrem a Axdir en autocar. A Melilla facturàrem per mar el bagatge, premses i paper, de prop d'una tona de pes. Ens digueren que arribaria a Axdir l'endemà o l'endemà passat. Però tant va ésser arribar nosaltres allí com desfermar-se una llevantada tan imponent que ningú no en recordava cap d'igual. Els vaixells del port de Melilla trencaren les amarres i la mar se'ls endugué cap endins; a la costa, les ones, colossals, ho arrasaren tot. A Axdir, el port, bastit com a costa interina, quedà esbocinat i les aigües l'anorrearen. El soroll de la ventada i de les ones era tan gran que a la costa, a l'Hospital de la Creu Roja, no ens deixava dormir. I a l'interior del Rif les aigües feren estralls, les muntanyes es cobriren de neu i les posicions militars quedaren incomunicades. Les pèrdues es comptaren per milions de pessetes, i l'embús de feina fou tan considerable que la nostra impedimenta no arribà sinó amb tres setmanes de retard. Així va anar la cosa, de tal manera que nosaltres en aquelles terres de promissió, verges encara de petjades botàniques, haguérem d'estar-nos prop d'un mes sense feina. En tal situació, amb pèrdues de vides humanes i quantioses pèrdues de béns, quan l'Alt Comissari i la Duquessa de la Victòria arribaren en avió des de Tetuan per tal de veure de prop la magnitud del desastre jo deia a Gros: «Penseu què fóra de vós si tota aquesta gent arribava sospitar quina és la veritable causa de tants i tants estralls.»

En aquella avinentesa, Gros ja havia fet els seixanta-quatre anys, i, per dir-ho com ell m'ho deia, ja començava d'ésser *rellotge de temps*. De manera que no solament congriava tempestes sinó que les pressentia. Sempre em ve a la memòria, tocant a aquest punt, el que passà l'any 1930 a Larraix. Aquell any havíem traslladat allí el nostre centre de treball; calia estudiar des del febrer fins a darrers del juliol la flora de la Garbia. Un dia del mes de maig —ara no el puc precisar concretament— sortírem de bon matí per tal de passar fora tota la diada. El cel era gris, uniformement ennuvolat, i bufava una brisa quasi freda que venia de l'Atlàntic. Tot just sortint de Larraix, Gros em deia: «Tindrem mal dia; les meves *canyoses* m'anuncien pluja.» Quan a Gros li feien mal les cames, no solia fallar. Però aquell dia arribàrem a l'hora de dinar sense altra molèstia que aquell ventet marí desagradable i algunes

menudíssimes gotetes que el vent s'enduia. A la tarda, tot continuà igual, i en començar a vesprejar, quan després de travessar les extenses suredes del nord-oest, férem cap a la carretera per tal d'esperar l'autocar que venia d'Alcàsserquibir, el temps seguia si fa no fa el mateix de tot el dia. Aleshores, a mi em plaïa de fer burla d'aquell rellotge de temps que era Gros; jo li deia que calia posar el rellotge a l'hora, perquè tot el dia senyalant aigua sense que ni tan sols hagués plovisquejat, no era manera de servir els amics. Veient-se acorralat, la seva resposta fou lapidària: «Desenganyeu-vos», em va dir, «que en un lloc o altre plou!».

Vingué l'autocar i ens menà a Larraix. Baixàrem a la plaça d'Espanya a l'hora d'encendre els llums. I Gros, carregat amb les premses, marxà cap a casa nostra. Jo el vaig deixar i me n'aní a la farmàcia de l'Hospital Militar on calia passar la revista de vespre. Tot just havent-hi arribat, perquè l'Hospital és a dues passes de la plaça d'Espanya, féu un tro formidable i tot seguit començà a caure un veritable diluvi. Gros no podia ésser ni a mig camí de casa, i jo patia per ell, perquè l'aigua no queia a gotes sinó a semalades. Quan, passat el xàfec i enllestida la meva feina, vaig arribar a casa, Gros m'obrí la porta en calçotets i amb un somriure de satisfacció.

Aquesta digressió sobre les virtuts pluvíferes de Gros també ha servit per a anunciar-vos l'extensió i la intensitat dels seus itineraris botànics. En efecte: Gros treballà intensament des del 1917 fins al 1931. Cal esmentar, sobretot, els viatges botànics a Eivissa i Formentera de 1918 i 1920. De primer hi anàrem tots dos, altres cops ell sol, durant llargues mesades i en diverses èpoques de l'any, no solament a les Pitiuses, sinó a aquell seguit d'illetes menors del seu entorn: l'Espalmador, Tagomago, la Conillera, l'Espartar, l'Espardell del Frare, el Vedranell i aquell incomparable Vedrà, de penyals altíssims, drets enmig la mar i inaccessibles en gran part. Gros tot sol no n'hauria tret gran profit, perquè s'enfilava amb dificultats; però es valia d'un home d'habilitats escaladores formidables, que era Palerm, el dels Cubells. Palerm era un excel·lent penyaler, avesat a afollar nius de gavina; dels més enlairats roquissers sempre en baixava amb la pitrera plena d'ous, i, quan li feia d'ajudant, amb les rares herbetes que es crien a les fissures dels penyals. Palerm i els de casa seva en feien gran festa dels ous de gavina, però Gros, que mai no havia tastat ni una sardina de llauna, no podia suportar el regust de peix i de marisc d'aquells ous. Altrament, Palerm li ensenyà un esborrany de senderol que, enfilant-se penyal amunt, us portava fins a un indret amagat on gota a gota el penyal suava una aigua delitosa que es recollia en un bassiol.

Fumador empedreït, Gros passava males tongades quan el tabac escassejava. No era home amb prou coratge per a fer cues, i sovint un bri a la boca era senyal de forçada abstinència nicotínica. Palerm també feia tabac als llocs més perduts i emboscats de les muntanyes d'Eivissa. Les ignorades placetes que poc o molt abans havien servit per a coure-hi carbó, de terra ennegrida i rica en sals alcalines, són lloc excel·lent per al *pota*. No és pas cap delícia fumar-ne, a judici de Gros, però la gent de pagès sovint no en tenia d'altre. Aleshores, aquell país vivia a un nivell econòmic tan baix que el preu del tabac dels estancs era real-

ment prohibitiu per a molta gent humil. Figureu-vos que, de bon matí, abans de sortir de la vila, a Gros li era imprescindible «fer la mañana», com ell deia pintorescament de matar el cuc. Doncs, bé, per un canet, que no val més que cinc cèntims, li donaven, o ens donaven, perquè alguns cops hi havíem anat plegats, una tassa de cafè. Sense «fer la mañana», Gros no podia fumar, ni que fos un tabac de primera.

Com que havia passat alguns anys a Màlaga i allí havia començat a herboritzar, li va plaure de tornar-hi per tal de recórrer la província el 1919, i encara hi anà una altra temporada el 1929. El 1921, com ja ha estat dit, explorà la província d'Almeria; el 1922 la de Cadis, en la seva part oriental, des de vora mar fins a les serres de Grazalema.

El 1923 fou un any de joia per a la Secció Botànica del Museu de Ciències Naturals, perquè la Junta de l'Exposició de Barcelona ens féu lliurament de quinze mil pessetes destinades a la recol·lecció de plantes. Amb la dita quantitat poguérem fer els següents viatges botànics: el 1923, des de l'abril al juny, a la banda meridional del regne de València, fent centre de treball a Dènia; des del juliol al setembre, a Sierra Nevada, allotjats al «cortijo de Antonio Martos», a l'Horcajo de Trévelez, a 2.400 metres. El 1924, també Gros i jo, a Aranjuez, per tal de visitar la *meseta* castellana, des de l'abril al juny; el juliol i l'agost, Gros tot sol, a la serra de Gredos. El 1925, des de l'abril al juliol, a la província de Cadis, també tots dos. El 1926, Gros a Màlaga altre cop, i jo a les muntanyes de Cantàbria. Així s'esgotaren les quinze mil pessetes, havent col·lectat milers d'espècies típiques en llur localitat clàssica.

Mai no havíem percebut dietes els funcionaris de la Junta de Ciències Naturals. Partint d'una quantitat qualsevulla procuràvem fer-la durar tant com podíem, i Gros d'això n'era mestre. Caminar fins a seixanta quilòmetres en un dia ho havia fet més d'una vegada; i parava als hostals més humils, on li donaven bon plat i a caramull, que no l'hauria saltat un gat. Aquest fou el secret del nostre èxit i del rendiment extraordinari de les quinze mil pessetes. Tot era fet amb la més gran austeritat. Al «cortijo de Antonio Martos», de Sierra Nevada, on vam passar tan llarga temporada, no pagàrem res per l'allotjament; però dormíem vestits i sobre sacs de palla, i les mosques ens despertaven així que clarejava el dia. Sovint les excursions eren cansades i difícils. La pujada al Mulhacén, per exemple, el cim culminant d'aquella serra, àdhuc partint de 2.400 metres, on teníem la base d'operacions, exigia que hi pernoctéssim si volíem escorcollar-lo com cal, recercant les escasses però preades rareses botàniques que es fan en aquelles alçàries, fins a 3.480 metres. El nostre guia, el *tío Pepe*, contractat per tota la temporada, des de juliol al setembre, fent-li la vida, inclosos els dos muls, per vuit pessetes diàries, mai no havia pujat al Mulhacén. Però per aquella banda tota la serra és de bon seguir. Marxant a mig matí del *cortijo* i àdhuc aturant-nos pertot arribàrem còmodament al capdamunt en declinar la tarda. Els darrers 200 o 300 metres els pujàrem ingratament, perquè es girà mal temps i va pedregar fins a cobrir-se la terra de calamarsa. Aquell capvespre d'agost el fred es féu intens i no anàvem preparats per a resistir-lo, sense cap mena d'abrigalls. Per sort, encara hi trobàrem una barraca aprofitable vora la capella mig enrunada de la

Verge de les Neus. Les portes de l'esglesiola eren obertes, l'altar malmès, la teulada quasi sense teules… El *tío Pepe* no va tenir cap escrúpol d'allotjar-hi els animals, que passaren allí tota la nit. Nosaltres, en fer-se fosc, ens acomodàrem tots cinc, Cuatrecasas i jo, Gros, el *tío Pepe* i un altre guia voluntari, dins la barraca. El fustam fet malbé de la capella alimentà la foguera tota la nit dins la barraca; i la neu de les congestes veïnes, negrosa i vella de qui-saplos anys, fosa vora el foc en atuells d'alumini, ens donava una aigua amargant i fumada, amb regust de quitrà, tantost excessivament gelada, tantost d'una tebior nauseabunda. Algú s'endormiscà, i Gros no fou dels qui menys s'abaltiren després d'un lleuger sopar vora les flames, amb els peus i les cames torrant-se i el dors glaçat. Allà al fons, a la plana, la calitja agostenca només ens deixava endevinar els llums de Granada, i no es veia res més. La calma era absoluta. Però de manera quasi acompassada, els dos animals no es cansaven de piafar, i els trucs ressonaven dins la capella: tampoc no dormiren.

L'endemà, en començar a fer-se de dia, tothom estava a punt d'emprendre la davallada com més aviat millor. Recollírem els estris, les premses, les motxilles…, i el *tío Pepe* portà els animals tot renegant del *Musalén*, com ell en deia, país inhòspit on no el tornarien a veure mai més ni que li paguessin en or. Cal dir que durant tota la campanya de Sierra Nevada els seus dos muls amb prou feines si havien tastat cap mena de gra, i molt menys garrofes. Pasturaven el que podien, la mica d'herba tendra que pogués haver-hi al fons i a les vores de la torrentera, i res més, perquè per aquells alters del *cortijo* tot era un desert pedregós que amb prou feines podia péixer rares i migrades ovelles vingudes de més avall, de les muntanyes de Dalías i altres llocs de la província d'Almeria. El *tío Pepe* s'havia imaginat el Mulhacén, ponderat per nosaltres com un reliquiari de rareses alpines, fet poc menys que un verger meravellós, amb fonts regalades i prats d'herba tendra i sucosa, on els animals podrien refer-se de les misèries de més avall. Però la trista realitat, les pedres fragmentades cobrint el sòl, els vents i el fred de la nit, les congestes glaçades i sense regalims… li feren veure fins a quin punt anava errat de comptes, ensems que li revelaven el veritable significat de les potades dels animals, que des de mig matí del dia abans no havien menjat res. La protesta dels muls famolencs, però, no fou merament platònica: cadascun, havent flairat l'olor de la palla propera sota el cuir, esmerçà a rebentar a queixalades el collar del company de dejuni, de manera que l'un oferia aliment a l'altre en una mena d'al·lelotròfia obligada. El *tío Pepe* es lamentava amargament dels estralls, amidava les pelleringues i calculava si faltava cuir, és dir, si, amb la palla els muls també havien devorat matèries d'origen animal. El *tío Pepe* pensava en la quantia del dany, mentre Gros, amatent, oferia a les bèsties uns crostons de pa sucat amb vi. I fent algú senyal d'estranyesa per aquesta mena de desdejuni a trenc d'alba, Gros blasmava aquell home, per mal tracte que feia als animals, i ens contava el que ell, en els seus bons temps de carreter, atorgava als que li havien confiat. Sempre que, venint de Vilanova —deia— i anant a Barcelona, arribaven al Pas de la Mala Dona, a les Costes de Garraf, aturava el carro i feia beguda, però cadascun dels animals de la rècula

també menjava un tros de pa sucat amb vi. Segons la seva teoria, això els dóna molta força i els refà de les fadigues de la pujada.

Així era Gros: un sant de carn i ossos capaç d'oferir el seu abrigall a un pollós, si per atzar, pujant de Trévelez i seguint el camí ral —més que borrós, invisible— que es perdia entre misèrrims segalars i feia cap a Granada, demanava alberg al *cortijo*.

Però tornant a la relació interrompuda, el 1927, des de l'abril al juliol, explorarem el Rif, ell i jo, i aquell any publicàrem la primera col·lecció de plantes marroquines, amb el nom d'*Iter Maroccanum*. El 1928 continuàrem els mateixos treballs pel cantó de Djebala i Xauen, des de l'abril fins a darrers de juny. El 1929 jo vaig treballar al Marroc, altre cop al Rif, i Gros herboritzà per darrera vegada a la província de Màlaga. El 1930, com ja ha estat dit, treballàrem a la banda occidental del Marroc, a la Garbia. El 1931 féu la darrera gran excursió botànica: explorà l'extrem sudoccidental de la Península Ibèrica, des de Huelva als Algarbs.

Gros ingressà molt tard a la Junta de Ciències Naturals, però li féu gràcia d'uns serveis més que excel·lents: immillorables. Cinc anys després d'ingressar-hi —per tant als cinquanta-vuit anys— es pot dir que ja coneixia els principals gèneres de la flora peninsular. Això permetia de fer-li llargues llistes de plantes que li servien de guia per a col·lectar. Si, per exemple, li era indicat que a tal o tal altra muntanya de Màlaga calia collir-hi una «ravenissa de flor groga semblant a la del Montgó, però de fulla més curta i de fruit més ample», ell portava d'allí, sense la més lleu vacil·lació, la *Brassica latisiliqua* de Boissier i Reuter; si li posava que en determinat indret de les muntanyes d'Algezires havia d'herboritzar una centaura semblant a la de la Mola de Formentera, però de fulles més amples i capces més grosses, tampoc no dubtava a trobar la *Centaurea sempervirens* de Linné.

Que ell estava joiós de la seva suficiència, prou que se li coneixia quan tornava de les llargues excursions de tres o quatre mesos de durada carregat amb milers de plantes. Solament que ell sempre llevava importància al seu treball. I quan, després d'un d'aquests llargs viatges, ens assèiem tots dos a la taula de treball i anàvem repassant les plantes una a una, ell m'explicava, quan calia, les circumstàncies en què havia trobat cadascuna de les espècies que, essent rares, requerien els comentaris pertinents.

A propòsit d'això, i per fer veure fins a quin punt arribà a conèixer els gèneres de la nostra flora, referiré que, quan havent retornat d'Almeria es lamentava de no haver sabut trobar en un lloc tan precís com són els cims de serra de Maria una «sideritis de flor vermella» que li havia posat a la llista, i afegia que, en canvi, s'havia fet amb una *Stachys* de fulla molt peluda, collida al mateix indret, no feia sinó coincidir amb l'il·lustre Willkomm, el descobridor de la sideritis, quant a l'afinitat o semblança d'aquesta estirp, que duu el nom ben significatiu de *Sideritis stachydioides*.

Per a Gros, les llistes de plantes que li feia, amb les respectives indicacions morfològiques i topogràfiques, eren article de fe. Heus ací un fet que ho palesa. El mateix any indicat, el 1921, tan fructífer en descobertes interessants, va haver de visitar la Sagra, alterosa mun-

tanya aïllada enmig d'extenses comarques despoblades al nord-est de la província de Granada. La Sagra és lluny de tot arreu. Per anar-hi, des de la Puebla de Don Fadrique, cal fer una llarga jornada fins al peu del massís i després enfilar-se muntanya amunt per tal d'atènyer el cim. Entre altres espècies que calia recollir, Gros duia la indicació de la *Saxifraga Rigoi*, que es fa a les parts més enlairades de la muntanya. A judici del guia que duia en Gros tenien tard; si encara havien de pujar gaire més amunt o arribar fins al cim se'ls faria de nit pel camí i haurien de tornar a les fosques. Per altra banda, segons el guia, d'aquella mena de plantes que en Gros cercava, és a dir de saxífragues de fulles laciniades, tot n'era ple. La discrepància entre el guia i en Gros consistia en això: que Gros en cercava una altra de semblant, que es feia en punts més enlairats, i el guia desconfiava que se'n trobés de cap altra classe. Quan, incrèdul, aquest li proposava de recular i de donar per bona la que creix per tota la part baixa, Gros mirava el *rellotge d'alçàries*, dit vulgarment *altímetre*, i li feia veure que encara calia pujar cent metres més. Més enllanet, havent consultat un altre cop l'aparell, Gros li digué: «Ara hi som; ni trigarem a trobar-la.» I a menys de cent passes d'allà on eren sortia, en efecte, la *Saxifraga Rigoi*, amb la forma de les fulles i la disposició de les flors tal com en Gros havia indicat repetidament. I diu que el guia no es podia avenir que un català vingut de tan lluny, que mai no havia estat a la Sagra, sabés amb tantes minúcies quines plantes s'hi crien i els llocs exactes on són.

De tots aquests viatges botànics de Gros en queda el record escrit en moltes publicacions. Els treballs més importants de Carlos Pau, llevat únicament de la memòria que duu el títol de *Plantas de Yebala*, són fets prenent per base les recol·leccions d'en Gros. El primer fou publicat al segon volum dels *Treballs de la Institució Catalana d'Història Natural* i porta el títol de «Contribución al estudio de la flora de Granada»; el segon és la «Nueva contribución al estudio de la flora de Granada», publicat a les memòries del Museu de Ciències Naturals de Barcelona; i el tercer és «Plantas de Almería», una altra memòria d'aquesta sèrie.

Les *Iberis Grosii* Pau, *Iberis Grosmiquelii* Pau et F. Q., *Calycotome Grosii* Pau et F. Q. *Genista Grosii* F. Q., etc., perpetuaran el nom d'aquest humil treballador, com les seves plantes dels herbaris de l'Institut Botànic de Barcelona són els millors documents de la seva actuació com a recol·lector.

Amb tot això, encara no he dit que Gros era baix d'estatura, i en els seus temps de la cinquantena gros de noms i de fets. No perquè fos excessivament panxut, sinó, perquè, essent baix, ho semblava. Encara recordo com es meravellà que el seu cinyell no m'arribés a cordar a mi, que mai no he estat gras ni gaire ventrut. Tenia el coll curt i gruixut, un bon clatell, ben colrat, i la cara ampla i aplanada, amb els pòmuls poc o molt prominents, poc o molt camús, i de celles poc perceptibles. Els ulls no eren grossos ni massa petits, i quasi no tenia pestanyes. Si s'havien extraviat qui sap quins elements cromosomàtics de qui sap quina raça oriental i s'havien incorporat en la constitució somàtica de Gros, em penso que mai ningú no podrà esbrinar-ho. Però que la seva faç tenia un no sé què d'oriental era cosa fàcil de cop-

sar. I no ho retrec sinó com a fet indubtable, perquè va merèixer una mena d'assentiment plebiscitari en un teatre de l'Havana, quan, sortint a escena caracteritzat de xinès —i que consti que la caracterització no podia ésser més simple—, la gentada que l'emplenava, només en veure'l, esclatà en una formidable ovació. Quan ell m'ho contava encara li venien les llàgrimes als ulls.

Precisament això, el seu posat poc comú, li va produir alguna molèstia, sobretot a Andalusia. La caixa d'herboritzar, de Dillenius, llargaruda, de secció amplament el·líptica, de llauna pintada de verd, però a trossos despintada i amb lluïssors de llauna autèntica, acabava d'arrodonir la seva figura. Darrerament, mai no sortia cap allà sense una mena de carta d'identitat que solia fer-li el governador civil de Barcelona, per a mostrar a tota llei d'autoritats. Aquell salconduit li havia estalviat de dormir al ras més d'una vegada, quan als hostals el rebutjaven, o l'havia emparat si el populatxo, esfereït per la presència real o fantàstica dels *sacamantecas*, el prenia per altri.

Tot té el seu risc; i per fer-se més rural i menys estrany a la gent del país m'havia proposat de comprar-me un ase. Moltes vegades m'he penedit de no haver acceptat aquesta suggerència, que ara reconec plena de seny i de bon càlcul. Perquè ell em deia: «Un home amb un ase inspira confiança a tot arreu; un ruquet no em costarà més enllà de quinze o setze duros, i com que jo li donaré bon pinso i el faré pasturar com cal mentre col·lecto i preparo, quan acabarà la campanya encara el podré vendre a més preu. Em durà les premses i els queviures, l'aigua i el vi, i tots hi sortirem guanyant.»

Gros era absolutament enemic de fer-se veure. Quan, sentint els seus planys, i amb l'esperit propici a fer-hi una mica de broma, jo li deia que seria millor que cap ase i més adequat a la seva dignitat de Recol·lector de calçar-se unes botes en lloc de les espardenyes i d'abillar-se amb gec i gorra de galons, mostrant un rètol que digués: «Ajuntament de Barcelona: Recol·lector de plantes», el treia de polleguera. Per res del món no hauria sortit disfressat així, perquè ho temia com una facturació per ferrocarril o com una diligència en qualsevulla oficina estatal.

La seva catalanitat li traspuava pertot. «A l'Havana —em deia—, havia quedat parat més d'un cop quan, sense conèixer-me, i solament dient "Buenos días", em contestaven: "¡Hola, catalán!"»

Però, en canvi, mai no vaig saber per quina raó profunda, parlant català, havia substituït per mots castellans diverses paraules nostres. Per exemple: no deia mai galleda, sinó *balde*; ni mitjó, sinó *calcetí*; ni fusta, sinó *madera*… Un dia, però, em digué una de bona. Érem a Sierra Nevada, l'any 1923. Havíem sortit de Jérez del Marquesado i anàbem a herboritzar al barranc de l'Alhorí. Portàvem el *tío Pepe* com a guia i un dels dos muls, i, havent de dinar a fora, havíem pensat de fer arròs. Ho dúiem tot preparat i a punt, però heus ací que, essent ja lluny del poble, algú es va recordar que ens havíem deixat la cullera per a remenar l'arròs. No és que sigui una eina massa important, potser, però com que les parts altes de la serra

són talment pelades, no ens quedava ni el recurs d'improvisar-ne cap amb una rama d'arbre o d'arbust. Sortosament, segons el guia, encara érem a temps de demanar-ne una a la gent d'un *cortijo* d'estiu per la vora del qual havíem de passar. El guia ens hi dugué, i quan ell, de lluny estant i cridant fort, demanava a aquella gent si tenien una cullera per deixar-nos, i aquella gent semblava que feien l'orni, Gros, avençant quatre passes i enconcant les mans a la boca, cridà amb tota l'ànima: «Una cuchara! Aunque sea de fusta!»

La preparació botànica de Gros li venia de lluny. No costà gaire de fer-li conèixer les estirps que ell ignorava i, sobretot, de posar al seu abast intel·lectual el concepte de gènere. Fent de vailet, de pastor o de carboner, ja havia après a conèixer gran nombre de plantes, que prenguérem com a punts de referència. I si, després, d'una centaurea en deia una *Santa Orea*, o d'una *Statice* una *estassis*…, nosaltres ja ens enteníem. Les famílies costaren una mica més d'aprendre; però si d'una gramínia en dèiem *una mena de gram*, la cosa també es feia entenedora. Altres famílies, de característiques ben clares, com és ara les crucíferes, ja les coneixia d'una hora lluny, encara que per a ell eren *cursíferes*.

Els seus coneixements precientífics eren singularment estimables pel que toca als bolets. En coneixia gran nombre d'espècies, de les quals sabia no solament el nom usual, sinó els sinònims, les condicions en què viuen, l'època de fer-se, si són bons o nocius…, i, fins i tot, la manera de cuinar-los. Recordo amb satisfacció el bon paper que féu al Montseny quan, havent vingut a Barcelona Mr. Pearson, president de la Societat Micològica de Londres, calia col·lectar-li la major quantitat possible d'espècies. Les que Gros aplegà serviren de base a aquell eminent especialista per a redactar la seva *Contribució a l'estudi de la micologia catalana*, en la qual fa menció de cent vint espècies. Mr. Pearson anà a Sant Pere de Vilamajor, estudià les recol·leccions de Gros i passàrem tot el dia a la muntanya. A l'hora de dinar, Gros féu foc, deixà passar les flames, i quan el braseral començà d'esmorteir-se i estigué al punt, escalivà els rovellons i els pinetells de manera magistral. Així ensenyà a l'anglès que quan Linné qualificà de *deliciosus* aquest lactari no anava tan errat d'osques com algú de fora ha volgut suposar. Però a la pura delícia sols s'hi arriba amb una cuita ben estudiada, untant els pinetells amb oli del més fi, sucant amb oli un ramellet de bruc i passant-lo delicadament i sovint per les cartes del bolet posat a les brases cap per avall. Per torna, en acabant, encara ensenyava a Mr. Pearson com cal beure a galet amb la bóta; Gros sabia estirar el llavi inferior de manera molt seva, per tal que mai el rajolí no caigués fora de lloc, i sabia beure xerricant, les quals coses foren tan grates al nostre amic que ell també provà de fer-les, i, tot practicant-les, s'hi féu retratar.

No em cansaria mai de lloar el delit i la perícia amb què col·laborà a l'èxit de les diverses exposicions de bolets organitzades per la Junta de Ciències Naturals a l'hivernacle del parc de la Ciutadella. Ell era el col·lector que ens portava la quantitat més gran d'espècies i les més rares i admirables per tal de fer lluir aquelles exposicions, alguna de les quals fou visitada per tres milers de persones en un sol dia.

Gros també era un excel·lent narrador. Sempre en tenia alguna per contar, i sovint, en una tartana o en una diligència o en qualsevol reunió, era ell qui dirigia la conversa o bé l'únic que parlava. El seu tema predilecte era la seva pròpia història durant els anys que passà a Cuba, però podia encetar-ne moltes d'altres i desenvolupar-les de tal manera que tots se l'escoltaven sense perdre cap detall. Parlava pausadament, matisant la conversa i aixecant el to de la veu quan el tema s'ho portava o aixecant-se ell i tot, si és que seia, en arribar al punt culminant i efectista de la narració. Una vegada, al peu de Montcaro, als Ports de Tortosa, havíem acampat en una petita habitació temporària d'aquelles muntanyes. Cap al tard solia venir a fer-nos companyia un carboner bosquetà que era un feix de nervis i mai no callava contant històries de les darreres carlinades. Havent-ne referit de tota mena, a Gros li semblà que ja li tocava el torn a ell, i començà la història dient: «A Màlaga van treure els consums…», i féu una pausa tan solemne que aquell neguitós carboner, prenent la cosa com a definitiva, botà rabiós dient: «I què té a veure tot el que he explicat amb els consums de Màlaga?» Gros, impertorbable, allargant la pausa i sense respondre, continuà: «A Màlaga van treure els consums, i heus ací que…», i prosseguí amb tota la parsimònia i perfecta congruència.

Naturalment, captant o fent de vailet o treballant a la fàbrica, a Gros no li vagava d'aprendre de lletra. Més d'una vegada m'havia referit que quan tenia vint anys fets una nena de deu li va ensenyar de llegir i d'escriure. Feia mala lletra, però com a bon narrador també redactava amb gràcia i sense dificultat de cap mena. Una extensa carta adreçada a Carlos Pau en retornar de les excursions de Màlaga, l'any 1921, en la qual refereix detall per detall totes les incidències de la campanya botànica, fou publicada a instància d'aquell amic i a guisa de pròleg, en la segona de les seves memòries sobre la flora de Granada. De cartes semblants, per bé que més curtes, escrites per Gros anant de viatge, se'n conserven moltes als arxius de l'Institut Britànic d'aquesta ciutat. Solia explicar-hi el desenvolupament i tota mena de detalls dels viatges botànics, i sovint hi posava mostres de plantes per si calia donar-li instruccions per a preparar-ne més o menys exemplars.

Una de les seves narracions em servirà per a referir-me a una etapa de la seva vida que he passat per alt i que no conec sinó per aquest escrit i per alguns altres detalls contats per ell, en bona part ja esborrats de la meva memòria. Al·ludeixo a la seva estada a Cuba i a la narració titulada *El hombre de los mosquitos*, publicada a la revista *Cuba y América*, de l'Havana, el 1916.

El dia 20 d'agost de l'any anterior havia mort a la indicada capital l'il·lustre metge cubà Carlos J. Finlay, i Gros va escriure aquella memòria, d'unes quinze mil paraules, per tal d'afirmar un cop més, segons diu textualment, que les teories de Finlay eren les úniques que podien acabar amb el flagell de la febre groga mitjançant l'extermini dels mosquits transmissors. I fa la història de les seves pròpies peripècies entorn d'aquell problema, ben aclarit en arribar Gros a Cuba, però encara capaç de suscitar malfiances i controvèrsies.

Quan Gros arribà a l'Havana, el 17 de febrer de 1901, Cuba ja no era colònia espanyola, i encara estava sota el control de l'ocupació militar nord-americana. Ordres oficials manaven que els desembarcats que no tenien familiars o amics que responguessin d'ells havien de romandre al Departament d'Immigrants fins que qualsevol patró, llogant-los, els en tragués. El tercer dia d'ésser-hi, contractaren Gros i dos companys més per a fer de jardiners a l'Hospital de les Ànimes, de l'Havana. La cosa, però, era feta amb segona intenció, perquè aquell mateix dia, essent ja a l'hospital, a ell i a un dels seus companys, els proposaren de deixar-se picar per mosquits infectats de febre groga. D'aquesta manera —li digueren els metges— si és que la inoculació és eficaç, passareu una mica de febre, com quan us vacuneu de la verola o poca cosa més, però amb el gran avantatge que, un cop llestos, ja no podreu agafar la febre groga; farem constar que esteu immunitzats, i trobareu feina més fàcilment. El convenceren, i mitja hora més tard, el propi doctor Finlay i el doctor Guiteras, aplicant l'obertura d'un tub de vidre al braç de Gros, el mosquit de dins, ja preparat, el picà i s'inflà de sang fins a no poder més. Després tractaren d'inocular el seu company, però el mosquit féu el desmenjat i ho ajornaren fins a l'endemà. Ja tots dos amb sengles picades, un funcionari de l'hospital, cautelosament, els demanava quant els havien donat per a deixar-se picar pels mosquits. «Què voleu dir?», féu en Gros; «és que això té gens d'importància?» «Ja ho crec!», respongué aquell home. «Vosaltres sabeu el dia que entreu en aquesta habitació, però ningú no sap quan en sortireu.» Tot això no féu cap gràcia a Gros; però sabia dissimular-ho per tal de no alarmar el seu company de fadigues, un gallec, de nom Vergara, molt més pusil·lànime.

A mitja nit, quan es rellevaren les infermeres, n'entrà una de bellíssima, Clara Mass, nord-americana, a l'habitació on dormien el gallec i el català, acompanyada del mateix funcionari anterior, que insistí a preguntar, de part d'aquella, quant els havien donat. «Ja us he dit que res», contestà Gros. «Doncs heu estat uns babaus», digué, «perquè la comissió us hauria afluixat fins a cent pesos a cadascú, or americà, si ho haguéssiu sabut fer. Però us prego que serveu el secret». Gros ja no va cloure els ulls en tota la nit; no pels cent pesos, sinó perquè la cosa, anant així, és que tenia perill.

Passats tres dies el company de Gros presentava els primers símptomes de la febre groga; i a l'endemà els doctors Finlay, Guiteras, Ros i d'altres, amb gran aparell de bates blanques, anaren de bon matí a visitar el pobre malalt. I el doctor Guiteras cridà Gros per dir-li que no tingués por; que podia entrar a veure el company sempre que volgués i que dormiria a la mateixa habitació com cada dia.

Gros vacil·lava; no sabia si entrar o no a veure Vergara, el seu amic. A la fi, decidint-se, passà a dins i el veié amb una gorra de glaç al cap, amb els ulls sortint-li de les conques i, queixant-se, deia: «Me morro! Ay, mis fiyos!…» Gros es posà a plorar i es recordà que encara tenia mare i germans…

Tot el dia sovintejaren les anades i vingudes dels metges. Venien tot de cotxes i en baixaven els doctors; entraven, sortien, parlaven amb les infermeres; llegien els quadres de tem-

peratures, els gràfics del capçal del llit… Un d'ells, en tornar al cotxe, i havent-li demanat què li semblava, digué: «Senyors, és un cas típic! Les teories de Finlay han estat confirmades un cop més. Si ens fos possible d'exterminar els mosquits això s'hauria acabat.»

«Quina llàstima», afegia un altre. «Tants anys que fa que el doctor Finlay tenia la certesa d'això!» Quan Cuba encara era una colònia, Finlay demanà tres *quintos* al General Governador de l'Havana. «Per què els voleu?», li digué el General. «Per a inocular-los de febre groga», respongué Finlay, «fent per manera que els piquin mosquits infectats». La cosa anà així, i Finlay va disposar dels tres homes. Tots tres, sotmesos a l'experiència, agafaren la febre, i un d'ells morí. Aquest va ésser el primer triomf de Finlay. Però quan la indicada autoritat s'assabentà del fet, amenaçà Finlay d'arrencar-li la llengua si s'arribava a fer públic el resultat de l'assaig. Finlay hagué de callar; molts es burlaven de les seves teories i el tenien per un il·lús, mentre a Cuba la febre groga seguia fent estralls.

Al cap d'una setmana, Vergara, el gallec, es podia donar per salvat, i dotze dies després de la inoculació ja tornava a treballar a l'hort. Gros, en canvi, fos pel que fos, no va donar cap senyal de malaltia.

Aleshores, el doctor Guiteras li digué: «Què us sembla, Gros, en Vergara? Ja està llest i immunitzat. Mai més, vagi on vagi, no agafarà la febre groga. Què podríeu donar vós per ésser com ell?»

A Gros aquelles paraules li feren pensar molt. I l'endemà es presentà al doctor Guiteras i li demanà per tornar-se a inocular. Havent vist com se'n sortia Vergara, altres funcionaris de l'hospital també tenien ganes d'immunitzar-se. Gros ho arribà a intentar tres cops més sense cap resultat positiu; als altres tampoc no els varen fer res les picades dels mosquits. Però el mes de juliol del mateix any, Gros, que ja tenia molta pràctica en aquesta especialitat, preparà un pot amb una vintena de femelles joves del mosquit *Aëdes aegypti* —per altre nom *Stegomyia fasciata*— i el doctor Guiteras les donà a un malalt de febre groga per tal que, picant-li s'infectessin. Després, Gros passà a un altre pot tots els mosquits farts de sang, i matà els altres.

Amb aquests mosquits es va tractar d'inocular el virus de la febre groga a nou persones; entre elles a Taylor, cap del Laboratori de l'Hospital, i a miss Clara Mass, la infermera, ambdós americans. Gros també es presentà voluntari —un cop més!—, però fou rebutjat, perquè si Taylor, el cap del Laboratori, queia malalt, qui curaria dels mosquits i qui els alimentaria si Gros, el seu ajudant, també emmalaltia? Dels nou inoculats, set van agafar la febre; dos, no. En moriren tres, entre ells miss Clara Mass.

Enterrada la infermera, la darrera de morir, el doctor Guiteras parlà a Gross: «Mireu, Gros», li digué, «tots aquests mosquits diabòlicament infectats, poseu-los a part per si algú encara els vol aprofitar; per a mi han acabat els experiments».

Amb aquells nou inoculats, diu Gros, el triomf de Finlay fou definitiu.

Els experiments de transmissió de la febre, realment, havien acabat. Havia estat descoberta i comprovada la causa del mal. I una de les glòries de l'ocupació americana d'aquella

illa fou la ràpida extinció de la febre groga. Una comissió de metges militars americans, formada per Reed, Carroll, Lazear i Agramonte, comprovà oficialment la transmissió de la malaltia mitjançant el mosquit. Finlay també havia triomfat en el terreny oficial. I tot seguit es van prendre mesures sanitàries per tal d'acabar amb els mosquits. Les larves foren perseguides a les aigües, amb petroli i amb peixets capaços de devorar-les; s'eixugaren tota mena de dipòsits d'aigües, les fonts públiques i tot, i obligaren els bars i els cafès a servir gratuïtament aigua gelada a tothom qui en demanés.

Els experiments de transmissió de la febre havien acabat, realment. Però d'experiments encara en quedava un per a fer. I calia un bon tremp per a sotmetre's a aquesta darrera prova. Ja havien estat salvades milers de vides humanes; però calia salvar també el comerç de Cuba.

«Si ací tenim algun cas de febre groga», deien a Gros, «la gent del vaixell que surti de l'Havana haurà de quedar cinc o sis dies en observació abans de desembarcar en qualsevol port d'un altre país. Però les mercaderies seran implacablement desinfectades; i com que la majoria de les que Cuba exporta són fruites, els danys de la desinfecció seran sovint irreparables. Per tant, cal demostrar que l'únic mitjà d'infecció és la picada del mosquit infectat, i que cap mena de mercaderia no cal que sigui desinfectada». «I com ho podrem demostrar?», demanà Gros al Director de l'Hospital. «Molt senzill, senyor Gros. És molt probable que demà ens arribin unes caixes amb matalassos, llençols, flassades, coixins…, tot de robes procedents dels llits on han mort malalts de febre groga. Vós, Gros, heu de cercar-me uns quants homes que hauran de dormir damunt aquestes robes, i s'estaran set dies i set nits sense sortir de l'habitació on dormin.»

«Tanta impressió van fer-me aquestes paraules del Major Ros», diu el nostre home, «que no vaig tenir esma de contestar-li». A la fi, Gros, replicà: «Però és que aquestes robes no podrien dur el microbi de la febre groga». «Res d'això, senyor Gros. No hi ha microbis de la febre groga; és un virus que solament el mosquit és capaç d'inocular amb les seves picades». «I t'arribarà a convèncer!», diu Gros que pensava. «Però també m'havia convençut altres vegades i mireu què va passar…»

«Vaja, vaja», féu el Major Ros, «comptem amb vós!» «Mireu, major Ros, si a mi en lloc de proposar-me que em deixés picar pel mosquit m'haguéssiu dit que havia de dormir en tals condicions, no hauria accedit ni prometent-me tot l'or que val aquest hospital. Doncs, com voleu que després dels desgraciats experiments darrers ara us cerqui uns homes per a aquesta prova?» «Cal intentar-ho, senyor Gros» «Bé! Ho intentaré. Quant els he d'oferir?» «Fins a cinc pesos diaris.»

Després de diversos intents, Gros arribà a trobar un compatriota seu, un català, que, pel que es veu, no tenia manies. Però en calien d'altres. Aquell, però, li cercà el segon, que també es conformà amb la quantitat oferta, però amb una condició: que Gros també dormís amb ells, a la mateixa habitació i embolicat amb les robes dels morts. «Ho consultaré al Director», digué Gros; «si ell m'ho permet, acceptat».

Naturalment, el director de l'Hospital acceptà la proposta. Gros obrí dues caixes enormes i en va treure quatre matalassos, vuit llençols, quatre flassades i quatre coixins amb les coixineres corresponents. Tot era brut i fastigós. Gros posà un llençol a cada una de les tres cadires de l'habitació, i hi entraren tots tres. Gros es va asseure en una cadira i invità els altres dos a fer com ell, però feien com aquell qui no ho sent. Insistien a passejar-se d'una banda a l'altra de l'habitació. A la fi, Gros s'aixecà d'una revolada, es tragué de la butxaca un opuscle —*Fin de Fiesta*— i abans de començar-lo a llegir els increpà: «No vull que digueu que embarco els altres i em quedo en terra!»

A partir d'aquell moment la cosa canvià, i l'experiment, a la fi, cercant quatre homes més per a prosseguir-lo, es féu com havia estat ordenat. Tot va anar bé; ningú no va sentir ni la més lleu molèstia. En acabant, Gros va ésser felicitat: des d'ara el comerç de Cuba podrà trametre lliurement mercaderies sense cap mena d'entrebancs.

Gros continuà a l'Havana, al Laboratori de l'Hospital, on va aprendre a cercar i criar larves: de les vint i tantes espècies de mosquits dels contorns de la capital, onze les va descobrir ell. Va aprendre la tècnica microgràfica i la microfotografia, i quan el maig de 1906 retornà a la pàtria, el doctor De Buen el féu ajudant de classes pràctiques a la Universitat de Barcelona.

Aquest home extraordinari, devot apassionat de la ciència, humilíssim, treballador incansable, noble, lleial i honrat a més no poder, fou jubilat amb tots els honors per la Junta de Ciències Naturals, i es retirà a Mallorca, al poblet de Calvià, on anà a viure amb la seva dona. Allí va morir el 22 de febrer de 1949; els seus millors amics li cavaren la sepultura.

La guerra i els elements essencials del combat a la Catalunya medieval*

Discurs llegit el 1954
en la XXIV Festa Anual de l'Institut

Lluís Faraudo i de Saint-Germain
Membre de la Secció Filològica

Justament execrada per les mares i per un bon nombre de moralistes, la guerra és, això no obstant, considerada de dret natural i, més encara, estimada com un signe de progrés per la majoria de pensadors de tots els temps i de totes les races, que convenen que la tradició militar és el ressort que manté en tensió les energies vitals d'una nació i que aquesta mor quan, distès aquell, la tradició cau en l'oblit i no li fa batre més el cor. És llavors, diuen, que, degenerant el seny nacional en un pacifisme egoista i casolà, corre el risc de l'enviliment, fatal estigma dels pobles mansuets i resignats a llur obscura inferioritat que els torna presa preferent de les grans potències que es disputen la possessió de l'univers.

La protohistòria, d'altra banda, ens descobreix pel testimoni llunyaníssim dels seus materials i de les escenes vivament figurades en les pintures rupestres com la guerra fou la primera de totes les activitats col·lectives a què es lliurà la societat humana, i així és absolutament lògic que sigui l'art

* Inèdit.

de la guerra la primera de les arts ideades per l'home, trista realitat que hem de lamentar amb Hippolyte de Guibert, el brillant oficial i tractadista militar francès, un dels anomenats tàctics filòsofs que, a les darreries del segle XVIII, es condolia de la remota aparició en la història del sagnant flagell que, amb terrible empremta, ha segellat cada un dels successius períodes transformadors de civilitzacions i de pobles.

I si algun d'aquests s'ha singularitzat al món fins al punt d'haver arribat a ésser considerat com un dels pobles clàssics de les guerres i de les revolucions armades de gran envergadura, aquest és, certament, el nostre, que pot resumir la seva història dins el marc de les lluites sostingudes sense interrupció per la seva llibertat ja des d'abans de la formació de la nacionalitat independent.

Aquesta perennal i extraordinària pugnacitat dels catalans que es revela en la Història com a esdeveniment meravellós, és, això no obstant, explicable per ella mateixa com a natural i obligada si tenim en consideració que els tres elements essencials del combat —l'home, el terreny i les armes— sobreabunden tots tres en excel·lència d'aptitud bèl·lica a Catalunya.

L'home

L'home, primer element, és al nostre país descendent legítim de l'etnos ibèrica, situada territorialment al bell mig de la cruïlla dels camins de pas de les primitives masses invasores de ligurs, de gaèlics i de libiotartessians, influïda per elles i també per les activitats colonitzadores de fenicis i de grecs, seguides de les dominadores de cartaginesos i de romans. Hereu de races i de civilitzacions de tan diverses procedències antropogèniques, lluny d'haver resultat un tipus humà bastardejat i, per tant, híbrid i descaracteritzat, el nostre home constitueix, per contra, un producte ètnic pur i fortament delineat, inconfusible amb els altres tipus nacionals d'Europa, on, segons observa Renan, els més nobles països són també aquells en els quals la sang és més barrejada; la qual cosa demostraria que la teoria de les races pures té sovint les seves falles i que, en tot cas, no ha d'ésser portada massa lluny en les seves conclusions sobre la decadència de les famílies dinàstiques atribuïda a la permanent consanguinitat dels matrimonis.

Tots els historiadors, geògrafs i antropòlegs coneixedors de les coses de Catalunya convenen a afirmar l'originalitat i la força racial dels seus habitants, dotats de les primordials qualitats de l'etnos ibèrica i poblats avui encara dins els mateixos confins lingüístics i geogràfics marcats per Estrabó. Aquelles fortes qualitats sobrevivents expliquen la propietat característica del sentiment d'exclusivitat aspra i plena d'orgull, culminant en la desmesurada voluntat d'independència, si no política, sempre almenys individual, sentiment exacerbat pel contagi teutònic els visigots i que, juntament amb l'energia intel·ligent i la comprensió ràpida dels llatins, han fet el català apte per a les més grans empreses, en especial

per a les de la guerra, la seva passió favorita, a causa, potser, d'ésser el seu geni modelat a imatge de les ingents i esquerpes muntanyes que cobreixen la més gran part del territori nadiu.

Aquest element geològic, que estudiarem més endavant, com a segon factor essencial de la guerra que és el terreny, hem de considerar-lo ara sota l'aspecte d'efectiu determinant de les qualitats endògenes de l'element antròpic, tant, que hom pot afirmar una exacta correlació entre la natura ambiental de la terra i la fisonomia espiritual i material de la gent oriünda i habitant d'ella, marcada indeleblement del senyal peculiar del seu agre, fet ja de molt antic testificat en l'aforisme *la terra fa l'home*. La nostra terra imprimeix, doncs, amb vigoria singular aquest senyal als seus moradors dotats de tan vàries qualitats com és vari l'espectacle dels paisatges de plana, de muntanya i de costa de les seves comarques. De les muntanyes acabem d'apuntar la influència que exerceixen en la bel·licositat dels fills de Catalunya, on no trobarem un sol racó des del qual, semblantment a Grècia i Itàlia, no puguem contemplar les muntanyes, adés alteroses i feréstegues, adés rients i verdejants. I si la capacitat mestrívola dels grecs i dels llatins —romans per antonomàsia—, aquests com a dominadors polítics universals i aquells com a conductors intel·lectuals dels pobles d'Europa, pot ésser atribuïda a l'esperit comunicat per la visió imposant de llurs muntanyes, caldrà respondre afirmativament l'interrogant sobre això, formulat per Ruskin en demanar-se si la història dels cims de la terra no va íntimament lligada a la història dels cims del pensament. No és aquesta relació connexa —enigmàtica per al pensador anglès— gens distinta de l'anteriorment exposada sobre l'assimilació del geni del català a l'orografia del seu país natal. Així podem contemplar-hi els suprems ideals de la pàtria i de la fe, plasmadors del pensament i de la raó d'ésser de la naixent monarquia comtal barcelonesa, simbolitzats en les summitats de les altes muntanyes, testimonis presencials de la seva història perennement memorada en el Canigó, emblema gloriós de l'epopeia, i en el Montserrat, miraculosa seu marial i arca santa de les nostres tradicions cristianes. Tal s'asseu damunt el turó daurat de l'Acròpolis atenesa el símbol de la civilització hel·lènica, i, fundat sobre els roquissars, al peu del Parnàs, s'alça el temple apol·línic de Delfos, monuments ambdós exalçadors perpetus de la noble inspiració dels guiadors espirituals del món antic.

La fusió i la compenetració d'ambdós elements, home i terra, és el fet antropogeogràfic originari d'aquelles complexes condicions socials d'aspecte multiforme, ja polític, ja econòmic, determinants d'una nacionalitat, conjunt de qualitats que cada sector de la terra comunica a l'agrupació d'homes que hi neixen i l'habiten units per la voluntat i pel nexe de la comunitat d'idioma, de dret, de costums, d'interessos i de tradicions que constitueix el caràcter nacional conforme a la natura de la mateixa terra. La de Catalunya, a part tantes circumstàncies favorables a l'esperit de la guerra, gaudeix també, per la seva situació vora la mar llatina, del benefici de la via oberta a l'Orient prometedor de les seves cobejades riqueses, al·licient desvetllador de l'esperit d'aventura complementari del de la guerra i que fa

arriscar navegants i mercaders —tant com els soldats perseguidors de l'alada Victòria— en llurs peculiars empreses audacioses vers les escales de Llevant, «undas maris trasvolant magno cum timore ubi res et corpora pedunt cum dolore» a la recerca dels fabulosos guanys que els invitava a tresorejar en augment de la riquesa pairal, garantida per la sensació de seguretat interior que els era infosa gràcies a les protectores barreres de muntanyes defensives de les fronteres de la terra.

Per altra part, aquesta inquieta tendència centrífuga que estimula la gent catalana i, a despit de la nostàlgica passió d'enyorança de la llar, l'empeny a saltar fora de les muntanyes i de les valls natives més enllà dels límits nacionals, vers altres serres i altres planes, a abandonar l'empori de les platges pròpies i, a impuls d'aquells sentiments de bel·licositat o d'esperit mercantívol, a anar peregrinant en èxode incessant a través del món conegut, és resultat de la misteriosa força comunicada per la natura mateixa de la terra pàtria. I aquesta activitat caminadora es tradueix en aptitud per a la guerra, que no és altra cosa sinó la capacitat de moviment, dinamisme, acció de què la guerra és la manifestació més grandiosa, conceptes englobats en l'*agere bellum* que deien els romans en llur llengua expressiva i concreta, en la qual la paraula adquireix el relleu de l'escultura, significant com en la mobilitat i en la maniobra s'enclou el secret del vigor i de la reeixida dels exèrcits.

Així s'engendra gairebé espontàniament a Catalunya l'home d'armes en les seves més variades especialitats practicades amb perfecció no abastada mai pels seus congèneres d'altres terres, amics o enemics, aquests sobretot, que experimentaren recelosos ja, ben aviat, la traça temible dels foners i dels arquers ibers, ja, més tard, la precisió mortífera del tret dels ballesters medievals, esforçats combatents i no menys hàbils constructors ambulants de llurs pròpies armes, i, més encara, la impetuositat irresistible dels aguerrits almogàvers, terror de la potent cavalleria bardada, llur objectiu preferent i víctima presumptiva en les batalles. L'escola de l'almogaveria, pròdiga d'imprevistos atacs i de sobtades retirades seguides de retorn ofensiu, de paranys i d'escaramusses, donarà un caràcter força original a la composició i a la tàctica dels futurs exèrcits catalans i serà la mentora de les tropes lleugeres i irregulars de miquelets i guerrillers de tota mena sorgits com per encantament a l'àmbit de la pàtria envaïda o simplement amenaçada.

El terreny

He insinuat abans la versemblança d'una relació entre l'aptitud bèl·lica de l'home a Catalunya i la disposició violentada d'aquesta en gairebé tota l'extensió del seu territori, el qual, considerat adés en el concepte lat i estratègic de teatre d'operacions, adés en el restringit i tàctic de camp de batalla, constitueix el segon factor essencial, el terreny, concurrent a l'acte de la guerra.

L'orografia de línies intricades i d'abruptes altituds fa de Catalunya per ella mateixa una formidable fortalesa o plaça d'armes dins la qual havia d'engendrar-se fatalment, segons acabem de comprovar, la raça indomable de gent naturalment formada per a la guerra, en particular per a la guerra de muntanya que s'ha fet i es farà eternament a casa nostra. Així ho ha estat la dels suïssos en un país de constitució geològica anàloga consegüent a l'expansió septentrional dels Alps. Igualment a Portugal, penetrat pels contraforts descendents de l'extremitat galaica del Pirineu Oceànic i travessat més avall per les grans serralades hispàniques, observem un cas semblant quant al seu indòmit poble parió del de Catalunya, en el sòl de la qual, trasbalsat per l'expansió amplíssima del Pirineu oriental, més pròpiament Pirineu català o serra del Cadí, es destaca cap a migjorn la successió irregularment encadenada d'innombrables grops penyalosos plutònics o basàltics, entremesclats de planells i de moles encinglerades, dèdal informe més que no pas sistema orogràfic definit, romput únicament per l'Ebre corrent en demanda de la mar.

Aquestes terres excepcionals, diu Fervel, així fortificades per la natura contra les agressions estrangeres, són, en general, terres d'independència, segons ho testimonia la història particular de cadascun dels pobles damunt anomenats, i ofereixen, en conseqüència, el més gran interès des del punt de vista militar, aspecte sota el qual —afegeix— la terra de Catalunya no té res a envejar a les que a Europa figuren a primera fila. «En aquesta mena de països —escrivia el 1820 el savi general francès Rogniat—, les bandes irregulars, però coratjoses, valen tant com exèrcits. És així com els catalans han defensat moltes vegades llurs muntanyes amb èxit contra les millors tropes d'Europa.»

No obstant l'intricament caòtic de les nostres muntanyes, podem destriar-les en quatre grans contraforts que davallen de la serralada pirinenca catalana i que separen les conques dels cinc principals rius nats de fonts nostrades: la Muga, el Fluvià, el Ter, el Llobregat i el Segre, les carenes divisòries dels quals són, més que no pas els rius mateixos, les veritables línies defensives del territori català parangonat a la fortalesa més enrere imaginada, de la qual diríem que, dotada d'un quíntuple cinyell de muralles, cadascun d'aquells rius és el fossat respectiu i que els vessants de les cintures d'altures contínues que els encaixen fan, a banda i banda, l'ofici de l'escarpa i de la contraescarpa descendents de l'apitrador o parapet de la cresta, des d'on el defensor es troba en les més favorables condicions o de replegar-se a la línia de rereguarda immediata, o, convertit en ofensor, de precipitar-se contra l'enemic vacil·lant en l'intent d'escomesa ascendent d'escalada.

La disposició d'aquestes línies fluvials cara al nord, relligades l'una després de l'altra al Pirineu i corrent en direcció esbiaixada envolupant-se mútuament fins a desembocar a la mar, o a confluir amb l'Ebre la darrera d'elles, explica per ella sola, millor que no farien les teoritzacions d'una tesi especulativa sobre les subtils relacions entre la geografia i la història, la raó dels moviments d'exèrcits en les vicissituds de les nostres guerres pretèrites. Llur examen ens assabenta com la línia del Segre, prolongada per l'Ebre, la més excèntrica del siste-

ma defensiu, envolupant el conjunt de totes les altres, reuneix la doble condició de ruta d'invasió vers el centre de la Península i de mur fronterer oposat a una agressió provinent d'aquell indret. Aquesta línia gaudí molt d'hora d'una justificada celebritat per la presència de Cèsar durant la seva bella campanya contra Afrani, Petreu i Varró, lloctinents del seu rival Pompeu. El Fluvià, que envolupa el curs de la Muga, és la millor defensa contra un invasor venint del nord, sempre, però, que el Ter resti ben guardat per la seva capital Girona, baluard tradicional enfrontat als enemics d'allèn el Pirineu i que, ja, des dels dies de les expedicions carolíngies, inicia la seva dolorosa història de ciutat màrtir en les nombroses guerres d'invasió escaigudes per aquella part. I considerant, finalment, del Llobregat, línia diagonal del territori, la situació interferida i d'aproximada equidistància de les més externes del Segre i del Pirineu, es comprèn la raó del seu paper estratègic de posició de replegament i d'empara o d'apuntalament i de posterior contraatac, segons els casos. El riu, de més a més, amb la ramificació dels seus afluents, és la via natural de comunicació de Barcelona amb la més gran part del país.

La marxa vencedora de les armes cristianes en expulsar els sarraïns de la nostra terra hi anà creant successivament les circumscripcions jurisdiccionals, a les quals he al·ludit més amunt, governades per un comte. Si la situació escalonada d'aquests comtats, formats a partir del Pirineu, ens dóna una idea de la manera progressiva com s'anaren constituint, la falta de documentació contemporània, denunciada per Balari, ens impedeix de precisar-ne els orígens i de conèixer amb detall les raons que presidiren llurs respectives demarcacions possessionals. Però, a falta d'explicacions històriques, caldrà demanar-les a la geografia humana i aplicar als nostres comtats l'explicació racional i científica donada per Gaudry respecte a l'existència a l'antiga Grècia dels múltiples petits estats independents que dividien un territori tan reduït. L'eminent geòleg francès observa com en la disposició reticulada de les muntanyes gregues, resultant de l'entrecreuament de les serres, resten aïllades diverses planes, constitutiva cadascuna d'elles del nucli d'un poble amb vida pròpia, sota la protecció de les barreres formades per les muntanyes circumdants gairebé inaccessibles als exèrcits, i per a la defensa de les quals un sol grapat d'homes és suficient. Les muntanyes, generalment estèrils, no eren cobejables per a l'agricultura, i establien, entre les terres cultivables de les planes, intervals de prou extensió per a esquivar baralles sobre delimitacions dels territoris. La comprovada similitud orogràfica, abans exposada, de Grècia i de Catalunya, no és estrany, salvades naturalment les distàncies de cronologia i de diferent circumstància ocasional, que hagi donat lloc a casa nostra a la producció del fet geopolític idèntic al grec que representa la multiplicitat dels comtats catalans, els confins dels quals perduren acostats encara als mateixos que segles després demarcaran les vegueries i les comarques naturals del nostre territori i gairebé coincidents també, en algunes ocasions, amb els que de primer havia assignat Estrabó a les tribus dels primitius pobladors ibers. El geògraf grec atribueix la fragmentació estatal de la seva pàtria a l'orgull que impedí als pobles hel·lènics de reconèixer l'auto-

ritat única d'un cap comú, i afegeix que d'aquest mateix vici, elevat al màxim grau, patien els ibers, que, pel fet de no haver-se sabut unir en una potent confederació, es veieren successivament envaïts pels celtes, els cartaginesos i els romans. Els justament bescantats defectes d'individualisme i la consegüent insociabilitat dels catalans, descendents dels ibers, seria així obra fatal del geni malèfic de la desunió, afavorit pel doble conjunt d'insuperables causes d'hereditat humana i de configuració topogràfica del país que faran encara els uns i els altres objecte de noves invasions i dominacions amb posterioritat a les damunt esmentades. És oportú de recordar ací com, a causa de l'esperit de discòrdia atiat per la criminal insubordinació de Rocafort, sobrevingueren les desavinences que, trencant la solidaritat militar, portaren a punt d'imminent fracàs l'heroica empresa expedicionària dels catalans a Orient.

El conjunt defensiu natural descrit ha estat en el decurs dels temps històrics, objecte de successives millores per l'obra de l'home, que ha augmentat progressivament la potència fortalícia de la terra, responent en sentit militar al principi que *l'home fa la terra*, tan cert com l'aforisme invers. La geografia humana ens mostra, en efecte, la modificació que en profit de l'home ha experimentat la terra pel treball de les generacions en convertir-la en arable, en desboscar-la, en obrir camins, canalitzar les aigües, dessecar i sanejar maresmes i aiguamolls, etc. Una influència anàloga exerceixen en el terreny militar la fortificació permanent i el traçat de les vies de comunicació, que sembren el nostre sòl de castells i el solquen de sendes, de camins i de calçades, línies de marxa damunt les quals transitaren a través dels segles de la història, estols de gents de guerra de tota casta, i empares protectives aquelles, a l'abric dels quals s'encastellaven, quan al contrari, molt sovint no eren formidables construccions ofensives, malgrat llur immobilitat, amenaçadorament dreçades sobre altures que senyorejaven bé una frontera, bé una contrada, bé una cruïlla de camins, i en barraven a l'enemic les vies d'accés i influïen així resoludament en el curs de les operacions d'una guerra.

La geografia militar de Catalunya, l'estudi històric de la qual il·lustra en gran manera la nostra Arqueologia, reflecteix en la toponímia actual de les seves localitats i dels accidents del terreny l'antiga existència d'innombrables obres de fortificació, singularment castells, torres i talaies, que ens denuncia l'abundància dels apel·latius *Castell, Castella, Castells, Castellar,* i de llurs diminutius *Castellet, Castelló,* sols o seguits d'adjectius o substantius de significació vària, i, semblantment la còpia més gran encara dels noms *Torre, Torres, Torrell, Torrella, Torrelles, Torreta, Torroella,* etc. amb múltiple sotsdenominació. Així mateix, la confusió en el substantiu llatí popular *spilio* de les etimologies llatines *specula* 'talaia' i *speculum* 'espill', origina els noms de la serra d'*Espill*, del Puig *Espill*, dels poblats d'*Espills* i d'*Espiells*, denominacions evocatives de l'espill, el sinònim *mirall* del qual engendra les de *Miralles* (de Copons i de Carme, Coll de *Miralles*, Pont de *Miralles*, Serra de *Miralles*, Torrent de *Miralles*), i cal recordar, a més a més, com de la versió *specula* per la veu germànica *warta* 'guarda' o 'guàrdia', adoptada pels francs, es deriven els noms de la *Guàrdia, Guàrdia, Guàrdia Pilosa, Guàrdia* del Prat, *Guardasivenes*, Sant Pau de la *Guàrdia*, amb llurs formes dimi-

nutives *Guardiola, Guardiola* de Berga i de Bagà, Sant Salvador de *Guardiola* i *Guardiolada* (primitivament *Guàrdia* Alada), *Guardiolans,* llocs els quals conserven en llur terme records o ruïnes de talaies, vulgarment dites *terres de moros*, un temps erigides quan aquells foren accidentalment posicions frontereres veïnes dels sarraïns en els avanços graduals de la reconquesta cristiana. Més nombrosos són encara els testimonis manuscrits de l'existència de talaies, que ens demostren documentadament l'abundància d'aquests elements de guaita que formen, sistemàticament escampats, la primera xarxa definitiva de la Marca Hispànica i creixen cada dia fins a arribar a fixar-ne els límits en el curs del Gaià, on afronten, a migjorn, amb la zona inhabitada entre el Penedès cristianitzat i el Camp de Tarragona ocupat pels alarbs. Contínues i recíproques cavalcades o algares tenen lloc sobre aquella zona de fricció que avui anomenaríem *terra de ningú*, traduint el *no man's land* anglès, denominació aplicada, a partir de la Gran Guerra de 1914-1918, a l'extensió de terra compresa entre ambdues línies bel·ligerants que, atesa aquella habitual reciprocitat d'incursions de tala i de rapinya, caldria potser anomenar més aviat *terra de tothom*.

Si a la civilització romana som deutors de la primera coneixença de l'art militar que transformà els nostres guerrers primitius en autèntics soldats parions de llurs mestres que, no solament pel patró modèlic de la legió, ans encara per les altres organitzacions de la milícia de Roma, imprimiren a les nostres aquelles característiques més o menys accentuades que han de perpetuar-se en les ulteriors institucions de guerra, li devem semblantment la subsistència perdurable de l'obra portada a terme sobre la terra colonitzada, fortificada amb construccions defensives (*arx, castrum, oppidum*) i coberta de vies de comunicació, damunt les quals han transitat les successives nissagues racials engendradores de la nacionalitat catalana que les ha conservades tot modificant-les a la seva faisó peculiar amb previsora cautela, garantia de seguretat i d'independència.

Les vies romanes no eren en realitat sinó carreteres militars, itineràries de les victòries que asseguraven el domini de l'Imperi, tant la metropolitana via Augusta que travessava de nord a migjorn tot el convent tarraconense, com les seves derivacions extensament ramificades per tot el territori en un filat de camins veïnals, la construcció dels quals no hem de creure pas que fos precisament ocupació dels ocis de les legions, car no és versemblant d'imaginar l'altiu legionari, estacionat al seu campament de repòs, lliurant-se a la dura feina de traginar, tallar i assentar pedres a les calçades, treball més propi d'esclaus, que pesà amb major probabilitat sobre els habitants sotmesos, i més, potser, com a mesura de represàlies, puix que la victòria no era sempre fàcil a les armes romanes.

D'entre altres vies traçades sobre les antigues romanes, reparades i pavimentades de nou en els períodes històrics posteriors, hem de recordar, per la seva important capacitat circulatòria, la *strata francisca*, construïda *ad hoc* pels francs, en ocasió de la gran expedició, amb proporcions de croada, de Lluís d'Aquitània, el qual l'any 801 portà a terme la presa de Barcelona. Aquella via que, seguint a trossos el traçat de la via Augusta i baixant de la

Cerdanya pel coll de la Perxa, anava cap a Barcelona i el Penedès, determinà la línia general de marxa i d'operacions del poderós exèrcit organitzat en els tres cossos destinats a operar conjuntament i successiva: el primer, el del comte de Girona, anava a establir el setge formal de la Ciutat, mentre Guillem, duc de Tolosa, conduïa el segon enllà del Llobregat a ensenyorir-se de Tarragona a fi d'impossibilitar tot intent de socors dels sarraïns, i el tercer travessava el Pirineu, sota el comandament personal del rei, apostat en reserva al Rosselló fins a l'hora d'ésser cridat a obrar decisivament.

Considerant ara el terreny sota l'aspecte purament tàctic, podem comparar-lo a una arma de dos talls, perquè si a vegades ofereix facilitat per al moviment de les tropes i presenta punts sòlids per a reforçar l'execució d'una maniobra o per a una resistència eficaç, d'altres vegades, per contra, oposa dificultats a la marxa i obstacles a la vista. Així, doncs, el terreny és part integrant del combat al mateix temps que l'armament i la capacitat maniobrera de la tropa.

Si l'objectiu natural de la guerra és la destrucció de l'adversari, cal combatre'l on se vulga que es pugui trobar, és a dir, en tota mena de terrenys, i, per això, el fet de saber treure'n el millor partit constitueix el gran problema a resoldre encara que sigui modificant-ne la disposició, preparant-los per fer-los més transitables o més resistents o més adaptables a les circumstàncies del moment mitjançant les obres passatgeres de l'art de la fortificació de campanya. Cal, però, un agut cop d'ull militar i un pregon coneixement dels elements d'acció disponibles en tot instant per a aprofitar-se avantatjosament d'aquella preparació.

Les més ressonants victòries obtingudes en els històrics camps de batalla pels grans jerarques de la guerra, són degudes a la possessió en grau eminent de l'esmentada perspicacitat visual unida a l'oportunitat a fer entrar en joc, a l'hora precisa, els elements armats, frustrant així d'un cop les presumibles intencions de l'enemic.

Un exemple sorprenent de la preparació tàctica del terreny per a una acció defensiva al mateix temps que ofensiva, fruit de la genial iniciativa i de la pràctica mestrívola dels capitostos catalans, el trobem en la postrem campanya dels expedicionaris a Orient enfrontats contra el comte Gualter de Brienne, el duc (*megaskir*) franc d'Atenes, a conseqüència del seu rompiment amb la Companyia, conflicte que es resolgué en una sola batalla seguida de la fulminant derrota del bell exèrcit de Gualter, que morí en l'acció i perdé el seu ducat, del qual s'ensenyoriren els victoriosos catalans, que amb aquesta feta definitiva posaren un triomfal aturador a l'èpica carrera de les glorioses gestes a Grècia.

La topada d'ambdós exèrcits, succintament relatada per Muntaner (cap. CCXLI), i més explícitament, pel grec Nicèfor Grègoras, tingué lloc el 13 de març de 1311 a l'entrada de la plana de Tebes («en el bell pla, prop Estives»). «E en aquell lloch havia un pantan»: el llac Copais que, sense desguàs visible i alimentat pel riu Cefís (Képhissos), aleshores era una capa pantanosa, d'extensió variable, que l'eixut de l'estiu dessecava a vegades gairebé del tot i de la qual els catalans, en proporció numèrica d'un contra dos, van fer llur broquer defensiu:

«d'aquell pantan la companyia se féu escut». I, per la seva part, Grègoras afegeix que, no bé els catalans tingueren notícia de la proximitat de l'enemic, llauraren el terreny de la plana i, desviant vers ella, mitjançant regueres, les aigües del riu, inundaren el camp de batalla per ells elegit i prest convertit en un vast fangar llacós, hàbilment dissimulat per l'herbei, on rellisquessin i s'encastessin els cavalls guarnits de bardes i del qual no poguessin sense gran treball deseixir-se. Així s'esdevingué, en efecte, «que els cavalls del comte, al brugit que els almogàvers faeren, giraren envers lo pantan, e aquí lo comte caigué, e la senyera, e tots aquells qui a la davantera vengren». Els cavallers francs, feixugament armats i muntats *a la guisa* o *a la brida*, sucumbiren en massa agafats pel llot i passats per l'espasa dels àgils peons, «que de tots. DCC. Cavallers no s'escaparen mas solament dos, que tots moriren, e lo comte e tots los altres barons del principat de la Morea, que tots eren venguts per destruir la companya».

Tant com fou d'aferrissada i cruenta la batalla, ho fou de rotunda i decisiva la victòria, obtinguda, a major honor dels vencedors, en aquelles mateixes planes de Tebes sembrades dels trofeus militars més cèlebres de la Grècia clàssica: Platea, Cheronea, Leuctra, Coronea, immediats al terreny de combat del Cefís on va acabar tràgicament el poder franc de la Grècia continental, aterrada pels homes de peu catalans la flor de la seva cavalleria, així com vuit anys abans ho havia estat per les milícies burgeses dels flamencs a Courtrai, en una batalla lliurada en circumstàncies episòdiques singularment semblants, la cavalleria del comte Robert d'Artois, integrada pels barons portadors dels més rancis blasons de la noblesa de França. Ambdues paoroses derrotes foren preludi dels grans i definitius desastres que havia de sofrir més tard la cavalleria francesa, durant el període de la guerra dels Cent Anys, enfrontada amb els arquers anglesos a les funestes batalles de Crecy, de Poitiers i d'Azincourt. Aquelles jornades assenyalen l'inici de la supremacia, sempre més conservada, de la infanteria, que serà la reina de les batalles futures. L'aforisme del comte d'Artois, no desmentit fins aleshores —«Cent hommes d'armes valent mille fantassins»—, era irrevocablement abolit.

Les armes

El territori català, enclòs dins els límits del perímetre triangular traçat per l'alterós mur pirinenc, per la gran línia fluvial sicori-ibera i per la dilatada vora litoral mediterrània, accidents geogràfics conceptuats, segons hem vist, tan favorables al fet de la guerra, és encara afavorit a la mateixa fi per la Natura, que reserva, estotjats abundosament al subsòl de moltes comarques, els minerals ferruginosos, do preciós que l'industriós enginy popular transformà sàviament en el millor ferro conegut, per mitjà de la farga catalana —principi de la siderúrgia moderna—, clàssic procediment siderúrgic no superat en l'excel·lència de la seva producció

que havia de proporcionar amb prodigiositat als nostres combatents el tercer element essencial per a guerrejar, que són les armes.

Dels temps dels grecs i dels romans ençà han estat considerats sinònims en totes les llengües els termes de ferro i d'arma blanca, l'espasa, per doble antonomàsia, l'arma noble sobre totes i emblema simbòlic universal de la milícia. L'armament fa el paper més preponderant en l'art militar que deu tots els seus progressos als invents i als perfeccionaments de les armes i els elements ofensius. Cada augment en poder i eficàcia de l'arma ha obligat a reforçar la resistència de les armadures i els altres elements defensius, sense exceptuar la fortificació, que regularà sistemàticament la seva potència d'oposició a la fúria percucient de la turmentària, en la mesura de l'amenaçador increment destructiu del maquinisme bèl·lic.

Així, són les armes les que subordinen a llur influència l'home i el terreny, els altres dos factors essencials en el combat. Fins i tot la tàctica, que és la base de la ciència militar i, millor encara, pot dir-se que compon tota aquesta ciència, ha d'ajustar les seves formacions i els seus moviments i evolucions a la natura, a la potència i a l'abast de les armes. Els catalans, avesats per temperament a l'ús d'aquestes, es distingeixen igualment en els oficis i en les manufactures de l'armeria.

La fabricació de les armes pels ferrers de tall, i, simultàniament, la de les armadures pels cotamallers, prestigià davant el món medieval el nom de Catalunya i en particular el de la nostra Barcelona, constituïda llavors en el centre principal de confecció i de comerç d'aquelles. En el vell lèxic francès eren designats amb els noms respectius de *barcelonnois* i *barcelonnoises* els broquers i les piques que donaren gran fama als avantatjats gremis i confraries dels armers de la ciutat comtal, la memòria dels quals perdura encara avui en el nom dels carrers de l'Espaseria, de la Dagueria, de la Freneria, on es trobaven instal·lats llurs obradors. De no menor crèdit gaudien els ballesters barcelonins constructors d'aquesta arma, tan mal vista dels nobles com preferentment estimada per les classes populars, entre les quals es reclutaven en gran nombre els més destres tiradors. A l'inventari dels béns del rei Renat d'Angers es registren en sengles anotacions: «une herbalaiste d'acier de Chateloigne» i «une autre petite herbalaiste de Chateloigne garnie de petites tilloles». En un dels llibres de Tresoreria de la Casa Reial de Catalunya-Aragó, consta com Jaume II, un determinat dia de juny de 1303, en ocasió de les vistes concertades amb Ferran IV de Castella, ordenava que vingués d'allí dalt cap ací en Bernat Martí, de la cambra reial, «car lo trametia lo senyor Rey a Barchinona per aportar unes armes manades fer en Barchinona a obs del noble En Johan Manuel», i, semblantment, en el *Dietari* o *Manual de novells ardits* consta una adquisició de passadors de ballesta sol·licitada l'any 1381 per Joan I de Castella als consellers de Barcelona, fet sovint repetit, abans i després d'aquesta data, per part d'altres monarques i prínceps castellans, així com de Portugal i de Navarra.

En Muntaner, en el capítol XLIII de la seva *Crònica*, ens informa puntualment de l'extraordinària productivitat de les indústries de guerra de Catalunya, convertida per complet

en arsenal o immensa drassana aplicada als treballs preparatoris de la famosa expedició de Pere el Gran a Sicília, i ens fa una prolixa enumeració de les armes i dels enginys i pertrets de tota mena que amb febril activitat es construïen «en les ciutats qui són dintre terra (…) així que, tant eren los feyts grans, que per tot lo món anava la nomenada».

No cabria, per sumària que fos, dins l'espai de la present dissertació una notícia descriptiva de cada una de les armes que sabem usades a l'edat mitjana pels nostres homes de guerra. Llur conjunt constitueix, tant n'és el detall nombrós i variat, un imposant museu d'armeria històrica, el simple catàleg explicatiu del qual formaria un gros volum de profitosa consulta per als historiadors i per als arqueòlegs. Per a donar-ne una idea estimo que serà suficient enumerar la sèrie dels termes més corrents del vocabulari medieval d'armeria extrets dels textos de cròniques i de documents, tant dels diplomàtics com dels literaris de l'època. Cal remarcar d'aquests darrers especialment la glossa d'armes i armadures que figura en els rims del poema *L'arnès del cavaller* de Pere March, les animades descripcions de batalles campals i de combats singulars del *Tirant lo Blanch* i del *Curial e Güelfa*, les eruditas reflexions de fra Eiximenis en el *Regiment de prínceps*, etc.

Així, doncs, i començant entre les armes ofensives per l'*espasa*, esmentarem la dels ibers (*gladius hispanus*) de doble tall, lleugera i finament tallant com la *framea* germànica, a diferència de la curta i ampla dels romans, que no feria sinó d'estoc i a distància com a arma llancívola, imitada, però, dels sarraïns i creixent en pes i en llargària (*spata*) sota els francs. A partir del segle XII: el *manerès*, espasa de dues mans, el *bracamart* o *basalart* (baix llatí *badilardus*), la *bordonassa* o *espasa bordonenca*; i dels glavis curts: el *punyal* (*pugio*), la *daga*, el *costaler* (*culter*), el *coltell* (*cultellus*), la *brotxa*.

De les armes securiclàries, recordarem la *destral*, l'*atxa*, la *destral de doble tall* (*bipennis*) a estil de la *francisca* dels carolingis, i, de les armes percucients, la *maça d'armes* i el *martell* (*amrab*, entre els àrabs).

De les armes d'ast: la *llança* llarga i pesada dels cristians, adoptada pels musulmans, que abandonen les més primes i lleugeres aportades per ells de l'Aràbia; la *guisarma* o *bisarma* (*hasta securiclata*) semblant a l'alabarda que fereix de tall i de punta; la *pica*, el *bordó*, la *róncola* o *roncó*, dall enastat, a manera del ferro de la partesana. De les armes llancívoles, hereves del *pilum* i de la *falarica* dels romans: la *caulina*, el *dard*, l'*ascona*, l'*espelt* (*spiculum*), l'*atzagaia*.

Tocant a les armes de git o de projecció (*missilia*), cal notar: en primer i més antic lloc, la primitiva *fona* (*funda, fundibalum*) o *mandró*, tostemps usada, gitant pedres, bales o pilotes d'aram o de plom; l'*arc,* engegant *fletxes* o *sagetes* (*sagittae*), *empennades* i *rotllons* (arc rotlloner); la *ballesta* (*ballista*), engegant així mateix *fletxes* i *sagetes*, *tretes* i *passadors*, *rotllons*, *vires* i *viratons*, *cairells* o *quadrells* (*missila telum quadrum*). La *ballesta d'estrep* o de dos peus, arma poderosa i de llarg abast, era encollada mitjançant l'*armatost*, la *gafa*, la *tallola*, el *cranequí*.

Dels ginys o enginys de guerra (*artelleries*), assenyalarem primerament els de projecció components de la multiforme maquinària catabalística (*tormentum*) de tradició romana, a la qual sempre fidels els catalans retornen al seu ús a partir del segle XII, aliats als pisans importadors i usuaris d'aquelles màquines durant la primera conquesta de Mallorca per Ramon Berenguer III. Cal recordar ara d'aquells enginys el nom del *fenèvol* (*fundibalum, fustibalum*); de la *ballesta de torn* (*balista*) o *catapulta*; del *pedrer* o *pedrera* (*petrabulum*); de l'*onagre* (*onagrum*); de la *brígola*, citada sovint a les cròniques de Jaume I i de Pere el Cerimoniós; del *manganell* o *almanganell*; de l'*almajanec* (àrab *al-manjanik*); de l'*algarrada* (àrab *al-arradah*), peça favorita dels sarraïns, que se'n serveixen per a contrabatre els ginys de Jaume I, assetjador de Mallorca i de Borriana; del *trabuc* i del *trabuquet* (baix llatí *trabuchum, trabuchetum*); la *gossa* (baix llatí *gunna*), expressament prohibida a l'usatge *De magnatibus* i a la llei de Jaume I, de la *cabreta*, emprada al setge de Balaguer contra Jaume d'Urgell.

Quant als projectils (*missile*) que llançaven aquestes màquines, eren corrents, ultra els grans carreus de pedra, les grosses *boles de plom*, les *bales rases* i barres gruixudes de ferro roent; *calders* de metalls en fusió; *vaixells* fràgils de vidre i de terrissa carregats de calç viva en pols (*olles de calç*), d'oli bullent, de pega fosa; cadàvers humans o carronyes d'animals o altres matèries en putrefacció obrant a manera dels gasos de combat d'avui; artificis de foc grec com eren els de quitrà dels sarraïns (*al-katran*); dards incendiaris (*malleolus*), tals les sagetes fusiformes emborrades de combustible en la forma que Jaume I descriu a la seva crònica: «nós faem fer sagetes en semblança de filoses, e metia hom dins estopa ab foc encès, e tiraven-les los ballestes…»

Una altra agrupació d'artilleries és la constituïda pels enginys d'assalt i d'accés ofensiu al mur enemic sense batre'l prèviament. S'hi comprenen els *castells de fust* (*helepolis*), grans construccions locomòbils, algunes d'elles de proporcions extraordinàries, com eren aquells castells de Jaume I construïts pel seu enginyer (*mestre de les artelleries*) Nicoloso d'Albengena i el d'Alfons el Magnànim, que és descrit al Dietari del seu capellà; els *cadafals*, bastides fixes, de gran altura dominant la muralla atacada de dalt l'enginy estant pels ballesters i els foners: les *cledes* (*crates*), galeries de fusta cobertes de pells, de feixos de ramatge, etc., sobre la trinxera (*cava*) a manera de les *testudo* i de la *vinea* romanes; la *gata* (*cata*), enginy tectori cobridor de l'ariet; la *manta, mantell* o *mantellet*, abrics rodadissos protectors d'atacants i dels minadors: el *banc pinjat*.

Una tercera agrupació d'enginys bèl·lics és la dels arietaris demolidors per col·lisió i perforació de les muralles. Són màquines del tipus únic de l'ariet (*aries*), del qual deriven amb noms variats, no pas deguts certament a diversitat de llur senzilla estructura invariable, sinó a causa de la diferent disposició de llurs aparells cobridors i protectors de la gent destinada a la maniobra d'apropinquament per a batre el mur en bretxa. Entre d'altres es comptaven el *cranc*, el *corb* (*corvus*, *corax*), la *carcamusa*, el *precipitari* i el *buçó* (germ. *bôzen*), les

característiques del qual, semblants a les dels altres enginys del grup, són adjectivament representades en el dístic de la cançó de la croada contra els albigesos per Guillem de Tudela:

A la santa Pasca es los bossos tendutz
Qu'es be loncz e ferratz e adreitz e agutz.

Les armes i els enginys defensius eren en quantitat incomptable, i aquelles protegien tant com els guerrers mateixos, llurs corsers de batalla. Les armadures són compostes de múltiples peces de variades formes adaptables a les diverses parts del cos de l'home i del cavall.

A la defensió del tronc s'aplicaven durant els segles IX a XI les carregoses *brunies* i *certenies* (germ. *certa* 'camisa') confeccionades en forma de túniques de teixit espès cocerat i tot cobert d'anelles cosides, o imbricat d'escates d'acer; la cota d'armes de malla és usada més endavant fins als darrers segles medievals quan, al segle XV, s'imposa la modificació radical de l'armadura, d'aleshores més cuirassada, substituint les peces rígides articulades a les malles, insuficients ja a resistir el cop terrible de les tretes penetrants de les cada dia més poderoses ballestes de dos peus. Variants de la cota mallada eren la *lloriga* (*lorica*), el *camisol*, el *gonió*, el *gipó fort* de Jaume I, el *gesaran* o *jaseran* (d'*Al-Djazaïr* 'Alger') de lleugera i fortíssima malla, l'*ausberc* o *asberc* (germ. *halsberc*), el *gambaix*, amb afegiments de peces soltes de reforç, com el *guardacor*.

Les extremitats superiors anaven protegides per peces addicionals com eren: *braoneres, guardabraços, braçals, colzeres, avantbraços, manyoses, guantellets,* i les inferiors per *cuixeres, gamberes, grebes, sabatons* amb esperó, o amb acicat per a cavalcar a la geneta.

El cap es cobria amb la *cofa* o *escofa* (baix llatí *cuffia*), entretelada o acocerada, que duia al damunt el *capmall*, caputxa de malla, o bé el *batut* de cuir, sobrecoberts per l'*elm* (baix llatí *elmus*) cònic amb espiga o nasal guardant la cara; el casc (*galea*) esferoïdal, o acampanat, o cilíndric d'imperial plana i davallant fins al coll per a reposar sobre els muscles; el *capell* de ferro, la *celada*, el *bacinet*, el *cabasset*. Eren peces addicionals dels elms: la *barbuda*, les *galteres*, la *visera.*

Armes d'activa defensa per a cobrir-se i parar els cops eren l'escut (*scutum*), el *pavès* (baix llatí *acutus grandius*), l'*escut de barrera* clavat de punta en terra, protecció del ballester, l'*adarga* (*targa*), el *broquer*, la *rodella.*

El corser entrava en combat ben encobertat de bardes protectores del cap i del pit, dels flancs i de les anques, de la gropa i de la cua. Peça principal de l'arnès del cavall era la *sella d'armes*: la pesada o a la guisa, la lleugera o a la geneta, la del corser, l'acarada.

I considerada, finalment, de les fortaleses, les forces, els fortalicis, els castells, la doble funció defensiva i ofensiva, de què hem parlat abans, esmentarem del primer concepte les parts essencials de llur massissa construcció, que són les *muralles* i les *torrasses*, coronades ambdues de *murets* o *murons*, *merlets* o *dentells*, i circuïdes de profund *fossat*, ja sec, ja ple

d'aigua, amb afegiment de *barbacanes, torricons* i *torres albarranes, lliça, paliçada* o *palenc*, *pont llevadís, rastell, verdesca* (baix llatí *bestrachia*). Com a parts ofensives de la fortificació es poden considerar, suspesos sobre portes i portells, els *cans*, adequats per al tir subvertical de projectils i d'altres materials danyosos (plom en fusió, aigua, oli i pega bullents, etc.), que feien vulnerable l'agressor arribat a la base del mur en la defensa immediata, així com, en accions de la defensa a distància, facilitava la precisió del tir de trajectòria recta horitzontal de les màquines balístiques la favorable disposició de les *troneres* dels apitradors, al mateix temps que a través de les *arqueres, sageteres* i *ballesteres* foradades a la muralla, a les torres i a les garites (baix llatí *escaraguaita*) voladisses a les cantonades, s'engegaven certerament i a cobert de perill els trets d'arcs i de ballestes.

A l'edat mitjana feudal els castells tingueren la màxima importància militar, i es multiplicaren en tal forma que és rar a la nostra terra el poble que no posseeixi o no hagi posseït, immediat i en lloc elevat, un *castell*, un *castellet* o un *castelló*, fet copiosament testimoniat, segons hem vist, per la toponímia catalana.

El drama grandiós de la guerra

Home, terra i armes, la tríade de factors essencials del combat, en trobar-se, com hem vist, florents d'eficàcia amb excepcional exuberància a Catalunya, no és gens de meravellar que hagin imposat a la seva població aquell ingènit esperit de combativitat que s'acusa per la participació constant que, en el drama apassionat de la guerra, tingueren com a protagonistes principals els seus homes armats sobre l'ensangonat escenari polèmic, tant en terra pròpia com en les estranyes més remotes. La Història, en cada una de les seves èpoques, que vénen a ésser altres tants actes del drama, els anà assenyalant en les seves escenes de guerres i campanyes, en les mutacions episòdiques de batalles i de setges, llurs heroics papers a representar en els sinistres teatres de la guerra, interpretant l'argument dictat en cada cas pels conflictes dimanants d'ambiciosos plans polítics de prínceps i dinasties bel·licosos.

Mers espectadors imaginaris d'aquest terrible joc escènic, haurem de recordar, bé que molt sumàriament, a fi de completar el símil, l'organització d'aquelles masses operants degudament instruïdes per a moure's —guerra és moviment—, observant les prescripcions de l'estratègia i de la tàctica, mudables també amb les èpoques històriques modificadores, segons hem vist, de l'armament que, obedient al seu torn a les progressives perfeccions de les arts industrials, impera sobre els altres elements essencials de la guerra i, més encara, sobre la tàctica mateixa, summa i compendi de tot el saber militar.

La natural bel·licositat d'un poble, si és suficient a engendrar amb facilitat el guerrer coratjós i bataller, no ho és a formar el soldat, factura legítima de l'estat militar que, en acréixer el valor natural i les inclinacions agressives de l'home per mitjà de la inflexible discipli-

na que el moralitza i per l'eficàcia de la preparació tècnica que l'instrueix, l'eleva a la condició de combatent professional, membre conscient de l'organisme nacional que és un exèrcit, contràriament a les improvisades aglomeracions sovint demagògiques i gairebé bàrbares dels patriotes en armes. Hi ha, per tant, una diferència radical, malgrat que a vegades siguin confosos, entre l'esperit militar i l'esperit —o més aviat instint— guerrejador, els quals cal destriar bé. I cal fer notar de passada com el guerrer, fruit espontani de l'exaltat amor a la pàtria, amb freqüència estèril per la seva mateixa vehemència irreflexiva, pot i ha d'ésser convertit en el soldat, fruit conreat per l'art i la disciplina regnants en les fortes col·lectivitats orgàniques cent voltes més profitoses a les finalitats patriòtiques perseguides.

A manera de corol·lari de les reflexions precedents, serà oportú de fer remarcar ací un fet constant que ens ensenya l'espectacle de la Història i que pot enunciar-se com a llei invariable, això és, que les institucions militars d'un poble han seguit sempre en llurs progressos i en llurs decadències l'estat respectiu de prosperitat o de declinació política del cos social que les sustenta. Per obligada conseqüència s'estableix, doncs, entre la història militar i la civil o general una connexió de correlativitat o paral·lelisme palesa en tots els segles i, més especialment, en aquells de gran densitat en fets de guerra, com ho foren els succeïts durant la vida pretèrita de Catalunya confirmadora d'aquella llei de concordança entre els esdeveniments polítics i el desenrotllament de les institucions marcials, el renom de les quals va associat al record de les nostres velles efemèrides històriques més sonades. Així constatem com els dos grans segles de l'edat d'or catalana marquen la plenitud del poder militar de la nació, contràriament als següents segles d'adversitat, quan, eclipsada la personalitat política autòctona, s'apaga semblantment la viva brillantor de les seves armes.

Immortalitzen les jornades d'aquelles dues centúries els records perennes dels més cabdals fets d'armes i dels més preclars noms de capitostos conductors de guerres de la nostra història. Si al segle XIII culminen les figures preeminents de Dalmau de Creixell, el polemarca genial ordenador dels estats salvadors de la Cristiandat a les Navas de Tolosa; de Jaume, el rei conqueridor de les illes, de les terres del Llevant peninsular, i de Pere, fill seu, vencedor dels reis francesos a Girona, al Coll de Panissars i a Sicília, així mateix relluen del segle XIV les memòries de les prodigioses empreses transmarines d'Itàlia, de Grècia i de l'Àsia Menor per obra de grans capitans: els Roger de Flor, els Muntaner, els dos Berenguer, el d'Entença i el de Rocafort, i dins el quadre d'honor d'insignes almiralls, la fama perdurable dels Roger de Llúria i dels Conrat Llança, dels Bernat de Vilamarí i dels Santa Pau, dels Mallol i dels Marquet, dominadors del pèlag grecollatí i de les costeres africanes. Les èpiques gestes d'ambdós segles, resum grandiós de les glòries militars catalanes, es relliguen sense interrupció a la sèrie de les innombrables accions dels temps precedents en contínua garlanda de llorers mai no marcits, honor de les armes guiades pels nostres estrenus guerrers, a partir de les èpoques més reculades, en lluita aferrissada contra invasors i enemics de tota llei.

Sota l'alt comandament d'aquells egregis barons, i seguint llurs victorioses ensenyes, les nostres braves mainades havien ostentat en tota ocasió pel món l'exemplaritat de les més excelses virtuts militars, signes germanes de les supremes qualitats cíviques del gran Poble d'on eren eixides.

Els medicaments d'abans i de després del 1900*

Discurs llegit el 1955
en la XXV Festa Anual de l'Institut

ANTONI ESTEVE
Membre de la Secció de Ciències

Quan vaig rebre l'encàrrec de preparar el parlament de torn per a aquesta diada de Sant Jordi vaig dubtar bastant sobre l'elecció d'un tema adient a aquest acte.

Per un cantó, com a membre de la Secció de Ciències de l'Institut d'Estudis Catalans havia de decantar-me vers un tema més o menys científic, tant més, tenint en compte la meva manca absoluta de dots literaris i oratoris. Per altra banda, pensava en la solemnitat de la diada i en aquest auditori tan selecte però tan heterogeni: literats, historiadors, professionals de totes menes, etc.

La meva primera intenció era de fer un estudi paral·lel dels avenços de la química i de la farmacologia, sobretot en aquests darrers cinquanta anys. El tema era interessant en poder constatar i demostrar que les grans descobertes terapèutiques, principalment en aquest segle, són el fruit d'unes conquestes prèvies fetes per la química. Conquestes a vegades transcen-

* Inèdit.

dentals en el camp d'aquesta ciència i de la fisicoquímica, i a vegades considerades secundàries, científicament parlant, però que en aplicar-les a l'estudi de productes d'interès terapèutic han donat grans resultats per a la medicina.

Malauradament, un treball complet en aquesta doble via científica requeria un temps i un espai de què no disposava, i, pensant sempre en la vostra benevolència, em semblà interessant de fer un estudi molt esquemàtic de la descoberta dels principals medicaments tot convidant-vos a fer una passejada històrica molt ràpida que ens permeti d'observar l'enorme diferència qualitativa i quantitativa entre els medicaments d'abans i de després de l'any 1900, tot fent una especial atenció a la gran garbellada selectiva que hom començà el segle passat i que s'ha intensificat gairebé exhaustivament, potser massa exhaustivament, en aquests darrers cinquanta anys.

Un dels grans farmacòlegs anglesos, J. H. Gaddum, creu que, des dels temps prehistòrics fins al present, els medicaments que experimentalment i científicament es poden considerar útils no passen dels tres-cents. Naturalment, hi ha molts casos en què compta com un medicament allò que en realitat és un grup o família de medicaments, tan abundants des de l'aparició i la importància cada dia creixent de la síntesi orgànica. Citarem com a exemple el grup dels barbitúrics, que, malgrat que hom coneix centenars de productes d'aquesta sèrie o família química, en la llista de Gaddum consta com un solament.

De l'estudi d'aquesta llista es dedueix que el nombre de medicaments descoberts i seleccionats durant els darrers cinquanta anys és, si més no igual als seleccionats des dels temps més primitius fins a l'any 1900. Per altra banda, cal convenir que molt abans d'aquesta data la humanitat tenia remeis realment valuosos que a vegades eren oblidats o menysvaluats a causa de trobar-se barrejats entre llargues llistes o receptes amb productes totalment inútils. Moltes d'aquestes drogues antigues s'han convertit en medicaments d'una gran utilitat després de fer-ne un estudi farmacològic a fons com, per exemple, veurem en l'efedrina, obtinguda de l'efedra, utilitzada ja pels xinesos.

Doncs bé; abans que tot donarem, si us plau, una mirada a la història dels medicaments des de les primitives civilitzacions fins al segle XIX. Observareu tot seguit un fet: la descoberta i l'estudi dels medicaments durant aquesta tan llarga època es pot dir que s'ha fet esquemàticament sota aquesta trilogia:

HERBARI - RETORTA - LLATÍ

Diem *herbari* i no *botànica* perquè les plantes eren utilitzades d'una manera exclusivament empírica. Diem *retorta* i no diem *química* perquè molts productes foren descoberts i coneguts sota el signe de l'alquímia. I diem llatí perquè els medicaments procedents de les primitives civilitzacions foren coneguts llegint essencialment textos llatins o, darrerament, llengües neollatines.

XINA. La dada farmacològica més antiga que es coneix al món pertany amb tota possibilitat a la civilització xinesa. És de l'any 2700 aC i correspon a una descripció de les plantes, feta per l'Emperador Shenlung, que cita, entre d'altres, amb el nom de Ma-Huang, l'ephedra, que quatre mil anys més tard havia de servir per a aïllar-ne el principi actiu, l'efedrina, tan utilitzat en l'actualitat.

També són drogues que devem a aquella remota civilització el ruibarbre, el te amb la seva cafeïna, i el sègol banyut.

ÍNDIA. L'antiquíssima civilització índia va influir extraordinàriament en la terapèutica d'Occident a través, com veurem més endavant, de diverses vies, entre d'altres la d'Hipocràs, que féu viatges molt a l'interior d'Àsia i també la dels metges d'Alexandre el Gran, que admiraven els seus col·legues de l'Índia, sense oblidar la dels metges àrabs, sobretot la d'Avicena.

Entre els medicaments que corresponen a aquest immens país cal recordar el cannavis, la mostassa i el sucre d'origen vegetal, sarkara.

EGIPTE. Pertany a la primitiva civilització egípcia un dels documents més antics dedicats a l'estudi de les drogues i les malalties. Fou escrit mil cinc-cents cinquanta anys abans de Crist, i és conegut amb el nom de papir d'Ebber en honor a l'insigne egiptòleg que l'importà de Tebes el 1875. Conté moltes observacions exactes sobre els purgants, especialment el senet, i també descriu el tani com a estringent al costat d'algunes sals de ferro, coure i zinc. Preconitza el fetge per a combatre la ceguesa nocturna, que pot considerar-se, amb tota seguretat, com el primer antecedent a la descoberta de la vitamina A. Finalment, els egipcis coneixien perfectament la planta Amni Visnaga, de les llavors de la qual hom ha obtingut recentment la khelline, utilitzada per al tractament de l'angor pectoris.

GRÈCIA. Caldria molt d'espai per a resumir amb tota justesa la important aportació de Grècia a la terapèutica i doctrina mèdica de tots els temps. Aquesta aportació s'ha de desdoblar, naturalment, en dues vies diferents: per un costat, enriqueix la cultura incipient europea amb moltes de les descobertes i dades procedents de l'Índia, la Xina i d'altres països d'Orient, i, per altra banda, la seva pròpia i autòctona aportació.

Per abreujar destacarem únicament, entre els semidéus o herois de l'antiga Grècia, Esculapi, que passa pel primer a practicar la medicina clínica.

Entre les escoles primitives citarem la segona escola Eleàtica, si més no perquè el seu fundador, Leucip, descriví amb el nom d'*àtom* les partícules indivisibles i immutables que constitueixen els cossos.

No podem pas passar de llarg l'escola de Cos, sintetitzada per la diguem-ne dinastia dels Hipocràs. El segon de la dinastia és considerat universalment com el pare de la medicina, conegut, com sabeu, amb els sobrenoms *el Gran, el Diví* i *el Vell*. Nasqué a l'illa de Cos al segle V abans de Jesucrist. Hom li ha atribuït moltes apòcrifes, però sens dubte són autèntics els seus Aforismes, que tots els comentadors de la història de la medicina consideren com la més gran glòria d'Hipocràs. El seu mètode de tractament era ben senzill; considera-

va que el metge havia d'ésser l'intèrpret de la natura que calia no contrariar, sinó ajudar. Així, dóna lloc el seu conegut lema «Natura sanat, medicus curat», fonament dels consells higiènics i de la dietètica.

Finalment, cal destacar l'escola peripatètica amb les dues grans figures: Aristòtil, nascut el 384 aC, i Teofrast, nascut l'any 371 abans de Jesucrist. En el llibre d'aquest darrer, sobre matèria mèdica, es recullen probablement tots els coneixements d'Aristòtil sobre medicaments, molts d'ells fruit de la seva ininterrompuda relació amb Alexandre el Gran.

Entre els principals medicaments coneguts i citats per primera vegada pels grecs cal destacar l'àloe, com a purgant, l'opi amb tota la seva immensa importància, i la falguera mascle, per al tractament dels cucs intestinals.

ROMA. En arribar a la civilització romana farem atenció a la dinastia dels Dioscòrides en què Pedaci, nascut probablement a Sicília al segle I de l'era cristiana, escriví la *Matèria mèdica*, considerada com a insubstituïble, almenys fins a la fi del segle XVI. Aquesta obra, en cinc volums, estableix en molts de casos la sinonímia, l'etimologia, la preparació industrial, la purificació i l'adulteració de les drogues. Els medicaments que se citen per primera vegada en la *Matèria mèdica* de Dioscòrides, podem considerar-los com l'aportació d'aquesta civilització a la terapèutica, i entre ells cal destacar els diürètics alcalins, la santonina, algunes sals de mercuri i de plom, la lanolina, i algunes argiles que poden considerar-se com l'antecedent històric més llunyà del tractament de les úlceres de l'estómac per mitjà del caolí.

Les ciències naturals, tan cultivades a Roma, feren que naturalistes com Plini el Vell, autor d'un veritable tractat d'història natural, fes la descripció de les virtuts medicamentoses de moltes plantes.

Esmentarem, per fi, Galè, que nasqué a Pèrgam l'any 131 de la nostra era. Dedicat inicialment als estudis de la filosofia, es desvià molt aviat cap a la medicina, tot intentant de ressuscitar les teories d'Hipocràs, el qual ell admirava, al costat d'Aristòtil i de la seva escola. Per altra banda, anà a Alexandria, on obtingué molts coneixements de les civilitzacions orientals. Les seves fórmules no tenen la simplicitat de les d'Hipocràs, la qual cosa féu que alguns segles més tard Paracels bategés amb el nom de *Galènics* els polifàrmacs medicamentosos. Un dels escrits més importants de Galè és *De simplicisium medicamentorum facultativus* en onze llibres, sis dels quals contenen una llista alfabètica dels medicaments.

ELS ÀRABS. Creiem que hom ha exagerat un xic sobre els avenços de la Medicina en temps dels àrabs. La confusió potser ve del fet que els àrabs tingueren excel·lents metges que saberen aprofitar tots els anteriors coneixements de les primitives civilitzacions orientals.

Del procés de l'expansió dels àrabs, dels límits de llur imperi i de llurs vicissituds en la conquesta, en teniu, millor que jo, unes idees i unes dades ben clares; però en aquest moment és interessant de fer constar que a la península Ibèrica molts dels medicaments útils i d'altres de secundaris, utilitzats abundantment fins fa pocs anys, foren introduïts per ells i

arribaven per aquesta via fins a Catalunya. Cal insistir que per aquest camí venia no solament la pròpia medicació dels àrabs, sinó la importància per ells dels països d'Orient.

Per altra part, el coneixement dels medicaments avançava a poc a poc per la costa nord del Mediterrani: Grècia, Itàlia i sud de França; és a dir que, mentre els àrabs portaven les noves medicacions seguint el sud del nostre mar i, travessant Gibraltar, les introduïen a la Península, per un altre cantó les mateixes medicacions venien d'altra banda del Pirineu. Doncs bé; l'anella final que enganxà aquestes branques de la cadena que avançava pel nord i pel sud del Mediterrani fou geogràficament Catalunya. Pràcticament ja veurem tot seguit que aquesta unió va cristal·litzar a l'entorn d'una de les personalitats científiques més destacades al llarg dels temps: Arnau de Vilanova.

Cal remarcar, com hem dit abans, que la cultura aràbiga ha fet possible l'existència de metges d'una gran vàlua que feren conèixer al món medicaments d'una gran utilitat com són la càmfora, importada de Malaia, i el còlquic, que si bé havia estat descrit per Dioscòrides com un verí, els autors àrabs l'utilitzaven contra la gota. També empraren l'argent, l'or i, finalment, l'acnit.

Entre els autors àrabs que excel·liren fora de la nostra Península cal destacar Avicena, que nasqué l'any 980. Fou altament influït per la cultura índia, sobretot pels susruta, que li inspiraren el *Kanum Fil Tebb* o *Cànon de la medicina*, un dels tractats de matèria més conegut i usat durant l'edat mitjana. El seu millor deixeble fou Mesuè el Jove, que triomfà a Bagdad i al Caire durant el segle X. Les regles donades per Mesuè sobre l'elecció, la correcció i la composició dels fàrmacs, han estat mundialment conegudes amb el nom de cànons de Mesuè, que posteriorment foren incloses a la majoria de les primitives farmacopees.

Entre els autors àrabs peninsulars citarem Abulcasis, de Còrdova, que, com a Avenzoar de Penyaflor, exercí a Andalusia durant el segle XI. Cal destacar, finalment, Averrois, també natural de Còrdova, amb una fama i un prestigi que arriben a la cort del soldà Almansor del Marroc, a qui acudí per acceptar finalment alguns càrrecs públics que li portaren molts disgustos. La seva obra més important fou el *Kitab el Kollijjat* (*Llibre de la saviesa universal*) on descriu per primera vegada un fet d'immunitat adquirida en assegurar que els antics malalts de verola no tornen a ésser atacats per la mateixa malaltia.

EDAT MITJANA. Durant molt de temps hom havia considerat l'edat mitjana com una època d'escàs balanç positiu en la història científica mundial però ja sabeu prou bé que durant aquests darrers anys hom ha intentat de revaloritzar-la. Aquesta tasca no afecta pas en gran manera la història dels medicaments i de la medicina, ja que, si deixem a part la creació de l'hospital que pot considerar-se com la gran conquesta mèdica de l'edat mitjana, no hi trobarem gaires fets remarcables quant a descobertes en l'art de curar.

Durant l'edat mitjana assoliren un gran relleu a Europa dues escoles [en blanc] medicaments, té molt poc interès, i la de Salern. Se sap poca cosa de la fundació d'aquesta escola mèdica de Salern, que exercí una gran influència durant l'època medieval, i que, si bé alguns

autors consideren que té l'origen en algun convent benedictí, el fet cert és que durant l'època més brillant d'aquesta escola, situada prop de Nàpols, els seus membres eren seglars.

L'obra cabdal de l'escola és el *Règim de l'Escola de Salern*, atribuït a Joan el Milanès, però que en veritat fou escrit, en vers, per diversos autors. Aquesta obra té el capítol «De Ponderibus», en què s'estableix un sistema de mesures conegut amb el nom de pesos salernitants, que ha arribat fins als nostres dies. Hom hi parteix del gra de blat: vint grans fan un escrúpol; tres escrúpols fan una dracma; nou drames fan una unça, i dotze unces, una lliura.

Entre els membres de l'escola de Salern només parlarem de Roger de Salern, figura relativament poc coneguda, però que té l'enorme interès d'haver estat el primer a tractar empíricament els malalts de goll amb el iode que indubtablement contenien les cendres de les esponges i les algues que feia cremar per preparar el seu medicament l'any 1170.

Més amunt hem dit que les dues branques de la cadena científica de la història dels medicaments avançaren per les costes nord i sud del Mediterrani fins a trobar-se finalment al peu del Pirineu. Aquest podríem dir que fou el camí ample i normal; però cal considerar que l'escola de Salern en constituí una drecera o, si voleu, una avançada.

Durant els segles XII i XIII començaren a aparèixer pel centre i el nord d'Europa alguns estudiosos de la filosofia i la natura que influïren extraordinàriament en el progrés de les ciències mèdiques. Només citarem com a exemple Roger Bacon, que probablement nasqué el 1210 a Ilchester, i estudià amb aprofitament a Oxford i a París. Té un interès especial per tal com recomana amb un gran entusiasme l'estudi experimental dels fets per a combatre les supersticions que tant abundaven en aquella època. Aquesta posició li atragué l'odi dels seus companys de claustre, que l'acusaven de màgic i d'herètic, la qual cosa el portà a ésser condemnat a presó durant deu anys.

Excel·lí en aquesta època Arnau de Vilanova, que nasqué el 1235 en algun poble del bisbat de València i que morí en el mar en una travessia de Nàpols a Gènova quan probablement anava a visitar el papa Climent V a Avinyó. És, sense cap mena de dubte, una de les personalitats més extraordinàries de l'edat mitjana. Estudià a Nàpols i exercí a París, a Montpeller i a Barcelona. Viatjà molt. Alguns dels seus llibres foren escrits a l'Àfrica. Pel fet d'haver nascut a València poc temps després de la Reconquesta, devia conèixer l'àrab tan bé com el seu idioma matern. El seu mestre en llengües hebrea i orientals fou Ramon Martí, que regentà el Col·legi dels Dominicans de Barcelona.

El nostre amic professor Joaquim Carreras i Artau en el seu excel·lent pròleg als Escrits Mèdics d'Arnau, de la col·lecció «Els Nostres Clàssics» diu textualment:

> Dels dos caires de metge i de reformador, que han estat assenyalats en Arnau de Vilanova, el primer és el fonamental i perdurable de la seva personalitat. Les dèries religioses, socials i polítiques no l'afogaren mai. Ben al contrari, el seu prestigi professional serví constantment a Arnau de

trampolí per a encimbellar-se a la privadesa de reis i de papes i alhora d'escut per a esquivar les condemnes i persecucions a què les seves gosadies i quimeres l'abocaren. Per això, després de mort, mentre la seva empresa evangèlica s'enfonsava a la primera reacció de la jerarquia eclesiàstica ofesa i només en subsistia per un temps un lleu record diluït en llegenda, la seva fama mèdica i científica s'afermava vigorosa sense afeblir-se per espai de tres segles. Arnau de Vilanova ha estat el màxim representant de la medicina europea des de Galè a Paracels.

Aquests dots excepcionals el feren creditor d'un gran prestigi que queda reflectit, per exemple, en el fet d'ésser metge consultor de tres papes i dels nostres comtes reis Pere III i Joan II, així com dels reis de Sicília i de Nàpols.

Malgrat que hom li atribueix més de cent vint llibres, cal tenir en compte que molts d'ells són apòcrifs. Bé que no s'ha aclarit si Arnau era o no alquimista, la realitat és que era un gran reformador social, astròleg, visionari; en resum; un superdotat isolat en plena edat mitjana, que coneixia sens dubte tots els medicaments de l'època i que en els seus llibres *De Vinis* i *Tractatus de Venenis* demostrà conèixer a fons la destil·lació i la toxicologia.

Un altre català, el valor científic i universal del qual és prou conegut, fou Ramon Llull, que nasqué a Mallorca el 1232, però, contràriament al que passà amb Arnau de Vilanova, la seva aportació als coneixements mèdics i especialment a l'estudi dels medicaments, cal que sigui mirada d'una forma molt circumspecta, car la immensa majoria d'obres mèdiques o alquímiques que li foren atribuïdes avui es consideren apòcrifes. Això no obstant, hi ha almenys quatre obres mèdiques que amb tota certesa són autèntiques de Llull, en les quals s'interessa, més per la metodologia que no pas per la pràctica mèdica.

Com veieu, a l'edat mitjana Catalunya té un paper netament destacat en la història dels medicaments, sobretot al voltant de la gran figura d'Arnau de Vilanova. Però no s'acaba pas aquí la nostra aportació durant l'edat mitjana: a la darreria d'aquesta dilatada època, exactament a l'any 1347, pertany l'anomenat *Receptari de Manresa*, que es conserva en força bon estat a la Secció d'Arxiu del Museu Municipal d'aquella ciutat. N'és autor Bernat Despujol i conté una sèrie de fórmules o receptes seleccionades i preparades a base dels medicaments de l'època. El llibre fou descrit amb tot detall per Lluís Comenge, i posteriorment, pel doctor Oleguer Miró.

No podem deixar de citar tampoc Pere Benet i Mateu, que a les acaballes de l'any 1497 publicava a Barcelona un veritable tractat de matèria farmacèutica, resum de tots els coneixements de l'època. El nostre mestre i amic Rafael Folch i Andreu, parlant de la seva obra, diu que probablement és el primer tractat, escrit per un farmacèutic, no pas solament al nostre país, ans encara a tot el món.

El Renaixement. Coincidint amb la darreria de l'edat mitjana i el començament del Renaixement cal remarcar la separació, fins aleshores pràcticament inexistent, de la medicina i de la farmàcia. Els conreadors d'aquesta darrera ciència ja s'havien reunit en gremis a

les acaballes del segle XIII, els quals, inadequats per a organitzar la vida professional, foren substituïts pels col·legis del segle XV. El col·legi de Barcelona fou creat per Consell de Cent l'any 1433.

Els antidotaris, de què hem parlat abans, servien de guia molt anàrquica als primitius apotecaris per a preparar aquells llurs remeis tan polivalents. Per tal d'ordenar i de donar unes normes precises a llurs col·legiats, els cònsols o dirigents d'aquells primitius col·legis encarregaren a llurs membres més destacats la redacció, en col·laboració amb els metges, de llibres contenint les fórmules o receptes i *modus operandi* més apreciats en aquella època. Aquest és l'origen de les farmacopees, codis oficials que per aquest fet tenien tota la força legal per a imposar aquestes fórmules i tècniques a tots els col·legiats. La primera d'aquestes farmacopees coneguda al món és el *Ricettario fiorentino*, aprovat a Florència l'any 1498.

Cap a Barcelona l'alt honor d'ésser la segona ciutat del món en la redacció i l'aprovació oficial d'una farmacopea. Fou designada inicialment amb el nom de *Concòrdia*, i les tres primeres editades corresponen als anys 1511, 1535 i 1587. Aquesta darrera era la més coneguda, fins que a l'any 1944 el doctor Ballester, de Valls, donà a conèixer la del 1511, que cronològicament ha de considerar-se com la primera farmacopea barcelonina, publicada, doncs, solament tretze anys després de la de Florència. L'any 1950 el meu amic Àngel Martínez publicà un estudi detallat, acompanyat de moltes fotografies, del contingut d'aquestes tres farmacopees, de les quals el seu pare, actual titular de la Farmàcia Passapera, de Lloret de Mar, havia recollit un exemplar de cadascuna.

També a la fi del segle XV es produeixen dos fets que alhora tenen una gran influència en la història dels medicaments del segle immediat: la descoberta d'Amèrica (la importància de la qual ja podeu endevinar pensant solament en la seva rica i variada fauna i flora) i el naixement, a Einsiedeln, l'any 1493, de Felip Teofrast Paracels.

Paracels estudià inicialment la medicina al costat del seu pare, que era metge; però, home d'un talent natural extraordinari, molt aviat emprengué llargs viatges, i, encara molt jove, fou nomenat professor a Basilea, d'on hagué de marxar amb les mans al cap. El meu amic Miquel Masriera sosté que en un dels seus viatges, Paracels vingué a la península Ibèrica, però fins ara no s'ha pogut esbrinar ni el motiu, ni els resultats, ni la durada del seu viatge. El seu concepte de la medicina era totalment revolucionari, i la seva doctrina mèdica no podia ésser més agafada pels cabells. Considerava que els òrgans vitals i els sucs de l'organisme eren constituïts per mercuri, sofre i sal. Ja us podeu imaginar, doncs, la seva concepció del malalt i, en conseqüència, de la malaltia. Però, en canvi, al costat d'aquesta teoria tan estrafolària, defensa d'una manera meravellosa que la malaltia sols pot ésser vençuda pels medicaments químics, i afirma solemnement també que el veritable objecte de la química no consisteix en la fabricació de l'or, sinó en la preparació dels medicaments. Abans de Paracels hom utilitzava, com heu vist, molt pocs medicaments químics, i, encara, per a ús

extern. El fundador de l'escola iatroquímica introduí a la medicina un gran nombre de medicaments químics. La victòria de la quemiatria fou absoluta.

Un dels seus deixebles fou Andreu Livarius, que nasqué l'any 1540 a Halle i exercí a Rotenburg. Pot considerar-se com el precursor més destacat de l'escola química alemanya.

Durant el segle XVI fou descoberta la utilitat del suc de llimona per a evitar l'escorbut, primer antecedent segur de la troballa de la vitamina C. També es provà la utilitat de l'oli de croton i de la digital. Finalment fou utilitzat l'oli de chaulmoogra per a combatre la lepra. A l'escola de Paracels hom deu la utilització de les sals de mercuri per al tractament de la sífilis.

No podem deixar de parlar dels conreadors de les ciències naturals durant aquest segle, les quals, al costat d'alguns medicaments útils i definitius aportaren a la medicina molts productes procedents dels animals i de les plantes que han estat utilitzats fins fa molt poc temps. Citarem solament Conrad Gesner, Maties Lovel, Antoni Nebrija i, finalment, Andreu Laguna, que com a metge de Carles V viatjà per Bèlgica i Alemanya i contribuí a la difusió de les obres clàssiques de medicina.

SEGLE XVII. El segle XVII ve presidit per la utilització del mètode d'observació experimental. Aquest mètode ja havia estat aplicat o, més ben dit aconsellat aïlladament en segles anteriors per Roger Bacon i pel nostre Arnau de Vilanova; però la glòria de la seva exposició i de la seva utilització sistemàtica és deguda a Francesc Bacon, nascut a Londres l'any 1561. Les dues grans figures del segle, Galileu i Newton, han de considerar-se com a seguidors en la pràctica d'aquest mètode.

Cal remarcar que al segle XVII foren fundades les primeres acadèmies científiques i aparegueren les primeres revistes professionals i tècniques. La descoberta d'Amèrica ja comença a donar els fruits i hom introdueix com a productes de l'altre costat de l'Oceà la quina —en què intervingué la comtessa de Chinchón i el seu metge Juan de Vega—, l'arrel hipecacuana, la mantega cacau, i, finalment, la nou vòmica, de la qual posteriorment hom extragué l'estricnina.

Entre els naturalistes i apotecaris d'aquella època cal destacar Turnefort, Malpighi, Lemery, Lefebvre i Sydenham, aquest darrer conegut amb el sobrenom d'Hipocràs d'Anglaterra, preparador de diverses tintures i extractes, especialment el laudan, que encara porta el seu nom.

A Catalunya s'inicia en aquesta centúria la dinastia dels botànics i farmacèutics Salvador. El primer, Joan Salvador i Boscà, nasqué a Calella l'any 1596, i el seu fill, Jaume Salvador i Pedrol, nasqué a Barcelona l'any 1649. Aquest darrer, el més important de la família, científicament parlant, estudià a Montpeller, i explorà França, Catalunya i alguns altres llocs d'Espanya en companyia del seu íntim amic Tourneford.

Entre els medicaments d'origen químic cal esmentar el sulfat de magnèsia, descobert el 1695 per Grew a les aigües d'Epsom; el sulfat sòdic, descobert per Glauber a Karlsbad;

l'àcid bòric i el borat sòdic, descobert per Homberg, i el citrat sòdic, descobert per Riverio, autor de la cèlebre poció antihemètica.

SEGLE XVIII. A mesura que avancem cronològicament en aquest tan breu resum històric, i sobretot en arribar al segle XVIII, la selecció dels valors humans i dels fets interessants a cada moment es fa més difícil, i, per tant, no tenim més remei que limitar-nos a la ressenya d'aquells que són indispensables per a l'exposició del nostre punt de vista.

Abans que tot cal tenir en compte que en aquest segle, tan fertilíssim en grans descobertes com són la màquina de vapor de Watt, la màquina elèctrica de Ramsden i la pila elèctrica de Volta, regnaren successivament dues teories per a explicar la constitució de la matèria: la primera, del flogiste de Sthal, metge de Jena, i la segona, de Lavoisier, màxim exponent de la ciència francesa en aquell segle. Té una importància extraordinària el fet de constatar que hom pot imaginar la teoria de Sthal concebuda per qualsevol alquimista de l'edat mitjana, mentre que Lavoisier, en la seva teoria, ens parla un llenguatge gairebé actual, en menys de cinquanta anys de diferència entre l'una i l'altra.

A mesura que les possibilitats de la recerca es van fent més amples, es dibuixa també l'especialització dels homes de ciència, pel qual motiu en aquest segle XVIII ens veurem obligats a dividir en tres grups, igualment interessants per als medicaments, els valors humans que anem a resumir.

Entre els naturalistes que directament o indirectament estudiaren els productes medicamentosos cal destacar en primer lloc Linneu, fundador del sistema i les nomenclatures mundialment coneguts pel seu nom, així com Jussieu, Lamarck, el comte de Buffont i Spallanzani. Al nostre país cal destacar la continuació de la dinastia dels Salvador amb els germans Joan i Josep Salvador i Riera. Cal recordar també Cavanilles Ruiz i Pavón, que exploraren el Perú i Xile i, finalment, Mutis, que com a metge del virrei de Nova Granada recorregué les terres de l'Amèrica Central tot estudiant-ne la gea, la fauna i la flora. Posteriorment fou proposat protomèdic i catedràtic de Medicina de Bogotà.

La descoberta dels medicaments dóna un gran salt en aquest segle XVIII. Citarem com a més destacades la de la vacuna antivariòlica per Genner a Anglaterra; la de l'èter sulfúric per Flovenius; la del carbonat sòdic per Leblanc; la del timol per Neumann; la del subnitrat de bismut per Odier; la de l'oli de fetge de bacallà (antecedent de la vitamina D) pels anglesos i, finalment, la utilització del jusquiam (o herba queixalera) per Storb.

La química avançà extraordinàriament amb la descoberta de la composició de l'aire per Scheele, natural de Pomerània, en aquell temps pertanyent a Suècia; de l'hidrogen per Cavendish, nascut a Niça, fill d'un lord anglès, dels gasos carbònic, amoníac, clorhídric i oxigen per Priestley, nascut a Bristol; i molt particularment per la descoberta de la composició quantitativa de l'aigua, duta a terme per Lavoisier.

El nostre país queda molt ben representat en aquest panorama mundial del progrés de les ciències del segle XVIII amb un home extraordinari, Antoni de Martí, coneixedor profund

de la química i la botànica, sense deixar d'interessar-se tampoc per la filosofia. Figura destacada, d'una gran categoria i de relació internacional és el cas del científic molt poc conegut al seu país, però del qual afortunadament es conserven abundants dades biogràfiques recollides, en aquest cas amb gran cura, pel seu biògraf Antoni Quintana, de Tarragona.

Antoni de Martí i Franquès, conegut també amb el nom de Martí d'Ardenya, nasqué a Altafulla el 14 de juny de 1750, bé que visqué normalment a Tarragona. Gran autodidacte, estudià, això no obstant, a Cervera, on no aconseguí, però, cap títol professional. Coneixedor a fons del llatí i del grec, llegia sovint Xenofont, Plutarc i Plató; ensems manejava amb una gran soltesa el francès i l'alemany. Les seves activitats fonamentals, la botànica i la química, no el privaren d'estudiar d'altres ciències afins com és ara la meteorologia, que li valgué a Tarragona el sobrenom del *Senyor que fa calendaris*.

Va dedicar-se no solament a l'herborització de les plantes, sinó també a la Fisiologia vegetal, sobretot a l'estudi del problema de la fecundació. Segons el nostre amic el professor Pius Font i Quer, el treball *Experiments i observacions sobre els sexes i fecundació de les plantes*, presentat a l'Acadèmia de Medicina de Barcelona, de la qual fou nomenat membre lliure, car no era metge, el posà al cim de la cultura botànica del segle XVIII i contribuí a fomentar la seva reputació futura a totes les acadèmies d'Europa, on fou rebut amb distinció quan posteriorment emprengué alguns viatges per l'estranger portat del seu amor a la ciència.

Nogensmenys, fou la química la ciència que encara li donà més de renom i de prestigi universal. En són una bona prova els seus treballs eudiomètrics i d'anàlisi de l'aire atmosfèric, publicats l'any 1801 al *Journal de Physique, de Chimie et d'Histoire Naturelle*, així com als *Gilbert's Annalen* l'any 1806, i als *Annales de Chimie* del 1807.

Difícilment trobaríem una figura més adient que el nostre malaguanyat Enric Moles, recentment traspassat, per a jutjat l'obra científica de Martí. Escolteu-ne aquests mots: «Les xifres obtingudes en època moderna mostren la precisió i exactitud del treball efectuat per Martí, precisió i exactitud que no foren assolides per la majoria dels físics i químics que més tard s'ocuparen del mateix problema.» I més avall afegeix:

> Queda així mateix establert que la densitat mitjana de l'aire i, per tant, el seu contingut mitjà d'oxigen no és igual per a tots els punts de la terra, i a més que, contràriament a ço que es dedueix de les lleis de Dalton i Laplace, sembla que la densitat de l'aire (privat d'anhídric carbònic i d'humitat) augmenta a mesura que augmenta l'altitud del lloc d'observació.

SEGLE XIX. Com veieu, si bé una part de la vida científica de Martí correspon al segle XVIII, en realitat la seva aportació científica es distribueix entre aquest segle i el següent: el segle XIX, que, tal com hem dit en començar, es caracteritza per la gran selecció dels medicaments feta amb el sedàs simbòlic de la utilitat, comprovada per l'experiència, sota la mira-

da escrutadora i també simbòlica d'aquell gran investigador francès de renom universal que es digué Claude Bernard.

Aquest importantíssim segle XIX pot ésser considerat com el termenal de la riuada progressivament creixent dels medicaments recollits a través dels segles i que en barreja informe dels de gran utilitat amb els inútils, pertorbadors o contraindicats, calia clarificar abans de la ufanosa florida dels medicaments del nostre segle assolida amb l'ajut i el treball coordinat de les ciències químiques i biològiques, previ el control d'una segura i constant activitat experimental i clínica feta amb la màxima precisió, gràcies als avenços de la incipient farmacologia.

En alguns dels seus aspectes aquest segle XIX té concepcions i punts de vista que s'acosten als del nostre segle XX, però hem d'avançar des d'ara que cal observar una diferència notable: el treball científic del segle passat encara era essencialment individual, i la descoberta, per tant, del fruit de l'esforç personal d'un home o en molts pocs casos de dues individualitats molt compenetrades.

És del tot impossible d'intentar destacar en pocs minuts les grans figures d'aquest segle lligades directament o indirectament a l'estudi i la descoberta dels medicaments. Per resumir-lo direm que els dos grans esdeveniments de la primera meitat del segle passat foren: la descoberta de l'anestèsia general i local, aconseguides principalment amb l'ús de l'èter, cloroform i cocaïna, i els treballs de Serturner, a Alemanya, i de Pelletier i Cavento a França, que permeteren l'extracció dels alcaloides i d'altres principis actius dels vegetals, molt particularment la morfina, la quinina, la cafeïna i la digitalina.

La segona meitat del segle passat pot dir-se que viu sota la influència de Pasteur, el veritable creador de la microbiologia amb les seves tècniques adaptades a la preparació dels sèrums i les vacunes i a l'assoliment de l'antisèpsia. Tots coneixeu els detalls i els incidents d'aquestes descobertes, molt especialment la del tractament antiràbic. La seva obra altament constructiva i alliçonadora fou seguida paral·lelament i completada pels treballs de Behring i Koch, a Alemanya, i pels seus col·laboradors, principalment Roux, a França.

Jaume Ferran, metge de Tortosa, estudià a les acaballes d'aquest segle el problema de la vacunació, sobretot anticolèrica, per a combatre el còlera, que feia estralls al nostre país. Després d'estudiar a París vingué a Barcelona, on adoptà una posició oposada a la de l'escola de Turró, posició en alguns casos mancada d'equanimitat; però creiem que sols dintre uns quants anys, quan el soroll de la baralla s'haurà esmorteït, arribarà l'hora de jutjar i de fer un balanç desapassionat de la seva obra.

Mentrestant, i sobretot a Alemanya, comença a néixer una nova branca de la química: la síntesi orgànica. Els seus primers resultats tangibles ja aparegueren en aquesta segona meitat del segle XIX, com, per exemple, la síntesi de l'antipirina per Knorr, i tot just el 1899, la de l'aspirina per Dreser.

Un menorquí, Mateu Orfila, que nasqué a Maó l'any 1787, es féu mereixedor d'un gran prestigi internacional, sobretot tenint en compte el lloc destacat que ocupà a la Facultat de

Medicina de París, de la qual fou degà des de l'any 1831 fins al 1848. Els seus coneixements de toxicologia li han donat un renom universal, però des del nostre punt de vista l'aportació científica més destacada fou la seva influència decisiva en la creació a la Facultat de Medicina de París de la càtedra de Química Mèdica, que ell mateix regentà durant llarg temps, en què escriví el llibre *Eléments de Chimie Médicale*, traduït a diversos idiomes i de l'original francès del qual es feren vuit edicions.

Segle xx. En començar aquest parlament ja us he avançat el meu intent de repartir la troballa i la utilització dels medicaments en dos grups, separats cronològicament per una data concreta: l'any 1900. Aquesta divisió, històricament tan desigual, representa, en canvi, sota el punt de vista de densitat de les descobertes, una partió, gairebé en meitats iguals, a causa del gran esforç i de l'èxit assolit per la recerca durant aquests darrers cinquanta anys. Cal tenir en compte, això no obstant, que hom pot trobar arguments per a defensar que seria més lògic, per a fer aquesta separació, una data que s'acostés més a l'any 1850, atès que la síntesi orgànica, iniciada a mitjà del segle passat, ha estat el factor desencadenant de les descobertes massives de la terapèutica actual. Ens refermem, però, en el nostre personal punt de vista pel fet que, utilitzant la partió de l'any 1900, tenim primerament l'avantatge d'haver viscut, si més no en temps de calça curta, la totalitat de la segona època, i en segon lloc perquè l'aplicació mèdica de les drogues i els medicaments sofreix un gran canvi precisament pels volts de l'any 1900.

Cal remarcar que la nova recerca s'efectuà sota la influència de l'estadística, la revisió i la utilitat del treball per equip. Direm també que, contràriament a la primera i dilatada època, la descoberta dels medicaments d'aquest segon període ha estat feta sota aquesta simbòlica trilogia:

Farmacologia - Química - Llengües anglogermàniques

També és important d'observar les diferències enormes que existien entre la modalitat d'exercir la medicina a la darreria del segle passat, enfront de la del nostre segle. Potser un exemple viscut serà més eloqüent que qualsevol exposició dialèctica.

Des de l'any 1878 fins a la seva mort exercí la professió mèdica a Manresa el doctor Miquel Firmat i Padró, nascut a l'esmentada ciutat l'any 1855 i conegut per tota la comarca amb el nom de senyor Firmat; així: sense doctor, ni metge, ni cap altre títol. Visqué molts anys en un pis de la Plaça de l'Om, i s'escaigué que, havent-se traslladat posteriorment a una casa d'un dels seus familiars, s'instal·là al mateix pis un altre metge, el doctor Àngel Serra i Riera, nascut a Avinyó l'any 1878, i que morí a Manresa l'any 1936. Doncs bé; aquests dos metges, moralment, professionalment i èticament altament honorables i exemplars, representen sense cap dubte, malgrat llur curta diferència d'edat, la mentalitat dels metges del segle xix quant al senyor Firmat, i una avançada de la mentalitat dels del segle actual quant al metge Serra. Quina era aquesta notable diferència?

El senyor Firmat, tal com devia passar a Barcelona, posem per cas, amb el doctor Freixas i Freixas, tenia al seu abast una sèrie tan reduïda de medicaments útils que, en veritat, podia comptar-los amb els dits de les dues mans. Coneixedor perfecte de les seves migrades armes per a enfrontar-se amb la malaltia, les completava amb una constant vigilància del malalt, aplicant els principis i consells hipocràtics d'ajut a les defenses naturals, i per aquest motiu visitava els seus malalts dues vegades al dia. Mai el pacient ni la família no podien endevinar l'íntima poca confiança d'aquell metge en l'èxit de la seva medicació.

El metge Serra a Manresa, com a Barcelona podríem dir el doctor Ferrer i Solervicens o el doctor Celis per a parlar únicament dels traspassats, portava en el seu interior una saba totalment diferent; més que no pas la realitat d'una nova medecina, la preveia, l'endevinava… Les recents conquestes el feien afermar-se en les seves previsions. Els grans èxits de la sueroteràpia, la cura de la sífilis amb els arsenobencens, l'activitat dels barbitúrics, de l'adrenalina i de la insulina i la que s'endevinava de les sulfamides, canviaven totalment la direcció del pèndol, que de l'escepticisme o poca confiança dels metges en els medicaments, es desplaçava cap al signe de la credulitat, d'aquesta credulitat en què el metge actual ha confiat d'una manera excessiva a causa probablement de les espectaculars conquestes d'aquests darrers anys, influït també per la diferència de comportament entre la mesurada escola alemanya i la potser massa optimista escola americana.

Hi ha un darrer fet que ha influït notablement en l'avenç de la farmacologia i de la tècnica d'aquests darrers cinquanta anys: les dues guerres mundials i les darreres guerres asiàtiques que a causa de la intervenció occidental han permès d'utilitzar-ne els resultats alliçonadors. El nostre amic doctor Antoni Oriol i Anguera deia no fa gaire que la primera guerra mundial es produí sota el signe mèdic de la transfusió de la sang, que la segona ho féu sota el signe del xoc, i les asiàtiques sota el de la hibernació. Doncs bé: al costat d'aquesta visió esquemàtica deixeu-me indicar que, a més dels procediments i de les tècniques que permeteren el transport i la conservació del plasma i de la sang, hom intensifica la recerca i la troballa de medicaments d'una gran vàlua, com són antisèptics, antiinfecciosos i antidolorosos. Citarem el licor Carrel, les mostasses nitrogenades, els antipalúdics de síntesi, els avenços en la sulfamidoteràpia, l'inici de la medicació antibiòtica i la utilització del substitutiu de la morfina, com és ara la metadona.

Encara amb més motiu que al segle passat es fa del tot impossible un resum dels grans valors humans i de les descobertes assolides en aquests anys del nostre segle. No podem deixar de destacar la importància de l'aportació d'Ehrlich, i en dir Ehrlich al·ludim naturalment, a tota la seva escola en la descoberta dels productes batejats per ell mateix amb el nom de quimioteràpics i d'una manera especial els arsenobencens (606 i 914); descoberta acompanyada de la seva teoria sobre la immunitat coneguda amb el nom de teoria de les cadenes laterals.

En parlar al nostre país de Paul Ehrlich, aquesta gran personalitat de la ciència alemanya es lliga indefectiblement amb un dels valors més brillants de la ciència catalana: Ramon Turró.

Nascut a Girona el 1854, cal acoblar l'obra científica turroniana en el balanç del nostre segle, i molt particularment la que fa referència a la projecció del seu mestratge en les recerques microbiològiques, com, per exemple, la preparació de les vacunes, així com la seva concepció de la immunitat natural i adquirida. Permeteu-me de llegir-vos unes ratlles extretes d'una biografia feta pel nostre amic i deixeble de biografiat, el doctor Leandre Cervera. Diu així:

> Aquests treballs sobre immunologia, en els quals cal fer notar la col·laboració del seu deixeble Pi i Sunyer, varen induir Turró a redactar en seu gran llibre *Els ferments defensius de la immunitat natural i adquirida*, publicat en 1916, poc després d'haver donat a la Reial Acadèmia de Medicina i Cirurgia de Barcelona una conferència sobre el mateix tema (4 de març de 1916). En aquest llibre, que ha estat exhaurit i reeditat diverses vegades, Turró combat les idees d'Ehrlich i, en general, de l'escola alemanya i, fent gala una vegada més de la seva genial intuïció, dóna una explicació fisiològica als fets de la immunitat, en el fons la mateixa que fa pocs mesos el professor Besredka de l'Institut Pasteur de París defensa, sense citar el nom de Turró, recolzant-se damunt de fets experimentals irrefutables.

Turró fundà una escola en la qual excel·lí molt particularment el seu deixeble i íntim col·laborador doctor Manuel Dalmau. Especialment en la química dels aminoàcids, treballà a Alemanya prop d'Abderhalden, amb el qual col·laborà molt eficaçment. També treballà als Estats Units i molt especialment al Laboratori Municipal de Barcelona, on intentà la síntesi d'una sèrie de derivats organoantiamonials paral·lels als productes organoarsenicals d'Ehrlich. La grip de l'any 1918 segà la vida d'aquest científic, del qual tant esperàvem les classes sanitàries del nostre país.

Després de les descobertes quimioteràpiques hem de recordar els treballs reeixits en el camp de l'hormoteràpia, molt particularment amb la descoberta de la insulina l'any 1922, per Banting i Best, i de les hormones estrògenes naturals i sintètiques. Un dels grans capítols de la moderna terapèutica s'iniciava amb la descoberta i l'obtenció de les vitamines, obtingudes inicialment de fonts naturals, i posteriorment per síntesi.

Ben poc de temps més tard s'iniciava la utilització terapèutica de les sulfamides amb els treballs de Domagk a Alemanya i de Fourneau i la seva escola, a França. En ple apogeu de la sulfamidoteràpia, regida per la teoria de la bacteriostasi, i a la darreria de la segona guerra mundial, Fleming i els seus col·laboradors, especialment Florey i Chain, donaven a conèixer la descoberta de la penicil·lina, que ha de considerar-se com un dels èxits més complets en la història dels medicaments. La troballa d'aquest antibiòtic fou la primera fita d'una tirallonga de grans descobertes en el mateix camp, molt particularment de l'estreptomicina per Waksman i de la cloromicetina per Burkhalter.

Entre els productes sintètics dels darrers anys no podem oblidar la introducció a la terapèutica feta pel suec Lehman de l'àcid para-amino-salicílic (PAS) ni tampoc la de la hidra-

cida de l'àcid isonicotínic, feta en simbiosi pels investigadors americans i suïssos, productes que, conjuntament amb l'estreptomicina, han canviat totalment el pronòstic i el tractament de la tuberculosi.

També és d'aquests darrers anys la descoberta, per Kendall i Hench de la cortisona i, finalment, l'ús dels radioisòtops en terapèutica i en farmacologia, car tal com va demostrar-nos en la seva magistral conferència a la Universitat de Barcelona el degà Canals, de Montpeller.

A l'Amèrica del Nord un català eminent ha posat molt alt el prestigi internacional del nostre país amb la seva descoberta de la hialuronidassa, coneguda universalment amb el nom de *factor de difusió* de Duran i Reynals.

No podem acabar aquest resum dels darrers cinquanta anys de la història dels medicaments i de les grans conquestes científiques amb ells relacionades sense citar almenys els noms dels darrerament traspassats, molt particularment el del professor Enric Soler i Batlle, membre de la Conferència Internacional de Brussel·les, el del professor Enric Moles i Ormella amb la seva gran personalitat i renom internacional, sobretot en la mesura dels pesos atòmics, i els dels professors August Pi i Sunyer i Jesús Bellido, creador de delicades tècniques fisiològiques, tan utilitzades en l'estudi farmacològic dels medicaments.

Amb tot això que us he dit he intentat d'exposar i demostrar-vos:

I) Que fins al segle XIX la descoberta dels medicaments, com la mateixa Medicina, fou fruit de l'empirisme, i que durant aquell darrer segle i l'actual hom s'ha realitzat una selecció acurada a base del seu estudi farmacològic;

II) Que la diferència més destacada entre les descobertes del nostre segle i les dels anteriors és que les actuals són fruit de l'estadística, de la revisió i del treball per equip enfront del treball individual;

III) Que si l'any 1900 divideix cronològicament la història de la descoberta dels medicaments en dues meitats desiguals, la densitat dels treballs efectuats durant aquestes dues èpoques fa que, almenys quantitativament, el nombre de medicaments descoberts durant l'una i l'altra sigui gairebé igual, i

IV) Que des de l'edat mitjana ençà el nostre país ha tingut i té en aquesta branca de la ciència personalitats de relleu internacional que han mantingut ben alt el prestigi científic de la nostra terra.

Comerç i camins a la Catalunya primitiva*

Discurs llegit el 15 de maig de 1956
en la XXVI Festa Anual de l'Institut

JOSEP DE CALASANÇ SERRA I RÀFOLS
Membre de la Secció Històrico-Arqueològica

Les relacions entre els homes que visqueren en el nostre país en els temps que anomenem prehistòrics, o, més encertadament, primitius, es poden constatar de múltiples maneres. L'atenció dels investigadors s'ha centrat especialment en les influències culturals, que sols tenen una explicació si existien relacions freqüents entre els diversos grups humans que habitaven el país. Però el problema d'aquestes influències resta sempre obscur pel dubte constant que existeix entre si els parentius culturals són degut a les simples relacions d'intercanvi comercial o bé a veritables moviments migratoris de grups humans més o menys nombrosos, o a les molt diverses formes com poden associar-se els dos fenòmens. Són molts els casos en què les opinions dels investigadors discrepen profundament en l'apreciació d'uns mateixos fets, i aquesta qüestió com tantes d'altres, està una mica sotmesa, diríem, a l'imperi de la moda, que oscil·la pendularment en torn d'ella.

* Inèdit.

En canvi hi ha un altre aspecte, sens dubte més de detall, però, per la seva materialitat, menys susceptible d'apreciacions subjectives, que ha estat, no direm pas oblidat, però sí, notòriament negligit: és el de la procedència física dels materials utilitzats en l'elaboració de determinats objectes que trobem en els llocs de sepultura o d'habitació dels nostres primitius predecessors. Tal vegada la causa d'aquesta relativa preterició és deguda a què per a treure un profit de les observacions que es desprenen d'aquest estudi, cal que aquest sigui fet per persones que posseeixin coneixements i tècniques que cauen fora de la formació científica de la majoria dels estudiosos dels nostres temps primitius, sense excloure els de les darreres generacions, fet del qual no cal pas acusar-los, ja que bastant extens és el camp d'aquesta formació perquè no presenti nombroses llacunes, i resulti eficaç en tots els seus aspectes. Cal recórrer al coneixement d'altres estudiosos, especialment dels naturalistes, els quals són requerits d'una manera esporàdica. Sobre el paper existeixen pomposos departaments i instituts dedicats a la prehistòria (no fa molt rebíem una lletra en la qual sota un frondós arbre i les sigles CSIC figurava el nom de «Departamento de Prehistoria»), generosament dotats amb els diners públics; però mai no han emprès o patrocinat treballs sistemàtics d'aquest ordre, cridant a col·laborar-hi els tècnics que podrien fer-los científicament profitosos.

Limitant-nos a les coses més elementals, com la procedència de les pedres amb les que varen ésser obrats els útils o objectes anteriors a l'edat del bronze, el coneixement exacte de les matèries en què són elaborats tals objectes, i la situació del jaciment d'aquestes matèries, pot donar-nos ensenyaments molt interessants per al nostre objecte. En les recents excavacions, en curs, a la cova del Toll, de Moià, dirigides pel que fa a les capes amb indústria humana, pel senyor Sebastià Oller, comissari d'Excavacions de Moià, i pel que us parla, en els estrats que ocupen el neolític i eneolític i es clouen al comerç de l'edat del bronze, moment en el qual la cova quedà tancada, admira la varietat de sílex (i altres pedres semblants des del punt de vista de llur aplicació industrial primitiva) usades per aquella gent, que habitaven una comarca en la qual manquen aquestes varietats de pedra. Pot dir-se que està representada en aquesta estació tota la gamma del sílex i pedres afins, des del jaspi groc amb zones vermellenques i violàcies, fins al sílex xiloide, sense que manqui el cristall de roca. Si en els instruments tallats trobem aquesta varietat de materials, que tenen procedències molt diverses, no és menys gran la que delaten els instruments de pedra polida, és a dir, essencialment les destrals, ja siguin votives (algunes microdestrals no amiden més de 23 mm de llargada) fins a les que són pròpiament utilitzables pel treball humà. El petit nucli d'habitants de la cova, tenia doncs unes extenses relacions que li permetien proporcionar-se aquests materials, ja en brut per a elaborar-los ells mateixos (ço que no sembla probable, ja que no s'han descobert a la cova senyals de l'existència d'un veritable taller, encara que abundin més les que podríem anomenar *esquitlles utilitzables* que les peces tècnicament acabades), ja important tals instruments prèviament elaborats en altres llocs, probablement en tallers situats prop dels jaciments de les matèries primes, dels que portarien el mateix les

fulles i les puntes de sageta bellament retocades, que les esmentades *esquitlles utilitzables*. I el mateix podem dir dels instruments polits i dels ornaments fets amb pedra.

Però sobre la procedència d'aquest material, que ens donaria l'àrea de la zona de relació, en cada època, del grup humà que hem pres com exemple, en tenim un coneixement molt escàs. Coneixem únicament la de certes varietats de pedra, extremadament característiques, com el citat jaspi groc, procedent de Montjuïc (jaciment a 50 km de Moià), i el també esmentat de Caldes de Malavella (a 58 km), que poden ésser determinats per un simple examen ocular i sense coneixements especials de petrografia.

Aquesta varietat de procedències, demostrativa d'extenses relacions d'intercanvi no cal pas pensar que sigui peculiar d'aquesta estació que hem pres com exemple, encara que la informació respecte de moltes estacions que figuren entre les publicades és més aviat escassa, ja que tals publicacions, fins i tot algunes molt extenses, sol ésser molt poc explícita en aquest concepte. En general es diu simplement: *Objecte de sílex*, i únicament amb les destrals se sol ésser una mica més explícit. Caldrà quasi sempre revisar la major part d'aquests materials, i no pas sobre fotografies i dibuixos, sinó amb l'examen directe i molt acurat de les peces.

Prenem un altre exemple, i aquest volgudament d'una petita estació arqueològica, que no es pot comparar amb la gran caverna del Toll, i que, per tant, ha proporcionat una quantitat molt més petita de troballes, un reduït abric sepulcral que anomenem Cau de la Mustela, situat a la serralada costera, en el terme de Llinàs del Vallès, curosament excavat pel seu descobridor i membre de la Comissaria d'Excavacions senyor Antoni Guilleumes i Brossa, amb la col·laboració d'altres elements de la mateixa. Ha proporcionat en total 168 peces arqueològiques de pedra, entre les que hi ha 87 grans de collar, braçalet o pels turmells, d'aquesta serpentina de tacte fi, quasi un xic sabonós, que els francesos anomenen *pierre ollaire*, i nou penjolls perforats del mateix material, sis grans de calaita, una varietat de turquesa, en diversos graus d'hidratació, i fins a una vintena de varietats de pedra i sílex, de les quals sols quatre o cinc poden classificar-se com de procedència local; totes les restants, en llur majoria varietats de sílex, són d'importació. No hi manca tampoc el jaspi de Montjuïc i el sílex xiloide de Caldes de Malavella. També hi ha una boleta d'ambre, sobre l'origen foraster i probablement llunyà del qual no cal insistir. Així doncs el petit nucli humà que aprofità durant l'eneolític aquest cau per a sepultar-hi els seus morts, també mantenia relacions de comerç i intercanvi amb llocs molt diversos i allunyats.

Als geòlegs correspon investigar, minuciosament, la situació d'aquests jaciments lítics, amb la taula detallada de cada un d'ells, amb exposició de les varietats de pedra que contenen, mentre els arqueòlegs han de proporcionar les dades petrogràfiques primàries de les estacions per ells estudiades, per a sotmetre-les a l'estudi dels especialistes, i després, conjugades unes i altres.

Tot ço que exposem no és pas cap novetat. Fora del nostre país, a Anglaterra principalment, des de fa uns anys s'ha treballat seriosament en aquest sentit, i s'han aconseguit ja

resultats remarcables. Això s'ha aconseguit amb el treball d'equip, tan difícil entre nosaltres, ara encara més, en trobar-se les nostres institucions en mans barroeres.

Més amunt hem usat més d'un cop la paraula *intercanvi*. En efecte, aleshores, com ara, no es donava res per res, i aquestes importacions havien de tenir la corresponent contrapartida d'exportació. Ara que aquesta podia i segurament, era de matèries tant fungibles que no han deixat rastre, com bestiar, pells, glans, fusta, grans, mel, fibres tèxtils, etc. Cal pensar que dintre de l'economia de l'època els materials petris no formaven el rengle més considerable, i que és degut a llur naturalesa durable que prenen als nostres ulls una importància tan gran.

Altres materials també conservats en nombre considerable no es presten tant a donarnos procedències tan definides. Tenim certament les petxines d'origen marítim, que trobem en llocs molt allunyats de la costa i que són prova ben clara d'un intercanvi mar-interior, però en canvi els objectes d'os i banya, certament abundosos, tenen menys valor per a aquest estudi. El mateix passa, a partir de l'eneolític, amb els objectes de metall, ja que si bé els jaciments metal·lífers es poden situar amb més exactitud que no molts d'altres, no és possible, en la majoria dels casos, dir que el metall dels quals està fet aquest o aquell objecte, procedeixi de tal o qual jaciment, i cal també tenir en compte que molts jaciments que no són econòmicament explotables, per contenir quantitats reduïdes de mineral, que no valen la pena davant de l'enorme consum actual, podien ésser-ho, i de fet ho eren, en aquella economia primitiva que necessitava quantitats comparativament reduïdíssimes de matèria primera per a abastir un mercat de necessitats insignificants. Per exemple la mina de coure de Riner, prop de Solsona, o les afloracions també cupríferes del nord de l'illa de Menorca.

Però, a més de la pedra hi ha altres materials que per la seva textura poden proporcionar dades de gran interès per a l'estudi del comerç en aquests temps primitius. Un d'aquests materials és la terrissa, considerada no en quant a les seves formes i decoració, objecte preferentíssim dels comentaris dels arqueòlegs, sinó en quant al fang amb el qual està feta. La terrissa primitiva, feta a mà, elaborada amb fang groller, sense depurar, ofereix un ampli camp d'estudi en aquest aspecte.

Determinar la naturalesa de les argiles i la dels materials inclosos en elles pot orientar eficaçment sobre el problema de si molts vasos eren elaborats *in situ* o importats, cosa del major interès en tractar-se d'espècies molt característiques i de gran difusió, com el ben conegut grup anomenat del vas campaniforme, que ha estat objecte de prolixos estudis en els quals aquest aspecte no ha estat mai, ja no tingut en compte, sinó ni tant sols esmentat. El mateix podem dir, més tard, de les ceràmiques ben allisades, freqüentment decorades amb acanalat, que s'estenen per Catalunya en el curs de la primera meitat del primer mil·lenari abans de l'Era, amb les invasions dels pobles incineradors de procedència europea. També en algunes publicacions estrangeres ja es començaven a donar dates, en general molt sumàries, sobre aquest aspecte de l'observació, però el més freqüent és no fer-ho, estenent-se en canvi en

altres aspectes, com el de la coloració, que són més accidentals ja que les més de les vegades són degudes a la cocció feta no en forns sinó en fogueres. Naturalment per a què aquestes dades permetin fer totes les deduccions d'interès històric, convé que es refereixin a sèries nombroses de cada estació, a gran nombre d'estacions i també que s'enllacin amb el coneixement de les matèries primes que en cada lloc podien utilitzar els ceramistes primitius. Caldrà obtenir milers de macrofotografies de preparacions adequades de terrissa per a començar a entreveure resultats, ja que sovint el simple examen ocular no és suficient, ni, sobretot, permet anar més enllà de la descripció, sempre imprecisa i eminentment subjectiva.

Si a primera vista sembla que les terres cuites, per llur volum, pes i fragilitat, són poc susceptibles d'ésser matèria de comerç, els fets històrics de temps posteriors ens diuen quan extensament es va comerciar amb elles. Però aquest comerç es va fer amb ceràmiques fabricades industrialment, com ho són les fetes amb torn o amb motllo, cuites en forns adequats, i usant argiles garbellades i depurades, mentre que les ceràmiques primitives, les fetes a mà, cuites en fogueres, usant terres menys escollides i fruit en tot el procés de llur elaboració d'una activitat domèstica i probablement les més de les vegades femenina, és menys segur fossin objectes d'un veritable comerç. En realitat sols l'estudi que proposem podrà dir-nos quelcom ferm d'aquesta qüestió, que resulta molt interessant escatir, ja que una cosa és la difusió dels tipus i decoracions ceràmiques i altre el comerç fet materialment amb els vasos.

Totes aquestes relacions que podem endevinar des dels temps més antics i que, com acabem de veure, amb nous estudis podran ésser precisades més exactament, creen un element de la màxima importància per a elles: aqueix element és *el camí*. El camí, en la seva forma més primitiva és sempre una conseqüència d'aquelles. És el transit el que crea que camí primitiu, en camí diguem-ne espontani, la senda o sendera. A mida que es transita per un lloc, inintencionadament, es dulcifiquen, es llimen com si diguéssim, els obstacles que la naturalesa oposa al trànsit: vegetació, aspreses del terreny, aigües entollades, desnivells, etc. etc., de la mateixa manera que el transeünt cerca, per instint, els llocs que naturalment presenten menys dificultats al seu pas. De la conjugació d'aquests factors neix el camí permanent, que, sols molt més tard, és objecte de millores i conservació intencional, primerament en cada curt sector, de part dels immediats usuaris, després, en el nostre país, ja en època romana, tot ja vist des d'un punt de mira més general.

Aquestes sendes són durant llargs mil·lennis recorregudes a peu, i la càrrega es porta a l'esquena. Sols molt més tard a l'esquena de l'home s'ajunta per al transport el llom dels animals, procediment perfeccionat que, juntament amb el primer, que per als petits transports i les curtes distàncies és etern, ha d'arribar fins a nosaltres i ha de coexistir amb la gran revolució del segle XIX: *el transport mecànic*. Però entre els dos s'interfereix el vehicle, és a dir, l'armadura sobre la qual es col·loca la càrrega, i que llisca ja directament sobre el sòl, ja amb la interposició, de ço que ha d'ésser la base de tota la mecànica: *la roda*; vehicle tirat per força

humana o per força animal. Aquest transport, que per qualificar-se de semimecànic, al menys quan usa la roda, ha de determinar un canvi profund en els camins, una veritable revolució, ja que, inclòs en les seves formes més elementals, necessita camins més amples, de pendents més suaus i de pis menys abrupte, que aquells pels quals pot transitar-se a peu o amb un animal de bast. Com és ben sabut encara resten pobles que per manca de camins adequats no coneixen el carro o coneixent-lo, per usar-se en llocs propers, no poden utilitzar-lo. Si ens remuntem en el temps, no hem de fer-ho massa per a què el cas sigui freqüentíssim, i observant les restes de ponts que es conserven en vells, però bons camins medievals, veiem que són molts els que no tenen l'amplada necessària per a què pugui passar-hi un carro. Es tracta de camins perfectament enginyats, com ho demostra que estiguin previstos d'obres de fàbrica de tanta importància com són els ponts, però previstos únicament pel trànsit de vianants i cavalleries. El nom que s'ha conservat fins ara vivent, però que es comença a perdre per a les noves generacions, de *camí de ferradura*, és, en aquest sentit, perfectament característic. Això ens dóna una zona molt extensa del nostre país en la qual el carro era un artefacte desconegut fins a temps ben recents. Les denominacions de camí, lloc pel qual es transita, *es camina*, a peu, camí de ferradura, lloc pel qual es transita amb animals ferrats, i camí carreter o carretera, lloc pel qual es pot transitar amb carro, són ben demostratius d'aquestes diverses modalitats del trànsit.

Diguem ara quelcom del que sabem sobre el comerç de l'ús del carro, especialment entre nosaltres. L'element característic del carro és la roda, principi com hem dit de totes les màquines, i segurament una de les seves primeres aplicacions degué ésser la tracció. No totes les civilitzacions han conegut una cosa i l'altre. Quan els europeus arribaren al Nou Món no la trobaren pas. En terres més pròximes, com l'Àfrica, sense excloure'n la seva zona Nord, excepte la vall del Nil, roda i carro són coses estranyes a formes de civilització indígenes, així ho són a la cultura dels berbers. A Oceania passava el mateix i sols es trobava a les zones on havia arribat la influència asiàtica. Així doncs el carro és un fet etnogràfic típic dels pobles de l'Àsia i de la gran península que és Europa, i dintre d'ella és un fet de cultura molt evolucionada.

Les primeres notícies que tenim de rodes, corresponen precisament a carros, procedeixen de la Mesopotàmia, de les avançades civilitzacions de l'eneolític i del Bronze, dels sumeris de Kisch i d'Ur, especialment interessants aquestes darreres, que es poden datar a començos del tercer mil·lenari abans de l'Era, vers l'any 3000, en nombres rodons, i que són, al costat de restes materials molt desfetes, representacions molt perfectes i detallades, com les contingudes en l'anomenat estandart d'Ur, peça de fusta rectangular, de 70 cm d'alçada que es conserva al Museu Britànic, en la qual hi ha inscrustades com les pedretes d'un mosaic, fragments de lapislàtzuli representant l'exèrcit sumeri en marxa i combatent, i en el qual figuren cinc carros vistos de costat tirats per quatre cavalls. Són carros de combat, amb dos parells de rodes i que en la part davantera porten una mena d'avantpit destinat a protegir

l'ocupant, que són dos l'àuriga i el veritable combatent; però un carro del mateix tipus porta càrrega i els seus cavalls van al pas, mentre els altres van al galop, i sota cada un d'ells es representa un guerrer enemic caigut. Ço que es pot estudiar amb més detall en aquests carros, com també en un baix relleu de la mateixa data i procedència, són les rodes, que són massisses i no radiades.

A partir de la Mesopotàmia sembla que el carro s'estén vers l'Orient i l'Occident. A Orient arribaria molt aviat, si és que en el seu extrem no hi hagué un focus independent. La progressió vers Occident, excepte Egipte, fou més lenta i més tardana. El camí que seguí vers el nostre llunyà oest és encara impossible precisar-lo. No sembla pas que el conegués la gent que portà l'agricultura entre nosaltres, els primers neolítics i llurs successors de l'eneolític i bronze mediterrani. Certs documents com unes representacions rupestres estilitzades d'Extremadura són de data molt imprecisa, i unes laudes sepulcrals també extremenyes, que han estat datades en un bronze avançat, són igualment documents que han d'ésser més ben estudiats, i aquests darrers, com diem són més moderns i corresponen al bronze atlàntic. Tampoc tenim documentació confirmatòria del seu ús en les troballes arqueològiques dels pobles incineradors arribats a Catalunya en diverses onades al començ de l'edat del ferro, en el curs de la primera meitat del primer mil·lenni abans de l'Era.

En realitat sols a l'època ibèrica tenim una documentació precisa ço que la naturalesa que postularia per una introducció per part dels pobles comerciants de l'Orient mediterrani, fenicis i grecs, que tantes innovacions portaren a l'occident, entre els elements de propagació del comerç, la moneda i l'escriptura. I encara semblaria que aquesta introducció fou lenta i treballosa, tal vegada per la dificultat d'assimilar el nou invent pels indígenes, assimilació més difícil a l'haver-hi d'adaptar els camins existents. Ja hem dit com ha estat tardana en molts llocs aquesta adaptació. I de totes maneres tampoc no és segur que no hi hagi una via d'introducció diferent i tal volta més antiga, ja que un tipus de carro, el més primitiu, el de roda totalment plana, ben semblant al que hem vist a Ur, es troba en tot el pont d'illes mediterrànies: Malta, Sardenya, Mallorca, fins a arribar a la costa catalana, per a refugiar-se finalment en el país basc, on encara subsisteix.

Però els documents autèntics trobats a casa nostra, i a tota la Península, no remunten més enllà de l'època ibèrica. Els més antics es poden datar en el segle IV abans de l'Era, però no són anteriors. Revisem-los ràpidament.

En primer lloc esmentem les cites que trobem en els textos antics que fan referència a carros de la Hispània. Són escassíssimes, i si sempre és en parlar d'accions de guerra no és referint-se a carros de guerra pròpiament dits, sinó a carros o carrets ordinaris, utilitzats en estratagemes guerreres. Precisament la carència absoluta de tals cites sobre carros de guerra permet pensar que aquests no foren usats pels hispans, o almenys pels ibers de l'occident de la Península. L'activitat dels antics ibers que coneixem millor és la guerrera, ja que una gran part dels textos antics que s'hi refereixen ens parlen de guerres. Si el carro hagués estat usat

en elles com ho era a Orient no faltarien notícies d'aquest ús, com no falten sobre la cavalleria, els elefants a les guerres púniques, la forma d'atacar en emboscades, de dispersar-se en les retirades, de resistir fins a l'exhauriment en els setges, etc.

Les cites es refereixen a dos únics episodis. L'un esdevingut l'any 228 aC, en el qual trobà la mort Amílcar Barca, lluitant a les proximitats d'Acra Leuca; l'altre element esdevingut uns 50 anys més tard, l'any 179, en el territori dels Vacceus (vers Salamanca), en el curs d'una expedició de Titus Sempronius Gracchus. Del primer episodi en parlen Appianus, Frontinus i Zonaras. En resum diuen que els ibers trobant-se en lluita amb els cartaginesos manats per Amílcar, varen carregar uns carros amb teies, seu i sofre, i varen seguir-los armats; en ésser prop de l'enemic varen calar foc als carros, als quals havien junyit bous, que emprengueren una esbojarrada carrera, desbaratant la formació dels cartaginesos. La notícia del segon episodi ha estat conservada únicament per Frontinus. Diu que els Vacceus, acorralats per Sempronius Gracchus, rodejaren llurs tropes amb carretes plenes dels homes més forts, vestits, però, de dona. Sempronius Gracchus creient haver-se-les amb dones, atacà les carreteres sense prendre cap precaució, però quan varen arribar fins a elles llurs ocupants saltaren ràpidament i posaren en confusió als romans, fent-los fugir.

Veiem clarament que en tots dos fets els carros no són de guerra i sí únicament carretes ordinàries utilitzades com a elements d'estratagemes per a enganyar a l'enemic. Frontinus en el primer episodi usa la paraula *vehiculis*, d'un sentit molt general, però Appianus empra el terme *amaxas* destinat a denominar les carretes de transport i no pas els vehicles lleugers de guerra. En el segon episodi Frontinus, que ja hem dit que és l'únic que el raporta, usa el mot *plaustris*, que és el que en llatí servia per a anomenar els carros de pagès.

De la mateixa manera manquen les representacions gràfiques de carros, cosa també significativa davant del nombre crescut de representacions de guerrers a cavall que tenim a la ceràmica pintada, gravades en esteles funeràries, etc. Únicament en una estela ibèrica que existeix, o existia, en una paret d'una ermita dedicada a Sant Marc, a Xiprana (prov. de Saragossa), hi ha gravat un cavall que sembla junyit a un carro, que és l'únic document gràfic donat a conèixer (un dibuix publicat per Bosch i Gimpera) que sembla un carro lleuger de roda radiada. Que manquin les representacions de carretes de transport o de pagès no té res d'extraordinari, ja que en el món de les figuracions antigues la rutina de la vida ordinària ocupa un espai comparativament reduït al costat de les representacions dedicades a les divinitats, a la guerra, a la cacera, etc.

Vegem ara els documents arqueològics, literalment autèntics, que coneixem. Hem fet en tot el que ens ha estat possible, un examen de les troballes d'objectes de ferro que han estat fetes en els nostres poblats ibèrics. Cal advertir prèviament que dites troballes solen ésser les menys agradoses que poden fer-s'hi, i que moltes vegades els ferros, que en realitat no són més que masses d'òxid de ferro, que conserven més o menys fidelment la forma dels objectes primitius, pocs anys després d'haver estat extret de la terra es desfan mate-

rialment, com no hagin estat sotmesos a delicats treballs de conservació, que no és freqüent es realitzin en la forma deguda en els nostres laboratoris arqueològics, per a la qual cosa no estan degudament equipats ni en personal ni en material. Sovint les masses d'òxid no tenen cap forma determinable o la perden totalment en ésser extrets. Després llur exposició en les vitrines d'un Museu no és gens decorativa, i encara en gran part estem en els nostres estudis arqueològics en l'estadi de considerar-los preferentment com a element principal per a ferros, guardats en llur major part en els magatzems dels museus, i dels quals moltes vegades no s'ha fet una publicació detinguda, han esdevingut deixalles inaprofitables per a l'estudi.

De totes maneres hem pogut constatar fins ara troballes de restes de ferraments de carros en sis estacions arqueològiques catalanes ibèriques: situades a Sant Miquel de Sorba, Tivissa, Guardiola del Penedès, Santa Coloma de Gramenet i Barcelona.

SIDAMONT. Important poblat situat prop del poble d'aquest nom i que ocupa la petita eminència anomenada *Turó de les Tenalles* a causa de les troballes de fragments de terrissa que s'hi feien immemorialment. Excavat pel nostre Institut sota la direcció de Duran i Sampere i Josep Colomines; el seu darrer moment, que és aquell que ens posà de manifest l'excavació, es pot datar amb bastant aproximació a finals del segle III abans de l'Era; probablement fou incendiat i no es reconstruí. Varen trobar-s'hi bastants restes d'objectes de ferro, alguns relativament ben conservats. Si bé la major part són d'eines de pagès, alguns és gairebé segur que es corresponen a carros. Són un gran cilindre de 14 cm de diàmetre, semblant a altres trobats a Numància i a l'Alzinar de la Massana, amb tota probabilitat el cercle exterior del botó d'una roda, amb molta versemblança radiada; a més un fragment de llanta de 45 cm d'amplada, creuada per un clau gruixut, de 15 cm de diàmetre, i finalment dues abraçadores corresponents a dues rodes de diferent gruixada. Aquestes peces exactament iguals a altres que trobàrem en una roda quasi completa, d'època romana, que descobrirem a Badalona, servien per a unir exteriorment la llanta de ferro amb la roda de fusta. Com que ressaltaven per la banda exterior devien de sofrir molt desgast i donar a la marxa del carro incòmodes trontolls: tres claus gruixuts, de 14 mm de diàmetre, disposats en triangle, i unes rebaves laterals, devien subjectar fortament a la roda de fusta aquestes peces, que abraçaven la llanta de ferro.

SANT MIQUEL DE SORBA. En aquest lloc del municipi de Montmajor, de la comarca de Berga, existeixen les restes d'un poblat ibèric que fou excavat per Mossèn Joan Serra i Vilaró. Està en un lloc molt escastellat i el seu excavador amb molt bones raons suposa que l'estrat inferior correspon a un lloc d'habitació que fou destruït a començos del segle II aC, però que havia començat a habitar-se molt abans. A les restes que poden considerar-se contemporànies a la destrucció correspon la llanta de ferro d'una roda, que devia tenir aproximadament 1,20 m de diàmetre, plena de claus, amb la punta cap a l'interior i amb senyals de fusta per aquesta part. No pot ésser més que la roda d'un carro,

com ja suposà Cabré, encara que Mossèn Serra i Vilaró ho dubta, no pas per les seves característiques, sinó per semblar-li difícil que en un lloc molt abrupte com aquell en el qual hi ha les ruïnes del poblat, poguessin utilitzar-se carros. Però no es pot suposar cap altra destinació a aquesta roda, de manera que cal admetre hi havia un camí utilitzable per a carros, cosa no pas impossible ni tant sols molt difícil. En el mateix poblat fou trobada una petita roda, de terrissa i amb quatre radis, evidentment representació simplificada de la d'un carro.

TIVISSA. És ben conegut l'important poblat del Castellet de Banyoles, a Tivissa. Descobert com estació arqueològica per Lluís Brull, l'Institut hi realitzarà unes curtes campanyes sota la nostra direcció, la darrera en 1937, durant la guerra. Més tard la Comissaria General d'Excavacions n'hi feu una altra dirigida per Vilaseca i Brull. Està situat en un elevat esperó que domina amplament el curs de l'Ebre, però té un fàcil accés per a vehicles, el mateix que se segueix ara per a arribar a les seves ruïnes, i que va a parar exactament davant de la porta principal, i probablement única que tingué el recinte, porta perfectament defensada per dues torres de planta quadrangular però que van precedides per la banda exterior per sengles esperons massissos triangulars. Aquesta porta i el carrer al qual dóna entrada tenen amplada més que suficient per al transitar dels carros. El moment de la fi del poblat està força ben datat per les troballes que s'hi han fet, entre les quals figura un grup de vasos votius de plata, que formaran part del tresor d'un temple. Es pot afirmar que fou destruït d'una manera violenta, amb molta probabilitat en el curs de les operacions militars que tingueren lloc a la línia de l'Ebre en el curs de la segona guerra púnica.

S'hi han trobat trossos de llanta de ferro pertanyents a rodes de carro, que per llurs dimensions reduïdes no permeten calcular amb seguretat el diàmetre de les rodes que protegiren i que tenen amplades de 3,7 a 6 cm.

GUARDIOLA DE FONTRUBÍ. En el terme d'aquest poble del Penedès, en el lloc de l'Alzinar de la Massa hi havia les restes d'un gran poblat ibèric. Per part del Museu de Vilafranca s'hi havia fet petites prospeccions que demostraren la seva importància i riquesa arqueològica. Però les seves restes foren completament destruïdes en forma vandàlica fa pocs anys, i tota la seva extensió, que ocupava una petita eminència, llaurada amb tractors de gran potència, després de tallar el bosc que el cobria, modernament no pas d'alzines sinó de pins.

En les prospeccions esmentades es trobaren un cilindre de ferro o fragments dels mateixos, pertanyents a botons de roda de carro, en alguns dels quals queden adherides restes de la fusta dels eixos.

SANTA COLOMA DE GRAMENET. El poblat ibèric de Puig Castellar en el terme tant veí de Barcelona de Santa Coloma, és tal vegada el més anomenat de tot Catalunya, per haver estat el més antigament investigat, primer, a començament de segle per Ferran de Segarra, després per l'Institut d'Estudis Catalans, i finalment pels col·laboradors de la Comissaria d'Excavacions Arqueològiques de Barcelona, sempre en investigacions parcials i reduïdes.

Les troballes que hi efectuà Segarra i el poblat mateix foren donats a l'Institut pel seu benemèrit descobridor, que n'era propietari, i les primeres estan ara dipositades al Museu d'Arqueologia de la nostra ciutat.

La situació de Puig Castellar no és pas còmoda per a pujar-hi carros, però tampoc no resulta inaccessible. La cronologia de les restes demostren un poblament que pogué començar al segle V i prolongar-se fins a començos del II. És famosa la troballa en aquest lloc d'un crani humà travessat per un enorme clau amb el qual devia estar clavat a la muralla, resta macabra que no pot ésser gaire posterior a la destrucció del poblat ja que no és de suposar que estigués exposada gaire temps, volem dir anys, en aquell lloc.

Entre els objectes de ferro trobats a Puig Castellar, diversos corresponen a carros. Consisteixen en dues plaques, un tub que degué reforçar un eix i una clavilla. Les dues plaques, molt semblants entre elles, pertanyerien a un carro d'eix fix i servirien per a cobrir els extrems de l'eix, impedint que aquest sortís cap a l'exterior de la roda. El tub, que té un forat per a passar-hi un clau o clavilla, correspon probablement al maniguet de ferro del botó de les rodes dintre del qual gira l'eix; aquest maniguet interiorment amida prop de sis centímetres de diàmetre i en ell queden adherències de fusta. Per fi la clavilla és idèntica a les que encara s'usen avui dia en les rodes de carro per a mantenir-les en el seu lloc, acomplint per tant una funció semblant a la de les esmentades plaques, avui desuetes.

BARCELONA. La troballa més important feta fins ara de les restes d'un carro ibèric es realitzà a la nostra muntanya de Montjuïc en excavar, en 1946, les sitges descobertes en traçar el ramal dels Ferrocarrils Catalans en direcció al port, vorejant Montjuïc per la banda meridional o sigui mirant a la desembocadura del Llobregat. Existeix allí un extens camp de sitges de grans proporcions, obertes a l'arenisca miocènica de la muntanya, lloc que els al·luvions del riu han allunyat de la mar, però que en els segles IV i III abans de l'Era devia trobar-se arran d'aigua. Aquestes sitges formaven part d'un veritable port ibèric situat en aquest lloc o devien servir per a emmagatzemar gra que havia d'embarcar-se. Dintre d'una d'elles hi descobriríem les restes d'un carro, que hi havia caigut o hi havia estat tirat. Trobàrem les parts metàl·liques de les dues rodes, formades per llantes proveïdes d'enormes claus que les unien al cos de les rodes, a més unes barres transversals que unien les diferents fustes que formaven les rodes. Aquestes eren massisses, llur diàmetre no arribava a un metre i eren extraordinàriament gruixudes. Les impressions de fusta adherides al ferro eren molt clares i nombroses. També trobàrem, sota la forma d'impressions a la terra, senyals de les fustes que formaven la caixa del carro i el seu eix. És notable observar que en la construcció de dita caixa no s'usà ni un sol clau de ferro. Aquesta troballa és la més completa que s'ha fet fins ara d'un carro ordinari de l'antiguitat, no sols a la Catalunya i la Península, sinó a tot arreu, i ens dóna amb molt detall el tipus de la carreta ibèrica, que, en aquest cas és la transcripció del carro sumeri, i que, a través dels segles s'ha conservat amb poques modificacions en el carro sard, en el mallorquí que esti-

gué en ús fins a mitjan segle passat, i en el carro basc, que encara es conserva. És diferent del carro gallec i portuguès, de roda semiplena i d'altres carros de tipus primitiu usats en altres indrets.

El lloc de la troballa de Montjuïc que es guarda en el Museu de la Ciutat, era d'un accés fàcil, com correspon a un indret que pel seu caràcter comercial convenia tingués comunicacions planeres. Les troballes fetes juntament amb aquestes rodes, entre les quals figuren fragments de ceràmica grega de figures roges, la primera descoberta en el terme de Barcelona, i hel·lenística del segle IV, sense res que desdigui de la cronologia que ens donen aquests elements, juntament amb la integritat del jaciment, garantida per la permanència en la terra de les fràgils empremtes deixades per la fusta, que pogueren ésser fotografiades i, en un cas, a l'interior d'una de les rodes, emmotllada, dóna una data molt segura per a aquesta troballa, a finals del segle IV esmentat.

Hi ha un altre element per a l'estudi dels transports en l'època ibèrica i és l'examen de les roderes deixades pel trànsit dels carros, i el dels senyals produïts en les parets pel fregadís dels botons de les rodes, com les que descobrírem a la Porta Rufina del recinte romà de Girona. És clar que aquestes impressions han d'ésser examinades en llocs que ofereixin garanties de no ésser de temps posteriors, ja que no tenim cap element per a datar un camí com de construcció ibèrica a base d'unes característiques que ignorem. A més, poques construccions són, per llur mateixa naturalesa, i ús, objecte de tantes refaccions com els camins. Així doncs les úniques dades utilitzables són les que s'obtinguin en l'interior dels mateixos poblats o en llur immediata proximitat i en clara relació amb ells. Així per exemple Bosch i Gimpera va observar en un extens poblat existent a Roca Tallada, del terme de Xiprana, que el camí que hi puja presenta roderes perfectament marcades a la roca, i que evidentment són antigues, puix que en un lloc els despreniments de roques han tallat el camí, desfent la part que baixava a la plana, mentre que en direcció oposada està el segment conservat en relació directa amb el poblat ibèric.

A Catalunya, en les poques excavacions fetes, no tenim notícia de què s'hagin trobat o observat, o almenys publicat, senyals d'aquesta naturalesa. Però a la Península tenim notícies d'haver-se'n indicat a Termància, Numància, Arcòbriga, San Frutos (Villaseca, prov. de Sòria), Collado de los Jardines, prop del cèlebre santuari ibèric (prov. de Jaen), Meca (prov. d'Albacete), Iliberris (Sierra Elvira, prov. de Granada), i molt a prop del nostre país a la ratlla catalanoaragonesa a Azaila (on podrien ésser d'època romana), Pelerm, el citat lloc de Roca Tallada i a Sant Antoni de Calasseit, el gran poblat excavat fa anys per l'Institut. Les troballes de restes de carros, o de figuracions de vehicles, són també relativament nombroses a tota la Península, encara que no siguin tant completes i significatives com la de Montjuïc.

Tenim doncs a partir dels segles IV i III, abans per tant de la romanització, una ampla difusió de l'ús del carro, amb finalitats comercials i agrícoles, entre els pobles indígenes

peninsulars preromans, i per tant, una ampla adaptació dels camins a aquest ús, que ens permeten apreciar unes intenses relacions d'intercanvi entre la costa i l'interior, en tots dos sentits, que ens expliquen la freqüent i extensa propagació dels productes grecs i fenopúnics fins a gran distància de l'emplaçament de les colònies establertes en el litoral per aquests pobles de l'orient mediterrani.

Discurs llegit en la commemoració del cinquantenari de l'Institut

Discurs llegit el 30 de desembre de 1957
en la Festa Anual de l'Institut celebrada a casa dels senyors Bonet-Garí

Carles Riba
President de la Secció Filològica

Orgullós, però encara més confús, m'aixeco a cloure amb la meva paraula aquesta feta anyal de l'Institut d'Estudis Catalans. Enguany el nostre aplec és commemoratiu. La nostra corporació ha pervingut, en la seva existència, a la meitat d'un segle. Hi ha en aquests senyals d'etapa un artifici, evidentment el de totes les fites. La invenció d'elles és un dels nostres més subtils ajuts que l'home ha donat a la seva consciència d'ell mateix. És dolor i honor de l'home que no es pugui conèixer sinó per comparança amb ell mateix; i no hi ha comparança efectiva de l'home sense sentiment d'un camí fet en el temps, que vol dir en la història. Una part dels aquí reunits hem estat testimonis de la fundació de l'Institut d'Estudis Catalans i dels seus primers acompliments segons el programa de tasques encomanades. Només les nostres ombres futures seran presents a la commemoració secular, pensable a càrrec d'alguns que avui aquí, juvenils i exemplarment apassionats, estimen llur responsabilitat de continuadors sense haver assistit als començaments. Ombres insignes, tota una invisible companyia d'homes de primer ordre sembla estar avui entre nosaltres. Cadascun de

nosaltres diria de seguida noms que evocarien per a ell una guia i un mestratge, sense els quals ni ell ni d'altres com ell no serien ben bé el que són ni farien ben bé el que fan. En diria jo mateix, i d'aquí vénen el meu orgull i la meva confusió. Empleno un lloc que deixaren buit uns mestres, o que haurien pogut ocupar mestres, als quals dec encoratjament i llums. En sento immatur, com tot aquell que té part en una empresa destinada a un compte de vida i a una diversitat de recerques que personalment l'ultrapassen. I tanmateix no em sabria desfer de la idea que, en aquesta part, tinc meva la força i la glòria del tot.

No diria el que dic, si no estigués per principi convençut que m'expresso per molts. Cap institució com la nostra no és formada exclusivament pels seus membres titulars ni resta rígida en la seva estructura reglamentària. La constitueixen tots aquells que per una col·laboració rebuda o prestada s'hi volen lligats. Tant més entranyablement, com més els perills a través dels quals s'han succeït els seus anys de tasques, són els perills pels quals veuen amenaçat llur poble com a unitat de cultura. No és pel gust de la frase eloqüent, sinó com a tema de reflexió, si es volgués com a plantejament d'un debat que aniria lluny, que jo ara em permetré de repetir una afirmació feta en una de les nostres íntimes i solemnes sessions anyals: nosaltres, els qui dins l'Institut d'Estudis Catalans o en vast grup entorn d'ell ens esforcem perquè la nostra entitat visqui, mantenim valors que no ens pertanyen, sinó als quals pertanyem; valors que ho són fins per a aquells que ens ignoren o que ens combaten o que ens desdenyen.

Per això podem ésser generosos, i només hi ha guanys a ésser-ho; podem pretendre a una confiança que cinquanta anys de continuïtat sovint insegura fan legítima. Som fills de la serenitat, no ho oblidem: fundà el nostre Institut el gran seny ordenador de Prat de la Riba. No és probable que en la història del nostre poble hi hagi hagut un període de més riquesa d'ànima, de més energia creadora, de més voluntat d'expansió, que el que va del segle XIX cap al Noucents endins. Era un trobar-se —o un retrobar-se— forts, sense de moment saber què fer, entre tots, de tanta esperança. La contrapartida de tota renaixença, mentre no s'organitza en restauració, són el tumult, la jactància, la divagació, la baralla estèril —o l'agrupament sense programa, més estèril encara. Per sort, enmig de la magnífica inquietud, Catalunya tingué alguns homes amb profunda visió del que era ja real i de les tàctiques adequades per a fer real allò que només era possible. Vull dir polítics de geni: polítics per al combat i polítics per al regiment del que combatent es guanyés. Prat de la Riba comprengué, a totes les conseqüències, que una renaixença no va gaire lluny, potser ni arriba pròpiament a vida nova, si l'home o el poble que la fa no orienta la seva represa segons una imatge ideal d'ell mateix. Dit en termes clàssics: reneix, en rigor, aquell que es dreça cap a esdevenir el que és; i ningú no és persona, individual o col·lectiva, sinó en la mesura que vol saber el que és. Veient-ho a fons així, Prat de la Riba fou definidor. Deixo de banda si per a sempre; el que importa és que definí per a una primera clarificació i per a unes primeres raons i per a uns primers mots d'ordre. I per altra banda, amb l'assessorament dels més

lúcids, tot d'una que ocupà la Presidència de la Diputació de Barcelona, fundà l'Institut d'Estudis Catalans. Era en 1907. La funció que s'assignava a la nova entitat era «la superior investigació científica de tots els elements de la cultura catalana». És significatiu que el nucli original fos la secció de ciències històriques i arqueològiques. Si no tècnicament historiador, intèrpret de la història ell mateix, Prat de la Riba volgué ciència amb consciència, sí, per a dir-ho amb la fórmula famosa que centra el Renaixement europeu; però, més prop seu, va veure també com era necessària la ciència per a la consciència del seu poble. És bo, certament, de complaure's en les seves figures passades i estimar les ànimes que s'han tingut; però sotja allí mateix, arran de l'enganyós delit, el perill de prendre-hi l'ànima que es té… L'ànima, sempre de fet en construcció! Només la veritat salva; només la visió exacta del límit, per cruelment estret que aparegui, engendra en les ànimes virils l'impuls heroic de saltar-lo. Que la història, com ens ho hem sentit repetir últimament, però també abusivament, és la mestra de la vida, no ho ha d'oblidar, menys que cap altre ho ha d'oblidar, un poble com el nostre, intervingut, ressentit, impacient amb la seva ànima massa gran per a l'exigu triangle provincial on és enclosa. Sí, hi ha hagut una línia d'estudis històrics per la qual la Catalunya d'avui ha comprovat com sempre l'havia sostinguda una voluntat d'ésser ella mateixa en la fraternitat o en l'antagonisme amb els altres, en la unitat o en el desacord amb ella mateixa; n'hi ha una altra per la qual va aprenent, no sense amargor, com la idea d'ella, com tota idea, ha estat tanmateix sotmesa a allò que és material i extern i n'ha conegut la càrrega. Prat de la Riba, en qui la summa prudència no fou mai abandonada per l'ardor de l'esperit, intuí bé, vull dir que calculà ardidament amb vista que es pogués demanar més al seu poble, quan coordinà les investigacions històriques i arqueològiques sense més fi immediat que les realitats que se n'aclarissin; o si tant no es vol, que l'arreplec dels materials garantits per a aclarir aquestes realitats.

Ben significatiu és ara mateix que quatre anys després, en 1911, el primer Institut d'Estudis Catalans fos ampliat amb dues seccions més: la Filològica i la de Ciències. La nostra entitat va prendre així l'estructura en què ha durat. És sabut que més d'un camp de les ciències era a casa nostra gairebé verge: genials pioners hi treballaven improvisant biblioteques, laboratoris i observatoris, seminaris i equips i relacions, poc menys que al dia i pel que cadascun isoladament podia. Els mitjans de què, fins en els períodes de més ventura, la Secció de Ciències ha disposat, no han pogut bastar per a satisfer sempre l'ambició dels seus membres amb llurs col·laboradors, no la del fundador, certament: la ciència exigeix avui els poderosos recursos d'Estat i els de fundacions amb capitals de xifra astronòmica. Però, deixant de banda realitzacions desproporcionadament obtingudes i reconeixements personals a l'exterior que ens honoren a tots, ningú no negarà que els homes de la nostra Secció de Ciències han contribuït a formar en el país una consciència científica; el diletantisme de fira té avui a casa nostra tan poc assegurat l'èxit en el terreny de les ciències de l'observació o de l'especulació com en el de les històriques.

Un punt que no sempre es té en compte és que, amb la creació de la Secció de Ciències, Prat de la Riba portà a la llengua catalana, per a la seva il·lustració i la seva defensa, un ajut d'un valor que podia ésser decisiu. No trobarà gaire resistència, tot el contrari, tot aquell que afirmi el dret dels catalans a l'estudi i fins a l'organització de la cultura que els ha fets tals i no uns altres; les ires, els cants de sirena i, el que desconcerta més, les indiscretes bondats, comencen quan es pretén que aquesta cultura, avui com avui, només pot tenir la seva expressió, i també pot tenir el seu mitjà de divulgació, en llengua catalana. La qüestió és certament complexa i, encara més, espinosa: per qualsevol costat que s'hi vagi, o per qualsevol costat que hom se n'aparti, hi ha unes quantes llegües de mal camí. Tot el concepte del que és una llengua hi va implicat; amb tota la convicció del que una llengua pròpia significa per al grup humà que es troba o es retroba posseint-la. Caldria fixar com i fins a quin punt viu una llengua que s'estima, i en la dignitat o en la utilitat o en les aptituds de la qual no es té fe. Prendria hores d'escatir-ho. El que no podem eludir en aquesta reunió de festa és proclamar que Prat de la Riba i els seus assessors van encertar la coratjosa, l'escandalosa jugada: establir que el català fos la llengua dels llibres científics del nostre Institut. Li conferien així una mena d'oficialitat més prestigiosa que l'administrativa o fins que la política. Em refereixo a una oficialitat dins el món de la relació científica internacional i, paradoxalment més important encara, dins la vida científica de l'interior. Altrament dit: l'introduïen així dins un ordre d'altíssims i desinteressats intercanvis, on precisament més raons presten suport a la idea que un idioma és una pura màquina d'entendre's i que tots haurien de cedir al parell o tres reconeguts més eficaços o simplement més acceptats per a aquest fi. Era això pensar en un cert contrapès oportú a l'excés d'amor amb què els catalans es miraven les conquestes literàries, poc menys que exclusivament poètiques, de l'idioma. Aquell amor ingenu, per bé que no mancat de cauteles, convençut que ell sol ja fa immortal el seu objecte i que es creu complir reservant-li les grans festes de l'ànima. Per ells s'exposaven que l'idioma els anés quedant, com els vestits regionals, confinat als actes de beata exhibició folklòrica. No entenc dir amb tot això que la jugada fos de triomf segur; el que la fa d'un suprem valor estratègic és que amb ella, en un moment precís, es mostrava com i per on calia arriscar-se: o així i per allí, o a la llarga es perdria tot, fins la més dolça i gronxoladora poesia. No crec que ningú que hi mediti dubti que encara avui dura l'eficàcia de tanta ambició; les reserves de fe que per ella es van guanyant no són encara exhaurides. En la prohibició de l'ús del català per a les nostres aportacions al pensament i a la ciència universals hi ha la més evident contraprova que el concepte de Prat de la Riba era el just: el límit singular que tot un Estat posa a la vida d'una llengua apareix als ulls de tothom com la més greu ofensa a la llibertat i a la dignitat del grup humà que l'ha creada. L'eutanàsia compta amb partidaris, és cert, però alguna cosa deu tenir de lleig davant la natura i el dret això d'avançar-se a un molt probable destí, quan els qui l'apliquen a tot un idioma fent aquesta especiosa volta, no han gosat promulgar llurs mesures de restricció…

Però deixem-ho: és dins la consciència general. Com hi és que en 1911 calia fixar per al català tot allò que un idioma ha de tenir de convencional en les seves formes perquè pugui ésser un instrument vàlid de cultura. Ha estat responsable d'aquesta noble, complexa i mai acabada tasca la Secció Filològica, formada sempre, en cooperació i en equilibri, per homes de cultura lingüística tècnica i per escriptors destacats per llur sentit de l'estil col·lectiu. Del que ha emprès de fer el nostre Institut potser res no ha arribat tant al cor i a la pràctica —o almenys a les intencions— de la nostra gent. La llengua que han estimat, i només mantenint la qual conscientment o obscurament han cregut mantenir-se com a poble, els catalans han aconseguit de veure-la en la idea de la seva perfecció i s'han fet un orgull de tendir cap a ella. Que és absurd tot això, se'ns objecta? Que, ben considerades les realitats immediates, és voler l'impossible? Segurament, ben considerades, també hem de concloure nosaltres que així és. Sí, molts factors que intervenen en la vida de les llengües ens són avui contraris. Però del sentiment transcendent de l'absurd i de l'immediat impossible, se'n diu fe; i el món és encara ben lluny d'haver-se mecanitzat fins al punt de fer creure que els arguments de la raó prevalen contra l'impuls espiritual d'aventura a tot o res cap al no calculable…

Cinquanta anys ja fa, amb aquest, que l'Institut d'Estudis Catalans viu i produeix. La meitat ben bé, els ha passat sota amenaces i pressions i passions de tota mella. Sovint podent resplendir més cap a l'exterior que no cap a dins del país. Heu escoltat, ressenyada pels seus cims, quina ha estat, malgrat tot i gràcies a tot, l'obra acomplerta; així mateix alguns dels testimoniatges de reconeixença, algunes de les expressions de bon auguri que li han pervingut de tot arreu del món. Vet aquí que són la nostra força i la nostra defensa. Anava a dir «i la nostra innocència»; però no ho he dit… Per tots costats se'ns fa lícita la certesa que, a més *d'ésser, representem*. N'hem sentit l'exigència. Hem rebut i hem de transmetre. Estaríem tranquils, si almenys la situació paradoxalment catacumbal d'aquest darrer període ens ha encomanat tan poc com es pugui de penombra i, el que ens desnaturaria encara més, d'estretor sectària. No era precisament la cara que importava de salvar, sinó l'honor —fins, si calgués, amb la cara desfeta. I no hi ha honor sense lleialtat a les comandes que han donat vida, com no hi ha ciència sense consciència —vull dir ara sense neta consciència moral.

Us representem, tot el nostre Institut, a vosaltres que sou aquí en persona, i els qui no hi són també, infinitament més nombrosos, per l'adhesió intel·lectual o cordial. I per un joc reglamentari, represento jo en aquestes paraules, orgullós i confús, tot l'Institut; tots els seus membres, els presents i els ocasionalment absents i els forçats encara a viure fora de la pàtria i, més commovedorament encara, els que ja són a l'altre vessant del destí humà, el de l'eternitat. Però, qui de nosaltres podia dir gràcies a qui, que no hagués d'ésser regraciat al seu torn? Col·legues numeraris, adjunts i corresponents, socis de les filials, col·laboradors nacionals i estrangers, concorrent als nostres certàmens, amics que ens conforten amb llur afecte i llur respecte, patricis que ens sostenen amb llur mecenatge, la dama gentil i coratjosa que

una vegada més ens ha ofert i agençat casa, no és «gràcies» que ens hem de dir, perquè en la idea i en l'obra i en l'honra de l'Institut d'Estudis Catalans tots i cadascun tenim part; sinó «felicitem-nos amb el cor alt». I que per molts anys encara puguem viure, amb consciència, del nostre heretatge de mil anys i conservar-lo retent per a aquells que ens han de succeir i que ja ens acompanyen.

De la Catalunya primitiva a la Catalunya medieval*

Discurs que havia d'ésser llegit el 1959 a la Festa Anual de l'Institut

PERE BOSCH I GIMPERA
Membre de la Secció Històrico-Arqueològica

El problema com s'han constituït els pobles segueix preocupant els historiadors. Sovint ells s'han interrogat sobre les arrels d'aquests abans d'aparèixer amb les característiques que avui ens són conegudes i de començar a deixar memòria de llurs fets. Si, entre nosaltres, l'eminent i dilecte amic i company Ferran Soldevila, en la seva magistral *Historia de España*, renuncia a endinsar-se en la Prehistòria, en canvi, no deixa de partir de l'estat de coses indígena preromà que n'és el resultat en el qual veiem créixer pobles a Catalunya i a tot Espanya que els romans dominen i transformen i que reapareixen en certes regions peninsulars a l'època visigòtica, prefiguració de l'Espanya de tots els temps, la tradició arriba a vegades molt endins de l'edat mitjana.

Nosaltres[1] hem intentat sovint d'esbrinar el procés de formació dels pobles que els romans trobaren en possessionar-se de la Península, i hem

* Inèdit. S'havia de llegir a la Festa que impedí la policia.

1. *Etnologia de la península Ibèrica*, Barcelona, 1932; *El poblamiento y la formación de los pueblos de España*, Mèxic, 1945; *Assaig de reconstitució de l'etnologia de Catalunya: Discurs de l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, 1922; «Els factors ètnics en la formació de Catalunya», *Revista de Catalunya*, núm. 99-101, Mèxic, 1943, pàg. 16-41.

plantejat àdhuc la qüestió de la seva continuació sota la romanització i l'arabització[2] i hem cregut que només a través d'aquesta continuïtat queden explicades moltes particularitats de la història medieval, especialment l'aparició no sols dels nuclis reconqueridors sinó també de moltes varietats de l'Espanya musulmana abans i després de la descomposició del Califat.

D'altres historiadors, en una forma o altra, s'han preocupat del mateix problema i han cercat les arrels hispàniques en temps molt anteriors a l'edat mitjana. Lluís Pericot[3] ha anomenat Espanya «feix d'arrels», i segueix aquestes arrels també, creient que en totes elles tenim algun ascendent. Mendes Corrêa[4] escrivia el seu llibre *Raízes de Portugal* cercant-les igualment en la prehistòria. Darrerament el problema ha estat novament plantejat des de diferents punts de vista i ha donat lloc a controvèrsies. Sánchez Albornoz[5] —que ja s'havia plantejat fa temps el problema en relació amb les tribus indígenes, sota el reialme d'Astúries i Lleó—, en discutir la tesi d'Américo Castro[6] —el qual solament a partir de la conquesta musulmana veu la formació d'Espanya— la troba ja a l'època romana i cerca les arrels en els pobles anteriors —si bé creu que la romanització els esborra gairebé, i insisteix en les característiques comunes hispàniques. En la formació de Castella troba la barreja de bascons, vàrduls, càntabres, berons i autrigons, i a Catalunya observa —com havíem observat nosaltres— que la coincidència dels comtats en què es dividiren les terres ocupades pels exèrcits carolingis amb els vells *pagi* cismontans, solars de les velles tribus, sembla confirmar la perduració dels quadres racials primitius d'aquest racó de la Tarraconense i la perduració del substrat humà anterior a la invasió musulmana. Anselmo Carretero[7] fa també intervenir els pobles preromans en la formació de Castella, i veu àdhuc en institucions característiques castellanes, arrels celtibèriques. Així mateix Rafael Altamira[8] —en una recensió d'un llibre nostre— reconeixia la perduració de l'Espanya indígena sota la romanització.

Les explicacions racistes de la Història han pertorbat la discussió objectiva del que són els pobles. També ho han fet els prejudicis nacionalistes. Partint, però, d'un punt convencional en la formació d'un poble, hom creu que ja ha cristal·litzat la seva personalitat defi-

2. *El poblamiento; De la España primitiva a la España medieval: Homenaje a Menéndez Pidal*, II, Madrid, 1951, pàg. 533-549.

3. *Las raíces de España*, Madrid, 1952.

4. A. A. MENDES CORRÊA, *Raízes de Portugal*, Lisboa, 1924, 2a ed. de la revista *Occidente*.

5. C. SÁNCHEZ ALBORNOZ, *España, un enigma histórico*, Buenos Aires, 1956; *Divisiones tribales y administrativas del solar del reino de Asturias en la época romana*, Madrid, 1929.

6. A. CASTRO, *La realidad histórica de España*, Mèxic, 1954; refosa del llibre de 1948: *España en su historia*.

7. A. CARRETERO Y GIMÉNEZ, *La integración nacional de las Españas,* Mèxic, 1957; L. CARRETERO Y NIEVA i A. CARRETEO Y GIMÉNEZ, *Las nacionalidades españolas,* Mèxic, 1952.

8. R. ALTAMIRA, recensió de BOSCH I GIMPERA, «El poblamiento y la formación de los pueblos de España», *Cuadernos Americanos*, IV, núm. 6, Mèxic, novembre i desembre 1945, pàg. 186-192.

nitivament i renunciar a esbrinar el procés —sovint obscur i complicat— de la seva formació, crea una llacuna en el nostre coneixement que deixa els fets sense explicació. Certament, l'ambient en què hom viu —geogràfic, econòmic, cultural—, les relacions i les influències, l'acció de les personalitats o l'evolució dels temps contribueixen a fer, a modificar i a desfer els pobles. Però —igual que en els homes— no podem prescindir d'una herència i d'uns antecedents, que, si no ho expliquen tot, expliquen moltes coses i ajuden a comprendre'n d'altres que, últimament, restarien en el buit.

La formació del poble català és el fruit del sediment dels pobles primitius que coincidiren i es perpetuaren damunt el seu territori i que es creua amb invasions o penetracions ulteriors. Pobles, i no races. Bé que l'antropologia ens ajudi a explicar la formació de les varietats humanes i a comprovar la diversitat de les que han intervingut en la formació dels elements ètnics de la combinació del qual ha resultat el poble català, aquest és un resultat històric en el qual els factors més determinants no són probablement els racials. Si els elements adventicis alteraren a vegades la fesomia dels grups indígenes, els matisaren, incorporaren Catalunya a grans cultures alienes o hi aclimataren institucions, tot i deixant-hi un sediment i una marca profunds, el fons primitiu ètnic ressorgeix i té sempre la força necessària per absorbir els elements forasters i per fondre'ls amb els propis —com succeí també a d'altres terres d'Espanya i fins d'Europa. D'aquest procés surt amb el temps la personalitat catalana, que es dibuixa ja a l'època carolíngia, i que, latent i amorfa, amb límits esborradissos, traspua sota les denominacions romana i visigòtica, així com als darrers temps preromans, a partir del segle IV abans de la nostra era: llavors tots els pobles primitius de Catalunya semblen haver-se ja fos o equiparat, tot i conservant llur estructura tribal que els segles de la romanització i del domini visigòtic —amb la unificació cultural i política i amb totes les transformacions que els acompanyaren— no reeixiren esborrar del tot, i que, reaparegueren en les divisions eclesiàstiques, en les divisions carolíngies i, després, en els comtats catalans.

Per arribar a aquesta realitat, una evolució de molts segles havia tingut lloc a les comarques catalanes que des dels primers dies foren un gresol on es fongueren elements tenaçment arrelats al sòl en funció de la complicada configuració geogràfica catalana. En algunes comarques, tancades gairebé per les serres, s'aïllaren grups humans que mantingueren tenaçment llurs característiques ètniques. Les comunicacions, fàcils des d'un punt de vista local, però difícils si hom cerca grans vies de penetració, tot i no destruir un cert isolament, establien grups i afinitats més marcats en uns pobles que en d'altres i les relacions i afinitats es continuaven amb terres més llunyanes d'Espanya o de França. L'aïllament fou sempre més gran a les terres de la muntanya de la Catalunya estricta, tant a les pirinenques com a les situades entre el Pirineu i la costa. La major facilitat de penetració des del sud-est d'Espanya al llarg de les planes valencianes i castellonenques vers el sud del Principat i l'Urgell i l'Ebre dóna a la Catalunya Nova un caràcter diferent i estableix relacions i afinitats amb les terres llevantines i aragoneses. El Camp de Tarragona, el Penedès i el Maresme, amb comunicacions natu-

rals més fàcils amb el sud, amb l'Urgell, amb el Gironès i l'Empordà, els fan esdevenir un territori central per a tot Catalunya, clau de comunicacions i de l'agrupament entorn de Tarragona, primer i de Barcelona després. La relació de l'Empordà a través del Pertús amb el Rosselló, de la Cerdanya pel Coll de la Perxa amb el Conflent i pel de Puimorens amb l'Ariège fa gravitar aquelles terres ultrapirinenques en determinats moments entorn de Catalunya o estableixen llur relació amb el Llenguadoc i la Provença. Les rutes mediterrànies converteixen les Balears en una etapa, situades com estan entre el Principat i el País Valencià d'una part, i Sardenya de l'altra. Així es dóna la base cultural d'una Catalunya que serà lloc d'intersecció de pobles i de cultures, orientada vers les terres espanyoles del sud i de l'oest, vers França i l'Europa occidental i, pel Mediterrani, vers Itàlia i més lluny. I aquesta base natural operarà des dels temps més remots de la prehistòria fins als més recents.

No té res d'estrany que des d'un bon principi trobem a Catalunya pobles i cultures que per la muntanya pirinenca mostren una continuïtat més o menys marcada amb els territoris bascs i cantàbrics d'Espanya o amb els occitans de França, així com que a través de les terres valencianes es dipositin al Principat sediments més movibles del sud-est de la Península i fins d'origen remotament africà. I, alhora, trobarem —sense transicions brusques i amb matisacions gairebé imperceptibles— persistències aïllades que, arrelant especialment al sud del Principat, s'infiltraran a les comarques veïnes i arribaran més o menys lluny segons les circumstàncies, o bé d'altres d'origen septentrional que es faran sentir a la Catalunya Vella i establiran lligams amb les terres occitanes.

Catalunya, com la resta de la Península, tenia població des dels primers temps del paleolític inferior, i a la seva fi és tocada pel musterià (Abric Romaní de Capellades, Cova Negra de Xàtiva). La mandíbula de Banyoles mostra llavors que en la població musteriana el tipus antropològic neandertaloide era present. El que restés d'aquella població o que més tard s'extingís o s'esborrés totalment va lligat amb problemes encara insolubles.

En el paleolític superior trobem les primeres arrels d'ètnies que comencen a dibuixar-se més clarament i que possiblement en llur perduració donen un primer element constitutiu de la població catalana ulterior. Diferents infiltracions de caçadors pertanyents al gran cercle de cultures anomenades amb més o menys propietat francocantàbriques es comproven a Catalunya, malgrat les llacunes del nostre coneixement d'aquells temps. Les importants troballes de la Cova del Parpalló de València permeten de suplir en certa manera el que més defectuosament podríem reconstituir per al Principat. Allí arribaren grups de caçadors amb utillatge de tipus gravetià sobretot —les fulles de dors rebaixat—, però també amb elements aurinyacians, als quals en seguiren d'altres solutrians i magdalenians. Els elements gravetians —nom que amb raó prefereix Pericot[9] al de perigordians, utilitzat generalment pels arqueòlegs francesos— semblen haver arrelat fortament i persistir al costat dels magdalenians i fins

9. L. PERICOT, *Las raíces de España*.

després en l'etapa final del paleolític superior en el qual el nostre col·lega anomena epigravetians. Per a ell aquesta població gravetiana i epigravetiana és la primera arrel important de la població prehistòrica a la Península. Però no era l'única. Cada dia veiem més clar que des de molt aviat, al temps del gravetià, arribaren avançades africanes que portaven els tipus de sagetes triangulars finament retocades, com les solutrianes europees, i que plantegen el problema de l'origen del solutrià. No és fàcil de decidir si aquest l'hem de considerar encara com una cultura originària del centre d'Europa —com vol la teoria tradicional— o bé si sortí d'Àfrica —com s'inclina a creure Pericot— o, encara, si es tracta d'una tècnica que es produí a la vegada en diferents llocs del món europeu i africà —com insinuen Breuil i Lantier. En tot cas, al temps del solutrià, al llevant peninsular, coincidiren i es barrejaren elements europeus i africans.

Al gravetià i el solutrià del Parpalló, l'art mobiliari té una florida important en les plaquetes amb dibuixos d'animals naturalistes —amb afinitats evidents amb l'art francocantàbric—, gravats i menys freqüentment pintats.

La importància ètnica i cultural de l'element llevantí del paleolític superior té possibles repercussions més al nord i a França han estat trobats a vegades possibles influències meridionals en l'utillatge gravetià, així com Paul Werner pensava en la penetració de les puntes de sageta triangulars no solament en el solutrià de Catalunya (Cau de les Goges de Sant Julià de Ramis), sinó àdhuc en el de França; però també en les pintures de Lascaux hi pot haver certes influències meridionals que semblen aparèixer en comparar-ne algunes figures amb les del Parpalló i de l'art rupestre de les terres valencianes que tot seguit considerarem. Potser un dels indicis d'aquelles influències és l'escena de l'home caigut que ha estat atacat per un bisó.

A Catalunya les infiltracions francocantàbriques deixaren rastre segur en el solutrià de Sant Julià de Ramis i en el magdalenià de la comarca de Banyoles. El magdalenià té també repercussions al sud del Principat, a l'abric de Sant Gregori de Falset —on hi ha així mateix manifestacions de l'art mobiliari francocantàbric— i als tallers de sílex del Priorat i a d'altres indrets tarragonins i de les terres castellonenques hi ha possibles persistències epigravetianes.

Obermaier creia en la propagació —encara dins el paleolític superior, paral·lelament al magdalenià— de la cultura africana del capsià. Després, Vaufrey limità la propagació del capsià, llavors a l'Àfrica, al racó dels territoris al sud de la Tunísia i cregué que el capsià es devia haver estès solament al mesolític cap a les regions del sud oranià, i que llavors es devien haver produït les seves repercussions al sud de la Península. La cultura litoral anomenada *oranià* hom creia també que era mesolítica. Però ara sembla produir-se una reacció en el sentit que l'oranià devia ésser una *facies* litoral del mateix capsià, i a Llevant, hi devia haver repercussions encara mal conegudes del mateix capsià. Caldria reconsiderar les troballes de l'estrat inferior de la Cova del Hoyo de la Mina de Màlaga, en el qual els tipus capsians mostren afinitats amb el capsià de Tunísia.

En tot cas sembla cert que el Llevant és una zona d'intersecció i de barreja d'elements africans i europeus i que al Principat, sobretot a les comarques septentrionals, predomina l'element europeu francocantàbric.

Com se situa dins d'aquest quadre el problema de l'art expressionista llevantí que té una forta arrel al Llevant i que arriba al Baix Aragó i al sud del Principat —comarca de Tortosa, Tivissa, Cogul— i que indubtablement revela una ètnia en formació, d'afinitats alhora francocantàbriques i africanes? La tendència actual és de creure'l posterior al paleolític, pertanyent a pobles que continuaren en el mesolític i fins entrat el neolític la manera de viure dels caçadors paleolítics fins que, després d'haver adoptat la revolució neolítica, aquell art, transformat, continuà àdhuc a l'eneolític i, en alguns llocs d'Espanya, fins a l'Edat del Bronze, així com també tingué a Àfrica llargues supervivències. És l'opinió d'Almagro i de Martínez Santa-Olalla, continuant la que fa anys havien ja tingut Hernández Pacheco i Serra Ràfols. La segura persistència de les seves darreres etapes fins a l'eneolític, si més no, i la manca de fauna quaternària específica a les seves representacions —la qual cosa no és un element decisiu, a causa del clima de les regions mediterrànies, diferent i més temperat que el de les francocantàbriques al paleolític superior— així com la manca de jaciments arqueològics relacionables amb les pintures rupestres llevantines, semblen prestar suport a la cronologia tardana, sense prova concloent. Pericot, per les fortes semblances de les figures de l'art mobiliari del Parpalló amb les de l'art rupestre i mobiliari francocantàbric, creu en la possible arrel paleolítica de l'art llevantí; però el seu període clàssic, amb les grans escenes de caça i de batalles, el suposa mesolític. Nosaltres, tot i admetent, com ja ho admetien també Obermaier i Breuil, la persistència fins a l'eneolític dels darrers tipus esquemàtics i situant al mesolític els seminaturalistes seguim creient que els començos i el gran desenvolupament de l'etapa clàssica han d'ésser situats al paleolític. En la fase antiga de Minateda, sota les habituals representacions de l'art llevantí, hi ha figures d'una major grandària semblants a les aurinyacianes francocantàbriques i a les també aurinyacianes o gravetianes de l'art mobiliari del Parpalló. En aquest, en el solutrià, les plaquetes pintades mostren figures en què la silueta s'emplena d'un color roig uniforme, les quals recorden l'etapa transitòria semblant de l'art francocantàbric. Resta l'espai de temps equivalent al del magdalenià, abans del mesolític, que es devia emplenar amb el desenvolupament del gran estil clàssic llevantí i a la fi del qual —potser molt al final, en la transició al mesolític— a Cogul sembla fer-se un assaig poc afortunat de policromia, el mateix que en algun altre lloc del sud-est d'Espanya, el qual, no havent estat continuat, revela una possible influència de la policromia francocantàbrica abans de la mort d'aquell art a les seves regions típiques.

En tot cas l'art llevantí revela una ètnia ja organitzada en què els elements africans s'han creuat amb els europeus. A la vegada, els darrers descobriments d'art rupestre a Itàlia i a Sicília (Grotta Romanelli, Levanzo, Aldaura) —amb afinitats amb l'art de França— i les projeccions cap al sud de l'art francocantàbric a Espanya (La Pileta a Benaoján, província de

Màlaga), així com certes troballes africanes, fa plantejar a Graziosi la personalitat d'una possible província mediterrània occidental de l'art rupestre i de la població paleolítica, que refermarien les peculiaritats de l'utillatge d'Itàlia i de Provença, on la seqüència clàssica del paleolític superior francès no sembla donar-se i on —com en el paleolític llevantí paral·lelament amb aquella seqüència— persisteixen les tradicions gravetianes.

Durant el mesolític persisteix a tota la Península la població paleolítica i el caràcter africà de les seves parts meridionals i orientals és reforçat amb el desenvolupament de la cultura capsiana, la qual arriba molt pura als kioekkenmoeddings de Muge a Portugal, al Hoyo de la Mina de Màlaga té una etapa característica del capsià superior, i es propaga per França portant-hi, a través del Narbonès (Grotte de la Crouzade), el capsiosauveterrià, amb fogars importants al nord del Garona (Sauverre-la-Lómance al Lot i Garona), a la vall del Roine, amb repercussions fins al nord de França i Bèlgica (Remouchamps), on entra en contacte amb cultures mesolítiques europees més llunyanes. El capsiosauveterrià persistirà en la seva forma avançada del tardenoisià, perdurarà i influirà el ple neolític occidental.

Al Principat, la poca cosa que coneixem del mesolític pot en part posar-se en relació amb el capsià, malgrat tractar-se d'una cultura molt pobra (cova del Solà del Pep, a Hospitalet de l'Infant) que contrastava amb la major riquesa del mesolític valencià (cova de la Cocina a Dues Aigües), en el qual, juntament amb la influència capsiana, hi ha una persistència de l'epigravetià anterior. La situació geogràfica de la Cova de la Crouzade al Narbonès fa pensar en el pas per Catalunya dels grups humans capsians que arribaren a França i en la identitat del capsiosauveterrià, així com la de l'extrem de l'avanç capsià fins a Muge a Portugal, amb el capsià africà obliga a admetre l'entrada d'al·luvions de població africana més o menys importants. El fet és que quan es desenvoluparà la cultura de la revolució neolítica al nord d'Àfrica —el neolític de tradició capsiana de Vaufrey i la nostra cultura de les coves— aquesta tindrà una gran uniformitat a tot arreu i comprendrà la major partida de la Península, tot el Principat o el sud-est de França fins a la Ligúria italiana, aquesta cultura semblarà desenvolupar-se també amb més o menys matisos diferents i amb més o menys riquesa tot al voltant del Mediterrani.

Al mesolític, encara —per un testimoni únic: les coves del Montgrí (Cau del Duc d'Ullà)— coneixem una cultura semblant a la de l'*asturià*, que s'estén a les terres atlàntiques, a Portugal des del nord del Teix, a Galícia, a Astúries i a la zona cantàbrica, arribant al país bascofrancès (Vall de Mouligna, prop del molí de Larralde als encontorns de Biarritz). Sembla que aquesta cultura representa la continuïtat de l'estat de població francocantàbrica en bona partida, la qual cosa tindrà conseqüències importants fins per a Catalunya al neoeneolític.

Mentrestant l'art rupestre evolucionat del mesolític s'estén al llarg de les serres transversals de la Península, la qual cosa probablement representa el replegament de la població llevantina que restà poc densa als seus antics territoris, en els quals les condicions de vida dels caçadors esdevenien més precàries a causa del canvi climàtic. L'antiga població en reple-

gar-se cap a les terres altes centrals i les muntanyes hi trobà el mateix ambient propici per a la seva manera de viure tradicional. I acabà domesticant els animals i esdevenint pastora. Paral·lelament a altres regions del món s'esdevingué la «revolució agrícola» i s'estengué l'agricultura que arribà al nord d'Àfrica i d'allí a Espanya, i així, en propagar-se per la Península a les terres altes, a la cria d'animals s'afegeix una agricultura més o menys rudimentària, que a la fi permetrà de fixar-se definitivament els grups humans, sobretot en desenvolupar-se i colonitzar-se les planes i les terres fèrtils. Amb això el neolític de tradició capsiana —o la nostra cultura de les coves, anomenada per Martínez Santa-Olalla neolític hispanomaurità— es transformà en la cultura del vas campaniforme en generalitzar-s'hi aquesta forma de ceràmica o sistematitzar-se la seva decoració en la forma coneguda d'ornaments rectilinis disposats en zones. Seguim creient que el vas campaniforme és una creació peninsular feta probablement a la vall del Guadalquivir d'on s'estengué per altres regions. A les marginals, des de les serres del sud d'Andalusia (Hoyo de la Mina, a Màlaga, Cueva de la Mujer, a Alhama de Granada) fins a Catalunya i àdhuc a la part nord de les serres del Sistema Ibèric, la vella decoració de la cultura de les coves, amb incisions i relleus, persisteix fins molt tard, i en alguns llocs —a Catalunya (Tartareu)— i a l'Aragó, fins a molt tard, després de l'eneolític.

Cada vegada tenim més motius per recular l'eclosió de la cultura neolítica fins al quart mil·lenni abans de Jesucrist. Per aquells temps sens dubte arribà al sud-est d'Espanya una nova migració africana en la qual hi ha motius per a veure els avantpassats de la població que històricament s'anomenarà els ibers. A Espanya desenvolupa la cultura d'Almeria (*saharoalmerià* de Martínez Santa Olalla), que en els seus principis no és altra cosa que la projecció cap al nord —infiltrant-se entre el neolític de tradició capsiana d'Algèria— de la cultura neolítica sahariana sortida per llarga evolució a través del mesolític de l'antic paleolític aterià i estesa al sud de l'Atlas i de la costa de Líbia des de l'Atlàntic fins a Egipte i Núbia, amb els seus pobles pastors i guerrers, que en molts llocs adoptaren elements de cultura dels capsians i de grups semblants del nord-est d'Àfrica amb els quals es barrejaren (el Sàhara és la llar de formació dels pobles que s'anomenen camítics). A Espanya penetren enmig de la població oriental i viuen als poblats fortificats almerians des d'on la dominen, s'estenen per les regions veïnes d'Almeria i Múrcia, al sud-est d'Espanya en direcció nord i oest, i per la costa valenciana arriben al Maestrat, al Baix Aragó i al sud del Principat, amb infiltracions fins a l'Urgell, el Cinca i l'Alcanadre aragonesos, i per les comarques litorals pugen fins al llindar del Gironès i de la Selva, fins a la Plana de Vic i la comarca de Solsona (sepulcres no megalítics catalans). Per l'Aragó la cultura almeriana s'estengué fins a infiltrar-se a terres de Sòria, de Guadalajara i Madrid, així com als contraforts pirinencs.

A les llars de la cultura d'Almeria al sud-est d'Espanya, es desenvolupa aviat la metal·lúrgia del coure i, després la de la plata —no sabem en virtut de quin procés: potser per influències mediterrànies. Almeria esdevindrà un gran centre de comerç dels metalls i aquelles relacions mediterrànies hi aportaran noves idees i nous elements de cultura.

A través de l'eneolític avançat —que alguns arqueòlegs volen anomenar Bronze I, que no té bronze i que és la plena florida de la civilització eneolítica, per la qual cosa rebutgem aquesta denominació que dóna lloc a moltes confusions— s'ha expandit per moltes regions de la Península l'anomenat fenomen megalític. A Portugal, les tombes megalítiques resten potser el fet més característic de la cultura neoeneolítica i aviat aquesta esdevé molt rica, amb relacions amb l'Occident del Sàhara africà —d'on probablement rep els tipus de puntes de sageta amb base còncava diferents de les almerianes triangulars amb aletes i espiga o de forma de fulla—, amb la cultura de les coves espanyoles, de la qual rep per fi el vas campaniforme i amb la cultura d'Almeria en temps de Los Millares. La cultura megalítica portuguesa s'annexiona Salamanca, Extremadura i Huelva i, a la fi, travessant la vall del Guadalquivir per la regió de Còrdova, avança cap a Granada i entra en contacte directe amb la cultura almeriana de Los Millares.

Darrerament ha estat negat que la cultura megalítica portuguesa representi un dels grans pobles que es destaquen al neoeneolític peninsular, i el fenomen megalític se suposa propagat des de l'Orient del Mediterrani i entrat a Espanya per Almeria. Nosaltres insistim a creure que la cultura portuguesa respon a una formació ètnica en què es recullen les supervivències de les velles poblacions paleolítiques, de les infiltracions capsianes al sud i de la cultura de les coves al nord del Teix. Quant al fenomen megalític —que a l'eneolític es propaga amb les relacions comercials portugueses per l'Atlàntic fins a les Illes Britàniques— hi veuríem un fenomen complex en el qual potser cal distingir una etapa primera indígena de la població, encara predominantment pastora, de les regions interiors portugueses des de Bèlgica a l'Alentejo i una etapa avançada en què, amb les relacions amb el sud d'Espanya i la cultura almeriana de Los Millares, són rebuts nous impulsos i creades noves formes més monumentals i perfectes: els sepulcres de falsa cúpula. Llavors, certament, hi ha al sud de la Península, començant per Almeria, una influència mediterrània que perfecciona la tècnica constructiva i fa substituir a la zona megalítica els blocs grollers de roca pels orthostats ben treballats, i estén —això sí que degué realitzar-se des d'Almeria— les plantes circulars i les falses cúpules, reminiscència dels *tholoi* que molt aviat s'havien difós des del Pròxim Orient pel Mediterrani per la via del Minoic Primitiu de Creta, junt amb idees religioses amb les quals arribaren a Almeria tipus d'ídols egeus. Malgrat el que hom ha suposat, la idea megalítica resta forastera a la cultura d'Almeria, així com la seva parenta la cultura sahariana d'Àfrica —i és significatiu que a les projeccions cap al nord de la cultura almeriana fins a Aragó i Catalunya no hi hagi sepulcres megalítics.[10]

10. A part els sepulcres megalítics de la província d'Almeria, pertanyents a l'etapa de Los Millares, en relació amb aquesta cultura, no hi ha més que el sepulcre de corredor del Portillo de las Cortes, prop de Guadalajara, que veuríem relacionat més aviat amb l'avanç de la cultura megalítica portuguesa per Salamanca i Extremadura i la influència de la qual faria adoptar aquella forma sepulcral a l'extrem avanç dels

En canvi, els sepulcres megalítics, des de Portugal, Galícia i Salamanca, es propaguen per la zona cantàbrica, i des d'allà, sens dubte per les comarques pirinenques, esdevé una de les característiques de la cultura que hem anomenat pirinenca, estesa des del País Basc a Catalunya sense solució de continuïtat i passada a l'altre vessant del Pirineu, cap a França, on arriba molt lluny i té una gran influència. Aquesta cultura, formada dins el territori de la vella regió francocantàbrica i dels grups més septentrionals de l'asturià, mesolític, sembla la transformació de la de pobles, restats primitius, per la propagació dels fenòmens de la revolució agrícola, i prenent diferents elements de les diverses cultures veïnes: portuguesa, de les coves i vas campaniforme, almeriana. La darrera arriba, en la seva extensió, a tocar el territori pirinenc a l'Alt Aragó i a Catalunya es creua amb els despreniments pirinencs a les comarques subpirinenques, i tingué sens dubte una gran influència en els pobles pirinencs que prengueren dels almerians l'armament (puntes de sageta) i l'ús del metall, que ells contribuïren a propagar pel sud de França. Eren sens dubte pastors esdevinguts guerrers que s'infiltraren sobretot enmig de les poblacions anteriors de la cultura de les coves a Catalunya i al sud de França.[11]

Amb els pirinencs tenim sens dubte els avantpassats dels pobles històrics de la zona basca i la pirinenca. L'antropologia dels sepulcres megalítics bascs hi mostra l'existència de tipus humans que Aranzadi anomenà «raça pirinenca occidental», de caràcters semblants als que ell cregué típics dels bascs actuals i mostrant, per tant, una continuïtat de la població basca que subsisteix fins ara malgrat les infiltracions dels pobles posteriors. La llengua basca, en la qual els noms de certs atuells es refereixen al temps que eren fets de pedra, així com certs fets etnològics estudiats per Barandiarán i que tenen una posterior ascendència paleolítica,

---

almerians vers el centre d'Espanya. Relacionar els sepulcres almerians anteriors a la cultura de Los Millares, així com els sepulcres no megalítics almerians de Catalunya i els saharians d'Àfrica (suposats dòlmens africans) amb la idea i la cultura megalítiques no ens sembla encertat. Es tracta de sepulcres que no són *megalítics* o sia fets amb grans pedres, sinó revestiment de fosses, sovint excavades al sòl —a diferència dels veritables sepulcres megalítics o pertanyents a la cultura d'aquests que són construïts damunt d'aquell.

11. L'extensió de la cultura d'Almeria dins als territoris on coincidí amb la pirinenca, i la d'aquesta pel sud-est de França, explica la penetració d'elements almerians fins molt lluny —per exemple de tipus de puntes de sageta fins al nord de França i àdhuc més enllà— a través de la cultura pirinenca. Així mateix l'extensió de la cultura de les coves pel sud-est de França i per la Ligúria, amb repercussions fins a Suïssa i, després, la penetració de la cultura pirinenca a França expliquen que fins a Itàlia arribessin elements de la cultura pirinenca, entre ells els gravats esquemàtics semblants als que a Catalunya coneixem als sepulcres megalítics de Campany, Espolla, etc., així com un intercanvi de tipus de ceràmica, entre ells els vasos de boca quadrada —tipus danubià que penetrà al nord d'Itàlia a la cultura de la Lagozza i que arribà, a través de la cultura pirinenca francesa, fins a la catalana. En aquest marc, i dins d'aquest intercanvi entre les cultures —de Catalunya, el sud de França, el nord d'Itàlia, i, més lluny, el centre d'Europa— caldrà explicar els tipus de la ceràmica de Cortaillod, Horgen i la Lagozza al sud de França i fins l'arribada del *triticum vulgare compactum* des de regions danubianes a la cultura de Los Millares.

farien pensar que els pirinencs i amb ells la seva resta basca, devien ésser un poble format per l'evolució dels paleolítics francocantàbrics. L'extensió de noms de lloc de tipus basc per tot el Pirineu, a ambdós vessants (Lascuarre, Esterri, Bigorra, etc.) fins a l'extrem nord-oriental de Catalunya en seria una comprovació, malgrat que a Catalunya els pirinencs des de molt aviat esdevingueren una població barrejada amb la d'altres orígens que hi coincidí, especialment amb la de la cultura de les coves. Per altra part, malgrat llurs relacions, la cultura pirinenca i l'almeriana resten essencialment diferents, la qual cosa exclou que els bascs siguin la resta dels ibers com hom ha cregut durant molt de temps i els elements ibèrics que hom creu de poder-se comprovar a la llengua basca (Menéndez Pidal, Beltrán) tenen fàcil explicació amb les relacions i el veïnatge d'ambdues cultures.

Molts filòlegs actuals troben semblances d'estructura entre el basc i el caucàsic (Dumézil, Lafon, Bouda, Fouché, Tovar, renovant la tesi plantejada primer per Uhlenbeck i seguida després per Marr). Per a explicar aquestes semblances hom ha pensat en possibles migracions de pobles caucàsics. Pericot sembla admetre la possibilitat d'un creuament de la població de tradició paleolítica amb uns nouvinguts. Nosaltres no veiem cap moviment en sentit occidental des del Caucas, i ens explicaríem les semblances d'estructura en qüestió com arrencant d'una etapa general de l'evolució lingüística preindoeuropea, en què les llengües parlades al mesolític a Europa podien tenir semblances d'estructura i fins elements comuns de lèxic, que foren esborrades entre l'extrem basc i l'extrem caucàsic per la indoeuropeïtzació.[12]

A més del problema de les semblances bascocaucàsiques, hi ha un altre problema lingüístic, el dels substrats de llengües primitives que es comproven per una part, des de les regions muntanyoses de Portugal i Astúries fins als Alps, els monts Dinàrics, Itàlia, els Balcans i àdhuc Àsia menor, i, per l'altra, al Mediterrani —Sardenya, Itàlia, Sicília, el nord d'Àfrica— que han estudiat Bertoldi, Battisti, Hubschmied, Serra, Martínez del Río i d'altres. Igualment a la Cerdanya i en alguns altres llocs de Catalunya[13] hi ha rastres d'un substrat de noms de lloc monosil·làbics —Alp, Urtx, Ur, Das, Ro, Err, i altres en què intervé el monosíl·lab *quer*, que possiblement vol dir «pedra», sobre la qual cosa nosaltres hem cridat l'atenció. Aquests substrats possiblement representaven etapes lingüístiques anteriors a la formació del basc, restes de llengües paleolítiques o mesolítiques.

L'etapa neoeneolítica es clou als primers segles del segon mil·lenni abans de Crist que ocupa la veritable Edat del Bronze. L'etnologia de la península Ibèrica i, amb ella la de Catalunya sembla llavors estabilitzada, tot essent possible una colonització almeriana de les regions metal·líferes d'Andalusia i àdhuc del sud de Portugal, que hi infiltrà elements empa-

12. La nostra posició actual respecte del problema basc és resumida a BOSCH I GIMPERA, *Ibères, basques, celtes,* primera part (*Orbis*, V, Lovaina, 1956, pàg. 329 i s.).

13. BOSCH I GIMPERA, «Lingüística i etnologia prehistòrica», *Miscel·lània Fabra*, Buenos Aires, 1943; *Ibères, basques, celtes*, primera part.

rentats amb els protoibers almerians, que aleshores tingueren l'apogeu de la cultura anomenada de l'Argar, al sud-est i al Llevant. Aquesta, si sembla restar un fenomen d'aquelles regions —en què ha insistit Tarradell— influí en grans parts de la Península, àdhuc en la cultura pirinenca, que sembla continuar fins molt tard. Relacions i influències mediterrànies europees, a través del sud de França i atlàntiques donen un caràcter especial a la civilització del Bronze dels diferents territoris; però la introducció de nous tipus, sobretot els que caracteritzen l'anomenat Bronze atlàntic, no creiem que representin invasions, sinó transformacions culturals degudes a la intensificació de l'intercanvi comercial, especialment el dels metalls que creen l'objectiu perquè més tard s'estableixin colonitzadors mediterranis a Espanya. No creiem en les suposades invasions ligurs de què han parlat Gómez Moreno i Almagro, i el problema ligur a Espanya —que no hem de tractar ara— és encara molt fosc.[14]

En el període que sovint és anomenat la fi de l'Edat del Bronze, però que indubtablement és l'etapa inicial de la del Ferro a Europa, es produïren noves invasions, procedents del centre d'Europa per la via de França. Amb elles arriba a l'alta vall de l'Ebre (Cortes de Navarra, el Redal, a la província de Logroño) i a Catalunya la cultura que s'anomena dels camps d'urnes originaris del centre d'Europa i que nosaltres atribuïm a les primeres onades dels pobles cèltics movent-se cap a Occident en una primera època de plenitud i d'expansió en què el món cèltic té una cultura molt unitària des de Txecoslovàquia i Àustria a Espanya, i des de la línia de l'Elba —que ultrapassà— fins a l'Atlàntic.[15] És a Catalunya on creiem veure la prova que es tracta de celtes, car, fora dels moviments —possiblement en diferents etapes, com ha mostrat Maluquer— de la cultura de les urnes no hi hagué més tard cap invasió cèltica que pugui explicar els noms de llocs cèltics que acusen establiments militars: Virodunum (Verdú), Beseldunum (Besalú), Salardunum (Salardú), que el tipus de sufix cèltic en *–dunum* sigui d'una etapa avançada de la lingüística cèltica, com creu Rix —i Tovar sembla admetre— no resulta del fet de l'escassetat dels noms en *–dunum* a Espanya —Virdunum (Berdún) a l'alt Aragó, Navardunum (Navardún) al nord de Navarra, Caladunum a Galícia i Arialdunum i Esteldunensis a Andalusia— i de l'abundància de noms en *–briga* portats per altres moviments cèltics al centre, nord i occident de la Península, que no tocaren Catalunya i que cal tenir per onades posteriors a les dels pobles de les urnes.

Per altra part, avui, els mateixos que creien il·líria la cultura de les urnes comencen a renunciar a aquesta atribució i Krahe identifica amb una formació indoeuropea, encara flui-

14. BOSCH I GIMPERA, «Les mouvements celtiques: Essai de réconstitution», *Études Celtiques*, V-VII, París, 1950-1955; «Two celtic waves in Spain (Sir John Rhys Memorial Lecture)», *Proceedings of the British Academy*, XXVI, Londres, 1942; *Ibères, basques, celtes* (*Orbis*, V-VI, 1956-1957).

15. H. RIX, «Zur Verbreitung und Chronologie einiger keltischer Ortsnamentypen», *Festschrift für Peter Gössler*, Tübinger, Beiträge für Vor- und Frühgeschichte, Stuttgart, 1954; A. TOVAR, «Metodología sobre onomàstica céltica», *Zephyrus*, VI, Salamanca, 1945, pàg. 197-198; BOSCH I GIMPERA, *Ibères, basques, celtes*, primera part, 335-336.

da i amb diferents possibilitats de cristal·lització, els noms de lloc que hom havia suposat il·liris i que s'estenen també pel territori de la cultura de les urnes al centre d'Europa i a França —en menor nombre— i Tokorny ja no parla de llengua il·líria i de cultura il·líria per al poble de les urnes, sinó d'*indoeuropeu antic* o de *llengua de les gens de les urnes*. És possible que al temps d'aquests pobles, les llengües cèltiques no haguessin acabat de cristal·litzar definitivament i que, en part, es trobessin encara en l'estat fluid de què parla Krahe; però els topònims en *–dunum* arribats a Catalunya i la unitat de la cultura de les urnes que persisteix en pobles evidentment cèltics fins després de la seva transformació al sud d'Alemanya, d'Àustria i Txecoslovàquia en la cultura de Hallstatt, mostren clarament que la cultura de les urnes pertany a la família dels pobles cèltics.

Aquesta cultura i, amb ella, els celtes entren a Catalunya pels passos de les Alberes des del Rosselló i s'estenen per tota la Catalunya Oriental, l'Empordà i la Garrotxa, el Gironès, el Vallès i el Maresme —necròpolis de can Missert, a Terrassa—, així com el seu avanç vers el sud per les comarques tarragonines, segueix cap al Baix Aragó, l'Urgell i la part veïna aragonesa del Baix Alcanadre (Sena). Infiltracions dels celtes de les urnes des del Baix Aragó arriben al Maestrat i a les comarques castellonenques, i influeixen fins molt més al sud. Més tard, a la muntanya castellonenca, podem posar en relació aquests elements cèltics amb el poble dels *beribraces*, el qual sembla ésser el poble de les urnes del Rosselló, que restà replegat al Conflent, i el que en diferents llocs del món cèltic s'anomena *bibroci* (el poble del castor). Des de l'Ariège possiblement hi hagué infiltracions per la Cerdanya (vasos de la cova de La Tou de Bor), i per l'alt Garona arribaren a la Vall d'Aran (necròpolis del Pla de Beret i topònim de Salardú).

Les comarques de l'interior de la Catalunya Vella, o no foren tocades per la invasió, o reberen sols infiltracions poc considerables: una d'aquestes degué ésser la que donà als bargusis o berguistans de Berga el seu nom aparentment cèltic. En elles devien restar intactes els pobles derivats dels pirinencs i dels de la cultura de les coves del neoeneolític, que a l'Edat del Ferro tenen la cultura anomenada de Marlés al Berguedà i a la vall mitjana del Segre. Al Baix Aragó i a les riberes de l'Ebre (necròpolis del Molar) es produí una cultura barrejada amb la de la supervivència dels almerians-ibers, els quals absorbiren a poc a poc els conqueridors cèltics. Així mateix a les comarques al nord de Barcelona els celtes es desnaturalitzaren a poc a poc, i hi predominaren els elements indígenes.

Aquest episodi cèltic creiem que comença vers l'any 900 abans de Crist pel tipus molt arcaic de les urnes més velles de can Missert de Terrassa; Maluquer rebaixa aquesta data al 800. Hi hagué probablement diverses entrades de celtes que portaren elements més tardans de la cultura de les urnes, a la fi influïda per la de l'apogeu de la de Hallstatt, i el segle VI la cultura de les urnes sembla decaure i degenerar; ens apareixen com a típiques d'ella, només comptades localitats, com la necròpolis de Peralada o la del Pla de Gibrella, a la comarca d'Olot.

Al començ del segle VI s'han establert ja els colonitzadors foceus a les costes llevantines (Hemeroscopeion) i andaluses (Hainake), els quals havien sortit del golf de Nàpols i passant per les Balears, on, amb la cultura anomenada dels talaiots, perdura un vell poble —que després és el dels balears històrics— relacionat amb els antics ibers i la cultura d'Almeria a Espanya i amb altres infiltracions africanes a les illes del Mediterrani occidental que —abans dels viatges dels fenicis— havien tingut un gran paper en el comerç dels metalls. Els fenicis semblen haver arribat a Andalusia vers el segle IX, i aviat fundaren Cadis. A la fi del segle VI els samis havien fet una primera descoberta del mercat dels metalls de Tartessos, i els foceus els seguiren, s'instal·laren vers 600 a Marsella i des d'aquest lloc emprengueren viatges al llarg de les costes peninsulars un dels quals és descrit al periple massaliota que dataríem vers 570 i que s'ha conservat més o menys interpolat sota el text del poema llatí d'Avienus *Ora marítima*. El periple encara no esmenta la colònia d'Emporion —que sembla fundada entre 570 i 560; però hi són coneguts els noms dels pobles de Catalunya, així com els del litoral francès i de gairebé totes les terres properes a les costes espanyoles i portugueses.

Amb el text del Periple massaliota, amb els dels geògrafs grecs posteriors i amb l'ajuda de l'arqueologia és possible de reconstituir el quadre ètnic peninsular, i especialment el de Catalunya.[16]

La gran civilització ibèrica d'Andalusia i el sud-est d'Espanya juntament amb la de la Plana de València, en contrast amb la cèltica de Portugal, Galícia i amples zones de l'Altiplà representa la dualitat de famílies ètniques principals de la Península. Els pobles de la civilització ibèrica amb el grup tartessi —resultants de les poblacions indígenes prehistòriques i de les infiltracions almerianes i amb el grup del sud-est amb les seves diferents tribus en què predominaren els almerians—, representen dos nuclis de pobles, les diferències originàries dels quals han acabat per desaparèixer i reduir-se a simples varietats locals o comarcals. Al nord de la plana valenciana, absorbides les infiltracions cèltiques, la cultura ibèrica es perllonga amb un caràcter més rural, i té també aquest caràcter la cultura ibèrica de Catalunya, que coneixem amb nuclis florents a les riberes de l'Ebre i a l'Urgell, íntimament emparen-

16. Per a la localització de les tribus de l'època ibèrica i llurs varietats culturals: BOSCH I GIMPERA, *Poblamiento* i *Assaig de reconstitució de l'etnologia de Catalunya*, citats. A més: BOSCH I GIMPERA, *Etnologia de la península Ibèrica*; ÍD., «Los Iberos», *Cuadernos de Historia de España*, IX, Buenos Aires, 1948; «Todavía el problema de la cerámica ibérica», *Cuadernos del Instituto de Historia*, *Serie Antropológica*, Mèxic, 1958. Veg. també J. de C. SERRA I RÀFOLS, *El poblament prehistòric de Catalunya,* Barcelona, 1930; L. PERICOT, *La España primitiva,* Barcelona, 1950; J. MALUQUER DE MOTES, «Los pueblos de la España primitiva», a *Historia de España*, de R. MENÉNDEZ PIDAL, vol. I, 3a part, Madrid, 1954, pàg. 305 i s. Rectificacions a les nostres anteriors delimitacions de fronteres: per a la dels ausetans, A. del CASTILLO, «La Costa Brava en la antigüedad», *Ampurias*, I, Barcelona, 1939, pàg. 186 i s.; per a la dels ilercavons, S. VILASECA, «Coll del Moro: Poblado y tumbas posthallsttaticas en Serra de Amors, término de Tivissa, Bajo Priorato», *Estudios Ibéricos*, I, València, 1933. Per a les fronteres dels andosins i arenosis, veg. la nota seg.

tats amb els del Baix Aragó i de la plana de l'Ebre. A les comarques litorals, des del Camp de Tarragona fins a l'Empordà, hi ha una cultura ibèrica força desenvolupada i sembla mantenir-s'hi la relació amb el sud-est de la Península d'una part, i de l'altra, amb la França mediterrània, on, després de la celtització, es produí una reacció indígena que s'orienta vers les terres ibèriques peninsulars. Sovint ha estat vist en això una penetració ibèrica, i tant el Periple com Esquil inclouen la costa francesa en el món ibèric.

El Periple, en arribar a l'Oranus (Lez, prop de Montpeller), diu que hi coincideixen les terres ibèriques i ligurs —*huius alveo Hibera tellus adque Ligyes asperi intersecantur*— i Esquil, a través d'una cita de Plini, sabem que posava l'Eridamus (Roine) a Ibèria. De fet, els poblats amb cultura ibèrica arriben fins als volts de Marsella i per l'interior fins a Tolosa de Llenguadoc i la seva civilització ha substituït, com a Catalunya, la de les urnes cèltiques. El fonament per a creure en una conquesta ibèrica es troba en el text del periple que parla d'un vell regne que tenia el centre a Narbona, així com en les capes d'incendi que en molts poblats hi ha abans de la capa amb cultura ibèrica.

El Periple exposa que a Catalunya els ibers dominaven fins al Pirineu —*ius protulere*— i que les tribus dels ceretes, anomenats ceretans després, a la Cerdanya —i dels ausoceretes— barreja de ceretes i ausetans, aquests darrers el poble de la Plana de Vic, del Gironès i de la Selva— pertanyen als ibers. El Periple no parla d'altres tribus de Catalunya si no és dels indigetes de l'Empordà, que descriu com un poble aspre i dur, així com els sordons del Rosselló, que s'estenien pels vessants meridionals de les Alberes. Semblaria que tots aquests pobles no són veritables ibers, sinó confederats o dominats, i ho confirmaria el nom que Hecateu els dóna de misgetes —barrejats— els quals semblen ésser aquells que el pseudo-Escílax qualifica d'*ibers i ligurs barrejats*, entre el Pirineu i el Roine.

Des d'Hecateu coneixem els ilergetes i els edetans —*tribus dels ibers*—. Els edetans viuen a la plana de València, i un text d'Estrabó els situa fins més ençà de l'Ebre, hom pensaria que podien arribar al Coll de Balaguer, la divisòria natural amb el Camp de Tarragona. Per l'interior ocuparen les terres de la muntanya valenciana i castellonenca, així com la del nord de la província de Terol, i més tard sabem que arribaven fins a Saragossa. Els ilergetes —per la cita d'Hecateu que només parla de tribus litorals— es podria pensar que originàriament anaven de Tarragona a Lleida i Osca, on són coneguts per les fonts tardanes. Això faria suposar que els ilercavons —que a les darreres fonts tenen Tortosa i la plana castellonenca i que per la semblança del nom es consideren com un desdoblament dels ilergetes —devien haver avançat a expenses els edetans cap al sud. A l'interior, Vilaseca sembla haver comprovat els límits dels ilercavons que devien arribar al Baix Priorat, a la divisòria muntanyosa entre el Segre i l'Ebre i, al Baix Aragó, tindríem la conca del Matarranya. Aquests límits serien més tard els del bisbat de Tortosa.

Dels altres territoris catalans sabem, per fonts tardanes, que els cossetans ocuparen el Camp de Tarragona, i els laietans el Vallès i el Maresme i potser també el Penedès. Els lace-

tans —probablement afins als laietans— tenien les comarques de més a l'oest fins a la Segarra i al Solsonès, amb una avançada fins a la conca de Tremp (Isona). Els bergistans posseïen el Berguedà, i havien arribat al Solsonès abans que els lacetans. Aquestes fonts distingeixen ausetans i ceretans —a diferència del Periple—, i entre ambdós, a la Garrotxa i possiblement a les comarques d'Olot i de Sant Joan i Camprodon —potser també a la de Ripoll—, situen els *castellani*, que podrien ésser els mateixos ausoceretes del Periple.

Si el text d'Estrabó referent als pocs edetans que viuen al nord de l'Ebre respon a un estat de coses real —procedint potser d'una font entre Hecateu i l'època hel·lenisticoromana—, ens trobem que al nord d'ells viuen els «indigetes dividits en quatre parts» la qual cosa pot ésser comparada amb el fet que l'únic nom que el Periple esmenta al litoral al nord de Tarragona i Barcelona és el dels indigetes, així com els misgetes d'Hecateu. Potser es tractaria de pobles amb una matisació especial —diferents dels ibers pròpiament dits— en els quals l'element ibèric devia ésser solament un dels que intervingueren en llur organització, mentre que ells devien ésser de base sobretot indígena, un cop absorbides les restes del domini cèltic anterior a la reacció ibèrica. Les quatre divisions dels indigetes devien ésser els cossetans, els laietans, els ausetans i els indigetes pròpiament dits si, com sembla, Estrabó esmenta només els pobles litorals. L'arqueologia ens dóna una certa possibilitat d'aquesta interpretació, puix que des del segle IV fins a la romanització, als pobles de la Catalunya Vella la cultura ibèrica sembla atenuada i hi són trobades moltes supervivències de tipus que remotament resulten emparentats amb la cultura de les urnes cèltiques —el que nosaltres havíem anomenat *cultura de la costa catalana*. En fortificar-se el caràcter indígena d'aquests pobles i atenuar-se llur iberisme, devia ocupar en llur avançada cap al sud el Camp de Tarragona a expenses dels ilergetes, el grup meridional dels quals —anomenat des de llavors ilercavó— es devia replegar cap a Tortosa i la plana castellonenca, on els edetans tenien llurs grups extrems i possiblement menys forts.

De les comarques extremes al nord-oest de Catalunya no tenim esment d'altres tribus que de la dels arenosis —el qual nom substitueix en el de la Vall d'Aran— i dels andosins (andorrans) que sens dubte arribaven més al sud, els arenosis ocupant tot el Pallars fins a la Conca de Tremp i els andosins també l'Urgellet i l'alt Segre fins al Coll de Nargó.[17] El nom d'aquests pobles sembla ésser de caràcter basc.

17. Els límits meridionals dels andosins i arenosis semblen deduir-se de les relacions de Polibi i Livi de l'avanç d'Aníbal cap a França i Itàlia que sembla passar, no per la costa catalana, sinó per la vall del Segre, la Cerdanya i el Conflent. Aníbal ha de combatre amb diversos pobles de Catalunya: ilergetes, lacetans, ausetans, bargusis (bergistans), arenosis i andosins. La lluita sembla haver tingut lloc en passar Aníbal la gorja d'Organyà i aquest lloc semblaria ésser el punt de coincidència de les fronteres dels andosins i dels bergistans i a prop quedaria la dels arenosis. Veg. P. BOSCH I GIMPERA i T. AGUADO BLEYE, «El problema del paso de los Pirineos por Aníbal» als capítols de «La conquista de España por Roma», a la *Historia de España* de R. MENÉNDEZ PIDAL, II, 17-18 (tant de la primera edició, Madrid, 1935, com de la segona, Madrid, 1955).

Heus ací l'estat de les coses que trobaren els romans, en el qual subsisteix la més vella població de les terres catalanes. *Pobles de supervivència pirinenca*: els arenosis, andosins, ceretans. *Pobles de barreja pirinenca i del poble de la cultura de les coves, amb l'absorció de les infiltracions cèltiques i ibèriques*: ausoceretes —*castellani*, bergistans, sordons,[18] indigetes, ausetans, lacetans, laietans, cossetans. *Pobles predominantment ibèrics*: ilergetes-ilercavons, que penetrant endins Aragó, i els ilercavons, a la Plana de Castelló, i edetans darrere d'ells des de Saragossa a la Plana de València.

La major part d'ells —llevat probablement els de l'alta muntanya del nord i del nord-oest: ceretans, andosins, arenosis— havien participat en un grau major o menor en el desenvolupament de la cultura ibèrica en contacte amb els pobles del litoral valencià i del sud-est de la Península, així com els del litoral francès. Havien tingut relacions econòmiques i culturals amb les colònies gregues, que sens dubte havien llimat les asprors primitives de llur manera d'ésser i de viure i a poc a poc els havia fet sensibles als valors de la civilització mediterrània, per la qual cosa aviat, després de les lluites aferrissades amb els romans, foren també fàcilment permeables a la romanització.

No hem desconegut mai el que els pobles hispànics deuen a la romanització.[19] Certament, sis segles havien de deixar una forta empremta i provocar una gran transformació, tot fent oblidar moltes peculiaritats indígenes. Però ni tots els territoris espanyols no foren romanitzats amb intensitat igual —puix que la romanització a penes arribà, potser a algunes regions extremes (Astúries, Cantàbria, l'interior del Pirineu)— ni els sis segles no representen la mateixa cosa en funció de la romanització. De la fi del segle III a la del segle II ens trobem amb l'època de les grans lluites i rebel·lions i són pocs els progressos de l'assimilació, àdhuc a les regions pacificades; i la persistència de la cultura indígena viva encara en temps d'aquestes, mostra que elles conservaren tenaçment llur personalitat, i ho confirma el fet que les llengües indígenes es parlessin fins mols tard de l'època imperial. Al sud i a l'est, fins a la fi del segle II, la romanització consistí tan sols en domini i explotació. Sutherland ha dit:[20] «The chief item exported between […] and 133 was experience.» El centre i l'oest continuaren les lluites, i àdhuc la caiguda Numància, el 133, la romanització entre els celtibers no fou efectiva fins al temps d'August. Mentrestant, als altres territoris era aprofitada l'experiència i hom hi feia política d'atracció. Hi havia pau i l'administració esde-

18. Hom troba esment encara de dos pobles més a Catalunya: uns sordons al Segre mitjà —possiblement un despreniment dels sordons del Rosselló replegats amb els avanços cèltics que haurien anat pel Conflent i la Cerdanya a perdre's Segre avall— i uns *fitani*, nom corrupte, esmentat per Plini, que per la manera d'esmentar-los podrien localitzar-los potser a les vessants en direcció a l'Urgell i la Segarra, al sud dels lacetans.

19. Veg., ultra, *El poblamiento*, cap. IX, l'article «Aportación hispánica a la cultura y a la grandeza de Roma», *Las Españas*, número especial, Mèxic, 1950.

20. C. H. V. SUTHERLAND, *The Romans in Spain*, Londres, 1939, pàg. 63.

venia ordenada i més normal; però el caràcter dels pobles indígenes, fora de les ciutats netament romanes, no desapareixia, ni a Andalusia, ni al Llevant, ni a l'Ebre, ni al Principat, on les antigues formes de vida continuaven. Però allí la política d'atracció anava donant els seus fruits a les ciutats i als centres de la vida colonial romana per mitjà del comerç actiu i del contacte directe amb els funcionaris i els *negotiatores*, i a les regions interiors, captant els pagesos per al servei militar en les tropes auxiliars. En tenim un exemple documental en el decret de Cneu Pompeu Estrabó, pare del gran Pompeu, que durant la guerra social a Itàlia, al setge d'Ausculum, tenia a les seves ordres la *turma salluitana* —ço és l'esquadró de cavalleria de Saragossa, com si diguéssim la legió estrangera— i que concedí als seus components la ciutadania romana com a premi a llur comportament. Amb la ciutadania els concedí condecoracions i *doble ració de blat*. Els soldats en qüestió eren ibers de la vall de l'Ebre, entre ells ilergetes, i molts pocs portaven noms romans —ells o els seus pares— puix que la majoria conservaven llurs enrevessats noms ibèrics. Els descendents dels rebel·lats amb Indíbil i Mandoni, convertits en flamants ciutadans, tornaven a casa i devien mostrar orgullosos llurs condecoracions amb aires de superioritat, davant llurs parents rústics, i es convertiren en *col·laboracionistes*, agents de l'aproximació. Poc temps després, Sartori cercarà suport a la Península per tal de realitzar les seves ambicions romanes, i en molts llocs encara els nadius l'ajudaran, esperançats que es convertís en capitost de la independència hispànica. Ell, per a transformar l'esperit indígena, voldrà emprar un altre mitjà eficaç, l'educació de la joventut ibèrica a l'escola creada per ell a Osca. Després de la seva mort, però, l'esperit de rebel·lió rebrotà entre els celtibers. A l'Ebre, la ciutat d'Azaila mostra intacta la cultura indígena o viu l'últim període del seu art amb la notable decoració barroca de la seva ceràmica, bé que al santuari ibèric sigui venerat un personatge romà amb la seva esposa, que hom ha suposat Octavi jove. L'adhesió és ja decidida i la tasca del gran Pompeu, com la de Cèsar tindrà un èxit creixent. Només l'extrem nord —la terra dels càntabres i asturs— encendrà una nova guerra prou cruel perquè es mobilitzi el mateix August; després però, la pacificació serà un fet. A Tarragona s'aixecarà el temple de l'emperador divinitzat i hi acudiran els seus fidels des de les més apartades regions d'Hispània. La propagació del Cristianisme serà un nou element d'assimilació i la civilització romana semblarà esborrar tota varietat. Indubtablement, els estrats superiors de la societat hispànica esdevenen romans de cor a través dels quatre segles de l'Imperi, a la fi del qual Rutili Namacià podrà dir: «[…] Urbem fecisti unam, quod prius orbis erat!».

Sota el domini germànic la Península es torna a mantenir dividida i només obeeix un sol cap després que Leovigild venç els sueus en 585 i que Suintila acaba definitivament d'expulsar els bizantins entrat el segle VII —llavors semblarà una unitat durant poc més d'un segle i les personalitats indígenes han desaparegut aparentment. No del tot. Precisament del cercle dels hispanoromans surt —entre els eclesiàstics que col·laboren amb el règim— Orosi, que rememora romànticament les velles lluites —l'Espanya ensangonada durant

dos-cents anys— car diu que els seus avis no els foren més tolerables els enemics romans que a la seva generació els gots.

Romans i gots, en realitat, formaren una superestructura: la que ha tingut més èxit en la història espanyola[21] i que ha deixat un rastre més pregon. Però a la fi era una superestructura, i a sota d'ella molta cosa restava intacta, sobretot entre les capes populars, molt especialment als territoris rurals i als romanitzats menys intensament. Això es veu ben clar a les tribus del nord, en guerra contínua, durant els temps visigòtics. Llavors precisament els bascons i navarresos s'estendran per Espanya i per França. I, com ha fet remarcar Soldevila, Paulus, en rebel·lar-se i titular-se *Rex orientalis* buscarà suport en el comte de Nimes i en el duc de Tarragona i trobarà ajuda en llurs territoris, que efectivament prefiguraran la ulterior Marca Hispànica.

Malgrat l'aparent esborrament dels pobles indígenes, aquests rebroten. Albertini ha escrit:[22]

> Al dessota de les classes superiors existia una gran població que persistia en un baix nivell i que era menys receptiva a les influències romanes. Particularment, quan Roma havia fet tot el que pogué per aconseguir la unitat del poble, aquest restà dividit i constituí una complexitat de territoris que eren, a la vegada, unitats en elles mateixes, tal com la natura i la història passada les havia formades.

Hi ha motiu per a creure que les comunitats tribals o almenys llur record i la personalitat de llurs pobles no s'havia esborrat a Galícia, a Cantàbria, a Bascònia, a les comarques pirinenques i probablement també en altres llocs.

Tanmateix, el domini visigòtic, si havia fet a la fi una unitat política peninsular gairebé completa —llevat de les regions del nord en perpètua rebel·lió— de fet no era sinó superestructura militar, amb una casta dominant a la qual a penes s'havien incorporat les aristocràcies hispanoromanes i l'Església, així com els nuclis urbans. En caure l'Estat visigòtic i organitzar-se la dominació musulmana, veurem que fins i tot la cristianització no era massa sincera ni efectiva a molts llocs, puix que, adoptaven de bon grat la nova religió —lligada amb preeminències i avantatges econòmics— molts elements de les classes dirigents i es passaren al conqueridor les masses a la major part de la Península.

Després dels primers temps de la conquesta total —a tot arreu on arribaren els exèrcits musulmans— les restes de l'exèrcit visigòtic es rebel·laren, tot i que el capitost Pelai sí s'ha-

21. Sobre les superestructures de la història espanyola: BOSCH I GIMPERA, «España», *Anales de la Universidad de Valencia*, 1937; i «Superestructures de la història d'Espanya», *Revista de Catalunya*, XVI, núm. 84, Barcelona, 1938, pàg. 313-321.

22. E. ALBERTINI, «The Latin West: Africa, Spain, Gaul», *Cambridge Ancient History*, XI, pàg. 501.

via sotmès durant un cert temps. La independència de fet o la rebel·lió està en peu a gairebé tot el nord de la Península i també a les comarques interiors de la muntanya catalana. Comença la Reconquesta. Abans del Califat ja hi haurà el nou estat asturianogalaicolleonès, i els nuclis catalans hauran estat organitzats pels francs. Però, tant a l'Espanya cristiana com a la musulmana es destaquen grups, adés sotmesos, adés en rebel·lia més o menys durable, que reprodueixen territorialment antigues divisions indígenes. No podem deixar de pensar que els dominis de Teodomir reprodueixen l'antiga homogeneïtat del grup mastieno-contestano-edetà, que el regne del renegat Omar-ben-Hafsun (Samuel) és l'antic territori dels bastetans, que la frontera superior —governada pels gots romanitzats i passats a l'Islam— abraça terres d'edetans i ilergetes.

Lleis geogràfiques, esperit de rebel·lió i de disgregació, no solament peninsular; però, sens dubte, també esperit i tradició del país, potser inconscient, al qual els forasters s'hi adapten. Així, veiem com aquests es desnaturalitzen com amb els matrimonis hispànics s'impregnen d'esperit hispànic i com la tradició indígena acaba per pesar en ells. És un món sotmès en teoria a Còrdova, que l'estat musulmà es veu impotent per organitzar.

Quan es concreten les noves formacions polítiques dels territoris lliures, aquestes semblen reproduir a tot arreu antics grups indígenes en llur extensió geogràfica, en llurs relacions i en llurs tendències. A Catalunya coincidiren el Pallars amb el territori dels arenosis, l'Urgellet amb el dels andosins, la Cerdanya amb el dels ceretans, el Rosselló amb el dels antics sordons celtitzats tardanament pels volsques tectosages, el comtat d'Empúries amb el territori dels indigetes —que hereta de la vella colònia grega romanitzada encara en peu a l'època carolíngia, una tradició de navegants— el comtat de Besalú amb el dels ausoceretes o *castellani*.

Girona aprofità probablement el fet d'haver estat la porta de l'expansió carolíngia a les primeres terres reconquerides per destacar-se a l'antic territori ausetà, en el qual Ausa (Vic) es convertí en cap d'un altre comtat. La persistència de la personalitat dels comtats, àdhuc sota la supremacia del de Barcelona —que tingué per territori propi l'antic dels laietans— mostra com es trobava arrelat el patriotisme local, fruit no solament d'un sentiment comarcal i de la geografia, sinó també amb arrels en les velles diferenciacions tribals. El sentiment antifranc i la insubmissió porta a separar la Marca del marquesat de Gòtia, com proposa Calmette i a la progressiva independència d'aquella. Hi persisteix un altre reflex de l'antiga diversitat, tot i constituir un conjunt que té també precedents en la relació de les comarques de la Catalunya Vella a l'època ibèrica, enfront dels territoris dels pobles de caràcter menys ibèric, diferenciats dels dels ilergetes i ilercavons, més predominantment ibèrics, i relacionats amb els territoris edetans, ara més persistentment musulmanitzats i resistents a la Reconquesta.

No hi fa res que en alguns casos els regents o la noblesa, com la família de Guifré, siguin d'origen estranger: llur adaptació al país i el fet de seguir-ne les lleis naturals històriques i

geogràfiques mostren la força de la tradició conscient o inconscient de les personalitats indígenes, arrelades a la diversitat geogràfica que havia ajudat a constituir-les i a fortificar-les. I això mateix podem observar en les divisions eclesiàstiques i en les fronteres dialectals posteriors.

Fins i tot més tard, consolidada ja la unitat de les terres del Principat i en vies d'estendre's aquestes per conquesta, fins a arribar als límits definitius en els segles XI i XII, la tradició dels temps preromans continua pesant. El segle XI, si comparem els mapes de l'Espanya del temps dels regnes de taifes amb els de l'Espanya preromana, hi trobarem una notable semblança i les tendències a l'expansió o a la combinació dels diferents estats ofereixen notables paral·lels amb les de l'Espanya ibèrica o de l'Espanya cèltica. Remarcarem el fet de la tendència de Catalunya a la relació amb tots els països orientals de la Península on intenta la protecció dels nuclis cristians fins a Almeria —la qual cosa sembla seguir la tradició de la unitat de la cultura ibèrica del llevant i del sud-est, i l'aliança de Ramon Berenguer II Cap d'Estopa amb Motamid de Sevilla, que refeia l'antic conglomerat tartessi, i que amb l'aliança reproduïa el contrast de l'Espanya iberotartèssia davant de l'Espanya cèltica, que semblava refer l'expansió castellanolleonesa. Quan aquesta es consolida, aquella Espanya cèltica —que havia tingut també moments d'expansió en direcció a les terres valencianes i infiltracions a Andalusia— sembla repetir la gesta amb les conquestes del Cid a Llevant i amb la de Toledo per Alfons VI, la supremacia del qual sobre el regne de Sevilla serà seguida pel conflicte que provocà la invasió almoràvid.

La nostra tesi podrà semblar aventurada a molts i fruit d'una polarització de l'interès des del punt de vista de la història primitiva. Però estem convençuts que la intricada història dels primers segles medievals en què es plasmen definitivament els nostres pobles si la considerem a la llum dels indicis de la persistència d'unes ètnies que es resisteixen a desaparèixer malgrat les desaparicions sofertes, les noves matisacions i els canvis de nom —àdhuc oblidats els antics— resulta en molts punts més explicable. Ètnies que no són ni unitats racials en sentit antropològic, ni masses de població o entitats culturals immutables, sinó la resultant de la combinació de tot plegat amb multitud de matisos i de l'adaptació a l'ambient geogràfic on uns factors actuen més activament i persisteixen i d'altres, més dèbils, s'atenuen o són absorbits i desapareixen dins els mestissatges ètnics o culturals i els al·luvions forasters o les superestructures, que unes vegades s'adapten al país i acaben identificant-s'hi, i d'altres hi resten enquistades i són una font perdurable de conflictes. Les velles ètnies semblen a vegades desaparegudes o adormides, però a la llarga reapareixen. Potser en això hi ha la raó que la nostra història no arribi mai al repòs ni a una estabilització, i que ens trobem en perpetu procés de constitució.

Joan Maragall*

Discurs llegit el 27 d'abril de 1961 en la sessió plenària de l'Institut i datat a Mèxic el 21 de març del mateix any

Lluís Nicolau d'Olwer
Membre de la Secció Filològica

L'entremaliadura d'aquells follets que amb esperit de facècia regeixen arreu del món el contrast de les successions acadèmiques va fer-me ocupar a l'Institut la cadira de Joan Maragall. Cadira simbòlica, val a dir, i ocupació encara més simbòlica, al cap de més de vuit anys d'absència material. Tanmateix, fundant-se en tan feble títol, a l'hora de commemorar el cinquantenari de la mort del Poeta, l'Institut m'ha cridat a adreçar-vos la paraula. A una crida de l'Institut he de respondre: «present!» Que això em valgui d'excusa i em capti la vostra indulgència.

* Nota introductòria de la publicació del discurs a *Els Marges*, 49 (1994), p. 79-91:

«L'any 1961, arran del cinquantè aniversari de la mort de Maragall, l'Institut d'Estudis Catalans encarregava a Nicolau la confecció d'un treball sobre la figura i l'obra del poeta. L'encàrrec no era casual: Nicolau entrà a formar part de la Secció Filològica de l'Institut l'any 1918, ocupant la càtedra que havia deixat vacant Joan Maragall. En el discurs d'entrada, amb la solemnitat que exigia l'ocasió i animat, alhora, d'un sentiment de sincera admiració cap al poeta, Nicolau es pronunciava en aquests termes: "Més de sis anys ha restat buida la cadira on seia Maragall; però l'escalf del poeta encara hi és, com afrontant la meva gosadia. D'un creador a un erudit, del cantor de la paraula viva, a un qui recerca en estudis lingüístics la paraula morta […] —el contrast és absolut. Si

Mig segle! Temps brevíssim a la vida d'un poble, però molt llarg a la vida humana. Tant, que la majoria dels ací presents no recordeu la imatge viva del poeta Maragall: no l'heu vist barrejat amb els altres ciutadans per carrers i places, ni obrint el curs de l'Ateneu, ni seguint-hi les lliçons de literatura catalana del mestre Rubió i Lluch, ni heu sentit la seva veu, ni va ferir els vostres ulls el foc de les seves pupil·les negres. I jo, que el tinc present com si el vegés, no gosaria evocar davant vostre la seva noble figura. Un dels nostres col·legues, ja també desaparegut, gran amic de Maragall, gran prosista, si a Catalunya n'hem tingut —parlo de Joaquim Ruyra—, ens n'ha deixat un retrat a la ploma, que el millor pinzell no igualaria.

Ara, vosaltres viviu submergits en l'ambient mateix de Maragall, dins aquell triangle, material i sentimental, escenari i confident de tota la seva vida: els Pirineus, la Mar i la Ciutat; vosaltres podeu reviure, dia a dia, aquelles impressions que els homes i els núvols i la llum i la calitja i la celístia i els mil sorolls de la nit muntanyenca, i la sorda remor i els aldarulls i els cants de les multituds urbanes produïen en el seu esperit. Així els que no coneixíeu el poeta, en contrastar la seva obra amb la realitat que us volta, us creareu una imatge d'ell més viva i palpitant que no pas la que jo podria evocar de lluny estant, valent-me de vells records i d'escassos llibres. Em permetreu, doncs, que en lloc d'oferir a la memòria

---

l'heu cercat per tal que destaqui amb més de relleu la figura del claríssim poeta […], cert que ho aconseguireu" (Recollit a *Paisatges*, Barcelona, 1929, p. 127).

»Entre 1918 i 1961, l'activitat intel·lectual i pública de Nicolau es desplega, es diversifica i, a la fi, s'alenteix. Cap treball de conjunt ni monogràfic sobre la poesia maragalliana no es figura en la producció d'aquests anys; sí, però, que s'hi detecten referències esparses i esporàdiques: ara en articles periodístics («La ciutat i el paisatge», *La Publicitat*, 26-VIII-1923), ara en les síntesis sobre història literària (*Resum de literatura catalana*, Barcelona, Barcino, 1927, p. 107-108).

»D'aquesta manera, Nicolau, que, en un començament, veia en Maragall un referent generacional i n'apreciava especialment el missatge cívic i patriòtic, amb els anys va anar matisant la seva lectura, afegint-hi nous aspectes, al compàs de l'atmosfera literària que es vivia al país: Així, l'especial relació Home-Natura que es desprèn de la poètica maragalliana, tant com el concepte de *sinceritat* que aquesta posa en circulació, són elements que Nicolau incorpora progressivament a la seva reflexió davant de l'obra del Poeta.

»Però, al costat d'aquests elements canviants i mòbils, n'hi ha un altre que es manté incòlume: la ferma convicció que Maragall, a desgrat de la seva poètica espontaneista, bevia en unes fonts inequívocament eruditas, llibresques, cultes. Un tal plantejament cal remetre'l al discurs i fins al propi pensament literari de Nicolau, on el binomi literatura culta *versus* literatura popular opera amb força.

»Totes aquestes qüestions, Nicolau les recull i organitza en el seu treball, treball que, escrit l'any '61, el del seu traspàs, no aspira a desvetllar clarícies sobre aspectes inconeguts de l'obra maragalliana, sinó a constituir-se en repàs i revisió del que aquesta ha significat al llarg dels darrers anys, no altra cosa, doncs, que el testimoni d'un fragment de la vida intel·lectual del país, la que Nicolau conegué i que, el·lípticament, enclou en la seva declaració: "Per als de la meva generació, Verdaguer és el poeta de la nostra adolescència; Maragall, el de la nostra joventut —l'un i l'altre ens acompanyen ara i ens reconforten, tot fent l'obac camí cap a la posta.» (Montserrat Vilà).

de Joan Maragall un pom de migrades flors del meu hort, esfulli i espargeixi damunt la tomba de l'altíssim poeta algunes flors del seu mateix jardí, les més belles i flairoses.

Maragall, però, no era únicament poeta. Cal no oblidar que la major part de la seva producció és de prosa, i no pas literària sinó periodística. Si aquesta producció va reduir la seva activitat poètica és una pregunta que no tindrà resposta. Ni tampoc no interessa gaire: la poesia no és mesura en volum, sinó en pes específic. Considerar Maragall només com a poeta, deixant de banda els seus articles i assaigs, és un camí errat; mena a una coneixença molt deficient de l'home i pot cloure la porta a la comprensió més íntima dels seus poemes. *Maragall comentat per Maragall*: vet ací un tema vast i suggestiu, que algun crític de les noves generacions haurà d'escometre.

La formació ideològica i literària de Maragall representa una ruptura amb la generació immediatament anterior a la seva. Del positivisme i del naturalisme de mitjan segle XIX, que Joaquim M. Bartrina, Pompeu Gener i Narcís Oller representaven a Catalunya, el nostre Maragall no en té ni vol tenir-ne res. A través del seu company Soler i Miquel i de Joan Sardà, que considerava com a mestre, entronca amb l'idealisme de les darreres generacions romàntiques.

La influència de Soler i Miquel, Maragall mateix la confirma, i la posa de relleu en una semblança que, per moments, sembla un autoretrat: místic sentit de la naturalesa, concepte moral de la vida, meravellosa penetració a l'entranya de les coses, impressionabilitat als suggeriments de l'Etern que broten d'elles.

Trobada l'orientació, Maragall cerca la millor drecera. Teodor Llorente, patriarca de la renaixença valenciana, fou amb les seves *Leyendas de oro*, model de traduccions, el primer a mostrar-li Goethe, Schiller, Byron, Hugo, Lamartine, tota l'encesa plèiade, i ja mai més no va apartar-ne els ulls. Aquelles traduccions foren l'esquer. Aprofundint les llengües, gustà directament els originals i eixamplà cada dia més el camp de la seva visió: Ruskin, Schopenhauer, Carlyle, Nietzsche, Novalis van entrar-li ben endins. Novalis, però, més que cap altre. Novalis, que «visqué en estat de poesia», per a qui la poesia era l'única realitat absoluta; Novalis, que amb Emerson, Carlyle i Rusckin «són els pares d'un neoidealisme, àdhuc d'un neomisticisme, l'existència del qual —diu Maragall— és evident no sols a Alemanya, sinó també a Anglaterra, a França, a Bèlgica, àdhuc entre nosaltres mateixos».

Maragall, nascut al 1860, imprimeix el seu primer recull de *Poesies*, el 1895, i *Visions i cants*, on dóna ja tota la seva mesura, el 1900. Sabé esperar, i el premi fou entrar al temple de la poesia per la porta gran.

Les seves dates i el seu esperit centren l'aparició del Poeta dins aquell corrent —el *modernisme*— nat, segons ell, de les visions de Ruskin i que va sotregar totes les arts. L'espectador mitjà, endut per la rutina com d'habitud, no hi veia el missatge nou, l'afirmació —que era la *sinceritat*—, sinó la part negativa, la negligència de la forma. El públic dels migdies dominicals s'insurgia a can Parés contra els impressionistes: els xiprers dels jardins de Russinyol li

semblaven «bolados verds», decretava que «allò no era pintura»… com els versos de Maragall «no eren versos», sinó ratlles curtes sense música. D'altres anaven més endins i no admetien com a subjecte artístic aquelles «trivialitats», que usurpaven el lloc de les grans escenes històriques i les belles idees dels poemes grandiloqüents. Quina lliçó donen els anys! Verdaguer i Maragall apareixien llavors com els dos pols de la poesia, oposats per diàmetre, incompatibles, inconciliables; avui reben de tots el mateix culte fervent. La imaginació de Verdaguer, la sensibilitat de Maragall, ens semblen essencials a la nostra poesia. Crit d'alerta per als qui pretenguessin excloure del Parnàs noves tendències poètiques.

Per als de la meva generació, Verdaguer és el poeta de la nostra adolescència; Maragall, el de la nostra joventut —l'un i l'altre ens acompanyen ara i ens reconforten, tot fent l'obac camí cap a la posta.

Em vénen a la memòria, imperfectament, aquells versos de Joan Alcover a Rubén Darío. Si en el fons la poesia és una, què hi ha que el seu foc es parteixi en flames diverses?

Benhaja el poeta qui encén el tumulte!

El tumulte va encendre a Catalunya, començant el segle, Joan Maragall.

Era un dels seus *dijous* —així anomenàvem els articles setmanals de Maragall al *Diari de Barcelona*—, comentant la mort del Doctor Robert, observava que tractem anys i anys una persona i els nostres judicis són contradictoris; però ve que es mor i una reacció misteriosa brolla sobtada i s'imposa a totes les anàlisis i crítiques, domina tots els criteris i arrossega totes les voluntats amigues i enemigues, a l'impuls únic d'una paraula. I així cada honor té la seva paraula: aquell que semblava un pensador era voluntat; aquell que semblava un caràcter era talent; l'altre que passava per artista era treballador. El Doctor Robert —diu Maragall— era simpatia. Seguint aquest mateix criteri, diríem que Maragall era entusiasme.

Les poesies que tot d'una van imposar-lo, malgrat les divergències d'escola, són això: cants d'entusiasme. «L'oda infinita», «Cant dels joves», «Excelsior»… Entusiasme que ressona també a la seva prosa: «Fem! Encara que siguin bogeries, mentre siguin grans i generoses, perquè la gran i generosa bogeria d'avui pot ésser el seny i la glòria de demà.»

Maragall dionisíac? Sí. Àdhuc que sembli paradoxal! Entusiasme, joventut, força… ferment nietzscheà, que transformava el seu temperament —conservador, per naturalesa i per escola— deixant-li un llevat del qual no es desfarà ni mai no renegarà.

Entusiasme i també optimisme. «No som pas —afirmava— dels que diuen que el món marxa cap enrere, sabem que marxa cap endavant; no creiem pas que tot se'n va, sinó que tot ve.»

Però no pas optimisme a ulls clucs. Maragall tenia una visió massa clara de les coses… i dels homes. Escolteu-lo: «Juraran que es baten per la Constitució o per l'absolutisme; i pel

que es baten és pel misteriós prestigi d'un nom, o pel color brillant d'una bandera; o simplement, per amor a batre's per allò; perquè sí!»

L'entusiasme maragallià sembla de vegades una mena d'antídot vital contra el desengany. Així l'acabament de «L'Oda nova a Barcelona»:

> Tal com ets, tal te vull, ciutat mala:
> és com un mal donat, de tu s'exhala:
> que ets vana i coquina i traïdora i grollera,
> que ens fas abaixà el rostre,
> Barcelona! I amb tos pecats, nostra!, nostra!
> Barcelona nostra! La gran encisera!

Entusiasme malgrat tot, el de Maragall.

Ningú no ha vist amb un ull més perspicaç, ni descrit amb paraules més precises que Maragall els defectes i els vicis dels catalans. Va fer-ne la dissecció, isolant-los un a un, i després aquella reconstrucció genial, viva i palpitant, que és la figura de Joan Serrallonga. D'aquest Serrallonga, però, ell sap que n'és germà, que tots en som germans. Per això, quan en un dels seus escrits recull el retret que li fan, «que predica un individualisme anàrquic i la dissolució social i el positiu retorn al caos», ho fa sense indignar-se'n, i li endevinem el somriure dels llavis i el guspireig enjogassat dels ulls. No havia remarcat ell mateix, en gravar l'aiguafort més verídic que conec del nostre caràcter col·lectiu, «dins de cada català hi ha un anarquista?».

I qui ha traduït —podem demanar-nos també—, qui ha traduït en conceptes tan precisos com els seus, no ja el sentiment català, sinó el goig de sentir-se català? Celebrant la diada de Sant Jordi, exclama:

> Oh! Si fos avui el dia de la més àrdua batalla! Jo estic segur que aquesta olor de roses que hi ha a l'ambient i que aquest amor de pàtria que es fa tan palpitant ens inspiraria a tots en una sola inspiració; que per damunt de les nostres divisions superficials, de les nostres passions de parcialitat, s'aixecaria sol i triomfant el català pur, que no hi hauria s'altra victòria que la d'aquesta terra catalana, que és el nostre cos, i la d'aquest esperit català, on viuen gloriosament els nostres pares i pel que viurem nosaltres mateixos en la glòria dels nostres fills.

Entusiasme per totes les coses vives —sobretot, per la paraula. En els *Elogis* hi ha tota una teoria estètica. La seva importància, però, la seva força, és que no es tracta pas d'una doctrina, brillantment exposada i res més, sinó de quelcom tan íntim i consubstancial amb ell mateix, que traspua a totes les seves obres i mostra el seu guspireig diamantí allà on menys podíem sospitar-lo, en articles periodístics que per llur tema no semblaven haver-nos de menar a regions tan altes i serenes.

Parlar és cosa sagrada, on hi ha tot el misteri de la humanitat. Per això és intolerable sacrilegi d'imposar-se, per diners o per vanitat, la tasca de parlar, tant si un té com si no té res a dir. El Poeta recorda les paraules de Psalmista: «He cregut i per això he parlat», i hi afegeix les del filòsof Nelville: «Dubto, i per tant callo.»

D'on li venia a Maragall aquest respecte gairebé religiós a la paraula?, aquest temor al sacrilegi de profanar-la? Li ve del seu humanisme fonamental. Per a Maragall la paraula és la característica de l'home: «l'última diferència», con deien els vells filòsofs; la guspira sagrada amb què Déu mateix va alçar l'Home per damunt de tots els altres éssers de la terra. «Els homes de veu articulada», deia Homer; els homes parladors. Parlar? Millor «enraonar», emprant aquest mot de la nostra llengua on s'harmonitzen les profundes ressonàncies del *verbum* i del *logos*.

La paraula pura, la paraula viva, la paraula emotiva és la de l'infant i la d'aquell gran infant que és el poble. Aquesta mateixa ha d'ésser la del poeta. L'expressió balbotejant de pura emoció que palpita al fons de la nostra inconsciència: aquesta és la poesia viva. *Som* poetes de debò —diu Maragall— quan forçats pel ritme d'una delícia misteriosa que la realitat ens produeix sobtadament i inesperadament, la cantem sense saber el que ens diem. *Semblem* poetes, fins i tot de vegades grans poetes, quan embriagats per pensaments sentimentals —sentiments que ja han passat per la intel·ligència— encertem a fondre'ls mètricament a l'escalf superficial d'una eloqüència escollida.

La poesia és un estat privilegiat de l'ànima que solament pot sostenir-se un breu moment sublim. El poeta no es manté molt temps seguit en la divina tensió que el misteri de la realitat li produeix. Passat aquell instant solemne, la seva inspiració cau. El poeta no ha d'entestar-se a ésser-ho sinó quan la realitat li parla com a tal. I en què coneixerà la veu poètica de la realitat? En què es sentirà commòs de tal manera, que el ritme del vers sonarà espontani, irresistible en el seu interior, privant-lo de pensar en res més ni de dir allò d'una altra manera. Aclaparat per la potent delícia de la inspiració, el poeta s'hi abandona amb humilitat; diu sincerament mentre ella vol parlar-li, i calla quan ella cessa.

D'aquestes idees maragallianes, amplament desenvolupades més tard pels *Elogis*, els seguidors i els crítics n'han tret —lògicament, potser— conseqüències extremes que no eren al pensament del poeta i que les seves obres desautoritzen.

Maragall assaja, amb èxit, l'art difícil del traductor. Les seves versions de Goethe formen un volum; al costat d'elles *Ton i Guida (Hänsel und Gretel)*, que a la nostra adolescència havíem vist damunt les taules, fragments d'*Enric d'Hofterdingen*, de Novalis i d'*Així parlava Zarathustra*, de Nietzsche; i encara posats al català per Maragall, hem sentit els nostres orfeons cantar Eichendorff, Bach, Reinick, Rückerr, Feuchsterleben, Lamartine, Daudet i el Wagner del *Parsifal*.

Això vol dir que en la pràctica, si no en la teoria maragalliana, la paraula viva no era una pura reacció natural, gairebé un reflex instintiu del poeta, sinó també un ressò profund de

cultura. I el progrés en el mestratge de la forma i en la depuració del lèxic, constant a cada nou volum de Maragall, vol dir que les imperfeccions dels primers temps no són pas inherents a la seva doctrina estètica, sinó etapes transitòries en la carrera ascendent de l'escriptor. La paraula perfecta no deixarà d'ésser viva, si la perfecció li ve de dins a fora.

També s'equivocaria qui pretengués que la teoria estètica de Maragall exigeix una mena d'estat de gràcia en què l'obra poètica apareixeria d'un cop i armada de totes armes, com Atenea naixent de la testa de Zeus. Una cosa és conservar la forma d'expressió brollada de primer raig, i una altra cosa és la preparació del tema, que pot venir de molt enllà, ésser llargament madurada. Proves irrecusables en dóna Maragall mateix en els seus articles, que són de vegades el millor comentari a les seves poesies.

Qui només conegui el Maragall poeta —i així són la majoria dels que el coneixen— podrà creure que el *Comte Arnau* va entrar a l'ànima del poeta-excursionista amb la tonada pirinenca de la cançó.

> Jo d'una vella ja afollada
> pel pes dels anys la vaig sentir,
> ja sense to, a glops, trencada…
> i aquella vella es va morir.

No hi ha raó per dubtar que aquests versos responen a un record personal; però Maragall mateix, a la seva prosa periòdica, ens deixa veure un altre camí del comte, no folklòric, sinó literari.

Essent «encara molt jove» —diu— i remenant volums dels Jocs Florals, va descobrir el poeta Anicet de Pagès de Puig, que els atzars tempestuosos de la seva vida havien allunyat, feia anys, de Catalunya. «L'ànima en pena», la millor de les seves poesies, va colpir fortament Maragall, semblant-li la nova expressió definitiva de la llegenda; i encara, quan en parlava molts anys després (el 1902), creu que ningú no ha mirat tan audaçment, de fit a fit, la gran figura popular del fantàstic comte, i que ningú no l'ha evocat amb tanta força com Pagès de Puig.

> A la seva visió popular del gran fantasma català —comenta— hi ha una intenció poètica que fa brollar (inconscientment si es vol, que és el millor del poeta) el símbol vivent.
>
> Quin baf fa de terra —el comte l'Arnau.
>
> Tot el sentit, i tot el símbol de la figura és ací… I aquí hi ha tota la visió popular del comte, fermat al seu cavall en carrera eternament desenfrenada.

Aquesta imatge del comte, que per allà els anys de 1880, Pagès de Puig va fixar a la imaginació del jove Maragall, no és la que fructifica a la primera part del seu poema, publicada el 1900?

> Fill de la terra, fill de la terra, comte l'Arnau…

D'altra banda, a l'article *Poesia de Novembre*, després d'evocar Heine, «que ha fet sentir com ningú el buit de la mort en la vida», i Novalis, «que ha anat més enllà de la mort», Maragall recorda les paraules que aquest posa en boca dels traspassats:

> El cel de les ànimes és sempre d'un blau sense núvols. Llargs vels flotants ens duen a través de les planes florides, on no es coneixen els vents hivernals. Si els homes, els nostres futurs companys, sabessin com gaudim nosaltres llurs alegries! Amb quin gust moririen, deixant de bon grat la insípida existència mortal. El temps passa de pressa; veniu, estimats, veniu! veniu a comprendre el sentit de la mort i a trobar la paraula de vida…!

Poques vegades s'havia sentit el cel tan a prop de la terra —epiloga Maragall.

Vet ací, però —afegeix encara—, que enfront la poesia de Novalis, que converteix el novembre en primavera, brolla més prop de nosaltres, el fantasma gran i sinistre del comte l'Arnau, que s'aixeca de la nostra muntanya psalmodiant la terrible cançó. El poeta la glossa amplament, fins als versos.

> —Vos dic que no em feu pas l'oferta —muller lleial,
> que com més me feu l'oferta —més pena em dau.

«Poques vegades —conclou— s'havia sentit l'infern tan prop de la terra. Però doncs aquest sentiment terriblement angoixós batega un anhel redemptor: un anhel de redimir poèticament el comte d'Arnau, duent-lo del novembre de la nostra cançó al novembre primaveral de Novalis».

Aquesta redempció és l'argument de la segona jornada del poema maragallià. L'ànima del comte és la cançó mateixa, mudant la tonada, el redimeix:

> La cançó vella i la nova
> no es desassemblen d'un bri;
> solament segons se canta,
> fa esgarrifar o fa enternir (—)
> —Canta, esposa, fila i canta,
> que el camí em faràs suau. (—)
> I l'esposa fila i canta
> a mig aire del cel blau,
> tot seguint la cavalcada
> que s'emporta el comte Arnau…
> pels camins de la gran pau.

L'article que al·ludíem i la represa del *Comte Arnau* tenen la mateixa data: novembre del 1911; fet remarcable. Més remarcable, encara, com durant prop de trenta anys en

l'esperit de Maragall va anar-se plasmant el poema. Paraula viva. Viva, però, de moltes vides.

Si el *Comte Arnau* s'elabora en tres etapes successives, *La fi d'En Serrallonga* sembla cristal·litzar sobtadament —com a darrera fase, però, d'un procés de condensació, més o menys llarg. El botafoc de la seva inspiració és un estudi, altrament ben prosaic com totes les recerques documentals: els *Nyerros i cadells,* de Celestí Barallat i Falguera. Maragall acabava de llegir-lo quan, pel febrer de 1899, el comentà deturant-se especialment en el valor històric de Serrallonga, darrer capitost dels *nyerros*, el partit que llavors encarnava la resistència contra l'envaïdor absolutisme reial, que els juristes recolzaven. A la llum d'aquestes consideracions, la cançó popular es transforma dins l'esperit del nostre Poeta. Així neix aquella *visió* seva, tan perfecta, ben equilibrada, de diàleg tan viu i directe, aquella confessió tan lúcida, autoretrat espiritual d'un català típic.

La paraula és també per a Joan Maragall la rel del sentiment més íntim d'unitat i germanor. «Hi ha una pàtria natural, que és la llengua, la paraula; i hi ha la pàtria política, que és la història i l'acció.» Identificar-se, confondre's l'una amb l'altra és la normalitat dels pobles; hi ha moments, però, en què l'acció de la història —per un ideal, una missió, un atzar— trenca les fronteres de les llengües i forma una unitat política per damunt d'elles, una pàtria més gran. El greu problema de la convivència entre els pobles és el mateix de la convivència entre els homes; el problema que Maragall, seguint les idees de Guyau, situa a la combinació del sentiment de solidaritat, sempre creixent, amb la fermesa de la individualitat, també cada dia més acusada.

Qui llegeix només el Maragall poeta resta perplex davant obres escrites gairebé al mateix temps, que semblen traduir un dubte interior en marcar orientacions contradictòries respecte al cercle d'integració de la *pàtria natural* catalana. Occitània? Ibèria?

És obvi que al nostre Poeta el sentiment occitanista li ha vingut de la llengua. En les seves excursions pirinenques i per les planes del Llenguadoc i de Gascunya, resta corprès de sentir una llengua popular més acostada a la seva que no pas cap altra. Aquest fet l'entusiasma:

> Nostra parla suau, que s'acolora
> amb mil reflects de nostres valls semblants,
> d'uns amb altres és prou entenedora:
> tots ens obrim els braços, quan ens diem germans.
> Tots davallem de la mateixa alçada,
> tots bevem l'aigua de les mateixes neus,
> nostres cançons tenen igual tonada
> i nostres crits desperten idèntics tornaveus.

I —aquesta vegada sí, l'entusiasme és també optimisme— el Poeta exclama:

alceu els ulls al mur que ara ens separa:
s'acosta el dia que serem tots uns…

Més eloqüent encara —posat que no hi parla un personatge poètic creat per Maragall, sinó Maragall mateix— és la poesia «Els focs d'aquest Sant Joan». Era l'estiu del 1907, l'hora de Solidaritat Catalana, quan va produir-se amb remors de tempestat la revolta dels vinyaters occitans:

Pirineu, si resplendissis
tot encès de mar a mar,
remembrant als fills en vetlla
les memòries del passat,
les fiances del pervindre
i els misteris d'eix atzar
que fa que els fills d'una mare,
als homes d'un sol parlar
tinguin els braços enlaire,
tots alhora bracejant;
i el crit d'una sola llengua
s'alci dels llocs més distants,
omplit els aires encesos
d'un clamor de Llibertat!

L'«Himne Ibèric» (1906), en canvi, fineix:

Terra entre mars, Ibèria, mare aimada,
tots els teus fills te fem la gran cançó.
En cada platja fa son cant l'onada
mes terra endins se sent un sol ressò,
que de l'un cap a l'altre a amor convida
i es va tornant un cant de germanor;
Ibèria! Ibèria! et ve dels mars la vida,
Ibèria! Ibèria! dóna als mars l'amor.

Ibèria? Occitània? On és, doncs, la veritat? Apel·lem de Maragall a Maragall mateix, i l'assagista resoldrà l'antinòmia del poeta.

L'article «L'ideal ibèric», coetani de l'«Himne», desenvolupa i raona les idees que li serveixen de base; *La integritat de la pàtria*, diàleg tràgic amb un portuguès (1909), manté amb fermesa els mateixos ideals. «A la nostra península Ibèrica tenim una comunitat geogràfica tan precisa que no ens en podem desentendre; ens cal governar-nos per ella, que és la condició de la nostra grandesa.»

Per a Maragall, la *pàtria ibèrica comuna*, com ell diu, hauria d'ésser la pàtria política de les diverses pàtries naturals o llengües peninsulars: Federació de Portugal, Castella, Vascònia i Catalunya.

L'*iberisme* és una idea tardanament arrelada en Maragall: va enllaçada al fracàs dels anhels de *regeneració* i a l'*alçament solidari*.

Arran de la desfeta del 1898, una crisi de consciència, un estat d'ànim on es barregen el despit, la vergonya i el menyspreu del passat amb el desig i l'esperança de redreç, commou els elements sensibles, pocs i dispersos, d'arreu d'Espanya. Cadascú reacciona a la seva manera. Maragall amb els famosos tres cants de guerra: «Els adéus», «Oda a Espanya», «Cant del retorn». La «generació del 98» alça la bandera de «regenerar» Espanya: volien «europeïtzar-la»; Unamuno, sempre singular, proposa «africanitzar-la». El catalanisme entra a la brega política. Res no hi val. Les velles oligarquies persisteixen i es refan. «Continua la història d'Espanya.» La veu dels regeneradors, clamant en el desert, va extingint-se. Els articles de Maragall reflecteixen la decepció. El 25 de novembre de 1905 marca una fita.

Amb la Solidaritat, Maragall s'entusiasma. Veu, però, que un moviment de reivindicació catalana —d'antítesi, diríem— on no serà rebut amb hostilitat ho serà amb indiferència: no pot de cap manera galvanitzar i redreçar Espanya. Cal un ideal de superació, de síntesi, i això és l'ideal ibèric: la federació que uniria com a pobles lliures totes les pàtries naturals, totes les llengües peninsulars. Maragall no triga a adonar-se que pica ferro fred i que el seu *iberisme* no té partidaris ni a Lisboa, ni a Madrid, ni gairebé tampoc a Catalunya: d'aquí la tragèdia del seu diàleg. Però, convençut, malgrat tot, que la Federació Ibèrica és l'únic camí de salvament, conclou: «Això serà, perquè està en la naturalesa de les coses; la manera d'arribar-hi depèn de les contingències; ara, d'ésser, serà.»

És cert que també havia escrit:

> Jo no sé quan, però vindrà un dia
> que el Pirineu regnarà!…
> S'acosta el dia que serem tots uns!

Aquí hi ha la diferència —diferència essencial. Occitània, Maragall la canta en vers; Ibèria, la raona en prosa. Aquella és un sentiment, aquesta és un ideal. Entre la recança del passat i l'esperança del futur, quina és la realitat del present? Només una: «la pàtria natural, que és la llengua, que és la paraula».

És un tòpic parlar del *panteisme* de Maragall. La metafísica panteista que a la seva joventut hagués pogut arribar-li, a través del krausisme de Soler i Miquel, havia de relliscar damunt el seu esperit essencialment sentimental. En tot cas, el panteisme maragallià seria físic, no pas metafísic; sentiment, no pas ideologia: són prou coneguts i repetits aquells versos:

i em va envaint com una immensa pau
i vaig essent un tros més del prat suau
ben verd, ben verd, sota d'un cel ben blau,

tema desenvolupat amplament a «Les Muntanyes»:

Tot semblava un món en flor
i l'ànima n'era jo.
Jo l'ànima flairosa de la plana…
Jo l'ànima pacífica del ramat…
Jo l'ànima del bosc que fa remor…
I l'ànima del saule era jo encara…
Jo de la timba l'ànima profonda…
I l'ànima inquieta del torrent…
Jo era l'ànima blava de l'estany…
Jo l'ànima del vent que tot ho mou
i la humil de la flor quan se desclou.
Jo era l'altitud de la carena…

Els núvols m'estimaven llargament,
i al llarg amor de l'ennuvolament
congriava's mon ànima serena

Sentia la delícia de les fonts
nàixer en mon si, regal de les congestes;
i en l'ampla quietud dels horitzons
hi sentia el repòs de les tempestes.

Allò innegable en Maragall és la seva inquietud mística, la recerca de Déu, l'anhel d'eternitat, que arrenca —no crec pas equivocar-me— de les *Confessions de sant Agustí*. Bastarien a convèncer-nos d'aquella inquietud els comentaris sobre Carlyle o Emerson. On Maragall es complau a posar de relleu, com si fos allò que més li n'interessa, el caire místic de llur pensament. Aquell vers, però amb què el Poeta s'adreça a Déu.

Tot lo que veig se vos assembla en mi

no és pas l'expressió d'un panteisme místic. Si tot —tant Déu com les coses naturals— ho realitza, ho comprèn, s'ho assimila humanitzant-ho, més aviat haurem de qualificar d'antropomòrfic el sentiment profund de Maragall.

Home só i és humana ma mesura
per tot quant puga creure i esperar;
si ma fe i ma esperança aquí s'atura,
me'n fareu una culpa més enllà?

Com a conseqüència i coronament dels seus *Elogis*, Maragall havia començat un «Elogi de la Mort». La malaltia va llevar-li la ploma de les mans, quan tot just n'havia escrit les dues primeres ratlles. Tant se val! Elles, amb una aparent paradoxa, ja ho diuen tot: «El millor elogi que pot fer-se de la Mort és dir que la mort no existeix.» Allò que en diem mort és un transmutament de vida: «vita mutatur, non tollitur.» Maragall s'arrapa, no pas desesperadament, sinó esperançadíssimament, a aquesta idea cristiana; per això volia que la mort li fos «una major naixença», i que l'altre món fos aquest món, viscut —diríem,— amb «una major vivència»:

Aquest món, sia com sia,
tan divers, tan extens, tan temporal,
aquesta terra amb tot lo que s'hi cria,
és ma pàtria, Senyor, i no podria
ésser també una pàtria celestial?

Aquest «Cant espiritual», síntesi de tot el millor de Maragall, té la data de novembre de 1909 a febrer de 1910. Era lluny —més en els sentiments que en el calendari— el temps quan Maragall, en la plena força de la seva joventut, cantava:

No t'entristeixin, doncs, els funerals novembres,
ni planyis mort lo que ha tingut ple ser…
De plànyer és el donzell que ajau sos membres
ans d'haver-los cansat en el plaer.

Ja feia anys que els «funerals novembres» amb la diada dels Morts el cridaven a meditació. Recordeu només Novalis i l'*Ànima* del comte Arnau.

Començat pel «funeral novembre», el «Cant espiritual» estigué en gestació prop de quatre mesos. Meditat i escrit reposadament. El llampec de la inspiració d'aquest poema és al darrer vers. Perfet, ben tallat, subsistent per ell sol, deu ésser el primer que va cantar dins Maragall.

Sia'm la mort una major naixença!

Els altres versos van venir a preparar-lo, magnífic pedestal d'aquella peça única; i no pas tots d'un cop: les diferències en l'ús de la rima hi assenyalen dues parts ben separades; i encara, la darrera estrofa, el quartet precedent al vers final, és potser l'estrofa de més vella ascendència.

Maragall, crític acerb però just de la lírica de Víctor Balaguer, en salva només el «Cant a la Verge de Montserrat», i quan mor l'autor el recorda i en copia sencera, posant-la en els seus llavis agònics, la darrera estrofa:

> I quan arribe de la mort lo dia,
> lo dia de repòs pel desterrat…

No la recordaria també Maragall, inconscientment, en dictar aquella estrofa seva que ha esdevingut popular a Catalunya com a expressió de la suprema esperança dels creients?

> I quan vingui aquella hora de temença,
> en què s'acluquin aquests ulls mortals…

L'estètica maragalliana de *la paraula viva* abasta, lògicament, molt més enllà del respecte absolut a l'espontaneïtat de la forma poètica.

> La dolça llibertat del verb pirinenc —escriu de comentari a una excursió— ens penetrà deliciosament i ens sentírem profundament alegres que la nostra llengua fos una llengua lliure i franca, sense que gramàtiques ni diccionaris la recloguessin, sinó oberta a tota expressió espontània de cada lloc, àdhuc de cada individu i àdhuc de la passió de cada moment.

I afegia:

> Jo crec que una llengua, així que arriba a ésser oficial ja no serveix per a la poesia. Això és un dir, però la veritat és que l'oficialitat d'una llengua suposa una rebregadissa, una mustiguesa de les seves paraules i dels seus girs que fan impossible l'expressió de les coses vives, ingènues que ens van per dins.

Qui hauria previst, després d'aquestes paraules tan antiacadèmiques de Joan Maragall, que pocs anys després seria un dels set membres fundadors de la Secció Filològica del nostre Institut? No n'hi ha prou per a explicar-nos-ho de pensar a la virtut persuasiva d'aquell patrici respectat de tots, Seny Ordenador de Catalunya, als requeriments del qual ningú no sabia recusar-se. Cal pensar a quelcom de més íntim, que al poeta li vingués de part de dins, com un nou sentit de la seva responsabilitat personal a l'obra de redreçament col·lectiu.

A la Secció Filològica va trobar-se Maragall amb velles amistats, amb antigues i novelles coneixences. Mn. Antoni M. Alcover, d'un temperament i d'una formació tan diversos dels seus, gairebé oposats, però que amb ell compartia el mateix respecte a totes les formes del llenguatge vivent del poble. Josep Carner, en qui, joveníssim encara, l'any 1902 ja endevinava el gran poeta multiforme que tantes novetats ha dut al camp de les nostres lletres. Mn. Frederic Clascar, al qual sentia grat d'haver-li fet veure d'una manera clara la personalitat filosòfica de Xavier Llorens, quan tothom en parlava amb nebulós entusiasme. Pompeu Fabra, *modernista* com ell de la primera hora, company en el grup de *L'Avenç*, mestre i propugnador de la reforma ortogràfica, sota les normes de la qual s'imprimien les obres del Poeta. Àngel Guimerà, alçat ja a la categoria de símbol per la veneració popular, líric i dramaturg, en qui Maragall personificava l'escola *grossista* del llenguatge i dels sentiments catalans. I, en fi, Lluís Segalà i Estalella. Hi haurà algun punt de contacte entre el poeta Maragall i l'hel·lenista Segalà?

La formació romàntica no havia empès Maragall a aprofundir la coneixença de les lletres clàssiques. Poc esmenta els autors grecs, amb la sola excepció d'Homer. Però Homer el coneixia pel conducte romàntic de Goethe:

> I en dec la idea
> al poeta més gran de l'Alemanya

escrivia l'any 1908 al pòrtic de «Nausica».

Encoratjat per «Nausica», el Mestre Segalà, que llavors publicava els petits fascicles d'una biblioteca d'Autors Grecs i Llatins, amb traduccions a totes les llengües peninsulars, va demanar al Poeta que, sobre la interpretació literal de l'«Olímpica I» de Píndar, en fes una traducció en vers. Maragall va restar-ne enllaminit. El camp de la poesia grega li obria insospitades perspectives. Va llançar-s'hi amb el delit d'un jove.

Cap dels membres de l'Institut no hi ha fet una estada tan breu com Maragall. La Secció Filològica restà constituïda el 14 de febrer del 1911, i el 20 de desembre del mateix any Joan Maragall encapçalava la llista dels nostres morts. Pas rapidíssim i altrament fecund, perquè hi deixava aquella obra, plena d'emoció, de llum i de ritme, que és la versió en hexàmetres catalans dels *Himnes Homèrics* —primer volum de la nostra Biblioteca Filològica i monjoia final del procés literari del poeta.

Vet ací doncs com a l'edat madura el dionisíac se'ns torna apol·lini, i el que posava per damunt de tots els grans poetes «el grandíssim i turmentat Alighieri» immolarà els seus últims sacrificis damunt l'altar de la serenor homèrica. Val a dir que, en el fons de la seva ànima romàntica, havia ja recreat la naixença dels déus hel·lènics. Escolteu:

> Aquesta és la meva pau d'ara. Anar a una font a migdia, per un camí obac; trobar algú pel camí i ningú a la font. Ja sabeu l'encant de la font que raja en la solitud. Us hi acosteu, com si fos

> un ésser viu; i ho és: té un ésser viu en vosaltres mateixos, en l'emoció que us fa d'ajupir-vos a beure-hi en la solitud: aquesta emoció és la nimfa de la font, aquesta és l'eterna ondina.

Maragall tenia una visió completa de la vida per la bellesa, i aquesta alta qualitat —essència del poeta— li fou reconeguda per tothom àdhuc pels que més allunyats vivien de la poesia. Escau de retreure, a aquest propòsit, unes paraules autobiogràfiques de Maragall parlant de Joan Manyé i Flaquer, prop del qual havia treballat a la redacció del *Diari de Barcelona*:

> Ell, fill de la voluntat, va veure en mi al fill de la fantasia. I després d'alguns intents, tan afectuosos com vans, per a educar la meva voluntat a la seva escola, va resoldre que jo era solament un poeta i es va resignar a la meva companyia. A l'entonació un xic ambigua amb què ell pronunciava la paraula *poeta* en general, hi havia tot el secret de la complexitat del seu temperament. Poeta, en boca seva, semblava voler dir quelcom de sublim i d'infeliç alhora, un ésser que veia molt més lluny que els altres homes, però amb qui es podia comptar molt poc.

El fet és que així per als assenyats lectors del *Brusi* com per a la inquieta joventut *modernista*, per a tothom, Maragall era *el poeta Maragall*. Segurament avui, al cap de mig segle de trasbalsos de tota mena, la fama, és a dir l'anomenada del poeta, no és pas la del moment de la seva mort, quan tota la ciutat coneixia *el poeta Maragall*. Acceptant, però, la distinció d'Ernest Hello entre fama i glòria, tan cara al nostre poeta, tampoc no dubto que la seva glòria apareix i apareixerà cada dia més ferma, per damunt del contrast de les escoles, i que viurà tant com, en la inestabilitat dels destins humans, perdurarà la nostra llengua catalans. La glòria —que mai s'equivoca!

Josep de Villarroya i la *Crònica* de Jaume I*

Discurs llegit el 15 de maig de 1964
en la sessió plenària de l'Institut

FERRAN SOLDEVILA
Membre de la Secció Històrico-Arqueològica

Cap de les nostres quatre grans cròniques no presenta el nombre de problemes i les dificultats que ofereix la crònica de Jaume I el Conqueridor. Motiu pel qual els erudits fa més d'un segle i mig que s'hi encaren i s'esforcen a solucionar-los o, si més no, a aclarir-los. Tinc, però, la sensació que a còpia d'insistir-hi, de voler-los aclarir i aprofundir, el que han aconseguit ha estat de complicar-los i enterbolir-los. Ja a final del segle XVIII l'erudit valencià Josep de Villarroya es llançà a debel·lar l'autenticitat de la intervenció reial en la redacció de la crònica, i donà a la llum la seva *Colección de cartas histórico-críticas en que se convence que el rey D. Jayme de Aragón no es el verdadero autor de la Crónica o Comentarios que corren a su nombre,* obra publicada a València l'any 1800. I d'aquí partia tota la sèrie de complicacions i d'enterboliments que acabo d'al·ludir i que, a través d'un segle i mig, han arribat fins a la situació actual, representada, principalment, pels treballs de Manuel de Montoliu —condensats darrerament

* Inèdit.

en la seva obra sobre *Les quatre cròniques*— qualificats per Lluís Nicolau d'Olwer de contradictoris.

L'obra de Josep de Villarroya ha estat sovint citada pels erudits; però no sé que cap d'ells, si no és el P. Jaume Villanueva, i encara molt breument, l'hagi sotmesa a examen. Tanmateix alguns dels seus arguments han estat esgrimits per altres autors, sovint sense partir de l'obra de Villarroya, que desconeixien, tot i citar-la. Em proposo de presentar-la en aquest discurs, no tant per l'obra en ella mateixa, sinó per la seguretat que la seva presentació durà involucrada la presentació d'alguns problemes fonamentals de la crònica i la meva presa de posició davant d'ells i de la posició adoptada per altres historiadors i erudits.

Ja amb el sol títol del llibre de Villarroya apareixia el primer problema plantejat: una obra escrita en primera persona, una obra autobiogràfica, una obra que constitueix un llibre de memòries, l'autor del qual és un rei que refereix episodis de la seva vida, resulta que no seria obra del tal rei. I aquesta primera complicació es desplegava en tota una sèrie d'altres complicacions.

Si l'autor no era aquell autor, és a dir, el rei, quin n'era l'autor?

I aquest autor, que no era aquell autor, és a dir, que no era el rei, per què va voler suplantar aquell autor que hi sorgia com a tal i que era el rei?

Per què, en lloc d'escriure en tercera persona els fets del protagonista, com tots els cronistes acostumaven a fer, els volgué escriure en primera persona?

Com, en una època que no s'escrivien, es pot dir, llibres de memòries pròpiament dits, se li acudí a l'autor d'aquell llibre de fer veure que ell escrivia un llibre de memòries?

Com, en una època que la persona del rei apareixia com sagrada, l'autor d'aquella obra gosà substituir-se al rei mateix?

Així sorgia aquesta primera sèrie de complicacions substituint-se al fet senzill que s'oferia espontàniament: un rei que ha realitzat grans gestes i que, precisament a causa d'elles, sentint-ne la importància i, conseqüentment, la importància de la pròpia persona, concep la idea i el designi de deixar-ne constància, i de deixar-la en primer persona, escrivint ell mateix la crònica, o dictant-la, o encarregant-ne la redacció a algú, sota la seva estreta vigilància i intervenció.

Però la crònica no permet solament als erudits el plantejament d'aquest primer cicle de problemes i complicacions que, en un moment acabem de presentar i que giren al voltant del problema del seu autor. Es dóna el cas, no pas excepcional, que del text d'aquesta crònica existeixen dues redaccions: l'una en català i l'altra en llatí. L'autor de la redacció llatina, autor ben conegut, fra Pere Marsili, mallorquí, de l'ordre dominicà, declara, segons la interpretació de la immensa majoria dels historiadors i erudits interessats en la qüestió, que ell ha bastit la seva obra damunt un text escrit en llenguatge vulgar, text recòndit a l'arxiu reial. Doncs bé: no han mancat erudits per sostenir que Marsili pot dir el que vulgui i afirmar rodonament que la seva redacció llatina ha pres per base la redacció catalana, la cosa

certa per als esmentats erudits, és que tot plegat no constitueix sinó una ficció de Marsili i que, en realitat, els fets han anat al revés i que és el text català el que ha estat tret del text llatí. Hi ha hagut fins i tot un erudit —Manuel de Montoliu— que ha anat fins a sostenir que la interpretació tradicionalment donada a l'explicació de Marsili és una interpretació equivocada i que allò que Marsili ha dit no es refereix a un text recòndit a l'Arxiu reial que li hauria servit de base per a la conjuminació del seu, sinó que es refereix al propi text, a la pròpia obra, que havia de conservar-se recòndita dins l'Arxiu reial. No cal dir que al voltant d'aquest altre problema, o sia el de la prelació dels textos català o llatí, es descabdella un altre cicle de problemes relatius al tema.

Perquè és el cas que fins i tot alguns d'aquests crítics partidaris de la prelació del Marsili respecte al text català es veuen obligats a reconèixer que Marsili utilitzà text o textos precedents en català. Textos que per a ells no són la mateixa cosa que el text català de la crònica. No cal dir que aleshores ja es veurien obligats a reconèixer la prelació del text català damunt el text llatí de Marsili. Per això aquests textos en català, que segons ells no són la crònica de Jaume I, han estat considerats i batejats com a *documents premarsilians*, nom que els ha donat Manuel de Montoliu. Vet aquí una nova sèrie de problemes: què eren, quins eren aquests *documents premarsilians*.

Entre aquests documents el mateix Montoliu arrenglerà l'any 1922 una sèrie de textos en català. Es tractava no menys que de versos; versos que Montoliu extreia del text català de la crònica; és a dir que, segons la nova tesi de Montoliu, una part almenys de la crònica, una gran part, no hauria estat altra cosa que la prosificació d'una cançó (o d'unes cròniques rimades, segons qualificació ulterior) o de diverses cançons de gesta: *La Cançó de gesta de Jaume I* era el títol de l'estudi inicial. Heus aquí, doncs, un nou conjunt de problemes plantejats: caràcter dels poemes prosificats, extensió de llur utilització dins la crònica, metre o metres emprats, filiació dels poemes o gestes dins la narrativa hispànica o dins la narrativa ultrapirinenca.

Aquests són, es pot dir, els grans problemes que presenta la *Crònica de Jaume I* o *Llibre dels Feits del rei En Jacme*. Al voltant d'aquests, en giren altres molts, ja més de detall, com la filiació i jerarquització dels manuscrits, i tota mena de qüestions de llenguatge, començant pel del llenguatge dels anomenats documents premarsilians o, per dir-ho en altres termes, les qüestions del llenguatge de la primera redacció de la crònica i de la seva modernització al llarg dels anys —d'un segle aproximadament— que van fins al llenguatge del manuscrit de Poblet, obra de fra Celestí Destorrents, manuscrit datat l'any 1343.

D'aquests problemes, alguns han estat, potser, com he dit al començament, creats pels erudits mateixos, d'altres eren realment existents, i alguns segueixen essent-ho encara. Però crec que la qüestió de l'autor tractada per Villarroya pot incloure's entre els primers, quant a la intervenció o no intervenció reial.

La qüestió de l'autor. Com he dit, el primer a negar al rei Jaume I la paternitat de la *Crònica* fou Josep de Villarroya, home de formació netament setcentista, del Consell de

S. M. Catòlica el rei Carles IV, el seu alcalde de Casa i Cort, home gens contaminat de preromanticisme, malgrat que escrivia el seu llibre a les acaballes del segle XVIII, home incapacitat per a jutjar correctament el caràcter i el valor d'una obra com la crònica de Jaume I. Aquesta incapacitat fou la causa inicial i general de la seva actitud davant la crònica i de la seva total negativa a admetre la possibilitat de la intervenció reial, ni tan sols com a escrita sota la seva inspiració i direcció. Citada pels autors que han tractat del problema de la paternitat del *Llibre dels Feits del rei En Jacme*, dubto que siguin molts els que hagin llegit l'obra de Josep de Villarroya i penso que n'han tingut prou del títol per justificar-ne l'esment. Perquè, si l'haguessin llegida, difícilment haurien sabut sostreure's a la temptació de comentar-ne diversos aspectes i de posar de manifest tot el que té de banal i de deficient la seva argumentació, com també els punts que cal prendre'n en consideració, com encara les coincidències de deformació en el raonament, que, àdhuc sense haver-los llegits han dut moderns erudits a coincidir amb certs arguments i conclusions de Villarroya.

Tres coses especialíssimes registra Villarroya en la crònica de Jaume I. Posa en primer terme: «Muchísimos errores históricos, imposibilidades, falsedades y anacronismos.»

De cara a aquest primer enunciat, cal fer observar que, tractant-se, com es tracta, d'una obra autobiogràfica, escrita a distància dels esdeveniments, a vegades a gran distància, no té res de sorprenent que hi hagin pogut lliscar alguns errors o inexactituds: és el tribut de totes les memòries no escrites arran mateix dels fets, àdhuc amb el màxim escrúpol i la màxima bona fe per part de l'autor. Però apressem-nos a dir que errarà de mig a mig aquell qui creurà poder considerar la crònica de Jaume I, com la considerà Villarroya i com l'han considerada altres historiadors i erudits, plena d'errors i de falsedats. Als uns i als altres els recordaria les paraules del gran historiador aragonès Jerónimo Zurita, quan, defensant la seva pròpia obra dels atacs de què era objecte arran de la seva publicació (i un dels motius dels atacs era la confiança que ell havia posat en les afirmacions del *Llibre dels Feyts*) escrivia:

> Aquest és el fet de caràcter general que cal proclamar davant d'aquells historiadors i erudits que ja han denunciat, com a objecció general a la crònica i, en conseqüència, a la paternitat del rei, els «moltíssims errors» que li atribuïen. I cal afegir des d'ara que, precisament perquè han cregut errònies certes afirmacions del *Llibre dels Feyts* i han volgut rectificar-lo, han caigut sovint en un error. Ja fra Pere Marsili va arriscar-se a modificar algun passatge de la crònica catalana, sens dubte per considerar errònia la manera com presenta algun fet, i qui resulta haver-ne donat la versió equivocada, segons comprovació històrica irrefutable, ha estat la crònica de Marsili no el *Llibre dels Feyts*. No ens en dolguéssim, perquè Marsili ens ha fornit, així, una de les millors proves que podia fornir-nos de la prelació del text català sobre el seu text llatí de la crònica.

L'acarnissament de certs crítics a trobar errors i inexactituds en el *Llibre dels Feyts* ha descendit fins a comptar com a tals, en no pocs casos, allò que no eren sinó evidents errades de

copista. Fins i tot errades tan conegudes i sabudes com la transcripció d'una *m* per una *n* o viceversa i el salt d'alguna paraula o d'alguna ratlla, provocada per la repetició d'un mateix mot a poca distància, han estat catalogades entre les errades històriques de la redacció catalana. I, tanmateix, n'hi ha prou de confrontar altres manuscrits per a comprovar que algunes d'aquestes errades no existien en el text original.

La segona de les tres coses especialíssimes que Villarroya registrava en el *Llibre dels Feyts* era: «muchísimas especies que debieron callarse». Quines són aquestes espècies? Totes les que condemna Villarroya moralista tal com la notícia que Pere el Catòlic, pare de Jaume I, hagués «jagut amb una dona» la nit abans de la batalla de Muret, cosa —diu— que mai un fill no hauria pogut revelar del seu pare; la confessió del mateix rei Jaume de les seves relacions carnals amb Berenguera Alonso —«Ridícula, extraña y vergonzosa confesión que se pone en boca del rey Don Jaime. Degrádase el honor de este y de una nobilisima dama llamada Doña Berenguera» (Cap. XI) —relacions històricament provades, condemnades pel papa Gregori IX, i altres anècdotes per l'estil, en les quals no cal insistir, perquè, si ens mostren la crítica històrica que utilitzava Villarroya, ningú no les empra avui per combatre l'autenticitat de la intervenció de Jaume I en l'elaboració de la crònica. I el mateix podem dir de tota la sèrie de «pasajes de poquísima importancia» i «puerilidades del autor», despreciables i impròpies d'un historiador i més d'un historiador reial, entre les quals Villarroya inclou no sols fets històrics de real interès, com els que narren els apartats relatius a la demanda d'Aurembiaix d'Urgell, tan interessants per al coneixement de la forma en què es descabdellava un judici d'aquella mena, o com els que contenen la versió de les Corts de Barcelona del 1228, on es decidí la conquesta de Mallorca, amb la versió dels discursos del rei, dels prelats, dels nobles i dels ciutadans. Tot plegat no inspira a Villarroya sinó comentaris despectius pel fet, en el primer cas que, en «contar las contestaciones de las partes y los hechos que ocurrieron con este motivo se empleen diez capítulos» (en realitat, deu paràgrafs apartats), i, en el segon cas, pel fet de donar tanta extensió als discursos que podrien ésser presentats en poques paraules. Afegim-hi les nimietats i ridiculeses que Villarroya trobava en els passatges de més intimitat de la crònica, aquells que millor caracteritzen els protagonistes, aquells precisament que li donen més valor com a document psicològic i que, per la seva ingenuïtat, la seva frescor, la seva sinceritat, fan les delícies del lector modern i li donen aquella sensació de «prada no trepitjada» que, segons expressió afortunada d'Américo Castro, produeix el *Llibre dels Feyts*. Aquells també (i això és el que té més importància per a nosaltres en aquesta ocasió) que constitueixen un dels arguments més poderosos per a sostenir la intervenció directa i estreta del rei en la producció de la crònica i la impossibilitat que, sense aquella intervenció, ningú no hagués pogut reportar en detall aquells fets anecdòtics i donar-los la importància que els és donada, la que tenien per al protagonista i tenen per a nosaltres, perquè ens el mostren tan al viu. Ni tampoc no hauria gosat ningú, sense ésser el rei mateix, substituir-se a ell, en una suplantació de lesa majestat, com no fos per comanda i inspiració seva. Quantes vegades llegint i rellegint,

en els innombrables exàmens de la crònica, aquesta mena de passatges, he hagut de sorprendre'm que pugui haver sorgit mai el dubte sobre la certitud de la intervenció reial en la creació del *Llibre dels Feyts*: passatges com el d'aquell record d'infantesa que indignava a Villarroya, en què el rei evoca l'escena del jurament dels seus súbdits a les Corts de Lleida, al palau de la Suda, mentre ell era en braços de l'arquebisbe de Tarragona, prop de la finestra per on ara serveixen el menjar, sota el sostre de fusta, que després ha estat substituït per la volta: «sus el palau de volta que ara és, e llaores era de fust», o com aquell altre passatge, objecte també de la indignació de Vilarroya en què el rei, simplement (§ 19), sense sospita d'indiscreció, recorda que es casà amb Elionor de Castella, quan «podíem llaora haver dotze anys», diu, «e entràvem en lo tretzè, si que un any estigué ab ella que no podíem fer ço que els hòmens han a fer ab sa muller, car no havíem l'edat»; o aquella altra anècdota encara, per no esmentar sinó algunes de les anatematitzades per Villarroya, que ell qualifica de puerilitat, on el rei explica la proposició que, adolescent encara —disset anys—, feu a la reina, llavors que la reial parella es trobava com presonera dels rics homes aragonesos, a Saragossa, i el rei, amb refús de la reina, li demana que es deixi arriar per ell amb unes cordes a través d'una trapa, i així, fugint ella amb gents lleials que l'esperaren a la porta, ell se sentirà amb les mans lliures per a reptar i escometre els rebels, i molt serà que no en mati algun. O aquell episodi del castell de fusta, acostat massa als murs de Borriana per mestre Nicholoso, contra el parer del rei, el qual cada tret que rep el castell de les màquines de guerra sarraïnes, diu que el sent com si el sentís en les pròpies costes; o el de la grua caçada «així com nós volíem que es presés, alta e ben presa», i oferta viva pel rei als prohoms sarraïns d'Almenara disposats a rendir-se-li; o el curiós consell convocat i tingut pel rei «en aquell corral qui és devant les cases nostres e les de Muntaragó»; i tants i tants altres, blasmats o no per Josep Villarroya, com a «muy impertinentes para lo que es la Historia» i el que són la sal i la mel de la crònica per a aquell qui no vulgui exigir a un cronista del segle XIII una crítica actual ni solament setcentista, i que ja es dóna per ben satisfet del cabal de notícies que l'autor ens deixa sobre el període que historia i de l'esforç que dugué per acostar-se a l'exactitud, amb una obra tan plena de vida, de plasticitat i de simplicitat, i que ens hagi ajudat a comprendre, com ens ajuda, la figura d'un personatge tan important de la nostra història com el rei Jaume I el Conqueridor.

L'autor podria, és cert, parlar-nos de moltes altres coses que ens plauria de conèixer, i prou li'n feia retret Villarroya; però haurien estat les mateixes que nosaltres li demanaríem? Això ens porta a parlar de la tercera de les «coses especialíssimes» que l'erudit valencià registrà en el *Llibre dels Feyts* enfront de les espècies que hauria hagut de callar: «la falta de otras muchísimas que correspondía haber escrito». En altres termes, acusa l'autor de «haber omitido lo que era razon que dixese, si había de completar la obra y cumplir las severas leyes que religiosamente debe observar un buen historiador» (pàg. 23).

I quines són les omissions que tant escandalitzen Villarroya? Els miracles, els miracles acomplerts en el regnat de Jaume I: el de l'aparició de la Verge als fundadors de l'Orde de la

Mercè; el de la travessia de sant Ramon, de Mallorca a Barcelona, damunt la seva capa; el dels corporals de Daroca. Ja l'historiador valencià Gaspar Escolano va assajar una explicació (no massa afortunada, val a dir) en defensa del rei Jaume i en justificació d'aquestes omissions. «No ha de dar cuidado de la verdad a nadie», diu referint-se al dels corporals de Daroca, «pues ni escribió de la aparición de San Jorge en la batalla del Puche de Enesa, ni de cómo se pasó San Raymundo de Mallorca a Barcelona por el mar, embarcado sobre su manto, con ser todos éstos campaniles y averiguados; porque, como ya el rey atendía no a más que a dexar unos substaciosos comentarios de sus conquistas y hechos de armas, pasó de largo por cosas tan notables como aquellas, remitiéndolas a la voz de la fama, que no las dexó morir» (llib. IX, cap. XXX, n. 7).

Tanmateix, la crònica no omet, en narrar l'assalt de la ciutat de Mallorca, la visió reportada al rei pels sarraïns mateixos, «que viren entrar primer a cavall un cavaller blanc ab armes blanques». I el rei mateix comenta: «E açò deu ésser nostra creença que fos sent Jordi, car en estòries trobem que, en altres batalles l'han vist de crestians e de sarraïns moltes vegades (§ 84).»

També reporta la crònica la visió, que vol suposar miraculosa, d'un frare menoret de Navarra, al qual un àngel de Nostre Senyor havia pronosticat que un rei salvaria Espanya del mal abatut damunt d'ella per la revolta dels sarraïns contra Alfons X de Castella, i que aquest rei era «el rei d'Aragó, que ha nom Jacme I». Aquesta visió no féu gaire impressió damunt els aragonesos als quals s'adreçava, perquè Eiximèn d'Urrea, parlant en nom d'ells, es limità a comentar «que visions bones eren». Quant a Villarroya, si la recorda, és sols per a qualificar-la de «una historia, cuento o novela que, como si fuese la cosa más interesante, no tuvo inconveniente el auto de la Crònica para continuarla en estos términos» (§ 91).

Cap altre miracle no reporta la crònica: cap, doncs, certament, dels que reclamava Villarroya. Però com que ell és l'únic a fer de l'omissió un argument contra l'autenticitat de la intervenció reial en l'elaboració de la crònica, acontentem-nos dels arguments de Gaspar Escolano, i reforcem-los, si de cas, fent observar que la narració del *Llibre dels Feyts* no pretén de presentar el descabdellament total del regnat, sinó diversos nuclis d'episodis relatius a algunes de les grans empreses o esdeveniments del regnat. Per això la crònica pot ometre molts altres esdeveniments que no troba a faltar Villarroya, alguns de tan voluminosos com els concernents al desplegament de la política occitana del rei Jaume, amb fets capitals com el tractat de Corbell; per això i perquè, saldada negativament, l'autor no degué jutjar interessant de perpetuar-ne el record. És el mateix cas de la temptativa d'entronització de l'infant Pere al reialme navarrès al final del regnat del Conqueridor. Fracassada també, res no aconsellava al reial cronista de donar-li cabuda en la seva autobiografia, tot i que parla prou, en aquella part, de les vicissituds de l'Infant.

Tots aquests arguments presentats per Villarroya i —afegim— per tots aquells autors que, coneixent-lo o desconeixent-lo, els han considerats també vàlids, no poden arribar a

contrarestar, ni llunyanament, el fet massís de l'autobiografia que és la crònica, ni tan sols els que tenen més intenció i més fonament; no parlem dels que són manifestament absurds i delators d'una incapacitat crítica fonamental, com quan, basant-se en el passatge on la crònica al·ludeix als Guillem de Pueyo, pare i fill, Villarroya afirma (pàg. 7): «encontramos escrito que a los once años de su edad ya trabajaba en su crónica o comentarios», quan la crònica es limita a dir que, en el setge primerenc d'Albarrasí, era al costat del rei, entre altres, «Don Guillem de Puyo, pare d'aquest Guillem de Puyo que era ab nós quan feíem aquest llibre». I aquesta indicació, que és un element excepcional per a la datació d'una de les parts del *Llibre*, la primera, és puerilment interpretat en el sentit que la part de què tracta és precisament aquella que correspon als fets narrats en aquell moment; com si la referència al Guillem de Pueyo, fill, no estigués manifestament plaçada en un moment anterior, pretèrit: «que era ab nós quan feíem aquest llibre», no «que és ab nós menter fem aquest llibre», frase que hauria hagut de dir, si el sentit fos el que Villarroya li donà.

Però és que fins i tot quan Villarroya té algun encert lògic, que després la crítica ha confirmat, acostuma a malmetre'l amb els seus comentaris o arguments ridículs, inconsistents i puerils, per emprar alguns dels seus habituals epítets. Ells veu bé —i no és difícil de veure— que el darrer apartat del *Llibre*, escaientment truncat, no pogué ésser obra del rei, sinó d'algú altre, del qui —diríem nosaltres— sota la seva direcció, en redactava aquella darrera part. Diu: «E a entant per alguns dies, com nós haguéssim en cor d'anar a Poblet, e de servir la Mare de Déu en aquell llogar de Poblet, e fóssem ja partits d'Algezira, e fóssem en València, a nós cresqué la malaltia, e plach a Nostre Senyor que no complíssem lo viatge que fer volíem…»

Encara no rebutjaríem la possibilitat que el Rei, veient, pel seu estat de postració, que no podia partir de València i que ja no podria arribar a Poblet, confiés la seva convicció al redactor de la crònica i que aquest la inclogués en l'autobiografia, en la forma que va fer-ho. És, de tota manera, acceptable la conclusió de Villarroya, i un crític tan afinat com Lluís Nicolau d'Olwer en el seu lluminós estudi sobre la crònica de Jaume I (*Estudis Universitaris Catalans*, XI, 1926, pàg. 87) arriba a una conclusió semblant, no sols per al darrer paràgraf sinó per als § 547-566, que ell creu obra de Marsili. Allò que ja no és tan acceptable és la forma en què Villarroya ho comenta:

> Mientras vivimos siempre nos halaga y lisonjea la esperanza de vivir más tiempo, pero es imposible que podamos decir com verdad que, efectivamente, hemos muerto. Este último caso es el que se halla escrito en nombre del rey D. Jaime, cuando se le hace decir que no fue voluntd divina que hiciese el referido viaje. Esto no pudo asegurarse hasta después de su fallecimiento. Muerto, no podía hablar; vivo, no pudo decirlo: luego tampoco creerse que esta especie la escribiese el rey Jaime (pàg. 112).

Encara Villarroya oblidava que hi ha moribunds que saben prou bé que van a morir.

Però, com si el text de la crònica no finís amb aquest darrer paràgraf l'erudit valencià les escomet contra l'afegitó que va posar-hi el copista simple anotació de la data de la mort, dels títols del rei i del prec pel seu repòs etern: «E aquí en Valencia, en l'any de .M.CC.LXX-VI., .VI. Kalendas Agusti, lo noble en Jacme, per la gràcia de Déu rei d'Aragó e de Mallorques e de València, comte de Barcelona e d'Urgell e senyor de Montpeller, passà d'aquest segle: Cuius anima per misericordiam Dei sine fine requiescat in pace. Amen.»

I Villarroya va fins a sentir-se obligat a posar-hi aquest comentari: «Esto, sin duda, se notó después del fallecimiento del expresado monarca, porque antes aún vivía, así que no pudo escribirlo él mismo, porque lo habría de haber hecho después de muerto: luego es imposible que sean parto suyo semejantes expresiones.»

I com si això no fos prou, Villarroya considera inaplicable al cas de la crònica del rei el cas de Moisès. «Tal vez se pretenderá quitar fuerza y eficacia a este argumento, trayendo a colación el caso de Moysés, muy semejante al nuestro…», perquè Moisès, a diferència de Jaume I, havia pogut preveure la seva mort i fins comentar-la: «dejó escrita su muerte y algunos pasajes posteriores a ella».

Però deixem de banda aquestes puerilitats de l'erudit valencià, i retinguem la versemblança que el monarca no tingués cap intervenció en el darrer paràgraf de la crònica (i potser en d'altres d'anteriors, com sosté Nicolau); i respecte a l'afegitó final del manuscrit de Poblet, tan innecessàriament comentat, retinguem la conclusió de Villarroya que no dubta a dotar la crònica d'un autor conegut: «Yo entiendo que el mismo que puso este aditamiento fue el verdadero autor de los Comentarios.»

I com que el qui va posar l'aditament no fou altre que el copista del manuscrit, o sia fra Celestí Destorrent, aquest hauria d'haver estat l'autor de la crònica o Comentaris del rei En Jaume. I, en conseqüència, el manuscrit, en lloc d'ésser una còpia, hauria estat l'original. Aquestes són les conseqüències que caldria treure de la conclusió de Villarroya, conseqüències a les quals cap autor no ha arribat, si bé alguns —com el P. Villanueva, Montoliu i el mateix Nicolau— no han deixat de concedir al seu text una individualitat que ha tendit a considerar-lo com a alguna cosa a part dins les vicissituds de l'elaboració de la crònica del Conqueridor. Però el darrer capítol del llibre de Villarroya és, com veurem, totalment contradictori respecte aquestes conclusions.

També és versemblantment exacta l'opinió de Villarroya quan afirma que tampoc el pròleg del *Llibre* no degué ésser obra del rei, conclusió a la qual, un segle i mig després, arribarà també Nicolau d'Olwer. Villarroya valora aquest pròleg correctament, com una «pequeña pieza, pero a la verdad muy docta y puesta com mucha elegancia», i en fa un bon resum. Però, com cada vegada que es posa a argumentar, les seves deduccions deixen molt que desitjar i són ben lluny d'ésser convincents, fins i tot quan, com en aquest cas, la conclusió mereixi la nostra aprovació: així és, la no paternitat del rei (o del seu secretari, habitual

redactor) respecte al pròleg: és un altre l'estil, sembla una altra l'ostentació erudita, s'hi endevina una voluntat d'imitació estilística, inútil, perquè es mou en un pla superior, menys senzill i menys directe, obra, tanmateix, d'un bon coneixedor del *Llibre* i del monarca.

Tot això no compta, però, ni poc ni molt, perquè res no en diu, per a Villarroya. La seva argumentació es basa essencialment en el fet, no sempre exacte, que el pròleg d'una obra acostuma a escriure's un cop finida, majorment aquest (i l'observació és vàlida) on són fetes al·lusions a la llarga existència viscuda i al final de la pròpia vida. Però el Rei estava tan abatut d'ànim, argumenta Villarroya, que no pot ésser que el pròleg fos obra seva.

> En este estado, ¿será creíble que se hallase en disposición para componer un prólogo tan elegante, para recopilar su vida, para tener en la memoria tantos textos de libros sagrados, para aplicarlos a los pasajes de aquella con la mayor propiedad, para recomendar a los venideros la Historia de su vida y gloriosas hazañas? El mismo concepto formo de este prólogo que del capítulo último de la Crónica y de toda su extensión.

És a dir, que l'autor no n'és el Rei. Però, almenys hem trobat, a la fi, en aquest pròleg, alguna cosa digna, per a Villarroya, de tota lloança. Cosa extraordinària en aquesta Col·lecció de cartes historicocrítiques, on hem vist malmeses pretensiosament la major part dels mèrits i les belleses que conté una de les obres cabdals de la historiografia medieval. Alguna cosa degué sentir-ne Villarroya, algun moment, quan gairebé s'excusa d'haver gosat enderrocar una obra tan important amb les seves cartes debel·ladores. I encara quan, en la darrera carta, en contradicció amb la conclusió que les seves mateixes deduccions imposaven (Celestí Destorrent, autor), declara que l'autor no és altre que el mateix Marsili, presentat per ell en aquests termes encomiàstics: «Este insigne varon fué de Nacionalidad catalana, Religioso de la Orden de predicadores, Catedrático; insigne Teólogo, doctísimo en la inteligencia de las Divinas Escrituras y exacto y célebre Historiador.»

L'exacte i cèlebre historiador que ha fet objecte de les seves escomeses violentes (recordem el qualificatiu d'«especies despreciables, pueriles, de ninguna monta»), l'obra del qual, el *Líber gestarum*, declara ingènuament no conèixer.

El neocolonialisme derivat de l'avenç científic*

Discurs llegit en la sessió inaugural del curs 1967-1968

Pere Domingo i Sanjuán
Membre de la Secció de Ciències

I

Honorables senyors; il·lustres acadèmics; senyores i senyors.
El destí ha volgut la desgràcia que la vacant deixada a la Secció de Ciències d'aquest Institut d'Estudis Catalans, pel per a tots malaguanyat mestre doctor August Pi i Sunyer, l'ocupi el qui ara us parla. Considero innecessari glossar aquesta circumstància doncs tots sabeu les ponderables qualitats de l'August, que va saber ésser alhora esperit, matèria i força enaltidora exemplar d'aquest Institut de la cultura catalana. De la seva magnífica obra, plena d'excelsituds, resten vigències, en les que hom voldria saber aixoplugar-se. Sé prou que això no serà possible, per manca de mèrits personals, en el successor, però aquesta circumstància no n'exclou pas el desig, l'anhelant desig, gosaria dir, que les seves enaltidores i no esgotades presències, sàpiga comprendre-les tan clarament i fermament com són estimades.

* Inèdit.

Voldria, també, saber adreçar unes paraules d'agraïment als companys de l'Institut d'Estudis Catalans que m'han concedit l'honor d'atreure'm a llur companyia acadèmica per a integrar amb ells la responsabilitat d'uns deures ben difícils de centrar, doncs, la unitat de la cultura catalana demana d'unes arrels profundament dirigides als substancials elements sorgits de les nostres més transcendentals virtuts; amb una soca endurida en les pròpies contrarietats històriques, i, amb un fullam, que amb tota gràcia i naturalitat, sàpiga moure's sota les més tamisades claredats arribades d'arreu del món i dels corrents de vida, plens de totes les harmonies alhora locals i universals. Voldria que, per sentir-me identificat amb tots els catalans, no em calgués contrapesar els meus afanys amb animadversions de cap mena, vivint i treballant en l'esperança del fruit benefactor, tot i pregant Déu que no me'l doni fora de temps ni de mereixements…

Voldria també saber servir l'obra de la nostra cultura, prou equilibrada i harmonitzada, amb totes les altres que en realitat ho siguin, per a integrar les superiors unitats que representin exponents de la civilització present i futura que entre tots hem de bastir. És la dedicació formal als temes específics més propis de la nostra natural regió allò que amb vehemència voldria sentir juntament als nostres joves; amb els hereus de les nostres plenituds, i continuadors de la història que més captiva. Amb els que voldríem que la nostra cooperació internacional a qualsevol forma de progrés fos feta dins del propi marc; no pas fent novel·la de la història ni joiells de les rancúnies, sinó identificats amb les glòries i dolors que ens són exemplars; reunint, a la manera gaudiana, les runes i engrunes que ens calguin, per unir-les a les noves realitats, formant així els ideals permanents que els hi donin grandiosa i original forma.

Penso que ens cal, per damunt de tot, una gran fe amb nosaltres mateixos. Una seguretat que ens privi alhora de caure al sot de la inhibició o de pujar al desert cim de les turbulentes accions. Benvingudes siguin les veus de la pròpia consciència que ens portin, tant a fruir del gest d'ajudar els altres, com a l'agraïda condició de no oblidar-nos deutors de qualsevol ajuda rebuda. Però ens cal no oblidar que crear la nostra més genuïna cultura és tasca eminentment nostra i que fora antinatura cercar mans alienes que ens la fessin, i més encara, si després ens sentíem massa humiliats o massa poc agraïts.

II

Era pensament de Pasteur que el progrés científic calia difondre'l universalment, això és, sense limitacions ni privilegis. I quan deia que «encara que la Ciència no tingui Pàtria, sí que la tenen els homes que la creen» mai pensava que en un pròxim demà, que és el nostre avui, serioses claudicacions d'aquesta universalitat sorgirien lligades als drets dels productors, protegits per centres de patents i marques. El principi moral és ben clar: la descoberta científica

pertany al qui l'ha feta; a qui pot comunicar-la o mantenir-la secreta, segons sigui la seva voluntat. Però, així que per arribar a la descoberta necessiti de la mobilització de cabdals que permetin el treball en equip, una informació adient, un aparellatge costós, en menys paraules, d'una capitalització prèvia, la personalitat del descobridor es difon o minva, fins gairebé desaparèixer, convertint-se en un problema d'ordre econòmic lligat al finançament. En una forma de riquesa, administrada per persones jurídiques diverses que la converteixen en presonera d'aquells que saben contemplar el progrés, sigui de l'ordre que sigui, com un *negoci* al que la col·lectivitat pagarà en escreix les inversions que hagin estat fetes.

En els nostres dies, impregnats d'aquesta tergiversada mena de moral, se'ns fa difícil d'imaginar un ordre diferent, que sigui més just i lògic, doncs en últim terme resta reduït a la conclusió final següent: per fruir del progrés no cal sinó pagar-lo, encara que contemplat el problema en la seva totalitat, s'observi la necessitat de regular bàsicament no pocs dels seus aspectes. Joan Fourastié arribà al cor d'aquest problema dient així: la Ciència no és avui del domini exclusiu dels savis, ans bé de tot aquell que estigui capacitat per orientar la mena de saber que necessiti, sigui per al que sigui, dirigint per a aconseguir-ho, la més convenient potencialitat humana, tant en forma de matèria grisa com d'altres mitjans, aplegats, potencialment i dretament dirigits. En altres paraules, que la Ciència cau avui sota el domini dels anomenats homes d'empresa, igual si els contemplem com negociants com economistes i polítics. En definitiva, personatges que saben lligar el rendiment que pot donar una descoberta als mitjans que és necessari invertir per assolir-la i fer-la assequible a la col·lectivitat.

Mendes France, polític de fines intuïcions, responia a unes preguntes d'en Raymond Tournoux, referents als més importants problemes que té la França del present, dient: «Els francesos estimen la seva llibertat i la seva independència; però, en els nostres dies, més que als camps de batalla, la llibertat i la independència es guanyen al camp d'economia, que, a la seva vegada, es troba dins del domini de la ciència i de la tècnica.»

L'afany de simplificar ha portat a considerar fidel exponent de la vàlua d'aquestes inversions el que representen les xifres absolutes esmerçades per cada país. I encara que sentim calfreds, així que veiem que en investigació científica Espanya inverteix un 0,17 % per habitant, mentre que la inversió dels Estats Units és de 7,7, ens corprèn encara més la fina observació de Pasteur quan diu: «En ciència experimental la sort pot afavorir més a uns experimentadors que no pas a uns altres, però d'ella en treuen generalment més profit els que estan més preparats per a rebre-la.»

El que vol dir que juguen un important paper tant les condicions dels experimentadors com la dels mestres; el deure o la desgana en el treball; les bones o dolentes tradicions en la manera de fer-lo; l'afany patriòtic per realitzar-lo; els mitjans posats a les mans dels investigadors, així com la forma d'aprofitar-los; la claredat o terbolesa en el plantejament dels problemes principals i de les circumstàncies que apareixen en el curs de l'experimentació; la bona escola i els ajuts oportuns; l'atenció que la col·lectivitat doni al treball de l'home de

ciència, premiant-lo amb la seva atenció i dedicant-li els deguts i edificants comentaris; l'acurada selecció dels mestres, monitors i col·laboradors; la supervisió responsable, a tots els nivells i especialitzacions… Ben lluny aquesta complicada xarxa, al concepte que, per a aconseguir resultats feliços, no cal més que aïllar un savi, voltat d'aparells i mitjans de treball, perquè les descobertes es produeixin.

Tot seguit mostraré alguns exemples, extrets de la realitat, per veure fins quin punt una munió de circumstàncies accessòries són indispensables per a crear l'ambient investigatiu, així com la possibilitat i encara la necessitat de rompre el cercle viciós que lliga aferrissadament la inversió econòmica a la investigació, aquesta amb la industrialització i amb la comercialització, i de nou, aquestes últimes, amb noves investigacions, d'abast ordinari ja etiquetat, doncs aquest seguit de circumstàncies porten el món a una lluita desigual en la qual els que estan endarrerits, en comptes d'avançar, dia a dia s'empobreixen i retarden més. Llibres com el de Jean-Jacques Servan-Schreiber (*Le defi americain*) i Louis Armand i Michel Drencourt (*Le pari europeen*), els més difosos entre molts d'altres del mateix tipus, no veuen altra solució al dramatisme present, que recomanar als més immediatament poderosos després dels Estats Units i la Unió Soviètica, a imitar-los plenament en el seu exemple, sense pensar per a res en els països que van a la cua del subdesenvolupament, que contemplaran, dia a dia, com el desequilibri progressiu de les seves balances comercial, cultural i econòmica, en general, anirà accentuant-se.

III

Infinits són els models que porten, de la investigació lliure, quins descobriments pertanyen a tot el món amb tots els seus detalls i en tots els moments, a la investigació subordinada a les subvencions particulars que les controlen. L'Institut Pasteur de París és un exemple de les primeres, que van permetre donar al món, sense limitacions i amb sobresortint eficàcia i aprofitament pràctic, vacunes múltiples que han lliurat al món de les malalties pestilencials que l'assolaven, els més importants sèrums terapèutics i de no pocs altres elements i coneixements terapèutics i preventius. Contràriament, el món dels antibiòtics pertany al moment de la investigació controlada, dels productes patentats, de fabricació limitada als interessos empresarials. Són, entre moltíssims d'altres, l'exponent d'una situació a la qual cal donar cim internacionalment, situació assentada sobre una amplíssima base de circumstàncies comunes al mateix problema.

Tenim en compte que el problema no és fàcil de solucionar doncs, si per una banda cal eliminar les fonts econòmiques del neocolonialisme derivat del progrés científic per l'altra cal estimular la investigació, el progrés i la millor situació econòmica promotora del benestar humà.

En els exemples presentats tot seguit podrà apreciar-se alguna forma d'aclariment.

A les darreries del segle passat, Cuba colonial vivia les angoixes d'una situació sanitària terriblement dolenta. Una sola malaltia, avui per sort ja desapareguda, la febre groga, havia matat en el curs dels cinquanta últims anys d'aquell segle més de cent mil soldats allí arribats sota els plecs de la bandera espanyola. Aquell *vómito negro* era més preocupació per als recentment arribats al país, polítics espanyols i estrategues de la guerra colonial, que mai podien saber a quant restaria reduït cada contingent de soldats abans que tinguessin oportunitat de disparar el primer tret, que no pas pels propis cubans.

Així les coses, un savi metge d'aquella Cuba colonial, el Dr. Carles J. Finlay, va comunicar a la Real Academia de Ciencias Médicas, Físicas y Naturales de la Habana, un dia del mes d'agost de l'any 1881, el resultat d'unes experiències, realitzades fent que una determinada espècie de mosquit, l'*Estegomya fasciata*, piqués a subjectes sans i sensibles a la infecció després d'haver-ho fet a malalts de febre groga, cosa que, en adequades condicions, produïa la infecció.

Com havia realitzat aquell savi les experiències que l'havien conduït a aquells resultats, que per primera vegada mostraven al món que la malaltia patida per una persona infectada podia ésser transmesa a les persones sanes, mitjançant els insectes?

Pocs mesos abans de comunicar aquells resultats a l'esmentada Academia, Finlay s'havia presentat al Capità General de l'Illa de Cuba, aleshores l'Excel·lentíssim Senyor Don Ramón Blanco, Marqués de Peña Plata, sintetitzant una petició amb els següents arguments: els soldats espanyols que arriben a Cuba contreien la febre groga en una gran proporció mentre que els cubans de semblant edat a penes si la pateixen. Això demostra la sensibilitat a la infecció dels nou arribats mentre que els subjectes que viuen al país des de la seva infantesa s'han infectat en edats en què la malaltia és menys greu, patint unes vegades la denominada *fiebre de borras* o altres tipus benignes de la infecció, o, encara formes innòcues, inaparents, reconegudes exclusivament per la resistència que deixen a contreure de nou la infecció. Fos com fos, els uns arribaven resistents a la malaltia a l'hora de guerrejar, mentre que els altres, els soldats espanyols, tenien plena sensibilitat per a infectar-se. I li va dir: si vostè em proporciona uns quants d'aquests soldats recentment arribats al país, que tanmateix s'han d'infectar espontàniament, jo els contaminaré experimentalment i serviran així per demostrar la forma en què aquesta infecció té lloc. Si aquestes investigacions donen els resultats que jo espero, es podrà resoldre el problema de la febre groga als malalts que en són contaminadors. Acabarem així amb un problema que alhora és greu per a vostè, per a Cuba, i no menys encara, per a una gran part del món. Ajudi'm!! Foren les seves últimes paraules… Quants en vol? Va ésser la resposta. Vint, replicà Finlay. Doncs, ací els té. I unint l'acció a les paraules va redactar una ordenació al tinent coronel del regiment d'Isabel II D. Wenceslao Macías perquè li fes entrega dels soldats que demanava… Així va ésser de fàcil i dramàtic alhora, obtenir els subjectes inicials d'aquella experiència. Mercès a ella, Cuba, el Tròpic i el Món *podrien* haver-se lliurat tot seguit d'un terrible flagell… Però…

Finlay va realitzar els seus experiments *in anima nobile*, i van ésser netament demostratius. Quan es van demanar soldats voluntaris per a realitzar aquella demostració, el primer que va donar un pas al front fou l'anomenat Francesc Baronat; català que va iniciar aquell treball deixant-se picar per mosquits contaminats. L'experiment, clarament demostratiu de la doctrina finalista, va ésser escrit pel seu autor i llegit a l'Academia ja esmentada. Però, allí va ésser rebut amb somriures d'incredulitat, i, a petició del propi secretari d'aquella Academia, va restar sobre la taula… *durant vint anys*… en espera de les comprovacions adients… Però, aquesta és ja una altra història, edificant, també, a l'objectiu d'aquest exemple.

Mentre el seu treball dormia sobre aquella taula acadèmica, Finlay insistia una i altra vegada, ampliant-lo amb noves dades. Acabats els soldats voluntaris van ésser els Pares Jesuïtes del Col·legi de Betlem de l'Havana, també espanyols voluntaris, els que foren inoculats, fins completar la xifra de 104 persones. Tot era inútil; ni els epidemiòlegs cubans ni tampoc els espanyols en feien cap cas, afirmant-se en periclitats prejudicis.

Una Comissió dels Estats Units d'Amèrica del Nord, arribada al país, també amb la preconcebuda idea que tot allò era pura novel·la, va variar de criteri així que un dels seus components, cedint el seu propi cos per repetir l'experiència, va deixar-se picar per mosquits que ho havien fet abans a uns malalts de febre groga, morint de la infecció així contreta. Fou encara necessari que aquella Comissió assistís a la repetició del fet, en dues altres persones, infectades però no mortes, per tal que les comprovacions i estudis necessaris es portessin a terme degudament.

Deia Turró, i ho he recordat moltes vegades, que en el món de la ciència una idea no és un descobriment, per certa que aquesta sigui, fins que un acurat treball no la demostra certa. Però aquest principi no pot portar-se a l'extrem que ho féu la Comissió americana, que va comprovar, no pas la idea, sinó els treballs de Finlay i que es va atribuir el descobriment, deixant-se erigir monuments i rebent el tribut que correspon a la glòria, en forma d'honors i distincions.

I els beneficis de tot aquell enrenou, d'aquella doctrina i de les demostracions que l'avalaven, de les comprovacions dels americans…? Per a qui van ésser? En primer lloc, per a Cuba, que va alliberar-se d'aquell terrible flagell per raó de les mesures sanitàries específiques emprades amb tot el rigor possible, aconseguint així la fama de país net, habitable i saludable arreu del món, i que mostrava, amb el seu exemple, on podien arribar els resultats d'una campanya sanitària ben realitzada i fins on l'estalvi de vides humanes era també un afer d'ordre econòmic.

Però, una vegada més, s'havia de comprovar el principi de Pasteur que la sort no afavoreix plenament més que als que estan preparats per a rebre-la. I els que aleshores ho estaven eren els americans. Els projectes per a la construcció del canal de Panamà, abandonats per França davant la mortaldat que es produïa en aquell tros de Tròpic entre el personal allí portat per a realitzar-los, mortaldat principalment deguda a la febre groga i al paludisme,

ambdós difosos per mosquits, foren examinats de nou a la llum d'aquelles descobertes i les obres reempreses amb renovades esperances; però aquesta vegada, ja no pels francesos sinó pels americans que havien après ben bé la vàlua d'aquella comprovació. Lliçó que no oblidarien mai més: que les descobertes lligades al progrés científic tenen molts caires diferents i un d'ells representa el sentit econòmic. Era necessari fomentar la ciència experimental portant-la molt més enllà del que representa el simple resultat primari: l'aventura romàntica del progrés. Calia portar-la també al camp dels possibles rendiments econòmics; considerar que un fruit situat al peu de l'arbre que l'ha produït, isolat en ple camp i lluny de tota via de comunicació, té un valor ben diferent al que representa aquest mateix fruit dipositat als cistells de la fruiteria d'una gran ciutat. I que el concepte d'equip aplicat a les resultants de la descoberta científica, no ha de limitar-se a la primera cèl·lula d'aquest sistema sinó perllongar-se a dilatats extrems i circumstàncies.

És aquest concepte el que ha fet dirigir les mirades als americans que han comprès més aviat i millor que no pas ho han fet altres regions el món, que era precís orientar els descobriments, donant-los, sempre que fos possible, un ordre pràctic. És així que s'han obert les portes al neocolonialisme que estem vivint.

IV

Hi ha doncs una moral, una lògica, un interès i una intenció lligades a la promoció, a l'administració i a l'expandiment de la descoberta científica. Des de l'investigador isolat que s'aplica al tipus de treball que ell mateix s'ha senyalat portat exclusivament per l'interès científic i que estima a la ciència impregnat d'un místic afany de saber, sense que per a n'ell comptin ni la glòria ni l'interès; que deixarà, si cal, el propi país, els ideals patriòtics que pugui alimentar i les avinenteses d'un normal pervindre si troba un lloc on la dèria investigativa pugui fer-la amb més facilitats de treball, amb més ric instrumental i amb més volada per a difondre les seves troballes, fins a l'investigador mercenari, el professional de la investigació pagat a tant l'hora, poc interessat per treballar en una o altra qüestió, i que es dedica a la ciència igual que s'entrenaria per a guanyar una cursa de bicicletes, hi ha una profunda separació; però ambdós tenen també circumstàncies comunes que coneixen bé els que podríem anomenar tractants de matèria grisa, els organitzadors de la recerca científica destinada a finalitats concretes d'ordre especulatiu.

Però cal pensar també que, junt a l'organitzador interessat, de la investigació hi ha munió d'institucions i persones que donen, amb altruística generositat, una importantíssima contribució econòmica per possibilitar-la incondicionalment; i són aquests els que cal estimular valent-nos de tots els mitjans. Doncs ells són els grans neutralitzadors del neocolonialisme, els que afavoreixen el progrés sense contrapartides indesitjables.

També, és evident, que esperar els resultats pràctics de la investigació sense crear al seu voltant interessos econòmics de cap mena, és exposar-la a veure-la morir sense arribar a donar joc als potencials beneficis que probablement té. El que vol dir que el problema no és fàcil i que cal considerar cada situació, tant en les dificultats com en el seu propi valer, tenint en compte circumstàncies diverses i encara evolutives, nascudes a l'ombra de la descoberta o intervenció principal. Així, fins l'any 1940, els Laboratoris Lilly, pertanyents a la indústria farmacèutica americana, presentaven a la Federal Drug Administration del propi país, per a la seva aprovació, una *Memòria* explicativa que tenia d'ordinari no més de sis pàgines. Aquest mateix objectiu l'emplenava l'any 1950 amb una *Memòria* de 60 pàgines. Però l'any 1950, el volum de la mateixa era ja de 600. Això podria semblar el límit si no fos perquè l'any 1965, una medicació d'abast psiquiàtric, l'avalava una *Memòria* amb més de 8.000 pàgines que ocupaven un gruix de 90 cm i que estava signada per 150 experimentadors i 2.170 observadors clínics. Ni cal dir que per classificar les experiències i resultats van ésser necessàries modernísimes màquines electròniques. Conjunt de circumstàncies que clarament estan fora de qualsevol intenció per a un treball científic limitat al pur abast personal.

En un altre aspecte, dades aportades pels comentaristes del *British Medical Journal* (9-XII-62) i, per tant de data no molt recent, ja fan saber que entre 114.000 medicaments assajats, no més 44 han sigut introduïts en terapèutica, i que per a l'estudi de 22 dels que han estat admesos, s'han necessitat 1.220.000 rates, ratolins i conills, 18.000 gats i gossos, i encara altres animals d'experimentació en nombre no consignat. Ja es comprèn que les necessitats d'aquest ordre estan ben fora de les assequibilitats estrictament personals. Aquestes i moltes altres circumstàncies porten a considerar la preferència que ha de donar-se als centres investigadors, generals o especialitzats, ordenats per assolir aquesta tasca en tots els aspectes que calguin, sobre l'experimentació feta *bona fide*, realitzada isoladament, o en centres no prou preparats i organitzats per realitzar-la.

Recordem, del nostre malaguanyat Francesc Duran i Reynals, emmotllat com experimentador americà, la forma en què es compadia de mi quan veia els tràfecs que tenia al Laboratori Municipal de Barcelona per realitzar la migrada labor investigativa que allí era possible. Comentaris que sintetitzava en els següents raonaments: «Mai lograreu fer res… i si ho feu, i ho podeu publicar a temps, els vostres treballs no els llegirà ningú… I si els llegeixen, no els creuran… I si els creuen us els rapinyaran sense dir-ne l'origen…»

Seguia dient encara: «Perdeu les vostres energies i capacitats en mil coses innecessàries per tal de lograr petites engrunes. Cada dia improviseu instruments i tècniques de fortuna per tal de realitzar operacions que ja tenen la seva manera i l'instrumental precís per a realitzar-se…» I aleshores m'enumerava les facilitats significatives pel treball realitzat en equip i amb abundor d'elements de tota mena; i l'alegria i estímul que produïa contemplar que, el que hom publicava, era invariablement llegit per aquells altres investigadors, treba-

lladors del mateix ram del saber, que aviat comprovaven el que havíeu fet, situant-vos així en els rengles de la ciència que lògicament us corresponia.

Després del que s'exposa ja comprendreu l'acumulació d'homes de gran vàlua a llocs com els Estats Units, molts d'ells explotats, encara que no sempre, i que, superant qualsevol forma de nacionalisme, tant per part dels que contracten com dels contractats, s'apleguen on millor poden aconseguir un bon rendiment.

El que hem referit porta a una conclusió: necessitat de crear a Catalunya i per començar, dos grans aplecs de treballadors científics; un d'Investigadors Biològics, a la manera dels grans instituts dels Estats Units. Regit per un Patronat i alimentat per deixes i donatius importants que donin la seguretat que a un centre d'aquesta mena no li manca el caliu que pertany a l'interès ciutadà, ni la dedicació, a temps sencer, dels seus rectors i treballadors científics de tota mena.

I un segon centre que hi serà de tipus industrial adaptat a les nostres característiques regionals i que amb la denominació, per exemple, de Centre d'Investigacions Tèxtils i regit també per un Patronat, atengui els aspectes diversos que comprenen les necessitats textileres. Tots dos, naturalment, normatius.

Coneixem totes les realitats actuals en relació al que acabo de senyalar. Però sabem també que el pitjor error és creure's que tenim el que en realitat no posseïm. Per tant, i com activitat prèvia, caldria fomentar l'estudi del que hi ha ja a la pròpia regió i el que s'ha fet a fora, tots dos valoritzats en els resultats obtinguts.

Síntesi de les consideracions anteriors són les resultants que ara resumim.

Als Estats Units, la proporció de treballadors científics i tècnics, arriba al 27,7 per 10.000 habitants, mentre que a Espanya és d'una fracció d'unitat. En els anys compresos entre 1952 i 1961 han importat més de 30.000 enginyers, 14.000 metges i 9.000 científics d'altres qualificacions. No cal pas dir que aquestes importacions no únicament representen una xifra més elevada de possibilitats investigatives, sinó que corresponen a tècnics quina participació ha costat cara als països d'origen que, d'ordinari, es troben amb dèficit d'ells, però que després que els tenen no cuiden de situar-los ni tampoc de pagar-los degudament.

Però, si en aquesta captació de tècnics i homes de ciència els americans són els primers, el mateix problema té la URSS, amb les derivacions que consigna el director de l'Institut de Física de l'Acadèmia de Ciències d'aquell país, Pietro Leonovitch Kapitza, qui en la sessió plenària corresponent a gener de 1966 va dir:

> Manca en els nostres estudiants la voluntat d'aprendre, ni que sigui emprant càstigs. Per a neutralitzar-la cal situar-nos en la realitat que han de viure, això és, als laboratoris on el dia de demà tindran que aportar el seu servei; a les indústries als que tinguin afanys de productors i a les regions on els problemes estan creats als que tinguin capacitats per a sentir-los, procurant-los-hi una base de preparació que realment correspongui a la seva ulterior dedicació. Serà precís, igualment, no

fatigar-los massa amb estudis teòrics, sobretot si manquen els recursos complementaris d'ordre pràctic que són necessaris. Es procurarà una relació entre els professors i els alumnes que creï una mena de relació íntima i amical. Aquestes condicions són referides tant a la formació dels tècnics com a la de directors d'indústria, procurant que, alhora, reuneixin les capacitats i tinguin l'utillatge necessari per què l'obra que facin sigui rendible.

És aquesta última la condició primera de la programació comunista, ben diferent com veieu a la pròpia dels països capitalistes. Per altra banda, a la URSS es gira els ulls amb molta cura al quadre professional, dient el propi Kapitza el que segueix: «Cal renegar de la direcció política central canviant-la per un ordre especialitzat que permeti separar als professors que ja no arriben als rendiments que sent propis del seu quadre portant-los a uns altres quefers de més fàcil execució.»

És veu ben clar la forma en què els països capdavanters disposen els seus centres de recerca dotant-los dels finançaments que calen i ordenant així els sentits general i específic de l'avenç científic, sense deixar de considerar ni l'aspecte econòmic ni els d'ordre polític, fent penetrar, des de bon començament, el món de la ciència en el de l'aventura econòmica, modificant en quant calgui, els plantejaments més naturals en favor d'aquells que puguin servir determinats tipus d'interès. Tema d'abast amplíssim que, de moment, no podem encetar. Però, a mida que hom s'enfonsa més en el problema, més es dóna compte de la seva urgent, difícil i vital solució.

V

La pugna que, naturalment, tenia que sorgir entre els neocolonitzadors i els neocolonitzats ja s'està produint. I és una lluita que està fent trontollar, fins als seus fonaments, tant la moral de l'economia mundial com la de les projeccions regionals que hem senyalat, doncs, la noble causa del progrés està servint a senyors que no tenen prou consciència de la seva responsabilitat i fan clamar, fins al Sant Pare, des del seu enlairat estament, per tal que la germanor entre homes vagi més enllà que ho fan les simples paraules.

Des d'un altre més baix nivell, ho diu Claude Dousse, des d'una posició representativa corresponent als països del mercat comú, amb les següents paraules:

A cada instant del dia, l'europeu paga alguna forma de cànon a un colononialista, ordinàriament americà. Així que al matí pren llet condensada produïda segons una patent suïssa-americana, en sortir al carrer en un automòbil protegit per dotzenes de patents corresponents als més diversos dispositius, en prémer el peu sobre l'accelerador i consumir una gasolina, refinada segons un procediment americà, si puja a un tren o avió, en escoltar un concert o les noves del dia en un aparell de ràdio o televisió, si trepitja una catifa, porta unes mitges o una vestimenta feta de fila-

> tura sintètica… I no cal dir si té la dissort d'emmalaltir…: els materials quirúrgics, els medicaments, els anestèsics… Tot paga als neocolonitzadors estrangers, i no poques vegades per més d'un motiu… I encara que vulgui escapar de l'adquisició directa d'aquests productes triant-ne d'altres de firmes nacionals… és ben segur que la casa que ací els fabrica paga per ells, bé en la seva totalitat, o per la naturalesa del filat, o pels colorants emprats, si és un teixit, o, en últim terme, per la maquinària o encara pel dibuix del teixit.

No és per tant difícil de comprendre el desequilibri econòmic que una situació com la descrita produeix en els països neocolonitzats. En relació amb els productes farmacèutics F. Mayer senyala la xifra corresponent al mercat espanyol (*Revista d'Economia*, juliol 1966) que, en la seva alarmant progressió, ha arribat últimament a més de mil milions de pessetes.

És inútil multiplicar els exemples; arreu on es viu un afany de cultura, de saber, de benestar o comoditat o de major seguretat en el viure, una riuada de divises pren en camí del país neocolonitzador. És evident que la major força del país neocolonialista no està en la dels seus exèrcits, ni de la seva marina, ni de si disposa o no de la bomba atòmica. No. Li cal únicament emprar el sistema legal actual, per situar-se, i la força de la convicció per tal d'aconseguir usuaris. Pot deixar al neocolonitzat que decideixi per ell mateix el que vol i el que no vol, viure o no viure els elements del progrés, les comoditats, les modes que ell desitgi, i, que no poques vegades, els hi oferirà amb un pacífic gest de germanívola ajuda…

Els elements que porten al neocolonialisme s'inicien en forma de productes, materials o tècniques completament acabades. Així que el país envaït comprèn que aquestes adquisicions resten oportunitat a la mà d'obra indígena, opera una política de restriccions duaneres. Aleshores, la política del producte acabat és substituïda per la de fabricació autòctona amb pagament de cànons per ús de patents o marques. I així que tampoc això és possible, empeltant-se d'alguna forma en l'estructura de les companyies nacionals.

No és pas fàcil trobar solucions a les situacions ja creades.

Fidel Castro, partint d'un punt de vista revolucionari ha dit a les companyies petrolieres americanes que Cuba no abonaria cap cànon de patent per les tècniques emprades en la purificació de la gasolina o la preparació dels subproductes. I que, en compensació deixava lliures, per a tot el món, qualsevol descoberta cubana en el camp de la ciència o la indústria. En una ciència estàtica això podria semblar una solució. Però el ràpid curs de la descoberta fa un somni demagògic eficient una pauta com l'assenyalada, encara que, sentimentalment, hom desitgi la lliure internacionalització de la descoberta científica.

Mentre això no es faci, el que cal és arribar, ràpidament, a cànons curts en el temps i en el cost, concertats seguint les pautes molt serioses proclamades i vigilades pels governs i limitades únicament a productes, mètodes i materials que no siguin de primera necessitat, o que guardin necessitats que no puguin ésser vitals, o emprats únicament per les classes socials elevades.

Mentre arriben a això és necessari viure el criteri shakespearià lligat a l'ésser o no ésser; al viure o no viure; o bé seguir amb el cap doblegat, davant de l'expandiment per les nostres terres del progrés creat per altres. Ens cal tenir, ben clara idea que mentre no siguem, en una forma compensada, productors i explotadors del nostre propi progrés, o mantinguem en aquest aspecte una equilibrada vida, pagar per tal de viure com ciutadans del nostre segle, si no ho som realment, és viure una economia esquerdada amb facilitats per a trencar-se totalment quan ens creiem en el millor moment.

Dos humanistes italians en la nostra historiografia*

Discurs llegit el 7 de maig de 1971
en la Festa Anual de l'Institut

MIQUEL COLL I ALENTORN
Membre la Secció Històrico-Arqueològica

Són més de dos i més de quatre els humanistes de terres itàliques que es relacionen d'una manera o altra amb els nostres llibres d'història. Els que ací ens ocuparan no són ni Llorenç Valla, ni Fazio, ni el Panormita, que es van interessar extensament pels dos primers reis de la branca catalanoaragonesa de la dinastia dels Trastàmara,[1] ni Luici Marineu Sícul, que es va integrar personalment en la nostra historiografia i en la general d'Espanya,[2] ni Marc Antoni Sabèl·lic o Miquel Riccio, que seran esmentats sovint pels

* Publicat dins *In memoriam Carles Riba (1959-1965)*, Barcelona, 1973, pàg. 129-139.

1. Llorenç Valla havia escrit entre el 1445 i el 1446 els tres llibres d'*Historiarum Ferdinandi regis Aragoniae*, coneguts també sota el títol de *De rebus gestis Ferdinandi Aragonum et Siculorum regis.* Bartolomeo Fazio publicà el 1455 els deu llibres de *De rebus gestis ab Alphonso primo, Neapolitanorum rege*. Antonio Beccadelli, dit el Panormita, va compondre els quatre llibres de *De dictis et factis Alphonsi, regis Aragonum* vers el 1455.

2. Luici Marineu Sícul va viure una gran part de la seva vida (des de vers el 1484 fins a la seva mort, cinquanta anys més tard) en els estats peninsulars dels Reis Catòlics. Fou professor de la Universitat de Salamanca i va escriure *De laudibus Hispaniae* vers el 1495, *De genealogia regum Aragonum* el 1509 i *De rebus Hispaniae memorabilibus* el 1530.

nostres historiadors del segle XVI.[3] És de Biondo Flavio i de Bartolomeo Sacchi, dit el Platina, que voldríem tractar i subratllar degudament la sorprenent incidència que van tenir en l'evolució del nostre corrent historiogràfic.

Biondo havia nascut a Forlì, a l'Emília, vers la fi de novembre o el començament de desembre del 1392.[4] La seva formació humanística va començar ben d'hora sota l'ensenyament de Giovanni Balestrieri i gràcies a l'amistat amb Guarino Veronese. Per l'octubre del 1422 era a Milà i hi copiava per compte d'aquests darrers textos de Ciceró acabats de descobrir, i abans de l'estiu del 1423 ell mateix trobava *De Caesaribus*, de Sext Aureli Víctor. Vers el 1425, a Vicenza, copiava les epístoles de Plini, mentre feia de secretari de Francesco Bàrbaro. Múltiples avatars professionals o polítics el portaren a Brescia, al seu Forlì natal, a Bèrgam i a la Marca d'Ancona, fins que l'11 de març del 1433 entrarà a la cúria romana com a notari de la Cambra Apostòlica, i pel gener de l'any següent esdevindrà secretari del papa Eugeni IV com a preludi d'un encàrrec diplomàtic que el durà tot seguit a Bolonya i a Venècia. Després tracta amb Francesco Sforza a Carcarella, i visita Florència i novament Venècia. Mentre ell viatjava, el papa va haver de fugir de Roma el 4 de juny del 1434 i es va establir a Florència, on va residir a Santa Maria Novella amb els cardenals, prelats i oficials que havien pogut fer-se escàpols. Biondo, en tornar a Venècia, s'uneix a la cort pontifícia de Florència, que no es reinstal·larà a Roma fins pel setembre del 1443. La residència d'Eugeni IV a la ciutat de l'Arno va tenir una gran influència en la transformació humanística de la cort papal i va refermar les inclinacions de Biondo en igual sentit, i és durant aquella que aquest comença a redactar les seves obres. El primer d'abril del 1435 acaba *De verbis Romanae locutions* en polèmica amb l'Aretí, de qui va ésser gran amic. Després comença els llibres de la tercera *Dècada* i el principi de la quarta. El 13 d'abril del 1436 aconsegueix l'ofici l'escrivà de lletres apostòliques. Pel novembre del 1439 ja tenia compostos quatre llibres de les *Dècades*, i el 13 de novembre del 1440 en tenia vuit, esperava informacions per a fer el novè i havia començat el desè. Per la primavera del 1442 ja hi havia onze llibres, i el dotzè (segon de la quarta *Dècada*) devia ésser escrit durant la segona meitat del mateix any. Història fins al casament de Francesco Sforza i Bianca Visconti el 24 d'octubre del 1441, tot i que en lletra adreçada a Alfons el Magnànim des de Ferrara el 13 de juny del 1443 diu que arriba fins a l'entrada triomfal d'aquest a Nàpols, probablement perquè tenia el propòsit de fer-lo prosseguir fins a aquest fet.

Ací semblen començar els contactes de Biondo amb els catalans. És possible que, mentre era a Florència, hagués sabut alguna cosa dels ambaixadors del rei Alfons, Frederic de

3. Entre ells assenyalem Tarafa, que els cita tots dos, Calça, que esmenta el primer, i Escolano, que ho fa amb el segon.

4. La major part de les dades que donem sobre Biondo, són tretes de Bartolomeo NOGARA, *Seriti inediti e rari di Biondo Flavio*, Roma, 1927, «Studi e Testi», 48.

Vintimilla i Jaume Pelegrí, que hi comparegueren el 27 d'abril del 1435 acompanyats d'un seguici del qual formava part un obscur clergue valencià, de nom Melcior Miralles, que modernament anomenaríem per antonomàsia «el capellà d'Alfons el Magnànim».[5] Ara, però, la relació serà més certa i més intencionada. El papa, abans d'establir-se novament a Roma, passa la primavera i l'estiu del 1443 a Siena i allà acut a una altra ambaixada del Magnànim, presidida per Arnau Roger de Pallars, bisbe d'Urgell, protector de Llorenç Valla a la cort de Nàpols. També acut a Siena durant aquestes setmanes l'humanista amic de Biondo Pier Candido Decembrio, enviat de Felip Maria Visconti. És un moment en què el papa, el Magnànim i Visconti arriben a posar-se d'acord. Biondo des de Ferrara escriu a Decembrio el 22 de juny demanant-li que doni al bisbe d'Urgell una lletra per al rei i els vuit primers llibres de les *Dècades*, juntament amb una lletra per al bisbe i una per a Valla. El 17 de juliol Decembrio contesta que, com que el bisbe ja era fora de Siena, ho havia donat tot a l'arquebisbe de Tarragona, que era Domènec Ram. Biondo pregava al rei que llegís i fes llegir els dits llibres pels doctes barons que freqüenten la seva cort i els hi retornés amb les observacions pertinents per poder-los llimar i esmenar, i retornar-los encara al rei un cop corregits; li demanava també que li facilités cròniques i altres escrits, o pintures, per a la prossecució de la seva obra, tal com havia fet ja amb personalitats d'altres països.

Després del retorn del papa a Roma, Biondo, que l'ha acompanyat, viu al Camp de Mars, a la Via Flamínia, prop de Montecitorio, i allà, el primer de gener del 1444, rep una lletra de Valla que li diu que el rei ha rebut la seva del juny anterior, però no els seus vuit llibres, els quals desitjava ardentment de llegir; i afegeix que Alfons està en disposició favorable envers ell, però que llavors no té a mà les cròniques i els documents sol·licitats. Probablement Biondo no va arribar mai a rebre aquests textos, però per la lletra al Magnànim del juny del 1443 sembla que posseïa ja alguna crònica relacionada amb la Pseudopinatesa, potser el resum que se'n va fer el 1418 i que Massó i Torrents va designar amb el nom adventici de *Memòries historials de Catalunya.*[6]

5. *Dietari del capellà d'Anfós el Magnànim*, introducció, notes i transcripció per Josep SANCHIS I SIVERA, València, 1932, p. 149 i s.: «Dimecres, a XXVII de abril entraren los embaxadós en la bella ciutat de Florença, ab gran honor, car tots los cortezans isqueren fora la ciutat per acompanyar los dits misatges, e lo cardenal de Sent Sixt, lo qual era natural de Barcelona, e hera estat confesor del senyor rey, tramès hun gran e ben caval per a mossèn Frederico, e huna bela mula per a micer Jaume Pelegrí; e així acompanyats de tanta gent, entraren los dits misatges en la ciutat de Florença, fent cerqua per tota la ciutat. En la dita ciutat de Florença *estaguem* fins a VII de octubre…». Prèviament, en el que es refereix a aquesta ambaixada, parla sovint en primera persona del plural.

6. En la dita lletra Biondo fa referència als reis visigots, des de Recared a Roderic, a la traïció del comte Julià, a la invasió sarraïna, a la intervenció de Carlemany i a la llegenda dels fills de Sanç el Major de Navarra. Tot això indica un text relacionat amb la *Historia gothica* de Roderic Ximénez de Rada, però l'absència d'altres detalls fa creure en un resum molt esquemàtic derivat d'aquella, i això ens duu a la conclusió que exposem en el text.

Mentrestant Biondo concep i escriu els tres llibres de *Romae instauratae* (1444-1446) i els d'*Itàlia illustrata* (1449-1453) que el Magnànim li havia recomanat de compondre a través de Giacomo della Torre, bisbe de Mòdena, vers el 1448. Poc després d'aquesta data cau en desgràcia de Nicolau V, que ha succeït a Eugeni IV, i s'allunya de Roma, on no tornarà fins al començament del 1453. Llavors resideix sovint a Ferrara o al Ferrarès i viatja per conèixer els llocs que havien estat escenari dels fets que va historiant. Per això devia anar a Milà el 1450 i diverses vegades a Venècia, on a la primavera del 1451 es va trobar amb el Panormita i el nostre Lluís Despuig, que hi eren el 16 d'abril com a ambaixadors del rei Alfons. Biondo es val llavors del Panormita per a enviar a Bartolomeo Fazio una part de la *Italia illustrata*. El 21 de desembre del 1450 escriu al cardenal Prospero Colonna des de Ferrara demanant-li que enviï al rei Alfons, copiada en un elegant volum, la part de la *Italia illustrata* relativa al Laci i li demani una carta geogràfica de la Itàlia meridional amb indicació dels noms moderns dels llocs i de llur història. I en la lletra, entre altres coses, diu saber que el rei «llegeix sovint i amb gust tota història». El 1452 Biondo és a Nàpols, on, probablement al començament d'abril, potser el dia 2, dilluns de pasqua, en una famosa reunió al Castell Nou,[7] pronuncia un discurs davant l'emperador Frederic III i el Magnànim exhortant-los a la guerra contra els turcs i donant a comprendre que coneix la teoria que fa derivar el nom de *catalans* dels gots i els alans, que potser havia estat ideada feia poc pel seu amic Valla.[8] I és quasi segur que entre els cortesans que rodejaven el Magnànim hi havia el seu capellà, abans al·ludit, Melcior Miralles.[9]

Aquests anys el perill turc és per a Biondo una obsessió prou justificada pels esdeveniments. El primer d'agost del 1453 ha acabat ja el tractat *De expeditione in Turchos*, adreçat al mateix rei Alfons; i vers la fi del mateix any fa una exhortació en igual sentit al dux de Gènova Pietro di Campo Fregoso. En fi, a mitjan 1454 escriu sobre el mateix tema l'opuscle *De origine et gestis Venetorum*, dedicat al dux de Venècia Francesco Foscari.

7. *Dietari*, p. 174: «E lo diluns, a II de abril, e segona festa de pasqua, lo senyor rey convidà l'emperador a dinar al castel Nou, hon foren convidats tots los magnats e barons del realme, hon foren festes moltes magnificències; e fon parat lo gran tinel ab molts gran multitut de vexella d'or e d'argent; e aquel dia e l'endemà, foren fetes grans guntes…». De tots els dies que l'emperador i la seva muller van ésser a Nàpols (del 24 de març al 5 d'abril), aquest dilluns dia 2 és, d'acord amb les explicacions de Melcior Miralles, l'únic que hauria pogut haver-hi una reunió solemne presidida pel rei i l'emperador, en la qual Biondo hagués pogut pronunciar el seu discurs.

8. Segons el text donat per NOGARA, *op. cit.,* p. 109, Biondo va dir, entre moltes altres coses, la frase següent: «Ex iis autem gentibus Gothos Alanosque, tu inclite rex Alphonso, Hunnos serenissimus Caesar noster, sicut diximus, progenitores habet». Valla (*op. cit.*, Breslau, 1546, p. 9) sembla ésser el primer d'exposar aquesta hipòtesi i hauria pogut comunicar-la a Biondo. A qualsevol dels dos podria haver-se-li acudit a conseqüència de la lectura d'un passatge de les *Memòries historials* abans al·ludides que diu: «E ageren nom godolans per rahó dells gots».

9. Així ho creu Sanchis i Sivera (*op. cit.,* p. XVI i s.) i ens convenç la minuciositat amb què són descrits al *Dietari* els esdeveniments d'aquests dies.

En l'endemig, el 30 de setembre del 1453, havia recuperat el favor papal i havia estat reposat en el seu càrrec, i durant la resta del pontificat de Nicolau V i el breu del nostre Calixt III (mort el 16 d'agost del 1458) es dedica a la correcció de les *Dècades* i de la *Italia illustrata*. A la primavera del 1457 ja tenia escrita més de la meitat del segon llibre de *Romae triumohantis* i el 1459 dictava els darrers períodes del seu desè llibre. Mentrestant Eneas Silvio Piccolomini havia estat fet papa amb el nom de Pius II (19 d'agost del 1458), el qual se l'emporta al congrés de Màntua, on sojorna del 27 de maig del 1459 al 19 de gener següent. Allà acaba *Romae triumphantis*, on les institucions públiques i privades de l'antiga Roma són estudiades per primer cop, i escriu amb data 16 de gener *De militia et iurisprudentia*, dedicat a Borso d'Este. És probable que llavors conegués el nostre Joan Margarit, que actuava a Màntua d'ambaixador de Joan II;[10] en canvi, no sembla fàcil que hi tingués relació quan Margarit feia d'ambaixador del Magnànim a Roma, perquè aquest període (1448-1453)[11] coincideix amb el de desgràcia i absència de Biondo.

Aquest, durant l'estada a Màntua, va tenir contactes amb el representant venecià Ludovico Foscarini i, a conseqüència d'aquests i d'una lletra posterior (potser del 1461), es va posar a escriure *Populi veneti historiarum liber I*, que va deixar incomplert. El primer de març del 1459 tenia el projecte d'escriure sobre les gestes d'Alfons V de Portugal contra els sarraïns d'Àfrica, però el 30 de gener del 1461 encara no havia començat potser les *Additiones* a la *Italia illustrata*, que va deixar enlaire per la tardor. Per aquest temps està decidit a continuar les *Dècades*, aturades el 1441, i sembla que al començament del 1462 havia redactat alguna cosa que representava un resum del que ja havia escrit des del pontificat de Bonifaci IX (1389-1404), però això no ha arribat fins a nosaltres. La darrera cosa escrita que en conservem és una lletra a Francesco Sforza, duc de Milà, del 28 de gener del 1463, en italià, on parla de les seves *Dècades* (que anomena *Historia*)[12] i de llur possible continuació. El 4 de juny del mateix any moria a Roma en la pobresa, «ut philosofus decuit», segons va comentar Pius II; i hom el va enterrar en el paviment davant la porta major de Santa Maria d'Araceli, al capdamunt de la llarga i costeruda escalinata que puja al Campidoglio.

Pius II va admirar tant l'obra de Biondo que, un cop mort aquest (el 1463 o el 1464), va fer un compendi de les seves dues primeres *Dècades*, que és conegut amb el títol de *Decadum Blondi Epitome*. Vuit o nou anys més tard aquest epítom era utilitzat, entre altres

10. Robert B. TATE, *Ensayos sobre historiografía peninsular del siglo XV*, Madrid, 1970, p. 130 i s. Per a totes les nostres al·lusions a Margarit veg. també del mateix autor *Joan Margarit i Pau*, Manchester, 1954.

11. TATE, *Margarit*, i NOGARA, *op. cit.*

12. NOGARA, *op. cit.,* p. 212, on parla també de llur difusió: «Et vedese per certa experimentia che in le mie Historie disseminate per Anglia, Spagna, Franza, quanto per Italia… chè per la christianitate in ogni natione e provintie sono molti volumi de mie Historie.»

fonts, pel Platina en la composició del seu *Liber de vita Christi ac omnium pontificum*,[13] iniciada vers la fi del 1472 o el començament del 1473.

Bartolomeo Sacchi, dit el Platina per haver nascut a Piadena o Platina, prop de Cremona, havia vist la llum el 1421 en una pobra i obscura família. De jove s'havia dedicat a la carrera de les armes, enrolat en les bandes de Francesco Sforza i de Niccolò Piccinino. Després de prop de quatre anys de vida militar, es va retirar a estudiar a Màntua sota el guiatge d'Ognibene da Lonigo, i va aconseguir d'ésser un dels preceptors dels fills del marquès Lodovico Gonzaga des del 1453. El 1456 volia anar a Grècia a aprendre el grec, però va haver d'acontentar-se amb establir-se a Florència, on va romandre des del 1457 al 1461 i on va fer amistat amb els més il·lustres humanistes de l'Acadèmia Florentina. Per aquest temps va començar els seus treballs literaris i va intensificar l'estudi dels clàssics. El seu deixeble i protector Francesco Gonzaga rep la porpra cardenalícia el 18 de desembre del 1461 i se l'emporta a Roma. Aquí forma part del cenacle de Pomponio Leto o Acadèmia Romana i continua escrivint obres menors. Obté de Pius II el nomenament de membre del col·legi d'*Abreujadors del Parco Maggiore*, però el successor d'aquell papa, Pau II, el dissol el 1464, i el Platina i els seus companys són acomiadats a desgrat d'haver comprat llurs càrrecs. Hom els va prometre la devolució de les quantitats pagades, però la promesa va restar incomplerta. A conseqüència de les reclamacions, fetes en forma violenta i petulant, el Platina va ésser empresonat al castell de Sant'Angelo i va sofrir tortura i quatre mesos de dura presó, de la qual va ésser alliberat els primers dies del 1465 per influència del cardenal Gonzaga. Un cop en llibertat, adopta una actitud díscola i sovint anticlerical. Mentrestant, comença a escriure la *Historia urbis Mantuae*, que interromprà i reprendrà, per acabar-la a la primavera del 1469.

No havent reeixit un intent de recuperar el favor del papa, el Platina va entrar llavors en una conspiració contra ell que va ésser descoberta i va donar lloc a una vintena de detencions i entre les primeres la del Platina vers la fi de febrer o el començament de març del 1468. Alguns dels detinguts, i entre ells el nostre humanista, van ésser torturats i tancats a Sant'Angelo. Llavors, durant la setmana santa d'aquell any, el Platina va escriure diverses lletres al papa i a altres personalitats demanant clemència en forma sovint servil i poc digna. L'acusació de conjura que hi havia contra ell va acabar per ésser abandonada; però hi havia també una imputació d'heretgia i d'immortalitat i va caldre sotmetre's a judici, la vista pública del qual va tenir lloc pel gener del 1469. L'actuació de l'acusador va ésser molt infeliç i la del defensor habilíssima, i el càrrec va ésser rebutjat. Però el Platina i els seus companys van restar en la situació de residència forçada, primer en el palau pontificial, després als voltants del Vaticà, finalment dins la ciutat de Roma. L'Acadèmia, però, va ésser dissolta, i els estudis clàssics van haver de sotme-

13. Quasi tota la informació sobre el Platina i les seves fonts és treta de Giacinto GAIDA (ed.), «Platynae historici, Liber de vita Christi ac omnium pontificum», a *Raccolta degli storici italiani del cinquecento al millecinquecento*, III, Città di Castello, 1932, «Rerum Italicarum Scriptores».

tre's a algunes restriccions. Preocupat per l'estat del seu braç dret, afeblit per les tortures, va ésser convidat pel marquès Gonzaga a prendre banys a Petriolo per a curar-se, però no li va ésser permès d'anar-hi fins que el cardenal Bessarió va garantir el seu subsegüent retorn a Roma. Va ésser a Petriolo que, entre bany i bany, va acabar la seva història de Màntua. Hauria volgut anar en aquesta ciutat, però ha de tornar a Roma vers la fi de setembre. Va poder, amb tot, fer un breu sojorn a Nàpols i va tornar a Roma al començament del 1471.

Llavors va escriure *De falso et vero bono* per congraciar-se el papa i demostrar l'ortodòxia del seu pensament. L'obra havia estat concebuda a la presó i és formada per tres diàlegs, el primer dels quals és amb el seu escarceller el bisbe i humanista castellà Rodrigo Sánchez de Arévalo. El papa no es va deixar convèncer i li va negar el permís d'acompanyar el cardenal Gonzaga, que anava com a legat a Bolonya. Llavors va traduir, força imperfectament, del grec al llatí *De ira sedanda* de Plutarc i va escriure el diàleg *De optimo cive* per atraure's el favor dels Mèdici. En morir al cap de poc Pau II, el 28 d'agost del 1471, és succeït per Sixt IV, que acull el Platina amb marcada benevolència. Llavors, a la vil·la del cardenal Gonzaga a Albano, escriu, a l'estiu del dit any, la *Vita cardinalis Iobannis Baptistae Mellini* i el diàleg *Contra amores*. Probablement és llavors també que dóna els darrers tocs a *De principe*, començat abans del seu empresonament. L'any següent Sixt IV li encarrega l'elogi fúnebre del cardenal Bessarió, mort el 18 de novembre del 1472. Sempre desitjós de refermar la seva aparença d'ortodòxia, inicia vers la fi d'aquest any la composició de la més important de les seves obres, el ja anomenat *Liber de vita Christi ac omnium pontificum*, que va acabar ràpidament el 1474 i va oferir al papa en un còdex luxós, oferiment que ens ha estat transmès gràficament pel pinzell de Velozzo da Forli en un fresc arrencat de la Biblioteca Vaticana i conservat als museus del palau papal. Al cap de poc Sixt IV premiava els seus esforços nomenant-lo prefecte de la Biblioteca Vaticana pel juny del 1475. El Platina va acceptar el càrrec amb entusiasme i s'hi va lliurar plenament. Llavors escriu encara el diàleg *De vera nobilitate* i compila, per encàrrec del pontífex, una gran col·lecció de privilegis de l'Església romana en tres volums que han arribat fins a nosaltres i dels quals va excloure la famosa i discutida donació de Constantí. En l'exercici d'aquesta funció de bibliotecari va morir de la pesta el 24 de setembre del 1481 i va ésser enterrat a Santa Maria la Major.

En la seva tasca a la Biblioteca Vaticana l'havia ajudat un canonge de Vic i de Barcelona, de nom Jeroni Pau, que continuaria allà de bibliotecari fins que el 1492 tornaria a Catalunya.[14] Després d'ell, un altre català, Pere Garcia, bisbe de Barcelona, intervindria en aquella biblioteca durant el pontificat del segon papa Borja.

14. Per a aquest humanista barceloní veg. Josep M. Casas i Homs, «*Barcino*» *de Jeroni Pau,* Barcelona, 1957. Casas i Homs ens aclareix que Pau no fou pròpiament bibliotecari de la Vaticana, però que va col·laborar amb el Platina en la compilació dels privilegis de l'Església. Diu que el veritable bibliotecari fou el bisbe Garcia.

És sabut que Jeroni Pau era cosí de Pere Miquel Carbonell, notari i arxiver reial, historiador, bibliòfil, biògraf, poeta menys que mediocre i cal·lígraf vanitós, tot d'una peça. Ens interessa de subratllar ací que va ésser ell qui va introduir en algunes de les seves obres d'història el coneixement de l'existència d'un comte de Barcelona, anterior a l'imaginari Guifré d'Arrià i al real Guifré el Pelós, que tenia el nom de Bernat i que no és altre que Bernat de Septimània. Encara que sembli estrany és ben cert que abans de Carbonell la nostra historiografia ho desconeix pràcticament tot del primer període comtal. Hom sabia que Girona havia estat reconquerida en temps de Carlemany[15] i que Barcelona ho havia estat per Lluís el Bondadós,[16] però hom enllaçava tot seguit això amb l'immancable Guifré d'Arrià i hom no sabia gairebé res del que s'havia esdevingut a casa nostra durant la major part dels segles VIII i IX.

Sembla que a Ripoll hi havia des de temps reculats un Aimó de Fleury,[17] però aquest no devia tenir les habituals continuacions i s'acabava, per tant, el 653, i així no tenia interès per a la nostra història. Hi havia també els *Annals d'Anià* que semblen haver estat poc consultats i menys beneficiats, i que també s'aturaven aviat, l'any 821.[18] Cal preguntar-se si hi havia també des de temps relativament reculats els fragments de la *Vita Karoli* d'Einhard i de la *Vita Hludowici* de l'Astrònom que Baluze va aplegar en un recull factici amb el text de l'*Epicedion* de Ramon Borrell, amb el text llatí dels *Gesta comitum* i alguns altres.[19]

Sigui com sigui, el cas és que Carbonell és el primer dels nostres cronistes que ens parla de Bernat de Septimània. I, segons ens declara, no treu les seves notícies de les cròniques franques, sinó que les deu al seu cosí Jeroni Pau, el qual no les va obtenir tampoc de textos francesos, sinó, com és dit explícitament, de les *Dècades* de Biondo.

15. La notícia fou donada ja pels *Annals d'Anià* des d'on va passar als cronicons de la família *Rivipullense* probablement a través d'un cronicó de Cuixà.

16. La presa de Barcelona per Lluís el Bondadós en temps del seu pare apareix en les cronologies dels reis francs annexes als cronicons de la família *Barcinonense* ja des del cronicó de Skokloster, i també en alguna altra cronologia d'aquella mena des del començament del segle XI almenys. Apareix també en les fonts indicades per a Girona i a la *Vita Hludowici*, probablement coneguda a Ripoll, almenys fragmentàriament, des d'un temps no ben precisat. El primer text historiogràfic que parla de la conquesta de Barcelona per Lluís el Bondadós una mica circumstanciadament és, entre els catalans, la *Crònica de Sant Pere de les Puelles*, escrita poc abans del 1284.

17. Rudolf BEER, «Los manuscrits del monastir de Santa Maria de Ripoll», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, X (1910), p. 271 i n. 69; Auguste MOLINER, *Les sources de l'histoire de France,* I, París, 1901, p. 67 i 69; París, 1902, p. 10.

18. A Ripoll n'hi havia una còpia del segle XI o del XII, avui a la Biblioteca Nacional de París, ms. *lat.*, 5941.

19. Ms. assenyalat a la nota anterior.

Carbonell, mentre redactava les seves *Cròniques d'Espanya* des del 1495 al 1513, va compondre per ordre de Ferran II el 1496 una *Genealogia* dels nostres comtes reis en català, la qual, en la seva redacció inicial, no conté cap al·lusió al comte Bernat, però hi ha una correcció posterior de la mateixa mà, amb tinta diferent, que allà on posava «fou apellat Guiffré» ha fet una esmena posant: «fou apellat Bernat»,[20] tot això en relació amb el que ell anomena el primer comte de Barcelona.

El mateix Carbonell en una extensa addició en llatí el 1507 a la *Genealogia regum Navarre et Aragoniae et monitum Barchinone* de Jaume Doménec, ja parla àmpliament de Bernat i és quan manifesta: «Hec autem didici ab Hieronymo Paulo Barcinonensi, referente Brondo in suis *Decadibus*.»[21]

No cal dir que a les *Cròniques d'Espanya* hom ens torna a donar la mateixa informació en català, però sense esmentar Jeroni Pau. Després de parlar de Biondo, Carbonell afegeix ara:

> E, no res menys, de aquest Bernat, compte de Barcelona, és feta menció en la vida del dit emperador Loís, e per ço se pot creure que, ans del propsegüent compte Guifré, fonch compte de Barcelona lo dit Bernat, no obstant moltes [*sic*] chronistes en lurs chròniques aquest compte

20. Ms. B. 240 de l'Arxiu Històric Municipal de Barcelona, foli 618*v*.
21. Ms. 246 de la Bibl. de Catalunya, foli 11è, on diu:

> Obiit hic rex Charolus Magnus Aquisgrani anno Domini octingentesimo quartodecimo, quinto calendas februarias. Cui successit un regno et terris Lodovicus eius filius qui anno Domini DCCCXXX comitatum Barcinone, in feudum concesserat cuidam magnanimo et probo militi, nomine Bernardo, ut infra in linea comitum Barcinone, primus describitur. Et eo Bernardo vita functo, predictum comitatum cuidam nobili militi, nomine Guifredo, de quo infra mentio latius habetur, prefectus Ludivicus in feudum concessit.
> I· Bernardus, comes Barcinone primus.
> Primus comes Barcinone,Bernardus vir quidem nobilis baro et magnanimus *[d]* qui pro Francorum rege comitatum Barcinone, in feudum tenuit et rexit, et eum ab rege Sarracenorum et ab aliis inimicis per belle defendit. Et tandem Ludovicus, imperator Romanorum et Francorum rex, filius Charoli magni, Francorum regis anno Domini DCCCXXX, Eugenio secundo potifice maximo in cathedra Piscatoris sedente, ad hunc comitem Barcinone, quendam sanctum abbatem cognomento. Elizacar legavit cui persuaderet, quemadmodum persuasit et consuluit, imperatoris iussu, ut nullu pacto consentiret rebus agendis per gubernatorem Aquitanie, cognomento Aido, qui ipsum Aquitaniam predicti imperatoris nomine gubernabat, et a fidelitate prestita imperatori recesserat. Nam Ausoniam civitatem, quam vulgo Vicum appellant, restituere renitebat ipsi imperatori, quippe qui ditioni sue vastando subegerat. Es propterea abbas ipse legatus totis viribus laborabat ut eundem. Aido in imperatoris sententiam traberet et nunquam [fol.III a] potuit. Immo auxilio regis Sarracenorum cognomento Abdetan, hic Aido urbem Barcinonam oppugnare et ditioni sue, subiicere conabatur, fidelitate quam prestiterat imperatori penitus reiecta. Ob quod Bernardus comes apud prefatum Aido ninquam fidem habere voluit. Quin immo eum exprevit et civitatum ipsum Barcinonam quod vixerit strenue et forti animo defendit et custodivit atque gubernavit. Quantum hic comes Bernardud vixerit et gubernaverit, et ex qua familia originem traxerit, et ubi coropus fuerit tumulatum ipse tantum hinc inde indagavi, nihil usque eorum invenire potui nisi duntaxat quod memoravi. Necnon fertur multa preclara facinora peregise quibus memoriam nominus sui cum gloria posteros transmisit. Hec autem didici ab Hieronymo Paulo Barcinonensi, referente Brondo in suis *Decadibus*.

Bernat hajen omès, lexat. E de aquest Bernat, Plàtina orador fa menció en lo llibre ha compost *De viris* (per *vitis*) *pontificum*, en la vida del papa Eugeni segons [*sic*].[22]

De tot això resulta que, després del 1496 i abans del 1507, Jeroni va subministrar al seu cosí informació treta de les *Dècades* de Biondo en relació amb Bernat de Septimània. La informació procedeix exactament del llibre segon de la *Dècada* segona i la seva font immediata o remota són els *Annals reials francs*, en la seva redacció, en passatges atribuïbles a Hilduí, arxicapellà de la cort franca.[23] Jeroni Pau havia tornat de Roma el 1492; per tant, la

22. Pere Miquel CARBONELL, *Chròniques de Espanya*, Barcelona, 1547, foli XXXXVI*b*. Precedint aquestes frases Carbonell dóna la informació següent, foli XXXXVI*a*:

> De Bernat, primer compte de Barcelona.
> Bernat, primer compte de Barcelona.
> E venint a la descripció dels comptes de Barcelona, he trobat ésser estat primer dels altres comptes, descrits en moltes chròniques fetes de aquells, un noble e virtuós baró appellat don Bernat, al qual lo emperador Lois, rey de França, fill de Charles Magnes, en l'any de nostre Senyor DCCCXXX, en temps de papa Eugeni segon, tremès un sanct home, appellat Elisachar, lo qual persuadí al dit Bernat, compte de Barcelona, e li digués que, servant la fe al emperador romà, no consentís en res que li digués Aymó, governador de la Aquitània, qui-s diu Guiayna, encara que aquell fos allí governador per lo predit emperador Lois, com lo dit Elisachar no havia pogut conduir que lo dit Aymó tornàs la terra, ço és la ciutat de Osona, la qual huy és dita Vich, per ell ab engan presa e destroÿda e no la volia tornar al emperador, ans ab ajuda del rey moro Abdetanan s'esforçava pendre-li Barçalona e altres terres [*b*] de Hespanya. E així lo noble baró Bernat, compte de Barcelona, persuadit per lo abbat Elisachar, defené, governà e regí bé lo seu comptat de Barcelona. E dit yo de quin linatge ve aquest compte Bernat, ne què féu aprés, ne abans, ne quant morí, res en scrits autèncticament fins ací trobar no he pogut. Tants llibres no n'he cercat sinó lo que ací e dalt n'é scrit, referint-ho Blondo en les sues *Decas*.

23. El text de Biondo (Basilea, 1531), p. 172, diu com segueix:

> Nanque Aido quidam perfidus Ludovicus regendae Aquitaniae praefecerat, Ausoniam urbem dolo captam diruit, et oppidis castellisque illius agri communitis Abdecamanni Saracenorum regis auxilia accepit. Missus ad eum ab imperatore orator Elisachar abbas, ut in fide maneret, persuadere nequivit. Missi etiam post abbatem cum copiïs Adebrantus et Donatis comites, pauca de Ausone agro castella aegre et multo in praeliis effuso sanguine receperunt, Saracenisque indies apud Aquitaniam praevalentibus nonnullae ex proximis Hispaniae citerioris civitatibus, ad illos defecerunt. Elisachar tamen abbas, etsi apud Aidonen parum felici legatione usus erat, Bernardo Barchinonis comiti, ut fidem imperatori Romano servans, suos quoque Gothos, et subditos Hispanos ne Aidoni consentirent, persuasit. Interea Abderanan rex classem cum paratissimo Saracenorum exercitu duce Aburmane consanguineo Aidoni ex Caesaraugusta auxilio miserat; et Ludovicus imperator copiis Pipino filio Aquitaniae Regi datis, omnia curabat, per quae Aidoni Saracenisque resisteret. Dum autem Christani contantur, et omnia lente agunt, irruentes maxima cum celeritate, Aburmanes Aidoquem agros Barchinensem Gerundemsenque enormi crudelitate vastarunt, et facta omnifaria rerum ingenti praeda, prius se ad Caesaraugustam receperunt, quam eorum quempiam Pipini exercibus videre potuerint.

Els *Annals reials* s'expressen així:

> Ibi ad eius notitiam perlatum est de fuga ac perfidia Aizonis, quomodo fraudulenter Ausonam ingressus et a populo illo, quem dolo deceperat, receptus Rotam civitatem destruxit, castella eiusdem regionis, quae firmiora videbantur, communivit missoque ad Abdiraman regem Sarracenorum fratre suo auxilium, quod petebat, inssu eiusdem regis contra nostros accepit…

informació al seu cosí fou donada personalment i no per correspondència. Un temps després, ja mort aquell, que traspassà el 1497, Carbonell va obtenir confirmació de la nota de Pau per la lectura d'un passatge del *Liber de vita Christi ac omnium pontificum*, el títol del qual no sembla conèixer amb exactitud. Aquest passatge del Platina procedeix íntegrament de Biondo a través de l'*Epitome* de Pius II, esmentat més amunt. Carbonell sembla haver consultat encara, potser en correspondència amb algun monjo de Ripoll, la *Vita Hludowici*. La confirmació del Platina i de l'Astrònom devia pervenir a Carbonell després del 1507 i abans del 1513, data de l'acabament de les *Chròniques d'Espanya*. Sabem, per altra banda, que l'obra del Platina es trobava a Barcelona almenys des del 1509.[24]

DCCCXXVII Imperator Helisachar presbyterum et cum eo Hildibrandum atque Donatum comites ad motus Hispanicae marcae componendos misit. Ante quorum adventum Aizo Sarracenorum auxilio fretus multa eiusdem limitis custodibus adversa intulit eosque assiduis incursionibus un tantum fatigavit, ut quidam illorum relictis, quae tueri debebant, castellis recederent. Defecit ad eum et filius Berani nomine Willemundus necnon et alii complures novarum rerum gentilicia levitate capidi; iunctique Sarracenis ac Mauris Ceritaniam et Vallensem rapinis atque incendiïs cotidie infestabant. Cunque ad sendanos ac mitigandos Gothorum atque Hispanorum in illis finibus habitantium animos Helisachar abbas cun aliis ab imperatore missus multa et propria industria et sociorum consilio administrasset, Berhardus quoque Barcinone comes Aizonis insidiïs et eorum, qui ad eum defecerant, calliditati ac fraudulentis machibationibus pertinacissime resisteret atque eorum temerarios conatus irritos efficeret, exercitus a rege Sarracenorum Abdiraman ad auxilium Aizonis ferendum missus Caesaraugustam venisse nuntiatur, supra quem Abumaruan regis propinquus dux constitutus e persuassionibus Aizonis haud dubiam sibi victoriam pollicebatur. Contra quem imperator filium suum Pippinum Aquitaniae regem cum immodicis Francorum copiis mittens regni sui terminos tueri praecepit. Quo dita factum esset, ni ducum desidia, quos Francorum exercitui praefecerat, tardius, quam rerum necessitas postulabat, is, quem decebant, ad marcam venisset exercitus. Quae tarditas in tantum noxia fuit, ut Abumaruan vastatis Barcinonensium ac Gerundensium agris vilisque incensis, cunctis etiam, quae extra urbes invenerat, direptis cum incolumi exercitu Caesaraugustam se prius reciperet, quam a nostre exercitus vel videri potuisset.

La dependència del text de Biondo respecte al dels *Annals* resulta evident i s'explica la confusió de presentar Aissó com a parent d'Abú Maruan, per les al·lusions que els *Annals* fan al germà d'Aissó enviat a Abd ar-Rahman II en petició d'auxili i al parentiu entre aquest i Abú Maruan enviat en ajut d'Aissó. Aquella dependència ha estat, altrament, establerta per Paul BUCHHOLZ, *Die Quellen der* Historiarum Decades *des Fil. Blondus* (Naumburg, 1881), p. 64 i 117. De tot això resulta, com pot veure's, que Carbonell, gràcies a Pau i a Biondo, introduí en la historiografia catalana no solament la figura de Bernat de Septimània, sinó també l'episodi de la revolta d'Aissó, tot deformant lleugerament el nom d'aquest, a qui, per culpa de Biondo, anomena Aidó o Aymó.

24. El passatge corresponent del Platina (ed. GAIDA, p. 143 i s.) diu el següent:

…verum cum Haido Aquitaniae praefectus rebellasset, Abderamanni Saracenorum regis auxiliïs fretus, omittere tantum necesse fuit… Sed antequam Lodovicus in Haidonem movisset, magnam Hispaniae partem deficientibus populis iam occupaverat, dimissa circumquaque classe, quae maritimas civitates vexaret. Solus autem Bernardus Barchinonensium comes terra marique vexatus, in imperatoris fide permansit.

I així era introduït Bernat de Septimània en la nostra historiografia. Bastants anys després hi entrarien de mica en mica d'altres informacions procedents de fonts franques, i aquesta vegada ja vindrien directament d'aquestes sense haver de passar per camins retorts i complicats.

Segons Gaida, la font del Platina en aquest passatge no és de Biondo, sinó d'epítom de l'obra d'aquest fet per Pius II. L'errada suposició d'una lluita en el mar contra Bernat ve d'una abusiva, però ben explicable, interpretació del mot *classem* del text de Biondo. L'obra del Platina era coneguda a Barcelona almenys des de la tardor del 1509 quan fou inventariada entre els béns del ciutadà barceloní Felip de Ferrera. La seva edició prínceps fou feta a Venècia el 1479 i el mateix any fou reeditada a Colònia, Basilea i potser a Roma. Tot seguit en van ésser fetes noves edicions el 1480, 1481 (dues), 1482, etc.

Estat actual dels estudis sobre paleografia*

Discurs llegit el 29 d'abril de 1975
en la Festa Anual de l'Institut

Anscari Manuel Mundó i Marcet
Membre la Secció Històrico-Arqueològica

Com cada any, és de norma, un membre de l'Institut havia de donar aquesta conferència. Una mica per carambola m'ha tocat a mi. Estic segur que si ho hagués fet algun dels que, per ordre d'antiguitat li tocava abans meu, hauríeu tingut més sort quant al tema desenvolupat aquí, avui. Les coses, però, sovint són tal com són i no pas com les desitjaríem. Em veig, doncs, impulsat a parlar-vos d'un tema que cau dins de l'esfera del meu interès professional. Així i tot intentaré comunicar-vos aquest interès per la paleografia, que és la ciència de les escriptures i signes gràfics des de l'antiguitat fins als nostres dies.

Malgrat el que podíem pensar els mateixos especialistes en la matèria, tocats una mica per l'amor propi, gairebé es pot dir que no ha estat fins ara fa quaranta anys que la paleografia ha arribat a la categoria de veritable ciència. D'una tècnica de llegir escriptures antigues i d'elaborar-les en una successió històrica —que no gaire més era el que ensenyaven els manuals i les col·leccions de facsímils paleogràfics— s'ha passat a una estructuració

* Inèdit.

científica superior, amb nous conceptes i nous mètodes, amb principis, axiomes i postulats, amb normes i tècniques pròpies. I encara, és molt el que cal fer-hi.

És per aquest motiu que més que amb una explicació teòrica voldria entretenir-vos avui amb una panoràmica sobre l'estat actual d'aquests estudis, cenyint-me a l'àmbit de la paleografia especialment llatina amb un excursus sobre els còdexs i l'escriptura visigòtica. Això ens permetrà de dividir aquesta conferència en dues parts corresponents a aquests dos temes anunciats.

Els estudis sobre la paleografia llatina

Com en qualsevol ciència, es pot parlar d'escoles paleogràfiques modernes; encara que a mi no em satisfà gaire el mot *escola* en el nostre cas, preferiria parlar de grups impulsats de nous ideals i mètodes que de seguida —com en qualsevol altra ciència— han estat adoptats i desenvolupats per altres paleògrafs. Aquests grups coincideixen sovint amb els àmbits nacionals. Fem-ne una ressenya ràpida que ens orientarà:

França: passats ja els bons temps del manual de Maurice Prou, completat per Alain de Boüard, els avenços en el camp paleogràfic, com tindrem ocasió de remarcar-ho, són deguts al veterà Charles Samaran, i especialment al grup madur de Jean Mallon, Robert Marichal, Charles Perrat i Charles Higounet.

Itàlia: l'impuls renovador venia ja de Luigi Schiapparelli i passà per Ernesto Monaci, Franco Bartoloni, Vincenso Federici, Giorgio Cennetti; ara despunten Guilio Battelli amb el seu deixeble Alessandro Pratesi, a més d'Armando Petrucci.

Bèlgica: destaca el grup de la revista *Scriptorium* amb François Masai, León Gilissen, Martin Wittek, a més dels professors Jacques Stiennon, Egid J. Strubbe i André Boutemy.

Alemanya: la gran escola que comptà amb Wilhelm Wattenbach, Ludwig Traube seguit de Paul Lehmann, té ara el seu millor representant en Bernhard Bischoff de Munic.

Suïssa: compta amb Albert Brucker i Hans Foerster.

Espanya: amb Agustín Millares Carló al front i Filemón Arribas Arranz, difunt; seguei-xen treballant especialment Ángel Canellas López, Tomás Marín Martínez, Luis Núñez Contreras, Manuel Cecilio Díaz y Díaz, Pere Bohigas, amb un etc. comprensible.

Anglaterrra: predominen més que els paleògrafs els papiròlegs amb Cecil H. Roberts i F. G. Kenyon; però també en segon pla hi trobem paleògrafs com Neil R. Ker, E. Madam i Ulman.

Irlanda: té Ludwig Bieder a Dublín.

Àustria: a més del diplomatista-paleògraf Leo Santifaller té Heinrich Fichtenau.

Holanda: han estat pioners Otto Oppermann i H. Brugmans junt amb el codicòlegs Gerald I. Lieftinck.

Rússia: també s'ha ocupat de paleografia llatina, com ho proven dues dames, Dobias Rozdestvenskaja i A. Lublinskaja.

Hongria: presenta l'acadèmic István Hajnal i Ladislaus Mezey.

EUA: ofereixen un personatge de gran categoria, el jueu alemany Elias Loew passat a Anglaterra i a Nord Amèrica amb el nom d'Elias Avery Lowe. Cal no oblidar el professor Rodney Potter Robinson.

Passant més enllà d'aquesta enumeració enfadosa de personalitats individuals, no hi ha dubte, per gran sort nostra, que la tendència actual indica com a camí més fructífer, el de la col·laboració internacional. Aquesta es podrà veure sobretot en l'apartat que dedicaré als *grans projectes en curs*. Com a exponent de la mateixa tendència internacionalista cal remarcar la importància de la revista especialitzada en paleografia, *Scriptorium*, apareguda a Brussel·les a partir del 1946 per l'impuls de François Masai.

Nous aspectes ideològics

Paleografia integral o *paleografia nova* com podríem anomenar l'intent molt encertat de Mallon i Marichal d'incorporar a l'estudi paleogràfic no sols els còdexs i documents en pergamí i paper de l'edat mitjana sinó també tot el material escrit, és a dir, els papirs i les inscripcions, dominis anteriorment exclusius de la papirologia i l'epigrafia. Com a fruit d'aquesta osmosi es poden considerar les novetats en certa manera sensacionals en el terreny de la paleografia romana de Mallon, de les quals parlarem després.

Els objectius de la paleografia

Tothom està d'acord avui en què la paleografia no ensenya només a llegir, com pensarien alguns profans en la matèria i a la que creuen que poden limitar-se els novells estudiants. Es tracta evidentment de saber, a més, datar i localitzar les escriptures amb el mínim marge d'error. Això ja fou intuït pels millors paleògrafs de tots els temps, per exemple Jean Mabillon, Charles François Toustain i René-Prosper Tassin; i ha estat subratllat per paleògrafs com Giulio Battelli en els seus manuals i més especialment per François Masai. Aquest darrer, malgrat tot, creu que datar i localitzar són dos resultats més propis de la codicologia que de la paleografia estricta. Ja veurem després el perquè.

Cal anar, però, més enllà. Segons la tendència actual la paleografia és l'estudi històric de l'evolució de l'escriptura com a expressió cultural. Quant a l'objecte, Jean Mallon l'amplia notablement:

> No es tracta solament d'estudiar les escriptures, sinó més encara del conjunt dels caràcters externs de tots els monuments, sense excepció, que porten textos i inscripcions de qualsevol mena,

papirs, pergamins, tauletes encerades, etc… la paleografia, en suma, s'ha d'ocupar dels monuments gràfics de tota mena i naturalesa i en cada cas, d'una manera total.

Si aquesta extensió del camp d'acció paleogràfic podríem considerar-la horitzontal, caldrà considerar verticalment l'extensió cronològica que recentment se li ha volgut donar, i amb raó, a l'estudiar els caràcters gràfics de totes les escriptures des dels seus orígens fins al moment actual, inclosos els caràcters d'impremta i la seva evolució.

Naturalment que aquesta exclusió i noves dimensions de la paleografia obligaran cada vegada més a l'especialització per períodes, per regions, per temes i per tipus d'escriptura.

La connexió de la paleografia amb altres disciplines paral·leles

La conseqüència d'aquest nou plantejament dels seus objectius segons Mallen i Masai. En aquest punt es troben no sols la paleografia i l'epigrafia sinó sobretot la clàssica diplomàtica al costat de la novella codicologia, sense oblidar les menors numismàtica i sigil·lografia. Afegiria, encara, com a prova de la connexió necessària amb altres ciències historicofilològiques, que els millors paleògrafs han estat sempre els procedents del camp de la filologia històrica, sobretot de base grega i llatina. Només uns noms evocadors: els de l'escola alemanya amb Traude-Lehmann-Bischoff o el francès Delisle, l'italià Schiapparelli, el canari Millares Carló o el gallec Díaz y Díaz tots ells historiadors-filòlegs passats a paleògrafs eminents.

Lateralment també s'han plantejat *les relacions entre la paleografia grega i llatina* per la papiròloga italiana Medea Norsa (1946). L'han seguit François Masai, Robert Marichal i Jean Mallon, els quals creuen que la mateixa problemàtica afecta les dues escriptures en els seus primers segles romans; no podien estudiar-se totalment per separat, degut al factor històric de les zones de contacte cultural bilingüe intens: Roma (s. I-III), Egipte i Àfrica del Nord (s. I-IV), Bizanci (s. IV-VI), Ravenna (s. V-VIII).

El rol social de l'escriptura ha estat estudiat en particular per l'hongarès István Hajnal, el qual ha demostrat que l'ensenyança de l'escriptura en les universitats medievals contribuí per un costat a la dispersió regional dels tipus paleogràfics i per l'altre fomentà la unificació de caràcters dins d'un mateix tipus d'escriptura.

Els grans projectes en curs

Ja he insinuat que la col·laboració internacional s'imposa en paleografia com en qualsevol ciència moderna. Per usar un terme aplicat a les grans empreses econòmiques i industrials, també aquí podem parlar d'empreses multinacionals a llarg termini. En el nostre

cas tenen per finalitat l'unir els esforços dels diferents països en objectius comuns i a benefici de tothom.

L'impuls per a tres d'aquests projectes vingué del I Col·loqui Internacional de Paleografia Llatina, hagut a París de 28 a 30 d'abril de 1953. Hi assistien 17 paleògrafs de 10 països diversos. El promotor era el Centre National de la Recherche Scientifique, de París. Aquests col·loquis s'han succeït després amb certa regularitat a diferents països.

Els col·loquis han donat lloc a la formació, el 1957, d'un Comité International de Paléographie, que sota la presidència de Charles Samaran, reuneix representants de 18 països.

Les reunions s'han succeït en aquests darrers anys: a Roma (26-28 d'octubre 1972), París (8 maig 1973), París (29 d'abril 1974) i Viena (setembre 1975). França manté la seva preponderància d'ideadora i fundadora dels col·loquis i del Comitè amb nou representants. Espanya, actualment hi és representada pels professors M. C. Díaz y Díaz i pel Dr. Pere Bohigas i pel qui us parla.

El primer projecte ideat fou el *Lèxic de paleografia i diplomàtica*, preconitzat ja el 1953 arran del I col·loqui i acceptat recentment (Brussel·les, juny 1974) per la Union Acadèmique Internationale, que, al seu torn, el proposarà a la UNESCO. Després de diversos tempteigs sembla que en el moment present s'han perfilat ja els seus objectius, que són:

Un *Lèxic modern de termes paleogràfics i diplomàtics* en sis llengües: alemany, anglès, castellà, francès, italià i rus: s'hi podran afegir altres tres llengües minoritàries que ho proposin, que aniran en apèndix; entre aquestes, de les primeres, ha estat acceptat el català explícitament. Totes les llengües es referiran a la base francesa. S'hi podrà afegir el llatí, llengua encara en ús per a catàlegs de manuscrits i per a edicions crítiques de textos. Els temes seleccionats en cada llengua aniran en el seu context i acompanyats de gràfics i dibuixos explicatius.

Un *Lèxic paleogràfic retrospectiu*, en el qual constaran en el seu context també els termes usats històricament. Aquest projecte ja fou en part realitzat com a fruit del col·loqui del 1953, en publicar-se les ponències de Giulio Battelli, Bernhard Bischoff, Gerald Liftinck en un fascicle titulat: *Nomenclature des écritures livresques du IXè au XVIè siecle* (París, 1954). Actualment a més del professor Manuel C. Díaz y Díaz pel castellà, hi treballem, a més, pel català, Pere Bohigas, Amadeu Soberanas i jo mateix.

El *Repertori de manuscrits llatins datats i amb indicació de lloc o nom de copista*, és el segon dels projectes preconitzats pel I Col·loqui Internacional de Paleografia del 1953. La iniciativa sorgí també dels especialistes francesos. Ara, cada país ha format ja els seus equips i en bona part han començat a veure-se'n els fruits.

Com indica el títol del projecte, es tracta de la descripció codicològica de tots els manuscrits susceptibles d'ésser datats amb seguretat o almenys amb molta aproximació, així com dels que portin una indicació del lloc on foren escrits i, si s'escau, del nom de l'escrivà. Les descripcions seran fetes de nou per especialistes ja que les que consten en els catàlegs impre-

sos sovint són defectuoses i inservibles per a la investigació codicològica. Aniran acompanyades de facsímils, si pot ser de mida natural. Han començat ja la publicació els països següents: França (des de 1959, 8 vol.), Holanda (2 vol. des de 1971). Pel que toca a Catalunya hem començat el repertori, si bé sense mitjans econòmics per ara, Bohigas, Soberanas, la prof. Josefina Mateu Ibars i un servidor; comptem, a més, amb la col·laboració dels bibliotecaris i arxivers de les principals entitats del nostre país que posseeixen còdexs medievals.

És fàcil d'imaginar la importància d'aquest corpus de manuscrits amb dates i llocs d'origen per al futur dels estudis de paleografia. Fins ara la datació i localització dels còdexs desproveïts d'aquests elements era el fruit del bon ull i de l'experiència quelcom empírica del paleògraf-codicòleg. Quan estigui tot realitzat aquest magne projecte disposarem d'una base científica estricta i objectiva per aquest menester primordial de la paleografia.

Un tercer projecte emanat dels col·loquis de paleografia fou el d'un *Diccionari general d'abreviacions paleogràfiques i diplomàtiques*. Cal reconèixer que la dificultat de dur-lo a terme de manera exhaustiva és molt gran, degut a la diversitat d'usos en cada país durant els segles medievals. Com que encara no tenim el corpus de manuscrits classificats per regions culturals, haurem d'esperar per saber quines abreviatures exactament són típiques o exclusives de cada temps i lloc.

Els projectes que mencionaré tot seguit són deguts a la iniciativa particular i, algun d'ells, anterior a l'activitat del Comitè Internacional de Paleografia. En part han estat ja totalment realitzats. Són:

El repertori complet dels *Codices latini antiquiores* (CLA) fins a l'any 800, ideat per Elias Avery Lowe i començat a publicar el 1934. Al moment de la seva mort el 8 d'agost del 1969, Lowe deixava ja enllestit el vol. XII, que ja ha aparegut amb els apèndixs i índexs.

És una obra imprescindible per al coneixement complet de la paleografia i codicologia dels períodes clàssic i alt medieval. Les remarques objectades a l'obra de Lowe, impecable des del punt de vista codicològic i d'informació històrica, són més aviat referents a la terminologia, incerta i tal volta confusa. Encara que no consti a la portada, en els millors aspectes de l'obra s'hi veu constantment la mà i la ciència del professor Bernhard Bischoff que col·labora, infatigable, amb Lowe.

El professor Bischoff de Munic, prepara, pel seu compte aquesta vegada, l'*Inventari de còdexs llatins del segle XI*, que segons els tasts publicats, comprendrà la descripció d'uns 5.000 manuscrits.

Pot semblar sorprenent que Bischoff hagi exclòs del seu repertori els manuscrits en lletra visigòtica. Fa pocs anys ens confessà personalment que això era degut a l'obscuritat que regnava encara en la paleografia visigòtica i que, per no cometre errors, en l'atribució al segle IX de manuscrits que li semblaven posteriors, havia optat per excloure'ls; ens deixava per a nosaltres la feina d'aclarir-ho. La veurem més endavant aquest camp.

Les *Chartae latinae antiquiores* al 800 és l'altre gran projecte particular que fa parella amb els *Codices*; començades a publicar el 1954 a càrrec del seu ideador suís, Albert Bruckner, junt amb el francès Robert Marichal i ocasionalment amb el papiròleg suec Olaf Tjäder. Hom es proposa la publicació completa de tots els documents (no còdexs) llatins anteriors al segle IX, amb facsímils de mida natural. Ja n'han aparegut cinc volums d'una riquesa informativa excepcional.

D'una certa utilitat, encara que més anecdòtica, serà també l'obra empresa pels monjos benedictins suïssos de Le Bouveret, que pretenen recollir tots els *Colofons de manuscrits llatins medievals*. Ja n'han aparegut dos volums.

Per l'estreta relació que hi ha entre la paleografia literària i la musical, mencionaré encara el *Répertoire de manuscrits médiévaux contenant des notations musicales*; sota la direcció de la prof. Parisenca Solange Corbin, n'han sortit ja tres volums a partir del 1965.

Noves tècniques i mètodes d'estudi paleogràfic i codicològic

Convé ressenyar aquí alguns progressos tècnics que aplicats a l'estudi de l'escriptura i dels còdexs, han contribuït a renovar fondament els nostres coneixements anteriors. El paleògraf i codicòleg actual ja no treballa només amb una lupa d'augment sinó que, quan cal, utilitza un microscopi que li permet d'escrutar les restes de tinta possibles i el traç deixat per aquesta en el pergamí, invisible a l'ull nu. Hom s'ajuda amb la *macro* i la *microfotografia* per a descobrir els ductus de l'escriptura i sobretot la tècnica del decorat de caplletres i miniatures. L'ús de la *llum ultraviolada* fluorescent (que ha desbancat les antigues i incòmodes bombetes de llum negre) s'ha generalitzat enormement i facilita la lectura i fotografia de palimpsestos i de qualsevol escriptura borrosa i esvanida.

La química ha facilitat l'anàlisi de la *composició de les tintes* per tal de determinar les fórmules usades en cada regió i període. Si bé els resultats es preveuen molt positius i ja s'ha aplicat en alguns països, el cost, però, el fa encara poc rendible. La importància d'aquestes noves tècniques ha estat molt posada en el degut relleu pel col·loqui internacional que amb el títol de *Tècniques de laboratori en l'estudi dels manuscrits* ha estat organitzat del 13 al 16 de setembre de 1972 pel Centre National de la Recherche Scientifique de París.

Entre els nous mètodes que han ampliat el camp dels estudis paleogràfics hi ha el de la codicologia. És la ciència —tot just incipient però ja vigorosa— del llibre sobretot manuscrit, que consisteix en l'estudi arqueològic del còdex en tots els seus components que permeten refer la seva història completa i amb els quals es pot arribar a conclusions no abastables amb la sola observació de l'escriptura. Ja havia estat preconitzada per l'alemany Karl Löffler en la seva *Einführung in die Handschriftenkunde* (de 1929); concepte el de *Handschriftenkunde* que correspon gairebé exactament al de codicologia. Aquesta paraula

sorgí per primera vegada en francès de la ploma d'A. Dain (*Les manuscrits*, París, 1949). Gairebé simultàniament la idea i la seva concreció en uns principis científics era desenvolupada per François Masai, el seu principal propugnador des de la revista *Scriptorium*. Annex a aquesta revista internacional apareix des del 1959 un *Bulletin codicologique*. Si bé tímidament, encara, ja ha començat a treure el cap en el programa d'estudis d'alguna universitat, com la de Lieja, sota la tutela del professor Jacques Stiennon.

Anant més enllà del mètode codicològic que estudia, com dèiem, el suport material de l'escriptura, cal fixar-nos ara en els nous mètodes d'anàlisi de les formes de l'escriptura i dels elements integrants i transformants de cada lletra. Aquest ha estat l'objectiu principal de l'obra de Jean Mallon, publicada a Madrid el 1952. Amb el títol de *Paléographie romaine*, el que ha fet Mallon —a part de la renovació profunda de la història de l'escriptura llatina a l'època clàssica i tardoromana— ha estat un plantejament revolucionari de tot l'àmbit de la paleografia. Com que d'això ja n'he parlat al començament em fixaré ara només en els nous conceptes paleogràfics que han vist la llum degut a les seves anàlisis i els que comencen a afegir-s'hi a seguit de l'aparició de l'obra de Mallon.

Ja sabíem, des de fa més de 70 anys, encara que ni de bon tros tots els manuals de paleografia ho volien reconèixer, que totes les escriptures llatines derivaven d'una manera o altra de la capital romana clàssica. El que ningú no havia explicat eren els principis que havien regit i els condicionaments i fenòmens que havien permès i provocat l'evolució ininterrompuda, sense salts internacionals i inexplicables, d'un tipus d'escriptura a l'altra. El 1939 els francesos Jean Mallon, Robert Marichal i Charles Perrat publicaven una col·lecció de facsímils triats amb una intenció renovadora. El títol ja ho indicava prou: *L'écriture latine de la capitale romaine à la minuscule*. Intuïren la continuïtat evolutiva però encara no ho demostraren. En diversos estudis publicats a partir del 1938 i especialment en la *Paléographie romaine* de 1952, Mallon ha introduït els nous conceptes de *morfologia* de cada lletra, d'*angle d'escriptura*, del *mòdul*, del *pes*, del *ductus*, del *contrast dels perfils*, de la *velocitat*, de la *cal·ligrafia* i de la *cursivitat*. Léon Gilissen hi afegeix l'*estil*. Per la meva banda faig notar la importància dels *reforços estètics* de certes lletres i sobretot la divisió de tots aquells elements en dues categories segons si són *elements integrants* de les lletres o *elements transformants* de les mateixes. Seria molt llarg d'explicar aquí el significat de cadascun d'aquests elements. N'hagi de prescindir per a no allargar-me i no fer-me pesat. Insisteixo, però, que és mèrit de Jean Mallon d'haver aclarit i sintetitzat la major part d'aquests nous conceptes paleogràfics que obren un horitzó nou al mètode d'estudi. Només una mostra de la seva eficàcia: ja he dit que no es veia com s'hauria pogut passar de les capitals romanes dites *majúscules* a les escriptures comunes dites *minúscules*. Una observació tan simple com la del canvi d'angle de l'escriptura, fenomen observat cap al segle III dC, ha permès demostrar sense cap mena de dubte la unicitat de tronc per derivació evolutiva, de totes les escriptures llatines a partir de les grans capitals majúscules romanes.

Recentment, per tal d'aplicar aquests nous conceptes i mètodes paleogràfics a d'altres períodes de la història de l'escriptura, Léon Gilissen acaba de publicar, el 1973, un estudi sobre: *L'expertise des écritures médiévales*.

A partir de l'aplicació a un manuscrit concret del segle XI, Gilissen prossegueix les recerques del nou mètode i formula algunes precisions als conceptes difosos per Mallon. Gilissen utilitza els mètodes òptics, hologràfics i mensurals de tractament de les escriptures per tal de restablir després la part que un escrivà determinat ha tingut en un còdex, i fixar les seves peculiaritats que permetin descobrir la seva intervenció en la confecció d'altres manuscrits.

Alguns temes nous desbrossats en aquests darrers decennis han estat fruit dels mètodes indicats dels grups o escoles francesa, italiana i belga. Ha estat possible, per exemple, en el camp de les escriptures cursives antigues, distingir clarament una *escriptura comuna clàssica* que desemboca en l'*escriptura de la cancelleria imperial romana*, detectar una alta *cursiva comuna* del baix imperi que es troba a la base, d'una banda de les *escriptures de les cancelleries provincials romanes* tardanes i de l'altra de les cursives que foren anomenades *escriptures nacionals* dels regnes germànics romanitzats. Pel meu cantó he pogut aportar un fragment de document que demostra l'existència d'una escriptura de la cancelleria visigoda del segle VII, anàloga a la de les altres cancelleries, nord-itàliques i merovíngies.

Un altre tema important és el que ha plantejat l'italià Giorgio Cencetti. Aquest insisteix amb raó en la teoria de l'existència constant en gairebé tots els períodes històrics d'una *escriptura usual cursiva* que reapareix en cada època després d'una fase cal·ligràfica més o menys uniforme.

Les fragmentacions socials degudes a la caiguda de l'Imperi romà al segle V, les que suposa la dispersió cultural del segle XIII i més encara la dels estats tardomedievals que es fan patents en les innombrables formes gòtiques cursives, són les causes, segons Cencetti, de la proliferació de tantes i tantes cursives usuals en l'occident llatí.

L'*escriptura llatina africana* després de la invasió àrab del segle VII ha pogut ésser estudiada recentment per E. A. Lowe a través d'uns manuscrits i d'alguns fragments trobats fa pocs anys al monestir de Santa Caterina del Sinaí. Poden ésser relíquies de còdexs del segle VIII [segle X i XI] i representar la supervivència cultural de les colònies llatines del Nord d'Àfrica, conegudes documentalment fins el segle XI.

Permeteu-me una darrera incursió, aquesta en el camp de la paleografia dels signes numèrics. A part del sistema numeral d'origen indoàrabic que ha prevalgut a Occident, del que Gonzalo Menéndez-Pidal n'ha donat el 1959 un estat de la qüestió, cal mencionar aquí el descobriment d'un altre sistema de numerals d'origen àrab però passats al llatí a través dels bizantins. El més curiós del cas és que l'especialista francès, Marcel Destombes, ha fet la descoberta d'aquest sistema numeral en un astrolabi d'origen català fabricat a Barcelona cap al darrer quart del segle X i que podria estar en relació amb Gerbert d'Orhlac, Silvestre II, potser fabricat o ideat almenys per l'ardiaca barceloní, Seniofred Llobet.

Els estudis sobre còdexs i escriptura visigòtics vistos des de Catalunya

Centraré aquesta segona part en un aspecte molt concret dels estudis de paleografia a Catalunya, com són els de l'escriptura i els còdexs visigòtics, siguin d'origen català, siguin també de fora, però estudiats per catalans. En aquests temes, com que és de la meva especialitat, m'haureu de perdonar algunes cites personals.

Cada dia apareix més la importància de l'escriptura visigòtica en l'àmbit del país que serà anomenat Catalunya. La hi trobem des del segle VII, en què encara sota el domini visigòtic, aquesta escriptura es forma, fins a la segona meitat del segle IX, en què per l'efecte de la reconquesta de signe carolingi, va reculant ràpidament suplantada per l'escriptura carolina en còdexs i en documents. Si no podem parlar d'escriptura visigòtica en els altres països catalans, no és pas perquè no hi fos usada sinó pel fet d'haver-se'n perdut pràcticament totes les restes. Només ens en queden algunes mostres documentals: una carta original en llatí del rei de Dènia Alí-Ibn-Mugàhid, a la comtessa Almodis de Barcelona de cap al 1065 (1065-1070) publicada per Valls i Taberner el 1923 i una altra d'inèdita potser d'un rei de la taifa de Lleida adreçada a dos comtes germans, que poden ésser els dels dos Pallars de començament del segle XI. Les dues cartes demostren que l'escriptura visigòtica perdurà en els ambients mossàrabs, membres dels quals eren utilitzats com a secretaris per a les relacions amb els sobirans cristians de més cap al nord.

En aquests darrers 30 anys els estudis de paleografia visigòtica s'han intensificat. Segueix presidint-los la figura d'Agustí Millares Carló, al qual s'han unit diversos nous estudiosos. Aquí passaré revista als treballs publicats a partir de la guerra civil amb algunes incursions en els anys anteriors quan l'obra ressenyada s'ho valgui per tal de completar la informació.

Vers un corpus de còdexs visigòtics

A partir de les primeres llistes molt incompletes publicades per l'E. A. Lowe el 1910 i per Charles Upson Clark el 1920, la del pare Zacarias García Villada en la seva *Paleografia espanyola* del 1923 ressenyava ja 222 còdexs. Millares Carló en el seu bàsic *Tratado de paleografía española* de 1932, arribava a 281.

Damunt d'aquestes llistes de base altres autors hi han afegit noves descobertes, en general de fragments més difícils de detectar. Així, Rodney Potter Robinson, el 1929; Lluís Sánchez Beldam, el 1950; Jaume Moll Roqueta, el mateix any 1950 (fragments musicals); Idelfonso Gómez assenyalava els fragments de Valvanera i M. Luisa Pives, els de Santo Domingo de la Calzada, tots dos el 1952. Jo mateix n'hi afegia alguns el 1956.

Els veritables preparatius immediats per a un bon corpus els presentava Millares Carló l'any 1961 en l'obra *Manuscritos visigóticos* subtitulada humilment *Notas bibliográficas*. Al costat de la bibliografia recent i comentada d'una colla de manuscrits, feia pujar la llista fins a 335 entre còdexs i fragments. Aquest nombre no és definitiu, ja que posteriorment n'han aparegut encara de nous, de manera que a hores d'ara podem calcular que ja s'arriba als 370.

En l'actualitat conec dos projectes de *Corpus de còdexs visigòtics* complets: el del propi A. Millares Carló i el del professor Manuel C. Díaz y Díaz, ambdós, sembla, amb ajudes de la Fundació Joan March.

Des del 1952, Tomás Marín Martínez, catedràtic de paleografia de Madrid, té anunciat un corpus dels *Documents originals més antics d'Espanya* que abraçarà tant els visigòtics peninsulars com els carolingis catalans fins a l'any 900. Serà una rèplica i complement de les *Chartae latinae antiquiores* fins al 800, ja citades abans. L'ampliació cronològica d'un segle però, és deguda al fet que fins ara es creia que a la península no existien documents originals anteriors a l'any 800 (fora del rei Soli d'Astúries de 775). De fet, la descoberta que vaig fer el 1967 de cinc documents originals en pergamí del segle VII i començament del VIII, anteriors a la invasió àrab, en lletra cursiva que podríem anomenar previsigòtica, ens permet avançar el nostre horitzó paleogràfic i diplomàtic i posar-lo a nivell d'altres països europeus com Itàlia, França, Anglaterra i Suïssa. I més si considerem que aquests documents antiquíssims semblen provenir amb molta probabilitat de la zona marítima de l'antiga província Tarraconensia ja que concretament en un d'ells de l'any 696 es cita el bisbe Involat de Tortosa.

Nous temes i qüestions particulars

Millares Carló, des del seu exili mexicà, publicava el 1941 uns *Nuevos estudios de paleografía española*, obra plena de suggeriments sobre còdexs visigòtics ja coneguts i sobre un grup de toledans amb afegits en cursiva. El mateix infatigable investigador ens ha ofert el 1973 unes extenses *Consideraciones sobre la escritura cursiva* en còdexs i en documents, que projecta molta llum sobre les tres branques en les quals evolucionà aquest tipus d'escriptura segons sigui en documents del nord-oest de la península, en els de la regió catalana i en els còdexs del sud mossàrabs.

Des d'abans de la Guerra Civil la identificació dels còdexs visigòtics de procedència catalana havia preocupat els nostres investigadors, entre ells Pere Bohigas. Mentre aquest erudit continua treballant-hi, a mi em va preocupar el problema dels *Còdexs visigòtics escrits més enllà dels Pirineus,* a l'ocasió d'un estudi que vaig fer el 1956, sobre un manuscrit litúrgic procedent de Carcassona, dels volts de l'any 800. Vaig poder fixar diverses procedències, que van pujant des de la província visigoda narbonesa, fins al nord de França, passant per Tolosa

i Lió, sense oblidar Corbé i algun centre d'influència irlandesa. Aquest estudi va permetre començar a precisar les característiques paleogràfiques de l'escriptura minúscula visigòtica a les regions catalanes d'ençà i enllà dels Pirineus.

El tema apassionant de *La circulación de manuscritos dentro del área de la Península Ibérica de los siglos VII al IX,* ha estat el 1969, matèria d'estudi de Manuel Díaz y Díaz, el qual ha seguit els desplaçaments soferts pels nostres més antics còdexs visigòtics i mostrat com contribuïren a propagar endins d'Europa la cultura del país.

Fins aquí parlàvem de manuscrits molt antics; haurem de veure com també ha estat possible desmuntar algun mite que enterbolia el panorama paleogràfic visigòtic. Des del segle XVIII alguns erudits locals de Toledo havien propalat la creença que els principals manuscrits litúrgics toledans haurien estat escrits almenys al segle IX i algun d'ells fins i tot creien del temps de sant Ildefons, al segle VII. Degut a l'edició d'algun d'aquests còdexs que es preparava sota la direcció del Dr. Josep Vives, el tema va començar a preocupar-me. Crec que vaig poder-lo resoldre el 1966 amb un estudi sobre *La datació dels còdexs litúrgics visigòtics toledans,* basat en anàlisis paleogràfiques i codicològiques adequades. El resultat fou que aquells còdexs no eren pas dels segles IX o X sinó de XII i fins dels segles XIII i XIV. Els còdexs més antics de Toledo de matèria litúrgica visigoticomossàrab fins a l'època de Cisneros. Amb aquest estudi s'ha posat en qüestió una sèrie de problemes entorn de les diverses tradicions litúrgiques de l'antic ritu hispànic, que aquí deixo de banda. En canvi haig d'assenyalar que aquestes conclusions afecten directament la paleografia de l'anomenada *notació musical mossàrab,* que de cop i volta es veu privada dels suposats neumes més antics coneguts que eren creguts, els toledans; aquests passen a ser més moderns, evidentment, que els del nord de la Península. Monsenyor Higini Anglès, els darrers anys de la seva vida, em va dir que acceptava aquestes noves conclusions, tot i que potser li semblaven pessimistes.

A l'any següent, però, 1967, vaig portar una altra novetat més optimista al camp de la paleografia musical llatina. A l'Arxiu Arxidiocesà de Tarragona hi descobria un *Fragment molt antic de litúrgia romana a Catalunya*, que contenia neumes musicals de cap a l'any 900. Consultats els especialistes Michel Huglo, Eugène Cardine i Sebastià Bardolet, de Montserrat, no hi havia dubte que aquells eren els neumes musicals més antics descoberts fins ara a la península Ibèrica. El seu origen cal buscar-lo probablement en uns neumes preaquitans descoberts per Huglo fa pocs anys. El fragment aparegut a Tarragona, que deu provenir d'alguna parròquia limítrofa de les diòcesis de Barcelona o de Vic, mostraria l'arrel de la notació musical catalana tan característica, estudiada fa anys per dom Gregori Sunyol. Però també seria, i això sembla més nou, l'anella de pas a la notació musical dita visigòtica o mossàrab del nord-oest de la península, on hauria arribat a través potser dels comtats catalans. Si ens atenem a la cronologia dels documents paleogràfics fins ara coneguts, aquesta hipòtesi és la que millor explica les semblances, ja de temps remarcades, entre les notacions preaquitana, catalana i mossàrab.

Estudis sobre còdexs per grups

Deixo de banda i només cito, per a enquadrar la resta, els estudis de Millares Carló sobre els *còdexs visigòtics en general conservats a la catedral de Toledo* i el de R. Fernández Ponsa sobre els conservats a la *Biblioteca Nacional de Madrid*. Recordo que els manuscrits visigòtics de la *Biblioteca Nacional de París* són objecte actualment d'un estudi detallat de Pere Bohigas, que desitjaríem poder llegir aviat.

Els *còdexs bíblics visigòtics* continuen interessant. Així, ha estat reeditat el 1972 l'estudi de E. A. Lowe sobre la data del *Codex toledanus* i un altre sobre el còdex de la Bíblia de *Cava dei Tirreni*. Aquesta interessà també a Teófilo Ayuso Marazuela. Ha estat un francès d'origen rus, Vielliard-Troiekoufoff, que ha comparat, el 1968, les bíblies del visigot, potser català, Tedolf d'Orleans amb la citada Bíblia visigòtica de Cava dei Tirreni.

No ens afecten tant els estudis similars sobre altres còdexs bíblics de Bonifaci Fischer, de Pérez Llamazares i Jesús Enciso.

Els còdexs de l'antiga litúrgia visigòtica també han rebut un tracte de favor, degut al fet que l'antic ritu hispànic, mal anomenat mossàrab, ha estat un dels camps del visigotisme que ha atret un nombre major d'especialistes. El còdex més venerable de tots. L'oracional conservat a Verona (Itàlia), però, que pràcticament tothom admet que fou escrit a Tarragona vers l'any 700, ha estat objecte d'una edició acurada del Dr. Josep Vives el 1946, ajudat de Josep Calveras.

Si l'*Antifonari de León*, el més preuat de tots, ha estat editat íntegrament en facsímil pel mateix Vives ajudat de Louis Briou i estudiat per una colla d'erudits el 1953 i 1959, els fragments parisencs d'un antifonari de Silos foren donats a conèixer per Miquel dels Sants Gros el 1964.

Després d'un treball de Juan Francisco Rivera Recio sobre el *Commicus* de Toledo (1948) i de l'edició de tots els altres còdexs del mateix commicus per Justo Pérez de Urbel i Atilano González Ruiz-Zorrilla el 1951-1952, la publicació meva del *Commicus* visigòtic de Carcassona, conservat a la Biblioteca Nacional de París, lat. 2269, ha permès de modificar bastants aspectes codicològics d'aquest llibre litúrgic. Ja n'he parlat i no insisteixo.

El Dr. Àngel Fàbrega Grau publicà el 1953-1955 tots els manuscrits del *Passionari litúrgic visigòtic*. A l'analitzar l'aspecte codicològic de quatre fragments d'aquest passionari repartits ara entre les biblioteques nacionals de Madrid i la de París, he pogut demostrar que en realitat provenen de dos còdexs únics dels monestirs de Silos i d'Arlanza. Vaig publicar-ho en la meva col·laboració a l'obra de Josep Janini i Josep Serrano, *Catálogo de manuscritos litúrgicos de la Biblioteca Nacional de Madrid*, 1969, on m'encarregaren la descripció codicològica dels 19 còdexs visigòtics conservats allí. Entre aquests hi ha alguna novetat, per exemple, el ms. Madrid, BN6367, que és palimpsest d'un oracional visigòtic del s. X; aquest petit còdex fou regalat pel bisbe Cardona, de Vic, a Felip II.

Josep Janini, valencià, i Josep M. Marquès, de Girona, descrigueren el 1965 els *Facsímils de manuscrits litúrgics visigòtics toledans conservats en els lligams de P. Burriel* de la Biblioteca Nacional de Madrid, de còpies imitatives, algunes degudes al cal·lígraf del segle XVIII, Francisco de Santiago Palomares.

Dom Jordi Pinell, de Montserrat, ha donat el 1972 una reconstrucció ideal de l'anomenat *liber psalmographus*, que tot i basar-se en els manuscrits no n'hi ha cap d'aquest, per ara, que el presenti tal com l'editor l'ha imaginat. El mateix Pinell havia donat el 1960 una nova anàlisi d'alguns fragments de còdexs toledans de l'antic ritu hispànic; l'any anterior 1965 havia compilat un repertori bibliogràfic molt complex dels textos d'antiga litúrgia hispànica, subtitulat *Fonts manuscrites per al seu estudi*, útil per als estudis paleogràfics i codicològics.

Estudis sobre còdexs singulars

El treball que obre aquest apartat és, al mateix temps, el de major importància d'entre els que s'han publicat fins al moment actual sobre còdexs visigòtics. És degut al nord-americà Rodney Potter Robinson. El 1939 aquest erudit publicava una anàlisi detalladíssima de dos venerables còdexs conservats a la Bibliothèque Municipale d'Autun 27 (S. 29) i 107 (S.129); el subtítol ja desvetllava el màxim interès: *Estudi de la semiuncial hispànica, primitiva minúscula i cursiva visigòtica*.

Per pega, la seva aparició coincidí amb l'acabament de la Guerra Civil, que dificultà la seva difusió per la península. No m'oblido de dir que els dos còdexs són del segle VII, emigrats de la ciutat d'Urgell al moment de la invasió àrab. El bisbe de Nambad, que se'ls enduia, fou cremat a Llívia i els dos còdexs, recollits per un seu diaca, anaren a raure a la Borgonya, on encara es troben.

A propòsit dels èxodes de manuscrits: a l'estudiar el 1952 *Els afegits hispànics en lletra visigòtica del còdex París BN 2036*, vaig constatar que un pelegrí de Limoges, amb aquest còdex dins de les sàrries, en passar per Lleó vers l'any 1000 hi copiava una inscripció del segle II de la Legio VII Gemina, desconeguda; i, a l'arribar a Compostel·la hi transcrivia, imitant la lletra visigòtica, una epístola fabulosa d'un suposat pontífex romà encoratjant els fidels a peregrinar a Santiago: un pamflet turístic ben antic.

Don Demetrio Mansilla Royo, examinà dos còdexs visigòtics de la catedral de Burgos el 1949. Llàstima que no es va fixar en un altre manuscrit visigòtic palimpsest litúrgic que hi vaig descobrir allí mateix el 1967.

De fet, els palimpsests visigòtics són més del que es creu correntment. En són prova, a més del *Commicus* de París-Carcassona, el de Burgos i el del bisbe Cardona a Madrid, ja citats, el còdex 76 de la Biblioteca Universitària de Madrid, descobert el 1960 per Díaz y

Díaz, també litúrgic pel que sembla, i dos més, un de Toledo i un de l'Escorial que vaig donar a conèixer el 1956.

El mateix infatigable Manuel C. Díaz y Díaz, òptim paleògraf, ha publicat el 1969 un estudi complet d'un altre còdex cèlebre: l'anomenat *Samuèlic*, manuscrit 22 de la catedral de Lleó. Cito el treball perquè aquest còdex a més d'un full que podria ser del segle VIII en cursiva visigòtica, conté la correspondència del bisbe Brauli de Saragossa, que era de probable origen gironí.

Entre els fragments de còdexs que poden interessar-nos aquí caldria mencionar els d'un *Forum Iudicum* de Ripoll conservats a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, del segle IX, publicats per don Felipe Mateu i Llopis, el 1962, que provindrien de Girona; entre els còdexs isidorians de Ripoll, uns fragments que vaig editar el 1961, que presenten una empremta carolina molt accentuada el fragment d'exegesi irlandesa en escriptura visigòtica, publicat per E. A. Lowe el 1960, de lletra certament visigòtica però amb una influència insular ben clara en el traçat i abreviatures. I, per acabar, dels còdexs il·luminats per miniatura o il·lustració d'estil visigòtic mossàrab i d'origen català no en tenim cap mostra. En canvi, sí que conservem més d'una peça excepcional d'origen intrapeninsular que fa honor a aquest estil d'art decoratiu. Em refereixo als comentaris a l'Apocalipsi de Beat de Lièbana, conservats a la catedral de Girona, d'origen castellà. El 1962 una casa suïssa n'ha editat el facsímil a tot color i mida natural amb una introducció del Dr. Jaume Marquès i un estudi del conegut historiador de la miniatura catalana, Wilhelm Neuss. Aquest manuscrit està mancat d'algunes miniatures; les que hi falten han estat estudiades el mateix 1962 per Carlos Cid Priego, comparant aquest Beatus visigòtic amb la seva còpia carolina feta a Girona cap al 1100 i conservada ara a Torí.

En acabar aquesta exposició desitjaria que copséssiu la importància que ha pres la paleografia entre les ciències historicofilològiques, la renovació a què està sotmesa, gràcies, entre elles, a la codicologia; com ho mostra també, la modesta participació catalana, recent dins de la paleografia llatina i en un camp tan concret i especialitzat com és l'escriptura i la codicologia visigòtiques.

Catalunya i la tecnologia com a fet cultural: adequació de l'ensenyament tecnològic universitari

Discurs llegit el 4 de novembre de 1982
en la sessió inaugural del curs 1982-1983

Enric Ras i Oliva
Membre de la Secció de Ciències

Sempre he estat altament respectuós amb el temps d'altri. Sóc conscient del privilegi que és viure, bé sigui amb el goig de l'acció, de la creació, o passivament tot fruint del luxe que és la cultura o la contemplació de la natura. Sé que mai no podré retornar-vos els minuts que us prenc. És el meu problema!

Comprenc que en aquest acte em cal sortir de la closca de la meva especialitat estricta. Forçat a triar, l'opció ha estat pel preocupant fet cultural que és la tecnologia respecte a Catalunya.

M'agradaria de poder justificar l'oportunitat del tema, i no ho crec difícil. Una altra cosa és l'encert que jo pugui tenir en tractar-lo, especialment considerant la limitació del temps disponible. Això m'obliga a la concisió i a recórrer a esquemes i imatges mancats de matisos, quan fins ara la característica del progrés ha estat la complexitat creixent.

En plena crisi de la cultura occidental, la majoria dels països han entrat en un túnel del temps de negror generalitzada. Però recordem que crisi segons l'accepció etimològica grega (*krisis, κρίσις*) és decisió. Hom pot

viure en crisi permanent sense que això suposi necessàriament malaltia. La malaltia prové sovint de l'acumulació de problemes per ajornaments de decisions. Fet que s'agreuja amb el ritme accelerat del progrés. Aquest, degut, en bona mesura, al factor tecnològic. Curiosament, en els diccionaris actuals la primera accepció de crisi és mutació en una malaltia. Evidentment l'etimologia ens dóna lliçons de la natura de l'esperit humà.

Plantegem-ho ja d'antuvi: avui se sap que tant els individus com els pobles tenim grans reserves potencials de creació i de voluntat adormides que és saludable de posar en acció. Si la nostra gent se'n convenç, haurem trobat un recurs per a combatre la degradant angoixa dels temps que vivim. Certament cal educar la capacitat d'adaptació al canvi. I decisió i seny per tal d'esquivar paranys: però sense riscs no hi ha progrés. Crec, doncs, adient de parlarne davant un auditori diversificat i significatiu com el present, perquè l'esdevenidor depèn, essencialment, del capteniment col·lectiu del país.

Quants cops he sentit sentenciar, amb simplisme, que Alemanya l'han feta els enginyers. Error! Ha estat un poble instruït que ha constituït una bona terra de cultiu per al desenvolupament tecnològic, i no solament el tecnològic.

Em plau l'exercici de defugir l'egocentrisme, però sóc conscient de no poder-lo excloure. Per allò de les dites i qui les diu, haig de fer una confessió: en visitar Florència m'envaeix un goig que em penetra per tots els porus, els pulmons semblen voler esclatar. Sapigueu, doncs, que en veure un centre fabril en activitat, que dóna treball, que fa i res no demana, sento un goig semblant. Una indústria és una realitat cultural vivent, que vibra de joventut o lluita contra la decrepitud, i sovint, com l'art, és manipulada per mercaders o marxants. Com qualsevol manifestació cultural, pot ésser contaminant. Ah! No espera l'elogi; però deixeu-me que, per haver-hi conviscut tota una vida, per un cop li'n dediqui un jo. No sóc, però, un tecnòcrata, o voldria no ser-ho.

La tecnologia, fet cultural. Del canvi imprevisible

És prou reconeguda la participació creixent de la tecnologia dins la cultura occidental. Són molts els retrets que li fan, i no pas perquè no hagi assolit, en general, les fites parcials que se n'esperaven, ja que, en molts aspectes, les ha ultrapassades. Principalment, els blasmes provenen del mal ús que sovint se n'ha fet. Per què no dir-ho? El procés tecnològic, en tants períodes exponencial o amb realimentacions, ofereix creixements atzarosos, en ocasions amb característiques canceroses. També és un fet observar que un problema resolt en crea sovint d'altres (complexitat creixent). Com ho és el fet que a major volum de coneixement científic correspon més superfície fronterera amb l'ignot (conscienciament).

Mai la humanitat no ha acumulat tants problemes. No és una aprensió, és realitat! La velocitat amb què ara ens envesteixen nous problemes no és sinó la mateixa velocitat, però

de signe contrari, amb què la tecnologia progressa acceleradament vers el seu encontre. Som nosaltres els qui ens aboquem precipitadament sobre els problemes nous.

En un altre temps, l'home podia arranjar-se amb les normes de vida dels avantpassats. Fa ben pocs anys, amb extrapolacions generalitzades, hom creia, vanitosament, de poder preveure i planificar l'esdevenidor. Avui sabem que el mètode no és de fiar per les mutacions i trencaments de ritmes, per crisis impensables. Ben altrament, cal comptar amb la imprevisibilitat del futur, també accentuada pel procés accelerat de la història. Al final del segle, per al qual ja cal que ens preparem, estarem davant problemes ara desconeguts o quantitativament inesperats. I la qüestió és que en diversos aspectes ens cal planificar per a un termini de quinze o vint anys amb tecnologia avui ja verificada, o acceptar un risc major.

El fet és que amb la ciència dominem un potent enginy però, voltats d'incertesa, no sabem vers on guiar-lo. La tecnologia, abassegadora, domina la natura, però aquesta emmalalteix en no ser-li reconegudes les seves lleis.

És, doncs, contraproduent l'avenç cientificotècnic? El nostre prestigiós col·lega de l'Institut, Dr. Margalef, digué: «la ciència pot ampliar la llibertat però no pot reduir la nostra responsabilitat ni com a individus ni com a col·lectivitat». Aquí hi ha dos mots clau: llibertat i col·lectivitat. Essent així, el valor llibertat fa poc atractívola l'elecció de deturar el progrés cientificotècnic, idea que cal no confondre amb la del creixement nul, que alguns proposen, o amb la de la simplificació de la vida que tants abonen. S'està evidenciant, això sí, que la societat ha de canviar. Realment ja som en el canvi, bé que els millors homes confessen que no saben on porta. En un punt hi ha concordança, en l'assoliment imprescindible de la responsabilització de la col·lectivitat, l'altre mot clau! I és això que fa pessimistes a molts.

El 1974, Giscard d'Estaing declarà: «El món és desgraciat perquè no sap on va i perquè intueix que si ho sabés descobriria que va a la catàstrofe.» Peccei, president del Club de Roma, hi remarca un doble error: d'una banda presentar una situació sense sortida, de l'altra insinuar que la ignorància és bona per a alleugerir mals socials.[1]

A la tesi pessimista cal encarar-hi l'optimista que, com al segle passat, dóna confiança a la ciència i a les aplicacions que en resulten. Se'ns diu: actualment hi ha més investigadors en acció que en totes les èpoques precedents aplegades; els processos innovadors s'interaccionen; els bancs de dades i la informàtica augmenten el potencial humà d'una manera que fa pocs decennis no es podia ni pensar; sorgeix la *robòtica* ja en expansió; i quant més no s'està fent amb un abast imprevisible, com és ara en el camp de la biotecnologia!

L'antropòleg català Raimon Panikkar ens parla de l'home prehistòric, amb consciència de passat, de l'home històric, amb consciència de futur, de velocitat, i de l'home transhistò-

1. PECCEI, A., *Testimonio sobre el futuro. Reflexiones del Presidente del Club de Roma*, Madrid, 1981, p. 129.

ric amb un nou grau de conscienciament. Si el primer gran pas fou possible, per què no creure en la possibilitat del segon, davant la necessitat que hi empeny? Ni tan sols amb informació no reaccionarà l'instint col·lectiu?

El tema atrau com un abisme, però no em sento cridat a endinsar-me en aquest quòdlibet. He de prendre posició i penso que, com a poble demogràficament petit que som, ens cal seguir la sort d'Europa, bé que influint-hi. Fa ben poc, el demògraf català del nord Dr. Sauvy, amb un optimisme per al qual l'edat no fou obstacle, digué:[2] «el camí és clar: consisteix enterament en el retorn a la jovenesa […]. Tots hem de lluitar, sobretot a les universitats, perquè es faci plena llum damunt els mals que ens soscaven i que es poden resumir en un de sol: l'envelliment. Unim tots els nostres esforços per enfilar el camí oposat, el camí de la vida.»

Però, siguem realistes, cal que ens preguntem si el conscienciament és una maduració que envelleix i, eventualment, quin pot ésser el guariment del mal.

La desocupació

Res no hem dit de la desocupació, i som davant un problema molt afectat per la tecnologia.

És sabut que, al segle passat, els obrers francesos destrossaren amb els seus socs, *sabots*, els telers nous que els deixaven sense feina. I així crearen, sense saber-ho, el mot *sabotage*.

Això em porta a un camp que no és ben bé el meu. Però necessàriament i resumida cap parlar-ne. Problema vell que, amb el procés tecnològic creixent, pren caires nous. Per tal d'encarar-lo amb la deguda autoritat, ho faré basant-me en la conferència que, el maig del 1980, pronuncià a Barcelona el Premi Nobel d'Economia Wassily Leontief. Això té l'avantatge de possibilitar l'esmena de qualsevol falòrnia o involuntària atribució falsa que jo li pugui fer. Aquell qui hi estigui interessat, pot recórrer a la publicació que de la dissertació feu, amb l'original en anglès, la Caixa d'Estalvis de Catalunya.

Recordem Leontief com a director de l'Institute for Economic Analysis de la Universitat de Nova York.

Amb la introducció dels ordinadors i amb l'automatització de la indústria no solament s'anirà substituint el treball físic sinó també funcions intel·lectuals. Durant molt de temps la *desocupació tecnològica* s'ha resolt amb reducció de la jornada laboral i amb el creixement del nivell econòmic de la vida. En cent anys es passà de setanta hores setmanals a quarantadues. Però, d'ençà de la Guerra Mundial, la jornada ha disminuït ben poc. Cal afegir que, amb la crisi, actualment quasi no augmenta el nivell de vida, ni conseqüentment tampoc el consum.

2. Discurs d'investidura de doctor *honoris causa* per la Universitat de Barcelona, el 9 de juny de 1982.

Una possibilitat de combatre la desocupació, ens diu Leontief, és de crear nous llocs de treball, però, afegeix, fa seixanta anys calien uns 10.000 $ per donar feina a un treballador i ara en calen uns 60.000 (òbviament es refereix als EUA).

Hi ha, d'altra banda, l'exigència creixent de la qualitat de la vida, en particular de combatre la contaminació. Leontief explica que determinada foneria de coure representà, als EUA, la inversió de 450 milions de dòlars, una tercera part dels quals, 150 milions, es destinaren a equips anticontaminants. Amb tot això hom donà ocupació a cinquanta obrers. Fa l'afirmació: «Si intentem de resoldre el problema de la desocupació tecnològica amb indústria, haurem de cobrir tot el món de fàbriques i aleshores el problema serà qui consumirà tots els productes fabricats.»

Torna a tenir sentit l'opció de parar el progrés tecnològic? Això, fins ara, ha topat amb el sentit innat de l'home vers l'avenç on sigui possible. I si un país frena i l'altre no, diu Leontief, les conseqüències són previsibles. Recreix el pessimisme…? Diguem, però, que la qüestió no és de frenar el progrés, és d'adequar-lo.

Paradoxalment, són tants els problemes i l'obra que al món cal endegar, que la feina és inexhaurible. Som davant una qüestió de reordenament només soluble per l'educació. Si perillosa és la desocupació, reguardós és l'oci; únicament és solució el lleure enriquidor o creatiu. No n'és l'estancament del potencial humà, ben altrament, no li mancarà treball al poble que sàpiga desfermar-lo. El treball crea feina.

Busco concentrar-me en allò específic del nostre país però no puc evitar d'enquadrar-ho en un marc més ampli. Això m'obliga a examinar, mal que sigui amb un parell de llambregades, el debatut problema de

Les dues cultures

El jove ha passat, de tenir-hi fe,
a tenir por del futur.[3]
Thomas Forstenzer

L'escissió en cultures humanista[4] i cientificotècnica és palesa, especialment des que al segle passat es produí la separació de béns, atribuïble al creixent enriquiment d'ambdues cultures. Principalment la segona, pel fet d'ésser fàcilment transmissible, cosa que la fa additiva amb elevat rendiment. La transferència de la saviesa és, per natura, dificultosa i no cal dir-ho de l'experiència humana que cadascú ha de recomençar.

3. I Trobada de Joves de les Ciutats de la Mediterrània, a Barcelona el juliol de 1982.
4. Entesa com aquella que col·loca l'home com a centre del seu interès.

A la separació seguí desconeixença i mútues menyspreances. Hi contribuí el prestigi del racionalisme del segle passat que, amb la ciència, oferí la gran esperança d'una vida millor. Així es produí un fort escorament del costat de la cultura cientificotècnica, alhora que, d'aquesta, hom en féu empraments abusius. En descàrrec, hom addueix que la ciència i la tècnica són neutres, que la bondat o avolesa en resulten de l'ús, que les crítiques que reben mostren mancances de l'ètica, del behaviorisme i del pensament filosòfic, que cal que davallin a l'operativitat i a l'utilitarisme entesos amplament. Però, no és això una petició de relligament de les cultures?

Avui hom és conscient de la forta interdependència entre els problemes de l'home i, com s'ha observat, la solució d'un pot crear, fins i tot, disfuncions imprevistes. És urgent d'establir la consciència generalitzada de la supeditació a concepcions globalitzants.

Certament, els sabedors universals i homes de fets del model de Leonardo da Vinci, pintor i enginyer, escultor i inventor, filòsof i arquitecte, avui són irrepetibles, però un veritable enginyer actual cal que sigui fantasista i coneixedor humà. Inversament, la cultura humanista deixa d'ésser-ho en ignorar la realitat del component cientificotècnic. Més encara, bé que desconeixem vers on ens porta el canvi, avui més que mai la ciència i la tecnologia constitueixen necessaris alçaprems per tal d'elevar el nivell cultural d'un país. Cultura progressivament més necessària per a humanitzar el progrés.

També és clar que els especialistes són cada cop més imprescindibles per a afrontar problemes inajornables (nutrició, salut, energia, preservació de la natura, etc.). Cal, això sí, bandejar les visions massa emmarcades, la tecnocràcia.

Igualment poden ésser perilloses concepcions utopitzants o d'horitzó, sovint atractívoles. Però, qui pot prejutjar-les? No es veu altra solució sinó confiar la tria a la col·lectivitat informada de l'*escenari*, de la incertesa i dels riscs del fer i del no fer. És la conclusió a què solen arribar els pensadors actuals davant el canvi obligat, puix que els resultats dels gabinets d'estudi dels assaigs artificials de laboratori o de fàbrica no sempre concorden amb els inqüestionables de la realitat.

Es tracta de preparar una societat cultivada. I aquí sembla útil de recuperar de l'oblit una definició, que en donà Langevin, difícilment millorable,[5] que diu: «Ésser cultivat és haver rebut i desenvolupat constantment una iniciació en les diferents formes de l'activitat humana, independentment d'aquelles que corresponen a la professió, per tal de poder entrar en contacte, en comunió, amb els altres homes.»

Sempre m'ha intranquil·litzat la idea que els universitaris que no hàgim assolit aquest estadi som homes potencialment perillosos. I és cas que tant poden trobar-se entre especialistes de l'energia com de la poesia o de l'ecologia.

5. Conferència de l'11 de juny de 1931, al Musée Pédagogique, que trobareu a: Paul LANGEVIN, *La pensée et l'action (textes recuellis par R. Labérenne)*, París, 1964.

Tot això fa aparent una funció encara poc desenvolupada, d'una universitat realista i cultivada, la comunicació *extramurs* amb estil planer. Es tracta d'un *life-long learning* generalitzat, i alhora de fer i d'adquirir enteniment (paraula tan catalana!) talment com demana Langevin.

Pot resistir Catalunya el ritme de la cursa tecnològica actual?

Dins el panorama mundial, Catalunya és poc més que una nou navegant en el mar tecnològic. Fins i tot amb la inserció a Espanya no ofereix un canvi substancial d'escala. Però la sola petitesa física en circumstàncies normals no pot disculpar uns baixos nivells tecnològic o econòmic. Diré més: crec que els països petits, amb voluntat, tenen majors possibilitats de reeixir que els grans.

Observem-ho:

A l'annex d'aquest escrit s'apleguen dades, referides a l'any 1981, de les rendes per càpita corresponents als països de l'OCDE. Entre 24 estats, Espanya n'ocupa el lloc 20è. Però remarquen que, en els sis primers llocs, s'hi troben cinc països amb nombre d'habitants de nivell semblant al de Catalunya, i entre els sis següents n'hi ha quatre. EUA queda en 10è lloc i el Japó en 14è.

Els països petits tenen bones possibilitats de reeixir en aspectes educatius, i notem que justament l'assoliment del nou nivell educatiu col·lectiu constitueix l'esperança de sortida de les crisis cultural i econòmica que ens ofeguen. També són els països que saben realitzar millor el pensament aristotèlic segons el qual el tot pot ésser més que la suma de les parts.

Venturosament, Catalunya és un país de pedagogs, però l'educació ha d'ultrapassar la fase jovenívola i abastar edats lliurades a lluites sovint aspres. Quanta prometedora educació adquirida hem vist malmesa per ulteriors enduriments!

Inserida a Espanya, Catalunya cal que ajudi altres pobles, per solidaritat. No disposa d'una bona infraestructura cientificotècnica, migrada a tot Espanya i fortament centralitzada. Malgrat tot, constitueix una de les nou grans zones industrials d'Europa continental.[6]

Amb la guerra contra l'URSS, Finlàndia perdé més del 10 % del seu territori, el més ric i industrialitzat. Tot i la seva supeditació política ha assolit una economia d'entre les més sanes d'Europa, òbviament modesta. Té baixa taxa de desocupació, bona productivitat i persistent creixement. No és el cas de la Catalunya actual; què succeeix?

El pragmatisme és obligada servitud dels països petits. Això, però, no és contrari a l'esperit català. Ben altrament, àdhuc ens ha estat criticat aquest capteniment, fins a crear-nos

6. Baden-Würtenberg, Renània-Westfàlia, Holanda, Baviera, París, Catalunya, Bèlgica, Nord d'Itàlia, Lió.

un sentiment de culpabilitat, per bé que és un dels aspectes que ens identifica amb el taranà europeu.

Amb una certa exageració hom ha dit que, segons una vella constatació, el producte mediocre expulsa el bo. Diguem-ho millor: el producte suficientment bo expulsa l'excel·lent.

Anglaterra fou l'avançada de l'esclat tecnològic. Les seves màquines i els seus teixits eren superiors a qualssevol altres. Foren menystingudes les primeres competències que vingueren del costat d'Holanda i d'Alemanya, les qualitats inferiors que oferien no inquietaven. Equivocació! Fou cosa del passat? Ens ha d'alliçonar el cas del Japó amb una moderna entrada al món tecnològic, sense deixar-se colonitzar, mitjançant avisats processos que són exemples d'això que exposem. Estem davant l'important concepte del producte adequat, que s'estén a la indústria i que cal introduir a l'ensenyament, idea que ens ensendera vers el meu propòsit.

Catalunya no solament pot resistir la cursa tecnològica; indefugiblement cal que s'hi lliuri per tal d'assolir el redreçament cultural.

Fa ben pocs mesos, en aquesta mateixa sala escoltàrem el director del prestigiat Institut Weizmann d'Israel, l'enginyer David Moushin. Afirmà el seu convenciment que Israel avui no existiria si en el mateix naixement de l'Estat no s'hagués iniciat la instauració d'una eficient infraestructura cientificotècnica. És exagerat de parlar així? Bé que justificà aquella afirmació. N'hi haurà prou de resumir que 1/3 de l'exportació d'Israel és constituït per productes nascuts al país i que el 1990 és propòsit d'assolir el 50 %.

Catalunya pot redreçar-se en el camp tecnològic si en té voluntat col·lectiva, però ens caldrà seny i luciditat perquè no ens queden gaires marges per a errors.

Tecnologies i indústries adequades

La designació de *tecnologia adequada* (escaient o apropiada) és relativament recent, però la necessitat n'era pressentida. Ja en el report de la Comissió I de la *Conférence internationale sur les tendences de l'enseignement et de la formation des ingénieurs*, organitzada per la UNESCO el 1968, hom pogué llegir: «No és possible de transferir en bloc estructures d'ensenyament o d'indústria d'un país a un altre amb reeiximent. Àdhuc els assaigs de transferència parcials no solen ésser coronats per l'èxit.»

El juliol del 1980, les agències difongueren la informació segons la qual la Xina post-Mao constatava que la introducció indiscriminada de la tecnologia moderna, principalment procedent dels EUA, sovint oferia inconvenients a causa de les circumstàncies socials i econòmiques del país.

El govern dels Països Baixos, amb la col·laboració de l'International Labour Office

(OIT), a la darreria del 1977 organitzà una reunió d'experts per tal de definir i promoure la tecnologia adequada.

L'expansió industrial dels anys seixanta a Espanya es desenvolupà, en gran mesura, sense adequació. Interessava la ràpida posada en servei dels processos de producció, sense entrebancs, per tal d'aconseguir beneficis immediats. Per això fou expeditiu d'importar tecnologia *enllestida*, tot fent bo l'exabrupte «que investiguen ellos». Generalment no hi havia altra ambició sinó beneficiar-se del mercat interior. Sovint la tecnologia s'importava innecessàriament o inapropiada. Bé que en podríem parlar de tantes fabricacions que foren abandonades! Per facilitat o condicionament, la concessió de llicències amb freqüència incloïa personal expert. Això comportava un encobert però efectiu control industrial, veritable cavall de Troia. Sovint a les empreses controlades hom els imposava llicències de les cases matrius, fossin o no necessàries, i no sempre actualitzades. És així com actualment Catalunya quasi no disposa de tecnologia pròpia i l'emprada és, en bona part, envellida.[7]

Som davant una gran tasca de l'enginyeria: adequació de productes, indústries i plans; adequació a les necessitats de l'entorn i de l'exportació convenient al país; adequació a les noves demandes de la societat que reordena valors: millora de la qualitat de vida, simplificacions, reequilibratges comarcals i ecològics, etc. Tot això es tradueix en propostes de noves o renovades tecnologies, que segons allò que persegueixen reben diferents noms: suaus, alternatives, d'estalvi, de recuperació. Així es configuren tants canvis que cal realisme per tal d'escalonar les forces i les limitades inversions disponibles. Es fa, doncs, palès que els alentiments en els creixements, la crisi, no han comportat respir en el camp de la innovació tecnològica. Ans al contrari, han creat urgències per tal d'aminorar tensions a límits perillosos. Aquestes perspectives demanen adequacions de la universitat que, apressada, no pot refusar de viure més de prop les peculiaritats del seu entorn específic, ni de retre comptes de l'ús que fa de la ciència.

No és contradictori d'afirmar que els problemes necessiten solucions o adequacions locals, alhora que visions holístiques. Avui ja és prou conegut allò que diu Sam Nilsson:[8] «Malgrat que la interdependència de tots els humans i de tots els ecosistemes obliguen a pensar globalment, a la pràctica cal que cada grup social resolgui els seus problemes locals.»

La universitat tècnica entre el pensament i l'acció

Ha estat prou remarcada la poca fertilitat de la universitat espanyola en els dominis de la ciència i de la tècnica, i també en els de la filosofia.

7. Un dels motius pels quals la productivitat dels país és inferior al 75 % de la mitjana europea.
8. UNESCO, *Scientific research and social goals,* informe col·lectiu, París, 1982.

Realment, la universitat d'arreu ha estat més o menys criticada. Ackoff,[9] amb indeguda generalització, la titlla d'inactiva. Pretesa realitat que atribueix al fet de no haver de retre comptes estrictes i de tenir la supervivència pràcticament assegurada. Actualment, però, en certs països avançats, comencen a sobrar-hi places i establiments.

L'inactivisme és propiciat pel dubte, conseller preventiu del bon pensador. A *Dels meus darrers anys*,[10] d'Einstein, hom pot llegir, referint-se a un determinat professor: «Sofria contínuament perquè les seves facultats crítiques li ultrapassaven la capacitat creadora. En certa manera, el sentit crític li matava l'amor a la pròpia progènie, fins i tot abans de la naixença d'aquesta.»

La idea, amb tant cruesa retratada, és humanitzada per Rabindranath Tagore, el poeta de l'harmonia de l'home, el qual escriu:

> Quina vergonya d'ésser tan vana!,
> digué la paraula a l'obra.
> I l'obra a la paraula:
> En veure't comprenc que pobra que sóc!

El millor antídot del dubte enervant és l'acció. Acció que estimula el pensament.

La universitat espanyola abandonà el dogmatisme però s'ha entollat en la teorització. En algun lloc havíem escrit que l'occident passà de l'*homo theologicus* a l'*homo sapiens* (racionalista, empirista) i d'aquest a l'*homo faber* (pragmàtic i eclèctic), però la universitat espanyola sembla que no gosa o que no li escau de fer el darrer pas. Exculpem-la, fins on sigui possible. Cal reconèixer el fet del baix percentatge del producte nacional brut que l'Estat espanyol destina a despeses públiques d'ensenyament, entre la meitat i la cinquena part d'allò que és normal a Europa. Afegim-hi el també baix percentatge que dedica a recerca, comparativament encara més desfavorable (0,4 %, l'any 1981, enfront del 2 % o 3 % als països europeus).

Certament, la universitat teoritzant és més econòmica. També cal dir que l'interès de la teoria és creixent. L'expansió científica requereix models d'interpretació de major abast i l'establiment d'isomorfismes que unifiquin estudis i permetin trasllats de coneixements. Però així mateix cal escoltar Max Planck en dir-nos que una teoria no té per finalitat simplement assolir la major generalitat, també cal judicar-la per la seva capacitat incisiva de donar respostes definides.

Ha estat observada una certa antítesi entre el pensament i l'acció. Malauradament els homes de pensament sovint flaquegen d'empenta. El prestigi intel·lectual aconsella l'abs-

9. De la Universitat de Pennsylvania, *Redesigning the future*, Nova York, 1974.
10. EINSTEIN, A., *De mis últimos años*, Madrid, 1951.

tenció davant la incertesa o el risc d'error. Però si defuig responsabilitats, la universitat tècnica deixa d'ésser responsable. El mètode de l'error i l'esmena és científic, tot es redueix a càlculs de riscs. L'home llatí recorre menys que l'anglosaxó a l'empirisme i a l'assaig. Certament som pobres en laboratoris d'experimentació i en bones plataformes de prova; quina és la causa i quin l'efecte?

D'aquells capteniments tradicionals i de la crònica manca de suport, en són especialment perjudicats els ensenyaments tècnic i científic. Però, fet que és pitjor, la universitat se'n ressent i de deformada passa a ésser deformant. Això és més greu en succeir en un país que allò que més necessita són realitzacions, mal que sigui amb el suport de teories foranes.

La universitat deformant discrimina l'home d'acció, que difícilment travessa els filtres d'una lògica massa estricta i no s'avé amb l'abstracció si és en detriment de la intuïció i de la concreció. Certament no es tracta de posar filtres de pas contrari, fóra igualment inconvenient. Calen sistemes de selecció que deixin pas a ambdues actituds vitals, més encara, cal que aquestes convisquin.

La universitat discriminant eixampla el fossat existent entre ella i la societat, marcadament més separador que el *gap* que curosament i persistent tracten de cobrir els anglosaxons. De quelcom semblant, el tarannà català en fóra agraït. La universitat espanyola descura la formació per a l'acció, fet més greu en tractar-se de la tècnica.

Remarquen que el Japó ofereix una mancança de premis Nobel,[11] cas que ara els preocupa. També és el d'Israel, més sorprenent en tractar-se d'una estirp que fora del seu país n'ha donat abundosament. No estem davant casos d'adequació natural, d'instints col·lectius?

La universitat esdevé infructuosa si no davalla de l'altar de la ciència, bé que també s'esterilitza si es deixa endogalar per forces econòmiques o polítiques.

El passat de l'ensenyament tècnic i el seu entorn a Catalunya

Hom ha dit que la història no fa futurologia però que dóna indicacions. El nostre Vicens i Vives deixà escrit: «La història allibera, i la nostra història és i serà essencialment alliberadora del nostre esperit.»

El Dr. Goldschmidt, director al Max Planck-Institut per a la investigació sobre la formació, sosté[12] que és més gran la influència de la societat sobre la universitat que la d'a-

11. A tall d'exemple, el darrer premi Nobel de Química, corresponent a l'any 1981, fou compartit per Fukui, primer japonès que l'assolia, i per Hoffmann, nascut a Polònia però nacionalitzat nord-americà. Els americans l'han rebut vint-i-cinc cops.

12. A *Der Beitrang der Universitäten und Hochschulen zur Ent wicklung industrieller Gessellschaften (in Europa, USA und UDSSR)*, Bucarest, 1976.

questa sobre la societat, i ho afirma en relació concreta amb Europa, els EUA i l'URSS. Però la universitat catalana ha estat un apèndix de l'espanyola. Notem que, en les ocasions que Catalunya ha creat centres propis, l'utilitarisme és faceta que ha quedat reforçada. Fem-ne un repàs breu.

Aprofitem les ajustades paraules que el Dr. Iglésias retreu del prevere Font sobre la personalitat científica del país: «seny en les investigacions, utilitat com a criteri, preferència a les veritats pràctiques».

L'ensenyament tècnic a Catalunya pot dir-se que s'inicia a la darreria del segle XVIII (1770-1808), bé que inconnexament, al si de la Junta de Comerç. Mentrestant, la Universitat de Cervera, servadora de l'ortodòxia, negligia la innovació i l'aplicació científiques.

És significatiu l'origen de l'actual Reial Acadèmia de Ciències i Arts, que no nasqué com una orgullosa Acadèmia, ans amb el nom de Conferència Físico-Matemàtica Experimental (1764). Nasqué d'un sentiment d'insatisfacció compartit per un reduït grup d'esperits de diversa procedència. Això podria permetre de suposar que el seu primordial interès havia d'anar a raure a la banda especulativa, a la teòrica. No fou això, pel desig d'introduir l'esperit científic europeu realista, cosa que es va concretar en dues aspiracions: incorporació dels mètodes experimentals; conreu de les aplicacions. Els més prestigiosos acadèmics que tingué el segle XVIII palesaren aquesta preocupació: Martí i Franqués, Salvà i Campillo, Carbonell, i Yáñez.

Hem d'esperar fins al segle actual per a poder registrar noves iniciatives catalanes cientificotècniques significatives. El component tecnicopràctic sobresurt. A Can Batlló la Diputació creà (1907) l'inicialment modest Laboratori d'Investigacions i Assaigs, per a efectuar anàlisis químiques i de productes alimentaris, i també assaigs de carbons, olis i materials per a la construcció. Però fou la Mancomunitat de Catalunya qui donà un fort impuls a la Universitat Industrial amb aportacions de la transcendència de l'Escola del Treball, l'Institut d'Electricitat i Mecànica Aplicades i l'Escola Superior d'Agricultura; també transformà el laboratori de la Diputació, que passà a ésser el Laboratori General d'Assaigs i Condicionament, el primer director del qual fou l'enginyer Esteve Terrades.

La Generalitat del període republicà revitalitzà aquells centres, i l'Escola de Directors d'Indústria adquirí un gran prestigi.

Estructuralment, la universitat estatal de Catalunya fou un calc de la de la resta de l'Estat espanyol, llevat de la del temps de la República. La Universitat Autònoma d'aquest període, amb enfrontaments, intentà d'obrir camins nous.

La universitat espanyola volgué copiar el model francès, racionalista, rígid i centralista, i fou influïda per l'alemany, academicista.[13] Sembla que a la idiosincràsia catalana hauria escaigut el model anglosaxó, liberal i pragmàtic.

13. Escola de l'art de l'ús de l'intel·lecte (Fichte).

El primer ensenyament tècnic connex, al nostre país, s'establí el 1851 amb l'Escuela Industrial Barcelonesa, que tingué de primer director Josep Roura, procedent de la càtedra de Química de la Junta de Comerç. Però el grau superior de l'ensenyament només es podia cursar al Real Instituto Industrial de Madrid, fins l'any 1857, quan li'n fou conferida la facultat a l'Escola Barcelonesa. L'article 49 del RD del 1850, que promulgà el naixement de l'ensenyament industrial a Espanya, establia: «Los programas de las diferentes asignaturas industriales en todos sus grados se formarán anualmente por los profesores del Real Instituto Industrial […].»

És remarcable l'atenció que la premsa catalana dedicà a l'Escola, fet que malauradament ara no es dóna. El doctor Josep Montserrat ens ho fa veure amb la recent tesi doctoral referent a l'Escola d'Enginyers Industrials del període 1850-1873. Especial interès li dedicà la *Revista Industrial*, creada per Gaietà Cornet, antic alumne de l'Escuela Industrial Barcelonesa. Ja de bell antuvi, i amb persistència, hom li objectà l'enfocament purament teòric amb oblit de la formació pràctica.

El Dr. Montserrat ens diu: «[…] el material provinent de la Junta de Comerç constituïa un cos molt important, i durant molts anys l'Escola Barcelonesa va funcionar sense cap altre.»

Una carta de Roura, dirigida al Ministre de Foment, tres anys després de la inauguració de l'Escola, ho confirma: «[…] debo participar a Vd. que esta Escuela Industrial jamás ha recibido del Gobierno máquinas ni aparatos de ninguna clase […].»

Anys més tard una activa Junta de Fàbriques s'ofereix a l'Escola per tal d'organitzar visites a les indústries.

En el pas del curs 1852-1853 al 1853-1854, el nombre d'alumnes de l'Escuela Industrial Barcelonesa minvà estrepitosament de 899 a 340. El Dr. Montserrat ho explica «[…] per l'elevat grau de teoria de què es revestia l'ensenyament […]».

De Madrid també arriben crítiques, especialment per l'utilitarisme, únic per al qual se'ns veia dotats. Si més no, es posen de manifest discrepàncies serioses. La realitat és que entre el 1860 i el 1866 s'extingeixen les Escoles ja superiors de Gijón, Sevilla, València i Bergara, i el 1867 fins i tot el mateix Real Instituto Industrial de Madrid. Durant trenta-dos anys l'Escola de Barcelona fou l'única a Espanya on hom podia cursar l'Enginyeria Industrial.

Adequació a l'avui de l'ensenyament tècnic

Cal que sense feblesa ens enfrontem al repte d'entroncar amb l'accelerat canvi o conformarnos a romandre en el colonialisme tecnològic.

El Tractat de Roma, instaurador de la Comunitat Econòmica Europea, prescriu la llibertat de circulació i d'establiment.

Preguntem-nos què requereix la bona formació professional en tractar-se de l'enginyer. La FEANI (Fédération Européenne d'Associations Nationales d'Ingénieurs) textualment diu que «reposa sobre dos elements fonamentals»:

— una cultura general i científica o una formació tècnica adquirida per via escolar;
— una experiència professional deguda a la pràctica de la funció i afavorida pel valor propi de l'interessat.

Però és el cas que les nostres universitats atorguen la qualificació definitiva d'enginyer. Millor fóra de refusar aquesta responsabilitat i limitar-se a expedir certificats acadèmics d'enginyeria. En qualsevol cas és apressant que l'alumne inicïi l'aprenentatge de la funció a la indústria i més encara que descobreixi, tan aviat com sigui possible, l'eventual valor propi per a la professió. Això únicament es pot assolir mitjançant concerts amb la indústria (*training* d'estudiants, ensenyaments *sandwich*), pràctica ja estesa a les bones universitats europees, però quasi inexistents a les nostres.

A Catalunya té un interès especial la indústria petita i mitjana (IPM).[14] Abans de la crisi no havia rebut l'atenció que mereixia.[15] En parlar-ne, es donen valors orientatius de participació des del 50 % fins al 95 % segons que facin referència a la producció, a la inversió, al nombre de treballadors o al d'indústries. Valors imprecisos, però suficients per a copsarne la importància. Remarquem, d'una banda, la proclivitat de l'esperit català per la IPM, i de l'altre costat que és la més autòctona pel que fa al capital i encara més quant a direcció.

No sense sorpresa, s'ha vist que es tracta del tipus d'indústria més flexible i resistent davant les urpades de la crisi. És aquella que, en aquesta fase, més llocs de treball genera. A casa nostra, del seu tradicional desenvolupament, meritós, en ve, però, el retard tecnològic que sofreix sovint. És justament la IPM qui necessita més el suport de la universitat, a causa de la seva capacitat limitada de disposició d'especialistes propis. Però cal que la universitat li parli amb llenguatge entenedor i s'hi adeqüi quant a escala.

Per què amb aquesta perspectiva pràcticament s'ignoren la universitat i la IPM? Algú parla de malfiança, que no és el cas; sí que hi ha manca de comunicació, desconeixença. Per què la pèrdua de mutu interès que, com s'ha vist, en algun grau existia a l'origen dels ensenyaments tècnics a Catalunya? Per què, si avui la indústria requereix cada cop més el suport cientificotècnic? Per què, si el millor recurs per a pal·liar la desocupació a l'enginyeria és guanyar-se la confiança de la IPM? I no és, per regla general, l'ens amb més formació cultural

14. Concepte d'ús freqüent que admet diverses definicions. La més simplista i corrent és: fins a cinquanta operaris hom la conceptua d'indústria petita i fins a cinc-cents, de mitjana.

15. Finalment rebé l'interès dels més elevats organismes. A Europa, de l'Assemblea de Parlamentaris del Consell d'Europa entre altres.

el responsable de la bona entesa? Si hom respon que l'ensenyament superior està pensat a escala de la gran indústria, hom en descobreix la inadequació al país.

L'adequació a la IPM suposa capteniments preferents per a les recerques aplicada i de desenvolupament. En certes classificacions, a la darrera hom li treu el qualificatiu de recerca; aquest fet pot ajudar a explicar que el desenvolupament sigui menysvalorat a la universitat.

És necessari respectar la llibertat d'indagació, la immanència de l'estudi. Cal que l'Administració promogui la recerca bàsica, malgrat que sigui a fons perdut, per les seves funcions: formativa, de relació, d'entrenament, d'atenció vocacional i d'aprofitament de cervells privilegiats. D'altra banda, cal no forçar uns enfocaments massa utilitaris a la recerca bàsica atesa la dificultat de preveure les evolucions posteriors dels resultats. Malauradament, la migradesa de mitjans de la universitat espanyola motiva la fuga de cervells, i les temptatives de reincorporació sovint no reïxen.

Per a l'èxit cal partir d'uns mínims de recursos i de caliu. En aquest sentit hom diu que la recerca pobra no és rendible. Per assolir la *massa crítica* cal triar camps de recerca on les proporcions cervell-inversió-temps disponible se situïn en posició favorable, tot evitant diletantisme científic. Malgrat el risc de la pèrdua de científics, l'acoblament a projectes internacionals és un substitutiu ineludible en tractar-se de recerca en dominis que no podem abastar (cas del CERN).

Per tal que sigui fruitosa, la recerca ha de reeixir en un temps útil. El cicle vital dels productes és cada cop més curt i hom no en pot perdre la primera edat.

El llarg tren de les recerques, bàsica, aplicada, d'adequació i de desenvolupament, cal agafar-lo en marxa. És aquest el motiu de la recomanació de l'OCDE,[16] dirigida a l'Europa occidental, d'afavorir les recerques d'aplicació i de desenvolupament amb la base dels coneixements científics d'altres, sense, però, abandonar la recerca bàsica. Orientativament hom sol acceptar que per al rendiment de les inversions, les proporcions de despeses dedicades a la recerca bàsica, a l'aplicada i al desenvolupament cal que siguin dels ordres 1, 3 i 5 fins a 10, en dependència de les circumstàncies de cada país. En el cas de la Catalunya actual cal reforçar els nombres relatius finals. Però l'esforç serà malaguanyat si no s'equipen bons laboratoris industrials, visió que tingué la Mancomunitat.

En tractar-se de les recerques aplicada i de desenvolupament, són convenients i estimulants modalitats de devolució parcial d'ajuts. En considerar els beneficis de la recerca, eventualment caldrà distingir entre el de qui la promogué, el del país i el de la societat, sense menysprear el factor del prestigi.

El que hem exposat admet representació mitjançant la dita piràmide de la recerca: dels tres troncs que hom en considera, el bàsic correspon al desenvolupament, el del cim a la

16. Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación, *Investigación e innovación tecnológica en la industria*, Barcelona, 1979, p. 45 i 213.

recerca fonamental. Els països amb migrats recursos i mercats, obligadament tenen piràmides de representació amb bases amples en comparança amb l'alçada. Cal remarcar que el Japó ofereix la mateixa característica. Afegim-hi que tradicionalment havia estat un país amb saldo advers de *royalties*. Llevat de dos o tres països, tots el tenen desfavorable, en ser-los més econòmics aquesta política. En efecte, la piràmide dels riscs corresponents a la recerca és invertida, ço és: màxim risc per a la recerca fonamental.

Seria forassenyat que Catalunya no s'adeqüés, com, en un altre sentit, tampoc no ho féu en decennis passats. Ara, però, fóra més greu.

Un altre factor important és que la despesa suportable per la recerca tecnològica és funció de la potència difusora que hom té del producte. Tot això fa palès que en tractar-se de la IPM, la recerca d'innovació generalment cal que sigui econòmica. Bon recurs per a assolir-ho és l'estreta col·laboració del tècnic amb l'avesat, dins l'ambient de la indústria.

Hi ha dues realitats que cada cop fan més necessari l'ajut de la universitat, que són: l'escurçament del temps de pas del coneixement científic a l'aplicació, i la disminució del de vida del producte, altrament dit, el ritme creixent de les substitucions necessàries. La universitat disposa de cervells i d'informacions diversificats que permeten de fer convergir enfocaments simultanis sobre cada problema.

Acabament

Cal respondre a la qüestió crítica que m'he plantejat. Per a això no tinc altra qualificació sinó, en el decurs de prop de quaranta anys, haver conviscut amb la indústria del país i haver conegut un nombre semblant de promocions d'enginyers. Tot el goig de la meva vida em ve d'ells. Però d'això ara procuraré d'oblidar-me'n. La resposta serà condicionada, perquè el reeiximent no pot ésser assolit sense una bona dosi de voluntat.

Catalunya pot redreçar-se tecnològicament, i Espanya ho necessita. Reprenent el començament d'aquest parlament, l'home té adormida una bona part del seu potencial anímic, l'exercitació de la qual li és saludable. Si el desvetllament és col·lectiu, en resulta un efecte multiplicador. Davant aquest potencial disponible, la petitesa física del país és un fet secundari i, en certs aspectes, fins i tot beneficiós, segons que hom ha pogut constatar.

La participació cultural de la tecnologia, ciència aplicada que és, va en augment. Avui ofereix eines potents i variades, però encara cal realitzar el major dels invents, el del progrés adequat.

Les perspectives de futur indiquen l'educació com a recurs per tal de desvetllar l'instint de conservació col·lectiu de l'espècie vist que, i aquesta és la novetat, l'instint individual, que cal no ofegar, no és suficient.

Se'ns configura una universitat més sensible i amb extraversió: obriment alhora a l'humanisme i al realisme, informació *extramurs* útil i educativa, contribució a l'entorn i captació no solament per branques i fulles esteses, sinó també per un fort arrelam.

A posta m'he referit, principalment, a la universitat tecnològica, però observem que, amb visió més ampla, el nostre Institut sembla pensat com a mitjancer actiu per a la tasca de refosa cultural a Catalunya. No ho fou veritablement? I cal dir també que l'han de motivar, especialment, els problemes d'adequació a l'entorn català.

És prou evident que una gran part del desenvolupament cultural és fet fora de la universitat. No foren professors universitaris: Leonardo, Copèrnic, Descartes, Malebranche, Spinoza, Rousseau, Pascal, Voltaire, Gaudí, Picasso. Tampoc no ho foren un inacabable reguitzell de tecnòlegs: Watt, Cartwright, Jacquard, Krupp, Stephenson, Lebon, Siemens, Goodyear, Wilcox, Bessemer, Casablancas. Però, sobretot, quanta riquesa cultural ha sorgit de l'anonimat! Ningú no és sobrer per a aquesta tasca, només cal que hi hagi voluntat, si més no tots podem contribuir a formar la imprescindible pinya del castell.

En definitiva, tots plegats hem de fer del passat i del futur la tasca d'avui per tal de donar la confiança i la joia d'ésser a un poble, tasca inexhaurible i font d'il·lusió.

I ara perdoneu-me, pel temps que us he robat.

ANNEX

RENDA PER CÀPITA ALS PAÏSOS DE L'OCDE – ANY 1981
Font: Banc Mundial i OCDE

	Renda $	*Població × 10^6*	*Superfície × 10^3 km^2*
Confederació Helvètica	16.440	6,5	41
Alemanya	13.590	60,9	249
Suècia	13.520	8,3	450
Dinamarca	12.950	5,1	43
Noruega	12.650	4,1	324
Bèlgica	12.180	9,8	31
França	11.730	53,5	547
Luxemburg	11.640*		
Països Baixos	11.470	14,1	41
EUA	11.360	227,7	9.363
Islàndia	10.980*		
Àustria	10.230	7,5	84
Canadà	10.130	23,9	9.976
Japó	9.890	116,8	372
Austràlia	9.820	14,5	7.687
Finlàndia	9.720	4,9	337
Regne Unit	7.920	55,9	245
Nova Zelanda	7.090	3,3	269
Itàlia	6.480	56,9	301
ESPANYA	5.400	37,4	505
Irlanda	4.390*		
Grècia	4.060*		
Portugal	2.070*		
Turquia	1.560*		

* Segons l'OCDE, any 1980.

El català com a llengua de cultura moderna

Discurs llegit el 21 de novembre de 1983
en la sessió inaugural del curs 1983-1984

JORDI CARBONELL
Membre de la Secció Filològica

Senyores, senyors:

Fa una trentena d'anys, Carles Riba, aleshores president de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans, al pròleg de la segona edició del *Diccionari general de la llengua catalana* de Pompeu Fabra, qualificava de «noblement folla» l'empresa de tornar el català a la seva antiga categoria d'idioma de cultura. I afegia: «una de les més noblement folles empreses a què un poble, si es vol la minoria dirigent d'un poble, s'hagi mai llançat». Era el setembre de 1954. La llengua catalana es trobava sotmesa a una temptativa d'anorreament única, per la violència i per la definició política, en els seus més de mil anys d'existència. Potser en cap moment del segle llarg que durava, aquesta empresa no havia estat tan noble ni tan folla. Això era evident a tothom. I tanmateix les circumstàncies —lluminós eufemisme que permet de referir-se a l'enemic en presència seva—, les circumstàncies, dic, no li deixaven escriure-ho. Ni li deixaven explicar quins eren «els compromisos llegats pels patriarques de la Renaixença» de què Pompeu Fabra i els altres «intel·lectuals, doblats o no de polítics» havien pres consciència al començament del segle. Sí que podia afirmar que si «la

noblesa obliga, no caldria, però, oblidar que la follia segurament obliga a més». I tots enteníem què volia dir: sentíem bategar en aquests mots la nostra immensa esperança, que no venia d'un sentimentalisme individual sinó de la profunda fidelitat a una realitat, a una voluntat col·lectiva, difusa i no sempre racionalitzada, com difús i imprecís havia estat l'impuls que havia catapultat la vasta operació col·lectiva que des de l'inici del segle XIX té lloc, a batzegades, però sense perdre mai el fil, en el teixit social del nostre país. Aquest impuls que cal, de tant en tant, aturar-se a racionalitzar. Altrament arriscaríem, potser, de començar de nou, de reprendre defectes i desviacions ja superats, de jugar amb un bé que no pertany a ningú de nosaltres isoladament sinó que és patrimoni comú de moltes generacions de tot el nostre poble, i que s'ha manifestat amb un desig indefallent de supervivència. Analitzar quines han estat les constants que han caracteritzat la iniciativa dels catalans, des de fa cent cinquanta anys, respecte a aquest fet col·lectiu fonamental que és la llengua pròpia, i intentar de situar-les en el nostre context actual és l'objectiu —massa ambiciós perquè un home sol pugui exhaurir-lo— que em proposo d'afrontar avui.

La història de la llengua catalana és un *continuum,* sense solucions de continuïtat. Tanmateix en certs períodes el *continuum* s'aprima i es divideix. En una altra banda jo mateix subratllava que els llibres de comptes de l'Hospital de la Santa Creu, la institució pública que s'allotjava en aquesta mateixa casa on avui ens trobem reunits, es portaven en català fins l'any 1833, el mateix any de la publicació de les trobes d'Aribau. Tot al llarg del segle XVIII i a l'ample dels Països Catalans abunden les iniciatives individuals o corporatives que tenen per objectiu l'apologia, l'estudi, la millora, el conreu de la llengua pròpia —en un sentit o en un altre, la seva supervivència, una preocupació que encara avui no s'ha esvaït del tot. Ahir va fer quinze dies, l'únic diari barceloní que es publica en català es feia ressò de l'anunci de la desaparició de la nostra llengua per al començ del segle vinent i *Els Marges*, una de les revistes literàries més serioses del país, esdevenia un *best-seller* el maig de 1979 amb un estudi titulat *Una nació sense estat, un poble sense llengua?*

Joaquim Rubió i Ors deia el 1841, al pròleg de *Lo Gayté del Llobregat,* referint-se al «nostre antich, melodiós y abundant idioma», que «desgraciadament se perd de dia en dia». No parlem d'Antoni de Capmany, que ja l'havia enterrat tres quarts de segle abans: «idioma antiguo y provincial, muerto hoy para la república de las letras». I la veritat és que, malgrat els prims fils que asseguren la seva continuïtat, la llengua catalana escrita —fins i tot en el conreu literari, llevat d'un cert teatre i una certa poesia, populars o vulgars— es mantenia més en el camp privat que no pas en el públic i més com a realitat subsistent per inèrcia que no pas com a vehicle d'un projecte cultural col·lectiu.

A partir de la Guerra del Francès, finida el 1814, les iniciatives individuals a favor d'un català llengua de cultura comencen a tenir acolliment en el context social: la societat catalana canvia i va adquirint la capacitat de desenvolupar un projecte en aquest sentit. La *Gramàtica y apología de la llengua cathalana,* de Josep Pau Ballot, escrita justament durant

aquella guerra, acabava amb una afirmació de Pujades —sense citar-lo— que ha esdevingut famosa: «Pus parla en cathalá, Dèu lin don gloria». És en certa manera un recurs retòric d'esquela. No pas perquè fos partidari d'enterrar la nostra llengua, ans, al contrari: a diferència d'altres gramàtics i lexicògrafs setcentistes i fins vuitcentistes, que declaren llur intenció d'emprar l'estudi del català per a aprendre les altres llengües, especialment les dels dominadors, Ballot «preten exaltar la llengua cathalana y elevarla al mes alt grau de perfecció». La seva obra té una certa repercussió, malgrat que, a la darreria de l'Antic Règim, com ha escrit prou clarament Manuel Jorba en el seu estudi sobre la fi d'aquest període, «la llengua castellana és potenciada com a única llengua usual de cultura».

Per això, si bé no és nou que Aribau, en l'oda titulada *La pàtria,* doni a la llengua pròpia la prioritat en el sentiment, ho és, i molt, que acabi amb aquella afirmació de fe en el futur de la llengua preterida:

> é passia per ta veu son nom é sa memoria
> als propis, als estranys, á la posteritat.

Tant se val què o qui hagi de passar-hi: per damunt de totes les seves activitats professionals i intel·lectuals i tota la seva producció en castellà, un moment de lucidesa —o d'extrema sensibilitat— l'ha fet passar a la posteritat. Allò que importa no és si era conscient de la transcendència del que deia, sinó el fet que ho digués. I el fet que la societat contemporània seva, malgrat estar sotmesa a una repressió severíssima, prengués aquest embrió de programa i el convertís en un programa de veritat, és a dir, en un programa d'acció, en un programa públic. Joaquim Rubió i Ors fou qui el presentà en forma detallada i explícita. No és que no hi hagués hagut temptatives individuals anteriors. Antoni Francesc de Tudó, el 8 de febrer de 1792, en el seu discurs a l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona *Sobre la lengua catalana,* publicat per Antoni Comas, havia parlat de «la verdadera obligación… en vindicar el honor tan ultrajado de nuestro idioma» a fi de crear l'estímul «para que, como descendientes de aquellos héroes que honraron la antigua Roma tomemos en el particular el mismo interés que ellos nos acreditaron en sus proezas a fin de que, con igual esmero, vuelva a florecer nuestra literatura catalana, …, a que nos estrecha más esta obligación cuando nuestras fábricas y manufacturas se encumbran a la mayor altura». Tudó, com tants d'altres, no se sortí de la iniciativa individual, però havia apuntat cap a un fet transcendental: la transformació de la nostra societat. En els quatre decennis que s'escolen entre el discurs de Tudó i *La pàtria* d'Aribau és la societat que ha canviat. Les trobes d'Aribau, publicades al *Vapor*, no ho oblidem, passen de mà en mà, són llegides i comentades amb entusiasme: la societat catalana ha trobat algú que deia —conscientment o inconscientment, tant se val— allò que la gent volia que fos dit. Per a mi la característica fonamental de la Renaixença és que la llengua catalana passa del seu estadi de llengua privada al de llengua pública.

Rubió i Ors en serà un primer apòstol i li fixarà un programa en el pròleg a l'edició de *Lo Gayté del Llobregat*:

> Catalunya —escriurà— pot aspirar encara a la independencia, no a la política, puix pesa molt poch en comparació de las demes nacions, las quals poden posar en lo plat de la balansa á mes de lo volumen de sa historia, exércits de molts mils homens y esquadras de cents navios; pero sí a la lliteraria, fins á la qual no se estent ni se pot estendrer la política del equilibri.

Canviant *literatura* per *cultura* aquest ha estat el projecte portat a terme durant un segle i mig, amb la llengua com a eix vertebrador i com a fil de la continuïtat del projecte col·lectiu, que esdevindrà un projecte nacional. Si a la primera edició del *Gayté,* l'any 1841, Rubió ha de dir que «sol emprengué son camí y sol ha arrivat al fi de son viatge», a la segona, disset anys després, ja pot exclamar: «¡Quant lluny estava en aquella ocasió —és a dir el 1841— de creure que tan prompte —…— se havia de veure rodejat de tants com se disposaven á aussiliarlo; que tant prompte se havian de agrupar tants joves y valerosos poetas…» El panorama havia canviat. L'establiment dels Jocs Florals de Barcelona, l'any 1859, era la consagració de l'ús públic —i exclusiu— de la llengua catalana, bé que ho fos d'una manera parcial, en un àmbit limitat com era el de la Gaia Festa. No deixa de cridar l'atenció que l'exclusivitat del català als Jocs fos conseqüència d'una decisió —i tan transcendental!— del tebi Milà i Fontanals, esdevingut el mestre de la gent de la seva edat —Piferrer, Rubió i Ors— i dels més joves i entusiastes —Antoni de Bofarull, Víctor Balaguer, Marià Aguiló. «Els homes de la Renaixença veien la llengua com la veu de la Pàtria», ha escrit Jordi Rubió amb justesa. És la identificació de grup feta a través de la llengua. Dos d'aquests homes van tenir, però, un paper fonamental a trobar-ne el to: Milà i Fontanals i Marià Aguiló.

Pompeu Fabra, en el seu discurs presidencial als Jocs Florals de Mataró de l'any 1918, digué amb encert, referint-se als iniciadors de la Renaixença, que «és segur que cap d'ells no tenia una idea exacta de la magnitud de la tasca a realitzar», tot i que «comprengueren que la llengua escrita havia d'ésser objecte d'un treball de depuració i d'enriquiment». I tant que no!

Ni de la magnitud quant al volum de feina, ni dels problemes conceptuals quant a la funció de la llengua catalana dins la nostra societat, ni de les dificultats que una llengua de cultura té per a imposar-se a tots els nivells i en tot un domini lingüístic sense disposar de poder polític —més encara, tenint el poder polític, i el dels intel·lectuals al servei d'aquest, obertament o encobertament en contra. Encara avui, seixanta-cinc anys després que Fabra pronunciés aquells mots, una gran part del poble català no ha pogut accedir a tots els progressos assolits en la coneixença i la codificació de la seva llengua. I potser més ha valgut que aquells iniciadors no ho sabessin, tot això. Tres fets —la deturpació produïda per la influència d'una altra llengua, la unitat del domini lingüístic, la concepció del català com a llengua

nacional única i independent, amb diversos nivells o registres—, interferint-se i influint-se mútuament, són encara avui al moll dels problemes de la llengua catalana com a llengua de cultura moderna. Calia anar, sense mitjans, polítics, d'una situació de diglòssia clàssica a una de normalització lingüística passant per una codificació. En realitat, els nostres renaixentistes, que, per sort d'ells, no coneixen cap d'aquests conceptes, se'n van sortir com van poder, és a dir amb «dificultats i bregues», usant els mots de Milà i Fontanals.

Els iniciadors de la Renaixença no coneixien la magnitud de la tasca que tenien davant perquè no tenien ben clar on anaven, o si voleu, on acabarien anant. El que tenia clar l'un no coincidia exactament amb el que tenia clar el seu veí. Tanmateix, allò que sí que sabien, perquè totes les altres llengües de cultura europees ho havien dut a terme, és que calia una certa codificació. El primer pas era l'ortografia i, ja de bell antuvi, els Jocs Florals es plantejaren aquesta necessitat, tenint en compte que ni la gramàtica de Ballot (1813-1815), ni la d'Estorch i Siqués (1857), ni el diccionari d'Esteve, Belvitges i Juglà (1803-1805), ni l'anomenat quintilingüe publicat per Miquel Anton Martí, Lluís Bordas i Joan Cortada sota el pseudònim d'Una Societat de Catalans (1839) ni l'importantíssim del valencià Pere Labèrnia (1839, 1840), ni menys encara d'altres obres menors, no havien resolt el problema ortogràfic. Tots sabem que no reeixiren en l'empresa i que la unificació tan sols es produí a partir de les *Normes ortogràfiques* de l'Institut d'Estudis Catalans de l'any 1913, reestructurades en l'*Exposició* que precedeix el *Diccionari ortogràfic* de l'Institut del 1917, redactat sota la direcció de Pompeu Fabra. Milà i Aguiló, amb llur mestratge, «obriren i aplanaren la via bona i àrdua» i «a ells devem eterna gratitud», segons paraules de Fabra en el discurs presidencial llegit als Jocs Florals de Lleida l'any 1915. Milà havia escrit, plantejant un dels problemes bàsics: «Quant es tracta de formar una ortografía nova en tot ó part, que no sia purament fonética, mes que mes *si no's te una sola mena de parlar que servesca de patró* (el subratllar és seu), per forsa s'hi ha de ficar quelcom de convencional que no's pot mirar com article de fe.»

El comentari i el subratllat valien per a l'ortografia, però també per a la llengua codificada en general. Milà sabia molt bé que totes les llengües europees de cultura havien bastit llur codificació a partir d'un dialecte, que havia estat imposat per coacció política damunt els altres: l'espanyol, el francès, l'italià, l'anglès, l'alemany, el rus. I sabia així mateix que aquest mecanisme no era aplicable al català sense trencar-ne la unitat. El camí de la unitat passava pel recurs a la llengua antiga i a la poesia popular i per la síntesi dialectal. Era un camí nou, no fressat, que passava per entremig de l'Escil·la de l'arcaisme i la Caribdis de la disgregació: el camí de la síntesi.

El català també tenia, però, uns avantatges remarcables: una tradició constant de llengua escrita a tot el domini, que no sempre era vàlida però ho era en un tant per cent estimable de casos; una escassa diferenciació dialectal, comparada amb la de la majoria de les altres llengües de cultura, amb l'agreujant, però, de la poca intercomunicació de les masses parlants de les diverses regions; el fet que sovint determinats trets lingüístics de la llengua anti-

ga, que podien ésser considerats més genuïns, es trobaven vivents en algun dialecte; el prestigi de la poesia popular, que tant Milà com Aguiló s'havien dedicat a recollir i que actuava com un mecanisme de compensació modernitzador davant la necessitat de recórrer als clàssics medievals en la tasca anomenada de depuració.

El resultat ha estat conseqüència d'un llarg procés: si prenem les *Normes ortogràfiques* de l'Institut del 1913 com el final d'una etapa, s'han escolat vuitanta anys des de *La pàtria* d'Aribau, un segle sencer des de la *Gramàtica* de Ballot. Ara, avui, el funcionament del mecanisme de síntesi ha estat assolit. Per a la grafia, a partir d'una base etimològica —fet general de les llengües romàniques—, s'han imposat els dialectes que diferencien, és a dir els que no neutralitzen en determinades posicions o que no han reduït el nombre de sons. És a dir que gairebé mai no ha predominat el dialecte de Barcelona. Així, el vocalisme àton és representat per grafemes que corresponen en general al català occidental, especialment al valencià, pel que fa referència a *a/e, o/u,* en aquest darrer cas coincidint amb la majoria de parlars insulars; els sons labiodental i bilabial [v] [b] ho són d'acord amb la pronúncia insular, del valencià no apitxat i d'algunes zones del sud del Principat; els sons alveolars i palatals sonors i sords [ŝ], [ŝ̂], [ż], [ż̂], [s], [š], [z], [ž], en casos com *tsar, esquitxar, setze, platja, caça/pressa, caixa/xoc, zona/casa, joc/engegar,* tenen una representació corresponent als dialectes no apitxats, amb preferència per la pronúncia fricativa quan aquesta concorre amb l'africada. Tret del cas dels accents damunt la *e* i la *o,* l'ortografia catalana no dóna quasi mai prioritat al dialecte central, la qual cosa fa que sigui més difícil d'aprendre, per exemple, per a un barceloní que no pas per a un valencià —sobretot si és de la zona no apitxada. Quan hi ha hagut divergència entre l'etimologia i la pronúncia moderna dels dialectes que diferencien han guanyat aquests darrers. La batalla històrica tan dura entre plurals en *-as* i plurals en *-es,* i d'una manera general, entre *a* i *e* davant *-s, -m, -u, -n,* en casos com *dies, pensaves, pensàvem, pensàveu, pensaven,* ha acabat amb el triomf de la *e* que preconitzava Marià Aguiló. L'enverinament de la polèmica havia estat gran. El gran intel·lectual mallorquí —que, dit sigui de passada, l'estiu del 1883, quan Fabra es va plantejar el canvi de llengua en la famosa lletra als seus nebots, ja feia almenys catorze anys que escrivia en català al seu cosí Tomàs Forteza—, no defensava una solució insular. Per aquesta raó, adreçant-se a aquest darrer en lletra datada el 15 de maig de 1874, afirmava: «Hi ha una gran efervescència dels de les *ans* contra les *ens.* Demà se reunexen a so de trompetes los que volen protestar quantre'l mallorquinisme, y sobre tot mes o manco encubertament contra'n Mariano Aguiló».

Al capdavall, però, fou aquest darrer qui triomfà en tota regla, i així, li ho reconeixia l'Institut d'Estudis Catalans en el *Pròleg* al *Diccionari ortogràfic,* peça fonamental en l'aplicació de les *Normes*:

> En aquestes qüestions —és a dir *a/e, b/v*— predominà el criteri que un dia sostingué n'Aguiló, segons el qual, per damunt qualsevol consideració de caràcter etimològic i per damunt les habi-

tuds contretes en l'època de la decadència i sota la influència de l'ortografia castellana, hom havia d'atenir-se a les grafies medievals i a la pronúncia d'aquells dialectes que conserven l'antiga distinció.

Avui l'apassionament de les lluites ortogràfiques s'ha esvaït del tot i per aquesta raó ara alguns no donen importància a l'ortografia. En té, i molta, per a una llengua de cultura: n'hi ha prou amb parar esment en les llengües que, com l'occità o el sard, no han resolt encara aquest problema. En la seva època les *Normes* de l'Institut del 1913, que la gent atribuïa exclusivament i erròniament a Pompeu Fabra, aixecaren una gran polseguera en certs sectors molt conservadors. Encara vint anys després, quan el gramàtic fou nomenat president dels Jocs Florals de Barcelona, darrer reducte significatiu de l'antinormisme, hi hagué reaccions com la d'E. Soler de les Cases, fill de Frederic Soler, que al peu dels versos

> Llengua idolatrada
> de la meva vida,
> greument ultratjada,
> vilment perseguida,
> jo vull exalsarte,
> jo en tu parl a Déu.
> Qui podrà arrancarte
> d'aquest poble teu?

hi afegí —com ha fet conèixer Josep Miracle—, amb mà, signatura i rúbrica: «Lo vil d'En Pompeu Fabra».

El projecte ja no es limitava aleshores a la unificació gràfica. L'any 1918 apareixien el *Diccionari ortogràfic* i la *Gramàtica catalana* de l'Institut, dels quals Fabra havia estat director i autor, respectivament. El primer duia uns moderníssims models de flexió nominal i, sobretot, verbal, i entre totes dues obres es produïa un avenç molt important en la codificació no solament ortogràfica sinó també morfològica i lexicogràfica. La funció de l'Institut d'Estudis Catalans com a acadèmia de la llengua —cal no oblidar que *també* té i ha tingut des del seu origen la de centre promotor de la recerca en tots els àmbits— emparava institucionalment la tasca de Pompeu Fabra, la personalitat més significativa de la seva Secció Filològica. Alhora Fabra conferia a l'Institut no solament el seu prestigi personal sinó també la seva gran prudència: el «gran seny» que preconitzava el Mestre. El pròleg del *Diccionari ortogràfic* és un exemple clar de la simbiosi Fabra/Institut, com ho és —ja ho hem dit— del gran deute que la normativa catalana tenia, i té, amb Milà i Fontanals i, sobretot, amb Marià Aguiló i amb tota la tradició lingüística menorquina i mallorquina.

Entre Aguiló i l'Institut, és just de dir-ho, hi havia hagut el modernisme i, sobretot, l'acció d'un grup format per Jaume Massó i Torrents, Joaquim Casas i Carbó i Pompeu Fabra,

que des de la revista i l'editorial que duien el nom significatiu de *L'Avenç*, a partir del 1881, havia portat a terme una tasca important, no solament des del punt de vista estrictament lingüístic sinó també en la formació del concepte del català com a llengua nacional. Dins l'anomenada Campanya Lingüística de *L'Avenç* de l'any 1891, Casas, després d'afirmar que «el català literari serà aquell que millor respongui a la necessitat de produhir obra literària y a servir de vehícul a totas las ideas de progrés y de regeneració de la pàtria nostra», es demana quines condicions ha de tenir la nostra llengua i entre elles hi ha: ser tan catalana com fos possible; poder servir per al major nombre de catalans; servir per a totes les manifestacions intel·lectuals escrites de la nacionalitat; acostar-se tot el possible a la llengua parlada; seguir les bones tradicions de l'antiga llengua escrita compatibles amb la manera de ser moderna de la llengua; tenir un sistema fonètic, morfològic i ortogràfic que en faciliti el coneixement.

Tanmateix, no totes les idees de *L'Avenç*, fonamentalment fabrianes, foren mantingudes pel mateix Fabra i adoptades per l'Institut. Allò que preocupava el Mestre, i l'Institut després, era que d'ortografia només n'hi hagués una, mentre no fos incompatible amb cap pronúncia dialectal important. A l'assoliment d'aquesta unitat, sense la qual l'ensenyament de la llengua «no es podia implantar a les escoles», com afirmava el 1915 en ocasió dels Jocs Florals de Lleida, calia sacrificar el punt de vista personal. Ell sabé sacrificar-lo quan calgué: és sabut, per exemple, que Fabra hauria suprimit la *h* de l'ortografia catalana.

Si en el camp ortogràfic la síntesi original que significa el català modern com a llengua de cultura, malgrat les «dificultats i bregues», era perfectament factible amb un criteri totalment unitari, en el camp de la morfologia la síntesi tenia alguns esculls, sobretot en les formes pronominals i en alguns morfemes verbals. Ací Fabra, i amb ell la normativa, ha optat per la integració: *cant/canto/cante, pensem/pensam, penses/pensas,* per posar uns exemples que el mateix Mestre cità a *De la depuració de la llengua literària,* són totes formes incloses en el codi. En aquest punt voldríem citar textualment el gran gramàtic: «Sortosament, però, el català és un idioma prou homogeni perquè l'acceptació de les diferents formes dialectals no comprometi d'una manera greu la unitat de la llengua escrita.»

En el cas dels pronoms personals, en canvi, i sobretot dels febles i llurs combinacions, hom no ha admès la simplificació barcelonina —clarament bandejada— sinó que, al costat de la pluralitat formal que comprèn les formes reforçades nascudes per un mecanisme típic del català, han estat adoptades les combinacions d'altres dialectes, més riques i que permeten una més gran expressivitat, la pronominalització essent un dels fenòmens morfosintàctics més complexes i al mateix temps més eficaços de la nostra llengua.

En la sintaxi i en el lèxic és on l'esforç de depuració ha tingut més exigències a causa de «l'acció pertorbadora de la influència espanyola» —són mots de Fabra— i de la francesa —són mots nostres. Tan forta ha estat la pertorbació que ell mateix ha pogut escriure: «per molt enllà que portem la nostra obra de depuració, no podrem mai esborrar completament

l'empremta de l'espanyol en la nostra llengua. Diguem, però, que això no cal, ja que no hi ha cap llengua de cultura exempta d'estrangerismes.»

En el terreny sintàctic, la tasca depuradora ha estat i és predominantment determinada per una coneixença cada cop més aprofundida de la nostra llengua antiga i dels parlars menys contaminats. En aquest aspecte el català també se separa dels criteris de codificació d'un registre formal característics de la major part de llengües de cultura. En efecte, des de l'inici de la Renaixença la llengua dels pagesos ha tingut al nostre país, a l'època moderna, un prestigi extraordinari davant la desprestigiada llengua ciutadana —especialment de la ciutat de Barcelona—, i ha estat, al costat de la dels clàssics medievals, una font essencial en el procés de depuració sintàctica i lèxica. En això se separa no solament de llengües com el francès o l'italià, sinó també dels propis intents medievals de codificació. El mateix títol d'un dels més coneguts és il·lustratiu: les *Regles d'esquivar vocables o mots grossers o pagesívols,* publicades per Badia i Margarit, que a fi del segle XV elaboraren Bernat Fenollar, Pere Miquel Carbonell i Jeroni Pau, fetes prenent com a base l'eix ciutadà València-Barcelona. Tan clara és la divergència que un bon nombre de mots rebutjats com a pagesívols per aquelles *Regles* medievals han estat en canvi acceptats i fins recomanats per la normativa moderna: *servei* contra *servici, combregar* contra *comunicar, (a)clucar els ulls* contra *tancar els ulls,* etc.

A part la tasca depuradora, tant en la sintaxi com en el lèxic, però sobretot en aquest darrer, el criteri de síntesi dialectal que segueix la normativa catalana és un fet diferencial i remarcable. El caràcter integrador del mecanisme és un element essencial en la preservació de la unitat i no pot deixar d'ésser tingut en compte en el procés contemporani d'estandardització que els mitjans de comunicació de massa exigeixen. El diccionari normatiu ha incorporat ja i tendirà encara a incorporar, alternatives lèxiques múltiples, com *userda/alfals, blat de moro/panís/dacsa, arribar/aplegar, minyó/noi/xic/xicot/al·lot, enguany/aquest any, cercar/buscar, figaflor/bacora,* etc. Fins i tot dialectalismes com l'alguerès *llumí* han substituït amb èxit castellanismes com *misto* i *cerilla.*

És clar que aquesta receptivitat de la llengua formal, tant en el sentit de la integració dialectal com en el de la incorporació d'arcaismes comporta el perill del distanciament entre la llengua col·loquial i la llengua formal, entre llengua parlada i llengua escrita. Però sembla desaconsellable d'obtenir-ne l'acostament al preu de la integració unitària. És una constant des del segle passat entre els gramàtics més ponderats, tot aconsellant el recurs a l'arcaisme per a substituir un mot o un gir aliè introduït en la llengua parlada o escrita, de censurar l'abús d'aquesta pràctica. Sembla, però, al seu torn abusiu, com alguns fan, de condemnar l'ús de mots com *enguany* o *cercar,* no solament ben vius en una part del domini, sinó més genuïns, només per tal d'acostar-se a la perífrasi *aquest any* o al castellanisme *buscar* (admès), tan sols perquè són les formes habituals al parlar de la ciutat de Barcelona.

A un darrer aspecte voldria al·ludir. El procés de normalització lingüística inherent a la concepció del català com a llengua de cultura *nacional* comporta una atenció especial a tots

els diversos registres o nivells de llengua. *Tots* els aspectes de la vida d'un poble han d'ésser objecte d'atenció, no solament el registre formal, és a dir el de la llengua emprada en un acte acadèmic com el d'avui. De llengua literària, com deia Riba fa quaranta-cinc anys en aquesta mateixa sala, en el discurs inaugural *Els poetes i la llengua comuna,* «cada autor, cada grup en rigor se n'ha creat i se'n crearà una, o més d'una, en la mesura i segons les necessitats del seu geni». Fins i tot els autors d'un cert tipus de literatura han de crear-se-la i no poden fer que els altres resolguin llurs problemes. Trobo un xic arriscada, en tots sentits, una frase com aquesta, apareguda com a subtítol en un diari barceloní el dia 8 del corrent: «La rigidez del Institut d'Estudis Catalans no sirve para el rock». Em permetria de recordar als autors de rock que presumiblement no va consultar ningú —certament no l'Institut— l'autor d'aquella cançó, que s'ha fet tan popular i acaba amb un adjectiu tan expressiu i adequat al gènere: «quan se'n va al llit, / camiseta curta / i el cul eixerit». Bé que no correspon al nivell de llengua d'aquest acte, cito l'exemple perquè em sembla digne d'estudi. Com ho és la creació d'un llenguatge modern per a l'esport —especialment el futbol— que em sembla una mostra excel·lent de formació d'un codi particular, en aquells casos en què hom ha parat esment en la llengua.

Tornant a la seriositat de l'acte acadèmic, voldria acabar mencionant que, al meu entendre, al costat de les tasques lexicogràfiques i gramaticals, hi ha dos reptes que el català com a llengua de cultura té en aquest moment i que afecten la seva creativitat. D'una banda, l'elaboració sistemàtica i indefinida d'una terminologia científica, conseqüència de la revolució científica i tecnològica, la qual terminologia és aplicable a un registre formal de llengua. De l'altra, la sedimentació d'un estàndard flexible exigit pels mitjans de comunicació de massa contemporanis, que demana coneixement de la llengua en profunditat i en extensió territorial, consciència dels criteris participatius de síntesi i de depuració que han presidit la codificació moderna de la llengua catalana i equilibri cautelós davant les innovacions per tal que aquestes comportin un enriquiment i no una artificiositat. Els exemples vàlids d'altres llengües de cultura han de ser molt útils: penso molt especialment en l'italià.

L'actuació acadèmica de l'Institut d'Estudis Catalans no en pot restar al marge, però la tasca és de tota la societat dels Països Catalans dins la continuïtat en l'esforç secular de crear-se una cultura independent. Cal que sigui feta amb la valentia que el moment crucial del nostre país demana, però també sense intransigència ni dogmatisme; més encara, amb la fabriana humilitat de saber que, com el mateix Fabra deia, «tots ens hem de resignar a veure'ns sobrepujats pels qui ens vindran darrera».

Població i salut a Catalunya

Discurs llegit el 17 d'octubre de 1985
en la sessió inaugural del curs 1985-1986

JOSEP LAPORTE I SALAS
Membre de la Secció de Ciències

Introducció

Les relacions entre salut i població són tan íntimes que podríem dir que constitueixen aspectes diversos d'un mateix fenomen: de fet l'una condiciona l'altra.

El nivell de salut determina que augmenti o disminueixi la població, de la mateixa manera que la composició quantitativa d'aquesta condiciona, fins a un cert punt, l'estat sanitari del conjunt. De fet, certs paràmetres estrictament demogràfics —i molt especialment la mortalitat infantil— són pròpiament indicadors de salut. No cal dir que l'estudi demogràfic de la mortalitat i l'estudi de la salut estan íntimament lligats.

Altrament, la importància de la sanitat en els avenços metodològics de la demografia —o ciència que estudia les poblacions— ha estat reconeguda des del segle passat quan ja se celebraven congressos conjunts d'higiene i demografia. La constatació d'aquests fets queda simbolitzada a casa nostra, com diu Jordi Nadal, en la figura de Pere Felip Monlau que, entre moltes altres coses, era higienista i demògraf.

Abans, però, d'entrar en la consideració de l'evolució històrica de les condicions sanitàries de la població a Catalunya, caldria precisar una mica què entenem actualment per *població* i per *salut*. El primer d'aquests termes no es presta gaire a equívocs, i el seu sentit no ha variat en el curs del temps. Fabra defineix la població com a 'Nombre d'habitants d'un país, ciutat, vila, etc.'. Prefereixo, però, la definició de la GEC on *nombre* és substituït per *conjunt* o, com diu Tomàs Vidal a la mateixa obra, «col·lectiu d'éssers humans d'una certa magnitud i geogràficament determinat», atès que, com veurem, la qualitat dels membres que componen aquest conjunt o col·lectiu és tan important com llur quantitat.

La salut, en canvi, ha estat molt més diversament definida. De consistir en «l'absència de malaltia», l'Organització Mundial de la Salut ha passat a definir-la com «un estat complet de benestar físic, mental i social, i no solament l'absència d'afeccions o malalties». I, encara, en el Xè Congrés de Metges i Biòlegs de Llengua Catalana, celebrat a Perpinyà el 1976, hom decidí que «la salut de l'home és aquella manera de viure que és autònoma, solidària i joiosa».

En aquesta perspectiva resulta ben difícil d'establir una frontera clara entre salut i malaltia; fins i tot hom podria dir que una persona *sana* és aquella que no ha estat suficientment examinada. Fa uns cinquanta anys la morbiditat —és a dir, la no salut— era considerada com un glòbul de líquid de grandària mensurable, mentre que ara més aviat hom la veu com una atmosfera de densitat gradualment decreixent. Establir una valoració del grau de salut d'una col·lectivitat, d'una població, resulta doncs extremament dificultós essent com és, l'estar bo o malalt, una qüestió subjectiva. Per això, diem que els indicadors sanitaris més útils continuen essent els paràmetres demogràfics que mesuren l'absència de salut: la morbiditat i la mortalitat.

Malauradament, en un país com el nostre, resulta difícil d'aconseguir dades demogràfiques retrospectives de la màxima fiabilitat. I, més ho és encara de disposar de dades més extenses i profundes sobre l'evolució de l'estat de salut de la població. Fins fa ben poc no ha estat empresa la tasca de posar al dia aquest tipus d'informació. De tota manera crec que val la pena d'intentar establir les grans línies de l'evolució demogràfica i sanitària de Catalunya tot i que hi hagi una certa desproporció quantitativa i qualitativa entre les dades disponibles de l'un sector o de l'altre.

El creixement de la població: el fenomen de la transició demogràfica

El creixement de la població ha seguit i segueix comportaments similars a tots els països, bé que s'hagi produït amb cronologies diferents a causa de diversos factors econòmics i en part també sanitaris.

En conjunt la població mundial va créixer d'una manera més aviat lenta fins al començament del segle XVIII. En el tombant del segle XVII al XVIII hom pot situar, segons Nadal, la frontissa que separa el cicle demogràfic antic del modern. A partir d'aleshores s'inicià un creixement exponencial: els mil milions d'habitants que hi havia al món cap a l'any 1830 es doblaren en cent anys, i es tornaren a duplicar al cap de quaranta-cinc anys més (4.000 milions el 1975). Sembla que tornar a doblar requerirà encara menys temps: hom preveu que els 8.000 milions seran assolits entre l'any 2000 i el 2010, bé que, com veurem més endavant, hi ha un sostre de 10 o 12 mil milions del qual no es passarà.

Com es produeix aquesta expansió? De fet, durant molts segles les xifres globals de natalitat i mortalitat estigueren relativament equilibrades (fig. 1). Però arribà un moment en què la mortalitat començà a descendir i així s'inicià l'anomenada transició demogràfica, característica del cicle demogràfic modern: el descens de les taxes de mortalitat acompanyat del manteniment de les de natalitat comportà un augment del creixement natural de la població. Després, però, en una segona fase, comencen a descendir també les taxes de natalitat bruta i disminueix progressivament l'increment de la població fins que hom arriba a una ter-

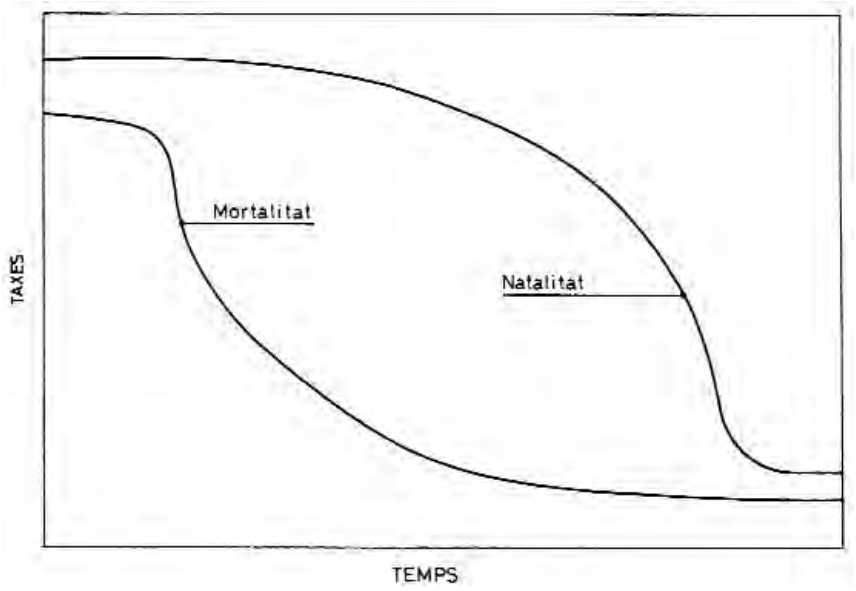

FIGURA 1. Esquema del procés de transició demogràfica. Abans del seu inici les taxes de mortalitat i de natalitat són molt elevades i gairebé s'equilibren. Al final també hi ha un cert equilibri de les taxes a un nivell molt més baix. El descens de la mortalitat precedeix el de la natalitat i això fa que, durant el procés, la població creixi molt ràpidament (de Gwatkin i Brandel).

cera fase en la qual les taxes de natalitat i de mortalitat es tornen a igualar a un nivell molt més baix. Així, el creixement de la població s'apropa una altra vegada al nivell zero i pot, fins i tot, convertir-se en negatiu.

Les causes del notable descens de la mortalitat, fenomen que desencadena el cicle demogràfic modern, han estat molt discutides i diversament interpretades. L'epidemiòleg britànic Th. McKeown, en la seva obra *The modern rise of population*, en fa un profund estudi i arriba a conclusions al meu entendre molt plausibles. En resum, afirma McKeown, la reducció de la mortalitat és deguda fonamentalment a una disminució de les infeccions i de la seva letalitat, fet que afecta especialment la infància i la joventut. Altrament, aquest fenomen és tan marcat i tan persistent que no pot ésser atribuït a una reducció fortuïta de la virulència dels gèrmens. Tampoc no hi ha cap dubte que l'enorme reducció de la mortalitat per infeccions s'inicia *molt abans* de la introducció de mesures terapèutiques preventives o curatives (immunitzacions, quimioteràpics, antibiòtics) veritablement eficaces. De fet, la vacuna antivariòlica no apareix fins al segle XIX, i les sulfamides, primer tractament antiinfecciós realment actiu, fins l'any 1935. En canvi, el descens de la mortalitat per diverses infeccions (tuberculosi, grip, diftèria, meningitis, etc.) és molt més notable entre el 1900 i el 1940 que no pas entre el 1940 i el 1980 (fig. 2).

És ben cert que una part relativament important d'aquest descens de la mortalitat per infeccions és deguda a la generalització, a partir del 1850, de mesures higièniques preventives com són la purificació de l'aigua de beure i l'oportú tractament de les excretes i les aigües residuals. Així s'explica el descens de les infeccions entèriques causades per la ingestió d'aigua o de llet contaminades. Però descendeix també la mortalitat per infeccions transmeses per l'aire (tuberculosi, altres infeccions respiratòries) i la davallada de les unes i les altres s'inicia, en tot cas, abans d'aquests progressos higiènics.

Segons McKeown, l'explicació més acceptable de la gran reducció de la mortalitat per malalties infeccioses i del creixement de la població és conseqüència d'una millora de la nutrició deguda a un subministrament més abundant d'aliments. No hi ha dubte, assenyala, que hi hagué un gran increment en la producció d'aliments durant els segles XVIII i XIX, per exemple a Anglaterra i al País de Gal·les, increment que va permetre de sustentar una població que es va triplicar entre el 1700 i el 1850 sense que calgués importar aliments. Altrament, l'existència d'una relació entre freqüència i gravetat de les infeccions, d'una part, i el grau de desnutrició, d'una altra, és un fenomen que l'Organització Mundial de la Salut constata encara ara en els països en desenvolupament.

Al costat del descens de la morbiditat i especialment de la mortalitat per infeccions, hi ha hagut també un descens de la mortalitat per altres causes (per infanticidi i desnutrició al segle passat, i per molt diverses causes a l'actual). En aquests casos, hi poden haver influït, en part, determinades mesures mèdiques, però sobretot, segons McKeown, la regulació de la natalitat i la millora de la nutrició. Segons ell, el canvi progressiu en el comportament

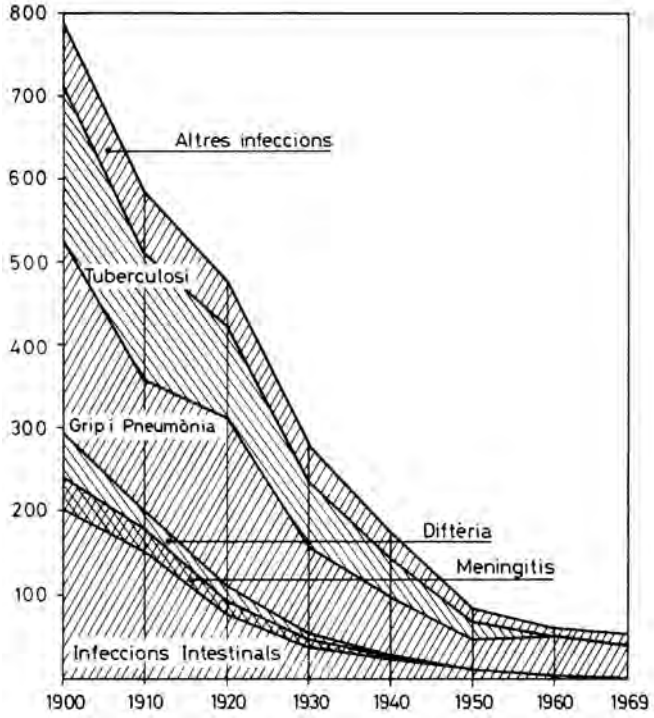

FIGURA 2. Descens de la mortalitat per diverses malalties infeccioses als Estats Units. La introducció de medicacions veritablement útils s'ha produït a partir del 1940 quan la taxa de mortalitat per infeccions ja s'havia reduït, com a mínim (no hi ha dades fiables anteriors al 1900) un 80 % (de Laporte).

reproductiu, que ha aconseguit d'evitar els embarassos no desitjats, ha estat probablement la influència més important en la disminució de les morts per causes no infeccioses.

En definitiva, segons McKeown, «la salut de l'home és determinada essencialment pel seu comportament, l'alimentació i les condicions del món que l'envolta, i és influïda només marginalment per l'atenció mèdica personal. Intuïtivament creiem que *estem malalts i ens guareixen,* quan més aviat caldria dir que *estem sans i ens fan emmalaltir*». No hi ha dubte, com tindrem ocasió de veure més endavant, que els factors ambientals i conductuals no solament són decisius en la gènesi de les malalties infeccioses, sinó que són importantíssims en l'aparició i en el curs de les malalties congènites o hereditàries a les quals hom no pot fer extensives les afirmacions taxatives de McKeown.

Els progressos aconseguits gràcies al continuat descens de la mortalitat que ha provocat l'increment de població han pogut ésser mantinguts a causa del descens de la natalitat, que ha permès de sostenir un balanç relativament favorable entre aliments disponibles i nombre

d'habitants. No obstant això, com esmentàvem abans, hi ha grans diferències cronològiques segons quins siguin els països considerats en un moment determinat. La major part dels pertanyents a l'anomenat món occidental ja han completat el cicle de la transició demogràfica i, per tant, llur creixement vegetatiu és al voltant de zero i fins i tot pot ésser negatiu. A la República Federal Alemanya, per exemple, la mortalitat anual ultrapassa gairebé en cent mil persones la xifra de naixements i, si les coses no es modifiquen, la seva població, que actualment és de 61 milions d'habitants, passaria a ésser només de 45 milions l'any 2020.

Certament aquesta tendència estabilitzadora o decreixent és sobradament equilibrada, en conjunt, pels creixements que es produeixen en els països del Tercer Món, que es troben encara justament a la primera etapa de la transició demogràfica: descens progressiu de la mortalitat amb altes taxes de natalitat. Així, mentre que en el conjunt del món occidental el creixement vegetatiu era l'any 1980 de l'ordre del 8 ‰ anual, en el conjunt del Tercer Món era del 23 ‰, xifra que arriba fins i tot al 30 ‰ en els països africans i llatinoamericans. Sembla, tanmateix, que també en aquests darrers s'acabarà complint el cicle de transició demogràfica i arribarà un moment en què la població mundial s'estabilitzarà. Hi ha qui opina que aquest fet es produirà dins la primera meitat del segle XXI i que el sostre serà de 9.000 milions d'habitants, mentre d'altres pensen que al final del segle vinent hi podria haver a la Terra una població estabilitzada d'uns 12.000 milions de persones. Tot això, naturalment, si no es produeix una conflagració nuclear o no apareixen circumstàncies o fenòmens imprevisibles.

L'evolució de la població a Catalunya

A Catalunya, tal com acabem de veure que ha succeït en la majoria de països, el cicle demogràfic modern es va iniciar al segle XVIII i tot just ara arriba a la seva tercera etapa. De fet, els esdeveniments s'han produït a casa nostra amb un ritme més proper al dels països de l'Europa occidental que no pas al seguit per la resta d'Espanya.

Nombrosos i destacats especialistes han estudiat, des de molts punts de vista, aquest fenomen consistent en el constant creixement de la població catalana durant gairebé tres segles —des del 1717 fins a l'actualitat. Aquest creixement no solament ha fet que la seva xifra global es multipliqués per quinze (de 400 mil a 6 milions) sinó que també ha triplicat pràcticament la proporció d'habitants de Catalunya en relació amb els del conjunt de l'Estat (del 5,42 % al 15,81 %) (taula I i fig. 3).

De fet, el gran creixement de la població catalana (com podem veure a la taula I) es produeix entre el 1717 i el 1857: es quadruplica en nombre i gairebé es duplica en proporció. A partir d'aleshores, bé que continua creixent, no ho fa a un ritme superior al de la resta de la península, i les proporcions continuen mantenint-se al voltant del 10,5 % fins cap

TAULA I. *Evolució de la població (en milers)*

Anys	Catalunya	Espanya	Proporció Cat./Esp. %
1719	406	7.500	5,4
1787	875	10.409	8,4
1857	1.652	15.455	10,7
1900	1.984	18.830	10,5
1910	2.099	20.360	10,3
1920	2.355	22.012	10,7
1930	2.731	24.026	11,4
1940	2.915	26.386	11,1
1950	3.218	28.172	11,4
1960	3.888	30.776	12,6
1970	5.107	34.117	15,0
1975	5.660	36.012	15,7
1981	5.956	37.682	15,8

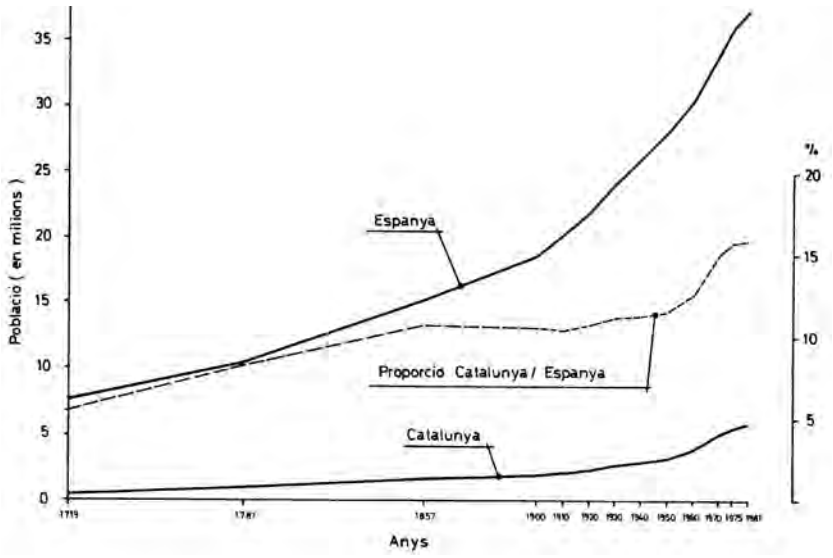

FIGURA 3. Corbes de creixement de la població de Catalunya i de la d'Espanya.

el 1930. A partir d'aleshores, i superades les greus conseqüències de la Guerra Civil, es produeix un nou impuls —aquest cop, com és sabut, en gran part d'origen migratori— que en menys de quaranta anys duplica una altra vegada el nombre d'habitants i assoleix el 15,8 % del conjunt de la població espanyola.

Òbviament, el comportament global de la corba de creixement de la població catalana és la resultant de les variacions experimentades per les modificacions de les taxes que determinen el creixement vegetatiu, i també, com acabem d'indicar, dels moviments migratoris. Val la pena, doncs, de parar esment en cadascun d'aquests factors i en la influència que les condicions sanitàries hi hagin pogut tenir.

La mortalitat

Tot i que el registre civil no sigui establert fins el 1870 i que l'especificació de les causes de mort no s'implanti fins al començament del segle actual, tots els especialistes estan d'acord a admetre que durant el segle XVIII la causa primordial de l'augment poblacional fou el notable descens de la mortalitat. Aquest descens és en part conseqüència de la «minva dels estralls de les epidèmies» (Maluquer), bé que també hi va tenir importància, sens dubte, la disminució de la mortalitat no catastròfica. En aquest sentit, el mateix autor fa notar que l'augment de la producció permet de posar fi a les fams, alhora que proporciona les subsistències suficients que l'increment de la població requereix. I diu textualment: «la millora alimentària apareix decisiva en la desaparició de la pesta», bé que insisteix seguidament en la minva de la mortalitat infantil al llarg dels set-cents, tot posant com a exemple els estudis de Jordi Nadal a Palamós, on al llarg d'un segle baixa de 571 ‰ (!) a 271 ‰.

Al meu entendre, també a Catalunya hi són aplicables, si més no en part, els punts de vista de McKeown sobre les causes del descens de la mortalitat. No he sabut trobar un estudi monogràfic dedicat a aquest tema, bé que diversos historiadors assenyalen la importància de l'augment de la producció agrícola al llarg del segle XVIII. Així, Pierre Vilar afirma que el redreçament de Catalunya arrenca del camp, i fa esment dels progressos agrícoles deguts a l'extensió i a la intensificació dels conreus, tot reconeixent que la muntanya catalana no és pas l'Anglaterra de la revolució agrícola. Amb tot, bé que resulti impossible de donar xifres exactes del progrés global del producte agrícola a Catalunya, «el segle XVIII torna a posar les coses en ordre». També Jordi Nadal aporta dades en el mateix sentit, i així diu que el conreu de les noves plantes portades d'Amèrica explica molts dels canvis; i parla també de la importància de l'extensió dels conreus.

No sembla, en canvi, que —almenys durant el segle XVIII— els eventuals progressos mèdics puguin haver tingut cap paper en el descens de la mortalitat: els medicaments antiinfecciosos realment eficaços tardaran encara dos-cents anys a aparèixer, i la vacunació antivaròlica no es practica fins que comença el segle XIX, i encara el 1866 només eren vacunats un 48 % dels nadons.

Tal com dèiem abans, no hi ha dubte que l'estat nutricional de l'individu —i no cal dir d'una determinada població— és un factor sanitari de primer ordre en la resistència a les

malalties infeccioses. Per això sembla clar que el descens de la mortalitat —especialment de la infantil— al llarg del segle XVIII a Catalunya està íntimament relacionat amb la millora de l'alimentació col·lectiva que sens dubte es va produir en aquella època.

En començar el segle XIX hom troba encara una mortalitat excepcional provocada per les campanyes napoleòniques i les darreres epidèmies de còlera (Maluquer), i durant una bona part de la centúria les taxes són encara massa elevades en comparació amb els altres països europeus i excessivament fluctuants d'un any a l'altre. De tota manera, malgrat que, com veurem, la natalitat comença a descendir aviat, hom enregistra en conjunt un gran increment de la població, que pot ésser també explicat per les possibilitats de mantenir un nombre major d'habitants gràcies als progressos econòmics de l'època. De fet, com hem assenyalat abans, fins a mitjan segle XIX l'increment de la població catalana és més ràpid que el dels altres pobles hispànics.

A partir de la segona meitat del segle passat la reducció de la mortalitat ha estat constant i sostinguda i podríem afirmar que segueix el model europeu amb petites interrupcions motivades per l'epidèmia gripal del 1918 i la Guerra Civil de 1936-1939. La reducció gradual i progressiva (fig. 4) es manifesta amb tendència secular, bé que amb dents de serra d'amplitud mínima. Altrament, la baixa de les taxes catalanes té un caràcter més lent, però també més continuat, que la corresponent a les taxes estatals, de tal manera que tendeixen a ser inferiors a les espanyoles, especialment a partir del 1970.

Les taxes de mortalitat actual de Catalunya són extraordinàriament baixes i, sigui el que sigui l'àmbit territorial amb què es comparin, la reducció soferta durant els últims deu o

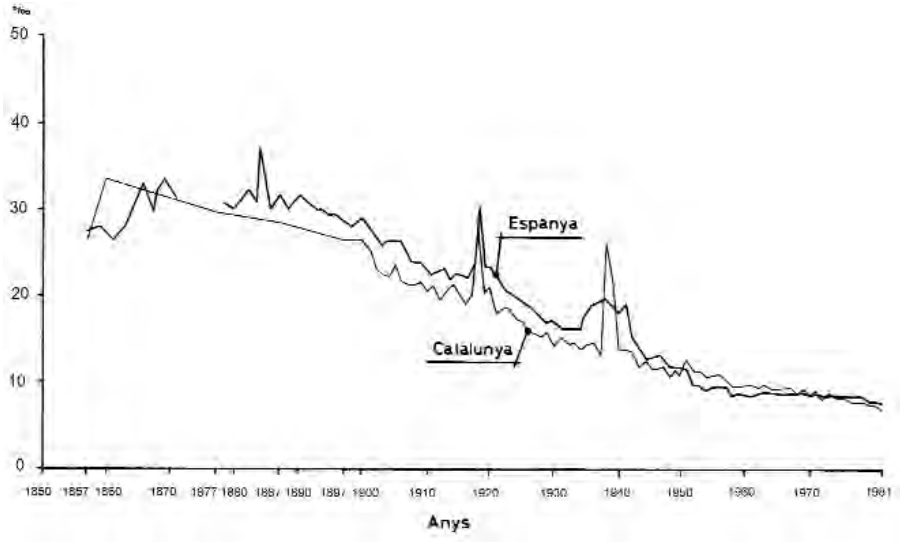

FIGURA 4. Evolució de les taxes de mortalitat a Catalunya i al conjunt d'Espanya.

dotze anys ha estat excepcionalment intensa. Les comparacions internacionals (taula II) palesen aquestes afirmacions. De fet aquesta situació és conseqüència de l'estructura de la població que, com veurem més endavant, és molt jove a casa nostra. Així, si comparem no les taxes brutes de mortalitat sinó els índexs ponderats en relació amb la població de més de 65 anys, veurem que les diferències són mínimes (taula III). Això vol dir, entre altres coses, que la taxa bruta de mortalitat a Catalunya tindrà tendència a incrementar-se els anys a venir a mesura que envelleixi —tal com està succeint— el conjunt de la població.

Aquesta gran baixa de la taxa de mortalitat s'ha produït gràcies als canvis molt substancials en les principals causes de mort. Ja hem esmentat repetidament la grandària del descens de la mortalitat per malalties infeccioses que s'inicia ja durant el segle XVIII. Tenim dades de Catalunya mínimament fiables a partir de l'any 1900 pel que fa a les causes de mort. Fa, doncs, 85 anys, les infeccions tot i haver ja descendit molt —vegeu, per exemple la figura 5 on s'expressa la mortalitat per tuberculosi a Anglaterra i Gal·les a partir del 1838—, ocupen

TAULA II. *Moviment natural de població. Comparació internacional en taxes brutes per 1.000 habitants*

País	Any	Natalitat	Mortalitat	Creix. natural
Àustria	1983*	11,9	12,3	–0,4
Bèlgica	1983*	11,9	11,3	0,6
Catalunya	1983*	10,4	7,4	3,0
Dinamarca	1983*	9,9	11,2	–1,3
Espanya	1982	13,4	7,4	6,0
Estats Units	1983*	15,5	8,6	6,9
França	1983*	13,7	10,2	3,5
Grècia	1982*	14,3	8,7	5,6
Holanda	1983*	11,8	8,2	3,6
Hongria	1983*	11,9	13,9	–2,0
Irlanda	1982*	20,3	9,4	10,9
Islàndia	1982	18,5	6,8	11,7
Itàlia	1982*	10,9	9,4	1,5
Iugoslàvia	1982	16,7	8,9	7,8
Noruega	1983*	12,0	10,2	1,8
Polònia	1983*	19,7	9,6	10,1
Portugal	1980	16,3	9,9	6,4
Regne Unit	1982	12,6	11,7	0,9
Rep. Dem. Alemanya	1983*	14,0	13,3	0,7
Rep. Fed. Alemanya	1983*	9,7	11,7	–2,0
Suècia	1982*	11,1	10,9	0,2
Suïssa	1983*	11,4	9,3	2,1
URSS	1982	18,9	10,1	8,8

* Dades provisionals corresponents a aquests anys.

FONT: World health statistics anual, 1984. WHO, Ginebra, 1984.

TAULA III. *Índex ponderat de mortalitat (defuncions totals en relació amb la població de més de 65 anys. Per mil)*

	1971	1975	1979
Catalunya	89,4	79,6	64,7
Espanya	89,5	79,3	68,4
C.E.E.	87,1	82,0	75,2
Rep. Fed. Alemanya	89,1	84,2	75,7
França	83,9	78,9	72,1
Holanda	84,6	76,0	70,6
Itàlia	88,6	81,5	70,4
Regne Unit	87,2	85,0	80,4
Suècia	75,5	71,5	70,0
Estats Units	93,7	84,2	77,5
Japó	93,6	80,3	66,5

FONT: Salut, Catalunya, 1982. Secretaria General. Departament de Sanitat i Seguretat Social. Generalitat de Catalunya.

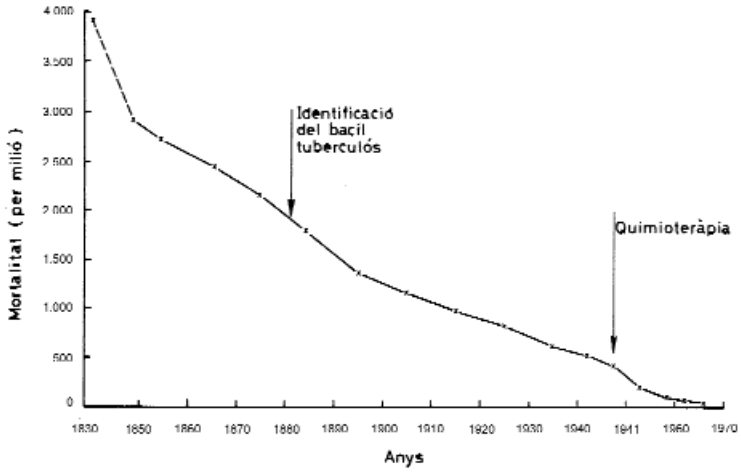

FIGURA 5. Taxes de mortalitat per tuberculosi respiratòria a Anglaterra i al País de Gal·les, amb indicació dels moments en què fou descobert el seu agent causal i en què hom disposà de fàrmacs antituberculosos eficaços. En aquest segon moment (cap al 1947) la mortalitat ja s'havia reduït més de deu vegades (de McKeown).

el primer lloc destacat entre les causes de mort a Catalunya amb una taxa de 590,6 per cent mil habitants, xifra que, com podem veure, ha anat descendint progressivament fins a només el 8,6 que ara contribueix d'una manera gairebé insignificant a la taxa global de mortalitat. De fet, d'ésser la causa, com a mínim, d'un 22,4 % de les defuncions al començament del segle, en constitueixen ara només el 0,85 % (taula IV). Hi ha hagut també una davallada sig-

TAULA IV. *Mortalitat per grups de causes. Ambdós sexes. Catalunya 1900-1920-1940-1960-1983*

1900			1920			1940			1960			1983		
	%	Taxa (100.000 Hbs.)		%	Taxa (100.000 Hbs.)		%	Taxa (100.000 Hbs.)		%	Taxa (100.000 Hbs.)		%	Taxa (100.000 Hbs.)
M. Infc.	22,42	590,61	A. Resp.	18,41	398,74	A. Circ.	18,52	250,69	A. Circ.	32,03	296,99	A. Circ.	45,59	336,76
A. Resp.	18,42	485,09	M. Inf.	16,54	358,29	A. Resp.	16,43	222,29	Tumors	15,47	143,50	Tumors	23,98	177,16
Snc. Sn.	18,25	480,65	Snc. Sn.	12,96	280,82	Snc. Sn.	13,14	177,77	Mal Df.	11,42	105,42	A. Resp.	7,63	56,38
A. Digs.	14,58	383,98	A. Circ.	10,57	229,07	M. Infc.	12,36	167,32	A. Resp.	7,12	66,03	A. Digs.	6,19	45,74
A. Circ.	11,79	310,45	A. Digs.	8,72	188,96	C. Extn.	10,24	138,58	M. Infc.	5,78	53,54	C. Extn.	5,23	38,62
Rest. M.	14,54	383,31	Rest. M.	32,80	710,44	Rest. M.	29,31	396,70	Rest. M.	28,18	261,36	Rest. M.	11,38	84,06
Totes les causes	100	26,34*	Totes les causes	100	21,66*	Totes les causes	100	13,53*	Totes les causes	100	9,27*	Totes les causes	100	7,39*

A. Circ. = Aparell circulatori; A. Digs. = Aparell digestiu; A. Resp. = Aparell respiratori; C. Extn. = Causes externes; M. Infc. = Malalties infeccioses; Mal Df. = Mal definides; Rest. M. = Resta malalties; Snc. Sn. = Sistema nerviós i sentits

* (per 1.000 habitants)

FONT: Gabinet Tècnic de la Secretaria General del Departament de Sanitat i Seguretat Social. Generalitat de Catalunya.

nificativa del nombre i la proporció de morts per les malalties dels aparells respiratori, digestiu i del sistema nerviós. Es mantenen, en canvi, les taxes de mortalitat per malalties de l'aparell circulatori (que passen del cinquè lloc al primer), s'incrementen les degudes a tumors (que ocupen ara el segon lloc) (fig. 6) i passen també a un primer pla les causes externes (especialment accidents).

Bé que insistirem sobre aquest mateix tema més endavant, voldríem posar en relleu una altra vegada que la introducció de molts medicaments realment eficaços ha estat ben posterior al gran descens de mortalitat observat al llarg d'aquest segle. En tot cas, certs medicaments han contribuït a accelerar aquest descens —per exemple, els fàrmacs antituberculosos introduïts a partir del decenni dels quaranta—, i fins i tot certes vacunes —per exemple, l'antipoliomielítica— han posat fi pràcticament a determinades infeccions en els països civilitzats. De tota manera és indubtable que altres factors hi han tingut un paper molt important: la situació socioeconòmica, les mesures higièniques generalitzades, etc. Com veurem, però, la mateixa *civilització* comporta un canvi de patologia important i condiciona l'aparició d'altres malalties.

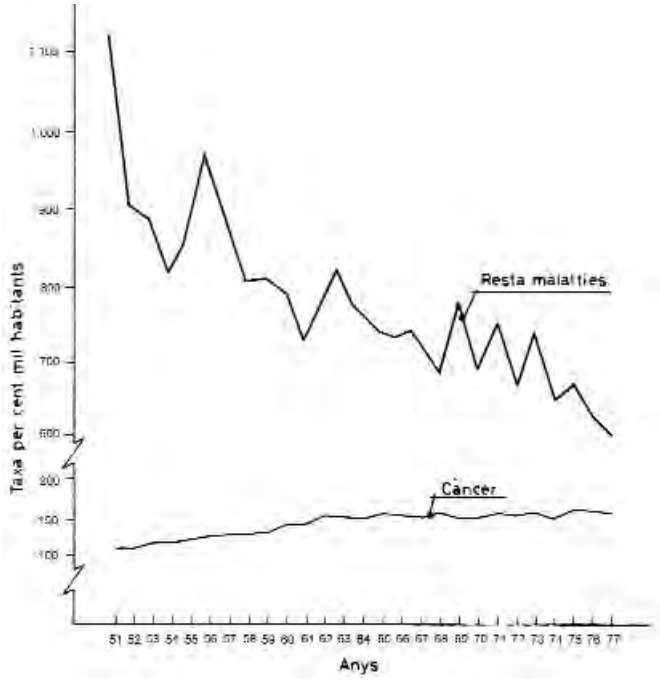

FIGURA 6. Evolució de les taxes de mortalitat per càncer i per la resta de malalties a Catalunya (Departament de Sanitat i Seguretat Social).

La natalitat

Fins a mitjan segle XIX la taxa de natalitat de Catalunya es mantingué molt elevada (de l'ordre del 35-40 ‰) i, com hem dit, per això es produí el gran increment poblacional en coincidir aquest fenomen amb el descens de la mortalitat iniciat abans. De fet, segons estudis de Nadal i Sàez, el mètode de reconstitució de les famílies ha permès d'apreciar una reducció sensible del nombre de fills per parella a partir del període 1820-1859. A partir del 1850, seguint el *model francès* i anticipant-se sensiblement a la resta dels pobles hispànics, es generalitza l'anomenada crisi de la natalitat: l'ara anomenada *planificació familiar* és doncs un fenomen que, amb mètodes més o menys eficaços, s'inicia a Catalunya fa cent cinquanta anys.

Als voltants de l'any 1900, la taxa bruta de natalitat a Catalunya ja és del 27 ‰, i continua baixant fins que arriba al 17 ‰ en començar la Guerra Civil. Aquestes xifres són sempre ben inferiors a les del conjunt de l'Estat (fig. 7). Com és ben conegut, aquesta anticipació catalana en el descens voluntari de la fecunditat ja promogué greus inquietuds entre determinats cercles, molt especialment els mèdics. Així, Nadal fa referència al discurs d'ingrés a la Reial Acadèmia de Medicina i Cirurgia, pronunciat el 1904, per A. Planellas (*Estudio higiénico de la fecundidad y la prolificidad*), a la resposta de Viure i Carreres de caire pronatalista, i a les contribucions d'altres col·legues, com Boquet i Nubiola. Un gran ressò tingué la publicació per Hermenegild Puig i Sais, el 1915, d'*El problema de la natalitat a Catalunya. Un gravíssim perill per a la nostra pàtria*. Vint anys després, quan encara el

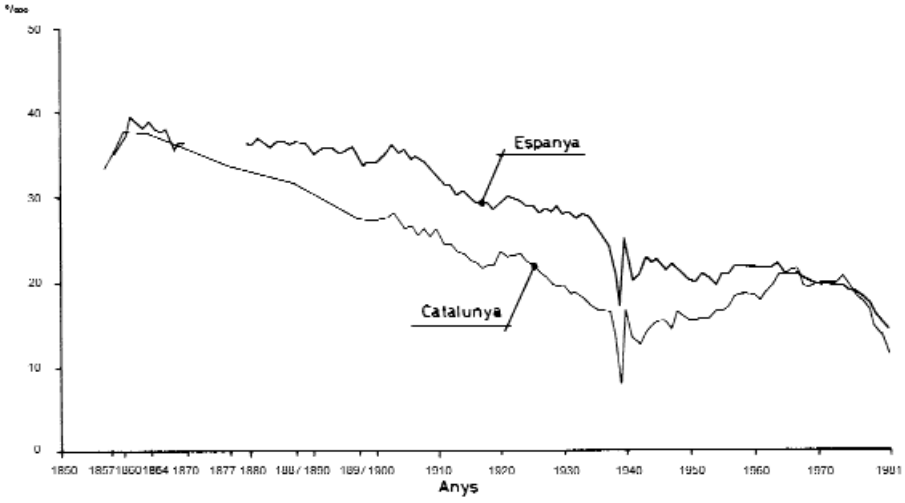

FIGURA 7. Evolució de les taxes de natalitat a Catalunya i al conjunt d'Espanya.

TAULA V. *Taxes de natalitat comparades de Catalunya i Espanya (taxes per 1.000 nascuts vius)*

Anys	Catalunya	Espanya
1858	34,8	
1864	37,2	38,4
1877	33,7	
1887	31,5	36,2
1897	27,3	
1900	27,1	33,7
1905	26,4	37,7
1910	26,4	32,4
1915	22,7	29,7
1920	23,4	28,9
1925	22,0	28,6
1930	19,7	27,9
1935	16,9	25,6
1940	16,6	24,4
1945	15,3	23,1
1950	15,3	20,1
1955	16,5	20,9
1960	18,2	21,6
1965	20,8	21,1
1970	19,4	19,5
1975	19,7	18,9
1980	13,6	15,2

descens era més pronunciat, Vandellòs publica *Catalunya, poble decadent*, reeditat ara, tot insistint en el perill de pèrdua de la identitat catalana si persistia el descens.

Acabada la Guerra Civil —que comporta, com és lògic, un profund descens transitori de la natalitat— les coses canvien sensiblement. La taxa s'estabilitza al voltant del 15 ‰ o 16 ‰ entre el 1944 i el 1954, i a partir d'aleshores torna a créixer de tal manera que es manté per damunt del 19 ‰ durant quinze anys, entre el 1960 i el 1975, i ultrapassa per primera vegada l'espanyola. Els demògrafs entenen que aquest comportament inesperat —que durant uns trenta anys ha *trencat* la corba de decreixement de la natalitat, pròpia del fenomen de la transició demogràfica— ha estat degut a dues causes: l'increment de la fecunditat i l'increment de la proporció d'habitants que tenen fills (és a dir, de la població jove). Sembla fora de dubte que tant en una causa com en l'altra hi ha tingut un paper molt important la immigració: l'assentament a Catalunya d'una gran quantitat de persones joves, en edat de tenir fills i amb uns hàbits de fecunditat més elevada, explicaria en gran part el comportament global de la població catalana.

A partir del 1975 es produeix un canvi total d'aquest comportament. Per un conjunt de causes (aturada de la immigració, profunda crisi econòmica, canvi d'hàbits genètics per inte-

gració del conjunt d'immigrants, etc.), les taxes de natalitat bruta experimenten una davallada espectacular: de 112.000 naixements l'any 1974 (20,3 per mil habitants), passem a menys de 60.000 l'any 1984 (amb prou feines un 10 ‰). En un decenni, doncs, les taxes brutes de natalitat s'han reduït a la meitat! Tal com diu Capellades, una davallada de la natalitat com aquesta no havia estat enregistrada mai a Catalunya, ja que durant el decenni dels trenta la reducció fou de set punts.

Al conjunt de l'Estat la disminució ha estat més lenta que a Catalunya. Les últimes dades disponibles (1982) ens indiquen que la taxa ha descendit uns 5 punts en el mateix període i resta encara per damunt de la catalana. Cal assenyalar també que en el moment actual la natalitat catalana és de les més baixes d'Europa i de tot el món. Taxes inferiors al 10 ‰ només es troben a la República Federal Alemanya i a Dinamarca (taula II).

La davallada de la natalitat és un fenomen generalitzat que és detectat a tots els països civilitzats, bé que amb certes diferències cronològiques. Segurament va estretament lligat al descens de la mortalitat infantil. La majoria de les criatures morien abans durant el primer any de vida; la supervivència progressivament creixent dels infants induí, sens dubte, la limitació voluntària dels naixements per mètodes no sempre eficaços —sobretot, el *coitus interruptus.* Hi ha molts estudis que demostren —un cop passada la transició demogràfica— l'existència d'una influència dels factors econòmics sobre la conducta reproductora: habitualment els increments generals dels salaris afavoreixen els matrimonis precoços i, inversament, en les èpoques de crisi la natalitat sol descendir. Altrament, és innegable —com indica Mc Keown— que el descens de la natalitat permeté el manteniment d'un equilibri favorable entre la disponibilitat alimentària i el nombre d'habitants de molts d'aquests països que, si haguessin mantingut les elevades taxes *naturals* de natalitat, amb el marcadíssim descens de les de mortalitat, haurien crescut desmesuradament.

Diversos factors s'han afegit als ja esmentats i han motivat el marcat descens de les taxes de natalitat. N'hi ha de caire sanitari o mèdic: la introducció de mètodes molt més segurs —la contracepció farmacològica, per exemple— hi ha contribuït sens dubte, bé que d'una forma difícil de precisar quantitativament. Altres factors, com els notoris canvis socioculturals, la modificació de les creences i dels costums, l'entrada de la dona al món del treball, la crisi de l'estructura familiar i —no cal dir-ho— les circumstàncies econòmiques ja esmentades, han exercit també una influència més o menys marcada en els hàbits reproductors de la societat actual.

La fecunditat

Uns indicadors encara més fidels que les taxes de natalitat són els índexs o taxes de fecunditat, que relacionen el nombre de naixements amb el de les dones en edat de tenir fills de la mateixa població. Per a calcular-los cal conèixer exactament l'estructura poblacional i, fins

TAULA VI. *Evolució de la taxa de fecunditat total (TFT) a Catalunya, anys 1975-1979*

Any	TFT*	Taxa de natalitat per 1.000 habitants
1975	2,69	18,9
1976	2,55	17,9
1977	2,48	17,4
1978	2,33	16,3
1979	2,06	14,5
1984 (Estimada)	1,48	10,4

* Calculada segons la fórmula: TFT = $5\sum_{15}^{49} f$ X/1.000 on f X representa les taxes específiques per mil de fecunditat per grups d'edat de 5 anys.
FONT: INE. Movimiento Natural de la Población. Anys 1975 a 1979.

fa molt poc, aquestes dades eren publicades amb molt de retard; això fa que, de vegades, només se'n pugui fer una estimació aproximada.

Així la taxa o índex de fecunditat general és el resultat de dividir el nombre de naixements de l'any, multiplicat per 1.000, per la població femenina de 15 a 49 anys existent. Atès que la proporció d'aquest sector de la població femenina en relació amb la població total varia entre el 20 % i el 25 %, l'índex de fecunditat general és quatre o cinc vegades superior al de natalitat bruta i pot oscil·lar, segons els països, entre 40 i 220. Les taxes de fecunditat general de Catalunya han passat a ésser de l'ordre de 75 a 80 entre 1960 i 1975 a molt poc més de 40 en els moments actuals.

Encara més precís resulta l'índex o taxa de fecunditat total que té en compte les edats de la població femenina implicada i que pot ésser definit com el nombre mitjà de fills que tindria cada dona que arribi a l'edat de 50 anys, tot suposant que l'índex de fecunditat general romangués constant. En aquestes circumstàncies aquest índex ens pot servir per a comprovar si una població té una fecunditat suficient per a arribar a l'anomenada taxa de reposició que requereix que cada dona en edat fèrtil tingui en total una mitjana de 2,15 fills (és a dir 2.150 fills per cada mil dones), xifra necessària, atesa la mortalitat possible, per a assegurar la continuïtat numèrica d'un determinat contingent poblacional. En aquest sentit (taula VI) resulta evident pel que fa a Catalunya que, en els moments actuals, l'índex de fecunditat total ha caigut molt per sota d'aquest límit (Catalunya, 1,48; Espanya, 1,7), ja que ha arribat a unes xifres comparables a països en regressió poblacional com són la República Federal Alemanya (1,35) o Suïssa (1,5).

La mortalitat maternoinfantil

Hem considerat fins ara l'evolució dels indicadors generals de mortalitat i natalitat a Catalunya. Passem seguidament a revisar els indicadors de salut maternoinfantil, de gran

interès demogràfic i que són també molt útils per a mesurar el nivell de salut de la comunitat. Com podrem veure, s'han produït en aquest terreny progressos molt considerables.

Tenim dades relatives a la mortalitat maternal per causes relacionades amb l'embaràs, el part i el puerperi a partir de l'any 1900 (Salleras). De prop de 300 dones mortes l'any, en començar el segle, hem passat a algunes unitats, fet que representa que d'una taxa de 541 defuncions per 100.000 nens nascuts vius s'hagi passat gairebé a 0 (taula VII). L'evolució ha anat paral·lela a la del conjunt de l'Estat i en aquest cas sí que ha estat deguda en part a les mesures mèdiques: la millora de l'assistència obstètrica ha estat un factor molt important que s'ha sumat a l'increment del nivell de vida i a d'altres factors socioculturals.

La mortalitat infantil —és a dir, els nens morts durant el primer any de vida— ha descendit també moltíssim. Ja ens hem referit a aquest paràmetre en parlar de la minva de la mortalitat general durant el segle XVIII. De la taxa d'una parròquia que era, en aquest exemple, de gairebé 300 ‰ al començament del segle passat, passem a una taxa per a tot Catalunya aproximadament de la meitat en iniciar-se l'actual (taula VIII). També en aquest

TAULA VII. *Mortalitat maternal a Catalunya, 1900-1979*

Any	**Xifres absolutes**	**Taxes per 100.000 nascuts vius**
1900	289	541,2
1905	316	591,5
1910*	—	—
1915	239	475,7
1920	234	426,8
1925	153	272,9
1930	171	311,6
1935	146	302,3
1940	88	184,6
1945	64	135,6
1950	54	108,2
1955	28	47,9
1960	39	55,2
1965	39	43,6
1970	28	28,3
1975	23	20,8
1976	21	19,8
1977	12	11,7
1978	12	13,9
1979	9	10,4
1983**	1	1,6

* L'any 1910, el moviment maternal de la població no va publicar la distribució per causes a nivell provincial.
** Dades provisionals.
FONT: INE. Moviment Natural de la població d'Espanya. 1900-1979.
Elaboració: Salleras.

TAULA VIII. *Mortalitat infantil a Catalunya i Espanya, 1900-1983. Taxes per 1.000 nascuts vius*

Any	Catalunya	Espanya
1900	150,8	204,4
1905	143,2	161,3
1910	111,8	149,3
1915	119,9	156,0
1920	120,6	165,2
1925	88,9	136,5
1930*	73,9	117,1
1935	70,3	115,4
1940	64,8	113,8
1945	57,8	89,0
1950	46,5	69,8
1955	37,9	56,9
1960	32,4	43,7
1965	27,8	37,3
1970	20,3	28,1
1975	15,3	18,9
1979	11,3	14,4
1983**	10,5	—

* Les taxes fins el 1930 són taxes legals. A partir del 1930 són taxes biològiques (criteri OMS).
** Estimació.
FONT: Moviment Natural de la Població d'Espanya. Diversos anys.
Elaboració: Salleras.

aspecte duem un avantatge considerable a la resta d'Espanya, bé que aquest es vagi reduint progressivament, fins a l'època actual (fig. 8) en què ambdues taxes han arribat a xifres comparables amb les dels països més avançats (inferiors a 10 morts per 1.000 nascuts vius). De fet, només els països escandinaus, alguns de l'Europa central i el Japó es troben en una situació encara millor, a la qual hauríem d'arribar en pocs anys més (taula IX).

També en aquest sector, com és lògic, ha variat molt la proporció de les causes de mort. De fet la mortalitat infantil pot ésser subdividida en dos grans grups: la neonatal —que ocorre durant les quatre primeres setmanes de vida— i la postneonatal —de 28 dies a 12 mesos. A Catalunya la primera constitueix ara gairebé el 70 % del total. De les morts ocorregudes durant aquest període, les dues terceres parts afecten nens nascuts amb un pes inferior al normal. Hi ha una sèrie de factors que afecten la mare, estretament associats a aquesta circumstància: l'edat (tenir menys de 16 anys o més de 35), rebre escassa o nul·la atenció mèdica durant l'embaràs, dieta inadequada, hàbit de fumar tabac, prendre begudes alcohòliques o drogues durant l'embaràs, pertànyer a determinades minories ètniques i, molt especialment, la mala situació econòmica. En canvi, la mortalitat infantil postneonatal té menys

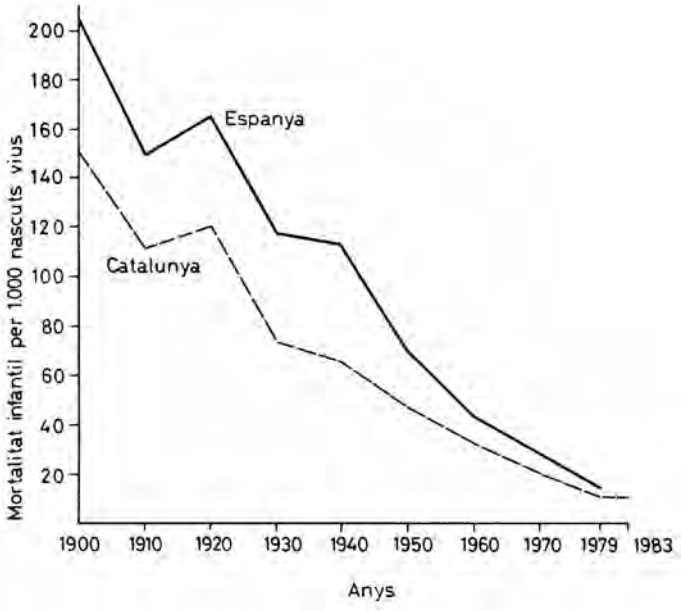

FIGURA 8. Evolució de les taxes de mortalitat infantil a Catalunya i al conjunt d'Espanya (de Salleras).

relació amb el pes en néixer i és condicionada sobretot per factors externs que contribueixen a la presentació d'accidents o d'infeccions. En el fons, a través de mecanismes diversos, també, en aquest cas, hi tenen molt a veure el nivell socioeconòmic dels pares, l'accessibilitat a l'assistència sanitària i l'educació. Ja fa anys que se sap l'estreta relació existent entre mortalitat infantil d'un cantó i pobresa i factors socioeconòmics d'un altre, i per això, tal com ja hem assenyalat, ja fa anys que ha estat demostrada aquesta relació. Estudis fets al Regne Unit posen en relleu que com més elevada és la classe social, més baixa és la taxa de mortalitat infantil (taula X). Salleras ha demostrat que a Espanya també hi ha una relació inversa entre mortalitat infantil i nivell de renda (fig. 9). Per això aquesta taxa constitueix un excel·lent paràmetre de l'estat sanitari d'un país.

Amb la millora de les condicions socioeconòmiques i sanitàries descendeix progressivament la mortalitat infantil i, d'una manera especial, com ha succeït a casa nostra, la postneonatal pel que fa a les infeccions, que no solament són menys freqüents sinó que són més ben tractades. Ara el risc més important per al nadó és el de morir per afecciones congènites: aproximadament en el 75 % de casos aquesta era la causa l'any 1975. En canvi, les morts a causa d'una infecció representen una mica menys d'un 20 % del total, mentre que abans era, sens dubte, la principal causa de mort. En aquest sentit cal ponderar, al costat de les

TAULA IX. *Mortalitat infantil. Comparació internacional*

	Mortalitat infantil per 1.000 naixements	
	1982	**1983**
Austràlia	10,3	
Àustria		11,9
Bèlgica		11,3
Bulgària	18,2	
Canadà	9,1	
Dinamarca	8,2	
Estats Units		10,9
Finlàndia	6,5*	
França		9,0
Grècia		14,7
Hongria		19,0
Irlanda	10,5	
Itàlia		12,4
Iugoslàvia	29,9	
Japó	6,6	
Luxemburg	12,1	
Noruega	8,0	
Nova Zelanda	11,8	
Països Baixos		8,4
Polònia	20,2	
Portugal	26,0**	
Regne Unit		10,2
Rep. Dem. Alemanya	11,4	
Rep. Fed. Alemanya		10,3
Romania	28,6*	
Suècia	6,8	
Suïssa	7,7	
Txecoslovàquia	16,2	
URSS	27,7***	

* (1981); ** (1979); *** (1978)

FONT: Population et Sociétés. Núm. 184. Octubre, 1984.

medicacions antiinfeccioses, l'adequat suport de l'estat general i la correcció de la deshidratació, causa principal de la mort. Altrament, diversos treballs han demostrat com influeixen sobre l'evolució de la taxa de mortalitat infantil els programes destinats a l'atenció de la infància i de les embarassades (Miller).

TAULA X. *Mortalitat maternal fetal i infantil a Anglaterra i al País de Gal·les segons la classe social 1970-1972 (de I a V = nivells decreixents de renda)*

Classe social	Mortalitat maternal*	Mortalitat infantil*	
		M	F
I	0,13	13,6	9,6
II	0,11	15,2	11,9
III N	0,13	16,9	12,0
III M	0,15	19,1	14,8
IV	0,19	22,0	16,9
V	0,23	34,7	26,7
Totes les classes	0,16	19,9	15,3

* Taxes per 1.000 nascuts vius.

FONT: Office of Population Censuses and Surveys; Occupational Mortality Decennial Supplement, 1970-72; England and Wales – Series D S I – HMSO, 1979.

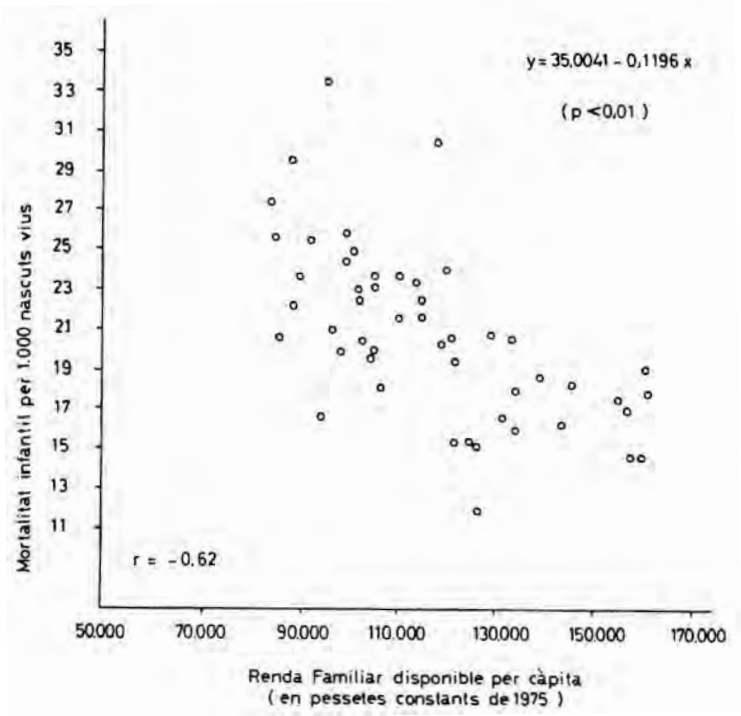

FIGURA 9. Correlació entre taxes de mortalitat infantil i renda mitjana per càpita de les diferents províncies (de Salleras).

Les migracions

Al costat del creixement —o decreixement— vegetatiu, l'altre gran factor determinant de l'evolució de la població d'un país és constituït pels moviments emigratoris o immigratoris que s'hi puguin produir. Mentre que hi ha països, com per exemple Irlanda, on la forta emigració ha *compensat* amb escreix l'elevada taxa de natalitat, és ben conegut que, en canvi, a Catalunya la immigració ha estat un element decisiu en el gran increment poblacional experimentat. Bé que en aquest cas els factors socioeconòmics siguin en definitiva els determinants principals, no podem deixar de considerar breument un dels aspectes estrictament demogràfics d'aquest fenomen, atesa la seva importància extraordinària.

La immigració ha estat un factor decisiu en el creixement demogràfic modern de Catalunya. Ací, com a tot arreu, la transformació industrial ha determinat la vinguda de forts nuclis de població des de les zones rurals —especialment de la meitat meridional de la península— cap a les ciutats. Ja a mitjan segle passat, segons Vicens i Vives, hi hagué una primera onada que fou seguida d'un moviment immigratori continuat durant els dos darrers decennis del segle. Segons Iglésies hi hagué en aquella època un saldo migratori favorable d'unes 3.600 persones anuals.

El creixement migratori s'ha anat accentuant, amb oscil·lacions, al llarg del segle actual (taula XI) i ha estat especialment notable en el període 1950-1975 que comportà l'arribada a Catalunya d'un milió i mig de nous habitants. De fet, durant els dos decennis d'immigració més intensa (1950-1970) els nouvinguts representaren el 63,3 % del creixement poblacional total, gairebé doblant, doncs, el creixement vegetatiu. Tal com ja hem esmentat, el creixement poblacional total de Catalunya durant aquest període fou, per això, extraordinari, de l'ordre d'un 20 ‰ anual, més habitual en un país tercermundista que no

TAULA XI. *Creixement migratori a Catalunya*

Anys	**Immigrants**
1900-1910	133.559
1911-1920	124.194
1921-1930	321.980
1931-1940	110.123
1941-1950	256.731
1951-1960	454.229
1961-1970	742.813
1971-1980	272.195
1981-1984	–46.591

FONT: J. Iglésies. *El movimiento demográfico en Cataluña durante los últimos cien años*; J. Capellades. *La població de Catalunya.*

pas en una àrea evolucionada. El corrent migratori s'ha invertit a partir del 1980: les dades provisionals disponibles ens indiquen que el saldo és ara negatiu ja que, a partir del 1982, cada any marxen de Catalunya unes 10.000 o 12.000 persones més que les que hi entren.

Els immigrants s'han anat instal·lant, com és lògic, a la vora dels eventuals llocs de treball. Per aquest motiu llur repartiment en el territori de Catalunya ha estat molt desigual. Inicialment els immigrants s'han instal·lat a Barcelona i especialment al seu cinturó industrial entre els anys 1950 i 1970. A Girona el creixement migratori fou especialment intens al decenni dels seixanta. Al voltant del complex industrial Tarragona-Reus, en canvi, l'assentament migratori s'ha produït una mica més tard: no s'inicià fins passat el 1960 i és on ha estat proporcionalment més gran en el període 1970-1975. A les comarques lleidatanes no hi ha hagut creixement migratori, i els saldos durant tota aquesta època han estat sempre negatius.

Tal com hem dit, les migracions tenen importants efectes demogràfics. Òbviament són, de vegades, la causa de canvis quantitatius molt importants. Però tenen també aspectes qualitatius no menys decisius. Com veurem seguidament, en considerar una població qualsevol, en especial des del punt de vista sanitari, tan important com la seva quantificació resulta la seva estructura. Doncs bé, atès que la població que es desplaça en cerca de nous llocs de treball sol ésser composta de gent jove i els nouvinguts són molt nombrosos, es produeix automàticament un rejoveniment del conjunt de la població amb les conseqüències anteriorment assenyalades.

Així, doncs, la revisió de la història demogràfica recent de Catalunya demostra que durant les èpoques de prosperitat econòmica del país (1915-1930 i 1955-1975) s'ha produït un moviment immigratori important que ha estat també dinamitzador del moviment natural i responsable d'un creixement elevat. En canvi, les èpoques de crisi econòmica (1930-1950 i 1975-1985) han comportat una aturada de la immigració, han afavorit l'emigració i han contribuït a fer davallar la natalitat. Un cop més es palesa l'existència d'estretes relacions entre el creixement demogràfic i la situació econòmica.

Estructura de la població

Acabem de fer referència a la importància de les característiques qualitatives d'una determinada població. En aquest sentit té la màxima transcendència la distribució per edats que s'expressa bàsicament per mitjà de l'anomenada piràmide d'edats. Les piràmides d'edats de Mèxic i de Suècia (fig. 10), per exemple, demostren la distribució molt diferent d'edats que hi ha entre un país en vies de desenvolupament i un altre ja desenvolupat. D'acord amb l'evolució demogràfica que hem analitzat, la composició per edats de la població de Catalunya ha variat sensiblement al llarg d'aquest segle. A la figura 11 podem veure com ha evolucionat la forma

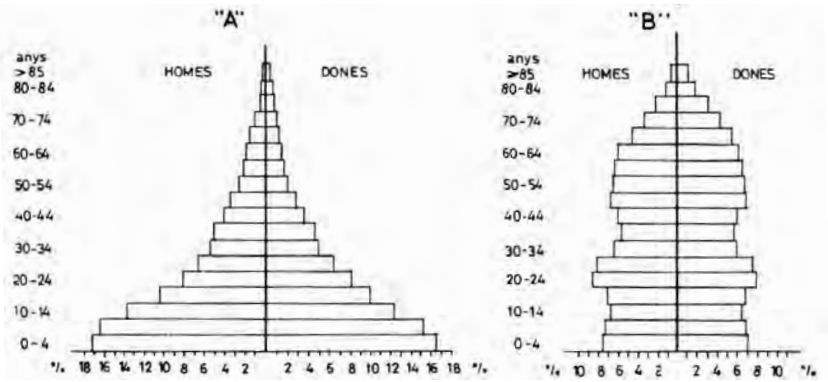

FIGURA 10. Piràmides d'edats corresponents a Mèxic (A) i Suècia (B), l'any 1970 (d'Ewbank i Wray).

TAULA XII. *Evolució de la composició, per edats, de la població catalana*

	Grups d'edat		
Any	**de 0 a14 anys**	**de 15 a 64 anys**	**de 65 anys o més**
1900	31	65	4
1910	30	66	4
1920	28	67	5
1930	26	68	6
1940	23	70	7
1950	20	72	8
1960	23	67	10
1970	25	65	10
1981	25	64	11
2000 (Projecció actual)	16	67	17

FONT: Instituto Nacional de Estadística. Projecció elaborada per la Secció d'Anàlisi Epidemiològica del Departament de Sanitat i Seguretat Social.

de les piràmides respectives, i a la taula XII hi ha recollides les variacions experimentades pels dos sectors extrems. La proporció de la població infantil (0-14 anys) era de l'ordre del 31 % en començar el segle i va anar descendint fins al 20 % l'any 1950. El *boom* natalista ja analitzat la va fer pujar fins al 25,6 % l'any 1970, i ara torna a començar la inflexió.

Cal remarcar que, una altra vegada, en el cens del 1981 el contingent de nens de 0 a 4 anys (7,9 %) és inferior al de 5 a 9 anys (8,7 %) tal com es reflecteix a la base de la piràmide d'edats (fig. 11). En canvi, la proporció d'habitants de la tercera edat ha anat ascendint ininterrompudament des del 4 % l'any 1900 fins a atènyer l'11 % en el darrer cens.

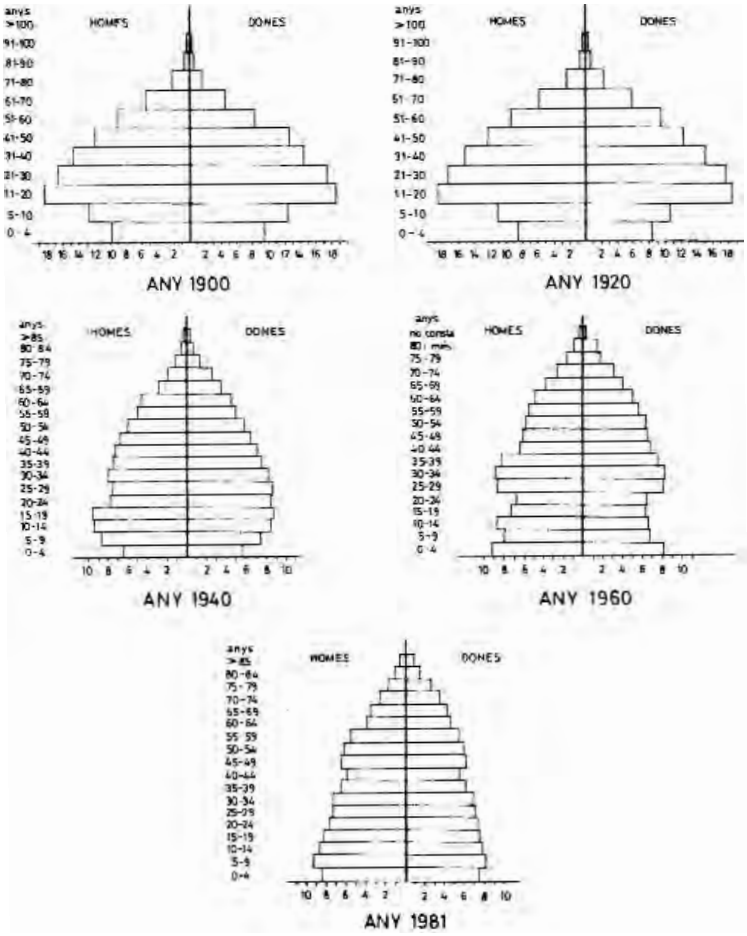

FIGURA 11. Piràmides d'edats corresponents a la població de Catalunya entre el 1900 i el 1983.

Tal com assenyala Capellades, les expectatives d'envelliment de la població catalana són apreciables ben clarament si analitzem l'evolució temporal de l'índex d'envelliment (és a dir, la relació percentual per quocient entre la població més gran de 65 anys i la compresa entre 0 i 14 anys). Aquest índex era només de 13 en començar el segle i va anar pujant (fig. 12) fins a 43,6 l'any 1950. Per les circumstàncies repetidament esmentades davallà fins el 1970 (38,5), i el corresponent al darrer cens ja torna a ésser més alt que mai, bé que és encara molt inferior al corresponent al conjunt de la CEE el mateix any (44,2 Catalunya; 65,6 CEE).

Òbviament, la progressiva deformació de la piràmide d'edats de la població catalana és un fenomen que es produeix a tots els països industrialitzats com a conjunció de la davalla-

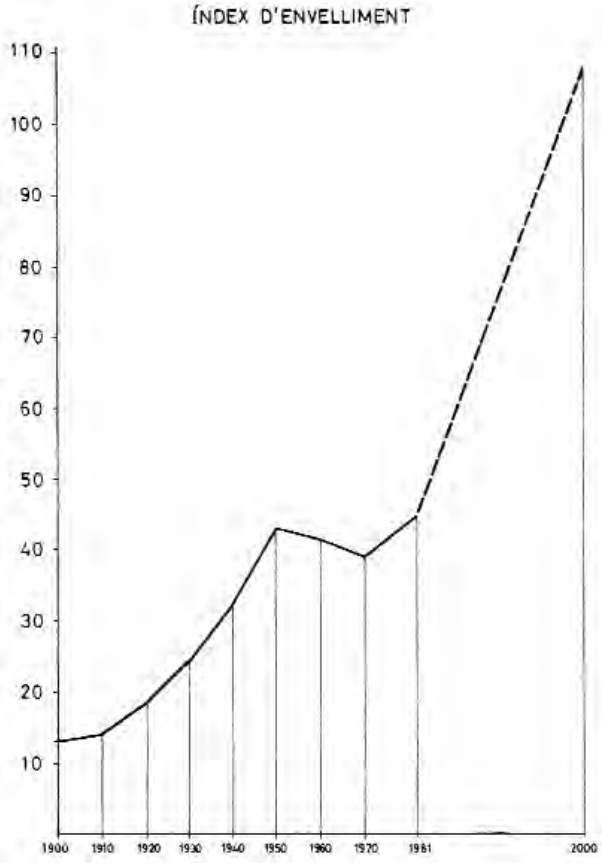

FIGURA 12. Evolució de l'índex d'envelliment (relació entre la població més gran de 65 anys i la compresa entre 0 i 14 anys) a Catalunya entre el 1900 i el 1981, i projecció, segons tendència actual, a l'any 2000.

da de la natalitat i del notable increment de la longevitat mitjana. Com a conseqüència del gran descens de la mortalitat infantil i juvenil, les expectatives de vida han experimentat un marcat increment (taula XIII i fig. 13) fins al punt que l'esperança de vida mitjana en néixer ha passat de 35 anys en començar el segle a més de 77 anys en els moments actuals. Això vol dir, evidentment, que són moltes més les persones que arriben a edats més avançades a causa, sobretot, del gran descens de la mortalitat per infeccions, que ha deixat d'ésser, com hem vist, la causa de mort més freqüent. Amb tot i això, a la mateixa figura podem comprovar que també s'han incrementat significativament les expectatives de vida de les persones madures, i així les de 60 anys vivien, per terme mitjà, fins als 69 en començar el segle

TAULA XIII. *Evolució de l'esperança de vida en la població catalana, per edats*

		1900	1930	1960	1983
	H	35,95	52,1	68,5	74,1
En néixer	D	37,43	55,6	73,2	79,9
	T	36,69	53,8	70,9	77,1
	H		47,3	56,3	60,0
A 15 anys	D		50,0	60,5	65,7
	T	(1)	48,7	58,5	62,9
	H		23,4	28,4	31,6
A 45 anys	D		25,8	32,0	36,5
	T	(1)	24,6	30,3	34,1
	H	10,22	12,9	16,2	18,8
A 60 anys	D	9,85	14,3	19,0	22,7
	T	10,04	13,6	17,7	20,9
	H	2,25	4,1	5,5	6,6
A 80 anys	D	1,79	4,3	6,4	7,8
	T	2,01	4,2	6,1	7,4

(1) Per la diferent estructura del cens de població, no ha pogut ésser calculada.
Per a ambdós sexes, l'esperança de vida a 10 anys era de 44,96; a 20, de 37,62; a 30, de 30,94; a 40, de 23,71; i a 50, de 16,47.

FONT: I. Pujades. *La població de Catalunya.*

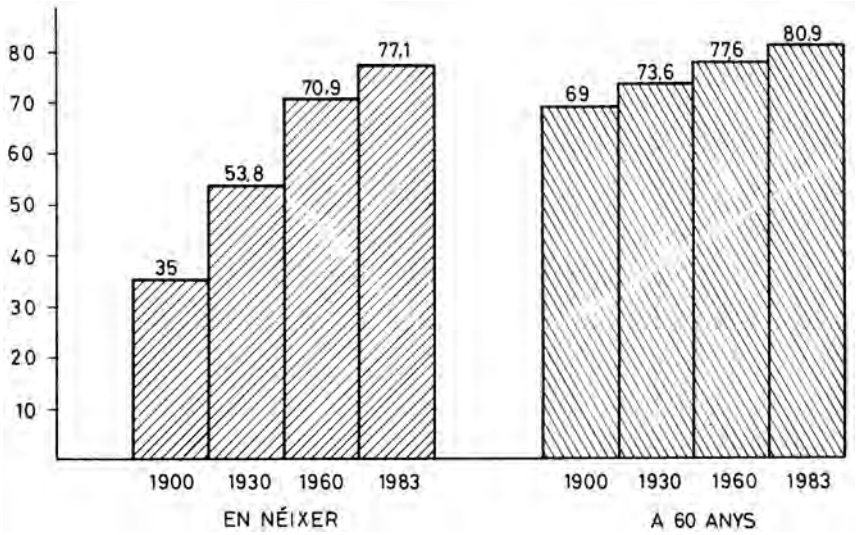

FIGURA 13. Evolució de l'esperança de vida, en néixer i a 60 anys d'edat, des del 1900 fins al 1983.

mentre que ara arriben pràcticament a 81 anys. La gran diferència, doncs, que hi havia entre l'esperança de vida d'un nadó i la d'una persona de 60 anys l'any 1900 (de 35 a 69 anys, o sigui 34 anys) ha quedat ara reduïda a uns 4 anys (de 77 a 81 aproximadament).

Població i salut, ara

Segons això que acabem de dir, salta a la vista que la situació demogràfica i sanitària de Catalunya és actualment equiparable a la de qualsevol país desenvolupat.

Des del punt de vista demogràfic, després de tants canvis, estem ara en una situació molt estabilitzada, amb un creixement natural o vegetatiu molt petit (de l'ordre del 3 ‰) aproximadament igual a la meitat del conjunt de l'Estat, bé que encara superior al de la majoria de països europeus (taula II). Cal tenir en compte, però, que si a aquest creixement li restem el saldo migratori negatiu actual, l'increment poblacional anual resta reduït a unes tres mil persones, és a dir a un 0,5 ‰.

Pel que fa a l'estat de salut, seria fàcil d'establir una equiparació superficial amb els països més avançats, però cal fer algunes precisions atès que la situació no és uniforme. De fet, podem constatar l'existència de quatre grups de malalties com a conseqüència de l'adaptació genètica, encara pendent, de l'home a l'ambient. Aquests grups són:

A. Les malalties relativament intractables degudes a causes genètiques o a influències ambientals prenatals que originen especialment malformacions de tota mena.

B. Les malalties prevenibles associades amb la misèria, com són la inanició amb totes les seves formes, i les infeccions.

C. Les malalties prevenibles associades amb l'opulència, com poden ésser en gran part les cardiovasculars i un bon nombre de tumors malignes.

D. Les malalties potencialment prevenibles però no lligades, que se sàpiga, a factors economicosocials (per exemple psicosis, neuropaties, malalties articulars, nefropaties).

Òbviament, les malalties del grup B predominen en els països del Tercer Món i són les que, abans, produïen les elevades taxes de mortalitat dels que ara ja pertanyen a l'anomenada *societat opulenta*. En aquests darrers, en canvi, són les malalties del grup C les que predominen i causen els pitjors problemes sanitaris, mentre que la patologia derivada dels grups A i D roman més o menys constant pertot. Doncs bé, a Catalunya predominen les mateixes malalties que als països occidentals, però encara hi ha *bosses*, més o menys localitzades, de malalties infeccioses motivades per una manca de condicions higièniques. Cal, evidentment, superar aquestes situacions i cal també tenir en compte que les *malalties de la societat opulenta* depenen molt especialment del comportament personal de cadascú.

TAULA XIV. *Percentatges d'anys de vida perduts a Catalunya per causes, 1975*

	Percentatge d'anys potencials perduts de productivitat		Percentatge d'anys potencials de vida perduts	
Causes	**Homes**	**Dones**	**Homes**	**Dones**
Circulatòries	25,9	24,7	31,0	37,4
Tumors	22,5	35,8	20,4	21,7
Externes (accidents, etc.)	22,6	9,6	12,1	6,0
Digestives	10,5	9,4	7,5	5,7
Respiratòries	7,0	6,0	11,6	10,7
Desconegudes	1,9	1,4	2,4	2,4
Resta de causes	9,6	13,1	15,0	16,1
Totals	100,0	100,0	100,0	100,0

FONT: INE. Dades de mortalitat procedents del «Movimiento Natural de la Población». 1975. Taula de Mortalitat de Catalunya, 1975, elaborada per la Secció d'Anàlisi Epidemiològica. Departament de Sanitat i Seguretat Social.

En aquest sentit és il·lustrativa la consideració d'un altre paràmetre important: els anys de vida, útil o total, perduts per les diferents i principals causes actuals de mort prematura a la societat catalana. A la taula XIV hom pot comprovar que a l'home la primera causa són les malalties circulatòries, seguides de les causes externes i dels tumors, mentre que a la dona aquests últims són els capdavanters.

Altrament, un estudi transversal de la situació actual a les diverses comarques ens demostra també l'existència de diferències notables tant demogràfiques com sanitàries. Així, pel que fa a la taxa de natalitat mitjana trobem un ampli ventall que oscil·la entre el 21,6 ‰ del Baix Llobregat i xifres inferiors al 10 ‰ dels dos Pallars (taula XV). Les taxes brutes de mortalitat també presenten marcades diferències que són, tanmateix, molt més petites quan són estandarditzades segons l'edat de la població respectiva. De les dades que disposem relatives a la mortalitat infantil, és difícil de fer-ne comparacions vàlides (taula XVI). En canvi, com és natural, hi ha també grans diferències pel que fa a l'estructura de la població molt influïda pels moviments migratoris. Així, a la figura 14 podem veure la forma molt diferent de les piràmides corresponents a les dues comarques extremes, la del Baix Llobregat, amb un índex d'envelliment de 23,3, i la del Priorat, on l'índex d'envelliment ascendeix a 123,8.

Hi ha també diferències significatives, en els paràmetres que reflecteixen millor la situació sanitària, tant des del punt de vista geogràfic com de la condició socioeconòmica. Així, l'anàlisi de les xifres corresponents a les malalties de declaració obligatòria permeten de comprovar que determinades malalties infeccioses contretes per via digestiva són més freqüents, proporcionalment, en determinades comarques on, per motius diversos, hom compleix irregularment la normativa que obliga a la cloració de les aigües per a beure (taula XVII). Així, tant la brucel·losi com la febre tifoide o les enteritis i diarrees són molt més freqüents en les

TAULA XV. *Taxa de natalitat de Catalunya per comarques (mitjana 1975-1979 per 1.000 habitants)*

Alt Camp	15,8	Montsià	15,3
Alt Empordà	17,4	Noguera	12,6
Alt Penedès	16,9	Osona	17,9
Alt Urgell	14,1	Pallars Jussà	9,6
Anoia	15,7	Pallars Sobirà	8,7
Bages	15,1	Priorat	10,8
Baix Camp	20,1	Ribera d'Ebre	15,3
Baix Ebre	15,8	Ripollès	13,2
Baix Empordà	17,7	Segarra	11,3
Baix Llobregat	21,6	Segrià	17,4
Baix Penedès	21,0	Selva	17,7
Barcelonès	18,4	Solsonès	13,5
Berguedà	12,9	Tarragonès	21,5
Cerdanya	15,3	Terra Alta	11,6
Conca de Barberà	12,6	Urgell	13,2
Garraf	19,4	Vall d'Aran	16,2
Garrigues	11,3	Vallès Occidental	20,2
Garrotxa	13,9	Vallès Oriental	20,9
Gironès	20,4		
Maresme	17,9	Catalunya	18,2

FONT: INE, Movimiento Natural de la Población de España. Anual.

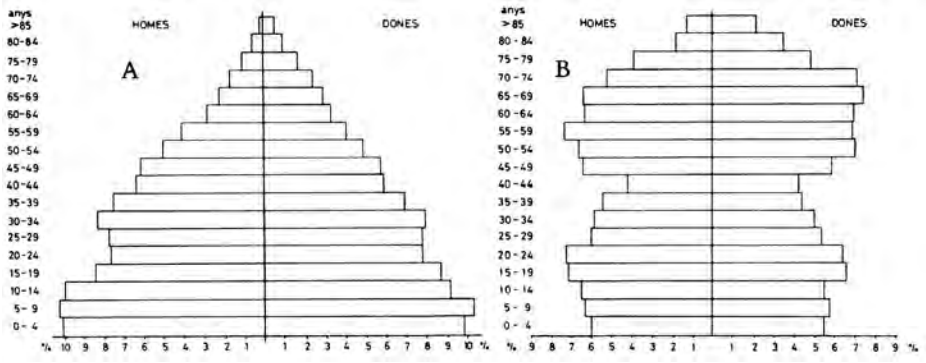

FIGURA 14. Piràmides d'edats de les poblacions de les comarques del Baix Llobregat (A) i del Priorat (B) segons el cens del 1981.

TAULA XVI. *Taxa de mortalitat infantil per comarques (1975-1979 per 1.000 nascuts vius)*

	Homes	Dones	Total
Alt Camp	7,22	7,69	7,45
Alt Empordà	15,17	9,52	12,54
Alt Penedès	8,61	7,05	7,85
Alt Urgell	32,67	17,94	25,82
Anoia	15,46	15,17	15,33
Bages	15,16	12,76	14,00
Baix Camp	19,10	13,65	16,48
Baix Ebre	23,63	18,47	21,10
Baix Empordà	10,48	8,35	9,46
Baix Llobregat	9,77	7,30	8,57
Baix Penedès	9,19	7,50	8,37
Barcelonès	15,71	12,45	14,14
Berguedà	13,92	10,32	12,19
Cerdanya	18,87	13,86	16,48
Conca de Barberà	10,34	10,99	10,66
Garraf	13,56	8,53	11,15
Garrigues	6,09	1,55	3,84
Garrotxa	10,81	12,41	11,60
Gironès	27,28	19,90	23,68
Maresme	17,13	11,47	14,40
Montsià	10,02	4,68	7,49
Noguera	3,34	7,43	5,27
Osona	10,35	11,09	10,71
Pallars Jussà	29,75	9,22	19,52
Pallars Sobirà	—	—	—
Priorat	7,09	7,35	7,22
Ribera d'Ebre	13,73	7,34	10,64
Ripollès	8,04	9,04	8,51
Segarra	8,47	8,25	8,36
Segrià	20,84	21,18	21,01
Selva	6,95	8,77	7,81
Solsonès	5,28	2,84	4,10
Tarragonès	22,93	19,23	21,15
Terra Alta	13,12	4,95	8,92
Urgell	7,63	2,76	5,29
Vall d'Aran	10,87	9,95	10,39
Vallès Occidental	13,49	11,00	12,28
Vallès Oriental	10,70	9,91	10,32
Catalunya	14,78	11,82	13,35

TAULA XVII. *Comarques on són més freqüents determinades malalties de declaració obligatòria (taxes mitjanes, per cent mil habitants, del trienni 1982-1984)*

Brucel·losi		**Enteritis i diarrees**		**Febre tifoide**		**Tuberculosi pulmonar**	
1. Pallars Sobirà	129,2	1. Pallars Sobirà	9.028,8	1. Cerdanya	197,0	1. Vallès Occidental	106,6*
2. Vall d'Aran	86,5	2. Terra Alta	6.408,4	2. Alt Empordà	25,6	2. Segrià	66,2
3. Pallars Jussà	60,5	3. Gironès	5.789,5	3. Berguedà	24,8	3. Gironès	60,3
4. Solsonès	40,5	4. Vall d'Aran	5.539,2	4. Pallars Sobirà	24,6	4. Garraf	56,8
5. Ribera d'Ebre	37,5	5. Baix Empordà	5.089,9	5. Gironès	22,0	5. Baix Ebre	56,1
Catalunya	9,5	Catalunya	1.707,9	Catalunya	8,0	Catalunya	44,6
Barcelonès	4,3	Barcelonès	817,7	Barcelonès	5,4	Barcelonès	44,5

* Aquesta xifra tan elevada és motivada per l'existència en aquesta comarca de l'únic centre específic d'internament de malalts tuberculosos de tot Catalunya.
FONT: Secció d'Anàlisi Epidemiològica. Departament de Sanitat i Seguretat Social.

comarques de muntanya que en el conjunt de Catalunya o a les zones urbanes. En canvi, les infeccions de transmissió aèria com, per exemple, la tuberculosi pulmonar, tenen un altre tipus de distribució geogràfica i no presenten diferències significatives entre les diferents zones.

Finalment, cal fer referència als treballs realitzats per tècnics de l'Institut Municipal de la Salut de Barcelona que demostren les grans diferències existents pel que fa a la mortalitat infantil entre els diferents districtes de la ciutat que confirmen les troballes efectuades en altres llocs, a les quals ja ens hem referit abans. No és rar, doncs, que la taxa considerablement més elevada correspongui a l'antic districte V i sigui atribuïble a la deficient situació socioeconòmica del barri i a les condicions de les embarassades (Company i Huertas-Portocarrero).

Les perspectives de futur

No cal ponderar les dificultats de la prospectiva: un savi londinenc de fa cent anys hauria pogut provar que els transports per dintre la ciutat haurien esdevingut impossibles un segle més tard, ja que, d'una banda, s'haurien esgotat els llocs on posar els cavalls i, d'una altra, els fems haurien fet completament irrespirable l'aire de la City…

Hom pot, certament, en el camp de la demografia, estudiar la tendència i fer-ne una projecció… però la tendència pot canviar, de vegades, d'una manera inesperada. I en tenim exemples ben recents. En la presentació d'un treball sobre previsions demogràfiques a Catalunya, J. M. Carreras parla de les crítiques possibles a un treball d'aquest tipus. Les mateixes autores del treball, Anna Cabré i Isabel Pujades, assenyalen que una previsió feta basant-se en els anys seixanta dóna dotze milions d'habitants a la Catalunya de l'any 2000, mentre que les previsions fetes en èpoques de recessió portaran a visions catastrofistes dels anys a venir. Sembla, de tota manera, que ens encaminem cap a un creixement zero. En aquest sentit crec que, si persisteixen les circumstàncies actuals, les previsions, ja modificades a la baixa, de Cabré i Pujades són encara excessivament optimistes, atès que la corba de natalitat segueix descendint i que la mortalitat, si varia, ho farà en sentit ascendent atès el progressiu envelliment de la població.

La població a la Catalunya del segle XXI

Per tot això, no és gens fàcil d'encertar exactament què passarà. No es tracta, doncs, de fer un pronòstic, sinó de calcular, per exemple, com seria la població de Catalunya l'any 2001 si d'ara fins aleshores el saldo migratori fos nul, la taxa bruta de natalitat romangués estabi-

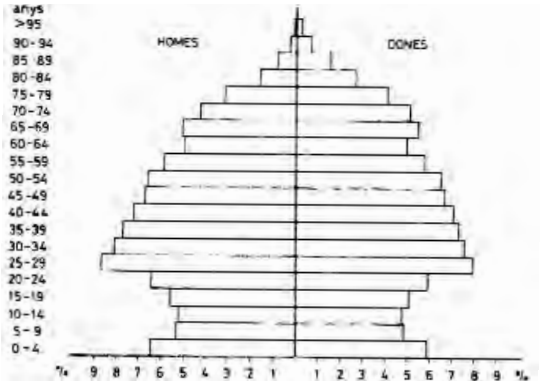

FIGURA 15. Estimació, per projecció de les tendències demogràfiques actuals, de la piràmide d'edats de la població de Catalunya l'any 2001.

litzada a 10,5 per mil habitants (un xic més que la darrera del 1984 que ja sembla *límit*) i les taxes de mortalitat fossin constants al llarg del període. Es tracta, per tant, d'una projecció ben optimista, i, amb tot i això resulta que hi hauria aleshores un total de 6.200.000 habitants (fig. 15), amb un lleuger predomini de les dones (51 %) i un gran increment de les persones de 65 o més anys (17,5 % del total) que serien ja més nombroses que els nens de 0 a 14 anys (16,3 %), amb un índex d'envelliment de 107,7, és a dir, molt superior a l'actual per al conjunt de Catalunya (45, aproximadament) bé que encara inferior a l'actual del Priorat (123,3).

Tanta importància com els canvis quantitatius —que en tot cas podran experimentar petites variacions—, o potser més, tindran els qualitatius. Sense cap mena de dubte anem cap a una estructura poblacional cada cop més envellida que notarà clarament les conseqüències d'aquestes generacions o cohorts *buides* que amb prou feines arriben a la meitat de les *plenes* de fa de vint-i-cinc a deu anys. En aquest sentit segurament el canvi més notable serà el progressiu i gran increment de la part superior de la piràmide amb una població molt nombrosa de gent de la tercera edat (més d'un milió). Aquest és un fet que es produirà a tots els països, bé que en moments diferents d'acord amb llur estructura actual de població. En els països més industrialitzats és previst que es produeixi un nou i marcat increment de la proporció de gent de 65 anys o més a partir de l'any 2010, és a dir, quan arribaran a aquesta edat les cohorts *plenes* del *boom* natalista de la postguerra. El Japó, en canvi, que té encara una estructura poblacional jove (de l'ordre del 9 % de vells l'any 1980) atraparà els altres països al final del segle i hom preveu que cap a l'any 2025 tindrà més d'un 20 % d'habitants de 65 anys o més i serà el país més *vell* del món. A Catalunya la simple contemplació de la projecció de la piràmide d'edats per a l'any 2001 (fig. 15) fa preveure que les proporcions

de gent gran continuaran incrementant-se en xifres absolutes i proporcionalment fins a un màxim cap a l'any 2040. A partir d'aleshores es produirà l'arribada als 65 anys de les promocions corresponents al gran descens de natalitat observat a partir del 1975.

L'increment del nombre d'ancians

El gran increment de la vida mitjana és degut, tal com ha estat dit repetidament, al fet que són més els qui arriben a l'ancianitat, i no a la prolongació més o menys notable de la durada de la vida humana que, en tot cas, és òbviament limitada. Tal com diu Segura, ultrapassar els cent anys és un fet extraordinari a totes les latituds. A Suècia, per exemple, mai ningú no ha passat dels 110 anys; i, en general, a tots els països desenvolupats només una de cada 10.000 persones viu més de 100 anys tot i que, durant el segle actual l'esperança mitjana de vida s'hagi, com a mínim, duplicat.

Ara, dins el conjunt de la població de més de 65 anys es va fent cada cop més important el subsector de persones de 85 anys o més (els *oldest olds* dels anglosaxons; *les grands vieillards* dels francesos) que, a Catalunya, d'ésser una fracció gairebé insignificant l'any 81 (un 0,66 % del total = 36.000 individus) passaran a formar un contingent molt important vint anys després (un 1,84 % del total =113.000 persones). No cal dir, a més, que en els anys successius, a mesura que les generacions *plenes* entraran a la tercera edat, els increments absoluts i relatius seran encara molt més grans. Als Estats Units, per exemple, hom estima que la població de 85 anys o més serà de gairebé 5 milions l'any 2000 i de 12,8 milions el 2040 (Rosenwaike).

Demografia i economia

Ja hem vist que la situació econòmica té una clara influència sobre la demografia. Bé que no estigui demostrada la influència inversa, sí que és cert que la tendència demogràfica ha contribuït i contribueix ara a empitjorar els problemes derivats de la crisi econòmica. En efecte, en els moments que es produeix a tot el món la crisi de l'estat del benestar com a conseqüència de la recessió econòmica generalitzada, la força de treball de la majoria dels països industrialitzats s'incrementa d'una forma notòria per dues causes.

En primer lloc, la demogràfica, que fa que, pels alts índexs de natalitat de fa vint-i-cinc anys, entrin grans contingents nous al mercat de treball (amb la subsegüent instauració d'unes elevades taxes d'atur juvenil). De tota manera les previsions ens diuen (Chesnais) que, a la major part de països europeus, els fluxos potencials d'entrada al mercat de treball més aviat s'aproparan als de sortida per jubilació. Fins i tot en dos països tan importants com

Alemanya i el Japó, abans del final del segle apareixerà un fenomen nou: els fluxos de sortida superaran els d'entrada. Aquesta presència de cicles o ondulacions demogràfiques té l'avantatge —o l'inconvenient— de produir ruptures en l'esquema preestablert i per això resulten complexes i inestables les orientacions estratègiques a llarg termini.

La segona causa d'increment de la mà d'obra és, com diu Kirk, una «revolució social menor»: la incorporació, en molts llocs, al món del treball d'un contingent cada dia més gran de dones en termes d'igualtat amb l'home. No hi ha dubte, altrament, que la marcada modificació de la forma de la piràmide d'edats (estrenyiment marcat de la base i eixamplament del cim amb tendència a convertir-se en un cilindre) altera substancialment la relació entre població productiva i no productiva. El problema, gravíssim, de les pensions de jubilació n'és una de les conseqüències més preocupants.

Davant aquests greus conflictes lligats amb la demografia, no tots els governs reaccionen de la mateixa manera. Així, mentre el govern francès està prenent una sèrie de mesures destinades a encoratjar un nivell més elevat de la natalitat, el de la República Federal Alemanya no sembla oficialment alarmat per les baixes taxes observades en aquest país des de fa uns quinze anys. De la seva part, el govern holandès ha manifestat oficialment la seva satisfacció pel cessament de l'increment natural de població. En canvi, entre els països socialistes europeus predomina el criteri pronatalista i tant a Romania com a la República Democràtica Alemanya han estat fets esforços, segons sembla amb èxit, per tal d'aconseguir el redreçament de la corba de naixements.

Amb tot, les anomenades *polítiques de població* són complexes, atès que resulta realment difícil de fer canviar una tendència demogràfica. De fet, en un país modern hom ja no pot fer baixar més la mortalitat i és teòricament més fàcil ara de fer descendir una natalitat elevada que no pas de fer-la augmentar quan és baixa o molt baixa. Un tercer element teòricament influenciable serien les migracions, bé que ja hem vist que són automàticament controlades per la situació econòmica.

Els governs que es preocupen pel descens de la natalitat adopten mesures destinades a primar les parelles que tinguin tres fills, o més, atès que cal que cada 1.000 dones tinguin 2.150 fills per tal d'assegurar el relleu generacional. Per a aconseguir-ho, caldria que un determinat nombre de famílies fossin com a mínim de tres fills. Però, tal com assenyalen els especialistes, hom no aconsegueix el control demogràfic ni amb facilitat ni amb precisió. A més, i suposant que això fos possible, sempre es plantejarà el problema de si aquest tipus de control és compatible amb la llibertat individual. En aquest sentit, Kirk assenyala que és propi de les societats democràtiques d'ésser en una certa manera relativament inestables i que estiguin fundades idealment en el compromís i el seny polític, tot considerant l'adequada acció social independent d'una determinada ideologia.

De tota manera, com assenyala el mateix autor, els problemes plantejats per l'envelliment progressiu de la societat són ben patents. Per això, atès que no és possible de reduir el

nombre de vells, la política social més correcta és la d'intentar d'incrementar la natalitat a fi d'assegurar una infraestructura social suficient de treballadors actius. Les xifres indiquen que el problema més greu, en aquest sentit, es pot presentar a partir de l'any 2025, quan començaran a arribar a la jubilació les cohorts nombroses del decenni dels seixanta. No obstant això, cal tenir en compte que la circumstància socioeconòmica pot haver canviat aleshores d'una manera molt marcada en un sentit o en un altre. Ningú no pot assegurar, ara, quanta mà d'obra serà necessària l'any 2000 per a mantenir l'actual nivell de producció, ni quins tipus de treballadors, ni quants, caldran el 2025.

Tal com ja ha estat afirmat, en el cas de Catalunya és ben cert que l'atur es veu agreujat per l'estructura demogràfica. Al costat de l'existència de grans contingents de joves, cal tenir en compte altres factors. Ja n'ha estat esmentat un, la incorporació de la mà d'obra femenina, que va augmentar un 48 % entre el 1970 i el 1975. També cal tenir en compte que les sortides d'activitat entre el 1980 i el 1985 són més reduïdes, atès que han arribat a la jubilació les generacions delmades per la desnatalitat i la forta mortalitat infantil dels anys de la grip. Per això la desproporció entre oferta i demanda de treball és particularment accentuada. La composició sectorial de l'activitat també és desfavorable entre nosaltres: la proporció de població activa del sector secundari (indústria i construcció), el més afectat per la crisi, és molt més elevada que a la resta de l'Estat (51 % i 38 %, respectivament).

Repercussions sectorials de l'envelliment poblacional

No hi ha dubte que els grans canvis qualitatius que es produeixen en l'estructura poblacional determinaran, a terme curt i mitjà, canvis substancials en la necessitat de serveis i equipaments de tota mena. En aquest sentit, un dels sectors més directament afectat serà el del *sistema educatiu.* Així, als països europeus ha començat una reducció de la població escolar a partir del final del decenni dels seixanta, iniciada per l'ensenyament primari i seguida a partir de 1975 per la del secundari. A casa nostra, a partir del 1979 ha començat a descendir l'entrada a l'ensenyament preescolar i dos anys més tard a l'EGB. Els nivells màxims d'ocupació pel que fa a l'ensenyament primari han estat assolits el curs 1983-1984 amb 855.710 alumnes escolaritzats. Aquesta xifra restarà reduïda el curs 1995-1996 a 551.500 alumnes amb un descens, per tant, del 36 %. No cal dir que, d'una manera progressiva, aquests descensos tan importants afectaran els ensenyaments secundaris i l'universitari. Caldrà, òbviament, adaptar la construcció de nous centres i la formació dels adequats contingents d'ensenyants a aquestes previsions —ben segures, almenys a curt termini.

Un altre sector afectat pels canvis demogràfics és, sens dubte, el de l'*habitatge.* En efecte, moltes de les modificacions del comportament demogràfic incideixen sobre el nombre i la grandària dels habitatges demanats. Així, com afirma Chesnais, el descens de la mortali-

tat, el desenvolupament de la cohabitació juvenil, l'increment del nombre de separacions i divorcis i la redistribució territorial de la població tenen tendència a incrementar la demanda, mentre que la frenada de la immigració provoca una disminució de les necessitats i la tendència a tenir pocs fills redueix notòriament la demanda d'habitatges grans. No podem oblidar la influència positiva que un eventual increment dels ingressos pot produir en el mercat de la construcció, ni tampoc el fet de la tendència bastant generalitzada a adquirir o llogar una segona residència.

Pel que fa als *serveis sanitaris* és un fet evident i generalitzat que en l'actualitat hi ha un excés d'equipaments per a atendre parts o per a assistir les malalties pròpies de la infància. Els índexs d'ocupació dels serveis d'Obstetrícia i de Pediatria han descendit a Catalunya, a partir de l'any 1975, d'una manera vertical. Per això ha calgut redimensionar algun dels serveis existents o projectats en els equipaments encara no posats en marxa, com s'esdevé, per exemple, a l'Hospital Germans Trias i a l'Hospital de la Mancomunitat Terrassa-Sabadell, que havien estat dissenyats d'acord amb la tendència demogràfica de fa deu anys.

Paral·lelament a aquestes previsions sanitàries, i tal com assenyala Capellades, hom pot preveure una important reducció de la demanda potencial en el sector de les *indústries* productores d'articles infantils (vestit, joguines, cotxets i altres equipaments). Alhora, les indústries dedicades a la fabricació d'articles de consum juvenil poden esperar immediatament un increment de la demanda seguit d'una ulterior reducció a partir del 1990.

L'atenció sociosanitària de la gent gran

Segurament la conclusió més ferma i important de qualsevol estudi demogràfic modern és la certesa del gran increment absolut i relatiu que s'està produint —i continuarà produint-se— en els contingents de l'anomenada tercera edat. Cal, per tant, dedicar una atenció especial a aquest fet, tot subratllant els problemes d'assistència sanitària i social que, indefectiblement, plantejarà. No és gens estrany que l'Organització Mundial de la Salut hagi programat una sèrie d'accions en aquest terreny, en col·laboració amb un gran nombre d'organitzacions no governamentals, i hagi insistit especialment en la necessitat, no solament de formar més especialistes, sinó també d'introduir més ensenyaments de gerontologia en el currículum de medicina. No hi ha dubte que a Catalunya també estem mancats d'estudis aprofundits en aquesta matèria i d'especialistes en gerontologia. Cal, doncs, que tant des del sector sanitari com des del de serveis socials hi sigui prestada la màxima atenció i, especialment, hom procedeixi a la creació d'escoles de formació de gerontòlegs.

Ja hem vist abans que el subsector dels més ancians està incrementant marcadament els seus rengles. Això ho fa, especialment, gràcies a la supervivència més prolongada de les dones. Així, Rosenwaike constata que, als Estats Units, per cada 100 dones de 65 a 69 anys

hi ha 80 homes de la mateixa edat, mentre que, entre la població de més de 85 anys hi ha només 44 homes per cada 100 dones!

Tal com afirma Segura, molts dels trastorns, molèsties i malalties que afecten les persones grans no reben una suficient atenció per part dels serveis mèdics i socials. Aquí, més que en qualsevol altra circumstància, són vàlides les consideracions que hem fet en començar sobre la relativitat del concepte de salut. De fet, la *malaltia* per ella mateixa té molta menys importància que la *incapacitat*. Fàcilment un vell —i molt especialment un vell molt vell—, estigui bo o malalt, deixa de poder menar una existència que sigui autònoma, solidària i joiosa. La frontera entre estar bo o estar malalt és aquí més difuminada encara, si tenim en compte que hi ha un gran nombre de trastorns que redueixen la independència funcional del vell. Les alteracions sensorials (especialment auditives o visuals), els trastorns neurològics i musculoesquelètics (que comporten una greu restricció de l'activitat), els dèficits dentals (que plantegen problemes de nutrició) i les afeccions dels peus (moltes vegades ben benignes però gairebé sempre molt molestes i invalidants) són els principals problemes que afecten un gran nombre d'ancians. Si afegim a tot això la possible incontinència d'esfínters, arribem a una situació que, indefectiblement, requereix una assistència ben acurada, tot i que pot ésser relativament simple.

I no hi ha dubte que la necessitat d'assistència creix d'una manera gairebé geomètrica amb l'edat. Així, segons Rosenwaike, mentre que una de cada vint persones de 65 a 74 anys necessita ajut per a caminar, la proporció s'eleva a quatre de cada deu ancians de 85 o més anys. La utilització dels hospitals també s'incrementa significativament amb l'edat. En el grup de 65 a 74 anys hi ha 306 estades hospitalàries anuals per 1.000 persones, mentre que entre els de 85 anys o més n'hi ha 507 ‰. Altrament, entre els 65 i els 74 anys només un 1 % està internat en una residència, mentre que la proporció s'eleva al 20 % en els de més de 85 anys.

Sense cap mena de dubte, tots aquests fets contribueixen significativament al constant increment dels costos sanitaris i socials. Pel que fa als sanitaris, Manton creu que l'envelliment de la població dels Estats Units és en una gran part responsable del fet que la despesa sanitària hagi passat en aquell país del 5,3 % del producte interior brut el 1960, al 9,5 % el 1980, i que continuï creixent fins al 12,0 % el 1980. Dins aquest capítol creix molt, als Estats Units, el cost del *Medicare*, és a dir, de l'assegurança sanitària de la gent gran, que ja arriba ara al 2 % del PIB. Per això, hom considera convenient d'estendre a aquest sector de la població un conjunt de mesures preventives que segurament ajudarien a controlar els costos (Somers). Pel que fa als costos socials, Häkansson estima que, a Suècia, cal que la despesa creixi a un ritme de l'1,3 % anual per tal de mantenir les mateixes prestacions. Per això entén que caldria anar a una revisió del funcionament dels serveis de vellesa en el sentit d'evitar molts internaments segurament innecessaris, tot incrementant, alternativament, els serveis a domicili.

En realitat, és ben cert que la major part dels trastorns que afecten els vells —que abans hem descrit breument— no requereixen un tractament institucionalitzat (Fries). Cal, en tot cas, atendre les causes socials d'incapacitat: la situació familiar, l'habitatge o les pensions són els problemes clau la majoria de vegades. Un estudi realitzat a Aberdeen ha demostrat que les variables més rellevants pel que fa a la dependència dels vells són, a més de l'edat, el fet de viure sol, el de tenir ascensor i el grau de mobilitat possible. No hi ha dubte que, almenys en part, moltes d'elles són condicionades pel nivell de renda.

Cal, doncs, treballar molt en aquest terreny, ateses les perspectives de futur. Caldria també tenir en compte que entre la gent gran, i fins i tot entre els d'edat més avançada, hi ha un potencial humà desaprofitat. Molts autors coincideixen a considerar no massa raonable la política d'anticipar les jubilacions, atès que, d'una banda, es perd aquesta força potencial i, de l'altra, sembla evident que continuar treballant —en la mesura que sigui possible a cadascú— comporta beneficis per a la salut. Certament, estem mancats, a Catalunya, d'una bona xarxa d'equipaments on puguin ésser adequadament acollits i tractats els ancians no vàlids, que siguin una mena de centres de transició entre un hospital i una residència per a gent vàlida. Però cal, sobretot, establir una política gerontològica adequada que, entre altres coses, potenciï els sistemes d'ajut a domicili per tal de permetre la subsistència autònoma del vell desvalgut que, moltes vegades, preferirà de viure a casa seva que no pas en un ambient estrany. En definitiva, cal esforçar-nos per a donar vida als anys, més que no pas anys a una vida sense sensori ni sentit. L'adequada atenció a la gent gran és, sens dubte, un dels reptes més grans de la societat actual.

Conclusió

Com afirmàvem en començar, demografia i sanitat són matèries íntimament enllaçades que convergeixen en un objectiu comú: aconseguir que una determinada població gaudeixi del millor benestar possible. Catalunya, com la gran majoria dels països desenvolupats, ha arribat a una fase d'estabilització de la seva població que, si no hi ha un canvi de tendència notori, anirà envellint-se progressivament. Caldria que el relleu generacional fos suficient per tal de poder atendre els problemes que, com hem vist, comporta aquest canvi d'estructura poblacional.

Altrament, l'estat de salut de la població catalana ha anat millorant, i —bé que resten encara alguns problemes per resoldre— resulta comparable, també, al de les nacions capdavanteres. És ben cert que l'agreujament o l'excessiva prolongació de la crisi econòmica actual pot influir desfavorablement sobre la situació actual. I no cal dir que una conflagració nuclear o una inesperada contingència ecològica o epidemiològica podrien fer perillar aquesta situació actual.

Esperem, confiats, que res de tot això no succeirà. Però, en tot cas, cal ésser ben conscients que la salut és un projecte personal que té quelcom de conquesta. Tots i cadascun de nosaltres ens hem de sentir responsables de la nostra pròpia salut. La salut, aquest bé tan fugisser i gairebé inassequible, és cosa de tots.

Mai no serà prou ponderada la seva importància: és una palanca essencial per al desenvolupament d'un país. Ja deia Heràclit fa 2.500 anys que «Quan no hi ha salut, el seny no es pot revelar, la cultura no es pot manifestar, la força no pot lluitar, la riquesa no pot ésser útil i la intel·ligència no es pot aplicar».

Agraïments

La major part de les dades sanitàries contingudes en aquest treball han estat elaborades pel Gabinet Tècnic de la Secretaria General del Departament de Sanitat i Seguretat Social. M'és molt grat d'expressar el meu reconeixement a tot el personal que en forma part i agrair molt especialment els suggeriments formulats per Joan Josep Artells, Lluís Salleras i Andreu Segura.

Bibliografia consultada

BLACKWELL, J. «Economic aspects of changing population trends and the implications for social policy». Ponència presentada al XII Col·loqui Regional del Consell Internacional de Benestar Social. Dublín, 1983, p. 71-95.

CAPELLADES I CEBOLLA, Joaquim. «La població de Catalunya». A: *L'economia de Catalunya, d'avui i de demà*. Barcelona: Banc de Bilbao, 1983, p. 44-83.

CARRERAS, J. M. «Presentació». A: DEPARTAMENT DE POLÍTICA TERRITORIAL I OBRES PÚBLIQUES. *Previsions demogràfiques per a Catalunya, comarques i municipis grans a l'horitzó 2000*. Barcelona: Departament de Política Territorial i Obres Públiques, 1984.

CHESNAIS, J. C. «La baisse de natalité et ses consequences pour la planification sectorielle dans les pays capitalistes développés». *Population*, 27 (1982), p. 1133-1158.

COMPANY SERRAT, S.; HUERTAS-PORTOCARRERO, D. «Aspectes més rellevants de la mortalitat a la ciutat de Barcelona l'any 1983». *Gaseta Sanitària*, 4 (1985), p. 135-141.

DEPARTAMENT DE POLÍTICA TERRITORIAL I OBRES PÚBLIQUES. *Previsions demogràfiques per a Catalunya, comarques i municipis grans a l'horitzó 2000*. Barcelona: Departament de Política Territorial i Obres Públiques, 1984.

DEPARTAMENT DE SANITAT I SEGURETAT SOCIAL. *Salut, Catalunya, 1982*. Barcelona, 1984.

DEPARTAMENT DE SANITAT I SEGURETAT SOCIAL. *Anàlisi de la mortalitat a Catalunya. 1983*. Barcelona, 1985.

ESTEBAN ALTIRRIBA, J. «Structural integration of perinatal Medicine in the future». *J. Perinatal Med.*, 3 (1975), p. 5.

EWBANK, D.; WRAY, J. D. «Population and Public Health». A: LAST, J. M. (ed.). *Maxcy-Rosenau Public Health and Preventive Medicine*. 11a ed. Nova York: Appleton-Century-Crofts, 1980, p. 1504-1548.

FRIES, J. J. «La compresión de la morbilidad». *Foro Mundial de la Salud*, 6 (1985), p. 55-60.

HÄKANSSON, S. «Economic aspects of care of the elderly». *Effective Health Care*, 2 (1985), p. 239-246.

IGLÉSIES FORT, J. *El movimiento demográfico en Cataluña durante los últimos cien años*. Barcelona, 1961. (Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona. 3ª época 33/16; 323)

INSTITUT D'ESTUDIS DE LA SALUT. *Atur i salut*. Barcelona, 1984.

JACKSON, P. M. «Economics of an aging population». *J. Epidem. Com. Health*, 39 (1985), p. 97-101.

KAPRIO, L. A. *Coordinated action on aging. Report of the NGO/WHO collaborative group on aging. (IRP/HEE 116-01.4021 A)*. Ginebra, 1984.

KIRK, M. «Social policy and demographic trends». Ponència presentada al XII Col·loqui Regional del Consell Internacional de Benestar Social. Dublín, 1983, p. 5-35.

LAPORTE, J. «Morbiditat i mortalitat globals i lluita contra el patogen». A: *I Ponència. Dinàmica de la infecció. 4a part. Influències terapèutiques*. *X Congrés de Metges i Biòlegs de Llengua Catalana*. Perpinyà; Barcelona: AMC/SCB, 1976, p. 249-259.

LEGUINA, J. *Fundamentos de demografía*. Madrid: Siglo XXI, 1977.

LORENTE ARENAS, S. «El cambio demográfico en España». *Documentación Social*, 50 (1983), p. 35-47.

LLUCH, E.; GIRAL, E. «La població catalana». A: SAUVY, A. *La població*. Barcelona: Edicions 62, 1964.

MALUQUER I SOSTRES, J. «La població a Catalunya». A: *Gran enciclopèdia catalana*. Vol. IV. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, SA, 1973, p. 715-717.

— *Població i societat a l'àrea catalana*. Barcelona: Editorial A.C., 1964.

MANTON, K. G.; SOLDO, B. J. «Dynamics of health changes in the oldest old: new perspectives and evidence». *Health and Society*, 63 (1985), p. 206-283.

MCKEOWN, T. «La enfermedad desde la perspectiva del desarrollo humano». *Foro Mundial de la Salud*, 6 (1985), p. 82-88.

— *The modern rise of population*. Londres: Edward Arnold, 1977.

MILLER, A. «Infant mortality in the U.S.». *Scientific American*, 253 (1985), p. 21-27.

NADAL, Jordi. *La población española (siglos XVI a XX)*. 3a ed. Barcelona, 1973.

— «Pròleg». A: *Catalunya, poble decadent*. 2a ed. Barcelona: Edicions 62, 1985.

NADAL I OLLER, J. «Demografía y economía en el origen de la Cataluña moderna. Un ejemplo local: Palamós, 1705-1839». *Estudios de Historia Moderna*. Vol. VI (1956-1959), p. 281-309.

— «Pròleg». A: MALUQUER I SOSTRES, J. *Població i societat a l'àrea catalana*. Barcelona: Editorial A.C., 1964.

NADAL, J.; SÁEZ, A. «La fécondité à Sant Joan de Palamós (Catalogne) de 1700 à 1859». *Annales de Démographie Historique,* 1972, p. 105-113.

PUIG I SAIS, H. «El problema de la natalitat a Catalunya. Un perill gravíssim per a la nostra pàtria». *Ann. Acad. Lab. Cièn. Mèd.* [Barcelona], 12 (1915), p. 377-474.

PUJADES I RUBIES, I. *La població a Catalunya: anàlisi espacial de les interrelacions entre els moviments migratoris i les estructures demogràfiques*. Tesi doctoral. Barcelona: Universitat de Barcelona, Facultat de Geografia i Història, 1982.

RECOLONS I ARQUER, L. *La població a Catalunya. Distribució territorial i evolució demogràfica, 1900-1970*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1976. (Treballs de la Secció de Filosofia i Ciències Socials, V)

ROSENWAIKE, I. «A demographic portrait of the oldest old». *Health and Society*, 63 (1985), p. 187-205.

SÁEZ, A. «La fécondité en Espagne depuis le début du siècle». *Population*, 34 (1979), p. 1007-1017.

SALLERAS, L. *Análisis de los indicadores de mortalidad maternal, perinatal e infantil en España y Cataluña*. Tesi doctoral. Barcelona, 1979.

SAUVY, A. *La població*. Barcelona: Edicions 62, 1964.

SEGURA I BENEDICTO, A. «Aplicacions sanitàries de la demografia». A: *Primer curs d'introducció a la salut pública*. Tarragona: GAPS, 1979, p. 14-30.

— «Població i anticoncepció (Algunes consideracions sobre el comportament anticonceptiu)». *Annals de Medicina*, 67 (1981), p. 891-901.

SEGURA I BENEDICTO, A.; BERTRANPETIT BUSQUETS, J. «¿Valdrá la pena ser viejo en el año 2000?». *Jano*, núm. extra (1983), p. 32-42.

SIEGEL, J. S.; HOOVER, S. L. «Demographic aspects of the health of the elderly to the year 2000 and beyond». *World Health Statistics Quarterly*, 35 (1982), p. 133-202.

SOMERS, A. R. «Why not to try preventing illness as a way of controlling Medicare costs?». *New England J. Med.*, 311 (1984), p. 853-856.

SVANBORG, A.; WILLIAMSON, J. *Health care of the elderly: implications for education and training of physicians and other health care professionals*. *WHO Regional Office for Europe*. Copenhaguen, 1980. Document no publicat (EUR/HCE 80/1).

VALLIN, J. «Tendances récentes de la mortalité française». *Population*, 38 (1983), p. 77-102.

VANDELLÓS, J. A. *Catalunya, poble decadent*. Barcelona: Biblioteca catalana d'autors independents, 1935.

— *La immigració a Catalunya*. Barcelona, 1935.

VICENS I VIVES, J. *Industrials i polítics del segle XIX*. Barcelona, 1958.

VIDAL, Tomàs. «Població». A: *Gran enciclopèdia catalana*. Vol. XI. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, SA, 1978, p. 706-707.

VILAR, P. *Catalunya dins l'Espanya moderna*. Vol. III: *Les transformacions agràries del segle XVIII català*. Barcelona: Edicions 62, 1965.

VILAR, P. «Les transformacions del segle XVIII». A: NADAL I FARRERAS, J.; WOLFF, P. (dir.). *Història de Catalunya*. Barcelona: Oikos Tau, 1983, p. 358-420.

WATKIN, G. D. R.; BRANDEL, S. K. «Life expectancy and population growth in the third world». *Scientific American*, 246 (1982), p. 33-41.

WESTOFF, C. F. «Marriage and fertility in the developed countries». *Scientific American*, 239 (1978), p. 35-41.

WINEGARDEN, C. R. «Women's fertility, market work and marital status: a test of the new household economics with international data». *Economica*, 51 (1984), p. 447-456.

WORLD HEALTH ORGANISATION. REGIONAL OFFICE FOR EUROPE. *Teaching gerontology and geriatric medicine (ICP/ADR 045 (2)) Report of a Workshop*. Copenhaguen, 1982.

Coherència i arbitrarietat de la substitució lingüística dins la *Crònica* de Jaume I

Discurs llegit el 14 d'octubre de 1987
en la sessió inaugural del curs 1987-1988

ANTONI M. BADIA I MARGARIT
Membre de la Secció Filològica

Introducció

Definició i objectiu

Com és sabut, la substitució lingüística és, en els casos de l'anomenat *conflicte lingüístic*, l'alternativa a la normalització. D'acord amb l'opinió de nombrosos sociolingüistes, una llengua que, sense recolzar en una estructura d'estat, aspiri a realitzar-se com qualsevol altra llengua, es troba davant un dilema escruixidor: normalització o substitució. Això vol dir que la llengua que no comptarà amb un mínim de mesures preses per les institucions apropiades ni amb l'adhesió de les persones que la tenen com a pròpia —la qual es manifesta a través de la *lleialtat lingüística*— no podrà sortir-se'n i haurà de resignar-se a viure el dolorós procés de reemplaçament per la llengua dominant que així li impedeix de realitzar-se. No és menys sabut que la substitució és lenta, zigzaguejant, plurisecular, i que no és inau-

dit que una llengua que molts ja donaven per deperida es reviscoli i recobri posicions que hom potser ja considerava perdudes irremissiblement. La substitució és, doncs, l'alternativa a la normalització.

Nogensmenys, hi ha un altre concepte de substitució lingüística. Hom s'hi refereix al fet que, en l'ús corrent d'una llengua, diverses peces integrants del seu sistema apareguin reemplaçades per les corresponents d'una altra llengua que exerceix així un determinat ascendent polític o cultural damunt aquella. Aquestes peces, que també poden ésser de tipus gramatical, són sobretot de vocabulari. Bé que menys dramàtica que la substitució total d'una llengua, aquesta segona substitució («per peces», com dic), no deixa d'acusar una certa vinculació respecte a aquella. En efecte, mitjançant la dita operació, queda clar que, de les dues llengües que hi intervenen —la que imposa l'element lingüístic i la que se l'incorpora— la primera així mostra i exerceix el seu poder o el seu influx damunt la segona.

Gràcies a les actituds dels catalanoparlants i a l'empenta de la normalització que, malgrat els seus defectes tècnics, fa prop d'un segle que d'una manera o altra es troba al servei de la llengua, el català ha pogut allunyar l'amenaça de la substitució en la primera accepció emprada ací —o desaparició. En canvi, vivint des de fa segles en la situació de *llengües en contacte*, ha hagut de cedir sovint a la substitució de nombrosos elements de la seva estructura gramatical i lèxica a favor de la llengua que se n'ensenyoria d'una posició de força estant.

Tanmateix, ací cal fer una distinció. Quan el pes que determina els manlleus lingüístics és per raó del predomini cultural no definitiu que ha exercit una llengua, no hem de parlarne com d'un mal que sofreix la llengua receptora, sinó d'un enriquiment que la fa més completa i més madura. No d'altra manera s'ha arrodonit el vocabulari de les llengües occidentals, totes les quals han viscut èpoques d'apogeu i, per tant, d'exportació de mots en un camp semàntic o altre. El català mateix no ha deixat de projectar-se enfora, irradiant mots seus a d'altres llengües.

Altrament ocorre quan l'influx lingüístic és conseqüència d'una relació de poder establerta i duradora. Això és el que s'ha esdevingut amb el català, en situació de desigualtat respecte a la llengua oficial de l'estat. I afegim que la desigualtat s'ha anat fent cada cop més acusada, d'acord amb els grans corrents de la història. Així, el procés que algú ha anomenat d'extensió de la cultura general i que s'inicia ja al segle XIX —amb l'increment de l'escola primària, la premsa, les relacions socials, etc.— i culmina —per ara— a les acaballes del segle XX —amb els grans mitjans de comunicació de massa—, si havia de provocar, com acabo de dir, la difusió de formes de llenguatge i préstecs recíprocs entre les diverses llengües de cultura, no cal dir que havia d'afectar més pregonament les llengües de terres supeditades a un estat amb una llengua oficial diferent d'aquelles. Les llengües que vivien sota aquestes condicions sofriren inexorablement els dits moviments lingüístics en la direcció més favorable a l'afiançament de la llengua oficial. Així, del segle passat ençà, els escriptors

catalans han incorporat copiosos castellanismes ocasionals, i ho han fet tant els qui descriuen ambients d'alta societat com els qui reflecteixen la vida de la menestralia. Així, també a partir d'aleshores anà incorporant-se una munió de castellanismes que arrelaven fàcilment en la societat catalanoparlant, la qual acabava per ignorar que no es tractava de trets genuïns.

L'abundor de tots aquests castellanismes, ocasionals o permanents, que donaven un caràcter específic a la substitució tal com es produïa en català, confirmava la seva condició de llengua supeditada. D'altra banda, aquesta condició no excloïa que el català practiqués la substitució lingüística que com a conseqüència de l'al·ludit procés d'extensió de la cultura general, es descabdellava en totes les llengües, que fossin dominades o sobiranes. Penso en l'ús d'algunes expressions llatines o d'altres llengües de cultura que, introduïdes sense anunciar i considerades entenedores per a qui rep el missatge, caracteritzen textos d'un to cultural més aviat elevat.

Ara bé, la substitució lingüística de certs elements del discurs, per més que s'hagi estès considerablement per raó d'uns factors que es destaquen en la història de la cultura, en rigor és tan antiga com la redacció de tots els textos escrits. En català, com en qualsevol altra llengua.

Justament, en la present avinentesa voldríem dirigir la nostra atenció —i la vostra— vers el tema de la substitució lingüística dins la llunyana *Crònica* de Jaume I. Llunyana, sí, en el temps, no ho és tant, emperò, en la pràctica d'aquest ús lingüístic, que ja s'hi manifesta per les vies que suara li assenyalàvem; en efecte: hi enregistrem les dues menes de substitució que corresponien a una reacció de tipus cultural i a una pressió sociolingüística, respectivament. Nogensmenys, és forçós que reconeguem d'entrada que la substitució adopta, dins la *Crònica,* unes modalitats que en fan un cas ben singular. Per això, és clar, ens hi aturem.

Pla de treball

Mirem, doncs, com ens podem acostar al tema. La primera impressió que s'endurà un lector del llibre, en fullejar-lo a l'atzar i constatar que s'hi troben, intercalats, fragments escrits en llengües altres que la catalana, serà que és per a reflectir verisme i per a salvar l'espontaneïtat, és a dir, perquè els personatges que així s'expressen hi restin més ben identificats i s'hi mostrin més tal com són, que hom els els ha posats a la boca. Això no obstant, aquesta impressió seria errònia; com ja ho anirem veient, no hi ha criteri fix perquè els qui parlen siguin definits per la llengua: unes mateixes persones fan servir unes vegades el català i unes altres una altra llengua; els qui es valen d'una altra llengua solen dir-hi uns pocs mots, enfront la resta del text, que és en català; si no s'expressen en català gent que parlen altres llengües, no és rar, ni de bon tros, que bon nombre d'aquests darrers no

hi figurin sinó parlant en català; àdhuc de la ploma de l'autor de la *Crònica,* que, per l'estil, representa que és el mateix rei Jaume, surten expressions no catalanes… No cal continuar. Per això hem acudit al concepte d'*arbitrarietat*, en intitular aquesta dissertació. D'altra banda, quan hi podem parlar de *coherència* —mot que també figura al títol—, aleshores el capteniment lingüístic no es pot anomenar pròpiament substitució, de manera que, tancant el cercle, els cops que aquell retira més a la substitució podem titllar-lo simplement d'incoherent.

Però deixem les divagacions perilloses, i dediquem-nos a examinar els matisos d'aquest comportament idiomàtic que correspon més o menys exactament a la substitució lingüística. Endemés, els matisos de comportament (classificació sociolingüística) es manifesten segons les llengües que són objecte de substitució (classificació lingüística). Amb això vull dir que, si els he distribuïts en tres grups lingüístics (*llatí i àrab*, *parlars gal·loromànics* i *parlars iberoromànics*), el criteri per a atribuir-los a un o altre grup no m'ha vingut donat perquè siguin en una llengua determinada (d'acord amb la segona classificació), sinó per la natura de llurs coherència o arbitrarietat (d'acord amb la primera). El que passa és que la coherència i l'arbitrarietat es presenten amb una dosificació específica per a la llengua no parlada correntment (llatí) i per a la llengua no coneguda suficientment (àrab) en els medis socioculturals que són reflectits en la *Crònica,* mentre que per a les restants llengües que s'hi troben (francès i occità, d'una banda, i aragonès, castellà i mossàrab, de l'altra) funciona una segona dosificació que no té res a veure amb la primera. Pel que fa a factors sociolingüístics que permetin de distingir dues classes en el conjunt de les cinc llengües romàniques esmentades, diré que ara les diferències en la coherència i arbitrarietat no hi són qualitatives, sinó d'intensitat o quantitatives, i així podem tractar per separat, com deia, els parlars gal·loromànics i els parlars iberoromànics.

Les consideracions precedents justifiquen que tractem dels casos de substitució lingüística en la *Crònica,* tot distingint-los en els tres grups lingüístics enumerats. Atès que la nostra recerca no és lingüística, sinó sociolingüística, no hi procedirem a analitzar les característiques (fonètiques, morfològiques o lèxiques) dels fragments en substitució, bé que no n'excloguem algun comentari en casos que així ho demanin; en canvi, ens fixarem especialment en les raons que en justifiquen l'ús (o en l'absència de raó, quan l'ús no és justificat —i d'ací l'arbitrarietat—), així com en les circumstàncies de llur aparició (cosa que ens permetrà de jutjar-ne el grau de coherència). Dins els epígrafs que dedicarem a cada grup de llengües, figuraran: una presentació, una breu selecció d'exemples de substitució lingüística i un comentari. Quant al criteri per a discernir si un element del text és català o no ho és (ço és si ens trobem o no davant un cas de substitució), haig de dir que és universal: no es limita als mots, sinó que abraça ensems els morfemes i els sons (que endevinem mitjançant les grafies). Acabat el nostre examen, mirarem d'extreure'n unes conclusions.

Partim de l'edició de la *Crònica* preparada per Josep M. de Casacuberta[1] i de l'inventari dels fragments de substitució lingüística que el text conté, que jo mateix vaig dedicar fa poc de temps a Manuel Alvar.[2]

Fragments en llatí i en àrab

Presentació

Seria superflu d'insistir que el llatí i l'àrab pertanyen a mons lingüísticament estranys l'un a l'altre: llengua indoeuropea aquell, llengua semítica aquest, totes dues descansen en sistemes pregonament heterogenis. Quant a la consideració i al grau de coneixença de què gaudien ambdues a l'època de Jaume I, hem de reconèixer que tampoc no tenien res de comú, si doncs no era que la gent no entenia ni parlava cap de les dues. Ara bé, el llatí no deixava de tenir un cert aire de família per als nostres avantpassats de l'edat mitjana, tant perquè no debades llur parla en derivava (cosa que ells reconeixien en la trama gramatical i en l'arrel de gran nombre de mots), com perquè estaven habituats a sentir-ne fragments el significat dels quals sovint sabien àdhuc sense llegir-los (jurídics, històrics, bíblics, litúrgics, etc.). En canvi, l'àrab era pràcticament desconegut. Malgrat el singular fenomen col·lectiu del mossàrab, l'atracció de la civilització musulmana, la introducció —via oral o via erudita— de dotzenes i dotzenes d'arabismes en el català, i la difusió d'una toponímia i d'una antroponímia aràbigues, en realitat moros i cristians havien de menester intèrprets per a comunicar-se els uns amb els altres.

Tot això no obstant, pel que fa al capteniment que hom observa dins la *Crònica* al moment d'haver de citar trossos en llatí o en àrab, podem dir que ambdues llengües hi són tractades d'una manera idèntica. Amb una diferència notable, que és el nombre d'insercions: enfront d'una dotzena llarga de frases i expressions preses del llatí, podem enumerar-ne dues en àrab —totes dues breus— (i una tercera, que es refereix a una situació imaginada). Llevat

1. Jaume I, *Crònica.* Text per Josep M. de Casacuberta. Traducció per E. B., Barcelona, vol. I (1926, 127 pàg.), II (1927, 127 pàg.), III (1927, 111 pàg.), IV (1960, 88 pàg.), V (1960, 100 pàg.), VI (1962, 104 pàgs.), VII (1962, 102 pàg.), VIII (1962, 98 pàg.) i IX (1962, 126 pàg.) Corresponen als volums 2, 15, 21, 185, 186, 196, 197, 199 i 200 de la «Col·lecció Popular Barcino», respectivament. A partir del vol. IV no hi figura el nom de Josep M. de Casacuberta com a responsable de l'establiment del text, el qual, juntament amb la versió al català modern, va a càrrec d'E. B. Per a la identificació dels exemples, remetré en aquesta edició de la *Crònica,* indicant-ne el volum (en xifres romanes) i la pàgina (en xifres aràbigues).

2. Antoni M. Badia i Margarit, «La "substitución lingüística" en la *Crònica* o *Libre dels feyts del rey en Jacme*», dins *Philologica Hispaniensia in honorem Manuel Alvar*, vol. II, *Lingüística*, Madrid, 1985, pàg. 45-53.

de l'aspecte quantitatiu, el llatí i l'àrab són objecte d'un mateix tipus de substitució lingüística. Per això els hem agrupats sota un sol epígraf.

Ara bé, quin és aquest tipus de substitució? Haig de precisar ja des d'ara que, per a totes dues llengües, ens trobem davant casos de *citació*, més que de *substitució* (almenys, tal com l'entenem ací). En canvi, serien casos de substitució, per exemple: *mutatis mutandis, ipso facto* i altres expressions equivalents, les quals són intercalades en la frase, com a elements que en formen part, i —donant per descomptat que tothom les entén— no són traduïdes, ni explicades, ni presentades. No cal dir que aquesta mena de substitució lingüística, que pressuposa un to certament elevat en el text corresponent, no es limita al llatí, sinó que pot ésser exemplificada amb qualsevol llengua de cultura, com el francès (*avant la lettre*), l'anglès (*last, but no least*), l'italià (*piano piano si va lontano*), etc.

Res d'això no es troba en els fragments en llatí que apareixen dins la *Crònica.* Al contrari, aquests hi són anunciats, presentats, justificats i, en cinc casos, traduïts. I si abunden més els que hi han romàs sense traduir és perquè, pertanyent gairebé tots a la Bíblia o emprats en celebracions litúrgiques, devien ésser força usuals i de fàcil comprensió per als lectors. El llatí hi és reconegut formalment i explícita com a llengua diferent de la de la *Crònica.*

Pel que fa a l'àrab, la mena de substitució és la mateixa que acabo de presentar per al llatí. Els fragments hi són introduïts, posats en boca d'algú en estil directe i traduïts a continuació. L'única diferència respecte al llatí és que els fragments en àrab són brevíssims. No és estrany: no es tracta d'una citació d'un text escrit (com ho és la Sagrada Escriptura per als fragments llatins), sinó de formulacions lacòniques i tenses, que formen part del relat de fets viscuts.

Exemples

a) De llatí. Heus-en ací dos exemples:

I. Es troba al començament de la *Crònica*, quan el Rei, mirant enrere, examina la seva vida i les proves que Déu li ha enviat.

> E anch Nostre Senyor no·ns castiga tan fort que a nós tengués dan, on li grahíem, la hora quan nos castigava, lo castigament que·ns feya; e ara de tot en tot, can conexem que per nostre bé ho fehya. E membra'ns bé una paraula que·ns retrau la Sancta Scriptura, que diu: *Omnis laus in fine canitur,* que vol dir aytant, que la meylor llaor que·l hom pot haver, si és a la darreria dels seus anys (I, 10-12).

II. Som a les Corts de Barcelona, reunides a la fi de 1228, en les quals hom decideix de conquerir Mallorca. Després de diversos parlaments, pren la paraula l'arquebisbe de Tarragona.

> E sobre açò levà's l'arquibisbe de Tarragona, e dix:
>
> —*Viderunt occuli mei salutare tuum.* Aquesta és paraula de Simeon quant reebé Nostre Seyor entre sos braces, que dix: «Vist han los meus uuls la tua salut», e els meus uuls veen la vostra salut. E yo met hi aytant, jassia açò que la Escriptura no·u diga, que pus nós veem la vostra vehem la nostra (II, 10).

b) D'àrab. Segueixen els dos exemples del text:[3]

I. Intervenció personal del Rei en una de les primeres escomeses després del desembarcament a Mallorca. Havent-s'hi trobat amb un cavaller sarraí, aquest és assetjat, atacat i, per fi, mort.

> E nós appareylan-nos d'açò a fer, vench Don Pero Lobera, e lexà·s córrer al sarray; e el sarray, que·l veé venir, dreçà-li la lança e donà-li tal per los pits del caval de la lança que bé li'n mès mija braça, e el donà-li dels pits del caval e derrocà·l; e el volch se levar, e mès mà a la espaa. E en tant, nós fom sobre el, e anch no·s volch retre tro que morí, ans con hom li deya: —Ren-te—, el deya: —*Le mulex*—, que vol dir: «No, Senyor». E moriren n·i d'altres bé LXXX. E tornam-nos-en a la ost (II, 32).

El cas és clar. Aquesta expressió correspon a l'àrab clàssic *lā mulāy* que, pel conegut fenomen de la *imela* tancà les seves vocals en *le muley.* Quant a la *x* final, deu obeir probablement una raó paleogràfica.

II. Inici de la presa de la ciutat de Mallorca, en el relat de la qual són enumerats els primers que es llancen al pas per on havien d'entrar els cavallers.

> Mas cada I entrava on abans podia. E havia·n c en la ost, o pus, qui si poguessen entrar primer, que faeren çò que·l primer féu. Ab tant fo vengut lo rey de Maylorques, cavalcan en I caval blanch, e el havia nom Xech Abohehie; e cridà los seus: —*Roddo!*—, que vol tan dir com: «Estar!». E en aquels de peu dels crestians ach bé XX o XXX qui tenien los escuts abraçats, e d'altres servents que·y havia mesclats ab els: e del altra part estaven los sarraïns ab les adargues e espaes treytes de la una e de la altra part, e no·s gosaven escometre (II, 86).

3. L'amic i col·lega Joan Vernet ha tingut la gentilesa d'ajudar-me a fer un breu comentari sobre les dues frases àrabs que segueixen. L'en regracio cordialment.

Com és sabut, els camps significatius dels mots àrabs són extremament fluids. Així, l'àrab clàssic *raddû* té moltes accepcions, entre les quals, ultra *remoure*, *tornar* i d'altres, hi ha la de *resistir* i la de *tornar als llocs de combat*, que no semblen lluny del cas present.

Comentari

Els fragments en llatí i en àrab que figuren a la *Crònica* de Jaume I vénen a to: són elements indispensables per a la comprensió del relat, adequats al nivell de comunicació, suficients per a passar el missatge i complets des del punt de vista gramatical. Per tant, podem dir-ne que se'ns presenten amb coherència. Ara bé, és de remarcar que aquesta coherència no s'avé amb el concepte de *substitució lingüística* tal com l'hem definit abans (i que xifràvem en exemples com *mutatis mutandis).* Fins a tal extrem els fragments que ara comentem no són casos de substitució, que, com ja ho hem insinuat, han d'ésser considerats de *citació* (terme que exclou el de substitució). En un mot: aquesta mena de fragments són coherents, però, en la mesura que ho són, s'allunyen de la *substitució*.

Fragments en parlars gal·loromànics

Presentació

A diferència d'allò que succeïa amb els fragments en llatí i àrab, els que la *Crònica* conté en occità o en francès no són mai anunciats per l'autor del text, el qual els hi introdueix amb naturalitat, com si fossin en català. Fan pensar en la barreja en què s'expressen les persones poc cultes quan sofreixen el pas d'una llengua (la pròpia d'origen) a una altra (la d'adopció). No són, doncs, mots exteriors al text general (català), sinó que en formen part… però llur estructura gramatical o lèxica és forastera al sistema de la llengua!

D'altra banda, els elements gal·loromànics hi són escassíssims. Sembla que només es tracti d'esquitxar el text general amb unes quantes paraules soltes, com si amb això ja n'hi hagués prou per a caracteritzar les persones en boca de les quals aquelles paraules han estat posades. Ho repeteixo: només hi ha paraules soltes, en una proporció extremament baixa, que semblen obeir la doble finalitat: 1) de confirmar que el qui s'expressa no és catalano-parlant i 2) de confirmar l'ambient on es produeix la comunicació.

No es tracta, doncs, de reproduir el discurs o l'elocució pronunciats en cada cas per un francès o un occità (no oblidem que la llengua de la *Crònica* és el català), sinó de suggerir, amb un nombre reduït de mots no catalans, que el personatge en qüestió no parlava català. Per això, de tant en tant —molt de tant en tant— i mai d'una manera sistemàtica, l'autor

escull uns mots en la llengua del protagonista de torn. Demano perdó per dir-ho en un acte acadèmic, però l'afer em recorda aquell pagès analfabet del segle passat que, tot dictant una carta a la seva filla, semianalfabeta, li digué: «Posa-hi una *hac,* perquè em sembla que fa estona que no n'hem posada cap» (naturalment, ell deia: una *hache*).

Exemples

a) De francès. Heus-en ací dos exemples :

I. De ple en la campanya de València, hom fa els preparatius per a prendre la torre de Montcada. El diàleg es descabdella entre el mestre del Temple, n'Hug de Montlaur, i el rei Jaume; hi és present el mestre de l'Hospital, n'Hug de Forcalquier. Ambdós, bé que occitans, s'expressaven en francès.

> E dix lo maestre del Espital al maestre del Temple que·y dixés. E dix lo maestre del Temple: —*Je* hi dic aytant, *por moy,* que la *parola* és bona, ab què haja que menjar la ost; mas a *moy* sembla que aquel loch de la torre de Muntcada que és sobre pres dels turchs de València—. E nós dixem: —Maestre, en esta terra no ha turchs!—. E el dix: — Si *Di* m'ajut, a *moy* semblar-m·ia que vos preséssets Torres Torres, que és bon loch e és en *xemí* de Terol e de València—. E nós dixem-li: —Maestre, bon loch és Torres Torres; mas més val VII tants aquest loch que Torres Torres, e serà major honor de nós si tal con aquest, prop de València, prenem (IV, 30).

II. Al Concili de Lió. Hom hi fa projectes per a anar a Terra Santa. Després d'un discurs del rei Jaume, el papa invita n'Alart de Valery a parlar. L'hi invita amb dos mots en francès (atesa la seva qualitat de francès). El mestre del Temple, d'Ultramar, Joan d'Agrilly, interpel·lat, respon amb una frase d'una dotzena de mots en català i un sol mot en francès. A continuació, parlen successivament: 1) el mestre del Temple (francès): 3 mots en francès sobre una trentena en català; 2) n'Alart de Valery (francès): 18 mots en francès en un text de més de 70 mots; 3) el papa diu una frase, començant pel fr. *vay* i seguida d'uns mots en llatí, i 4) els francesos —així col·lectivament— diuen una altra frase, en la qual hi ha tres mots en francès sobre una vintena de paraules.

> E sobre açò dix l'apostoli: —*Or dites* vós, N'Alart de Balari, e·ls altres—. E ells calaren; e sobre açò, dix ell al maestre del Temple e a·N Johan d'Escarçella que·y dixessen. E dix lo maestre del Temple: —*Xire,* diga misser Johan d'Escarçella, que bé ha estat frare LX anys—. […]
>
> E dix el mestre: —*Sire,* si m'ajut Deus, *je vi* que ell mès sa punya en armar, e volia assetjar Acre, […]

E sobre açò, levà·s en peus N'Alart de Valeri e dix: —*Sire, cesta xosa*, si és gran *xosa*, que tant home a *lay* passat tan lonch temps, e anch aquells no l'an *pou* aver. *Ora*, si vos *diray* una semblança *del xan* petit quant ladre al gran ca, e ell no·n ha cura. *Ora*, si *a passet en Oltramer* reys e molt alt hom, e no l'an *pou* haver; per què *je* tench *por bien le* conseyl que *dist* lo maestre del Temple—.

E ab aytant calaren tots. E sobre açò, nós tornam-nos al apostoli e dixem-li: —Pare sant, pus negú no·y vol dir, irem nós en nós—. E dix lo papa: —Vay, a la «benedixio» de «domini Dei»—. […]. E al brocar que nos faem lo caval, faem-li fer Iª gran parada, e dixeren los franceses: —El rey no és tan veyl con hom desia, que *encora* poria *doner* a I turc Iª gran *lancea*—. E ab aytant anam-nos-ne a nostra posada (IX, 56-58).

b) D'occità. Transcric un llarg passatge (ocupa 8 pàgines de l'edició del text i correspon a 6 fragments segons la meva classificació) que es refereix al viatge i sojorn que féu Jaume I a Montpeller l'any 1239, amb el fi d'aconseguir de rescabalar-se de les despeses ocasionades per la conquesta de València. Ara bé, atès que els mots no catalans hi són tan escassos, redueixo dràsticament la còpia del text general, tot indicant-ne les supressions amb punts suspensius: […]. El rei posa a casa de n'Atbran (el seu batlle), persona no ben vista pels poderosos del Consolat; un d'ells —Pere Bonifaci— fa la primera intervenció: 5 mots en occità en un tros de més de 90 mots. Havent-lo informat el rei sobre l'oposició que hi ha en contra d'ell, n'Atbran hi respon (19 mots en occità dins un conjunt de més de 100 mots), i segueix, en estil indirecte (i, és clar, en català), la reflexió que hi fa el rei. Després que el cronista ha anunciat la visita dels *fossors* (també en català, llevat d'aquest mot, que és occità), aquells parlen al rei (un mot presumptament occità en un tros de 27 mots). N'Atbran pren la paraula, i, en una al·locució de prop de 80 mots, n'hi posa 8 en occità. Ara la resposta del rei és en estil indirecte, naturalment en català. Acte seguit són els blanquers els qui vénen a veure el rei. Cal remarcar que, en les paraules que li adrecen (referides en estil indirecte) hi apareixen dos mots en occità (que, per tant, son atribuïbles a l'autor de la *Crònica*). A propòsit d'això, n'Atbran parla al rei (5 mots en occità sobre més de 60 de text). El relat prossegueix en estil indirecte (en català). L'endemà és el torn dels orgers; de moment, aquests són introduïts pel cronista (en català, doncs), al qual, però, li passa inadvertida dues vegades la forma *far* (del llatí *facere*), que no és precisament la forma catalana més genuïna. Davant d'ells i en nom d'ells, n'Atbran parla al rei (un tros de més de seixanta mots, que en conté 3 en occità). Per fi, l'endemà al matí, cinc mil homes dels grups anteriorment citats reiteren llur adhesió al rei i li demanen de reparar les injustícies que hom li ha fet a Montpeller (un altre relat en estil indirecte —escrit, doncs, pel mateix cronista—, al qual, però, se li escapen dos mots occitans).

E pujam-nos-en en I terradet de N'Atbran […]; e levà's en peus en P. Bonifaci e dix-nos: —Seyor, los cònsols e I partida del Conseyl de Montpeller són venguts aquí, e *plas*-nos *mot* vostra

venguda. Ara volem-vos dir aitant, e jo dic-vos-ho per ells e per nos: que·us havem en cor d'onrar e de *tener*-vos en car, així con devem fer per senyoria. Ara, sabem que·n Atbran vos fa creure que el vos pot dar Montpeylier; e sapiats per cert que açò no és pas ver, car el no ha poder de *far* tort ne dret en Montpeylier pus que I *autre* vehí de la vila, car en nós és lo poder e·l haver. […].

E enviam per N'Atbran, e dixem-li aquestes paraules que dites nos havien […]. E dix així: —*Yeu faray* venir *las escalas* de Montpeylier, o la major partida—. E nós demanam-li com; e el dix: —*Yeu ay* parlat ab los *fossors,* e ab los *blancquiés* e ab aquels de la *Urgeria*, que venguen a vós ab brandons, e que·us venguen honrar; e tirar-los-hem tots a la vostra part *pauch a pauc.* E quan se guarden aquests vostres falces, no serà en lur mà, ans ho *faray yeu* en *vostras* mans metre, e *poyrets far* així com a rey e senyor […].

E quant vench al vespre, que haguem sopat e era nuyt, vengren-nos bé D dels *fossors,* d'aquels qui eren majors e meylors entre els, e vengren ab brandons e ab candeles; e dixeren-nos: —Senyor, nos som venguts aquí denant vós, e siats vós bé venguts per C milia vegades, e som venguts per fer e per dir los vostres *mandaments*—. E sobre açò, N'Atbran parlà, e dix: —Seyor, ve·us aquí Iª partida dels *fossors*; e quan aquests hic són, tots los altres hic són, e són bé VI o VII milia. E dien vos així, e jo dich-ho per els, car ells m'o han dit, que·us ho diga; que ells són prests e apparaylats de *far* per vos així con per lur seyor natural en *totas causas* e per *totas*; e per aysò us ho *venem dir,* per tal que *miels* ho *cresas*—. […]

E els partits de nós, vengren los blancquers […]. E dixeren-nos que […] eren venguts denant nós per *far* e per dir les nostres voluntats; car la Blancquaria no-s partí anch del senyor de Montpeylier, e can ara l'avien lo pus honrat que anc haguessen, ben era *rasó* que·ns servissen. E sobre açò dix N'Atbran: —Seyor, *yeu tenc,* la vostra merçè, lo loc vostre en esta vila, dedins e defora, quan vós no'y *es*; e fas-vos gran grat dels blanqués, que en ajuda e en conseyl los pusch haver quan jols deman. E sapiats que són ben vostres per *far* e per dir vostre *mandament,* e vénen-vos o proferir per tal que mils los en creats—. […]

E quant vench altre dia, al vespre, vengren los orgers ab brandons e candelas; e foren bé CC. E vengren nos proferir lur servici, e que eren prests e apparaylats de *far* ço que nos comandaríem, així con bons vassails devien *far* a lur seyor. E sobre açò dix N'Atbran: —Seyor, ben podets conèxer la gran alegria que ha de vós la vila de Montpeylier, e especialment aquels que·us amen; per què podets dir e *mandar* ço que volets que facen, que ells són apparaylats de complir vostre *mandament.* E no volen tants senyors, que *pro* n'an de vós sol; e mostrar-vos-han que els volen créxer e pujar la vostra senyoria—. […]

E quant vench al matí, anam a la missa a la casa dels Frares Prehicadors. E quan nos exim de la missa, trobam bé V milia hòmens de cada Iª d'estes partides, e d'altres que·n hi ach; e tots a una *vots* deyen que qui tort nos tenia en Montpestler, que ara·u adobàssem, e que demanàssem en veritat quin hi tenia tort, e que ara·n podem pendre la *esmenda* de quisque feit ho hagués. E nós faem-los calar tots; e dixem-los que totavia era nostre pensament que els nos havien molt amat, *mays* ara ho creyem de tot en tot. (VI, 14-24).

Comentari

Amb els fragments en francès i en occità, la qüestió de la *substitució lingüística*, dins la *Crònica* de Jaume I ha sofert un capgirament considerable respecte a la solució que el text hi havia donat als trossos en llatí i en àrab. Aleshores en posàvem en relleu la coherència, però ens adonàvem que no constituïen exemples de *substitució*.

Ara passa a l'inrevés. Penso que les mostres de parlars gal·loromànics acompleixen força correctament la funció de la *substitució lingüística*: els mots en francès o en occità no són mai anunciats per l'autor, es produeixen en comptes dels mots genuïns (sense duplicar-ne l'expressió) i hom dóna per fet que els mots substituts són compresos. Per això debades hi cercaríem un comentari o una traducció.

Això, pel que fa a la substitució. En canvi, tenim aquests fragments gal·loromànics per granment incoherents. En efecte, hi constatem tres menes d'incoherència: 1) incoherència en la selecció de mots no catalans, que és feta de manera arbitrària; 2) incoherència quantitativa, perquè hom pretén de suggerir l'*altra llengua* amb una proporció reduïdíssima dels seus mots o elements gramaticals, i 3) incoherència estructural, perquè no hi és respectada la integritat lingüística de la llengua de substitució (la qual conté abundoses faltes, anacronismes i contradiccions).

Fragments en parlars iberoromànics

Presentació

Semblantment a allò que s'esdevenia amb els fragments gal·loromànics de la *Crònica,* la persona en boca de qui es posen els trossos en una llengua hispànica no catalana els hi empra sense que siguin anunciats per l'autor de l'obra, i ho fa amb la mateixa naturalitat que si fossin en català. Tampoc aquests no són sentits, doncs, com a exteriors al text general (català). El personatge que els fa servir s'hi posa sense fer escarafalls, com donant a entendre que no surt d'un únic mitjà de comunicació.

Tanmateix, els fragments expressats en parlars iberoromànics sí que es distingeixen en una cosa respecte als restants casos de recurs a una altra llengua: són els més abundosos. Si eren poc més d'una dotzena en llatí, dos o tres en àrab i no arribaven a deu en francès i occità, els que ara presentem són en nombre de catorze. Contenen, així mateix, els fragments més extensos en llengua no catalana de tota la *Crònica.*

Com sabem, pel que fa al capteniment que hom observa en la incorporació de mots en una llengua altra que la pròpia, els hispanismes coincideixen amb els gal·loromanismes: si hi ha una divisió segons el criteri de la substitució, aquesta es fa de manera que els trossos en

llatí i en àrab van per un costat i els trossos en llengües romàniques van per un altre. Dins aquest darrer conjunt, la diferència entre fragments gal·loromànics i fragments iberoromànics és d'intensitat: ultra ésser els més abundosos, aquests duen més a l'extrem que aquells un comportament sociolingüístic que ja hem vist que s'hi iniciava. Si aleshores parlàvem d'*esquitxos*, ara ja no ens podríem expressar així. En efecte: ara, sense que hi hagi mai un fragment íntegrament en llengua no catalana, ni de bon tros, sol haver-hi sèries més llargues d'elements no catalans.

S'erraria del tot qui creia que la *substitució lingüística* afecta sistemàticament tots els personatges no catalanoparlants que prenen la paraula dins la *Crònica.* Ben lluny, una tal suposició! El text ofereix copioses mostres de situacions en les quals personatges aragonesos, poso per cas, s'expressen en estil directe (ço és, hom en cita textualment les intervencions), i ho fan en català. Cal no oblidar mai que la *Crònica* pertany a la literatura catalana, i, per això, resol en català la immensa majoria de situacions idiomàtiques. Encara que sigui una mica llarg, val la pena de transcriure, com a exemple significatiu, el passatge de la *Crònica* que es refereix a la visita que l'any 1231 féu Jaume I al rei Don Sanxo de Navarra, a Tudela. Hi intervenen: el rei Sanxo, el rei Jaume I i uns quants prohoms navarresos i aragonesos. No sabem en quina llengua s'hi expressava Jaume I, bé que no seria gens estrany que, ateses la localització i la concurrència (juntament amb la seva competència lingüística), ho fes predominantment en aragonès. Quant als altres, és segur que ningú no hi parlava català. I bé, a la *Crònica* tot és reportat en català: el relat, les interlocucions en estil indirecte i els mateixos diàlegs vius, transcrits literalment. Heus-en ací el descabdellament (III, 44-60; hi faig moltes supressions, que indico amb punts suspensius entre claudàtors).

> El rey de Navarra envia·ns missatge que si nos voliem ab el haver convinença, que el la haurie ab nos, e que·ns faria tanta de gracia e d·amor que anch rey no la feu a altre maior. E fo nostre conseyi que·l anassem veer a Tudela, […]
>
> E·l primer dia a hora de vespres nos pujam lassus, e a acuylli·ns be e gint de quant el podia, que exi a nos en loch on no era exit ne davalat tan a enjos be havia X anys. […] e aqui dix nos que li plahia molt la nostra venguda, e que no era stat tan alegre negun temps que a ell membras. E nos resposem-li que·ns pleya molt per dues coses: la una per la sua vista, e l·altra que·l haviem gran desig de veer. E quant haguem estat una peça en aquest solas, dixem li que el nos havia enviat missatge e que·ns volia veer per nostre pro e per nostra honor, la qual cosa creyem pus el nos ho enviava a dir: — E iassia que la paraula del missatge fos bona e a plaer de nos, tan solament pus vos nos enviassets missatge que nos vos vissem, venriem vos veer a esta nuyt; mes es vespre, e al mati venrem aqui, e vos porets parlar ab nos aqueles paraules que·us plaura —. E el respos nos que parlarie ab nos del maior be que encara no·ns havia parlat nuyl hom. E nos grahim li·o molt. E ab aytant partim aquela nuyt la vista.
>
> E quan vench al mati hoim nostra missa, e puys pujam lo veer e·l castell. E el comença a dir en esta manera: —Rey, jo creu que vos sapiats o devets saber quanta d·amor e de parentesch es

entre vos e nos. Car no es hom al mon que a nos tant atany e de parentesch, levat lo fiyl de la comtessa de Campanya, qui es nostre nabot. Mas d·aytant tenim que vos nos atanyets mes que el, per ço quan vos amam mes, car en ell la amor que nos li fem, alogam la molt mal, can nos faem a ell plaers e amors, se capte molt mal de nos, que parlava e tractava ab nostres homens de Navarra que·ns desapoderas e que el fos rey. E per aço enviam per vos, que volem mes lo regne per a vos que per ell ni per altre hom del mon. E vuyl vos ho mes dir de ma boca, que no que altres fossen entre nos e vos. Pero en aquesta manera, que no diguen los homens que alguna cuberta no·y havem: que nos volem afiyllar vos, e vos e tot que affiylets nos; e es cosa covinent que nos muyram ans que vos, car nos havem be LXXVIII anys e vos non havets XXV. E esta cosa fem per les gents, que no·ns tenguen per home leuger en nostres feyts—.

E nos quan hoim la paraula, plach nos molt en nostre cor, e dixem·li que lo hi greyem molt, que ben semblava que de gran amor li venia. Pero que·l pregavem que no li pesas. e que·ns acordariem ab aquels nobles qui eren venguts ab nos, e que al vespre tornar l·iem veer e que li respondriem. […] E enviam li Don Blasco d·Alago, e Don Atho de Fozes e Don Rodrigo Liçana, e que en secret li mostrassen aquesta raho ab aquels que el hi volria metre. E foren la, e dixeren li: —Lo rey nos envia a vos, e volem vos dir aquestes paraules per ell, que el no·u vol dir cara a cara e envia·us ho dir per nos: Ben sap lo rey que vos sabets que el ha I fiyl de sa muyller, pero partit s·es d ela per manament del apostoli; e ha manat jurar aquel fiyl a sa terra d·Arago e a Leyda. E. la mort dels homens es en ma de Deu, car aytantost se moren los jovens con los veyls. E aquest es lo major enbarch que el ha: que el no li poria tollre son dret en sa vida, que si aquela cosa no fos, sapiats per ver que fort ho volria e li plauria, car be coneix que li mostrats gran amor.—

E sobre aço dix que·s acordaria. […] E fo aquesta la resposta, al segon dia, bon mati: Que gran cosa era que ell, qui era tan veyl, s'aventuras ab II persones aytals con nos e nostre fiyl erem; mas, pero, per la gran amor que el nos havia, ab que nos li aiudassem del rey de Castela, qui li faya tort e que·l deseretava, que·u faria, e que·l rey metria nostre fiyl que·y fos ab nos en V; que si el moria ans que nos, que la terra e tot son regne a nos romangues, e si de nos desavenia e de nostre fiyl Don Amfos, que romangues nostre regne e nostra terra a ell; e aço que el faria jurar sos homens a nos primer, e nos que·l faessem jurar a ell que aquesta covinença e aquestes cartes que·s complis. E vengren a nos los richs homens nostres e dixeren nos con havien parlat ab el e tractada la manera.

E quan nos hoim la paraula fom ne molt alegres, nos e aquels qui eren ab nos. […]

E sobre aço pujam a ell ab nostres richs homens, e trobam ab ell II o III richs homens que li foren venguts de novel. E responem li en axi: Que li grayem molt la honor e la amor que el nos havia enviada a dir, e que en aquela manera con los richs homens havien parlat ab el, que·u pendriem e·u fariem, e que li ajudaríem contra lo rey de Castella e contra tot hom que li volgues fer mal o tort. […]

E feytes aquestes coses, haguem acort nos e ell com nos captendriem del feyt del rey de Castella. E a aço foren III o V richs homens de la sua part e atretants de la nostra; e haguem alguns ciutadans de Saragoça de la nostra part e de la sua, e aquests juraren, mans sobre sants Evangelis, que tenguessen secret, e cascu dixes son seny en ço que meylor ne seria. […]

E quan vench al matí, dixem nos al rey de Navarra que dixes primer, per ço con era pus antich e sabia mes en les coses que nos. E el comença sa paraula en aquesta manera, e dix: —Rey, en los

feits d·Espanya he jo molt assaber per una cosa: car los he vists, e so usat de les coses que ben se faeren en mon temps; e hague ja guerra entre·l rey de Castella e mon pare, e, la merce de Deu, tota via quan s·encontraven los seus ab los nostres eren be apreses los navarreres; mas tantes eren les sobres (que ells son molts e nos som pochs), que alo nos tenia dan. Mas empero, la merçe de Deu, sol que vos haiam per aiudador, be so per a els. E façam ho axi: aiudar vos he jo molt be e de cor, e vos aiudat a mi així con vos tinch en manera de fiyl; e si abdos nos aiudam be, vencer los hem be ab Deu, que nos tenim dret e els tort—. E ab aytant feu fi a ses paraules e dix nos que nos que·y dixessem.

E dixem nos que sos richs homens sabien mes en la frontera que no fayem nos ne nostres richs homens. E sobre aço vench la paraula a Don Garcia Almoravit, que dixeren tots els navarros que ell que hi dixes. E dix Don Garcia Almoravit: —Rey d'Arago, lo feyt d·esta terra vos dire jo; e saben hi tant o mes aquels qui aqui son de Navarra, en lo mal que Don Lop Dies de Viscaya fa al rey: que·l mal que fa al regne al rey lo fa. E fa ho ab lo poder seu que ha molt gran; e·l rey de Castella ha manat a sos homens que li aiuden, si mester lus ha. Mas, pus tant de be nos ha feyt Nostre Seyor Deus que la vostra amor e la del rey de Navarra ha tant aiustada, havem esperança en Deu que vos ab II ho acabarets tot; e honrarets al rey e a vos en tal manera que a tot lo mon plaura, per lo gran tort que li fan.—

E dixeren a Don Sanxo Ferrandez de Muntagut que·y dixes. E el dix hi: —Seyor rey, que volets als? Que co que esperavem que Deu nos faes de merce, ara ho havem. Que si vos abdos volets pendre be aquest feyt, la cosa venra a bon cap. E per que·us hi diria hom mes? Que pus vos aguisets be vostra fazenda, e·l rey e vos acabarets ben aquest feit.—

E dixem als richs homens e als dels conseyls, que·y havia molts, que·y dixessen; e dixeren a una vou: —Aço dit es, e aixi ho atorgam tots; que Don Garcia e Don Sanxo an dit que si ben vos hi volets abdosos pendre, que·l feyt vendra a honrament de vosaltres, e nos servir·vos hem aixi con meylor porem.—

E dix lo rey de Navarra: —Pus que vos volgues que·u dixessen los meus richs homens, diguen los vostres.— E dix Don Atho de Fozes: —Aço us direm nos de la part del rey d.Arago: Dats nos vos, rey abdos, de que·us puscam servir, e jo metre hi ço que vos me darets, e·l meu que jo·y metre no·s quitara de penyora de V anys; que pus los cors i havem a metre, mal player hi farie l·aver— . E dix Don Blasco d·Alago: —Seyor, ben vos dien los richs homens de Navarra; que si vos abdos punyats en la cosa levar be e enfortidament, tots ne valrem mes, e vos e nos. E pus Deus ha aiustada la vostra amor e la del rey, molt podets fer abdos si fer ho volets—. E sobre aço dix Don Rodrigo Liçana: —Prenet conseyl vos e el rey de Navarra, que aiats aver per aquels qui·us serviran en est feyt, que ab los homens de valor havets a goanyar vos e ell esta cosa de que ara parlam, e menar la a bon cap.—

E dix lo rey de Navarra: —Deits vos, rey d'Arago— . E dixem nos que·u fariem: —Ben sabets vos, rey, que nosaltres reys no levam mes d·aquest mon, quan ve a la ora de la mort, sino sengles lançols; mas que son de meylor tela que los de l·altra gent. Mas aço·ns roman per ell, per gran poder que havem: que·n podem servir a Deu e lexar bon preu per les bones obres que farem, e si en est segle no las fem, no venra altre temps que les puxam fer. E si vos ho volets, jo·us mostrare con porem aquesta guerra vencre, en esta manera: Vertadera cosa es que jo he mes de terra tres tanta o quatre tanta que vos, mas vos havets mes haver que jo, e pa e altres coses que seran bones

a la guerra. E jo profir vos aqui que·us hi haure II milia cavaliers, e vos que·n haiats M, quar en vostra terra los porets haver entre cavallers e homens de linyatge, qui sabran portar molt be caval e armes. E enviats missatge al comte de Carnpanya, vostre cosi, que·us venga veer; e pregats lo que-us aiut ab m cavaliers, que haver los pot be. E si per aventura lo comte de Campanya, quan haura hoit estes covinençes que son entre nos, no·us volra aiudar, haiats ne vos II milia; que, la merçe de Deu, be havets de que·ls podets pagar, e haver no te prou a nuyl hom si no·l espleta. E ¿en que·l podets vos tan be metre con en venjar vos de les ontes que fee el rey de Castella e·ls seus a vostre pare e a vos? Car per aço serets honrat e morrets honrat, quanque muyrats e vos e nos. E dir vos e con nos en·penra si IIII milia cavaliers havem de linyatge e entram per Castela. Los castelans son de gran ufana e erguylloses, e combatran se ab nos; e aqui no ha embarch que la batayla no sia, e ab Deu vencrem la, car nos tenim dret e els tort. E pus venguts los haiam en camp, les aldees de Castela son totes menys de vail e de mur, e entrara hom per elles, aixi con hom faria per I camp, e barrejar les em. E. goanyaran tan los nostres, que aquels qui no son nostres venran a nos per lo goany que nos farem e els faran ab nos.—

Aquesta mostra, prou explícita, podria anar acompanyada de força d'altres de semblants. Al més sovint, doncs, figura que els no catalans apareixen expressant-se en català a la *Crònica* (a través dels records personals del rei), i independentment de la llengua que haguessin fet servir en realitat en el desenvolupament de cada episodi històric.

Al més sovint no és sempre, emperò. Justament això és el que ens ocupa en la present ocasió. A la *Crònica* hem enregistrat catorze fragments que contenen mots o elements gramaticals hispànics no catalans. Tampoc ací no ha estat propòsit de l'autor del text de reproduir tot el discurs pronunciat pel protagonista de torn, sinó només alguns dels seus elements, com volent testimoniar així que no parlava català. Més, encara: tampoc ací no deixa d'haver-hi fragments en els quals únicament trobem una expressió o un parell de mots en una llengua no catalana. Però haig de reiterar que, en aquest cas, els fragments al·ludits ens han fet arribar més frases, i algunes d'elles prou extenses.

Fins ara he anat valent-me d'una mena de circumloquis (parlars iberoromànics, llengua hispànica no catalana, hispanismes). És hora de dir cada cosa pel seu nom. Els catorze fragments esmentats fins ara mitjançant maneres indirectes contenen —haurien de contenir— elements de mossàrab, d'aragonès, de castellà (i potser de portuguès i tot). Malgrat que només hi figuren trets molt primaris —o potser precisament per això mateix—, és ardu d'atribuir-los a cadascuna d'aquestes llengües. Sobretot per dues raons: 1) les coincidències estructurals de totes aquestes llengües, i 2) la manca de perícia que palesa la *Crònica* a l'hora de posar per escrit els parlars peninsulars. Probablement el seu autor només tenia la intenció de suggerir que els personatges afectats no parlaven català, sense amoïnar-se a primfilar més. El cas és que debades cercaríem a la *Crònica* uns criteris lingüístics vàlids a l'hora d'aprofundir en una anàlisi elemental, per raó de les arbitrarietats amb què se'ns hi presenten les mostres. Aviat ens hi perdríem.

Examinem alguns casos concrets. Un tret típic de l'aragonès i del castellà és la diftongació de les vocals breus llatines *e* i *o*. I bé, resulta que un fragment —que correspon a una escena que es descabdella a Saragossa— conté la forma verbal *perde* (no **pierde,* com seria d'esperar) (I, 58). També manca la diftongació en una frase que hom atribueix als moros de Peníscola, quan negocien amb el rei de cedir-li la plaça. Li diuen: *«¿queres-lo* tu així?» (IV, 6). Si hi ha motius per a creure que el mossàrab oriental desconeixia la diftongació, no serà que el cronista haurà pensat que el mossàrab s'acostava més a l'àrab, per a posar-lo en boca d'uns sarraïns? Encara de diftongació (o, més ben dit, d'absència de diftongació): durant una cacera, prop d'Illescas, conversen Jaume I, el rei de Castella i el mestre de l'Hospital (Gonçalvo Perero, de Portugal); quan aquest intervé, parla sense diftongació, com és normal en portuguès (diu: «Senyor, *ben lo veyo*…; VIII, 74).

Diversos fragments contenen mots amb F inicial conservada: unes vegades és en boca d'aragonesos, cosa correcta; d'altres, qui així pronuncia és un castellà (arcaisme?, confusió amb l'aragonès?). Aneu-ho a saber. A Burgos, don Sanxo de Castella (o perquè ho digué així, estrafent l'aragonès, o perquè l'autor de la *Crònica* no afinava més) diu: *«Avuelo, lo que vos en querees, en quero* jo» (IX, 8). Ho torno a dir: aneu-ho a saber. Potser m'he equivocat en fer aquests darrers comentaris lingüístics: no debades havia dit que, essent ara la meva tasca dins la *Crònica* de caire sociolingüístic, no m'hi entretindria en una tasca en certa manera inútil i desorientadora.

Ara bé, la cosa més sorprenent és que el mateix autor de la *Crònica,* ço és, si més no formalment, el rei Jaume I, empra en alguna ocasió mots no catalans en el text del relat, ja no sé si dir aragonesos o castellans (en reprodueixo els fragments corresponents a continuació, entre els exemples). La veritat és que aquesta constatació fa trontollar les hipòtesis que, en les pàgines anteriors, se'ns podien haver anat acudint sobre la substitució lingüística en un text tan venerable…

Encara haig de donar compte d'una altra constatació. No en diré que sorprengui com l'anterior, però sí que fa pensar. Quan, després d'una llarga dissensió entre Jaume I i el seu fill l'infant Pere (que havia d'esdevenir el rei Pere el Gran), pare i fill es reconcilien, aquest fa la seva declaració de penediment davant aquell, i la fa en aragonès. Com sempre, és un text en el qual alternen trets catalans i trets aragonesos, repartits per meitats gairebé exactes (el reprodueixo així mateix acte seguit, entre els exemples).

Exemples

I. El rei té llargs problemes amb els nobles d'Aragó, que es neguen a ajudar-lo (com ell els ho demana, per a anar, al seu torn, en ajut del rei de Castella) i que es juramenten contra ell. Per fi, els prohoms de Terol (a qui el rei demana una contribució de pa i de bestiar)

accepten d'ajudar el rei (i sense voler ajornar-ho per a l'endemà, sinó que ho resolen tot seguit). Així ho expressa, en nom de tots, Gil Sánchez Muñoz:

> E quant hagren estat una poca hora, tornaren a nós; e respòs Gil Sànxeç Munyoç per tots aquels de la vila, e dix: *Seyor, ben sabedes vos que unca, en lo que vos demandastes nin rogastes, non trobastes de no en nos; ni lo fiziestes, ni lo faredes agora. Dezimos vos que vos enprestaremos* iii *millia cargas de pan, mil de trigo e u milia d'ordio,* xx *milia carneros et* iii *milia vacas. E si queredes mas, prendet de nos.* —E nos responem-los que·ls ho grayem molt… (VII, 80).

II. Episodi que dura almenys tres dies, en el relat de cadascun dels quals apareix un cas de substitució lingüística. El rei és amb el rei de Castella, en una cacera prop d'Illescas: l'endemà tornen a trobar-se fent camí cap a Daimus, i, dos dies després, ara prop d'Ucles. El tema constant és el projecte de croada a Terra Santa. Hi intervenen diversos personatges. És de remarcar que àdhuc l'autor de la *Crònica* introdueix mots no catalans. (En la meva classificació dels fragments no catalans, aquest llarg passatge correspon a tres fragments).

> E sobre açò, enviam al rey, que anava caçan denant nos, que·ns esperàs; e ell esperà·ns. E quant fom ab ell, tiram·lo a una part e dixem-li: —Rey, lo comanador nos ha profert sa ajuda que·ns farà, en aquesta anada, ab què vos li digats e li manets que·us plaurà de la ajuda que ell nos farà—. [Parla l'autor de la *Crònica*]. E sempre el rey de Castela *fizo lo clamar; e vino* el comanador, e *dixo-li* denant nós [Parla el rei de Castella]: —Comanador, *muyto nos plaç la ajuda e el servicio que vos fagades* al rey d'Aragó, *tanto e más que si a nos lo fizissedes. E esto vos pregamos e vos mandamos que vos lo fagades*—. E nos dixem al comanador [Parla l'autor de la *Crònica*]: —Semblant nos és que no roman per lo rey—. E ell dix [Parla el comanador, portuguès]: —Senyor, *ben lo veyo,* que·l rey *me lo manda*—. E sobre açò, partim d'aquell conseyl, e grahim molt al rey per ço quant veyem que ell nos volia ajudar en ço que pogués.
>
> E quant vench en l'altre dia matí, lo rey exí d'una aldea e nós d'altra; e veníem-nos-en a Daymus, e nos vim lo pendó seu que exí alen hon nos devíem passar; e·l rey era-hi, e saludam-nos. E dix-nos que volia parlar ab nós, e demanà·hi Don Manuel, e Don Gil Garcés e Don Johan Garcia; e dix-nos: —Rey, *esta* vostra *ida que vos queredes* fer, Déus *lo sabe que nos pesa* d'una part, e nos *plaç d'otra. Pesa-nos perquè a tan gran ventura queredes meter* vostre *cuerpo, e con* tan terribla gent, e tan lluny. *E plaç-nos,* si vós tan gran bé *podedes haver pora christianos como vos cuydades; e assi placia a Dios* que sia. E pus *non lo vos podemos destorbar (tanto lo havedes a coraço) non quero que vos hi vaades menos de mi aiuda,* car *assí lo feystes* vos a mi quant menester m'era, que'm *aiudades; e aiudar vos he* de C mil morabetins *d'oro,* e de C *cavalos*—. E nos dixem-li que no pendríem d'ome d'ell mon ajuda, sinó de la Església; mas tant havíem ab ell, que no volíem dir de no a la sua ajuda. E graym-li-ho molt.
>
> E altre dia pasam per Uclés, que·ns convidà lo maestre; e el dia que partim d'ací, perferí·ns lo maestre que iria ab nós ab C cavalliers; e nos dixem-li que·l grayem molt. E altre dia Don Gil Garcés dix-nos que iria ab nos ab quant ell poria haver. E la I ni l'altre no·ns ho ateneren. E quan vench

que·ns deguem partir del rey de Castella, dix-nos: —*Mandats prender* LX millia besants que m·a *enviados* lo rey de Granada; *e damos vos esto por entrada, e lo* als *vendra luogo*—. E nós presem aquells, e lexam per l·als frare P. Peyronet e P. Guilabert. E donà·ls-nos; e anam-nos-ne a Moya aquell dia, e d'aquí anam-nos-en a València (VIII, 74-76).

III. Reconciliació de l'infant Pere (després, Pere el Gran) amb el seu pare, el rei Jaume I. L'escena es descabdella a Xàtiva.

E quan tots foren venguts, levà's en peus l'infant e dix: —Senyor, *lo que* jo *feyto he me pesa muyto; e muyto gran dolor n·e* en mon *coraçon* cant jo *feyto he* neguna cosa que a vos pesa. *E viengo aquí,* a vostra mercè, e fets de mi e de les mies coses *lo que vos queredes, e de los mios; e dats lo que vos queredes e prendet lo que vos en queredes*—. E anà·s gitar als nostres peus e besà'ls-nos, e pregà'ns per Déu que li perdonàssem (IX, 38).

Comentari

Hem vist adés adés que, al moment d'incloure elements lingüístics iberoromànics, la *Crònica* no modifica l'actitud que ja havia adoptat respecte al francès i a l'occità. Continua per la mateixa via, això sí, accentuant-ne les notes d'intensitat en el comportament i de proporció en les incorporacions.

Per tant, no cal que hi insistim. Els fragments de parlars hispànics constitueixen exemples correctes i adequats de la *substitució lingüística*. No se'n fa mai l'anunci o la preparació, són tractats com elements integrals dins el llenguatge de l'obra de la qual formen part, queda descomptat que tothom l'entén (cosa que fa innecessari de traduir-los), etc.

Si són exemples clars de substitució, tots aquests fragments se'ns presenten mancats de coherència. El lector ignora per què, quan la major part dels personatges aragonesos i castellans s'expressen, en el relat reial, en llengua catalana, n'hi ha alguns de privilegiats que —sense una motivació aparent— ho fan en aragonès o castellà, respectivament. Vull dir que no són pas més aragonesos o castellans aquests (que en el text empren llur llengua pròpia) que aquells (que el cronista fa parlar en català). I encara, si això fos cert, no deixarien d'ésser tots ells només aragonesos o castellans a mitges, per tal com no hi ha ningú que usi al cent per cent la seva llengua pròpia no catalana. Sempre només és en part, ningú no supera la meitat de trets lingüístics en la seva llengua pròpia, i sovint aquesta es limita a insercions en un nombre molt exigu. Nogensmenys, hem de convenir que, de totes les llengües que apareixen a la *Crònica,* els parlars iberoromànics són els qui s'enduen la millor proporció, com es palesa perquè hi figuren nombroses frases senceres.

Els fragments en llengües hispàniques atenyen la màxima incongruència. No perquè el rei Jaume hi faci servir algun cop una llengua no catalana en l'estil directe (al capdavall ningú no

devia saber millor que ell com havia parlat en cada cas), sinó perquè el castellà o l'aragonès arriben a ésser el mitjà d'expressió del cronista! I no parlo de les incoherències quant a la mena de llengua emprada (que no és veritablement aragonès ni castellà ni mossàrab), perquè ja m'hi he referit abans.

Conclusions

L'anàlisi dels fragments en llengua no catalana que es troben intercalats a la *Crònica* de Jaume I fa que els lectors vagin abandonant la primera impressió que els havia guanyats, en el sentit d'interpretar-los com a signes de verisme, fins a arribar a convèncer-se que es tracta d'un fenomen més aviat capriciós i incongruent.

En efecte, d'antuvi hom se sent inclinat a pensar que els textos intercalats obeeixen una mena de necessitat de realisme. I crec que aquesta manera de veure és correcta pel que fa a l'àrab. Les mostres que hi ha en àrab a la *Crònica* tendeixen a reproduir tan exactament com sigui possible els mots que deia el personatge en qüestió, per afany de descriure-ho amb fidelitat. Els fragments en àrab hi són, emperò, tan exiguament representats, que amb prou feines sí es fan sentir, per a suggerir, amb caràcter general, la nota de verisme.

És cert que els fragments en llatí, bé que en una dimensió força diferent, semblen també abonar aquesta nota, per tal com posen en relleu una solemnitat i una gravetat que impregnen tot el passatge, el qual així guanya en expressivitat. I si no els podem confondre amb la pinzellada realista i punyent dels arabismes, hem de convenir que ambdós grups de fragments (àrabs i llatins) tenen de comú el caràcter de *citació* ja indicat abans. Això vol dir, que, tant si hom els tradueix com si els deixa sense traduir, sempre són unes peces exteriors al text general català, al qual són sistemàticament introduïts mitjançant uns elements de transició. Són, doncs, separables d'aquest text general, per raó que en rigor no hi pertanyen. D'altra banda, tots aquests fragments en àrab i en llatí se'ns presenten plens de coherència amb el relat, per tal com en són útils afegits que hi vénen a to i també per l'escaiença de la llengua adoptada. En canvi, i per coherents que siguin, aquests fragments no corresponen al nostre concepte de substitució lingüística.

Amb els fragments restants en altres llengües, que, per cert, són de bon tros els més abundosos, s'esdevé a l'inrevés. Per un costat, constitueixen casos més clars de substitució lingüística: són incorporats al text sense cap nexe formal d'introducció, passant amb naturalitat d'una llengua a l'altra, donant per acceptat que són entesos en la mateixa mesura que ho és el text general, i per això mateix no són mai traduïts. Ja n'he parlat abans, i no haig d'insistir-hi. Al mateix temps, recordem que tots aquests fragments (altres que els àrabs i els llatins) són arbitraris en la selecció de les ocasions, parcials en la seqüència del període, inadequats per a la caracterització de les persones. En un mot: plens d'incoherències.

La incoherència es dóna la mà amb l'absència de realisme. Llevat dels arabismes (i, en una dimensió diferent, dels llatinismes), ningú no podria sostenir que els fragments en altres llengües expressen, dins la *Crònica,* situacions reals de les quals hom vulgui subratllar la intensitat. No corresponen als moments forts del relat o, si més no, atès que hi ha copiosos moments forts que no semblen requerir la substitució lingüística, aquesta no sol afegir cap valor connotatiu al text. Són incorporacions capricioses, que no obeeixen al desig de verisme, que s'expliquen per una mena de convenció i que no recolzen en cap fonament sòlid.

Menys encara els fragments en qüestió tradueixen l'espontaneïtat d'aquells a la boca dels quals els posa l'autor de la *Crònica.* És fàcil de comprendre que aquesta espontaneïtat no era possible: la *Crònica* no es podia convertir en una enciclopèdia lingüística ni en uns annals en els quals els protagonistes de cada episodi conservessin, per escrit, la llengua que haurien emprat en cada cas. No. La *Crònica* és un text historiogràfic essencial de la literatura catalana, i es val de la llengua catalana com a mitjà d'expressió que neutralitza les diferències idiomàtiques dels plurilingües personatges que hi desfilen.

Així seria perdre el temps de voler-hi identificar tots aquests personatges per la llengua. La immensa majoria d'ells, bé que hi siguin reconeguts per altres trets que el mateix cronista no deixa d'insinuar amb agudesa, resten sense caracteritzar des de l'angle que ací ens interessa: en el text escrit sempre parlen català, independentment del fet que s'expressessin, com és obvi, en llurs pròpies llengües. Fins i tot els qui hi són identificats per la llengua se'ns presenten amb incongruència: de vegades amb un o dos mots (els justets per a fer-nos veure que parlen francès o occità) damunt textos pràcticament en llengua catalana; de vegades amb sèries més riques de mots (quan parlen una llengua hispànica), sense, però, que mai atenyin la meitat de cada text (de manera que hi pesa molt més el català).

Afegim-hi que el mateix personatge que ara ha estat caracteritzat, per aquests petits indicis, com a parlant d'una altra llengua (que, però, com dèiem, només fa servir a mitges), abans s'havia expressat únicament en català, com després continuarà expressant-se únicament en català. Haig d'apel·lar un cop més al concepte d'arbitrarietat. La màxima arbitrarietat rau en el capteniment sociolingüístic del mateix autor de la *Crònica,* que manta vegada practica la substitució lingüística en el text del relat. Segurament són casos de distracció, cosa que, tanmateix, ja és prou greu i prou simptomàtica. En definitiva, se'n desprèn que no ens podem fiar massa del fenomen que hem analitzat, tot evitant d'extreure'n conclusions que si més no tothom podria titllar d'imprudents, i que no hi hem de concedir la importància que potser d'antuvi ens inclinàvem a donar-hi.

No podem negar que la *Crònica* presenta alguns casos de substitució lingüística. N'hi reconeixem el mètode. Però la veritat és que ens quedem amb el mètode tot just insinuat. Si de veritable *substitució lingüística* es tractava, el conjunt de la llengua inserida en cada cas ultrapassaria uns mínims expressius que ara mai no són atesos. El procediment emprat és, doncs, fruit d'una mena de convenció, com ho proven les discontinuïtats de les llengües

adoptades i que n'hagi fet ús el mateix autor de la *Crònica* en el seu relat. En concloem que la intercalació de fragments en llengües altres que la catalana és més tost capriciosa i incongruent.

En suma, la *Crònica* de Jaume I és un text venerable de la literatura catalana que, sens dubte com a recurs d'estil, i amb el fi de caracteritzar una situació i uns personatges, en determinades avinenteses —molt poques avinenteses— ha acollit trossos que contenen certs trets caracteritzadors de llengües altres que la catalana, i, encara, no sempre els hi ha acollits amb propietat.

Catalunya en la perspectiva de la integració a la CEE el 1992

Discurs llegit el 10 d'octubre de 1988
en la sessió inaugural del curs 1988-1989

CARLES A. GASÒLIBA I BÖHM
Membre de la Secció de Filosofia i Ciències Socials

Introducció

La integració de l'economia catalana a la Comunitat Europea coincideix en el temps amb un procés de ràpida integració de totes les economies europees en un mercat intern únic. Per bé que aquests factors incideixen simultàniament per a fer les corresponents valoracions sobre el balanç de la integració, és ben cert que ambdós processos tenen connotacions molt diferents, i amb diferents impactes en el temps.

El primer, la integració dels estats espanyol i portuguès a la CEE, comportava principalment un desarmament aranzelari i l'adopció de nombroses normatives comunitàries que afectaven els àmbits més diversos de l'activitat econòmica, però que ja eren perfectament conegudes pel fet de trobar-se en funcionament en els diversos països comunitaris. El mercat interior espanyol s'obria, però no es diluïa. Quant al segon procés, és un procés dinàmic de dimensions encara incertes però amb unes perspectives molt ambicioses i de gran abast sota l'objectiu d'assolir el mercat únic l'any 1992. En aquest sentit, el segon dels processos ha de

tenir una incidència encara més àmplia i molt més a termini mitjà i llarg que no pas el primer.

Per aquest motiu, en fer el balanç de la integració de Catalunya a la CEE, cal distingir entre els efectes a curt termini que la integració ha generat, i genera, a través del desarmament aranzelari i l'adopció de la normativa comunitària, i els efectes que comporta ja avui la dinàmica de major integració europea desencadenada per l'Acta Única.

Balanç dels primers dos anys i mig d'integració

Integració a la CEE. Inici d'un període de reactivació per a l'economia catalana

Del primer dels dos processos descrits sobresurt un aspecte a destacar, pel fet que, amb la integració de l'Estat espanyol a la Comunitat Europea, l'economia catalana va tancar un període caracteritzat per la recessió i n'inicià un altre de força més expansiu.

Tres grans àmbits han contribuït a fer possible aquest canvi de tendència. En primer lloc, el profund procés de reestructuració portat a terme per l'economia catalana durant els deu anys anteriors. En segon lloc, la millora substancial de la conjuntura econòmica internacional arran de la disminució dels preus del petroli i de la baixa en la cotització del dòlar, millora que ha repercutit fonamentalment sobre les economies més energeticodependents com és el cas de la catalana. En tercer lloc, la definitiva obertura de l'economia catalana als mercats europeus.

El dos primers d'aquests aspectes són comuns a una bona part dels països europeus, mentre que el tercer incideix directament sobre les economies espanyola i portuguesa. Pràcticament tots els països han sotmès llurs economies a profundes reestructuracions, alhora que es beneficiaven de la disminució de costos energètics. Això ha donat a les economies europees uns marges d'actuació suficients per a reduir els greus desequilibris als quals eren sotmeses en els camps de la inflació, el dèficit públic o la balança comercial, alhora que els permetien d'assolir uns ritmes moderats però continuats de creixement econòmic. A les economies dels dos estats ibèrics, l'evolució ha estat semblant, exceptuant-hi l'evolució de la balança comercial, que en ambdós casos s'ha deteriorat.

Pel que fa al tercer aspecte, l'obertura dels nous estats membres cap als mercats europeus ha significat per a tots dos estats un incentiu idoni per al rellançament de les economies respectives. Prova d'això és que els creixements que han assolit els anys 1986 i 1987 han estat els més elevats de la CEE i pràcticament els més elevats de l'OCDE, la qual cosa implica que, almenys a curt termini, l'ampliació de la Comunitat ha contribuït al rellançament d'aquestes economies.

Dins el context general descrit, l'economia catalana se situaria al capdavant del creixement de l'economia espanyola, com a un dels motors d'aquesta en la pretensió de minorar els elevats diferencials que avui existeixen entre l'economia espanyola i les mitjanes europees, alhora que, paral·lelament i com veurem més endavant, l'economia catalana s'erigeix a Europa com un nou focus de rellançament de l'economia europea des de la seva específica situació geogràfica, infraestructura productiva i potencialitats de creixement futur.

Trets principals que mostren l'evolució de l'economia catalana després de la integració a la Comunitat Europea

Tot fent una ràpida descripció de la situació actual de l'economia catalana, després dels primers dos anys i mig d'integració a la CEE, podríem destacar-ne quatre grans trets:

En primer lloc, la ràpida acceleració en el ritme de creixement econòmic. El PIB creix a un ritme situat entre el 4,5 i el 5 % anual, ritme lleugerament superior al que experimenta l'economia espanyola i pràcticament dues vegades superior al 2,6 % de creixement anual que experimenta la mitjana de l'economia europea.

En segon lloc, i com a conseqüència del major creixement assolit, hom ha aconseguit d'invertir el procés de destrucció de llocs de treball, de manera que entre el final del 1985 i el final del 1987 foren creats 200 mil nous llocs de treball nets, mentre que la taxa d'atur disminuïa des del nivell del 20 % de la població activa on es trobava al final del 1985 fins al 15,7 % del darrer mes de juny. A l'Estat espanyol encara es manté en el 19,4 % (juny del 1988). De qualsevol manera, aquestes taxes són encara excessivament elevades i cal continuar reduint-les.

En tercer lloc, la inversió ha experimentat elevats ritmes de creixement, tant per la via de la inversió autòctona com per la via de la inversió exterior. A aquesta última, ens hi referirem posteriorment; però en relació amb la inversió autòctona, cal dir que en el procés de reestructuració productiva dels anys en què la crisi es va mostrar més aguda, el procés de limitació i racionalització de la producció va permetre de sanejar d'una manera molt significativa els sectors productius. Aquella primera fase ha tingut una continuïtat certa després de la integració a la CE a través del rellançament de la nova inversió en béns d'equip com a mitjà per a contrarestar l'augment de la competència. Prova d'aquesta evolució és l'elevat ritme de creixement de les importacions de béns d'equip o l'elevat ritme de creixement de l'índex de producció industrial d'aquests béns.

Finalment, en quart lloc, cal constatar la transformació que experimenta l'economia catalana pel que fa a la seva creixent interrelació amb l'exterior, i molt concretament cap a Europa, bé per mitjà del comerç, bé per mitjà de les transferències de capital i inversions. En aquest sentit és interessant de sintetitzar d'una manera breu l'evolució que han seguit aquestes variables en els darrers dos anys.

Interrelació de l'economia catalana amb la de la CEE. Catalunya, focus d'expansió de l'economia europea

Des del mateix moment de l'adhesió, les importacions catalanes varen experimentar elevats creixements incentivats pel canvi de règim fiscal i per la supressió de barreres aranzelàries. L'any 1986 les importacions varen augmentar d'un 14 %, i el 1987 d'un 19,8 %. Aquests increments són molt superiors si hom només hi considera les importacions provinents dels països comunitaris, ja que en aquest cas l'augment de les compres fou del 48,7 % el 1986 i del 31,3 % el 1987, la qual cosa reflecteix un significatiu desviament de les compres realitzades als diferents mercats internacionals cap als mercats europeus.

El comportament de les exportacions no va ser tan expansiu. L'any 1986, el primer després de la integració, les exportacions globals catalanes varen disminuir com a conseqüència de la desaparició dels antics incentius fiscals a l'exportació i de l'augment de la demanda interior espanyola. No obstant això, en relació amb la CEE les exportacions catalanes ja varen créixer un 8,8 %. Aquella evolució incerta de les exportacions es va corregir notablement l'any següent, 1987, quan les exportacions totals varen augmentar d'un 15,3 % (12,5 % en termes reals), la qual cosa significa l'increment més elevat assolit des del 1979. En direcció a la CEE, l'augment fou del 22,8 %, increment aquest que sembla tenir continuïtat en els mesos transcorreguts del 1988. Aquest augment de les exportacions en direcció a uns mercats especialment saturats com els de la CEE, i que a més creixen a uns ritmes molt moderats, caldria considerar-lo molt positivament, si no fos pel fet que el ritme de creixement de les importacions catalanes encara és molt superior al de les exportacions, i per tant crea un problema de balança comercial.

Tanmateix aquesta situació de moment queda compensada monetàriament per l'excel·lent evolució del sector turístic, mentre que a termini mitjà caldrà confiar en una recuperació de les exportacions a ritmes de creixement superiors al de les importacions a fi que ambdós intercanvis conservin un cert equilibri.

En aquest sentit cal comentar que, en els països comunitaris, el pes de les importacions i exportacions en el PIB varia molt d'un país a l'altre (és molt més elevat en els països de petites dimensions com ara Bèlgica i Holanda, i molt menor en els grans com ara França o la RF Alemanya), però la mitjana de tots ells es troba a l'entorn del 30 % del PIB tant per a les importacions com per a les exportacions. A l'economia espanyola, l'any 1985 el pes de les importacions en el PIB era del 18 %, i el de les exportacions, del 14,5 %. A Catalunya, en aquell mateix any, les importacions significaven el 23,7 % del PIB i les exportacions el 16,1 %, la qual cosa indica una major obertura cap a l'exterior que el de l'economia espanyola, a un nivell molt allunyat, però, de la mitjana dels altres països europeus.

Després de la integració, el ritme de creixement català d'importacions i exportacions s'ha situat clarament per damunt de l'espanyol, i això encara reforça més aquella tendència. Tot

i així, cal reconèixer en l'àmbit de les exportacions uns resultats clarament deficitaris que caldrà modificar en el futur immediat.

Des de la perspectiva de les inversions estrangeres, Catalunya també s'ha situat al capdavant de les àrees econòmiques de l'Estat espanyol receptores d'inversions foranes, i no tan sols de l'Estat espanyol sinó de tot Europa, ja que s'està erigint com a base receptora d'inversions de països tercers que pretenen d'accedir a quotes significatives del mercat europeu (p. ex., inversions japoneses o inversions del grup KIO) o d'inversions de països europeus que pretenen de controlar des de Catalunya una part important del mercat europeu i mediterrani. L'any 1987 les inversions estrangeres directes van assolir la xifra de 237 mil milions de pessetes, amb un 450 % d'increment en relació amb l'any anterior, i van absorbir una tercera part de totes les inversions estrangeres directes efectuades a l'economia espanyola. Per sectors, les inversions es concentraren principalment en la indústria química, en la manufacturera i, a més distància, en els sectors de serveis de comerç i hostaleria.

L'evolució de l'economia catalana ens mostra que la seva resposta a uns nivells d'obertura més elevats ha estat globalment positiva, com de fet s'ha produït sempre que l'economia catalana s'ha obert a l'exterior; el procés de reestructuració experimentat fins a mitjan decenni dels vuitanta, el clima expansiu en els àmbits internacional i europeu, i la base productiva i empresarial, han estat els principals factors que expliquen aquesta evolució.

El mercat únic europeu

Objectius de l'Acta Única i de l'enfortiment del Sistema Monetari Europeu

La segona qüestió es refereix a les perspectives que manté obertes l'economia catalana de cara als propers anys, quan la incidència de la nova dinàmica de creació del Mercat Únic europeu s'erigeixi en el principal dels components de la nova configuració de la Comunitat Europea.

Un repàs a l'Acta Única i a allò que es deriva de les darreres reunions comunitàries permet de veure que el seu objectiu no és sinó el de fer realitat allò que ja pretenien els Tractats de Roma trenta anys abans, i que no s'havia pogut concretar en l'anomenat Mercat Comú Europeu. L'Acta Única pretén de solucionar els problemes sorgits al llarg de la història comunitària, pel fet que en l'actualitat aquests impedien l'avanç de la Comunitat.

Sota aquesta pretensió hi havia una consciència clara que o s'assolia un autèntic mercat interior europeu o es perdia a termini mitjà la possibilitat de competir amb les altres grans potències econòmiques del món occidental com ara els Estats Units i el Japó.

Amb aquest objectiu, el Llibre Blanc per a la realització del Mercat Únic elaborat per la Comissió de les Comunitats Europees concreta en unes 300 directives específiques les ini-

ciatives legislatives que cal adoptar per a eliminar les barreres existents actualment i fer realitat el Mercat Únic.

A grans trets, les esmentades directives pretenen de concretar l'eliminació de:

a) les fronteres físiques intercomunitàries (duanes) i altres reglamentacions que les facin necessàries;

b) les fronteres tècniques derivades de l'existència de normatives i reglamentacions tècniques diferents d'un país a l'altre;

c) les fronteres fiscals a través d'una certa harmonització de determinats impostos.

Aquestes són barreres que el Mercat Comú no ha pogut eliminar —cas de les fronteres físiques—, o no s'havia plantejat d'eliminar —cas de les fronteres fiscals—, o que fins i tot han sorgit de l'afany proteccionista dels estats envers determinats sectors, a fi de continuar protegint allò que el desarmament aranzelari havia desprotegit —cas d'una bona part de les fronteres tècniques.

En l'actualitat, però, la construcció del mercat interior europeu es planteja encara més ambiciosa i realista, malgrat que aquest realisme impliqui una notable incertesa respecte al compromís concret de com instrumentar-lo. En aquest sentit cal citar l'objectiu d'enfortir el Sistema Monetari Europeu, que s'erigeix com un dels aspectes més significatius de la realització del mercat intern en el futur proper, ja que difícilment hom arribarà a un mercat únic sense una profunda aproximació de les polítiques econòmiques i monetàries dels països membres.

Tanmateix, aquest és un dels problemes més controvertits dels que té avui plantejats la Comunitat, ja que implica la unificació de les polítiques econòmiques en mans de la Comunitat en perjudici de l'autonomia dels diferents estats membres per a aplicar les polítiques econòmiques respectives. Un exemple clar d'aquesta situació es troba avui en la política econòmica espanyola i en la decisió d'integrar, o no, la pesseta en el SME d'aquí a un any, tal com ho té previst el govern. Si s'hi integra, l'economia espanyola guanyarà en estabilitat canviària, i, possiblement, desequilibris com ara el de la inflació o dels elevats tipus d'interès es reconduiran més fàcilment. En contra, però, l'economia espanyola perdria elements de decisió en mecanismes de política econòmica, i més concretament monetària, que han estat precisament àmpliament utilitzats per a orientar aquella.

Avantatges de la construcció del Mercat Únic

Sempre resulta difícil la quantificació dels beneficis que pot representar una decisió amb tantes connotacions com la que suposa el Mercat Únic Europeu; tanmateix, entre les principals

conclusions de l'informe Cecchini, encarregat per la Comissió per tal d'avaluar precisament aquests avantatges, hom pot destacar:

a) la creació d'un potencial suplementari de creixement avaluat en uns 200 mil milions d'ECUS anuals, és a dir a l'entorn dels 30 bilions de pessetes, la qual cosa equival aproximadament al 5 % del PIB de la Comunitat dels 12 membres;
b) creació d'uns 5 milions de noves ocupacions;
c) disminució dels preus en un percentatge proper al 6 %.

L'esmentat nou potencial de creixement sorgiria de la racionalització de la producció, de la distribució, de la investigació, etc., que comportaria la desaparició de les barreres esmentades anteriorment entre els diferents estats membres. Per exemple, i contemplant únicament costos directes, l'informe avalua els costos directes de les formalitats duaneres i dels tràmits administratius corresponents en un 1,8 % del valor de les mercaderies comercialitzades. Els costos derivats de les diferents reglamentacions tècniques vigents a cada país significarien prop del 2 % dels costos totals dels productes, però podrien ésser molt superiors per a determinats sectors, especialment per a tots aquells relacionats amb els mercats públics, com ara els de defensa, transports i producció d'energia, o els de banca i assegurances.

Participació de l'empresa en la construcció del Mercat Únic

Com podem observar, els potencials de creixement que s'adjudiquen al Mercat Únic resulten quantiosos en conjunt, però difícilment podran assegurar una distribució homogènia dels beneficis entre els diferents països i regions d'Europa. És per això que cal que avui, en plena fase de reactivació econòmica, tots els sectors interessats en el funcionament de l'activitat econòmica, des de l'administració fins a les empreses, renovin els esforços de preparació per al Mercat Únic europeu.

Les empreses multinacionals europees ja ho fan, i de fet, són alguns dels grups que més contribueixen a impulsar aquest Mercat Únic. Assistim contínuament a moviments de presa de posicions de societats d'un país en societats d'altres països, a fusions de societats de diferents estats membres, a contractes de col·laboració, etc., o també a la participació activa de les associacions empresarials en les consultes que efectua la Comissió de cara a la definició de les noves normatives de la Comunitat. És una dinàmica empresarial que la signatura de l'Acta Única i les perspectives futures de la Comunitat Europea han accelerat i que cal seguir de prop.

D'acord amb una enquesta realitzada a França entre les empreses poc després de l'aprovació de l'Acta Única (IPSOS-CNPF), el 66 % dels enquestats declarava que el mercat

intern era una prioritat per a la qual calia preparar-se, el 77 % preveia que les noves empreses en sortirien afavorides i el 76 % considerava que afavoriria l'augment de la competitivitat. No és sinó una enquesta, però ja reflecteix la predisposició de les empreses d'un país per a afrontar el repte de competitivitat que això suposa, en la confiança que això les afavorirà.

A Catalunya caldria que els sectors empresarials assolissin un nivell de conscienciació semblant, en la seguretat que la construcció del Mercat Únic pot comportar una transformació de l'economia catalana tan important o més que la que ha comportat el mateix procés d'integració a la CEE endegat fins ara.

Principals factors d'adequació per a l'economia catalana

Hem vist que l'economia catalana experimenta un procés d'obertura i transformació de la seva economia de gran abast, i que, a causa del procés vers la realització del Mercat Interior Europeu, aquest procés encara no ha finit.

El Mercat Interior Europeu ofereix noves possibilitats i és avaluat com a globalment positiu per al conjunt de l'economia europea; òbviament, però, aquesta avaluació no significa ni un procés uniforme ni els mateixos nivells a totes les àrees de la Comunitat.

És per això que cal que ens preguntem si el grau d'adaptació de l'economia catalana és el convenient, i en quines àrees cal reforçar aquells aspectes que permetin d'assegurar el marc adequat als nivells de competència comunitaris.

Des del meu punt de vista, els àmbits que requereixen una atenció especial són els d'informació i preparació en relació amb la realitat comunitària, el de transport i comunicacions, i el d'ensenyament superior i adaptació tecnològica.

És obvi que Catalunya té un grau de desenvolupament, situació econòmica i posicionament geogràfic que li permet d'aspirar a tenir una posició capdavantera en el si de la Comunitat Europea; també és cert, però, que aquesta posició no està assegurada, atès que ni ha assolit el grau de desenvolupament característic de les àrees econòmicament més avançades de la Comunitat ni pot obtenir, per la seva situació present, un suport especialment destacat per part d'aquella en l'aplicació dels corresponents fons comunitaris per tal de disminuir els desequilibris socials i territorials existents. És per això que Catalunya presenta uns trets d'especial vulnerabilitat que ha de superar per la seva pròpia capacitat d'adaptació i de resposta positiva als nivells de competitivitat que es donen en el si de la Comunitat.

Per a assolir aquests nivells de competitivitat, i comparant l'economia catalana amb les seves principals competidores, cal comptar amb facilitats de comunicació i, en conseqüència, amb les corresponents infraestructures, tant per carretera —noves autopistes, eix Barcelona-Tolosa, comunicació per la Vall d'Aran, Eix Transversal—, com per ferrocarril —ample de via europeu, trens de gran velocitat—, com per avió —liberalització del trànsit

aeri, potenciació de línies d'abast regional. Cal estar adaptat a la ja present explosió de les telecomunicacions i adaptar-se als mecanismes que permetin d'ésser competitius en l'adopció de noves tecnologies i de tenir un nivell d'ensenyament que faci els nostres titulats competidors eficaços en l'àmbit europeu davant l'efectiva aplicació del reconeixement mutu de titulats universitaris i de llibertat d'establiment.

L'economia catalana s'enfronta al repte europeu des d'una posició favorable en el moment present, havent mostrat i demostrat una capacitat de resposta que s'ha produït cada vegada que s'ha donat la possibilitat de projectar-se realment a l'exterior, i havent assumit també que la via adequada per a la necessària internacionalització era la pertinença a les comunitats europees, pertinença reforçada a més per un clar sentit d'identitat europea per part de la societat catalana.

A més de l'experiència globalment positiva en aquests primers anys d'integració, cal afegir que compta amb uns actius destacables com ara la seva pròpia estructura productiva, o com la posició clau que presenta en el conjunt de la Comunitat Europea en la projecció d'aquesta vers la Mediterrània i més específicament en la potenciació de la Mediterrània nord-occidental. Però aquestes possibilitats i aquestes potencialitats no són una realitat; perquè ho siguin, caldrà perseverar en la línia empresa i comptar amb unes bases avui en dia tan sols embastades o simplement inexistents.

La situació jurídica de la llengua catalana, avui

Discurs llegit el 5 d'octubre de 1989
en la sessió inaugural del curs 1989-1990

JOSEP M. PUIG I SALELLAS
Membre de la Secció de Filosofia i Ciències Socials

Com poden imaginar-se, és per a mi un honor que se m'hagi fet l'encàrrec de pronunciar el discurs inaugural del curs 1989-1990 de l'Institut d'Estudis Catalans. En realitat, paraules com aquestes solen ésser pronunciades sempre en esdeveniments més o menys similars, però jo crec que vostès em concediran que fer-ho en un àmbit com aquest, el de l'Institut, és, per a qualsevol persona a qui hagi estat confiada aquesta responsabilitat, un fet particularment remarcable. D'altra banda, aquest curs és especialment important en la història de la institució, perquè endega l'aplicació dels nous estatuts, que representen una important obertura al món de la cultura i de la recerca en general, més enllà dels límits restringits existents fins ara. Tot això comporta, en definitiva, que l'acte d'avui sigui un acte particularment notori, que encaixa, per tant, en el desig de renovació que ha impulsat l'Institut a adoptar una actitud d'autoreforma que no ha de quedar-se en l'estadi de la simple modificació normativa i s'ha de projectar en el marc general de totes les seves activitats.

Doncs bé, en aquestes circumstàncies, a mi m'agradaria de compartir amb vostès un tema que, si bé se situa, com correspon, en un ambient con-

cret de la nostra realitat cultural (més exactament, en el marc del dret constitucional), és un aspecte de la nostra convivència que interessa sens dubte no tan sols els juristes, sinó tothom. Els parlaré, doncs, si vostès m'ho permeten, de quina es la situació jurídica de la llengua catalana, avui.

* * *

1. L'existència d'estats multilingües a les cinc parts del món és un fet prou conegut perquè hagi d'ésser presentat. S'esdevé, però, que, de cent anys ençà, un major retrobament dels pobles lingüísticament dominats amb llur pròpia cultura, a vegades en el si d'una fase de creixement econòmic, duu inevitablement a la reivindicació política i, aleshores, hom comprova que existeix una evident interrelació entre política i llengua. Com és natural, aquesta constatació es produeix a partir del grau de reconeixement que hom atribueix a cada llengua i, sobretot, a través del concepte d'oficialitat. És lògic, doncs, que el tractament de la qüestió des d'una òptica jurídica sigui primordial o, almenys, molt important. En darrer terme, la convivència o l'enfrontament entre dues llengües o més en el si d'un mateix Estat és un fet que es concreta en una regulació legal que, o admetrà la coexistència i, per tant, l'oficialitat múltiple, o, simplement, la rebutjarà, tot sotmetent una llengua o més (en definitiva, els pobles que les parlen) a la llengua (és a dir, al grup social) políticament dominant.

Ara bé, àdhuc en el cas que es produeixi el reconeixement jurídic de les diferents llengües parlades en un Estat, és inqüestionable que l'increment constant del protagonisme cultural d'aquest, prou constatable en els darrers decennis, està introduint un nou element de distorsió, atesa la tendència a donar preeminència a la llengua parlada pel grup social que, en cada cas, preval en l'estructura de poder. Aquesta preferència es fa normalment patent en àmbits tan sensibles com els de l'ensenyament i de la comunicació, però també, com és lògic, en el cas de la creixent activitat burocràtica. D'aquesta manera, resta patent també aquí aquell aspecte fonamentalment polític de la qüestió, i els grups lingüístics políticament més poderosos, malgrat aquell reconeixement jurídic, no han pogut resistir la temptació d'instrumentalitzar d'una manera creixent la llengua com a element de control sobre les minories.

Aquesta actitud esdevé especialment preocupant quan, com ha passat i continua passant a l'Estat espanyol, el conflicte lingüístic coincideix, amb diferents intensitats, amb tot un procés (certament difícil i dilatat en el temps) de configuració d'una estructura política necessàriament complexa, que cal adaptar a una realitat social culturalment diversa.

El principi del procés podríem situar-lo (potser una mica convencionalment) al començament del segle XVIII, i es desenvolupa en general sota el predomini d'un centralisme destructiu intens, que, en l'aspecte lingüístic, comporta el predomini d'un de sol dels elements en joc, situació que, malgrat els canvis operats darrerament en el sistema polític espanyol

(em refereixo, naturalment, a l'etapa iniciada amb la Constitució del 1978), no crec que hom pugui dir que ha quedat superada en la mentalitat del grup social dominant. La conseqüència lògica, si es transforma el fet en punt de referència per a extreure'n conseqüències polítiques d'abast més general, és simplement l'escepticisme que alguns sectors de les societats lingüísticament dominades experimenten sobre les possibilitats reals de configuració d'una estructura política útil i estable de coexistència, amb la seqüela que això lògicament comporta: les consegüents inèrcies de ruptura.

Però aquest últim és un plantejament que ultrapassa l'objectiu d'aquest treball, en el qual, en primer lloc, m'agradaria de fer un examen global de les interpretacions fetes fins ara dels textos que consagren l'actual situació de doble oficialitat lingüística vigent a Catalunya.

2. Aquesta situació resulta, com és natural, de la Constitució del 1978, concretament del seu article 3, i de l'Estatut del 1979, concretament, també, del seu article 3. En realitat, aquell primer text no estableix la doble oficialitat, sinó que només l'anuncia. De fet, ni tan sols afirma l'oficialitat del castellà, i simplement la pressuposa: «el castellano —diu el seu text— es la lengua española oficial del Estado». És evident que si aquest precepte hagués volgut afirmar d'una manera expressa l'oficialitat de la llengua castellana (que evidentment ningú no discuteix), el seu text, tan singularitzat en la referència només al castellà, faria impossible de retruc l'existència d'altres llengües oficials. D'altra banda, si allò que el legislador constitucional volia afirmar en l'article 3 era que la llengua castellana és llengua oficial a tot l'Estat espanyol, com pretén el Tribunal Constitucional en la Sentència 82/1986, del 26 de juliol (que hauré de citar repetidament al llarg d'aquest estudi), simplement podia haver-ho dit, cosa que certament no fa el precepte transcrit.

Però és cert també que això és una qüestió que en aquest moment ens interessa relativament. Hi ha un altre aspecte molt més important: constatar la inexistència en la Constitució d'un reconeixement directe de les oficialitats de les llengües territorials, fet que ha estat objecte de crítiques. Ara bé, fins a quin punt hauria estat possible l'aparició a l'article 3.1 de l'Estatut del concepte de llengua pròpia, naturalment aplicat només al català, si l'oficialitat de la nostra llengua resultés no d'aquest text sinó directament de la Constitució, és a dir, d'un text redactat a les Corts Generals de l'Estat?

En qualsevol cas, l'oficialitat de la llengua catalana es produeix en dos temps. En un primer temps, a la Constitució, aquesta condició jurídica és simplement anunciada: «las demás lenguas españolas serán también oficiales en las respectivas comunidades autónomas, de acuerdo con sus estatutos». En un segon temps, a l'Estatut, és afirmada i esdevé norma en vigor: «l'idioma català és l'oficial a Catalunya, així com també ho és el castellà, oficial a tot l'Estat Espanyol». És a dir, el català és oficial per una raó interna, en definitiva, per tal com és la llengua pròpia del territori; el castellà, en canvi, ho és per un fet extern: aquella oficialitat estatal.

De tota manera, aquest fraccionament normatiu ofereix inconvenients indiscutibles. En produir-se aquesta separació en el tractament normatiu d'ambdues llengües, s'ha fet possible que hom pretengui (i el Tribunal Constitucional no és aliè a aquest comentari) l'existència d'un tractament legal diferent d'ambdues oficialitats; i, més específicament, ha fet possible que, per bé que la Constitució afirma el deure de coneixement del castellà, l'Estatut, en canvi (evidentment per raons polítiques, però també per una deficient interpretació tècnica d'aquell deure), no ha recollit una afirmació similar quant a la llengua territorial.

El fet és important, per tal com tot el pretès desequilibri en el tractament d'ambdues oficialitats hi té el punt de partida. De fet, la discriminació ideològica a favor del castellà es fonamenta en dos aspectes bàsics:

a) Aquella afirmació de l'article 3 de la Constitució en el sentit que és la llengua espanyola oficial a l'Estat, que el Tribunal Constitucional pren com a punt de partida per a introduir el concepte de llengua comuna, concepte irreal i, a més, inexistent en l'anomenat bloc de constitucionalitat.

b) Aquell deure de coneixement, que després no ha estat possible de reproduir per a les llengües territorials i que aquell Tribunal, en una interpretació sorprenent, pren al peu de la lletra.

3. És evident que aquesta breu introducció al tema denota ja l'existència de diferents punts de vista a l'hora d'interpretar allò que, en matèria de doble oficialitat, diu aquell bloc de constitucionalitat. En un afany de síntesi, certament a efectes només didàctics i amb tots els inconvenients del cas, hom podria parlar de tres posicions diferents.

Una primera posició doctrinal és la integrada per un important sector dels juristes que a Catalunya s'han ocupat de la matèria. El seu punt de vista és sintetitzat en els estudis duts a terme per l'àrea de llengua i dret del II Congrés Internacional de la Llengua Catalana, amb les corresponents conclusions, i parteix d'un criteri d'igualació d'ambdues oficialitats. Una altra, de signe contrari, és la que es reflecteix sobretot en diferents sentències del Tribunal Suprem i d'algunes sales de les audiències provincials, com ara les de Barcelona o València, certament molt actives a l'hora de degradar l'oficialitat de la llengua catalana, per exemple, en el camp de l'ensenyament. Però la rigidesa d'aquesta tendència és alterada en certa manera per la doctrina de la Sentència 82/1986, del 26 de juliol, del Tribunal Constitucional. En realitat, sempre en aquella línia de simplificació, podríem establir que la doctrina del Tribunal Constitucional continguda en les seves tres sentències de l'esmentada data, concretament les sentències 82, 83 i 84/1986, juntament amb la jurisprudència posterior d'aquest Tribunal (no sempre coincident, però), configuren la tercera posició doctrinal abans esmentada.

4. La primera d'aquestes tres posicions doctrinals, és a dir, aquella tesi igualadora d'ambdues oficialitats, es basa en la distinció dels conceptes de propietat i d'oficialitat. Aquest últim se situa fonamentalment, bé que no exclusivament, en la perspectiva del ciutadà i té (aspecte actiu) el paradigma en el seu dret d'elecció lingüística, segons el qual, quan aquest compareix davant l'Administració, ho fa en la llengua oficial que vol, sense que hom pugui exigir-li traducció; però, alhora, implica (aspecte passiu) que el ciutadà ha d'assumir, sense dret a traducció, les conseqüències de tota mena de manifestacions orals o escrites fetes en una de les llengües oficials. Es tracta, en definitiva de dos aspectes (dret d'ús i deure de coneixement, entès aquest darrer no literalment, sinó com a impossibilitat d'al·legar vàlidament ignorància de la llengua oficial) que l'article 3.1 de la Constitució predica només del castellà, però que, per tal com són inherents al concepte l'oficialitat, no hi ha cap raó jurídica (no ideològica, doncs) perquè no hagin d'ésser predicats també de les altres llengües oficials, malgrat que els Estatuts no hagin pogut reproduir aquell deure, entre altres motius, per una raó perfectament entenedora: el silenci de la norma estatutària no pot ésser assimilat a negació.

L'àmbit de la propietat, en canvi, és bàsicament institucional i comporta que la llengua característica del territori sigui la llengua pròpia de les institucions. És lògic: si Catalunya té unes institucions pròpies, i així resulta de l'article 12 de l'Estatut («la Generalitat és la Institució en què s'organitza políticament l'autogovern de Catalunya»), i a més, té una llengua pròpia, i això resulta de l'article 3.1 del mateix Estatut («la llengua pròpia de Catalunya és el català»), és simplement normal que aquelles institucions representatives, és a dir, segons l'article 29.1 de l'Estatut, el Parlament, el Govern i el president, s'expressin en aquesta llengua, sense perjudici d'aquell dret del ciutadà de comparèixer davant d'elles en l'altra llengua oficial. És en definitiva, allò que resulta de la Llei 7/1983, del 18 d'abril, de Normalització Lingüística a Catalunya, article 5.1, segons el qual «el català, com a llengua pròpia de Catalunya, ho és també de la Generalitat, de l'Administració territorial catalana, de l'Administració Local i de les altres corporacions públiques dependents de la Generalitat».

Al marge, doncs, d'aquest concepte de propietat lingüística, aquesta tesi entén que totes dues llengües es troben en una situació jurídica d'igualtat, la qual cosa comporta les notes d'autonomia i d'indivisibilitat. És a dir, cada llengua és oficial per ella mateixa, sense necessitat, per exemple, de textos dobles (autonomia), i és oficial a tot el territori, qualsevol que sigui l'àmbit o l'activitat de què es tracti (indivisibilitat).

5. Dit això, és inqüestionable que, si tenim en compte la realitat sociolingüística de Catalunya, aquest plantejament correspon en realitat a una situació de doble oficialitat que no és la real a casa nostra, en part per l'analfabetisme encara existent en relació amb la llengua pròpia i en part (i fonamentalment) per la manca de disponibilitat del sistema. Es tracta per tant, d'una situació de doble oficialitat que podríem qualificar de formal. La realitat

és una altra, i és evident que, ara com ara, no és cert que aquí els ciutadans estiguin en condició d'exercitar tots llurs drets i de complir totes llurs obligacions, a tot arreu i sense cap inconvenient, en la llengua que escullin. Doncs bé, la distància que hi ha entre aquella doble oficialitat formal i una situació encara no assolida de doble oficialitat real, ha d'ésser recorreguda necessàriament a través de tot un procés, que anomenem de normalització lingüística.

Aquest concepte de normalització, de fet, supera l'àmbit estricte dels drets individuals i se situa en el nivell certament superior, però tan ignorat per la doctrina (una ignorància certament sospitosa), dels drets col·lectius.

La consideració es reforma si llegim el text del preàmbul de la Constitució, quan afirma la voluntat de protegir tots els pobles d'Espanya en l'exercici de llurs cultures i tradicions, llengües i institucions, i àdhuc a la vista del darrer apartat de l'article 3 del text bàsic, segons el qual «la riqueza de las distintas modalidades lingüísticas de España es un patrimonio cultural que será objeto de especial respeto y protección». Son textos que no ofereixen cap dificultat interpretativa i que, per a un lector ingenu, comportarien que, després de quaranta anys de marginació, quan no de repressió a vegades violenta, s'hagués iniciat ja tot un procés de restitució, de restauració fins i tot, d'una situació lingüística deteriorada des del poder. A partir d'aquí, fóra lògic que fos aquest mateix poder qui prengués la iniciativa a l'hora de fer efectiu aquest dret col·lectiu, la qual cosa comportaria:

a) El reconeixement per l'Estat de la competència autonòmica per a endegar tot el procés de normalització, atès que no hi ha ningú millor que les institucions de la comunitat autònoma fins ara lingüísticament agredida per a prendre la iniciativa del procés.

b) El finançament estatal del procés, car ha estat precisament l'Estat, amb les seves carències com a mínim, el causant de l'actual situació.

c) Aquella plena disponibilitat del sistema i per tant (en un àmbit concret però bàsic), l'exigència del bilingüisme dels funcionaris. És el criteri mantingut per l'article 34 de la Llei catalana 17/1985, del 23 de juliol, de la funció pública de l'Administració de la Generalitat, en relació amb els funcionaris d'aquesta, fins que l'Estat, inexplicablement per a aquell espectador ingenu, presentà el corresponent recurs d'inconstitucionalitat.

6. Si la posició doctrinal exposada fins ara intenta d'establir una teoria completa de la doble oficialitat, sobre la base de l'equiparació entre ambdues llengües, amb la correcció que comporta el concepte de popularitat lingüística, la tesi més oposada (que persegueix més que una interpretació neutra dels textos, el manteniment ideològic, fins on sigui possible, de l'anterior monopoli del castellà) no és pròpiament una construcció doctrinal tancada i, com he dit, es manifesta més aviat a partir de preses de posició concretes en sentències del Tribunal Suprem i de les audiències provincials, en general anteriors a la Sentència del

Tribunal Constitucional del 26 de juny de 1986, sempre adreçades a minimitzar l'abast de l'oficialitat de la llengua territorial, bàsicament en matèria de selecció de funcionaris i d'ensenyament, dos aspectes especialment sensibles.

Amb aquest punt de partida, és lògic que aquesta posició dialèctica intenti de banalitzar el concepte de llengua pròpia. És el cas, per exemple, de la Sentència 200/1985, de l'11 de març, de la Sala Segona de l'Audiència Territorial de Barcelona, segons la qual «el artículo 14.1 de la ley de Normalización… únicamente determina cuál de las lenguas españolas es la peculiar de la Comunidad Autónoma de Cataluña y, por lo tanto, de su enseñanza, pues tal debe ser el sentido del término *propia*, como recoge la citada sentencia del Tribunal Constitucional de 22 de febrero de 1982, siendo obligado rechazar cualquier interpretación de la que pudiera obtenerse la inconstitucional conclusión de que el castellano no es lengua propia también de Cataluña, sino impropia o ajena, con desconocimiento del artículo 2.º de la Constitución y del hecho notorio de que es la lengua natural, habitual y materna de un número de ciudadanos o habitantes de Cataluña tan elevado, por lo menos, como el de aquellos que tienen por lengua natural, habitual y materna la catalana».

No és certament aquest el lloc oportú per a fer la crítica d'una presa de posició tan polemitzant i, d'altra banda, plena d'imprecisions tècniques. L'arrel ideològica de la tesi desenvolupada, com succeeix en general en tots els pronunciaments de la posició a la qual faig referència, és evident, i és constatada clarament amb la lectura de la mateixa Sentència, la qual, en un moment donat, reclama l'auxili de l'argument grandiloqüent de sempre: «la indisoluble unidad de la nación española, patria común e indivisible de todos los españoles», text extret naturalment, però sense que vingui a to, de l'article 2 de la Constitució.

Al final, aquell concepte de llengua pròpia seria, com a màxim, un concepte històric, sense cap transcendència jurídica, amb la qual cosa, evidentment, el primer apartat de l'article 3 de l'Estatut de Catalunya (que, com hem vist, es limita a afirmar que el català hi és la llengua pròpia) seria un precepte sense cap significat pràctic.

El complement d'aquest plantejament és lògic: la magnificació de l'afirmació feta a l'article 3 de la Constitució, en el sentit que el castellà és la llengua espanyola oficial de l'Estat, tot deduint-ne una nota de preeminència. El raonament no és fàcil i, a fi de superar els obstacles derivats d'una lectura pausada del precepte, a vegades el Tribunal Suprem fa dir al precepte allò que no ha dit mai. És il·lustrativa en aquest sentit la Sentència del 25 de gener de 1984, que arriba a afirmar simplement que «la lengua oficial de España es el castellano», amb un plantejament exclusivista que, certament, no té res a veure amb la tesi de la doble oficialitat que preveu l'article 3.2 de la Constitució.

Com és natural, la seva parcialitat fa que aquesta posició interpreti al peu de la lletra el deure de coneixement del castellà contingut a l'article 3.1 de la mateixa Constitució, i treu conseqüències genèriques del silenci que els estatuts guarden al respecte en relació amb les llengües territorials respectives, aspecte no aliè a la jurisprudència del mateix Tribunal

Constitucional, que, com he apuntat més amunt, confon silenci amb negació, quan és evident que cap text constitucional o estatutari no nega explícitament la virtualitat d'aquell deure de coneixement en relació amb les llengües territorials, entès el mot simplement, com he dit, com a impossibilitat d'al·legar-ne ignorància.

D'altra banda, la tesi a la qual em refereixo es manté distant envers el precepte normalitzador de l'article 3.3 de l'Estatut, limitant-ne les lògiques conseqüències; i, en un altre ordre d'idees, si bé recull el dret d'elecció lingüística del ciutadà, no introdueix la conseqüent exigència de disponibilitat de l'Administració. S'oposa, doncs, a qualsevol exigència idiomàtica important en matèria de selecció de funcionaris, sota el pretext del principi d'igualtat que resulta de l'article 14 de la Constitució. És a dir, el punt de partida ideològic d'aquesta tesi l'empeny a contemplar el pretès problema de la discriminació estrictament des de la posició del funcionari, amb la qual cosa, allunyant-se de les exigències de qualsevol sistema democràtic (en el qual és el funcionari qui ha de conèixer la llengua dels ciutadans), ens apropa a una construcció d'arrel colonialista (en la qual el raonament es produeix en sentit contrari). En definitiva, aquesta tesi jurisprudencial:

a) Ignora que igualtat no vol dir uniformitat. Com ha declarat el Tribunal Constitucional, per exemple, en la Sentència 34/1981, del 10 de novembre, «lo que prohíbe el principio de igualdad jurídica es la discriminación, como declara de forma expresa el artículo 14 de la Constitución, es decir, que la desigualdad de tratamiento legal sea injustificada por no ser razonable», de forma que es produeix discriminació «cuando una diferencia de trato carece de una justificación objetiva y razonable». I no pot haver-hi dubte que aquesta situació és la que es produeix en aquells territoris on hi ha dues llengües oficials.

b) Anteposa els drets individuals als drets col·lectius, fixant-se només en la figura de l'individu i menyspreant el fet cultural d'abast general.

c) En aquest marc individualista, s'equivoca de subjecte, car, atès que, segons l'article 103 de la Constitució, «la Administración pública sirve con objetividad los intereses generales», quan el funcionari pot actuar lliurement en un territori amb dues llengües oficials malgrat que n'ignori una d'elles, la veritable discriminació es produeix en relació amb el ciutadà.

7. La tercera posició doctrinal al·ludida és aquella que cal deduir de les sentències del Tribunal Constitucional del 26 de juny de 1985. Fins aleshores, aquest Tribunal havia fet incursions esporàdiques en la matèria; en canvi, les tres sentències d'aquella data (és a dir, les sentències 82, 83 i 84 d'aquell any, però sobretot la primera, en els seus quinze fonaments de dret), pretenen sens dubte l'elaboració d'un criteri global, amb importants contradiccions internes, però que ha estat seguit després per resolucions posteriors, amb algunes matisacions que comentaré.

Cal dir d'entrada que la Sentència 82/1986, en el seu fonament jurídic segon, ens defineix l'oficialitat i adopta un criteri acceptable:

> […] aunque la Constitución no define, sino que da por supuesto lo que sea una lengua oficial, la regulación que hace de la misma permite afirmar que es oficial una lengua, independientemente de su realidad y peso, fenómeno social, cuando es reconocida por los poderes públicos como medio normal de comunicación en y entre ellos y en su relación con los sujetos pasivos, con plena validez y efectos jurídicos.

La definició és certament perfectible, però com a pauta general, és, com acabo de dir, assumible. En tot cas, recull, bé que una mica críptica ment, el dret d'elecció lingüística del ciutadà i l'eficàcia *erga omnes* de les manifestacions fetes en una llengua oficial, és a dir, aquella eficàcia activa i passiva que l'oficialitat produeix envers aquell ciutadà. Al marge d'això, la Sentència, en el mateix fonament jurídic, pressuposa la situació d'igualtat d'ambdues oficialitats. En efecte, després d'afirmar que «el castellano es medio de comunicación normal de los poderes públicos y entre ellos en el conjunto del Estado español», ens especifica que «en virtud de lo dicho, al añadir el número 2 del mismo artículo 3 que las demás lenguas españolas eran también oficiales en las respectivas comunidades autónomas, se sigue asimismo que la consecuente cooficialidad lo es con respecto a todos los poderes públicos en el territorio autónomo sin exclusión de los órganos dependientes de la Administración central y de otras instituciones estatales en el sentido estricto».

Però la realitat és que aquest plantejament inicial d'equiparació esdevé més aviat una situació teòrica que, en arribar a les preses de posició concretes, no resulta ideològicament suportable pel Tribunal Constitucional. Concretament, la mateixa Sentència 82/1986, sense solució de continuïtat, basteix decididament una tesi evidentment diferenciadora, a través d'un procés que considero gratuït i que es fonamenta en una sèrie de plantejaments que, segons el meu parer, son jurídicament insostenibles. Es tracta, en definitiva, de dur a primer terme aquell deure de coneixement del castellà que és contingut en l'article 3.1 de la Constitució i que, en canvi, com he dit, ni en aquesta ni als estatuts és predicat de les llengües territorials. El discurs jurisprudencial recolza en quatre consideracions:

a) L'atribució d'un abast omnicomprensiu al mot Estat contingut al primer incís de l'article 3.1 de la Constitució, segons el qual «el castellano es la lengua española oficial del Estado».

b) La connexió d'aquesta interpretació amb aquell deure de coneixement, de forma que aquest seria una conseqüència no tant del concepte d'oficialitat com d'aquell abast general de l'oficialitat del castellà.

c) La pretesa exclusivitat d'aquell deure, que només podria ésser predicada precisament del castellà.

d) La consagració, finalment, com a culminació del raonament, d'un estrany dret a al·legar el desconeixement de les llengües territorials.

8. La tesi del Tribunal Constitucional, per bé que en alguns aspectes pugui representar un avenç en relació amb aquella jurisprudència anterior, és, des del meu punt de vista, una tesi encara molt ancorada en una situació jurídica ja superada de monopoli lingüístic a la qual costa de renunciar. Això comporta, com he dit fa un moment, l'existència d'evidents contradiccions internes, concretament la ruptura d'aquella idea inicial d'igualtat d'ambdues oficialitats, que és el punt de partida de la Sentència 82/1986, i les dificultats posteriors que el mateix Tribunal Constitucional ha tingut amb aquell pretès deure constitucional de coneixement del castellà, per no citar les vacil·lacions que hom observa en la seva doctrina a l'hora de determinar si existeix o no una competència autonòmica en matèria de normalització lingüística.

La primera dificultat (la derivada d'una interpretació literal, mecànica, del deure de coneixement del castellà) es posa en relleu al cap de menys d'un any de les tres sentències del 26 de juny de 1986, concretament en la Sentència 74/1987, del 25 de maig, que resol el recurs presentat pel govern basc contra els articles 525 i 527 de la Llei d'enjudiciament criminal, el primer dels quals estableix el dret de tota persona detinguda a ésser assistida gratuïtament per un intèrpret, quan es tracta d'estrangers que no entenen o no parlen el castellà. El plantejament inicial era una mica difús, i el Tribunal Constitucional, en el fonament jurídic 2, el centra en el sentit que la impugnació es fonamentava en el fet que el citat dret havia d'ésser reconegut també als ciutadans que es trobaven en la mateixa situació.

Amb una evident generositat envers el legislador estatal, la Sentència declara que el precepte és correcte, bé que entès en sentit ampli o, si hom ho vol, sobre la base que ha d'ésser interpretat constitucionalment. Però al marge d'aquesta benvolença envers el legislador general, tan freqüent en la doctrina del tribunal, allò que aquí ens interessa és de constatar que la Sentència diu expressament que no són obstacles per a l'extensió del dret a la traducció també als espanyols ni la condició que té el castellà de llengua oficial de l'Estat ni el deure de conèixer-lo. El dret a intèrpret «nace única y exclusivamente del desconocimiento del castellano y de la imposibilidad subsiguiente de relacionarse de manera comprensible con la administración judicial».

Crec que la Sentència del 25 de maig de 1987, desmitificant, de fet, la interpretació del deure de coneixement del castellà, obre la possibilitat de restablir la situació en els seus termes justos. És patent la possibilitat d'al·legar ignorància d'aquesta llengua, fins i tot allà on és l'única llengua oficial, però queda clar també que aquesta possibilitat existeix només en el cas límit de la indefensió. Aleshores, hom podria fer un intent seriós per a restablir l'equilibri sobre la base següent:

a) El deure de coneixement del castellà només seria la impossibilitat d'al·legar ignorància d'una manifestació oral o escrita feta en aquesta llengua, bé que amb un límit: la indefensió.

b) La possibilitat afirmada genèricament per la Sentència del 1986 d'al·legar ignorància de les altres llengües oficials només podria ésser admesa en un cas: també en la indefensió.

Però no és menys cert que aquest intent d'harmonització continua allunyat de la tesi ideològica del Tribunal Constitucional, que, en la Sentència 123/1988, del 23 de juny, relativa al recurs plantejat pel govern de l'Estat contra la Llei balear del 19 d'abril, de normalització lingüística, reitera els criteris de la Sentència 82/1986.

9. La segona dificultat experimentada pel Tribunal Constitucional en la seva formulació doctrinal, és a dir, la determinació de si existeix o no una competència autonòmica en matèria de normalització lingüística, mereix un examen més detingut.

La presa de contacte amb la matèria es produeix amb la mateixa Sentència 82/1986, del 26 de juny. Començava el seu fonament jurídic quart amb un paràgraf que denotava clarament que l'objectiu de la Sentència era precisament l'establiment de quina era la potestat en la qual radicava la competència normalitzadora. Diu aquest paràgraf inicial: «Sentadas estas premisas, es preciso abordar la cuestión de las competencias en materia lingüística, planteada sucesivamente por el Abogado del Estado y la representación del Gobierno vasco.»

La pretensió de l'advocat de l'Estat era que aquest, basant-se sobretot en l'article 149.1.1 de la Constitució, tenia competència per a regular els aspectes bàsics relatius a l'ús de les llengües oficials i al deure de coneixement del castellà. Com a conseqüència, la matèria lingüística no apareixeria com a títol substantiu de competències per a les comunitats autònomes.

La tesi és refusada pel tribunal: «una competencia del Estado tan extensamente configurada no puede derivarse del art. 149.1.1ª». Segons la Sentència, «el Estado puede regular, si lo considera oportuno, las garantías básicas de la igualdad en el uso del castellano como lengua oficial ante todos los poderes públicos, así como las garantías del cumplimiento del deber de conocimiento del castellano, entre las que se halla la obligatoriedad de la enseñanza en ese idioma, a que este Tribunal se refirió en su Sentencia 6/1982, de 22 de febrero».

Queda clar, doncs, que «no cabe entender que este título competencial habilite al Estado para regular, con carácter general, siquiera en sus aspectos básicos, la cooficialidad de las lenguas españolas distintas del castellano y su consiguiente utilización por los poderes públicos o el derecho al uso de las otras lenguas españolas oficiales por los particulares». La conseqüència és lògica: d'una part, «los estatutos contienen, de esta suerte, mandatos a las correspondientes instituciones autonómicas para regular la cooficialidad de las lenguas propias de las respectivas comunidades autónomas»; però, d'una altra, atès que el compliment d'aquests

mandats pressuposa necessàriament una competència material, la Sentència reconeix expressament que «de cuanto llevamos dicho en este fundamento se desprende que la competencia que al Estado otorga el art. 149.1.1ª de la Constitución no se opone a la que para las comunidades autónomas se deriva del art. 3.2 de la Constitución y de sus respectivos estatutos de autonomía».

És lògic, doncs, que la sorpresa fos gran quan la Sentència 69/1988, del 19 d'abril, que resolgué el conflicte originat per la impugnació estatal del Decret català 389/1983, del 15 de setembre, sobre etiquetatge dels productes que es comercialitzin a Catalunya, afirmà, en el fonament jurídic tercer, que, «frente a la alegación de competencia lingüística que formula la Generalidad de Cataluña, debemos recordar que el art. 3.º.3 de su Estatuto, más que el enunciado de una norma competencial, expresa un mandato (Sentencia 82/86 de 26 de junio) o un deber (Sentencia 6/82 de 22 de febrero), que impone a las instituciones y órganos autonómicos para que, con ocasión de sus competencias propias, procuren alcanzar los objetivos marcados en aquel precepto estatutario, estando, por tanto, en presencia, no de una competencia en sentido propio, sino de un compromiso de promoción de la normalización lingüística, cuyo fundamento primero se encuentra en el artículo 3.º.3 de la Constitución».

Deixant de banda el fet que, si bé és cert que la Sentència del 1986 parla de mandat, també ho és que, com hem vist, expressament afirma la competència autonòmica, aspecte que misteriosament calla la Sentència del 1988; deixant de banda també que l'observança d'un mandat per a legislar pressuposa necessàriament, com he dit, una competència, el fet és que el mateix Tribunal Constitucional ha completat darrerament la seva erràtica doctrina en la matèria, tornant a l'afirmació competencial, és a dir, a criteri meu, a la tesi correcta.

Es tracta de la Sentència del 21 d'abril de 1989, que resol el recurs estatal contra l'article 3 del Decret català 125/1984, del 17 d'abril, pel qual hom regula l'ús de la llengua catalana en les escriptures públiques, i que conté reiterades al·lusions a la competència autonòmica de normalització lingüística i, més concretament, aquest passatge certament il·lustratiu:

> […] así planteado el conflicto debe resolverse estableciendo hasta qué punto el ejercicio por parte de la Generalidad de competencias de normalización lingüística en el ámbito de las escrituras públicas es compatible con las competencias sectoriales del Estado que su Abogado invoca en este proceso. Tal compatibilidad ha de articularse de modo tal que ni la competencia autonómica de normalización lingüística pueda convertirse en un obstáculo que bloquee o vacíe la competencia que sobre normalización lingüística tiene la Comunidad Autónoma para regular, so capa de actuaciones de política lingüística, materias reservadas al Estado ni, tampoco, como reverso de lo anterior, las competencias atribuidas al Estado puedan convertirse en un obstáculo que bloquee o vacíe la competencia que sobre normalización lingüística tiene la Comunidad Autónoma.

La condició és aleshores lògica:

> […] en una situación de cooficialidad lingüística, como la derivada del artículo 3 de la Constitución, y el artículo 3 del EAC, el ejercicio de la competencia autonómica de normalización lingüística tiene por fuerza que incidir en materias también acotadas por otros títulos competenciales reservados al Estado.

10. Crec que tot allò que queda exposat (i, sobretot, aquesta última afirmació competencial) ens posa davant una reflexió ineludible, que jo no puc deixar de fer en un marc tan apropiat com aquest, encara que comporti la introducció en una reflexió com aquesta, fins ara bàsicament doctrinal, d'una certa dinàmica de política legislativa. Des del meu punt de vista, els progressos fets a casa nostra pels estudis jurídics sobre la matèria, d'una banda, i el fet que, a la vista de la jurisprudència ja emesa, tinguem més referències que el 1988, ens fa possible i gairebé ens obliga a plantejar seriosament una qüestió concreta: la conveniència de modificar la Llei 7/1983, del 18 d'abril, de Normalització Lingüística a Catalunya. En realitat, la Llei fou elaborada en uns moments en els quals ni existien estudis teòrics suficients sobre la doble oficialitat que resulta de la Constitució i de l'Estatut ni, evidentment, s'havia produït la jurisprudència constitucional exposada.

La manca d'estudis teòrics suficients féu que la Llei, per exemple, no diferenciés degudament els conceptes de propietat lingüística, és a dir, el concepte de llengua pròpia, i d'oficialitat. No defineix tampoc el concepte fonamental de normalització i, d'altra banda, una timidesa excessiva del legislador fa que la llei contingui referències innecessàries al castellà, llengua que certament no cal normalitzar. En un altre ordre d'idees, contempla l'emissió de traduccions com un fet estable i no com una situació de dret transitori o, en contrast amb allò que fa en matèria d'actuacions judicials i de documents públics (on pren posicions correctes de doble oficialitat), renuncia a fer entrar la llengua catalana en els registres de dependència estatal. Crec que també és errònia la norma de l'article 6.1 que, d'una manera general, preveu la publicació simultània en llengua catalana i en llengua castellana de les lleis que aprovi el Parlament de Catalunya, anant molt més enllà d'allò que exigeix l'article 33.2 de l'Estatut i donant lloc que la Sentència 84/1986, del 26 de juny, del Tribunal Constitucional, en una presa de posició sorprenent, confonent el problema que planteja la interpretació de dos textos originals redactats en llengües diferents i el que planteja una traducció mal feta de l'original, afirmi que tenen igual valor interpretatiu l'original de la Llei redactada en català pel Parlament i la seva traducció al castellà, amb la corresponent inconstitucionalització de la norma d'aquell article que donava valor preferent al text català. Etcètera.

Objectivament, doncs, es fa recomanable un procés de reforma, i, des del meu punt de vista, no hauria d'ésser-hi un obstacle el fet que la Llei fos aprovada al seu dia per unanimi-

tat i tampoc que tingui per objecte un contingut socialment i políticament delicat. El dret comparat ens demostra que, a vegades, la legislació lingüística té una notable dinàmica, i la nostra no ha d'ésser-ne una excepció. Ara bé, tocant de peus a terra, hom no pot ignorar que els processos polítics són a vegades d'una lentitud notable, i és possible que, ara com ara, no estigui encara suficientment estesa entre els nostres líders polítics aquest punt de vista reformista. D'altra banda, malgrat que fos assumida la tesi reformista, és evident que el procés de redacció seria llarg i crec que dilataria excessivament unes mesures d'adaptació del text actual que crec que no s'haurien de demorar. Es tracta concretament de:

a) Corregir aquella inhibició del legislador normalitzador en matèria de registres de dependència estatal.

b) Regular els grans trets del bilingüisme de tot el sistema de convivència.

c) Introduir un quadre de sancions, inexistent en l'actualitat.

d) Rectificar una presa de posició lingüística errònia de la legislació municipal catalana.

11. En primer lloc, la llei d'adaptació hauria de modificar el text actual de l'article 11 de la Llei de Normalització, que (al revés d'allò que fa aquesta en els àmbits judicial i notarial) no entra en el tractament dels registres de competència estatal. La llei es limita més endavant, en la disposició addicional, a preveure la promoció d'acords entre la Generalitat i els òrgans competents, evidentment el Ministeri de Justícia, respecte a la normalització en ells de l'ús del català.

La causa d'aquesta inhibició fou sens dubte una interpretació tímida de l'article 149.1.8 de la Constitució, que, si bé reserva a l'Estat l'ordenació dels registres, cal entendre que ho fa tot referint-se a aspectes que no tenen res a veure amb el problema sempre previ de la doble oficialitat. El fet és greu, car l'àmbit dels registres de transcendència jurídica, és a dir, el civil, el de la propietat, el mercantil, el d'hipoteca mobiliària i el de vendes a terminis, tots ells de dependència estatal, ha restat fins ara al marge de la doble oficialitat i, en ella, els documents i les manifestacions que es presenten i es fan en català son traduïdes al castellà en els assentaments. És evident aleshores el risc d'errors de versió, però, sobretot, la mancança a la nota d'indivisibilitat que correspon a cadascuna de les dues oficialitats. En altres mots, el català és oficial a Catalunya a tot arreu, però amb excepció d'aquells registres de dependència estatal.

Aquesta situació no pot ésser justificada a partir d'aquella competència estatal per raó de la matèria, és a dir, en matèria de registres. La competència estatal d'aquest article, que ningú no discuteix, abasta l'eficàcia dels assentaments i la forma de dur les oficines, és a dir llur organització administrativa, els llibres que hom hi ha de dur, la classe d'assentaments que hom hi ha de practicar i llur contingut material. Però és evident que qualsevol d'aquests aspectes és indiferent al vehicle lingüístic que hom empri en la redacció d'aquells assentaments.

L'altre argument que hom sol aportar fa referència a les exigències del mateix fet de la publicitat o, en termes tècnics, a la publicitat formal. Hom parteix de la base que un assentament redactat en català és menys accessible; però l'observació no té cap sentit si admetem (i no veig la manera de no fer-ho) la plena vigència a tot Catalunya del sistema de doble oficialitat. No hi ha cap raó jurídica, no ideològica, que faci admetre que hom pugui fer a Catalunya en català els procediments judicials i els documents públics i que, en canvi, imposi que s'hagin de fer només en castellà els assentaments en aquells registres.

La posició inhibitòria de la Llei de Normalització obeeix, doncs, a una deformació del concepte de competència per raó de la matèria, que cal entendre com a superat, sobretot a la vista d'aquella Sentència del Tribunal Constitucional del 21 d'abril de 1989. Recordem-ho: «el ejercicio de la competencia autonómica de normalización lingüística tiene por fuerza que incidir en materias también acotadas por otros títulos competenciales reservados al Estado.»

Les conseqüències de tot això crec que són clares.

En primer lloc, per a mi és indiscutible que, des de la promulgació de l'article 3 de l'Estatut, els assentaments es poden fer en català a Catalunya. Entenc, doncs, que la negativa a fer-ho és simplement una actitud ideològica sense cap fonament normatiu. El fet és més evident encara en registres com el de la Propietat o el Mercantil, les legislacions específiques dels quals no contenen cap precepte sobre la llengua dels assentaments; i, en el cas del Registre Civil, és evident la inconsistència de l'article 86 del seu Reglament, que si bé imposa la llengua castellana, és un text de l'11 de desembre de 1958 i, per tant, preconstitucional.

Des del meu punt de vista, no pot ésser un inconvenient a la plena vigència de l'article 3 de l'Estatut el contingut de la disposició addicional de la Llei de Normalització abans al·ludida, és a dir, la seva previsió d'acords dirigits a la normalització dels registres. En definitiva, aquesta disposició no es refereix al fons del problema, sinó que, simplement, contempla la promoció pel Govern de la Generalitat d'acords amb el Ministeri de Justícia, a fi d'agilitzar el sistema, per exemple, facilitant el tràmit de traducció o el reciclatge de funcionaris o empleats, i ja no parlem de mesures més determinants, relatives a l'exigència del bilingüisme als registradors.

Cal, doncs, reformar l'article 11 de la Llei, que s'hauria d'ocupar, d'una banda, d'aquests registres estatals de transcendència jurídica i, d'una altra, dels registres administratius de la Generalitat i no tan sols d'aquests últims, com fa actualment; tot això sobre les bases següents:

a) En els registres Civil, de la Propietat, Mercantil, d'Hipoteca Mobiliària i Penyora sense Desplaçament i de Vendes a Terminis, els assentaments s'hauran de redactar en la llengua oficial en què fos feta la manifestació o en què fos redactat el document a registrar.

b) En els registres administratius de la Generalitat, els assentaments es faran en català, per evident incidència del concepte de llengua pròpia.

c) En ambdós casos d'àmbits registrals, les certificacions i altres trasllats del contingut dels assentaments es faran en la llengua oficial demanada pel sol·licitant.

El text nou resoldria la contradicció actual entre el de l'article 11 de la Llei, que preveu que els assentaments en els registres de la Generalitat es faran «en la llengua oficial en què és redactat el document o es fa la manifestació», i l'article 21 del Decret català 107/1987, del 13 de març, sobre règim de l'ús del català i el castellà per part de l'Administració de la Generalitat, que ordena la redacció d'aquells assentaments precisament en català.

Quedarien al marge de la regulació tan sols els registres estatals d'abast només administratiu, aspecte aquest últim que em permet de fer una observació final. En efecte, hom ha pretès que aquell Decret 107/1987, en el citat article 21 (que, com acabo de dir, preveu que els assentaments en els registres de dependència autonòmica es faran en català), per una espècie d'estranya reciprocitat, estaria justificant que als registres de dependència estatal els assentaments només es redactessin en castellà. Però el plantejament és erroni, almenys per dues raons. En primer lloc, per tal com oblida que el concepte bàsic de llengua pròpia és territorial i, per tant, abasta també aquests registres; i, segonament, com pot deduir-se de la terminologia que he anat emprant, perquè en els registres de dependència estatal cal diferenciar entre aquells que tenen transcendència jurídica, que són els al·ludits abans sota la lletra *a*), i els simplement administratius. Aquests últims, pel fet d'estar situats clarament en el marc de l'organització administrativa de l'Estat, per aplicació de l'apartat 18 del mateix article 149.1 de la Constitució, resten al marge del nostre discurs i, per tant, de l'abast de la competència autonòmica en matèria de normalització lingüística. Aquesta, en canvi, és inqüestionable en els Registres de transcendència jurídica.

12. En segon lloc, la llei d'adaptació hauria de reformar l'article 13 actual, que es limita a preveure que «les empreses de caràcter públic han de posar els mitjans per tal de garantir que els empleats que tenen relació directa amb el públic posseeixin el coneixement del català». Caldria introduir en la llei un text més comprensiu i més definitori, basat clarament en el reconeixement del dret d'elecció lingüística del ciutadà (que recull prou bé l'article 2 de la mateixa llei) i en la seva lògica conseqüència: la plena disponibilitat lingüística del sistema.

Naturalment, aquest últim aspecte ha d'ésser tractat a la vista de l'actual jurisprudència constitucional; i aleshores, com a primera consideració, és evident que, si bé no és ara com ara exigible el bilingüisme de tots els funcionaris, almenys si que ho és l'anomenat bilingüisme dels serveis, segons resulta de les preses de posició del Tribunal Constitucional sobre el particular. La Sentència 76/1983, del 5 d'agost, en efecte, afirmà aquest últim bilingüisme, per bé que només en relació amb els funcionaris traspassats, però el criteri s'ha fet general per la Sentència 82/1986, tantes vegades citada.

Ara bé, si és cert que aquesta Sentència estableix, en certa manera, un criteri d'autonomia de regulació, de forma que, segons ella, «cada poder público regulará los medios y el ritmo de la necesaria aplicación de las exigencias de aquel régimen», és a dir, les exigències de la doble oficialitat, és cert també que aquesta autonomia no comporta ni molt menys una patent per a posposar la normalització *sine die,* car el text jurisprudencial és formulat en sentit evidentment imperatiu i és ben clar que l'aplicació d'aquelles exigències és necessària. D'altra banda, el sentit de la Sentència citada del 24 d'abril de 1989 és prou evident també en la matèria.

A part d'això, com a consideració segona, és evident que, atesa llur relació directa amb el ciutadà i, per tant, atès que l'exercici de llur activitat connecta d'una manera immediata amb aquell dret d'elecció lingüística, l'assumpció del sistema de doble oficialitat comporta que, almenys aquelles persones que, pel càrrec, la funció o, en general, la comesa hagin d'estar en contacte directe amb el públic, hagin d'estar en condicions d'atendre el ciutadà en la llengua de la seva preferència, la qual cosa passa evidentment pel coneixement de les dues llengües d'ús possible en el territori.

Aleshores, al cap de gairebé deu anys de vigència de l'Estatut, el manteniment de la situació anterior (és a dir, la inexistència en relació amb aquestes persones d'aquell requisit de coneixement) no té una justificació només jurídica i, tanmateix, vulnera el criteri que resulta de l'article 19.1 de la Llei estatal 30/1984, del 2 d'agost, de mesures per a la reforma de la funció pública, segons la qual «en las convocatorias para acceso a la función pública, las administraciones públicas, en el respectivo ámbito de sus competencias, deberán prever la selección de funcionarios debidamente capacitados para cubrir los puestos de trabajo en las Comunidades Autónomas que gocen de dos lenguas oficiales».

En altres mots: tot i admetent a efectes dialèctics com a tesi general només la del bilingüisme dels serveis, en tractar-se de persones que, per definició, han d'exercir una comesa personalíssima, des de jutges, notaris i estic segur que també de registradors, fins a secretaris d'ajuntament, interventors i dipositaris, passant per tota mena de professors, inclosos, per tant, els d'universitat, no hi ha manera d'eludir jurídicament el bilingüisme dels agents, si no fos que, simplement, hom optés per discriminar el ciutadà.

Tot això, a criteri meu, comporta la necessitat específica de redactar el nou article 13 sobre les bases següents:

a) Totes les administracions, totes les empreses, tots els establiments oberts al públic i, en general, totes les persones jurídiques que, per raó de llur activitat, estiguin en relació amb el públic en general hauran d'estar organitzats en situació de plena disponibilitat lingüística, de forma que puguin atendre immediatament el ciutadà, de paraula i per escrit, en la llengua oficial que aquest esculli.

b) Totes les persones físiques que, per raó de llur càrrec, de llur funció o de llur comesa en una empresa, un establiment o una activitat professional, hagin d'atendre directament el

ciutadà hauran d'estar en condicions de fer-ho en qualsevol de les dues llengües oficials, de forma que, en la relació, qui hagi de canviar de llengua, si és el cas, no sigui mai el ciutadà.

Evidentment, el sistema exposat hauria d'acabar tenint una inqüestionable incidència en la selecció dels funcionaris; i, especialment, en relació amb els cossos d'abast estatal, suposaria a la llarga la individualització dels processos de selecció, amb la corresponent exigència lingüística, la qual cosa, simplement, donaria tot el seu sentit als articles de l'Estatut que s'ocupen de la matèria, fent cert allò que realment diuen, encara que aquesta observació pugui semblar una paradoxa. Em refereixo a l'article 21.2, relatiu a nomenaments de magistrats, jutges, secretaris judicials i altre personal al servei de l'Administració de Justícia, i a l'article 24, relatiu al nomenament de notaris i registradors, malgrat que el Tribunal Constitucional, a la Sentència 67/1987, del 22 de juliol, evidentment ideològica, hagi reduït l'actuació autonòmica simplement a la publicació dels nomenaments en el Diari Oficial de la Generalitat. Dit d'una altra manera, des del meu punt de vista, el contingut d'ambdós preceptes només té sentit si hom parteix d'aquesta individualització.

13. En tercer lloc, la llei d'adaptació hauria d'introduir en el text actual un nou article, el 29, que regularia la sanció de les infraccions al procés normalitzador, aspecte que manca en l'actualment vigent.

La necessitat de regular aquest aspecte, precisament a través d'un text amb rang de llei formal, ve de l'article 25.1 de la Constitució, segons el qual «nadie puede ser condenado o sancionado por acciones u omisiones que en el momento de producirse no constituyan delito, falta o infracción administrativa, según la legislación vigente en aquel momento», text que el Tribunal Constitucional ha entès que imposa aquesta reserva de llei. El criteri, segons la jurisprudència constitucional (per exemple, segons la Sentència 7, 1983, del 3 d'octubre, fonament jurídic 3), és vàlid també per a l'àmbit administratiu; aleshores, és convenient que aquell quadre sancionador sigui regulat en la forma proposada precisament per la llei i no per simple decret. Allò que s'esdevé és que la varietat de les situacions possibles fa que aquella jurisprudència no apliqui el criteri en l'àmbit administratiu amb la mateixa rigidesa que ho fa en l'àmbit penal. Aleshores, el proposat article 29 s'hauria de limitar a la classificació de les infraccions, per exemple en lleus, greus i molt greus, com és habitual; a establir els grans trets d'unes i altres, i a precisar l'abast i, eventualment, l'import de les sancions, deixant a la via reglamentària l'aplicació del sistema general a cada àmbit particular.

14. La llei d'adaptació hauria de contenir finalment una disposició addicional modificadora de la Llei 8/1987, del 15 d'abril, municipal i de règim local de Catalunya, l'article 5.1 de la qual es limita a afirmar que «tota la documentació derivada de les actuacions administratives dels ens locals redactada en català té validesa oficial», en contra del criteri del

també article 5.1 de la Llei de Normalització, que, com hem vist més amunt, afirma que el català és la llengua pròpia de les corporacions locals de Catalunya.

Cal que sigui reformat aquest text, de forma que el precepte estableixi com a mínim allò que diu el Decret 107/1987, del 13 de març, sobre règim de l'ús del català i del castellà per part de l'Administració de la Generalitat, que, a l'article 2, preveu que, d'una manera general, la Generalitat emprarà el català per a les seves actuacions. Evidentment, aquest text no és un text ideal, però almenys estableix una presa de posició que manca en la Llei municipal.

15. Naturalment, aquesta activitat normativa en forma de llei hauria d'anar completada, d'una banda, amb una activitat normativa d'abast reglamentari i, d'una altra, amb l'establiment d'un organisme de seguiment *ad hoc*.

Aquests, però, són aspectes que no cal examinar ara. En aquest discurs inaugural del curs 1989-1990 de l'Institut d'Estudis Catalans he volgut simplement replantejar una qüestió cabdal per a nosaltres, la del tractament jurídic de la llengua, i ho he volgut fer des d'una perspectiva global. La redacció de l'article 3 de l'Estatut fou una fita important que obrí unes perspectives que, amb el temps, hom ha anat explorant. La Llei de Normalització intenta sens dubte de fer-ho amb les referències que aleshores hom tenia al seu abast, però també amb unes timideses evidents, fruit de l'impacte de les reaccions contràries de sempre, nostàlgiques d'un passat de monopoli lingüístic, però fruit també d'una certa imprecisió conceptual.

Ara, a l'acabament del 1989, al cap de deu anys de l'Estatut, la situació, per bé que no pot ésser considerada antagònica, és evident que, com he dit més amunt, no és la mateixa del començament. Des d'un punt de vista específic, és a dir, centrant-nos en l'estricte problema de la doble oficialitat, tenim algunes dades que no posseïen els redactors de la Llei. Des d'un punt de vista general, és a dir, des d'una visió global del fet autonòmic, estem també en possessió d'una referència evident: el nacionalisme espanyol de tota la vida està disposat a fer ús de tots els seus recursos a fi de retenir o recuperar aquells espais de poder que havíem cregut que ens pertocaven segons l'Estatut. Crec, des de la meva ignorància en l'exercici de la política, que cal correspondre a això amb una nítida exterioització de la nostra convicció contrària. El primer que fa falta per a exercir un dret és la convicció de la seva existència; i, si aquesta es té, és evident que el seu no exercici és una actitud blasmable.

Evidentment, no cauré en la ingenuïtat de creure que tot això és possible sense neguits i, concretament, sense noves apel·lacions al Tribunal Constitucional. Aquest és un obstacle amb el qual cal comptar i àdhuc diria que, en aspectes fonamentals, és un aspecte amb el qual cal conviure pràcticament. I crec que ningú no considera avui aquí, en aquest marc que ens congrega, que la qüestió de la llengua no sigui una qüestió fonamental. D'altra banda, és prou constatable que els sectors polítics que controlen el poder de l'Estat, desoint el pre-

cepte de l'article 3.3 de la Constitució, no faran res en pro de la llengua catalana. Per a ells, en definitiva, per a aquell nacionalisme espanyol de tota la vida, que tantes expressions de la seva empenta uniformadora ens està oferint, aquesta no és una qüestió cultural, sinó una qüestió política, un obstacle difícil que no encaixa amb els seus designis. Què resta, doncs, sinó el nostre esforç decidit i, per tant, l'ús a fons de tots els recursos de què disposem i, si cal, per tant, l'emissió de lleis en primer lloc?

Crec que he aportat una argumentació responsable en el sentit que aquesta actitud dinàmica és jurídicament possible. Diré més: amb els grans textos internacionals a la mà o, simplement, sobre la base del reconeixement més elemental dels drets que corresponen a l'individu i a les col·lectivitats socials, el tracte que encara avui rep a Catalunya la llengua pròpia del país, des de l'activitat administrativa controlada per l'Estat i des de l'activitat judicial, és discriminatori i, per tant, en tot el sentit del mot, és injust. No tindria sentit que nosaltres, des d'una certa abstenció temorenca, convisquéssim pacíficament, vull dir amb la consciència tranquil·la, amb aquesta situació d'erosió dissimulada, però evident i constant. Perquè, a més, en darrer terme, allò que pretenem és que aquest poble sigui cada dia més lliure i pugui, des d'una perspectiva de llibertat en les relacions lingüístiques que es desenvolupen en el si de l'Estat espanyol (en definitiva, des d'una perspectiva cultural oberta), continuar essent el que sempre ha estat, expressant-se a través del seu propi llenguatge, convençuts, com deia J. V. Foix el 1930, que la pau en l'ordre de la llengua, com en el de les altres manifestacions de l'esperit, només pot venir per la llibertat.

Aquesta és l'última reflexió que jo volia compartir amb vostès.

La ciutat metropolitana i la unitat de Catalunya

Discurs llegit el 16 d'octubre de 1990
en la sessió inaugural del curs 1990-1991

Lluís Casassas i Simó
Membre de la Secció de Filosofia i Ciències Socials

Uns mots introductoris

Manuel Ribas i Piera, el mes de febrer d'enguany, fent referència al que considera àmbit millor de planejament de Catalunya, es preguntava: «Per què seguir amb l'atenció posada *només* en un tros del territori nacional?[1]»

Comença aquesta reflexió amb les paraules citades de Manuel Ribas perquè, possiblement, només es podrà trobar solució als problemes de l'ordenament territorial de Catalunya, si s'esguarda *tot* el seu territori com *una sola* entitat, analitzada, no tan sols des dels factors físics, anomenats comunament factors *geogràfics*, que tenen una indubtable importància a l'hora de tractar de la unitat de Catalunya, sinó, sobretot, des dels aspectes humans col·lectius. Referint-se a aquests, Salvador Llobet va escriure: «Més

1. Ribas i Piera, Manuel, *Notes a una proposta per a revifar el planejament metropolità de Barcelona.* Escrit presentat a la Mancomunitat de Municipis de l'Àrea Metropolitana de Barcelona, Barcelona, juny 1990. «Sistemas urbanos y desarrollo regional», *II Reunió d'Estudis Regionals*, Santa Cruz de Tenerife - Las Palmas de Gran Canaria, març 1975.

que a les circumstàncies físiques, la unitat catalana es deu al factor humà, a la vida comuna a través de molts segles, a la llengua pròpia, a uns camins […] que han contribuït a formar un conjunt geogràficament unificat i solidari.[2]»

I, finalment, per acabar aquesta mena d'introducció feta a tocs de cites bibliogràfiques, transcrivim, malgrat la llargada, les línies que serveixen de tesi central al llibre de Lluís Casassas del 1977:

> Hom pot resumir dient que, avui, Catalunya és una unitat econòmica i que el seu cap és Barcelona.
>
> Sembla que aquesta teoria pot esdevenir el canemàs en el qual es fonamenti tot el desenvolupament de l'obra present. I caldria afegir que voler potenciar el desenvolupament d'una part de Catalunya, mal sigui la més populosa i dinàmica, desconeixent les necessitats de la resta, és condemnar tot Catalunya, cap i cos, al raquitisme, a l'esterilitat i a la mort, potser per congestió.
>
> Voler bastir una Àrea Metropolitana de Barcelona, amb el nom que hom vulgui donar-li, desconeixent que la veritable àrea de Barcelona, l'única àrea de Barcelona, la constitueix la totalitat de Catalunya, és voler anar a contracorrent de la història, és voler desconèixer la realitat física i econòmica, és condemnar-se a no comprendre els moviments humans que s'han succeït a Catalunya, és, doncs, reduir-se a no comprendre res.[3]

Si es volgués insistir en els motius pels quals es vol reafirmar la tesi de la visió global i interdependent de Catalunya, potser seria interessant de recordar en quin moment els homes que han habitat les terres actualment catalanes han estat ja conscients de llur unitat i de pertànyer a una col·lectivitat de membres que es condicionen mútuament.

Els fonaments posats per la geohistòria

Des del moment que Roma introduí modificacions importants a l'organització existent abans de la seva arribada, organització de base tribal que emmarcava un món de petites ciutats, comença a enfortir-se el paper director de Barcelona, tant en l'economia com en les funcions, típicament urbanes, de protecció, de refugi i de centre organitzador de les activitats generals del país.

Escatir fins a quin punt fou intens i eficaç, sobre tot Catalunya, aquest paper dirigent de Barcelona potser és una tasca dels historiadors. Ací el que interessa és cercar els aspectes pri-

2. LLOBET, Salvador, «Cataluña», dins *Geografía regional de España* (M. de Terán i L. Solé, directors), Barcelona, Ariel, 1969.

3. CASASSAS I SIMÓ, Lluís, *Barcelona i l'espai català,* Barcelona, Curial, 1977, «Biblioteca de Cultura Catalana», núm. 30.

mordialment geogràfics que propiciaren la creació d'un feix de relacions presidit per Barcelona.

És evident que, a la consolidació d'aquest paper dirigent, contribuïren uns factors físics coneguts: Barcelona està situada en l'eixamplament de l'andana litoral que s'estén des de la Tordera fins a Garraf. En aquest eixamplament desemboquen els dos veritables rius de tot el sector, el Llobregat i el Besòs, que travessen la serra de Marina pels estrets de Martorell i de Montcada, respectivament. A més, tots dos rius travessen la serra de l'interior per altres estrets. D'aquesta manera, *tot* Catalunya està en contacte fàcil amb Barcelona, port comú per a totes les seves activitats econòmiques i per a les relacions exteriors de totes les terres catalanes. El curs de l'Anoia, els solcs oberts de la depressió prelitoral, el Cardener i el Riubregós, la riera Gavarresa, tota la xarxa hidrogràfica, doncs, contribuí a fer que cap contrada catalana no quedés al marge de la influència de la ciutat de Barcelona, i s'establí de seguida una simbiosi entre Barcelona i el conjunt del territori que avui és Catalunya, simbiosi que va incloure avantatges recíprocs entre ambdós components.

Cal tenir en compte, *però*, i ben present que aquest paper dels fenòmens físics, tal com ha estat dit al principi, no és l'únic determinant a l'hora de crear-se la capitalitat de les terres catalanes i d'aparèixer allò que és titllat de centralisme barceloní, fenomen constant en la història. *No hi ha* un centralisme barceloní. El que hi ha és el domini d'unes classes dirigents i dominants exercit moltes vegades des de Barcelona, però no sempre. Aquest és el veritable nus de la qüestió, perquè, tal com va dir Pierre Vilar: «és impossible de separar l'estudi del moviment nacional de l'estudi dels fenòmens de classe.[4]»

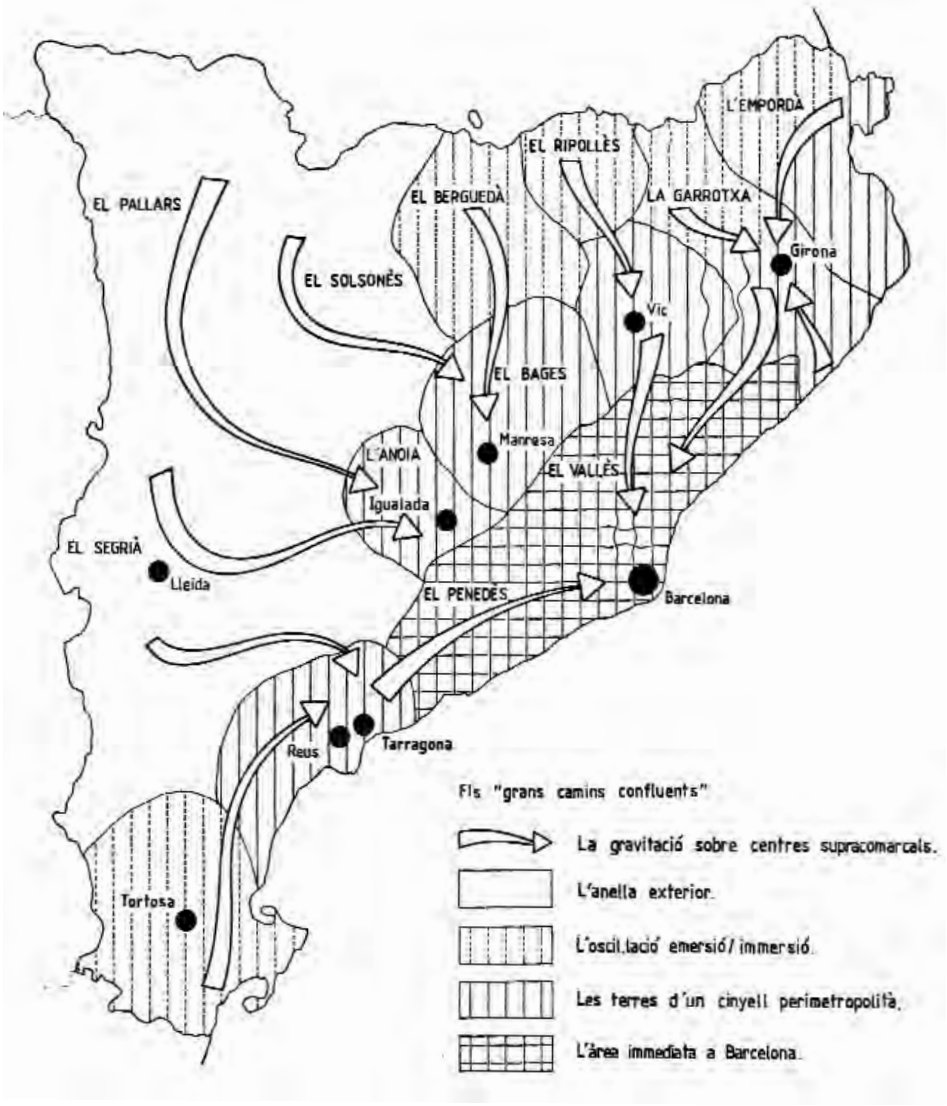
Pel seu paper primigeni d'impulsor de la vida comuna i de receptacle de les poblacions i de llurs activitats, pel fet d'haver actuat com a àgora col·lectiva on s'han pogut debatre les qüestions més generals, pel seu paper constant de motor comprensiu i impulsor alhora, Barcelona constituí de seguida, més que un simple punt en el mapa, un conjunt humà on es reflectí tota la vida nacional. Realment, Barcelona ha estat sempre la gent del país sencer.

La ciutat no és una construcció estàtica

Si pensar no és tan sols seguir el corrent, sinó quelcom més, *pensar Barcelona* no és tan sols encotillar-se en l'acceptació de muralles físiques o legals, tècniques o literàries. *Pensar Barcelona* no és tan sols limitar la visió a esquemes heretats, sinó quelcom més.[5]

4. Vilar, Pierre, *La Catalogne dans l'Espagne moderne. (Le milieu naturel et le milieu historique)*, tom I, París, SEVPEN, 1962.

5. Ribas i Piera, Manuel, *op. cit.*

L'EMPORDÀ
EL RIPOLLÈS
EL PALLARS
EL BERGUEDÀ
LA GARROTXA
Girona
EL SOLSONÈS
Vic
EL BAGES
Manresa
L'ANOIA
EL VALLÈS
Igualada
EL SEGRIÀ
Lleida
EL PENEDÈS
Barcelona
Reus
Tarragona
Tortosa
Fls "grans camins confluents"
La gravitació sobre centres supracomarcals.
L'anella exterior.
L'oscil.lació emersió/immersió.
Les terres d'un cinyell perimetropolità.
L'àrea immediata a Barcelona.

La generació d'avui, quan *pensa* Barcelona i el conjunt del territori català, no pot deixar escapar la seva cita amb el futur escudant-se en el prestigi de formulacions pretèrites.

Ja a *L'Être et le Néant* hom pot llegir que: «cap estructura primitiva no ha de seguir limitant el significat i les possibilitats d'elaboracions futures…»

Aquestes paraules, que es poden considerar un cant a la llibertat individual, es poden aplicar a l'anàlisi de tot el que ara s'està considerant. Cap concepció del territori formulada en temps passats ni cap concepció de la ciutat heretada no poden limitar ni condicionar plantejaments nous i actuals, perquè, a més, aquesta és la condició humana, la seva grandesa i la seva servitud, la de bastir cada dia el pensament nou, perquè «la presència humana en el món —continuava Sartre— no és una forma de ser, sinó una forma de fer, d'elegir i de fer-se.»

Circumscrivint més el comentari en el camp geogràfic, es poden estendre a la ciutat de Barcelona els mots que Pau Vila deia referint-se a la comarca: «No existeix cap comarca immutable […]. Guardem-nos de seguir en la recerca d'un continent determinat, quan està vist que aquest ha variat de forma a través dels segles…[6]»

I ací rau la clau de tot.

Si és veritat que la funció determina l'òrgan i la forma, avui la ciutat, que és la construcció que la humanitat ha trobat per a realitzar-se, per a fer-se, acompleix una munió de funcions que no s'efectuen damunt el mateix empedrat, ni queden limitades pel cercle de murs establerts.

Barcelona ha conferit al conjunt de Catalunya un model de vida urbà, al qual, tal com es dirà, només el sotmetiment a formes heretades impedeix el ple desenvolupament, model que es caracteritza per una oferta de possibilitats d'habitatge, entesa, també, com una millora tant de l'habitatge pròpiament dit com de la qualitat del seu entorn; per una oferta de llocs de treball diversificats i cada vegada més especialitzats; per una oferta de possibilitats de comoditats, de comerç diversificat, d'educació i de cultura, de sanitat, d'assessorament, d'assistència, d'esplai…

Per la disposició de les valls, pels tàlvegs i les fondalades, per l'estructura del territori, com ja hem dit, s'ha establert, *des de sempre,* una relació entre les gents de tot el país i de Barcelona, fet que ha provocat que hi hagi aparegut un sentiment viu de solidaritat i de convivència, que només raonaments malintencionats assagen d'enterbolir, sense assolir-ho del tot, però.

La dita popular tan coneguda que fa referència a la centralitat universal de Roma, es podria retocar lleugerament i es podria dir que, a Catalunya, «tots els camins porten a Barcelona», o bé, mirant el món des de Canaletes, es podria dir que «tots els camins que sur-

6. VILA, Pau, «*La divisió territorial de Catalunya»,* a *Selecció d'escrits de geografia*, I, Barcelona, Curial, 1977, «Biblioteca de Cultura Catalana», núm. 31.

ten de Barcelona porten arreu, a trobar totes les gents que constitueixen la comunitat nacional».

Aquesta és una de les grans contribucions que ha fet Barcelona a la construcció de la societat catalana, cada vegada més civilitzada a mesura que s'ha anat urbanitzant. Avui Barcelona s'ha constituït com «un espai de convivència dinàmica no exempta de contradiccions, però en la qual han predominat els elements enriquidors i sinèrgics de les diferències per damunt dels efectes d'oposició i de conflicte.[7]»

Encara més: Barcelona, com ha passat sempre a les grans ciutats capdavanteres, ha esdevingut «un espai de convivència i d'integració de les gents més diverses, d'orígens socials i culturals diferents, de nivell econòmic i professional divers, de creences diferents i, sovint, d'orígens ètnics diferents.[8]»

S'ha arribat, però, a un punt en què es pot afirmar que avui no és possible parlar del futur de Barcelona ni parlar de l'endegament de la seva vida actual, si es prescindeix de la seva realitat metropolitana. És clar que hom pot parlar de l'existència del terme municipal específic de Barcelona (els famosos, molt concrets i ben comptats noranta-vuit quilòmetres quadrats), però és ben palès que la ciutat real de Barcelona excedeix àmpliament els seus límits administratius: la *ciutat-real* de Barcelona és un fet plurimunicipal metropolità.

Aquest conjunt metropolità constitueix, certament, una ciutat fragmentària, discontínua i multiforme, però que, malgrat tot, s'ha d'entendre i comprendre com un tot.

El conjunt metropolità

Des de fa uns anys, hom assisteix, en la vida de la majoria de les grans ciutats, a un canvi de tendència. Aquell creixement ràpid, desordenat, caòtic i ininterromput, iniciat els anys seixanta, que porta a una explosió urbana fins aleshores desconeguda, ha deixat pas a una disminució del pes relatiu de les àrees centrals i a la progressiva suburbanització de l'activitat de la població, alhora que s'ha efectuat una desconcentració geogràfica. Aquestes tendències han propiciat una nova descentralització i una nova jerarquització dels espais.

A Barcelona, es manifestaren clarament les etapes d'aquest procés de creació i d'evolució de les àrees metropolitanes: primer, un creixement natural i accelerat de la població per la conjunció dels fenòmens de l'augment de la natalitat i de la reducció de la taxa de mortalitat; després, un procés d'industrialització ràpid i sostingut que persistí fins a la crisi dels anys

7. BORJA, Jordi, i SUBIRÓS, Josep, «El renaixement de la ciutat», a *Eurociutats*, Conferència de les Eurociutats, Barcelona, abril 1989.

8. BORJA, Jordi, i SUBIRÓS, Josep, «El renaixement de la ciutat», a *Eurociutats*, Conferència de les Eurociutats, Barcelona, abril 1989.

setanta, apareguda per la coincidència de factors diversos; més endavant, un desenvolupament de les tecnologies del transport (és un procés que entronca amb la situació actual) que fa possible una mobilitat, cada vegada més gran, per raó del treball, de les compres, de la cultura, del lleure i de l'oci, etc. Avui, per exemple, és ben notable que, a causa d'aquest augment de la mobilitat, s'estenen per una bona part de Catalunya la tinença i l'ús de segones residències, el desenvolupament d'alguns sectors turístics i d'esplai lligats estretament i directament al sector metropolità de Barcelona.

El centre de Catalunya ja no es pot entendre d'una manera estàtica com un punt. El centre de Catalunya és un itinerari.

Tot el que hem dit provoca, de seguida, la complexitat creixent de l'aglomeració i la seva extensió part defora del terme municipal administratiu de la ciutat gran. A causa de la mobilitat creixent de les poblacions i del poder d'atracció de la ciutat de Barcelona, es pot observar que l'impacte de la mobilitat per raó del treball incrementa la interrelació existent entre la ciutat central i les àrees circumdants. Les xifres d'aquesta relació demostren l'existència d'un sol mercat de treball, que és la condició específica que caracteritza la unitat urbana.

Població activa i llocs de treball (any 1981)

	Població activa ocupada		**Llocs de treball**	
	En xifres absolutes	**%**	**En xifres absolutes**	**%**
Barcelona	562.000	31,8	666.000	37,7
Resta Regió I	667.000	37,8	563.000	31,9
Resta de Catalunya	538.000	30,4	538.000	30,4
Total Catalunya	1.767.000	100	1.767.000	100

(Dades obtingudes del padró d'habitants, 1981)

La realitat de la importància de les interrelacions existents és, però, segons la informació obtinguda dels padrons d'habitants del 1981, més reveladora que les mateixes dades del quadre anterior. Segons el citat padró, el nombre d'entrades diàries d'actius a Barcelona, procedents de la resta de la Regió I, és de 175.000, mentre que el de sortides, també diàries, vers les comarques de la mateixa Regió és de 70.000 actius, és a dir, més del 25 % dels llocs de treball de Barcelona són ocupats per actius procedents d'altres municipis i més del 12 % dels actius de Barcelona troben feina a l'exterior de la ciutat, però a la seva àrea.[9]

9. SERRA I BATISTE, Josep, «Mercats de treball a la regió de Barcelona», *Banca Catalana: Revista Econòmica,* núm. 76 (Barcelona, setembre 1985).

Del fet metropolità i d'un cert consens

L'informe del 1981 de les Nacions Unides deia que una «aglomeració urbana és la població continguda en un territori determinat i habitat amb uns nivells urbans de densitat», i que una «regió metropolitana inclou altres zones amb menor densitat de la població però que resten sota la influència directa de la ciutat.»

Aquestes definicions escauen perfectament a allò que s'esdevé al sector central de Catalunya —es tracta d'un *sector central* funcional i sociològic, no estrictament geomètric—, sector on, certament, s'ha esdevingut un fet detectat i reconegut al llarg dels anys.

Tàcitament o explícitament, tothom ha convingut que al voltant de la ciutat de Barcelona s'havia de formar, s'estava formant o s'ha format un sector metropolità. En les etapes de formació d'aquest consens, destaquen el tractament que del sector immediat a Barcelona fan els germans Rubió en redactar el *Regional Planning,* el 1932; les afirmacions formulades per Pau Vila, ja el 1937, sobre la coherència de l'espai que abraçava el famós «vuit ferroviari català», o sigui les terres compreses entre la Serralada Prelitoral i la Mediterrània i entre Sant Vicenç de Calders i Maçanet-Maçanes; l'espai comprès per la definició de la *comarca de Barcelona*, el 1954, que, vint anys més tard, fou reiterada pel Decret que crea l'Entitat Metropolitana de Barcelona, coneguda després com a Corporació Metropolitana de Barcelona (476 km^2 i 3.032.000 habitants, al moment de la seva dissolució); la institució, per les Lleis d'Ordenació Territorial del 1987, l'Entitat Metropolitana del Medi Ambient (585 km^2 i 3.083.000 habitants el 1989), i un etcètera força llarg que justifica l'existència del *cert consens*, mencionat abans, sobre l'existència d'una àrea a l'entorn de la capital catalana, on existeixen les característiques de metropolitanitat.

La supressió més recent de fronteres físiques, mantingudes moltes vegades per interessos locals i per salvaguardar la inaccessibilitat; l'augment, ja mencionat, de les comunicacions, de la velocitat, de la seguretat viària, de la capacitat de càrrega; la disminució progressiva de les diferències culturals i ideològiques entre les parts diverses del territori; l'establiment de formes comunes de compra, d'estalvi, d'inversions, d'abocar-se al lleure, etc., propicien una relació més gran entre les ciutats i les viles de Catalunya, que actuen com a veritables motors i catalitzadors de les transformacions que s'esdevenen.[10]

10. Casassas i Simó, Lluís, *Sobre quins àmbits són més apropiats per a les decisions territorials,* Informe presentat a la Mancomunitat de Municipis de l'Àrea Metropolitana de Barcelona, Barcelona, juny 1990.

L'anàlisi d'unes transformacions

Com ha estat dit, aquestes transformacions porten, en primer lloc, a l'articulació de l'àrea metropolitana de Barcelona en un conjunt complex i real, a l'interior del qual, però, es formen subàrees de gran cohesió. Hom podria agrupar aquestes subàrees de la manera següent:

a) Àrea immediata a Barcelona;
b) Àrea del Besòs, entre Montcada i Granollers;
c) Àrea central del Vallès, que comprèn de Caldes a Sabadell i a Terrassa;
d) Àrea del Llobregat, que s'estén des de Sant Andreu de la Barca i Castellbisbal fins a Esparreguera;
e) Àrea del Delta Occidental, de Sant Boi a Castelldefels;
f) Àrea del Vallès de Collserola, que comprèn Rubí, Sant Cugat del Vallès, Cerdanyola, Ripollet i Montcada.

Més enllà, encavalcant-se, a voltes, amb les àrees descrites, perquè ni en el territori existeixen fets *naturals* que impedeixin les interrelacions, s'estén la corona de ciutats que configuren altres subcentres metropolitans, entre els quals sobresurten nuclis que són veritables mercats de treball, nuclis tan importants com Mataró, Sant Celoni, Granollers, Sabadell, Terrassa, Martorell, Vilafranca del Penedès i Vilanova i la Geltrú.[11]

Les àrees respectives d'aquests centres són sovint, el pont d'enllaç amb les terres situades més a l'interior: Girona, Vic, Manresa, Igualada, Valls, etc.

La complexitat de l'àrea metropolitana de Barcelona encara és més evident, si hom compta amb l'actuació, ja present o prevista per a un futur immediat, de les noves centralitats o centres direccionals en construcció: Pedrosa a l'Hospitalet, la Catalana a Sant Adrià de Besòs, l'Aeroport al Prat de Llobregat, Montigalà a Badalona, el Masrampinyo a Montcada, les dels accessos al segon cinyell, etc. De fet, tant a la formació d'aquestes noves centralitats com a la consolidació social dels barris perifèrics, han contribuït els nous mitjans col·lectius de comunicació ràpids que, ensems que responen a la modificació profunda de l'organització de l'espai, contribueixen i ajuden a transformar-lo.

En realitat, les transformacions abans citades ja permeten i obliguen a acceptar la unitat urbana de Catalunya, unitat urbana que poca cosa té a veure amb la vella idea de la Catalunya-Ciutat, que es feia giravoltar a l'entorn de l'eix de la capital, sinó que és l'expressió d'un conjunt urbà nou lligat per feixos d'innombrables interrelacions sinal·lagmàtiques, que pressuposen l'existència de fluxos diversos i l'establiment de relacions fonamentades en la igualtat teòrica i jurídica entre els seus membres.

11. Esteban i Quintana, Manuel, *Distribució de la mobilitat pel treball a la Regió Metropolitana de Barcelona,* Barcelona, Mancomunitat de Municipis, maig 1989.

Reconèixer aquest fet atorga sentit a les paraules d'Oriol Nel·lo, que porten a una molt definida manera de fer. Diu Oriol Nel·lo:

> És necessari, en primer lloc, abandonar qualsevol vel·leïtat antiurbanística i potenciar la realitat urbana catalana. Aquesta potenciació, que no ha de representar, ni poc ni molt, el debilitament de cap altra política sectorial, requereix l'acció conjunta i coordinada de les autoritats locals, regionals i estatals. (Nel·lo hi afegeix: «i europees»).[12]

Només cal preguntar-se: què vol dir «la realitat urbana catalana»?

Un obstacle que no ha d'ésser insalvable

Juli Esteban ha escrit recentment que «Té poc sentit el tractar del futur de Barcelona prescindint de la seva realitat metropolitana. Però encara cal afegir que s'ha de sostenir que Barcelona-ciutat no és un fet intel·ligible si es pretén conceptuar-lo aïlladament del seu context territorial.[13]»

Més endavant, l'autor afirma que la configuració geogràfica física de la Regió Metropolitana de Barcelona és de considerable claredat, i, en definir-la, no fa sinó incidir en els límits que s'han considerat des de Pau Vila: la mar, al llarg d'una línia de costa de més de cent deu quilòmetres; el Pla de Barcelona, seu del continu urbà edificat; els espais litorals del Maresme i Garraf; la depressió prelitoral, que Juli Esteban anomena *àrees metropolitanes interiors*; les valls del riu Llobregat fins a Esparreguera, i del riu Besòs i el ventall dels seus components (Congost, Mogent, riera de Caldes, Ripoll, riu Sec, Tenes, etc.). Esteban exposa algunes dades que val la pena de recordar, són les que es resumeixen de la manera següent:

La primera corona	**Extensió km²**	**Població hab.**	**Densitat h/km²**
Barcelona	97,6	1.712.350	17.544
El continu edificat: àrees urbanes de Badalona, Cornellà, Esplugues, l'Hospitalet, Montgat, Santa Coloma de Gramenet, Sant Adrià, Sant Joan Despí, Sant Just Desvern	73,4	760.315	10.385
Total continu edificat	171,0	2.472.665	14.460

12. NEL·LO, Oriol, «Les ciutats en la construcció d'Europa», a *Eurociutats*, Conferència de les Eurociutats, Barcelona, abril 1989.

13. ESTEBAN I NOGUERA, Juli, *Els objectius territorials per a la regió metropolitana de Barcelona,* Informe presentat a la Mancomunitat de Municipis de l'Àrea Metropolitana de Barcelona, Barcelona, juny 1990.

La segona corona	Extensió km²	Població hab.	Densitat h/km²
Delta del Llobregat: Castelldefels, Gavà, el Prat, Sant Boi, Viladecans	117,5	256.900	2.186
Vall baixa del Llobregat: Castellbisbal, Molins de Rei, Pallejà, el Papiol, Santa Coloma de Cervelló, Sant Andreu de la Barca, Sant Feliu de Llobregat, Sant Vicenç dels Horts	98,1	108.930	1.110
Vallès de Collserola: Cerdanyola, Montcada i Reixac, Ripollet, Rubí	137,3	197.450	1.438
Vallès del Besòs: la Llagosta, Martorelles, Mollet, Montmeló, Montornès, Parets, Santa Perpètua, Sant Fost	68,4	105.720	1.546
Baix Maresme: Alella, Masnou, Premià de Dalt, Premià de Mar, Tiana, Vilassar de Dalt, Vilassar de Mar	55,9	79.920	1.430
Total segona corona	477,2	748.920	1.569
Total àrea immediata de Barcelona	648,2	3.221.585	4.970
La tercera corona			
Granollers	14,9	50.000	3.356
Martorell	12,9	16.450	1.275
Mataró	22,6	101.350	4.484
Sabadell	36,5	190.630	5.223
Terrassa	70,1	161.630	2.306
Vilafranca del Penedès	19,6	27.510	1.403
Vilanova i la Geltrú	33,5	46.850	1.398
Total tercera corona	210,1	594.420	2.829

(Per a assolir una aproximació més gran a la realitat, caldria afegir a les xifres corresponents als municipis de la tercera corona les de les poblacions de llurs corones immediates.)

Resum

	Extensió km²	Població hab.	Densitat h/km²
Primera corona	171,0	2.472.665	14.460
Segona corona	477,2	748.920	1.569
Tercera corona	210,1	594.420	2.829
Resta Regió I, dita Regió Metropolitana (són els àmbits periurbans de les respectives corones)	2.376,2	508.285	214
Total	3.234,5	4.324.290	1.337
Resta del territori	28.660,5	1.654.350	58
Total de Catalunya	31.895,0	5.978.640	187

Dades d'algunes entitats legals recents per a la comparació amb la segona corona

	Extensió km²	Població hab.	Densitat h/km²
Corporació Metropolitana 1953	476,0	1.672.000	3.512
Corporació Metropolitana 1989	476,0	3.031.720	6.369
Entitat Metropolitana Medi Ambient 1987	585,3	3.083.350	5.268

Aquestes *corones* constitueixen el veritable centre metropolità. En ell s'ha desdibuixat i esmorteït el sistema, conegut fins ara, que s'havia articulat exclusivament sobre els centres urbans dels municipis. Aquesta ja no és la visió territorial de Catalunya que correspon a la realitat. Malgrat de dir això, hom no ha de pensar que el sistema metropolità existent li sigui contradictori i substitutiu. El sistema metropolità complementa, o podria complementar, el sistema nodal municipal existent i li atorga, o podria atorgar-li, una vitalitat nova.

A la vista de tot el que ha estat exposat, hom es podria preguntar: És que els territoris de més enllà de la Regió I es poden considerar urbans? És que aquells territoris es poden considerar inclosos en un sistema metropolità que cobreixi la superfície total de Catalunya?

Segurament, de la resposta que hom pugui donar a la pregunta depèn que es consideri una realitat la unitat urbana de Catalunya. Doncs bé, a *la resta del territori* existeixen *àrees urbanes* ben clares que, al seu torn, són focus d'urbanització i de dinamisme: totes mantenen amb Barcelona relacions constants de treball i de lleure, de tipus econòmic o cultural, i estretes vinculacions socials. Aquestes àrees urbanes són constituïdes per ciutats que formen unitats viscudes amb llurs entorns o rodalies. Alguns exemples, tenint ben clar que podrien citar-se'n molts més, poden ésser els que es mencionen a continuació:

	km²	hab.	h/km²
Banyoles	260	21.500	82
Figueres	73	36.000	493
Girona	285	97.500	342
Igualada	460	51.000	111
Lleida	885	138.000	156
Manresa	408	89.000	218
Mollerussa	270	25.000	92
Tarragona-Reus	400	217.000	542
Tortosa	750	52.000	69
Vic	220	44.000	200

Al costat d'aquestes àrees, es troben d'altres centres menors i centres turístics de desenvolupament més recent que, per raons històriques, econòmiques, d'emplaçament, etc., exerceixen una gran influència cultural i urbanitzadora damunt entorns rurals. Són centres com,

per exemple, el d'Artesa-Ponts, que configura un entorn comarcal-urbà al Segre Mitjà; el de Balaguer, el centre més actiu de la Noguera meridional; el de Berga, enllaç i unió entre les àrees prepirinenques, forestals i mineres, i les planes industrioses del Llobregat central; el de Cambrils-Salou-Vilaseca, que forma un subconjunt característic i individualitzat a l'interior de l'àrea metropolitana de Reus-Tarragona; el de Camprodon, centre articulador de les valls altes del Ter; el de Centelles-Tona que, amb Balenyà i Seva, forma un subconjunt ben clar de característiques urbanes ben precises dins les terres d'Osona; el de Guissona, centre emergent que atorga dinamisme al sector de la Segarra nord-occidental i de l'alta Ribera de Sió; el de Palafrugell-Palamós, unitat turística que, amb Platja d'Aro i Sant Feliu de Guíxols, constitueix el front marítim de l'àrea metropolitana de Girona; i un llarg etcètera que podria comprendre, encara, Ripoll, Tàrrega, Torroella de Montgrí, Tremp - La Pobla de Segur, Ulldecona, etc.

Tot el territori català és una unitat urbana, discontínua, però cohesionada com a resultat de la presència d'un focus dinamitzador de la categoria de Barcelona.

Si això és tan clar, quins són els obstacles que s'oposen que la realitat evident esdevingui un fet acceptat per tothom?

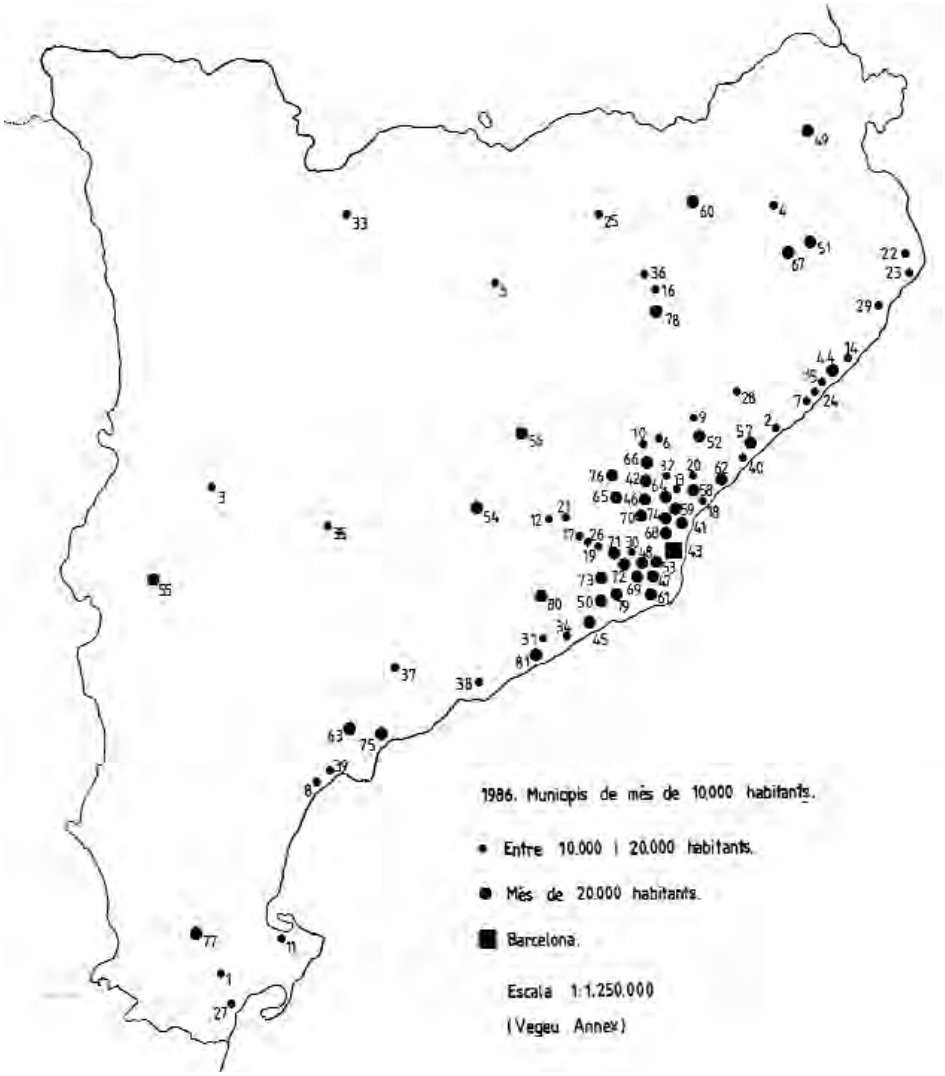
Quins són els obstacles que impedeixen de veure aquesta realitat que queda, moltes vegades, com esmorteïda per la resplendor que brolla de l'altra realitat, la que és més fàcil de copsar i de veure i que, d'antuvi, sembla més decisiva per a l'esdevenidor de Catalunya, la realitat de l'Àrea Metropolitana de Barcelona i la de la seva Regió?

Obstacles i remeis

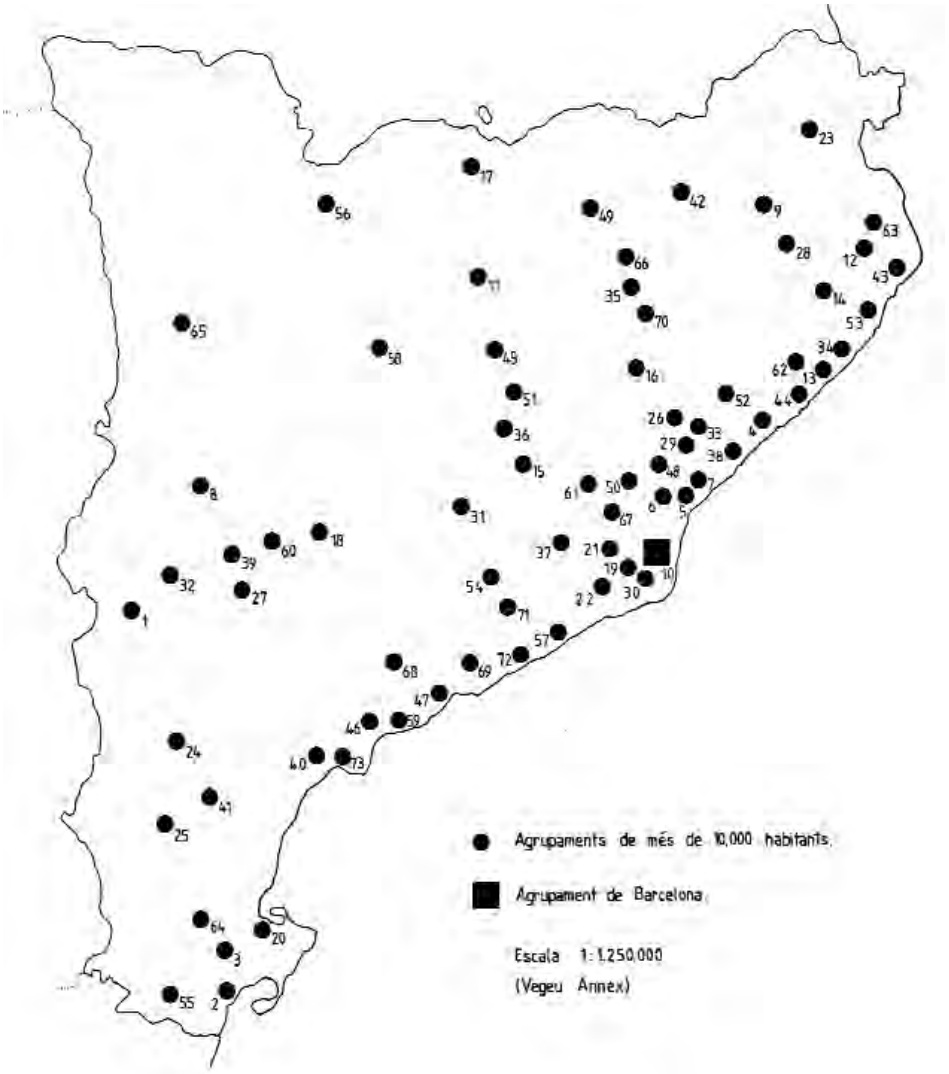
D'obstacles n'hi ha de molts tipus. Ara, ací, no es tractaran els que tenen l'origen en la malvolença de molts i en els recels antiurbans eixits de moments històrics que no haurien de perpetuar-se. Ni es tractaran, tampoc, els obstacles derivats de la rutina mental, de l'afecció excessiva a les creences heretades, afecció que limita la llibertat i la capacitat de raciocini.

Es tractaran, d'una banda, els obstacles provinents de l'estructura administrativa existent: prop d'un miler de municipis (i, qui sap on anirem a parar si proliferen algunes tendències que, pel que es veu, són ben arrelades!) en una Catalunya d'uns 32.000 km^2 són un entrebanc per a la modernització de l'administració general i de la local i del conjunt de la societat catalana.

D'altra banda, la distribució desigual de la població damunt el territori encara fa més dificultosa la pràctica de la vida col·lectiva. Cal, per tant, una racionalització del mapa municipal que contempli la creació d'entitats d'administració local agregades, que agrupin esforços i pràctiques, i mancomunin serveis.

La realització d'aquesta reforma no serà fàcil. Encara no han estat estudiats a fons els fets, i no ha estat realitzada, encara, una reforma que solucioni els dos grans problemes de l'administració local: el problema d'estructuració interna de les àrees metropolitanes i del seu encaix amb el conjunt del territori, i el problema de la fragmentació municipal i dels inconvenients que comporta l'existència del minifundisme municipal actual.

Tal com es desprèn de la comparació dels dos mapes adjunts, l'establiment d'aquestes entitats municipals agregades seria la manera de fer arribar a tots els indrets de Catalunya uns instruments aptes per a la urbanització integral, que és la via indispensable cap al progrés col·lectiu. En l'actualitat, es veuen àrees extenses sense nuclis de més de vint mil habitants en uns sectors determinats. Si s'efectués aquesta reforma proposada d'agregació mu-

nicipal, moltes àrees es veurien dotades d'entitats municipals o *municipalies* amb capacitat per a promoure un nou abrandament i una activitat nova a les terres catalanes.[14]

Seria, a més, la manera d'evitar una política d'annexions que s'ha mostrat ineficaç i equivocada i que no ha fet altra cosa sinó generar tendències segregacionistes i centrífugues.

L'annexió ha fet desaparèixer la personalitat i la representació política de moltes col·lectivitats humanes, i això, en una via oberta cap a una societat més democràtica, no és convenient. En no tenir aquesta representació, els col·lectius exigeixen la solució traumàtica de la segregació, amb què creix el nombre de municipis i el dels problemes. La realitat actual posa en relleu la urgent necessitat de crear òrgans que coordinin les actuacions dels municipis, que planifiquin i que gestionin ensems i que respectin, però, la personalitat política de cadascun d'ells.

Un exemple de la necessitat d'aquests agrupaments municipals l'ofereix l'aparició, a Catalunya, dels sectors metropolitans. Avui, a Catalunya, hom troba el molt conegut sector metropolità de Barcelona, però ja s'ha de comptar amb el que es va creant a l'entorn de Reus, Tarragona i Valls, que comprèn subsectors turístics, d'altres de residencials i d'altres d'una forta i, potser, excessiva concentració industrial i d'activitats derivades de les funcions portuàries, i caldrà comptar aviat amb el que ja s'endevina al sector Girona-Costa Brava, sector comercial, turístic i prestador de serveis, i amb el que s'està dibuixant, turístic, polifacètic i encara inconcret, a la regió del Segrià, i que, potser, s'anirà estenent cap al Pirineu.

Els sectors metropolitans són exemples paradigmàtics d'aquests agrupaments proposats. Són moltes les veus que comprenen la necessitat de llur ordenament. La forma que han de tenir, les competències, els òrgans de govern, la relació amb els altres ens municipals, etcètera, són, però, qüestions que encara promouen discussions i reticències.

Sembla estrany que, en una societat tan movedissa com l'actual societat catalana, societat que, al llarg dels temps, ha dedicat una bona part de les seves disquisicions als problemes territorials, societat en què haurien d'aparèixer, per tant, noves propostes, hom no vegi sorgir interpretacions territorials noves que rompin esquemes ultrapassats. Una d'aquelles veus més amunt mencionades és la de Ribas i Piera, que escriu en el treball abans citat:

> Si ja no es parla més dels 27 municipis, sinó de la Regió I, per què no abandonar la política de les subdivisions concèntriques al voltant de Barcelona i anar directament a l'únic límit per damunt de tota sospita, que és el del territori nacional? Per què ens hem de fixar ara en un Pla Territorial Parcial de la Regió I? Per què no fixar-nos en un altre Pla que el Parlament té encarregat a termini […] que és el Pla Territorial Nacional de Catalunya?

14. CASASSAS I SIMÓ, Lluís, «De la planificació territorial a la divisió administrativa», *Espais*, Departament d'Obres Públiques i Política Territorial de la Generalitat de Catalunya, juliol/agost 1990.

És que es continuarà creient en una macrocefàlia, però sense a penes cos? És que s'haurà de tenir en compte el *cap* i oblidar la resta?

Algunes vegades, quan es parla i s'oposa *la Regió I* (regió urbana i dinàmica) a *la resta* (regió rural i encalmada, l'àrea del silenci), sembla que es vulgui oblidar la realitat:

Catalunya té 187 habitants per quilòmetre quadrat, que ocupen una sola unitat que no és formada ni per dues ni per tres regions juxtaposades, sinó *per una sola regió* de límits indeterminats, però real i homogènia. Tan real i tan homogènia com tantes d'altres regions europees de països no massa allunyats, regions amb població relativa semblant, com, per exemple, l'Alta Garona (130 h/km^2), Baviera (155), Emília-Romanya (178), Friül-Venècia Júlia (156), Llenguadoc-Rosselló (70), Lorena (98), Piemont (174), Provença - Costa d'Atzur (126), Roine-Alps (115), etc.

Una regió, però, és un sistema articulat de ciutats en el qual una d'elles irradia un ampli sentit d'empresa, i confereix cohesió i sentit al conjunt.

Per això, no és fora de la realitat parlar d'una regió de Barcelona que s'estén molt més enllà dels seus límits administratius municipals, que comprèn els límits administratius *regionals* i que, fins i tot, els ultrapassa, perquè té una projecció europea.

Per les herències rebudes, pel veritable compromís històric que ha contret amb tot el poble de Catalunya i també per les incomprensions i pels recels que desperta, Barcelona i el seu rodal metropolità immediat han d'ésser els capdavanters en la lluita per l'indefugible ordenament total de Catalunya, és a dir, del sistema articulat de ciutats que ja cobreix el conjunt del seu territori.

No sembla oportú ni previsor d'entossudir-se en plans més reduïts: la tasca històrica de Barcelona radica en la defensa dels municipis més petits i a desvetllar les terres que semblen adormides, però que només estan aturades, perquè ningú no s'ha preocupat de posar en marxa llur motor. Cal que aquests municipis petits ho comprenguin bé i entrin, juntament amb Barcelona, en el camí llarg i difícil que meni a l'ordenament territorial general, exercici viu de defensa comuna de llurs interessos més particulars.

Com en la societat dels humans, també entre els pobles és vàlida la màxima que, si *tothom* s'esforça a fer que *tothom* estigui el millor possible, un qualsevol, sigui quina sigui la seva grandària, també estarà, lògicament, el millor possible.

Una mena de conclusions

L'anàlisi del territori català, com qualsevol altra anàlisi que vulgui ésser científica, s'ha de pretendre que s'efectuï al marge de tota mena de subjectivisme. Avui, hi ha suficient abundor de dades (de població, de l'àrea metropolitana, de la mobilitat obligada i de la seva distribució geogràfica, d'indicadors econòmics, de l'ocupació, de l'habitatge, dels usos del sòl i

d'inversions, de l'ensenyament, dels transports, dels serveis generals i de les infraestructures) per a assolir que els resultats de l'anàlisi siguin clars i el més objectius possible. A vegades, tot i el paper influent i potser decisiu de l'informador, la informàtica pot fornir un coneixement objectiu força valuós.

A més, cal insistir a dir que la discussió sobre els fonaments de l'organització del territori exigeix l'actuació permanent d'un equip estable, que sàpiga mantenir-se en contacte amb la realitat, que, tractant-se d'una realitat humana, és variable i contingent.

L'equip, és clar, no pot ésser compost per homes de gabinet, monocordes i encastellats, sinó que s'ha de pensar en un equip pluridisciplinari permanent, obert a les novetats, que sempre pugui dir, com feren els autors del *Regional Planning* (1932), que «no tenim la pretensió d'haver fet, ni de lluny, un treball definitiu. No solament les estadístiques manquen, sinó que, encara que no manquessin seria pueril pretendre de regular de cop i volta, i per sempre, un país en activitat com el nostre.»

Barcelona no és, solament, la seu d'un poder polític, econòmic i cultural que pretén d'afaiçonar Catalunya. Barcelona no és solament el centre ordenador de Catalunya i l'impulsor de diverses organitzacions territorials que, successivament, ajudaren al domini que les diferents classes i els grups socials diferents han exercit al llarg de la història. Barcelona és quelcom més: Barcelona ha format el territori de Catalunya.

Per a evitar —encara que els frens socials ho facin semblar impossible— l'aparició de desigualtats noves a l'interior de la ciutat gran, per a evitar la progressiva destrucció del paisatge, per a evitar el buidament irreversible de les àrees interiors de Catalunya, no es pot efectuar una determinada ordenació del territori que sigui asèptica, com si la vida catalana es desenvolupés en una innòcua solució de laboratori, i, menys encara, no es pot bastir una organització econòmica i social basada en el desenvolupament i agençament d'un únic sector del territori. El Pla ha d'ésser general i ha d'abastar tot Catalunya.

«No es pot admetre mai el caprici com a raó», va escriure Ildefons Cerdà. Per tant, la raó, i no el caprici capgirable, porta cap a l'establiment d'un model d'organització territorial molt més equilibrat, que tingui en compte el pes relatiu de les diverses àrees que componen el territori i la situació especial derivada de la capitalitat barcelonina.

El territori és un sistema integrat en el qual s'efectuen interaccions entre elements diversos, és un conjunt essencialment dinàmic, és un procés en contínua formació i evolució. Només cal veure com el creixement dels barris perifèrics i el de les poblacions del cinyell immediat contribueix a la descentralització de les activitats col·lectives i, alhora, provoca una recentralització de la vida de cada dia. L'anàlisi de tot el conjunt d'estructures del territori portarà a una visió que no serà equivocada ni fragmentària, visió necessària per a la realització del Pla General de Catalunya.

No és possible d'admetre la divisió de Catalunya en porcions privilegiades i racons negligits. Tots els problemes de qualsevol indret de Catalunya (la Ribera de Sió o el Vallès

Occidental, la Vall Fosca o Barcelona, els saladars del Segrià o els aiguamolls del Prat) són problemes de tot Catalunya. Aquesta és una nació petita i tothom hi és veí de tothom. Fer comprendre aquesta afirmació i extreure'n les conseqüències precises és la tasca de Barcelona, principalment, i de tots aquells qui aspiren al gaudi de la civilitat. És la tasca dels polítics i dels planificadors, dels juristes, dels economistes, dels geògrafs, dels funcionaris i dels vianants, dels qui viuen a la ciutat o a l'habitatge dispers, de tot aquell qui es preocupa per l'avenir de Catalunya i per l'assoliment d'una societat menys complicada i més justa.

Pensar en la ferma unitat de tot Catalunya no vol dir renunciar ni una engruna al paper dirigent de Barcelona, paper que la història comuna, el seu esforç i la col·laboració de tots els catalans li han conferit.

Annex

Municipis entre 10.000 i 20.000 habitants (1986)

1. Amposta
2. Arenys de Mar
3. Balaguer
4. Banyoles
5. Berga
6. Caldes de Montbui
7. Calella
8. Cambrils
9. Canovelles
10. Castellar del Vallès
11. Deltebre
12. Esparreguera
13. la Llagosta
14. Lloret de Mar
15. Malgrat de Mar
16. Manlleu
17. Martorell
18. el Masnou
19. Molins de Rei
20. Montornès del Vallès
21. Olesa de Montserrat
22. Palafrugell
23. Palamós
24. Pineda de Mar
25. Ripoll
26. Sant Andreu de la Barca
27. Sant Carles de la Ràpita
28. Sant Celoni
29. Sant Feliu de Guíxols
30. Sant Just Desvern
31. Sant Pere de Ribes
32. Santa Perpètua de Mogoda
33. la Seu d'Urgell
34. Sitges
35. Tàrrega
36. Torelló
37. Valls
38. el Vendrell
39. Vila-seca i Salou
40. Vilassar de Mar

Municipis de més de 20.000 habitants (1986)

41. Badalona
42. Barberà del Vallès
43. Barcelona
44. Blanes
45. Castelldefels
46. Cerdanyola del Vallès
47. Cornellà de Llobregat
48. Esplugues de Llobregat
49. Figueres
50. Gavà
51. Girona
52. Granollers
53. l'Hospitalet de Llobregat
54. Igualada
55. Lleida
56. Manresa
57. Mataró
58. Mollet del Vallès
59. Montcada i Reixac
60. Olot
61. el Prat de Llobregat
62. Premià de Mar
63. Reus
64. Ripollet
65. Rubí
66. Sabadell
67. Salt
68. Sant Adrià de Besòs
69. Sant Boi de Llobregat
70. Sant Cugat del Vallès
71. Sant Feliu de Llobregat
72. Sant Joan Despí
73. Sant Vicenç dels Horts
74. Santa Coloma de Gramenet
75. Tarragona
76. Terrassa
77. Tortosa
78. Vic
79. Viladecans
80. Vilafranca del Penedès
81. Vilanova i la Geltrú

Agrupaments de municipis (més de 10.000 habitants el 1986)

1. Alcarràs
2. els Alfacs
3. Amposta
4. Arenys de Mar
5. Badalona
6. Baix Besòs (Santa Coloma)
7. Baix Maresme (Premià)
8. Balaguer
9. Banyoles
10. Barcelona
11. Berga
12. la Bisbal
13. Blanes
14. Caçà
15. Castellet
16. Centelles-Tona
17. Cerdanya
18. Cervera
19. Delta Baix (Sant Feliu de Ll.)
20. Delta de l'Ebre
21. Delta Mitjà (Molins de Rei)
22. Delta Occidental (St. Boi Ll.)
23. Figueres
24. Flix
25. Gandesa
26. la Garriga
27. les Garrigues
28. Girona
29. Granollers
30. l'Hospitalet
31. Igualada
32. Lleida
33. Llinars-Cardedeu
34. Lloret de Mar
35. Manlleu
36. Manresa
37. Martorell
38. Mataró
39. Mollerussa
40. Montbrió
41. Móra
42. Olot
43. Palafrugell-Palamós
44. Pineda-Malgrat
45. Puig-reig
46. Reus
47. Ribera de Gaià (Altafulla)
48. Riera de Caldes (Mollet-Caldes)
49. Ripoll
50. Sabadell
51. Sallent
52. Sant Celoni
53. Sant Feliu de Guíxols
54. Sant Sadurní
55. la Sénia
56. la Seu d'Urgell
57. Sitges
58. Solsonès
59. Tarragona
60. Tàrrega
61. Terrassa
62. la Tordera
63. Torroella
64. Tortosa
65. Tremp
66. Vall del Ges (Torelló)
67. Vallès de Collserola (de Rubí a Montcada)
68. Valls
69. el Vendrell
70. Vic
71. Vilafranca
72. Vilanova
73. Vila-seca-Cambrils-Salou

Sobre la mitificació dels orígens històrics nacionals catalans

Discurs llegit el 15 d'octubre de 1991
en la sessió inaugural del curs 1991-1992

Eulàlia Duran i Grau
Membre de la Secció Històrico-Arqueològica

Introducció

Totes les nacions han procurat forjar la pròpia imatge, una imatge que és estimada i en la qual hom creu encara que no es correspongui necessàriament amb la realitat. Una imatge construïda per un entramat ideològic fet a base de mites, de llegendes, de símbols. L'època del Renaixement, amb l'emergència dels moderns estats europeus, ha estat, en aquest sentit, una veritable època daurada. Per això m'hi centraré.

Un tipus d'humanista, l'historiador-polític, ha exercit un paper essencial en la formulació d'aquest entramat ideològic. No em refereixo als historiadors anomenats *antiquaria,* que des de mitjan segle XV havien desenvolupat, sobretot a Roma, un mètode historiogràfic propi, centrat en l'interès per les antiguitats que la recerca arqueològica anava descobrint. Els seus conreadors tendeixen a allunyar-se de la retòrica, més interessats per l'erudició que no per l'estil. En llurs estudis, podem trobar l'embrió de les noves tècniques historiogràfiques. Les fonts utilitzades eren alhora literàries, arxivístiques i arqueològiques. Per això hom considera que en

aquest corrent historiogràfic es troba, de fet, l'origen de la història com a ciència moderna, al costat, és clar, de l'obra dels historiadors-crítics que, com Lorenzo Valla o Leonardo Bruni, per exemple, intenten d'analitzar i articular el passat.

El que ara m'interessa és, però, l'historiador-polític que considera que la història ha d'estar al servei dels interessos de la monarquia com a representant de l'Estat o de la nació, i que fa seva, per tant, la famosa definició de Maquiavel «historia ancilla scientiae politicae». Conrea un tipus d'història deliberadament didàctica, que pretén convèncer de la superioritat de la comunitat política al servei de la qual és escrita. D'aquí que, al costat de les tradicionals cròniques de regnats, apareguin, com un fenomen nou, una sèrie d'històries territorials, de regnes, de ciutats. Perquè els historiadors-polítics, ja no tan sols els italians sinó els de tot Europa, es cregueren obligats a enaltir els propis estats o nacions, cercant en els propis orígens històrics aquest enaltiment. Lluís Vives clamà contra aquest tipus d'història escrita amb una clara finalitat política: «feina d'advocat», dictaminà, «i no d'historiador».

Si tenim en compte aquesta actitud primordialment política al servei de la monarquia, de l'aristocràcia, de les institucions ciutadanes o representatives, en el nostre cas, dels diferents estats de la Corona d'Aragó, podrem entendre que l'historiador-polític recorregués a qualsevol artifici per a afavorir allò que pretenia il·lustrar: diàlegs, arengues, llegendes, gestes, mites, símbols. Tot podia ésser útil com a recurs retòric. Però no d'una manera indiscriminada, és clar. Perquè també rebutjaren llegendes, per exemple, si les consideraven innecessàries o inoportunes. Aquesta tria no té res a veure amb l'esperit crític, o amb la manca d'esperit crític, sinó amb la política. La famosa definició clàssica de la història feta per Ciceró: «testimoni del temps, llum de la veritat, vida de la memòria, mesura de la vida, missatgera de l'antiguitat», parafrasejada en tots els pròlegs, esdevenia un lloc comú més retòric que no sincer. Perquè aquests historiadors no cercaven la veritat objectiva, històrica, sinó tan sols aquella que servia favorablement per a llur propòsit. En el cas que la veritat es trobés en pugna amb el patriotisme, aquest justificava qualsevol mena de ficció. En realitat, aquest tipus d'història no s'havia independitzat encara de la poètica i de la retòrica. L'escriptor tortosí Cristòfor Despuig ens confirma aquesta actitud en indignar-se contra Zurita perquè aquest no volia incloure, als seus *Anales*, la llegenda d'Otger Cataló: «si fóra perjudicial o donara desllustre a Catalunya, no fóra mal fer-hi contrari, encara que no fos ab bon fonament…»

És a dir, en principi era convenient d'utilitzar les llegendes, si eren belles, com un ornament; només en cas que fossin perjudicials, calia rebutjar-les, encara que fossin considerades verídiques. Aquesta actitud coexisteix, d'altra banda, sovint, amb una investigació meticulosa i rigorosa.

Amb tot, hem de tenir en compte que els historiadors-polítics del Renaixement, gràcies a aquest concepte de la història, ens aporten una informació valuosa, no sobre la realitat en si, sinó més aviat sobre el concepte que tenien o pretenien difondre d'aquesta realitat: justificació del present, determinació del passat, projecció cap al futur.

La importància donada als orígens

L'origen de l'home, de la població, de les ciutats, de les nacions és un tema que exerceix una especial atracció a l'època del Renaixement i dóna lloc a una veritable mitologia renovada. La raó és la creença que en el naixement hi ha concentrat tot el destí, i d'aquí ve la seva importància. Un cronista valencià del final del segle XV, Alfons de Jaén, ho explica d'una manera molt gràfica al príncep Ferran —després Ferran II— en comparar Pelagi amb una ametlla, origen del frondós arbre de la monarquia hispànica:

> Assí como Nohé y sus hijos, en la destrucción del mundo, fueron en l.arca conservados para que el mundo d.ellos se tornasse a poblar, y una pequenya brassa de fuego es guardada e conservada para que grandes llamas d.ella se puedan encender, y en medio de la fruta de los árboles natura procrea una pequenya almendra, guardada e conservada dentro de un cuenco fuerte muy duro para que, naturalmente en el tiempo convenible, otros árboles e frutos con grandíssima suavidad d.ella puedan proceder, y en medio de la fruta de los árboles, assí pròpiamente, en la destrucción de Spanya, en una cueva de las Esturias de Oviedo circuyda de muy fuertes penyas, quiso e tovo por bien conservar e guardar un infante del linage de los godos llamado Pelayo, fijo de don Favilla, duque de Cantabria e sobrino del rey don Rodrigo, para que la generación de los reyes godos se tornasse a reformar e d.este infante deviessen salir los excellentes reyes de Castilla y de Aragón que fasta agora an regnado; e los senyores rey y reyna, vuestros padres que agora próspera e bienaventuradamente reynan, e vós, senyor príncipe muy poderoso, que después d.ellos avés de regnar.

Les arrels nacionals sempre han estat motiu d'interès, i les llegendes han servit per a explicar-les, originant sovint veritables mites. Al segle XV, tot Europa recorregué a les seves pròpies llegendes i en forjà de noves per tal de prestigiar les naixents nacions en competència les unes amb les altres. En general totes elles reivindicaven un doble origen: un origen segons la carn, pagà, prestigiat amb lligams amb el món clàssic i amb el món bíblic, i un origen segons l'esperit cristià, basat en la conversió al catolicisme dels pobles bàrbars establerts al segle V a Europa. El cas de la conversió del rei franc Clodoveu a Reims, el 496, n'és un dels més representatius.

En canvi, la solemne conversió del rei visigot Recared en el III Concili de Toledo, el 587, no té el mateix significat mític. Perquè a Hispània es dóna una circumstància especial que la diferencia de la resta d'Europa: la llarga presència musulmana, que trenca la continuïtat d'aquesta conversió. Per això, en aquest darrer territori, l'origen cristià s'ha identificat amb la progressiva conquesta territorial contra els musulmans. En el cas català, aquest naixement espiritual ve esglaonat en el temps: Carlemany se'n pot considerar l'artífex a la Catalunya Vella, Ramon Berenguer IV a la Catalunya Nova i Jaume I als regnes de València i de Mallorca.

Els orígens antics

Seguim ara les elucubracions sobre els orígens antics, els que realment interessaren als humanistes i que constitueixen una part important i fins i tot predominant de totes les històries europees del Renaixement. Aquests orígens antics arrenquen invariablement de dues tradicions, l'una bíblica i l'altra clàssica, formant una mixtura que es dóna ja als segles II-IV com a conseqüència de la cristianització dels països mediterranis. Noè adquireix una importància renascuda, ja que hom continuava creient que tota la població derivava d'ell i dels seus fills. Fou considerat el fundador de ciutats italianes com Viterbo o Florència. Un fill desconegut de Noè, Tuyscon (quasi homònim del Tuisto de Tàcit), regnà a les terres germàniques. D'un altre fill, Jàfet (identificat ja des del segle II amb el pare de Prometeu i d'Atles), procediria Gomer, anomenat igualment Gallus, que envià el seu fill Samotes a fundar el regne de França. Segons altres versions, Gallus seria simplement Noè.

També un fill de Jàfet, Túbal, hauria fundat les primeres poblacions hispàniques, a l'Ebre (Amposta o Tortosa), al Pirineu o a Andalusia. La tradició de Túbal arrelà a partir de l'arquebisbe Rodrigo Ximénez de Rada, al segle XIII. Féu derivar de Túbal el nom de *cetúbales,* que al seu torn derivaria en *celtíbers.* El pas següent fou considerar el país dels celtíbers com a Celtibèria i identificar aquesta amb Catalunya.

Al darrer terç del segle XV, la tradició de Túbal fou refutada amb virulència perquè era considerada innecessària. Pere Miquel Carbonell, fent-se ressò del canonge i humanista barceloní Jeroni Pau, és taxatiu en aquest sentit: «…sembla al dit misser Hierònim Pau e a mi… no contenir veritat, com nunca ajam legit ne podem creure se puga trobar en algun aprovat auctor, que home de tal nom poblàs Hespanya.»

Però aquest atac amb ribets d'erudició crítica, no tingué transcendència a causa de la publicació, el 1498, de l'obra de l'humanista italià Giovanni Nanni (més conegut per Annio de Viterbo) *De primis temporibus et quatuor et viginti regibus primus Hispaniae et eius antiquitate,* inserida en els seus *Comentarii* dedicats als Reis Catòlics, que fixà per molt temps, fins al segle XIX, la sèrie dels vint-i-quatre reis primitius d'Hispània que s'iniciava precisament amb Túbal. L'obra de Nanni combinava amb eficàcia reis d'origen bíblic, clàssic i egipci.

El representant més clar de la tradició clàssica fou Hèrcules, postergat per Annio al final dels vint-i-quatre reis i vinculat a la fundació de diverses ciutats, una d'elles Barcelona. Realment Hèrcules hagué de passar treballs suplementaris per a persistir en el santoral mític. Aconseguí, si més no, que la seva figura mantingués un cert culte oficial fomentat pels consellers.

Un fet que crida l'atenció i que caldria estudiar és la no-vinculació d'Hispània amb Troia, quan era essencial a Itàlia i a França, per exemple. No, no solament els primers pobla-

dors no vingueren de la derrotada però mítica Troia, sinó que, a més, Hèrcules, aleshores suposadament a Espanya, fou cridat pels grecs per combatre precisament *contra* Troia.

El segon grup mític de l'antiguitat gira entorn dels gots. Arrenca bàsicament al segle XIII amb l'arquebisbe de Toledo Ximénez de Rada. Pere Tomic en recull la tradició a mitjan segle XV: «…los quals gots foren grans de persona, e bells e grans batalladors, savis e forts, e havien lo coratge animós… e foren grans músichs e subtils…»

El prestigi hispànic dels gots resistí els atacs dels humanistes italians, per als quals no deixaven de ser uns bàrbars. De fet, els gots, com els altres pobles germànics, eren considerats per les futures nacions com a més propis que quan eren meres províncies de l'Imperi romà. El cas dels gots era més complex que no pas el dels francs, per exemple. Per una raó poderosa: foren la causa de l'entrada dels musulmans a la península Ibèrica: el famós pecat d'Espanya que no seria reparat fins a l'expulsió d'aquests *infidels* del territori peninsular. Però també serviren per a legitimar l'anomenada *reconquesta*, en considerar-se els reis castellans legítims successors dels reis visigots. Aquesta idea justificativa prengué força sobretot al segle XV i com més es feia evident la fi del regne musulmà de Granada, el darrer vestigi de la presència musulmana a la Península.

Els humanistes catalans feren també seva l'herència goda. El cardenal Joan Margarit els dedicà un tractat, *De origine regum Hispanie et gotthorum,* posant en relleu que Barcelona fou la primera capital hispànica dels gots en temps d'Ataülf, que hi establí la cort i on hauria estat enterrat en el famós sepulcre del carrer del Paradís, abans atribuït a Hèrcules. La capitalitat de Barcelona precedia, per tant, la de Toledo. A més, Margarit sentà les bases d'un nom que féu fortuna: en temps d'Ataülf, segons ell, la zona compresa entre l'Ebre, el Cinca i els Pirineus fou coneguda amb el nom de *Gotolània,* substituint l'antiga denominació de Celtibèria. Els gots donaren nom així a llur pàtria. El canonge Jeroni Pau adoptà el nom i parlà també dels *gotolans,* nom antic dels catalans (*gotolanicos populos qui nunc catalani dicitur*). El nom de Gotolània i de gotolans per Catalunya i catalans féu fortuna. Ultrapassà fins i tot el nivell erudit dels historiadors i fou utilitzat per poetes com Francesc Fontanella i Jacint Verdaguer.

El segon punt inaugurat també per Joan Margarit és considerar que els reis d'Aragó procedien directament dels reis gots, de la mateixa manera que tradicionalment se n'havien considerat hereus els monarques castellans. També aquest argument servia per a legalitzar la reconquesta catalana. El cert és, per tant, que els regnes hispànics buscaren les arrels en una tradició o mite *gòtics* en analogia amb els francs. I en dir *regnes hispànics*, vull remarcar que Catalunya reivindicà, al darrer terç del segle XV, per a ella aquest passat i que, per tant, podem considerar aquesta reivindicació una primera manifestació patriòtica i nacional i com a tal tinguda fins a la Renaixença. El text ja citat que Alfons de Jaén dedicà al príncep Ferran és un clar exponent de la juxtaposició d'ambdues tradicions.

Els orígens cristians

Amb tot, és evident que les llegendes patriòtiques més pròpiament *nacionals* van lligades fonamentalment amb la conquesta i l'estructuració del país pres als musulmans, o *reconquerit* als musulmans, si seguim la teoria gòtica ja esmentada. És a dir, es tracta de l'explicació dels orígens cristians, de l'origen de la llengua catalana, de l'origen de la noblesa que s'afegeix amb un cert retard al de l'origen, com hem vist, de la casa comtal i reial catalana. Les llegendes i les tradicions que pretenen explicar aquests fenòmens no són independents les unes de les altres, sinó que tenen certs punts de contacte i certs paral·lelismes. I cada una d'elles s'enriqueix amb el temps amb noves llegendes formant veritables cicles. I com que el període fundacional català va del segle VIII al XIII, les llegendes en qüestió també se situen en aquest període, tot i que algunes rebroten i es veuen transformades i enriquides sobretot al segle XVI.

Les dues llegendes bàsiques són la de Guifré el Pelós i la d'Otger Cataló, magistralment estudiades per Miquel Coll i Alentorn. No em detindré, per tant, a resseguir-ne la finalitat (prestigiar l'origen dels comtes de Barcelona, en el primer cas; la noblesa, en el segon), l'evolució amb l'ingredient antifranc, l'aparició de les llegendes satèl·lits, etc. Em referiré només a certes característiques curioses: la indeterminació del nom; la importància donada als pèls o cabells, potser com un símbol de virilitat o de força; la vacil·lació en l'adjudicació de la nacionalitat; la vinculació amb la dinastia carolíngia.

Fixem-nos de moment en Guifré el Pelós, el *pare de la Pàtria*, com l'anomena l'historiador Jaume Domènec el 1379, el fundador de la independència política del que fou Catalunya. És designat indistintament amb els noms de Jofré, Godofré, Sinofré, Griffa, Grauffem o, en les versions llatines, de Joffredus, Jaufredus, Godofredus o Wifredus.

Amb tot, al darrer terç del segle XVI, segons l'historiador i catedràtic barceloní Francesc Calça, la gent acostumava a designar-lo amb el nom de Guifré. Persisteix, tanmateix, la confusió entre Guifré d'Arrià i Guifré el Pelós.

Quant al distintiu de Pelós, els cronistes tampoc no es posen d'acord a determinar en quin lloc del cos tenia els pèls insòlits, i aquesta indeterminació continua al segle XVII. Ja al *Flos mundi,* a l'inici del segle XV, hom afirmava que el llinatge de Guifré era de gent forta i cabelluda: «eren grans de persona, fora mesura de tots los altres; havien fortalesa increïble; *molt cabelluts*, quaix vermells, la cara fort clara, los ulls així com a lleó, la barba fort roja. Aventurats en armes, tots tems havien defesa Catalunya dels barbres. Abundaven en tresor.»

Segons Gabriel Turell (1476), el nom li venia «perquè tenia los costats pelosos fora de la manera dels altres hòmens».

Segons Jeroni Jorba (1587), «per un gran senyal de pèls que tenia en la cara».

Onofre Manescal (1597) confessa que no ha pogut trobar cap autor que expliqués en quina part no acostumada tenia pèls, i conjectura que, si es tractava de Guifré Plantapilosa, aquests havien d'ésser a la planta dels peus. Això no obstava perquè Guifré pogués tenir

bona aparença: Luca Marineo (1509) afirma que era bellíssim. Cent anys més tard, Esteve Barrelles (1600) ampliava aquest qualificatiu en afirmar que el nom li venia: «por tener los cabellos crespos, rubios y hermosos y los moros por su hermosura y belleza le llamaron Astrodoro».

També l'origen familiar varia. Persisteix sobretot la vinculació amb la dinastia carolíngia, però això no obsta perquè a l'inici del segle XV, al *Flos mundi,* hom el fes davallar del mateix Túbal. Al final del segle XV, Pere Miquel Carbonell el fa alemany: «Guifré d'Arrià natural *del ducat de Bavària*, en Alemanya, de casa molt generosa. Del qual se partí en companya e servei de Carles Maines, emperador.»

El 1538, Pere Antoni Beuter afirma que no era alemany sinó que «era natural *español*». D'aquí a fer-lo got era un pas. És el que donà el 1588 Francesc Calça en afirmar que era un «valentíssim *godo* natural del lloc de Rià». Aquesta versió fou seguida per Diago: «era *godo* de nación», i per Gaspar Roig i Jalpí, que el considerà igualment «del llinatge reial dels gods…» Forma hàbil de lligar dos orígens mítics de la dinastia catalana.

De les diverses llegendes adscrites al corpus llegendari de Guifré el Pelós, en voldria destacar dues de tardanes o almenys fixades i difoses al segle XVI que relacionen el nostre comte amb la fundació del monestir de Montserrat i amb l'escut de les Quatre Barres. La relació amb Montserrat, la muntanya sagrada catalana, es fa a través de la llegenda de fra Garí, l'ermità que violà i matà la filla del comte Guifré i que, després de llarga i dura penitència, fou perdonat; la noia ressuscità i fundà un primer monestir de monges, origen del monestir de monjos posterior. Fou l'abat Pedro de Burgos qui en donà la difusió primera en la seva obra *Libro de la historia, hechos e invocación de Nuestra Señora de Montserrate,* publicada a Barcelona el 1514, que intentava així demostrar l'antiguitat i l'origen il·lustre del monestir. Encara al segle XVIII, Pere Serra i Postius la recollí en un *Epítome.* Una de les característiques curioses del fra Garí penitent és que el pèl cobrí tot el seu cos donant-li un aspecte bestial, ja que, a més, anava de quatre grapes.

La llegenda de les Quatre Barres fou relatada, a base de tradicions heterogènies, per l'historiador valencià Pere Antoni Beuter, que la publicà el 1554: Lluís el Piadós hauria dibuixat sobre l'escut daurat del comte Guifré les barres vermelles amb quatre dits mullats en la sang del comte, ferit en batalla contra els normands en defensa victoriosa de l'emperador franc. La llegenda, amb diverses variants, arribà fins a Víctor Balaguer (1859) i fou poetitzada, per exemple, per Verdaguer (1882) i altres. No cal fer ressaltar el prestigi que donava al nostre comte la seva vinculació amb l'escut heràldic de les Quatre Barres.

La llegenda d'Otger Cataló, més tardana, té algunes similituds amb la de Guifré el Pelós, fins al punt que en sembla una derivació; però la seva finalitat principal és una altra: explicar l'origen del nom català i de la llengua catalana. Les seves primeres formulacions no són anteriors al segle XV. El nom té algunes variants: Otger, un cavaller franc procedent del castell de Cataló per uns, un capità alemany per altres, al servei sempre del rei de França, ante-

rior a Carlemany. Beuter el denomina Otho i també Otger Katazlot. El canonge barceloní Francesc Tarafa l'anomena Otger Gollant. Inicià la conquesta del territori català ajudat amb nou barons que es fortificaren a les muntanyes fins a la vinguda de Carlemany, que els reconegué i els repartí el territori català conquerit. D'ells procediria la vella noblesa catalana. És, per tant, una llegenda genealògica. Però també etimològica.

Segons la primera versió continguda en un manuscrit valencià que ha estat datat del 1418, Otger Cataló, «molt noble e ardit en armes», hauria conquerit Barcelona, «qui era dels gots». Els cavallers que anaven amb ell, es casaren amb les barcelonines godes, «molt belles dones, e ben nodrides, de les quals hagueren fills e filles e aprengueren los llenguatges de lurs pares… E a poch a poch multiplicaren e cresqueren, e axoblidaren lo lenguatge comú e faeren un lenguatge d'alcunes paraules que prengueren de lurs pares e altres de lurs mares. Los quals pares eren gascons e les mares eren gotes. E així per temps avant, les gents de les altres terres appellaren aquesta gent de Barchinona *cathalans*».

D'aquesta manera es forjava una nova etimologia del mot *català* que se sumà a la ja esmentada de *gotalà*. Fou posteriorment criticada per Pere Miquel Carbonell, addicte a la tesi goda, que argumentava «que fins al temps de Carolo Calvo emperador no legim aquests noms de catalans, sinó que dita província se nomenà en temps de Carles Maynes e de Loys emperador, de Hespanya *gòthica*».

El manuscrit donava, a més, una explicació de la llengua catalana com a originària de la fusió del gascó i del got. Se silenciava el domini musulmà. Aquest origen occità o llemosí del català tingué una llarga fortuna.

Fins ací les explicacions sobre l'origen cristià de la Catalunya Vella, totes elles més o menys lligades amb la dinastia carolíngia i en especial amb Carlemany. Per això hom l'arribà a considerar sant i rebé culte a Girona. Tracten evidentment l'aspecte més essencial. Però la integració de nous territoris també requerí nous herois.

La Catalunya Nova, per exemple, fou conquerida als musulmans per Ramon Berenguer IV, comte de Barcelona, príncep d'Aragó, marquès de Tortosa i duc de Lleida, dit precisament *el Sant*. Era una manera de mitificar-lo. Hom li atribuí fets miraculosos arran de la seva mort, en ésser transportat el seu cadàver des de Borgo San Dalmazzo al monestir de Ripoll, on fou enterrat. L'aurèola venia afavorida per haver fundat el monestir de Poblet, que esdevingué panteó dels reis. I, per donar-li una nova significació política, hom li atribuí, com havia fet amb Guifré el Pelós, l'adopció de l'escut de les Quatre Barres.

Però el rei que sobresortí fou evidentment Jaume I, el conqueridor i fundador dels regnes de Mallorca i de València. No és estrany, per tant, que la seva mitificació es doni principalment en aquests territoris. La llegenda del seu engendrament ja predisposava a veure en ell un futur gran monarca i un sant. Pere Antoni Beuter ho explica clarament: «las maravillas que en su nacimiento y criança acontescieron, como olían y sabían a miraglos, pronosticaron que… havía de ser una miraglosa persona.»

En ell concorrien, efectivament, totes les virtuts. Així ens ho indica la *Crònica general* de Pere el Cerimoniós, represa per Pere Miquel Carbonell: «Fo nomenat lo Venturós car tantes conquestes e tan grans e ab tan poques batalles no foren fetes depuis Jesucrist… fo príncep excellent, virtuós, valent, llarg e ardit, e molt graciós, benigne e piadós e molt meravellós bataller…»

Fou qualificat també de sant, i afavorit per miracles segons les Cròniques: «estant malalt en Muntpeller de gran malaltia, la Verge gloriosa Mare de Déu li aparegué ab gran goig e dix-li que.s levàs del lit sens tot mal. E encontinent se levà, que ningun mal no sentí.»

No és estrany que rebés, en les batalles, l'ajuda miraculosa de sant Jordi, per exemple durant el setge a la Ciutat de Mallorca, i al Puig, abans d'entrar victoriosament a València. Aquestes solemnes entrades, considerades com un naixement al cristianisme, han estat celebrades anualment tant a València com a la Ciutat de Mallorca, almenys des del segle XIV, amb processons i amb els respectius sermons de la Conquista, com són anomenades aquestes peces d'oratòria patrioticoreligiosa. L'esplèndid retaule gòtic de Sant Jordi de Pere Nisart recorda gràficament aquesta entrada triomfal a la Ciutat de Mallorca, que enarborava, per primera vegada, la bandera catalana. Als goigs de la Verge del Puig, segons una xilografia del segle XVI, hi ha la representació de la batalla amb les imatges de sant Jordi combatent i del rei agenollat als peus de la Verge.

Un rei tan afavorit pel cel, lògicament havia de morir també en olor de santedat. Ramon Muntaner explica emotivament el dol de la ciutat de València arran de la seva mort, i acaba amb aquesta exclamació: «Déus, per la sua mercè haja la sua ànima! E així és ma fe que ell sia ab los sants en Paradís, amén. E açò deuen cascuns creure.»

No aconseguí, però, d'ésser canonitzat com ho foren els seus contemporanis reis de Castella i de França, Ferran i Lluís. Evidentment els reis catalans no tingueren sort en aquest sentit. Pere Miquel Carbonell intentà, malgrat tot, defensar la seva santedat: «Jaume, gran conquistador e amador e defenedor de la sancta fe cathòlica, lo qual *encara que no sia canonitzat* per haver ell tan sanctament viscut e obrat e fets miracles en sa vida, per tots los chronistes e històrics e altres qui d'ell han scrit, és apellat *rey sanct*.»

El caràcter diví li fou atribuït igualment, a partir del segle XIV, per un altre conducte relacionat amb les doctrines mil·lenaristes. Efectivament, hom li atribuí algunes de les característiques específiques del monarca dels Darrers Temps anunciat per diverses profecies. Començant per la seva descripció física: alt, ros, de faccions harmòniques, ben format, que s'adequava a les diverses descripcions donades d'aquest monarca. Però sobretot hom li adjudicà un símbol difós per Arnau de Vilanova: el del ratpenat, versió catalana de *vespertilio* que derivaria de *vesper* o estrella d'occident i que Arnau aplicà a la dinastia reial catalana. En tenim una prova en la famosa cimera dita del rei en Jaume, en realitat del final del segle XIV, coronada pel drac alat i que era duta en processó en la Festa de l'Estendard de Mallorca que commemorava la primera entrada del rei a la Ciutat. La relació entre el rei Jaume i la cime-

ra fou contínua, i així ho demostren, per exemple, les portades de les edicions relatives a la conquesta de València: l'edició fragmentària de la *Crònica* en el llibre de privilegis o *Aureum opus,* publicat a València el 1515, i la *Història de València* de Pere Antoni Beuter, del 1538, per tal com l'origen d'aquesta fou precisament el Sermó de la Conquesta que féu el seu autor.

La figura mitificada del rei Jaume, vinculada com hem vist a l'origen cristià dels regnes de Mallorca i de València, forçosament havia d'estar també lligada a la llengua catalana allí implantada. Aquest aspecte fou explicat per via de la llegenda que establia la participació de les donzelles lleidatanes en aquesta implantació. La primera referència prové de Pere Tomic (1438), que especifica que el rei, després d'haver pres la ciutat i la major part del regne, «féu poblar la ciutat de mil dones e fadrines que lo Rey féu venir de Lleyda e de Urgell, e a totes donà marit dins la ciutat».

Aquesta versió fou represa per Turell, per Luca Marineo i d'altres. Pere Antoni Beuter (1551) redueix el nombre de les donzelles a tres-centes i n'especifica la procedència. Lluís Vives i Cristòfor Despuig insistiren en la importància de la llengua materna en aquesta implantació. Despuig ho argumenta clarament: «per ço que les criatures més aprenen de les mares que no dels pares».

Aquest recorregut pels orígens històrics catalans mitificats a partir de llegendes i símbols no pretén altra cosa sinó posar en relleu la importància que aquests tingueren sempre, i especialment per als intel·lectuals del Renaixement. Realitat i ficció estan sempre íntimament entrellaçades i degudament estudiades. A mi m'ha interessat especialment de resseguir les llegendes per elles mateixes com un testimoni de les preocupacions, de les argumentacions i dels combats ideològics i patriòtics dels catalans, que, sobretot als segles XV i XVI, reaccionaren, argumentaren i enaltiren el propi passat de la mateixa manera i al mateix nivell que ho feren les nacions veïnes.

Les llegendes expliquen a llur manera veritats difícils d'analitzar. Han estat utilitzades per raons polítiques i esgrimides, sovint, com a reacció de competència amb els veïns: castellans, francesos, italians. Són un material especialment idoni per a l'estudi de l'imaginari. En alguns moments han pres un relleu especial que ha ultrapassat el nivell erudit, ha envaït els carrers i ha estat tractat pels poetes. Diria que el Renaixement és un d'aquests moments, com ho serà també, segles més tard, la Renaixença.

Algunes referències bibliogràfiques

BAGUÉ, E. *Llegendes històriques de Catalunya*. Barcelona, 1987.

BEAUNE, C. *Naissance de la nation France*. París: Gallimard, 1985.

COLL I ALENTORN, M. «La llegenda d'Otger Cataló i els nou barons». *Estudis Romànics*, I (1947-1948), p. 1-47.

— *Guifré el Pelós en la historiografia i en la llegenda*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1990.

DURAN, E. «Defensa de la pròpia tradició davant d'Itàlia al segle XVI». A: FERRANDO, A.; HAUF, A. G. *Miscel·lània Joan Fuster. Estudis de llengua i literatura*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1991, p. 241-265.

— *Simbologia política catalana a l'inici dels temps moderns*. Discurs d'ingrés a la RABLLB. Barcelona, 1987.

FERRANDO, A. *La formació històrica del valencià*. Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana. Vol. VIII. València, 1989.

MILHOU, A. «La chauve-souris, le Nouveau David et le roi caché (trois images de l'empereur des derniers temps dans le monde ibérique: XIII-XVII». *Mélanges de la Casa de Velázquez*, XVIII (1982), p. 61-78. [Versió catalana dins *L'Espill* [València], 19 (1983), p. 27-40.

NICOLAU D'OLWER, L. *Mitologia barcelonina*. Discurs llegit a l'Ateneu Barcelonès a la sessió inaugural del curs acadèmic de 1033-1934.

TATE, R. B. *Ensayos sobre historiografía peninsular del siglo XV*. Madrid: Gredos, 1970.

— «Margarit i el tema dels gots». A: BRUGUERA, J.; MASSOT I MUNTANER, J. (cur.). *Actes del V Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1980, p. 151-168.

UDINA MARTORELL, F. «En torno a la leyenda de las barras catalanas». *Hispania*, IX (1949), p. 531-565. [Recollit i ampliat a *L'escut de la ciutat de Barcelona*. Barcelona, 1979, p. 17-26.]

VIDAL-NAQUET, P. «L'Atlàntida i les nacions». *Quaderns Catalans de Cultura Clàssica* [Barcelona], 3 (1991), p. 71-90.

Sobre senyals, sensors i altres aspectes de l'anàlisi química

Discurs llegit el 14 d'octubre de 1992
en la sessió inaugural del curs 1992-1993

Salvador Alegret i Sanromà
Membre de la Secció de Ciències i Tecnologia

La producció i la disseminació de la informació han estat efectuades d'una manera molt diversa al llarg de la història de la humanitat. Actualment és acceptat per tothom que la informació és una de les parets mestres del que s'anomena *societat del benestar*. La societat actual genera, transmet i consumeix informació de natura molt variada. Ens cal informació per a actuar d'una manera ràpida, i amb profit, en activitats tan vitals com ho són les d'ordre econòmic, social, polític, cultural, i, sobretot, les de tipus científic i tecnològic. Amb informació ben estructurada, hom genera coneixement, del qual es servirà per a prendre decisions racionals.

L'examen de les parts constituents d'un tot, separadament o relacionades entre si, és una de les formes bàsiques d'adquisició d'informació científica o tècnica, és la via analítica del coneixement científic. En grec, αναλυσις significa 'deslligar o desfer alguna cosa en les seves parts'. Aquesta paraula, originàriament sense connotacions científiques, ha servit per a designar un procés mental de gran transcendència dins el camp filosòfic i científic.

La via analítica ha estat fonamental, per exemple, per a l'emancipació de la química com a ciència moderna. En efecte, l'anàlisi química era una

art —en el sentit preindustrial d'aquest terme— de bases totalment empíriques, que, mercès al fet que possibilitava unes anàlisis de materials cada vegada més exactes, donà peu, durant el segle XVIII i principalment durant el segle passat, al descobriment de lleis i teories racionals que explicaven les relacions quantitatives trobades en les reaccions químiques. Aquesta racionalització de la química actuà de retroalimentació sobre l'anàlisi química, i dotà aquesta última d'uns fonaments teòrics que unificaven tota una constel·lació de procediments i metodologies experimentals existents fins aleshores. En aquest sentit és emblemàtic el llibre d'Ostwald aparegut ara farà cent anys, *Die wissenschaftlichen Grundlagen der analytiscken Chemie* (*Els fonaments científics de la química analítica*, Leipzig, 1894), on hom posa de manifest una sèrie de coneixements fisicoquímics sobre les dissolucions que permeten d'explicar moltes de les reaccions analítiques i dels procediments volumètrics i gravimètrics que hom utilitzava en aquella època. La química analítica ha esdevingut amb el temps una ciència de la caracterització i del mesurament dels sistemes materials, i inclou en la caracterització qualsevol tipus d'informació de l'ordre que sigui sobre la forma química, i en el mesurament, la teoria de la mesura i el domini dels instruments de mesurament.

Informació analítica

Mai la societat en general no ha estat conscient com ara de la necessitat d'informació analítica de tipus químic, ja que moltes de les decisions que li cal prendre rauen en aquest àmbit científic. Necessitem informació analítica per a efectuar un diagnòstic mèdic o per a recomanar una teràpia determinada. La preservació i la gestió del medi natural impliquen un seguiment de paràmetres químics en els sòls, les aigües i l'aire. Els processos industrials necessiten un control analític, ultra el procés mateix, de les primeres matèries, dels productes acabats, dels subproductes, dels productes intermediaris i dels residus. Cada vegada més, en els més diversos camps biomèdics, ambientals i industrials hi ha una demanda social d'informació analítica, progressivament més i més estricta i en condicions més extremes. Apareixen nous objectes d'anàlisi cada dia, les mostres disponibles són cada vegada més petites, les concentracions a atènyer són cada cop més baixes; hom necessita sempre una millor exactitud i precisió en els resultats, i aquests, els vol en un temps cada vegada més breu, a un cost més baix, etc.

Hom no veu aturador en les exigències de més i millor informació analítica, i és lògic que així sigui, car les decisions que cal prendre a partir d'aquesta informació són cada vegada més específiques, abasten a un major nombre de població i són més urgents.

Com és sabut, la teoria de la informació defineix aquesta com una disminució en la incertesa del nostre coneixement sobre un objecte, un esdeveniment o una acció. Tota informació reposa, d'una banda, en aquells aspectes que tenen rellevància per al reconeixement d'un objecte o una acció (informació qualitativa) i, de l'altra, en la magnitud de la disminució de

la incertesa del nostre coneixement (informació quantitativa). Una anàlisi química és duta a terme, per exemple, perquè tenim una incertesa en la identitat o en la proporció relativa dels components d'una mostra representativa d'un sistema material. Després d'efectuada l'anàlisi, l'estat d'incertesa inicial s'ha convertit en un estat de menys incertesa. En altres paraules, l'anàlisi ens ha fornit un cert grau d'informació. Així, doncs, *informació* i *incertesa* són termes complementaris, i, atès que la teoria de la probabilitat és l'estudi matemàtic de la incertesa, aquesta teoria matemàtica és fonamental per a l'estudi de la informació.

El procés analític

La creació experimental d'informació analítica és efectuada per mitjà del *procés analític.* En la seva formulació més general, aquest procés consta de dos passos independents (veg. la fig. 1). En el primer, la informació sobre la composició d'una mostra és creada i codificada en forma d'un *senyal.* El senyal és general a partir de la interacció de la mostra amb la part codificadora del procés (reactius, energia, instrument de mesurament, etc.; veg. la fig. 2), i resulta en últim terme un senyal generalment del domini elèctric o òptic. En el segon, el senyal és descodificat i convertit en un resultat analític. Això és efectuat en un sistema conceptual o teòric (p. ex., a partir de relacions estequiomètriques conegudes), o bé, més habitualment, en un de real o experimental (p. ex., mitjançant la calibració de la part codificadora; per tant, la funció analítica que genera els resultats a partir dels senyals és la inversa de la funció de la calibració).

Els senyals analítics, analògics o digitals presenten en la pràctica una part determinística i una d'estocàstica. La part determinística és el que hom considera el senyal vertader, el qual sempre es troba emmascarat per la part estocàstica o *soroll* del senyal. El soroll és el principal responsable de l'error aleatori inherent a qualsevol mesurament experimental. Aquest error mai no pot ser corregit del tot i, per tant, és una limitació sempre present en els mesuraments analítics. Això fa que la natura del senyal sigui la d'una variable aleatòria, i, per tant,

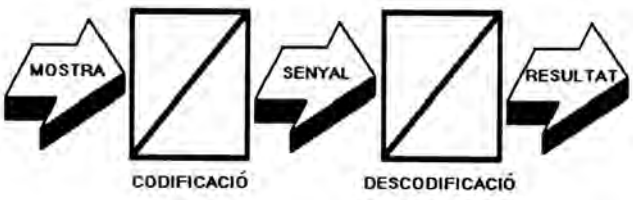

FIGURA 1. Diagrama esquemàtic del procés analític. En la seva formulació més general, el procés analític pot ser descrit per dos passos independents: codificació de la composició de la mostra en un senyal i descodificació d'aquest.

FIGURA 2. Principals etapes dels procediments experimentals de dur a terme el procés analític. La creació experimental d'informació analítica és efectuada per mitjà del procés analític (veg. la fig. 1).

que la descodificació del senyal produeixi també un resultat de natura aleatòria, amb una certa distribució de probabilitat expressada sovint com una distribució gaussiana.

Els senyals generats en la part codificadora del procés poden ser unidimensionals o multidimensionals (univariats o multivariats), segons que siguin funció d'una variable controlada o de diverses. Un procés analític basat en senyals unidimensionals permet, d'una manera més o menys específica, la identificació o la determinació d'un component de la mostra. En canvi, els senyals multidimensionals donen, alhora, aquesta mateixa informació per a diversos components i d'una manera simultània.

La *dada analítica* és una forma bàsica i còmoda d'expressar la informació codificada en un senyal analític, i acostuma a tenir la forma numèrica. Dades i senyals de vegades es confonen. De fet, el senyal fa un llarg camí abans de convertir-se en una dada. Cal condicionar-lo electrònicament i transmetre'l cap a un sistema conversor o d'adquisició de dades, amb el mínim retard, distorsió o cost i amb la màxima seguretat i fiabilitat.

Sovint els senyals o les dades en brut són sotmesos a tractaments o a processaments posteriors. El senyal digital és més fàcil de processar que l'analògic. Els senyals analítics són mesurats en moltes dimensions, tal com ja ha estat indicat, però també ho són en dominis diferents (temps, freqüència, espai, etc.). En moltes aplicacions analítiques, les dades són processades en el mateix domini en què són mesurades. En altres ocasions, no obstant això,

l'adquisició d'informació és facilitada per mitjà d'un domini diferent del domini en què inicialment el senyal ha estat produït, és a dir, mitjançant una transformació, com la coneguda transformació de Fourier.

Algunes vegades la qualitat del senyal no és prou bona per a derivar-ne una dada o un resultat analítics, a causa, per exemple, que el senyal presenta un soroll relativament massa elevat o que la part experimental o instrumental del procés analític ha introduït distorsions. Cal, doncs, d'una banda, condicionar el senyal per a reduir-ne el nivell de soroll i poder-lo tractar posteriorment de la manera més convenient, ja sigui atenuant-lo directament en el mateix domini en què ha estat mesurat o bé filtrant-lo en un domini diferent. D'altra banda, si hom coneix la font de degradació d'un senyal, pot aplicar tècniques de restauració o de desconvolució per tal de restituir el senyal vertader.

Hom recol·lecta o adquireix amb la instrumentació analítica actual una gran quantitat de dades, que cal reduir a unes formes més manejables sense perdre la informació rellevant. Moltes vegades la reducció de dades està més en la utilització d'un model que explica les dades experimentals, que en la utilització de les dades en si.

Dada i resultat analític de vegades també es confonen. Normalment, però, cal descodificar la informació analítica que porta la dada, tal com hem vist, i cal elaborar-la de la manera que sigui més útil per a prendre decisions. Això es fa per mitjà del *resultat analític,* que constitueix un nivell superior d'informació, ja que comprèn la dada i la seva interpretació.

A la contínua generació de coneixement analític li cal el suport constant d'ingents quantitats d'informació emmagatzemada. Així, doncs, les dades analítiques en format numèric, gràfic o textual poden ser guardades d'una manera jerarquitzada, des d'elements individuals fins a agrupacions estructurades, en bases de dades, i configurades en *sistemes d'informació,* els quals, amb l'ajut de tècniques d'intel·ligència artificial, permeten l'anàlisi, l'organització, la recerca, la recuperació i la disseminació de la informació analítica.

No ens ha d'estranyar, doncs, que en el desenvolupament de sistemes de processament i emmagatzemament automàtics d'informació analítica hom organitzi d'una manera simbòlica els sistemes amb conceptes i mètodes propis de la semiòtica.

Finalment, per tot el que acabem d'exposar, se'ns fa evident la coneguda definició de química analítica feta per Malissa, que la concep com una ciència de la producció i la interpretació dels senyals necessaris per a la caracterització qualitativa i quantitativa dels materials.

Evolució metodològica del procés analític

Els aspectes metodològics de la producció d'informació mitjançant el procés analític es troben en una evolució constant. L'anàlisi química, que en un primer moment tenia unes bases totalment empíriques i que utilitzava la reacció química com a única font de generació de

senyals, cap al final del segle passat, tal com ja hem vist, gràcies a la termodinàmica química i més tard a la cinètica química, agafà una formulació teòrica que permeté d'explicar les reaccions utilitzades fins aleshores i de predir-ne de noves.

Com a conseqüència de la Segona Guerra Mundial foren posats a l'abast avenços substancials en el camp de la *instrumentació* i, en particular, de l'electrònica. Això repercutí en una anàlisi química que utilitzava l'instrument com a generador de senyals, en una química analítica que desenvolupava la detecció o el mesurament de qualsevol propietat fisicoquímica útil per a la determinació qualitativa o quantitativa dels sistemes materials o per a la separació de llurs components, i en un analista amatent al perfeccionament constant dels instruments de mesurament i de les tècniques d'aprofitament de la informació continguda i transportada pels senyals.

Després de la consolidació de les metodologies manuals i instrumentals, considerades ja avui com a clàssiques, les anàlisis químiques estan rebent l'impacte de les noves tecnologies (veg. la fig. 3). La introducció de l'ordinador ha estat qualificada de vertadera revolució en molts camps de l'activitat humana. Actualment hom pot dir que l'*automatització* del procés analític i l'ús dels ordinadors en química analítica són dos fets indestriables que configuren una nova categoria dins de les metodologies analítiques.

L'analista i l'ordinador poden dur a terme el procés analític cooperativament o, fins i tot, l'ordinador pot aconduir-lo tot sol. De fet, d'una manera global o parcial, l'ordinador intervé cada vegada més en la realització de l'anàlisi química. Intervé en la gestió i el control dels instruments, tot possibilitant procediments i metodologies inimaginables sense la seva presència. Proporciona mitjans automàtics —barats, ràpids i fiables— per a l'adquisició, la transmissió, el processament i l'emmagatzemament de senyals i dades, la qual cosa repercuteix favorablement en el cost, la rapidesa i la qualitat i quantitat dels resultats analítics.

FIGURA 3. TECNOBERGS és un acrònim mnemotècnic que fa referència a les noves tecnologies. El desenvolupament de la química analítica està cada vegada més condicionada a aquestes tecnologies. Alhora, aquestes necessiten, per a desenvolupar-se, més i millor informació analítica sobre els materials i els processos.

No obstant això, disposar de més dades no vol dir necessàriament disposar de més i millor informació. Aquest és el punt de partida de la *quimiometria,* una nova disciplina incardinada en la química analítica. Aquesta disciplina té per objecte l'optimització de la producció de la informació analítica. Col·loca l'aparent heterogeneïtat conceptual i metodològica de l'anàlisi química (calibració, optimització de procediments, selecció de metodologies, processament de senyals, tractament de dades, etc.) dins de models matematicoestadístics, els quals tenen una rigorosa descripció teòrica, tant d'una manera individual com en conjunt.

La introducció de l'ordinador en el laboratori ha permès la construcció fàcil de sistemes integrals de bases de dades, els quals poden estar interconnectats d'una manera remota mitjançant xarxes informàtiques, moltes vegades d'àmbit supranacional. Mai com ara no hi ha hagut tanta informació analítica disponible, fàcilment accessible i ben gestionada en termes de seguretat, integritat o privacitat. A més a més, la introducció de l'ordinador al laboratori d'anàlisi química va de bracet amb la informàtica de gestió, on la funció del laboratori és considerada com a part d'un procés administratiu.

A poc a poc, l'experiència adquirida en la *robotització* de les plantes industrials es va estenent també als laboratoris. La integració de la mecànica i la informàtica va posant a l'abast manipuladors multifuncionals programables, que, en el cas dels laboratoris d'anàlisis, troben de moment aplicació en aquelles tasques més difícils d'automatitzar del procés analític, com són ara les relatives al tractament de la mostra.

L'aplicació dels ordinadors en els problemes d'ordre científic, com els de tipus analític, requereix cada vegada un grau més elevat d'abstracció conceptual. En certs casos calen mètodes basats en tractaments simbòlics de l'àmbit de la intel·ligència artificial, que, mitjançant uns programes informàtics especials (*sistemes experts*) emulen d'alguna manera certes característiques del pensament humà. Així, per exemple, la selecció d'un mètode d'anàlisi determinat és efectuada per l'analista basant-se en la seva experiència i intuïció. Un sistema expert ho fa tenint en compte una base de dades adequada (experiència) i un programa de recerca heurística, que simula la intuïció.

Selectivitat del procés analític

La limitada selectivitat de la major part de les reaccions clàssiques utilitzades com a generadores d'informació en anàlisi qualitativa i quantitativa ha obligat, per tal de poder efectuar una determinació lliure d'interferències, a desenvolupar uns procediments analítics complexes, sovint passant necessàriament per processos previs de separació. D'altra banda, les tècniques instrumentals d'anàlisi —bàsicament, espectroscòpiques o electromètriques—, orientades en principi cap a l'etapa final de detecció o mesurament, han augmentat llur

selectivitat a costa de desenvolupar noves propietats analítiques més selectives que comporten un disseny instrumental sofisticat i costós.

Com és sabut, el *reconeixement molecular* és la base de l'organització i la comunicació biològiques. La comunicació química entre cèl·lules i òrgans, per mitjà de molècules complementàries, és un procés de vital importància, responsable de l'organització i protecció dels organismes i de la regulació de llur metabolisme. El reconeixement selectiu entre molècules, a causa de llurs estructures i conformacions complementàries, optimitzat per l'evolució, ha cridat l'atenció del químic analític. Sistemes biològics com les interaccions entre enzims i substrats o inhibidors, entre antígens o haptens i anticossos, entre hormones, fàrmacs o neurotransmissors i receptors, han donat peu a metodologies analítiques altament selectives, especialment en l'àmbit clínic. Enzims i immunoespècies són des de fa temps reactius habituals de moltes anàlisis i assaigs.

A partir dels treballs de Pedersen, Cram i Lehn, que els valgueren el Premi Nobel de química de l'any 1988, s'han obert unes noves expectatives per a la selectivitat i la simplificació del procés analític en reconsiderar-se de nou el reconeixement d'ions i molècules per mitjà de reactius sintètics. D'una manera molt elegant, amb procediments d'arquitectura molecular, hom sintetitza reactius que possibiliten, en molts casos, la formació selectiva de complexes receptor-substrat entre espècies iòniques i moleculars, quan aquestes es complementen en geometria (forma i dimensions) i en energia (grups enllaçants).

Al costat d'aquesta química molecular de reconeixement, actualment hom està posant els fonaments d'una química supramolecular, que aproximadament és, en els aspectes de reconeixement, la intersecció de la química, la física i la biologia. Hom pretén dissenyar unes molècules, vertaders dispositius moleculars generadors de senyals (fotònics, electrònics o iònics), amb comportament supramolecular, és a dir, capaces, per exemple, d'organitzar-se, comunicar-se, replicar-se o regular-se tal com ho fan els sistemes biològics. Tot això apunta cap a una ciència experimental de la informació i la comunicació moleculars, que pren per base la química de la generació, el processament, la conversió i la transmissió de senyals moleculars.

Integració del procés analític

Encara avui les diverses estratègies manuals i instrumentals del procés analític requereixen un disseny sofisticat i d'alt cost. Això, entre d'altres coses, ha condicionat el procés en el sentit que aquest necessita un entorn de suport, és a dir, un laboratori i un personal especialitzat.

El *sensor químic* constitueix una estratègia autònoma en el desenvolupament de la instrumentació analítica i aporta solucions originals en la realització del procés analític fora del laboratori. És concebut com un petit dispositiu, robust, portàtil, fàcil d'utilitzar, que subministra informació analítica fiable, d'una manera contínua.

Tal com ha succeït amb alguna de les noves tecnologies, després d'una etapa de validació per part dels laboratoris especialitzats, el mercat potencial de dispositius analítics d'aquestes característiques és previst que sigui el dels productes de consum i d'utilització personal, tant per al confort i la seguretat domèstics (control de productes alimentaris, de fums, de fuites de gas, etc.), com per al control d'alguns paràmetres clínics (glucosa en sang, proves d'embaràs, etc.).

Un sensor químic està format per dues parts. Un constituent químic o biològic de reconeixement selectiu i un constituent instrumental, format bàsicament per un *transductor* del senyal produït en l'esdeveniment de reconeixement (veg. la fig. 4). Ambdues parts poden trobar-se físicament separades o integrades en el transductor pròpiament dit, el qual, segons el cas, converteix senyals primaris tèrmics, màssics, electroquímics o òptics en senyals normalment del domini elèctric. No cal dir que el principal problema en la construcció d'aquests dispositius és la immobilització i la integració dels elements de reconeixement molecular sobre les superfícies actives dels transductors.

La detecció simultània de diversos analits pot ser duta a terme per mitjà d'una matriu de sensors, on cada element sensor és el més selectiu possible per a un analit determinat. Una altra possibilitat més interessant és utilitzar una matriu de sensors no gaire selectius, que presentin sensibilitats entrecreuades entre ells (*sensor multidimensional*). Amb tècniques de processament de senyals és possible de reduir els entrecreuaments de sensibilitats entre els sensors i, a més a més, amb la utilització de mètodes de reconeixement de models, és possible identificar qualitativament i quantitativa, i d'una manera simultània, un nombre d'analits superior al nombre de sensors que forma la matriu. Aquesta situació és similar a la que s'esdevé en els sentits de l'olfacte i del gust. En efecte, en els animals aquests sentits no presenten una selectivitat especial cap a uns estímuls determinats; la identificació d'aquests, dels diferents gustos o olors, és feta en el cervell, probablement a partir del reconeixement d'un espectre o un model de senyals provinent de les diverses classes de cèl·lules sensibles que presenten llurs sensibilitats entrecreuades, amb una resposta determinada per a cada olor o gust.

L'atractiu que constitueix la integració de part del procés analític en un sistema sensor ha fet convergir en aquest camp recerques d'àmbits molt diversos. On hom dedica més esforços avui és en el camp dels sensors que incorporen elements biològics de reconeixement molecular en llur construcció, atesa l'alta selectivitat d'aquests elements, tal com ja ha estat comentat. Aquests tipus de sensors químics són anomenats *biosensors.*

Actualment hom creu que el concepte científic i tecnològic de biosensor (veg. les fig. 4 i 5) pot aportar solucions innovadores i pràctiques, no tan sols en l'àmbit clínic —com el cas dels *immunosensors*—, sinó també en d'altres camps. La indústria de l'alimentació demana mètodes ràpids per a l'estimació de la caducitat, el deteriorament o la contaminació dels productes. El control ambiental genera unes necessitats específiques de detecció simple

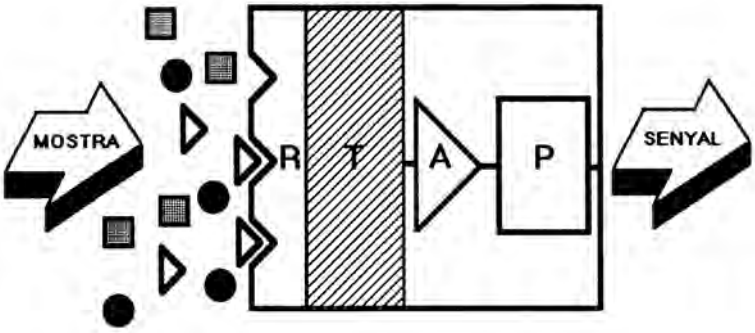

FIGURA 4. Diagrama esquemàtic del funcionament d'un sensor químic. Només un component de la mostra és reconegut pel sistema de reconeixement (R). El senyal primari associat al procés de reconeixement és convertit en un senyal elèctric pel transductor (T); aquest senyal és amplificat i condicionat (A), i posteriorment és processat i presentat en forma de dada (P). El sensor químic simplifica i integra en un espai reduït les diverses etapes de la part codificadora del procés analític (cf. la fig. 2).

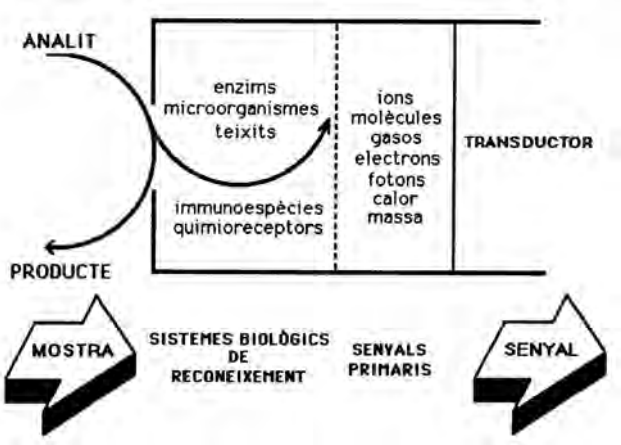

FIGURA 5. Principals sistemes biològics de reconeixement molecular i tipus de senyals associats als processos de reconeixement. Tant els uns com els altres determinen les diferents estratègies actuals en la construcció de biosensors. Un biosensor és un sensor químic (veg. la fig. 4) que incorpora en la seva construcció components de reconeixement molecular de tipus biològic.

d'uns productes contaminants d'una gran dispersitat estructural. La indústria biotecnològica ha de controlar d'una manera fiable productes en medis molt complexes. La indústria militar necessita de dispositius simples i sensibles de detecció d'agents químics i biològics. Són aquests casos alguns dels camps que ben segur actualment lideren la recerca en biosensors.

Una de les tendències de la tecnologia moderna és la *miniaturització*. Un exemple paradigmàtic n'és la indústria microelectrònica, on la reducció i la integració dels components electrònics és un fet ben conegut i en evolució constant. Precisament, la mateixa tecnologia que ens ha fornit transistors i circuits integrals, ara proporciona també microsensors, d'unes dimensions inferiors als mil·límetres quadrats. I també hi ha una certa analogia amb la moderna tecnologia de les comunicacions, on els avenços en la transmissió de senyals per guies òptiques de diferent geometria han proporcionat uns materials i uns conceptes innovadors en la construcció de microsensors. En definitiva, microenginyeries com les acabades d'esmentar són capaces de fabricar vertaders microinstruments analítics, com els microsensors químics, amb l'avantatge addicional que el tractament del senyal pot ser també integrat en el mateix xip sensor.

La *microfabricació* s'estén actualment cap a la construcció de microactuadors, com vàlvules, rotors, bombes, etc., i de microestructures, com conduccions, columnes cromatogràfiques, guies òptiques, etc., amb la qual cosa s'albira en un futur immediat l'aparició de microinstrumentació analítica molt integrada, on, per exemple, un procés analític convencional de tipus cromatogràfic (transport de mostra + separació cromatogràfica + detecció + tractament de dades) estarà confinat en un espai de pocs mil·límetres quadrats.

Remarques finals

Sense adonar-nos-en, en parlar d'alguns aspectes de l'anàlisi química, clàssics i moderns, hem posat de manifest la vinculació interdisciplinària de la química analítica a altres disciplines de l'àmbit de la química, i també de la física i de la biologia.

Anàlogament, hem posat de manifest el fort impacte causat per les noves metodologies sobre les formes tradicionals de dur a terme el procés analític. Així, per exemple, com s'han anat introduint darrerament uns nous utillatges de la mà de la microelectrònica i de la microinformàtica o de la indústria de les telecomunicacions; i també la repercussió d'aquests utillatges en l'automatització i la robotització de les anàlisis químiques o en l'accessibilitat i la disponibilitat de la informació analítica.

Els nous materials, tant sintètics com naturals, amb noves propietats, especialment de reconeixement molecular, al costat de les noves tecnologies, forneixen unes anàlisis químiques cada vegada més selectives, la qual cosa sovint es tradueix en unes anàlisis més fiables, més

simples, més ràpides o més barates. Els sensors químics han aportat una solució original a la integració i la miniaturització del procés analític.

I, finalment, hem posat de manifest que la societat esperona contínuament el químic analític perquè trobi solucions satisfactòries a la incessant demanda d'informació analítica en situacions i condicions cada vegada més extremes o en sistemes cada vegada més i més complexos.

Finalment, per a concloure aquesta exposició, ens és plaent de recordar que la Secció de Ciències del nostre Institut, l'any 1985, va crear un grup de recerca sobre sensors químics i biosensors per estimular els estudis en aquest camp. Aquest grup és el primer antecedent de recerca organitzada en aquesta àrea al nostre país i a l'Estat. El reconeixement de la necessitat de recerca en l'àmbit dels sensors químics, fet per l'Institut d'Estudis Catalans, fou suficient per a anar cohesionant recerca i desenvolupament en aquest àmbit de científics de casa nostra. El nucli investigador inicial procedia de la Unitat de Química Analítica del Departament de Química de la Universitat Autònoma de Barcelona. Posteriorment, la recerca en sensors químics i biosensors s'ha anat eixamplant amb la participació d'investigadors de les altres universitats catalanes i del Consell Superior d'Investigacions Científiques, especialment del Centre Nacional de Microelectrònica, de Bellaterra. Avui a Catalunya la recerca en sensors químics es troba mínimament consolidada i, si bé és encara insuficient en molts aspectes, comença a tenir un reconeixement internacional.

Hem volgut esmentar aquí aquest fet, que té una relació directa amb algunes de les qüestions tractades en l'exposició efectuada, a fi de deixar constància una vegada més que, malgrat les dificultats existents d'ordre divers per a bastir a diferents nivells una política catalana de recerca científica i tècnica, l'Institut, en la mesura de les seves possibilitats, ha procurat i procura d'actuar, en cada moment, com a màxima institució acadèmica dels Països Catalans, i que no defuig, quan cal, les accions de coordinació i de foment de la recerca ni tampoc d'execució d'aquesta.

Algunes referències bibliogràfiques

ALEGRET, S. «Biosensores. Su utilización en los campos biomédico, ambiental e industrial». *Industria Farmacéutica*, 5, núm. 6 (1991), p. 33-44.

BARKER, P. G. *Computers in analytical chemistry*. Oxford: Pergamon Press, 1983.

CASASSAS, E. «Els fonaments canviants de la química analítica». *Bull. Soc. Cat. Ciènc.*, 4 (1985), p. 27-48.

CURRELL, G.; CHAPMAN, N. B. *Instrumentation: Analytical chemistry by open learning*. Londres: ACOL-Chichester: John Wiley, 1987.

DARIO, P. [ed.]. *Sensors and sensory systems for advanced robots*. Berlín: Springer, 1988. (NATO ASI Series. Series F: Computer and Systems Science).

ECKSCHLAGER, K.; STEPANEK, V. *Information theory as applied to chemical analysis*. Nova York: John Wiley, 1979.

— *Analytical measurement and information: Advances in the information theoretic approach to chemical analysis*. Letchworth [RU]: Research Studies Press, 1985.

EDMONS, T. E. [ed.]. *Chemical sensors*. Glasgow: Blackie and Son, 1988.

GÖPEL, W.; JONES, T. A.; KLEITZ, M.; LUNDSTRÖM, I.; SEIYAMA, T. [ed.]. «Chemical and biochemical sensors». Parts I i II. A: GÖPEL, W.; HESSE, J.; ZEMEL, J. N. [ed.]. *Sensors: A comprehensive survey*. Vol. 3. Weinheim: VCH, 1992.

HALL, E. A. H. *Biosensors*. Milton Keynes [RU]: Open University Press, 1990.

HONG, F. T. [ed.]. *Molecular electronics: Biosensors and biocomputers*. Nova York: Plenum Press, 1989.

KLEINSCHMIDT, P.; HANRIEDER, W. «The future of sensors, material science or software engineering». *Sensors and Actuators*, sèrie A, 33 (1992), p. 5-17.

LEHN, J.-M. «Perspectives in supramolecular chemistry: From molecular recognition towards molecular information processing and self-organization». *Angew. Chem. Int. Ed. Engl.*, 29 (1990), p. 1304-1319.

MALISSA, H. «Some philosophical fundamentals of analytical chemistry». *Fresenius J. Anal. Chem.*, 337 (1990), p. 159-163.

MASSART, D. L.; VANDEGINSTE, B. G. M.; DEMING, S. N.; MICHOTTE, Y.; KAUFMAN, L. *Chemometrics: A textbook*. Amsterdam: Elsevier, 1988.

MURRAY, W. R.; DESSY, R. E.; HEINEMAN, W. R.; JANATA, J.; SEITZ, W. R. [ed.]. *Chemical sensors and microinstrumentation*. Washington: ACS, 1989. (ACS Symposium Series; 403)

PERSAUD, K. C. «Electronic gas and odour detectors that mimic chemoreception in animals». *TRAC*, 11 (1992), p. 61-67.

THOMPSON, M. [*et al.*]. «The molecular recognitive component of chemical sensor selectivity». A: SEIYAMA, T. [ed.]. *Chemical sensor technology*. Vol. 2. Amsterdam: Elsevier, 1988.

El Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana. Significació sociolingüística

Discurs llegit el 14 d'octubre de 1993
en la sessió inaugural del curs 1993-1994 per

JOAN MARTÍ I CASTELL
Membre de la Secció Filològica

El context sociopolític del final del segle XIX

Per a entendre la realitat sociolingüística dels segles XIX i XX cal haver comprès els efectes de la política repressiva del segle XVIII.

El *Decret de Nova Planta* negà explícitament el caràcter oficial de la llengua catalana, dins i fora del territori on és pròpia: fou la culminació d'un procés —que arrencà de fet en el segle XV— de progressiva dominació del castellà al Principat de Catalunya; pel que fa a les Illes Balears i al País Valencià, la situació fou essencialment la mateixa; a la Catalunya del Nord, la llengua catalana fou amenaçada per la imposició de la francesa, i a l'Alguer, per la italiana i també per l'espanyola.

La *Nova Planta* va ésser la primera experiència en la negació rotunda del català mitjançant lleis expressament coercitives. S'hi evidencià de manera formal la diglòssia, que era ja latent en algunes capes socials i relativament patent en d'altres: des de les més altes instàncies del

poder es definí la divisió en *llengua alta* (A) (espanyol, francès o italià) i *llengua baixa* (B) (català).

La verificació de la situació amb la política de Felip V palesa un fet molt important: que els estats en general no tenen cap interès a encoratjar el plurilingüisme; procuren crear contextos homogenis, per tal de consolidar-se des d'una òptica centralista. Això no obstant —i aquí radica una contradicció que potser hom no ha mesurat prou—, les repressions respecte de les realitats lingüísticament i culturalment diferenciades porten fàcilment al naixement del sentiment nacionalista, que esdevé un conjunt de normes de comportament basades principalment en la fidelitat a la llengua pròpia.

Cal tenir present, tanmateix, que el catalanisme es caracteritzà políticament per signes diferents, malgrat la insistència en la voluntat de presentar-se com a força motriu indiscriminadament aglutinadora: des d'actituds simplement regionalistes fins al nacionalisme radical; fou marcat, per tant, sigui per ideologies populars, progressistes i revolucionàries, sigui per ideologies conservadores i reaccionàries. Ara: en qualsevol de les posicions, sempre hi era present la reivindicació dels drets lingüístics.

A la primera meitat del segle XIX, l'alta burgesia catalana comerciant i industrial, que aspirava al poder, era indiferent davant el conflicte de llengües. En realitat, fins en aquest segle no es despertà la concepció social de poble amb un idioma i amb una idiosincràsia; el recurs a les altres llengües dominants era un fet que no motivava cap reflexió especial sobre la subordinació que comportava. Però de mica en mica, sobretot entre les classes benestants, es configurà la idea que calia recuperar el català si no volien renunciar a assolir un paper dirigent sobre els estrats més populars, analfabets en llur majoria i, en conseqüència, fidels a l'ús de l'únic codi lingüístic que coneixien; d'on resultà una convergència dels interessos antifeudals i de les capes menys privilegiades contra un enemic comú: el centralisme.

Sociolingüísticament, si bé la situació de bilingüisme diglòssic es generalitzà i augmentà en els primers anys del segle XIX, s'instauraren, en canvi, les bases que n'havien de facilitar la superació. Tot el segle es caracteritzà per la varietat de successos dirigits, a la fi, a la consolidació d'una societat capitalista moderna, amb les lluites entre les classes antagòniques que el procés comportava. Els seus començos es distingeixen encara per l'esperit de la Il·lustració i, per tant, per un rebuig de la llengua catalana en nom de l'universalisme, la igualtat i la fraternitat que preconitzà. La burgesia ascendent s'hi volgué comprometre i s'inclinà sense escrúpols per l'adopció de l'espanyol: l'actitud antifeudal dels il·lustrats es traduí, als Països Catalans, en una posició contra la pròpia identitat. Els més privilegiats es mogueren fonamentalment per l'obtenció dels beneficis del mercat espanyol i per l'explotació dels interessos d'Amèrica, dels quals havien estat sempre exclosos. Espanya es presentava com a poble d'unitat indiscutible.

En aquest context històric, és evident que l'estat de la llengua catalana es ressentí de les conseqüències dels diversos moments. Durant la primera meitat del segle es pagaren encara els resultats de la política lingüística del segle XVIII, i no solament per pressions exògenes des

del poder espanyol contra el català, sinó també per les pressions endògenes dels qui l'abandonaren. La llengua, en aquest període, continuà perdent posicions: l'alfabetització era progressivament més general, però hi predominà el castellà: el bilingüisme discriminador i desequilibrat, a causa de l'escolarització i dels nous mitjans de comunicació social —la premsa, en totes les seves variants—, arribà a sectors que havien romàs monolingües catalans. Fins i tot més d'un intel·lectual anunciava la mort de l'idioma.

A partir de quan la burgesia s'adonà que si alguna cosa tenia a fer com a classe dirigent era al seu territori, la realitat sociolingüística es transformà. Fou en el segle XIX quan nasqué la preocupació perquè el català tornés a tenir capacitat d'expressió literària; començà, conseqüentment, a dibuixar-se, des del 1850, un procés de normalització en les dues vessants, la de l'*extensió d'ús social* i la de la *normativització*; el catalanisme, la Renaixença, la premsa en català foren testimonis de la primera; les discussions constants entorn de la bondat dels productes lingüístics —sobretot de l'ortografia— ho foren de la segona. Entre les classes baixes s'esborraren les ideologies diglòssiques; fins a la fi del segle revifà el recurs a la llengua pròpia: la burgesia, l'Església i l'aristocràcia col·laboraren al recobrament del català com a *llengua A.*

Després de la Renaixença, i entorn del nucli intel·lectual de *L'Avenç*, naixia el Modernisme, que va del 1881 al 1915 i que continuà, bé que amb tècniques i objectius diferents, la tasca de recuperació del català: el seu propòsit era la modernització de la cultura, prenent Europa com a punt de referència, la qual cosa contribuí a superar una visió provinciana de la realitat catalana i a accentuar-ne el caràcter nacional; el seu esperit afavorí que el català fos també l'idioma d'obres científiques de medicina, agricultura, matemàtica, etc.

Fora del Principat de Catalunya, a la resta dels Països Catalans les coses no anaven de la mateixa manera; sense entrar ara en detalls, cal remarcar que s'hi donà un fet decisiu des del punt de vista socioeconòmic i cultural: ni al País Valencià, ni a la Catalunya del Nord ni a les Illes Balears no hi hagué una burgesia de les característiques de la del Principat, perquè no s'hi visqué un desenvolupament industrial que la justifiqués; per això hi fou més acostada a l'aristocràcia i, com ella, per tal de distingir-se dels camperols, recorregué habitualment al castellà o al francès, fins i tot en la vida privada i familiar —costum que encara es viu als nostres dies. A conseqüència del mateix fenomen, l'Església també estigué a la vora de l'aristocràcia i hi accentuà el procés descatalanitzador.

L'estat deficitari de la llengua catalana

D'una banda, en el segle XIX l'idioma es convertí en el símbol per excel·lència del catalanisme en qualsevol de les seves múltiples manifestacions. La reflexió lingüística, al nivell que fos, esdevingué una pràctica constant de tots aquells que se sentien militants de la causa nacional. De l'altra banda, la crisi llarga en la freqüència i en els àmbits d'ús de l'idioma

havien de provocar-hi un estancament i sobretot una pèrdua d'unitat; el català estava clarament amenaçat per la fragmentació, que podia conduir-lo al fatal desenllaç; manifestava pèrdua de recursos; interferències abusives de l'espanyol; dificultats especials en el nivell escrit i en els registres formals en general…

Només hi havia una sortida possible: afanyar-se a planificar la reconstitució de la normativa. I no era feina fàcil, perquè, a part del que en si mateixa implicava, no tothom era prou conscient d'aquesta necessitat. Plasmació de les vacil·lacions en aquest sentit foren els extrems representats pels puristes, que proposaven de recuperar un català arcaïtzant i, doncs, artificiós, encara que amb arrelada tradició, i els defensors del «català que ara es parla», l'esperit populista dels quals no els deixava veure que llur proposta portava sense remei a un esmicolament de la llengua inconciliable amb la seva normalització. Vora del ja esmentat grup de *L'Avenç* s'inicià precisament una campanya de codificació, que es concretà en les discussions que entre 1890 i 1892 es materialitzaren a la revista *L'Avenç*.

Diccionaris, tractats sobre ortografia, gramàtiques generals, eren obres abundoses que demostraven fins a quin punt preocupava l'anarquia en l'ús escrit del català. Obres de qualitat i, doncs, de fiabilitat desigual: al costat de treballs que obstaculitzaven més que no pas aplanaven la situació, n'hi havia que esdevingueren la base per a la tasca que s'havia de concloure a la primera meitat del segle XX.

Una qüestió que no es pot deixar de considerar en parlar de les seqüeles de la política repressiva centralista espanyola és la de la consciència de la unitat idiomàtica. Fins que no intervingueren ideològicament les pressions del poder castellà tendents a la divisió de la nació catalana, no hi hagué escletxes en aquest sentit: ningú, ni de dins ni de fora, no dubtava que la llengua del País Valencià, de les Illes Balears, de l'Alguer, del Principat d'Andorra, de la Franja de Ponent i del Principat de Catalunya era una de sola. Però en el procés de recuperació de l'idioma, les coses estaven altrament i, tot i que el de la unitat no era el problema greu, va caldre, ja sense solució de continuïtat fins als nostres dies, resistir per a frenar-ne la fragmentació.

El marc històric de la primera meitat del segle XX (1900-1939) i la realitat sociolingüística

La situació de la llengua catalana del 1900 al 1939 fou l'eco dels canvis politicosocials que es produïren: en els temps de la Mancomunitat i de la República, el català visqué un espectacular procés de recuperació, que contrasta durament amb el fre que se li posà amb Primo de Rivera i amb Franco; i no és casual que siguin dictadures reaccionàries els règims polítics que més malden pel lingüicidi i el genocidi resultant.

Durant els primers anys del segle XX, l'idioma refermà el caràcter de *llengua A* i es normalitzà en espais transcendentals per assolir-lo decisivament.

El català, entre 1900 i 1939, fou llengua nacional, popular i culta, però també llengua perseguida i prohibida.

La creixent industrialització comportà el fet d'una major repercussió lingüística: la coexistència habitual del català amb el castellà; nova realitat que obliga encara avui a un esforç vigilant perquè no s'implanti definitivament el bilingüisme desequilibrat, per a evitar interferències que amenacen la integritat del català; que aboca al conflicte ideologicopolític entre els qui defensen el monolingüisme oficial i els qui creuen en la necessitat de mantenir un sobreposat bilingüisme que no pot sinó afavorir la llengua dels més poderosos.

El Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana

En els inicis del segle XX la llengua catalana visqué, com hem dit, una expansió de gran envergadura en l'ús en tots els registres. Però la seva extensió social no hauria estat suficient per a assegurar-li el futur: calia la normativització que permetés de poder disposar d'una gramàtica emprada amb la disciplina convenient.

Un problema capital amb què topà la Renaixença (literària, lingüística, cultural) fou el de la manca de preceptiva per a l'idioma. Si s'anava obrint les portes en tots els camps de l'expressió, no podia restar sense la normativa que el regulés ni podia deixar de fer-se prèviament una tasca de control de les interferències acumulades per la prepotència de les llengües espanyola, francesa i italiana. La convicció que havia d'ésser així remet a la relació *llengua/poder*; la dominació política es manifesta també en la dominació lingüística; la supeditació del català a altres llengües fa patent una subordinació en tots els sentits que calia i que es volia superar.

L'any 1906 es produí a Barcelona un fet altament significatiu per a la història recent: l'aglutinament d'esforços per a la reconstrucció lingüística en el Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana.

Mossèn Antoni Maria Alcover

Qui en promogué la iniciativa de l'organització fou el mallorquí Antoni M. Alcover. Ell manifestà una especial sensibilitat a l'estat en què es trobava el català: mancat, alhora, d'una normativa única i sòlida i d'una institució que vetllés per la seva actualització i aplicació, i, en canvi, amb la voluntat social de recuperar-lo en la literatura i en la ciència, i amb força escriptors de relleu que no tenien el punt comú de referència sobre el qual assegurar la qualitat de llurs obres. Ell decidí, amb l'energia que el caracteritzava, de posar remei al caos que col·laborava inevitablement a la substitució lingüística, a les actituds diglòssiques, al complex de molts catalanoparlants que llur idioma no era apte per a l'expressió d'alta cultura, a

castellanitzar cada vegada més la llengua catalana i convertir-la en una mena d'argot que havia de desaparèixer.

La seva idea inicial de limitar-se a la temàtica de la sintaxi demostrava, tanmateix, que no s'acabava de fer càrrec de l'abast exacte del problema. El Congrés es justificava si s'abordava la qüestió de la llengua en tots els aspectes de la normativa i potser d'una manera especial en el tan elemental de l'ortografia.

Sobre la necessitat i la possibilitat del Congrés

Que fos *necessari* de treballar amb urgència per a la reconstrucció lingüisticonacional no era prou; calia poder comptar amb les persones preparades per a la tasca: havia d'ésser, en suma, també *possible*.

Inicialment, no hi hagué coincidència ni en quina era la via adequada per a afrontar la qüestió —en el *com*— ni en quin era el moment oportú per a fer-ho —en el *quan.* Les raons de les controvèrsies eren complexes, però fonamentalment de dos tipus: unes, al voltant de la manera de redreçar l'idioma, els criteris (puristes *versus* populistes), i altres, de disponibilitat científica per a assolir l'objectiu.

Pompeu Fabra, a qui principalment devem la confecció de la normativa de l'idioma literari, fou un dels qui no creia en la necessitat d'organitzar el Congrés. I en això, com en la forma de plantejar molts temes gramaticals, s'enfrontà a Alcover. En una carta adreçada a Jaume Massó i Torrents, datada a Bilbao el 20 de novembre de 1905, Fabra fa esment de la seva inicial hostilitat envers el projecte:

> I com és que essent tu de la comissió organisadora del Congrés de la llengua catalana, no me n'havies dit res ara ultimament? Es que recordaves les meves reventades al congrés quan va comensar a parlar-sen i tenies por que ara no admetría la vostra invitacio? Certament es cosa ben poc simpatica això d'anar plegats am Nonells i Grandias; però al punt que han arribar les coses, fentse 1 Congrés i fent-se am vosaltres, com no he de voler venir a formar amb els Massós, els Rubiós i els Casas? Am molt gust!… (LAMUELA i MURGADES, 1984, pàg. 224.)

Fabra i Alcover coincidien en una convicció bàsica: el català era una llengua excessivament i perillosament amenaçada per la dominació de les llengües d'estat veïnes, especialment pels castellanismes i pels gal·licismes; diferien, en canvi, en la metodologia de la solució del problema. En un punt determinat divergien de manera especial: en la consideració del parlar de Barcelona en la confecció de la gramàtica. Alcover era arrauxadament hostil a tenir-lo en compte, obsessionat per l'excessiva influència que havia patit del castellà; Fabra no menyspreava cap dels dialectes a l'hora de perfilar la llengua literària, però entenia que el

paper que culturalment havia tingut Barcelona la col·locava en una situació relativament —i objectivament— privilegiada; l'any 1919 a *L'Almanac de La Revista* (pàg. 240-242) publicà l'article «Els dialectes catalans i la llengua literària», on, entre d'altres idees, exposa:

> I aquesta llengua literària en formació, que enriqueix incessantment el seu lèxic i la seva sintaxi amb les aportacions de tots els parlars regionals, és avui titllada de barceloní; i, així, es parla de la tirania del parlar de Barcelona, quan difícilment trobaríem ningú que escrigui en barceloní. No; el modern català literari […] no és barceloní: tots els dialectes han contribuït a la seva formació, i en la seva estructuració el barceloní no hi té altra importància que la que té fatalment en tota llengua el dialecte de la capitalitat. (LAMUELA i MURGADES, 1984, pàg. 185.)

També Fabra inicialment tingué una visió del Congrés que després modificà; la qual cosa es plasmà en la contribució que primer pensava de fer-hi i en la que finalment féu: la seva idea, en principi, era de presentar-hi un estudi gramatical complet d'una obra antiga:

> Per al congrés de la llengua catalana tinc pensat, partint de l'estudi d'un autor antic, fer veure el camí recorregut per la nostra llengua desde la seva forma literaria mig-eval fins al seu estat actual, camí fet a impuls de la seva forsa evolutiva i de l'influencia pertorbadora d'una llengua estranya […]. La conferencia podria titular-se: «Envés el modern català literari»… (Carta a Massó datada a Bilbao el 26 de desembre de 1905. LAMUELA i MURGADES, 1984, pàg. 225.)

Però la clarividència de la problemàtica sociolingüística del moment el portaren a sacrificar les preferències personals; es convencé que no podia ésser un congrés com qualsevol altre, sinó que s'hi havia de fer un treball de sensibilització nacional mitjançant aportacions que salvessin la llengua de la subordinació. Fabra havia protagonitzat la campanya des de *L'Avenç* (1890-1891) per a la reforma ortogràfica i era, sens dubte, la persona que havia demostrat de posseir més facultats per a la complexa labor que el Congrés es proposava.

Comptant amb la iniciativa i la participació d'Alcover i amb la col·laboració de Fabra i el suport d'altres persones preparades per a l'estudi científic de la llengua (Massó i Torrents, Cases-Carbó, etc.), podien fer-s'hi bons auguris. El que, emperò, esdevingué capital per a la seva possibilitat fou el realisme compartit que no podien tenir la pretensió de resoldre-hi definitivament tots els problemes gramaticals, ni de molt; es tractava de posar damunt la taula les nombrosíssimes qüestions pendents i d'iniciar una planificació d'estudis i de recerques adequada; que fos un acte de desvetllament que provoqués l'adhesió de la comunitat lingüística catalana a la causa de l'idioma i de la nació, i que la iniciativa tingués la solidaritat d'estudiosos espanyols i estrangers, perquè s'entenia que el futur dels Països Catalans no depenia exclusivament de la voluntat de llurs ciutadans, sinó també del reconeixement de tothom.

Els problemes que implicava posar en marxa un congrés amb els propòsits esmentats no es reduïen a la diversitat d'opinions sobre la seva conveniència referides exclusivament a

l'àmbit de la lingüística. El context sociopolític i cultural que hem descrit succintament afavoria els enfrontaments ideològics de qualsevol ordre. Així, doncs, no resultà fàcil superar les diferències en aquest sentit en benefici de la causa comuna: la llengua i la nació catalanes, perquè sobretot respecte del concepte *nació* hi havia una notable diversitat de posicions, moltes de les quals particularment distanciades entre si. Haver volgut i sabut posar per davant de tot el patriotisme, fos del signe que fos, constituí, ultra un treball ardu en què cadascú hagué de fer renúncies importants, un exemple de fins a quin punt la reivindicació de la identitat era generalment sentida.

Per citar una mostra important del que diem, podem referir-nos a les discussions a l'entorn del compromís dels organitzadors amb el catolicisme. Alguns haurien volgut haver-hi vist el Congrés clarament lligat, i s'exclamaven que, essent Alcover vicari general de la diòcesi de Mallorca i actiu militant integrista, no anés per aquesta via. Ho justificava la idea força estesa que el catalanisme no seria fructífer si no era cristià; les temences que entre els catalanistes no hi hagués importants sectors anticlericals i que el nacionalisme no es pogués convertir en revolucionari. El convenciment per part d'alguns que el Congrés era possible gràcies a l'acceptació de l'Església i que, doncs, a ella es devia, i altres consideracions d'aquesta mena eren fetes amb insistència per tal que es declarés obertament que el Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana era confessionalment catòlic.

Però mossèn Alcover va saber separar les coses, i fou conscient que excloure ningú de la seva participació per motius de fe no podia sinó conduir al fracàs: ell partia de l'experiència històrica negativa de barrejar el credo religiós amb el catalanisme. Avui, òbviament, ningú no dubta de l'encert a no deixar-se convèncer d'un plantejament que hauria abocat a una divisió potser fatal del sentiment i el compromís nacionalistes.

En definitiva, el Congrés era necessari i fou possible, encara que mitjançant gegantins esforços que només podia resistir una militància incondicional. En el discurs de cloenda, Alcover pogué pronunciar aquestes paraules eloqüents:

> Senyors: Hem acabat el primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana, ab sana pau, ab santa concòrdia, sens cap conflicte, sens cap entrebanch, gràcies a Déu […] l'èczit del Congrés ha superades totes les nostres esperances, qu'eren molt grosses, conexent com conexem una mica la gent catalana. (*Actes*, 1985, pàg. 678.)

La participació en el Congrés

Hom ha definit el Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana com un plebiscit entorn del nostre idioma i la nostra nació, i com l'acte de major transcendència durant mig

segle del nacionalisme català. I pensem que no és una exageració, si tenim en compte el ressò social amb què fou acollit.

Considerant que, en un sentit, l'amor a la llengua fou el títol suficient per a convocar el Congrés; que el motor principal n'era la reivindicació dels drets lingüístics dels catalans, i que, en un altre sentit, aquest amor i aquesta reivindicació implicaven l'estudi científic que conduís a fer que hom pogués disposar d'un idioma polit i digne amb què poder parlar en qualsevol registre i de qualsevol argument, no podia haver-hi exclusions en la convocatòria. La ciència havia de barrejar-se amb la passió, en un equilibri més aviat favorable a la segona. Els dos criteris bàsics amb què es decidí de convidar els participants —la competència científica i la lleialtat a la llengua i la nació— es reflecteixen d'una manera inequívoca en la llista de congressistes: al costat d'eminents especialistes en lingüística d'arreu dels Països Catalans, de la resta d'Espanya i de l'estranger (Itàlia, França, Alemanya), homes i dones de totes les professions i de totes les classes socials s'ajuntaren en el desig compartit de recobrar l'idioma. Alcover constata, en clausurar el Congrés: «May mos ho hauríem pensat que vingués tanta de gent a escoltar les discusions y lectures filològiques, que patexen d'àrides, esquerpes y carregoses.» (*Actes*, 1985, pàg. 678.)

Aquesta realitat deixava ben clar que la gran majoria dels catalans reclamaven la restauració, la depuració i l'enaltiment de llur llengua, i que aquesta interessava també més enllà de les seves fronteres. Els poders públics oficials i polítics s'hi mostraren generalment favorables; la qual cosa té un particular significat si hom té en compte fins a quin punt la subsistència d'una llengua amenaçada depèn de la seva consideració per part dels qui tenen la responsabilitat de dirigir, més o menys directament, la societat. Els periòdics catalans acolliren habitualment, abans, durant i després del Congrés, polèmiques entorn de la llengua.

L'organització del Congrés

Únicament entenent la realitat peculiar que són Catalunya i la llengua catalana com a comunitat i idioma subordinats des de fa més de quatre segles, hom pot comprendre al mateix temps llur situació relativament forta, si fem la comparació amb d'altres grups minoritzats més importants quantitativament. La nostra història l'explica en bona part; història que esdevindrà justament punt d'emmirallament constant.

La profunditat amb què s'ha mantingut viu el sentiment nacional, fins i tot en els moments més difícils, és la raó principal de la nostra capacitat de resposta.

I l'és, doncs, també, que fos possible l'organització d'un congrés d'unes característiques que permeten de situar-lo al nivell de qualsevol altre d'internacional en una comunitat sense conflictes i en la matèria científica que es vulgui. Basta consultar-ne les *Actes* per a adonar-se de la seva complexitat, de l'impecable funcionament, tant en els actes formals i solemnes

de gran protocol, amb intervenció d'autoritats polítiques, culturals, socials, com en els dedicats a la presentació i discussió de les ponències i comunicacions: fou un èxit en el seu desenvolupament, malgrat la gran quantitat de participants.

Es disposaren catorze presidències honoràries, entre les quals hi havia personalitats espanyoles no catalanes i estrangeres (de les universitats d'Innsbruck, de Halle, de París i de Lisboa). Les ponències i comunicacions es distribuïren en tres taules de seccions: la Filològico-Històrica (que presidí mossèn Alcover i en què participà Pompeu Fabra com un dels vicepresidents), la Literària i la Social i Jurídica. Alcover encapçalava també la Comissió Executiva dels acords del Congrés.

El programa de les tasques i dels actes diversos s'allargà des del dissabte dia 13 d'octubre de 1906, al vespre del qual tingué lloc la sessió inaugural, fins al dijous dia 18 del mateix mes, amb una recepció en honor dels congressistes a l'Ateneu Barcelonès. Tanmateix, l'activitat estrictament científica es clausurà a la tarda del dimecres dia 17.

Com a actes complementaris de les discussions sobre la llengua, hi hagué una exposició del llibre català; un *garden-party* al parc Güell en obsequi als congressistes i a llurs acompanyants; una festa del teatre català, amb representacions de diverses escenes d'obres d'èpoques diferents; una festa de la música popular catalana, a càrrec de l'Orfeó Català; un dinar en homenatge als congressistes estrangers; una recepció al Saló de Cent per l'Ajuntament de Barcelona, i excursions a Vic, Ripoll, Poblet, Vilanova i Sitges.

El Congrés es regí pel Reglament elaborat per les comissions, que constava de setze articles, el darrer dels quals declarava oficial la llengua catalana, per bé que admetia, naturalment, que els congressistes de territoris d'altres llengües s'expressessin amb la pròpia.

Es complí el compromís de preparar, cadascuna de les tres seccions, unes conclusions respecte als temes discutits. A la Secció Filològico-Històrica es discutiren nou temes i vint-i-nou comunicacions; a la Literària, cinc temes i vint-i-dues comunicacions, i a la Social i Jurídica, quatre temes i set comunicacions.

El fet que no hi hagués cap incidència especial ni cap sorpresa negativa remarcable demostra fins a quin punt l'organització i el funcionament foren minuciosament planificats. No debades la proposta de celebrar el Congrés s'havia fet pública dos anys abans: exactament el 25 de gener de 1904, a l'Ateneu Barcelonès…

Els temes tractats

S'ha dit insistentment que el Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana es féu gairebé exclusivament com a reacció davant l'estat precari de la normativa per a l'ús literari de la llengua. Això no obstant, si hom considera els diversos arguments que s'hi tractaren, ha d'admetre que, al costat de la qüestió prioritària de la gramàtica, s'hi tingueren en comp-

te molts altres problemes que convertiren el Congrés en una seu de debat obert a tots els aspectes de la situació lingüística. I no podia ésser altrament, per una raó: si la codificació del català era una qüestió pendent, la causa del dèficit n'era el context sociolingüístic. Com s'havia d'explicar, si no, la penetració de castellanismes, gal·licismes i italianismes, fins a l'extrem que l'ús de molts escriptors era un producte lingüístic híbrid?

En un sentit diferent, plantejar-se d'elaborar rigorosament la normativa era una tasca que, com ja hem insinuat, no podia esquivar la consideració sobre quin pes específic hi havien de tenir els grans dialectes; i, en conseqüència, s'havia d'entrar en la problemàtica de la unitat de l'idioma i de l'equilibri entre les seves varietats. Endemés, aquesta preocupació es fonia amb la de la necessitat de la cohesió dels Països Catalans, amenaçada per la política dels governs centralistes, que procuraven interessadament d'afavorir-ne la divisió.

Era obvi que la idea d'organitzar el Congrés i els motius pels quals tingué un seguiment tan multitudinari giraven també entorn de la comprensió que era necessària una planificació de la política lingüística que tendís a restituir i a assegurar a la llengua catalana el caràcter d'oficialitat en els territoris on és llengua pròpia. Per tant, no era possible que no s'hi discutissin problemes d'aquesta índole.

Repassant les *Actes,* s'hi observa que els temes gramaticals són, de bon tros, els més nombrosos i, en general, els tractats amb més profunditat. I, dintre d'aquest camp, els que fan referència a l'ortografia i a la sintaxi meresqueren una especial atenció. Els nous grans temes que s'hi desenvoluparen són efectivament d'ortografia i de morfosintaxi.

La Secció Literària s'ocupà de quin havia d'ésser el model de llengua per a l'ús dels escriptors i, doncs, per als registres més formals; però igualment abordà la necessitat que el català fos l'únic idioma de la nostra literatura i que es polís dels tributs a les altres llengües. S'ocupà de problemes de llenguatges especialitzats (medicobiològic, d'oficis tècnics i d'art de la construcció), de dialectologia, de lexicografia, d'història lingüística, de projecció de l'idioma mitjançant el periodisme i de la unitat i vitalitat del català.

La Secció Social i Jurídica s'endinsà en problemàtiques marcadament actuals i avançades, com les de l'obligació dels poders públics de protegir el català i la dels drets lingüístics dels ciutadans; la de la solidaritat entre els pobles de llengua catalana; la de la introducció plena de l'idioma a l'ensenyament. També s'hi discutiren qüestions de llenguatge jurídic, d'associacionisme cultural, d'estadística d'ús del català i de la relació indestriable entre llengua i nació.

Subratllem, doncs, la modernitat que caracteritzà el Congrés i la diversitat de temes que s'hi tractaren, tots seguint amb coherència un fil conductor essencial: la reflexió sobre la situació interna de la llengua, la convicció que era urgent de treballar per resoldre'n els múltiples problemes i la consciència que tant la realitat en què es trobava com les vies de solució estaven directament relacionades amb el context polític, que havia convertit els Països Catalans, llurs llengua i cultura, en una entitat fragmentada i subordinada.

Els resultats del Congrés

És oportú de recordar aquí unes paraules que mossèn Alcover adreçà als congressistes en el discurs de cloenda ja esmentat:

> Que en general no som arribats […] a conclusions concordades y definitives? Ni'ns ho proposàvem ni era possible, donada la situació actual dels estudis filològichs a Catalunya y demés territoris de la llengua. Ja hu diguérem desde'l principi: El Congrés no'l convocàrem per resoldre les grans questions que hi ha pendents dins la gramàtica catalana, sino per promoure'ls estudis qu'es indispensable fer per poder resoldre més envant tals questions. (*Actes,* 1985, pàg. 678.)

> L'obra del Congrés no és acabada; tot just ha comensat […]. El Congrés ha de comensar una nova era per la nostra llengua, per la nostra filologia, per les nostres lletres. (*Actes*, 1985, pàg. 679.)

I acabà encoratjant-los amb aquests mots encesos:

> Obrers de la Pàtria, fills de la llengua catalana, endevant! Coratge y bona feyna! y… a reveure! fins a n-el segón Congrés que celebrarem, si Deu ho vol, en creure qu'es hora. (*Actes*, 1985, pàg. 680.)

Respecte dels objectius i dels propòsits de projecció en el futur, pensem que no hi calen gaires comentaris: hom sabia que el Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana no podia pretendre de resoldre els problemes gramaticals pendents, perquè les condicions ho impedien. Però si es tenia la voluntat de fer-lo motor, punt d'arrencada d'un compromís dels estudiosos a posar-se a la feina d'una manera coordinada i solidària; si, en un altre sentit no gens secundari, provocava una sotragada no efímera entre tots els ciutadans dels Països Catalans que els despertés una actitud constant de lleialtat lingüística; i si, encara, se'n preveia d'una manera concreta la continuïtat per a la revisió dels treballs científics i també dels nivells que s'haurà anat assolint en la fidelitat a l'idioma (Alcover parla d'un segon congrés), totes les altres limitacions que es vulguin no li treien oportunitat ni eficàcia.

Calgué esperar alguns anys per a veure on desembocà el Congrés. Avui el que ningú no pot negar és que tots, absolutament tots els propòsits, totes les esperances que hi bategaren es materialitzaren progressivament: *a*) Es féu la gramàtica de la llengua literària i el diccionari general; continuaren ininterrompudament els estudis lingüístics sobre el català. *b*) S'ha mantingut, amb alts i baixos, segons les circumstàncies històriques i segons els territoris dels Països Catalans, el sentiment nacionalista. *c*) S'ha fet el Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana el 1986, al cap de vuitanta anys d'haver-se acabat aquest primer.

L'obra de Pompeu Fabra

Fabra simbolitza l'èxit de la iniciativa del Primer Congrés. La seva obra constitueix una primera etapa de la seva culminació fonamental, altament afortunada per a la història lingüística del català.

L'espai i el temps sociolingüístic en què Fabra realitzà la tasca tingueren dues vessants contradictòries que feien complexa la realitat: les seqüeles de la situació diglòssica de més de quatre segles i la consolidació del nacionalisme, gràcies al qual l'oposició *català, llengua per a les funcions no formals / espanyol, llengua per a les funcions formals* es transformà en aquesta altra de signe contrari: *català, llengua de la solidaritat i de la identitat* versus *espanyol, llengua del poder i de l'opressió.*

El compromís essencial a què Fabra es lliurà topà, nogensmenys, amb una atmosfera més aviat hostil. Ell es lamentà de la resistència de molts escriptors a entendre'n la utilitat.

> No volien comprendre que mentre el català fos una llengua sense una ortografia unificada i sense un lèxic i una gramàtica fixats, no es podia implantar a les escoles, ni podia aspirar als usos oficials, i es trobava en condicions aclaparadores d'inferioritat en la seva lluita amb la llengua castellana. (FABRA, 1932, pàg. 27.)

I titllà de mancada de patriotisme l'actitud de menyspreu de la gramàtica en l'ús del català, perquè era conscient de la relació de dependències entre l'estat de l'idioma i la possibilitat de reeixir com a nació. En l'article que publicà a *La Revista,* I, núm. 2, 10 de juny de 1915, pàg. 1-3, «Cal gramàtica als escriptors», afirma:

> L'escriptor que menysprea o ignora la tasca del gramàtic és un mal escriptor i un mal patriota. En lloc de col·laborar a l'obra de perfeccionament de la nostra llengua, l'entrebanca, contribuint a la perpetuació de tares vergonyoses de les quals la llengua literària hauria de torbar-se temps ha completament lliberada. (LAMUELA i MURGADES, 1984, pàg. 183.)

Fabra operà sempre amb criteris propis de la lingüística moderna i fins i tot de la sociolingüística, aleshores encara no nada com a disciplina científica. Guia constant en els seus estudis foren: l'ús popular, la llengua literària coetània i medieval, les variants dialectals i les solucions d'altres llengües romàniques.

S'avançà efectivament a la sociolingüística en l'anàlisi, per exemple, de les interferències del castellà com un producte sociopolític del domini espanyol i no simplement com un fenomen de contacte de llengües desconnotat; amb la consciència, doncs, de les dimensions del conflicte lingüístic.

L'Institut d'Estudis Catalans: llengua i poder

Al Primer Congrés s'havia plantejat la necessitat ineludible de crear una acadèmia de la llengua que servís permanentment d'impuls d'estudis lingüístics catalans i, ensems, d'autoritat indiscutible que assegurés la difusió de la llengua literària i en sol·licités l'acceptació unànime dels escriptors.

L'obra de Pompeu Fabra no pot deslligar-se de l'Institut d'Estudis Catalans, l'Acadèmia de la Llengua Catalana. Enric Prat de la Riba presentà al Congrés una comunicació dins la Secció Social i Jurídica de contingut molt significatiu respecte de les seves conviccions: «Importància de la llengua dins el concepte de la nacionalitat.» Ell cridà Pompeu Fabra, malgrat les discrepàncies ideologicopolítiques entre ambdós, perquè s'encarregués de dirigir els treballs de reconstitució del català, i ell mateix, un any després d'haver-se acabat el Congrés, fundà l'Institut d'Estudis Catalans, que fins als nostres dies —passant per llargs períodes de clandestinitat, de persecució i de penúria— ha estat i és l'única autoritat en qüestions de normativa lingüística, reconeguda no solament al Principat de Catalunya, sinó també a tots els Països Catalans.

En una carta al seu amic Massó datada a Bilbao l'1 de maig de 1910, Fabra parla d'un homenatge a Prat de la Riba i no hi amaga les prevencions a participar-hi, basades en motius clarament ideològics:

> Un altre prec. Que es això de l'homenatge an en Prat de la Riba? […] El nostre primer pensament va esser no prendre-hi part, creient que.s tractava d'una cosa dels de la dreta, que havia d'esser mal vista pels de l'esquerra, i que.l mer fet d'adherirse al homenatge suposava l'adhesió a la politica d'en Prat […]. Per altra banda, en la llista de subscriptors no veig afigurar-hi cap esquerrista significat com tampoc en Casas Carbó… i jo.t demano que.m diguis fracament quina es l'actitud d'aquests davant del homenatge, quina significació li donen. (LAMUELA i MURGADES, 1984, pàg. 238-239.)

La intervenció, tant de Prat de la Riba com a president de la Mancomunitat, com de l'Institut d'Estudis Catalans com a entitat oficial, fou decisiva en el procés dificultós d'acceptació de la preceptiva gramatical per part dels escriptors, en particular, i d'algunes importants associacions i acadèmies culturals, en general. Que des de tan altes instàncies es defensés la conveniència de la submissió de tots a la ferma disciplina en favor de la unitat de l'idioma en el registre literari fou definitiu perquè se superessin actituds contràries a admetre determinades solucions. Entre 1930 i 1932 es pot dir que l'acceptació de l'autoritat de l'Institut d'Estudis Catalans és total. El prestigi d'aquesta institució la projecta a l'exterior i possibilita la seva intervenció en organismes internacionals.

En la creació de l'Institut d'Estudis Catalans prevalia la convicció que allò que hi havia de tenir inicialment prioritat era la tasca en el redreçament de l'idioma, perquè s'identifica-

va correctament amb la de la reconstrucció nacional. La identitat *llengua-nació* era d'una claredat meridiana en els dos principals impulsors: Fabra i Prat de la Riba. El president de la Mancomunitat, en la seva ja esmentada ponència presentada al Congrés, exposa, en aquest sentit, idees d'una actualitat sorprenent:

> La força unitiva, aglutinant, de l'idioma ha estat vista sempre. Sempre la intel·ligència dels homes s'en es adonada del vincle, del lligam, ab que la llengua forma unitats socials pel demunt dels individus. (*Actes,* 1985, pàg. 665.)

> En Lluis Vives […] considera impossible formar societat ab aquell qui parla diferent llenguatge […] feu notar Leibnitz […] que'*ls mapes ens fan conèixer els límits dels Estats, per no'ls de les nacions, senyalats més aviat per l'armonia de les llengues.* (*Actes*, 1985, pàg. 666.)

> Tota societat tendeix a constituir per ella meteixa una llengua, o al menys, una forma determinada de parlar, que uneixi més intimament sos membres components y al unir-los entre sí els separi dels demés […]. Però aquesta tendencia s'accentúa en les societats qui necessiten una unitat més robusta y una separació més completa de les altres […]. Les societats polítiques o Estats han comprès també el valor incomparable de possehir una llengua qui dongui unió y cohesió a sos membres, separant-los dels demés, y d'aquí prové, que, quan naturalment no assoleixen aquest resultat per no coincidir les fronteres de l'Estat ab els límits d'una sola unitat llingüística, fassin esforços desesperats a fi d'obtenir per la violencia aqueixa desitjada unitat de parla, y així afavoreixen l'espansió d'una llengua, d'aquella que adopten per oficial, y combaten durament les altres fins a corrompre-les y fer-les desaparèixer […]. *La Llengua es la meteixa nacionalitat,* deien els patriotes húngars a mitjans del sigle passat […]. La llengua es la nacionalitat, han repetit tots els pobles renaixents. (*Actes*, 1985, pàg. 666-667.)

I, en una nota a peu de pàgina, manlleva molt significativament aquests mots de Mancini, que relacionen d'una manera més concreta justament la unitat lingüística i la unitat nacional:

> Questo è indubitato, che *l'unità del linguaggio* manifesta *l'unità della natura morale* di una Nazione, e crea le sue idee dominanti. (*Actes*, 1985, pàg. 669.)

El Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana

El 1986, en complir-se els vuitanta anys del Primer Congrés, s'esqueia, si volíem ésser justos tributaris dels beneficis que ens proporcionà, un segon encontre.

Sortosament, la realitat lingüística, sociopolítica i cultural del 1986 era ben distinta de la del començament de segle. En el Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana no

era la qüestió de la història interna del català allò que neguitejava, sinó la seva situació sociolingüística.

Davant el seu projecte, hom sabia —l'experiència del Primer Congrés ho avalava— que no seria acollit d'una manera igual en l'extens àmbit dels Països Catalans pel que feia a la seva oportunitat; la història es repeteix… Per a una gran majoria era clar el que s'havia de fer, si els propòsits anaven més enllà de l'estudi sociolingüístic del català i s'endinsaven —com ho han fet— en l'objectiu primordial de valorar què s'havia aconseguit i què calia aconseguir encara per a la normalització, entenent-la bàsicament en la vessant de l'extensió de l'ús social de la llengua. I, com en el cas del Primer Congrés, aquest no podia limitar-se al cenacle dels experts; seguint l'exemple històric, s'hi volgué vincular expressament les més altes autoritats polítiques, la qual cosa creà esperades suspicàcies; tanmateix, no es considerà correcte que, en un desplegament de forces com el que demanà el Segon Congrés, es partís de la base que els dirigents polítics no hi tenien res a dir ni a fer.

Sens dubte, per a una valoració justa del Congrés serà necessari el distanciament cronològic suficient, i, així, podrem concloure amb prou arguments sobre la seva utilitat.

Com el Primer, aquest ha tingut també una àmplia resposta social; i això es pot dir que és ja l'acompliment d'un objectiu important que s'havia proposat. La publicació de les *Actes* de les diverses àrees científiques resol en bona part el problema de manca de dades sobre la situació del català, de la qual s'ha parlat i es parla encara massa més a partir d'impressions subjectives molt limitades que no pas de la base dels fets reals. Estem en més bones condicions per a planificar convenientment els remeis per a la greu anormalitat àmpliament constatada.

Tenim l'esperança que, si mai s'ha de fer un Tercer Congrés Internacional de la Llengua Catalana, ho sigui per a l'estudi d'un idioma de cultura nacional i oficial, usat per tota la comunitat on és propi, en tots els registres, per a totes les funcions i, sobretot, sense els conflictes avui encara punyents que resulten d'ésser una llengua subordinada en uns casos i clarament dominada en d'altres.

A manera de conclusió

Hem volgut deixar per al final la justificació del tema triat per a aquest discurs inaugural. Sabia que parlar del Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana precisament en aquesta seu podia resultar superflu, perquè hem de donar per descomptat que tots els aquí presents en coneixen a bastament la significació històrica.

Això no obstant, han estat els judicis que d'una manera general s'han estès entre nosaltres sobre la seva transcendència els que m'han empès a parlar-ne. En efecte, la idea generalitzada que fou gairebé exclusivament una magna reunió que aplegà homes i dones preocupats per la codificació de la llengua, pensem que en desvirtua el valor i l'exacta incidència

en la història lingüística del català. Goso dir que l'any 1906, amb el Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana, representa la configuració de la consciència de la complexa realitat en què es trobava l'idioma —molt més enllà de les necessitats estrictes de la codificació— i, per tant, representa alhora la superació d'una crisi que hauria conduït a un final que excloïa l'existència del nostre idioma en el conjunt de les llengües del món actual.

Hem volgut col·laborar modestament a reconsiderar la significació del Primer Congrés, per tal d'atorgar-li les dimensions que li corresponen. S'ha insistit massa asèpticament en la seva contribució en l'elaboració de la nostra gramàtica i en la depuració del nostre lèxic; fins i tot s'ha contraposat el Segon Congrés al Primer dient que aquell ha estat de temàtica sociolingüística, mentre que aquest no podia ésser-ho. Volem remarcar que ho fou tant com —o més que— el de 1986; no solament perquè afrontar la codificació d'un idioma és un treball eminentment sociolingüístic, sinó també, i sobretot, perquè la manca d'una preceptiva per als escriptors fou analitzada amb una intel·ligència sorprenent com el resultat d'una dominació que dividia i que es proposava el lingüicidi i, conseqüentment, el genocidi; s'hi pogueren marcar unes línies d'actuació científica que no es deslligaven de la realitat complexa que comporta la relació entre llengua i poder, de què cap idioma no es pot emancipar.

El Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana enclou una lliçó històrica que no podem deixar que es malmeti. Una reflexió profunda sobre el context sociolingüístic actual ens duu irremissiblement a la conclusió realista que, evidentment, avui encara no hem assolit, ni de bon tros, la sobirania nacional; però tampoc suficientment la comprensió necessària de la identitat *llengua-nació* en el conjunt dels Països Catalans ni, doncs, la consegüent voluntat de servir-nos, sempre i per a tot, d'un idioma que, com qualsevol altre, reclama una disciplina en l'ús literari i de l'estàndard, especialment als nostres dies, en què, a diferència del començament de segle, la influència decisiva dels mitjans de comunicació social i les noves tecnologies ens repten a una lleialtat que ha d'arribar, en tots els aspectes, a cotes molt més altes que les aconseguides.

És pel Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana que tenim una gramàtica i un diccionari moderns de la llengua; però, endemés, és també pel Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana que ara som aquí i que, amb les deficiències que no deixen d'amenaçar-nos amb tota la gravetat que sabem, ara parlem amb la nostra llengua catalana. No podem sostreure'ns de recórrer a la seva lliçó, si no volem que s'amollin fatalment encara més els llaços del compromís per a la realitat plena de la nació catalana.

Algunes referències bibliogràfiques

ALCOVER, A. M. *Per la llengua*. Barcelona, 1983.

ARDIT, M.; BALCELLS, A.; SALES, N. *Història dels Països Catalans: De 1714 a 1975*. Barcelona, 1980.

COROMINAS, J. *Lleures i converses d'un filòleg*. Barcelona, 1971.

FABRA, P. *El català literari*. Barcelona, 1932.

— *La llengua catalana i la seva normalització*. Barcelona, 1980.

LAMUELA, X.; MURGADES, J. *Teoria de la llengua literària segons Fabra*. Barcelona, 1984.

MARTÍ I CASTELL, J. *Llengua catalana*. Barcelona, 1986.

— «Reflexions a l'entorn del II Congrés Internacional de la Llengua Catalana». *L'Espill* [València], núm. 25 (1987), p. 105-112.

— «The First International Catalan Language Congress, Barcelona, 13-18 October, 1906». A: FISHMAN, J. A. [ed.]. *The Earliest Stage of Language Planning. The «First Congress» Phenomenon*. Berlín; Nova York, 1993, p. 47-67.

MASSOT I MUNTANER, J. *Antoni M. Alcover i la llengua catalana*. Barcelona, 1985.

MOLL, F. de B. *Un home de combat (mossèn Alcover)*. Palma de Mallorca, 1981.

— *Aspectes marginals d'un home de combat (mossèn Antoni M. Alcover)*. Barcelona, 1983.

PRAT DE LA RIBA, E. *Per la llengua catalana*. Barcelona, 1918.

Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana: Actes. Barcelona, 1985.

Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana: I. Convocatòria. Inauguració. Clausura. Conclusions. Congressistes. Barcelona, 1986.

SOLÀ, J. *L'obra de Pompeu Fabra*. Barcelona, 1987.

Sobre paradisos perduts i espècies extingides. La crisi de la biodiversitat

Discurs llegit el 13 d'octubre de 1994
en la sessió inaugural del curs 1994-1995

XAVIER BELLÉS
Membre de la Secció de Ciències Biològiques

Hi ha poques persones que hagin assolit
un coneixement tan net dels arbres tropicals
com Al Gentry, o de les aus dels tròpics
i del seu cant com Ted Parker.
Exploradors infatigables i entusiastes
de la biodiversitat dels boscos tropicals,
l'any passat tots dos morien
en un accident d'aviació a l'Equador.
Dedicatòria i homenatge.

L'any 1977 vaig formar part d'una expedició espeleològica al Perú, amb l'objectiu d'estudiar la fauna de diverses coves localitzades al nord del país, a la part amazònica de la província de Cajamarca. Una de les zones estudiades fou el Parque Nacional de Cutervo, ja que teníem notícies de l'existència d'una gran cova, la Cueva del Guacharo, que semblava que oferiria bones possibilitats de recerca faunística. La consideració de parc nacional ens feia suposar que ens trobaríem amb una zona de bosc tropi-

cal no alterat per l'home, i així fou en la major part dels indrets visitats. Tanmateix, descobrírem també grans extensions on el bosc tropical havia estat arrasat i convertit en terres de conreu i pastura. Tan sols algunes palmeres, preservades de la destral per alguna estranya raó supersticiosa, restaven com a testimonis muts, ací i allà, d'un passat prou més esponerós. Recordo que a les coves situades en aquestes zones humanitzades acostumàvem a trobar insectes típicament forestals. L'ambient humit i de penombra de l'entrada de les coves, encara amb restes orgàniques en descomposició precedents de la caiguda de matèria vegetal de l'antiga coberta forestal, oferia a aquests insectes el seu darrer refugi. En les publicacions que férem especulàrem sobre les possibilitats d'adaptació i de supervivència d'aquestes espècies arraconades en aquest nou hàbitat refugi.

Crec que aquesta fou la meva primera experiència directa, si més no una de les més colpidores, de la destrucció dels hàbitats naturals i del risc d'extinció d'espècies. És a dir, sobre la crisi de la biodiversitat.

Què es la biodiversitat i per què està de moda?

Biodiversitat és un neologisme popularitzat modernament per l'eminent especialista Edward O. Wilson, i que hom empra per a referir-se a la diversitat biològica. Aquesta, alhora, pot manifestar-se a escales diferents. En el marc dels grans ecosistemes trobem, per exemple, diferències notables entre la flora i la fauna d'una selva tropical i d'un desert. Parlem, doncs, de diversitat d'ecosistemes, i escau preguntar-nos per què són tan diferents els uns dels altres. Dins d'un ecosistema, podem mesurar la diversitat ecològica combinant el nombre d'espècies amb la presència relativa de cadascuna. Per a fer aquest tipus de mesura s'utilitzen sovint les eines matemàtiques manllevades de la teoria de la informació. L'índex de diversitat calculat així és una mesura clàssica en ecologia, que dóna una idea quantitativa de la complexitat de l'ecosistema en qüestió. En aquest cas, podem fer-nos la pregunta de per què un ecosistema és més complex que un altre. Hom usa també el mot *biodiversitat* per a referir-se simplement al nombre d'espècies diferents que viuen en un lloc determinat. Es tracta d'allò que abans s'anomenaven *inventaris.* La pregunta adient en aquest cas és per què hi ha més espècies diferents en un indret que en un altre. Finalment, hom es refereix també a la biodiversitat intraespecífica quan parla de la diversitat genètica dins d'una mateixa espècie. De fet, és una altra manera d'anomenar la variabilitat genètica, un fenomen estudiat a bastament, en el qual es basa l'evolució biològica. I aquí podem preguntar-nos per què una espècie és més variable que una altra.

Veiem, doncs, que el mot *biodiversitat* ha vingut a definir una munió de coses que abans es deien de maneres diferents. De fet, ha esdevingut una mena de paraula màgica, en bona part gràcies a la popularitat que li han donat els mitjans de comunicació de masses. Ha ocu-

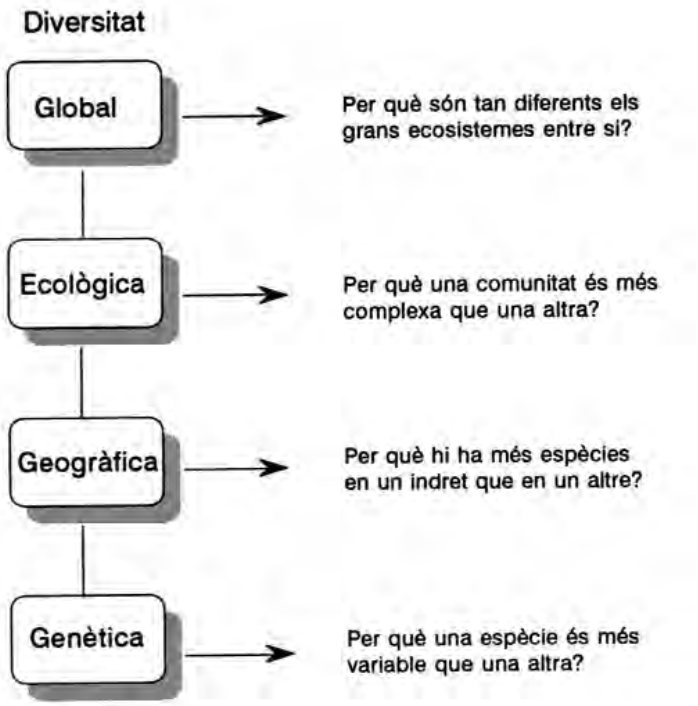

FIGURA 1. L'estudi de la biodiversitat pot fer-se a escales diferents, i cadascuna d'elles planteja preguntes peculiars.

pat i continua ocupant les pàgines de les revistes científiques més prestigioses, com *Nature* o *Science*, revistes de divulgació d'alt nivell, com *Scientific American* o *La Recherche*, i així fins a arribar als setmanaris i periòdics locals. També ha atret l'atenció dels polítics. A la Cimera de la Terra, celebrada a Rio de Janeiro l'any 1992, ocupa un lloc predominant, i els governs comencen a destinar un finançament específic per a l'estudi de la biodiversitat. Però, per què preocupa tant la qüestió de la biodiversitat? L'arrel d'aquesta preocupació és la publicació de xifres alarmants sobre el ritme actual d'extinció d'espècies. En el rerefons de tota la qüestió hi ha segurament un interès dels especialistes en diversitat biològica per generar un interès renovat, suficientment atractiu per a les agències finançadores de la recerca. Ben entès, l'actitud és lícita, i escau fer vots per l'èxit de la campanya, atès que no ens sobra gaire sensibilitat per a aquestes qüestions. Al marge, però, d'aquestes consideracions prosaiques, les xifres d'extincions d'espècies són tristament espectaculars. Hi ha, certament, extrapolacions teòriques més o menys discutibles, però hom disposa també de dades empíriques fiables. Tot plegat mereix una reflexió seriosa.

Quantes espècies hi ha a la Terra?

Per tal de racionalitzar el tema de l'extinció d'espècies caldria disposar, per començar, d'un inventari de les espècies que hi ha a la Terra. Tanmateix, en això consisteix el primer problema: aquest inventari no existeix. El cas és que no tan sols no sabem el nom de totes les espècies, sinó que tampoc sabem, ni de manera aproximada, el nombre d'espècies que viuen a la Terra.

Actualment hi ha prop d'un milió i mig d'espècies que han estat descrites formalment i que tenen un nom científic d'acord amb els codis internacionals de nomenclatura biològica. De la major part d'elles, posem un 90 %, en sabem molt poca cosa més que això. A més, tampoc tenim un catàleg d'aquestes espècies descrites, la qual cosa resulta paradoxal en aquesta època en què la informàtica arriba a tots els racons de la societat. No deixa de ser curiós que, en canvi, hom hagi trobat els mitjans per a realitzar un catàleg d'estels (la qual cosa em sembla molt bé), que deu costar diversos ordres de magnitud més car que un catàleg de les espècies que viuen al nostre propi planeta. Val a dir que aquest catàleg d'espècies es farà, i possiblement es farà aviat. Aquest no és el principal problema. El principal problema és que el milió i mig d'espècies descrites constitueix tan sols un petit percentatge de les que existeixen realment.

A partir de diverses estimacions i extrapolacions, hom ha arribat a la conclusió que a la Terra deuen viure entre cinc i trenta milions d'espècies. El marge entre aquests dos extrems és molt important i palesa, d'una banda, els diferents mètodes emprats per a fer l'estimació, i de l'altra, la nostra considerable ignorància sobre la qüestió. Les estimacions més prudents parlen d'uns deu milions d'espècies, però s'inspiren en les dades conegudes d'animals i plantes, sobretot vertebrats i plantes superiors. El grup dels insectes, per exemple, és el que conté més espècies descrites (unes 750.000) i és, alhora, un dels més desconeguts, i també, per això, és on resulta més difícil fer extrapolacions. Si anem, tanmateix, al cas dels microorganismes, ens trobem situacions que escapen a tota estimació fiable, atesos els escassos coneixements actuals. Posem per cas els bacteris: unes cinc mil espècies descrites. Els mètodes clàssics d'identificació de bacteris impliquen fer cultius al laboratori i caracteritzacions bioquímiques. Sembla, però, que tan sols entre un 0,1 % i un 1 % de les espècies de bacteris són accessibles a aquests mètodes convencionals. Els mètodes de biologia molecular permeten avui sistemes d'identificació alternatius més eficaços. Així, un treball realitzat recentment amb aquests mètodes ha permès comptabilitzar quatre mil espècies (genomes) diferents en 1 gram de sòl forestal. És a dir, en 1 gram de sòl hom pot trobar un nombre de bacteris diferents similar al de totes les espècies descrites fins ara.

La conclusió evident de tot això és que queda molta feina per fer, i escau preguntar-nos a quin ritme s'està fent aquesta feina. Doncs bé, sabem que entre 1978 i 1987 es varen des-

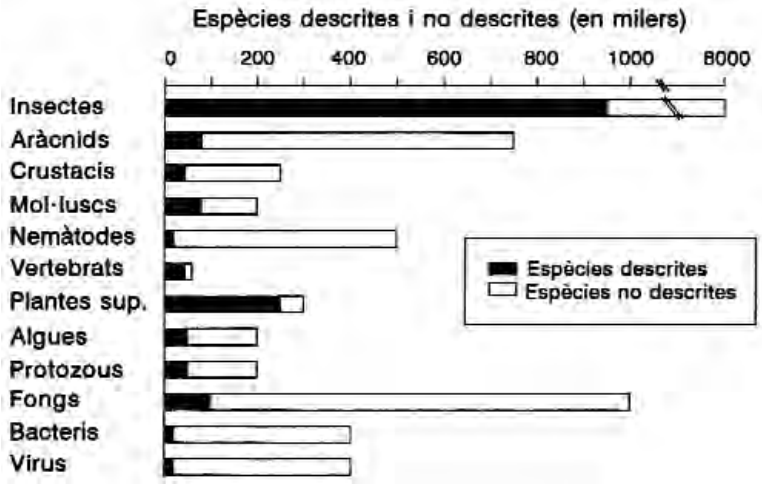

FIGURA 2. Per a la major part dels grups d'organismes hi ha moltes més espècies per descriure que no pas espècies descrites. Les dades resumides en aquest gràfic foren proposades per P. M. Hammond el 1992 i constitueixen estimacions prudents dins del gran marge de variació que hom troba en la bibliografia sobre aquest tema.

criure unes 13.000 espècies per any. Llavors, si donem per bona aquesta xifra avui i assumim l'estimació, més aviat a la baixa, que hi ha 8,5 milions d'espècies per descriure, tenim que ens caldrien 650 anys per tenir registrades científicament totes les espècies que existeixen. Edward O. Wilson ho enfoca d'una altra manera en estimar que descriure totes les espècies que hi ha a la Terra demanaria la dedicació durant tota la vida d'uns 25.000 especialistes.

És clar que les perspectives van més enllà d'allò que podríem considerar raonable. Hi ha, certament, projectes per a accelerar el ritme de descripció, com el que propugna la Systematic Agenda 2000, una agrupació d'entitats naturalistes que ha llançat el desafiament de descobrir, descriure i classificar totes les espècies de la Terra en un termini de 25 anys. Cal saludar amb entusiasme aquesta iniciativa, tot i que a primer cop d'ull sembla ingènuament optimista.

Desforestació tropical i extinció d'espècies

Des del segle XVII fins al present hom ha registrat formalment l'extinció de prop de cinccentes espècies animals i unes sis-centes de vegetals. Si considerem les espècies animals de les quals disposem de la data en què es va registrar l'extinció, veiem que el nombre d'extincions

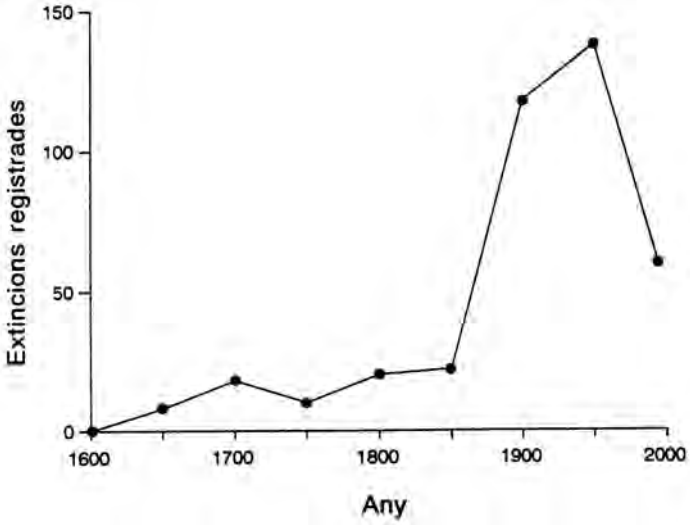

FIGURA 3. Gràfic no acumulatiu que mostra la tendència de les extincions d'espècies animals des del segle XVII. Tan sols s'han tingut en compte les espècies de les quals es coneix la data de l'extinció, d'acord amb les dades recollides el 1993 per F. D. M. Smith, R. M. May, R. Pellew, T. H. Johnson i K. R. Walter. La davallada a partir de 1950 és més aparent que real, i pot ser deguda en bona part a l'adopció del criteri CITES, que considera que una espècie s'ha extingit quan no ha estat registrada en un període de cinquanta anys.

en funció del temps dóna un perfil amb un increment brusc al segle XIX, que coincideix amb l'expansió colonial europea, possibilitada en gran mesura per la revolució industrial. Després veiem un decrement notable des de 1950. Aquest decrement, però, sembla més aparent que real, i pot ser conseqüència de l'aplicació del criteri adoptat per la CITES (Convention on Trade in Endangered Species), que considera una espècie formalment extingida quan no ha estat registrada durant un període de cinquanta anys.

En realitat, les estimacions sobre el ritme d'extinció d'espècies que circulen avui, i que es basen sobretot en la riquesa en espècies dels boscos tropicals i en el ritme de destrucció d'aquest hàbitat, parlen de 17.000 espècies extingides per any. Abans dèiem que el ritme de descripció és d'unes 13.000 espècies per any i apuntàvem algunes estimacions sobre el temps que caldria esperar per a tenir un inventari de totes les espècies que componen la biosfera. Doncs bé, hi ha gent que fa la broma (cruel, per descomptat) de comparar el ritme de descripció (13.000 espècies/any) amb el d'extinció (17.000 espècies/any) i concloure que tan sols cal esperar uns quants anys i ens estalviarem molta feina.

La qüestió és prou seriosa i admet poca broma. Si analitzem com es distribueix geogràficament la riquesa d'espècies, veiem tot seguit que entre la meitat i les tres quartes parts de

totes les plantes i animals del planeta es concentren a la zona tropical. I les dades que tenim de la velocitat de destrucció de boscos i selves tropicals són esfereïdores. Si prenem les dades de la FAO, tenim que en la dècada de 1980 es destruïren 114.000 km^2 de boscos tropicals per any. En la dècada de 1990 aquest ritme s'ha incrementat de 160.000 a 200.000 km^2 per any. És a dir, l'any passat es destruïren 200.000 km^2 de selva tropical. Unes sis vegades Catalunya. En un any.

En els darrers quaranta anys han estat destruïts més de la meitat de tots els boscos tropicals que havien arribat fins a nosaltres. Robert H. May, un dels especialistes que més temps i reflexió ha esmerçat en aquest tema, ha estimat que la meitat de les espècies actuals podrien extingir-se en els propers cent anys si continua el ritme actual de destrucció de boscos tropicals.

D'altra banda, observacions recents semblen establir lligams entre canvis globals i pertorbacions als boscos tropicals, les quals poden influir en la diversitat biològica. Per exemple, les dades obtingudes per O. L. Phillips i A. H. Gentry (1994) en quaranta indrets situats en selves tropicals arreu del món indiquen que el recanvi d'arbres s'ha incrementat de manera sostinguda des de 1950 i ha experimentat una forta acceleració en els darrers vint-i-cinc anys. Els boscos tropicals constitueixen unes reserves immenses de carboni i de diversitat biològica, i ambdues coses podrien veure's afectades per aquest fenomen.

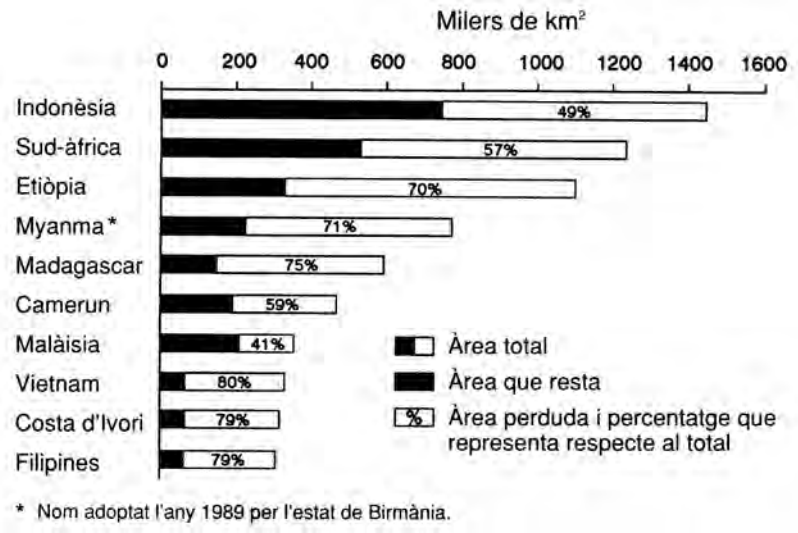

FIGURA 4. La destrucció de l'hàbitat és una de les causes més importants de l'extinció d'espècies. Aquest gràfic mostra dades sobre l'extensió dels hàbitats de vida salvatge desapareguts en una mostra de països amb una diversitat biològica destacada. (Dades recollides per *La Vanguardia*, 1993)

L'acceleració en el recanvi d'arbres pot facilitar el predomini de plantes que cerquen la llum, altes i de creixement ràpid, en perjudici dels arbres que es desenvolupen bé a l'ombra i són de creixement lent. Les plantes altes, heliòfiles, tenen una fusta menys densa que els arbres que viuen a l'ombra. Si aquesta dinàmica continua, el bosc tropical emmagatzemarà menys carboni per unitat d'àrea i, en darrer terme, pot arribar a actuar més aviat com a generador que no pas com a consumidor de carboni atmosfèric. Quant a la biodiversitat, el recanvi ràpid pot menar fàcilment a un empobriment en espècies. Phillips i Gentry són molt prudents a l'hora d'analitzar les causes de l'increment del recanvi d'arbres. Aporten, però, dades suggeridores que correlacionen aquest fenomen amb l'increment de diòxid de carboni atmosfèric.

Introducció d'espècies alienes

Tot i que la destrucció dels hàbitats és el fenomen més important lligat a l'extinció d'espècies, també n'hi ha d'altres no gens negligibles, com per exemple, el desplaçament d'espècies per d'altres que han estat introduïdes, la contaminació, la hibridació amb altres espècies i l'eliminació directa (per sobreexplotació, sigui en la pesca o en la caça). De totes aquestes, la segona en importància, després de la destrucció de l'hàbitat, és el desplaçament per espècies introduïdes.

Hi ha casos molt coneguts que il·lustren perfectament aquest problema. Per exemple, el dels peixos cíclids del llac Victòria, gran llac de l'Àfrica equatorial compartit per Uganda, Tanzània i Kenya. Els cíclids del llac Victòria constitueixen potser l'exemple més extraordinari de la capacitat d'especiació i de radiació adaptativa d'un grup d'organismes. Una sola espècie ancestral donà lloc a més de 300 espècies que saturen pràcticament totes les possibilitats ecològiques del llac. Quan això fou descrit féu trontollar els conceptes que hom tenia abans sobre capacitat i velocitat d'especiació, i l'exemple dels cíclids del llac Victòria esdevingué emblemàtic. Doncs bé, el 1959 els colons anglesos varen tenir la pensada d'introduir la gran perca del Nil en aquest llac, amb la finalitat que fos un peix engrescador per a practicar la pesca esportiva. Certament fou engrescador, ja que una presa que pot assolir gairebé dos metres de longitud feia les delícies dels colons. La presa dels pescadors, però, esdevingué el més gran i ferotge depredador dels cíclids del llac Victòria.

La perca del Nil ja ha extingit diverses d'aquestes espècies autòctones, i s'estima que acabarà per extingir més de la meitat de tots els cíclids endèmics del llac. A més de l'acció directament depredadora, hom ha observat també efectes indirectes, en cadena, que afecten el conjunt de l'ecosistema. En desaparèixer els cíclids que menjaven algues, aquestes estan prosperant de manera incontrolada, es descomponen, redueixen l'oxigen de les

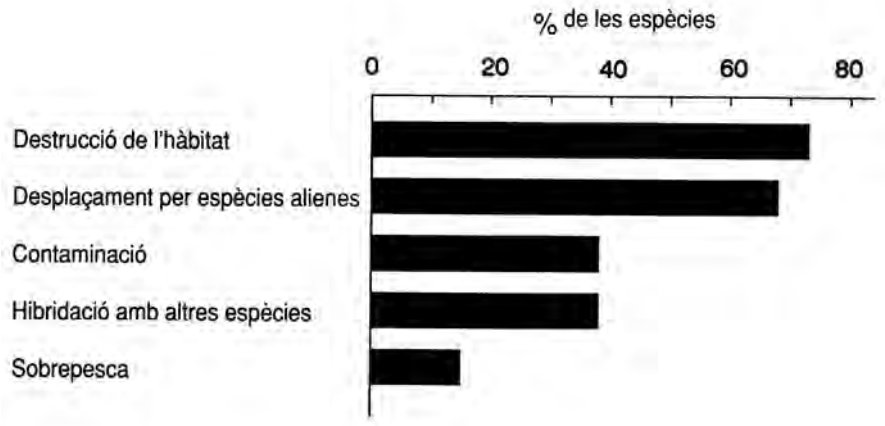

FIGURA 5. A més de la destrucció de l'hàbitat, altres causes de l'extinció d'espècies són el desplaçament per espècies alienes, la contaminació, la hibridació amb altres espècies i la captura directa. L'histograma es refereix als peixos d'aigua dolça de Nord-amèrica, d'acord amb les dades recopilades per E. O. Wilson el 1992. De les 1.033 espècies conegudes, 292 s'han extingit o estan en perill d'extinció, i el gràfic indica la importància relativa de les causes esmentades. Els percentatges sumen més del 100 % perquè moltes de les poblacions es veuen afectades per més d'un factor.

aigües del fons i, a part d'accelerar els problemes per a d'altres cíclids, posen també en perill d'extinció d'altres formes de vida, com per exemple, artròpodes aquàtics de diversa mena.

Posem un altre exemple, aquesta vegada protagonitzat per cargols terrestres dels generes *Partula* i *Samoana,* amb onze espècies endèmiques a les illes de Tahití i Moorea. El primer despropòsit fou introduir el cargol africà *Achatina fulica,* de gran talla i comestible, el qual va convertir-se en un flagell. Per controlar-lo, hom introduí el cargol carnívor *Euglandina rosea* (segon despropòsit), que no tan sols acabà amb l'espècie africana sinó que el 1987 ja havia eliminat tots els cargols endèmics de Moorea, i està a punt de fer-ho a Tahití.

Hi ha molts exemples d'aquests tipus, que indiquen que la introducció d'una espècie (animal o vegetal) comporta conseqüències imprevisibles. Tan aviat pot acabar no aclimatant-se i extingint-se en aquest lloc, com multiplicant-se prodigiosament a causa de molts factors, com la manca d'enemics naturals. Si l'espècie s'aclimata i s'estableix, ben segur que hi haurà desplaçaments més o menys palesos. Els que hem esmentat parlen d'espècies prou visibles per a constatar fàcilment els resultats. D'altres casos protagonitzats per espècies de talla més petita, com els insectes, poden ser menys aparents, però no per això són menys significatius des del punt de vista ecològic.

Una extinció massiva més?

En el passat geològic hi ha hagut diversos episodis d'extincions massives d'espècies, als quals han seguit períodes d'especiació ràpida i de canvi. Això suggereix que la biosfera és capaç de recuperar-se d'una catàstrofe d'aquesta mena, la qual cosa dóna arguments a les tendències que trivialitzen l'actual ritme de desaparició d'espècies. Anem, però, a veure les circumstàncies de les extincions passades més importants, i com poden comparar-se amb l'actual.

Tot i que al llarg de la història geològica de la biodiversitat hi ha hagut nombrosos alts i baixos de rellevància diversa, hom està d'acord a definir cinc extincions massives que destaquen per damunt del soroll de fons. Aquestes cinc grans extincions, per ordre cronològic, són la de l'ordovicià, la del devonià, la del permià, la del triàsic i la del cretàcic.

Val a dir que en els sediments d'origen marí és on es troba una quantitat i una diversitat de fòssils més gran, els quals, alhora, acostumen a estar prou ben conservats. És per això que la majoria de les dades utilitzades per a estimar les fluctuacions de la biodiversitat es basen sobretot en espècies marines. D'altra banda, el nivell taxonòmic usualment emprat en aquest tipus d'estudis és el de família. En primer lloc perquè aquest nivell és relativament fàcil d'identificar en els vestigis fòssils i, a més, resulta prou informatiu quant a la magnitud de l'extinció.

L'extinció del final de l'ordovicià es produí fa uns 440 milions d'anys i afectà un gran nombre de formes planctòniques i grups de coralls, que haurien format potents esculls al llarg d'aquest període. La del devonià tingué lloc fa 365 milions d'anys. Va extingir els placoderms i afectà greument (en un 70 %, aproximadament) nombroses formes marines (gasteròpodes, equinoderms, cefalòpodes ammonoides) i també els coralls. L'extinció del final del permià, fa 245 milions d'anys, fou la més espectacular. Afectà tots els ecosistemes marins i va acabar amb més del 90 % de les espècies, entre elles els trilobits. Significà la fi del domini de les formes sèssils per a donar pas a l'expansió de les formes mòbils. La quarta gran extinció va produir-se al final del triàsic, fa 210 milions d'anys. Prop del 70 % de les espècies invertebrades marines en resultaren afectades, en particular, espècies de foraminífers, braquiòpodes, bivalves, gasteròpodes i cefalòpodes ammonoides. La darrera gran extinció es produí al final del cretàcic, fa 65 milions d'anys. És la que més s'ha popularitzat, sobretot perquè comporta la desaparició dels dinosaures i propicia l'expansió dels mamífers terrestres, que conduí, en darrer terme, a l'home. També s'extingiren els cefalòpodes ammonoides i nombroses famílies d'organismes marins, especialment de bivalves, esponges i equinoderms. Aquesta extinció del final del cretàcic també ha esdevingut famosa per la hipòtesi que en postula un origen extraterrestre. Aparentment, l'extinció fou marcada per l'impacte d'un enorme meteorit contra la Terra. L'origen de les extincions anteriors ha estat explicat de diverses maneres relacionades amb el vulcanisme, fenòmens geofísics i activitat tectònica, units o no a importants canvis climàtics.

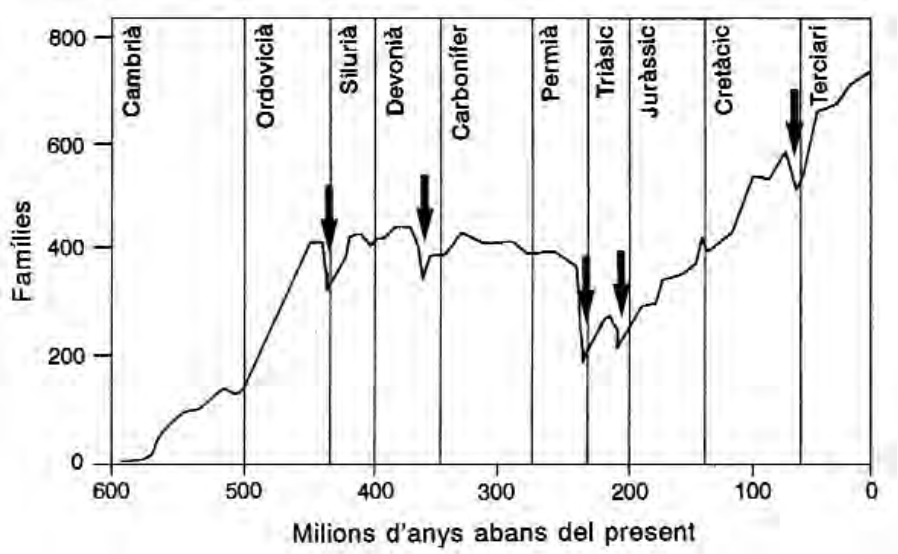

FIGURA 6. En el passat geològic s'han produït diverses crisis de biodiversitat, ocasionades per catàstrofes naturals d'origen incert. En el gràfic es destaquen les cinc més importants, indicades amb fletxes. La biodiversitat s'ha evaluat amb les dades de famílies d'organismes marins. El gràfic és una versió lleugerament modificada del que presentà E. O. Wilson el 1992.

En general, aquestes extincions foren lentes i la desaparició de les espècies fou una mena de degotall que es perllongà al llarg de milers d'anys. En això consisteix precisament la diferència clau entre aquestes extincions i l'actual: la velocitat d'extinció és incomparablement més alta ara. A més, després d'aquestes catàstrofes calgueren uns deu milions d'anys per a recuperar els nivells de biodiversitat perduts. Això ve a tomb per a respondre a aquells que argumenten que la pròpia natura reconstruirà les pèrdues de biodiversitat. Pot ser que sí, però en qualsevol cas seria en una escala de temps que no tindria cap sentit per a nosaltres.

Causes i conseqüències de la crisi de la biodiversitat

Hem vist quines són les principals causes directes de l'extinció actual d'espècies: la destrucció de l'hàbitat, que és especialment palesa a l'àrea tropical, la introducció d'espècies alienes, que poden desplaçar i arribar a eliminar espècies autòctones, i la contaminació, que pot afectar des d'àmbits locals fins a globals.

Llavors, cal preguntar-nos per què es destrueixen els hàbitats, s'introdueixen espècies alienes i es produeix contaminació. Les raons són, en gran mesura, antropocèntriques.

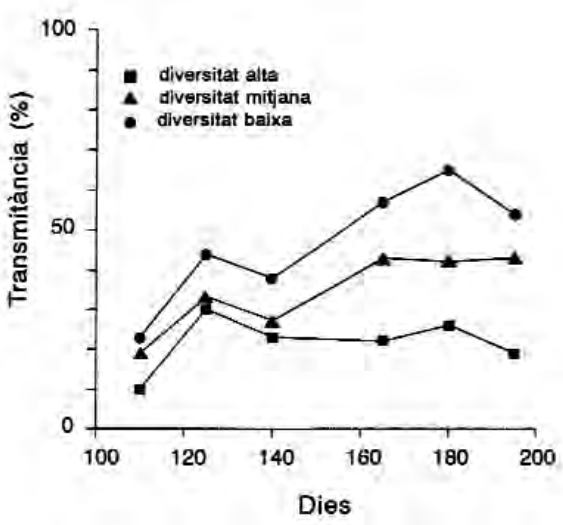

FIGURA 7. La pèrdua de biodiversitat pot afectar l'eficàcia funcional dels ecosistemes. Això ho suggereixen les observacions de S. Naeem, L. J. Thompson, S. P. Lawler, J. H. Lawton i R. M. Woodfin (1994) sobre microecosistemes experimentals amb diversitat baixa, mitjana i alta. El gràfic mostra l'evolució de la productivitat vegetal. La productivitat és inversament proporcional a la transmitància de la radiació fotosintèticament activa, que és el paràmetre que es mesurà aquí. Veiem, doncs, que l'ecosistema més divers fou el més productiu.

D'acord amb l'opinió de la UNESCO, cal cercar-les a nivells diferents, entre els quals destaquen: una mala percepció de l'ús dels recursos, un utilitarisme exagerat, el fenomen del colonialisme, una mala planificació econòmica, una mala gestió política a diferents escales, i també la pobresa endèmica i l'increment sense control de la població en determinats indrets, sovint aquells indrets que gaudeixen de la biodiversitat més rica.

Les conseqüències de la crisi de la biodiversitat podem considerar-les a escales diferents. En un pla general, hom ha debatut a bastament les possibles relacions entre la biodiversitat i la productivitat i estabilitat dels ecosistemes. Tanmateix, hom ha passat ja de l'especulació a l'anàlisi objectiva dels fets i àdhuc a l'experimentació. Per exemple, els treballs de S. Naeem, L. J. Thompson, S. P. Lawler, J. H. Lawton i R. M. Woodfin (1994), fets sobre microecosistemes experimentals controlats al laboratori, en els quals es fixà la diversitat de plantes i animals a tres nivells —baixa (nou espècies), mitjana (quinze espècies) i alta (trenta-una espècies)—, mostren que la productivitat i la respiració estan positivament relacionades amb la biodiversitat.

Quant a la relació entre biodiversitat i estabilitat, les observacions a llarg termini de D. Tilman i J. A. Downing (1994) en prats de Minnesota que tenien nivells diferents de bio-

diversitat han mostrat que les comunitats vegetals més diverses suporten millor un episodi de sequera i se'n recuperen més aviat, és a dir, són més resilients, propietat òbviament lligada a l'estabilitat.

En el pla específic, la desaparició de determinades espècies pot comportar alteracions en cascada en els ecosistemes, particularment si es tracta d'espècies clau, de les quals depenen moltes altres. A més, cada espècie és única. La pèrdua d'una espècie implica perdre irreversiblement una font de coneixement singular i potser una font de riquesa i de benefici per a l'home, com veurem després.

Si arribem al pla genètic, trobem també que la pèrdua de diversitat genètica en una espècie fa minvar la seva capacitat de resposta davant de canvis de qualsevol mena. Això, però, transcendeix el nivell d'una espècie concreta i té a veure directament amb el procés evolutiu, el qual es basa, justament, en la variabilitat genètica. De fet, una altra manera de veure la biodiversitat conjuntament és considerar-la com un immens banc genètic sobre el qual la natura fa els seus experiments evolutius. Sembla clar que un banc empobrit limitarà les possibilitats d'experimentar i de respondre amb èxit a situacions canviants i noves. És a dir, limitarà les possibilitats d'evolucionar. No és una qüestió trivial.

Biodiversitat aplicada

La preservació i l'estudi de la biodiversitat pot també generar coneixements d'interès aplicat. En el camp dels fàrmacs, per exemple, escau recordar que la penicil·lina fou isolada a partir de fongs de l'espècie *Penicillium notatum,* i que l'aspirina fou preparada per acetilació de l'àcid salicílic descobert en plantes de l'espècie *Filipendula ulmaria.*

D'acord amb l'Organització Mundial de la Salut, entorn de vint mil espècies de plantes tenen propietats medicinals conegudes. Als Estats Units, una quarta part dels medicaments tenen substàncies originades en plantes, un altre 13 % provenen de microorganismes i un 3 %, d'animals. Edward O. Wilson ha recopilat una llista d'una trentena de medicaments emblemàtics descoberts en plantes i fongs. D'entre els trobats més recentment podem esmentar el taxol, la vinblastina i la vincristina. Aquests productes són anticancerosos. El taxol, obtingut del teix, tant del Pacífic (*Taxus brevifolia*) com d'Europa (*Taxus baccata*), és especialment eficaç contra el càncer de mama i d'ovari. La vinblastina i la vincristina, obtingudes de la vincapervinca rosada (*Catharanthus roseus*), que viu a Madagascar, és capaç de curar dos tipus de càncer especialment mortífers: la malaltia de Hodgkin i la leucèmia limfocítica aguda. Encara més recentment s'ha descobert una nova espècie de fong (*Taxomyces andreanae*) que viu sobre el teix pacífic i que és també capaç de produir taxol. Això obre noves possibilitats de produir aquest potent anticancerós de manera barata.

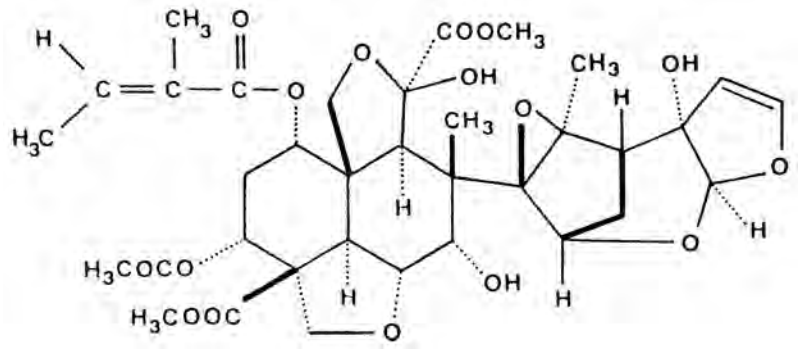

FIGURA 8. Les propietats insecticides de l'oli de les llavors de la planta *Azadirachta indica* són conegudes d'antic. Les tècniques d'elucidació estructural han permès identificar el compost representat a la figura, anomenat *azadiractina*. L'azadiractina és un dels inhibidors més potents que es coneixen de la muda i de l'alimentació dels insectes.

Els beneficis per a l'home que es poden obtenir de diferents espècies no es limiten als fàrmacs. Hi ha un ventall molt ampli de possibilitats, des de noves fonts nutritives fins a insecticides naturals. Aquest és el cas de l'oli de piretre, obtingut dels crisantems, a partir del qual s'han preparat els moderns piretroides, un dels grups d'insecticides fàcilment biodegradables més emprats avui dia. Un exemple més recent és el dels extractes de meliàcies, sobretot de l'espècie *Azadirachta indica,* que han rendit un compost anomenat *azadiractina.* L'azadiractina és un dels inhibidors de l'alimentació i de la muda dels insectes més potents que es coneixen, i és emprada com a agent bioracional per al control de plagues.

Un cas molt recent d'aprofitament dels recursos que ens ofereix la natura (any 1994) és el de la primera operació realitzada amb èxit d'una implantació d'illots de Langerhans en el pàncrees d'un pacient de diabetis *mellitus,* tipus I, és a dir, un tipus de diabetis que fa dependre el pacient de l'administració d'insulina. Els illots de Langerhans són unes glàndules del pàncrees que produeixen insulina, i la malaltia esmentada s'origina per l'atac del sistema immunitari a aquestes glàndules. La idea de trasplantar illots de Langerhans a aquests malalts és òbvia, però tots els intents en aquest sentit fracassaven perquè el sistema immunitari del pacient rebutjava l'implant. L'èxit del trasplantament que ara esmentem es basa en l'embolcallament dels illots de Langerhans que s'han d'implantar amb un material obtingut a partir d'extractes d'una alga marina. Aquest embolcall resisteix l'atac del sistema immunitari i, alhora, deixa passar la insulina produïda per les glàndules que conté. Allò que no pogué resoldre la tecnologia moderna ho ha vingut a solucionar una humil alga marina que, altrament, hauria passat absolutament desapercebuda.

Aquests són tan sols uns pocs exemples dels innumerables recursos i beneficis que ens pot proporcionar el coneixement de la biodiversitat. Sens dubte, un dels camps d'investiga-

ció més prometedors avui dia és la recerca de productes bioactius a partir d'organismes, particularment, marins i vegetals terrestres.

Vers una ètica perdurable de la biosfera

La biodiversitat actual de la Terra és el resultat d'una història llarga i plena de vicissituds. Calgueren 3.000 milions d'anys d'evolució per a començar a donar cos a la fauna marina. Per a construir les pluviïsilves es requeriren 350 milions d'anys. Hi va haver períodes de creixement lent, d'estancament, d'explosions de biodiversitat i catàstrofes que la feren minvar dràsticament. Malgrat tot, la diversitat biològica anà augmentant, com si es tractés d'una llei natural. I segurament ho és.

Ensems, l'evolució de la vida féu possible l'evolució de les condicions físiques de tot el planeta. Els mateixos organismes configuraren i modelaren l'ambient de la Terra i la feren habitable i confortable per a tots els organismes que hi viuen. També per a nosaltres. La Terra física no es pot deslligar de la biosfera. Ambdues coses interactuen estretament i estabilitzen tot el sistema: és la teoria de *Gaia* de James Lovelock, que veu la Terra com un tot funcionalment integrat.

Els perjudicis que poden derivar-se per a l'home d'una pèrdua massiva de diversitat biològica són difícils de predir; però, en qualsevol cas, no poden ser trivials. Aquest tot integrat, Gaia, permet suposar una influència de la pèrdua de biodiversitat sobre els canvis globals. I així fins a arribar a l'escala d'una espècie concreta, l'extinció de la qual pot significar la pèrdua del seu valor pràctic afegit. Tot plegat, mirat des d'una perspectiva antropocèntrica, tal vegada perquè no pot ser d'una altra manera.

És clar que la natura presta serveis fonamentals per al benestar de l'home, des del manteniment de l'estabilitat del planeta fins a beneficis lúdics i emocionals. Ara, els especialistes en economia ecològica pretenen taxar aquests beneficis i incorporar-los a l'immens balanç del progrés. És una estratègia lícita que pot introduir novetats (certament desconcertants per a segons qui) i que pot permetre trobar solucions operatives, tot i que parcials, al problema de la degradació del medi. Tanmateix, posar preu a un bé qualsevol obre la porta al mercadeig. Una cosa que té preu es pot comprar i vendre i, si molt convé, llençar. És un llenguatge que pot resultar entenedor per a aquesta societat que ens ha tocat viure, però no pot ser la base d'una solució per sempre. Cal un canvi d'actitud, pregon i general. Escau una consideració de la natura sota l'òptica d'una ètica transgeneracional, més enllà de les conjuntures socials, polítiques o de qualsevol mena.

Una espècie, poc importa quina, l'escarabat més petit o un bacteri anònim, és una mena de miracle. Una peça única dipositària d'una herència de milions d'anys d'evolució. Una obra d'art superior, per descomptat, a qualsevol artefacte de factura humana i capaç de des-

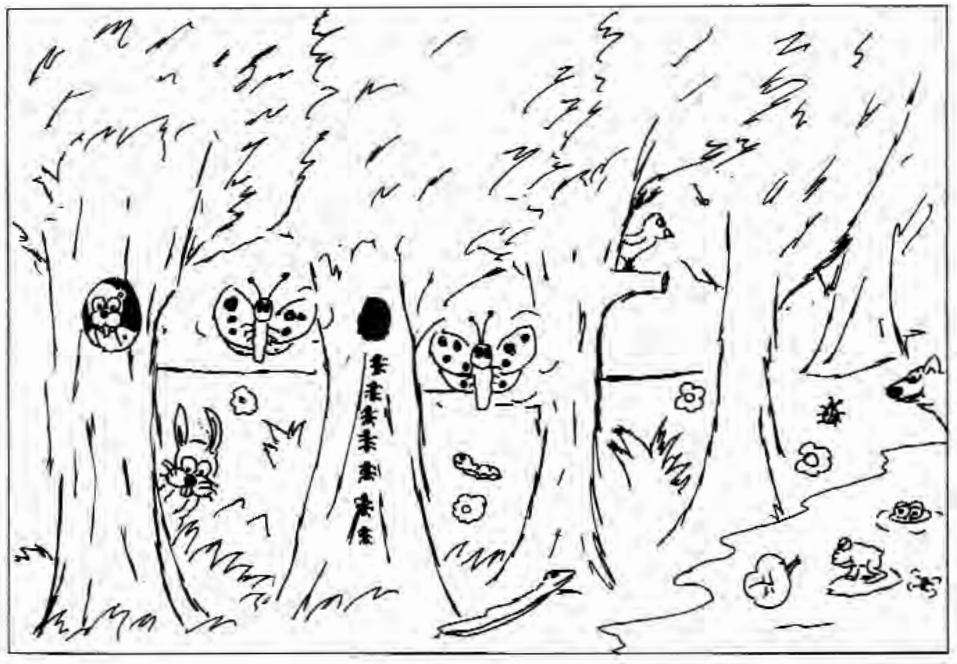

FIGURA 9. La biodiversitat d'un bosc del Pirineu vista per un infant de nou anys (dibuix: Roger Bellés).

pertar emocions pregones, si es pensa bé i si es té un mínim de sensibilitat. I l'extinció és per sempre.

El tòpic diu que la natura és una herència dels nostres avantpassats que hem de saber administrar. Els indis nord-americans en tenien una visió segurament més assenyada en considerar que la natura, en realitat, és més aviat un préstec de les generacions futures. El dibuix reproduït aquí és del meu fill Roger, que ara té nou anys. Vaig demanar-li que el fes aquest estiu, al Pirineu.

M'agradaria que el seu fill pogués fer-ne un de semblant. I el fill del seu fill. I així… fins que s'apagui el Sol.

Selecció de referències bibliogràfiques

ALBERCH, P. (1993). «Museums, collections and biological inventories». *Trends in Ecology and Evolution*, 8, núm. 10, p. 372-375.

BORMAN, F. H.; KELLERT, S. R. [ed.] (1991). *Ecology, economics, ethics: the broken circle*. New Haven: Yale University Press.

COLLINS, M. [ed.] (1990). *The last rain forests: A world conservation atlas*. Nova York: Oxford University Press.

EHRLICH, P. R.; WILSON, E. O. (1991). «Biodiversity studies: Science and policy». *Science*, 253, p. 758-762.

HAILS, C. (1989). *The importance of biological diversity*. Gland: World Wide Fund for Nature.

HALFFTER, G. «Diversidad biológica y cambio global». *Ciencia y Desarrollo*, 28, núm. 104, p. 33-38.

MAY, R. M. (1988). «How many species are there on Earth?». *Science*, 241, p. 1441-1449.

MYERS, N. (1990). «The biodiversity challenge: Expanded hot-spots analysis». *Environmentalist*, 10, núm. 4, p. 243-256.

NORTON, B. G. [ed.] (1986). *The preservation of species: The value of biological diversity*. Princeton: Princeton University Press.

RAUP, D. M. (1991). *Extinction: Bad genes or bad luck?* Nova York: Norton.

SIGNOR, P. W. (1990). «The geologic history of diversity». *Annual Review of Ecology and Systematics*, 21, p. 509-539.

SMITH, F. D. M.; MAY, R. M.; PELLEW, R.; JOHNSON, T. H.; WALTER, K. R. (1993). «How much do we know about the current extinction rate?». *Trends in Ecology and Evolution*, 8, núm. 10, p. 375-378.

SOLBRIG, O. T. [ed.] (1991). *From genes to ecosystems: A research agenda for biodiversity*. París: The International Union of Biological Sciences.

SOULÉ, M. E. [ed.] (1986). *Conservation biology: The science of scarcity and diversity*. Sunderland: Sinauer.

WILSON, E. O. (1984). *Biophilia. The human bond with other species*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

— (1992). *The diversity of life*. Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press. [Hi ha una traducció al castellà de Joandomènec Ros: WILSON, E. O. (1994): *La diversidad de la vida*. Barcelona: Crítica.]

La formació universitària dels tècnics a Catalunya

Discurs llegit el 19 d'octubre de 1995
en la sessió inaugural del curs 1995-1996

JAUME PAGÈS I FITA
Membre de la Secció de Ciències i Tecnologia

Introducció

L'objectiu d'aquest treball és fer una anàlisi de la situació actual i de les perspectives de la formació universitària dels tècnics a Catalunya. És un tema important per al futur, sobretot tenint present que, a diferència d'altres països, a casa nostra la universitat incorpora gairebé tots els ensenyaments postsecundaris. Per fer-ne l'anàlisi, cal que explicitem els ensenyaments universitaris que considerarem tècnics. En aquest treball adoptarem la classificació que utilitza el Consell Interuniversitari de Catalunya, que agrupa els ensenyaments en sis grans blocs: ciències, ciències de la salut, ciències socials, gestió i pràctica de l'esport, humanitats i ensenyaments tècnics.

Antecedents

Els estudis tècnics a Catalunya tenen els seus orígens en els ensenyaments que organitzava la Junta de Comerç de Barcelona, i estan ben documentats en

Arrels per a una universitat, d'Enric Freixa i Pedrals, editat per la Universitat Politècnica el 1986. A partir de la Llei general d'educació de 1970, es creen universitats politècniques que agrupen ensenyaments dispersos. La Llei preveia la incorporació a la universitat de les escoles dites *universitàries*, resultat de la transformació de les escoles de peritatge i d'aparelladors.

Val la pena posar de manifest en aquest punt el fet que a Catalunya la majoria dels estudis tècnics es creen per l'empenta d'iniciatives locals, que van trobar en el seu moment el suport de l'Administració central. Hi ha un cas singular, que correspon a les escoles tècniques creades per la Mancomunitat i heretades per la Diputació de Barcelona. L'Administració responsable d'alguna manera va aprofitar la tasca de suplència realitzada per estalviar-se de crear a Barcelona els estudis corresponents, que sí que es van crear a Vilanova, a Terrassa, a Manresa i, posteriorment, a d'altres llocs de Catalunya. Però és ben singular que l'Administració educativa no hagi creat mai a Barcelona una oferta d'estudis d'enginyeria tècnica industrial.

La Universitat Politècnica de Barcelona va ser creada el 1971, i en el seu si es va anar desenvolupant la major part de l'oferta universitària tècnica a Catalunya, fins que, el 1991, el Parlament va aprovar la creació de les noves universitats de Lleida, Girona i Rovira i Virgili, que, nascudes amb esperit territorial, van incorporar des de la seva creació tots els ensenyaments universitaris de les respectives demarcacions. La Universitat Autònoma de Barcelona ha anat incorporant també estudis tècnics en la seva oferta educativa. La Universitat Ramon Llull, en crear-se, va aglutinar estudis tècnics que estaven adscrits a d'altres universitats, que posteriorment ha desenvolupat i estès. Amb la reforma, la Universitat de Barcelona també ha incorporat algun ensenyament tècnic entre els que imparteix.

El Reial decret 1497/1987, del 27 de novembre, de reforma dels ensenyaments universitaris, pretén impulsar una organització cíclica flexible, amb una oferta diversificada que possibiliti canvis d'orientació dels estudiants. Neixen així titulacions només de segon cicle a les quals es pot accedir des d'algunes titulacions de primer cicle o bé després d'haver acabat un primer cicle d'una altra titulació de primer i segon cicle.

Els accessos poden ser directes o bé amb el que s'han anomenat «passarel·les», que són un conjunt de crèdits complementaris que l'estudiant ha de cursar abans d'iniciar els estudis de segon cicle. La implantació efectiva d'aquest Reial decret pel que fa als ensenyaments tècnics ha estat objecte de moltes pressions, i finalment s'ha produït amb un retard considerable i amb una timidesa extraordinària.

La situació actual

L'oferta d'estudis

Ens centrarem en els estudis de primer o bé de primer i segon cicles, que són els de més tradició, tot deixant de banda momentàniament els de només segon cicle i els de tercer cicle.

TAULA 1. *Titulacions de l'àrea tècnica. Curs 1995-1996*

Univ.	P/A	Cicle	Places	Demanda	Nom de la titulació
UPC	P	1r i 2n	380	728	Arquitectura (Barcelona)
UPC	P	1r i 2n	125	189	Arquitectura (Sant Cugat del Vallès)
UPC	P	1r	450	849	Arquitectura tècnica (Barcelona)
UdG	P	1r	110	179	Arquitectura tècnica (Girona)
UPC	P	1r i 2n	175	294	Eng. de camins, canals i ports (Barcelona)
UPC	P	1r i 2n	467	593	Eng. de telecomunicació (Barcelona)
UPC	P	1r i 2n	575	667	Eng. industrial (Barcelona)
UdG	P	1r i 2n	100	83	Eng. industrial (Girona)
UPC	P	1r i 2n	390	261	Eng. industrial (Terrassa)
UPC	P	1r i 2n	600	1.139	Eng. informàtica i eng. tècn. en inform. de gestió i de sist. (Barcelona)
UAB	P	1r i 2n	240	262	Eng. informàtica (Bellaterra)
UB	P	1r i 2n	80	168	Eng. química (Barcelona)
UAB	P	1r i 2n	30	62	Eng. química (Bellaterra)
URV	P	1r i 2n	100	80	Eng. química (Tarragona)
UdL	P	1r	40	20	Eng. tècn. agrícola en explotacions agropecuàries (Lleida)
UPC	A	1r	75	98	Eng. tècn. agrícola en explotacions agropecuàries (Barcelona)
UdG	P	1r	60	44	Eng. tècn. agrícola en explotacions agropecuàries (Girona)
UPC	A	1r	75	105	Eng. tècn. agrícola en hortofructicultura i jardineria (Barcelona)
UdL	P	1r	40	42	Eng. tècn. agrícola en hortofructicultura i jardineria (Lleida)
UdG	P	1r	90	74	Eng. tècn. agrícola en indústries agràries i alimentàries (Girona)
UPC	A	1r	75	167	Eng. tècn. agrícola en indústries agràries i alimentàries (Barcelona)
UdL	P	1r	60	62	Eng. tècn. agrícola en indústries agràries i alimentàries (Lleida)
URV	P	1r	40	53	Eng. tècn. agrícola en indústries agràries i alimentàries (Tarragona)
UPC	A	1r	100	20	Eng. tècn. agrícola en indústries agràries i alimentàries (Vic)
UdL	P	1r	40	34	Eng. tècn. agrícola en mecanització i construcció rurals (Lleida)
UPC	P	1r	60	43	Eng. tècn. de mines - explotació minera (Manresa)

TAULA 1. *Titulacions de l'àrea tècnica. Curs 1995-1996 (continuació)*

Univ.	P/A	Cicle	Places	Demanda	Nom de la titulació
UAB	A	1r	200	68	Eng. tècn. en informàtica de gestió (Santa Coloma)
UdG	P	1r	100	114	Eng. tècn. en informàtica de gestió (Girona)
UdL	P	1r	75	111	Eng. tècn. en informàtica de gestió (Lleida)
UPC	A	1r	100	63	Eng. tècn. en informàtica de gestió (Mataró)
UAB	P	1r	100	201	Eng. tècn. en informàtica de gestió (Sabadell)
URV	P	1r	140	149	Eng. tècn. en informàtica de gestió (Tarragona)
UPC	A	1r	150	15	Eng. tècn. en informàtica de gestió (Vic)
UPC	P	1r	90	129	Eng. tècn. en informàtica de gestió (Vilanova i la Geltrú)
UdG	P	1r	65	70	Eng. tècn. en informàtica de sistemes (Girona)
UdL	P	1r	75	90	Eng. tècn. en informàtica de sistemes (Lleida)
UAB	P	1r	100	230	Eng. tècn. en informàtica de sistemes (Sabadell)
URV	P	1r	140	152	Eng. tècn. en informàtica de sistemes (Tarragona)
UPC	P	1r	225	346	Eng. tècn. en obres públiques (Barcelona)
UPC	A	1r	45	16	Eng. tècn. en teixits de punt (Canet de Mar)
UPC	P	1r	65	141	Eng. tècn. en topografia (Barcelona)
UdL	P	1r	100	139	Eng. tècn. forestal en explotacions forestals (Lleida)
UdL	P	1r	40	14	Eng. tècn. forestal en indústries forestals (Lleida)
URV	P	1r	60	106	Eng. tècn. industrial en electricitat (Tarragona)
UPC	A	1r	80	222	Eng. tècn. industrial en electricitat (Barcelona)
UPC	P	1r	70	65	Eng. tècn. industrial en electricitat (Terrassa)
UPC	P	1r	75	94	Eng. tècn. industrial en electricitat (Vilanova i la Geltrú)
UAB	A	1r	180	148	Eng. tècn. industrial en electrònica industrial (Barcelona)
UPC	A	1r	170	419	Eng. tècn. industrial en electrònica industrial (Barcelona)
UdG	P	1r	110	134	Eng. tècn. industrial en electrònica industrial (Girona)
UPC	P	1r	60	87	Eng. tècn. industrial en electrònica industrial (Manresa)
UPC	A	1r	100	54	Eng. tècn. industrial en electrònica industrial (Mataró)
URV	P	1r	120	120	Eng. tècn. industrial en electrònica industrial (Tarragona)
UPC	P	1r	135	226	Eng. tècn. industrial en electrònica industrial (Terrassa)
UPC	P	1r	110	102	Eng. tècn. industrial en electrònica industrial (Vilanova i la Geltrú)

TAULA 1. *Titulacions de l'àrea tècnica. Curs 1995-1996 (continuació)*

Univ.	P/A	Cicle	Places	Demanda	Nom de la titulació
UPC	P	1r	120	100	Eng. tècn. industrial en mecànica (Manresa)
UPC	A	1r	200	519	Eng. tècn. industrial en mecànica (Barcelona)
UdG	P	1r	90	113	Eng. tècn. industrial en mecànica (Girona)
UPC	P	1r	75	176	Eng. tècn. industrial en mecànica (Terrassa)
UPC	P	1r	138	131	Eng. tècn. industrial en mecànica (Vilanova i la Geltrú)
UPC	A	1r	150	248	Eng. tècn. industrial en química industrial (Barcelona)
UPC	A	1r	45	32	Eng. tècn. industrial en química industrial (Igualada)
UPC	P	1r	60	47	Eng. tècn. industrial en química industrial (Manresa)
URV	P	1r	60	63	Eng. tècn. industrial en química industrial (Tarragona)
UPC	P	1r	80	99	Eng. tècn. industrial en química industrial (Terrassa)
UdG	P	1r	60	38	Eng. tècn. industrial en química industrial (Girona)
UPC	P	1r	75	82	Eng. tècn. industrial en química industrial (Vilanova i la Geltrú)
UPC	P	1r	50	43	Eng. tècn. industrial en tèxtil (Terrassa)
UPC	P	1r	100	284	Eng. tècn. telecomunicació - sist. de telecom. (Sant Just Desvern)
UPC	A	1r	120	17	Eng. tècn. telecomunicació - sist. de telecom. (Vic)
UPC	P	1r	60	125	Eng. tècn. telecomunicació - sist. electrònics (Manresa)
UPC	P	1r	240	204	Eng. tècn. telecomunicació - sist. electrònics (Vilanova i la Geltrú)
UPC	A	1r	100	97	Eng. tècn. telecomunicació - telemàtica (Mataró)
UPC	P	1r	20	41	màquines navals (Barcelona)
UPC	P	1r	40	77	navegació nàutica (Barcelona)
TOTAL			**9.540**	**12.677**	
URL	P	1r i 2n	150		Eng. industrial - especialitat química (Barcelona)
URL	P	1r	>230		Eng. tècn. en so i imatge (Barcelona)
URL	P	1r			Eng. tècn. en sistemes electrònics (Barcelona)
URL	P	1r			Eng. tècn. en informàtica de sistemes (Barcelona)
TOTAL			**380**		

P: centre de titularitat pròpia. A: centre de titularitat adscrita.
La demanda és la corresponent a la primera opció de juny.

La taula 1 conté, en primer lloc, els que ofereixen a Catalunya les universitats públiques i que condueixen a titulacions reconegudes. Per a cada titulació, s'inclouen les localitats en què s'oferta, la universitat de què depèn, si són propis o bé adscrits, el nombre total de places de nou ingrés per a cada curs acadèmic i la demanda del curs 1995-1996.

S'han inclòs a part les dades corresponents a la Universitat Ramon Llull, perquè, en tenir un sistema paral·lel de preinscripció, les dades de la demanda no es poden sumar.

La situació que reflecteixen les taules pel que fa a l'oferta d'estudis és la d'una oferta molt distribuïda sobre el territori, fruit de l'evolució del sistema, que ha crescut notablement en els darrers anys. L'esforç realitzat per la Generalitat de Catalunya i les universitats catalanes ha estat molt gran. La taula 2 permet comparar els valors de les places ofertes en estudis tècnics per les universitats públiques catalanes respecte a les ofertes per les universitats públiques de la resta d'Espanya, i es posa de manifest una diferència significativa. El creixement, d'altra banda, ha creat desajustos i tensions importants tant en els aspectes d'infraestructures com en els de personal.

Les titulacions reconegudes de l'àrea tècnica de primer o bé de primer i segon cicles que

TAULA 2. *Oferta d'estudis. Curs 1995-1996*

	Places ofertes de tots els estudis	**Places ofertes d'estudis tècnics**	**%**
Univ. públiques de Catalunya	39.579	9.540	24,10
Univ. públiques de la resta de l'E. espanyol	335.421	59.967	17,88

TAULA 3. *Estudis tècnics que no s'imparteixen a Catalunya. Curs 1995-1996*

Enginyeria aeronàutica
Enginyeria tècnica aeronàutica, especialitat en aeromotors
Enginyeria tècnica aeronàutica, especialitat en aeronaus
Enginyeria tècnica aeronàutica, especialitat en aeronavegació
Enginyeria tècnica aeronàutica, especialitat en aeroports
Enginyeria tècnica aeronàutica, especialitat en equips i materials aeroespacials
Enginyeria de mines
Enginyeria tècnica de mines, especialitat en instal·lacions
Electromecàniques mineres
Enginyeria tècnica de mines, especialitat en mineral·lúrgia i metal·lúrgia
Enginyeria tècnica de mines, especialitat en recursos energètics, combustibles i explosius
Enginyeria tècnica de mines, especialitat en sondeigs i prospeccions mineres
Enginyeria naval i oceànica
Enginyeria tècnica naval, especialitat en estructures marines
Enginyeria tècnica naval, especialitat en propulsió i serveis del vaixell
Llicenciatura de radioelectrònica naval
Enginyeria tècnica en disseny industrial

avui no s'ofereixen a Catalunya (taula 3) corresponen en la majoria de casos a sectors amb futurs problemàtics (enginyeries navals i algunes de mines) o bé amb demandes professionals àmpliament cobertes (aeronàutica). L'excepció la constitueix la titulació d'enginyeria tècnica en disseny industrial.

La demanda dels estudiants

És il·lustratiu analitzar la demanda dels estudiants globalment, per cada tipus d'ensenyament i per localitats, i comparar-la amb l'oferta. Tècnicament no és senzill, ja que la demanda és un concepte menys clar que l'oferta; cal distingir entre la demanda potencial i la real, i totes dues queden molt condicionades per la demografia i per la mateixa oferta: d'una banda, no es produeix demanda de places si no hi ha oferta; d'altra banda, l'oferta genera demanda, i finalment algunes característiques de l'oferta, com ara el preu de la matrícula en el cas dels centres privats, influeix molt sobre la demanda que genera. També succeeix que la demanda s'adapta a l'oferta, sobretot a causa del sistema d'assignació de places d'acord amb la qualificació de l'estudiant; és a dir, els estudiants que tenen una qualificació molt inferior a la més baixa dels estudiants que l'any anterior varen ingressar (el que s'anomena *nota de tall*) ja no expliciten la demanda. Les dades que s'inclouen corresponen, en tot cas, pel que fa a les universitats públiques, a les demandes de places realitzades en primera opció per estudiants que estan en condicions d'accedir a la universitat. Aquesta dada té l'avantatge que per cada estudiant n'hi ha una i només una, i per tant, es poden sumar.

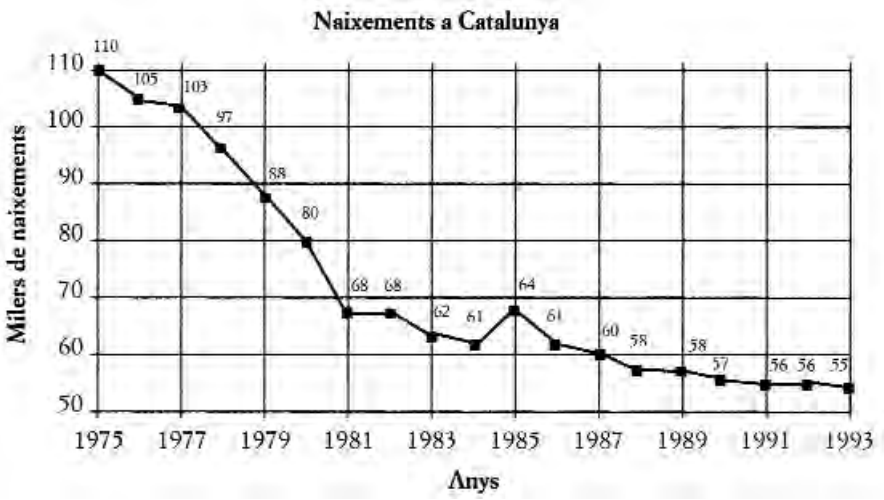
Fets aquests advertiments, i tenint per tant present que el problema es pot analitzar amb més dades i amb més profunditat, val la pena d'il·lustrar amb alguna dada condensada l'evolució de la demanda global i posar de manifest el pes de la demanda tècnica dintre del conjunt. S'observa un creixement continuat de la demanda global amb una certa estabilització de la demanda tècnica. En tot cas, el valor relatiu disminueix, tal com es demostra a la taula 4.

Abans d'extreure'n conclusions, però, cal introduir-hi un altre factor, que és el de la demografia. L'evolució del nombre de naixements a Catalunya es recull al gràfic que

TAULA 4. *Demanda en primera opció (juny) a les universitats públiques catalanes*

	Demanda tècnica	Demanda total	% D. tècn. / d. tot.
1992-1993	12.038	47.929	25,12
1993-1994	12.564	50.168	25,04
1994-1995	12.870	54.247	23,72
1995-1996	12.749	55.404	23,01

GRÀFIC

segueix. Es veu com s'ha produït una davallada molt important, que de ben segur afectarà la demanda universitària. A d'altres països europeus s'ha produït amb alguns anys d'anticipació una davallada demogràfica més o menys important, i els efectes sobre el sistema universitari han estat sempre menors que els previstos. Això és degut essencialment al creixement del percentatge de joves que accedeixen al sistema universitari. És ben cert que a Catalunya tenim ja un percentatge d'accés a la universitat relativament alt respecte del total de la població jove; però en el cas dels ensenyaments tècnics, en la demanda es produeix un fort desequilibri entre sexes, de manera que en aquests moments la Universitat Politècnica de Catalunya és la universitat d'Espanya amb una presència femenina relativa més baixa. Aquest sol fet dóna unes capacitats de creixement molt importants de la demanda d'aquest tipus d'estudis.

Per tot el que s'ha dit es fa difícil jutjar l'adequació entre l'oferta i la demanda. Cal filar prim. La taula 5 presenta un resum de l'adequació entre l'oferta i la demanda territorialitzades, per a tots els estudis universitaris i per als tècnics en particular. S'observa que, si bé els dèficits globals es produeixen al Barcelonès-Baix Llobregat i als dos Vallès, el dèficit en l'àrea tècnica es concentra molt més al Barcelonès-Baix Llobregat.

El dèficit més important es produeix en titulacions de primer cicle lligades a tecnologies de la informació i comunicacions i enginyeria tècnica mecànica, i, al meu entendre, aquest cas reclama l'adopció, amb urgència, de mesures extraordinàries.

TAULA 5. *Demanda/oferta territorialitzades. Curs 1995-1996*

	Total			Total estudis tècnics		
	Oferta	**Demanda**	**% dem./oferta**	**Oferta**	**Demanda**	**% dem./oferta**
Barcelonès-Baix Llobregat	20.068	31.515	157,04	4.182	7.253	173,43
Vallès Occidental i Oriental	8.208	12.783	155,74	1.395	1.814	130,04
Resta comarques Barcelona	3.023	2.348	77,67	2.048	1.526	74,51
Comarques de Girona	2.645	3.167	119,74	785	849	108,15
Comarques de Lleida	2.614	2.256	86,30	470	512	108,94
Comarques de Tarragona	3.021	3.335	110,39	660	723	109,55
Total	39.579	55.404	139,98	9.540	12.677	132,88

Les demandes del món del treball

El sistema universitari es caracteritza pel fet d'estar sotmès a diferents demandes. D'una banda, tenim la demanda d'estudis, és a dir, la generada pels estudiants potencials. És la que hem analitzat. De l'altra, tenim la demanda de titulats, és a dir, la generada pel món del treball. Aquesta és encara molt més difícil de mesurar que la demanda dels estudiants. Les oscil·lacions econòmiques afecten immediatament el mercat professional, i, tenint en compte que el procés de formació universitària exigeix uns quants anys, es fa difícil programar el sistema universitari basant-se en les demandes laborals, almenys pel que fa a les titulacions tècniques. S'han realitzat alguns estudis per analitzar el mercat laboral i enquestes sobre l'adequació i els desequilibris existents entre l'oferta de titulats i les demandes del món del treball. Aquesta és una font de dades. Amb aquestes dades, podríem estudiar si el sistema universitari respon adequadament o no a les demandes que genera actualment el mercat laboral. Però un sistema universitari prou ambiciós ha de servir la societat proposant-se impulsar la seva pròpia evolució i no només donant resposta a les necessitats immediates del món del treball. Aquest és, sens dubte, el repte més important del sistema universitari. Tot i que el que convé per tal de ser realment motor del desenvolupament social és encara molt més difícil d'encertar, si es vol un país industrialitzat i amb un cert grau d'independència tecnològica cal alimentar unes ofertes determinades més que d'altres. Sobre aquest punt, les úniques pautes de conducta possibles les podem obtenir, o bé de la comparació amb societats més avançades, o bé de declaracions expressament preparades per organismes que es dediquen a la prospectiva i que, per la seva actuació, s'hagin guanyat la nostra confiança. En tot cas, ateses les incerteses que es plantegen i la importància de les conseqüències que es derivarien del fet de no encertar el camí adequat, crec que cal defugir tot dogmatisme i apostar per la varietat i la diversificació. Un sistema monolític, que no permeti gaires opcions, pot ser perillós.

Malgrat tot, pel que fa a la formació, hi ha una certa coincidència sobre les característiques que convenen més als titulats tècnics, des del punt de vista de la seva adequació al món del treball que previsiblement es trobaran:

— Una primera característica és la comprensió de la cultura industrial, amb tot el que representa: valoracions econòmiques dels processos i dels mercats, comprensió de les interaccions, importància del factor humà, etc.

— Una altra característica és la capacitat de racionalitzar situacions i, en particular, de fer-ho en el plantejament de problemes complexos. Tot sovint, això comporta una certa exigència de formació multidisciplinària.

— Immediatament hem d'incloure la capacitat de trobar solucions aplicables i concretes en el camp propi. És el saber fer. Té molt a veure amb el desenvolupament del sentit pràctic i la capacitat d'innovació.

— No es pot oblidar la tenacitat i la capacitat de treball individual i en equip, la qual exigeix capacitat d'expressió i de comunicació.

— A continuació, cal considerar l'obertura cap a la formació, i finalment la capacitat d'adaptar-se a situacions incertes, assumir riscos, canvis de feina i mobilitat.

És francament difícil elaborar plans de treball d'una durada prefixada (tres anys o bé cinc anys) que donin les mínimes garanties que els qui els segueixin adquiriran una formació amb les característiques assenyalades, sobretot tenint present que el desenvolupament tecnològic de la nostra societat fa que la capacitat de racionalitzar situacions i la de trobar solucions aplicables en un camp concret exigeixen cada vegada coneixements més complexos.

A més, el ritme dels canvis tecnològics fa impossible avui dia que una persona pugui adquirir els coneixements necessaris per a tota la seva vida laboral durant el seu pas per la universitat. El reciclatge i la formació permanent són una necessitat imperiosa per al tècnic d'avui i del futur, i cal que la universitat s'adapti a aquesta nova situació:

— D'una banda, concentrant en el primer pas per les aules els aspectes formatius bàsics i els professionals necessaris per donar una primera sortida laboral als titulats, però renunciant a qualsevol temptació d'adhesivitat pel que fa als continguts professionals que hagi d'abastar un estudiant concret.

— De l'altra, preparant els estudiants amb una mentalitat oberta cap a la formació permanent i organitzant una oferta adequada per als professionals que es vulguin reciclar.

Totes les universitats catalanes estan fent esforços en aquestes direccions. En el camp dels ensenyaments tècnics, han aprofitat la reforma dels plans d'estudis per adaptar els continguts a les necessitats dels temps, han introduït graus d'optativitat en els currículums, reduint

els continguts exigits a cada estudiant, i amb diverses modalitats estan organitzant ofertes específiques per a la formació permanent i el reciclatge dels professionals.

L'oferta de titulats

Els titulats constitueixen un dels productes que el sistema universitari subministra a la societat. En fer-ne una anàlisi, hem de considerar separadament els aspectes qualitatius i els quantitatius.

L'anàlisi qualitativa és complexa, però la realitat és que els nostres titulats tècnics gaudeixen d'un dels graus d'acceptació més elevats del mercat laboral i que la seva taxa de desocupació és la més baixa entre els titulats universitaris. D'altra banda, els darrers anys s'ha generat una certa mobilitat universitària, promoguda per la Unió Europea, que permet comparar els estudiants de diferents llocs, i els tècnics surten força ben situats en aquestes comparacions. Centrant-nos en les característiques esmentades en l'apartat anterior, probablement els problemes més importants pel que fa a la formació tenen a veure amb les pràctiques dintre i fora de la universitat, les capacitats d'expressió i els coneixements d'idiomes, i la capacitat d'adaptar-se a situacions incertes i d'assumir riscos.

Pel que fa a l'anàlisi quantitativa, hem de dir que el valor absolut global és baix, i aquest fet pot representar dificultats per a la competitivitat del sistema productiu, ja que la comparació amb altres països ens deixa força malament. Si analitzéssim les edats dels titulats i la durada real de la carrera per als que es titulen, veuríem que és molt llarga i que, en general, els estudiants es titulen molt grans. D'altra banda, si bé és cert que tenim una taxa d'escolarització universitària global relativament alta i una proporció d'estudiants tècnics universitaris comparable a la d'altres països, també ho és que, a casa nostra, el sistema universitari és pràcticament l'únic sistema d'ensenyament postsecundari.

La realitat és que el nostre sistema universitari genera pocs titulats tècnics, i aquest és un problema de primera magnitud però que no té solucions fàcils ni senzilles. En tot cas, les institucions universitàries se n'han començat a preocupar, i ja s'han pres algunes mesures que comencen a donar resultats.

Com que no puc pas pretendre de fer una anàlisi detallada de la situació, però tampoc no puc deixar de fer referència al que, tal com he dit, entenc que constitueix un problema de primera magnitud del nostre sistema universitari, em limitaré a fer algunes consideracions sobre els aspectes que em semblen més rellevants. En fer aquestes consideracions, separaré les que es poden fer sobre els estudiants de les que es poden fer sobre el sistema.

Pel que fa als estudiants, s'ha de dir abans de tot que, en general, els estudis tècnics tenen bons estudiants. L'atractiu d'aquest tipus d'estudis, la competitivitat del nostre sistema d'accés i la manca de places fa que els estudiants que hi accedeixen estiguin en general entre els que han obtingut millors qualificacions en la secundària. No obstant això, la preparació prè-

via no és gens uniforme; n'hi ha molts que han obtingut la qualificació necessària gràcies a bons resultats globals, però també n'hi ha que l'han aconseguida amb resultats descompensats, i d'aquests, alguns han tingut bons resultats en les matèries dites *científiques*, i d'altres, en aquestes mateixes matèries, els han tingut dolents.

En els estudis de cicle curt, es reserva un percentatge de les places per a estudiants provinents de la formació professional, que tenen una formació molt diferent de la que tenen els estudiants provinents del batxillerat, que són la majoria. D'altra banda, la manca de places fa que alguns dels estudiants accedeixin a estudis pels quals estan poc motivats, i la manca de motivació és un factor molt determinant del fracàs escolar.

Sobre el sistema universitari, la primera consideració a fer és que el sistema actual no està dimensionat per donar sortida al flux d'estudiants d'entrada. De fet, el sistema estava dimensionat per un flux molt inferior. Això és probablement cert per a tot el sistema, però és especialment greu per als ensenyaments tècnics. Fins als anys setanta el sistema incorporava procediments selectius que regulaven el flux. Al començament dels setanta els procediments selectius varen desaparèixer o es varen diluir i alhora es va produir un increment molt important de la demanda que el sistema va anar absorbint. La universitat es va massificar. Fins al curs 1986-1987 no s'autoritza la limitació del nombre de places d'entrada, i quan això es fa, els límits s'estableixen segons els últims valors de les entrades, que en la majoria de casos havien desbordat completament la capacitat real dels centres. Els esforços que durant els darrers anys ha fet l'Administració s'han centrat essencialment a obrir nous centres i crear noves places; mai no s'han esmerçat recursos específics per dimensionar adequadament les instal·lacions pel flux d'entrada establert. Això ho han hagut d'anar fent, com han pogut, les universitats. El procés no ha acabat encara.

Hi ha d'altres fets estructurals que també influeixen negativament sobre el flux dels estudiants en els estudis tècnics. Un d'aquests fets és la sobrecàrrega de molts plans d'estudis, sobretot els no reformats, poc pensats com un programa de treball realitzable per un estudiant durant un cert període de temps prefixat. Alguns d'aquests plans, per exemple, estaven constituïts per cursos amb trenta-sis hores de classe per setmana.

En alguns casos, l'augment de la professionalitat del professorat universitari i l'increment de la dedicació que s'ha produït en els darrers anys ha provocat un enduriment en els nivells d'exigència o un increment en la càrrega de treball dels estudiants. El mateix efecte ha produït la incorporació al sistema de noves generacions de professors joves.

També té una influència important sobre el flux d'estudiants el nombre de matèries que constitueixen els cursos, tradicionalment molt més elevat en els estudis tècnics que en d'altres estudis universitaris. Lligat amb aquest fet, el sistema d'avaluació té una importància decisiva. Si el que s'avaluen són assignatures independents i qui fixa el nivell en cada cas ho fa sense una visió del conjunt de matèries que l'estudiant cursa simultàniament, la carrera universitària esdevé per a l'estudiant una veritable cursa d'obstacles sense gaires garanties de racionalitat.

Tal com he dit abans, però, a Catalunya, tant les universitats com l'Administració han pres consciència d'aquests problemes i s'estan aplicant, amb èxit, mesures per millorar el flux i incrementar el nombre de titulats i la seva adequació.

Els costos

En els apartats anteriors hem repassat els aspectes més rellevants de l'oferta i la demanda del sistema universitari català pel que fa a la formació de tècnics. Sembla raonable que ens preguntem ara pels costos que, per a la societat catalana, representa mantenir aquest sistema. És un tema important i delicat, ja que el mateix càlcul de costos es pot fer de diverses maneres i, per tant, pot ser objecte de discussió.

En el cas d'una universitat privada, els preus de les matrícules els podem prendre com a indicadors dels costos. En les universitats públiques ja no és així. En els estudis tècnics, l'import de les taxes que ha d'abonar realment un estudiant per un curs és al voltant de cent mil pessetes.

La UPC, aquest any, en la matrícula de cada estudiant ha indicat el cost real dels estudis, calculat com a cost mitjà, és a dir, sense fer distincions entre uns estudis i altres. Aquesta és, doncs, una dada que ens pot servir. Per a un estudiant que es matriculi per primer cop de setanta-cinc crèdits, que correspon normalment a un curs complet, el cost és de 558.750 ptes. Comparat amb els costos dels sistemes del nostre entorn europeu, aquest valor és realment un valor baix.

Fins i tot pot sorprendre que amb valors d'aquest ordre s'aconsegueixi el nivell de qualitat propi dels nostres titulats. No ens hem d'enganyar: el sistema forma bons professionals amb un cost per estudiant relativament baix, però només ho aconsegueix en un percentatge d'estudiants també relativament baix i amb un nombre d'anys relativament gran. Mantenir el sistema funcionant així comporta unes condicions de treball dures, tant per al personal de la universitat (estudiants, professorat, personal d'administració i serveis) com per a les estructures universitàries (unitats estructurals, òrgans de govern, de representació i de gestió). Al meu entendre, és sobretot el convenciment de la comunitat sobre la transcendència de la tasca que pot fer el sistema universitari i la il·lusió per la que s'entén que ha de fer, el que fa possible la realitat que ara tenim.

Reptes de futur

En plantejar-nos els reptes de futur del nostre sistema, hem de considerar tant aquells que neixen de les mancances existents respecte d'altres sistemes com els que sorgeixen de l'anàlisi prospectiva del futur.

Els primers, és a dir, els que es deriven de la necessitat de superar les diferències en els punts de partida, són més fàcilment objectivables, mentre que els que es dedueixen de l'anàlisi prospectiva del futur ho són menys. En aquest apartat intentaré explicitar els que, al meu entendre, són els més importants, sigui quin sigui el seu origen.

En els apartats anteriors ja hem parlat de la migradesa del nombre de titulats i de com aquest fet ha de ser considerat un problema, i la seva solució, un dels reptes de futur. També hem analitzat alguna circumstància que es pot veure com a causa de la situació i sobre la qual cal actuar, com ara el dimensionament dels centres, la sobrecàrrega dels plans d'estudis, els sistemes d'avaluació i alguna altra.

Hem parlat també de la conveniència de millorar el trànsit des de l'ensenyament secundari, buscant una adequació mútua que millori la situació actual. Caldria millorar l'orientació en l'etapa final dels ensenyaments secundaris i alhora millorar l'acollida dels estudiants en el sistema universitari. En el cas dels ensenyaments tècnics, és especialment preocupant la situació de trànsit actual dels estudiants que provenen de formació professional. La posada en marxa d'ensenyaments professionals postsecundaris no universitaris és també una qüestió molt important per al país que caldria coordinar amb l'oferta universitària.

Incrementar la presència, la qualitat i la importància de components formatius pràctics en els plans d'estudis és, al meu entendre, un altre repte de futur. Cal fer-ho dotant millor i valorant més els laboratoris i tallers de la universitat, i també incrementant les relacions amb objectius docents del sistema universitari amb el món del treball. Per això, cal una sensibilització i una obertura mútues de la universitat i de les empreses i institucions que puguin col·laborar donant suport a activitats formatives diverses, com ara visites, pràctiques, desenvolupament de projectes, etc.

Mantenir o incrementar la qualitat dels tècnics titulats que actualment genera el sistema és un altre repte important. En parlar de l'estructura de costos hem parlat de com aquesta se suporta en unes condicions de treball dures, tant per a les persones com per a les estructures; cal millorar la situació actual i impedir que el desencís envaeixi les unitats; si l'esforç col·lectiu disminuís, la qualitat se'n ressentiria immediatament. Canviar la situació tot mantenint la il·lusió del col·lectiu universitari, no solament per a la tasca que està realitzant sinó per afrontar els canvis necessaris, és un dels reptes de futur més grans del sistema actual.

Aconseguir un sistema de formació universitària de tècnics més versàtil que l'actual és un altre repte de futur. Cal diversificar i multiplicar les opcions dintre dels currículums tradicionals, però també amb la introducció de noves titulacions que permetin escollir lliurement enfocaments diferents, generalistes, especialitzats, etc. En relació amb aquest punt, probablement tindran un paper important en un futur més o menys immediat les noves titulacions de segon cicle que s'han creat o que es puguin crear amb la reforma d'ensenyaments. És cert que en el camp tècnic se n'han creat poques, però Catalunya no hauria de renunciar a cap.

Introduir la dimensió europea en els programes de formació i establir relacions intenses amb altres centres europeus creant fluxos significatius d'intercanvi d'estudiants és un altre repte. També ho són potenciar un bon sistema de formació permanent paral·lel, complementari del de formació inicial, i aconseguir el reconeixement del doctorat com una formació per a la recerca amb transcendència en el món laboral i no només en el món universitari.

Un altre repte és la incorporació, com a objectius formatius, de nous valors com ara la responsabilitat social dels tècnics, l'ètica en l'ús de la tecnologia, la sostenibilitat del desenvolupament, la solidaritat resultant de la presa de consciència dels desequilibris a escala mundial, la consciència de globalització de l'economia i el respecte pel medi ambient.

Si, com diu Peter Drucker, anem cap a una societat del coneixement, la formació tindrà un paper encara més important del que ha tingut fins ara en el desenvolupament dels països. La competitivitat del sistema productiu està molt lligada a l'ús eficient de la tecnologia, i aquest a la formació universitària dels tècnics.

Però els sistemes universitaris també els podem veure com a subsistemes alternatius que competeixen entre ells. En aquest sentit, un sistema universitari competitiu constitueix una infraestructura fonamental per al progrés d'un país. Aconseguir que la societat prengui consciència d'aquesta situació és un dels reptes més importants del sistema universitari català en els moments actuals.

Involucrar el mateix sistema en una dinàmica de canvi s'ha demostrat que és una de les estratègies més eficients per impulsar millores importants en les organitzacions. Per aconseguir-ho, cal una presa de consciència de la situació de partida, dels objectius finals i dels passos immediats que es poden fer en un moment determinat, per part dels possibles agents del canvi de l'organització. És el procés que s'ha anomenat *avaluació de la qualitat.* Posar-lo en marxa pot generar tensions més o menys importants, però també pot incrementar l'autoestima i la identificació de la institució amb els seus propis objectius. En tot cas, cal veure-ho com un procés de millora protagonitzat per la mateixa institució en un ambient de confiança en les seves pròpies capacitats sota els auspicis de qui té la responsabilitat última sobre l'organització. Algunes institucions universitàries ja s'han involucrat en sistemes d'avaluació de la qualitat. Crec que fer-ho és un altre dels reptes del sistema català en un futur immediat.

Reflexió final

He pretès fer unes consideracions sobre la formació universitària dels tècnics a Catalunya tot exposant alguns fets i intentant fer previsions sobre el futur.

L'actuació de les persones influeix sobre el que passarà. Pot ser una influència casual, o bé una influència buscada i volguda. En aquest darrer cas, diem que fem política. Per fer-la

d'una manera eficient cal analitzar la situació de partida, tenir clars els objectius i aplicar els mitjans necessaris per aconseguir fer-los realitat. Seria irresponsable pretendre influir sobre el futur sense fer una anàlisi del present, com també ho seria intentar fer-ho sense tenir clars els objectius que es volen assolir. Però no es pot influir gaire sobre el futur només fent anàlisis de dades i prospectives. Per fer política eficientment, cal posar-hi mitjans.

Espero que aquestes consideracions hagin deixat clar que sobre la formació universitària dels tècnics a Catalunya es pot fer política. Crec sincerament que val la pena fer-la, que el país ho necessita i s'ho mereix.

Consideracions sobre l'onomàstica

Discurs llegit el 16 de setembre de 1996
en la sessió inaugural del curs 1996-1997

Josep Moran i Ocerinjauregui
Membre de la Secció Filològica

Sembla que, a hores d'ara, ja no hi ha dubte sobre la importància lingüística dels noms propis com a elements identificadors de caràcter individual, si bé és cert que no hi ha hagut gaire recerca teòrica recent en relació amb l'onomàstica, malgrat que l'interès humà envers aquesta mena de noms és molt antic. Només cal obrir el primer llibre de la Bíblia, el Gènesi, per poder palesar aquest interès primitiu, reflectit sobretot en les etimologies a què fa referència. I, de fet, la major part dels estudis onomàstics es refereixen a l'etimologia dels noms propis que tenen un caràcter històric, ja siguin topònims o antropònims. Però el significat d'un nom propi no és pas el sentit etimològic d'origen, sinó la realitat sincrònica i actual que denominen. En aquest sentit, crec que la millor definició des del punt de vista lingüístic és encara la tradicional, que remunta a Dionís el Traci, segons la qual els noms substantius es divideixen en dues categories, els comuns o apel·latius, que expressen una idea general, i els noms propis, que designen una idea individual. Aquesta doctrina és la que apareix en la gramàti-

ca dita «de Port-Royal»; així, en el capítol III d'aquesta obra, sota l'epígraf «Des noms propres & appellatifs on genereaux»,[1] figuren les definicions següents:

> Les hommes ont eu besoin de noms differents pour ces deux differentes sortes d'idées.
>
> Ils ont appellé *noms propres* ceux qui conviennent aux idées singulières, comme le nom de *Socrate,* qui convient à un certain Philosophe, appellé Socrate; le nom de *Paris* qui convient à la ville de Paris.

A casa nostra aquesta és la doctrina que recullen també, per exemple, Ullastra,[2] Ballot,[3] Balmes,[4] Amengual[5] i Forteza.[6] Posteriorment s'hi va referir el filòsof anglès John Stuart Mill, segons el qual un nom propi és només «una marca sense significat», i com que ell identifica la significació amb el terme *connotatiu,* considera consegüentment els noms propis amb el terme oposat, és a dir, *no connotatius* o *denotatius,* prenent aquests adjectius en el seu valor filosòfic.[7]

Aquest concepte del nom propi d'origen filosòfic ha estat recollit per altres lingüistes teòrics com Lyons, el qual afirma, ni més ni menys, que els noms propis manquen de sentit.[8] Des del punt de vista lingüístic, aquesta teoria em sembla poc adient, puix que un nom propi, com qualsevol element lingüístic de la primera articulació, constitueix un signe lingüístic, és a dir que posseeix un significant i també un significat, que designa una individualitat, el qual és, doncs, de caràcter diferent del significat d'un lexema o d'un morfema, però que al capdavall és un significat, no pas un element fonètic buit de sentit. Aquestes consideracions filosòfiques, però, han passat també a algunes obres recents, en què el nom propi és definit com a nom invariable que designa una persona, un país, una època, etc., en particular, sense aportar-ne una informació significativa. No veig clar com, lingüísticament,

1. A. Arnauld i C. Lancelot, *Grammaire generale et raisonnée (1660),* reimpr., Ginebra, Slatkine Reprints, 1972, p. 35.

2. Josep Ullastra, *Grammatica cathalána* [c. 1743], edició a cura de Montserrat Anguera, Barcelona, Biblograf, 1980, p. 42-43.

3. Josep Pau Ballot, *Gramatica y apologia de la llenga cathalana* [presentada el 1814], edició a cura de Mila Segarra, Barcelona, Altafulla, 1978, p. (4) i (5).

4. J. Balmes, «Gramática general o filosofía del lenguaje», a *Curso de filosofía elemental,* Barcelona, 1847, p. 81.

5. Juan J. Amengual, *Gramática de la lengua mallorquina,* Palma de Mallorca, Imprenta de J. Guasp, 1835, p. 21-22.

6. Tomàs Forteza y Cortès, *Gramática de la lengua catalana,* Palma de Mallorca, 1915, p.159.

7. Veg. Stephen Ullmann, *Semantics,* Nova York, 1962. [Traducció castellana, *Semántica,* Madrid, Aguilar, 1965, p. 81-90.]

8. John Lyons, *Semantics,* Cambridge, Cambridge University Press, 1977. [Traducció castellana, *Semántica,* Madrid, Teide, 1982, p.189 i 207-208.]

un nom pot alhora «designar» i no aportar «una informació significativa», però potser el problema és estrictament terminològic.

Cal dir que, recentment, aquesta qüestió ha estat considerada també des d'un punt de vista més lingüístic, en la *Grammaire méthodique du français,* en què s'afirma que «le "sens" d'un nom propre ordinaire réside dans le mode de la désignation qu'il opère».[9]

Però independentment de les elucubracions filosòfiques sobre l'essència del nom propi, de caràcter més o menys racionalista, no és fàcil de trobar referències d'aquests noms ni de llur abast ni en les obres lingüístiques de caràcter general ni en les gramàtiques descriptives. Per exemple, no s'esmenta el nom propi ni en el *Cours* de Saussure[10] ni en el *Language* de Sapir.[11] Les gramàtiques catalanes més recents, que generalment tenen un caràcter molt descriptiu, no solen fer gaires al·lusions als noms propis, encara que solen incloure noms d'aquesta mena en l'exemplificació.

Per exemple, Pompeu Fabra, que s'havia referit a la grafia dels noms propis en algunes «converses»,[12] de tipus pràctic, no es refereix explícitament al caràcter d'aquests noms fins a la seva gramàtica dita «pòstuma»,[13] en què recull les definicions tradicionals.

Si els noms propis poden significar qualsevol individualitat, sembla que no hi ha límit substancial o essencial per a determinar un element individual real o ideal que no siguin les pròpies limitacions humanes. Dins aquest camp pràcticament il·limitat, les classificacions poden ésser múltiples, segons els criteris que hi apliquem. Una classificació possible seria entre elements individuals animats i inanimats. En el camp dels animats, s'inclouen, és clar, els noms de persona humana, antropònims; però també hi entren els noms d'animals i potser també els de vegetals, com podrien ésser els dels arbres assenyalats que en disposin. En el camp dels inanimats, en primer lloc els de lloc o geogràfics (topònims i corònims), però també el d'objectes de caràcter mòbil (locomotores, vaixells, per exemple) o immòbil (edificis, campanes); i fins i tot el d'entitats i persones jurídiques i marques diverses.

Culturalment, les classes més importants de noms propis són els de persona i de lloc, que junt amb els d'entitats de caràcter històric o institucional són els que solen aparèixer preferentment en els reculls o diccionaris que inclouen aquests noms, sovint anomenats «enciclopèdics».

9. Martin RIEGEL, Jean-Cristophe PELLAT i René RIOUL, *Grammaire méthodique du français,* París, Puf, 1994, p. 176.

10. Ferdinand de SAUSSURE, *Cours de linguistique general,* 3a ed., 1931. [Traducció catalana, *Curs de lingüística general,* Barcelona, Ed. 62.]

11. Edward SAPIR, *Language: An Introduction to the Study of Speech,* 2a ed., Nova York, 1949. [Traducció catalana d'Hortènsia Curell, *El llenguatge: Introducció a l'estudi de la parla,* Barcelona, Empúries, 1985.]

12. Pompeu FABRA, *Converses filològiques,* a cura de S. Pey, vol. VI, Barcelona, Barcino, 1955, § 357-366, p. 68-78.

13. Pompeu FABRA, *Gramàtica catalana,* Barcelona, Teide, 1956 [cito la 7a edició, 1977], § 25, p. 18-19.

Una altra classificació possible, concurrent amb l'anterior, és la d'endògens i exògens, és a dir, respectivament, els que són formats en una llengua determinada o s'hi han adaptat, i els noms propis d'origen forà que no hi han estat adoptats. Pel que fa als endògens, també podem distingir entre els mots tradicionals i els mots savis, com en el cas dels noms comuns.

Cal dir que el significat d'un nom propi, com hem dit, almenys sincrònicament, és la realitat o ens individual que denomina, que és la que sol aparèixer en els diccionaris enciclopèdics a què ens hem referit, no pas el significat que aquest nom podia tenir abans d'esdevenir nom propi, és a dir, l'etimologia. Per exemple, el topònim Molins de Rei fa referència a un municipi, no pas a uns molins, encara que es mantingui el significant d'origen. En el cas dels noms de lloc històrics, hem de tenir en compte que hi ha hagut una transformació del significat del signe lingüístic en el pas del nom comú al nom propi.

Això ens porta a dues consideracions en relació, almenys, amb els topònims: llur estabilitat i el fet que ja no es puguin traduir com si fossin noms comuns. Respecte de l'estabilitat, un topònim tendeix a fixar-se i a romandre, independentment del fet que els elements que l'hagin format desapareguin o no com a noms comuns. Per aquest motiu, en els territoris de poblament antic els noms de lloc, incloent-hi els hidrònims, solen reflectir estats lingüístics pretèrits, és a dir que esdevenen veritables fòssils lingüístics que posseeixen un valor històric considerable. Respecte de les traduccions dels noms propis, no és correcte, com hem dit, traduir-los com si fossin noms comuns, és a dir que no podem traduir *Vilafranca* per *Villafranca* o *Villefranche* en el cas d'un topònim català, però sí que és possible que un topònim o corònim tingui formes diferents en altres llengües corresponents a cultures amb les quals hi hagi hagut una relació històrica, com és el cas, per exemple, de *Londres, Suïssa* o *Terol* en català. Aquestes formes no es poden considerar exògenes en la nostra llengua, encara que corresponguin a llocs o territoris externs. Una altra qüestió diferent és la de la transliteració o adaptació fonètica de topònims exògens, com pot ésser el cas de *Moscou* o *Teheran.* Encara que pugui haver-hi dubtes de classificació en algun cas, conceptualment la distinció sembla clara.

Com ja hem dit abans en el cas dels països, com el nostre, de poblament antic i d'història llarga, aquesta sol ésser ben reflectida en la toponímia. No solament aporten una informació científica, lingüística i humana considerable, i per aquest motiu s'han dedicat i es dediquen molts lingüistes a l'estudi etimològic i diacrònic d'aquests noms, sinó que també posseeixen un valor estètic considerable; i, en aquest sentit, ha estat considerada la toponímia com a «poesia fòssil».[14]

14. L'expressió fou creada per Benjamin W. DWIGHT, *Modern Philology: Its discoveries, history and influence*, 3a ed., Nova York, 1865, p. 338: «Etimology is foss poetry, philosophy and history combined»; represa per J. BALARI Y JOVANY, *Poesía fósil*, Barcelona, 1890 (obra reproduïda a J. BALARI I JOVANY, *Escrits filològics*, a cura de Pere Quetglas, Barcelona, Altafulla, 1990, p. 301-379; veg. també l'«Estudi preliminar» de P. Quetglas, p. 27).

Nosaltres tenim la sort de posseir una toponímia rica, no solament quant al valor cultural a què ens hem referit, sinó també quantitativament, és a dir que posseïm una gran densitat de noms en la toponímia tradicional. Els repertoris de topònims publicats reflecteixen bé aquesta riquesa. N'és una mostra el recull suara publicat per Ramon Amigó, *Siurana de Prades,*[15] en què, en un terme avui bastant despoblat, aplega no menys d'un miler de topònims.

Però no ens penséssim que tots els països presenten aquesta riquesa. N'és una mostra el Canadà, i més concretament el Quebec, on la Comissió de Toponímia ha d'assumir el problema d'haver de denominar els llocs corresponents a grans zones despoblades, és a dir, de la creació de noms geogràfics. Com que es tracta d'una tasca cultural molt delicada, hi posen molta cura, ben reflectida en els mots següents:[16]

> La Commission accorde une importance particulière à la qualité de la toponymie en s'efforçant de faire prendre conscience aux citoyens et aux autorités responsables de la dénomination des lieux et des voies de communication du caractère hautement symbolique de tels baptémes, qui consistent en quelque sorte à donner une âme, une touche d'éternité aux lieux nommés.
>
> À cette fin, elle souligne le souci que l'on doit avoir d'éviter les noms banals, hybrides, péjoratifs, grossiers, commerciaux ou répétitifs et de s'inspirer plutôt de l'histoire local ou du milieu naturel.

Cal dir que aquestes recomanacions són ben oportunes també per a nosaltres, no solament en la formació dels nous topònims que el desenvolupament de la societat requereix, sinó sobretot per tal d'evitar que noms nous de caràcter banal, híbrid, pejoratiu, groller o comercial substitueixin la toponímia genuïna. Aquest fenomen, dissortadament, va ocórrer sovint en les anomenades «urbanitzacions» que van sorgir descontroladament al final del règim anterior, i que han contaminat greument la toponímia catalana. En donem una mostra, una petita mostra, d'aquests noms «impropis»: no solament el nom banal de *Selva Negra Catalana* substitueix el de Can Campderrós, a Vallirana (Baix Llobregat), sinó que d'altres com *Gaggioli* (Alella), *Los Olivos* (Begur), *Pine Beach* (Gavà), *Risuenyo* (Gualba), *El Condado de Jaruco* (Lloret de Mar), *Azahara* (Mont-roig del Camp), *Miami Platja* (Mont-roig del Camp), *El Rastrillo* (Roses), *El Cortijo* (Roses), *Doctor Vázquez* (Santa Eulàlia de Ronçana), *King Parc* (Sils), *Niagara Parc* (Tordera), *El Borriguito* (Vandellòs) o *Nirvana* (el Vendrell) contaminen la nostra toponímia, i no els hauríem d'oficialitzar de cap manera.

Caldria, en aquest sentit, realitzar una tasca ecològica, com es fa en altres aspectes del medi natural, a fi d'anar bandejant aquesta brutícia i de restituir la toponímia genuïna.

15. Ramon AMIGÓ I ANGLÈS, *Siurana de Prades*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1995 (Treballs de l'Oficina d'Onomàtica, I).

16. Commission de Toponymie, *Objectifs et politique de la Commission,* Quebec, [s. d.], p. 5.

També cal que les vies urbanes noves que sorgeixin per l'eixamplament de les nostres poblacions respectin i perpetuïn la toponímia existent. Està bé d'honorar els nostres personatges il·lustres dedicant-los carrers i places públiques, però és convenient que la toponímia històrica genuïna també aparegui reflectida i conservada, i que no sigui substituïda del tot. Aquesta és una recomanació adreçada a les nostres autoritats municipals, que són els qui tenen la potestat de denominar aquestes vies, i particularment a l'Ajuntament de Barcelona.[17]

Per sort, com dèiem abans, disposem d'una densitat gran de topònims tradicionals. No hem de recórrer gaire, doncs, a la formació de noms, sinó que basta gairebé sempre de respectar els que tenim. És una sort de disposar d'un patrimoni tan ric i suggestiu, que a vegades sembla que no valorem prou, el qual, no solament ens aporta una informació valuosa, sinó que ens estalvia la feina d'haver de crear noms nous. En aquest sentit, podem reportar també l'experiència del Quebec, on han de recórrer a diferents procediments per a la denominació adequada dels llocs corresponents a grans extensions despoblades. Els criteris que segueixen són els següents —suposem que d'acord amb un ordre de prioritats—:

1) «Recyclage de toponymes», particularment dels noms amerindis.

2) «Localisation de lieux, d'objets et de personnages fictifs» extrets «du monde de la littérature, des autres arts, de la tradition orale ou de la mythologie, ou encore des fragments d'oeuvres artistiques transformés en spécifiques toponymiques».

3) «Traduction de toponymes ou expression de leur signification», consistent «à utiliser la traduction ou la signification de toponymes ou de spécifiques toponymiques pour former d'autres noms géographiques».

4) «Inspiration du milieu», de caràcter descriptiu.

5) «Désignation commémorative» d'un fet o d'algun personatge històrics, que, com en el cas de les nostres vies urbanes noves, és el procediment més freqüent.

6) «Différenciation par ajout de déterminatifs» aplicats a topònims ja existents.

7) «Emprunt d'éléments spécifiques caractéristiques d'une région», que consisteix a estendre un topònim ja existent per a la denominació d'un element pròxim.

8) «Utilisation de systèmes thématiques de noms», com l'aplicació de noms de vaixells enfonsats en la toponímia costanera.

9) «Combinaison inédite (automatique ou manuelle) de radicaux, de préfixes et de suffixes», procediment artificial en què, però, «[l]'indication de thèmes à respecter et les exigences du génie de la langue balisent le choix des constituants».

17. Veg. Josep MORAN, «La preservació de la toponímia antiga en el terme de Barcelona», a *Estudis d'onomàstica catalana,* Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995, p. 111-117.

10) «Juxtaposition de noms ou de spécifiques toponymiques», consistent a «regrouper dans un seul toponyme des spécifiques toponymiques ou d'autres noms propres distincts, et à réunir ces constituants par le trait d'union ou le tiret».

11) «Choix arbitraire de noms existants», propis o comuns.

12) «Transposition en séquence prononçable d'une caractéristique exclusive au lieu à nommer», que poden ésser les coordenades geogràfiques «à l'aide de lettres et avec une combinaison de consonnes et de voyelles qui rend l'expression codée prononçable».

13) «Anagramme», com *Karakasoum,* de *Kamouraska.*

14) «Utilisation de signes numériques, alphabétiques ou alphanumériques», amb resultats com *Central LG Trois.*

15) «Acronyme» consistent a formar «des noms géographiques à l'aide de groupes de lettres ou de syllabes empruntés à des mots différents (*Arvida,* d'après Arthur Vining Davis)».

16) «Inversion», amb resultats com *Sirap,* inversió de *París.*[18]

Però si bé nosaltres no cal que recorreguem a aquests artificis, sí que hem de tenir cura de la nostra toponímia, preservant-la i mantenint-la amb dignitat, com ho fem amb els altres béns culturals, mobles i immobles. I per a preservar-la, cal, en primer lloc, conèixer-la, és a dir recollir-la i inventariar-la convenientment, perquè la major part dels noms de lloc corresponen a la toponímia menor, és a dir que són noms de lloc que no corresponen a nuclis organitzats de població, sinó que designen algun element del paisatge, els quals només són coneguts pels que freqüenten els indrets, i generalment són transmesos per via oral. Aquesta recerca és urgent, puix que amb les transformacions socials recents, que fan que desaparegui del camp la població que coneixia per tradició aquests noms, correm un gran risc de perdre aquesta riquesa toponímica si no es recull oportunament.

Un requisit de tot recull adient és el de la localització cartogràfica dels topònims, a fi de poder situar-los convenientment. Per la meva experiència en aquesta activitat, us puc assegurar que un recull que es limiti a una llista és una feina incompleta i poc útil, en no poder precisar el lloc designat. La cartografia antiga emprava unes escales gràfiques que no permetien la inclusió de tota la toponímia existent; per exemple, els mapes de l'antic Instituto Geográfico y Catastral. Les tecnologies modernes, que poden disposar de fotografies aèries com a base inicial, permeten de confeccionar mapes a una escala suficient (d'1: 5.000 a 1:10.000) que permeten la recollida i localització de pràcticament la totalitat de la toponímia.

La generalització d'aquests mapes esdevé la gran oportunitat de recollida dels nostres topònims. Però aquesta és una tasca delicada i complexa que s'ha de realitzar de manera escaient; tradicionalment, els organismes, generalment públics, encarregats de la realització i

18. Gouvernement du Québec. Commission de Toponymie. *Note Toponymique,* núm. 12, [s. d.].

edició de mapes han prestat més atenció a la qualitat de la cartografia, que era considerada l'element més important, que no pas a la feina de recollida de topònims, que solia ésser a càrrec dels mateixos topògrafs o geògrafs, els quals no posseïen una formació lingüística suficient. En aquest sentit, hem de dir que els mapes fets per i per a excursionistes solien o solen tenir una millor qualitat toponímica, tant de recull com de correcció; i també direm que fóra ben oportú que aquesta no fos, com fins ara, una tasca anònima, és a dir que convindria que figuressin en els mapes els noms de les persones que han realitzat els treballs onomàstics.

Actualment existeix una major conscienciació de la necessitat de correcció toponímica en la cartografia, però sovint la tasca de recollida de topònims és supeditada als processos de producció cartogràfica, de manera que aquesta recollida es fa a vegades de manera apressada i per persones que no tenen la preparació lingüística suficient per a realitzar la feina de camp, de manera que hi apareixen defectes per error o omissió, encara que les llistes de camp siguin revisades en gabinets de correcció. És, doncs, ben oportú que els serveis i instituts cartogràfics tinguin també un afany de perfecció en el camp de la toponímia i hi dediquin els mitjans materials i humans necessaris.

Per sort, sembla que en la nostra àrea lingüística aquesta feina es troba ben encaminada. Així, a més de la feina que realitza a Andorra el Departament de Cartografia i Toponímia del Ministeri d'Ordenament Territorial, i al Principat de Catalunya l'Institut Cartogràfic de Catalunya, també al País Valencià s'ha iniciat una tasca semblant a través de la Conselleria d'Educació i Ciència, que tots desitgem que arribi a bon port. I fins al Rosselló, on els condicionaments politicolingüístics són ben peculiars, es realitza aquesta tasca de normalització toponímica sota la direcció de Joan Becat, membre d'aquesta casa. No podem deixar de referir-nos al fet que a les Illes, on l'interès per la preservació i la correcció toponímiques és tradicional, ha estat creat suara el Gabinet d'Onomàstica de la Universitat de les Illes Balears, que continuarà aquesta activitat. A l'Alguer, mercès a la dedicació benemèrita de Rafael Caria,[19] aquesta feina ja ha estat realitzada.

Un altre problema és el de la forma ortogràfica dels topònims. En principi, no hi ha una norma diferent de la que regeix per als noms comuns, excepte que la lletra inicial dels noms propis sempre és amb majúscula. És a dir, que la grafia ha de reflectir, en primer lloc, la pronúncia actual genuïna, i que en els casos de neutralitzacions fonètiques cal tenir en compte les formes més antigues documentades, anteriors a les neutralitzacions corresponents, i l'etimologia. El problema es presenta tècnicament quan no disposem de documentació antiga, i no ens podem refiar d'una hipòtesi etimològica, perquè l'etimologia popular interfereix sovint en l'evolució dels topònims. En aquests casos, hem d'actuar amb prudència, procurant una solució raonable i analògica i, en qualsevol cas, respectant la pronúncia genuïna.

19. Rafael CARIA, *Il mondo del Càlic,* Sàsser/Càller, 1990; íd., *Toponomastica algherese,* Sàsser/Càller, 1993.

Un altre problema de tipus tècnic és el de la interferència que hi pugui haver de llengües veïnes, és a dir, per adstrat. És un fenomen que no es presenta gaire al Principat de Catalunya ni tampoc a les Illes, fora dels casos dels noms recents d'urbanitzacions a què ens hem referit. Però sí que es presenta al País Valencià, almenys en les zones pròximes a l'àrea de parla castellana; cal dir que les normes que hi han establert són molt equilibrades i encertades.

Però a més de la recerca toponímica aplicada a la cartografia, és molt interessant la tasca de reculls descriptius dedicats a un terme, que apleguin tota mena de dades documentals i descriptives i que incloguin l'antroponímia local, és a dir, els noms de persones i llinatges, incloent-hi els renoms i malnoms. Són ja, per sort, moltes les obres d'aquesta mena que han aparegut, les quals esdevenen monografies molt completes de les localitats estudiades, puix que a través de l'onomàstica podem disposar d'uns coneixements molt complets no solament de caràcter lingüístic sinó de molts altres aspectes de la història social i cultural i de la descripció geogràfica, als quals difícilment podríem arribar a través d'altres mitjans documentals. És molt meritòria, en aquest sentit, la tasca que fa Ramon Amigó des de Reus, que no solament ha realitzat i ha impulsat molts treballs d'aquesta mena, sinó que també ens ha ofert bones descripcions metodològiques.[20]

Una etapa ulterior a la de la recerca i la descripció toponímiques és la de la recerca etimològica. Es tracta d'una feina complicada, però apassionant, que en el nostre domini ha tingut molt bons especialistes, des de Balari i Jovany fins al recent *Onomasticon Cataloniae* de Coromines. Aquesta obra, sens dubte, esdevindrà una fita molt important, a tenir en compte sempre, però no esgotarà la possibilitat de noves recerques, descriptives o etimològiques. I també hem d'assenyalar la valuosa informació onomàstica (antroponímica i toponímica) del *Diccionari català-valencià-balear,* ço que no sol ésser habitual en els repertoris lexicogràfics de caràcter històric.

Per sort, a casa nostra l'onomàstica, tant pel que fa a la toponímia com a l'antroponímia, desvetlla un gran interès en els estudiosos i els ciutadans en general que són sensibles a les qüestions culturals. D'aquest fet, que podem palesar des de la nostra activitat en l'Oficina d'Onomàstica de la Secció Filològica, en tenim un bon exemple en les publicacions i els actes de la Societat d'Onomàstica.

Però no voldria acabar aquests mots sense fer una crida perquè les nostres universitats prestin una major atenció a l'onomàstica i incloguin aquesta ciència com a matèria ordinària en els estudis de filologia catalana, a fi que no solament reculli els fruits de l'activitat de molts estudiosos benemèrits i esforçats, sinó que també rebi l'impuls que es mereix.

20. Ramon AMIGÓ, *Sobre inventaris de noms de lloc: Introducció metodològica,* Reus, 1989.

La sociologia com a perspectiva

Discurs llegit el 22 de setembre de 1997
en la sessió inaugural del curs 1997-1998

JOAN ESTRUCH
Membre de la Secció de Filosofia i Ciències Socials

1. Introducció

És ben sabut que un científic és aquell que en una cambra fosca cerca un gat negre amb els ulls tapats. Allò que constitueix la singularitat del científic social, i que el diferencia d'aquell que sovint hom tendeix a anomenar *el científic* a seques, és que amb els ulls tapats i dins la cambra fosca cerca un gat que no se sap ben bé si hi és o no hi és. Doncs bé, si mai es troben amb algú que en aquestes condicions, després d'uns instants de fer veure que busca el gat, diu que ja l'ha atrapat, no ho dubtin gens: és un sociòleg.

He de confessar que, per descriure la feina del sociòleg, prefereixo molt més una altra paràbola, que personalment em sembla més encertada, o com a mínim més desitjable. El sociòleg, ben igual d'altra banda que qualsevol científic, és com aquell individu que en una nit sense lluna mirava fixament el terra, mig ajupit al costat d'un fanal. Se li acosta algú, li pregunta si té algun problema, i l'individu contesta que ha perdut les claus de casa i no les troba de cap manera. Al cap d'una estona més de cercar inútilment tots dos, el vianant li pregunta si està segur d'haver-les perdut precisament en aquell indret. «No pas», replica l'individu, «però com a mínim aquí m'hi veig».

Si la primera de les dues historietes podria servir-nos com a punt de partença per aproximar-nos a algunes ambigüitats fonamentals de la disciplina sociològica, la segona ens hauria d'ajudar a explicitar alguns dels trets bàsics més característics de la sociologia com a perspectiva. I aquest és, en definitiva, l'esquema entorn del qual giraran les observacions que miraré de fer a continuació.

2. Les ambigüitats de la sociologia

Per què el sociòleg és, en efecte, aquell que vol fer creure —i que de vegades fins i tot arriba a creure's ell mateix— que és capaç d'atrapar el gat tan bon punt es posa a cercar-lo? Bàsicament, perquè activa uns mecanismes de defensa que tendeix a considerar que li són necessaris, com a conseqüència de la peculiar posició que la seva disciplina ocupa avui en el món científic.

I quina és aquesta posició (o si més no, quina és la meva percepció d'aquesta posició) de la sociologia? És el que voldria explicar en la primera part d'aquesta exposició, centrada —com deia— en un seguit d'observacions que al meu entendre posen de manifest algunes ambigüitats fonamentals que l'envolten.

En primer lloc, i a desgrat de contradir-me jo mateix després d'haver volgut començar a la manera britànica amb una mena d'acudit, és significatiu observar que pràcticament no existeixen acudits sobre sociòlegs.

Fixem-nos, en efecte, que per tal que es puguin fer acudits sobre un determinat tipus de personatge, o sobre una determinada activitat professional, cal que hi hagi un estereotip o un clixé fet sobre el personatge o sobre l'activitat en qüestió. L'acudit juga amb la complicitat tàcita que suposa el fet que, sense dir-ho, tothom coneix i comparteix l'estereotip: l'exageració del clixé, o bé la seva inesperada i sorprenent negació a través de l'acudit, és precisament allò que fa riure.

A casa nostra, posem per cas, fa quaranta anys eren molt menys abundants els acudits sobre psicòlegs que no pas avui; en canvi, eren més freqüents els acudits de capellans que no pas actualment. Vol dir que en el decurs d'aquest període la imatge popular de la figura del psicòleg ha anat cristal·litzant en un estereotip, mentre que per un altre cantó els clixés prefabricats sobre els capellans s'han anat difuminant gradualment: de capellans, avui n'hi ha menys, tenen menys poder, i hi ha qui opina que ni tan sols ells no saben ben bé per a què serveixen. D'acudits de metges, o de polítics, se n'explicaven aleshores i n'hi ha avui. D'acudits de sociòlegs, pràcticament mai no n'hi ha hagut.

Això significa que no hi ha una imatge clara del que és un sociòleg: no se sap gaire ni què fa, ni de què serveix allò que fa. La sociologia és una disciplina que s'ha posat relativament de moda, però és alhora una ciència de la qual es té una percepció més aviat borrosa.

No es pot descartar del tot la possibilitat que hi hagi entre aquests dos elements una relació de causa a efecte: és a dir, que la sociologia estigui poc o molt de moda precisament perquè ningú no acaba de saber ben bé què és.

Relacionat amb aquest fet hi ha un segon factor a tenir en compte per entendre la peculiar posició que la sociologia ocupa actualment en el conjunt de les disciplines que es presenten com a ciències. Una noció que solen emprar els economistes ens ajudarà a explicar-ho. Es diu que un consumidor es troba en situació de «mercat informat» quan considera que disposa de criteris autònoms d'avaluació del producte, i en situació de «mercat no informat» en el cas contrari.

Imaginem, per exemple, el cas d'una persona que entra en una llibreria i fa una comanda d'un metre i mig de llibres. L'exemple no és inventat: un llibreter de Barcelona s'hi va trobar en una ocasió. Es tractava d'algú que acabava de comprar un moble nou per al televisor, la cadena d'alta fidelitat, etc., i el decorador li havia aconsellat que hi col·loqués uns quants llibres per fer bonic. Però ell, en llibres, no hi entenia, i li era ben igual una obra que una altra, sempre que al final aconseguís omplir el metre i mig d'espai que tenia lliure.

Òbviament, un membre numerari de l'Institut d'Estudis Catalans, això, no ho faria mai, perquè a l'hora de comprar llibres no li és indiferent el contingut de les obres: té uns criteris prou clars d'avaluació d'aquest contingut. Podria ser, en canvi, que els qui estem en situació de mercat informat a l'hora d'adquirir llibres, acabéssim comprant un aparell de televisió fixant-nos més en el color de la caixa o en el niquelat dels botons que no pas en les característiques tècniques de l'aparell. O bé que a l'hora de comprar un cotxe ens importés sobretot el color de la carrosseria o la tapisseria dels seients, i que, en canvi, no obríssim ni el capó del motor, perquè de tota manera no entenem res de vàlvules o de cilindres. Ras i curt: tots ens trobem en situació de mercat informat en determinades ocasions, i en situació de mercat no informat en d'altres.

Doncs bé, en la nostra societat la majoria de la població tendeix a considerar que està en situació de mercat no informat en aquells àmbits de la ciència o de la tècnica en els quals no té un coneixement d'expert. Si no sabem medicina, farem cas del diagnòstic del metge, i no ens passarà pel cap de dir que allò és tan sols la seva «opinió». Si se'ns fa malbé el cotxe i el mecànic afirma que ha localitzat l'avaria concreta, no li ho discutirem.

En canvi, en el terreny de la literatura, o de les arts, o de la religió, per exemple, la majoria de la població tendeix actualment a reaccionar com si disposés de criteris autònoms d'avaluació. Anem un dia a la Fundació Miró i escoltem els comentaris d'uns avis que, sense ser ni de bon tros experts en pintura, comparen una tela de Miró amb els gargots que fa el seu nét. Hi ha qui no sap un borrall de música i s'atreveix, en canvi, a jutjar la qualitat d'una peça musical. I avui generalment hom gosa opinar sobre una determinada doctrina religiosa sense haver estudiat mai teologia i sense tenir la més remota idea d'història de l'Església. Els anomenats «programes de debat» de les televisions proporcionen múltiples exemples

d'aquestes situacions en les quals el públic es comporta com si es trobés en situació de mercat informat.

Doncs bé: la paradoxal situació de la sociologia s'explica pel fet que, a diferència de la majoria d'altres disciplines científiques, tendeix a ser considerada com una qüestió d'opinions, i gairebé de gustos: tothom es veu amb cor de dir-hi la seva, de manifestar el seu acord o el seu desacord amb les afirmacions del sociòleg. Com si, davant la sociologia, tothom es trobés en situació de mercat informat.

Dues són les raons principals que expliquen aquesta singularitat. D'una banda, el fet que en la majoria de les ocasions el sociòleg parla de realitats que per a gairebé tothom resulten «familiars». No estudia fenòmens desconeguts, ans al contrari: fenòmens que tothom coneix, realitats de les quals tothom té una certa experiència. El sociòleg parla de la família, o de la institució educativa, o de les característiques de la burocràcia: en definitiva, parla de la seva pròpia societat, que és alhora la societat d'aquells que el llegeixen o que l'escolten. I així, les mateixes persones que no gosarien piular si els expliqués l'organització de la vida familiar entre els pigmeus, o el funcionament d'un monestir budista tibetà, tendeixen a considerar que no fa altra cosa que expressar les seves opinions personals quan parla de realitats que els resulten properes i quotidianes.

En segon lloc, però, val a dir també que els sociòlegs hem estat en bona part responsables d'aquesta situació en la qual avui ens trobem. Perquè ben sovint hem accedit a aparèixer efectivament a través dels mitjans de comunicació com a gent que no feia altra cosa que això: opinar sobre qualsevol cosa, i no perquè l'haguéssim estudiada i analitzada prèviament, sinó perquè, com deia una vegada un il·lustre sociòleg nostrat, «jo sóc especialista en generalitats».

Amb el meu col·lega i amic Salvador Cardús, fa ja molts anys ho havíem formulat en aquests termes: «Per aquest camí, el sociòleg cerca el reconeixement social que li manca: a base de confirmar ell els clixés i els prejudicis que guien les percepcions culturals dels altres, adjudicant-los una patent de garantia científica, el sociòleg es veu recompensat per la confirmació de la seva identitat professional, el reconeixement de la "cientificitat" de la seva tasca. Resumint: em trobo (jo, sociòleg) que la societat no acaba d'admetre el caràcter "científic" de la meva feina; els diré que allò que ells consideren cert, és "científicament" cert. Delerosos com estan que els confirmin la certesa d'allò que per a ells és cert, i convençuts com estan de la relació íntima entre ciència i veritat, bé estaran disposats a admetre a canvi la cientificitat de la meva ciència si amb ella els confirmo la certesa de llurs certeses.»[1]

No existeix, doncs, una imatge estereotipada d'allò que és i fa un sociòleg. Ens trobem més aviat amb una barreja d'imatges diverses, totes elles relativament borroses i, sobretot, carregades d'ambigüitats.

1. Salvador CARDÚS i Joan ESTRUCH, *Les enquestes a la joventut de Catalunya*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Direcció General de Joventut, 1984, p. 65.

D'aquestes imatges, una de les més difoses i persistents és aquella que associa la sociologia a alguna mena d'activitat filantròpica. El sociòleg és concebut com algú que es dedica a treballar amb gent, a favor de la gent, en pro dels altres. «És, aproximadament» —afirma Peter Berger—, «com una versió laica de mossèn progressista, o com un retrat força aproximat d'aquest mateix mossèn després d'haver penjat definitivament la sotana.»[2] Per cert que més de quatre quedarien ben esbalaïts si sabessin com abunden, entre els sociòlegs professionals del nostre país de més de quaranta anys, els antics seminaristes i els excapellans!

Però aquesta mena d'imatge té a veure sobretot amb les circumstàncies de la primera etapa d'institucionalització de la sociologia en les universitats nord-americanes. És sabut que la gran majoria de les universitats més conegudes dels Estats Units són privades, i inicialment moltes d'elles estaven vinculades a alguna de les grans denominacions eclesiàstiques. Quan el protestantisme lliberal nord-americà, molt preocupat pel que aleshores hom solia anomenar «les qüestions socials», decidí que convenia professionalitzar les persones que de manera benèvola i voluntària s'ocupaven dels problemes relacionats amb la pobresa, la marginació, etc., va recórrer a la sociologia com un dels instruments més adequats per a la formació d'aquest personal. I així s'anà introduint l'ensenyament d'aquesta disciplina en un context en el qual hi havia, efectivament, la pretensió d'ajudar i de fer el bé als altres.

Que la sociologia pugui ser posada al servei d'aitals finalitats, és indubtable. Es tracta, fins i tot, d'un propòsit lloable. L'ambigüitat rau, en aquest cas, en el fet que no es pot perdre, tanmateix, de vista que les informacions i els coneixements que la sociologia ens proporciona tant poden ser útils a qui es guia per aquestes pretensions filantròpiques com a qui tingui unes intencions oposades. En d'altres paraules, que no hi ha cap garantia que un bon sociòleg hagi de ser necessàriament una bona persona: empíricament es pot comprovar que no sempre és així.

Però si les ambigüitats de la connexió entre sociologia i filantropia provenen sobretot del desenvolupament original de la disciplina als Estats Units, l'ambigua associació entre sociologia i reforma social està bàsicament relacionada amb els orígens mateixos de la sociologia a l'Europa del segle XIX.

No és pas aquest el lloc adient per entrar en una exposició detallada d'aquests orígens, i de les raons per les quals sorgeix la sociologia en un àmbit geogràfic i en un marc històric molt concrets. Em limitaré aquí a una única observació, destinada a posar en relleu el perquè d'aquesta connexió entre la sociologia i la voluntat d'una reforma social.

En efecte, si entenem la sociologia com una reflexió sistemàtica sobre la societat i sobre el seu funcionament, hauríem de preguntar-nos quina mena de circumstàncies poden propiciar que sorgeixi aquest tipus de reflexió. I és que, en contra d'allò que tendim a donar per descomptat quan diem de nosaltres mateixos que som uns éssers que pensem, el cert és que

2. Peter BERGER, *Invitació a la sociologia: Una perspectiva humanística*, Barcelona, Herder, 1986, p. 14.

habitualment ens aturem a pensar tan sols quan alguna cosa ens hi obliga. Ens posem a pensar quan se'ns presenta una dificultat, un obstacle; quan tenim al davant un problema que interromp el nostre anar fent rutinari i irreflexiu. Dit d'una altra manera: per tal que hi hagi una reflexió sobre la societat, cal que aquesta societat sigui problemàtica, que hagi esdevingut ella mateixa un problema.

I això és el que s'esdevé amb l'ensulsiada de l'Antic Règim. Com a conseqüència de les transformacions estructurals provocades per la revolució industrial, i del daltabaix de la Revolució Francesa, que n'és en certa manera la contrapartida en l'àmbit ideològic, tot un determinat tipus de societat s'esquerda, trontolla i desapareix. I si els canvis demogràfics i els processos d'industrialització i d'urbanització provoquen l'emergència d'un nou model d'estructuració de la societat, cal articular en el camp del pensament i de les idees un nou tipus de discurs que expliqui, que justifiqui, que legitimi les transformacions que s'han produït.

Així neix la sociologia, com a disciplina típicament moderna i típicament occidental. Afegim-hi el fet que en aquell moment històric ben sovint hom cerca en la ciència no sols una eina que ajudi a comprendre millor la realitat que ens envolta, ans també un instrument que digui què hem de pensar i com hem de viure, i tindrem explicada, d'una banda, la ideologia reformista de bona part d'aquesta sociologia inicial, i de l'altra, l'aparició de les figures dels grans «clàssics» de la disciplina. A França, Auguste Comte, que la bateja, i Émile Durkheim, que la consagra com a ciència al servei de la creació d'una nova moral, laica, que, substituint el paper que havien tingut les antigues tradicions religioses, garanteixi la cohesió social. I a Alemanya, Karl Marx, com a gran profeta de l'esdevenidor d'aquesta societat industrial capitalista, i Max Weber, com a primer dels clàssics de la sociologia que, trencant amb aquesta concepció positivista de la ciència, desfà simultàniament el cordó umbilical que vinculava la sociologia a la reforma social.

I és que, en definitiva, aquí rau el nus de la qüestió: l'ambigüitat d'aquesta imatge de la sociologia associada a la reforma i a la millora de la societat es deriva del fet que la ciència és incapaç de dir-nos com haurien de ser les coses i es limita, tal com afirmava Max Weber, a ajudar-nos a comprendre millor com són, amb una mica més de lucidesa i una mica menys d'engany i d'autoengany.

De tota manera, si avui i aquí alguna imatge de la sociologia té unes certes probabilitats d'acabar quallant en un estereotip, és a dir, si d'alguna faceta de l'activitat del sociòleg és previsible que se'n puguin arribar a fer acudits, aquesta és, sens dubte, la del sociòleg com a realitzador d'enquestes.

Comencem per dir que en algunes ocasions les enquestes poden ser força útils: útils sobretot per als creadors i manipuladors de l'opinió pública, ja siguin publicitaris o bé polítics professionals, però útils també des d'un punt de vista científic. Tanmateix, un cop dit això, cal subratllar amb força quins són els límits de les enquestes, i quines són les ambigüitats a les quals dóna lloc el fet d'identificar la sociologia amb la realització d'enquestes.

En primer lloc, perquè les enquestes proporcionen senzillament un material poc o molt aprofitable, però en elles mateixes no expliquen encara res: per tal que parlin, que expliquin alguna cosa, han de ser interpretades, és a dir que els resultats s'han de situar en un marc de referència teòric, han de ser contrastats amb unes hipòtesis de treball prèvies, etc. Fer enquestes no és fer sociologia: és, en el millor dels casos, preparar el terreny per poder-ne fer.

En segon lloc, cal tenir en compte que hi ha moltes menes d'enquestes. Sense entrar en detalls tècnics que aquí no fan al cas, fixem-nos en la diferència que hi ha entre incloure en un qüestionari unes preguntes que cerquen unes dades objectives («quin any vas néixer?»), o bé dades de comportament («quantes vegades has anat al cinema els darrers quinze dies?», «qui vas votar en les darreres eleccions?»), o bé opinions («t'agrada el cinema?», «et consideres de dretes o d'esquerres?»). És evident que el grau de fiabilitat de les respostes, i també la possibilitat de comparar-les, de fer sumes i de treure'n percentatges, és extraordinàriament divers segons els casos. De les dades relatives a l'edat, se'n pot extreure una piràmide d'edats, útil i fiable malgrat que en ella mateixa encara no ens digui gran cosa, a banda d'oferir-nos una descripció d'una situació determinada en un moment concret. De la freqüència d'anades al cinema, podem obtenir-ne una certa idea d'un determinat aspecte del consum cultural. Però del percentatge de gent que diu que els agrada el cinema, no en traurem mai altra cosa que això: comprovar quanta gent diu que li agrada el cinema quan li preguntes si li agrada el cinema, sense saber exactament què vol dir quan diu que li agrada el cinema, i sense saber ni tan sols aproximadament si els qui diuen que els agrada el cinema volen dir el mateix quan ho diuen.

La major part dels problemes, de les dificultats i de les ambigüitats de l'ús de les enquestes en sociologia es deriven de les enquestes d'opinió, que són, d'altra banda, aquelles de les quals se solen fer ressò els mitjans de comunicació, i que són precisament les menys fiables i les que més es presten a manipulacions de tota mena.

Esquemàticament, les principals ambigüitats de les enquestes d'opinió són les següents:

a) Es parteix del pressupòsit que tothom té una opinió feta sobre qualsevol qüestió. La lògica més elemental ens hauria de fer adonar que, sobre moltíssims temes, no tenim cap opinió formada, perquè mai no ens hem aturat a pensar-hi seriosament. Políticament, un govern pot sotmetre una qüestió a referèndum; però quan ho fa no busca pas conèixer científicament l'opinió de la població, sinó fer triomfar un determinat punt de vista. Per alguna cosa es duen a terme les campanyes prèvies a la votació.

b) Tot qüestionari d'enquesta suposa la imposició d'una certa problemàtica. Allò que es pregunta té a veure amb els interessos o les preocupacions de l'enquestador, més que no pas amb els de l'enquestat. I d'altra banda, també en aquest cas és evident que la manera de formular les preguntes condiciona les respostes.

c) L'obtenció dels resultats (addicions, percentatges, comparacions, etc.) pressuposa la necessitat de considerar que totes les respostes volen dir el mateix. Però moltes preguntes són tan genèriques que les respostes no són estrictament comparables. Ben sovint, tant el «sí» com el «no» poden voler dir coses molt diferents. Hi ha qui tendeix a contestar determinades preguntes des de plantejaments ètics, i hi ha qui ho fa de manera més estratègica. I les interpretacions de l'enquestador, lògicament, poden fer dir als resultats més o menys coses que les que es deriven de les respostes literals, sense coincidir necessàriament amb la interpretació que en faria el mateix enquestat.

d) Finalment, les enquestes d'opinió parteixen del pressupòsit que totes les opinions són equivalents. La filosofia de les consultes electorals —una persona, un vot— esdevé la filosofia implícita de les enquestes. Pesa el mateix, en el recompte electoral, el vot d'un pagès analfabet que el vot d'un catedràtic de ciència política; semblantment, en una enquesta d'opinió, es valora igual el que puguin afirmar sobre els anticonceptius una mare de família i una monja de clausura.

No s'acaben aquí les ambigüitats de les enquestes. Però amb aquestes breus observacions n'hi ha ben prou per entendre que, ni que en certes ocasions proporcionin informacions útils, la sociologia poc que podria anar gaire lluny si se n'hagués de refiar de manera prioritària, ja que seria, en el fons, una manera com una altra de fer veure que hem atrapat el gat negre de la nostra primera història.

3. Les principals característiques de la perspectiva sociològica

Anem, però, ara a la segona història, la de l'individu que no busca les claus sinó allí on el fanal li proporciona un mínim de llum per veure-hi. I a partir d'aquesta analogia, passem a considerar la sociologia com una determinada perspectiva o, si es vol, com una manera determinada d'interrogar-se sobre la realitat.

Parlar de la sociologia com a perspectiva implica prendre consciència del fet que no basta saber què és el que estem observant i analitzant, sinó que ens cal alhora saber des d'on ens ho mirem. Es poden fer moltes fotografies d'una catedral. Puc enfocar-la des de molts angles diferents, i puc emprar un teleobjectiu o un gran angular. Els resultats seran sempre, efectivament, fotografies de la catedral en qüestió, però no a totes es veurà el mateix ni de la mateixa manera. Semblantment, puc dedicar-me a analitzar el tema del nacionalisme, o els problemes dels nord-africans al Maresme, o la qüestió de la religiositat sectària. Però és evident que no es veu igual el tema del nacionalisme des de Burgos que des de Berga, des d'una caserna de Toledo o des del palau episcopal de Valladolid (excepte potser en el cas que el bisbe de Valladolid sigui fill d'un coronel de Toledo, cosa d'altra banda no impossible).

Adoptar la perspectiva sociològica vol dir, per tant:

a) prendre consciència d'aquesta diversitat de punts de vista,
b) saber constantment on està situat un mateix,
c) fer un esforç per tal d'anar més enllà d'una visió tan parcial i limitada, i
d) mirar d'entendre els altres punts de vista possibles.

Començar la caracterització de la perspectiva sociològica tot subratllant-ne la parcialitat no és simplement un exercici de modèstia, sinó de lucidesa. I això, per moltes raons: vegem-ne unes quantes.

En primer lloc, ja hem dit abans que la perspectiva sociològica era típicament occidental. La qual cosa significa que han existit i existeixen una colla de societats que funcionen, i que sovint funcionen prou bé, tot i prescindir tranquil·lament de la sociologia. És a dir que la primera idea a la qual un sociòleg s'ha d'acostumar és la idea que la seva perspectiva és vàlida, i fins i tot útil, però que no és la panacea universal, ni tan sols imprescindible.

En segon lloc, hauria de quedar clar que, en parlar de «parcialitat», no ens estem pas referint a aquella mena de problemes que sol plantejar l'arbitratge en el futbol. Al contrari, des d'aquest punt de vista, la perspectiva sociològica aspira més aviat a una imparcialitat exquisida, en el sentit que cerca, i que cerca apassionadament, assolir la màxima objectivitat: veure les coses tal com són, i entendre-les, independentment que siguin realment com a mi m'agradaria que fossin.

Parcialitat es contraposa aquí, per tant, no pas a *imparcialitat* sinó a *globalitat*, o *totalitat*. És a dir que, com a perspectiva que és, la sociologia suposa un determinat punt de vista, però no l'únic possible. Ni necessàriament sempre el millor de tots els punts de vista.

D'altra banda, el reconeixement d'aquesta parcialitat del propi punt de vista equival a una reivindicació de la necessitat d'una aproximació pluridisciplinària als fenòmens que estudiem. Ben sovint els científics socials tendeixen a partir d'una curiosa concepció implícita segons la qual la realitat apareixeria fragmentada en una multiplicitat de parcel·les, cadascuna de les quals seria com una mena de vedat privat de caça. L'historiador, l'economista, el psicòleg, el sociòleg, es dedicarien a cultivar llur petita propietat, tot vigilant que ningú no els trepitgés el terreny que posseeixen en exclusiva. Aquesta concepció és radicalment falsa: hauríem de partir més aviat del pressupòsit exactament contrari. Historiadors, economistes, psicòlegs, antropòlegs i sociòlegs estudiem tots la mateixa realitat, única i comuna a tothom. Allò que ens diferencia és precisament l'angle en el qual estem situats a l'hora de contemplar aquesta realitat. És a dir, tenim perspectives diferents sobre una mateixa realitat. Per tant, la veiem des d'angles diferents. Ens formulem preguntes diferents davant d'aquesta realitat. Però en comptes de veure en l'altre un potencial invasor del meu territori, aprenc a veure-hi algú que, des de la seva perspectiva, aporta punts de vista complementaris del meu, perquè tot punt de vista és, per definició, parcial.

Podríem anar encara un xic més enllà en la consideració d'aquesta qüestió de la parcialitat. Ni que això costi d'acceptar avui en les nostres societats de devots adoradors de la ciència, la perspectiva sociològica és parcial pel fet mateix de ser una perspectiva científica. Amb una manca de lògica espaterrant, hi ha actualment una clara tendència a considerar que, vist que allò que diu la ciència és veritat, res del que es digui des de fora de la ciència no pot ser veritat. Caldria adonar-se, en canvi, que el coneixement científic no és sinó una de les múltiples formes de coneixement, al costat d'altres. També a través de la poesia puc accedir al coneixement. La música és una font de coneixement. El coneixement religiós és també coneixement, encara que no sigui coneixement científic. I hi ha igualment una forma de coneixement que és fonamental, i que és a més el que emprem més sovint, que és el coneixement assenyat i de sentit comú de la nostra vida de cada dia: aquell que em permet de saber com m'haig de comportar en una determinada situació, com he de circular per la carretera, o què he de fer per telefonar a Dinamarca. Totes aquestes coses que realment «sé fer» són coneixements que tinc, coneixements prou vàlids i en la majoria de les ocasions perfectament suficients, tot i que no siguin pas coneixements científics.

De tot el que fins aquí s'ha anat dient es desprèn, amb prou claredat, que la perspectiva sociològica és una perspectiva eminentment crítica. Però potser se'n podria desprendre igualment una segona constatació: i és que, en contra del més inveterat dels costums dels polítics professionals, i en contra també dels nostres hàbits com a ciutadans, la crítica tan sols és científicament vàlida (i potser es podria afegir que tan sols és èticament acceptable) quan comença per l'autocrítica. Per aquesta raó hem subratllat, com a primera de totes les característiques de la perspectiva sociològica, la de la seva parcialitat.

Un cop dit això, tanmateix, la perspectiva sociològica és efectivament una perspectiva crítica. I ho és en el sentit que no es conforma amb aquelles versions o explicacions de la realitat que semblen evidents a primera vista. Si abans dèiem que calia esforçar-se per tal de veure les coses tal com són, i no pas com ens agradaria que fossin, ara es tracta de recordar que les coses no són el que semblen, i que les aparences enganyen. Dit de manera un xic més rigorosa, tota realitat es presta a lectures diverses en la mesura que amaga sempre nivells diferents de significació. I una perspectiva crítica és la que procura tenir-los tots en compte.

En la vida social hi ha unes determinades definicions de la situació que tendeixen a imposar-se com a inqüestionables. Són les concepcions «oficials» de la realitat. Doncs bé, com a perspectiva crítica, diríem que la sociologia s'interessa tant per aquestes concepcions «oficials» com per les concepcions «no oficials» de la realitat. Perquè allò que cerca és mirar d'entendre quins grups, i en nom de quins interessos, malden per imposar com a oficials les seves concepcions de la realitat.

Suposem una persona que viatja en automòbil des de Perpinyà cap a Tarragona. En un determinat moment es troba en plena autopista un rètol que diu: «España»; i una mica més tard, un altre que diu: «Autopista del Nordeste». Efectivament, oficialment ha travessat una

frontera, i es troba en aquella regió «entranyable» que fa dir a les sarsueles allò de «costas las de Levante, playas las de Lloret», i que fa venir a certs monarques ganes de recitar uns versos de Verdaguer mentre esquien a la Vall d'Aran. Però suposem també per un instant que el nostre viatger és un d'aquells eixelebrats que no combreguen amb aquestes concepcions oficials, i que se senten ciutadans d'una pàtria que va de Salses a Guardamar. Ni ha travessat cap frontera, ni entén a què ve això del «Nordeste»; posat a imaginar rètols a les carreteres, ell més aviat en col·locaria un pels volts de Fraga, que indiqués a l'automobilista que està penetrant en el «Far West».

Podríem cercar exemples arreu, i arreu ens trobaríem sempre el mateix: que en la vida social ens dediquem constantment a posar etiquetes, tant a les persones com a les coses. Els anglesos són introvertits, el sant pare és molt conservador, Catalunya és una nació, i el Barça és més que un club. Una de les regles d'or de la sociologia és aquella que ens fa adonar que el joc de posar etiquetes diu sempre molt més de l'etiquetador que no pas de l'etiquetat. La perspectiva crítica de la sociologia ens recorda que tota moneda té dues cares, i que tan interessant i instructiu és contemplar-ne una com l'altra, encara que habitualment una de les cares tendeixi a ser presentada com la cara «oficial».

En estreta vinculació amb el que acabem de dir sobre els diferents nivells de significació de la realitat social, podríem comparar una societat a un edifici arquitectònic, amb la seva estructura interna i la seva façana. La façana és allò que es veu a primera vista. És més, la façana té precisament la finalitat de ser vista, de fer bonic, i de passada de dissimular l'estructura interna de l'edifici. El mateix s'esdevé amb la societat: les definicions oficials de la realitat són per ser mostrades i per quedar bé, i tenen a més la funció d'emmascarar l'estructura interna de la societat. Tot i així, allò que manté dempeus tant els edificis com la societat són les estructures, i no pas les façanes.

En aquest sentit, el fet de parlar de la sociologia com a perspectiva desemmascaradora implica la voluntat deliberada i sistemàtica de mirar a través de les façanes, per descobrir quina és l'estructura interna de la societat.

Però aquest desemmascarament es pot contemplar també des d'una altra dimensió si comparem ara la societat, no ja amb un edifici, sinó amb un teatre, amb una immensa representació teatral en la qual nosaltres som els actors. Som, literalment, persones o personatges, és a dir aquells que apareixen en l'escena d'una representació teatral. Però en aquesta representació som també normalment, no pas els grans protagonistes, sinó actors secundaris, d'aquells que en el primer acte surten disfressats de criat, en el segon de pagès i en el tercer de qualsevol altra cosa. És a dir que, en el decurs de la representació, interpretem simultàniament diversos papers, d'acord sempre amb el guió de l'obra.

Encarnar o interpretar un paper en una representació teatral: tant els francesos com els anglesos i els alemanys, d'això, en diuen literalment «jugar un rol». I aquest és exactament l'origen de la teoria dels rols en sociologia: en la representació teatral que és la nostra vida

en societat, «juguem» diversos rols (familiars, professionals, etc.), sempre d'acord amb la pauta que ens marca el guió, i alhora amb aquell marge de llibertat interpretativa de què tot actor disposa.

D'altra banda, en el teatre clàssic els actors sortien a escena portant una careta, una màscara, per simbolitzar precisament que estaven representant un paper o un rol determinat. De tal manera que, etimològicament, la paraula *persona* designa no sols el personatge teatral, sinó concretament aquesta màscara d'actor. En aquest sentit, la sociologia és una perspectiva desemmascaradora en la mesura que és l'intent de comprendre quins són els papers o rols que interpretem tots plegats, i quines són les màscares o caretes amb les quals ens anem disfressant successivament al llarg d'aquesta representació que és la nostra vida en societat. Habitualment l'home del carrer contempla la representació assegut en una butaca. La sociologia ens convida a contemplar-la des d'una perspectiva diferent: entre bastidors, és a dir, allí on els actors es treuen la màscara.

Finalment, i com a conseqüència de tot plegat, la perspectiva sociològica se'ns presenta en definitiva com una perspectiva relativitzadora.

Què volem dir amb això? Que, a mesura que ens hi anem endinsant, moltes coses que habitualment tendíem a considerar com a inqüestionables deixen de ser-ho. Les evidències col·lectives s'esvaeixen, la seguretat esdevé inseguretat i les certeses es transformen en dubtes. Allò que se'ns apareixia com a absolut esdevé relatiu.

Això succeeix perquè la perspectiva sociològica ens obliga a refer en sentit invers el camí de la reificació. Si la reificació és, segons Marx, el procés pel qual l'home perd consciència del fet que és ell qui ha produït un món que acaba vivint com a quelcom diferent d'un producte humà, la perspectiva sociològica implica precisament la recuperació d'aquesta consciència.

«La reificació» —escriuen Berger i Luckmann— «és l'aprehensió dels fenòmens humans com si fossin coses, és a dir, en termes no humans o potser suprahumans. Es podria dir igualment que la reificació és l'aprehensió dels productes de l'activitat humana com si fossin quelcom més que productes humans: fets de la naturalesa, efectes d'unes lleis còsmiques o manifestacions d'una voluntat divina. La reificació significa que l'home és capaç d'oblidar la seva condició d'autor del món humà; i significa també, en segon lloc, que la consciència perd de vista la relació dialèctica existent entre el productor, que és l'home, i els seus productes. El món reificat és, per definició, un món deshumanitzat, que l'home viu com a facticitat que li és aliena: un *opus alienum* sobre el qual no té cap control, en comptes d'un *opus propium* fruit de la seva pròpia activitat productiva.»[3]

Podríem dir, per tant, que la perspectiva sociològica és de fet una perspectiva desreificadora, i que això té com a conseqüència la sensació de relativitat, de desaparició de tot crite-

3. Peter BERGER i Thomas LUCKMANN, *La construcció social de la realitat*, Barcelona, Herder, 1988, p. 129.

ri de valor absolut. Històricament, tres factors principals han contribuït de manera decisiva a fer possible aquesta presa de consciència: la gradual acumulació de coneixements de la història comparada de les cultures i de les civilitzacions, les recerques d'etnòlegs i antropòlegs sobre les societats dites «primitives» i, en el si de la nostra mateixa societat occidental, la revolució operada per la psicoanàlisi freudiana amb la descoberta del paper de l'inconscient com a motor ocult de moltes de les nostres accions.

En efecte, la coneixença d'altres societats diferents de la nostra, i fins i tot la coneixença de la nostra mateixa societat en d'altres períodes històrics ens fan adonar que tots aquells fets, comportaments i actituds que a nosaltres ens semblen evidents, que considerem «normals» i «naturals», no són els «normals» i «naturals» en d'altres societats, ni tan sols ho han estat sempre en la nostra.

És «natural», direm per exemple, que els pares estimin els fills. Però sens dubte no es pot estimar els fills de la mateixa manera en el marc d'una organització de la vida familiar centrada en el model d'una parella estable amb un nombre reduït de fills, que quan es tenen una munió de fills amb tota una colla de mares —o de pares— diferents. Ni s'estima els fills de la mateixa manera en una època en què la reducció de les taxes de mortalitat infantil fa que la mort d'un nadó sigui viscuda com una desgràcia, que en un temps en què la meitat dels infants no arribaven als dos anys. Quan diem que és «natural» que els pares estimin els fills, estem pressuposant implícitament que pare biològic i pare social són una mateixa persona. Però hi ha societats nòmades africanes en les quals el pare biològic no conviu amb la tribu de la dona, i és el germà d'aquesta el qui socialment fa de pare de la criatura. Els exemples es podrien multiplicar, i allargar indefinidament. I allò que ens demostren és que el que inicialment podia semblar un principi absolut és de fet una construcció social, i que allò que espontàniament tendim a considerar «natural» és, en definitiva, social i cultural de cap a peus.

Sociològicament, caldria prohibir l'ús dels adjectius «natural» i «normal». O, com a mínim, si és que no ens sabem estar de fer-los servir, és imperatiu que els posem entre cometes cada vegada que fem referència a fets socials. Així, per exemple, és natural (sense cometes) que el sol surti cada dia, i fins i tot que surti per l'est. Però que el tren de dos quarts de nou circuli amb puntualitat, i fins i tot que s'aturi a l'estació, de «natural», no en té res.

La perspectiva sociològica, doncs, ens fa adonar de la relativitat dels nostres comportaments. I del caràcter socialment construït i culturalment condicionat de les nostres idees. Quedaria aparentment tan sols un darrer reducte inviolable en el terreny dels nostres sentiments. I aquest és el reducte que Freud es va encarregar de desmuntar, tot mostrant que la vida social no està tan sols presidida per múltiples formes d'engany sinó també, i sobretot, d'autoengany.

Si el teatre de la societat és una farsa, solem dir-nos, ens queda almenys el consol de saber que un mateix no s'enganya. I ens construïm així el mite de la nostra autenticitat, de la nos-

tra espontaneïtat i de la nostra sinceritat. Al cap i a la fi, decidim satisfets, com a mínim jo dic el que penso. Fins al dia que descobrim que les coses no són tan senzilles. Formulat en termes de paradoxa: no sols no és veritat que sempre dic el que penso, sinó que en general quan dic el que penso és perquè no penso el que dic, mentre que quan penso el que dic em guardo ben prou de dir el que penso.

4. Conclusió: les tres lliçons de la sociologia

A partir de tots els elements que hem anat veient, podríem concloure que l'adopció de la perspectiva sociològica ens ensenya tres grans lliçons. Per ventura són les úniques tres lliçons que la sociologia pot ensenyar-nos.

1) *Les coses són com són*. O, com solem dir col·loquialment, els fets són tossuts. Reconèixer que les coses són com són vol dir aprendre a fer la distinció entre el que les coses són i el que m'agradaria que fossin. Efectivament, en moltíssimes ocasions les coses no són com a mi m'agradaria que fossin. L'escola, la universitat o l'exèrcit; el govern, els partits polítics i la burocràcia; les desigualtats socials; la mort. Quan hi penso, m'adono que totes aquestes coses no són certament com a mi m'agradaria. I tanmateix, són com són. La sociologia em serveix aleshores per aconseguir una mica més de lucidesa i una mica menys d'engany. Per prendre consciència no sols de la facilitat amb la qual sovint ens deixem enganyar i manipular, sinó sobretot de l'extraordinària facilitat amb la qual tendim a autoenganyar-nos nosaltres mateixos.

2) *Les coses no són el que semblen*. Dit col·loquialment: les aparences enganyen. Per aprendre com són les coses, cal anar més enllà de les aparences. Més enllà de la pura façana de les coses. Interrogar-se, i deixar-se interrogar, per la realitat que ens envolta suposa una doble capacitat: la capacitat de meravellar-se, de deixar-se sorprendre i interpel·lar, i alhora la capacitat d'adoptar una actitud de sospita, de preguntar-se què s'amaga darrere l'aparença d'aquesta mateixa realitat. És a dir, la capacitat d'acostar-se a les coses amb simpatia, i simultàniament amb voluntat de desemmascarament. Sabent que la conseqüència d'això és la relativització. I sabent també que acceptar aquest caràcter relatiu (dels fets, i de la meva visió dels fets) és dur.

3) *Les coses podrien ser diferents*. Si ens quedéssim tan sols amb les dues afirmacions anteriors, desembocaríem en una posició terriblement conservadora, gairebé fatalista. Al cap i a la fi, si les coses són com són és perquè col·lectivament hem fet que fossin d'aquesta manera. Que el sol surti per l'est és un fet natural, sobre el qual no tenim cap control ni, per tant, cap responsabilitat. Però els fets socials (els rols, les institucions, etc.) no són d'ordre natural. I per consegüent, en som col·lectivament responsables. Amb totes les nostres limitacions

i amb tots els nostres condicionaments, podem tanmateix fer-hi alguna cosa. Sóc responsable d'allò que faig, i sóc responsable d'allò que deixo de fer. Sóc, en definitiva, allò que jo faig a partir del que els altres han fet de mi. I per aquesta raó la sociologia és alhora una forma de coneixement i una forma de consciència.

Una forma de coneixement i una forma de consciència que es podrien sintetitzar en les tres virtuts d'aquell vell —i bell— principi: tenir prou lucidesa per acceptar les coses que no puc canviar, prou coratge per intentar canviar les que calgui i prou saviesa per ser capaç de distingir sempre les unes de les altres.

L'art de la falsificació. *Falsae inscriptiones* a l'epigrafia romana de Catalunya

Discurs llegit el 21 de setembre de 1998
en la sessió inaugural del curs 1998-1999

MARC MAYER
Membre de la Secció Històrico-Arqueològica

A tall de justificació[1]

Per als antics la història tenia un caràcter literari, carregat de recursos retòrics, que, d'acord amb la seva finalitat emminentment demostrativa, per-

1. Principals abreviacions

CIL II = *Corpus Inscriptionum Latinarum*, vol. II, ed. AE. HÜBNER, Berlín, 1869 i *Supplementum*, Berlín, 1892.

IRB = S. MARINER, *Inscripciones romanas de Barcelona (lapidarias y musivas)*, Barcelona, 1973.

IRC I = G. FABRE, M. MAYER i I. RODÀ, *Inscriptions romaines de Catalogne. I. Barcelone (sauf Barcino)*, París, 1984.

IRC II = G. FABRE, M. MAYER i I. RODÀ, *Inscriptions romaines de Catalogne. II. Lérida*, París, 1985.

IRC III = G. FABRE, M. MAYER i I. RODÀ, *Inscriptions romaines de Catalogne. III. Gérone*, París, 1991.

seguia convèncer el lector, o millor encara l'oient, de quines havien estat les causes i les conseqüències d'uns fets i quina lliçó se'n podia extreure, la qual cosa era l'objectiu final de la història.

No podem afirmar que tots els recursos fossin lícits per a aconseguir aquest fi, però sí que l'alteració de l'ordre dels fets i l'addició de suposicions com a realitats es feien moltes vegades indispensables per a arribar a un discurs coherent i convincent que reflectís els fets i fes els resultats finals evidents en una seqüència demostrativa vinculada a la capacitat literària i al geni de l'escriptor. Aquí rau possiblement la causa que la història fos considerada com el més noble dels refugis intel·lectuals de l'home polític quan la seva trajectòria quedava interrompuda. La transmissió d'experiència política, de missatge patriòtic i d'ideologia era, doncs, consubstancial al gènere històric, un gènere didàctic vinculat, però, a la realitat d'uns fets en la concatenació dels quals, condicionada per l'amenitat i la intel·ligibilitat, hi havia en gran part l'art de l'historiador.

Objectivitat, veritat, imparcialitat, són indubtablement ideals històrics, difícils, dels nostres dies; la història ha anat esdevenint el que vol ésser, una ciència, i no només un gènere literari.

La crítica, la hipercrítica, depuren les fonts històriques, l'acríbia substitueix la credulitat, un llarg procés encara no acabat en el qual els recursos literaris ja no tenen cabuda quan poden alterar el que es pensa que són realitats, on els recursos retòrics són emprats amb pretensió d'inferència lògica i, malgrat tot, una sospita constant, una preocupació amatent: ésser defraudats per la falsedat, per la creació voluntària per part d'algú d'una altra realitat que desviï del que es creu que pot ésser la veritat objectiva dels fets.

El tema que hem elegit ens portarà a la realitat virtual del que és, o pensem que és, fals, als motius, a la informació, a la tècnica de la qual sorgeixen, es creen, uns documents falsos que pretenen aportar dades sobre un període molt concret de la història: l'antiguitat romana.

El document més fidedigne d'aquest passat remot és aquell que ens arriba a les mans amb un missatge no tocat, no manipulat, en el mateix suport i forma en què fou deixat en el món antic per l'emissor; aquest document no pot ser altre que el que es confia a la pedra o al bronze, el que es grava en forma indeleble per transmetre a la posterioritat el seu contingut sense canvis: les inscripcions.[2]

IRC IV = G. FABRE, M. MAYER i I. RODÀ, *Inscriptions romaines de Catalogne. IV. Barcino*, París, 1997.
RIT = G. ALFÖLDY, *Die römischen Inschriften von Tarraco*, Berlín, 1975.

2. Sobre la falsificació de l'epigrafia romana, cf. M. BILLANOVICH, «Falsi epigrafici», *Italia medioevale e umanistica,* 10 (1967), p. 25-110. Especialitzats en Itàlia: G. L. GREGORI, *Genealogie estensi e falsificazione epigrafica*, Roma, 1990 (Opuscula Epigraphica, 1); G. MENNELLA, «Un apografo di iscrizioni latine e greche dalla bottega di Bartolomeo Cavaceppi (1756)», *Italia medioevale e umanistica,* 19 (1976), p. 386-412; S. PANCIERA, *Un falsario del primo ottocento: Girolano Asquini e l'Epigrafia antica delle Venezie*, Roma, 1970.

La inscripció com a prova antiga irrefutable

Intentarem, en aquestes pàgines, repassar breument alguns exemples vinculats al territori antic del que és avui Catalunya, tot advertint que el que mostrarem no és excepcional i que les consideracions són perfectament extrapolables a gairebé tots els àmbits que abraçà l'Imperi romà.

Cal afegir també que, en molt comptades ocasions, els falsos epigràfics tenen una realitat material més enllà del paper en el qual estan copiats. Es tracta, doncs, d'inscripcions inexistents en el seu suport original, d'una epigrafia de transmissió purament textual o literària. La ficció pretén que erudits prudents i de bona fe les veieren i copiaren i salvaren així la memòria del seu contingut de la posterior pèrdua o destrucció d'aquests monuments.

Els medievalistes no se sorprendran d'això; el document fals i molt més freqüentment conegut en còpia, resum o regesta que en la seva entitat falsificada, els documents per a determinar privilegis i propietats d'ordes militars, remunten aquests procediments a la mateixa edat mitjana.

Les mateixes fonts literàries no estan exemptes d'aquestes turpituds, l'enginy de les quals és variable i que avui són un bon objecte d'estudi erudit per la varietat de procediments emprats i per la informació que contenen, que és una mostra de cultura del moment de creació del document apòcrif.

Les falses cròniques són un exemple preclar del que diem, unes cròniques falses que han sorprès la credulitat de molts fins als nostres dies, malgrat que estudiosos de la talla d'un Nicolás Antonio o d'un Antoni Agustí les denunciessin des de poc després que fossin forjades; el jesuïta Jerónimo Román de la Higuera els deu la seva fama perdurable.[3]

Per al cas d'Hispània, cf. G. FABRE i M. MAYER, «Falsae et alienae: quelques aspects de l'application des critères d'E. Hübner à l'épigraphie romaine de Catalogne», a *Épigraphie hispanique. Problèmes de méthode et d'édition*, París, 1984, p. 181-193; M. MAYER, «Epigrafía hispánica y transmisión literaria con especial atención a la manuscrita», ibídem, p. 35-53; LE ROUX, «Autour de la notion d'inscription fausse», ibídem, p. 175-180; J. ENCARNAÇÃO, «Politicamente falsários», *Estudos sobre Epigrafia*, Coimbra, 1998, p. 29-56 i «Da invençao de iscriçoes romanas pelo humanista André de Resende», *Biblos*, 67 (1991), p. 193-221; M. MAYER, «La técnica de producción de falsos epigráficos a través de algunos ejemplos de *CIL* II», a *Excerpta Philologica Antonio Holgado Redondo sacra I*, Cadis (1991), p. 491-499; WULFF, «De Andalucía Antigua en la Historiografía española (XVI-XIX)», *Ariadna*, 10 (1992), p. 9-80. Resulta molt important H. GIMENO, *Historia de la investigación epigráfica en España en los ss. XVI y XVII a la luz del recuperado manuscrito del Conde de Guimerá*, Saragossa, 1997.

Sobre la falsificació en general: J. CARO BAROJA, *Las falsificaciones de la Historia (en relación con la de España)*, Barcelona, 1991.

3. Sobre Jerónimo Román de la Higuera, cf. J. CARO BAROJA, *Las falsificaciones de la Historia...*, p. 163-187; cf. a més, molt especialment, J. GODOY, *Historia crítica de los falsos cronicones*, Madrid, 1868 (reimpr. 1981), p. 17-43. És molt important *Censura de historias fabulosas, obra pósthuma de Don Nicolás Antonio*, València, 1742.

Cal recordar com a especialment vinculat a casa nostra el *Fragmentum chronici, sive omnimodae historiae Flavii Lucii Dextri Barcinonensis*, atribuït a Dextre, fill de Pacià de Barcelona, citat pel *De viris illustribus* de Jeroni com a historiador.[4]

És notable també el singular episodi dels falsos del Sacromonte de Granada, on un alfabet desconegut es barreja amb llatí i hebreu i produeix importantíssimes relíquies que ennobleixen l'arrelam cristià de la capital del regne nassarita.[5]

A Barcelona, les excavacions que cercaven el cos de sant Pere Nolasc també produïren algun episodi interessant.[6]

Per acabar, recordem el *Libre de feyts d'armes de Catalunya*, d'un Bernat Boades, darrera del qual s'amagava el menoret Joan Gaspar Roig i Jalpí, argumentat com a fals a l'inici del volum IV de la seva edició a la col·lecció «Els nostres clàssics» per Miquel Coll i Alentorn, l'any 1948, després d'haver desafiat amb èxit l'esforç crític d'alguns dels més notables coneixedors de la nostra història i literatura.[7]

Els falsos han acompanyat sempre la història, com l'astrologia l'astronomia, i l'alquímia les ciències químiques.

En el cas dels falsos epigràfics no manquen estudis que han intentat refer la seva tradició i han establert, per a molts d'ells, la causa i la tècnica de composició. Fins i tot en el cas del territori que ens ocuparà no han mancat estudis específics sobre aquesta qüestió.[8]

Les causes, de forma general, es poden establir a partir de les intencions següents:

Fixar l'existència de ciutats utilitzant de vegades recursos literaris. Vincular ciutats, fets i personatges històrics, en especial guerres i cabdills il·lustres. Establir lligams entre divinitats i ciutats, amb esment de divinitats com més exòtiques, millor.[9]

Aquests aspectes busquen l'ennobliment de ciutats, moltes vegades sense altre document epigràfic que el que aparentment dóna el fals, que pot no tenir cap intenció patriòtica i limi-

4. Sobre Dextre, cf. M. MAYER, «Numi Emilià Dextre, un col·laborador barceloní de l'emperador Teodosi», *Revista de Catalunya*, 64 (1992), p. 41-50, amb bibliografia. La primera edició del fals Cronicó de Dextre és *Fragmentum chronici, sive omnimodae historiae Flavii Lucii Dextri Barcinonensis...,* Saragossa, 1619.

5. Per als falsos de Granada, cf. J. CARO BAROJA, *Las falsificaciones...,* p. 115-159; i també J. GODOY, *Historia crítica...,* p. 44-128; J. ÁLVAREZ-G. MORA, «El final de una tradición. Las falsificaciones granadinas del siglo XVIII», *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares*, 40 (1985), p. 163-189.

6. Cf. M. MAYER, «Notas sobre epigrafía romana barcelonesa (Manuscritos de la Biblioteca Universitaria de Barcelona)», a *XIV Congreso Nacional de Arqueología* (Vitòria, 1975), Saragossa, 1977, p. 889-898.

7. Bernat BOADES. *Libre de feyts d'armes de Catalunya*, vol. IV, a cura d'E. BAGUÉ, pròleg de M. Coll i Alentorn, «Els nostres clàssics», núm. 60, p. 5-89 i ibídem, vol. V, a cura d'E. BAGUÉ, «Els nostres clàssics», núm. 61, p. 5-41, a més, cf. J. GODOY, *Historia crítica...,* p. 291-301.

8. Cf. nota 1.

9. Cf. M. MAYER, «La técnica de producción...», p. 491-499; H. GIMENO, *Historia de la investigación epigráfica...,* p. 27-28.

tar-se a fixar la ubicació i la importància d'una ciutat tal com se suposa per d'altres tradicions.

La tècnica de composició del fals pot tenir diverses vessants:

Atribuir simplement un text d'un lloc a un altre. Manipular un text verídic d'acord amb les circumstàncies del fals. Construir un text de bell nou amb tot tipus d'elements, deixant-se fins i tot endur per una clara vocació literària que es reflecteix de vegades en una gran prolixitat. Atribució de textos genuïns sobre altres suports, diferents de l'epigràfic, en especial textos històrics documentats a les fonts clàssiques i llegendes monetals.

Un últim factor té un paper molt important en la generació de falsos: les còpies parcials, les còpies errònies i les atribucions falses de bona fe. És molt important, doncs, no deixar-se dominar totalment per la suspicàcia, car la hipercrítica ha condemnat documents que eren genuïns i la dimensió històrica dels quals ha resistit un estudi aprofundit.[10]

No entrarem ara en una valoració ètica del falsari que, generalment, també és ell mateix molt crèdul; tampoc no cal endinsar-se en la justificació de la composició d'un fals, sovint de caràcter didàctic i buscant una versemblança propera al que el falsari creu —i gairebé sempre de bona fe— que pot ésser la realitat: és un element retòric més del discurs demostratiu que l'amenitza, el reforça i el documenta.

Com arribaren a burlar-se, aquestes composicions, d'alguns dels erudits més preclars?

La manca de documentació fa que l'avidesa d'obtenir-ne s'imposi sobre l'esperit crític. L'existència d'una tradició d'acceptació en el cas de testimonis concrets que fa que siguin admesos en funció, o reforçats per l'autoritat, de qui els empra anteriorment. La utilització és tant més generalitzada com més versemblant resulta el text pretesament epigràfic. La versemblança provoca una acceptació de fet, ja que, en opinió de qui l'empra, un text genuí seria de les mateixes característiques i tindria, per tant, la mateixa significació i utilitat històrica.

Aquest plantejament s'ha mantingut fins al dia d'avui quan veiem, en publicacions locals i en algunes d'àmbit més ampli, que s'usen aquests documents no com a elements d'una tradició historiogràfica, sinó com a documents històrics per a l'època a la qual pretenen pertànyer, utilitzant un artifici singular: el document és fals i ho admeten, o almenys indiquen que és suspecte, però el comenten igualment com si es tractés d'un document original i antic, argumentant-ne la versemblança o simplement què significaria en el cas que fos cert.

La voluntat erudita, combinada amb la tradició, i la necessitat del prestigi dels documents antics se sobreposen a les suspicàcies, i en alguns casos la credulitat de bona fe roman, fins i tot en alguns especialistes.

Ara analitzarem, sota diversos epígrafs, alguns exemples de falsos o d'inscripcions tingudes com a tals, tot buscant d'agrupar-los de manera que puguin il·luminar la tècnica de

10. Cf. G. FABRE i M. MAYER, «Falsae et alienae...», p. 181-193.

composició i la seva intenció. La reconstrucció d'aquestes inscripcions, i la seva verificació, constitueix una bona guia per a establir-ne la utilitat.

L'epigrafia apòcrifa és un recurs ben conegut des de l'antiguitat romana, quan l'arcaisme fou mèrit principal i quan la literatura l'acceptà com un element més de l'ornament. La *Història Augusta*, el fals voluntari més notori de l'antiguitat romana, marca segurament el camí, amb la seva epigrafia falsa i interessada, per al llarg viatge de les inscripcions falses en la historiografia.[11]

El que pot ésser històricament útil

Aquest és l'apartat més abundós de la falsa epigrafia i en realitat podria comprendre-la tota, car, en últim terme, és aquesta la finalitat global que persegueix. De tota manera en triem només alguns exemples, com és el cas de: *CIL* II 259* i 260*, tots dos referits als ceretans i concretament a Puigcerdà, on es recorda, en el primer, que els ceretans dedicaren una estàtua eqüestre daurada, al seu fòrum, a Pompeu, en raó de la seva victòria sobre ells mateixos, que fou seguida del perdó; el segon recorda un temple a la Victòria Augusta, erigit per August després de les seves victòries i de l'eliminació dels sacerdots de la *Bona Dea* i del col·legi dels *Septemviri epulones*. Vinculat al record de Pompeu i concretament als seus trofeus al Pirineu, es forja un fals que té forma de pedestal amb base i coronament, en el camp epigràfic del qual es recull el text de Plini el Vell referent al contingut de la inscripció que portava el monument erigit pel cabdill romà.[12] Una inscripció, *CIL* II 392*, atribuïda a Tarragona, honora Pompeu per encàrrec dels manresans. La inscripció és una veritable proesa de Roig i Jalpí per a honorar Manresa i denomina Pompeu «archidux» tot recordant la seva victòria sobre la «facció» de Sertori. També és una menció de Manresa del mateix falsari *CIL* II 389*, atribuïda, com l'anterior, a unes notícies manuscrites de l'erudit canonge Jeroni Besora.[13]

En el mateix ordre d'idees que el cas de Puigcerdà, es mou *CIL* II 427*, vinculat a Empúries, on es recorda que els emporitans, poble grec, varen edificar un temple a la Diana

11. Cf. CHASTAGNOL (ed.), *Histoire Auguste*, París, 1994, p. CXXII-CXXV i també cf. M. MAYER, M. MIRÓ i J. VELAZA, *Litterae in titulis, tituli in litteris. Elements per a l'estudi de la interacció entre epigrafia i literatura en el món romà*, Barcelona, 1998, p. 93-99, per a aquest tipus de fals.

12. Es tracta de la continguda al ms. 5577 (obra de Fernández Franco) de la Biblioteca Nacional de Madrid, f. 2; cf. I. RODÀ, «Els models arquitectònics dels Trofeus de Pompeu als Pirineus», a *Homenatge a Miquel Tarradell*, Barcelona, 1993, p. 647-651, esp. p. 649 i làm. 1, segons PLINI EL VELL, *Història natural,* III, 18, 30.

13. Per al canonge Besora, cf. F. TORRES AMAT, *Memorias para ayudar a formar un diccionario crítico de los escritores catalanes*, Barcelona, 1836 (reimpr. Barcelona-Sueca, 1973), p. 107-108.

d'Efes, en el moment en què perdien la seva llengua i costums i s'integraven a les dels romans.[14]

No faltaven herois desconeguts sortits de la fèrtil imaginació dels falsaris, com el *Telongus Bacchius* citat a *CIL* II 421*, com a honorat pels de Blanes, tot dient que s'alia amb els romans en el moment del pas d'Hanníbal; té un paral·lel en el *Decatompus Lusitanus* de *CIL* II 374*, citat com a epígraf saguntí. Tota una història mítica, on es combinen notícies d'humanistes i patriotisme local, que és el que en últim terme assegura l'èxit i pervivència del fals.

És evident que la presència d'inscripcions d'emperadors en les ciutats les ennobleixen i tenen en funció de la seva regularitat i homogeneïtat de formularis una gran versemblança, en el supòsit de falsos, que els proporciona força exemples paral·lels. En aquesta vessant són notables les inscripcions falses de Tarragona *CIL* II 385*, 386*, 387* 387a*, 388*, on hi ha exemples de Tiberi, Vespasià, Titus i Hadrià. Recordem també de nou *CIL* II 489*, on honoren, a Tarraco, aquest últim emperador, els de Manresa. Hi podem afegir, també, un fals equivalent atribuït a Begues.[15]

Passa el mateix en el cas de divinitats que per la seva freqüència no són sorprenents i proporcionen la imatge d'una monumentalització sacral dels indrets d'on pretesament procedeixen les inscripcions forjades amb aquesta intenció. Aquest és el cas de la dedicació a Diana invicta, de Barcelona (*CIL* II 412*), o bé al *Genius loci,* de Blanes (*CIL* II 420*), amb esment de pobles com els pelèndons i els arevacs, o també al *Genius Augustus Conservator,* de la colònia de *Barcino* (*CIL* II 413*), i a la *Virtus* en la mateixa ciutat (*CIL* II 414*).[16] És interessant el fals desenvolupament d'una inscripció genuïna de Caldes de Montbui (*CIL* II 409*), que dóna lloc a una pretesa inscripció a un déu Saturnius. Pel que fa als herois històrics, potser fóra bo adduir la inscripció atribuïda a la tomba dels dos germans Escipió, a Castelló d'Empúries (*CIL* II 426*), que és veritablement esperable en la tradició historiogràfica de la zona i, sobretot, quan la confusió entre *Castulo* (Cazlona) i Castelló d'Empúries fou interessadament freqüent en la història d'aquesta última zona, tot situant allà, a continuació, els fets que es produïren a la part sud de la península Ibèrica.

El que ja no és tant previsible és la notícia d'un epígraf que recorda que el rei Herodes i Herodies s'exiliaren i foren sebollits a Tarragona, en la proximitat de Santa Clara (*CIL* II 384*); la qual cosa ens porta a recollir *CIL* II 390* que recorda la primerenca cristianització de la capital de la Citerior, tot esmentant Urgulanil·la.

14. Cf. *IRC* III, p. 189-190, per als falsos de les comarques de Girona i especialment d'Empúries.

15. Cf. G. Fabre i M. Mayer, «Falsae et alienae...», p. 186 i *IRC* I, p. 35 i nota 2. El text tramès per Roig i Jalpí és «Hadriano Aug/vic. triumph/sacrum. P. Cor/ Licinius. II vir/Aug. d.d.»

16. Sobre els falsos de Bàrcino, cf. *IRB* 1*-7*, p. 217-220 i *IRC* IV, p. 371-373; i també M. Mayer, «L'epigrafia de Barcino per a la història de la ciutat», a J. Sobrequés (dir.), *Història de Barcelona, 1. La ciutat antiga*, Barcelona, 1991, p. 273-293.

Nulla civitas sine titulis

Sota aquest epígraf recollim els esments de ciutats en els falsos. En el cas de les províncies hispàniques el desenvolupament dels falsos epigràfics ve a coincidir amb la superació de la reconquesta i amb la mirada humanística vers el passat romà, quan el visigot és vist com un bàrbar, tot coincidint amb el nou paper de potència europea i universal que vol tenir la monarquia hispànica.[17]

Hem vist com Manresa és esmentada en dos falsos (*CIL* II 389* 392*) i com no en falten per a Puigcerdà (*CIL* II 426*, 427*), tal com Empúries, abans de la seva eclosió arqueològica, té també esments (*CIL* II 426*, 427*).

Per obra de Roig i Jalpí, de nou *Tarraco* proporciona un document que recorda un gironí (*CIL* II 389*); i la tradició n'atribueix també un altre a la mateixa ciutat de Girona (*CIL* II 425*).[18]

No són excepcions, tampoc, Barcelona (*CIL* II 412*, 413*, 414*), que té a més dos falsos de caire molt literari que comentarem més endavant (*CIL* II 410*, 411*), Caldes de Montbui (*CIL* II 409*), Blanes (*CIL* II 420*, 421*), Vic (*CIL* II 422*, 423*, 424*), o Roses (*CIL* II 430*, 431*).[19]

Del que és útilment patriòtic

Hem vist anteriorment la facilitat de documentar el que li interessava que tingué Roig i Jalpí, que s'empassà, però, i potser conscientment, les falses cròniques a la seva obra i fins i tot contribuí al creixement d'alguna. Aquest personatge, però, no fou pas una excepció, puix que el mateix Jeroni Pujades, vinculat a Castelló d'Empúries, contribuí en gran mesura a difondre dos falsos on la forma *cast*, vinculada potser en una tradició primera a *Castulo* (Cazlona), es desplaçava amb bous i esquelles, és a dir, amb fonts literàries incloses, a Castelló d'Empúries.

Les inscripcions (*CIL* II 428*, 429*) que Pujades ubica amb precisió a Castelló d'Empúries són evidentment falsos forjats sobre inscripcions veres.

17. Cf. M. MAYER, «Ciriaco de Ancona, Annio de Viterbo y la historiografía hispánica», a G. PACI i S. SCONOCCHIA (ed.), *Ciriaco d'Ancona e la cultura antiquaria dell'Umanesimo*, Reggio Emilia, 1998, p. 349-357, amb bibliografia. En això tingué un gran paper el cardenal Margarit, cf. R. B. TATE, *Joan Margarit i Pau cardenal i bisbe de Girona*, Barcelona, 1976.

18. És un exemple curiós d'aquest ús el cas de *RIT* 295, que recull un cert *L(ucius) Numisius L(uci) f(ilius) Pal(atina tribu) Montanus,* on es llegí Palmontanus per fer aparèixer el nom de Palamós a l'epigrafia.

19. *IRC* III, p. 189-190, *IRC* I, p. 35, 63, 126, i especialment 199 per a *CIL* II 4611, de *Baetulo*, que creiem aliena i interpolada.

Val a dir, en descàrrec de Pujades, que el manuscrit de París de la seva *Crònica universal del Principat de Catalunya* ens dóna una sèrie de documents epigràfics veritables que fins fa poc havien estat ignorats.[20] Podem dir també que l'obra de Pujades recull amb fidelitat tot el que en aquest camp es coneixia i és, en això, un bon successor de Jeroni Pau, la *Barcino* del qual és potser la primera aplicació de l'epigrafia a la història amb un caràcter que podríem dir, potser un xic anacrònicament, científic.

Balaguer gaudeix d'epigrafia romana per obra de Roig i Jalpí, que forja un fals dedicat a Gai Cèsar pel *ord. Bal.* (*IRC* II 15*). *CIL* II 313*, atribuït per E. Hübner a *Libisosa*, ha estat també vinculat a Alcarràs, una discussió inútil, puix que es tracta d'un document fals on la menció *victoris contra Ilergetas* del personatge honorat és la clau de la seva importància patriòtica. El document, però, sembla una inscripció autèntica, potser italiana, interpolada.[21]

S'esdevé el mateix amb l'atribució a *Ilerda,* per error, per part de Muratori, de tres inscripcions interpolades sobre altres d'autèntiques, com és el cas de *CIL* II 3013 (=*IRC* II 16*), acceptada com a bona per Hübner, però forjada sobre *CIL* II 384; *IRC* II 17* és barreja probablement de *CIL* II 375 i 565, i per últim, *CIL* II 3009 (*IRC* II 1*), que en realitat és una còpia errònia de *CIL* XIII 229.

Succeeix el mateix amb un possible mil·liari de la Narbonesa *CIL* II p. 655 (=*IRC* III 1*), que Muratori atribuí a Empúries i ja Hübner restituí al seu origen. Els errors d'atribució són aprofitats ben sovint pels erudits àvids d'informació quan manquen testimonis directes conservats i, com en el cas dels falsos creats per errades de Muratori, no es pot dubtar que fins i tot tenien una forta credibilitat científica.[22]

L'excés de zel

Del fervor patriòtic com a crèdula acceptació de falsos a l'excés de zel hi ha un bon troç, però es tracta d'una barrera que ha estat sovint franquejada.

Potser els casos més evidents són les inscripcions publicades per B. Hernández Sanahuja o proporcionades per aquest a E. Hübner; en aquests casos es tracta de falsos que tenen, o tenien, entitat material i de vegades, fins i tot, suport antic; fou exemple d'això *CIL* II 403*, 468*, 469*, 487*, 488*.

20. M. Mayer, «La crònica de Pujades i l'epigrafia de Mataró», *Faventia,* 2/2 (1980), p. 101- 107; cf. *IRC* I, 104, 107; *IRC* III, 185, 186; i, últimament, M. Mayer «Un nou *signaculum* de Camderà (Besalú, Girona)», *Anuari de Filologia*, xvii (1995), Secció D, núm. 6, p. 189-190.

21. Cf. Lara Peinado, *Epigrafia romana de Lérida*, Lleida, 1973, p. 84-85, núm. 30. Contra *CIL* II 313* p. 32*, cf. *IRC* II 18*, p. 147.

22. *IRC* II 1*, p. 137-138; 16* i 17*, p. 146-147 i *IRC* III 1*, p. 187.

La trajectòria de l'historiador tarragoní es veié molt marcada per l'obtenció de documents que justifiquessin les seves hipòtesis i treballs.[23]

És suspecta també *CIL* II 396*, transmesa per Masdéu sense indicació de font i atribuïda als encontorns de Tarragona, una inscripció forastera interpolada, potser, intentant explicar qui era el *Lucius Furius* de *CIL* II 4271 (=*RIT* 377) en algun comentari perdut.

També *CIL* II 395* porta informació de Tarragona, procedent del Codi Teodosià en opinió de Hübner, en esmentar Valeri Julià governador de la *Tarraconensis* sota Constantí; però molt probablement Ponç d'Icard, que la recollí, la creié bona i la rebé d'altri, car sembla un comentari de *CIL* II 4105 (*RIT 94*), coneguda des d'antic i al cercle d'Antoni Agustí al qual pertanyia Ponç.[24]

L'excés de zel comporta també el regravat de suports antics amb la seva pròpia inscripció, com és el cas de *CIL* II 4624 (*IRC* II 184), o bé *CIL* II 4454 (=*IRC* 8*), conservat a Guissona i procedent de Tarragona, regravat amb el seu propi text (*IRC* II,10*) en una altra cara perquè fos igual que les dues següents.[25]

La reproducció d'inscripcions perdudes dóna casos com ara *CIL* II 4453 (= *IRC* 13*) o *CIL* II 4455 (*IRC* II 11*), copiats en *IRC* II 8* i *IRC* II 9*, respectivament, que també es conserven a Guissona i semblen procedir de Tarragona.[26]

I, per últim, cal recordar restauracions incongruents i fantasioses d'inscripcions mal conservades, com és el cas d'*IRC* I 24, dels Prats de Rei.

23. Cf. *Un home per a la història. Homenatge a Bonaventura Hernández Sanahuja*, Tarragona, 1991, esp. J. MASSÓ, «Bonaventura Hernández Sanahuja i l'arqueologia urbana de Tarragona», p. 40-55.

24. La inscripció és coneguda com a mínim des de 1492 als *Adversaria* de P. M. Carbonell, de l'Arxiu Capitular de Girona, f. 68*v*, cf. a més *CIL* II, p. 39*, que esmenta tota la tradició textual. La inscripció es conserva al Museu Nacional Arqueològic de Tarragona.

Sobre Antoni Agustí, cf. M. MAYER, «El *hortus* arqueológico de Antonio Agustín según el manuscrito de Antonio de Povillon», a *Diskalos. Estudios en homenaje al profesor Serafín Agud con motivo de su octogésimo aniversario*, Saragossa, 1998, p. 217-224, amb bibliografia; cf. també, íd., «Towards a History of the Library of Antonio Agustín», *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 60 (1997), p. 261-272 i «La fortuna dels *Catalanorum prisco sermone libri* de la biblioteca d'Antoni Agustín», *Faventia*, 20/2 (1998), p. 187-192; J. CARBONELL, H. GIMENO i G. VARGAS, «Las inscripciones de los *Adversaria* de Antonio Agustín del ms. 5781 (=Q87) de la Biblioteca Nacional de Madrid», *Epigraphica*, LIV (1992), p. 167-190 i R. COOPER, «Epigraphical Research in Rome in the Mid-Sixteenth Century: The Papers of Antonio Agustín and Jean Matal», a M. H. CRAWFORD (ed.), *Antonio Agustín between Renaissance and Counter-Reform*, Londres, 1993, p. 95-111; en aquest mateix volum hi ha d'altres estudis que toquen els interessos epigràfics de l'erudit arquebisbe de Tarragona.

25. Cf. *IRC* II, p. 140-145, per a aquesta qüestió.

26. *IRC* II, làm. LVII, per a una fotografia dels tres falsos en la seva posició al Palau Episcopal de Guissona.

Un cas contrari és l'aprofitament d'una inscripció romana, que esmentava un C(aius) VI[bius] segurament, per a un rètol que indicava CVIDADO L'CAP, tot continuant les tres lletres inicials romanes (*IRC* I 29).[27]

El que no és, no pot ésser

En aquest apartat s'ha d'incloure les falses atribucions a època romana d'epígrafs moltes vegades fins i tot molt recents. Un exemple clar fou una inscripció en català molt malmesa, aparedada entre les inscripcions romanes a l'antiga presentació del Museu Arqueològic de Barcelona.

Els exemplars més difícils de detectar són els que empren formes romanes i tenen formularis molt neutres en llatí.

E. Hübner ja donà com a no romanes *CIL* II 408*, de Tarragona, que ja fou desenvolupada: *o magnum p(ietatis) o(pus)*, o bé *CIL* II 405*, clarament medieval; també en el cas de Mataró podem adduir un medalló de ceràmica —segons tenia almenys en còpia Marià Ribas— amb un cap i la indicació Pompeia; E. Hübner, en canvi, hi veié un gran medalló de bronze (*CIL* II 419*).

Val la pena detenir-se en dos exemples de Barcelona. El primer (*CIL* II 417*), recollit per Hübner, era a la casa Gralla i indicava: *privatae voluptati, publicae venustati*, que datà correctament de finals del segle XV o de principis del segle XVI, encara que podria ésser més tardana. El segon exemple fou donat com a bo per S. Mariner (*IRB* 72), i fins i tot fou objecte de comentaris molt assenyats; però, conservat avui al Museu Nacional Arqueològic de Catalunya, és evidentment modern, com l'anterior; el text diu: *maximae dilabu*, i sembla que recull la frase del *Jugurta* de Sal·lusti: *Concordia parvae res crescunt, discordia maximae dilabuntur*, que més endavant fou el lema de Marc Vipsani Agripa.[28]

Un conjunt d'atribucions errònies de peces modernes es troba a Lleida, encara que val a dir que és molt difícil arribar a un criteri definitiu en aquests temes. L'exemple d'Empúries és molt il·lustratiu per a mostrar-nos unes dificultats semblants a les de certes peces de Barcelona. En aquests casos no podem parlar de falsos, sinó de datacions errònies de peces creades sense cap voluntat d'engany, seguint, però, en la seva forma, una tradició clàssica, que ha induït a la falsa atribució.

27. Cf. *IRC* I, p. 69, la notícia depèn de R. CORBELLA, *Gaceta de Vich*, núm. 3930 (12/9/1931).

28. Cf. *IRB* 81, on se cita Sèneca, *Epist.* 94, 46, per al testimoni sobre Marc Agripa. El text de Sal·lusti és *Jugurta*, 10, 6.

Quan hi intervé l'interès econòmic

Dos exemples poden il·lustrar aquesta vessant de la falsificació, que fins i tot en el cas de peces portades de Roma arriba a tenir contactes amb l'actiu comerç de relíquies que durant segles es produí a la Ciutat dels Papes, quan moltes vegades la pietat esperonava la credulitat.

El primer cas és el molt conegut dels falsos emporitans fets pels mateixos clandestins que buscaven peces a les ruïnes de la ciutat d'Empúries, quan el mercat els demanava més i més peces per poc importants que fossin. Una sèrie d'inscripcions sobre pedra i sobretot ceràmica en són un bon exemple; i ben segurament se'n descobriran d'altres a col·leccions particulars i museus. L'enginy dels falsificadors té un component, que avui en diríem *naïf*, que els fa molt interessants, tot utilitzant els recursos dels pescadors, de l'ambient dels quals havien sorgit alguns dels clandestins.[29]

Les col·leccions s'ompliren així de falsos i de bons, tal com havia passat abans a Extremadura amb la col·lecció del marquès de Monsalud, que es nodria de falsos quan mancaven troballes bones per tal d'augmentar les expectatives de l'erudit i crèdul marquès que deixà aparentment d'interessar-se per l'epigrafia tant prompte com fou elegit acadèmic numerari de la Real Acadèmia de la Història.[30] Alguns dels seus falsos han vingut a raure, amb peces també autèntiques, a col·leccions catalanes.[31]

Un interès econòmic segurament degué conduir uns falsaris a afalagar la vanitat del primer baró de Lés amb esments d'un «Lexi Deo» i del cognom «Lexeia» (*IRC* II 19*-21*); aquestes inscripcions, que ja foren considerades suspectes per J. Sacaze, han estat, malgrat tot, acceptades en treballs recents.[32]

Per l'abundància de petits altars anepígrafs als Pirineus, i a partir dels dibuixos conservats, podem pensar que els suports potser foren antics i el gravat d'època recent, la qual cosa encara feia més difícil desfer l'engany, que suposem fonamentalment a partir del contingut dels textos.

29. Sobre els falsos d'Empúries, cf. M. ALMAGRO, *Las inscripciones ampuritanas griegas, ibéricas y latinas*, Barcelona, 1951, p. 253-254, també la depuració i crítica d'aquest corpus a *IRC* III, p. 187-190, i en últim lloc M. MAYER, «De falsis inscriptionibus Emporitanis», *Sylloge epigraphica Barcinonensis* III (en premsa).

30. J. MALLON i T. MARÍN, *Las inscripciones publicadas por el Marqués de Monsalud (1897-1908). Estudio crítico*, Madrid, 1951.

31. G. FABRE, «À propos de trois faux du Musée d'Igualada», *Faventia*, 2/1 (1980), p. 139-152.

32. J. SACAZE, *Inscriptions antiques des Pyrénées*, Tolosa de Llenguadoc, 1892, núm. 377- 379, cf. *IRC* II, p. 147-148 que corresponen a *CIL* XIII 2*-4*.

Del que, malgrat tot, és bo

Les dificultats que presenta la depuració d'un corpus epigràfic s'han anat fent paleses, i de vegades, com a conseqüència d'això, les sospites dels estudiosos han condemnat inscripcions de tradició literària que una crítica més recent ha reivindicat com a genuïnes.

Tot això es complica, a més a més, pel fet que, com hem vist, una font de falsos són les inscripcions bones amb falsa atribució geogràfica o bé interpolades. La conseqüència és certa dificultat en l'anàlisi de la tradició literària.

Són mostres del que diem, exemples com el del *CIL* II 258*, de Puigcerdà: «deo fulguratori ara», fals en la formulació d'una part de la tradició, però molt possiblement genuí en la seva forma abreujada (*IRC* III 191) *D.F.A* ; o bé *CIL* II 415*, de Barcelona, una inscripció clarament bona (*IRC* IV 109), però sospitosa per la semblança amb *CIL* II 4192 (=*RIT* 336), de Tarragona; passa el mateix amb *CIL* II 418*, de Mataró, citada per Roig i Jalpí, i suspecta per aquest motiu i la seva aparent concomitància amb *CIL* II 4497 (=*IRC* IV, 11), que tampoc no és real, vista la inscripció de Barcelona.[33] G. Fabre ja demostrà que la peça era conservada al Museu del Maresme i que fins i tot, malgrat les dificultats de lectura, era ben copiada (*IRC* I 105).[34]

Altres procediments que porten a falsos són els del ja esmentat més amunt *CIL* II 409*, on produïren el fals: el desenvolupament erroni d'una inscripció genuïna *CIL* II 4493 (= *IRC* I 38), que començava amb S.S. —en realitat *Saluti Sacrum*— com a «Saturnio. s», i el canvi del *nomen* del dedicant, IROC en la tradició —*Trocina* en la realitat—, pel més complet *Baebius*, amb un canvi de la fórmula votiva final.[35]

També hem vist com les llegendes monetals creaven falsos, com per exemple *CIL* II 387*, i fan sospitar de *CIL* II 386*, que molt possiblement pot respondre a un text real incomplet.[36]

Esmentem una altra font de confusions: les inscripcions trossejades i disperses, els fragments de les quals són publicats independentment abans d'ésser integrades. El cas més indicatiu és el *CIL* II 4509 (=6145; *IRC* IV, 30), la famosíssima inscripció de les termes de *Barcino*, que dóna lloc a tres inscripcions considerades, en un cert moment, com a inde-

33. *CIL* II, p. 41*: «Fortasse ficta ad exemplum tituli n. 4497; certa suspecta utpote a tali auctore solo prolata».

34. G. Fabre, «À propos de deux inscriptions latines du Musée de Mataró», *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia del Maresme*, 7 (1979), p. 183-197; cf. G. Fabre i M. Mayer, «Falsae et alienae...», p. 186; *IRC* I, p. 154-155.

35. Cf. M. Mayer, «Dos inscripciones posiblemente barcelonesas», *Rivista di Studi Liguri*, XLVI (1980), p. 162-166; íd., «La técnica...», p. 493-494 i *IRC* I, p. 83-84.

36. Cf. *CIL* II, p. 39*: el text és «imp. caesar/ vespasianus/...».

pendents i completades pels seus editors amb una escassa aproximació al que diuen un cop integrats els fragments.[37]

CIL II 401* i 407*, ambdues de Tarragona, són considerades falses per la qualitat de la seva còpia, però tenen fins i tot data de troballa i molt possiblement responen a inscripcions genuïnes desfigurades per la seva dificultat de lectura o per la mala traça del seu primer copista. Continuant amb la tradició tarragonina, *CIL* II 404* implica els judicis de molts erudits i en lectura d'Agustí i de Schott podria ésser certa, encara que altres lectures eren molt defectuoses: «Camilius Agileius se/ vivo scribi iussit/sic non fui deinde fui/modo non sum». E. Hübner pensà que es podria tractar d'una correcció d'Agustí i de Schott per a un text modern. En aquest cas sembla que potser l'explicació del que diu un text epigràfic ha passat pel contingut de la pròpia inscripció que té moltes probabilitats d'haver existit. El text, però, fou interpretat per Hübner, a partir del manuscrit d'El Escorial T.II.24, com la indicació del nom de l'autor de la col·lecció d'inscripcions que encapçala: «camilius aqileius». Antecedeix aquest text el títol de la col·lecció, *Epigrammata antique urbis Tarraconensis*, i en conseqüència Hübner inferí que l'autor es podria dir Camil Aguiló i que en copiar els autors posteriors aquesta col·lecció que data pel que sembla de finals del segle XVI en la còpia d'El Escorial, haurien confós el nom de l'autor presentat en forma epigràfica amb una inscripció.[38] La hipòtesi de Hübner és bona, però sorprèn que hagués pogut induir a errada a Agustí i Schott, si fos tan evident com suposa, puix que aquests varen proposar la lectura *C. Aemilius Achilles*. Hübner mateix preveié que es podria dir que Aguiló podia haver imitat un text genuí que havien vist independentment Agustí i Schott, a la qual cosa també podríem afegir la suposició que si hi hagués un intermediari que hagués pres el nom de l'autor com a inscripció, o hagués copiat simplement aquest epígraf descontextualitzat, hauria pogut provocar les lectures i correccions d'Agustí i Schott.

Un cas de falsa atribució d'una inscripció dubtosa reconegut pel mateix Hübner és *CIL* II 416*, que cregué que podia ésser de Montserrat en esmentar la font «in Monserato».[39] Hi ha altres exemples que poden ésser falses atribucions i a més amb interpolacions, com és el cas potser de *CIL* II 406* o 402*.

37. *IRC* IV, p. 89-92, esp. p. 91 amb bibliografia, cf. a més G. FABRE, M. MAYER i I. RODÀ, *Inscripcions romanes de Mataró i la seva àrea (Epigrafia Romana del Maresme)*, Mataró, 1983, p. 131 i J. GONZÁLEZ-AGÀPITO, «El corpus epigràfic romà-mataroní en les obres d'alguns erudits del segle XVIII», *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia del Maresme*, p. 207-216, esp. p. 208, 211, 213 i M. MAYER, «Notas sobre epigrafía...», p. 891, on es recull la referència de Roig i Jalpí continguda al ms. 555 de la Biblioteca Universitària de Barcelona.

38. Cf. *CIL* II, p. 40* i esp. p. 544.

39. Cf. *CIL* II, p. 41*: «Gratiano in Monserrato *Ligorius*. Errore nostro attributa est Monti Serrato prope Barcinonem; neque Hispana est, nec fortasse falsa».

Un exemple de pas d'un cos paral·lel, adduït en un comentari, a la ciutat per a la qual s'utilitzava, és *CIL* II 400*, on hi ha noms de la ciutat africana d'*Hadrumetum*, que Ponç d'Icard féu servir per a explicar els de Tarragona i que J. F. Masdéu ja integrà entre els d'aquesta última ciutat.[40]

Una falsa atribució pot ésser també *CIL* II 399*, que Hübner proposà, a tall de conjectura, com a procedent de Tarassona i no de Tarragona, si és que hi ha alguna possibilitat que fos autèntica.[41]

El prestigi de Ciríac d'Ancona

Entrem ara en les consideracions del que són els falsos literaris, en el sentit d'unes inscripcions apòcrifes que tenen una forma literària i moltes vegades epigràfica molt correcta i que es recolzen en noms de prestigi per tal de donar-los autenticitat.

Potser el nom més il·lustre emprat per a aquest procediment de donar fiabilitat a alguns falsos és el de l'infatigable viatger anconità. S'atribueixen a Ciríac mitja dotzena de falsos de Catalunya i zones veïnes: *CIL* II 372* de l'Alcúdia, *CIL* II 430* i 431* de Roses, *CIL* II 382* de Tarragona, *CIL* II 426* de Castelló d'Empúries, amb el problema que ja hem esmentat de Cazlona, i *CIL* II 42* de Blanes.

Val a dir que no ens consta que Ciríac viatgés a la península Ibèrica,[42] i que no se'ns ha conservat de forma directa cap col·lecció de Ciríac. Aquesta tradició reposa sobre Ambrosio

40. Cf. *CIL* II, p. 40*: «Pons f. 56v. verba haec ad nomina Tarraconis explicanda profert exempli causa ex nota tabella patronatus (Orell. 3058); inde titulum Tarraconensis esse voluit Masdeu 5, 101, 190». Sobre Ponç d'Icard i l'epigrafia, cf. M. MAYER, «Epigrafia hispánica...», p. 39 i 42 i J. MASSÓ, «Notes sobre escultures i inscripcions romanes a Tarragona dels segles XVII, XVIII i XIX», *Faventia,* 11/1 (1989), p. 83-108, esp. p. 86-87 i 94-100; i també E. DURAN (ed.), *Lluís Ponç d'Icard i el «Llibre de les Grandeses de Tarragona»*, Barcelona, 1984.

41. Cf. *CIL* II, p. 39*: «Nisi omnino mentitur Trigueros, ut solet, in schedis hominum illorum Aragonensium titulum Tarraconae (i.e. Turasone) fortasse repertum invenit, non Tarragonae».

42. Sobre Ciríac: cf. J. COLIN, *Cyriaque d'Ancône. Le voyageur, le marchand, l'humaniste*, París, 1981; el resum molt recent d'E. W. BODNAR S.J., «Ciriaco's Cycladic Diary», a G. PACI i S. SCONOCCHIA (ed.), *Ciriaco d'Ancona...,* p. 49-70, esp. p. 49-50; i aquest últim col·loqui en general, especialment G. VAGENHEIM, «Le raccolte di iscrizioni di Ciriaco d'Ancona nel carteggio di Giovanni Battista De Rossi con Theodor Mommsen», ibídem, p. 477-519; cf. també E. W. BODNAR i C. MITCHELL, *Cyriacus of Ancona's journeys in the Propontes and the Northern Aegean, 1444-1445*, Filadèlfia, 1976; R. SABBADINI, «Ciriaco di Ancona e la sua descrizione autografa del Peloponneso trasmesa da Leonardo Botta», *Miscellanea Ceriani*, Milà, 1910, p. 183-247 (reimpr. a *Classici e umanisti da codici Ambrosiani*, Florència, 1933, p. 1-48); E. HÜBNER, *CIL* II, p. C, diu explícitament: «atque cum Cyriacum neque Hispanias unquam adisse constet et hominem fuisse optimae omnino fidei».

de Morales (*CIL* II 372*, 426*, 430*, 431*), Florián de Ocampo (*CIL* II 421*) i Cenninus (*CIL* II 382*), que deriva sens dubte de Miquel Fabrici Ferrarini.[43]

En dos estudis recents s'ha pogut afirmar la fiabilitat de Ciríac d'Ancona, puix que alguns dels falsos hispànics semblen atribucions a la seva persona per tal de donar-los autoritat o almenys prestigi i, d'altra banda, foren A. de Morales i A. Agustí els que li donaren una fama de falsari que no té pas en altres indrets.[44]

De tota manera *CIL* II 410*, un fals evident de Barcelona, és esmentat a la *Barcino* de Jeroni Pau com a extret de Ciríac d'Ancona, de qui sembla explícitament conèixer l'obra: «Hoc ipsi epigramma alicubi fortasse Barcinoni latens vel iam perditum, minime legimus; sed eius testimonium habemus Cyriaci Anchonitani epigrammatum per orbem sane diligentissimi collectoris, cuius ad nos sex haud parva volumina pervenerunt».[45]

És aquest un testimoni directe i ha estat valorat recentment, puix que un manuscrit de Pere Miquel Carbonell, conservat a Girona, conté còpies d'inscripcions que li arribaren del seu cosí Jeroni Pau, que al seu torn sembla haver-ne pres de la col·lecció de Ciríac.[46] Molt probablement en l'estudi d'aquest manuscrit podrem trobar una clau més per a conèixer l'obra parcialment perduda de Ciríac.

Més recentment Helena Gimeno ha demostrat que els falsos atribuïts a Ciríac poden dependre en realitat d'una font diversa, a la qual també tingué accés Ciríac, com proven la seva presència a Ferrarini i el fet que eren presents al denominat «Libro de Ocampo», conservat en el que es coneix com a *Codex Valentinus* (B. N. de Madrid 3610), estudiat de nou per aquesta autora.[47] H. Gimeno creu possible que Ocampo depengués de la mateixa font a la qual també tingueren accés Ciríac d'Ancona i els seus continuadors, i que aquesta font fos un anònim hispà, i acaba proposant que aquest anònim pogués ésser Antonio de Nebrija o bé el cardenal Margarit, que tenien interessos palesos d'ennoblir els orígens de la monarquia hispànica.[48]

43. Cf. *CIL* II, p. VI, per a Ferrarini i Cenninus. Sobre Florián de Ocampo, cf. G. CIROT, «Florian de Ocampo. Chroniste de Charles-Quint», *Bulletin Hispanique*, 16 (1914), p. 307-316.

44. Cf. H. GIMENO, «El despertar de la ciencia epigráfica en España. ¿Ciríaco de Ancona: un modelo para los primeros epigrafistas españoles?», a G. PACI i S. SCONOCCHIA (ed.), *Ciriaco d'Ancona...,* p. 373-382, esp. p. 373-374, M. MAYER, «Cyriaco de Ancona...», ibídem, p. 349-357.

45. M. VILALLONGA (ed.), *Jeroni Pau. Obres*, vol. I, Barcelona, 1986, p. 306-308 i el comentari p. 307-309, nota 16.

46. H. GIMENO, «El despertar...», p. 379-380.

47. H. GIMENO, *Historia de la investigación...,* p. 23-148; per al «Libro de Ocampo», cf. p. 26-27.

48. Aquesta conjectura és arriscada i expressada en la forma següent: «Sabemos que los datos que hemos aportado no son de una solidez inamovible como para defender la autoría de Margarit o Nebrija y que hay muchas incógnitas... ¿Existe una relación Margarit-Nebrija? ¿Nebrija sólo usó la topografía de Margarit y puede ser suya la recopilación que transmite el Libro de Ocampo y cuáles son sus fuentes? O por el contrario, ¿es posible que Margarit tuviera una recopilación de textos? Y en este caso ¿cuáles tuvo uno y cuáles otro?

Aquestes hipòtesis són agosarades però plausibles i són una bona mostra de l'interès que té per a l'estudi de la cultura dels segles XV i XVI, l'anàlisi d'aquest tipus d'inscripcions que de vegades constitueixen el fòssil director de la recerca complicada que representa l'estudi de tradicions textuals que s'entrecreuen.

Dels falsos lletraferits

La creació d'un fals dóna ocasió al falsari o a l'interpolador de desenvolupar les seves capacitats literàries que en molts casos, més que embellir el text pretesament epigràfic, el que fan és fer-lo poc creïble. D'altra banda, els epígrafs contrafets per procediments literaris tendeixen a reflectir el gust d'una època.

Hem de destacar també una característica que es compleix en gairebé tots els casos: els exemples més antics són els més extensos i presenten les formes més allunyades dels formularis epigràfics convencionals.

Un conjunt de falsos juguen amb formularis funeraris peculiars, com és el cas de *CIL* II 422*, tot donant notícies sobre *Auso* (Vic), com també ho fa *CIL* II 423*.

Del mateix tipus de *CIL* II 422* és el 410*, atribuït a Barcelona amb menció d'un temple d'Esculapi en aquesta ciutat, temple que també recorda *CIL* II 411*, en un altre epitafi funerari en forma de testament datat en el regnat de Domicià. Igualment *CIL* II 416*, si és atribuïble a la nostra zona com a fals, té un text funerari llarg amb les últimes voluntats del difunt respecte a la seva tomba.

Més breu és *CIL* II 382*: «quo vadam nescio invitus morior valete postumi mar. postumus eques», o bé *CIL* II 404*: «…non fui deinde fui/modo non sum», i en la mateixa sèrie *CIL* II 383*, que comença: «d. m. clodius rabia civium invidia item pulsus terram aragonum petii…», que té una llarguíssima tradició manuscrita.

CIL II 397* representa un *carmen epigraphicum* funerari amb una combinació de fórmules poètiques pròpies de la poesia funerària romana legítima, tot tancant el poema amb una sorprenent dada, el mort tenia 90 anys i fou enterrat per la seva mare de 107. Un fals molt hàbil que reposa en elements vers.

Un fals d'aquest gènere és *CIL* II 425*, atribuït a Girona, on hi ha un joc de paraules mitjançant la repetició d'idees sobre la barreja de les cendres i de la pols dels éssers estimats

¿La estructura del Libro la dió Ocampo basándose en los conocimientos topográficos de sus predecesores? ¿Pueden ser de Nebrija los textos genuinos (*Ignoti*) que no están en el *Antiquus*?» Cf. H. GIMENO, *Historia de la investigación...*, p. 42 i en general p. 36-42, tota una gran qüestió per a la història de la nostra epigrafia, tot tenint, a més, en compte que el «Libro de Ocampo» al *Codex Valentinus* abraça un bon nombre de les inscripcions que hem tractat. Cf., a més, la nostra nota 18.

al sepulcre, que mostra un esperit força llunyà dels conceptes romans habituals. En últim lloc esmentem *CIL* II 431*, que manté el to singular d'aquest tipus de falsos i procedeix teòricament de Roses.

CIL II 407* representa, tal com *CIL* II 408* i *CIL* II 391*, tots ells de Tarragona, un desafiament per al lector mitjançant l'acumulació d'abreviatures d'una sola lletra.

Dintre dels falsos lletraferits de caràcter històric cal destacar *CIL* II 427*, que ja hem comentat en un apartat anterior on, en un formulari inusual, es recorda el canvi de llengua i cultura dels emporitans i *CIL* II 421, que manté la memòria d'un *Telongus Bacchius*, un heroi que mai no existí, honorat pels habitants de Blanes.

Hem parlat també de la increïble taula de marbre amb lletres vermelles, de caràcter segurament funerari, d'Herodes, rei dels jueus, i la reina Herodies (*CIL* II 384*), que desafia el seny del lector, recollint segurament una tradició apòcrifa com les de les falses cròniques.

Un fals també increïble però no desconegut és aquell que ens pretén recordar, a Tarragona, la figura de Marc Tul·li Ciceró, *CIL* II 393*, que té un cos paral·lel semblant a *CIL* III 22*:

m. tullio ciceroni m. f. cor. romanae
facund. principi quaest. aedi cos. pro-
cos. imperatori p. p. arpinates.

però també, amb la mateixa redacció pràcticament, és atribuït a *Arpinum* pel fals *CIL* X 711*. La circulació dels falsos és evident;[49] Tarragona, a més a més, fa una nova pirueta puix que entre els seus falsos afegeix el pretès salconduit (*CIL* II 394*) que Cèsar dóna a Ciceró:

m. t. ciceronem ob eius eximiam vir-
tutem et egregias animi sui dotes per
universum orbem terrarum salvum esse
iubeo. c. i. Caesar.

Un últim exemple d'aquest tipus de falsos és el de *CIL* II 488*, de Tarragona, que Hübner veié, en poder d'Hernández Sanahuja, en forma d'un petit altar:

d. m. somno aetern perpet viriati lusit
l. cornutus c rufus amico optimo b me-
rent d d.

49. Cf., per a aquests falsos ciceronians, H. SOLIN, «Ciriaco e l'epigrafia dell'Italia meridionale», a G. PACI i S. SCONOCCHIA (ed.), *Ciriaco d'Ancona...*, p. 185-196, esp. p. 192 i 196, on esmenta el conjunt de falsos citat.

Format sens dubte sobre *CIL* II 402*, de tradició literària i atribuït també a Tarragona i present a tota la tradició del segle XVIII:

d. m. s. /somno aeternali/securitati memoriaeq./
perpet. alia flaviae/melitinae q.vi.an./xxxi.
m. iiii d. xx.

Aquesta última fou considerada per Hübner, si no falsa, almenys de procedència no tarraconense, però segurament no ho cregué d'igual manera el falsari que la imità. Les particularitats preciosistes del formulari, possible de tota manera en l'epigrafia romana genuïna, revelen la dependència entre aquestes inscripcions, la primera de les quals és falsa i pretén ésser la làpida de Viriat, el famós cabdill lusità, i la segona, com a mínim, és interpolada sobre una inscripció que el falsari cregué prestigiosa.

I ja que parlem d'homes il·lustres, hi podem sumar *CIL* II 426*, al qual ens hem referit abans, i que recorda els germans Gneu i Publi Escipió, amb un comentari d'Ambrosio de Morales que diu que Ciríac d'Ancona el copia a Cazlona i que altres l'atribueixen a Castelló d'Empúries.

Un record dels Escipions és possible, i fins i tot el tenim documentat a Sagunt,[50] però en aquest cas és interessant veure com el fals barreja homes il·lustres i monuments, el problema *Castulo*/Castelló d'Empúries i el prestigi de Ciríac.

Tancarem aquest apartat amb una autèntica creació de Trigueros,[51] on hi ha una combinació literària atribuïda a Vic, que malgrat la seva evidència ha pogut encara ésser acceptada en algun estudi recent com a probable a causa d'una mala lectura:

carcillo. s/c. vercilius. c. f. c. n./
crispus. pro/at…filior…lute/
l.a.v.s.

CIL II 424* en realitat torna a començar com *CIL* II 409*, que diu: «saturnio. s», i continua amb el *nomen* de Virgili, «vercilius», i segueix amb el *cognomen* de Sal·lusti, «crispus»,

50. Cf. *CIL* II^2 14, 327 i 14, 328; cf. G. ALFÖLDY, «Die Entstehung der epigraphischen Kultur der Römer an der Levanteküste», a F. BELTRÁN (ed.), *Roma y el nacimiento de la cultura epigráfica en Occidente*, Saragossa, 1995, p. 121-137, esp. p. 126 i 134, fig. 4.

51. Sobre Trigueros, cf. F. AGUILAR PIÑAL, *Un escritor ilustrado, Cándido María Trigueros*, Madrid, 1987; E. HÜBNER, «Inschriften von Carmona. Trigueros und Franco, zwei spanische Inschriftensammler», *Rheinisches Museum,* 17 (1862), p. 228-267; G. MORA, «Trigueros y Hübner. Algunas notas sobre el concepto de falsificación», *Archivo Español de Arqueología*, 61 (1988), p. 344-348, cf. nota 39 sobre l'opinió de Hübner sobre Trigueros; a més *CIL* II, p. XXII-XXIII, núm. 73.

jugant a continuació amb les formes possibles *pro salute* i *l.a.v.s.*, tot deformant-les fragmentant la primera. Tota una exhibició, un *tour de force* per a fer un bon fals.[52]

Han desfilat davant nostre alguns dels falsos més notables de la nostra tradició epigràfica, que sens dubte no constitueixen una de les pàgines més il·lustres de la nostra historiografia, però, tanmateix, són un dels elements més representatius d'una forma de creativitat que pretenia servir mitjançant l'apòcrif ennoblidor i versemblant la història, concebuda com a obra literària.

Entorn d'ells, forjant-los, cercant-los, discutint-los, criticant-los, usant-los i de vegades creient-los, es mouen els historiadors més preclars de les nostres terres que trobaren en ells un exercici del seu enginy i sagacitat davant aquest enigma que per a tots constitueix la història, que també ells són ara per a nosaltres.

52. Cf. M. MAYER, «La técnica de producción de falsos...», p. 439-494; M. D. MOLAS, *La ciutat d'Ausa i els ausetans*, Vic, 1983, p. 58 i 140, creu que aquesta incripció pot ésser un epígraf autèntic manipulat. Per a l'actitud d'aquesta autora envers els falsos, cf. p. 57-58.

Conformitat social i identitat lingüística

Discurs llegit el 20 de setembre de 1999
en la sessió inaugural del curs 1999-2000

Lluís Garcia i Sevilla
Membre de la Secció de Ciències Biològiques

1. Introducció

Un gran lingüista delimità el seu camp d'estudi mitjançant la descripció d'una situació paradigmàtica: «Imaginau-vos que en Jack i na Jill es passegen per un caminoi. Na Jill té gana. Veu una poma a un arbre. Fa un soroll amb la laringe, la llengua i els llavis. En Jack bota la tanca, s'enfila a l'arbre, agafa la poma, la porta a na Jill i la hi col·loca a la mà. Na Jill es menja la poma.» Aquesta situació li serveix per deixar clar que la part estudiada especialment pel lingüista és representada per la frase «Fa un soroll amb la laringe, la llengua i els llavis», la resta, continua exposant, són fets antecedents o conseqüents de l'acte lingüístic. Els fets antecedents es refereixen fonamentalment a qui parla, als estímuls que fan que parli. Els fets conseqüents agafen tant a qui escolta com a qui parla, perquè, per exemple en el nostre cas, si bé és ell qui reacciona al soroll fet per ella, és ella qui es menja la poma. Els fets antecedents i els conseqüents depenen d'una llarga història social entre en Jack i na Jill i com a tals són la matèria primera dels estudiosos de la conducta. Això no vol dir que els lingüistes es desentenguin

dels fets antecedents i conseqüents de l'acte lingüístic, en absolut, però en general accentuen el seu interès en els fets immediatament antecedents o conseqüents.

La resta, els fets antecedents i conseqüents, remots, en major o menor grau, són indestriables dels que poden explicar d'altres conductes socials tant o més importants que la lingüística, com el comportament amorós o el sexual, o el comportament agressiu o el violent. No és concebible, des del punt de vista científic, explicar una conducta social, com la lingüística, tot usant suposicions i teories diferents de les usades per explicar d'altres comportaments socials. De vegades un hom té aquesta sensació quan llegeix obres de certs lingüistes. I aquesta sensació no és causada, no hauria de ser causada, per la creença que l'estudiós de la conducta «en sap més», del comportament, que els lingüistes. De cap de les maneres, perquè els lingüistes també són estudiosos de la conducta, d'una en concret, la lingüística: na Jill «fa un soroll amb la laringe, la llengua i els llavis». Si na Jill fes un petit soroll tocant qualque persona o cosa amb els llavis cloent-los i descloent-los en el moment del contacte, llavors faria un petó, un tipus de besada. I les besades, com les parles, són conductes. Estrictament, la lingüística formaria part de les ciències de la conducta. El mal és que massa gent, lingüistes o no, presenten o tracten la llengua com si fos una cosa a part de totes les altres, arribant a sacralitzar-la, a considerar-la la quinta essència de no se sap ben bé quina categoria suprema de fenòmens. Les raons d'aquesta «sacralització» esper que es facin evidents al llarg de la meva exposició, justament perquè no hi trobareu cap raó positiva per al seu enlairament. Contra la segregació de la llengua de la resta de conductes, caldria repetir-se, una i una altra vegada, que no existeixen físicament les llengües sinó els parlants de les llengües, com no existeixen les besades sinó les persones que besen. Si em permeteu la facècia amable, com a terapèutica de xoc us recomanaré estudiar les mil maneres i modalitats de besar, confegir diccionaris de besades, fer classificacions de societats pel tipus de bes, o agrupar les societats en famílies segons les seves semblances en la manera de besar. Fins i tot la suposició fonamental de la lingüística, que el sons lingüístics tenen significat, també es compliria en aquesta imaginada «osculologia», o tractat de la besada, perquè les besades també signifiquen, també tenen sentit. Deixant de banda l'exageració de les facècies, cal afirmar clarament que el llenguatge no sols és un tipus de comportament social, sinó que és, de fet, la major part del comportament social dels humans, tant que podríem dir que la societat humana és una societat lingüística.

Volia que la meva lliçó d'avui s'intitulàs *La llengua, especialment la nostra, vista per un estudiós de la conducta* amb la idea de donar-vos una visió general de tota aquesta problemàtica comportamental. Per a mi, una llengua, ultra un sistema de comunicació, és un identificador i una potent tecnologia social. Les tres funcions estan íntimament relacionades, i fins i tot pens que la capacitat comunicativa és una part, petita i feble, de l'eficient tecnologia social que tota llengua és. D'altra banda, i encara que les llengües humanes són originàriament comportaments sonors, orals, pens que la seva escriptura no sols ha potenciat les funcions ja desenvolupades per la part sonora sinó que les ha transformades totalment, i ha conferit així a la llengua

escrita unes capacitats enormes i insospitades per a la llengua oral, per a bé com per a mal, com totes les tecnologies. Donar-vos una visió conjunta, ni que sigui molt general, de totes les funcions enumerades és impossible de fer durant el curt temps de què disposam. Així, doncs, vaig decidir deixar de banda la problemàtica associada a l'escriptura, la referida a la comunicació i a la tecnologia, de manera que restava només la identificació sonora. Però malgrat aquest retall tan substanciós, encara he hagut de retallar i deixar de banda, dins el «capítol» de la identificació per la llengua oral, la territorialitat i la intervenció de la identificació oral en el pas de l'agressió intragrup a l'agressió intergrup, la més sagnant i violenta, perquè torna els humans en predadors d'altres humans. En definitiva, tot i reduir el tema, per a la vostra tranquil·litat, us he de dir que allò que he suprimit és molt més del que us exposaré.

En aquesta visió de conjunt, no diré res de nou sinó que integraré molts de fets i fenòmens esparsos, tot sortint-nos un poc de les idees usuals sobre aquests temes. Metodològicament em guiaré per dues fites cabdals: el mètode científic i la biologia. Quant al mètode científic voldria recordar-ne una sèrie de característiques: 1) Que necessàriament ha de partir de fenòmens objectius, és a dir, observables i verificables per diversos observadors. 2) Que les variables anomenades *causals*, o simplement *causes*, són ontològicament anteriors als efectes, dit clarament, que no existeixen pas les causes finals, aquelles on hom diu que l'efecte és anterior a la causa. Aquestes falses causes finals són les habituals en la psicologia popular o vulgar on, per exemple, es diu «que els ocells tenen ales per volar» quan en realitat cal dir, i pensar, que «els ocells volen perquè tenen ales». 3) Que només l'experimentació pot establir relacions de causa a efecte, és a dir, només l'experimentació ben feta pot demostrar que una suposada causa és la raó necessària i suficient de l'efecte. 4) Que de diverses hipotètiques causes d'un efecte, la més senzilla és la més probable. En aquest sentit, Newton deia que «la natura és senzilla» volent indicar no que fos fàcil recercar científicament, sinó que els mecanismes explicatius simples són més potents científicament que els complexos perquè es demostren, mitjançant l'experimentació, més vegades científicament vàlids que no pas els complexos.

Quant a la biologia, ningú no negarà, actualment, que la llengua no sigui un fenomen biològic, però a l'hora de la veritat n'exclouen els altres animals amb maximalismes estrepitosos: «Sí, però no poden o no saben fer tal cosa». En aquest sentit ens cal fer una cura d'humilitat i recordar un seguit de fets ben establerts en relació amb la nostra espècie: 1) Que som animals i que no és una metàfora afirmar que compartim amb ells la carn i la sang, és a dir, l'estructura i la funció. 2) Que som preeminents entre els primats perquè, per dir-ho eufemísticament, hem ajudat activament a extingir els nostres parents més propers, els més semblants, i que de la nostra família biològica només ens resta un cosí, el ximpanzé. 3) Que a la natura quasi totes les característiques es presenten per graus, de manera que el cervell del ximpanzé és devers un terç del nostre i que el nostre, comparat amb el de la rata de laboratori, és mil vegades més complex. 4) Que honestament no podem presumir de res, ni en organització social ni en capa-

citats individuals, i que si mai ens visita «gent» provinent de l'espai exterior, ens caurà la cara de vergonya de tenir una casa tan desendreçada i tothom barallant-se feroçment amb tothom per ridícules nimietats, entre elles i molt destacadament les lingüístiques.

Aquesta humilitat és imprescindible per mesclar amb profit ciència i biologia, perquè en temes biològics necessitam la generalització entre els organismes, tots de la mateixa substància i estructura, i per tant els mateixos mecanismes han de servir per explicar el mateix fenomen en diferents espècies. Així, en relació amb l'establiment del comportament lingüístic, tothom està d'acord que cal bàsicament un sistema fònic, un sistema productor de sons, i un sistema nerviós prou potent com per combinar-los i descodificar-los. Amb aquestes dues propietats ja es poden esperar comportaments lingüístics, directament proporcionals a la potència del sistema nerviós perquè dels dos requeriments un bon sistema fònic és més generalitzat que no pas un bon cervell. Recordem que els nostres companys de família, els primats vius encara, no disposen d'un bon sistema fònic, probablement la raó principal del seu escàs comportament lingüístic. Si bé la nostra espècie disposa d'un raonablement bon sistema fònic i un relativament bon cervell, d'altres espècies, mamíferes marins, també amb un bon sistema fònic i probablement, perdonau-me l'heretgia perquè ara no la justificaré, un millor cervell no han desenvolupat tant el llenguatge com nosaltres. Això, pens, seria a causa de la incapacitat d'aquests mamífers marins de modificar el seu ambient, per absència d'un manipulador eficient com la nostra mà. Per això no arriben a necessitar una tecnologia eficient, un llenguatge prou desenvolupat, per coordinar accions comunes molt complexes, sostingudes en el temps i acumulables amb la finalitat de modificar l'ambient i mantenir operatives aquestes modificacions al llarg de generacions. Així, doncs, és la nostra mà, per ventura l'eina manipuladora millor de la natura, en combinació amb un bon sistema fònic i un més aviat modest cervell, la combinació que fortuïtament ha provocat el més desenvolupat dels llenguatges, l'humà, per a bé i per a mal. Una llengua humana, dins aquesta perspectiva, seria com una gran mà que pot modificar la realitat física i social mitjançant els altres o amb el seu concurs. Aquesta mà lingüística, convenientment entrenada i controlada, podria servir, al seu torn, com a eina comunicadora i emmagatzemadora de coneixement empíric de la realitat.

Insistesc, probablement no us diré res de nou, però tenc l'esperança de presentar les coses d'una manera sistemàtica, lligant aspectes i caps que generalment es presenten desconnectats entre ells, cosa que m'ha obligat a consultar moltes coses a diverses persones a qui estic molt agraït.[1] I haureu de perdonar les meves múltiples llacunes de coneixement en moltes

1. Agraïments: Antoni Ignasi Alomar, estudiós del sistema defensiu balear; Albert Balcells, historiador; Carles Castellanos, lingüista; Jaume Corbera, filòleg; Hedwig Ciupka, intèrpret i traductora; Mercè Durfort, biòloga; Mercè Garau, economista i empresària; Joan Carles Senar, etòleg; Llorenç Vallverde, expert en intel·ligència artificial; Jaume Vernet, constitucionalista.

àrees, però parlar de la llengua com un tot és certament una feina pluridisciplinària, però molt engrescadora.

2. La conformitat social: dels esbarts d'ocells als grups humans

Són molts els vertebrats que s'identifiquen entre ells mitjançant senyals sonors, des de l'orca, un mamífer marí, fins a una multitud de petits ocells. Un d'aquests petits, el lluer o lleonet (*Carduelis spinus*), conviu amb nosaltres durant l'hivern; és un ocell migrant, un «turista» de temporada baixa provinent del nord d'Europa, i és un simpàtic ocellet de color groc verdós llistat de taques terroses i amb la coa negra. Un lluer vivint tot sol no sobreviu més enllà d'unes setmanes; tot sol no pot fer la feinada que li comporta viure, bàsicament dues tasques: la primera, detectar la presència de predadors i esquivar-los; i la segona, trobar aliment i poder-lo consumir sense haver de competir amb d'altres animals. Per contra, aquesta feinada es pot fer en grup, i per açò els lluers viuen en esbarts, grups organitzats, de cinc a deu individus, per ventura el nombre màxim d'individus que un lluer pot reconèixer i distingir de la resta. La seva constant i eixordadora piuladissa és fonamental tant per mantenir el grup unit com per marcar el seu territori. La piuladissa permet que els membres del grup se sentin propers malgrat la interposició del fullam i brancam dels arbres i els permet avisar-se mútuament de la presència d'aliment o de predadors. Aquesta piuladissa és peculiar i personal de cada esbart, tot i que el sistema sonor del lluer no pot emetre més de vint piulades o «veus» diferents, com ara, «tiulí», «pi», o «thre». De fet, cada esbart només n'usa unes cinc, d'aquestes veus, cosa que dóna milenars de combinatòries possibles de cinc piulades. A més a més, com que cada esbart usa cada veu amb una freqüència específica distinta, cosa que fa diferents dos esbarts que emprin les mateixes cinc veus, tenim que el nombre de «dialectes» possibles permet distingir entre els grups pràcticament igual com entre els humans distingim maneres de parlar una mateixa llengua en funció de variacions territorials o socials. Així, doncs, cada esbart té una «sonoritat» especial i peculiar, una contrasenya sonora pròpia. És com si cada grup tengués una frase característica com aquella de «Setze jutges d'un jutjat mengen fetge d'un penjat», que quan era al·lot els amics em demanaven que digués per demostrar-los que era mallorquí.

L'esbart de lluers és un grup organitzat, amb una clara jerarquia piramidal dels mascles; «feudal» en diuen els etòlegs, de manera que el mascle dominant té accessibilitat total a l'aliment trobat i a les femelles del grup, mentre que els altres mascles la hi tenen parcial. L'accessibilitat als recursos del grup és gradual, tot denotant una clara gradació paral·lela a l'orde jeràrquic. Si un «inferior» tracta d'apropiar-se d'un recurs cobejat també per un «superior», aquest picoteja l'inferior fins que l'inferior cedeix i es retira. De fet, la jerarquia s'estableix per la força del cop de bec de cada ocell. Tot i que l'intercanvi de picades revalida de

tant en tant l'orde jeràrquic, la vida quotidiana és pacífica perquè els superiors mantenen els inferiors en el seu lloc simplement mostrant, si cal, actituds amenaçadores. Encara més, als mascles dominants els apareix una taca negra al pit, taca que és més grossa com més amunt siguin dins la jerarquia, de manera que la taca és percebuda com a senyal de preeminència no sols pels ocells del propi esbart sinó també pels lluers d'altres esbarts. L'ocell dominant, el que podríem anomenar *alfa*, mostra «tolerància» cap als seus subordinats, és a dir, els deixa compartir el menjar amb ell, i permet que mengin en la seva presència. Fins i tot, quan un subordinat es troba en un fort destret, com ara inanició o malaltia, l'alfa l'ajuda, tot cedint-li episòdicament la seva preeminència. Els subordinats, per la seva banda, no sols cedeixen el menjar a l'alfa sinó que li fan «al·loalimentació»: agafen menjar amb el bec i regurgiten la becada dins la boca de l'alfa. Com veis, aquí no es tracta de pagar imposts sinó de donar l'aliment, prèviament mastegat i ensalivat, a la boca dels dominadors. En definitiva, el grup proporciona uns avantatges que un lluer solitari no pot aconseguir, però el lluer «paga» aquesta protecció contribuint al manteniment de l'ocell dominant.

Però què succeeix amb un lluer que s'incorpora a un nou esbart? Ja hem dit que és molt difícil que un lluer tot sol sobrevisqui. Els pollets que han abandonat el seu esbart familiar o els adults perduts cal que s'incorporin peremptòriament a un nou grup. D'entrada, els nouvinguts són reconeguts com a externs simplement perquè piulen d'una manera diferent. Aquest piular diferent desencadena una pluja de picades per part de tot l'esbart. En circumstàncies normals, l'extern fuig, abandona el territori de l'esbart. En circumstàncies experimentals, com ara deixant un lluer dissecat que estrafà que piula mitjançant una casset que reprodueix una piuladissa diferent de la de l'esbart provocat, el lluer experimental dissecat és destrossat sense pietat. Fins i tot en d'altres espècies, com en la mallerenga americana, n'hi ha prou de deixar només la casset que piula en «estranger» perquè l'aparell magnetofònic sigui fet trossos. Si el lluer intrús insisteix a formar part de l'esbart, seguirà tot un calvari de picades, fugides, tempteigs d'aproximació, simulacions de fugida, i, sobretot, i com a conseqüència de tota la descàrrega d'estimulació negativa provocada per la pluja de picades, anirà aprenent a piular com el seu nou grup. Només llavors, en haver après a piular com l'esbart, serà acceptat i es comportarà, a partir de la seva assimilació «lingüística», com un membre més, amb una jerarquia determinada, que podrà augmentar o disminuir, com per a la resta dels membres del grup; això sí, alimentant bec a bec el dominant. Hom sap que un lluer està «integrat» a l'esbart perquè: 1) menja; 2) fa al·loalimentació al dominant; 3) no rep tantes agressions, sinó més aviat «senyals d'amenaça» quan fa actes no esperables del seu orde jeràrquic; 4) experimenta «tolerància», i 5) piula com els altres. Tot el procés d'integració al nou grup dura uns vint dies, és a dir, devers un 3 % de la durada de la seva vida. Durant aquest període, el lluer pot morir d'inanició o com a conseqüència de les agressions dels altres lluers. Si consideram que la vida mitjana d'un lluer és d'uns dos anys i la comparam amb una vida humana de vuitanta anys, resultaria que aprendre a piular d'una nova mane-

ra, amb la incorporació simultània a un nou esbart, és un procés llarg, equivalent a dos anys de vida humana. L'aprenentatge sonor comportaria el reforçament positiu de noves veus mitjançant el menjar «tolerat» i el càstig de les veus externes mitjançant les picades dels altres.

És ben clar que els grups humans, des de la família fins a col·lectivitats més amples, mostren també, en parlar, una «sonoritat» peculiar que els distingeix els uns dels altres. Aquest fenomen no és sinó un cas particular de conformitat social, perquè els grups no sols «piulen» igual, sinó que també s'alimenten, pensen, es vesteixen, etc., de manera molt semblant, tot i que aquesta conformitat no anul·la les peculiaritats individuals. Hom ha parlat de mimetisme o de gregarisme, de capacitat d'imitació, de necessitat de sentir-se com els altres, etc. per explicar la conformitat social. Però els experiments assenyalen d'altres explicacions més en línia amb els mecanismes que hem vist en els lluers. Així com les rates són els animals de laboratori per antonomàsia, els estudiants universitaris són els conills d'Índies de la psicologia social. Permeteu-me que, com que aquesta també és una lliçó, imagini que som a la meva aula de la Facultat i que us expliqui uns experiments tal com ho faria als meus alumnes; resulta que, a més a més, molts d'aquests experiments es fan i s'han fet en la situació de classe.

Som-hi! «Avui estudiarem com es comporta un individu davant la postura unànime d'un grup. Ara dibuixaré a la pissarra dues línies d'exacta igual longitud: una, que anomenaré A, i l'altra, B. En entrar el primer estudiant, d'aquests que sempre fan tard, observarem el seu comportament a partir d'una opinió unànime nostra però totalment falsa per tal de fer-lo reaccionar. Us explicaré que la vista pot fallar si un hom és molt enfora de la pissarra i que per comprovar això us aniré demanant quina de les dues línies és més llarga. Vosaltres, en demanar-vos, respondreu, contra tota evidència, que veis la línia A més llarga, clarament més llarga, que la B. Quan us demani, mirau de no riure ni de fer res que ens pugui delatar que estam confabulats.»

Aquests experiments agraden molt als estudiants i, generalment, compleixen bé aquestes senzilles instruccions. Tothom va contestant, com era acordat, que la línia A és la més llarga, mentre va creixent una expectativa, que de vegades quasi es pot tocar, de saber com respondrà l'estudiant ingenu, desconeixedor de la situació experimental. Tothom espera que indignat cridarà que les dues línies són ben iguals, que sortirà a la pissarra i que amb l'ajut d'un objecte qualsevol, usant-lo com a mesura improvisada, demostrarà ben fort la veritat de la igualtat de longitud. No res de més erroni, perquè un ben significatiu percentatge dels estudiants ingenus diuen que la línia A és més llarga que la B, com diu tothom. I si diuen que les dues línies són iguals, ho diuen sense expressar gaire convenciment i encara menys sortint a la pissarra a demostrar l'error de tothom. No hi ha cap error perceptiu, com ho demostra el fet que posteriorment el subjecte experimental acostuma a explicar que «jo ja veia que les dues línies eren iguals però no podia entendre que tothom consideràs que la

línia A era la més llarga, i per tant passava qualque cosa estranya perquè no podia creure que tothom anàs errat i jo no. Per tant, i davant el dubte, vaig dir el que deia tothom.»

Naturalment, els experiments tracten de variar el nombre de components del grup, el tipus de persones implicades, la personalitat i la intel·ligència del subjecte experimental, la disposició espacial del grup, l'objecte o la idea a jutjar, etc. Molts de fundadors de sectes, molts de «rentadors de cervell», molts de negociants, molts de polítics, molts de diplomàtics, etc. coneixen empíricament les regles de com «doblegar» la voluntat d'una persona mitjançant la pressió d'un grup, doblegar-la fins a fer-li acceptar coses que van contra la més elemental de les evidències i, naturalment, de les seves creences i conviccions. I de què tracta aquest mecanisme «doblegador» de voluntats? També l'experimentació en dóna resposta. Aquesta vegada cal confabular-se amb l'estudiant ressagat perquè digui que la línia A és la més llarga, i tenir tota la classe enganada sobre l'experiment. D'aquesta manera, hom pot estudiar com la majoria unànime actua sobre un individu. En fer l'experiment d'aquesta manera, el començ és molt avorrit, els estudiants no presten gaire atenció i molts d'ells pensen que el professor és un poc bàmbol per entestar-se a demanar quina línia és més llarga, perquè tothom va responent invariablement que les dues són iguals. Però en arribar a l'estudiant ressagat i exclamar aquest en veu alta i clara que la línia A és la més llarga es fa un silenci total. Llavors el professor experimentador conclou que efectivament hi ha qualque fenomen perceptiu que fa que no es vegin les línies iguals en funció de la distància i que cal repetir la ronda d'opinions. Aquesta vegada ja hi ha silenci i expectativa per veure què respondrà l'estudiant discrepant. I l'estudiant torna a discrepar. A mesura que el professor, cada vegada amb més esforços per controlar l'orde de la classe, torna a demanar les opinions, totes iguals fora de la de l'estudiant confabulat, que persevera discrepant, els estudiants ingenus, els majoritaris, comencen a malparlar del discrepant («és beneit», «boig»), tot sovint l'insulten i si el professor continua no és infreqüent que alguns «exaltats» agredesquin físicament el discrepant per tal d'acabar amb aquella situació absurda perpetuada per la «irracionalitat» d'una persona que no atén a raons, perquè, naturalment, ja li han demostrat, tot mesurant-les amb diversos objectes, que les dues línies són iguals, li han fet mil raonaments, etc. Aquests experiments sempre acaben perquè el professor experimentador els ha de suspendre per preservar l'estudiant confabulat i calen moltes explicacions per restablir la calma. No tothom pot fer d'estudiant confabulat perquè, tot i que sap que és una situació creada artificialment, la pressió del grup no és de mentida. Us imaginau fent d'estudiant confabulat? Resistiríeu fins al final de l'experiment?

I la pressió del grup és fonamentalment pura i simple agressió. Com també és agressió la que fan els lluers damunt els externs. I com en el cas dels lluers, també formar part d'un grup té avantatges. Ara bé, l'agressió dels humans és més poliforma, més rica en matisos, més variada en procediments. No hem de reduir l'agressió només a l'atac, a l'agressió física o violència, al cop de bec. Els humans tenen moltes d'altres possibilitats, des de la ridiculit-

zació al subtil sarcasme, o des de la indiferència a la passivitat de no prestar atenció. D'altra banda, els humans han experimentat en moltes situacions anteriors, durant molts d'anys i des del naixement, la força cap a la conformitat d'un grup, i per açò es dobleguen ràpidament. L'educació, la socialització, en gran part no són sinó el producte de la conformitat social. En quasi tots els casos, el procés de conformitat social és suau, perquè és continu i exercit per diferents col·lectius i en diversos contexts. Si els experiments sobre conformitat social no són «suaus» com els esdevinguts a la vida quotidiana és perquè, per posar al descobert el seu mecanisme, hi cal usar situacions inusuals però creïbles, per tal que puguin ser defensades pels experimentalment ingenus. És a dir, les situacions experimentals són situacions molt tenses perquè una de les dues parts, la majoria o el posat en minoria, té raons ben clares i objectives per mantenir-se ferm. Però en la realitat, la major part de vegades, no hi ha raons objectives ni objectivables, ni sistemes de decisió independents i vàlids, com sortir a la pissarra i mesurar la longitud de les línies. És millor, objectivament, afaitar-se la barba o dur-la sense afaitar? Remarcau que deliberadament, i com a exemple, m'hi he posat en minoria, perquè segons la nostra conformitat de grup hauria d'haver dit: «És millor dur barba o no dur-ne?». Remarcau que allò que és imposat és afaitar-se la cara, no deixar-se barba, i que afaitar-se-la és un comportament antinatural perquè és contra la natural pilositat de la cara masculina!

La pressió a la conformitat té moltes variables que interactuen entre elles, com ja hem remarcat. Entre humans, la majoria no és sempre i simplement el major nombre, sinó que fa referència al poder, i entenem per *poder* la capacitat de modificar el comportament d'altri. És com quan hom afirma que, a la guerra, el major nombre de soldats sempre guanya al menor nombre però hom afegeix ràpidament que un soldat armat amb tal eina equival a tres de desarmats. Molt possiblement el domini general que de la nostra societat tenen els homes, paral·lel al que tenen els mascles en la major part de societats de vertebrats, ha estat originat per la diferència física entre els cossos i la força muscular entre homes i dones, en favor de l'home. Encara més, en un orde jeràrquic fet «a cop de crits», la veu masculina no sols és més potent que la femenina sinó que produeix més sensació de volum físic, de grossària, perquè és més sonora i de menor to; un poc com l'efecte d'un clàxon de camió gros portat per un cotxe petit. I d'aquest domini masculí, falsament engrandit, s'origina l'actitud de considerar la masculinitat superior, en tots els sentits, a la feminitat. Aquesta actitud, el masclisme, present també en la majoria de dones, no és sinó la percepció subjectiva, experimentada una i una altra vegada, de la submissió generada per una conformitat social en favor del mascle, conformitat provocada per una majoria masculina «artificialment» engrandida. Com més avançada és una societat humana, com més humanes tornen les nostres societats, més importància cobren les capacitats intel·lectuals, aquelles que ens diferencien més de la resta dels vertebrats, i, per tant, manco hi compten les potencialitats purament musculars i físiques, aquelles que compartim completament amb la resta d'animals. La nos-

tra societat encara és lluny de ser-ne una de plenament humana, tot i que les dones s'enfilen com més va més amunt en la jerarquia social. Encara la tradició i moltes de situacions són en favor dels homes, i per això i tot i que quantitativament les femelles són majoria a la nostra societat, si bé per un estret marge, la «majoria social» és exercida pels mascles. D'ací que la pressió conformadora social és a favor de les característiques masculines, que tot i que ben segur que no són millor que les femenines sí són majoritàries socialment. Per exemple, són les dones qui usen peces de vestir que són masculines, com ara els calçons, allò que els francesos anomenaren *pantalons*, i no els homes faldes. Segur que aquesta afirmació deu haver revoltat més d'una dona, especialment les més «feministes». I per això he posat aquest exemple, no per revoltar-les, sinó per mostrar que la pressió conformadora d'un grup no és percebuda com a tal, sinó que, si és realment majoritària, els subjectes «doblegats» tenen la sensació de control de la situació, de sentir que fan, diuen i pensen el que volen, independentment de tothom. Si demanau perquè duen calçons les dones, us respondran, llevat que interrogueu psicòlegs socials experimentals, que els calçons són més còmodes! És molt difícil, i molt costós en llargues discussions, mirar de revertir aquesta opinió en les alumnes, tot i haver explicat i experimentat els mecanismes de conformitat social. Vet ací la subtilesa i la força de la conformitat de grup! La potent pressió conformadora que s'exerceix contínuament damunt tots nosaltres és la causa de l'escassedat del pensament anomenat *independent*, d'aquella manera de pensar que implica aplicar la intel·ligència només a dades contrastades i controlades pel subjecte mateix tot deixant de banda, per definició, les opinions, creences, interessos, etc., provinents d'altres persones.

Tornant a l'aprenentatge d'una llengua, tot sovint oblidam les moltíssimes hores que les mares, i qualque pare «modern», passen fent de professors particulars de llurs fills, com també ho fa tot el grup familiar, com els mestres ho fan en grup, com els logopedes quan el procés d'aquest aprenentatge falla en aspectes molt bàsics. Per als al·lots jugar amb d'altres infants, interactuar amb gent de la seva edat, pot ser de vegades una escola molt dura, molt més dura que la dels pares o dels mestres més exigents: els infants poden ridiculitzar i castigar amb molta de crueltat i d'insensibilitat conductes lingüístiques no conformes amb el grup. Si bé qualque lingüista davant fets produïts per la suara exposada conformitat social ha parlat d'una etèria i metafísica «pressió estructural» de la llengua, els moderns, i científicament avançats, es refereixen a parlants amb diferent grau de jerarquia, de manera que s'estan referint així implícitament a aquests mecanismes. Considerau el cas de la iodització, pronúncia que resulta de l'evolució en [j] de certs grups consonàntics llatins que la majoria dels parlants fan en lateral palatal [y], com en *conill* o *vell*. Els balears ioditzam, i per tant podríeu pensar que jo ja no he pronunciat correctament aquests mots. Per ventura, però, un dialectòleg us corregiria i us diria que de cap de les maneres és una pronúncia incorrecta en el meu cas, perquè és un fenomen viu i general a les Balears, la iodització. Per ventura el que sí que em diria el dialectòleg és que sistemàticament jo, i de cap manera tots els balears, pronunciï

malament totes les palatals sonores, que escrivim amb dues eles, que som un ieista. I tendria tota la raó, som l'únic de la meva família, ascendent i descendent, que no sap pronunciar aquest so. Us en deman disculpes. Com veis, hi ha normes socials diferents, quant a la correcció en la pronúncia, aplicables segons el grup de cadascú. Segons els dialectòlegs, a les Balears la iodització no ha estat connotada com a bona ni com a dolenta i aquesta manca de conformitat social l'ha estabilitzat sense canvis importants. Per contra, al continent la iodització abans era molt estesa dins el parlar català oriental, però les classes altes, les persones amb més jerarquia social de Barcelona, la ciutat capital, es tornaren decididament *lleistes*, pronunciant en aquests mots distintivament el so palatal, i la seva pressió conformadora començà a estendre's progressivament a tota la resta del territori, arraconant i posant en regressió la iodització. Els dialectòlegs han recollit frases ridiculitzadores dels ieistes, frases que em resultaran molt fàcils de pronunciar: «els de la paia a l'ui», «els de l'agüia al paier» o, exagerant el fenomen, «els que trebaien i tenen canaia». Però és molt difícil recollir les mirades de desaprovació, els gestos de menyspreu, les renyades de l'avi cap a un infant que no acaba de dir bé les coses, o la «desesperació» d'una mare per una filla casadora que pronuncia «vulgarment», provocats per cometre la incorrecció de la iodització. No en dubteu, totes aquestes descàrregues d'estimulació negativa són les que bàsicament han conformat, i continuen conformant, la pronúncia socialment correcta.

És ben simptomàtic que les dues estructures polítiques més autocràtiques de tota la Romània, el regne de França i el de Castella, també siguin les més rígidament encaparrotades a controlar fins els detalls lingüísticament més insignificants de la llengua llur, mitjançant acadèmies i fins i tot decrets i d'altres disposicions legals. El regne de França, i la seva hereva la República Francesa, fou el pioner en totes aquestes fiscalitzacions lingüístiques, en què el francès era tot sovint anomenat i considerat *la langue du roi*. La mateixa organització autocràtica també explicaria que tots dos regnes hagin propalat dues variacions fonètiques, la pronúncia gutural de la /r/ dita «a la parisenca» i la dita /θ/ castellana o fricativa dental, desconegudes en llatí i tengudes per pronúncies defectives, tant entre els romans com originalment entre totes les llengües neollatines. Així, si una d'aquestes pronúncies, d'altra banda esperables per les variacions individuals, fos pròpia d'una persona qualsevol, seria agredida, insultada o estigmatitzada, per la resta del grup, com actualment s'esdevé amb els papissots i els que no saben pronunciar apical la /r/ entre la gran majoria de parlants de llengües romàniques. Ara bé, si aquesta pronúncia fos pròpia d'una persona d'alt rang dins una societat absolutament «verticalitzada», caldria esperar la possibilitat de la seva imposició a la resta del grup, i fins i tot poder arribar a ser un distintiu fònic del grup en qüestió. És ben sorprenent que la pronúncia defectiva de la /r/ no és usada ni a la Suïssa francòfona ni a la Valònia, igual com la pronúncia papissota castellana, que no s'ha expandit ni tan sols a tot Andalusia. Fins i tot l'«embarbussament» castellà ha papissotejat els noms de Sardenya i de Còrsega, tot dient «Cerdeña» i «Córcega». A finals del segle passat a la República Francesa

la gent de *province* es reia dels parisencs per la seva defectiva /r/ gutural. Però la forta pressió identitària «patriòtica» desencadenada per la guerra del 14 i revalidada per la del 40, féu que en dues generacions, i començant per les ciutats «provincials», tothom deixàs de pronunciar la r *roulé*, la /r/ ben feta, la /r/ com cal. I ara, la majoria de nosaltres i dels francesos, probablement trobam més «fi», i sobretot més francès, pronunciar «Paguí» que no pas «París»!

3. Identificació i univers sonor

Sentint-me parlar, fins i tot els qui no em coneixen, m'identificaran com a mallorquí. I no em sap gens de greu. M'agrada sentir-me i que m'identifiquin com a mallorquí. En general, a la gent li agrada que la reconeguin com el que són, i comunament no se n'amaguen, del que són. A Mallorca, emperò, els taxistes, per exemple, em diuen: «Però vostè, és mallorquí?», i llavors els explic que ho som però que fa molts d'anys que visc i faig feina a Catalunya, i la seva resposta és: «Ah, bé!». Sense proposar-m'ho deliberadament, no he fet com la major part dels balears que viuen i fan feina ací, que molt ràpidament són indistingibles, fonèticament, de la resta de la gent. Sé que som una persona que no li importa estar en minoria, que m'agrada sortir a la pissarra i mesurar com pugui, o com em deixin, les dues línies. Ja us ho he fet ben avinent, per exemple, dient *calçons* i no *pantalons*. Però malgrat tota la meva rebel·lia natural i espontània en mi, els taxistes de Palma em continuen dient: «Però vostè, és mallorquí?». Si fóssim lluers, ben segur que encara estaria rebent cops de bec dels altres i hauria perdut moltes de plomes. I una cosa és la personalitat, dòcil o rebeca, i una altra la plasticitat d'adaptació. Aquesta adaptabilitat, en totes les capacitats, minva amb els anys. És ben coneguda, i per tant no m'hi referiré massa, la gran capacitat lingüística dels infants, de manera que, en línies generals, fins als vuit anys d'edat els infants «enganxen» la sonoritat de la «piuladissa» del lloc. I per aquesta «sonoritat» peculiar seran reconeguts i adscrits a un grup, i avaluats, és a dir, titlats amb els defectes o virtuts que hom atribueix al grup i no a les persones concretes. La manca progressiva d'adaptabilitat fa que les persones no es puguin «enganxar» indefinidament a nous grups, d'ací que romanen ancorades a un grup, grup que és percebut pels altres. Amb l'edat, les persones van cobrant més i més coneixement de la seva pertinença a un grup identitari bàsic, el lingüístic, i açò no sols per un procés de comparació social amb els altres sinó, i molt més important, pel tracte que els altres els dispensen en funció del seu grup de pertinença percebut.

Hem sentit a dir tantes de vegades que una llengua és un sistema de comunicació, un sistema perquè la gent s'entengui, que no reflexionam que ens relacionam amb les persones que ens interessen i no amb les que ens podem comunicar. Si bé puc marcar molts de números de telèfon i comunicar-me amb qui despengi, m'interessa obtenir un telèfon per parlar

amb una persona concreta. Si una persona m'interessa però no tenim un sistema lingüístic comú, ja m'espavilaré, ja trobaré un sistema de comunicació. De fet, les persones abans d'establir relació amb una altra avaluen l'interès, l'oportunitat, la receptibilitat, etc. de la història de la relació que es podria esdevenir. Aquesta avaluació és feta a partir d'indicis associats a la persona examinada, allò que anomenam *marcadors socials*, uns de biològics, tals com l'edat, el sexe, la raça, etc., i d'altres de culturals, com la manera de vestir, etc. i fonamentalment la llengua, o la manera de parlar, de la persona.

De tots els marcadors, el més potent, i de molt, és la llengua o la parla. Deixau-me que us ho expliqui usant l'exemple que ús a classe. Imaginau que passejau per la Rambla de Barcelona i que us vénen de front dos negres molt negres en què, en passar-vos devora, detectau que parlen una llengua que identificau com a «africana». Immediatament els qualificau d'«africans», els considerau immigrants, més pobres que vosaltres i decidiu, en general, que no faríeu gens d'esforç per comunicar-vos-hi per tal d'establir-hi una relació. Per contra, si notau que els dos negres molt negres parlen en anglès com l'ànnera Donald, llavors són «americans», són mariners o *marines*, superficials, simpàtics i amants del jazz, i si us demanen res probablement us esforçareu a entendre-us-hi. La «sonoritat» fa que veis com a «negres» els primers, amb totes les connotacions negatives que malauradament aquest terme té entre nosaltres, i com a «americans» els segons, amb totes les connotacions positives que propagandísticament té aquest terme també entre nosaltres. Conten que quan en Guillem d'Efak, el poeta i cantant negre de Manacor, anava a un bar li solien demanar què volia en foraster, i quan ell contestava en català una vegada l'amo li replicà: «Germanet, si nous sentís xerrar, hauria jurat que éreu negre.»

A diferència de la resta d'animals, els humans, en néixer, són incapaços de valer-se per ells mateixos. Els cal un llarguíssim aprenentatge fins a arribar a l'adultesa, a la independència vital. Com més desenvolupades esdevenen les societats més llarg i exigent es fa el període d'aprenentatge, i les institucions socials es veuen abocades a regular-lo més i més per tal d'evitar un major nombre de fracassos, fracassos individuals que cal esperar que augmentaran amb l'allargament i la duresa del procés. Durant aquest procés llarguíssim, els humans aprenen de tot, des de rols molt complexos, com ara les diverses formes d'estimar, fins a habilitats molt específiques, com ara preparar un soparet a corre-cuita o connectar-se a una adreça d'Internet. I tot aquest aprenentatge és fet dins un ambient sonor, lingüístic, determinat i usant una llengua concreta com a vehicle d'instrucció. No és gens estrany, doncs, que el marcador lingüístic sigui el més potent, més que la raça, el sexe o qualsevol altra característica biològica, perquè en podem inferir molts de comportaments, hàbits, expectatives, actituds, etc., de la persona en qüestió. Dit a l'inrevés, en la pronúncia, gramàtica i vocabulari d'una persona hom hi pot reconèixer l'edat, el lloc de naixement o de residència prolongada, els interessos professionals, el nivell educatiu, etc. I aquesta avaluació és molt complexa perquè reconeixem el parlant com a membre alhora de diversos grups.

La llengua o la parla, en tant que el més potent dels marcadors, és l'idioma, mot provinent del grec que significa 'propi, peculiar o privatiu'; en definitiva, significaria «identificador sonor». En anglès la tipificació idiomàtica és ben clara: *Frenchman* significa literalment «home d'idioma francès». És la pertinença a una societat allò que l'idioma delata, perquè un humà tot sol, sense pertinença a una societat, no existeix, és una pura ficció especulativa. I aquest sentiment de pertinença forma part de la identitat més nuclear d'un humà, com la masculinitat o la feminitat. El fet que hi hagi trastorns en l'adquisició d'aquesta identitat nuclear, la major part de vegades per intervencions socials anòmales, no vol dir que en la major part dels casos no sigui un procés ben normal i predictible. És cert que entre nosaltres hi ha transnacionals, és a dir, persones que objectivament són catalanes encara que elles se sentin d'una altra pertinença, de la mateixa manera anòmala que fa que hi hagi transsexuals. L'existència d'un nombre elevat de transnacionals, superior al que caldria esperar dels errors a l'atzar de tot procés complex, només demostra la presència i l'actuació de fortes pressions de conformitat social anòmales.

En el seu comportament social, la gent mira d'establir relacions amb les persones que li resulten atractives. I l'atractiu que experimenta una persona per una altra és directament proporcional al grau de semblança entre elles, de manera que com més augmenta el nombre de característiques comunes, de qualsevol tipus, més creix l'atracció d'una per l'altra i viceversa. Només hi ha una ben esperable excepció: la de l'atracció heterosexual o reproductora. En aquest cas, l'atractiu màxim es presenta quan l'altra persona és igual en tot llevat del sexe i de les actituds sexuals. En la resta de casos, la similitud en tot provoca l'atracció màxima. És allò de «Els nins amb els nins i les nines amb les nines», tan impossible de combatre pels mestres entestats a mesclar els dos sexes en els jocs del pati de l'escola. Quasi mai no fallarem si pronosticam que el millor amic d'una persona adulta és la persona del seu ambient més semblant a ella. I enmig de tota aquesta dinàmica social, l'idioma, en tant que el més potent dels marcadors socials, és, probablement, el més poderós creador de lligams afectius i amistosos entre les persones. El raonament és ben senzill: 1) L'atractiu d'una persona per una altra és directament proporcional a la semblança entre les persones implicades. 2) L'idioma és el millor predictor de molts de comportaments, hàbits, des dels alimentaris als higiènics, valors, actituds, expectatives, rols, etc. 3) Les persones, en la major part dels casos, han estat reforçades positivament, una i una altra vegada, per l'establiment de relacions reeixides basades en semblances d'expectatives, de concepcions de l'amistat, de l'amor, de la família, de la feina… en definitiva, de la vida en general.

Així, doncs, no ens relacionam amb els qui parlen la nostra llengua perquè ens són més propers físicament o perquè ens hi podem entendre, sinó perquè ens cauen millor, ens agraden més, perquè ens hi sentim més a gust. Quan estam enrevoltats de molts de parlants de la nostra llengua i, lògicament, triam, el més finament que podem, amb qui hem d'«invertir» els nostres esforços socials d'aproximació, no ens adonam que també feim una tria idiomà-

tica, fonamentalment per la parla. Emperò quan som dins un ambient «sonorament» estrany i estranger, lligam immediatament amb els del nostre idioma, en aquest cas llengua, encara que al nostre país no faríem el mínim cas a la persona en qüestió. Aquest poderós atractiu social, confirmat una i una altra vegada, ens genera una valoració molt positiva del nostre grup i del nostre idioma. És tediós comprovar sense excepció com els poetes, de qualsevol llengua, qualifiquen el seu idioma usant mots absolutament saturats positivament en el primer factor del diferencial semàntic, l'avaluatiu: dolç, seductor, melodiós… Per cert, el diferencial semàntic fou descobert molts de segles abans per en Ramon Llull. Lul·lianament, diríem que els poetes descriuen el seu idioma usant mots composts just de «bonesa».

«Ja està, és mallorquí i havia de treure com fos una referència a en Ramon Llull», podeu haver pensat. I teniu raó. Perquè aquesta bonesa, subjectiva perquè només és constatable per als del propi grup, es tradueix cap enfora, cap als altres grups, en circumstàncies normals, en orgull de pertinença, i pot degenerar, en d'altres circumstàncies, en menyspreu cap als altres. I en tant que orgullós, i sense menysprear ningú, permeteu-me que aprofiti aquesta especial avinentesa per proclamar, fent una digressió, que els balears no som arcaics ni conservadors en cap aspecte, ni tan sols en el lingüístic. En aquest darrer aspecte, tema de la lliçó, l'afirmació sovint repetida que «el dialecte balear és més arcaic perquè es troba aïllat geogràficament» trob que és doblement falsa. En primer lloc, el nostre dialecte és ben innovador en molts de camps, com en el lexical amb aportacions com *beníssim*, amb ressonàncies italianes, o *moix*, encara a mig camí a Eivissa. I en el terreny fonològic, tenim innovacions a la italiana com l'assimilació consonàntica, geminació, de doctor a *dot·tor*. També en tenim a la francesa, tot un modernisme, com la palatalització d'una oclusiva velar original que fa que la pronúncia de la primera consonant de cabra s'acosti a la pronúncia francesa de *chevre*. Aquesta pronúncia, per cert, és objecte de burla per part dels qui no la fan, titlant-nos de «panets» o «llonguets». En segon lloc, molt excepcionalment les illes, malgrat l'etimologia, no estan aïllades; voleu dir que al llarg de la història i actualment les nostres illes han estat més aïllades de la resta de la gent i més mal comunicades, diguem, que Valladolid (Espanya)? Certes illes de la Melanèsia potser sí, i potser també les nostres durant el temps de l'assetjament naval continu dels turcs, que tant de mal ens féu, i que superàrem, tot i amb fortes pèrdues com la destrucció de Ciutadella, només gràcies al nostre propi i nacional exèrcit popular. Fora d'aquestes circumstàncies extremes, la mar ha estat des de l'alba de la humanitat camí de trobades i no frontera. La introducció a Europa dels primats humans de la nostra espècie, originaris i provinents d'Àfrica, es féu al llarg de la costa mediterrània fent servir embarcacions, viatge que durà uns tres mil anys. I molts de segles després, la mateixa ruta fou seguida per les cultures talassocràtiques de la Mediterrània oriental. La civilització, provinent de la mar, arrelà a Eivissa molt abans que a molts d'indrets de l'interior d'Europa, fins i tot propers a la nostra mar. Finalment, voleu dir que allò que separa Catalunya de les Balears és una frontera?

Tornant al tema, tenim que la comunitat, la societat, o el grup lingüístic, idiomàtic o nacional, o com vulgueu anomenar-lo, presenta una forta uniformitat en moltes de característiques culturals, tot diferint d'altres grups semblants, de manera que podríem parlar d'un caràcter o personalitat nacional. Això és demostrable mitjançant l'estudi de la relativitat lingüística, o manera diferent de veure i concebre el món en funció de la llengua emprada; o mitjançant l'estudi de les actituds etnocèntriques, o propensions a avaluar i jutjar les altres cultures a través de les «ulleres» de la pròpia. Quan aquest judici de les altres cultures comporta menyspreu i fins i tot hostilitat, fenomen que malauradament es dóna comunament, parlam de xenofòbia, d'odi als estrangers. Tot això és ben conegut, encara que caldria afegir-hi el «cronocentrisme», semblant o més fort que l'etnocentrisme, o propensió a considerar que les institucions i les organitzacions socials sempre han estat com les observades ara, en els temps actuals. Però, personalment, m'agradaria més una demostració més «dura», a partir de dades més indeformables que les culturals i les produïdes per enquestes. Voldria dades experimentables als laboratoris de psicologia.

Les il·lusions són fenòmens perceptius que deformen els estímuls objectius com a conseqüència de mecanismes innats o apresos del procés mateix de percepció. Per exemple, en els anuncis lluminosos, on una filera de llums que s'encenen i s'apaguen seqüencialment a una cadència determinada provoca la sensació de moviment, l'observador hi veu com si una llum es desplaçàs al llarg d'una línia; és doncs, un moviment aparent, una il·lusió de moviment, anomenat *moviment ß*. Sorprenentment, una persona d'intel·ligència patològicament baixa, no percep tan clarament aquest moviment aparent que totes les persones normals hi veuen fàcilment. Tanmateix, no podem concloure que les persones normals s'«enganin» més fàcilment, perquè les il·lusions no són falles del sistema, són situacions límit que permeten que el sistema mostri la seva manera de funcionar, i per açò són tan importants científicament. Les il·lusions innates, les que es presenten sense aprenentatge previ, com el moviment ß, «traeixen» els mecanismes fisiològics de la percepció. Per contra, les il·lusions experiencials s'anomenen així perquè depenen de l'aprenentatge previ, i es creen perquè els subjectes es «confonen» per culpa de les seves experiències reeixides anteriors. Per exemple, els adults de la nostra cultura davant dos dibuixos exactament iguals però un representant un «cantó» i un altre un «racó» troben que el «cantó» és més gran que el «racó»: el «racó» és la visió des de l'interior d'una casa d'un «cantó» i els adults han experimentat que els espais interiors de les cases són més petits que els exteriors, els carrers. Són dotzenes i dotzenes les il·lusions visuals descrites, des de la tan romàntica de la visió de la lluna engrandida quan és damunt l'horitzó fins a la ben pràctica i prosaica de veure la claror d'aquesta sala «constant» i no pipellejant cinquanta vegades cada segon com la freqüència de l'electricitat domèstica que la genera. Molts d'insectes hi veuen aquesta claror tal com és, fent pampallugues, i per això tampoc no poden gaudir de la sensació de moviment que ens proporciona el cinema o un monitor de televisió. Com veis, les il·lusions òptiques són molt importants, també, per-

què predeterminen la nostra visió de la realitat. La susceptibilitat a les il·lusions òptiques varia en funció de l'edat del subjecte, especialment en les apreses, com la de la lluna romàntica (il·lusió de Ponzo), de l'estat del sistema nerviós central, com en el cas de les alteracions de la intel·ligència, i del tipus de món físic que enrevolta contínuament l'observador. En aquest darrer sentit cal destacar que el nostre món visual, a diferència d'altres cultures, és rectilini, fet de cantons i de racons, com la nostra arquitectura. Malgrat tot, comparant adults sans de diverses cultures, si bé la susceptibilitat a certes il·lusions pot variar, en conjunt podem afirmar que els humans viuen dins un món visual semblant, perquè el percebem amb els mateixos mecanismes, i per tant són intercanviables transculturalment les representacions de l'espai i de les figures visuals.

Amb la vista podem veure una octava de color. Amb l'oïda sentim més de set octaves de freqüència. Si la nostra oïda fos més sensible no hi sentiríem perquè ens eixordaria la percepció del renou del moviment brownià, a l'atzar, de les partícules de l'aire. A causa d'aquesta gran amplitud sensitiva, hi hauria d'haver dotzenes i dotzenes d'il·lusions auditives, però no hi són! Pràcticament des de començ de segle s'estan cercant. Per il·lustrar-ho, tractem el tema del moviment percebut auditivament. Les fonts sonores en moviment produeixen sensació de moviment, percebem que es mouen, i presenten el conegut efecte Doppler, efecte que no és cap il·lusió sinó la percepció d'un augment o disminució real de la pressió de les ones sonores. Així com posant bombetes en línia i encenent-les i apagant-les podem percebre un moviment aparent ß, fent el mateix però amb fonts acústiques estàtiques no obtenim un moviment aparent auditiu. Per tal d'aconseguir una certa il·lusió de moviment auditiu, amb fonts sonores estàtiques engegades l'una darrere l'altra, cal connectar els estímuls acústics amb d'altres de lluminosos, com si la visualització o la imaginació visual pogués generar, o ajudar a generar, per sinestèsia el moviment auditiu aparent.

Certament, en la percepció de configuracions d'estímul, la visió i l'audició són ben diferents. La percepció visual implica la percepció de configuracions simultànies, i el nostre cervell és prou eficient en el seu processament, en el processament en paral·lel de la informació. Per contra, el nostre cervell no és tan eficient, ni prop fer-s'hi, en el processament de configuracions temporals, les auditives, processades seqüencialment. El nostre cervell té molt poca capacitat de «càrrega» en les «línies» d'entrada, i per això si el senyal es pot descompondre i entrar alhora per diverses línies disminueix la càrrega en cada una de les línies. Però un senyal temporal necessàriament ha de ser processat seqüencialment, una part darrere l'altra. Quants de nombres d'una xifra i presentats a l'atzar sou capaços de retenir? Cinc, vuit, deu? Quantes vegades ens han de repetir el número d'un telèfon? Per contra, podem copsar de cop estructures visuals molt complexes. Molt poca gent va pel carrer amb un mapa de la ciutat, perquè l'espai el processam en paral·lel. Per contra, quantes no en duen, de rellotge? El pas del temps és molt difícil de processar, i cometem molt sovint errors en el seu processament necessàriament seqüencial. És el gran problema de l'estudi

dels fenòmens que es presenten en el temps, com la conducta, o una expressió lingüística, perquè tenim sempre la propensió «fatal» a visualitzar el fenomen tot conferint-li una forma visual i cosificant-lo, tornant-lo espai, allò que no era res sinó una successió de canvis en el temps. Malgrat tot l'anterior, no pens que la manca d'il·lusions auditives sigui a causa de la seqüencialitat de la percepció dels sons. Aquesta seqüencialitat és molt important, tanmateix, en el comportament verbal oral. Un dels problemes cabdals del comportament verbal oral és que arribi, malgrat les dificultats de processament del receptor, a bon port, i aquesta és la raó fonda de la redundància, de la repetició, extraordinària en aquest comportament, cosa que incrementa els nivells de «piuladissa», redundància que contrasta molt amb l'esquematisme del mateix sistema però escrit, posat en forma visual.

Per contra, pens que no hi ha en realitat manca d'il·lusions auditives sinó que aquestes il·lusions no són comunes, com les visuals, per a tot el gènere humà. La majoria de les il·lusions auditives serien experiencials i per tant pròpies de cada univers sonor, de cada «piuladissa». Passaria com amb els lluers que, recordem-ho, tenien, els supraordinats, una taca negra al pit directament interpretable per tots els lluers independentment del seu esbart de pertinença; per contra, els senyals sonors hem explicat que eren vertaderes contrasenyes idiosincràtiques de cada esbart. Repassem una sèrie de fets ben coneguts en favor d'aquesta idea. En primer lloc, tenim que la sensació subjectiva de ritme sonor, una autèntica il·lusió auditiva, seria funció de la tonicitat dels mots de la llengua del subjecte. Ja fa temps que se sap que presentant tres sons seguits exactament iguals a parlants de llengües d'accent fix, com ara francesos, amb llengua de mots aguts, polonesos, amb llengua de mots plans, i txecs, amb llengua de mots esdrúixols, cada col·lectiu sent un dels tres sons més fort, d'acord amb l'accent de la seva llengua. Així, els txecs perceben més fort el primer so, els polonesos el segon i els francesos el darrer. D'ací que als manlleus que fa el txec els canvia l'accent, d'acord amb el seu, com fa el francès, que els torna tots aguts, o com feim nosaltres, que els accentuam com sembla que ha de tocar segons la nostra peculiar tonicitat. En segon lloc, tenim les onomatopeies, o imitacions sonores de renous o sons naturals, que si bé en general s'assemblen en totes les llengües també presenten importants variacions en funció de cada una d'elles. Així, els cans per a nosaltres fan *bub-bub*, per als espanyols fan *guau*, per als francesos fan *ouah! ouah!*, per als anglesos fan *bow-wow* o per als alemanys, *wau! wau!*; o la campana, que en anglès fa *ding-dong* i en alemany, *bim-bam*. Cada llengua, doncs, amb els seus propis recursos fònics tractaria d'imitar el millor possible certs sons tal com els senten els seus parlants, perquè la pròpia percepció del so a imitar ja es trobaria deformada pels hàbits perceptius auditius dels parlants. Les onomatopeies serien també autèntiques il·lusions auditives experiencials privatives de cada llengua, i si aquestes que us he llegit us han semblat paregudes ha estat com a efecte de la meva pròpia pronúncia, que estrafà molt malament la pronúncia d'altres llengües. En tercer lloc, la frase «Cards secs piquen, verds taquen» us pot haver recordat l'alemany, però us puc ben assegurar que als alemanys no els

sona gens ni mica a alemany. Com la variant, «Alls secs mai no couen si abans no es piquen» us pot sonar a anglès, però no als anglesos. Com aquests exemples, n'hi ha més i en diverses llengües. N'he trobat en anglès, espanyol i francès, imitant d'altres llengües, fins i tot el llatí. Són frases entenedores, amb sentit, però que escarneixen la sonoritat d'una altra llengua, i per açò les podríem anomenar *xenofonies*. Per a mi són un altre cas d'autèntiques il·lusions auditives experiencials lligades a la llengua de l'«il·lusionat».

Aquests fets suara esmentats ens indueixen a pensar que vivim, cada grup humà, dins un aclaparador món acústic, dins l'univers físic de la «piuladissa» eixordadora de la nostra pròpia llengua. Un dels músculs més desenvolupats i potents en totes les persones, facin esport o no, és el masseter, el múscul que aixeca la mandíbula, motor de la masticació. I la seva força no és deguda al fet que masteguem en tot moment, sinó al fet de parlar contínuament, sense aturall mentre no dormim, perquè el masseter també és la peça muscular bàsica de la modulació de la veu. I per si això no bastàs, la nostra oïda mostra la màxima sensibilitat a la freqüència d'emissió de la veu humana i no tenim «parpelles» auriculars, de manera que no podem tancar les orelles com aclucam els ulls. Però no notam aquesta eixordadora «piuladissa» justament perquè és constant, com no notam els vestits, com no detectam tots els estímuls físics que no presenten canvis, perquè el nostre sistema nerviós central té diversos mecanismes, des de l'habituació a l'adaptació, per no processar perceptivament els estímuls constants. Però tot i que no són processats perceptivament, els estímuls constants hi són físicament presents i actuen sobre la nostra conducta. No són només els lluers d'un esbart els qui piulen exactament igual; el peculiar accent de cada persona denota «mil·limètricament» l'ambient acústic humà a què ha estat sotmesa, i comporta, d'altra banda, un llarg aprenentatge per part d'un animal, l'humà, molt vivaç i molt hàbil aprenent amb un sistema fònic molt flexible i potent. És molt difícil de sentir, o d'experimentar, deliberadament aquesta «piuladissa» que ens aclapara perquè, generalment i sempre en els països «normals», ens enrevolta gent de la nostra llengua. Hom la nota per la seva absència; quan sou a l'estranger no sols la trobau a faltar sinó que, d'altra banda, és l'acústica humana local, que percebeu ben clarament i distintivament, la que us fa sentir realment a l'estranger. I aquesta absència ambiental de la pròpia «piuladissa» es comporta com una operació de privació dins un mecanisme motivacional homeostàtic, com la fam o la set, de manera que la privació us empeny a la recerca activa de persones que «piulin» com vosaltres i us assacia, i fins i tot us embafa, quan sou de ple dins el vostre univers acústic. Per ventura, la nostàlgia, l'enyorament de la pàtria, no és sinó el resultat d'aquesta operació de privació acústica.

És molt difícil arribar a imaginar com és de bon de veres el món acústic d'una altra col·lectivitat humana. En termes espacials, comuns a tots els humans, us imaginau viure dins un món sense línies rectes, on tot fos rodó? O dins un món on simplement no es donassin les il·lusions òptiques que ens permeten gaudir del cinema o de la lluna grossa i romàntica? Els sons d'una altra llengua no són, en termes tècnics, estímuls condicionats per a nos-

altres, no provoquen cap tipus de reacció previsible; per tant davant llur presència no reaccionam, ni tan sols ens provoquen una conducta condicionada d'aproximació, ras i curt, no ens hi sentim atrets. Ens són ben estranys els mons sonors dels altres. Els humans resulten estranys entre ells per mor d'aquests mons acústics diferents i privatius. I aquest sentiment d'estranyesa i de distanciament origina generalment un judici pejoratiu dels altres. Recordau que els barbarismes són combatuts, en major o menor grau, per les autoritats lingüístiques de totes les llengües. Aquest judici pejoratiu pot ser màxim en considerar que els altres no són ni humans, fenomen detectable en el fet que hi ha llengües que reserven el qualificatiu d'*humà* només per als propis parlants. Aquesta percepció no humana dels altres, o les seves formes atenuades, és a la base de l'agressió predadora entre humans i és, per tant, la base fonamental de tota la violència d'alta intensitat entre humans, allò que hem anomenat *efecte duc d'Alba*. Més suau és el judici que comporta dir que els altres «parlen malament», com els grecs clàssics deien dels anomenats per ells bàrbars. I encara són més suaus, xenofòbicament parlant, els judicis que comporten les xenofonies, que en el fons no són sinó ridiculitzacions i sarcasmes dels parlants d'altres llengües. En definitiva el judici imparcial és impossible si l'observador viu dins un ambient acústic diferent al jutjat. Com pensau que qualificarà la música de Bach una persona que, amb el cap entaforat dins uns «cascos», tot lo dia està sentint música *disco*? Els alemanys, per expressar la sensació d'estranyesa fònica, per dir «em sona a xinès», diuen que els sona a espanyol: «Das kommt mir Spanisch vor».

Els judicis positius dels mons acústics dels altres només es poden presentar quan no hi ha estranyesa i distanciament. Per això mateix agraden les llengües d'acústica semblant. La familiaritat i la proximitat, base del judici positiu, es donaran d'una banda dins els mateixos parlants d'una llengua, entre els diversos dialectes o parles, i de l'altra, per parlants d'altres llengües que s'hagin dessensibilitzat de la xenofòbia del primer contacte, especialment mitjançant la convivència i el coneixement. Per cert, no us podeu imaginar com ens agrada als balears que ens diguin: «Que bé que sona com parles»; ens fonem de gust! Vaig llegir, no record on, que el famós poeta anglès Robert Graves digué que la llengua que parlaven els al·lots de Deià, el poble mallorquí on vivia, li sonava entre el francès i l'italià. És l'amoreta, o floreta, que més m'ha agradat de totes quantes he sentit de la nostra parla.

4. Conclusions i aplicacions

Que en seria, de bonic, acabar amb aquesta floreta sobre l'eufonia de la nostra llengua feta per un dels darrers grans poetes anglesos! Però seria fer trampa acabar com si no passàs res, sense referir-me a l'anòmala situació que pateix la nostra societat de llengua catalana o comunitat de parla, com ara hom diu usant un anglicisme semàntic, tipus de barbarismes anomenats actualment *falsos amics*. Signes dels temps! Si no passàs res, si no ens hagués pas-

sat res, d'anòmal, la nostra societat lingüística seria una de prototípicament mitjana, entre la seixantena de llengües d'Europa, situada dins el grup de les mitjanes grans, el grup encapçalat pel grec i el búlgar, però molt per davant del danès, del noruec o del finès. Si ens hagués passat el que ens va passar però ara, amb l'alenada d'europeisme, certs humans, els més directament responsables de la perpetuació de la nostra injusta i anòmala situació, fossin com prediquen que són els humans, intel·ligents, savis i comprensius, la nostra llengua seria molt valorada. La nostra llengua i d'altres d'esquarterades per les fronteres estatals europees actuals serien considerades «llengües cimentadores» entre els estats de la tan desitjada Unió Europea, llengües cimentadores en tant que «solden» estats de pobles tan dispars i amb tanta actitud denigratòria entre ells com el francès i l'espanyol. Però els responsables són, malauradament, ben «primats», en el sentit més «animalment» denigratori, i no tenen, en el fons, cap actitud realment europeista. Si ho fossin, d'europeistes, i sabent, com saben, que els problemes etnicolingüístics, com ara en diem, són la problemàtica més greu entre els humans tant a Europa com arreu, mirarien de construir Europa agafant com a nucli la Confederació Helvètica, modèlic exemple de convivència etnicolingüística.

El que ens va passar a la majoria dels nostres països a començ del segle XVIII és de tothom conegut. Havia passat anteriorment a tot el nord de Catalunya devers cinquanta anys abans, i passaria devers noranta anys després a Menorca. Ens annexaren a d'altres estats, i perdérem, substituïts per d'altres de forasters, el nostre sistema defensiu, les nostres lleis, públiques i privades, les nostres institucions polítiques, el nostre sistema financer públic i monetari, etc. No és que la nostra organització política fos meravellosa, puix que de «primats humans» es tractava, però la nostra Confederació era molt semblant a l'Helvètica. Els estats, o «cantons», de la nostra Confederació, en l'aspecte lingüístic, eren completament monolingües: s'usava l'aragonès a l'Aragó, l'italosicilià a Sicília, el català al regne de la ciutat de Mallorca, etc. Aquest tipus d'organització és modèlica perquè combina les necessitats d'una unió política, per tal d'augmentar-ne les possibilitats dels «units», amb els dos requeriments més fonamentals de les societats humanes: llengua i territori.

Seguir tot aquest procés annexionista i assimilista és apassionant per a qualsevol estudiós de la conducta interessat en el comportament lingüístic; tot el procés és ple de mecanismes que denoten ben clarament com és en essència el primat que parla i crida tant, nosaltres mateixos. Des del control físic dels altres al seu control lingüístic, des de la ruptura de la territorialització a la convivència forçada, des dels mecanismes orals als escrits, etc. Tot açò no ho tractaré perquè deliberadament ja ho he deixat de banda des del començ de la meva exposició. Miraré, per contra, d'aplicar allò que he explicat a fenòmens més aviat lingüisticoorals que ens poden interessar.

En primer lloc, i servint-me de les obvietats històriques suara recordades, és absolutament inútil tractar de trobar les explicacions de la nostra anòmala situació en diferències de «piuladissa» entre la nostra llengua i l'espanyol o el francès. Els països i les societats són arreu

molt majoritàriament monolingües. Si a un lloc trobau ambientalment dues llengües, o bé sou a la frontera entre dos països o bé sou a un país conquerit físicament. La nostra situació lingüísticament excepcional és, com sabeu, producte d'una història militar desfavorable a la nostra societat. El resultat d'una guerra internacional europea que, com totes les guerres internacionals importants, acabà amb una reassignació de sobiranies i de fronteres. En definitiva, encara que ens dolgui, la fragmentació, domini i repartiment de la societat de parla catalana entre el regne d'Espanya i la República Francesa és conseqüència d'un seguit de desfetes bèl·liques. És científicament estèril, doncs, cercar d'altres explicacions alternatives a la penetració i hegemonia de l'espanyol i del francès dins el nostre territori.

Som majoria els catalanoparlants dins el nostre territori, si bé som minoria a qualque localitat, de vegades important, com ara Perpinyà o Alacant. Emperò, com en el cas de les dones que hem explicat, som posats «artificialment» en minoria perquè els altres tenen molt més poder polític: som nosaltres qui hem de servar les seves lleis i no a l'inrevés. També com en el cas de les dones, aquest domini prové d'una superioritat originalment de força física, originalment militar en la qüestió nacional. I encara també com en el cas de les dones, l'allunyament temporal històric de la primigènia superioritat física fa que minvi la seva capacitat de subordinar-nos, i per això els cal emprar, als dominadors, de tant en tant els recordatoris de la força i les actituds d'amenaça. Aquesta situació origina, com és ben sabut, transnacionals, actituds de submissió, d'inferioritat, etc., totes explicables a partir d'una permanent i constant pressió conformadora exercida mitjançant múltiples situacions per la societat aliena.

En els aspectes més purament fònics, aquesta pressió conformadora aliena és molt fàcilment detectable. Per exemple, per a la nostra oïda molts de rossellonesos presenten contaminació acústica francesa, característicament en la pronúncia gutural de la consonant líquida /r/, com també podem detectar la pèrdua de la típica pronúncia catalana velar de la /l/, tan semblant a la russa, en favor de la pronúncia espanyola en catalans de la Catalunya espanyola. Aquest efecte de «frontera política», de canvi de domini, també és detectable entre Portugal i Galícia, de manera que si hom deambula a l'atzar pel camp, fent ziga-zaga per la frontera lusogallega, hom té la sensació que s'ha volatilitzat la gradualitat de les isoglosses perquè en trobar un pagès hom sap perfectament si és portuguès o gallec, just per l'entonació nasal.

Un altre exemple paradigmàtic és la pronúncia dels llinatges o cognoms catalans, i en general dels topònims i d'altres noms propis, clarament identificables com d'una llengua o d'una altra. En aquest tema, al sud de les Alberes, podem trobar des de la posició més subordinada de pronunciar el llinatge *Jaume* a l'espanyola ([xaume]), fins a la posició actualment generalitzada i «equànime» de pronunciar els llinatges a la catalana si són reconeguts com a catalans i a l'espanyola si són considerats espanyols, com si fos l'actitud més civilitzada i sàvia. Així hom diu «Balcells» però «Lozano» i «Albacete», aquests dos darrers amb /θ/

interdental sorda o castellana. Aquesta actitud és falsament «equànime» i equival a dir «que les dones porten calçons perquè són més còmodes». Vejam-ho. Per començar, l'espanyolitat fònica també és conferida a d'altres mots que no ho són en absolut, com ara quan pronuncien l'italià Gorgonzola amb /θ/ castellana o usen el mateix so per pronunciar la fórmula química «C, O, 2» (CO_2). És cert, emperò, que la majoria de la nostra població pronuncia «bé», en el fons una xenofonia, certs noms amb grafia molt díficil per a nosaltres, com Shakespeare, però aquesta finura de pronunciació és l'excepció i no la regla, i així, per exemple, diem «dièsel» quan hauríem de dir «díisel». I per acabar, apliquen simptomàticament la pronúncia papissota de l'espanyol, la castellana, absolutament minoritària entre els milions i milions de parlants d'aquesta llengua, i així diuen «Venezuela» o «San Francisco» de Califòrnia amb /θ/ castellana, quan els habitants d'aquests llocs no ho fan així ni tampoc no ho fan la immensa majoria dels parlants de l'espanyol. En definitiva, la majoria dels nostres parlants no és que mirin d'aproximar-se tan com poden a la pronúncia original dels mots propis, sinó que simplement els pronuncien a l'espanyola, concretament a la castellana. En espanyol, bé que pronuncien, com si fossin mots propis, llinatges com «Auger», «Borrell», «Campmany», «Fluxá» o «Reig», o com fan en francès quan diuen «Gonzalès». Com feien els nostres parlants quan existia la nostra Confederació: «Bacardí» per *Bacard*, «Dexeus» per *Desjeux*, «Llopis» per *López*, «Peris» o «Piris» per *Pérez*, «Pompidó» per *Pompadour*, «Roís» per *Ruiz*, etc. Aquesta pràctica, d'incorporació fonètica dels patronímics, és universal amb les excepcions excepcionals que vulgueu, perquè, d'altra banda, és impossible que un parlant de qualsevol llengua sigui capaç de fer xenofonies amb les més de cinc mil llengües humanes. I encara més, és absolutament normal que els llinatges canviïn de fonètica i d'estructura quan els seus propietaris s'integren a un altre país: pràcticament tots els hispanoparlants immigrants als EUA, dits allà «hispànics», canvien llurs llinatges, fent-los angloamericans, amb major o menor fortuna; personalment trob que n'Antonio Quintanilla, el famós actor, ha tengut molt bon gust en canviar-se el patronímic per Anthony Quinn. Concloent, dir [xaume] per «Jaume», com sentia quan era al·lot, seria una subordinació total, esperable només quan la pressió de la societat aliena fos màxima, com durant la dictadura hispanofeixista de Franco. L'actitud «equànime» seria la demostració d'un contrapoder social propi, paral·lel a la catalanització dels noms propis, emperò ben lluny encara de la solució usual i normal arreu.

Una altra explicació falsa, com la de la «comoditat dels calçons», és l'atribució d'aquestes pronúncies espanyolitzants a la important presència entre nosaltres d'immigrants hispanoparlants. No s'aprèn simplement mirant o escoltant, el procés d'aprenentatge és producte d'unes condicions de reforçament, positiu o negatiu. No s'aprèn d'anar en bicicleta just mirant com els altres ho fan. Els joves que senten tot lo dia recitatius i cançons en anglès, pronuncien aquesta llengua tan malament com la resta de la població o, si més no, les seves xenofonies angleses o angloamericanes no són millors. I definitivament, la immensa majo-

ria dels immigrants hispanoparlants no papissotegen, no són castellanoparlants. Una vegada més, la conformitat social genera en el «doblegat» una falsa percepció de la realitat, perquè aquestes visions també són imposades. I la visió imposada per conformitat social aliena és que totes «aquestes coses no gaire agradables» que ens passen no són voluntat deliberada i malèvola de ningú; «Què voleu fer davant l'allau d'immigrants, que, pobrissons, vénen a guanyar-se la vida?», «Que us contaminen acústicament? Paciència, què hi farem!».

Però la voluntat deliberada i malèvola es troba expressada en totes les lleis sobre l'escola obligatòria promulgades al voltant del darrer terç del segle passat, tant al regne d'Espanya com a la República Francesa. Aquestes lleis imposaven com a única llengua escolar l'espanyol o el francès, respectivament. Ras i curt, això significà posar la població més preparada per aprendre una llengua i alhora la població més «domesticable» per feble, els joves, en una situació de forta conformitat de grup. El poder d'un mestre de primària, a quants d'al·lots creis que equival? A quinze, vint, vint-i-cinc al·lots? I aquests mestres usaren tots els sistemes coercitius, agressius que pogueren i s'inventaren. L'accent francès o espanyol, a banda i banda de la frontera que xapa el nostre país, no és un fenomen tel·lúric, un fenomen espontani i natural, sinó que és el producte de l'escolarització. Si l'efecte ha estat, i és, més fort al nord de les Alberes és el producte multiplicatiu de dos factors: la millor organització i eficiència de la República Francesa i la major desemparança dels nord-catalans per la migradesa de la població afectada. Recordem que la República Francesa instituí el 1959 l'escolarització obligatòria fins als setze anys, mentre que el regne d'Espanya ho féu vint-i-sis anys després, amb més d'una generació de retard. A la banda espanyola, la tradicional ineficàcia del sistema públic espanyol retardà l'efecte, però aquest es produí esponerós sota la dictadura hispanofeixista de Franco. Conseblantment, la nasalitat del parlar dels pagesos portuguesos veïns dels gallecs és producte de l'escola obligatòria de la República Portuguesa, molt centralista i imposadora de la fonètica, d'altra banda tan melodiosa, de la capital Lisbona. La nasalitat, o no, dels pagesos a banda i banda del Minyo és ben volguda: ni els uns ni els altres no volen ser confosos entre ells. Recordem que els gallecs, durant la primera guerra d'independència de Portugal es posaren militarment en contra dels futurs portuguesos, de manera que fins i tot el gentilici *gallec* és pejoratiu en el portuguès modern. D'altra banda, mirau de demanar a un espanyol quin país important d'Europa, no petit com Mónaco, té un nom que no acaba en *–a*: no us diran quasi mai Portugal, tan ignorat, per menystengut, el tenen; i conseqüentment la majoria dels pagesos gallecs no volen ser confosos amb els portuguesos.

Aquesta identificació fònica també la podem trobar en d'altres circumstàncies, encara que no hagin estat més o manco «deliberadament» provocades des d'un ministeri d'instrucció pública, com en el cas impositiu del lisbonès a tota la població portuguesa amb la finalitat de «marcar-la acústicament». Així, pràcticament qualsevol català de la banda espanyola, per molt bé que parli el castellà, és reconegut fàcilment com a català a Madrid o a Andalusia. Igualment a Madrid i a Andalusia són reconeguts com a catalans la majoria dels andalusos

que emigraren encara joves al nostre país, i pràcticament tots els fills de tots els immigrants andalusos, per molt malament que parlin el català, i bé que bravegen de ser identificats com a catalans! Açò demostra que al nostre país la «piuladissa» general és d'acústica catalana i que la població la vol així. Igualment aquesta «piuladissa» catalana acceptada fa que hi hagi tants pocs bilingües, perquè ser bilingüe no vol dir simplement saber parlar bé dues llengües, ser bilingüe implica fonamentalment ser reconegut alhora com a propi per dos grups humans lingüísticament diferents, per dos «esbarts» humans diferents. Crec, ben sincerament, que ja és ben hora de deixar d'atribuir a la població immigrada hispanoparlant efectes lingüístics que són provocats per una escola espanyola, espanyolitzadora o espanyolitzant, o com vulgueu anomenar-la. La més rendible de les importacions és la de persones, especialment per a països, com els nostres, pobres en recursos naturals. Benvinguda sia la immigració, perquè tenir immigració és senyal que el país funciona i es desenvolupa. A la llarga, tots els immigrants acaben essent indistingibles dels nadius, com podeu comprovar repassant llinatges tan «catalans» com *Alemany*, *Anglí*, *Bascó*, *Castellà*, *Espanyol*, *Francès*, *Gascó*, *Genovard*, *Llombart*, *Marroquí* o *Sard*. Allò que hem de denunciar és la lentitud amb què s'incorporen els immigrants a la nostra societat, senyal inequívoc que és un procés torpedinat des del poder polític, i l'altra cara de la producció de transnacionals. Tan lent és aquest procés que ha menat certs sociòlegs a pensar que podem considerar un immigrat integrat quan esdevé una peça més dins de l'engranatge econòmic del país, quan hi fa feina. És allò que «és català qui a Catalunya viu i hi fa feina». Si fossim lluers, i salvant les enormes distàncies biològiques i socials entre aquells ocells i els humans, serien del nostre «esbart» si ultra viure-hi i fer-hi feina, i pagar imposts, a més parlassin català.

Com a conclusió de tot, pens que el model de la conformitat social és un bon model explicatiu bàsic i molt heurístic dels fenòmens lingüístics més rellevants i complexos de la nostra realitat, com ara la transnacionalització o el fet de girar de llengua. Aquest model prediu que la conformació social és producte de l'agressió i que els «conformats» no perceben com a imposada la norma dels dominants. Per exemple, qui gira de llengua diu que ho fa «per cortesia», no per imposició de ningú. Com ja he dit repetidament, no he entrat a tractar fenòmens complexos perquè m'he limitat als aspectes orals i identificatius de la llengua, deixant de banda molts d'altres aspectes, fonamentalment el control social lingüístic i l'escriptura, que necessàriament han de ser considerats com a peces importants d'aquells fenòmens. Tanmateix, voldria acabar amb unes dades.

Podeu estimar el percentatge de catalanoparlants de la Catalunya espanyola que han estat agredits per parlar el seu idioma? Que jo sàpiga aquesta recerca encara està per fer. Com a dada comparativa tenim que a Mallorca, segons dades de 1986, la immensa majoria, exactament el 70,4 %, dels mallorquins de menys de setanta anys, o nascuts a partir de 1917, han estat insultats personalment per ciutadans espanyols per usar llur llengua catalana, insults que han augmentat amb el pas del temps en progressió. L'insult seria el resultat visi-

ble de moltes i molt diverses situacions d'acorralament per persecució lingüística. És a dir, han estat maltractats, justament per manifestar-se mallorquins, el 89 % dels mallorquins que ara tenen entre trenta-tres i quaranta-dos anys, dels qui ara són en edat d'ocupar càrrecs públics de tot tipus i que íntimament s'acovardeixen, com a efectes dels maltractaments, de defensar la seva pròpia dignitat com a persones humanes.

I una altra dada, com a mostra del nostre contrapoder. La classe social d'una persona es pot mesurar, d'una banda, objectivament usant els criteris combinats d'anys d'escolarització, sou i càrrec a la feina, i, de l'altra banda, es pot avaluar subjectivament demanant-li, mitjançant escales apropiades, que se situï socialment d'acord amb les seves vivències i experiències. Idò bé, a casa nostra i a igualtat de classe social objectiva, els catalanoparlants són percebuts subjectivament, tant pels hispanoparlants com per ells mateixos, com de classe social superior a la dels hispanoparlants de la mateixa classe objectiva. Aquest «suplement» subjectiu de classe social, que tants fenòmens paradoxals pot explicar, tendria un correlat físic i real: el major domini que un catalanoparlant té del seu propi país, domini entès com a coneixement, capacitat de contactar amb la gent, de ser-hi acceptat, d'establir relacions, etc. Aquest domini, aquesta connexió més operativa amb la realitat, seria interpretada com a superioritat social, de classe, perquè, en definitiva, una persona de classe alta pot immiscir-se i penetrar dins els ambients de les classes baixes, però una persona de classe baixa no ho pot fer dins els ambients de les classes altes. Curt, a igualtat de classe social els catalanoparlants són considerats, i es consideren, superiors, confonent classe social i capacitat d'intervenció social dins el propi país.

M'haureu de perdonar per la llargària d'aquesta lliçó que, d'altra banda, esper que us hagi augmentat la comprensió de la nostra realitat social. El formalisme i el ritual de l'acte no permeten la part més important de tota lliçó: l'intercanvi d'opinions i de punts de vista. Per això, i ben sincerament, estic ben obert a tractar d'aquests temes amb qualsevol de vosaltres, perquè de ben segur que així personalment podré millorar la meva visió d'aquests fets, perquè sé cert que, conversant amb vosaltres, seré jo qui més n'aprendrà.

Referències

ARGENTE, J. [*et al.*]. «Una nació sense estat, un poble sense llengua?». *Els Marges*, núm. 15 (1979), p. 3-15.

ARTIGUES, A. *Llengua als Països Catalans*. Palma: Lleonard Muntaner, 1999.

ASCH, S. E. «Studies of Independence and Conformity: a Minority of One against a Unanimous Majority». *Psychological Monographs*, núm. 70 (1956).

BADIA I MARGARIT, A. M. *Llengua i poder: Textos de sociolingüística catalana*. Barcelona: Laia, 1986.

— *Sons i fonemes de la llengua catalana*. Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona, 1988.
BARTLEY, S. H. *Principles of Perception*. Nova York: Harper and Row, 1958.
BECHINI, A. *El diferencial semàntic de la llengua catalana*. Barcelona: PPU, 1987.
BERTRANPETIT, J.; JUNYENT, C. *Viatge als orígens*. Alzira: Bromera, 1998.
BLOOMFIELD, L. *Language*. Londres: G. Allen and Unwin, 1967.
BYRNE, D. *The Attraction Paradigm*. Nova York: Academic Press, 1971.
CASTELLANOS, J. A. *Condicionament operant vocal en rates* [Tesi doctoral]. Universitat Autònoma de Barcelona. Facultat de Lletres, 1981. [Inèdita]
— *Manual de pronunciació*. Vic: Eumo, 1997.
CAVALLI-SFORZA, L. L. *Gens, pobles i llengües*. Barcelona: Proa, 1997.
CHAURAND, J. [dir.]. *Nouvelle histoire de la langue française*. París: Éd. du Seuil, 1999.
Constitution fédérale de la Confédération suisse. Berna: Chancellerie fédérale, 1993.
CRUTCHFIELD, R. A. «Conformity and Character». *American Psychologist*, núm. 10 (1995), p. 191-198.
CUCÓ, A. «Models lingüístics i democràcia política: Unes notes». *Mètode*, núm. 12 (1996), p. 29-32.
DUNBAR, R. I. M. *Primate social systems*. Londres; Sidney: Croom Helm, 1988.
FLORES, T. DE. *Paradigma d'agressió de Buss en relació a variables fisiològiques i psicològiques*. [Tesi doctoral] Universitat Autònoma de Barcelona. Facultat de Medicina, 1982.
GARCIA I SEVILLA, L. «Extraversion and Neuroticism in rats». *Personality and Individual Differences*, núm. 5 (1984), p. 511-532.
— «Vers el concepte d'agressió: la persona antisocial». *Treballs del Departament de Psicologia Mèdica*, Universitat Autònoma de Barcelona, núm. 6 (1985).
— «Psicología del proceso de minorización de las lenguas sin estado propio». A: RUIZ OLABUENAGA, J. I.; AGUSTÍN OZAMIZ, J. [dir.]. *Hizkuntza Minorizatuen Soziologia*. Donostia: Ttarttalo, 1986, p. 343-346.
— *La filosofia de la ment i la cognició*. Bellaterra: AENC-UAB, 1998. (Monografies d'Associació d'Estudiants de Neurociències de la Universitat Autònoma de Barcelona; 1)
— «Del bilingüisme escolar al bilingüisme passiu, o dels avantatges intel·lectuals als avantatges socials». *I Congrés de Llengua i Ensenyament a Mallorca*. Palma, 6-8 de maig de 1999.
GARCIA I SEVILLA, L.; BALADA, F. *Estudi-enquesta sobre el ressò del «Digui, digui…»*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Institut Català de Sociolingüística, 1986. [Circulació restringida]
GARCIA I SEVILLA, L.; BALADA, F.; ORTET, G.; GARAU, V. *Enquesta sociolingüística de Mallorca*. Estudi de Sèpal per a l'Institut d'Estudis Avançats de les Illes Balears. Mallorca: CSIC-UIB, 1991. [Circulació restringida]
GARCIA I SEVILLA, L.; GARAU, V. *La llengua i l'escola a les Balears*. Mallorca: Obra Cultural Balear, 1973.

GARCIA I SEVILLA, L.; MARTÍ A. *Interacció social*. (Monografies pràctiques; 7). Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, Departament de Psicologia Mèdica, 1985.
GUILSRTE, A. M. *Castilla, país sin leyes*. Valladolid: Ámbito, 1989.
HELDER, R.; DESOR, D.; TONIOLO, A. M. «Potential Stock Differences in the Social Behavior of Rats in a Situation of Restricted Acces to Food». *Behavior Genetics*, núm. 25 (1995), p. 483-487.
HERMANO SARAIVA, J. *História concisa de Portugal*. Lisboa: Pub. Europa-América, 1979.
LYONS, J. *Introduction to Theoretical Linguistics*. Londres: Cambridge University Press, 1968.
MACHADO, J. P. *Dicionário onomástico etimológico da língua portuguesa*. Lisboa: Confluëncia, 1984.
MASCARÓ, I. *Enquesta sociolingüística als maonesos*. Maó: Consell Insular de Menorca, 1981.
MILGRAM, S. *Obedience to Authority*. Nova York: Harper and Row, 1974.
MOLL, F. DE B. *Els llinatges catalans*. Palma: Moll, 1987.
NINYOLES, R. L. *Idioma i prejudici*. Palma: Moll, 1982.
ONG, W. J. *Orality and Literacy: The Technologizing of the World*. Londres: Methuen, 1982.
OSGOOD, C. E.; SEBEOK, T. A. *Psycholinguistics*. Illinois: University of Illinois Press, 1965.
PARKER, G. *El Ejército de Flandes y el Camino Español*. Madrid: Revista de Occidente, 1976.
PONS I GRIERA, L. *Iodització i apitxament al Vallès. Interpretació sociolingüística i psicolingüística dels canvis fonètics*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1992.
PREMACK, D. «The Codes of Man and Beasts». *The Behavioral and Brain Sciences*, núm. 6 (1983), p. 125-167.
QUIATT, D.; REYNOLDS, V. *Primate Behaviour*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.
RECASENS I VIVES, D. *Fonètica descriptiva del català*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1991.
REIXACH, M. [coord.]. *Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana*. III. Àrea 2. Sociologia de la llengua. Girona: Diputació de Girona, 1991.
RODRÍGUEZ BAIXERAS, F. Comunicació personal, 1991.
RUDDER, O. DE. *Ces mots qui font du bruit*. JC Lattès, 1998.
SABATER PI, J. *El chimpancé y los orígenes de la cultura*. Barcelona: Anthropos, 1984.
SENAR, J. C. «Agonistic Communication in Social Species: What is Communicated?». *Behaviour*, núm. 112 (1990), p. 270-283.
SENAR, J. C. «Status Signalling and the Ability to Recognize Dominants: an Experiment with Siskins (Carduelis spinus)». *Proc. R. Soc. Lond.*, núm. 265 (1998), p.1515-1520.
SENAR, J. C.; CAMERINO, M.; METCALFE, N. B. «Familiarity Breeds Tolerance: the Development of Social Stability in Flocking Siskins (Carduelis spinus)». *Ethology*, núm. 85 (1990), p. 13-24.
SERRA, M. *Manual d'enigmística*. Barcelona: Columna, 1991.
SOLÉ, C. «La "catalanització" dels immigrants». *Taula de Canvi*, núm. 20 (1980), p. 13-41.
TAJFEL, H. *Human Groups and Social Categories*. Cambridge: Cambridge University Press, 1981.
The Deplorable History of the Catalans. Londres: Baker, 1714; Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1995. [Edició facsímil]

TUSON, J. *Mal de llengües*. Barcelona: Empúries, 1988.
VALVERDE, L. «Tecnologia, llengua i cultura». *I Congrés de Llengua i Ensenyament a Mallorca*. Palma, 6-8 de maig de 1999.
VILADOT, M. A. *Identitat i vitalitat lingüística dels catalans*. Barcelona: Columna, 1993.
WHORF, B. L. (1956) «Science and Linguistics». A: CARROLL, J. B. [ed.]. *Language, Thought and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf*. Cambridge: MIT Press, 1978.

Contaminació orgànica i efectes estrogènics en les aigües residuals

Discurs llegit el 20 de setembre de 2000
en la sessió inaugural del curs 2000-2001

DAMIÀ BARCELÓ I CULLERÉS
Membre de la Secció de Ciències i Tecnologia

1. Aigües residuals: introducció i directrius de la Unió Europea

Les aigües residuals poden ésser classificades en *urbanes*, o generades en l'àmbit domèstic pels nuclis de població, i en *industrials*, o generades per l'activitat de la indústria. De tota la manera, la corresponent Directriu europea 91/271/EEC [1] que recentment ha estat revisada per donar la Directriu 98/15/EC [2], que regula aquest tipus d'aigües, matisa aquesta definició i, quan parla d'*aigües residuals urbanes*, inclou un ampli ventall de tipus d'aigües residuals, per tal com es refereix tant a aigües residuals domèstiques —és a dir, les generades exclusivament en els nuclis de població sense tenir en compte descàrregues industrials— com a les barreges d'aigües domèstiques amb aigües residuals industrials i/o aigües de pluja.

En cas que les aigües residuals urbanes no hagin estat suficientment tractades, aleshores poden tenir lloc diversos efectes adversos sobre la salut humana i sobre el medi ambient, tals com:

— Abocaments de nitrogen com a nitrogen orgànic, amoniacal, nitrits i nitrats, provinents majoritàriament d'aigües domèstiques i sobretot de l'activitat agrícola. Els nitrats d'aquest origen representen un problema important de salut pública perquè contaminen els aqüífers necessaris per a l'abastament d'aigua de beguda [3]. Aquest no és pròpiament un problema de l'activitat industrial o domèstica, sinó del sector agrícola, especialment a causa de la contaminació d'adobs i purins de porc. Els nitrats també són una de les principals causes d'eutrofització i provoquen el creixement excessiu d'algues. A més, el nitrogen amoniacal és particularment tòxic per a la fauna aquàtica.

— Abocaments de fòsfor que provoquen casos d'eutrofització, tot i que els nivells han baixat a causa de les restriccions en els detergents.

— Reducció de la quantitat d'oxigen a l'aigua a conseqüència de la descomposició de la matèria orgànica present en les aigües residuals. Aquest fet posa en perill d'asfíxia diverses espècies aquàtiques, a més de provocar la ruptura de l'equilibri ecològic de l'aigua.

— Abocaments de microorganismes patògens d'origen fecal (bacteris, virus, paràsits), provinents de les aigües residuals urbanes, amb el conseqüent risc de contaminació dels abastaments d'aigua de beguda.

— Abocaments de substàncies perilloses, tòxiques i bioacumulables (compostos químics, metalls pesants, hidrocarburs, etc.) d'origen industrial i/o domèstic (detergents, pintures, dissolvents, etc.), que suposen un risc potencial important, tant per a la vida aquàtica com per a la salut humana. Aquestes descàrregues, les regula la Directriu comunitària 76/464/EEC, que requereix als estats membre el control de cent trenta-dues substàncies perilloses. Aquesta Directriu és coneguda també com «la de la llista negra» [3].

— Efectes adversos de les aigües residuals en àrees especialment protegides per la Directriu 92/43/EEC, sobre la conservació d'hàbitats naturals, fauna salvatge i flora [4].

— Pèrdua de valor en termes d'aspecte i atractiu per als turistes de zones costaneres contaminades per aigües residuals i que es troben regulades parcialment en la Directriu d'aigües de bany 76/160/EEC.

En aquesta presentació em centraré en els contaminants orgànics presents en les aigües residuals, que estan inclosos parcialment en la llista de substàncies perilloses que cal controlar segons la Directriu 76/464/EEC. Aquests contaminants orgànics formen part del «còctel» de contaminants presents en les aigües residuals. Ens fixarem, en una primera part, en la problemàtica dels contaminants orgànics presents en les aigües residuals i al tractament que han de rebre, i, en una segona part, als efectes estrogènics d'alguns d'aquests contaminants presents en aquestes aigües residuals.

Aquesta dissertació també ha de servir per insistir, un cop més, en la falta de sensibilitat de l'Estat espanyol i d'alguns altres estats de la Unió Europea pel que fa al tema de les diferents directrius europees sobre l'aigua.

Un recent informe fet públic per la Unió Europea aquest any 2000 indica que la Comissió Europea ha notificat a l'Estat espanyol la insuficiència en les mesures d'implementació de diferents directrius relatives al tema de l'aigua; en concret, l'esmentat document es refereix a les directrius 76/464/EEC i 91/271/EEC .

2. Tractament d'aigües residuals

Els efluents industrials contenen compostos orgànics d'origen natural i antropogènic que comporten uns valors de carboni orgànic dissolt entre 100 i 3.000 mg/L. Entre el 80 % i el 95 % d'aquest valor correspon a compostos orgànics polars, iònics i altament solubles, que, en la major part dels casos, no s'arriben a caracteritzar completament [6]. Aquesta elevada càrrega orgànica present en les aigües residuals es veu alleujada gràcies a l'eficàcia de les plantes de tractament d'aigües residuals. Així, per exemple, s'ha observat que les aigües residuals provinents d'indústries del sector de l'adob de pells amb valors de carboni orgànic dissolt de 1.500 mg/L en mostres no tractades baixaven a valors de 600 i 300 mg/L després de passar els corresponents tractaments anaeròbic i aeròbic, respectivament [7].

Als països europeus, el tractament de les aigües residuals municipals ha millorat considerablement en els darrers deu o quinze anys. Com a conseqüència, la major part de la població està connectada a plantes de tractament d'aigües residuals i el nivell de tractament és diferent segons al zona. Així doncs, a l'Europa de l'Est i del Sud, s'ha observat un canvi dels tractaments primaris (mecànics) pels secundaris (biològics). D'altra banda, a l'Europa del Nord i de l'Oest, s'han introduït tractaments terciaris, normalment amb eliminació de nutrients [8]. L'evolució dels tractaments de les estacions depuradores d'aigües residuals arreu d'Europa es presenta en forma gràfica a la figura 1.

Malgrat l'eliminació d'una gran part dels contaminants a través del procés de tractament de les aigües, els compostos més polars i amb baixa biodegradabilitat romanen presents en els efluents. A més, dins d'aquest percentatge també s'inclouen productes de degradació que poden ser més tòxics que els contaminants originals.

A causa de la complexitat que representa determinar la composició de la contaminació orgànica present en els aigües residuals, es fa necessària la caracterització química tant de les aigües sense tractar com dels efluents de les plantes depuradores. Això representa la utilització de tècniques analítiques modernes i avançades que ens han de permetre tenir una aproximació més real sobre la possible pol·lució dels vessaments sobretot industrials i del tractament més adequat, així com de l'eficàcia d'aquest tractament. Un primer grup de contaminants estan inclosos en l'anomenada «llista negra» (Directriu 76/464/CEE), que conté cent trenta-dues substàncies catalogades com a perilloses, com per exemple bifenils policlorats (PCB), clorotoluens, cloropropans, alguns compostos organofosforats com plaguicides

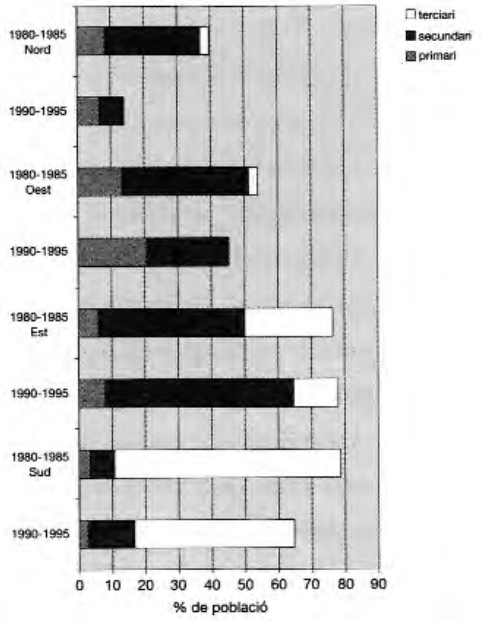

FIGURA 1. Evolució dels tractaments d'aigües residuals arreu d'Europa entre 1980-1985 i 1990-1995 [9].

o bé tributilfosfats, clorofenols i hidrocarburs aromàtics policíclics (PAH) [9]. No obstant això, el 1996 la Unió Europea va establir una nova directriu, anomenada Control Integrat de Prevenció de la Pol·lució (IPPC) [10], que amplia el marge de contaminants que cal vigilar als abocadors i efluents industrials. Aquesta Directriu fa referència a un gran ventall de sectors industrials, com el de la indústria del paper i la cel·lulosa, el de les refineries i el de la indústria tèxtil, entre d'altres. L'esmentada Directriu estableix que totes les substàncies vessades pels diferents sectors industrials han d'ésser controlades i incloses en una nova «llista negra» ampliada. Així doncs, només la utilització de tècniques analítiques avançades, com la cromatografia líquida combinada amb l'espectrometria de masses, han de permetre el desenvolupament de noves estratègies de vigilància per a la determinació d'aquests contaminants presents en aigües residuals i que no es poden identificar quan s'utilitzen els mètodes de rutina. Per això, molts dels contaminants orgànics presents en els abocaments industrials, com els de més caràcter polar o soluble en aigua, no s'identifiquen. Per tant, es fa evident que cal la implementació de procediments d'anàlisi adequats i suficientment avançats per a la determinació d'aquesta gran varietat de compostos contaminants.

Un dels problemes que hi ha en el tractament d'aigües residuals urbanes, d'acord amb la definició de la Unió Europea, és que l'actual legislació permet la descàrrega d'aigües d'origen

industrial en els col·lectors municipals. Atès que les indústries tenen unes activitats molt diverses i el nombre de productes químics que utilitzen és també molt variat, aquestes aigües residuals adquireixen, en alguns casos, una complexitat important. A més, els tractaments de les aigües residuals de diferents empreses pot ésser molt variat, des de tenir instal·lacions de depuració d'aigua molt sofisticades fins a disposar de tractaments molt simples que no aconsegueixen depurar una gran part d'aquestes mescles complexes de contaminants.

A continuació, passarem revista a una selecció d'indústries que contaminen les aigües residuals, així com als productes químics identificats en aquestes aigües. Les indústries que tractarem amb més detall són les del tèxtil i les d'adobar pells, ja que més endavant donarem exemples d'aquestes aigües en l'àrea catalana i d'altres parts d'Europa. Així mateix, veurem que alguns dels productes que estan permesos en les diferents indústries són els responsables de l'estrogenicitat observada tant aquí, a Catalunya, com a d'altres llocs d'Europa.

3. Contaminants orgànics en aigües residuals d'origen industrial

Les aigües residuals de la indústria tèxtil tenen una gran complexitat, sobretot les dels sector tèxtil de tints i acabats. Això és degut a la mateixa naturalesa de la contaminació incorporada durant el procés de fabricació i també a la gran variabilitat que presenta. En general, val a dir que hi ha una gran quantitat de substàncies químiques que s'apliquen durant el procés de fabricació, sobretot tints i additius de processament. No ens referim als residus de tipus genèric, com poden ésser sals, greixos emulsionants o sòlids en suspensió, sinó que el nostre interès se centra en els contaminants orgànics que es detecten en aquestes aigües residuals.

Aquestes aigües contenen un ampli marge de compostos orgànics, predominantment polars, emprats com a productes auxiliars en la producció. En concret, algunes de les substàncies crítiques que constitueixen l'origen de la pol·lució provocada pels efluents de la indústria tèxtil són [11]: productes de degradació de tensioactius policarboxilats, diversos tints azoics, l'àcid *m*-nitrobenzè sulfònic, amines aromàtiques amb àcids sulfònics, i productes de condensació de formaldehid i àcids sulfònics, entre d'altres.

Dins d'aquest grup de compostos orgànics persistents destaca la presència dels tints, ja que representen una font d'amines carcinògenes i dels derivats de tensioactius a causa del gran volum d'ús d'aquests productes, tant industrialment com en l'àmbit domèstic. Aquest darrer grup de contaminants és objecte d'estudi i atenció en aquesta presentació, ja que, en el vessament d'aigües residuals d'indústries tèxtils al medi receptor, hom ha pogut detectar la presència d'aquests contaminants; en concret, els alcohols etoxilats, nonilfenols etoxilats, compostos aromàtics sulfonats i diferents productes de degradació de tensioactius, com ara derivats alquilfenòlics (per exemple, carboxilats de nonilfenol mono- i dietoxilat, o bé nonil-

fenol) [12-14]). Alguns d'aquests productes, com el nonilfenol i d'altres derivats de tensioactius no iònics, estan considerats com a disruptors endocrins. De fet, aquests productes es vessen al medi a través dels efluents de les indústries tèxtils —amb diferents tipus de tractament—, van directament al clavegueram i, quan arriben a les plantes de tractament d'aigües residuals, o bé no es degraden del tot o bé es converteixen en alguns d'aquests productes de transformació, com el nonilfenol, que són estrogènics. (Els efectes estrogènics es discutiran en la part final d'aquesta conferència, mentre que en aquesta part només indicarem les fonts de contaminació d'origen industrial que arriben a les plantes de depuració d'aigües residuals.)

És important conèixer quins són els productes industrials que s'estan utilitzant en els diferents processos industrials, ja que alguns d'aquests productes, com per exemple els tensioactius de tipus nonilfenol polietoxilat, no són permesos per a usos domèstics, però sí que ho són per a usos industrials. És a dir que la legislació és molt més estricta pel que fa als tensioactius per a usos domèstics, que no pas en el cas d'usos industrials, en què és més permissible.

En molts casos, però, les aigües residuals d'origen domèstic i les industrials es barregen, de manera que tenim mescles de compostos que són més tòxics, com els d'ús industrial, que cal depurar en les estacions de depuració d'aigües residuals. Això fa que molts d'aquests productes d'origen industrial que són més tòxics no s'acabin de depurar bé i es transformin, en alguns casos, en compostos encara més tòxics, i que, per tant, provoquin un problema mediambiental en el medi receptor, que és, en general, el riu que rep les aigües tractades de les diferents depuradores. En aquesta presentació donaré dades de diferents aigües residuals d'indústries tèxtils de la rodalia de Barcelona i de Porto, a Portugal [12].

El segon exemple correspon a l'aigua residual provinent de la indústria d'adobar pells. Les operacions que es donen en la indústria d'adobar pells, i que normalment produeixen vessaments, es poden dividir en dos grans blocs: adob i operacions humides.

Els productes orgànics emprats en l'etapa d'adob i que són potencialment presents a les aigües residuals, inclouen agents sintètics d'adob, com els polifenols sulfonats; tensioactius aniònics i no iònics, com els diferents alcohols i nonilfenols polietoxilats, i agents preservants, com els derivats de benzotiazol, entre d'altres [7].

Aquí també ens trobem, com el cas de les indústries tèxtils, que el grup de contaminants importants que poden produir efectes tòxics en el medi aquàtic inclou compostos aromàtics, productes de degradació i, en general, substàncies polars i de baixa biodegradabilitat. Una fracció significativa d'aquest darrer grup està integrada pels derivats dels alquilfenols polietoxilats emprats en l'etapa de desgreixatge, a causa de llur eficàcia en aquesta tasca i baix cost econòmic. Aquests tensioactius, com en el cas de la indústria tèxtil, no es poden utilitzar en usos domèstics, ja que és un ús reservat estrictament a l'àmbit industrial. Aquests productes van a parar el medi receptor d'una manera similar al cas dels compostos de la indústria tèxtil, de manera que tenim compostos, com els nonilfenoletoxilats, que es degraden en

nonilfenol, compost que ja hem esmentat anteriorment en considerar els abocaments propis de la indústria tèxtil. Com en el cas de la indústria tèxtil, en el cas d'efluents de la indústria d'adobar pells s'han analitzat diferents aigües residuals a Catalunya i a d'altres llocs d'Europa, i s'hi han observat uns problemes similars [12].

4. Contaminants orgànics en les aigües residuals de diferents depuradores de Catalunya

Durant els darrers anys hom ha anat desenvolupant diferents tècniques analítiques que han permès caracteritzar tant les aigües residuals com els fangs de diferents depuradores de Catalunya, com ara les de Montornès, Igualada, Ripoll, la Llagosta, i Manresa, entre d'altres [15-20].

L'objectiu d'aquest estudi es va centrar en el projecte europeu conegut com a *Waste Water Cluster*. Aquest projecte inclou un conjunt de cinc projectes de recerca finançats per la Unió Europea que han de permetre caracteritzar més bé les aigües residuals d'Europa i han de permetre trobar els mecanismes de vigilància per controlar tant les descàrregues industrials com l'eficàcia de les plantes de tractament d'aigües residuals i llur impacte en el medi receptor.

Aquest estudi s'està fent amb la col·laboració de diferents empreses del sector, com ara Aigües de Barcelona, l'Administració catalana i l'Agència Catalana de l'Aigua. Dins de l'estudi hom ha pogut analitzar les aigües residuals que aboquen algunes empreses del sector tèxtil i d'adobar pells. Les anàlisis dels fangs de les depuradores han permès determinar quins compostos hi queden atrapats i si aquests compostos tenen a veure amb el tipus d'abocaments que s'hi fan i si es poden relacionar amb els diferents processos de transformació que tenen lloc en les depuradores.

Els resultats d'aquests estudis, que es presenten en aquesta lliçó inaugural, són bastant concloents. Hom ha observat que, en el cas d'abocaments de depuradores d'origen urbà únicament, on l'impacte industrial és escàs, no s'observen compostos orgànics que puguin ésser tòxics. Aquest seria el cas de la depuradora de Ripoll.

Tanmateix, quan tenim abocaments industrials, com en el cas d'Igualada, aleshores apareixen una sèrie de problemes en la depuració de les aigües residuals. En primer lloc, hem de dir que molts dels compostos d'origen industrial, com el cas dels detergents del tipus nonilfenol polietoxilat, queden dràsticament reduïts o pràcticament eliminats en molts dels casos quan les aigües residuals s'aboquen a les depuradores urbanes. Però, al mateix temps, tenim la formació del nonilfenol, derivat dels nonilfenols polietoxilats, que es forma a causa de la degradació dels compostos originals.

Aquest fenomen és conegut i s'ha detectat de manera continuada. Així, en la majoria dels casos, les mostres d'aigües residuals a l'entrada de la depuradora tenen baixes concentracions de nonilfenol i elevades de nonilfenols polietoxilats. En canvi, a la sortida de la depurado-

ra, les concentracions de nonilfenol polietoxilat són pràcticament negligibles, mentre que les de nonilfenol són més importants, de manera que poden arribar a valors del centenar de parts per bilió en el pitjor dels casos.

Si, al mateix temps, estudiem els fangs d'aquestes depuradores —que normalment corresponen al tractament de les aigües residuals d'aproximadament un mes—, podem observar un fenomen similar, de manera que contenen concentracions de nonilfenol elevades, en alguns casos, fins a sis-centes parts per bilió. Cal tenir en compte que els detergents de tipus no iònic, com els nonilfenols polietoxilats i els alcohols polietoxilats, són els que més s'utilitzen; segons dades del 1997, se'n van consumir a Europa 800.000 tones [21].

Al mateix temps, aquests fangs contenen d'altres productes orgànics típics en la depuració d'aigües residuals, com els detergents aniònics, o propis de l'ús domèstic, tals com els sulfonats lineals d'aquilbenzè, coneguts per la sigla LAS. Aquests detergents són els que s'utilitzen rutinàriament en les feines domèstiques, i se'n varen consumir, a Europa Occidental, 400.000 tones l'any 1997 [21]. Aquests LAS es degraden en bona part a les plantes de depuració, però una altra part important queda atrapada als fangs de les depuradores.

En resum, val a dir que, si comparem les dades de contaminants orgànics presents en els efluents industrials amb les dels que s'aboquen al clavegueram i després ho comparem amb els valors que s'obtenen després del tractament, veurem que els nivells de contaminants han baixat dràsticament. És a dir, ha tingut lloc una depuració de les aigües.

Ens trobem, però, sobretot en el cas d'abocaments d'origen industrial —com els del tèxtil i la pell, on s'utilitzen detergents del tipus nolifenol polietoxilat—, amb dos problemes. El primer és que, a causa de la utilització de detergents industrials, s'ha format nonilfenol. Aquest compost és tòxic i estrogènic, i, a més, a partir d'aquest any, serà regulat en la nova llista de trenta-dos compostos que formen part la nova directiva marc de l'aigua.

El segon problema amb què ens trobem són els fangs de depuradora; aquests acumulen gran quantitat de compostos orgànics, i, en aquest cas, les concentracions de nonilfenol poden arribar a ésser bastant elevades. Atès que la legislació actual permet que un fang que tingui un contingut baix en metalls i microorganismes patògens es pugui reutilitzar per a agricultura, la qüestió és la següent: què fem amb els fangs que tenen un baix contingut de metalls tòxics i s'utilitzen per a l'agricultura sense saber si contenen compostos com el nonilfenol en quantitats apreciables?

Aquesta és una pregunta que mereix resposta, i que caldrà aclarir durant els propers anys, sobretot pel que fa a la reutilització de fangs de depuradora per a ús agrícola. Estudis fets en altres països, com els de Suïssa [22] i el Canadà [23], indiquen resultats similars en els fangs de depuradora pel que fa a composició dels productes de degradació dels diferents tensioactius utilitzats.

Un cop fetes aquests observacions de la composició química dels fangs de depuradora i de les aigües residuals a diferents indrets de Catalunya, es va procedir a realitzar un altre

estudi que tingués en compte els efectes d'aquests compostos en els rius —o medi receptor—, és a dir, el lloc on van a parar les aigües residuals de depuradora. Això forma part de la darrera part d'aquesta dissertació.

5. Efectes estrogènics en les aigües residuals i superficials a Catalunya

En els darrers anys s'ha posat en evidència que moltes substàncies sintetitzades per l'home, així com d'altres d'origen natural, eren capaces d'alterar el funcionament normal del sistema endocrí dels éssers vius [24]. Dins del gran nombre de substàncies a les quals s'atribueixen aquestes propietats, hi ha diversos estrògens i progestògens, tant naturals com sintètics, així com derivats dels detergents no iònics, com el nonilfenol, que en la primera part d'aquesta dissertació hem esmentat tant, ja que formen part important de la composició dels efluents industrials.

Una mesura àmpliament acceptada de l'estrogenicitat és la determinació de la vitel·logenina (VTG) en el plasma del peix mascle [25]. La VTG és un precursor del rovell de l'ou. La síntesi de VTG en el peix femella es troba regulada pels nivells d'estradiol que circulen pel plasma; en el peix mascle, a conseqüència de la presència de substàncies mimètiques de l'estradiol, la VTG també es pot arribar a sintetitzar, de manera que n'augmenti perillosament el nivell en el plasma. Aquesta síntesi de VTG en els mascles es fa a costa de disminuir el nivell de proteïnes vitals o els lípids. Les conseqüències d'aquesta síntesi de VTG en els mascles són fatals, com per exemple la inhibició del creixement dels testicles i l'augment de la intersexualitat en diferents espècies de peixos; un dels casos més estudiats ha estat el de la truita. En aquest sentit, la VTG es pot considerar un biomarcador de l'exposició a estrògens. Els estudis pioners a Europa es varen dur a terme a Anglaterra [25-27] i a Alemanya [28], on es va observar una relació entre els augments de la VTG en el peix mascle, bàsicament truites, i la contaminació deguda a compostos derivats dels detergents no iònics, com el nonilfenol, així com a compostos estrogènics utilitzats com a anticonceptius, com l'estradiol.

En l'estudi que vam realitzar a Catalunya l'any 1999 [18], que fins ara és el primer fet a l'Estat espanyol sobre aquest tema, es varen analitzar aigües d'entrada i sortida de diferents depuradores situades als rius Anoia (depuradores de Calaf, Piera i Igualada) i Cardener (Manresa), i així mateix es va recollir aigua superficial en tres punts d'ambdós rius, un dels quals localitzat abans de les depuradores i els altres dos, després d'aquestes, en diferents punts. Aquests punts de presa de mostres d'aigua eren importants, ja que en aquests punts es van recollir mostres de carpes (*Cyprinus carpio*), que és l'espècie més abundant. Aquestes mostres es varen recollir entre un i deu quilòmetres, i tot depenia d'on es trobessin carpes.

Les diferents mostres analitzades varen indicar concentracions importants de detergents del tipus nonilfenol polietoxilat així com dels diferents productes de degradació, com el nonilfenol. Aquestes concentracions varen arribar, en el pitjor dels casos, fins a valors superiors a cinc-centes parts per bilió de nonilfenol, mentre que en la majoria dels casos se situaven entre quaranta i cent setanta parts per bilió. Els valors de nonilfenol varen ésser sempre superiors en les mostres analitzades després de les depuradores i aquests valors varen concordar amb els de VTG.

A la figura 2 podem observar que la presència de VTG en el plasma de les carpes mascle va posar en evidència una inducció de la síntesi d'aquesta proteïna en diferents trams del riu, i és més important en el punt de presa de mostra immediatament després de la depuradora.

De les observacions fetes en la figura 2, podem veure que el perfil de resposta observat en els tres punts del riu ha estat similar. A més, es va posar de manifest que hi ha una certa correlació entre els valors de nonilfenol determinat en els diferents punts i l'augment de VTG. De fet, no és sorprenent que s'hagin observat aquests increments de VTG amb els valors de nonilfenol trobat, ja que normalment es considera que, a partir de cent parts per bilió, el nonilfenol ja produeix augment de la VTG en peixos mascle. En algunes de les mostres analitzades en els rius catalans, els valors d'aquests derivats de detergents no iònics eren superiors als que es troben descrits i que produeixen efectes. Val a dir que aquest estudi és

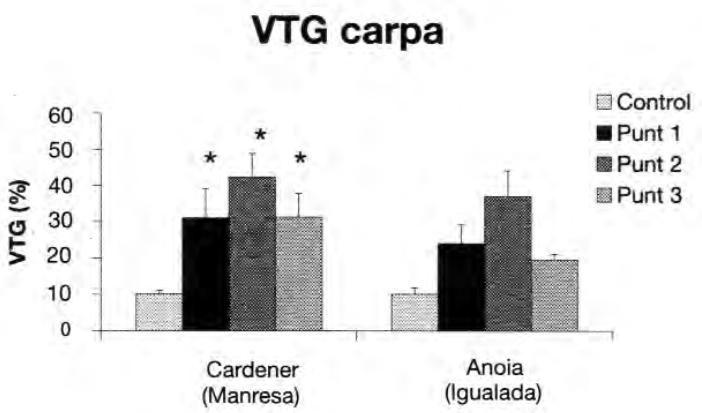

FIGURA 2. Inducció de la síntesi de vitel·logenina (VTG) en mascles de carpa (*Cyprinus carpio*) en diferents punts dels rius Anoia i Cardener. Els valors obtinguts amb el control corresponen a carpes mascle que no han estat exposades a disruptors endocrins. El punt 1 correspon a l'indret de presa de mostra localitzat abans de la depuradora (entre 1,5 i 5 km) i els punts 2 i 3 corresponen als indrets de presa de mostra localitzats després de la depuradora, que poden variar entre 4 i 27 km.

un dels pocs que s'han realitzat utilitzant la carpa com a organisme, ja que la major part d'estudis s'han fet amb truites (*Oncorhynchus mykiss*).

6. Conclusions i solucions

És evident que ara resulta fàcil relacionar aquesta darrera part amb la primera part d'aquesta conferència. El que sí que podem dir és que els efectes observats d'estrogenicitat en les carpes estudiades es correlacionen molt bé amb els dels detergents no iònics. En les zones estudiades es fa evident que hi ha indústries tèxtils i d'adobar pells, i que aquests productes s'estan utilitzant; per tant, el que sí que es pot afirmar és que una bona part dels efectes observats es deu a les descàrregues industrials en els rius estudiats, descàrregues que tenen lloc a través de les depuradores. Això és evident perquè aquests productes no estan permesos per a ús domèstic dins la Unió Europea. No cal, per això, descartar d'altres tipus d'activitat industrials que utilitzen aquests productes com a detergents.

Per tal de solucionar aquest problema, hi ha diverses opcions, de les quals parlarem tot seguit.

És evident que, avui, el que es vol és un creixement sostenible, i que les activitats industrials han de conviure amb una millora mediambiental. El fet que hi hagi tota una sèrie d'indústries que envien les aigües residuals amb compostos que afecten el medi ambient —en aquest cas, amb efectes estrogènics— ha de tenir solució. Una resposta a aquest problema ha estat donada per països nòrdics, com Suècia i Dinamarca; en aquest cas, les indústries altament contaminants, com les d'adobar pells, ja no utilitzen detergents no iònics, sinó que fan servir d'altres tipus de detergents que no tenen aquests efectes. Això s'ha estès, durant els darrers anys, a tota mena d'indústries. És a dir, malgrat que la Unió Europea encara permet utilitzar aquests productes per a usos industrials, ja hi ha països que s'han avançat a una possible futura normativa en aquest sentit.

Aquesta solució no ha tingut efecte al nostre país, pel fet que els detergents no iònics són molt més econòmics que els que es proposen, com els que es fan servir per a usos domèstics. És a dir, hi ha un problema de costos.

Un altra solució podria ésser realitzar tractaments específics en les aigües residuals de les diferents indústries, per tal d'eliminar els diferents detergents i d'altres productes tòxics que puguin tenir efectes nocius per al medi ambient. És evident que aquesta solució no és la millor, però permetria resoldre una part del problema.

I la darrera solució, que seria una combinació de les dues abans proposades, seria canviar els processos industrials per millorar-los i mirar d'utilitzar els compostos químics necessaris que produeixin menys efectes nocius per al medi ambient, juntament amb un tractament adequat de les seves aigües residuals.

Val a dir que el problema de la contaminació per efluents industrials és un tema prioritari en diferents àrees de la Unió Europea i que cal trobar mecanismes per tal que aquest problema es resolgui; per exemple, introduint processos de millora dels efluents industrials a curt i llarg termini que estarien dirigits per plataformes conjuntes entre les administracions, els industrials i altres sectors de la societat, com ho són el món cientificotecnològic i les organitzacions no governamentals. Això és el que succeeix a Alemanya i d'altres països de la Unió Europea.

Mentre no siguem capaços d'afrontar aquest problema d'una manera directa i conjunta entre els diferents sectors de la societat, no hi haurà una solució immediata i satisfactòria a la contaminació orgànica amb efectes estrogènics en les aigües residuals dels nostres rius.

Referències

[1] Directriu 91/271/EEC, *Official Journal of the European Communities*, L135 (30 maig 1991).

[2] Directriu 98/15/EC, *Official Journal of the European Communities*, L67 (7 març 1998).

[3] Directriu 91/676/EEC, *Official Journal of the European Communities*, L375 (31 desembre 1991).

[4] Directriu 76/464/EEC, *Official Journal of the European Communities*, L129 (18 maig 1976).

[5] Directriu 92/43/EEC, *Official Journal of the European Communities*, L206 (22 juliol 1992).

[6] L. D. Betowski, D. S. Kendall, C. M. Pace i J. R. Donnelly, *Environ. Sci. Technol.*, 30 (1996), p. 3558-3564.

[7] T. Reemtsma i M. Jekel, *Water Res.*, 31 (1997), p. 1035-1046.

[8] D. Stanners i P. Bourdeau (ed.), *Europe's Environment: The Second Assessment*, Copenhagen, European Environmental Agency, 1998.

[9] S. Lacorte, I. Guiffrad, D. Fraisse i D. Barceló, *Anal. Chem.*, 72 (2000), p. 1430.

[10] Directriu 96/61/EC, *Official Journal of the European Communities*, L257 (10 octubre 1996), p. 26-40.

[11] M. Jekel, «Wastewater treatment in the textile industry», a *Proceedings of the Seminar: Treatment of wastewaters from textile processing*, Berlín, Technische Universität Berlin, 1997.

[12] M. Castillo, M. C. Alonso, J. Riu i D. Barceló, *Environ. Sci. Technol.*, 33 (1999), p. 1300.

[13] T. L. Potter, K. Simmons, J. Wu, M. Sánchez-Olvera, P. Kostecki i E. Calabrese, *Environ. Sci. Technol.*, 33 (1999), p. 113-118.

[14] H. B. Lee i T. E. Peart, *Anal. Chem.*, 67 (1995), p. 1976-1980.

[15] M. Castillo i D. Barceló, *Anal Chem.*, 71 (1999), p. 3769.

[16] M. Castillo, E. Martínez, Ll. Tirapu, A. Ginebreda i D. Barceló, *The Analyst*, en premsa.

[17] M. Petrovic i D. Barceló, *Anal Chem.*, en premsa.
[18] M. Solé, M. J. López de Alda, M. Castillo, C. Porte, K. Ladegaard-Pedersen i D. Barceló, *Environ. Sci. Technol.*, en premsa.
[19] M. Farré, A. Oubiña, M. P. Marco, A. Ginebreda, Ll. Tirapu i D. Barceló, *Environ. Sci. Technol.*, 33 (1999), p. 3898.
[20] M. Petrovic i D. Barceló, *Journal A. O. A. C. Intl.*, en premsa.
[21] *Anaerobic Degradation of Surfactants, Scientific Review*, 1999, ERASM.
[22] M. Ahel, W. Giger i M. Koch, *Water Res.*, 28 (1994), p. 1131.
[23] E. R. Bennet i Ch. D. Metcalfe, *Environ. Toxicol. Chem.*, 19 (2000), p. 784.
[24] T. Colborn, F. Vom Saal i A. M. Soto, *Environ. Health Perspect.*, 101 (1993), p. 378.
[25] J. P. Sumpter i S. Jobling, *Environ. Health Perspect.*, 103 (1995), p. 173.
[26] S. Jobling i J. P. Sumpter, *Aquatic Toxicol.*, 27 (1993), p. 361.
[27] J. E. Harries *et al.*, *Environ. Toxicol. Chem.*, 16 (1997), p. 534.
[28] P. D. Hansen *et al.*, *Trends Anal. Chem.*, 17 (1998), p. 448.

Llegia però no movia els llavis (notes sobre la lectura literària)

Discurs llegit el 19 de setembre de 2001
en la sessió inaugural del curs 2001-2002

JAUME CABRÉ I FABRÉ
Membre de la Secció Filològica

A manera d'exordi[1]

El lector és el viatger que transita per terres d'altri amb la màquina de fotografiar a punt, amb el quadern de notes obert, amb l'ànsia de comentar, amb un altre company de periple, un paisatge, una reacció, una melodia sentida a mitges. La lectura és la descoberta personal d'un món que se'ns posa a l'abast per voluntat expressa de l'escriptor. La lectura d'una obra literària és el viatge pel món proposat per l'escriptor i, sobretot, per l'estil i la llengua oferts. El lector, amb l'acte de la lectura, completa el text i en fa una interpretació sempre personal, intransferible i distinta de la d'altres lectors, de la mateixa manera que el públic d'un concert sent i rep la música a partir de la seva vivència personal. La lectura d'una mateixa obra en un altre moment de la vida és, també, una experiència diferent per al mateix lector perquè és diferent el moment vital del lector. La lectura crea-

1. L'autor agraeix els suggeriments del doctor Jaume Pòrtulas.

tiva és l'antítesi de la indiferència. La lectura creativa d'una obra d'art, a més d'un plaer, és un acte artístic de la màxima importància.

Voldria, en aquestes pàgines, obrir el llibre de la lectura i iniciar-la en la vostra companyia per qualsevol lectura literària. Per exemple, per qualsevol novel·la que, sabent-ne la raó o no, m'ha atrapat i a hores d'ara m'acompanya en la vida.

Al principi era el verb

> Que agradables són les albades, que anuncien el dia i en les quals està inclòs ja el dia sencer! Tots els plaers del dia ja són en l'albada. El món només està fet de matins. Igual que la vida només està feta de joventut, igual que les novel·les només estan fetes d'inicis, d'atacs, d'obertures, d'allò que els pedants anomenen *incipit*. Us agraden tant com a mi, els principis de novel·la?

Això no és cap principi de novel·la. Són les paraules que, en la novel·la *El jueu errant* de Jean d'Ormesson, el personatge del jueu errant, que en aquell moment es diu Simon Fussgänger, diu referint-se al dia i a la nit. En comptes d'agafar un element paisatgístic per explicar un concepte literari, se serveix d'un concepte literari per referir-se a un element paisatgístic. Us agraden tant com a mi, els principis de novel·la? ens pregunta el jueu errant. M'atrauen, sí, perquè són la promesa d'un món nou.

> Longtemps je me suis couché de bonne heure. Parfois, à peine ma bougie éteinte, mes yeux se fermaient si vite que je n'avais pas le temps de me dire: « Je m'endors » […].
>
> («Durant molt de temps me n'he anat a dormir d'hora. De vegades, així que la meva espelma s'havia apagat, els ulls se'm tancaven tan de pressa que no tenia temps de dir-me: «M'estic adormint». I, una mitja hora més tard, la idea que ja era hora d'anar-me'n a dormir em despertava; volia desar el llibre que creia que tenia entre les mans i bufar el llum; no havia parat, bo i dormint, de fer reflexions sobre el que acabava de llegir, però aquestes reflexions havien agafat un caire una mica particular; em semblava que era de mi mateix de qui parlava l'obra.»)

Aquest és l'esplèndid començament d'una novel·la que ha transformat la literatura contemporània, fins i tot la que fan els escriptors i els lectors que no l'han llegida: *À la recherche du temps perdu*. Proust, que es novel·la i novel·la els records i el seu propi pas del temps interior, des del moment que ens presenta un jo narratiu ens diu, a través d'aquest jo, que ell és perquè llegeix, que té sentit explicar els milers de pàgines que vénen a continuació.

> Totes les famílies felices s'assemblen. Cada família dissortada ho és a la seva manera.
>
> A la casa dels Oblonski tot anava de capgirell. La muller, assabentada que el marit estava amb relacions amb la institutriu francesa que havien tingut, li havia declarat que no podia viure amb ell

sota un mateix sostre. Aquesta situació, que ja feia tres dies que durava, esdevenia dolorosament feixuga no solament a marit i muller, sinó a tots els membres de la família i a la gent de la casa.

Aquest és el principi d'*Anna Karènina*, un altre monument literari.

Muchos años después, frente al pelotón de fusilamiento, el coronel Aureliano Buendía había de recordar aquella tarde remota en que su padre lo llevó a conocer el hielo. Macondo era entonces una aldea de veinte casas de barro y cañabrava construidas a la orilla de un río de aguas diáfanas que se precipitaban por un lecho de piedras pulidas, blancas y enormes como huevos prehistóricos. El mundo era tan reciente, que muchas cosas carecían de nombre, y para mencionarlas había que señalar con el dedo.

Cien años de soledad, un altre *incipit* extraordinari.

Canta'ns, dea, la còlera del fill de Peleu, la d'Aquil·les,
destructora: portà innúmers dolors als d'Acaia,
llançà a l'Hades, a munts, davant d'ell les ànimes fortes
d'herois, i convertí els seus cossos en presa de gossos
i en convit d'ocellots; el designi de Zeus va acomplir-se,
el d'aleshores, és clar, quan van separar-se en discòrdia,
per primer cop Aquil·les diví i Agamèmnon duc d'homes.

La Ilíada. Comencem el gran text èpic de la humanitat amb una història de faldilles, la que enfronta Agamèmnon i Aquil·les. Però ho comencem amb la invocació a un sentiment fort: la còlera.

Nel mezzo del cammin di nostra vita
mi ritrovai per una selva oscura,
ché la diritta via era smarrita.
Ahi quanto a dir qual era è cosa dura
esta selva selvaggia e aspra e forte
che nel pensier rinova la paura!

(«A la meitat del camí de la vida
em vaig trobar dins d'una selva obscura,
perquè havia deixat la recta via.
Quina cosa tan dura és dir com era
aquesta selva salvatge, aspra i forta,
que em renova la por només pensar-hi!»)

Dante ens diu una cosa banal: que ja és un home de mitjana edat. I una de no tan banal: que està passant un mal moment. El resultat, tots el coneixem.

> Benvolgut amic:
>
> Ignor si quan aquest escrit arribi a les teves mans ja sabràs la infausta nova: els senyors moriren fa prop de dos mesos, la darrera nit de Carnaval, en circumstàncies més aviat misterioses. Bearn ha estat fins ara ple d'escrivans, missers, creditors que aixecaven actes i redactaven inventaris.

Ja tenim els principals protagonistes situats. El narrador mossèn Joan comença la història de don Toni i dona Maria Antònia de Bearn, explicant-nos-en el final, el desenllaç. Portem quatre ratlles i ja som dins de la novel·la. Naturalment, parlem de *Bearn o la sala de les nines* de Llorenç Villalonga.

Diu Gabriel García Márquez, al pròleg de *Doce cuentos peregrinos*, que l'esforç d'escriure un conte breu és tan intens com començar una novel·la. Ja que en el primer paràgraf d'una novel·la cal definir-ho tot: estructura, to, estil, ritme, longitud, i a voltes fins i tot el caràcter d'algun personatge. I hi afegeix: la resta és el plaer d'escriure.

Certament, quan sotgem una novel·la, amb precaució i curiositat, quan la tenim a les mans i dubtem si l'hem de llegir o l'hem de retornar al racó d'on l'hem treta, la manera més adient de fer-li preguntes és llegint-ne el començament. Més d'una vegada ens trobarem que, a peu dret, encara amb la idea de si sí o si no val la pena, ja fa trenta o quaranta pàgines que som dins d'una història que ens ha captivat des de la primera ratlla. Com en una casa, a les novel·les s'hi sol entrar per la porta.

Tipus de lectors

Amb tot, hi ha tantes maneres de ser lector com de ser persona. És a dir, com en tot, hi ha bons i mals lectors. I de vegades els bons i mals lectors no són els que de manera precipitada podem suposar. Els lectors professionals, els crítics o els ressenyadors que treballen per a publicacions literàries moltes vegades, com afirma C. S. Lewis, a causa de la quantitat de lectures a data fixa que han de realitzar, se'ls asseca la capacitat d'aprofundir i sobretot d'alegrar-se en la literatura. Llegir se'ls converteix no en un acte d'amor cap a l'obra d'art sinó en una simple feina. La mateixa actitud amb què un violinista desesmat m'explicava com encetava la partitura del *Siegfried* sabent, horroritzat, que tenia davant seu tres hores i mitja llargues de fer passar l'arc i que, una nit, a La Fenice es va sentir gremialment acompanyat perquè en obrir la seva particel·la es va trobar amb un «coraggio!» escrit amb llapis a la primera plana per un desconegut però comprensiu col·lega.

Quan parlo del bon lector parlo d'aquell que, savi o no, entès en literatura o no, intueix que qualsevol obra d'art demana rendició, perquè sap, com diu Lewis, que tothom —llevat dels pesats— explica en una conversa no allò que és normal, sinó el que és excepcional; i que l'escriptor, el novel·lista, no n'és una excepció: explica també coses excepcionals.

Entre l'escriptor i el crític lector hi ha una relació desigual: la feina del primer pot haver durat mesos, potser anys, potser molts anys. I quan publica per fi l'obra somiada és envaït pels dubtes més profunds, sobretot perquè no acaba de saber si allò està, efectivament, acabat. Doncs bé: el crític lector rep el llibre, en el millor dels casos amb predisposició de respecte, i el llegeix, el treballa, potser el rellegeix, hi reflexiona i en treu conclusions. Quant de temps ha durat aquesta feina? Si ha de publicar una ressenya crítica a la setmana, feu comptes. Però pot ser que sigui una recensió quinzenal, la que fa. O tal volta mensual. La diferència de temps dedicat és òbvia. Llavors, el que deixa perplex el creador és que amb aquest tipus de lectura, que sempre percebrà com a superficial (ell ha passat cent vegades per cada ratlla del text), el crític judica, dictamina, diu que allò és molt bo o diu que és molt dolent, el posa en un pedestal, li barra el pas al futur o el castiga amb la indiferència. És així. No crec que hi hagi solucions ni possibilitats de canviar-ho. Segurament, la manera més sàvia de vèncer l'obstacle per part del creador fóra no llegir mai cap crítica, no fer cas de cap comentari, fer vida normal i continuar escrivint com si tots els lectors fossin només lectors. Per a l'escriptor és una solució, però em temo que no deixa de ser injusta per al crític.

El lector gratuït enceta una lectura per mil raons molt diferents: la curiositat, la bona experiència de la lectura plaent d'un llibre anterior del mateix autor, la temàtica probable, la pròpia experiència vital, l'atzar… I el seu recorregut pel llibre és més gratuït, més lliure que el del crític lector. Fins i tot pot abandonar-ne la lectura sense remordiments professionals. Aquest lector gratuït és el que, arribat a una edat, no vol perdre el temps llegint per pura militància perquè sobretot busca el plaer; si un llibre l'avorreix, el tanca amb aquell punt d'irritació i el deixa caure a la tauleta, amb un menyspreu molt privat, abans de calcular com ocultarà cadàver del llibre repudiat. Aquest tipus de lector no és cruel: simplement, ha de garbellar perquè té davant seu uns quants pams de llibres fent cua i ell ja ha fet la cinquantena. I probablement, està començant a bandejar la novel·la com a gènere per dedicar-se a les biografies, els dietaris i les obres de reflexió. La ficció el comença a irritar. Pobre. Ja no recorda que hi ha l'estil.

També existeix el lector fidel a la lectura i fidel a la idea que ell tractarà el llibre com li agradaria que tractessin el seu llibre si ell fos escriptor. I llegeix fins a l'última paraula amb atenció. I si s'ha avorrit en culpa la seva pròpia incapacitat. Si és jove, busca la ficció amb deler perquè no li fa por enfrontar-se amb ell mateix a través del mirall nítid de la faula i potser, sobretot al començament, no s'adona que els impulsos més forts de plaer li vénen donats pels recursos de l'estil. Si és jove, es pensa que fa cultura llegint les moltes inexactituds sobre qüestions objectives que arrossega qualsevol novel·la; però al mateix temps està carregant les piles amb informació vital ben precisa.

En un altre lloc he escrit que allò que em meravella és que l'escriptor cus, poleix, recús, substitueix, dubta i treballa una pàgina, un paràgraf, una línia de text i hi dedica les hores que facin falta sabent que la immensa majoria dels lectors només passaran els ulls una vegada en la seva vida, a velocitat de creuer de lectura, per aquella línia. I tanmateix, l'escriptor no deixa de polir-la perquè escriu per amor a l'escriptura i el que busca i no troba és la perfecció.

Em recordo plantat davant d'un Kandinsky immens en un racó d'un museu molt llunyà. La mateixa abstracció de la tela em facilitava les coses per no haver-me de fer preguntes sobre els detalls figuratius com si s'hagués tractat d'un Vermeer o un Chagall. Perquè quan tens davant teu un quadre, no has d'usar-lo com a receptor de més informació sobre una època o una activitat representades en el quadre. Tens davant teu una obra d'art global, amb línies, colors, masses, equilibris, construcció i conjunt. El mínim que pots fer és embeure-te'n, com qui escolta un quartet de corda, que no es pregunta si aquella modulació es pot explicar per raons temperamentals del compositor o és pura necessitat per derivar en el nou tema.

Llegir és com mirar un quadre, com escoltar un quartet de corda. Nosaltres ens col·loquem davant d'un quadre, a amarar-nos-en, no per canviar el quadre sinó perquè aquest faci alguna cosa en nosaltres, ja que el primer que demana qualsevol obra de qualsevol art és rendició. L'art no és utilitari, és gratuït. El lector no usa la lectura, la rep.

La lectura i l'escriptura

La lectura no és tan sols una operació intel·lectual abstracta. Hi col·labora el cos. Com llegim, la gent gran? Asseguts, drets, passejant, amb llapis, amb llapis i paper, amb música de fons, en silenci, en soledat… Com llegeixen, els nostres fills i els nostres néts: a terra, damunt d'un sofà però amb el llibre a terra, penjats d'un llum…

En l'antiguitat, molta informació passava de persona a persona per transmissió oral. Homer existia, els grans relats èpics existien sempre que un rapsode o un explicador n'oferia la seva versió. D'aquesta història, en podem dir *text*. Un dels avantatges de l'escriptura és que va poder fixar els textos. El llibre, la carcassa del text, serveix per fixar i conservar l'escriptura i per tant, per conservar el text.

Amb tot, cal recordar que la literatura antiga no estava destinada a ser fixada. De la mateixa manera que no es donava excessiva importància a l'autoria del text, de la història, les obres, és a dir, els textos, eren dits i escoltats en actes socials, col·lectius. Quan comencen a aparèixer els primers llibres, la recepció habitual de les obres continua essent auditiva. Però a poc a poc es comença a donar importància a l'objecte del llibre i al text fixat mitjançant l'escriptura. No és fins a l'època alexandrina que comença a pensar-se que no hi ha obra si no és escrita.

Val a dir que l'escriptor no escriu llibres: escriu idees, sensacions, històries, complicitats, secrets, elucubracions en forma de textos construïts amb paraules una darrere l'altra. El llibre és tota una altra història; se'n canvia la forma i la concepció a mesura que es va avançant en el terreny tècnic. En un principi era el *volumen*, el rotlle de papir; un sistema car, enutjós, incòmode, però que va ser el que va omplir biblioteques tan emblemàtiques com la d'Alexandria. Entre tantes incomoditats dels *volumina* hi havia la no menor que només se'n podia fer servir una cara i que eren carregosos de llegir perquè necessitaves l'ajut de mans i braços per fer anar passant el rotlle (com després es va encarregar de recordar-nos el Cine Nic de la nostra infantesa; si més no, de la meva). Que potser ve d'aquí l'accepció col·loquial de la paraula *rotllo*?

Però a través dels *volumina*, és a dir, amb el primer *suport* material per a l'*escriptura* del *text*, la humanitat passa de la lectura com a moment de la vida col·lectiva, social de la polis, a la lectura com a recerca interior. Probablement, l'escriptura neix per a altres usos que no els de l'elaboració de textos: neix com un ajut a la memòria en les transaccions comercials i, també de seguida, com a ajut a la fixació de fets polítics perquè esdevinguin històrics i se'n guardi la memòria. El pas de l'escriptura com a conservació de la memòria d'altri a l'escriptura com a expressió de l'autor és una forma de progrés que pot passar inadvertida per als qui la practiquen, però que té una importància enorme, tant, que ens autoritza a concloure allò de va ser un pas petit per als qui el van fer, però un pas immens per a la humanitat.

Com que l'home és inquiet, amb el temps, més o menys al segon segle de la nostra era, els *volumina* van deixar pas als *codices*, és a dir als llibres amb pàgines. Per això va ésser essencial el descobriment de l'ús del pergamí. Tothom pot fabricar pergamí, i no cal ser a la vora d'Egipte o dependre'n per a l'elaboració del papir. Quins altres avantatges té el *codex*? S'hi pot escriure per les dues cares i, sobretot, és més pràctic per ser llegit, de tal manera que la transformació del llibre de *volumen* a *codex* suposa la transformació de la pràctica lectora. A més, la gent culta que llegia *volumina* havia de fer servir les dues mans en l'acte cansat de llegir o havia de tenir un esclau que li aguantés el *volumen* i l'anés desenrotllant davant dels ulls de l'amo lector. Amb l'arribada del *codex*, el lector pot llegir amb les mans lliures i les pot dedicar a redactar les seves pròpies notes, que naturalment no escriurà en un full a part, és a dir en un pergamí a part, que no se'n solen tenir a mà, sinó damunt del mateix llibre, als marges i als espais en blanc, de tal manera que cada nova lectura comentada enriqueix materialment el text original. Pel que fa a l'efecte del text sobre el lector, és més revolucionari el pas del *volumen* al *codex* que del manuscrit a l'imprès.

A l'època medieval, i a Occident, la lectura se circumscriu a llocs restringits, i la majoria de textos són de tema religiós. Lentament, es va passant de la lectura en veu alta, fins i tot en el cas d'una persona sola, a la lectura murmurada. Encara falta un grau per arribar al cim, la lectura silenciosa. I el *codex* hi ajuda molt. Permet la relectura, permet tirar enrere i contrastar passatges. Permet numerar les pàgines i permet el gran invent de l'índex paginat.

Permet, doncs, la lectura meditativa. Imagineu l'esforç que havia de fer el lector de *volumina*, el lector de rotlles de papir, en el moment de buscar més enrere o més endavant la frase precisa: realment, era un rotllo.

Es va imposant, per tant, a poc a poc la lectura *lepido susurro*, en un dolç murmuri, en veu baixa; allò que els monjos medievals en diran la *ruminatio*. I és el canvi de manera de llegir el que fa que es transformi la manera de presentar el text, és a dir, que evolucioni l'escriptura. En no tenir el referent sonor, el lector necessita més guies per llegir, i qui escriu, que ho feia amb un text lligat en *scriptio continua* i sense pensar en normes ortogràfiques, passa a separar les paraules i a fixar una manera d'escriure-les. Apareixen els espais entre paraules, tan importants com els silencis en música. I a poc a poquet, sense fer forrolla, neixen, també, els signes de puntuació. Davant de l'aparició tímida de la lectura silenciosa provocada per la troballa del *codex*, també varien els usos dels escriptors que, a poc a poc, deixaran de dictar la seva obra a l'esclau o servent il·lustrat per passar a escriure ells mateixos.

Diuen que llavors comencen a concebre's les biblioteques per llegir. Uns espais on tenen els llibres lligats amb una cadena, com si fossin les revistes de cal barber de fa uns quants anys. I a poc a poquet, per raons òbvies, es va imposant la lectura murmurada, per no destorbar el veí. I podies veure una dotzena de lectors movent els llavis en un relatiu silenci, tallat només pel lleu zumzeig d'una *ruminatio* tímida però encara necessària. La impremta només (i permeteu-me que digui «només») trasbalsa les maneres de reproduir i produir els llibres i, naturalment, els abarateix. Cada lector pot tenir més llibres. Cada llibre pot tenir més lectors. De seguida van aparèixer tres formats de llibre: el *libro da banco*, propi de l'estudi universitari, que necessita un faristol important. El llibre humanista, més manejable i transportable, i el *libellus*, el llibre de butxaca, el més popular. Com va esdevenir-se amb la família de les violes, en la qual es va passar de la *viola da gamba* a la *viola da braccio* i al *violino*.

Però hi ha un altre aspecte que vull remarcar sobre la lectura en l'època medieval, en l'època que comença a democratitzar-se el fet de la lectura. En aquells moments, la lectura és de tipus intensiu. Es llegeix i es rellegeix la Bíblia. Es llegeixen les exegesis fetes pels sants pares; es llegeixen comentaris a certs passatges de la Bíblia. Es llegeixen fragments de la Bíblia, en família, de manera repetitiva, com es feia amb el rés del rosari. Però, a mesura que la lectura es fa més silenciosa, es permet una relació personal amb el text més lliure, més secreta i íntima. Fins i tot es descobreix que es pot llegir al llit, passejant, assegut o dret. I el pas del temps i l'adquisició de més llibertat lectora dóna peu a la lectura extensiva, basada no en l'autoritat del text per antonomàsia sinó en la curiositat del lector. Es passa a llegir coses molt diverses i, per tant, a escriure-les perquè hi haurà qui les llegeixi. Això conforma l'esperit crític, lliure, irreverent, desimbolt, del lector gratuït. És clar, també, que molts lectors que viuen intensament els personatges de la novel·la que tenen entre mans es converteixen en lectors intensius rellegint el text dotzenes de vegades perquè aquell personatge, la

seva valentia, les seves desgràcies, han trasbalsat la vida del lector. És una mica el que avui passa amb l'espectador addicte al teleserial, que s'empapa de capítols i capítols d'una història fatalment concèntrica.

Curiosament, amb l'arribada triomfal del processador de textos i de la lectura en pantalla, és a dir, amb l'escriptura electrònica, tornem a la lectura en *volumen*! El text ens és presentat en un corró virtual i, per a molts que s'hi aventuren des de fa poc, és una terrible incomoditat no tenir les pàgines a mà sinó enrotllades en la pantalla, i recorren, sempre que poden, a la impressió en paper per sentir-s'hi més a gust. És clar que aquest nou *volumen* incorpora els ajuts del *codex*, i per pantalla et surten les pàgines, els índexs i el que faci falta i centenars de coses més que qualsevol ciutadà de bona fe desconeix, perquè encara no he trobat cap usuari dels processadors de textos que sàpiga totes les possibilitats que li ofereixen els programes de Word, WordPerfect o MacWrite que faci servir. Deveu haver captat que abans deia «*volumen*» i «*codex*» i ara dic «WordPerfect» i «MacWrite»: la llengua llatina ha patit una lleugera transformació.

Un efecte important de l'aparició del processador de textos és que el lector es converteix en amo de la naturalesa física del text, que des de Gutenberg estava en mans de l'impressor i abans en mans dels copistes. Ara és el lector qui decideix amb quin tipus i amb quin cos de lletra imprimirà el seu text. Val a dir que no tothom està d'acord amb els avantatges del processador de textos i l'ordinador. Com a exemple, vegeu les afirmacions d'un irreductible usuari de la màquina d'escriure, un dels últims, l'escriptor Josep Maria Espinàs, que assegura que ell no abandona la màquina d'escriure perquè, entre altres avantatges, en té un de primordial sobre l'ordinador: la impressió, en la màquina d'escriure, és automàtica i va incorporada al tecleig, i no has d'esperar, fent tamborinar els dits amb impaciència, que la impressora, si té prou paper, si té prou tinta, vagi vomitant el text imprès.

D'altres, com el doctor Martí de Riquer, s'han passat sense vergonya a l'ordinador. Recordo que explicava com anava elaborant els seus textos: feia servir dues màquines d'escriure en una taula prou gran. En una de les màquines anava escrivint el text i en l'altra anava redactant els excursos, els aclariments, els exemples destinats a convertir-se en les inevitables notes a peu de pàgina, que sempre m'han semblat el baix xifrat o baix continu dels llibres erudits. Ara, l'ordinador, això t'ho fa amb aquella instantaneïtat i pulcritud una mica suficient que gasten aquestes màquines.

Abans, anticipant-se a l'estil de Martí de Riquer, existien les rodes de llibres: per entendre'ns, la roda de plats dels restaurants orientals, pensada per llegir diversos llibres a la vegada. Tinguem en compte que durant molt de temps la lectura era comparativa, confrontativa d'autoritats, citativa, basada en els llocs comuns, i la consulta constant esdevenia essencial.

Jorge Luis Borges té un conte preciós que es diu *El libro de arena* on apareix el somni de tot lectoròman addicte: un llibre infinit; passes pàgines i sempre en surten més, tires

endavant buscant la darrera pàgina i sempre te'n sorgeixen més. I cada vegada que tornes a agafar el llibre és per una numeració diferent, i com que el llibre és infinit, mai no pots rellegir res. Però tens el món, la vida, l'univers dins d'aquest llibre. El personatge del conte de Borges queda tan subjugat pel llibre interminable que s'oblida de dormir i de menjar, amb la sensació (Borges no ho sabia) que té l'internauta quan es troba navegant al mig de tot. El que va fer el personatge del conte va ser desprendre's del llibre per evitar que ell, o un altre desprevingut, acabés parant boig. Per això el va ocultar al millor amagatall que hi pot haver per a un llibre: una immensa biblioteca. Borges mateix parlava en un altre conte de la biblioteca infinita on, a més de tots els llibres que hi ha hagut i hi haurà, hi ha també totes les possibilitats de llibres que hi ha hagut i hi haurà. Manuel de Pedrolo va somiar en la novel·la total, filla del seu deler per la lectura total. Els seus llargs cicles novel·lístics com *Temps obert* o la curiosa experiència de *Viure a la intempèrie*, en són una petita mostra intencional.

Abans, en començar les meves paraules, he fet una mena d'exordi. L'*exordium* és el començament d'un teixit, allò que és a l'extrem d'un ordit. Ara hem parlat d'escriptura d'un text. *Text*, *textus* en llatí, vol dir 'teixit'. La trama, per als teòrics de la literatura, és l'organització que l'autor fa de la història, i en un teixit són els fils que s'entrellacen amb els fils de l'ordit. Ordir i tramar històries (o venjances) és construir-les, i en el món tèxtil és preparar el teixit per al teler. De vegades penso que els escriptors ens hauríem d'haver format a l'Escola Industrial. Amb aquest *excursus* tèxtil volia dir que el text és el nom de la relació dinàmica entre l'escrit i la veu, entre el pensament i la lectura, entre l'escriptor i el lector, sobretot, quan la lectura encara es fa en veu alta.

Diu Jesper Svenbro, a la *Història de la lectura al món occidental*, que hi ha dos exemples, a Eurípides i Aristòfanes, de personatges que llegeixen silenciosament. Per tant, la lectura silenciosa es coneixia a Grècia i segurament a Roma, però es practicava poc perquè la lectura, senyors, era un afer d'esclaus.

Els invents relacionats amb el llibre han revolucionat la lectura. En el terreny musical passa una cosa semblant; perquè si ja va ser un procés lent i difícil arribar a l'escriptura per expressar un text, els marmessors del patrimoni musical i els mateixos compositors es trobaven en un bon embolic a l'hora de fixar la seva obra de tal manera que la pogués interpretar correctament algú que no l'hagués sentida mai. D'aquí que sigui tan procedent parlar d'*interpretació* i *intèrpret*, en el terreny musical. Però, per al bé de la música, va arribar, com en una bona novel·la, la persona adequada en el moment oportú.

Guido d'Arezzo va ser un monjo benedictí que va viure a cavall dels segles X i XI. I és un dels personatges més cèlebres de la història de la música, ja que va inventar un mètode perquè els compositors poguessin representar la seva música i els intèrprets poguessin llegir-la amb garanties de fiabilitat.

Fins llavors, estudiar els cants era molt difícil perquè no se sabia com s'havien d'entonar i perquè no se sabien desxifrar els signes que cada compositor posava per representar la seva música. Tampoc no es posaven d'acord en quins eren els tons i els semitons de l'escala. Guido d'Arezzo els va fixar. Va inventar un sistema d'aprenentatge i de fixació dels sons i els tons amb el dibuix de la mà. La famosa *mà de Guido*. A més, Guido d'Arezzo va sistematitzar l'ús del tetragrama i de les claus de fa i de sol. Els monjos del seu monestir van aprendre molta música: en un any van avançar més que en trenta de grans esforços, i van adquirir una fama merescuda. Això va provocar tantes enveges que va haver d'abandonar el monestir i anar-se'n a casa, empès pels col·legues envejosos.

Malgrat les seves dissorts, Guido d'Arezzo és important encara per una altra cosa: va fer un altre invent cabdal, tot i que no ho sembli: va posar un nom a cada nota. A les sis notes diferenciades d'aleshores. Va advertir que la primera síl·laba de cadascun dels sis primers versos de l'himne de sant Joan Baptista s'entonava amb una de les sis notes en una perfecta escala ascendent:

Ut queant laxis
resonare fibris
mira gestorum
famuli tuorum
solve polluti
labii reatum
Sancte Ioannes.[2]

Fins llavors, aquests sis sons es representaven per les lletres de l'abecedari (*C*, *D*, *E*, *F*, *G*, *A*). Ell les canvia per les notes *ut*, *re*, *mi*, *fa*, *sol* i *la*, que corresponen a la primera síl·laba de cada vers de l'himne. Més endavant, al cap d'uns segles apareix el *si*, probablement com a acròstic de «**S**ancte **I**oannes».

Llavors hi va haver moltes coses guanyades en el terreny de l'escriptura i la lectura musical, perquè, com saben perfectament els lingüistes i els filòlegs, i com saben en general totes les persones sàvies, el nom fa la cosa.

Llegia però no movia els llavis

Quan l'inquiet Aureli Agustí arribà a Milà, començà a festejar amb el neoplatonisme i va conèixer sant Ambròs, un altre dels sants pares i doctors de l'Església, una de les coses que

2. «A fi que pugui ressonar en l'interior de l'home pecador el més admirable de la teva acció salvadora, perdona el teu fidel de llavi impur, oh, sant Joan.»

admirà del bisbe de Milà, i ens ho descriu a les *Confessions*, és la manera com Ambròs, reclòs a la seva cel·la, llegia:

> Sed cum legebat, oculi ducebantur per paginas et cor intellectum rimabatur, vox autem et lingua quiescebant. Saepe, cum adessemus –non enim vetabatur quisquam engredi aut ei venientem nuntiari mos erat– sic eum legentem vidimus tacite et aliter numquam, sedentesque in diuturno silentio.
>
> («I quan llegia, els seus ulls resseguien les planes i la seva ment en penetrava el sentit, però la seva veu i la seva llengua reposaven. Sovint, quan m'hi trobava —car la seva porta no era tancada a ningú i no era costum d'anunciar-li la visita—, el veia així, llegint calladament, i mai d'altra manera, i m'asseia una llarga estona en silenci.»)

Allò que sorprenia un savi com sant Agustí d'Hipona, que encara no era ni sant ni bisbe d'Hipona, era el fet que Ambròs havia interioritzat la lectura fins al punt que no tan sols no se'l sentia llegir, sinó que fins i tot els llavis restaven quiets. Llegia però no movia els llavis. Un savi llegia i no se li movien els llavis. L'exemple d'Ambròs va estendre's de manera inexorable, fins al punt que avui, si veiem una persona adulta llegint bo i movent els llavis, podem pensar, sense temor a equivocar-nos, que aquella persona és a la vora de l'analfabetisme tècnic. Llegia però no movia els llavis.

Començava a haver-hi, doncs, una colla de lectors que, després de molts anys d'haver estat plantejada la lectura com un afer col·lectiu, consideraven la lectura també com una qüestió personal, individual i, com qui diu, privada.

Si tenim en compte, com ja hem vist, que la naturalesa material del llibre anirà variant a favor del lector, tot està disposat per poder entrar a la lectura gratuïta, a la lectura pel simple plaer de llegir. Tot està disposat perquè els lectors ens plantegem la gran pregunta: no què podem fer nosaltres per un text, sinó què estem disposats a admetre que el text faci en nosaltres, que és, segons crec, l'actitud més intel·ligent amb què podem entrar en contacte amb la literatura.

Aquesta manera de llegir, sense moure els llavis, interioritzant el text, tindrà una influència decisiva en l'estil dels escriptors.

Si en un principi l'escriptura imitava el llenguatge parlat, si en un principi, amb la *scriptio continua* i una ortografia inexistent, era inevitable que la lectura fos una experiència sonora que ens havia d'ajudar a reconèixer les paraules dins d'un *continuum* gràfic, a mesura que s'adopta la separació de mots, que s'inventen els signes de puntuació i que es fixa l'ortografia, som en el bon camí per començar a crear un idioma escrit sensiblement diferent del llenguatge parlat. A més, els autors, que ja són lectors silenciosos, es posen a escriure i no a dictar. És lògic que llavors apareguin obres més íntimes, més personalitzades. És lògic que l'escriptor se senti més lliure, perquè el seu acte és privat i solitari, i això encoratja l'aparició del pensament crític; ja que, si més no en la fase d'escriptura, ningú no el pot censurar.

I, com a regal, a les biblioteques medievals comença a regnar un dels béns més preuats i confortables de les biblioteques: el silenci.

La lectura com a passió

Parlo amb la seguretat de trobar-me davant de lectors apassionats. El meu amic violinista que ens ha escandalitzat a La Fenice, on l'hem deixat obrint la particel·la del *Siegfried*, durant gran part de la seva activitat laboral va formar part d'una orquestra de prestigi; al llarg de la seva vida, el seu arquet va fer quilòmetres i quilòmetres per damunt de les cordes del violí. Com a tothom, li va arribar l'hora de la jubilació. I no em sé estar de fer un parèntesi i admirar-me del fet que *jubilar* vulgui dir 'experimentar una viva alegria' i sigui pres del llatí *iubilare*, que vol dir 'llançar crits de gran goig'. És clar que, segons ens explica Coromines, en el sentit d''exempció de treball' és degut a la influència de *jubileu*, que ve del llatí *iubilaeus*, 'solemnitat jueva celebrada cada cinquanta anys', pres de l'hebreu *yobel*, que és el 'corn de banya de marrà, amb el qual es dava el senyal d'aquesta festa'. Tornem al nostre músic. El primer que va fer quan es va jubilar va ser empaquetar les partitures que tenia per casa, portar-les a cal drapaire, vendre's el violí i, suposo, «llançar grans crits de goig».

Em costa entendre l'actitud d'aquest músic, per més amic que sigui; segurament estava mal informat sobre qüestions relatives a la naturalesa de l'art. Però estic segur que, si es donen casos similars, que és ben cert que se'n donen, difícilment trobarem lectors que es jubilin de la lectura. Al llarg de la vida, hom pot passar per etapes diferents degudes a canvis de gustos, curiositats saturades o descobriments de noves vies… Diuen que com més hom madura, més s'allunya de la ficció i més reclama textos directament reflexius o, si de cas, que reflecteixin els contextos històrics que hom ha viscut o ha somiat a través d'altres lectures. Però el lector mai no deixa de ser lector. George Steiner afirma, fent una mica de literatura, que ser jueu és llegir un llibre amb un llapis a la mà; és ser el que llegeix el diari i corregeix mentalment les errates múltiples del text; és ser el que, fins i tot a les portes de la cambra de gas, continua corregint un text que té a mig treballar; és ser el que no pot moure's en una habitació per la quantitat de discos i de llibres que la farceixen… Steiner, per definir el «ser jueu», coincideix, tal com jo ho veig, amb la meva definició de «ser lector apassionat». Tots els lectors apassionats som jueus. A tots els lectors apassionats només els jubila la mort.

No fa gaire vaig tenir la fortuna d'escriure un conte, que porta el títol de *Pols*, sobre un home que llegia tot el que li queia a mà però amb una condició: que fos un llibre desconegut o, si més no, oblidat. Vaig navegar per la història sense acabar-ne de copsar el secret i sense saber donar per acabat el relat. No va ser fins que no vaig poder esbrinar la passió interna que movia el meu personatge: llegia llibres oblidats, possiblement mediocres o declaradament dolents, per rescatar-los de l'oblit. Ell sabia que, mentre durava la seva lectura, el llibre era

viu. Llegia per llàstima. No crec que aquesta sigui la raó que ens impel·leix a nosaltres a llegir, però puc assegurar que el meu personatge llegia coses horribles apassionadament.

No em puc estar de referir-me a una altra casta de lectors apassionats: aquells que saben la importància que té la lectura, el poder que té el text, el bé que pot produir un llibre, i no estan disposats a consentir-ho. Són els que, per prevenir mals majors, calen foc a la Biblioteca d'Alexandria; són els feligresos del bisbe Ciril d'Alexandria que torturen fins a l'horror indescriptible Hipàtia, una de les persones més sàvies de la història de la humanitat, que era matemàtica, astrònoma, física i, cosa imperdonable, dona. Són els Muratori de la història que, a més de fixar quins són els llibres sagrats i quins no, proposen llistes de llibres prohibits; són els papes que redacten llistes, ja des de segles molt llunyans; són les esglésies que tenen por que la gent pensi pel seu compte; són els inquisidors de Toledo que cremen llibres perquè s'adonen que un llibre sempre fa de bon cremar —com se'n van adonar els nazis amb la pirosi pública, les purificadores fogueres espectaculars fetes amb milers de llibres decadents. Són els aiatol·làs que condemnen a mort escriptors pel fet de ser-ho. És la Junta de Tarragona que prohibí, en l'època del rei En Jaume, la traducció de la Bíblia al vulgar; és l'article 1398 del Codi de dret canònic actual, que diu que «La prohibició dels llibres implica que sense la deguda llicència no se'ls pot editar, ni llegir, ni conservar, ni vendre, ni traduir ni comunicar a altri». Són els Vidal Marín, Francisco Pérez Cuesta, Agustín Rubín de Ceballos, inquisidors que, per fer-ho més gros, tenen nom d'àrbitre de primera divisió de la Lliga de futbol de l'Estat espanyol. És Nicolau Eimeric, l'amo de la fe, el senyor de l'ortodòxia, el sentit de la vida del qual va consistir a fer callar l'obra de Ramon Llull. És l'Església que no gosa, fins al 1966, suspendre el caràcter prohibitiu de l'*Índex* i no gosa, que jo sàpiga, simplement, eliminar l'*Índex de llibres prohibits* i demanar perdó per l'atzagaiada. Els censors, uns altres lectors apassionats. Que ni reis ni papes ni nuncis ni ministres de cultura no ens desvirtuïn la història ni ens facin tornar desmemoriats. De vegades, la narració de les coses pot ser una eina eficaç per resistir-se al vuitè pecat capital, el pecat contra la memòria, el que proclama i procura que la història l'escriguin els vencedors. Per això em permeto narrar breument la gesta dels lectors apassionats d'Alexandria, aquella gent honrada que van fer sortir Hipàtia del seu carruatge, la van despullar i, amb petxines com a eines, la van escorxar fins a arrancar-li la carn dels ossos. El que en va quedar va ser cremat, les seves obres van ser destruïdes i el seu nom, oblidat. Ciril va ser proclamat sant.

Per raons d'edat, com a escriptor, jo no he estat víctima de la censura franquista, com sé que s'ha esdevingut a alguns de vosaltres. Tinc l'honor, però, d'haver vist, en les galerades que l'editor va enviar del meu primer llibre a censura, el llapis vermell anihilant, que havia decidit fer morir dues línies i mitja d'un conte. La ràbia que això em va produir, la indignació davant aquesta actitud idiota del poder, em fa entendre com s'han hagut de sentir, com se senten els veritablement prohibits sigui per quina sigui la mena de poder que sigui.

L'experiència adquirida per la lectura

> Al fons, una baixa muntanyeta tranquil·la. A l'esquerra, un arbre solitari i fort. A la dreta, una masoveria nana. Vora l'arbre, un carro en repòs, braços enlaire, retallant-se finament a contrallum. Dos homes, l'un al davant, l'altre al darrere d'un mul gris, de panxa blanca, el van conduint a poc a poc i en silenci, des del carro a la casa. Aquesta escena la copia la realitat d'una petita taula admirable d'en Torres-Garcia. També la contempla avui el nostre enteniment sota l'advocació de la Ben Plantada.

«Aquesta escena la copia la realitat d'una petita taula admirable d'en Torres-Garcia.» Eugeni d'Ors ja sabia allò que per a mi és obvi: que la realitat copia l'art.

> Un dia de desembre, mentre mirava un paisatge que imitava un Naixement, vaig adonar-me que hi ha més bellesa en les flors dels camps que en les flors de jardí. Les flors silvestres que neixen en els camps semblen creades pel Bosco o per Bruegel el Vell, mentre que les flors satives de jardí semblen un nu de mantega de Rubens. D'aleshores ençà vaig desitjar ser un silvestre de les lletres.

Castelao, en aquest text extret de *Cousas*, també opina el mateix que Eugeni d'Ors. Que és el mateix que expressa Jorge Luis Borges quan afirma que la vida és una metàfora global de la literatura.

Aquesta és la grandesa de l'experiència lectora. Ets a tocar de l'art, participes de l'experiència no tant d'explicar les coses sinó d'explicar en les coses. Vull dir que, per a mi, la veritable Ferrara, que és una ciutat que no he visitat mai, és la que ha creat dins meu Giorgio Bassani; la situació i l'estat de la Ferrara d'ara no entra dins dels meus interessos actuals. En canvi, sovint penso que vull revisitar (rellegir) algun dels llibres d'*Il romanzo di Ferrara*, perquè enyoro aquella ciutat. Recordo que la meva idea de Lisboa, que sí que conec com a ciutat, està més lligada a l'estil abrupte que Lobo Antunes fa servir a *El manual dels inquisidors* i a les descripcions que fa del Tejo el Ricardo Reis manllevat a Pessoa per Saramago a *L'any de la mort de Ricardo Reis*, que no als meus records de visitant. Entre Lobo Antunes i Saramago m'han ajudat a construir la meva Lisboa veritable, interior, literària, feta no amb carreus sinó amb paraules. A veure si resulta que estic més d'acord amb Borges del que em pensava… El que passa és que jo puc posseir les meves Lisboa o Ferrara literàries perquè Bassani o Lobo Antunes han sabut fer presents els universals com a conseqüència vital dels conceptes particulars. Un ciutadà de Ferrara capta una quantitat immensa d'elements concrets que a mi se m'escapen; però l'obra de Bassani està prou ben feta perquè jo en capti l'essència universal i em construeixi els meus propis particulars sobre Ferrara, que al capdavall seran els meus motius d'enamorament.

Aquelles obres que han servit d'experiència vital per a moltes generacions són les que, amb el temps, acabem anomenant *clàssics*. George Steiner afirma que un clàssic en literatu-

ra, en música, en art, en l'argument filosòfic, és una forma significativa que ens «llegeix» a nosaltres. I continua:

> Ens llegeix a nosaltres més que nosaltres el llegim […]. No hi ha res de paradoxal, ni encara menys de místic, en aquesta definició: cada vegada que l'abordem, el clàssic ens interrogarà. Desafiarà els nostres recursos de coneixement i intel·lecte, de ment i cos […]. El clàssic ens preguntarà sobre nosaltres.

Italo Calvino, que també es pregunta sobre la naturalesa dels clàssics, diu, entre altres coses interessants, que els clàssics són «aquests llibres que ens arriben amb l'empremta de les lectures que han precedit la nostra i que porten també el rastre que han deixat en la cultura o en les cultures que han traspassat». Tant Steiner com Calvino s'arrengleren en la posició que abans he esmentat de C. S. Lewis: el clàssic és el llibre la lectura del qual transforma generacions de lectors.

Sabem, amb tot, que la fascinació que podem sentir per un clàssic establert i que encara no coneixem, ens és induïda per aquesta apreciació prèvia de clàssic. Sempre és en la lectura individual que fa el lector del suposat clàssic que aquesta etiqueta es referma o es trenca en bocins. Sabem que el prestigi de les obres literàries està molt marcat pels treballs dels estudiosos i dels historiadors de la literatura, i també pels judicis valoratius dels crítics. Diu C. S. Lewis que els lectors no necessitem els crítics per fruir amb els autors, sinó que necessitem els autors per poder fruir amb els crítics quan parlen dels autors, perquè una afirmació intel·ligent sobre una obra només té sentit per al lector si ha llegit l'obra.

La traducció

Cada llengua és un món. Cada llengua suposa una concepció del món. D'aquí que quan desapareix una llengua desapareix una manera de veure el món i la humanitat mor una mica. Però de la mateixa manera que en la història de la humanitat s'han arribat a parlar vora vint mil llengües, ara no en queda ni una tercera part. Per tant, s'han extingit moltes maneres d'entendre el món, i la humanitat s'empobreix. «Quantes Odissees», diu Steiner parlant d'aquest tema, «no ens estem perdent? La mort d'una llengua», afegeix, «encara que només la murmuri el més petit grapat en algun trosset de terra condemnada, és la mort d'un món». La humanitat, doncs, parteix d'una realitat: la de la diversitat lingüística. I la literatura, com que deu la seva naturalesa a les paraules, necessàriament s'ha de basar en una llengua. Això fa que sigui una de les poques arts que ens veiem obligats a classificar històricament per comunitats o àrees lingüístiques. Però com que la set del lector apassionat no es calma amb pocs llibres, ens veiem obligats a traspassar aquestes àrees lingüístiques mitjançant l'invent

portentós de la traducció literària. La traducció literària és una forma de creació que està reservada a uns quants. És una mena de lectura en profunditat acompanyada d'escriptura creativa. M'imagino que traduir és situar-se en la lectura perfecta.

L'emoció davant l'obra d'art. L'estil

Castelao i D'Ors s'emocionen amb un paisatge perquè és com una pintura. Això no es pot dir impunement. És tota una declaració de principis estètica i estilística. La concreció d'aquesta declaració pot ser *La Ben Plantada*: una proposta estilística i estètica molt seriosa, diametralment oposada al meu gust personal. Però proposta estilística, tanmateix.

Allò que diferencia el text literari de qualsevol altre text és la voluntat estètica de l'autor, la voluntat estilística. Més que no pas el tema de què es parla: una novel·la pot parlar de tot. Però és que a més, el novel·lista pot fer una novel·la amb les estructures més inversemblants i més aparentment aliteràries. Per exemple, en forma de diccionari, com va fer Milorad Pavić, novel·lista i poeta serbi, amb la seva novel·la *Diccionari khàzar*. Què distingeix una novel·la d'un altre tipus de llibre? La voluntat d'estil, és clar. Però tot i així, podríem dir que qualsevol estudiós ben nascut, quan escriu sobre la seva matèria, té consciència d'estil. Ben cert. Per tant, haurem de precisar més: no tan sols ha de tenir voluntat d'estil, sinó que ha de ser conscient que està fent una obra d'art; de tal manera que l'estil, és a dir, l'ús que fa del llenguatge, es converteix en significat, en igualtat de condicions amb el tema, l'argument, els personatges, el món creat, la *Weltanschauung*.

No crec que sigui sobrer recordar que l'etimologia de la paraula *estil* està relacionada amb *estilet*, *punxó*, i es refereix al punxó que es feia servir per escriure. L'estil és punxa. Allò que punxa l'ànima?

L'obra d'art literària és una *imitatio* no de la vida sinó de l'art. L'obra d'art és artificial. Les accions, els personatges, els conflictes, els mons creats…, no tenen per què remetre'ns a la biografia del seu autor. Tot pot ser inventat, fins i tot allò que ens sembla tret de la seva biografia. La veritable biografia de l'escriptor, la seva sang, la trobarem a les paraules, al llenguatge, a l'estil. L'estil és el reducte d'intimitat que té l'autor que sap que si Gustave Flaubert s'ho hagués plantejat explícitament, ens hauria dit «le style c'est moi».

Quantes vegades se'ns congela el somriure davant els esforços d'una coneixença que malda per explicar-nos un acudit però no se'n surt. De vegades és per desconeixement de l'argument. Però sovint és perquè l'esforçada coneixença no té gràcia. Què vol dir «no tenir gràcia»? Exactament, no dominar l'estil de l'acudit.

> —Hi havia un jugador de futbol que era molt bo. Ai, no, molt dolent. Doncs resulta que un dia, va i… Ara no me'n recordo com va, però era una cosa com… Algú el sap?

—Que és aquell d'un paio que cobrava un grapat de duros?

—No, no, no va de diners. Era no sé què de la tele, però no… Saps allò que fan de repetir les jugades? Doncs anava d'això. Ara no me'n recordo gaire, però és boníssim.

Aquesta és una manera molt estesa d'explicar acudits. Si donem un cop de mà al pobre narrador desmemoriat i, sobretot, desestilitzat, recorrerem a la tradició estilística pròpia de l'acudit i podríem dir: «Això era un futbolista tan dolent, tan dolent, tan dolent, que un dia que va marcar un gol, quan van donar la repetició de la jugada per la televisió, la pilota es va negar a tornar a entrar.»

Ús d'un recurs estilístic d'acudit: el «tan, tan, tan…», que a més admet l'expressió de l'acudit en una sola frase: laconisme i gràcia, un bon contrast. I, com a perla, la prosopopeia de la pilota que «es nega» a entrar. Un bon text. Amb consciència d'estil, hem salvat l'acudit i evitem que vagi a parar a la biblioteca de llibres dolents d'aquell personatge meu que llegia per llàstima.

Situats en la dicotomia tradicional de fons i forma, podem afirmar que en literatura és tan important dir una cosa com la manera de dir-la. Però jo encara hi afegiria que és essencial que hi hagi una manera de dir volguda perquè ens trobem davant d'una obra d'art. Lamento no recordar d'on ho he tret, però jugant amb aquests conceptes de fons i forma, entenc que la forma és el fons quan treu el nas. És a dir, l'estil és tema; l'estil, en literatura, és significat.

I és per l'estil que som transformats com a lectors. Llegir, aquest acte tan seriós, es pot aprendre sol, però el bon mestre sap que ha de vigilar que els nens creixin com a lectors fent lectures pausades per aprendre a identificar la seva veu interior que llegeix. És allò que dèiem, que el text literari et llegeix. Aquesta veu interior que no apareix quan llegeixes un estudi sobre el preu del blat a la Pannònia de mitjan segle III després de Crist, es pot sentir i té valor precisament quan hom sap llegir sense moure els llavis com sant Ambròs, i crec que no entronca pas amb la veu externa del lector que practica la *ruminatio lepido susurro*, sinó ja directament amb la veu del narrador ancestral que explicava les gestes d'Aquil·les als nostres avantpassats i que en nosaltres queda fixat en la veu de la mare o del pare, o de la mestra o l'àvia que, quan érem menuts, ens explicava històries que ens empassàvem amb els ulls, les orelles i els narius esbatanats per l'interès, profundament afectats per l'estil, ja que captàvem qualsevol canvi de to o qualsevol *ritardando* i ens era evident, malgrat que no havíem estudiat retòrica, que aquests trets estilístics tenien valor significatiu.

Quan som capaços de ser còmplices de la veu interior, assistim al miracle de la lectura literària. En l'acte de llegir, les paraules duen la ment més enllà d'elles mateixes. Llegir és estar disposat a ser víctima del poder connotatiu dels mots, ser víctima d'aquella irresistible propensió maragalliana a suggerir un món amb una sola paraula intensa.

Així com escriure té sentit per si mateix, també en té llegir per plaer. Per plaer, no per obligació. Deia Borges que la lectura obligatòria és com la felicitat obligatòria. Tota forma d'art nascuda d'una necessitat inefable que el mateix creador no sap racionalitzar, és també un acte gratuït. Segurament, el meu amic violinista, que espero que ja sigui una mica amic vostre, que se sent alliberat perquè ha aconseguit desprendre's del violí i no se li acut imaginar a mans de qui anirà a parar, està tan tranquil perquè no pensa en l'instrument com un objecte artístic sinó com un incòmode tros de fusta que li recorda la feina. Ell, que s'ha passat la vida llegint partitures des del faristol, potser no ha pensat mai que allò que feia era un gest d'amor sinó un mer acte laboral. Per això ara s'allunya vida enllà, xiulant, amb les mans a les butxaques, content d'haver aconseguit arrancar un bon preu pel violí, l'arquet, l'estoig i un joc sencer de cordes noves.

Acabo. M'imagino el lector en els moments finals de la lectura d'un llibre, sigui un poemari, sigui una novel·la o un relat, o el text d'una obra teatral o una reflexió amb pretensions literàries… Són moments plaents perquè ha fet tot sol la lectura i l'acaba tot sol, amb la mirada perduda, enyorant irremissiblement aquell món ofert, aquell viatge que ja s'ha acabat, amb la mateixa tristor del passatger de tornada a l'aeroport, que viu l'enrenou inevitable de les maletes sempre misteriosament més plenes que a l'anada, però que té la memòria més profunda per les hores que ha viscut. M'imagino aquest bon lector que sap que a la vida hem vingut a viure no dels records sinó amb els records. Aquest lector que pot fer seves les paraules de Ramon Llull, un altre lector apassionat que no movia els llavis quan llegia i de qui, en homenatge, distorsiono un vers del seu *Cant de Ramon*: «Vull llegir en pèlag d'amor.»

Bibliografia

AGUSTÍ D'HIPONA. *Confessions*. Barcelona: Proa, 1989. [Traducció de Miquel Dolç]

ALIGHIERI, Dante. *Divina comèdia*. Barcelona: Proa, 2000. [Traducció de Joan F. Mira]

BERLIN, Isaiah. *L'eriçó i la guineu i altres assaigs literaris*. Barcelona: Proa, 2000 [cop. 1953]. [Traducció de Dolors Udina]

BORGES, Jorge Luis. *El libro de arena*. Buenos Aires; Madrid: Emecé-Ultramar, 1975.

CABRÉ, Jaume. *El sentit de la ficció*. Barcelona: Proa, 1999.

— *Viatge d'hivern*. Barcelona: Proa, 2000.

CALVINO, Italo. *Por qué leer los clásicos*. Barcelona: Tusquets, 1992 [cop. 1991] [Traducció d'Aurora Bernárdez]

CASTELAO, Alfonso R. *Coses*. Barcelona: Empúries, 2000 [cop. 1926]. [Traducció de Lluís Felip]

CAVALLO, Gugliemo; CHARTIER, Roger. *Histoire de la lecture dans le monde occidental*. París: Éditions du Seuil, 1997 [cop. 1995].

COROMINES, Joan. *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Vol. IV. Barcelona: Curial, 1993.
GARCÍA MÁRQUEZ, Gabriel. *Cien años de soledad*. Buenos Aires; Barcelona: Sudamericana, 1968 [cop. 1967].
— *Doce cuentos peregrinos*. Madrid: Mondadori, 1992.
HOMER. *La Ilíada*. Barcelona: Proa, 1997. [Traducció de Manuel Balasch]
LEWIS, C. S. *Un experiment de crítica literària*. Barcelona: Quaderns Crema, 1998 [cop. 1961]. [Traducció de Jaume Vallcorba Plana]
ORMESSON, Jean d'. *Història del jueu errant*. Barcelona: Columna, 2000 [cop. 1990]. [Traducció de Pau Joan Hernández]
ORS, Eugeni d'. *La Ben Plantada*. Barcelona: Edicions 62, 1980 [cop. 1911].
PROUST, Marcel. *Du côté de chez Swann*. París: Gallimard, 1954 [cop. 1913].
STEINER, George. *Errata*. Barcelona: Proa, 1999 [cop. 1997]. [Traducció d'Albert Mestres]
— *George Steiner en diálogo con Ramin Jahanbegloo*. Madrid: Anaya: Mario Muchnik, 1994 [cop. 1992]. [Traducció de Manuel Serrat Crespo]
TOLSTOI, Lev. *Anna Karènina*. Barcelona: Proa, 1985 [cop. 1877]. [Traducció d'Andreu Nin]
VILLALONGA, Llorenç. *Bearn o la sala de les nines*. Barcelona: Edicions 62, 1996 [cop. 1961].

Sobre prenoms i cognoms. L'antroponímia medieval, eina d'anàlisi històrica

Discurs llegit el 26 de setembre de 2002
en la sessió inaugural del curs 2002-2003

ENRIC GUINOT I RODRÍGUEZ
Membre de la Secció Històrico-Arqueològica

Per a tots els Guinot de la Plana de Castelló, descendents d'en Jeroni Guinot, occità, que s'instal·là a Castelló l'any 1513 a la recerca d'una vida millor. I per a la família Rodríguez-Lahouratate, republicans madrilenys derrotats, que arribaren desterrats a Castelló l'any 1940 buscant sobreviure. Com tants emigrants.

La qüestió dels orígens i del significat dels noms i dels cognoms de les persones deu ser un d'aqueixos temes que més desperten la curiositat de la gent. Quan en parles, és inevitable sentir les opinions més variades sobre tal nom o tal altre, les explicacions sobre els seus orígens, de vegades amb un cert coneixement de causa i unes altres amb una imaginativa assimilació personal d'allò que han sentit dir o llegit. Però és ben comú que tinguen opinions relativament fermes sobre la qüestió i que, en tot cas, s'oposen amb rotund escepticisme a les explicacions que, com a historiador, els pugues aportar. I això que parlem de significats i no pas de genealogies i heràldica, qüestió que, d'altra banda, també té avui dia

una notable difusió. En els magatzems més prestigiosos hom pot veure ampul·losos escuts heràldics amb tota mena d'animalets, objectes i fullaraca verda a més de la inevitable corona, tot per a lluir les virtuts de cognoms tan peculiars i individuals com Garcia, Pérez o Rodríguez mateix. La moda s'estén, i anirà a més, no en dubten, com tot producte que lloa la vida quotidiana de tots nosaltres i li dóna lluentor. És per això que no hi ha fira medieval que se celebre durant la festa major o aprofitant l'arribada de l'estiu que no incloga la seua botigueta amb tots els escuts dels cognoms que en la terra han estat, mentre, sovint, l'artista dibuixa a mà davant el públic els futurs diplomes i taulellets. I fins i tot poden trobar les botigues de noms i cognoms en els llocs més inversemblants, com pot ser algú de vostès deu haver tingut ocasió d'ensopegar quan ha passat atrafegat pels vestíbuls de l'estació de Sants o de la del Nord de la ciutat de València. Justament en aquesta darrera vaig tenir l'ocasió de llegir una curiosa explicació del cognom gentilici *català*: «Linaje de origen francés que demostró la valentía de sus armas en el asedio de Sevilla con el rey Fernando III el Santo.» No seré jo qui els porte la contrària si aqueix és el seu gust.

Però en el vici confessable d'escorcollar entre el noms del passat, a més de la curiositat més planera, hi ha també les possibilitats d'un notable mètode d'anàlisi històrica. L'antroponímia com a ciència que estudia els noms de les persones és més que una curiosa dèria, és una eina utilíssima en mans d'historiadors i filòlegs per a apropar-se al coneixement de les societats del passat. I és que aquest «ofici de comptador de noms», o de «comptador d'ombres» com el qualifiquen J. A. García de Cortázar i P. Martínez Sopena en la seua introducció al llibre *Antroponimia y sociedad*, no és un simple exercici d'erudició i curiositat ociosa sobre la memòria hereditària dels qui foren avantpassats nostres. En realitat, les variacions en la manera d'anomenar-se la gent al llarg dels segles, la freqüència en l'ús d'uns prenoms i cognoms o uns altres, la seua difusió cronològica i geogràfica, la seua quantificació, les transformacions en els noms, la manera de construir-los, el fet que les persones portaren només el nom propi o el portaren doble, això és, prenom + cognom; que el portaren acompanyat del nom del pare, el patronímic; que es batejaren amb el seu nom propi seguit d'un topònim per a indicar el seu lloc d'origen o de residència, que convertiren el seu ofici en cognom personal, que convertiren un malnom o apel·latiu físic i moral en cognom propi, i encara algunes altres formes menys comunes, tot això pot ser quantificat, avaluat com a indicador i interpretat per als diversos països o regions i per als diversos períodes cronològics. Perquè tot això en conjunt és una molt valuosa eina en mans de l'historiador per a detectar les transformacions socials, la història de les famílies, els moviments de població i les variacions en els costums socials que afecten la vida privada en diferents moments històrics; en una paraula, per a poder fer una història social.

Una breu història del nostre «patrimoni» antroponímic

El conjunt de cognoms existents avui en dia a la nostra terra és producte tant d'una història com de les migracions humanes al llarg del temps; i allò que podem constatar immediatament és que no tothom s'anomena igual i que, mentre que hi ha cognoms que tenen un significat planer —mots que fan referència a accidents geogràfics o a característiques humanes—, en canvi, uns altres no tenen per a nosaltres un significat clar —quan en realitat sempre en tenen un, de significat. D'altra banda, també és evident que al llarg de la història la gent que ha viscut a les terres actuals de parla catalana no sempre ha utilitzat el mateix sistema antroponímic. No tenien els mateixos prenoms i cognoms les persones que visqueren en època romana, en època germanicocarolíngia altmedieval; o bé la societat andalusina, els jueus medievals; o bé la població cristiana medieval de la Corona catalanoaragonesa, fins i tot entre els seus diversos regnes; i, encara, parcialment, entre els nostres contemporanis. Així, doncs, d'on vénen els prenoms i cognoms que té la gent que viu al nostre país? Doncs bé, allò que un poc exageradament podríem anomenar el *patrimoni antroponímic de la nostra societat* té fonamentalment dos orígens: d'una banda, un cos central i majoritari d'època medieval, de cognoms producte de la revolució antroponímica dels segles XI i XII, els quals es generaren a la Catalunya Vella, des del Rosselló i Barcelona fins a la Ribagorça, i s'estengueren durant el segle XII vers la Catalunya Nova i durant el segle XIII a les Illes i el País Valencià amb el moviment repoblador d'aquestes terres; i, d'una altra, al llarg dels segles posteriors, de la mateixa manera que hi ha hagut un degoteig d'exportació de cognoms catalans a diverses zones del món amb les migracions de les èpoques moderna i contemporània, també hi ha hagut dues grans migracions de llarga durada cap al nostre país: les migracions d'occitans del segle XVI i de principis del XVII, i la d'aragonesos, castellanomanxecs, murcians i andalusos durant el segle XX. Així, doncs, i com és lògic, el nostre patrimoni és producte de la nostra pròpia història.

En línies generals, i per al cas de l'Europa occidental, la gènesi de l'antroponímia moderna té lloc fa cosa de mil anys, bàsicament entre els segles XI i XII, justament en un període històric en què també va donar-se l'etapa final de la diversificació i la consolidació lingüística de les diferents llengües que sorgien de la matriu llatina. El que vol dir això és que, justament quan va acomplir-se la gran revolució antroponímica europea, és també quan les diverses llengües tendiren a individualitzar-se, per la qual cosa, junt amb un sector de noms i cognoms comuns, indiferenciats en la seua morfologia, sorgí un altre gran grup de cognoms que foren específics de cadascun dels països, que corresponien a una àrea lingüística i que tenien una distribució territorial concreta. Tot i això, és també molt evident que no hi hagué una radical diferenciació antroponímica entre cadascuna de les entitats polítiques —les monarquies feudals— que començaren a construir-se durant aqueixos segles que els historiadors anomenen la *revolució feudal*. No hi hagué, doncs, una relació entre constitució de poders territorials i models antroponímics.

Com a la resta de l'antiga Europa carolíngia, també als primitius comtats catalans del voltant de l'any 1000 es va esdevenir un procés semblant de transformació del model antroponímic, de manera que en la nostra societat actual una part considerable del nostre patrimoni antroponímic es remunta als segles XI i XII, coincidint a més amb el moment de conformació nacional dels comtats catalans. La història, però, no va acabar en aquella època, perquè les migracions de la gent al llarg dels segles han anat aportant de manera més o menys significativa uns altres conjunts de cognoms a mesura que nous emigrants arribaven al país.

Així mateix, pot parlar-se de l'existència de dos grans àmbits de transformació en aquell original estoc d'antropònims de fa vora mil anys. D'una banda, hi ha hagut una expansió d'aquella primitiva antroponímia catalana cap a fora, açò és, aquells antropònims acabats de néixer varen estendre's des de la Catalunya Vella cap a les terres del sud fonamentalment durant els segles XII i XIII. En una primera etapa, a mesura que els comtes de Barcelona anaven conquerint les terres andalusines de Lleida i Tortosa, va anar acomplint-se un moviment paral·lel de persones, de gent del poble, que, convertida en emigrant, en colons, va repoblar la Catalunya Nova transferint a poc a poc els seus cognoms a les noves terres i generant-ne de nous en el marc del procés migratori. I això mateix va passar durant el segle XIII arran de les conquestes de Mallorca i València pel rei Jaume I: la migració de colons catalans i aragonesos per a repoblar les terres del sud va comportar l'extensió de la seua antroponímia als nous països, a les Illes i al País Valencià. Es tracta, doncs, d'una gènesi distinta de la de la Catalunya Vella —i no pas de tot Catalunya, cal insistir-hi—, però que implicà la difusió d'uns models concrets d'antropònims a tota l'àrea cultural catalana. A més, cal precisar que en aquestes zones al sud del Llobregat poden dibuixar-se dues grans regions quant als models antroponímics dominants: d'una banda, les regions de Lleida, Tortosa, les illes Balears i les terres de Castelló entre Morella i la Plana de Castelló, en les quals l'estoc de cognoms catalans portats pels colons repobladors és molt dominant, al voltant del 90 % almenys; i, de l'altra, les comarques del voltant de la ciutat de València i del sud del País Valencià, on des del segle XIII hi ha, junt amb un estoc parcialment majoritari de cognoms catalans, un estoc significatiu, al voltant del 30 %, de cognoms d'origen aragonès i, molt menys, castellà.

A més, hi ha una segona part de la nostra història antroponímica que és tan important com l'anterior: la referida als orígens. Així com la Catalunya Vella i, parcialment, també la Nova, al seu torn, varen ser exportadores d'antropònims catalans vers les Illes i el País Valencià, també totes dues han estat receptores d'immigrants en diversos moments de la història dels darrers segles, amb major o menor mesura, la qual cosa vol dir la incorporació de nous estocs de cognoms que, en certs casos, són de gran volum i difusió. Així, cal tenir en compte en primer lloc les migracions occitanes del segle XVI i principis del XVII, en el marc de les guerres de religió entre catòlics i hugonots i la pobresa d'aquelles regions, les quals

coses feien atractiu el viatge als nostres països. Durant dècades Occitània aportà en gran nombre famílies i nous cognoms a totes les terres catalanes, amb una incidència notabilíssima als comtats rossellonesos, on gairebé transformaren una bona part de l'antroponímia medieval catalana. També és molt significativa aquesta migració a les comarques situades al voltant i al nord de Barcelona —s'han estudiat casos com ara el del delta del Llobregat, on a finals del segle XVI, en alguns pobles, fins a la meitat dels veïns eren emigrants occitans—, però es poden trobar en menor nombre nous cognoms occitans arribats al Baix Ebre, a la plana de Castelló i fins a les terres d'Alacant.

Posteriorment podríem considerar un altre estoc destacable si bé menor sens dubte que l'anterior, que és el fornit per l'assentament de francesos del nord en els segles XVIII i XIX, especialment a les ciutats portuàries i mercantils des de Barcelona fins a Alacant, ja que hom en constata la presència destacada en aquestes funcions comercials i la seua petjada en cognoms sobresortints de la burgesia del moment. Unes altres vegades es tracta de grups reduïts però molt identificables, com és el cas dels cognoms maltesos instal·lats al País Valencià durant el segle XVIII; però, sens dubte, el cas més important en volum són les migracions de treballadors d'Aragó, de Castella-la Manxa, Andalusia i Múrcia durant el segle XX, la qual cosa ha comportat un nou estoc d'antropònims molt considerable al conjunt del nostre patrimoni antroponímic. I, com que la història no s'ha acabat, encara que algú ho afirmés fa poquets anys, avui en dia assistim a l'arribada de nous emigrants que potser incorporaran finalment nous antropònims a la nostra cultura segons el grau d'arrelament que hi arriben a tenir.

La gènesi medieval dels antropònims catalans

Com s'ha dit abans, l'origen de l'estoc majoritari i més antic de l'actual patrimoni antroponímic català es troba en època medieval. Evidentment, hi ha societats que han viscut anteriorment a la geografia catalana i el pes més decisiu, com tots vostès saben, és el de la societat romana perquè també en som hereus en molts diversos aspectes. Però el seu model antroponímic, basat en un nom complex format fins i tot per tres o quatre elements que anaven indicant el grup familiar i que sovint eren portats per diversos individus, no va perdurar com a tal durant l'època medieval. La raó és que durant els segles altmedievals, en època carolíngia i abans de l'any 1000 van arribar sobre els primitius comtats catalans un amplíssim estoc de noms propis d'origen germànic que vingueren a sumar-se als d'origen llatí. Sembla que aquesta gran diversificació va estar lligada tant a l'assentament dels pobles germànics sobre l'antiga Europa romana com, entre altres coses, a la dinàmica de cristianització de la societat rural altmedieval; però, fet i fet, la qüestió és que el mètode habitual de designació de les persones va passar a ser el d'un nom únic —*Agila*, *Aldegardus*, *Ato*, *Auricus*, *Bernardus*,

Brugivaldus, i tots els que vostès vullguen. Això estava lligat a l'existència de multitud, fins i tot de milers de noms propis diferents dins de cadascun dels grups clànics, perquè dins aquests s'assignava a cada persona un nom diferent, si bé era usual que pogueren construir-se a partir d'un mateix nucli. Per exemple, noms acabats en *-ard* —que devia tenir un sentit primitiu de 'fort' o 'dur'—: Ermenard, Guandalard, Guitard, Odolard, Renard, Ricard, Rodoard, etc. Fa pocs anys, els doctors Josep Moran i Jordi Bolòs publicaren ací a l'Institut un impressionant primer volum de recull detallat dels antropònims catalans dels segles IX i X que permet la consulta detallada d'aquella antroponímia altmedieval als més encuriosits.

Però la història dels antropònims catalans no va aturar-se al segle X, sinó que visqué un moment clau i decisiu al llarg del segle XI, quan s'encetà un període força llarg de transformació del model antroponímic de bona part de l'Europa feudal, des de la vall de l'Ebre fins al Rin, pràcticament per tota l'Europa que havia format part del món i la cultura carolingis, si bé la velocitat del procés varià d'una regió a una altra. Així, doncs, paral·lelament a la revolució de les formes del poder feudal, hi hagué també una veritable *revolució antroponímica*, usant el terme encunyat per la professora Monique Bourin. Una revolució lenta, que va durar quasi dos segles, de la meitat del segle XI a la meitat del segle XIII, i que va produir una transformació progressiva en els usos i els costums d'anomenar-se les persones. El canvi fonamental esdevingut va ser la generalització de l'ús del nom doble: un nom propi o de fonts seguit d'un cognom, el qual era construït, creat, a partir de diversos mecanismes que seguidament detallaré.

Així mateix hi hagué dues transformacions simultànies més quant al model antroponímic de finals del segle XI a principis del XIII: d'una banda, la reducció de l'estoc, això és, que amb la generalització dels cognoms, del nom doble, la varietat de noms va tendir a disminuir de forma dràstica en tots els països; i, de l'altra, en segon terme, un procés de canvi en els noms propis o de fonts que eren més freqüents; en bona mesura això fou degut a la creació d'un nou santoral, unificat des d'un papat més eficient i que havia llançat una reforma eclesiàstica —la reforma gregoriana— des del segle XI. Amb exemples de sants concrets, les biografies dels quals s'inventaven com a *exempla* per a adoctrinar la gran majoria de la població analfabeta, certs noms de sants varen començar a ser més populars i animaren al bateig de les persones, de manera que varen estendre's nous noms de bateig que són marginals abans de l'any 1000, com ara Pere, Joan o Bernat, mentre molts d'altres d'altmedievals reculaven de manera accelerada. Així mateix hom constata el triomf de prenoms com ara Ramon, Guillem o Berenguer a la Catalunya del segle XII, dels quals hom constata el nexe amb els noms de la dinastia reial, mentre que uns altres quasi hi desapareixien com a noms propis, com ara Guitard, Bonfill, Vives o Borrell o tants d'altres, esdevinguts progressivament només cognoms minoritaris.

Quant al model antroponímic que va començar a crear-se des de la darreria del segle XI, els treballs de Michael Zimmermann i de Lluís Tó sobre l'antroponímia dels comtats cata-

lans del segle X al XII ens han detallat com va acomplir-se el procés de canvi. En primer lloc, fins a les acaballes del primer mil·lenni el predomini del nom a soles, sense cognom, i tal com s'ha dit abans, és total, ja que arriba a nivells del 80 i del 90 % de les persones documentades. Al llarg del segle XI, i amb una concreció especial per al segon quart de la centúria, hom detecta l'esmentada revolució antroponímica, de manera que a poc a poc els noms dobles esdevenen majoria quantitativa: la gent majoritàriament comença a portar un nom i un cognom, el qual és potser un patronímic —el nom personal del pare convertit en cognom del fill— o bé un topònim, de l'estil Berenguer Vives o Ramon de Besalú. El procés, però, no acabà amb aquest primer canvi profund i en el darrer terç del segle XI va donar-se allò que fins i tot s'ha qualificat alguna vegada de «segona revolució antroponímica»: una clara tendència al fet que, en la conformació del nom doble, el cognom corresponguera a un topònim. De nou en aquest procés, semblen tenir primacia els sectors socials relacionats amb la jerarquia feudal i, més concretament, el sector dels *milites*, castlans, varvassors…; això és, tots aquells personatges que eren caps locals, els quals, durant la segona meitat del segle XI, havien pres el control de districtes castrals i havien convertit districtes sotmesos a l'autoritat pública en petites senyories privades aprofitant la gran reorganització del poder feudal. I, entre els mètodes que trobaren per a identificar el seu llinatge amb la nova senyoria apropiada, un de ben visible i públic fou prendre com a cognom el del districte en el qual s'havien convertit en el poder feudal local.

Els canvis d'aquest segle foren encara més importants perquè, paral·lelament a tot el que comentem, es va esdevenir una reducció de l'estoc de noms de fonts o prenoms usats: això és, com més quantitat de noms dobles o complexos —amb cognom—, més la varietat de noms personals podia reduir-se, per la qual cosa començà a donar-se una repetició de certs prenoms a la Catalunya de finals del segle XI i del segle XII. Segons les estadístiques fetes per Lluís Tó, Guillem, amb el 18 %; Ramon, amb el 17 %; Bernat, amb el 16 %; Pere, amb el 15 %; Berenguer, amb el 12 %, i Arnau, amb el 8 %, formen els prenoms més comuns dels temps anteriors i immediats al segle XIII; tots plegats sumen el 86 % dels prenoms masculins catalans d'aquell moment; la resta apareixen en quantitat molt més reduïda, amb els casos de Guerau, Bertran, Joan i un estoc encara més extens i ocasional de l'estil de Guifred, Bonfill, Guitard, Esteve o Borrell, els quals havien estat més habituals durant el segle XI.

Convé fixar-se, a més, en dues característiques més d'aquest procés. D'una banda, que els estudis especialitzats han detectat l'existència d'allò que podríem anomenar una frontera antroponímica occidental a la comarca de la Ribagorça durant els segles XI i XII, comarca que palesa el seu clar parentiu amb el món català més que no pas amb l'aragonès coetani; i, de l'altra, l'existència d'una frontera molt difusa, en realitat difícilment perceptible, entre els antropònims de la Catalunya Nord i els de les regions occitanes veïnes en aquella mateixa època primerenca.

Durant el segle XII la dinàmica de generalització del nom doble, prenom més cognoms, anà fent-se a poc a poc cada vegada més general, amb un procés de difusió del seu ús vers les capes populars i la població del món rural, de manera que amb el pas del segle XII al XIII pot afirmar-se que a Catalunya ha triomfat definitivament l'ús d'aquest nou model antroponímic, el qual perdura com a tal fins a la generalització del segon cognom ja ben entrat el segle XVIII i més clarament el XIX.

Bàsicament, tot el procés que acabem de resumir s'acomplí a les comarques de la Catalunya Vella, si bé coincidint durant el segle XII amb els processos de colonització feudal i repoblament de les terres de Lleida i Tortosa. Així vol dir que en bona part de l'anomenada Catalunya Nova els orígens dels seus cognoms estan en la migració de colons durant la segona meitat d'aqueix segle i durant el principi del segle XIII, amb el procés consegüent de creació d'antrotopònims. Aquest devia ser també l'origen de la major part de l'estoc de cognoms medievals de les illes Balears i del País Valencià: els cognoms transportats o inventats en el marc de la migració pels colons repobladors, que trenquen de manera radical amb el sistema antroponímic de la societat local: la societat andalusina. Així, doncs, la part majoritària de l'estoc de cognoms existents als nostres països medievals procedeixen de la revolució antroponímica dels segles XI i XII, si bé la seua gènesi és diferent perquè en un poc més de la meitat del territori: la Catalunya Nova, les Illes i el País Valencià, són cognoms emigrats. A més, tenim el cas peculiar d'una part centremeridional de les terres valencianes que des dels seus orígens medievals té un estoc antroponímic d'origen català, amb una minoria notable d'origen aragonès que gira al voltant d'un terç de les persones i dels cognoms.

Les característiques generals de l'antroponímia catalana del segle XIII al segle XV

A partir dels processos suara esmentats, l'època baixmedieval va veure la pervivència de cognoms de segles anteriors i la creació de nous. Per poder fer una aproximació a les seues característiques, els darrers anys hem anat reunint un molt ampli estoc d'antropònims catalans i valencians del segle XIII al XV, la qual cosa ens ha permès trobar-ne les tendències i plantejar algunes conclusions sobre el model antroponímic baixmedieval. Reunir llistes de prenoms i cognoms no ha estat tasca fàcil perquè per a aquells segles no existeixen ni censos de població ni llistes veïnals, de manera que l'única solució, sovint, per a reunir antropònims ha estat buidar sistemàticament documents d'una mateixa població durant un període curt de temps. Evidentment, així no s'aconsegueix una llista completa dels veïns en un moment donat, però sí, almenys, una mostra representativa dels seus noms; i això, per a l'època medieval, és molt. Algunes vegades, el problema afegit que s'ha plantejat és que els

documents que se'ns han conservat no són originals, sinó transcripcions dels segles XVIII o XIX, de manera que el copista no ha estat capaç de llegir tots els noms correctament i els noms impossibles que hi ha inclòs són evidents. Així, doncs, a partir de reculls de vora dues-centes poblacions de Catalunya i del País Valencià, treballant amb més de quaranta mil cognoms, els darrers anys hem dut a terme un treball de síntesi sobre com és aquest model antroponímic medieval (Guinot, 1999).

Bàsicament, i per poder entendre com s'han generat els cognoms, els hem reunit en una sèrie de categories: primera, els antrotopònims; segona, els patronímics, els noms propis esdevinguts cognoms; tercera, els procedents de malnoms basats en la natura en tots els seus aspectes; quarta, els procedents de malnoms basats en apel·latius físics, morals o objectes quotidians; cinquena, els basats en el nom d'un ofici; sisena, els hagioantropònims; i setena, els que porten l'article salat. Convé recordar que treballem i coneixem bàsicament noms d'hòmens per dues raons: la primera, perquè les dones tenen una presència molt reduïda en la documentació medieval conservada, ja que el sistema de relacions de gènere medieval dóna el protagonisme documental a l'home, considerat cap de família, i el nom de la dona hi surt molt secundàriament; i la segona, perquè en la tradició catalana medieval el cognom va anar passant des del segle XIII als fills però molt rarament a la filla, de manera que en la documentació, quan una dona hi és esmentada, en la gran majoria dels casos només hi consta amb el seu prenom o nom de fonts però sense cognom. Només n'hi ha una excepció, i és en els casos de viduïtat; però justament en aqueixos casos el costum és que prenga el cognom del marit difunt feminitzat: per exemple, si el marit es deia en Busquet, la dona podria aparèixer als documents com a na Busqueta.

Els antrotopònims

Els antrotopònims són els cognoms referits al nom d'una població, una localitat o un territori, com ara Balanyà, Cabestany, Masferrer, Montagut, Palol, Rosselló, Sistac, Tuèbols, Valls o Vernet. Tal com s'ha explicat abans, els primers antrotopònims documentats en la societat catalana medieval estan lligats a un grup social concret, el de la petita noblesa dels segles XI i XII, la qual va tendir a construir el seu cognom a partir del districte castral o del territori sobre el qual el llinatge havia construït la seua senyoria en aquella època. Però durant els segles XII i XIII la creació d'antrotopònims va créixer de manera accelerada arran de les migracions de colons repobladors tant vers la Catalunya Nova com les Illes i el País Valencià.

En una societat en construcció com era aquella que va estendre la colonització feudal sobre el Sharq al-Andalus, per a molts camperols que emigraven a València o Mallorca a la recerca d'una vida millor l'adopció d'un nom nou que portara l'apel·latiu de la seua vila, del seu llogaret o fins i tot del seu mas de procedència era un símbol d'arrelament, un mètode

de donar identitat a persones que es movien en un món en formació i que ajudava també a facilitar solidaritats. No és casualitat, doncs, que al Baix Ebre, a les Illes i arreu del País Valencià documentem per al segle XIII nivells d'antrotopònims del 40 i del 50 % dels veïns d'una localitat, a més usualment sota la forma prenom + preposició *de* + topònim. El pas al segle XIV ens marca una tendència al canvi, ja que detectem una reducció percentual del seu pes en el conjunt de noms, així com una simplificació formal amb la pèrdua progressiva de la preposició *de* entre el nom propi i el cognom toponímic.

A més a més, hom constata que, en el cas del Principat, en una proporció molt majoritària aquests antrotopònims baixmedievals fan referència en la seua localització geogràfica a la rodalia comarcal de la vila on es troben documentats. Això és que hi ha una part molt considerable dels topònims que corresponen al radi rural d'influència de les viles més grans, de manera que el pes dels antrotopònims més llunyans no és habitual. La raó és que, en bona mesura, es tracta d'antrotopònims generats en el marc de la migració dels segles XIII i XIV cap a les viles i les ciutats, la qual és de radi curt. El contrast amb el cas valencià i el de les Illes és molt notable, perquè en ambdues zones l'antrotoponímia és sempre de llarga distància, amb topònims catalans i aragonesos situats a uns quants centenars de quilòmetres; i hi són pràcticament inexistents encara en època baixmedieval els antrotopònims locals, de pobles i viles valencians o balears en cadascun dels casos.

El que sí que hi ha a Catalunya és un petit estoc d'antrotopònims corresponents a poblacions situades més lluny, a l'interior de Catalunya, però fonamentalment en una direcció nord-sud i no pas usualment en direcció est-oest. Això és, els antrotopònims catalans i aragonesos es mouen en direcció del Pirineu vers el sud, en la lògica amb la qual els historiadors expliquem la conquesta feudal sobre al-Andalus, però no pas normalment amb un caràcter radial, del nucli de la Catalunya Vella oriental cap a Lleida, tal com algunes vegades ha estat plantejat per a l'interior de Catalunya.

Els patronímics: noms propis esdevinguts cognoms

Es tracta dels cognoms medievals formats a partir del nom del pare, de manera que el prenom o nom de fonts esdevé un cognom. Serien exemples del tipus Duran, Folch, Guitart, Marcet, Martí, Mir i Miret, Nadal, Peretó, Sanç; i podríem continuar amb Andreu, Arnau, Bernat, Bertran, Bonet, Borràs, Borrell, Cebrià, Climent, Domènec/Domingo, Ebrí, Esteve, Feliu, Gil, Gilabert, Guerau, Guillem, Joan, Jofré, Jordà, Jover, Julià, Mateu, Miquel, Miró, Montserrat, Nadal, Nicolau, Pere, Ponç, Ramon, Romeu, Vidal, Vives i un llarg etcètera. Es tracta d'un bloc que pot variar en època baixmedieval entre el 15 i el 25 % dels casos segons les poblacions, i amb una clara tendència a augmentar el seu pes proporcional amb el pas vers els segles XIV i XV. A més a més, són més comuns clarament a la Catalunya Vella baix-

medieval que a la resta de territoris de parla catalana, on el antrotopònims són els cognoms més usuals.

Sobre aquests patronímics medievals podem constatar algunes característiques. La primera és l'existència de dues tradicions onomàstiques, tal com s'ha explicat abans: hi ha noms que tenen una arrel llatina, i uns altres germànica, tot i que haja estat usual que les terminacions d'aquests darrers hagen tendit a ser llatinitzades. Però, sobretot, el que és més significatiu és que una majoria dels patronímics d'origen germànic, en perdre la popularitat com a prenoms a partir del segle XI, esdevingueren cognoms fossilitzats en bona mesura inintel·ligibles en el seu significat. Per exemple, tot i aqueix origen comú, no considerem tan usuals per a la nostra orella cognoms com ara *Ebrí* i *Brines*, procedents d'*Eburin*, un derivat d'*Ebur*, 'senyor', els quals són datats al segle XI en documents catalans sota la forma *Ebrin* i *Ebrinus*; o el cas d'Alabau, procedent del nom *Alabaud*, compost de *ala*, 'tot', i *baudi*, 'missatger', que el cas de Berenguer, procedent del nom *Beringar*, compost de *berin*, 'onso', i de *gair*, 'llança'. Uns altres exemples d'aquest tipus són cognoms també familiars com ara Adlert, Alabart, Alamar, Amengual, Arquimbau, Baila, Baldó, Baldoví, Batllori, Bau, Duart, Gamissans, Giralt, Gombau, Guarner, Guillot, Guinart, Mundó, Rausell, Ricart, etc.

Una segona característica és que, amb les colonitzacions i les migracions del segle XII fins a principis del XIV, tant a les comarques meridionals de Catalunya com sobretot al País Valencià, i molt poc a les Illes, es varen estendre patronímics d'origen aragonès i navarrès i, a vegades, castellans, tots els quals han esdevingut tan usuals i antics com els anteriors. En tenim també una bona colla d'exemples, com ara Asensi, Beneyto, Blasco, Domingo, Eximeno, Ferrando, Rodrigo, Sancho o el mateix Açnar; i també sota la forma del patronímic amb un sufix: aquest pot ser *-ez*, *-iz* i *-oz*, o la seua variant ortogràfica *-es*, *-is* i *-os*, els quals es construïren passant de Pero a Péreç o Peris, de Ferrando a Ferràndeç o Ferrandis, de Sanxo a Sànxeç o Sanchis. En contra d'allò que s'havia afirmat algunes vegades, les terminacions en *-is* no són producte d'una adaptació fonètica al català, sinó que Llopis, Peris o Sanxis ja estan ben documentats a l'Aragó i la Navarra del segle XIII, abans d'emigrar els cognoms cap a les nostres terres.

Els cognoms basats en malnoms de la natura en general: accidents geogràfics, plantes, animals, edificacions, etc.

Són cognoms molt usuals encara avui en dia, com ara Altet, Balcells, Font, Fontbona, Garriga, Mallol, Pladevall, Puig, Pujol, Riera, Riu i Rius, Serra, Soler i tants d'altres, així com els dedicats a construccions de tota mena o a alguna part, com ara Dalmases, Escalas, Estrada, Molas, Salellas, etc.

Es tracta d'un grup important de cognoms medievals que tenen clarament el seu origen a partir dels segles XI i XII, a mesura que la llengua catalana va definint-se i comença a ser

utilitzada en la construcció dels antropònims. Hi ha, doncs, una conversió d'allò que devia ser un apel·latiu geogràfic i que sovint pogué correspondre inicialment a un nom identificatiu d'un mas, el qual passà a ser el cognom de la família que hi habitava en aquells dos segles. Aquest tipus de cognoms es dóna en totes les llengües romàniques, però hem constatat estadísticament que va ser més usual a Catalunya que no pas en altres països de la península Ibèrica medieval, ja que poden significar fins al 20/25 % dels noms dels veïns d'una població. Pel que fa a les Illes, pot trobar-s'hi una proporció semblant, si bé al País Valencià baixa fins a nivells del 15 % dels antropònims medievals; en canvi, al Regne d'Aragó medieval tan sols representaven menys del 5 %.

De nou a terres valencianes, i en menor mesura al sud de Catalunya, s'hi afegeix un estoc de cognoms d'aquesta mena que estan en castellà perquè corresponen a immigrants aragonesos o navarresos, com ara Campos, Palacio, Villa i uns altres de semblants, però que de vegades són més antics que no pas alguns altres de lèxic català i «inventats» en dates més modernes.

Els cognoms basats en malnoms físics o morals i objectes d'ús quotidià

Una proporció notable que pot oscil·lar, segons les localitats, entre el 15 i el 25 % dels cognoms catalans d'època baixmedieval es basa en els procedents de malnoms físics, morals o que fan referència a objectes d'ús quotidià. Com en el cas anterior, es varen anar generant a partir del segle XI a mesura que la llengua anava diferenciant-se i vocables d'ús quotidià eren manllevats per a construir antropònims. D'exemples en tenim molts avui en dia: Ardit, Calvet/Calvé, Carbonell, Corbella, Corcó/Curcó, Fort, Gener/Jané, Moll, Raventós, Saborit; i podríem continuar amb Agut, Alegre/Alegret, Amiguet/Amigó, Blanc, Bondia, Bonfill, Bonmacip, Bru, Capdevila, Capell, Carbó, Company, Cunyat, Destre, Dolç, Esquerre, Estrany, Gaçó, Gallart, Gasset, Gros, Guaita, Homdedéu, Manyes, Marquès, Mascarós, Morató, Mut, Picó, Punyet, Redó, Roig, Ros, Rossell, Salvat i un llarguíssim etcètera.

Paral·lelament, a les terres del sud de la Catalunya Nova i del País Valencià també s'hi troben antropònims d'aquesta mena procedents de l'aragonès/castellà medieval, de manera que a hores d'ara ja formen part del patrimoni antroponímic centenari cognoms com ara Bellido, Calvo, Crespo, Esquerdo, Marco, Pardo, Royo, Rubio o Serrano.

Els cognoms basats en el nom d'un ofici

Es tracta de cognoms que de seguida identifiquem tot i que puguen correspondre a activitats artesanals ja perdudes o quasi perdudes en l'oblit. En podem esmentar Ballester, Barber, Batle, Blanquer, Cavaller, Colteller, Escolà, Escrivà, Escuder, Fabra, Ferrer/Farré, Forner,

Fuster, Hortolà/Ortolà, Macip, Mercer, Mestre, Mulner/Moliner, Muntaner, Pagès, Pastor, Pellisser/Pellicer, Piquer, Sabater, Sastre, Teixidor, Torner o Traver.

Tot i significar una proporció més reduïda en el conjunt de l'antroponímia catalana baixmedieval, aquest grup de cognoms pot representar entre el 5 i el 10 % dels noms de persones, si bé amb diferències entre unes viles i unes altres. El que sí que hem constatat és que, com més gran era la ciutat, més diversitat d'aquesta classe de cognoms hi podem trobar i que, fins i tot en el cas valencià, no és tan usual en aquella època baixmedieval trobar-hi també cognoms procedents d'un ofici corresponents al lèxic castellà/aragonès.

Els hagioantropònims

Una sisena tipologia que podem constatar en aquella antroponímia medieval seria la de tipus hagioonomàstica, això és, les persones que en el seu cognom porten el nom d'un sant o una santa: Berenguer de Sant Joan, Ramon de Sant Feliu, etc. De quin sant es tracta, com és escrit: tot això podria aportar-nos informació interessant sobre l'origen de cognoms concrets perquè, per a aquells segles, hom poden rastrejar tendències en un santoral en part diferenciat entre comarques i regions. Els orígens d'aquesta antroponímia «religiosa» poden ser variats: un dels més habituals és que corresponga a hagiotopònims, això és, a pobles que tinguen el nom d'un sant dels quals ha derivat el cognom d'algun veí o, també, d'una persona que ha emigrat i ha pres el nom del seu poble; però pot haver-hi uns altres orígens semblants als que varen generar cognoms del tipus Homdedéu o Nomdedéu.

En el cas de l'antroponímia catalana del segle XIII hi apareixen cognoms «santificats» com ara Sant Domí, Sant Ermengol, Sant Esteve, Sant Feliu, Sant Gervasi, Sant Hilari, Sant Hipòlit, Sant Jaume, Sant Joan, Sant Just, Sant Llorenç, Sant Martí, Sant Nazari, Sant Nicolau, Sant Pere, Sant Romà, Sant Sadorní/Sadurní, Santa Cecília/Cília, Santa Eugènia, Santa Eulàlia, Santa Maria i Santa Oliva. Convé assenyalar que la forma d'escriptura era sempre «Sent…» i «Senta…», amb la vocal *e*.

El cas dels articles salats

Hi ha encara una peculiaritat de l'antroponímia medieval catalana, i és l'ús de les partícules o prefixos *Des-*, *Sa-*/*Ça-* i *Ces-*/*Ses-*, els quals apareixen constituint cognoms de l'estil Despuig, Sacreu, Sagarriga o Saplana/Sa Plana —i no pas Zaplana, si se'm permet l'observació. Sobre la seua presència baixmedieval, constatem dues coses: d'una banda, que hi ha una clara tendència a la desaparició de la partícula amb el pas del temps en coherència amb la tendència a la simplificació dels antropònims, tal com hem detectat quant a la

tendència a la desaparició coetània de la preposició *de* entre el nom propi i el cognom toponímic. No és gens estrany trobar en els documents del voltant del 1300 que, en un mateix text, hi aparega una persona amb el seu nom escrit unes vegades, per exemple, «Guillem Sa Vila» i, línies més avall, «Guillem Vila»; i això mateix passa en documents diferents i coetanis.

De l'altra, una segona qüestió és que, tradicionalment, aqueixes partícules havien estat considerades com una peculiaritat del parlar català oriental, per la qual cosa la seua presència en cognoms ens indicaria aqueixa procedència territorial. L'extensa consulta de cognoms del segle XIII i encara del XIV que hem fet tant de viles catalanes situades a les comarques orientals com a les occidentals ens palesa que també hi ha en aquestes contrades persones amb aqueix tipus de cognoms «salats». Podria parlar-se de majories clares en pobles de la Catalunya oriental enfront de casos més aïllats a les terres de Ponent? Ens indicaria això, realment, moviments de població de la Catalunya Vella vers les terres de Lleida i Tortosa arran del repoblament del segle XII? No ho sabem a hores d'ara, i és evident que cal estudiar en el temps i amb major profunditat els trets i la possible diversitat de l'antroponímia catalana entre unes comarques i unes altres, o almenys entre la Catalunya Vella i la Nova. A l'últim, cal també assenyalar-ne la presència en antroponímia occitana medieval, la qual cosa vol dir que els antropònims balears medievals d'aquestes característiques podríen ser tant catalans com occitans, si bé és raonable de pensar que una anàlisi detallada permetria establir-hi algunes pautes diferencials.

Sobre els usos històrics de l'antroponímia medieval

Més enllà de la simple erudició i la més legítima curiositat sobre la història dels antropònims, tot el que acabem d'anar relatant té uns usos històrics importants. N'hi ha un que rau en el fet que el canvi de model antroponímic europeu i també en les societats catalana i aragonesa dels segles XI i XII, fixant la darreria d'aquest últim segle com el moment de culminació del canvi en els usos antroponímics, coincideix amb l'expansió territorial i la colonització dels nous països de la Corona catalanoaragonesa: primer, la colonització feudal de la Catalunya Nova durant la segona meitat del segle XII i, després, la de les illes Balears i el País Valencià durant la segona meitat del segle XIII. És per això que l'anàlisi de l'antroponímia medieval esdevé un instrument, una eina de treball històric de primera magnitud per a poder establir l'origen i les mobilitats dels colons cristians que baixaren vers l'Ebre i, després, vers Mallorca i València i, encara, les terres de Múrcia.

D'acord amb la identificació de dos models antroponímics clarament diferenciats durant aqueixos segles XII i XIII entre Catalunya, d'una banda, i Aragó, Navarra i La Rioja, de l'altra, basats en els set tipus o grups d'antropònims que abans hem enumerat i explicat, és pos-

sible de forma raonada i estadísticament vàlida poder identificar els orígens de la majoria dels colons repobladors que emigraren cap a València i Mallorca.

A partir, doncs, d'aquesta identificació, ha estat possible conèixer raonablement per al cas valencià les proporcions de catalans i aragonesos que emigraren durant els segles XIII i XIV cap al nou regne i establir així una relació lògica entre l'origen català dels repobladors i la difusió de la llengua catalana per les terres valencianes. Hem comprovat com la proporció entre catalans i aragonesos resulta molt diferent segons que es tracta d'uns pobles o d'uns altres i que hi ha una coincidència absoluta entre la constatació que, en un poble valencià dels segles XIII i XIV, l'antroponímia d'origen català hi siga majoritària —del 50/85 enfront d'un 10/35 % d'origen aragonès— i el fet que es tracta d'un lloc de parla catalana en temps medievals i moderns. Per contra, quan les proporcions de models antroponímics són en el 70/90 % aragonesos —i en menor mesura navarresos i castellans— enfront d'una minoria d'origen català —del 10 al 20 %—, es tracta sempre de pobles valencians que parlaven en aquells segles —i parlen ara— castellà. La conseqüència sembla indubtable: el fet que en un poble s'establiren unes majories o unes altres de repobladors —catalans o aragonesos/castellans/navarresos— va ser el que determinà que s'hi parlara català o castellà.

A més a més, convé recordar que la relació que hem pogut establir entre l'origen dels repobladors i l'extensió del català a la majoria de les comarques del nou Regne de València, i l'extensió del castellà a uns quants pobles limítrofs amb Terol no és un fet excepcional. És exactament la mateixa relació que hi va haver a Lleida i Tortosa en la segona meitat del segle XII entre un repoblament de catalans i l'extensió de la llengua catalana; la mateixa que hi hagué, durant aquest segle XIII, entre el repoblament de Mallorca per catalans i l'extensió a les Illes de la llengua; el lligam entre la conquesta i el repoblament castellà de Múrcia, i l'extensió de la llengua castellana; la relació que hi ha entre la conquesta de la vall del Guadalquivir —Sevilla, Còrdova, Jaén— i el seu repoblament en el 90 % per castellanolleonesos, i l'expansió del castellà a Andalusia. El cas valencià seria, doncs, un més dins la història del segle XIII, si bé amb un cert caràcter específic derivat de la confluència de llengües sobre un mateix territori, tot i que aquest contacte lingüístic no hi fou en pla d'igualtat ni hi va limitar la generalització del català.

Tanmateix, si tot el que acabe de relatar no és gaire important, sempre ens quedarà una certa sensació de consol. No sé si vostès en tenen notícia, i sempre respectant la llibertat de creença de cadascú, però potser alguna vegada deuen haver vist caminant pel carrer una estranya parella: cabells ben curts, camisa blanca, pantalons de vestir, una petita placa amb el seu nom a l'altura del pit; sí, són missioners de l'Església de Jesucrist dels Últims Dies, col·loquialment coneguts com els *mormons*. Doncs bé, com que aquest moviment religiós va néixer a la meitat del segle XIX, es plantejaren el problema que moltes generacions passades de la humanitat no n'havien sentit la Paraula i no havien tingut l'oportunitat de salvar-

se per a la vida eterna. La solució ha estat crear un immens dipòsit de documentació prop de Salt Lake City, la capital de l'estat nord-americà d'Utah, on guarden còpies dels arxius històrics que van aconseguint reproduir i dels llibres que arrepleguen llistes de noms del passat, de manera que en aquell lloc sagrat tinguen l'oportunitat de la salvació, encara que no siga en persona, sinó mitjançant la lletra. Així són les coses; i, ves per on, el treball d'uns quants anys analitzant l'antroponímia medieval pot haver servit per a ajudar a enviar uns quants milers de catalans i valencians directament al cel.

Bibliografia general

AEBISCHER, P. *Essai sur l'onomastique catalane du IXe au XIIe siècle.* Barcelona: Biblioteca Balmes, 1928.

AMIGÓ I ANGLÈS, R. *Introducció a la recerca en toponímia i antroponímia*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1999.

BAGUÉ, E. *Noms personals de l'edat mitjana: Contribució a la història cultural dels Països Catalans*. Palma de Mallorca, 1975.

BOFARULL, P. de [ed.]. «Censo de Catalunya ordenado en tiempo del rey don Pedro el Ceremonioso». A: *Colección de documentos inéditos para la historia de la Corona de Aragón (CODOIN)*, t. XII. Barcelona, 1856.

BOLÒS, J.; MORAN, J. *Repertori d'antropònims catalans (RAC), I*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1994.

BOURIN, M. [coord.]. *Génèse médiévale de l'anthroponymie moderne*. Tours, 1989-1992. 2 v.

COROMINES, J. *Onomasticon Cataloniae*. Barcelona: Curial: La Caixa, 1989-1998. 8 v.

GARCÍA DE CORTÁZAR, J. A. «Antroponimia en Navarra y Rioja en los siglos X a XII». A: MARTÍNEZ SOPENA, P. [coord.]. *Antroponimia y sociedad: Sistemas de identificación hispanocristianos en los siglos IX a XIII*. Santiago de Compostel·la; Valladolid: Universidade de Santiago: Universidad de Valladolid, 1995, p. 283-296.

GUINOT I RODRÍGUEZ, E. *Els fundadors del Regne de València: Repoblament, antroponímia i llengua a la València medieval*. València: E. Climent Editor, 1999. 2 v.

— «Dos models diferenciats d'antroponímia medieval: Catalunya i Aragó en el segle XIII». *Braçal. Revista del Centre d'Estudis del Camp de Morvedre*, núm. 21-22 (2000), p. 465-480.

GUINOT, E. [*et al.*]. «Creació d'una base de dades prosopogràfica sobre la societat valenciana del segle XIII». A: *Actes del XXI Col·loqui de la Societat d'Onomàstica: IV Col·loqui d'Onomàstica Valenciana: Ontinyent, 1995*. Alcoi: Denes, 1997, p. 553-557.

IGLÉSIES FORT, J. «El fogaje de 1365-70. Contribución al conocimiento de la población de Cataluña en la segunda mitad del siglo XIV». *Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona*, núm. XXXIV (1962), p. 249-376.

— *El fogatge de 1497: Estudi i transcripció*. Barcelona: Fundació S. Vives Casajuana, 1991. 2 v.

LALIENA CORBERA, C. «Los sistemas antroponímicos en Aragón durante los siglos XI y XII». A: MARTÍNEZ SOPENA, P. [coord.]. *Antroponimia y sociedad: Sistemas de identificación hispano-cristianos en los siglos IX a XIII*. Santiago de Compostel·la; Valladolid: Universidade de Santiago: Universidad de Valladolid, 1995, p. 297-326.

— «La antroponimia de los mudéjares: resistencia y aculturación de una minoría étnico-religiosa». A: *L'anthroponymie: Document de l'histoire sociale des mondes méditerranéens médiévaux*. Roma: École Française de Rome, 1996, p. 143-166.

MARSÀ, F. *Onomàstica barcelonina del segle XIV*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1977.

MARTÍNEZ SOPENA, P. [coord.]. *Antroponimia y sociedad: Sistemas de identificación hispano-cristianos en los siglos IX a XIII*. Santiago de Compostel·la; Valladolid: Universidade de Santiago: Universidad de Valladolid, 1995.

MARTÍNEZ I TEIXIDÓ, L. «La antroponimia nobiliaria del condado de Pallars en los siglos XI y XII». A: MARTÍNEZ SOPENA, P. [coord.]. *Antroponimia y sociedad: Sistemas de identificación hispano-cristianos en los siglos IX a XIII*. Santiago de Compostel·la; Valladolid: Universidade de Santiago: Universidad de Valladolid, 1995, p. 327-350.

MIRALLES I MONSERRAT, J. *Corpus d'antropònims mallorquins del segle XIV*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1997.

MOLL, F. de B. *Els llinatges catalans (Catalunya, País Valencià, Illes Balears): Assaig de divulgació lingüística*. 2a ed. Palma de Mallorca, 1982.

MORAN I OCERINJAUREGUI, J. *Estudis d'onomàstica catalana*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995.

— *Consideracions sobre l'onomàstica*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1996. [Discurs llegit en la sessió inaugural del curs 1996-1997]

MOREU-REY, E. «Antropònims a Barcelona als segles XIV i XV». *Estudis d'Història Medieval*, núm. III (1970), p. 111-120.

— «Consideracions sobre l'antroponímia dels segles X i XI». A: *Miscel·lània Antoni M. Badia i Margarit*. Vol. 3. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1985, p. 5-44.

— *Antroponímia: Història dels nostres prenoms, cognoms i renoms*. 2a ed. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1993.

PONS I GURI, J. M. «Un fogatjament desconegut de l'any 1358». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, núm. 30 (1963-1964), p. 323-498.

ROIGUE FIGUERAS, D. «Antroponímia catalana». A: TURULL, A. [ed.]. *Introducció a l'onomàstica: Toponímia i antroponímia catalana i general*. Lleida, 1994, p. 31-51.

RUBIO VELA, A.; RODRIGO LIZONDO, M. *Antroponímia valenciana del segle XIV*. València; Barcelona: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997.

TÓ FIGUERAS, Ll. «Antroponimia de los condados catalanes (Barcelona, Girona y Osona, siglos X-XIII)». A: MARTÍNEZ SOPENA, P. [coord.]. *Antroponimia y sociedad: Sistemas de identificación hispano-cristianos en los siglos IX a XIII*. Santiago de Compostel·la; Valladolid: Universidade de Santiago: Universidad de Valladolid, 1995, p. 371-394.

VALLDECABRES RODRIGO, R. *El cens de 1510: Relació dels focs valencians ordenada per les Corts de Montsó*. València: Universitat de València, 2002. (Col·lecció Fonts Històriques Valencianes; 6)
VENY, J. *Onomàstica i dialectologia*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1996.
ZIMMERMANN, M. «Les débuts de la "révolution anthroponymique" en Catalogne (X^e^-XIIe siècles)». *Annales du Midi* [Tolosa de Llenguadoc], núm. 102 (1990), p. 289-308.

Selecció de bibliografia local

ARNALL JUAN, M. J. «Onomàstica empordanesa (segles XIV-XVII) en un capbreu de Sant Pere de Rodes. I: Antroponímia». *Societat d'Onomàstica. Butlletí Interior*, núm. 18 (1984), p. 25-33.
— «Onomàstica de la Vall del Bac, l'any 1267». *Societat d'Onomàstica. Butlletí Interior*, núm. 30 (1987), p. 6-9.
— «Onomàstica empordanesa del segle XI. Documentació del monestir de Santa Maria de Vilabertran». A: *Miscel·lània d'homenatge a Enric Moreu-Rey*. Vol. III. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1988, p. 66-105.
BACH RIU, A. «Antroponímia d'Agramunt el 1390». *Societat d'Onomàstica. Butlletí Interior*, núm. 18 (1984), p. 56-57.
— «Onomàstica del Solsonès en un capbreu del s. XIII (i altra documentació)». *Societat d'Onomàstica. Butlletí Interior*, núm. 30 (1988), p. 61-66.
— «Onomàstica de Campmany (segle XIII)». *Societat d'Onomàstica. Butlletí Interior*, núm. 60 (1995), p. 290-295.
BARCELÓ CRESPÍ, M. «Anotacions sobre l'interès de les "talles" com a repertori antroponímic: segle XV». *Societat d'Onomàstica. Butlletí Interior*, núm. 10 (1982), p. 81-85. [VII Col·loqui Mallorca, abril 1982. Segona part]
— «Sobre antroponímia femenina a la vila de Porreres (1482-1516)». *Societat d'Onomàstica. Butlletí Interior*, núm. 26 (1986), p. 38-40.
BATLLE PRATS, Ll. «Censo y población de San Feliu de Guíxols en 1360». A: *Miscelánea Martínez Ferrando*. Barcelona, 1968, p. 43-52.
BELLVER SANZ, I. «Notes per a l'estudi de l'antroponímia alt-empordanesa (1066-1076)». *Societat d'Onomàstica. Butlletí Interior*, núm. 27 (1981), p. 48-54.
BERTRAN ROIGE, P. «Notes de demografia i onomàstica lleidatanes de finals de l'Edat Mitja. El fogatge del 1491». *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, núm. 1 (1980), p. 143-171.
— «Demografia i onomàstica del Baix Urgell segons un document del 1415». *Urgellia*, núm. 4 (1981), p. 369-385.
BOIX POCIELLO, J. «Onomàstica de la Ribagorça medieval». *Societat d'Onomàstica. Butlletí Interior*, núm. 65 (1996), p. 79-83.
BORJA CORTIJO, H. «Antroponímia del Sogorb baixmedieval». A: *Actes del XXI Col·loqui de la Societat d'Onomàstica: IV Col·loqui d'Onomàstica Valenciana: Ontinyent, 1995*. Alcoi: Denes, 1997, p. 197-212.

CABESTANY FORT, J. F. «L'onomàstica tarragonina en el "Llibre de la Passada del Mur" (1428-1429)». *Societat d'Onomàstica. Butlletí Interior*, núm. 17 (1984), p. 12-17. [IX Col·loqui d'Onomàstica, Tarragona]

CAMARENA MAHIQUES, J. *Focs y morabatins de Ribagorza (1381-1385)*. València: Anúbar, 1966.

CANO, J. A.; CASANOVA, E. «Els llinatges d'Ontinyent entre 1343 i 1867». *Societat d'Onomàstica. Butlletí Interior*, núm. 36 (1986), p. 57-77.

CASTELLVELL, V. «Antroponímia valenciana en el morabatí de 1397». A: *Actes del XXI Col·loqui de la Societat d'Onomàstica: IV Col·loqui d'Onomàstica Valenciana: Ontinyent, 1995*. Alcoi: Denes, 1997, p. 271-294.

CORTÈS, J. «L'antroponímia medieval i moderna de Sueca (1399-1680)». *Societat d'Onomàstica. Butlletí Interior*, núm. 35 (1986), p. 53-62.

CUADRADA MAJÓ, C. «Onomàstica del Maresme (ss. XII-XIV)». *Societat d'Onomàstica. Butlletí Interior*, núm. 21 (1985), p. 22-25.

DIÉGUEZ SEGUÍ, M. A. «Antroponímia valenciana segons el *Llibre de la Cort de Justícia* (1279-1287)». A: *Actes del XXI Col·loqui de la Societat d'Onomàstica: IV Col·loqui d'Onomàstica Valenciana: Ontinyent, 1995*. Alcoi: Denes, 1997, p. 335-354.

FERNÁNDEZ TRABAL, J. «Aproximació a l'onomàstica d'uns pobles del rodal del llac de Banyoles (1310-1605)». *Societat d'Onomàstica. Butlletí Interior*, núm. 27 (1987), p. 31-35.

FORT OLIVELLA, J. «Noms de persona del Pla de l'Estany (1214-1432)». *Societat d'Onomàstica. Butlletí Interior*, núm. 68 (1997), p. 64-65.

FRESQUET I FAYOS, R. «Els cognoms dels repobladors a la Ribera Alta del Xúquer. Fixació i evolució: el cas de Carcaixent». A: *Actes del XXI Col·loqui de la Societat d'Onomàstica: IV Col·loqui d'Onomàstica Valenciana: Ontinyent, 1995*. Alcoi: Denes, 1997, p. 411-426.

FURIÓ, A. «Onomàstica medieval d'Alzira. Noms, cognoms i renoms». A: *Xè Col·loqui General de la Societat d'Onomàstica: Ier d'Onomàstica Valenciana*. València, 1986, p. 285-304.

GIRONÉS I GUILLEM, I. «Onomàstica i toponímia a través dels pergamins de l'Arxiu Municipal de Bocairent». A: *Actes del XXI Col·loqui de la Societat d'Onomàstica: IV Col·loqui d'Onomàstica Valenciana: Ontinyent, 1995.* Alcoi: Denes, 1997, p. 503-522.

IVARS CERVERA, J. «Onomàstica del terme del castell de Calp a final del s. XIV». A: *XIV Col·loqui de la Societat d'Onomàstica*. Tom 1. Alacant, 1991, p. 101-111.

— *Els noms de lloc i de persona de Dénia*. Alacant: Institut Juan Gil-Albert, 1995.

LABARTA, A. *La onomástica de los moriscos valencianos*. Madrid: CSIC, 1987.

MATEU Y LLOPIS, F. «Nómina de los musulmanes de las montañas del Coll de Rates, del Reino de Valencia, en 1409». *Al-Andalus*, núm. VII (1942), p. 299-335.

MOREU-REY, E. «Prenoms i cognoms de Catalunya i Rosselló en 1358». *Societat d'Onomàstica. Butlletí Interior*, núm. XX (1985).

— «Antropònims barcelonins del 1389». *Societat d'Onomàstica. Butlletí Interior*, núm. XX (1985).

MUT I RUIZ, J. E. «Onomàstica medieval i moderna de Guadassuar». A: *Actes del XXI Col·loqui de la Societat d'Onomàstica: IV Col·loqui d'Onomàstica Valenciana: Ontinyent, 1995.* Alcoi: Denes, 1997, p. 757-772.

PIQUER I FERRER, E. «Cognoms provinents de noms d'ofici a la Barcelona del segle XIV». A: *Actes del XXI Col·loqui de la Societat d'Onomàstica: IV Col·loqui d'Onomàstica Valenciana: Ontinyent, 1995.* Alcoi: Denes, 1997, p. 869-884.

RAFAT SELGA, F. «Notes sobre onomàstica: Rajadell, segle XIII». *Societat d'Onomàstica. Butlletí Interior*, núm. 17 (1984), p. 62-64. [IX Col·loqui d'Onomàstica, Tarragona]

ROSSELLÓ I VERGER, V. «Llinatges valencians: deformacions incultes». A: *Miscel·lània d'homenatge a Enric Moreu-Rey*. Vol. III. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1988, p. 157-186.

SOBREQUÉS I VIDAL, S. «Censo y profesión de los habitantes de Gerona en 1462». *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, núm. 6 (1951), p. 163-246.

TEROL, V.; CASANOVA, E. «Els llinatges albaidins (segles XIII-XVIII)». A: *750 anys com a valencians: Albaida i la vall*. Albaida: Ajuntament d'Albaida, 1995, p. 213-224.

TURULL I RUBINAT, A. «Noms i cognoms cerverins del segle XIV». A: *Miscel·lània Cerverina*, núm. IV (1986), p. 87-106.

VIDAL ALCOVER, J. «Onomàstica mallorquina del segle XIII». *Societat d'Onomàstica. Butlletí Interior*, núm. 17 (1984), p. 60-61. [IX Col·loqui d'Onomàstica, Tarragona]

VILLAFRANCA GINER, E. «Onomàstica de la Ribera. Els cognoms dels (re)pobladors a la Ribera del Xúquer. La Ribera Baixa: el cas de Cullera». A: *Actes del XXI Col·loqui de la Societat d'Onomàstica: IV Col·loqui d'Onomàstica Valenciana: Ontinyent, 1995.* Alcoi: Denes, 1997, p. 1243-1256.

Què és la vida i com podem fabricar-la

Discurs llegit el 22 de setembre de 2003
en la sessió inaugural del curs 2003-2004

Juli Peretó i Magraner
Membre de la Secció de Ciències Biològiques

Què era la vida? Ningú no ho sabia.
Ningú no coneixia el punt natural
on sorgia i s'encenia. […]
Les funcions del protoplasma
quedaven completament inexplicables,
semblava vedat a la vida
comprendre's ella mateixa.

Thomas Mann
(*La muntanya màgica*, 1924[1])

Avui no hauria de ser jo l'encarregat de llegir la lliçó inaugural del curs de l'Institut d'Estudis Catalans. El nostre col·lega i amic Josep Lluís Blasco i Estellés, de la Secció de Filosofia i Ciències Socials, hauria d'estar ocupant aquest lloc i per desgràcia no ho pot fer. Reglamentàriament em correspon a mi substituir-lo i, com a valencià i company de la mateixa Universitat,

1. T. Mann (1924). Edició en llengua catalana: T. Mann (1992), *La muntanya màgica*, Barcelona, Proa, p. 321 i 327.

ho faig amb emoció i reconeixement per la seua tasca cívica i intel·lectual. Al tema que he escollit, QUÈ ÉS LA VIDA I COM PODEM FABRICAR-LA, potser encara moltes persones poden pensar que, com abans feren des de Charles Darwin fins al físic Max Delbrück amb l'enigma de l'origen de la vida, li escauria l'aforisme tantes vegades citat de Ludwig Wittgenstein, un filòsof molt estimat per Blasco: «D'allò de què no es pot parlar, cal guardar-ne silenci.»[2] Tanmateix sóc de l'opinió que s'ha de continuar intentant definir la vida i tractar d'esbrinar la manera de sintetitzar-la perquè el coneixement biològic madure. La síntesi de vida a la qual em referiré no és la dels mons virtuals de la *vida artificial* (*A-life*) confinada en els circuits d'un computador, ni la dels remarcables esforços cap a una intel·ligència artificial. Més aviat us vull parlar avui de la fabricació de vida que es podrà assolir en un laboratori de bioquímica. De primer exposaré el que es pensava sobre la síntesi de vida fa uns cent anys, quan la imatge molecular de la cèl·lula encara era borrosa, a través de les contribucions d'autors singulars, en particular Jacques Loeb, Alfonso Herrera i Stéphane Leduc. Us faré cinc cèntims de les nostres recerques sobre els autors que, des de l'àmbit hispànic, donaren respostes a favor o en contra dels seguidors de la biologia sintètica. En la segona part defensaré que, amb els coneixements biològics cristal·litzats durant els darrers cinquanta anys, podem començar a afrontar amb rigor el repte de la síntesi artificial de vida. També ací faré referència als nostres treballs en l'àmbit de la definició de *vida* així com les darreres novetats del grup de genètica evolutiva de la Universitat de València sobre el concepte de *genoma mínim*.[3]

1. Els inicis dels intents racionals de la síntesi de vida

Més enllà de les llegendes mitològiques i de l'alquímia medieval, podem situar al segle XIX els inicis científics dels intents de síntesi de vida.

2. L. WITTGESTEIN (1921). Edició en llengua catalana: L. WITTGESTEIN (1997), *Tractatus logico-philosophicus*, Barcelona, Edicions 62, p. 154. Versió catalana de Josep Maria Terricabras a partir de l'edició de 1961, Routledge & Kegan Paul.

3. L'autor és professor de bioquímica i biologia molecular de la Universitat de València i s'acaba d'incorporar al grup de genètica evolutiva de l'Institut Cavanilles de Biodiversitat i Biologia Evolutiva de la Universitat de València. A més, participa en un projecte de recerca (ref. BHA2003-04414-C03-02) sobre la història de les ciències naturals a l'Espanya contemporània a l'Institut López Piñero d'Història de la Ciència i Documentació (CSIC - Universitat de València). Es reconeix el finançament mitjançant el projecte de la CICyT (ref. BMC2000-0764). S'agraeix la lectura crítica d'aquest text i les valuoses indicacions que han fet J. Bertranpetit, J. I. Català i M. Pamblanco, així com el treball documentalista acurat i la construcció dels recursos en línia de S. Rubio.

Jacques Loeb i l'ideal mecanicista

El 1896 Jacques Loeb (1859-1924) explicava a la Universitat de Chicago els seus plans per a organitzar el laboratori de fisiologia. Els *serveis* que el laboratori oferiria a la medicina i a la transformació de la nostra visió de la natura es resumien en el combat del problema de la fam, la contrastació experimental de l'explicació darwiniana de la transformació de les espècies i, la «tasca més fonamental de la fisiologia», determinar si serem capaços de produir matèria viva artificialment. D'aquesta manera, segons Loeb, no sols es demostraria la validesa de les idees dels fisiòlegs sobre els fenòmens biològics sinó que es confirmaria la irrellevància de les creences en fenòmens sobrenaturals, convencent el públic que cal confiar als científics experimentals la direcció del canvi social. Qui dubtaria que les transformacions més importants vindrien d'una ciència capaç de crear vida?

El 1907 Loeb publicà el llibre *The dynamics of living matter*, que acaba amb la frase: «No hi ha cap raó per a predir que l'abiogènesi és impossible, i crec que la ciència només avançarà si els recercadors més joves s'adonen que l'abiogènesi experimental és l'objectiu de la biologia.»[4] Loeb, partidari de la teoria del germen de Louis Pasteur, rebutjava la generació espontània (heterogènesi) i en criticava els defensors (Félix Pouchet o Henry Charlton Bastian), de la mateixa manera que no acceptava l'equivalència entre crear vida i sintetitzar proteïnes o l'obtenció de formes similars a les vives (com els *radiobios* de John B. Burke). Per a ell calia produir una substància capaç del «desenvolupament, creixement i reproducció». Com ha assenyalat la filòsofa i historiadora de la ciència Evelyn Fox Keller, per a Loeb i altres biòlegs de fa un segle la qüestió de *què és la vida* s'havia de resoldre «no per inducció sinó per producció, no per anàlisi sinó per síntesi».[5] En la seua obra de 1911, *The mechanistic conception of life*, Loeb afirma que «hem de trobar la manera de produir matèria viva o hem de trobar les raons de per què això és impossible».[6]

Loeb, un epítom del que es podria dir un *científic visible* en termes mediàtics, curiosament no va intentar mai fabricar ell mateix vida al laboratori. Fou molt popular, això no obstant, per haver aconseguit la partenogènesi artificial, que els periodistes de l'època presentaren com la veritable creació química de vida.[7]

4. Totes les citacions que apareixen al text que no provinguen d'una versió catalana són traduccions meues. Citat per P. J. PAULY (1987), *Controlling life: Jacques Loeb and the engineering ideal in biology*, Nova York, Oxford University Press.

5. E. F. KELLER (2002), *Making sense of life: Explaining biological development with models, metaphors, and machines*, Cambridge, Harvard University Press, cap. 1.

6. J. LOEB (1912), *The mechanistic conception of life*, Chicago, The University of Chicago Press, p. 5-6.

7. Sobre la repercussió mediàtica dels experiments de Loeb, vegeu J. TURNEY (1998), *Frankenstein's footsteps: Science, genetics and popular culture*, New Haven, Yale University Press, p. 67-72 i 77-90. KELLER (2002), p. 308, suggereix que, en època de Loeb, la identificació de la partenogènesi artificial amb la

El debat no se centrava aleshores en si seria possible la síntesi de vida sinó més aviat *quan* s'aconseguiria aquesta fita científica. El discurs presidencial de Sir Edward A. Schäfer, un eminent fisiòleg, davant l'Associació Britànica per al Foment de la Ciència a Dundee el 1912, és molt instructiu en aquest sentit. La frontera entre matèria viva i inerta, segons Schäfer, estava difuminant-se, de manera que l'única forma d'estudiar el fenomen de la vida era «mitjançant els mateixos mètodes que usem amb la resta dels fenòmens de la matèria [de manera] que els resultats generals d'aquestes investigacions tendeixen a mostrar-nos que els cossos vivents estan governats per lleis idèntiques a les que governen la matèria inanimada». Schäfer va repassar alguns dels descobriments recents, incloent-hi els fets per Loeb. Després es va centrar en la possibilitat de sintetitzar alguns dels components principals de la cèl·lula, la nucleïna de Miescher (els nostres àcids nucleics) i les proteïnes, amb una visió força simplificadora bastida sobre un coneixement dels detalls de la química cel·lular encara inconsistent. I finalment va remarcar la seua creença que la vida seria creada al laboratori: «Els elements que composen la matèria viva són uns pocs […]. La combinació d'aquests elements en un compost col·loïdal representa la base química de la vida, i quan el químic tinga èxit obtenint aquest compost es veurà que, sens dubte, aquest exhibeix els fenòmens que habitualment associem amb la *vida*.»[8]

Els historiadors de la bioquímica Marcel Florkin, Henry M. Leicester i Joseph S. Fruton han coincidit a considerar que Loeb va coronar la seua carrera de recerca biològica ben diversa (tropismes animals, partenogènesi artificial i difusió d'ions a través de membranes biològiques), sempre des d'una òptica mecanicista, amb un treball experimental esplèndid sobre proteïnes, que contribuí de manera crítica a la fi de la visió que es tenia fins aleshores que aquests components cel·lulars no es comportaven seguint les lleis de la química.[9] A la dècada de 1920, la naturalesa macromolecular de les proteïnes va definint-se, ja que comencen a ser considerades entitats químiques amb un comportament que seguia les lleis estequiomètriques. Tot i restar algunes qüestions importants per resoldre, les proteïnes estaven a punt d'abandonar per sempre el reialme dels col·loides i

producció artificial de vida es pot explicar per la persistència de la creença que la fecundació era el resultat de la fusió d'un agent portador de vida (l'espermatozoide) i un material passiu (l'òvul). L'autora discuteix amb més detall aquesta idea a: E. F. KELLER (1995), *Refiguring life: Metaphors of twentieth century biology*, Nova York, Columbia University Press.

8. Citat per TURNEY (1998), p. 83-84.

9. Es tracta de l'obra de LOEB (1922), *Proteins and the theory of colloidal behavior*, Nova York, McGraw-Hill. Vegeu: M. FLORKIN (1972), «From proto-biochemistry to biochemistry», a M. FLORKIN i E. H. STOTZ (ed.), *Comprehensive biochemistry*, part II, vol. 30, Amsterdam i Nova York, Elsevier, p. 291. H. M. LEICESTER (1974), *Development of biochemical concepts from ancient to modern times*, Cambridge, Harvard University Press, p. 210. J. S. FRUTON (1999), *Proteins, enzymes, genes: The interplay of chemistry and biology*, New Haven, Yale University Press, p. 205.

la bioquímica, de despertar del que Florkin ha anomenat «l'edat fosca de la biocol·loidologia».[10]

Alfonso Luis Herrera, la plasmogènia

Alfonso Luis Herrera (1868-1943), nascut a Mèxic DF i de formació farmacèutic, fou un destacat biòleg i impulsor de diverses institucions científiques del seu país, entre les quals cal remarcar la Direcció General d'Estudis Biològics, creada el 1915 i aviat convertida en un important centre de recerca. Es considera l'iniciador de l'estudi de la biologia amb un enfocament darwinista a Mèxic. Encara que publicà diversos llibres de text, és més conegut per ser el fundador de la —per ell anomenada— *plasmogènia,* una ciència que tractava de sintetitzar vida en el laboratori, a partir de materials inorgànics, per arribar a resoldre el problema del seu origen. Aquesta faceta científica d'Herrera, recolzada en un anticlericalisme punyent, no sempre és ben recordada i reconeguda.[11] Òbviament, tot el treball i l'esforç d'Herrera es bastia sobre el convenciment que no hi ha cap discontinuïtat entre matèria inerta i matèria viva. En el que es considera un dels primers llibres mexicans sobre biologia, publicat el 1904, llegim: «s'ha preparat als laboratoris pseudoéssers vivents i estructures pseudoorganitzades, amb reactius que no tenen res de misteriós o diví […]. D'aquesta manera, són ja tan suggeridores les analogies entre la matèria animada i la inanimada que l'esperit es confon […] i es deté vacil·lant, abans de formular la conclusió darrera i definitiva: *que no hi ha un abisme entre els cossos vivents i els cossos cristal·litzats*.»[12]

Herrera publicava els seus incansables treballs sobre plasmogènia en el *Bulletin du Laboratoire de Plasmogenie* que ell mateix editava. Entre les seues obres remarcarem ací les incloses dins de *Cuadernos de Cultura*, opuscles editats a València entre 1930 i 1933, d'inspiració anarquista i destinats a la difusió del coneixement entre les classes més populars. Un d'aquests és una breu monografia sobre la plasmogènia[13] i un altre, sobre l'evolució dels humans.[14] En el llibret publicat a València, Herrera defineix clarament el problema de la

10. FLORKIN (1972), cap. 14.

11. Tot i que diversos científics mexicans, entre els quals cal remarcar el catedràtic d'Origen de la Vida de la Universitat Nacional Autònoma de Mèxic (UNAM) Antonio Lazcano i els seus col·laboradors, estan estudiant i recuperant la tasca científica d'Herrera.

12. A. L. HERRERA (1904). Edició en llengua espanyola: A. L. HERRERA (1992), *Nociones de biología*, 2a ed., Mèxic, Imprenta de la Secretaría de Fomento, p. 244, edició facsímil de la Universidad de Puebla.

13. A. L. HERRERA (1932), «La plasmogenia: nueva ciencia del origen de la vida», *Cuadernos de Cultura* (València), núm. 69. Accessible en línia a: <http://www.valencia.edu/~orilife/textos/Plasmogenia.pdf>.

14. A. L. HERRERA (1933), «El híbrido del hombre y del mono», *Cuadernos de Cultura* (València), núm. 82.

plasmogènia «a la vegada morfològic, o d'imitació de formes; químic, o de reproducció de la composició elemental, i físic, o de reproducció de les condicions físiques en què es produeix la vida […], molt especialment amb les que se suposa que hi havia en les primeres edats de la Terra».[15]

Stéphane Leduc, la biologia sintètica

Stéphane Leduc (1853-1922) fou professor de biofísica de la Facultat de Medicina de Nantes i es considera el principal impulsor de la biologia sintètica a Europa. Malgrat la popularitat dels seus treballs sobre creixements osmòtics en la seua època i el fet que fóra un autor de referència per a D'Arcy Thompson, ens queden poques petjades de la seua activitat científica. Com Herrera, Leduc és un proscrit de la història oficial de la biologia. Per absurds que ens puguen semblar els seus esforços de sintetitzar vida, no deixen de ser, com ha reconegut Keller, «il·luminadors d'un episodi en la història de l'explicació biològica, les ambicions que aquests esforços representaven i l'interès que evocaren».[16]

Leduc pensava, com Loeb i Herrera, que hi havia una continuïtat entre el món inanimat i els éssers vius i que la comprensió dels mecanismes biològics s'assoliria a través de la seua síntesi. Això ho expressa molt clarament en els seus dos llibres publicats en francès pertanyents a la sèrie «Études de Biophysique» i de la qual es va traduir a l'anglès la primera part.[17] La seua proposta fonamental és que la pressió osmòtica era l'única força física requerida per a generar tot de formes orgàniques espectaculars. El programa de la biologia sintètica comprenia des de la síntesi de les molècules orgàniques, ja plenament consolidada a través de la química orgànica del segle XIX, passant per la síntesi de cèl·lules i teixits, fins a formes més complexes. Però Leduc es qüestiona per què la síntesi orgànica està tan establerta i admesa en general i la resta d'etapes no sols no rep una atenció adient sinó que sol tractar-se amb displicència. «En què és menys admissible buscar com fer una cèl·lula que buscar com fer una molècula?»,[18] es pregunta Leduc.

Cal remarcar que aquesta manca d'atenció o rebuig cap a la biologia sintètica que lamenta Leduc es donava sobretot des del món acadèmic, ja que els seus treballs foren tremendament populars. L'espectacularitat dels creixements osmòtics, també anomenats *jardins quí-*

15. HERRERA (1932), p. 14.

16. KELLER (2002), p. 23.

17. S. LEDUC (1910), *Études de biophysique. I. Théorie physico-chimique de la vie et générations spontanées*, París, A. Poinat, traduït a l'anglès per W. D. BUTCHER (1911), *The mechanism of life,* Londres, Rebman. S. LEDUC (1912), *Études de biophysique. II. La biologie synthétique*, París, A. Poinat.

18. LEDUC (1912), p. 14.

mics, arribà a la sala d'estar de moltes llars com un entreteniment familiar. El mateix Leduc afirmava que «és un espectacle meravellós veure un fragment informe de sal de calci fer-se una petxina, una madrèpora o un fong, i això com a resultat d'una força fisicoquímica simple».[19] L'expectació i les reaccions generades pels seguidors d'aquests exercicis químics han quedat immortalitzades en la novel·la de Thomas Mann *El doctor Faustus*, en què el narrador ens descriu l'atmosfera al voltant de la contemplació de les formes que resultaven dels experiments de Jonathan, el pare del músic Adrian Leverkühn: «I, malgrat tot, són mortes, deia Jonathan, gairebé amb llàgrimes als ulls, mentre Adrian era sacsejat per un riure convulsiu que […] amb prou feines podia contenir. Per la meva part em guardaré prou de dir si aquell espectacle era digne de riure o de plorar.»[20]

La veritat és que les nombrosíssimes il·lustracions de les obres de Leduc amb els resultats dels seus experiments (com són ara formes vegetals o fúngiques, cèl·lules en divisió) són d'una bellesa extraordinària. I és comprensible que despertaren un gran interès en el públic per la seua increïble similitud amb les formes vives. Els treballs de Leduc són un exemple més de com les estructures inorgàniques poden assemblar-se a morfologies i textures biològiques de manera impressionant. Però tot i que els processos que hi ha al darrere de la generació d'aquestes estructures i de la vida sabem que són del tot diferents, el problema clàssic de l'estudi dels orígens de les estructures naturals mitjançant llurs trets morfològics actualment manté tot el seu vigor. La biogenicitat d'estructures identificades al registre geològic més antic (microfòssils i estromatòlits) o d'aquelles formes microscòpiques trobades al meteorit marcià ALH84001, que alguns identifiquen com a microfòssils, són dos exemples recents de qüestions de remarcable importància científica: la datació de l'origen de la vida terrestre o la detecció de vida extraterrestre.[21]

El ressò dels treballs de Leduc va precedir fins i tot la publicació dels seus llibres. El 1902 la revista *The Academy and Literature* es referia a una comunicació de Leduc en un congrés de física en el qual explicava els seus treballs de síntesi de cèl·lules a partir de materials químics diversos. El comentari vincula amb elogis aquests esforços amb les especulacions sobre l'origen de la vida que, en cas de confirmar-se, farien que «l'*homunculus* de Paracels, per bé que potser mai no se'ns aparega en forma visible, no fos després de tot un somni impossible».[22] Segons ha mostrat Keller, els treballs de Leduc foren àmpliament divulgats en la

19. LEDUC (1911), p. 146.

20. T. MANN (1948). Edició en llengua catalana: T. MANN (1992), *El doctor Faustus. La vida del compositor alemany Adrian Leverkühn contada per un amic*, Barcelona, Edicions 62, p. 30, traducció al català de Joan Fontcuberta i Gel.

21. En aquest sentit, són molt eloqüents els treballs del geòleg granadí Juan Manuel García Ruiz. Vegeu, per exemple: J. M. GARCÍA RUIZ, A. CARNERUP, A. G. CHRISTY, N. J. WELHAM i S. T. HYDE (2002), «Morphology: An ambigous indicator of biogenicity», *Astrobiology*, vol. 2, p. 353-369.

22. F. LEGGE (1902), «Science: The origin of life», *The Academy and Literature*, (19 abril), p. 418-419.

premsa científica, sobretot d'Anglaterra i els Estats Units, entre 1905 i 1913.[23] Òbviament, les reaccions foren ben diverses: d'entusiasme científic, de riures o de plors…

Nosaltres hem començat a recollir i estudiar les respostes que la biologia sintètica i les obres d'autors com Loeb, Herrera i Leduc despertaven en científics de l'àmbit hispànic. Per la seua rellevància em referiré ací breument als jesuïtes Eduard Vitòria i Jaume Pujiula i als catedràtics Antonio de Gregorio Rocasolano i José Rodríguez Carracido.[24]

Eduard Vitòria, un químic vitalista

L'alcoià Eduard Vitòria i Miralles (1864-1958) estudià la llicenciatura de ciències (secció fisicoquímica) a la Universitat de València i es doctorà en química a la Universitat Catòlica de Lovaina. Ingressà a la Companyia de Jesús el 1887 i va fundar el Laboratori Químic de l'Ebre, embrió del que després esdevindria l'Institut Químic de Sarrià. Des de 1918 fou membre numerari de la Reial Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona, institució de la qual arribaria a ser president en dues ocasions. Publicà vertaders *best sellers*, com el *Manual de química moderna* (tretze edicions de 1910 a 1944, més de noranta-cinc mil exemplars venuts). Gran divulgador de la química, va fundar el 1921 la revista *Afinidad*. Entre les seues nombroses obres citarem ací el llibre *La catálisis química: sus teorías y aplicaciones en el laboratorio y en la industria* (1912), en el qual dedica el capítol final a revisar les idees en vigor sobre la catàlisi biològica.[25] És en aquest text on fa explícita la seua opinió vitalista sobre l'activitat biològica i el seu rebuig més palmari de qualsevol intent de traspassar la frontera entre matèria inerta i matèria viva. Molt en particular, el pare Vitòria ataca els treballs de Leduc, Burke i Bastian i redueix la referència a Herrera a una nota a peu de pàgina, subsidiària de la crítica a Leduc: «Recorden els lectors el fracàs de Leduc, amb motiu de les seues preteses plantes artificials; així com la ridícula creació dels radiobios amb els quals Burke volgué sorprendre el món; el mateix que els imaginats microbis sintetitzats per Bastian. Total: precipitats col·loïdals de naturalesa mineral i privats de tot símptoma de vida.»[26]

23. KELLER (2002), p. 29-35.

24. Vull reconèixer explícitament el suport amical i les indicacions valuoses que he rebut de l'historiador de la ciència Jesús Ignasi Català i Gorgues durant aquesta fase de la recerca. Una part d'aquest treball s'exposà al congrés de la Societat Internacional per a l'Estudi de l'Origen de la Vida (ISSOL), celebrat a Oaxaca, Mèxic, en juliol de 2002. J. I. CATALÀ i J. PERETÓ (2002), «Early Spanish scientific writings on the origin of life», *Origins Life Evol. Biosph.*, vol. 32, p. 516.

25. E. VITÒRIA (1912), *La catálisis química: sus teorías y aplicaciones en el laboratorio y en la industria*, Barcelona, Tip. Cat. Casals, cap. 37: «Fermentación y catálisis».

26. VITÒRIA (1912), p. 696.

Aprofita Vitòria per a carregar amb força contra les aproximacions fisicoquímiques al coneixement del funcionament de la matèria viva perquè «no són pocs els que creuen que han trobat la clau de tots els misteris de la vida en l'estat col·loïdal», però si sabem molt de les propietats i el comportament dels col·loides, «ja tenim amb això explicat el misteri de la vida? Vana il·lusió.»[27] Perquè per molt que separem els components de la cèl·lula, conegam tots i cadascun dels elements de construcció i els tornem a reunir sense faltar-ne cap, «quin biòleg seria capaç de donar la vida a aquest amuntegament de col·loides orgànics? […] aquest munt exànime de partícules líquides, sòlides i col·loides, quedarà sempre com a tal, perquè li falta el seu arquitecte íntim, aquell germen immanent i substancial, director perspicaç i ordinador destre de materials i energies fisicoquímiques, que anomenem "principi de la vida"».[28]

Jaume Pujiula, els dos extrems de la cadena

Jaume Pujiula i Dilmé (1869-1958), natural de Besalú, s'interessà per les ciències naturals durant la seua estada al Col·legi de Sant Josep de València (1893-1901) de la mà del pare Antoni Vicent i Dolz. Ja havia adquirit prèviament coneixements científics en la seua estada a Alemanya. El 1906, després d'ordenar-se sacerdot, marxarà de nou a Alemanya i Àustria a ampliar estudis i prendrà contacte amb científics eminents de l'època. Allà és on començarà la seua tasca rellevant com a embriòleg. Es va doctorar en biologia per la Universitat de Berlín. En tornar a Catalunya fundà el Laboratori Biològic de l'Ebre a Roquetes el 1908, en paral·lel amb la tasca del pare Vitòria. Fou un eloqüent conferenciant i un bon professor de biologia. Si hi ha una característica remarcable de la trajectòria de Pujiula és la d'autor de llibres, a banda de l'extensa relació de treballs de recerca original en el camp de la biologia cel·lular. Durant anys, els textos de Pujiula sobre citologia descriptiva o manuals de laboratori, embriologia o biologia general foren una referència notable, per la claredat expositiva, els esquemes eficaços i l'actualització científica. Fins i tot, va ser autor d'un llibre de text de biologia en llatí, per a l'ensenyament de qüestions fisiològiques i anatòmiques humanes de rellevància moral.[29] Fou president de la Institució Catalana d'Història Natural (1925-1928), membre de l'Acadèmia de Medicina de Barcelona i de la de Ciències Naturals de Madrid.

La professora Mercè Durfort, en referir-se al cicle de conferències que Pujiula va impartir al paranimf de la Universitat de València el 1914[30] convidat per l'Institut Mèdic Valencià,

27. VITÒRIA (1912), p. 697.
28. VITÒRIA (1912), p. 699.
29. J. PUJIULA (1948), *De medicina pastorali recentiores quaestiones quesedem exploratum*, Torí, Marietti.
30. J. PUJIULA (1915), *La vida y su evolución filogenética*, Barcelona, Tipografía Católica.

ha remarcat l'antidarwinisme de l'autor.[31] Pujiula acceptava l'evolució de les espècies animals i vegetals, però rebutjava de manera categòrica tant l'origen natural de la vida com l'emergència de la consciència humana al marge d'una intervenció sobrenatural. Tot això ja ho havia fet ben palès cinc anys abans de les conferències de València en una breu monografia sobre l'evolució.[32]

En quin sentit el Pujiula evolucionista era antidarwinista? És clar que Darwin no feia les *dues excepcions* que introduïa el pare Pujiula obligat pels prejudicis ideològics, per bé que, a primera vista, Darwin semblava admetre la intervenció divina en l'origen de la vida. És cert que sobre aquest tema no va parlar mai en públic i que a partir de la segona edició del famós llibre sobre l'origen de les espècies introduí la paraula *Creador* al darrer paràgraf quan proclama que «hi ha grandesa en aquesta concepció que la vida, amb els seus poders diversos, fou insuflada originàriament [pel Creador] en unes poques formes o en una de sola […]».[33] Per aquest motiu alguns dels més fervents seguidors del naturalista anglès, com Ernst Haeckel, li retreien la inconsistència, fins i tot, la poca sinceritat.[34] Tanmateix, trobem referències molt directes a la qüestió de l'origen natural de la vida a la correspondència privada de Darwin,[35] publicada molts anys després, tot i deixant clar sempre l'opinió que la ciència no era prou madura per a atacar aquest complex problema: «Passarà encara algun temps abans que vejam al "llot, protoplasma, etc.", engendrant un nou animal. Però m'he lamentat molt d'haver-me sotmès a l'opinió pública i haver emprat la paraula del Pentateuc, *creació*, amb la qual només volia dir "sorgit" per algun procés totalment desconegut. És una estupidesa pensar ara en l'origen de la vida; també podríem pensar en l'origen de la matè-

31. M. DURFORT (1995), «Jaume Pujiula i Dilmé, S. I. La morfologia microscòpica», a J. M. CAMARASA i A. ROCA (dir.), *Ciència i tècnica als Països Catalans: una aproximació biogràfica,* vol. 2, Barcelona, Fundació Catalana per a la Recerca, p. 829-858.

32. J. PUJIULA (1910), *Conferencias biológicas. Estudios críticos sobre la teoría de la evolución*, Barcelona, Tipografía Católica. En la segona conferència («Refutación del sistema y de la evolución monista», p. 32-50), Pujiula argumenta extensament contra les idees evolucionistes de Haeckel i ridiculitza els treballs de Leduc.

33. C. DARWIN (1859), *On the origin of species*, Londres, John Murray. La versió catalana disponible és, a partir d'aquesta primera edició, la traducció de S. Albertí i C. Albertí (1982), *L'origen de les espècies*, Barcelona, Edicions 62 i Diputació de Barcelona, col·l. «Clàssics del Pensament Modern», núm. 1, edició a cura de J. Senent-Josa i M. Vallmitjana. Cal comparar el darrer paràgraf, p. 412, amb qualsevol de les edicions successives, per exemple, la versió espanyola de la sisena edició (1877) d'A. Froufe (1965), Madrid, EDAF, p. 480.

34. Darrer paràgraf de la monografia de *radiolaris* de Haeckel (1862), citat per W. BÖLS-CHE (1909), *Haeckel: His life and work,* Londres, Watts, p. 57.

35. Vegeu, per exemple, la carta de Darwin al botànic Joseph Hooker datada l'1 de febrer de 1871. N'hi ha el facsímil i la transcripció a M. CALVIN (1969), *Chemical evolution: Molecular evolution towards the origin of living systems on the Earth and elsewhere*, Nova York, Oxford University Press, p. 4-6.

ria.»[36] D'altra banda, Darwin dedicà a l'origen natural de l'espècie humana un esplèndid llibre publicat el 1871.[37]

El fet que Pujiula rebutgés un origen natural de la vida el recolzava, com era habitual en l'època, en la contundent demostració experimental de Pasteur i de John Tyndall de la impossibilitat de la generació espontània. Per al pare Pujiula, Pasteur i les seues «clàssiques experimentacions de brous i aire esterilitzats» eren un do de la Providència Divina perquè «aquest Senyor que tot ho regeix [ha fet] que es demostrés amb tota l'evidència de què és capaç la ciència positiva [que] la generació espontània [és] un vertader error científic, confirmant-se una vegada més que la Naturalesa, ben estudiada i entesa, com a obra del Creador, dóna eloqüent testimoni de la seua dependència del Ser Suprem que la va fer».[38] Herrera aprofitarà per a satiritzar aquests excessos assenyalant que «l'Església, idòlatra de Pasteur, geni i fanàtic, malauradament, baveja de ràbia davant la plasmogènia».[39]

Pujiula dedicà una de les conferències de València de manera específica a la síntesi de vida i, en particular, a criticar els experiments de Leduc, d'Herrera i, fins i tot, de Loeb, i a fer un atac inclement a aquests esforços.[40] Conclou Pujiula la conferència proclamant que «amb l'obtenció artificial d'estructures que recorden les orgàniques, podrem potser demostrar que hi ha als organismes vivents fenòmens de composició i descomposició, i que hi entren en joc forces fisicoquímiques; però mai no aconseguirem combinar-les ni dirigir-les de manera que al final resulte, no dic ja un organisme, ni tan sols una cèl·lula, ni una molècula de substància viva».

Herrera tindria molt en compte l'atac de Pujiula. En un tractat sobre plasmogènia publicat a Barcelona el 1925, escriu el científic mexicà en el seu estil típic: «Altre enemic *mortal* (feliçment) de la plasmogènia és Jaume Pujiula, que ens ataca en les pàgines 60 i 61 [del llibre de 1915 *La vida y su evolución filogenética*], encara que ens honora en fer-ho en el mateix libel en què destrossa Haeckel. A Leduc, per descomptat, li diu horrors.»[41]

36. C. DARWIN (1892), *The autobiography of Charles Darwin and selected letters*, editat per F. Darwin. Versió espanyola: C. DARWIN (1997), *Autobiografía y cartas escogidas*, Madrid, Alianza, p. 479. El text citat fou escrit per Darwin el 29 de març de 1863.

37. C. DARWIN (1871). Edició en llengua catalana: C. DARWIN (1984), *L'origen de l'home i sobre la selecció en relació amb el sexe*, Barcelona, Edicions Científiques Catalanes, 2 v., traducció de Josep Egozcue.

38. PUJIULA (1910), p. 41.

39. HERRERA (1932), p. 2.

40. «Segunda conferencia: La vida y las fuerzas físico-químicas», a PUJIULA (1915), p. 49-74. Alguns epígrafs que conté aquest text són: «Síntesis de vida», «Refutación», «Simulacros de vida» i «La partenogénesis artificial».

41. A. L. HERRERA (1925), *Una nueva ciencia: la plasmogenia*, Barcelona, Casa Editorial Maucci, p. 101-102.

En altres obres, el pare Pujiula continuà criticant i refutant amb igual vehemència els intents plasmogenistes. És el cas de l'article «Plasmogenia» a la primera edició de l'*Enciclopedia Espasa* (1921)[42] o la inclusió d'aquesta qüestió vint anys després dins del llibre *Problemas biológicos.*[43] En aquest text Pujiula inclou comentaris d'aquest caire: «si hom vol tenir la humorada de llegir i repetir els experiments dels plasmogenistes, acaba per riure-se'n, tenint-los per necis o farsants, si és que de veritat i amb sinceritat creuen que produeixen vida. Que mescles de sals i substàncies en estat col·loïdal, acompanyades de vegades de reaccions químiques, poden originar estructures i fenòmens, fins i tot cridaners, que ens recorden d'altres que van associats a la matèria viva, o imiten, per bé que de manera remota, formacions organitzades, ho comprenem sense dificultat; el que no comprenem i tenim per una ridiculesa és que els plasmogenistes s'atrevesquen a anomenar *vida* o *fenòmens vitals* a coses semblants.»

Antonio de Gregorio Rocasolano, abans químic que catòlic

Antonio de Gregorio Rocasolano (1873-1941), natural de Saragossa, es va llicenciar en ciències, secció fisicoquímica, per la Universitat de la seua ciutat natal. Es doctorà a Madrid el 1897. El 1902 va aconseguir la càtedra de química general de la Universitat de Barcelona, per bé que el mateix any la va permutar per la de Saragossa, on romangué fins a la jubilació. Gran part de la seua activitat recercadora la va dedicar a la química de col·loides així com a la bioquímica agrícola i mèdica. En el camp dels col·loides va assolir un reconeixement internacional. Fou el fundador i director del Laboratori d'Investigacions Bioquímiques de Saragossa. A la primavera de 1921 va realitzar un cicle de conferències sobre química biològica al paranimf de la Universitat de València que va servir de punt de partida de les activitats del laboratori de bioquímica, creat pel catedràtic de Química de València Luis Bermejo i instal·lat a la primera planta del vell edifici del carrer de la Nau.[44] Rocasolano és

42. Accessible en línia a: <http://www.valencia.edu/~orilife/textos/Enciclopedia.pdf>.

43. J. PUJIULA (1941), *Problemas biológicos*, Barcelona, Librería de la Tip. Cat. Casals. Dins del capítol V («Factores de la vida orgánica y sus consecuencias»), apartat II («Teoría materialista monista»), p. 127-136, Pujiula inclou l'epígraf «Plasmogenia», en el qual reprodueix textualment quasi tota la segona conferència de València.

44. La crònica d'aquest notable episodi de la història de la ciència de la Universitat de València es troba a *Anales de la Universidad de Valencia*, any 1, 1920-1921, p. 205-331. Consta de cinc parts: «Problemas de química biológica», conferència de Bermejo, «El doctor Rocasolano y su laboratorio de investigaciones bioquímicas en la Universidad de Zaragoza. Estudios realizados durante la excursión científica de la Facultad de Ciencias de la Universidad de Valencia a la de Zaragoza durante la primavera de 1921», «Los coloides en biología», resum de les sis conferències impartides per Rocasolano, «Crónica de los actos celebrados

autor, entre d'altres obres, d'un remarcable *Tratado de bioquímica* (Saragossa, Gambón, 1928).

Al primer capítol del seu esplèndid llibre *Estudios químico físicos sobre la materia viva*,[45] Rocasolano fa una detallada descripció del coneixement de l'època sobre les bases materials de la vida, una revisió de les concepcions científiques i filosòfiques anteriors i una exposició del problema de l'origen de la vida i dels intents experimentals d'abordar-lo. Es fa ressò dels treballs de Leduc, Loeb i Herrera, entre d'altres, i en considerar el camp d'estudi de la *biologia sintètica*, compara la metodologia en química orgànica sintètica amb la que hauria de seguir una vertadera biologia científica. Considera de gran interès que els investigadors treballen en la «síntesi de vida, reproduint en medis inerts, formes i fins i tot estructures elementals de la matèria viva […] perquè demostren la decisiva intervenció de les accions fisicoquímiques en la determinació de les formes dels éssers vius, i perquè reprodueixen amb matèria inerta, alguns fenòmens considerats exclusius de la matèria viva».[46] Rocasolano reconeix la denominació *plasmogènia* donada per Herrera a aquests intents. Considera l'autor aragonès que aquests treballs, que han merescut crítiques molt dures per part d'alguns científics, «no s'han de silenciar i mereixen tenir-se en compte […] perquè significa que no és necessària la intervenció de cap altra força a les presents a la matèria inerta, per tal de produir formes d'éssers vius».[47] Matisa, però, Rocasolano que això no equival a convertir matèria inerta en viva en el laboratori, afirmació que serveix, segons ell, tant per a reclamar de manera injustificada l'assoliment d'aquesta fita com per a desfermar les crítiques d'aquells que sostenint idees contràries pretenen «la poc pietosa finalitat de satiritzar la investigació oposada a les seues opinions».[48]

És possible que el fervorós catòlic Rocasolano estigués criticant l'actitud dels jesuïtes Vitòria i Pujiula? No ho sabem del cert, però sí que sabem que el pare Pujiula li va contestar per escrit un grapat d'anys després al seu llibre de 1941 *Problemas biológicos*. Així, Rocasolano exposa sota l'epígraf «La vida de la matèria és un fenomen fisicoquímic»[49] que «deixant fora de les ciències naturals el misteri del pensament, el de la consciència i tots els actes propis de l'ànima humana que Déu crea i a Déu torna, no admetem que estiguen fora de l'estudi de les

---

en Zaragoza y Valencia» i «Establecimiento de tres nuevos laboratorios de química en la Universidad de Valencia».

45. Aquest text fou publicat en el vol. 1 dels *Anales de la Universidad de Zaragoza* (1915) i en forma de llibre per Tipografía de Gregorio Casañal, Saragossa, 1917. El primer capítol del llibre és accessible en línia a: <http://www.valencia.edu/~orilife/ textos/Rocasolano.pdf>.

46. A. de Gregorio Rocasolano (1917), *Estudios químico físicos sobre la materia viva*, Saragossa, Tipografía de Gregorio Casañal, p. 23.

47. Rocasolano (1917), p. 24.

48. Rocasolano (1917), p. 25.

49. Rocasolano (1917), p. 38.

ciències naturals tots els altres fenòmens que són conseqüència de la vida de la matèria, o siga, tots els fenòmens vitals en els quals la matèria es transforma sense cessar». I Pujiula no va passar per alt aquest important detall. Un catòlic conseqüent hauria de deixar fora de l'escrutini científic tant l'origen de la ment com el de la vida inicial i per això Pujiula va criticar la lleugeresa de Rocasolano, que, en matèria d'origen de la vida i funcionament de la cèl·lula, va demostrar ser abans químic que catòlic. El pare Pujiula va retreure precisament a Rocasolano que no adoptàs una posició vitalista. Després de citar literalment la frase anterior de Rocasolano, l'autor de Besalú afegeix: «[la causa material i immediata de molts fenòmens de la matèria viva es poden buscar en la matèria i la seua energia] però entenem que això com a màxim podrà explicar l'aspecte fisicoquímic del protoplasma; no la *teleologia* de la matèria viva i el seu aspecte filosòfic, que és el principal i allò que obliga a admetre en els éssers vius una perfecció superior a la matèria bruta; perfecció a la qual no s'arriba, al nostre judici, per passos insensibles des de la matèria bruta o inerta que diuen».[50]

José Rodríguez Carracido, un bioquímic evolucionista

José Rodríguez Carracido (1856-1928), natural de Santiago de Compostel·la, estudià farmàcia a la Universitat compostel·lana i es doctorà a la de Madrid el 1875. Primer fou catedràtic de química orgànica (1881) i després de química biològica (1898) a la Universitat de Madrid. Va ser autor de diversos llibres de text que assoliren un èxit més que notable i que es poden considerar clàssics, en particular, el seu *Tratado de química orgánica* (1888) i el *Tratado de química biológica* (1903), el primer text d'aquesta matèria en llengua espanyola. En les diverses bibliografies publicades es compten gairebé cent noranta textos, entre llibres, opuscles i articles. Molts dels articles de la seua recerca sobre química de proteïnes es publicaren en francès, cosa que li reportà reconeixement arreu. Arribà a ser rector de la Universitat Central, de Madrid, (des de 1916 fins a 1927), acadèmic de ciències (1887), de medicina (1906) i de la llengua espanyola (1908). En l'àmbit cívic impulsà la creació de l'Associació Espanyola per al Progrés de les Ciències, que va presidir, i de la Junta per a l'Ampliació d'Estudis i Investigacions Científiques. Fou membre honorari de la Societat de Biologia de Barcelona (l'actual Societat Catalana de Biologia) i participà en les seues activitats científiques. La necrològica de Carracido apareguda a la revista *Treballs de la Societat de Biologia* s'acompanya d'una fotografia del bioquímic gallec amb la dedicatòria: «Al Dr. Pi Suñer, mi querido discípulo y hoy eminente maestro».

La sòlida formació química de Carracido i els seus profunds coneixements de la incipient bioquímica de la seua època, en especial en el camp de les proteïnes, li feren apreciar les

50. PUJIULA (1941), p. 135-136.

principals dificultats en abordar un problema com el de la síntesi artificial de vida. Va criticar de manera clara que els intents plasmogenistes ignoraren el que ja se sabia sobre la composició química de la matèria viva: «La producció d'aquestes pseudoformes organitzades l'elevà el professor d'història natural de Mèxic, L. Herrera, a la jerarquia de nova ciència anomenada *plasmogènia*. Induïts, no pel desig de veure realitzada la generació espontània, sinó pel més ambiciós de la *biologia sintètica*, els plasmogenistes prescindeixen de la composició química de la matèria viva, combatent el que anomenen "dogma de la constitució albuminoide", i el substitueixen pel de la sílice col·loïdal».[51] Tanmateix, Carracido no negava la possibilitat, remota potser, de la fabricació de vida. Més aviat volia manifestar la seua convicció que el grau de maduresa de la bioquímica no era suficient per a resoldre amb èxit aquesta important qüestió: «És molt lògic el desenvolupament de l'estudi experimental dels fenòmens vitals i molt útils els seus resultats per a la il·lustració de la morfologia i fisiologia dels organismes; però el propòsit immediat de síntesi biològica, sinó per absurd, per prematur, el conceptue avui tan irrealitzable com el dels alquimistes per a transmutar els elements, sense la tasca química prèvia dels segles posteriors. A l'afany actual de la plasmogènia es pot aplicar la locució que correspon a tots els problemes plantejats sense tenir les dades indispensables per a resoldre'ls, que és: *no enselles el cavall abans d'embridar-lo*».[52]

Inspirat pels èxits de la química orgànica, desenvolupada al llarg del segle XIX, proposava que la bioquímica havia de seguir el mateix camí, pas a pas, anant d'allò més simple al més complex, per arribar finalment, potser, a la vida artificial: «No condemne l'aspiració [de la síntesi de vida] com un afany absolutament irrealitzable, sinó com a prematur en l'estat actual dels nostres coneixements científics, incapaços de la producció sobtada de les formes més rudimentàries de *veritable* matèria viva. [Si] la bioquímica sintètica redueix la matèria viva a les seues més senzilles diferencials i les integra després progressivament i gradualment […] potser en acabar el segle que està començant es veja reproduït el procés de la química orgànica [sintètica] en el camp de la bioquímica. Si a això s'arribés, i no sé si pecaré d'il·lús en creure que s'hi arribarà, encara que limitada la síntesi a l'expressió més rudimentària de matèria viva, ningú no posarà en dubte que els únics fonaments positius de la biologia són els de la bioquímica.»[53]

51. J. R. CARRACIDO (1916), «Plasmogenia», *La Farmacia Española*, núm. 52, p. 817-818. Publicat també a: J. R. CARRACIDO (1924), *Tratado de química biológica*, 3a ed., Madrid, Librería de los Sucesores de Hernando, p. 471.

52. CARRACIDO (1916), p. 818. La locució original usada per Carracido és «poner el carro delante de los bueyes». Agraesc a Maria Conca i Josep Guia el suggeriment que m'han fet d'emprar ací aquesta bella locució d'origen àrab.

53. J. R. CARRACIDO (1917), «Los fundamentos de la bioquímica», *Bol. R. Soc. Esp. Hist. Nat.*, vol. 17, p. 154-166.

2. El lligam entre la síntesi de vida, la seua definició i el seu origen

El desenvolupament de la bioquímica després de la Segona Guerra Mundial ha estat espectacular.[54] L'ús generalitzat dels isòtops radioactius permeté de cartografiar les rutes metabòliques. La combinació de les tècniques d'anàlisi genètica amb els desenvolupaments metodològics d'anàlisi estructural (particularment la cristal·lografia de difracció de raigs X) obrí el món de l'arquitectura de les macromolècules (proteïnes i àcids nucleics) i l'exploració de la relació entre estructura molecular i funció biològica. A partir del model de la doble hèlix del DNA de James D. Watson i Francis C. Crick, que acaba de complir cinquanta anys, i el desxiframent del codi genètic (dècada de 1960), els principis fonamentals de la biologia molecular quedaren establerts. En el període de 1961 a 1978, Peter Mitchell i d'altres traçaren les explicacions bàsiques de com els éssers vius transformen les diferents formes d'energia a escala molecular, incorporant l'estructura cel·lular al reialme de les reaccions bioquímiques. Es pot afirmar que la dècada de 1980, amb l'explosió dels mètodes d'enginyeria genètica, inicia l'època de les aplicacions dels coneixements de la biologia molecular, la marxa accelerada que porta de la comprensió a l'acció.

Aleksandr I. Oparin, la ciència de l'origen de la vida

Si hi ha un autor que serveix de pont intel·lectual durant el desenvolupament de la biologia del segle XX és el bioquímic rus Aleksandr I. Oparin (1894-1980), iniciador de l'estudi científic rigorós de l'origen de la vida. L'historiador John Farley[55] considera que Oparin va resoldre la tensió que es vivia des dels temps de Darwin entre la necessària i coherent acceptació d'un origen natural de la vida, dins del pensament evolucionista, i la incontestable rotunditat dels experiments de Pasteur i Tyndall, que ningú no havia aconseguit enfosquir mínimament. Oparin, des del seu llibret pioner de 1924, fou capaç d'adoptar una postura eclèctica que incorporava les novetats bioquímiques al seu esquema explicatiu. Tot i fer gravitar el seu model de l'origen de la vida al voltant del caràcter primitiu del metabolisme i de l'organització cel·lular, al llarg de la seua obra incorporà els coneixements

54. Per a una exposició d'aquest període històric es pot consultar la monografia de FRUTON (1999) i el llibre: H. F. JUDSON (1979), *The eighth day of Creation. The making of the revolution in biology*, Nova York, Simon and Schuster.

55. J. FARLEY (1977), *The spontaneous generation. Controversy from Descartes to Oparin*, Baltimore, Johns Hopkins University Press. J. FARLEY (1986), «Philosophical and historical aspects of the origin of life», *Treb. Soc. Cat. Biol.*, vol. 39, p. 37-47.

genètics i, fins i tot, inclogué els àcids nucleics entre els ingredients de les seues provatures experimentals[56].

Si bé el seu opuscle de 1924 no es traduí a l'anglès fins al 1967,[57] la seua obra més elaborada publicada en rus el 1936 fou ràpidament coneguda i acceptada mercès a la seva traducció a l'anglès dos anys més tard[58]. Després de rebutjar raonadament opcions com la generació espontània i la panspèrmia, Oparin ofereix en aquest llibre una detallada exposició de l'origen de la vida per evolució química. Incorpora els coneixements astronòmics, geològics i biològics de la seua època per tractar d'imaginar les condicions i els ingredients necessaris per al naixement de les primeres cèl·lules a la Terra primitiva: quelcom semblant a uns simples bacteris anaeròbics fermentadors de la matèria orgànica prebiòtica. L'autor considera legítim, per tal de culminar la recerca experimental sobre l'origen de la vida, fabricar vida al laboratori. Amb una terminologia que delata la immaduresa bioquímica del moment, Oparin proclama que «tenim al davant el problema colossal d'investigar cadascun dels estadis separats del procés evolutiu, tal com els hem exposat ací. Cal aprendre de l'estructura dels sistemes orgànics col·loïdals, dels enzims, de l'organització protoplàsmica, etc. El camí que tenim al davant és dur i llarg, però sens dubte ens porta vers el coneixement definitiu sobre la natura de la vida. La producció o síntesi artificial de coses vivents és una destinació molt remota, però no inabastable, d'aquest camí».[59] El primer llibre d'Oparin conegut a Occident era considerat pel premi Nobel Halrold C. Urey com la contribució més brillant en el camp de l'origen de la vida, tant, que en va recomanar la lectura al seu estudiant de doctorat, Stanley L. Miller, mentre aquest preparava el que seria la primera simulació experimental amb èxit d'un dels postulats d'Oparin: la síntesi abiòtica de compostos orgànics en l'atmosfera primitiva com a pas essencial de l'evolució química cap als sistemes vivents més antics.[60] Malgrat la reac-

56. A. LAZCANO (1995), «A. I. Oparin: apuntes para una biografía intelectual», a F. MORÁN, J. PERETÓ i A. MORENO (ed.), *Orígenes de la vida. En el centenario de Aleksandr I. Oparin*, Madrid, Editorial Complutense, p. 15-39.

57. A. I. OPARIN (1924), *Proiskhodenie Zhizni*, Moscou, Moscovksii Rabotchii. Fou traduït a l'anglès i publicat com a annex a J. D. BERNAL (1967), *The origin of life*, Londres, Readers Union (The Weidenfeld and Nicolson Natural History), editat per R. Carrington. Aquesta versió és accessible en línia a: <http://www.valencia.edu/~orilife/textos/Oparin.pdf>.

58. A. I. OPARIN (1938), *The origin of life*, Nova York, Macmillan.

59. OPARIN (1938), p. 252.

60. S. L. MILLER (1953), «A production of amino acids under possible primitive Earth conditions», *Science*, vol. 117, p. 528. Versió espanyola a: *Mundo Científico*, núm. 247 (juliol-agost 2003), p. 42-45. Vegeu també: J. PERETÓ i A. LAZCANO (2003), «El experimento de Miller y el inicio de la química prebiótica», *Mundo Científico*, núm. 247, p. 44-45. S. L. MILLER (2003), *Recollections of the beginnings of chemical evolution experiments,* Primera Conferència «Peregrín Casanova» de Biodiversitat i Biologia Evolutiva, València, Càtedra Cañada Blanch de Divulgació de la Ciència de la Universitat de València.

ció mediàtica davant l'experiment de Miller, que semblava que era la solució definitiva al problema de l'origen de la vida, no cal perdre de vista que encara hi ha un enorme buit científic entre la més complicada de les mescles de compostos químics i la més senzilla de les cèl·lules vives.

En la seua obra de 1957, *The origin of life on Earth*, àmpliament coneguda ací mitjançant la seua versió espanyola,[61] Oparin proposa que «l'anàlisi detallada dels processos metabòlics ens permetrà finalment arribar a la seua reproducció artificial al laboratori […] mitjançant procediments infinitament més ràpids que els emprats originalment per la Naturalesa».[62] En un llibre publicat quatre anys després, Oparin reflexiona sobre el problema de definir la vida i lliga de manera indissociable aquesta qüestió científica i filosòfica amb la recerca de l'origen de la vida. Malgrat el reconeixement que la síntesi fins i tot de les formes més simples de vida s'ha d'estudiar *encara* com un objectiu *naïf*, atesa la fragmentada visió que tenim dels éssers vius, sosté que «la síntesi de vida ha de començar a partir d'aquells sistemes que es formaren com a punt de partida de la vida a la Terra».[63] O siga, que un programa de recerca sobre l'origen de la vida ha d'incloure, segons Oparin, un intent experimental de simular les etapes més primerenques del procés, com a recolzament sòlid de la seua plausibilitat. Així, el problema de la definició de *vida*, l'estudi del seu origen i l'intent de síntesi artificial de sistemes vivents queden intel·lectualment lligats. Si ens posem d'acord sobre l'essència, molecular i cel·lular, de la matèria viva, ens acostem a l'expressió del que és la vida mínima (quins són els components i processos mínims per a donar suport a l'existència de la més simple de les cèl·lules?) i pot ser que tracem les bases de les estratègies experimentals per reproduir-la al laboratori.

3. Definir la vida, una tasca complicada

Tenim ara un coneixement molecular i cel·lular suficient per a intentar una definició de vida *tal com la coneixem*? Podem tractar d'universalitzar aquesta definició, assajant de distingir entre allò que és necessari i el que és contingent? D'altra banda, estem en condicions de deixar de considerar la qüestió de la síntesi d'un ésser viu com un objectiu científic encara *naïf?* El coneixement biològic és prou madur ara tant per a tractar de definir la vida com per a fabricar-la? Ja hem aconseguit *embridar el cavall*?

Definir la vida no és una tasca fàcil. Són molts els intents i els enfocaments i, encara més, hi ha qui afirma que mai no serà possible fer-ho, si més no, abans de tenir una teoria bio-

61. A. I. Oparin (1970), *Origen de la vida sobre la Tierra*, Madrid, Tecnos.
62. Oparin (1970), p. 365.
63. A. I. Oparin (1961), *Life: Its nature, origins and development*, Nova York, Academic Press, p. 203.

lògica ben fonamentada.[64] És clar que al llarg de la història la paraula *vida* no ha significat el mateix. Però més enllà de fer llistes de propietats, de les quals la més recent, però no la més encertada, es deu a Daniel E. Koshland, Jr.,[65] hem d'intentar de deduir aquells principis generals i universals que emanen de l'estudi actual de la matèria viva i tractar de comprimir-los en una frase. Dient-ho amb aforismes de Jorge Wagensberg: «Què és la vida? La intersecció de tots els éssers vius» i «Comprimir és comprendre».[66] Alguns biòlegs teòrics, com Stuart Kauffman, pensen que per aquesta via podrem arribar a una *biologia general*, més enllà de la biologia terrestre.[67]

Pier Luigi Luisi[68] ha revisat la definició operativa d'*ésser viu* de la NASA («sistema químic automantingut capaç de sofrir evolució darwiniana») tractant de refinar-la, mentre que a la seua tesi doctoral, Kepa Ruiz-Mirazo,[69] a més d'aquesta n'ha revisat críticament la definició autopoètica («un sistema capaç d'un automanteniment com a conseqüència d'una xarxa interna de reaccions que regeneren tots els components del sistema»). Nosaltres hem proposat una definició amb vocació universal: «un ésser viu és qualsevol sistema autònom amb capacitat d'evolució oberta».[70] L'autonomia fa referència als aspectes d'autoconstrucció i relació amb l'entorn, mentre que l'evolució oberta indica la capacitat de produir una varietat il·limitada de sistemes equivalents. Els requeriments materials d'ambdues propietats es relacionen amb la cel·lularitat (és a dir, el confinament de tots els components químics dins d'un recinte espacial separat de l'entorn per una membrana), la capacitat de transduir energia (ús de monedes bioenergètiques per a transformar diverses formes d'energia) i l'existència de dos tipus de polímers (registres genètics i catalitzadors) que permeten tant el flux d'informació com l'establiment de xarxes metabòliques. Són els ingredients químics i físics necessaris i suficients per a acoblar els fluxos de matèria, energia i informació que operen a través dels éssers vius.

64. Per a un panorama de diverses maneres d'abordar el problema vegeu: M. RIZZOTTI (ed.) (1996), *Defining life: The central problem in theoretical biology*, Pàdua, Università di Padova.

65. D. E. KOSHLAND, Jr. (2002), «The seven pillars of life», *Science*, vol. 295, p. 2215-2216.

66. J. WAGENSBERG (2003). Edició en llengua catalana: J. WAGENSBERG, *Si la natura és la resposta, ¿quina era la pregunta? I uns altres cinc-cents pensaments sobre la incertesa*, Barcelona, Tusquets, p. 36 i 72, traducció de Màrius Serra.

67. S. KAUFFMAN (2000), *Investigations*, Nova York, Oxford University Press. Edició en llengua espanyola: S. KAUFFMAN (2003), *Investigaciones*, Barcelona, Tusquets, cap. 1, traducció de L. E. de Juan.

68. P. L. LUISI (1998), «About various definitions of life», *Origins Life Evol. Biosph.*, vol. 28, p. 613-622.

69. K. RUIZ-MIRAZO (2001), *Condiciones físicas para la aparición de sistemas autónomos con capacidades evolutivas abiertas*, Sant Sebastià, Departamento de Lógica y Filosofía de la Ciencia i Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea, tesi doctoral.

70. K. RUIZ-MIRAZO, J. PERETÓ i A. MORENO (2003), «A universal definition of life: autonomy and open-ended evolution», *Origins Life Evol. Biosph.*

La nostra definició, hereva de molts esforços anteriors de definir la vida mínima, ben en particular de l'obra del bioquímic Harold J. Morowitz,[71] assaja de reunir els dos vessants essencials del fenomen biològic: l'individual i l'historicocol·lectiu. Dit d'altra manera: l'ésser viu és una porció de matèria amb dues biografies. D'una banda, la trajectòria sincrònica, el desenvolupament ontogenètic derivat de la interacció del(s) genoma(es) amb l'entorn, expressat a través de l'organització cel·lular i al llarg de la vida de l'individu. De l'altra, la trajectòria diacrònica, la successió filogenètica que ens uneix a tots els organismes terrestres amb un origen comú, a través d'un lligam que s'estén al llarg dels darrers quasi quatre mil milions d'anys.

El vessant historicocol·lectiu, és a dir, que els organismes vius són el resultat d'un procés evolutiu i que es manifesten per mitjà de fenòmens peculiars, com ara l'adaptació a l'ambient, fa de la vida un fenomen estrany per als físics. En la història recent de la biologia, especialment la molecular, veiem com nombrosos físics de formació deriven la seua activitat recercadora cap a l'àmbit dels éssers vius. Algunes vegades hem vist també que aquests físics no han estat capaços de reconèixer ben bé l'estrany territori que trepitjaven. Com han assenyalat encertadament científics de l'alçada de Linus Pauling o John Maynard Smith, alguns físics no han sabut copsar la naturalesa evolutiva del fenomen biològic, ni tampoc la base química del seu funcionament. L'exemple més paradigmàtic que tenim és el d'Erwin Schrödinger, un dels pares de la mecànica quàntica, que al seu llibre *Què és la vida?*[72] conjectura la necessitat de noves lleis físiques per a fer compatible el comportament dels éssers vius, pel que fa a l'estabilitat de la informació genètica, amb els postulats de la mecànica quàntica. Aquest llibre d'Schrödinger deu ser, dins la bibliografia científica, una de les obres que ha suscitat les reaccions més diverses, fins i tot antagòniques. Alguns historiadors de la ciència, especialment els que tenen una formació en física, admiren Schrödinger amb raó i sostenen que les seues idees «tingueren un influx molt considerable sobre els progressos de la biologia».[73] No obstant això, Schrödinger, a més

71. Morowitz ha argumentat amb solidesa, des d'un vast coneixement biofísic i bioquímic, que el problema de l'origen de la vida és el de l'origen de la cèl·lula i del metabolisme energètic, abans que el de la informació genètica i els seus mecanismes de transmissió. Vegeu per exemple: H. J. MOROWITZ (1992), *Beginnings of cellular life: Metabolism recapitulates biogenesis*, New Haven, Yale University Press. El llibre, tot sencer, és molt recomanable però remarcarem la discussió del capítol 5 («The minimal cell»). Un bon resum de les idees de Morowitz es pot trobar a: F. CAPRA (2002), *The hidden connections*, Nova York, Doubleday. Edició en llengua espanyola: F. CAPRA (2003), *Las conexiones ocultas*, Barcelona, Anagrama, p. 42 i següents, cap. 1, traducció de D. Sempau.

72. E. SCHRÖDINGER (1944), *What is fife? The physical aspect of the living cell*, Cambridge, Cambridge University Press. Edició en llengua catalana: E. SCHRÖDINGER (1984), *Què és la vida? L'aspecte físic de la cèl·lula viva*, Barcelona, Edicions 62 i Diputació de Barcelona, col·l. «Clàssics del Pensament Modern», núm.17, traducció de Núria Roig, edició a cura de J. Senent-Josa i J. Wagensberg.

73. E. P. FISCHER (2003), *La otra cultura. Lo que se debería saber de las ciencias naturales*, Barcelona, Galaxia Gutenberg, p. 233.

d'ignorar els mecanismes químics, com ara l'especificitat del reconeixement molecular i la direccionalitat que imprimeix l'enllaç d'hidrogen coneguts ja a l'època, s'inspirà en models genètics equivocats i va buscar la resposta on no era. En paraules de Pauling, «Schrödinger no féu cap contribució a la nostra comprensió de la vida.»[74] Un fenomen semblant l'estem observant quan actualment alguns físics teòrics (l'exemple més notable dels quals seria Roger Penrose) tracten també de reduir les explicacions del funcionament del cervell humà i de l'emergència de la consciència a fenòmens quàntics, ignorant tot un univers d'interaccions neuroquímiques que són el territori basal del fascinant món de la ment humana.

4. La síntesi de vida ara

Literatura i ciència, una relació fecunda

El coneixement científic més avançat ha estat sovint inspirador fructífer de la literatura. Poques vegades la relació entre ciència i literatura ha estat més fecunda que en l'exercici especulatiu de la possibilitat de fabricar un ésser viu. La mateixa idea dels poders gairebé il·limitats que atorga el coneixement dels secrets més íntims de la natura ha originat figures mitològiques eternes de l'alçada d'Adam i Eva, Prometeu o Faust, amb totes les seues derivacions filosòfiques i morals. En tots els casos, l'acceptació del deler per saber, considerada natural en els humans, va lligada alhora amb la por del desconegut.

Amb tot, si hi ha un personatge de ficció que ens ve a la ment a l'instant quan pensem en la creació de vida és, sens dubte, el doctor Victor Frankenstein, protagonista de la novel·la de Mary W. Shelley.[75] Aquesta obra, que es va guanyar ràpidament el favor del públic i que és àmpliament coneguda a través de versions teatrals i cinematogràfiques més o menys fidels, ha estat objecte d'estudi en els darrers anys per crítics literaris, historiadors i filòsofs. M'interessa remarcar ací un aspecte poc difós d'aquesta narració publicada a principis del segle XIX, potser una de les darreres representants de la novel·la gòtica i originada en una contesa literària entre amics, Lord Byron, Percy B. Shelley i la seua esposa Mary, el doctor Polidori i Claire Clairmont, una nit d'estiu de 1816, en què es tractava que cadascú escri-

74. L. PAULING (1987), «Schrödinger's contribution to chemistry and biology», a C. W. KILMISTER (ed.), *Schrödinger: Centenary celebration of a polymath*, Cambridge, Cambridge University Press, p. 225-233.

75. M. W. SHELLEY (1818). Edició en llengua catalana: M. W. SHELLEY (1983), *Frankenstein o el modern Prometeu*, Barcelona, La Magrana, traducció de Quim Monzó. Edició en llengua espanyola: M. W. SHELLEY (1996), *Frankenstein o el moderno Prometeo*, Madrid, Cátedra, traducció de M. E. Pujals, edició a cura d'Isabel Burdiel. Aquesta edició conté un esplèndid estudi introductori de Burdiel: «"Frankenstein", o la identidad monstruosa», p. 9-113.

gués un «conte de fantasmes». Mary Shelley va ser la primera d'acceptar-ho i començar una narració.[76] Un fet molt significatiu em sembla que és, com assenyala la historiadora Isabel Burdiel, que Mary Shelley «basà la figura de Victor Frankenstein i el seu esforç per crear una nova espècie humana a partir de matèria orgànica morta (mitjançant l'ús de la química i l'electricitat) en la investigació més avançada del segle XIX».[77] En efecte, Frankenstein és un científic amb una sòlida formació que està convençut que no hi ha res de màgic ni sobrenatural en la vida. Malgrat haver devorat en la seua joventut les obres cabdals de l'alquímia, els seus professors universitaris el convenceran que la química i la física ofereixen vies d'explicació més sòlides i plausibles per al funcionament de la vida. Així, el professor de química del jove Frankenstein, el senyor Waldman, li comenta que «els antics professors d'aquesta ciència [l'alquímia] van prometre coses impossibles i no van fer pas res. Els mestres actuals prometen ben poc [però] han aconseguit miracles efectius.» Miracles en sentit figurat, és clar. Perquè segons Waldman els científics del moment «penetren els secrets de la natura i mostren com actua en els llocs més amagats»[78]. A partir del dia que va conèixer Waldman, Frankenstein es va convertir a «les ciències naturals i, en particular, la química, en el sentit més ampli del terme»[79].

L'autora de la novel·la basà la situació anterior en els progressos científics fets per personatges com William Harvey, descobridor de la circulació de la sang, Erasmus Darwin (l'avi de Charles Darwin), un evolucionista precoç que serà citat com a *autoritat* en el mateix pròleg del llibre,[80] Sir Humphry Davy, il·lustre químic anglès, o Luigi Galvani, físic i metge italià estudiós dels efectes de l'electricitat sobre els animals. Després de molt de temps d'estudi i sacrifici, Frankenstein arribarà a «descobrir la causa de la generació i la vida» i a reconèixer la capacitat «d'animar la matèria exànime».[81] Així, doncs, amb fragments de matèria viva ja morta, el doctor Frankenstein serà capaç de reanimar un cos inert. Les conseqüències que això li comportaria són de sobres conegudes.

Cent vuitanta anys després que la jove Shelley publiqués la seua primera novel·la, l'autor holandès Harry Mulisch treia a la llum *El procediment,* una narració amb visibles ressonàn-

76. William Polidori, el metge personal de Byron, fou probablement la font de la informació científica en les llargues tertúlies en què ciència i literatura eren sempre presents. Polidori va publicar el 1819 *The vampyr. A tale,* atribuïda inicialment a Byron. Vegeu BURDIEL (1996), p. 38, nota 42.

77. BURDIEL (1996), p. 60-66.

78. SHELLEY (1983), cap. 2, p. 39.

79. SHELLEY (1983), cap. 3, p. 41.

80. Se sap que el pròleg l'escrigué íntegrament el marit de l'autora, Percy B. Shelley, el qual va fer múltiples correccions i addicions a la novel·la. La primera frase del pròleg diu: «El succés en el qual es fonamenta aquest relat imaginari ha estat considerat pel Doctor [Erasmus] Darwin i altres fisiòlegs alemanys com no del tot impossible.»

81. SHELLEY (1983), cap. 3, p. 43.

cies d'aquella en què exposa les vicissituds de Victor Werker, un científic contemporani que aconsegueix formes vives elementals a partir de matèria mineral.[82] Mulisch es documenta àmpliament amb les obres d'autors com Oparin, Miller, A. Graham Cairns-Smith o Manfred Eigen, que han abordat, des de perspectives científiques ben diverses, el problema de l'origen de la vida. Werker, partint de les idees de Cairns-Smith sobre el possible paper de les argiles en la formació de les entitats vives més primitives, argumenta, en un diàleg imaginari amb la seua filla morta, que el que ell ha aconseguit «*no* és un miracle [sinó que] he eliminat una frontera metafísica en esborrar el límit entre la química i la biologia».[83] Si bé Mulisch ens planteja la paradoxa que Werker siga capaç de fabricar *eobionts* al laboratori però es trobe profundament desolat davant la impotència de no poder evitar la mort de la seua filla, el seu èxit científic és reconegut com una fita cabdal, tot i l'inesperat desenllaç de la novel·la.

Estratègies per a la síntesi de vida

Per a exposar les estratègies principals actuals per a la síntesi de vida al laboratori, seguirem els dos models literaris anteriors. La fabricació de vida es podrà aconseguir: I) a la manera de Victor Frankenstein o de dalt a baix: partint d'éssers —cèl·lules procariòtiques— de per si simples i fent un exercici, teòric i experimental, de major simplificació arribant a la llista de gens mínims per a la vida; II) o a la manera de Victor Werker o de baix cap amunt: partint de conceptes (definicions) específics i fonamentals i implementant-los químicament.

I) La genòmica comparada i els mètodes experimentals de mutagènesi han permès de desenvolupar el concepte de *genoma mínim*. Es tracta, en definitiva, de determinar quants i quins gens constitueixen el repertori mínim per a la vida.

Per a un genoma mínim s'ha inferit un llista teòrica a partir de la comparació informatitzada dels dos primers genomes bacterians seqüenciats: *Haemophilus influenzae* (1,83 Mb o un DNA d'1,83 milions de parelles de bases de llarg) i *Mycoplasma genitalium* (0,58 Mb o un DNA de 580.000 parelles de bases).[84] Els autors de l'estudi proposaren una llista de 256 gens conservats com el repertori més proper al genoma mínim bacterià. Tanmateix, alguns

82. H. MULISCH (1998). Edició en llengua espanyola: H. MULISCH (2001), *El procedimiento*, Barcelona, Tusquets, traducció d'Isabel-Clara Lorda Vidal.

83. MULISCH (2001), p. 136.

84. A. R. MUSHEGIAN; E. V. KOONIN (1996), «A minimal gene set for cellular life derived by comparison of complete bacterial genomes», *Proc. Natl. Acad. Sci. USA*, vol. 93, p. 10268-10273.

d'aquests gens no són essencials per a *Mycoplasma*, com ho mostra un estudi experimental realitzat pel grup de Craig Venter, en el qual es va sotmetre aquest bacteri a una mutagènesi generalitzada usant transposons.[85] En aquest treball s'arriba a un repertori de gens essencials d'uns 350, dels quals un centenar són de funció desconeguda. D'altra banda, la inactivació sistemàtica de gens en el bacteri *Bacillus subtilis* en condicions de bona nutrició ha conduït a la xifra de 192 gens indispensables d'un total de més de 4.000. Anàlisis addicionals i treballs d'altres autors permeten de proposar que un bacteri pot sobreviure amb només 271 gens.[86]

Una altra via d'atac consisteix a comparar de manera sistemàtica els genomes complets de microorganismes que han sofert processos evolutius de reducció dràstica del seu contingut genètic, com és el cas dels bacteris endosimbiòtics d'insectes. De moment, s'han publicat els del gènere *Buchnera*,[87] que habiten dins els pugons, *Wigglesworthia*,[88] que s'associen a les mosques tse-tse i, més recentment, *Blochmannia*,[89] que es troben dins les formigues fuster. El grup de genètica evolutiva de l'Institut Cavanilles de Biodiversitat i Biologia Evolutiva de la Universitat de València, dirigit pel professor Andrés Moya, ha completat una de les seqüències de *Buchnera* i la de *Blochmannia*. De moment, la comparació de cinc genomes d'endosimbionts porta a un repertori comú de 313 gens, dels quals 179 es troben al genoma del paràsit obligat *M. genitalium*. El repte consisteix a elaborar un mapa metabòlic mínim que, en connexió amb l'ambient on habita el microorganisme, siga coherent amb el mode de vida endosimbiòtic.

També s'han inferit llistes deduïdes teòricament. Així, Luisi i els seus col·legues han arribat a la conclusió que una cèl·lula completa (amb DNA i RNA i tota la maquinària per a la seua expressió) necessitaria uns cent cinquanta gens; una amb un ribosoma (la factoria

85. C. A. Hutchinson, S. N. Peterson, S. R. Gill, R. T. Cline, O. White, C. M. Fraser, H. O. Smith i J. C. Venter (1999), «Global transposon mutagenesis and a minimal *Mycoplasma* genome», *Science,* vol. 286, p. 2165-2169.

86. K. Kobayashi *et al.* (2003), «Essential *Bacillus subtilis* genes», *Proc. Natl. Acad. Sci. USA*, vol. 100, p. 4678-4683.

87. R. C. Van Ham, J. Kamerbeek, C. Palacios, C. Rausell, F. Abascal, U. Bastolla, J. M. Fernández, L. Jiménez, M. Postigo, F. J. Silva, J. Tamames, E. Viguera, A. Latorre, A. Valencia, F. Morán i A. Moya (2003), «Reductive genome evolution in *Buchnera aphidicola*», *Proc. Natl. Acad. Sci. USA*, vol. 100, p. 581-586.

88. L. Akman, A. Yamashita, H. Watanabe, K. Oshima, T. Shita, M. Hattori i S. Aksoy (2002), «Genome sequence of the endocellular obligate symbiont of tsetse flies *Wigglesworthia glossinidia*», *Nat. Genet.*, vol. 32, p. 335-336.

89. R. Gil, F. J. Silva, E. Zientz, F. Delmotte, F. González-Candelas, A. Latorre, C. Rausell, J. Kamerbeek, J. Gadau, B. Hölldobler, R. C. H. J. Van Ham, R. Gross i A. Moya (2003), «The genome sequence of *Blochmannia floridanus*: Comparative analysis of reduced genomes», *Proc. Natl. Acad. Sci. USA*, vol. 100, p. 9388-9393.

cel·lular de les proteïnes) simplificat uns cent, i una de reduïda en extrem, només uns quaranta-sis.[90] Tot això basat en una conjectura agosarada: aquestes cèl·lules mínimes viurien en un ambient amb tot de metabòlits disponibles, els quals podrien accedir a l'interior cel·lular sense impediments.

És clar que cada genoma mínim deduït a partir del ventall d'estratègies teòriques o experimentals exposades ací serà diferent en el detall, ja que segons quin siga l'entorn i estil de vida del microorganisme, la llista de gens variarà. Com bé ha assenyalat Morowitz, la consideració dels factors ecològics és imprescindible a l'hora de discutir sobre què és una cèl·lula mínima, així com d'argumentar quins serien els primers passos de la vida a la Terra.[91] Al capdavall, caldrà fer comparacions globals entre els diferents genomes mínims per a treure conclusions sobre quines funcions metabòliques, en l'àmbit de la transformació energètica o la transmissió de la informació genètica, per exemple, resulten irreductibles. És possible que aquest repertori s'assemble al que Kauffman anomena la «mínima complexitat imprescindible» per a ser un ésser viu independent molt simple, com degueren ser les cèl·lules més primitives.[92]

D'altra banda, Venter i el premi Nobel Hamilton O. Smith planegen recollir tota la informació possible per tal de sintetitzar un genoma mínim i després introduir-lo en una cèl·lula sense DNA, però dotada de tots els components necessaris per a expressar aquest genoma sintètic. Aquesta estratègia *à la Frankenstein* pot permetre de corroborar que la llista de gens i les seqüències reguladores requerides per a la seua correcta expressió deduïdes prèviament són necessàries i suficients per a donar suport a la vida cel·lular. L'objectiu final és disposar d'un sistema per a dissenyar organismes nous amb capacitats metabòliques predeterminades i amb aplicacions biotecnològiques potencials.[93] L'anunci d'aquestes intencions ha estat acompanyat de polèmiques, fins i tot, ètiques.[94]

II) Una estratègia de síntesi de vida *de baix cap amunt* ha de partir d'una definició específica de vida i del convenciment que podem convertir-la en un objecte químic al laboratori; un objecte que resulte d'un compromís entre la simplicitat de l'autoorganització i la complexitat que manifesten les propietats essencials d'un organisme vivent, atesa la definició de *vida* que hem decidit adoptar. Així, per als seguidors del concepte d'*autopoesi* (proposat ini-

90. P. L. Luisi, T. Oberholzer i A. Lazcano (2002), «The notion of a DNA minimal cell: a general discourse and some guidelines for an experimental approach», *Helv. Chim. Acta,* vol. 85, p. 1759-1777.

91. Morowitz (1992), cap. 5.

92. Kauffman (2003), p. 58.

93. A. Pohorille i D. Deamer (2002), «Artificial cells: prospects for biotechnology», *Trends Biotechnol.*, vol. 20, p. 123-128.

94. C. Zimmer (2003), «Tinker, tailor: Can Venter stitch together a genome from scratch?», *Science*, vol. 299, p. 1006-1007.

cialment pels científics xilens Francisco Varela, Humberto Maturana i Ricardo Uribe el 1974)[95] per a tenir una entitat viva artificial seria suficient disposar d'un sistema automantingut que genere els seus propis components. En el límit, seria una simple vesícula o bombolla molecular constituïda per molècules lipídiques capaces d'autoorganitzar-se. Per bé que a primera vista es tractaria de sistemes molt senzills, la seua implementació química no està resultant gens trivial. Com a màxim s'han descrit un parell de sistemes químics que consisteixen en una reacció que genera els components de membrana que s'incorporen a la vesícula espontàniament. Una vegada assolida una grandària crítica, les vesícules s'escindeixen protagonitzant el que seria l'expressió més simple d'una reproducció.[96] D'altra banda, a Kauffman li bastaria teixir una xarxa complexa i interconnectada de reaccions químiques autocatalítiques per a veure sorgir la vida, com una propietat emergent general d'aquests sistemes físics. Segons ell, «no falta gaire» per a saber si és fàcil o no generar al laboratori aquests sistemes moleculars autoreproductius.[97] De moment, les provatures no han anat més enllà de les simulacions computacionals i d'uns experiments químics d'una senzillesa extrema. Amb la nostra definició a la mà, estaríem, però, a menys de la meitat del camí de la síntesi de vida.

El descobriment dels ribozims (RNA amb capacitat catalítica) i el desenvolupament dels sistemes experimentals de mutació i selecció de RNA *in vitro* han donat vigor a la idea d'un món de l'RNA (una biosfera primitiva de cèl·lules sense capacitat de síntesi proteica antecessora de l'actual), així com a la possibilitat de sintetitzar un RNA autoreplicatiu, és a dir, que es copie a si mateix a partir de components més simples.[98] D'aquesta important troballa futura en tenim uns resultats experimentals tímids però esperançadors: s'ha aconseguit un ribozim que és capaç de copiar un petit fragment de motlle molecular, d'uns catorze monòmers, a partir dels substrats naturals de la síntesi de l'RNA.[99] Resulta raonable pensar que, en reunir l'estratègia autopoètica basada en el disseny de vesícules automantingudes amb la síntesi d'un ribozim autoreplicatiu, els resultats positius són a prop. Hom podria disposar així d'unes cèl·lules sintètiques simples amb capacitat de créixer i dividir-se, amb el concurs com a mínim d'un ribozim replicador i d'un altre capaç de fabricar els components

95. Revisat a P. L. Luisi (2003), «Autopoiesis: a review and a reappraisal», *Naturwissenschaften*, vol. 90, p. 49-59.

96. P. L. Luisi (2002), «Toward the engineering of minimal living cells», *Anat. Rec.*, vol. 268, p. 208-214.

97. Kauffman (2003), p. 80.

98. K. E. McGuinness i G. F. Joyce (2003), «In search of an RNA replicase ribozyme», *Chem. Biol.*, vol. 10, p. 5-14.

99. W. K. Johnston, P. J. Unrau, M. S. Lawrence, M. E. Glasner i B. P. Bartel (2001), «RNA catalyzed RNA polymerization: accurate and general RNA-templated primer extension», *Science*, vol. 292, p. 1319-1325.

de la vesícula.[100] Per a nosaltres aquest seria un bon model del que podríem anomenar *protovida*.

Pel que fa a la rellevància d'aquests experiments en relació amb l'estudi de l'origen de la vida vull remarcar la meua visió agnòstica: la manera que finalment pugam trobar de fabricar en el laboratori sistemes autopoètics i autoreplicatius no demostrarà que a la Terra primitiva la química *descobriria* aquests processos d'igual manera, amb els mateixos components i mecanismes químics. Serà, això sí, la demostració que l'origen de la vida és un problema essencialment químic, sense cap pas misteriós. La síntesi química de vida és encara un *ignoramus.* L'origen de la vida serà sempre un *ignorabimus.*

Sens dubte, *l'estratègia de Frankenstein* ens indica un camí més immediat i ràpid, per bé que, en rigor, aquesta drecera no representa una vertadera *síntesi* de vida sinó més aviat l'acoblament de components cel·lulars artificials o manipulats que esperem que, en reunir-los, manifestaran les propietats dels sistemes vivents. Aquesta via aproxima la definició de *vida* a la llista mínima de gens per a viure i ignora l'origen de tota la informació epigenètica i estructural necessària per a donar significat al genoma. És una estratègia més tecnològica que científica. Tanmateix, *l'estratègia de Werker,* de fabricació d'un sistema viu *de novo*, tot i ser més fonamental, resulta un objectiu científic més complicat d'assolir, ateses les dificultats experimentals que ens planteja la materialització d'idees i conceptes teòrics amb reactius químics concrets dins d'un tub d'assaig.

El pessimisme que traspua la citació de Mann que obre aquest text es contraposa amb el somni de Hans Castorp que finalment «aquell abisme que s'intentava salvar en la natura externa, l'abisme entre vida i absència de vida, s'havia d'emplenar o franquejar d'alguna manera [amb] grups de molècules que fessin de pont entre ordenació de vida i simple química.»[101] Així ho pensava el bioquímic Carracido fa un segle, quan estudiava la síntesi de vida com un objectiu científic del segle XX. Ara ens adonem que encara estem a les beceroles de la fabricació de vida i ens donem cent anys més de termini. No obstant això, tard o d'hora, com diu Kauffman, descobrirem una «segona vida».[102] Agafant la darrera frase d'un article recent de Luisi i col·laboradors seus, «en qualsevol cas, sembla adient acabar […] amb l'afirmació que l'empresa de construir cèl·lules semisintètiques mínimes serà una perspectiva excitant del segle XXI.»[103]

100. J. W. SZOSTAK, D. P. BARTEL i P. L. LUISI (2001), «Synthesizing life», *Nature*, vol. 409, p. 387-390.
101. MANN (1924), p. 329.
102. KAUFFMAN (2003), p. 38.
103. LUISI *et al.* (2002), p. 1777.

Nosaltres i els italians

Discurs llegit el 27 de setembre de 2004
en la sessió inaugural del curs 2004-2005

JOAN F. MIRA
Membre de la Secció de Filosofia i Ciències Socials

Potser a alguns dels presents els semblarà un excés de gosadia si comence aquesta intervenció amb l'afirmació següent: és molt probable que, al llarg del mil·lenni que acabem de tancar fa pocs anys, i sobretot en la part central d'aquest període de deu segles, cap altre poble, país o nació no haja tingut una relació tan intensa, tan pròxima i tan íntima amb els italians com el poble i nació dels catalans, pensant en els que ho són o ho som per llengua i per història cultural. Vist des d'aquesta banda de la mar, afirmar això és sobretot, o això em sembla, un record a una història que pensem que ens enriqueix i que ens honora. Vist des de l'altra, supose que seria més aviat sorprenent, perquè allà, per vicissituds d'una història diferent, no ens miren de la mateixa manera que nosaltres a ells. Als italians, doncs, els diria que sé molt bé, com segurament saben molts de vostès, que els pobles de Dalmàcia i dels Balcans han tingut en l'Adriàtica una mar comuna amb les costes de la Itàlia de l'est, i en la República de Venècia i els seus territoris i possessions un espai de relació comercial, política i humana compartida al llarg de molts segles: Corfú, Ragusa o Rodes difícilment podrien tenir una història més italiana (tot i que a Rodes aquesta història és, d'alguna manera, compartida amb la presència catalana), i que Venècia mateix o

Ravenna tenen un component grec bizantí substancial. Sé igualment que les regions alpines i de la plana del Po, des de Savoia fins a Trieste i a Ístria, han tingut enllà dels Alps i en l'Europa central un espai de relació privilegiada. Com el tingueren la Toscana, la Llombardia i el Piemont amb els camins de la vall del Roine, amb França i amb els Països Baixos: l'antiga Lotaríngia, el gran camí central de la vella Europa, no és només una fantasia retrospectiva. I tanmateix, els diria també que els lligams d'una gran part d'Itàlia amb les terres catalanes —amb Catalunya, amb València i amb Mallorca— han estat durant molt de temps més forts encara que aquells, més vius i actius, més densos i més continuats. Es tracta d'una relació no només de soldats, eclesiàstics, navegants, mercaders o poetes, sinó de tot això i molta més gent: una presència humana que, sobretot a Nàpols i a Sicília, a Sardenya o a la Roma de la segona meitat del segle XV, arribà a constituir gairebé un sol espai de vida comuna amb les terres de l'altra banda de la mar. Això ha deixat una llarga memòria i, almenys en la part catalana, un sentit de parentiu i de proximitat que no s'ha esborrat encara ni crec que s'esborrarà. Els diria, per tant, als italians, si ens trobàrem reunits ells i nosaltres, que si no som o hem estat habitants de la mateixa casa, sí que hem estat molts segles veïns del mateix carrer o de la mateixa plaça.

En realitat, si contemplem els mapes de la geografia i de la història, el nostre espai comú és gairebé «natural»: en el Mar Nostre, el Mediterrani, hi ha el sud i el nord, l'est i l'oest, i si la Península italiana en forma l'eix central nord-sud, aquest mateix fet delimita un arc o sector nord-occidental que va de Nàpols a Gènova i a Marsella, i de Marsella a Barcelona i a València, en el qual les costes d'una banda i de l'altra es miren cara a cara, amb les illes enmig que encara donen més densitat a aquest espai. Un espai, aquest «arc mediterrani», del qual tan sovint ens agrada parlar en els darrers anys al nostre país, per raons entre econòmiques i polítiques no sempre ben definides, i que no recordem tan sovint en la seua profunda dimensió històrica, cultural i humana. Hauríem de recordar, per exemple, que si l'antiga Via Augusta dels romans no ha deixat mai de ser transitada amunt i avall seguint l'itinerari litoral, són les vies de la mar, de port a port i d'illa en illa, les que han estat durant els segles medievals i moderns el camí per on ens hem trobat més sovint els d'un costat i de l'altre: els camins, posem per cas, per on arribava a València el cereal de Sicília i arribaven a Toscana les llanes valencianes, per on viatjaven a Roma els parents i conciutadans dels Borja, per on catalans i genovesos topaven en batalles repetides i després feien paus igualment repetides. Però abans, certament, hi hagué els camins de la terra.

Començant pel començament, quan una Catalunya encara en procés de constitució com a país —un país de monestirs i de comtats entre el Pirineu i Barcelona—, enceta la seua pròpia relació amb una Europa també en procés de configuració, són aquests camins de la terra els que integren aquell nou país en un extens espai de relacions que passa pel Llenguadoc i la Provença, i d'ací a la Llombardia, a Toscana i a Roma: és el conjunt de terres del naixement i la plenitud de l'art romànic —el romànic meridional, si més no—, en el qual les fór-

mules constructives i estètiques nascudes en bona part a la Itàlia central i del nord arrelaran a Catalunya amb una potència i un caràcter ja gairebé «nacionals». Eren camins transitats per mestres d'obres, monjos, pelegrins, artesans de la pintura i de la pedra, amb una abundància intensa i nova. «L'any tres després del mil succeí que en tot el món, però especialment a Itàlia i a les Gàl·lies, es van començar a construir esglésies... Era com una juguesca entre cadascun dels pobles, a veure qui podia més, i hom creuria que la gent, traient-se els vestits vells, es tornava a vestir pertot arreu amb l'hàbit blanc dels nous temples.» Això escrivia el monjo Rodolfo il Gabro, i certament l'Europa que coneixem comença a prendre forma aleshores. No exactament aquell 1003, ara fa mil anys i un, que és quan va morir el primer papa expert en ciències, Silvestre II, abans Gerbert d'Orlhac, educat en matemàtiques i en astronomia a Barcelona i a Vic, i estudiós a la biblioteca del monestir de Ripoll. No exactament aquell any, doncs, però sí al llarg dels segles XI i XII. Quan la relació entre Catalunya i la Itàlia septentrional degué ser tan intensa que no solament arriben a terres catalanes les columnes i els arcs del romànic llombard, sinó que el terme *llombard* arriba a ser sovint, als documents, sinònim d'obrer o mestre d'obres. Els *maestri comacini* són, a Catalunya, «mestres llombards», i el seu ofici és dit, encara dos segles més tard, «ofici de lambardia». *Llombart*, per cert, és un cognom ben freqüent en les terres de llengua catalana: el nom de Constantí Llombart, per exemple, republicà i figura insigne de la Renaixença literària al País Valencià.

Aquest és el primer punt i el primer moment: el d'unes antigues relacions per rutes continentals, velles ja de mil anys. El segon té com a protagonista Gènova, i les rutes de la mar. Al llarg del segle XII els genovesos intentaren imposar el seu control en el Mediterrani occidental, i això suposava impedir la constitució d'un estat occitanocatalà que hauria arribat fins al Roine, molt més poderós que la República de Gènova. Però l'enfrontament amb els catalans no va impedir la intimitat de les relacions comercials i humanes, amb la intervenció genovesa en la conquesta catalana de Tortosa, on obtingueren una tercera part de la ciutat, amb l'establiment de consolats genovesos a les ciutats portuàries catalanes i de consolats catalans a Ligúria, i amb la presència d'importants colònies de mercaders genovesos a Barcelona, València i Mallorca (on un barri encara en recorda el nom), i de colònies catalanes a Gènova. La lluita per Còrsega i Sardenya enfrontà les dues potències marítimes al llarg de prop de dos segles i, finalment, l'illa més petita quedà en mans dels genovesos, i la més gran en mans dels catalans; els quals no solament hi establiren una administració fiscal, civil i eclesiàstica pròpia sinó que s'hi assentaren com a senyors feudals i com a pobladors urbans, i a la ciutat de l'Alguer com a pobladors únics, amb una continuïtat de llengua fins als nostres dies. De fet, fins al segle XVIII —i a pesar de la pressió castellana dels segles XVI i XVII— el català va ser la llengua majoritària en la documentació pública de l'illa.

La relació dels catalans amb Sicília és més llarga i més intensa encara. Quan, el 1262, a Montpeller, l'infant Pere, fill de Jaume I, es casava amb Constança de Sicília, filla del rei

Manfred, s'iniciava una relació que també havia de durar segles. Després de les batalles de Benevento i Tagliacozzo, que tan vivament evoca Dante en la *Comèdia*, els Hohenstaufen desapareixien de Sicília, i a partir d'aleshores la pugna es plantejarà entre els Anjou de França i els monarques catalans, amb títol de reis d'Aragó. I de passada, aquest és el moment de recordar que els «aragonesos» de la història napolitana i siciliana eren sobretot catalans: el títol reial d'Aragó no ha d'amagar (no hauria d'amagar, però en realitat sí que l'amaga, almenys en la terminologia habitual) el fet que eren majoritàriament catalans —catalans de Catalunya, de Mallorca i de València, catalans de llengua i de nació— els nobles i els soldats, els eclesiàstics, els mercaders, els juristes i els simples ciutadans que acudiren a les terres meridionals italianes en aquells segles d'història compartida. Si més no, perquè les relacions eren sobretot per la mar, i Aragó és un país interior, sense costes ni ports. Per tornar a la conquesta de Sardenya com a exemple, els pobladors catalans hi obtingueren més de setcents beneficis, en terres i en propietats, i els aragonesos setze: aquesta va ser la proporció. En qualsevol cas, després de les Vespres Sicilianes, el 1282, sembla que les preferències del poble de Sicília no eren favorables als francesos, sinó als monarques de Catalunya i Aragó. A Sicília, doncs, es va instal·lar no únicament una dinastia del casal de Barcelona amb la seua cort de nobles i militars, sinó que hi acudiren catalans en nombre suficient com per establir-hi una presència permanent i una densitat de contactes comercials i personals que no havia d'afeblir-se fins ben entrat el segle XVI. I a la meua ciutat si més no, a València, vam menjar pa fet de blat de Sicília durant més de dos-cents anys. És així com a la ciutat de Palerm, o a Catània o a Messina, encara són visibles els casals i els escuts dels nostres compatriotes d'aquells segles. I com els Lauria (Llúria o Lloria) o els Procida (Pròixida) procedents del regne de Nàpols van ser entre nosaltres fundadors de notables llinatges nobiliaris al Principat de Catalunya i al Regne de València.

Perquè d'una manera semblant a Sicília, o més intensa encara, la conquesta catalanoaragonesa del regne de Nàpols a principis del segle XV va significar la incorporació de noves terres i noves gents d'Itàlia a aquell espai comú de relacions. I també va significar, entre altres coses, l'establiment, a la cort d'Alfons el Magnànim, d'un centre humanístic i artístic decisiu i potent per a la cultura renaixentista de la Itàlia meridional. I aquest és el tercer moment que volia remarcar: el temps de Nàpols. Perquè, al llarg del segle XV sobretot, van ser milers els catalans que, des dels ports de Barcelona, de Tortosa, de València i de Mallorca, van viatjar a terres napolitanes o sicilianes, hi van viure com a soldats, mercaders, juristes, eclesiàstics o administradors, i fins i tot s'hi van instal·lar per a tota la vida. Entre ells, els oficials i els membres d'una cort reial tan esplèndida com la ciutat de Nàpols feia temps que no coneixia. Allà, com a Palerm, van viure i van servir el seu rei cavallers catalans com Andreu Febrer, primer traductor en vers de la *Divina Comèdia* a cap llengua, o arquitectes com Guillem Sagrera, que vingué de Mallorca a dirigir les obres del Castelnuovo napolità. I allà van coincidir els uns i els altres —militars, mercaders, juristes o eclesiàstics— amb erudits,

artistes i humanistes italians cridats i pagats pel rei Magnànim, com Antonio Beccadelli, *il Panormita*; com el gran Lorenzo Valla, protegit del monarca i amic del cardenal Alfons de Borja; com el genovès Bartolomeo Facio; com Giovanni Pontano, potser el més elegant prosista llatí del seu temps; o com Gianozzo Manetti, un dels primers traductors dels clàssics grecs. Aquesta cort, on el llatí i l'italià, el català i el castellà es repartien i compartien l'escriptura i la lectura, l'oratòria i l'administració, potser no tenia equivalent en cap altra part d'Itàlia, si més no quant a l'esplendor externa i a l'efervescència literària. I si el rei Alfons no fou capaç d'atraure a Nàpols els grans pintors i escultors del moment, sí que va fundar a la capital del regne una esplèndida biblioteca humanista, amb enormes despeses, i va patrocinar l'activitat musical, la dansa, el teatre, l'arquitectura civil i les arts decoratives: Pisanello era l'orfebre del rei Alfons, i cent mil peces de ceràmica valenciana embellien els seus palaus napolitans. És amb Alfons el Magnànim, un rei de família castellana que arriba a Itàlia rodejat de catalans, quan Nàpols pren volada com a centre humanista i com a gran capital de la cultura. I és llavors, en la primera meitat del segle XV, quan es consolida aquell gran espai del Mediterrani nord-occidental com una mar, unes illes i unes terres que, almenys durant un segle llarg, bé podem definir com a catalanoitalianes, abans que el component català siga substituït en gran part pel castellà durant els segles XVI i XVII.

Hem passat de Llombardia a Gènova, i de Gènova a Sardenya i a Sicília, i de Sicília a Nàpols. I ara, per a l'etapa següent, hem de pujar de Nàpols a Roma. Perquè quan, el 1455, el cardenal valencià Alfons de Borja, antic canceller del Magnànim al regne napolità, era elegit papa amb el nom de Calixt III, començava aquell mig segle de presència i protagonisme d'aquella família de valencians de Xàtiva, que ha deixat una marca inesborrable en la història de l'Església, en les vicissituds de la Itàlia renaixentista, i en l'imaginari popular de mig Europa. No ens interessa ací entrar en la llegenda borgiana, encara que són la llegenda i l'escàndol, no els fets de la història (més moderats i més modestos), els que han situat el nom dels Borja en aquella llista de referents emblemàtics de la història europea: com a referent negatiu en gran mesura injust, però aquest no és ara el nostre problema. Allò que ens importa recordar ací és que aquell mig segle dels Borja romans, i especialment els anys del pontificat d'Alexandre VI, representen potser el moment culminant, el més intens i més actiu, de la presència dels catalans a Itàlia. Que en aquest cas concret es tracta sobretot —però no únicament, ni de bon tros— de la presència dels valencians a Roma. Si em permeten la ironia, els puc assegurar que una abundància tan gran de forasters al voltant d'un pontífex no s'ha tornat a produir mai a Roma fins a l'actual papa Joan Pau II, feliçment regnant i rodejat de polonesos. Entre altres coses, perquè després dels dos papes Borja (i fora de l'efímer i insignificant Adrià VI, un holandès imposat per Carles V), no havia estat elegit cap altre papa no italià. I els puc assegurar també que els polonesos del papa Wojtyla no són, ni de lluny, tan nombrosos ni tan poderosos ni tan omnipresents com eren cinc-cents anys abans els catalans dels papes Borja.

No estic parlant de nombres simbòlics: el pontificat de Calixt III va ser molt breu, menys de quatre anys, però suficient per trobar en la documentació de l'època més de tres-cents noms de catalans (catalans de Catalunya, de València i de Mallorca, i uns pocs aragonesos) presents a Roma amb algun càrrec, ofici, benefici o col·locació. Tres-cents noms coneguts, sense comptar la gent anònima, són molts noms per a una cúria apostòlica i per a una ciutat que llavors no tenien, ni remotament, les dimensions que han tingut després. Parlant de cúria apostòlica, cal recordar que el cardenal Roderic de Borja, nebot de Calixt III, va ser trenta-cinc anys vicecanceller d'aquesta cúria, és a dir, cap de les oficines centrals de l'Església, abans de ser ell mateix papa del 1492 al 1503 amb el nom d'Alexandre VI. El cardenal Borja va ser el gran organitzador de l'administració vaticana, i —ja que ací hauríem de parlar sobretot de literatura o almenys de lletres— cal recordar que al seu voltant van circular per Roma centenars de *scriptores* i d'*abbreviatores*, bons coneixedors del llatí clàssic, i entre ells molts humanistes de primera magnitud. Catalans com Jeroni Pou, però també alemanys com Lorenz Beheim, grecs com Ludovico Podocatharos, però sobretot italians com Paolo Pompilio. Més endavant, quan el cardenal Borja era ja papa Alexandre VI, el seu cercle d'oficials i familiars (algun dels quals va arribar al cardenalat), incloïa humanistes destacats com Adriano Castellesi, Tommaso Inghirami o Raffaello Maffei. Un metge valencià, Gaspar Torrella (que, d'altra banda, va ser el primer estudiós del *morbus gallicus*), va ser director de la Biblioteca Apostòlica; i un professor italià de retòrica, Pomponio Leto, dirigia una Accademia Romana que, a pesar del seu to absolutament neopagà, va ser sempre protegida pel segon papa valencià. I ja que parlem de professors i d'acadèmies, voldria recordar que Alexandre VI va ser el refundador de La Sapienza (del seu temps és el nou edifici per als cursos, i la fixació d'un finançament regular), i alhora el papa que aprovà la conversió en universitat de l'Estudi General de València.

Si vostès volen comprovar que el temps dels Borja, valencians a Roma, no va ser una anècdota o un episodi fugaç, només haurien de recordar alguns detalls no tan petits. Recordar que al centre dels palaus apostòlics, l'únic conjunt arquitectònic amb nom propi és el que formen la torre Borja, els apartaments Borja i el *cortile* Borja; o alçar la vista sobre la porta del Castel Sant'Angelo i observar el gran escut borgià, o elevar-la cap al sostre de Santa Maria Major i contemplar la infinitat de cassetons daurats amb el bou de la família valenciana. Recordar que, si la via on s'alça actualment la gran sinagoga de Roma porta el nom de Via Catalana, és perquè justament Alexandre VI va acollir a Roma —ell, el papa!— els jueus expulsats dels regnes hispànics pels anomenats Reis Catòlics. O recordar que Lucrècia Borja, en els seus llargs anys com a duquessa de Ferrara, va convocar al seu voltant poetes destacats com el gran Pietro Bembo —amb qui va viure una arriscada història d'amor—, Ercole Strozzi, o Bernardo Accolti, l'*Unico Aretino*; mentre que el seu germà Cèsar tingué relació estreta amb personatges tan significatius com el seu enginyer militar, un cert Leonardo da Vinci, o l'enviat de Florència, un tal Niccolò Machiavelli. No m'estaré d'a-

fegir que, si els plans del papa valencià per al seu fill —la formació d'un principat nou al centre de la Península italiana— s'haguessen arribat a consolidar, la història de la Itàlia renaixentista i moderna hauria pogut ser ben diferent. Ni m'estaré tampoc de recordar que, durant els anys dels dos papes Borja, la llengua catalana va ser present a Roma com segurament mai no ho ha estat cap llengua estrangera: en la cúria i en la cort, en la família papal i en els palaus vaticans, en els cercles de tants cardenals, en els ambients militars, i a tot arreu on eren presents centenars i centenars dels incòmodes *catalani*. No sé si Roma havia conegut mai, ni ha tornat a conèixer, una presència no italiana tan forta i tan intensa com aquesta. Pel que en sé, la meua impressió és que no, tot i que allà, pel que repetidament he constatat, ni ho saben ja ni se'n recorden. I nosaltres tampoc no hem fet gran cosa, en realitat no hem fet res, per renovar, ací o allà, aquell coneixement i aquell record.

Però amb el final dels Borja s'acaba també aquest protagonisme dels catalans en la història italiana. Els intercanvis continuaran en la primera meitat del segle XVI, i en són bona mostra la fastuosa cort napolitana del virrei Ramon de Cardona, o la no menys brillant cort valenciana del duc Ferran de Calàbria, tots dos grans patrons de la música, el teatre i les lletres, i personatges d'alçada quasi reial. Per cert que el duc de Cardona va ser capità general de la Lliga Santa, que lluità en favor del papa Juli II: aquell mateix Giuliano della Rovere que, com a bon fill de la República de Gènova, havia estat enemic mortal de Roderic de Borja (un *marrano catalano*, segons li va dir alguna vegada en públic). No voldria oblidar que un altre Borja valencià, Francesc, duc de Gandia i sant insigne, va ser el tercer general dels jesuïtes i va donar l'impuls decisiu a la fundació del cèlebre Collegio Romano. Però, en qualsevol cas, en endavant seran els castellans els qui ocuparan —molt parcialment— el lloc que abans tenien els catalans a Itàlia, si no en el camp de les denses relacions personals, sí en el terreny militar i polític. Els catalans, privats d'un poder polític propi, quedaran ja, i fins als nostres dies, fora del protagonisme visible de la història d'Europa. Els tres moments, doncs, que em queden per assenyalar, en aquests camins entre una banda i l'altra del Mediterrani occidental, pertanyen ja al camp de les relacions entre la gent de lletres, no al camp dels papes i els cardenals, dels reis i els nobles, dels navegants i els soldats de fortuna.

D'aquests tres moments, el primer és format per uns anys ben interessants de la segona meitat del segle XVIII. El 1767 el rei Carles III d'Espanya (un Borbó que abans havia estat rei de Nàpols, on pareix que va deixar bona memòria del seu govern) decretava l'expulsió dels seus dominis dels membres de la Companyia de Jesús. En els anys següents, un seguit de jesuïtes valencians, instal·lats sobretot a Ferrara, a Màntua i a Bolonya, es van integrar activament en la vida intel·lectual italiana de les últimes dècades del segle, i van produir obres ben remarcables i curioses, algunes en espanyol o en llatí, però moltes en la llengua del país que els acollia. En citaré només alguns, entre els qui van tenir una presència pública notable. En primer lloc Joan Andrés, un admirable enciclopedista de les lletres, que publicà una voluminosa *Dell'origine, progressi e stato attuale d'ogni letteratura*, obra escrita amb uns mètodes, una pers-

pectiva universal i una extensió que no tenien precedents a tot Europa. Després d'haver estat nomenat reformador de la Universitat de Parma per un altre Borbó, Andrés va ocupar molts anys el càrrec de director de la Biblioteca Reial de Nàpols, on tingué una notable influència sobre la nova generació d'erudits napolitans. Si Joan Andrés s'ocupà d'erudició literària, un company seu de pàtria i d'exili, Antoni Eiximeno, va publicar pels mateixos anys l'obra *Dell'origine e delle regole della musica, colla storia del suo progresso, decadenza e rinnovazione*, sembla que no gaire ben acollida pels seus col·legues italians, que es resistien a acceptar l'autoritat d'un estranger en matèria musical. I al costat d'aquestes obres enciclopèdiques, trobaríem els cinc volums de filosofia i de física d'Antoni Ludenya, que va ensenyar a Pàdua i a Cremona, les polèmiques públiques de Tomàs Serrano amb Tiraboschi sobre els poetes hispanollatins, o les curioses obres teatrals de Manuel Lassala i Joan Baptista Colomes, com ara la tragèdia *Caio Marzio Coriolano*, un *Scipione in Cartagine*, o una *Enrichetta*, qualificada de «tragèdia urbana» i estrenada el 1787. Hi podríem afegir més noms, i moltes més obres (com ara les peces dramàtiques de Bernat Garcia, i entre aquestes una *Marcella, ossia la innocenza salvata e la calunnia punita*, ben típica del seu temps), però el fet interessant és aquest: un bon nombre de jesuïtes valencians, bona part dels quals no havien tingut cap relleu intel·lectual o literari al seu propi país, van exercir a les regions de la vall del Po, i ben sovint en llengua italiana, una intensa activitat en el camp de les lletres, l'erudició, el teatre, la història i la polèmica il·lustrada. Llàstima que aquell moment tan especial de relació no tingués continuïtat, ni d'un costat ni de l'altre. Llàstima també que els estudis del pare Miquel Batllori en aquesta matèria, com en tantes altres que deriven de la seua condició de «català d'Itàlia», no tinguen la repercussió pública que mereixen.

Prop de cent anys més tard, al llarg de la segona meitat del segle XIX, els escriptors catalans de la Renaixença —un renaixement literari, encara no clarament polític— tindran un coneixement directe de l'activitat dels poetes italians del temps del *Risorgimento*, i cap a finals del segle comencen a publicar-se a Catalunya i a Mallorca un seguit d'autors de primer ordre, com Manzoni o Leopardi, iniciant així una continuïtat en l'arribada de la poesia italiana que ja no havia de trencar-se fins a la Guerra Civil espanyola, tal com ha posat de manifest la professora Gabriella Gavagnin en un llibre molt recent, *De Leopardi a Ungaretti: Un segle de poesia italiana*. El 1889 Joan Lluís Estelrich, un italianista mallorquí, va publicar en espanyol una *Antología de poetas líricos italianos*, però la primera traducció de Leopardi al català és d'alguns anys abans. La lírica leopardiana va tenir una influència molt considerable entre els poetes catalans de finals de segle, en primer lloc entre els mallorquins (com Maria Antònia Salvà, també traductora de Pascoli), i es va difondre en publicacions d'extensa difusió i en traduccions repetides de Forteza, Carner, Garcés o López-Picó. També tingueren alguna difusió poemes de Manzoni, com l'oda civil a la mort de Napoleó, o els *Inni sacri*, però més important va ser la influència de Carducci, tant entre els classicistes de l'escola mallorquina com entre els modernistes que a Barcelona editaven la revista *El Poble*

Català i que admiraven sobretot el Carducci èpic, civil i combatiu (G. Gavagnin). Els modernistes també van començar a llegir i a emular Gabriele d'Annunzio, que els atreia com a exponent d'una revolució estètica violenta, decadent i vitalista, derivada dels simbolismes europeus. El fet és que pocs anys després d'aparèixer el recull *Poema paradisiaco*, la revista *Catalònia* en publicava traduïts alguns poemes, i les traduccions dannunzianes van continuar fins ben entrats els anys vint. Més importància encara van tenir les traduccions de Pascoli, començant per l'esmentada Maria Antònia Salvà, i continuant amb versions de Garcés i de López-Picó. Les traduccions de poetes italians van arribar fins i tot a les obres en dialecte napolità de Salvatore di Giacomo, o a la poesia popular del romà Trilussa, però segurament van tenir el moment més intens durant els anys vint i trenta del segle XX. El grup renovador de *La Revista*, i sobretot Tomàs Garcés, va introduir a Catalunya els nous poetes italians ja a partir dels anys 1920-1921, amb traduccions de l'antologia *Poeti d'oggi,* publicada a Florència per Papini i Pancrazi, i sobretot amb les primeres versions de Giuseppe Ungaretti i d'Umberto Saba. Amb Saba, Tomàs Garcés mantingué una llarga amistat epistolar, i Ungaretti visità Barcelona el 1933, per pronunciar dues dissertacions sobre poesia. Els contactes, doncs, eren intensos i fecunds, però la Guerra Civil espanyola i la II Guerra Mundial havien de tallar una altra vegada els camins entre una vora i altra de la mar.

He parlat únicament de poetes, però cal dir que pels mateixos anys es traduïen igualment els novel·listes, que arribaven a Barcelona les companyies teatrals italianes (com les Teresa Mariani o Dora Baldanello, que actuaven, evidentment, en italià), i que autors dramàtics tan importants com Narcís Oller van traduir al català tant els clàssics —Goldoni— com els contemporanis —Rovetta i Giacosa—, amb un èxit considerable.

I acabarem recordant tres noms, Alfredo Giannini, Giuseppe Ravegnani i Cesare Giardini (dec també aquesta informació a una comunicació inèdita de Gabriela Gavagnin), gràcies als quals la comunicació entre literatura italiana i literatura catalana, en aquelles dècades primeres del segle XX, no anà només en una direcció. Giannini, nascut a Pisa i instal·lat a Nàpols, va descobrir els grans autors catalans del seu temps —poetes ja consagrats com Verdaguer, o novel·listes que començaven com Víctor Català—, va traduir la novel·la *Solitud* (*Solitudine*, Nàpols, 1918), i va aconseguir que Benedetto Croce li encarregués un lectorat de castellà i català el 1920. Va ser també traductor de Josep M. de Sagarra (*La zia Paulina*, 1925) i de Pere Coromines (*La vita austera,* 1925), i acompanyà les seues traduccions amb estudis sobre els autors respectius i amb introduccions a la literatura catalana. Giuseppe Ravegnani va introduir la poesia catalana contemporània en edicions i revistes tan importants com *Il Convegno* o *Lo Spettatore Italiano*, amb nombroses traduccions i amb articles de síntesi (*La nuova poesia catalana,* 1924), i va publicar el 1926 a Milà una *Antologia di novelle catalane.* Quant a Cesare Giardini, col·laborador de revistes importants com *I Libri del Giorno* o *La Fiera Letteraria* —on mantingué un espai regular dedicat a la literatura catalana—, va fer una molt notable tasca de traductor (i no només de textos literaris,

sinó també polítics com *La nacionalitat catalana*, de Prat de la Riba), i publicà el 1926 una extensa *Antologia di poeti catalani contemporanei*, a les edicions Baretti, de Torí.

Hem començat, fa nou-cents o mil anys, amb els mestres llombards que construïen belles esglésies a les valls de Pirineu, i acabem amb poetes catalans editats a Torí. Era una manera de començar i una manera d'acabar, com podíem haver-ne triat unes altres. Hem començat parlant de pedrapiquers i hem acabat amb traduccions, edicions i llibres, com és propi d'aquesta docta i acadèmica casa i d'aquesta ocasió que ens congrega. Però entremig hem recordat també els camins dels navegants i mercaders, dels genovesos i dels valencians, de nobles i soldats, de reis, arquitectes, papes i cardenals. Hem recordat els nostres jueus a Roma, i podíem haver recordat els banquers toscans a Barcelona i a València; podíem haver parlat de més pintors i escultors —de Josep Ribera, de Fortuny, dels germans Benlliure— de viatgers del Renaixement, o de viatgers del segle XX com Blasco-Ibáñez i Josep Pla i els seus llibres de viatges per Itàlia, i de més llibres encara i més poetes. Però crec que els moments de la història pròxima o remota que acabem de revisitar (història humana i política, història de països i de llibres) són prou expressius per concloure que si, ara mateix a Barcelona, a la seu de l'Institut d'Estudis Catalans que es troba tan prop de la mar i del port, hem parlat de les relacions entre una ribera i l'altra d'aquesta Europa del Mediterrani occidental, no era una matèria ocasional o sobrera: es tracta, en aquest inici del curs 2004-2005, de recordar els lligams entre gent de la mateixa família que ha passat ja molts segles mirant-se des de les vores de la mateixa mar. A mi, que per moltes raons d'història personal també sóc, com els Borja, un «valencià d'Itàlia» —i aquesta és l'única i modesta autoritat que tinc per parlar del que he parlat— només em resta desitjar que aquests lligams no es queden només en parlaments formals i en actes acadèmics. Però això, certament, hauria de ser ja obra dels governs o d'institucions públiques o privades, no dels historiadors, dels novel·listes, dels poetes, dels filòlegs, o d'un simple membre d'aquest Institut com el qui ara mateix acaba de parlar.

Antoni Gaudí i el disseny estructural. La síntesi de la geometria i de la resistència

Discurs llegit el 26 de setembre de 2005
en la sessió inaugural del curs 2005-2006

PERE ROCA I FABREGAT
Membre de la Secció de Ciències i Tecnologia

1. Introducció

L'estudi de l'obra d'Antoni Gaudí s'ha centrat, tot sovint, en els aspectes més exclusivament formals —els elements compositius, decorativistes o simbòlics— de la seva arquitectura. En general, s'ha prestat molt poca atenció a les seves aportacions i fites en l'àmbit més científic o tècnic de la resistència i el disseny estructural. Tanmateix, és possible trobar en aquest àmbit aportacions de gran interès.

En la nostra opinió, l'anàlisi de les aportacions i dels mèrits de l'obra de l'arquitecte en l'àmbit esmentat no ha estat encara mai escomesa d'una manera profunda. Entenem que aquesta anàlisi, però, no és senzilla i que ha de ser realitzada des d'una perspectiva històrica de l'evolució de l'arquitectura i de la peculiar situació que aquesta activitat humana experimenta a principis del segle XX. En aquest moment s'esdevé un canvi de paradigma, una veritable transició entre dues maneres molt diferents d'entendre l'art de

construir i l'arquitectura. Gaudí, segons creiem entendre, es troba en la mateixa frontera entre ambdues concepcions, en el límit d'una transformació que comportarà, de manera implacable, el trencament d'unes tradicions o d'uns conceptes mantinguts durant segles.

Amb aquesta presentació, desitgem reflexionar al voltant d'alguns aspectes de l'obra d'Antoni Gaudí i tal vegada contribuir a reivindicar-ne l'aportació en l'àmbit de la ciència de les estructures. La tesi que, en definitiva, desitgem formular és que l'aportació de Gaudí, en aquest marc, és plena d'innovacions potencialment útils per a l'arquitectura del futur; alhora, desitgem fer esment que aquestes innovacions no han trobat, de moment, lloc en la pràctica constructiva actual a causa dels particulars paradigmes de la construcció i de l'arquitectura contemporànies. Tanmateix, aquesta situació podria ser transitòria. En un futur proper, determinats canvis conceptuals, possibles transformacions tècniques o culturals, podrien retornar-nos cap a un nou tipus d'arquitectura on les innovacions de Gaudí sí que resultessin directament inspiradores i tècnicament aplicables. Per a exposar aquesta idea, però, cal realitzar prèviament certes consideracions en relació amb la història de la construcció.

2. Una visió històrica

La història de la construcció és segurament una de les matèries més complexes i controvertides amb les quals un estudiós de l'arquitectura o de l'enginyeria es pot enfrontar. Això es deu, entre altres motius, al nostre desconeixement de molts dels conceptes i de les intencions dels constructors del passat a l'hora de portar a terme les seves construccions. Cal parlar de les dificultats que, des del nostre inevitable provincianisme d'enginyers i arquitectes del present, experimentem per a apropar-nos als estats de la ment, a la intel·lectualitat i al món emocional dels qui van concebre i aixecar les grans construccions del passat.

Si alguna cosa hem après, tot apropant-nos al món de la construcció històrica, és que l'enginy del constructor antic ha sabut portar gairebé sempre els materials i les tècniques disponibles al límit de les seves possibilitats físiques i de resistència. El coneixement que observem de les possibilitats dels materials i de les tècniques en les obres dels constructors antics és sempre extrem. I ho és fins i tot, o especialment, abans de la revolució científica i tecnològica experimentada a partir del segle XVIII. La mestria dels constructors dóna lloc a estructures tècnicament insuperables. Les construccions de l'Imperi romà o bé les catedrals gòtiques són exemples evidents d'aquesta idea. Avui en dia, les catedrals gòtiques ens sorprenen tant per la gosadia estructural com per l'encert formal.

En un sentit molt restrictiu, és possible observar en les construccions del passat un nivell major o menor de bondat tècnica. Aquesta «bondat tècnica» pot resultar, per exemple, de la consideració d'algun paràmetre alhora tècnic i econòmic, com la relació entre l'envergadu-

ra dimensional i el consum de material. Certament, hi ha construccions que presenten una gran lleugeresa, en el sentit que aconsegueixen cobrir un espai molt gran amb un consum moderat de material, mentre que d'altres poden ser considerades «pesades» o poc satisfactòries perquè tot i que acumulen una gran massa de material resistent cobreixen un espai reduït. La consideració del context cultural i econòmic de cada època i de cada societat ens força, però, a relativitzar o a qüestionar la noció de *superioritat tècnica*.

Per als constructors romans, per exemple, la millor opció consistia en l'explotació intensiva d'un material —el formigó— que presentava grans avantatges en termes de disponibilitat, de versatilitat arquitectònica i de resistència. D'una banda, tenien a l'abast els materials necessaris per a la formació del formigó putzolànic, gairebé sense limitació, en els estrats volcànics del subsòl de la regió de Roma i altres regions italianes. D'altra banda, i per tal com s'adapta a qualsevol encofrat, el formigó podia donar lloc a una varietat pràcticament il·limitada de formes i funcions estructurals. La capacitat de resistència del material, finalment, el feia especialment apte per a suportar càrregues importants o cobrir espais diàfans. Amb formigó es van construir cobertes de gran llum en forma de cúpula, volta de mig punt o volta creuada. Des del punt de vista dimensional, aquestes cobertes han estat només superades amb l'adveniment del formigó armat o de la ceràmica armada al llarg del segle XX. Com és conegut, entre les construccions romanes més espectaculars hi ha el Panteó de Roma, amb una coberta de 43 m de diàmetre interior, o la Basílica Nova (o de Maxenci i Constantí), construïda a partir de l'any 313 i situada en el fòrum de Roma, amb tres voltes creuades de més de 25 × 25 m^2 de superfície.

El cas d'aquest últim monument mereix especial atenció. L'estudi de l'edifici permet descobrir una sèrie d'analogies sorprenents amb l'estructura d'una catedral gòtica. A més de l'existència d'unes voltes creuades —encara que no típicament gòtiques, ja que resulten de la intersecció simple de dues voltes de canó—, l'edifici disposa d'uns elements semblants als arcbotants, la missió dels quals és precisament recollir part de l'empenta provocada per les grans voltes de la nau central i dur-la a la fonamentació a través dels grans contraforts interns. Per molt que l'estructura de l'edifici mantingui alguna similitud amb l'estructura pròpia d'una gran catedral gòtica, les grans dimensions de les voltes de la basílica no tenen, en canvi, cabuda en tals construccions.

No obstant això, i a diferència de les catedrals gòtiques, la Basílica Nova constituïa un edifici essencialment massiu, ja que la fragilitat del material de les seves voltes —el formigó en massa— requeria, com bé van comprendre els seus constructors, una base extremament estable i rígida, aconseguida mitjançant una fonamentació certament potent i uns murs extremament amples. Pels romans, aquestes exigències eren ben assequibles, atesa la disponibilitat del material i d'una mà d'obra molt nombrosa i poc especialitzada. Cal fer notar, però, que el caire rígid i massiu de l'edifici no va impedir que, a conseqüència de l'abandó i dels terratrèmols, resultés destruït cap al segle IX (figura 1).

FIGURA 1. Restes de la Basílica Nova al fòrum romà. (Fotografia de René Seindal, 2002.)

El màxim exponent del canvi de concepció estructural entre Roma i Bizanci és l'església de Santa Sofia a Constantinoble, construïda mitjançant maó i morter en el segle V en un període de tan sols cinc anys. Santa Sofia presenta un vast rectangle de 81 × 71 m^2 cobert amb una gran cúpula central sobre un quadrilàter de 31 m de costat, assentada sobre quatre grans arcs de maó que, al seu torn, arrenquen de quatre potents pilastres de 40 m. La cúpula assoleix una altura de 65 m (figura 2).

L'aixecament de la basílica de Santa Sofia a Istanbul, entre els anys 532 i 537, suposa un notable canvi de paradigma constructiu en relació amb les tècniques o amb els dissenys estructurals de la Roma imperial. Si bé sembla que no existeix encara una limitació notable quant a recursos humans i materials, el desig de completar la construcció en un temps extremament limitat encoratja l'ús de recursos constructius innovadors, que suposen una optimització real de la quantitat de material i de la mà d'obra necessaris. S'opta per un material lleuger, comparat amb el formigó —l'obra de maó—, i per un sistema estructural innovador, l'estabilitat del qual no recau en l'acumulació de rigidesa i potència, sinó en l'adequada i delicada combinació de les formes i de les relacions geomètriques entre parts, dins d'un

FIGURA 2. Interior de la basílica de Santa Sofia a Istanbul. (Fotografia de l'autor, 1997.)

esquema encertadament equilibrat. Conseqüentment, és possible cobrir una superfície molt àmplia —comparable a la Basílica Nova— amb un consum molt menor de material. D'altra banda, es diria que en la concepció de Santa Sofia es tolera un cert marge de risc o d'especulació, com sembla que suggereix el fet que, certament, durant el procés de construcció es requereixen una sèrie d'importants correccions, que fonamentalment afecten el disseny dels arcs principals i de la cúpula central.

La limitació en la disponibilitat de material i de mà d'obra sí que constitueix, en canvi, un condicionament fort durant l'edat mitjana europea i, particularment, durant l'era de les catedrals gòtiques, entre els segles XII i XV. El constructor medieval europeu supleix aquestes mancances extremant la seva preferència per un disseny ben fonamentat en l'encaix geomètric. L'estructura, cada vegada més orgànica i lleugera, queda desproveïda d'allò realment no essencial per a l'estabilitat. De manera racional, o bé intuïtiva, els mestres constructors medievals entenen que l'estabilitat quedarà assegurada si l'edifici respecta determinades proporcions i si els elements que l'integren s'organitzen d'acord amb les necessitats de l'equilibri. Amb el gòtic, l'estructura esdevé totalment esquelètica o lineal, excepte per la plementeria de les voltes, i, per tant, guanya en lleugeresa i flexibilitat enfront dels precedents romans i fins i tot bizantins; i no per això queda endarrere en dimensions i en grandiositat expressiva. L'art gòtic s'ha de comunicar d'un constructor a un altre; d'una regió a una altra: per molt que algunes de les innovacions que introdueixi puguin ser producte d'una ment genial i única, les consecucions conceptuals que se'n derivin han de ser transmissibles. L'art de construir les catedrals pertany a tota una civilització i és, de fet, una activitat per mitjà de la qual aquesta s'afirma i es transmuta. Així doncs, la construcció gòtica es troba marcada per una certa codificació funcional que, tot i que admet importants variacions, unifica en gran mesura les solucions i els procediments.

3. L'estructura de la catedral de Mallorca

En aquest punt és interessant reflexionar al voltant d'una de les catedrals gòtiques més imponents i estructuralment més agosarades mai construïdes, i de la qual Gaudí, reconegudament, va aprendre molt i va extreure molts conceptes. Ens referim a la catedral de Mallorca.

La contemplació atenta d'aquest edifici obliga l'arquitecte o l'enginyer modern a desprendre's de qualsevol noció de supèrbia tècnica pròpia. L'altura de les voltes, de 44 m, només és igualada o superada per les catedrals de Beauvais (46,3 m), de Colònia (44 m) o de Milà (44 m). La llum lliure entre pilars, és a dir, la distància sense recolzaments intermedis, és de 19,9 m, quantitat únicament superada per la catedral de Girona. Però convé recordar que la catedral de Milà disposa de tirants a nivell de tots els arcs i voltes, la qual cosa en facilita molt l'equilibri; convé recordar que la llum de les voltes de la catedral de Colònia és de solament 12,6 m, mentre que la catedral de Beauvais, amb una llum de 13,4 m, simplement, va col·lapsar poc després de ser construïda, de tal manera que avui en dia només en resta la capçalera. Però l'aspecte més sorprenent de l'edifici és l'esveltesa dels pilars. Es defineix l'esveltesa geomètrica com el quocient entre l'altura del capitell del pilar, sota l'arrencada de les voltes, i el diàmetre circumscrit corresponent. En el cas de la major part de les catedrals gòtiques franceses, aquest valor oscil·la entre 5 i 7; a la catedral de Colònia, l'esveltesa dels pilars és

de 5. A la catedral de Barcelona, amb pilars sensiblement més esvelts, és de 8,5. En el cas de la catedral de Mallorca, el valor de l'esveltesa és de 13 a 15, atès que hi ha més d'un tipus de pilar, i assoleix, per tant, un extrem únic. És aquesta esveltesa el que proporciona a la catedral la incomparable diafanitat del seu espai interior (figura 3).

Tant per les dimensions com per l'extrema esveltesa dels elements que la integren, l'estructura de la catedral de Mallorca repta la nostra concepció moderna del disseny estructural i de la resistència. Construït amb materials no especialment resistents, i malgrat l'aparent gosadia estructural, l'edifici ha aguantat el pas de més de sis segles, i ha arribat als nostres temps gairebé intacte. Al llarg de la seva història, la catedral ha suportat terratrèmols d'una certa significació, com el que s'esdevingué l'any 1851, d'intensitat estimada entre VII i VIII en l'escala Mercalli.

Com és conegut, Gaudí dirigí les obres de restauració de la catedral, escomeses durant els anys 1901 a 1912 per iniciativa del Capítol. És també conegut que l'edifici va resultar-li extremament revelador, i que va ser a través d'aquest contacte amb les estructures gòtiques que Gaudí va accedir a una nova manera d'entendre i projectar les seves pròpies construccions, de la qual tenim com a principals exponents el temple de la Sagrada Família i l'església de la Colònia Güell.

FIGURA 3. Interior de la catedral de Mallorca. (Fotografia de l'autor, 2004.)

Per a entendre aquesta nova manera de concebre i projectar els edificis, cal primer introduir algunes nocions al voltant del disseny estructural de les catedrals gòtiques. De fet, el que sorprèn d'aquestes construccions és que tenen una geometria que gairebé dibuixa les trajectòries de les empentes, és a dir, de les forces resultants que afecten les seccions dels components estructurals, incloent-hi pilars, arcs, arcbotants i contraforts.

El càlcul pioner de l'estructura de la catedral de Mallorca, realitzat per Juan Rubió i Bellver,[1] il·lustra clarament aquesta idea. Rubió i Bellver va treballar com a col·laborador d'Antoni Gaudí durant els treballs de restauració de la catedral de Mallorca i va realitzar un càlcul basat en l'estàtica gràfica, una teoria elaborada al llarg del segle XIX a partir d'uns principis albirats per enginyers i científics dels segles XVII i XVIII. D'acord amb aquesta teoria, l'estructura resisteix si la línia d'empentes, és a dir, l'envolupant dels llocs geomètrics de les forces resultants a cadascuna de les seccions, queda continguda dins del volum de l'estructura. Rubió i Bellver va emprar aquest concepte per a trobar una solució que expliqués l'equilibri dels pòrtics de la catedral de Mallorca (figura 4). És fàcil constatar com l'estructura s'adapta satisfactòriament a la distribució de les forces i com les línies de pressions queden efectivament contingudes dins dels arcs, els arcbotants i el contrafort.

De fet, hi ha alguns aspectes difícils d'entendre. Per exemple, l'arcbotant superior és poc justificable des d'un punt de vista exclusivament estructural. Les catedrals del nord d'Europa n'exhibeixen, però sovint es tracta d'un giny disposat o bé durant la construcció o bé posteriorment per a compensar la força que el vent exerceix contra les altes cobertes a doble vessant d'aquestes catedrals. La catedral de Mallorca, com les catedrals construïdes a Catalunya, va ser aixecada sense coberta a doble vessant. Avui en dia, la catedral disposa d'una coberta de teula, però aquesta coberta va ser instal·lada per primera vegada durant el segle XVIII. El fet és que, com demostra el càlcul, la disposició d'aquest arcbotant superior, en el cas de la catedral de Mallorca, tendeix a generar un cert desequilibri; és per a compensar aquest desequilibri que s'hi van col·locar els pesos morts en forma de piràmide d'obra de carreu que encara avui en dia podem observar sobre les claus de les voltes i dels arcs de la nau central. En qualsevol cas, els arcbotants superiors actuen com a canals per al desguàs de l'aigua de pluja acumulada sobre la coberta de la nau central i, des d'aquest punt de vista, són del tot imprescindibles.

El disseny d'una catedral gòtica tendeix a assemblar-se molt al dibuix geomètric de la distribució i trajectòria de les forces que n'assenyalen l'equilibri. Tanmateix, aquest disseny es troba condicionat per diversos aspectes que l'allunyen d'una adaptació perfecta a aquest esquema ideal. En primer lloc, la comprensió d'aquest equilibri per part dels constructors medievals és encara imperfecta, malgrat la seva ciència, i es basa principalment en regles geo-

1. J. RUBIÓ, «Conferència sobre els conceptes orgànics, mecànics i constructius de la catedral de Mallorca», a *Anuario*, *1912*.

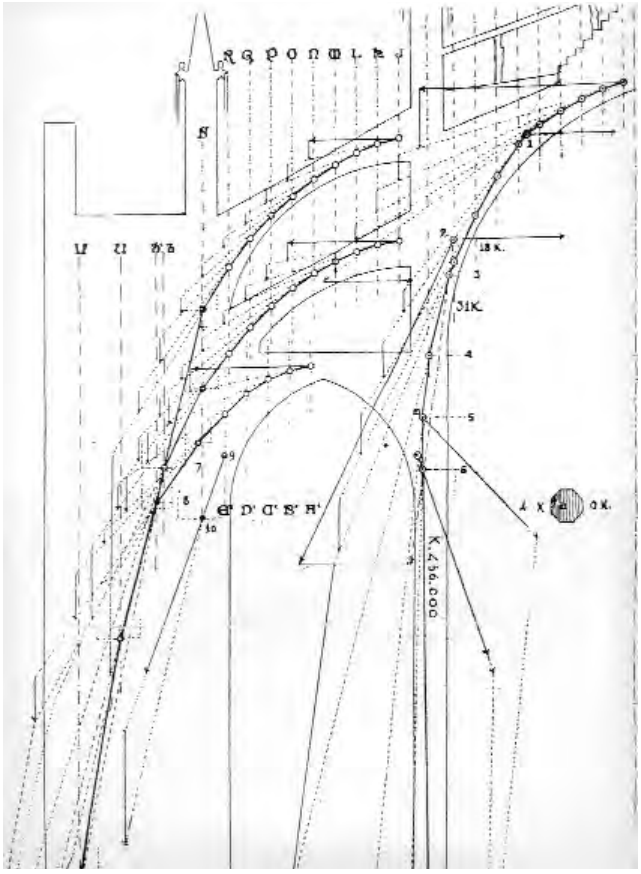

FIGURA 4. Càlcul gràfic de l'estructura de la catedral de Mallorca realitzat per Rubió i Bellver (fragment). (Font: J. Rubió, «Conferència sobre els conceptes orgànics, mecànics i constructius de la catedral de Mallorca», a *Anuario, 1912*.)

mètriques simples que, si bé són compatibles amb l'equilibri, no l'ajusten d'una manera rigorosa. En segon lloc, la finalitat del disseny no rau solament en les necessitats de resistència; el disseny també respon a necessitats de caire cultural o religiós. L'objectiu últim del disseny no és la pura optimització estructural, sinó un resultat més global que inclou elements de resistència juntament amb elements estrictament formals o culturals, com la recerca de determinades sensacions i la connexió entre aquestes impressions i les funcions litúrgiques o religioses.

Gaudí entén, d'una banda, el potencial d'una arquitectura adaptada a les formes generades per l'equilibri de les empentes. D'altra banda, també entén que existeix encara, res-

pecte a l'arquitectura gòtica, la possibilitat d'extremar el concepte i de deslliurar-lo de tota servitud no estructural fins a obtenir una arquitectura plenament orgànica: una arquitectura que sintetitzi totalment la geometria amb la resistència. Això és el que Gaudí dóna a entendre quan confessa la seva intenció de «superar» l'arquitectura gòtica. I això és el que intenta aplicar en el disseny de l'estructura del temple de la Sagrada Família i en l'església de la Colònia Güell.

4. Adaptació *versus* evolució progressiva

Així doncs, Gaudí culmina d'alguna manera un camí històric al llarg del qual les construccions han tendit cap a una adaptació gradual a la geometria de la trajectòria de les forces, un camí al llarg del qual geometria i resistència han maldat per retrobar-se. Un primer pas el veiem en la basílica de Constantí i Maxenci, on apareix un insòlit acostament cap a l'arquitectura gòtica; un segon pas —en aquest cas, un pas de gegant mercès a l'ús d'arcs i elements cupuliformes a gran escala— el veiem en la basílica de Santa Sofia a Istanbul. Un tercer pas, que s'acosta, encara que sense arribar-hi, a l'extrem perfecte, apareix amb l'arquitectura gòtica. Gaudí representa encara un quart pas a través d'un intent conscient d'arribar a l'extrem ideal i de produir finalment una arquitectura totalment orgànica.

Ara bé, creiem que seria erroni veure en aquesta evolució històrica una veritable tendència unilateral cap a una perfecció ideal, és a dir, una evolució veritablement progressiva. Només des de la percepció del conglomerat de valors culturals i religiosos que envolten una construcció antiga podem, en rigor, jutjar l'èxit i l'encert de les solucions estructurals proposades pels constructors antics. D'alguna manera, l'evolució de la tecnologia de les estructures és comparable a l'evolució de les espècies biològiques, la qual, segons alguns experts actuals, no presenta realment un progrés cap a formes evolutives sempre més perfectes o més capacitades, sinó simplement, una adaptació a circumstàncies sempre canviants. Aquesta és l'opinió de Stephen Jay Gould, un paleontòleg prou conegut per l'interès i la qualitat dels seus llibres de divulgació científica, el qual, al llarg de la seva obra, sovint va recórrer a metàfores relacionades amb l'arquitectura i les estructures per tal de reforçar els seus arguments sobre biologia i evolució.[2]

En aquest cas, però, proposem la metàfora en sentit contrari. Com en el cas de l'evolució de les espècies, a propòsit de la història de la construcció, sembla també més propi parlar d'una adaptació permanent que d'una superació progressiva. La tecnologia de les estructures ha evolucionat per a adaptar-se a les aspiracions i les disponibilitats tècniques de cada

2. S. J. GOULD i R. LEWONTIN, «The spandrels of San Marco and the Panglossian Paradigm: A Critique of the Adaptionist Programme», *Proceedings...*, sèrie B, vol. 205, núm. 1161 (1979).

societat, reelaborant-se i produint, en cada ocasió, una nova manifestació d'algunes solucions elementals. En determinats moments, com a l'antic Egipte, la Grècia clàssica, o actualment, hom ha preferit els sistemes allindats regulars; en altres moments, han proliferat les solucions de geometria corba i complexa. Hom ha construït estructures massives i rígides, com a l'Imperi romà, o bé ha retornat cap a allò orgànic i adaptable, com a l'edat mitjana. Els esquemes i tipus estructurals fonamentals han estat reeixidament adaptats a les circumstàncies canviants, i han donat lloc a les múltiples manifestacions que avui en dia componen una part valuosa del nostre llegat arquitectònic. A cada moment, i mitjançant aquesta adaptació formidable, l'arquitectura ha expressat i culminat algunes de les màximes aspiracions dels seus contemporanis. Els intents de millorar o de superar les solucions del passat són, de fet, adaptacions d'aquestes solucions a les circumstàncies d'un present molt diferent en termes de tecnologia i de context cultural. Aquesta visió és segurament molt discutible des d'un punt de vista estrictament tècnic; creiem, però, que des d'un punt de vista antropològic és més acceptable i reveladora.

El desig de superar l'estructura gòtica segurament hagi estat una idea poderosament inspiradora per a Gaudí; no obstant això, és possible qüestionar que aquesta idea tingui autèntic sentit històric o un valor epistemològic real, i que pugui aportar veritable coneixement al crític o estudiós de l'obra de l'arquitecte. Al nostre entendre, el que Gaudí sí que aconsegueix mitjançant obres com la Sagrada Família, o l'església de la Colònia Güell, és una adaptació formidable de les solucions arquitectòniques a un nou estat de necessitats socials i possibilitats tècniques, i també, en la seva actualització més enllà de l'àmbit purament arquitectònic, a un conjunt evolucionat de valors de referència. Alguna cosa molt semblant al que ja va realitzar Alessandro Antonelli a finals del segle XIX, a Itàlia, expressat en edificis íntegrament construïts amb obra de maó, com San Gaudenzio de Novara o la Mole de Torí (figura 5),[3] els quals, tant per les seves extraordinàries dimensions com per la seva lleugeresa, sembla que desafien les possibilitats del mateix acer com a material estructural.

En paraules de Gaudí, «l'estudi de les corbes de pressió i contencions de forces es podria aplicar a l'estudi de la construcció en general, i no serien febles els resultats que s'obtindrien. S'entén que en el segles mitjans no s'apliquessin directament tals teories, ja que no es coneixien, i es fessin les construccions d'una manera intuïtiva i pràctica, però nosaltres bé ens podem aprofitar d'aquests avantatges *per a fer construccions apropiades als avenços de la nostra època*, aprofitant les facilitats i evitant els inconvenients que no hi ha possibilitats de salvar».[4]

3. F. ROSSO, *Alessandro…*, 1977.
4. A. GAUDÍ, *Antoni Gaudí...*, recopilació de Laura Mercader, 2002.

FIGURA 5. Mole antonelliana de Torí. (Fotografia de l'autor, 2001.)

5. L'aportació de Gaudí

La clau no rau en la superació dels assoliments arquitectònics i estructurals històrics sinó en la capacitat d'adaptar-los a noves tècniques de disseny i anàlisi, possibilitades pel desenvolupament d'un corpus teòric —sorgit de la mecànica racional—, així com en la implantació d'una exigència d'objectivitat basada estrictament en aquest corpus. També són importants les noves possibilitats tècniques que ofereixen el càlcul, el maquetisme i la fotografia. Per a aconseguir-ho, Gaudí va comptar amb col·laboradors experts, entre els quals fou notable, per exemple, el cas de Rubió i Bellver com a analista estructural, a qui ja ens hem referit a propòsit del seu estudi de l'estructura de la catedral de Mallorca.

Al llarg del segle XIX, la fosa i després l'acer es consoliden com a materials competitius i capaços, i són emprats per a la construcció de les majors estructures de l'enginyeria civil.

L'entrada d'aquests materials en l'edificació és molt més tardana i no es consolida fins a principis del segle XX. Seria erroni, no obstant això, suposar que l'èxit de la construcció metàl·lica va comportar l'abandó de la construcció basada en materials petris. Ben al contrari, maó i ferro es complementen i fins es combinen de manera íntima, encara que no sempre encertadament, en les construccions de l'Art Nouveau o del Modernisme català. Algunes de les realitzacions més espectaculars, construïdes a finals del segle XIX o a principis del XX, són enterament de maó o pedra, com és el cas dels edificis d'Antonelli, als quals ja ens hem referit, o d'alguns dels ponts més emblemàtics, com el pont Adolphe, dissenyat per Paul Séjourné i construït a Luxemburg entre 1899 i 1903, el qual inclou un arc de pedra de 84,65 m de llum. Les principals construccions d'Antonelli, majoritàriament de maó, es caracteritzen per una extrema lleugeresa i una sofisticada organització estructural.

Així, a la fi del segle XIX i a principis del segle XX, el maó és un material estructural perfectament vigent, i les construccions de maó —i fins i tot de pedra— segueixen sent susceptibles de desenvolupament i sofisticació tècnica i arquitectònica. L'èxit de Rafael Guastavino als Estats Units constitueix també un reflex de la vigència de la fàbrica de maó, en aquest cas, amb la volta de maó pla, la qual es comercialitza, enfront de l'estructura metàl·lica, com una forma constructiva a prova d'incendis.[5]

Per al temple de la Sagrada Família i per a l'església de la Colònia Güell, Gaudí opta per uns materials —pedra i maó, respectivament— perfectament vigents i susceptibles de revisió o actualització quant a possibilitats. Sense dubtar a mobilitzar els recursos apropiats, Gaudí aconsegueix estendre el potencial d'aquests materials atorgant-los noves possibilitats constructives, estructurals i compositives.

La invenció d'allò possible en maó traspua en la cripta i en el porxo de l'església de la Colònia Güell; a la Sagrada Família, per contra, l'envergadura de les dimensions propicia més aviat una derivació cap a solucions estructurals més universals, que, si en principi es conceben per a la pedra, bé es podrien traslladar a altres materials com el formigó armat, com finalment s'ha esdevingut, o fins i tot, arribats a l'extrem, l'acer. Per a la Sagrada Família, Gaudí concep solucions genuïnes que, segons creiem, obren noves possibilitats al disseny estructural d'edificis de grans dimensions, amb independència del material emprat per a construir-los. L'associació que sovint es realitza entre Gaudí i la construcció pètria ens sembla, per tant, excessivament reduccionista, atès que l'obra de l'arquitecte ofereix possibilitats perfectament traslladables a altres materials.

La limitada proclivitat de l'arquitecte a publicar, la incompleció del temple i, fins al present, l'escassa disposició dels crítics a interpretar les obres de Gaudí en termes de disseny estructural, han impedit que les seves solucions estructurals assolissin certa difusió pràctica. Evidentment, l'interès per la coberta ondulada de les escoles de la Sagrada Família per part

5. R. GUASTAVINO, *Essay...*, 1893.

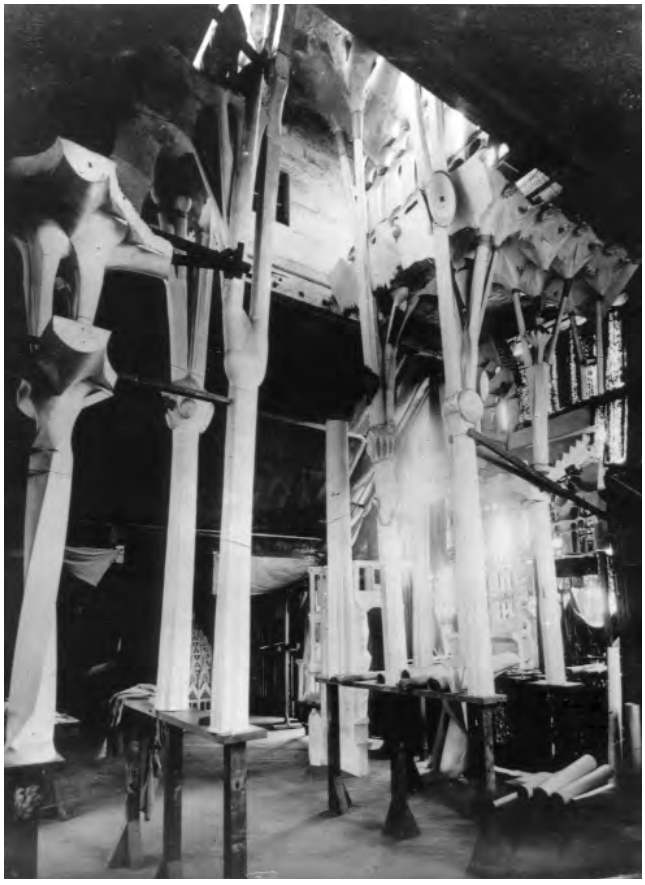

FIGURA 6. Pilars arborescents de la nau central del temple de la Sagrada Família. Maqueta original construïda a l'obrador d'Antoni Gaudí. (Font: Arxiu del temple de la Sagrada Família.)

de Le Corbusier i l'adopció d'aquest element per a algunes de les seves pròpies construccions constitueix una excepció. Per contra, altres assoliments de Gaudí han passat inadvertits i fins i tot han estat reinventats o desenvolupats independentment per altres arquitectes al llarg de la segona meitat del segle XX, com succeeix amb els pilars arborescents de la nau del temple (figura 6). Les escasses publicacions sobre pilars arborescents estructurals —estudiats i emprats, entre d'altres, per Otto Frei a mitjan segle XX— no fan ni tan sols esment de l'ús pioner que Gaudí en va fer per a la nau de la Sagrada Família.[6]

6. J. HENNICKE, «Structural trees. Comments on some fundamental design and construction aspects of tree-like branching columns», *Bulletin...*, vol. 36, núm. 118 (1995).

L'abandó que a mitjan segle XX experimenta el maó com a material estructural —abandó que en realitat mai no és complet— es deu principalment a la generalització del formigó com a material plenament competitiu des del punt de vista econòmic. Es construeixen llavors interessants estructures de tipus laminar, de gran mèrit estructural i plàstic, amb les quals resulta possible cobrir espais molt diàfans. Els principals creadors d'estructures laminars de formigó armat —Candela, Torroja i Frei, entre d'altres— es confessen admiradors de l'obra de Gaudí i, de fet, comparteixen amb ell la preferència per una arquitectura orgànica, basada en la geometria, enfront de la generalització de les estructures purament porticades. Finalment, cap als anys setanta, el cost de la mà d'obra, entre altres factors, provoca una forta davallada de la construcció mitjançant làmines de formigó. No obstant això, aquest tipus estructural va experimentar una nova espurna a través de l'obra d'Eladio Dieste en ceràmica armada.

Avui en dia el cost de la mà d'obra és molt elevat comparat amb el cost dels materials. Alhora, hem pres consciència dels riscs que comporta l'execució de les obres sobre la seguretat i la salut. També és característica del nostre present una preocupació molt creixent per la conservació del medi ambient i la construcció sostenible. En particular, preocupa la contaminació que la fabricació i l'ús dels materials de construcció poden generar. La fabricació del formigó de ciment pòrtland és altament contaminant, ja que genera importants quantitats de CO_2, que contribueixen a l'escalfament del planeta a través de l'efecte d'hivernacle; a més, i com en el cas de l'acer, la fabricació del formigó requereix un elevat consum d'energia. Per això, ens sembla possible que, amb el temps, materials tradicionals com el maó o la fusta —materials escassament o nul·lament contaminants, la producció dels quals és força més sostenible— puguin retrobar un gran interès per a aplicacions estructurals de gran envergadura. Qui sap si, més endavant, retornarem als assoliments d'Antonelli i de Gaudí per idear futures construccions. Caldrà, llavors, satisfer encara una altra condició que també s'insinua positivament en algunes obres de Gaudí, com ara en els edificis del parc Güell: la industrialització dels components i de les construccions, per a reduir les necessitats de mà d'obra.

6. L'ordinador analògic

Hom ha dit que si Gaudí hagués disposat del modern ordinador digital i del programari de simulació actualment disponible, sens dubte se n'hauria servit de manera intensiva i n'hauria explotat les possibilitats per al disseny arquitectònic. Gaudí no disposava d'ordinador digital, però es va afanyar a desenvolupar el seu propi ordinador analògic en forma de maqueta funicular penjant per al disseny de l'església de la Colònia Güell (figura 7). En aquest sentit, sembla que es reafirma aquesta voluntat d'actualitzar mètodes i conceptes, és a dir, d'adaptar l'expressivitat i les formes de l'arquitectura a unes noves possibilitats tecnològiques.

FIGURA 7. Fotografia de la maqueta de fils original. (Font: Càtedra Gaudí.)

Tanmateix, el disseny d'una construcció real a partir d'una maqueta de fils no és una tasca òbvia ni fàcil. Són moltes les dificultats o els reptes previsibles. La *encarnació*, o necessitat de materialitzar la geometria dels fils del model en elements materials i construïbles, tal com apunten Casals i González en el seu escrit,[7] constitueix tan sols un aspecte d'aquestes dificultats.

La visió de la maqueta funicular com un «ordinador», encara que analògic, més que com un simple model estàtic, té, al nostre judici, significatives implicacions relacionades amb la utilització d'aquest giny com a extensió de la ment i de la capacitat creativa del projectista. En plena era informàtica, en l'era del disseny assistit per ordinador i de la realitat virtual, tal vegada ens sembli obvi que l'arquitecte o l'enginyer es pugui servir d'una màquina per a

7. A. CASALS i J. L. GONZÁLEZ, «Gaudí y el misterio de la encarnación (las incógnitas de la Cripta de la Colònia Güell)», *Informes...*, vol. 42, núm. 408 (1990).

estendre no únicament les seves habilitats mecàniques sinó també la seva autèntica capacitat creadora. Aquest és un extrem que, considerat amb certa perspectiva històrica, ens il·lumina sobre el profund significat que per al disseny arquitectònic i estructural —com en punts d'altres camps del saber humà— ha tingut l'adveniment de l'ordinador i de la informàtica. Tot just fa alguns decennis, l'artista o el tècnic tenien la seva pròpia ment com a únic instrument vàlid per a la creació; l'única ajuda la proporcionaven laboriosos dibuixos o costoses maquetes. Aquests elements (dibuixos i maquetes) difícilment admetien un diàleg o una relació dinàmica, i gairebé sempre quedaven relegats a una pura representació, sense arribar a oferir al projectista una extensió efectiva del seu propi pensament.

Aquesta interpretació pressuposa que la maqueta penjant constitueix efectivament un banc de proves, un sistema dinàmic que sofreix successives actualitzacions a mesura que el creador, en tant que albira la resposta a les seves preguntes, hi interacciona i el modifica una vegada i una altra, fins a arribar a uns nivells òptims estructurals i formals. L'ús de la maqueta —l'ordinador analògic— permet assajar possibles variacions o alternatives, però garantint sistemàticament que la solució obtinguda encaixa dins l'espai de les solucions vàlides del punt de vista estructural i mecànic. El que distingeix la maqueta de fils d'altres tècniques de modelització —la representació gràfica o les maquetes «rígides» de guix, com les utilitzades per al temple de la Sagrada Família— és la flexibilitat, la capacitat per a contenir una infinitat de variacions o de respostes. De fet, l'edifici resultant és plenament deutor del procés de disseny utilitzat; sens dubte, l'edifici deu al mètode de disseny —la maqueta i la dinàmica de projecte que se'n deriva— gran part de la profunda originalitat de la seva ordenació estructural i compositiva. En altres paraules, l'«ordinador» ha dialogat efectivament amb la ment del creador i li ha inspirat una solució inèdita, profundament original i expressiva, encara que impregnada del concepte o de l'analogia que en regeix el funcionament.

7. Les limitacions de la modelització

En tot intent de basar el disseny en una analogia numèrica o física apareix amb força la necessitat de superar les limitacions pròpies de la modelització. L'objecte concebut com a ideal s'ha d'encarnar finalment en materials físics apropiats per a la construcció, la qual cosa exigeix una elaboració addicional molt important. Fonamentalment, apareixen, al nostre entendre, dues dificultats significatives:

— La necessitat de triar uns materials estructurals apropiats i mecànicament compatibles amb el procés de disseny ideat.

— La necessitat d'imaginar un procés constructiu possible que, des de la viabilitat tècnica i econòmica, permeti arribar a l'estat final o complet tot superant reeixidament totes

les fases intermèdies. Cada fase intermèdia dóna lloc a una estructura parcial que, òbviament, ha de ser estable per si mateixa. La maqueta funicular sols representa, de fet, l'equilibri de la configuració final i acabada de la construcció. Tota etapa intermèdia i inacabada s'escapa de l'equilibri previst; com si de manera sobtada talléssim alguns fils de la maqueta. Tanmateix, cal dissenyar el conjunt de manera que les etapes intermèdies també resultin viables i estables.

De fet, l'opció de la maqueta de fils com a mètode de disseny es pot considerar posterior a l'elecció del material petri com a mitjà constructiu. Efectivament, la maqueta penjant no fa més que traslladar a les tres dimensions el principi de la corba antifunicular o catenària, que, des del segle XVIII, i com ja s'ha esmentat, ha estat aplicat per al càlcul d'arcs de pedra o maó. Es tracta, per tant, d'un mètode vàlid per al disseny d'estructures lineals de fàbrica de maó o pedra. Queda, no obstant això, la necessitat d'assignar a cadascun dels fils de la maqueta una veritable secció material, caracteritzada per una forma, unes dimensions i una certa composició, és a dir, una estructuració interna i un espessiment adequats.

A aquest efecte, Gaudí desplega gran varietat d'alternatives, tot formant aquí columnes massisses de pedra, allí pilastres de maó, així com arcs de secció constant o bé diafragmàtics, entre una gran varietat de formes constructives. La maqueta funicular pren forma, però ho fa sota els auspicis sempre creatius de l'arquitecte. L'ordinador, per tant, ha constituït una eina efectivament útil per a la creació. Però Gaudí no ignora la necessitat de reinterpretar críticament els resultats amb la finalitat de culminar encertadament els objectius compositius, constructius i de resistència. El mur perimetral de la cripta —comparable a una làmina plegada materialitzada en pedra— és tal vegada un dels elements que experimenta una reelaboració creativa més extraordinària; els fils que en conformaven el perímetre han quedat materialitzats en un complex continu, bidimensional i plegat, que sintetitza meravellosament les dimensions plàstica i de resistència.

Per apropar-nos al segon problema ens hem basat tant en l'anàlisi clàssica de l'equilibri d'empentes com en mètodes moderns de càlcul computacional (figura 8). Malgrat que queda molt per elaborar i entendre, és possible apuntar alguns raonaments.

El model penjant, en principi, només descriu l'equilibri en la configuració completa de l'edifici. Per tant, l'estabilitat de l'edifici en les seves etapes constructives intermèdies no quedaria garantida. Hom pot imaginar que Gaudí va preveure tal circumstància i que va rectificar el disseny en algun sentit per assegurar l'estabilitat de la construcció en les etapes parcials. En particular, Gaudí va haver d'analitzar i, tal vegada, millorar l'estabilitat de l'estructura parcial de la cripta, que, com és sabut, constitueix actualment l'única part construïda del conjunt. No existeix cap documentació o testimoni que ens informi sobre com Gaudí va resoldre aquest aspecte. És possible fer la hipòtesi, no obstant això, que Gaudí realment va considerar aquest problema i que el va resoldre modificant adequadament la geometria dels

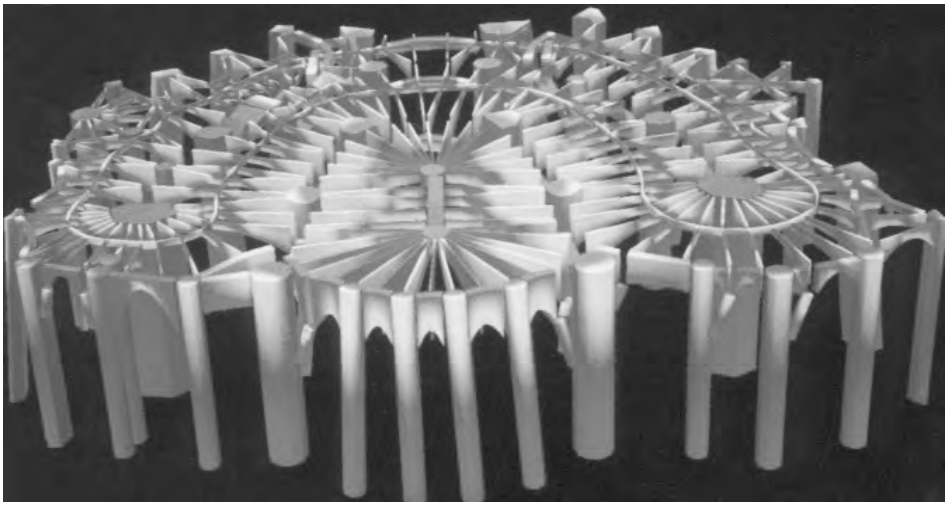

FIGURA 8. Model de l'estructura de la cripta de l'església de la Colònia Güell elaborat per a l'anàlisi de resistència mitjançant aplicacions informàtiques. (Fotografia de l'autor, 1996.)

elements de la cripta de manera que també resultessin estables en la configuració parcial. Els càlculs realitzats per ordinador, en qualsevol cas, han permès demostrar que la resistència i l'estabilitat de l'estructura de la cripta eren les adequades.[8]

A l'hora de construir l'església, Gaudí va materialitzar, principalment, la geometria del model general d'una manera coherent, tal com es pot reconèixer en les fotografies disponibles de la maqueta original (actualment desapareguda) i en la maqueta reconstruïda.[9] No obstant això, l'anàlisi efectuada[10] sembla que suggereix que alguns dels pilars de la cripta van ser especialment dissenyats de manera que proporcionessin equilibri tant en la configuració parcial com en la configuració final de l'edifici. Per exemple, és remarcable que, en l'estructura realment construïda, el plànol dels arcs perimetrals del nucli central de l'edifici és sen-

8. P. ROCA, J. L. GONZÁLEZ, R. BRUFAU i J. GÓMEZ-SERRANO, «Consideraciones sobre la dimensión estructural de la obra de Antoni Gaudí», *Obra Pública*, núm. 38 (1996); P. ROCA, A. GONZÁLEZ, J. L. GONZÁLEZ i A. CASALS, «Numerical Study of Gaudi's Cripta de la Colonia Güell», a *Structural Preservation...*, 1993.

9. J. TOMLOW, «El modelo colgante de Gaudí y su reconstrucción», *Informes...*, vol. 41, núm. 404 (1989).

10. P. ROCA, J. L. GONZÁLEZ, R. BRUFAU i J. GÓMEZ-SERRANO, «Consideraciones sobre la dimensión estructural de la obra de Antoni Gaudí», *Obra Pública*, núm. 38 (1996); P. ROCA, A. GONZÁLEZ, J. L. GONZÁLEZ i A. CASALS, «Numerical Study of Gaudi's Cripta de la Colonia Güell», a *Structural Preservation...*, 1993.

siblement menys inclinat que en el model funicular, tal com han notat Casals i González.[11] Una anàlisi detallada de les similituds i diferències entre la geometria de la maqueta i l'estructura realment construïda, encara per realitzar, podria resultar molt reveladora per a entendre millor el procés i les dificultats que va ser necessari superar per a fer-ne possible la construcció.

8. Notes finals

Al nostre entendre, és possible apreciar en l'obra d'Antoni Gaudí l'intent reeixit d'actualitzar solucions del passat —en realitat, solucions arquitectòniques intemporals— a les possibilitats i demandes tecnològiques, econòmiques i culturals de la seva època. Cal no confondre aquesta capacitat amb un suposat «perfeccionament», en sentit estricte, de les solucions del passat, la qual cosa ni té valor per al coneixement de la història de la construcció ni orienta cap a una correcta interpretació o valoració de l'obra de l'arquitecte. Més que no pas culminar un passat, el que fa Gaudí és albirar solucions genuïnament adaptades a les condicions del seu present; solucions que, tot explotant tècniques i materials posats a disposició pels avenços tecnològics, constitueixen importants innovacions estructurals, constructives i arquitectòniques.

La moderna explotació intensiva de la construcció allindada (o porticada) de formigó armat o estructura metàl·lica ha significat, en gran mesura, l'abandó d'ideals o models arquitectònics de caràcter més geomètric i orgànic. Conseqüentment, l'obra de Gaudí sembla que ha quedat separada de les pràctiques del nostre present per a constituir-se en un capítol genuí de la història de la construcció. No obstant això, existeixen en l'obra de l'arquitecte elements de gran vigència i interès per a l'arquitectura del present i del futur. Dues notes finals, relatives al material i al procés de disseny, tal vegada serveixin per a il·lustrar aquesta idea.

L'església de la Colònia Güell constitueix una magnífica demostració de les possibilitats estructurals i plàstiques de la fàbrica de maó. No hem de veure en l'explotació del maó, en tant que material estructural, cap anacronisme. Gaudí i Antonelli, entre d'altres, han mostrat les seves espectaculars possibilitats estructurals i arquitectòniques. Més modernament, Eladio Dieste ho ha demostrat novament amb la ceràmica armada. Atès que la ceràmica és un material més sostenible, des del punt de vista mediambiental, que l'acer o que el formigó (en termes de contaminació i de consum energètic per a la producció), és possible que l'ús del maó pugui ressorgir en un futur no gaire llunyà. Quan això s'esdevingui, trobarem

11. A. CASALS i J. L. GONZÁLEZ, «Gaudí y el misterio de la encarnación (las incógnitas de la Cripta de la Colònia Güell)», *Informes...*, vol. 42, núm. 408 (1990).

en l'obra de tals arquitectes un catàleg de solucions del màxim interès per als nostres futurs propòsits.

Així mateix, per a la concepció de l'església de la Colònia Güell, Gaudí sotmet els seus conceptes a l'exploració d'una analogia física basada en el model funicular penjant. Treballar sobre la base del model equival a romandre sistemàticament en l'espai de les solucions estables i apropiades per al material petri. Això, d'alguna manera, es pot comparar a un modern procés de disseny assistit per ordinador. Aquest recurs és utilitzat de manera plenament creativa per Gaudí, que troba en l'analogia física una font d'inspiració més que una servitud limitadora. En aquest acostament al procés de creació assistit podem trobar un exemple de les possibilitats que té un ús realment encertat i creatiu de l'ordinador o de les analogies físiques per a la creació arquitectònica; unes possibilitats que, precisament en aquests moments, sorgeixen amb vigor i alimenten fortament els arquitectes actuals més creatius, els quals, d'altra banda, sembla que també s'interessen per la recuperació d'una arquitectura més lliure i orgànica.

Referències

CASALS, A.; GONZÁLEZ, J. L. «Gaudí y el misterio de la encarnación (las incógnitas de la Cripta de la Colònia Güell)». *Informes de la Construcción*, vol. 42, núm. 408 (1990).

GAUDÍ, A. *Antoni Gaudí: Escritos y documentos.* Recopilació de Laura Mercader. Barcelona: El Alcantilado, 2002.

GOULD, S. J.; LEWONTIN, R. «The spandrels of San Marco and the Panglossian Paradigm: A Critique of the Adaptionist Programme». *Proceedings of the Royal Society of London*, sèrie B, vol. 205, núm. 1161 (1979).

GUASTAVINO, R. *Essay on the Theory of History of Cohesive Construction*. Boston: Massachussets Institute of Technology, 1893.

HENNICKE, J. «Structural trees. Comments on some fundamental design and construction aspects of tree-like branching columns». *Bulletin of the International Association for Shell and Spatial Structures*, vol. 36, núm. 118 (1995).

ROCA, P.; GONZÁLEZ, A.; GONZÁLEZ, J. L.; CASALS, A. «Numerical Study of Gaudi's Cripta de la Colonia Güell». A: *Structural Preservation of the Architectural Heritage*. Zuric: IABSE, 1993.

ROCA, P.; GONZÁLEZ, J. L.; BRUFAU, R.; GÓMEZ-SERRANO, J. «Consideraciones sobre la dimensión estructural de la obra de Antoni Gaudí». *Obra Pública*, núm. 38 (1996).

ROSSO, F. *Alessandro Antonelli i la Mole de Torino*. Torí: Stampatori, 1977.

RUBIÓ, J. «Conferència sobre els conceptes orgànics, mecànics i constructius de la catedral de Mallorca». A: *Anuario, 1912*. Barcelona: Asociación de Arquitectos de Cataluña.

TOMLOW, J. «El modelo colgante de Gaudí y su reconstrucción». *Informes de la Construcción*, vol. 41, núm. 404 (1989).

Oncologia a principis del segle XXI

Conferència inaugural del Centenari de l'Institut d'Estudis Catalans
al Palau de la Música Catalana, Barcelona, 16 d'octubre de 2006

JOAN MASSAGUÉ I SOLÉ

La recerca oncològica recent ens ha revelat secrets prèviament impenetrables sobre l'origen i el desenvolupament dels tumors. Els nous medicaments que han sorgit d'aquest progrés han convertit en indolents algunes formes de càncer que anteriorment eren letals. Però els beneficis clínics, tot i ser tangibles, són encara mínims. Què cal, doncs, per a dominar el càncer en les properes dècades? Cal, clarament, una integració més estreta entre els investigadors que treballen al laboratori i els experts clínics. Però per a materialitzar la promesa actual calen, sobretot, actituds socials, culturals i polítiques que facilitin la incorporació de l'ètica científica a la vida quotidiana i als interessos nacionals.

Dos principis de segle

A principis del segle XX, quan Prat de la Riba i els seus col·legues debatien la idea de crear l'Institut d'Estudis Catalans, els oncòlegs de l'època mantenien també el seu propi debat. El dels oncòlegs era sobre l'aspecte més preocupant del càncer, és a dir, la dispersió del tumor a òrgans vitals, el fenomen anomenat *metàstasi*. Intrigat pel comportament desigual dels

diversos tumors en aquest sentit, el cirurgià britànic Stephen Paget havia proposat recentment la teoria de «la llavor i el sòl». Al seu entendre, les cèl·lules malignes disseminades d'un tumor (les «llavors») colonitzen aquells teixits (els «sòls») que els són propicis gràcies a compatibilitats mútues. Per exemple, Paget imaginava que els tumors de mama produeixen metàstasis en els ossos i el fetge, més que no pas en la melsa, perquè la medul·la òssia i el teixit hepàtic deuen oferir condicions òptimes per a la multiplicació de les cèl·lules de càncer de pit. Aquesta visió, tanmateix raonable, va topar ben aviat amb antagonistes. L'oncòleg James Ewing, de l'Hospital Memorial de Nova York, refutava les idees de Paget amb un argument de pes. La distribució de les metàstasis depèn principalment de les rutes de dissemінació del tumor, deia Ewing. Així, els tumors de còlon produeixen metàstasis principalment en el fetge, perquè el fetge és el primer òrgan visitat per la circulació sanguínia de procedència intestinal. Per a Ewing, la mecànica de cèl·lules tumorals atrapades en els capil·lars sanguinis era una realitat més palpable que no pas els factors del sòl imaginats per Paget. El debat s'havia atiat, i ha evadit tota resolució fins que, un segle més tard, hem vist que tots dos, Paget i Ewing, tenien raó!

Armats amb el fruit de diverses dècades d'inversió en recerca, els oncòlegs de principis del segle XXI estan aclarint de manera accelerada els misteris del càncer. En paral·lel amb l'adquisició de nous coneixements, han sorgit tècniques de diagnosi que permeten identificar la presència de tumors quan encara es troben en estat incipient i es poden eliminar amb més facilitat. Les millores progressives en els mètodes clàssics d'intervenció —cirurgia, radioteràpia i quimioteràpia— han reduït considerablement la mortalitat en certes formes de càncer. Els medicaments que s'anomenen col·lectivament *quimioteràpia,* que són efectius però pateixen de manca d'especificitat, han començat a ser substituïts, o almenys complementats, per medicaments de disseny específicament dirigits contra falles concretes del procés tumoral. Els primers èxits d'aquestes noves teràpies, el llibre genètic obert per la recent seqüenciació del genoma humà i, en general, la convergència de diverses disciplines contra el càncer són elements notables que formen part d'un horitzó present ple d'oportunitats formidables. Trobem les arrels d'aquest procés en l'arrencada de l'oncologia molecular durant la dècada de 1970 i la inversió feta per certs governs, filantrops i indústries en aquest repte científic.

Eclosió de l'oncologia molecular

Els avenços en biologia sovint provenen de l'estudi de casos extrems, de rareses biològiques. El cas extrem de sarcomes aviaris transmesos en pollastres pel virus descobert per Peyton Rous a Nova York a principis del segle XX va donar lloc, dècades més tard, als descobriments de John Michael Bishop i Harold Elliot Varmus sobre l'origen dels *oncogens* o gens causants

de càncer. Va resultar que els oncogens són versions alterades de gens altrament normals del nostre genoma. Amb aquests descobriments, seguits de molts altres de similars, quedava establert que el càncer és una malaltia derivada d'alteracions en el nostre propi genoma, és a dir, el càncer és una malaltia de base genètica.

Naturalment, que el càncer tingui una base genètica no vol dir necessàriament que el càncer sigui una malaltia heretable. L'herència de fortes predisposicions a certs càncers és un fet conegut, però un fet rar en la població humana. La gran majoria de mutacions oncogèniques causants de tumors en humans no són heretades, sinó adquirides accidentalment en unes quantes cèl·lules entre els bilions que constitueixen el nostre organisme. Les nostres cèl·lules poden adquirir mutacions de manera accidental per l'exposició a agents externs químics (per exemple, el fum de tabac) o físics (per exemple, la radiació solar ultraviolada). També es poden adquirir mutacions oncogèniques per errors comesos per les mateixes cèl·lules durant el procés de copiar una vegada i una altra el seu genoma quan es multipliquen per mantenir vius els nostres teixits.

Tant si són adquirides per l'efecte d'agents externs, per errors interns o per transmissió hereditària, les mutacions oncogèniques constitueixen la base del càncer. Per tant, els oncòlegs del darrer quart del segle XX es van abocar a l'escrutini dels càncers en l'àmbit molecular. La identificació dels gens mutats i de les proteïnes alterades que aquests gens codifiquen va esdevenir l'obsessió col·lectiva d'aquest camp. Aquests esforços han revelat el paper de moltes d'aquestes molècules en els processos tumorals, així com la seva funció normal en els nostres teixits sans. Inevitablement, aquests nous coneixements han començat també a produir beneficis clínics, un exemple dels quals és el cèlebre cas del Gleevec.

El petit gran triomf del fàrmac Gleevec

Les leucèmies són malalties canceroses de les cèl·lules de la sang. N'hi ha de moltes classes segons el tipus de cèl·lula sanguínia que afecten i segons les mutacions oncogèniques que les originen. Una de les leucèmies més greus, fins fa poc incurable, és la leucèmia mieloide crònica o CML (*chronic myeloid leukemia*). La diagnosi de la CML està basada en la presència del cromosoma Filadèlfia en les cèl·lules canceroses. Aquest cromosoma aberrant va ser descrit l'any 1960 per un grup d'oncòlegs d'aquella ciutat, que van advertir que les cèl·lules de la CML presentaven una dotació normal de vint-i-tres parells de cromosomes, però que el cromosoma 22 tenia una forma estranya. Aquesta alteració era deguda a una barreja del material genètic amb el cromosoma 9. Amb l'adveniment de la tecnologia molecular durant els anys vuitanta, es va descobrir que aquesta «translocació» entre cromosomes tenia com a resultat la formació d'un gen híbrid, el producte del qual és la proteïna BCR-ABL, formada pel «cap» de la proteïna normal BCR i la «cua» de la proteïna normal ABL. Normalment,

l'ABL funciona com una proteïna enzimàtica que controla la divisió cel·lular de manera equilibrada. Però, en el context anormal del producte de fusió BCR-ABL, la porció ABL adquireix una activitat desmesurada i provoca la multiplicació incessant de les cèl·lules precursores dels glòbuls blancs: tenim una leucèmia.

De manera gradual però efectiva, els esdeveniments van transformar aquests productes de la recerca de laboratori en curació gairebé miraculosa. A mitjan anys noranta, els químics d'una companyia farmacèutica van trobar que un dels seus productes de síntesi era actiu contra la BRC-ABL en el tub d'assaig. En tractar-se d'una leucèmia poc freqüent (menys d'un centenar de casos diagnosticats anualment a Catalunya), el possible nou remei tenia poques perspectives de mercat. Malgrat tot, l'entusiasme d'investigadors externs va convèncer la companyia de tirar endavant les proves clíniques del fàrmac en pacients el 1999. Els resultats van demostrar alta efectivitat contra la CML i baixa toxicitat, la qual cosa va forçar que l'any 2001 s'aprovés immediatament el nou fàrmac, ara conegut com a Gleevec.

Un dels grans temors en el tractament del càncer és que qualsevol residu de tumor que quedi després del tractament pugui adquirir resistència al medicament i pugui expandir-se de nou, ara amb impunitat. De fet, succeeix així en els malalts de CML després d'un o dos anys de tractament amb Gleevec. Però la recerca i el coneixement han triomfat de nou. Preveient el possible problema, els investigadors han determinat els mecanismes de resistència i ja han descobert, han provat i han posat en pràctica clínica una segona generació de fàrmacs que protegeix contra la resistència al Gleevec. Al mateix temps, el Gleevec ha trobat noves indicacions en altres càncers fins ara incurables, com per exemple un tipus determinat de tumor gàstric. I el mercat del Gleevec no és tan petit com semblava: les vendes anuals avui superen els 2.000 M €.

Malgrat aquesta història encoratjadora, hem de dir que el cas del Gleevec representa l'excepció i no la norma en la lluita contra el càncer. La majoria dels tumors tenen una biologia molt més complicada que la CML i, per tant, exigeixen una estratègia terapèutica més difícil. La CML és originada per una única alteració oncogènica, la formació de l'oncogèn BRC-ABL. En canvi, molts altres tipus de càncer, incloent-hi els càncers més comuns, són resultat de l'acumulació progressiva de mutacions en diferents gens d'una mateixa cèl·lula. Al contrari del BCR-ABL, la majoria dels oncogens no causen càncer per si mateixos. Múltiples mecanismes de control i vigilància sobre el comportament de les nostres cèl·lules asseguren l'eliminació d'aquelles cèl·lules que manifesten conductes sospitoses. Per a caure en un estat obertament oncogènic, les nostres cèl·lules han d'acumular múltiples mutacions que permetin burlar tots aquests mecanismes de control. És molt difícil que una cèl·lula sana arribi a tornar-se cancerosa. Però, quan hi arriba, aquesta cèl·lula esdevé un delinqüent complex i perillós. Les següents consideracions de caire sociològic ajudaran a veure-ho.

Sociologia cel·lular: urbanitat, terrorisme i càncer

Fa centenars de milions d'anys, alguns organismes unicel·lulars van decidir d'agrupar-se en colònies més o menys organitzades. Viure en societat tenia més avantatges a l'hora de fer front a les hostilitats de l'entorn, però la convivència exigia renunciar a certs graus de llibertat. Per exemple, resultava socialment inacceptable que una cèl·lula de la comunitat es dividís o es mogués al seu aire. Aquestes decisions depenien del consens de les veïnes, que, per mitjà de consignes moleculars, influïen en la conducta de la cèl·lula pel bé comú. El diàleg entre les cèl·lules que es constituïa d'aquesta manera s'ha anat desenvolupant i enriquint al llarg de milions d'anys. Una bona part dels nostres vint-i-cinc mil gens es dediquen a aquesta tasca. Molècules conegudes com a *hormones*, *factors de creixement*, *receptors*, *mediadors* o *reguladors* constitueixen la xarxa d'informació i resposta que manté l'ordre entre les cèl·lules dels nostres teixits. Entendre com funciona aquesta xarxa per tal de controlar la divisió cel·lular és un tema fascinant i un dels grans objectius de la recerca.

Un altre gran objectiu és esbrinar com fracassa el diàleg entre les cèl·lules en el càncer. Bàsicament, el càncer és el resultat de les alteracions genètiques en unes quantes cèl·lules que les porten a desobeir les normes essencials d'urbanitat. Les cèl·lules canceroses es comporten d'una manera cada vegada més desafortunada. Fan mal ús dels estímuls de proliferació i desatenen les pautes de moderació. La interacció amb les veïnes esdevé obertament antisocial i delictiva. No respecten l'acció policíaca del sistema immunitari. Acaben per trencar les barreres físiques que encapsulen el tumor i es llancen a la comesa sinistra que ha de sembrar de cèl·lules tumorals l'organisme sencer. D'aquesta sembra sorgeixen colònies tumorals en òrgans vitals: metàstasis. Com terroristes a distància, aquestes colònies representen la culminació de l'evolució antisocial de les cèl·lules canceroses, que són altament letals. Combatre les metàstasis és, doncs, un gran repte en la lluita contra el càncer. Ara bé, contràriament al procés del Gleevec contra la CML, si es volen combatre les metàstasis caldran combinacions de molts fàrmacs aplicats de manera personalitzada segons el perfil de la malaltia en cada pacient.

Metàstasis

Continua sent un enigma com s'escampen els tumors i com provoquen la mort, però no pas perquè no s'hi faci prou atenció. Durant més d'un segle, els biòlegs que estudien el càncer han mantingut la tesi que les metàstasis són resultat de la combinació de les cèl·lules tumorals circulants amb els teixits de destí permissius. Tanmateix, dècades d'escrutini de les bases moleculars del càncer s'han centrat sobretot en les causes de la transformació oncogènica i l'emergència incipient del tumor, sense endinsar-se en la qüestió més complexa de quins són

els passos que segueixen les cèl·lules tumorals cap a la metàstasi: com interaccionen amb el seu microentorn, com entren en la circulació i com colonitzen un òrgan distant. De manera progressiva, però, en tot l'àmbit ha quallat la realitat que els tumors són alguna cosa més que una massa de cèl·lules transformades. S'ha fet evident un renovat interès sobre el problema de les metàstasis, i per un bon motiu: la metàstasi és la causa del 90 % de les morts per tumors sòlids.

La metàstasi és un problema complex de biologia cel·lular complicat per un problema agut de la genètica. Les lesions metastàtiques es desenvolupen a causa de l'adaptació de les cèl·lules tumorals genèticament inestables a un entorn no receptiu. Aquesta adaptació implica la selecció de trets favorables de les cèl·lules canceroses i el reclutament necessari de trets similars en l'estroma colonitzat. La capacitat que té el tumor de generar cèl·lules que tinguin aquest comportament requereix una transformació oncogènica exhaustiva, però que es pot produir quan el tumor és encara minúscul. L'origen i la naturalesa d'aquests trets són temes difícils d'esbrinar, però finalment, gràcies als avenços recents des del punt de vista conceptual i tecnològic, s'han obert les portes per a resoldre'ls. Un dels marcs conceptuals que ha permès aquests avenços es basa en Darwin i en el seu plantejament sobre l'evolució.

L'evolució darwiniana dels tumors

Un dels conceptes subjacents del nostre estudi és que la metàstasi prové de l'evolució d'una població de cèl·lules canceroses genèticament modificades sota la pressió selectiva d'un entorn que imposa unes normes molt estrictes sobre el comportament cel·lular. Bàsicament, això explica per què un tumor pot alliberar milions de cèl·lules diàriament a la circulació, encara que només una minoria aconsegueix de colonitzar un òrgan distant. El fet que el procés metastàtic sigui tan poc eficient implica que els teixits sans es comporten amb hostilitat envers les cèl·lules tumorals invasores. Això no és pas sorprenent. El genoma d'un organisme altament desenvolupat com el nostre procura que es mantingui l'ordre en els seus teixits. Per a arribar a la metàstasi, les cèl·lules canceroses han d'incomplir, per tant, moltes normes i evitar moltes barreres que s'han anat sofisticant al llarg de centenars de milions d'anys d'evolució de l'organisme. Per tant, podem considerar la metàstasi com un procés evolutiu darwinià, configurat per la selecció de llinatges de cèl·lules canceroses genèticament heterogènies dins l'ecosistema altament desenvolupat d'un organisme.

La cascada biològica de la metàstasi involucra passos concrets: la pèrdua d'adhesió cel·lular, l'increment en la capacitat motora i invasiva, l'entrada en la circulació, la sortida cap a un altre teixit i, finalment, la colonització de l'òrgan distant. El treball pioner d'Isaiah J. Fidler en la dècada de 1970 a partir de l'anàlisi experimental de les metàstasis va demostrar que només uns clons minoritaris dins de poblacions de cèl·lules d'un tumor tenien la

capacitat de produir metàstasis. Això implicava que les cèl·lules en cada lesió metastàtica provenien d'una cèl·lula excepcional que havia migrat d'un tumor primari i que havia aconseguit d'adquirir els trets necessaris per a generar amb èxit el procés metastàstic.

Els avenços tecnològics recents permeten la validació d'aquests conceptes a partir de l'anàlisi de mostres clíniques. El fet de poder perfilar molecularment el càncer a partir del genoma ens ha permès d'entendre més bé els tumors primaris que formen les metàstasis. Les anàlisis per microxip han posat de manifest que els gens que s'expressen en els tumors primaris tenen una alta correlació amb la possibilitat d'una recidiva metastàtica a la llarga. Un resultat recent d'aquest treball és la identificació d'alteracions específiques que permeten que les cèl·lules tumorals formin metàstasis en òrgans concrets, com ara les metàstasis del càncer de mama en els ossos i en els pulmons. Aquestes observacions ens permeten reconsiderar com, quan i on les cèl·lules canceroses adquireixen els trets genètics que causen metàstasis, i com l'activitat d'aquests gens es podria impedir amb combinacions de fàrmacs nous o existents.

Sobre l'origen de les espècies de metàstasis

Els tumors primaris no distribueixen metàstasis en els òrgans d'una manera arbitrària. Després d'analitzar les manifestacions canceroses secundàries en una sèrie d'autòpsies de víctimes del càncer de mama, Paget, el 1889, va proposar que les cèl·lules canceroses disseminades, o «llavors», només colonitzen microentorns d'òrgans, o «sòls», que siguin compatibles amb el seu creixement. L'observació clínica de pacients de càncer dóna suport a la noció que els esquemes circulatoris, tan afavorits per Ewing durant la dècada de 1920, per si mateixos no expliquen enterament que hi hagi indrets preferits per a les metàstasis. Per exemple, el càncer de mama sistèmic sovint produeix metàstasis en els pulmons, els ossos, el fetge i el cervell, tot i que aquests òrgans no tenen una connexió circulatòria directa amb els teixits del pit. El càncer de pròstata avançat té un patró més selectiu de recurrència metastàtica, ja que els ossos en són l'indret predominant, mentre que els òrgans viscerals, com ara els pulmons o el fetge, rarament hi estan implicats. Els melanomes oculars produeixen metàstasis, amb una concreció sorprenent, en el fetge, i els sarcomes, en els pulmons.

Quins són els determinants moleculars i cel·lulars d'aquests tropismes metastàtics tan singulars? Avenços recents estan començant a aclarir les bases moleculars i cel·lulars d'aquest aspecte cabdal de la metàstasi. Actualment, es considera que hi ha almenys dos tipus de determinants que afecten el creixement metastàtic en un indret concret. En primer lloc, cal que s'hagi iniciat un nínxol premetastàtic viable en l'òrgan de destí que faciliti la supervivència inicial de les cèl·lules tumorals quan arribin a aquest òrgan altrament no receptiu. Subseqüentment, la cèl·lula metastàtica invasora ha de manifestar les funcions necessàries per a colonitzar el nou indret.

Si ens fixem en el fet que teixits com ara la medul·la òssia, el pulmó i el cervell tenen una composició molt diferent des del punt de vista estructural i cel·lular, podem concloure que aquests teixits exerceixen pressions selectives molt diferents contra les cèl·lules canceroses que provenen d'un tumor de mama distant. La conseqüència lògica d'aquest plantejament és que les cèl·lules que produeixen metàstasis en òrgans diferents han de ser representants d'espècies metastàtiques diferents encara que provinguin originalment del mateix tumor. Cada espècie metastàtica ha de tenir els atributs necessaris per a sobreviure i prosperar en l'entorn que li correspon: els ossos, els pulmons o el cervell.

Les condicions diferents de les diverses illes Galápagos van seleccionar evolutivament espècies diferents de pinsà, tal com va assenyalar Darwin amb tant d'encert. Les diverses espècies de metàstasis en els diversos teixits podrien ben bé haver estat seleccionades per un procés similar. Si acceptem aquesta premissa, podem imaginar l'aplicació pràctica següent. Imaginem una malalta que pateixi un estat avançat de càncer de mama amb lesions metastàtiques en diversos òrgans. Aquestes metàstasis alliberen de manera constant cèl·lules tumorals a la circulació, cèl·lules que es van congregant en el líquid de l'espai pleural que envolta el pulmó. De fet, una complicació típica en un estat avançat del càncer de mama és una àmplia acumulació de líquid pleural, que cal drenar. El líquid drenat, que normalment es descarta, pot servir com a font de cèl·lules metastàtiques per a l'estudi. D'acord amb la nostra lògica, aquestes cèl·lules representen una mescla de les diverses espècies metastàtiques procedents de diversos òrgans del pacient. Utilitzant tècniques de laboratori, podríem destriar d'aquestes cèl·lules les que produeixen metàstasis en els ossos, les que en produeixen en els pulmons o les que ho fan en el cervell. A partir d'aquests materials podríem descobrir els gens i les funcions que permeten que cada un d'aquests grups de cèl·lules pugui colonitzar un òrgan concret.

De fet, actualment es duen a terme amb èxit experiments com aquests. El fet d'aïllar i comparar les diverses cèl·lules metastàtiques d'un mateix pacient fa que puguem discernir els gens i les funcions que permeten les metàstasis en òrgans concrets. Com que aquests gens són mediadors de la metàstasi, proporcionen al mateix temps dianes per a intervencions farmacològiques. Contra aquests gens o els seus productes podríem desenvolupar nous fàrmacs o aplicar fàrmacs ja existents en unes combinacions dictades pels resultats d'aquesta recerca.

El futur de la lluita contra el càncer

L'entusiasme de la present crònica d'avenços contra el càncer no ens ha de fer oblidar que els beneficis clínics d'aquests desenvolupaments són encara molt modestos. De fet, devem una bona part del progrés recent en oncologia clínica a un ús més sofisticat de la quimioteràpia clàssica i a la millora de la cirurgia, la radioteràpia i les tecnologies de visualització dels

tumors. També hi ha progrés en l'ús del propi sistema immunitari amb noves vacunes que previnguin les infeccions víriques que predisposen al càncer: vacunes contra el virus de papil·loma per a prevenir el càncer cervical i contra el virus de l'hepatitis B per a prevenir el càncer de fetge. Les campanyes contra el tabac fan reduir la incidència del càncer de pulmó i les mamografies i les colonoscòpies permeten una detecció precoç i un tractament més eficaç dels càncers de mama i de còlon. Aquests mètodes continuaran sent els mitjans principals de prevenció i de control del càncer en els pròxims anys.

En quin punt del camí ens trobem per a arribar a entendre les bases genètiques i biològiques de tots els càncers? Diria que en tres dècades de recerca oncològica moderna hem après probablement el 20 % del que hauríem de saber. Ara bé, això no vol dir que ens calguin dotze dècades més per a tota la resta! Com que l'adquisició de coneixement rellevant és un procés progressiu, hauríem d'haver acabat d'aquí a tres dècades. I quan podrem controlar de manera satisfactòria els tipus principals de càncer? Aquesta és una pregunta més difícil de respondre. Si per «controlar» el càncer entenem tenir el mateix nivell de control que exercim sobre les malalties infeccioses en els països industrialitzats, llavors assolirem aquest objectiu a mitjan segle. De tota manera, com la majoria de malalties infeccioses, el càncer és un subproducte de la vida, i com més temps visquem, més càncers tendiran a acumular els nostres organismes. Catalunya i Espanya en conjunt s'enfronten a les mateixes realitats demogràfiques que la resta del món industrialitzat. Una esperança de vida més alta comportarà una incidència més alta de càncer en la població.

Cal que la nostra societat, pel propi interès nacional, estigui ben preparada per a fer front a aquestes realitats. En l'àmbit de la recerca, hem arribat al punt en què els avenços més significatius són el resultat del treball en equip entre els experts clínics i els científics que treballen als laboratoris. Si estan aïllats els uns dels altres, tal com passa fins i tot en moltes de les institucions de recerca capdavanteres, aquests dos grups tenen menys capacitat de treure profit de les oportunitats de la recerca oncològica moderna. Cal desenvolupar una nova cultura de recerca integrada per a arribar a un nivell de competència que pugui generar, al seu torn, oportunitats reals d'interacció entre els sectors acadèmics i industrials.

Les limitacions cròniques de lideratge, de recursos i de gestió de la recerca en el nostre país han gaudit darrerament de millores notòries. Però aquestes millores encara han d'assolir el nivell de desenvolupament públicament reconegut com a necessari per a obtenir els dividends de la inversió que s'hi ha fet. Per a molts sectors incipients és vital que es doni l'orientació encertada als esforços nacionals en la recerca i la innovació. Per exemple, el desenvolupament de la indústria farmacèutica i l'accés públic a una millor assistència oncològica són dues expectatives actuals de la nostra societat que depenen d'un lideratge polític ferm. En canvi, el lideratge del Govern en temes de recerca científica es troba massa subjecte a les vicissituds del procés polític. Per a estimular el desenvolupament científic i la innovació, cal que s'emplaci la gestió pública de la recerca en un pilar que resisteixi els canvis en

l'Administració. La consolidació d'aquest lideratge i dels recursos de recerca que l'acompanyen continuen sent necessitats nacionals importants heretades del segle passat.

En resum, amb el tombant de mil·lenni, la recerca sobre el càncer ha entrat en el futur. S'ha endinsat en oportunitats que semblaven només un somni durant la dècada dels anys setanta, una promesa en els vuitanta i una vaga realitat en els noranta. Aquesta nova era ens porta beneficis clínics tangibles i una onada de nova activitat en la indústria farmacèutica. Ja és possible una convergència òptima entre la recerca acadèmica, el desenvolupament industrial i els centres de tractament del càncer. Materialitzar aquesta possibilitat és una de les aspiracions a què té dret la nostra societat.

Oncology at the turn of the 21st century

Recent advances in cancer research have revealed previously impenetrable secrets about the origin and development of tumors. New medicines resulting from this progress have rendered harmless certain forms of cancer that once were lethal. But these clinical benefits, while tangible, are still minimal. What is required, then, to achieve control over cancer in the coming decades? Clearly a greater integration is needed between laboratory investigators and clinical experts. But to make the current promise a reality we need above all social, cultural and political attitudes that will facilitate the integration of scientific ethics into everyday life and the national interest.

At two turns of century

At the turn of the twentieth century, when Prat de la Riba and his colleagues were debating the idea of creating the Institut d'Estudis Catalans (Institute of Catalan Studies), the oncologists of the time were also holding their own debate. Theirs was about the most worrying aspect of cancer, namely the dispersion of the tumor to vital organs, known as *metastasis*. Intrigued by the differing behavior of different tumors in this regard, the British surgeon Stephen Paget had recently proposed the theory of «the seed and the soil». As he saw it, the malignant cells that escape from tumor (the «seeds») colonize those tissues (the «soils») that are propitious for them be-cause of mutual compatibilities. For example, Paget imagined that breast tumors metastasize in the bones and liver, rather than in the spleen, because bone marrow and liver tissues must provide optimal conditions for the multiplication of breast cancer cells. This quite reasonable view was to meet with stiff opposition. The oncologist James Ewing, of the New York Memorial Hospital, refuted Paget's ideas with a weighty argument. The distribution of the metastases depends principally on the routes of dissemination of the tumor, Ewing said. So, colon tumors metastasize principally to the liver because the liver is the first organ visited by the circulating blood coming from the intestines. For Ewing, the mechanics of tumor cells trapped in the capillaries was a more palpable reality than the soil factors imagined by Paget. The debate was heated and was not resolved until a century later we have seen that both Paget and Ewing were right!

With the benefit of decades of investment in research, the oncologists of the early twenty-first century are rapidly clearing up the mysteries of cancer. At the same time as new knowledge is being acquired diagnostic techniques have come into being that make

it possible to identify the presence of tumors while these are still in an incipient state and are easier to eliminate. Progressive improvements in the classic methods of intervention—surgery, radiotherapy and chemotherapy—have considerably reduced the mortality in certain forms of cancer. Drugs that are known collectively as *chemotherapy*, which are effective but suffer from a lack of specificity, are now being replaced, or at least complemented, by compounds that are specifically designed against particular tumor weak points. The first successes of these therapies, the genetic book opened up by the recent sequencing of the human genome, and in general the coming together of a number of disciplines against cancer, are remarkable elements of a perspective that presents formidable opportunities. The roots of this process are to be found in the emergence of molecular oncology during the 1970s, and the investment made by some governments, philanthropists and industries in this scientific challenge.

The flourishing of molecular oncology

Advances in biology often come about from the study of biological rarities. The extreme case of avian sarcomas transmitted in chickens by the virus discovered by Peyton Rous in New York early in the twentieth century led decades later to the discovery by John Michael Bishop and Harold Elliot Varmus about the origin of the *oncogenes* or genes that cause cancer. It turned out that the oncogenes are altered versions of otherwise normal genes of the human genome. This discovery was followed by many other similar ones establishing that cancer is a disease that arises from alterations in the genome. That is to say, cancer is a genetically-based disease.

The fact that cancer has a genetic basis does not necessarily mean that cancer is an inherited disease. The inheritance of strong predispositions to certain cancers is a known fact, but is rare in the human population. The large majority of oncogenic mutations that cause tumors in humans are not inherited but are acquired accidentally in just a few of the billions of cells that make up the human body. Our cells can acquire mutations accidentally when they are exposed to external chemical agents (for example, tobacco smoke) or to physical ones (for example, ultraviolet solar radiation). Oncogenic mutations can also be acquired as a result of errors made by the cells themselves during the process of copying and recopying their genome when they multiply to keep tissues alive.

Whether they are acquired by the effect of external agents, by internal errors, or by hereditary transmission, oncogenic mutations form the basis of cancer. For that reason, the oncologists of the last quarter of the twentieth century began scrutinizing cancers at the molecular level. The identification of mutated genes and of the altered proteins that these genes encode became the collective obsession of this field. These efforts have

revealed the role of many of these molecules in various types of cancer as well as their normal function in healthy tissues. Inevitably, this new knowledge has also begun to show itself in clinical benefits, and one example of this is famous case of Gleevec.

The great little triumph of the drug Gleevec

Leukemias are cancerous diseases of blood cells. There are many kinds of leukemia depending on the type of blood cell affected and the oncogenic mutations at play. One of the most serious leukemias, which was incurable until not long ago, is chronic myeloid leukemia or CML. The diagnosis of CML is based on the presence of the Philadelphia chromosome in the cancerous cells. This aberrant chromosome was described in 1960 by a group of oncologists from that city. They noticed that the CML cells presented the normal number of 23 pairs of chromosomes, but that chromosome 22 had a strange shape. This alteration was due to a blending of the genetic material with chromosome 9. With the advent of molecular technology, it was discovered in the 1980s that this chromosomal «translocation» results in the formation of a hybrid gene. The product of this is the BCR-ABL protein, formed by the «head» of the normal BCR protein and the «tail» of the normal ABL protein. Normally ABL functions as an enzymatic protein that controls cell division in a balanced way. But, in the abnormal context of the product of BCR-ABL fusion, the ABL portion acquires an enormous activity and causes the endless multiplication of white blood cell precursors. A leukemia ensues.

Gradually but effectively, these laboratory results were translated into an almost miraculous cure. In the mid-1990s, chemists at a pharmaceutical company found that one of their synthetic products was active against BCR-ABL in the test tube. Because this was a rare leukemia (fewer than a hundred cases diagnosed annually in Catalonia), the possible new remedy had little prospect of a sizeable market. Nonetheless, the enthusiasm of external investigators convinced the company to go ahead with clinical trials of the new drug in patients in 1999. The results showed an spectacular effectiveness against CML, and low toxicity, forcing in 2001 the immediate approval of the new drug, now known as Gleevec.

One of the great fears in treating cancer is that any residual tumor remaining after treatment may acquire resistance to the drug and eventually relapse, now with impunity against the treatment. In fact, this happens in CML patients after one or two years of treatment with Gleevec. But research and knowledge have triumphed once again. Foreseeing this problem, oncologists were able to quickly identify the resistance mechanisms and develop, test and put into clinical practice a second generation of drugs that protects against resistance to Gleevec. At the same time, Gleevec has found

new indications in other previously incurable cancers, for example a particular kind of gastric tumor. And, the market for Gleevec is not as small as it once looked: the annual sales of Gleevec today surpass €2,000M.

Despite this rosy story, it must be said that Gleevec represents the exception and not the rule in the fight against cancer. Most tumors have a much more complicated biology than CML, and thus demand a more difficult therapeutic strategy. CML is caused by a single oncogenic alteration, the formation of the oncogene BCR-ABL, whereas many other kinds of cancer, including the most common ones, are the result of a progressive accumulation of mutations in different genes of a single cell. Unlike BCR-ABL, most oncogenes in isolation do not cause cancer. Multiple cell surveillance mechanisms ensure the elimination of cells that show a suspicious behavior. In order to cause an overt oncogenic state, most types of cells must accumulate multiple mutations until they overcome all these control mechanisms. It is very difficult for a healthy cell to become cancerous. But when it does, that cell turns into a complex and dangerous delinquent. Taking a sociological perspective on cell behavior is helpful in making this point.

Cell sociology: urbanity, terrorism and cancer

Hundreds of millions of years ago, some single-cell organisms began to find it useful to gather together in colonies with some degree of organization. Living in society proved advantageous in facing up to harsh environments. But this communal life meant giving up certain degrees of freedom. For example, it was socially unacceptable for a cell in the community to divide or move just as it wished. Such decisions were subject to the consensus of the neighbors, which used molecular signals to influence the behavior of each cell for the common good. This form of dialog between cells has been developing and enriching itself over millions of years. A good part of our 25,000 genes are engaged in this task. Molecules known as *hormones, growth factors, receptors*, *mediators* or *regulators* constitute the information and response network that keeps order among the cells of our tissues. Understanding how this network works to control cell division is a fascinating topic, and a major objective of much current research.

Another major objective is to find out how this dialog fails in cancer. Basically, cancer is the result of genetic alterations in a few cells that make them disobey essential rules of life in community. The cancerous cells increasingly misuse proliferative stimuli and ignore the rules of moderation. Their interaction with their neighbors becomes openly antisocial and delinquent. They avert the policing action of the immune system. Eventually, they break through the physical barriers that encapsulate the tumor, setting

out on the sinister march that will sow tumorous cells throughout the body. This then gives rise to cancer colonies in vital organs, or metastasis. Like terrorists at a distance, these colonies represent the culmination of the antisocial and highly lethal evolution of cancerous cells. Fighting metastases is thus a great challenge in the fight against cancer. Unlike the case of Gleevec against CML, the fight against metastasis is going to require combinations of multiple drugs applied in a personalized way according to the profile of the disease in each patient.

Metastasis

How tumors spread and kill remains an enigma, but not for lack of attention. For over a century cancer biologists have entertained the idea that metastasis results from the interplay of wandering tumor cells with permissive target tissues. Yet, decades of scrutiny into the molecular bases of cancer have largely focused on what causes oncogenic transformation and incipient tumor emergence while only skirting the more complex question of how tumor cells take steps towards metastasis: how they meddle with their microenvironment, enter the circulation and succeed in colonizing a distant organ. Progressively, however, the reality that tumors are more than just a mass of transformed cells has struck the field at large. A renewed focus on the problem of metastasis is now apparent, and for good reason: Metastasis remains the cause of 90% of deaths from solid tumors.

Metastasis is a complex problem of cell biology complicated by an acute problem of genetics. Metastatic lesions develop by adaptation of genetically unstable tumor cells to a non-receptive environment. This adaptation involves a selection of advantageous traits in the cancer cells and a necessary recruitment of accommodating traits in the colonized stroma. The capacity of a tumor to spawn cells capable of such behavior may require full-blown oncogenic transformation but can occur when the tumor is still of minuscule size. The origins and nature of these traits are challenging problems, but recent conceptual and technological advances are opening doors for their resolution at last. A conceptual framework for these advances takes advantage of Darwin and his ideas about evolution.

Darwinian evolution of tumors

An underlying concept in our analysis is that metastasis emerges from the evolution of a genetically diversified cancer cell population under the selective pressures of an

environment that imposes tight rules on cell behavior. In essence, this explains why millions of cells may be released by a tumor into the circulation daily, but only a tiny minority of these cells will ever manage to colonize a distant organ. The extreme inefficiency of the metastatic process implies a marked environmental hostility against invading tumor cells on the part of healthy tissues. This is not surprising. The genome of a highly evolved organism such as ours ensures that order will be maintained in its tissues. To achieve metastasis, cancer cells must therefore evade multiple rules and barriers that have been refined over hundreds of millions of years of evolution of the organism. Thus, metastasis is akin to an evolutionary process that involves selection of genetically heterogeneous cancer cell lineages emerging within the highly evolved ecosystem of an organism.

Several steps are discernable in the biological cascade of metastasis. Loss of cellular adhesion, increased motility and invasiveness, entry into the circulation, exit into new tissue, and eventual colonization of a distant site, are essential components of metastatic progression. Seminal work by Isaiah J. Fidler in the 1970s using experimental metastasis assays demonstrated that rare clones within malignant cell populations were endowed with several of these metastasispromoting functions. The implication was that cells comprising a metastatic lesion were descendants of a rare disseminated cell from the primary tumor that manages to acquire many, if not all, of the genes necessary for successful execution of the metastatic cascade.

Recent technological advances allow validation of these concepts through the analysis of clinical samples. Molecular profiling of cancer using genomic-level approaches has enhanced our understanding of primary tumors that form metastases. Microarray analyses have highlighted genes whose expression in primary tumors correlates strongly with the likelihood of eventual metastatic recurrence. A recent product of this work has been the identification of specific alterations that allow tumor cells to form metastasis in particular organs, such as metastasis of breast cancer to the bones and lungs. These observations have also prompted a reconsideration of how, when and where cancer cells acquire genes that cause metastasis, and how the activity of these genes could be blocked by new drugs or drug combinations.

On the origin of the species of metastasis

The organ distribution of metastases from a primary tumor is not random. After analyzing secondary cancer outgrowths in a series of autopsies for breast cancer victims, Paget in 1889 proposed that disseminated cancer cells, or «seeds», would only colonize organ microenvironments, or «soils», that were compatible with their growth. Clinical

observation of cancer patients supports the notion that circulatory patterns alone, which Ewing in the 1920s was so fond of, provide only a partial explanation for preferred sites of metastasis. For example, systemic breast cancer frequently metastasizes to the lungs, bones, liver, and brain—none of which have a direct circulatory connection to breast tissue. Advanced prostate cancer has a more selective pattern of metastatic recurrence, with bone being the predominant site while visceral organs such as the lungs or liver are much more rarely involved. Uveal melanomas metastasize with astonishing specificity to the liver, and sarcomas to the lungs.

What are the molecular and cellular determinants of unique metastatic tropisms? Recent advances have brought us closer to understanding the molecular and cellular bases for this important aspect of metastasis.

It is now appreciated that at least two classes of determinants affect site-specific metastatic outgrowth. First, there must be an initiation of a viable pre-metastatic niche within the target organ—one that facilitates the initial survival of extravasated tumor cells in a nonreceptive target organ. Subsequently, the invading metastatic cell must display the appropriate functions to effectively colonize the new site. Reasoning that different tissues such as the bone marrow, the lung and the brain are of very different structural and cellular composition, one may envision that these tissues present very different selective pressures against cancer cells wandering in from a distant breast tumor. Taking this reasoning to its next logical extension, cells from a given tumor that form metastasis in different organs must represent different metastatic species. Each metastatic species must have the attributes necessary to survive and thrive in its corresponding environment: the bone, the lung or the brain.

Different conditions in different Galápagos Islands selected for different species of finches, as Darwin acutely noticed. A similar process may select for different species of metastasis in different tissues. If we accept the above reasoning, we could further imagine an occurrence with practical applications. In a cancer patient suffering from advanced disease, we could envision the presence in different organs of abundant metastases that are constantly releasing tumors cells into the circulation. These cells would then congregate not only in the bloodstream but also in the fluid of the pleural space that surrounds the lung. In fact, large accumulation of pleural fluid is a typical complication of advanced-stage breast cancer. This accumulation causes extreme discomfort to the patient, and must be drained. The drained fluid is normally discarded as medical refuse but it could be used as a source of metastatic cells. By our logic, these cells would be a mix of the different organ-specific metastatic species present in the patient. Using laboratory techniques, separation of these cells into those that are metastatic to the bones, the lungs or the brain would provide starting material to discover the genes and functions that allow these cells to colonize different organs.

Experiments like this are in fact being conducted, with success. By isolating and comparing different metastatic cells from the same patients, we can discern the identity of genes and functions that mediate metastasis to specific organs. And, because these genes are mediators of metastasis, they are also potential targets for pharmacological blockers. New drugs could be developed against these genes or their products. Of even more immediate benefit, existing drugs could find new indications by being used in combinations that only now are becoming apparent as a result of this type of research.

The future of the fight against cancer

Our enthusiasm in chronicling these recent advances in cancer research should not distract us from the fact that the clinical impact of these developments is still quite modest. In fact, we owe much of the recent progress in clinical oncology to a more sophisticated use of classical chemotherapeutic drugs and to refinements in surgery, radiotherapy and imaging technologies. Harnessing of the immune system against cancer is enjoying a rebirth with new vaccines to prevent viral infections that predispose to cancer: vaccines against papilloma virus to prevent cervical cancer, and against hepatitis B virus to prevent liver cancer. Anti-tobacco campaigns are reducing the incidence of lung cancer, and mammography and colonoscopy allow the early detection and easier treatment of breast and colon cancers. These methods will remain major means for the prevention and control of cancer for years to come.

Where are we in our quest to understand the genetic and biological basis of all cancer? I would say that in three decades of modern oncological research we have probably learned 20 % of what we need to know. Now, this does not mean that we need another twelve decades for the rest! We should probably be done in another three decades, because the acquisition of knowledge is an accelerating process. And, when are we going to have a satisfactory control over all major types of cancer? This question is more difficult to answer. If by "controlling" cancer we mean reducing it to the same level of control as we now have infectious diseases in industrialized countries, then the goal is well within our reach by mid-century. However, like most infectious diseases, cancer cannot be avoided, let alone eradicated. Cancer is a by-product of life, and the longer we live, the more cancer our organisms will tend to accumulate. Catalonia and Spain as a whole are faced with the same demographic realities as the rest of the industrialized world. Longer life expectancy means a higher overall occurrence of cancer *per capita*.

In light of these realities, it is in the best national interest to equip our society to deal better with cancer. Cancer research has now reached a point at which meaningful

advances increasingly result from close teamwork between clinical experts and laboratory scientists. Isolated from each other, as they still are in many of our top research institutions, these two groups of investigators are underpowered to capture the opportunities of modern oncological research. A new culture of integrated research needs to be developed in order to reach a level of proficiency that can in turn generate real fruitful interactions between the academic and industrial sectors.

The chronic limitations in research resources and management leadership of our country have recently undergone meritorious improvements. But these improvements must continue towards publicly stated goals in order to eventually reap the dividends of the investment made. A sustained guidance of the national effort in research and innovation is vital for many nascent sectors. Development of the pharmaceutical industry and public access to optimal cancer care are but two of the current expectations of our society that depend on robust leadership. Yet, the government's own leadership in scientific research has been intermittent and subject to the vagaries of the political process. To really encourage scientific development and innovation, the scientific leadership needs to be placed on a platform that can withstand changes in political administrations. A strengthening of this leadership and the research resources that go with it remain important national needs that we have inherited from the previous century.

In sum, with the turn of the millennium, cancer research has entered an era that was only a dream in the 1970s, a promise in the 1980s, and a vague reality in the 1990s. This new era is already bringing tangible benefits to clinical practice and a flurry of new activity in the pharmaceutical industry. An optimal convergence of academic research, industrial development, and cancer care delivery system is now possible, and it is something that our society has the right to aspire to.